" આપવા-લેવાનો હક સ

અમદાવાદ "સસ્તું સાહિત્ય

प्रकाशकनुं निवेदन

વિવિધ ગ્રંથમાળાના સળંગ અંક ૨૪૧ થી ૨૪૪ અને
વીસમા વર્ષ(૧૯૮૭)નાં અંક ૧ થી ૪ તરીકે શુભ સંગ્રહનો
સાતમો ભાગ નીકળે છે.

આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે તેના
ખકનું નામ તથા જેમાંથી તે લેખ લેવાયો હોય તે પત્રનું નામ
તાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખક, સંપાદક, અને પ્રકાશક
જનોનો ઉપકાર માની કહેવાનું કે, લેખોમાં જે કાંઇ ઉપકારકતા
ય તેનું મૂળ કારણ વાંચનાર બંધુઓનું પુણ્ય અને પરમાત્મકૃપા
ઈ યશના અધિકારી તે તે લેખકો, સંપાદકો અને પ્રકાશકો છે.

આવા સંગ્રહોમાંની કોઇ ઔષધિ, બનાવટ અથવા બીજી
બત માટે કોઇને કાંઇ લખવા પૂછવા જેવું જણાય તેમણે તે
ટે અત્રતરફ નહિ લખતાં તેના લેખકનેજ લખવું પૂછવું; અને લેખક-
ા ઠામઠેકાણા માટે તે લેખ પ્રથમ છપાયો હોય ત્યાં પૂછવું.

આ સંસ્થા તરફનાં આવાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંના દરેકે
રેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત
અસંમત વિચારો વિષે લખાપઢી કે વાદવિવાદ પણ તે કરે તેમ
થી. અલ્પ મતિ પ્રમાણે એકંદરે હિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું,
મેજ ધોરણ છે. વળી કોઇ બાબત કોઇને વધારે ગમવી, કોઇને ઓછી
મવી અને કોઇને અધિક લાગવી, એ તે તે વાંચનાર સજ્જનોની
સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સમજણ ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

જે સજ્જનોને આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે
ગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલશે, તો તે પાઠકોની જાણમાં
યથામતિ લવાશે. ચૈત્ર વદી ૧૧-૧૯૮૭ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

शुद्धिपत्र

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૧૨	કાન	કૌન
૧૬	૩૮	કરડી,	હાજરી,
૩૮	૧૦	મંદિરનાનાં	મંદિરમાંનાં
૩૮	૧૩	ઈન સેયહ	ઈન સે
૧૧૭	૪	પછા	પાછા
૧૧૮	૭	તેનથી	તેનાથી
૧૨૬	૨૫	પેલેંડ	પોલેંડ
૧૨૬	૩૪	કષ્ટાં	કષ્ટોં
૧૫૬	૭	यदा यदा यदा	यदा यदा

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૭	૨૩	રામાંચકારી	રોમાંચકારી
૧૭૦	૨૭	તરુલતા	તરુણતા
૧૭૬	૩૬	સંસાતાપદગ્ધ	સંસારતાપદગ્ધ
૧૮૨	૨૧	૪—અહા !	૫—અહા !
૧૮૩	૫	ગારાંગ	ગૌરાંગ
૧૮૪	૧૪	હ.	હૈ.
૧૮૬	૮	હિયહિ	પિયહિ
૨૦૯	૩૨	આર	ઔર
૨૩૨	૧૪	લિય	લિયે
૨૩૯	૩૨—૩૩	પરમહંત	પરમહંસ
૨૫૦	૧૨	પ્રાતદિન	પ્રતિદિન
૨૬૮	૪	મં	મૈં
૨૬૮	૧૨	ઇચ્છી	ઇચ્છા
૨૭૧	૨૫	સે	કૈસે
૨૭૪	૧૯	આર	ઔર
૨૮૦	૧૬	वेदप्रतिाष्ठत	वेदप्रतिष्ठित
૨૮૦	૧૭	गुणोऽधम	गुणोऽधर्म
૨૮૪	૧૭	અદિ	આદિ
૨૮૬	૨	મૂતિપૂજા	મૂર્તિપૂજા
૨૯૧	૧૧	અહિલ્યાબઇ	અહિલ્યાબાઈ
૨૯૯	૪	આધક	અધિક
૩૪૧	૬	છટકો"	છૂટકો"
૩૪૩	૨૦	શન્ય	શૂન્ય
૩૮૬	૨૯	महीयाना आत्मास्य	महीयानात्मास्य
૪૧૯	૭	આર	ઔર
૪૨૭	૧	વકસ	વર્ક્સ
૪૪૩	૧૫	જરાતનો	ગુજરાતનો
૪૪૮	૩૦	નિરક્ષતા	નિરક્ષરતા
૪૬૬	૨૯	દત્યાધિપતિએ	દૈત્યાધિપતિએ
૪૮૫	૪	અ સ્થાન	એ સ્થાન
૫૦૧	૩૧	સાથી	સૌથી
૫૫૩	૫	દેશભક્તિ છે.	દેશભક્તિ.
૫૭૮	૨	શાકવગ	શાકવર્ગ
૫૮૬	૨૯	નથી,	ન થી,
૫૯૮	૧૪	પુત્રીનાં	પુત્રનાં

सामान्य अनुक्रमणिका

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સદ્ગત દેશભક્ત સૂફી અંબાપ્રસાદ	૧
૨	મહારાજ રાવત જયપ્રકાશસિંહજી (હિંદી)	૯
૩	સદ્વિચાર (હિંદી)	૧૧
૪	વૈભવશાળી હિંદુસ્થાન	૧૩
૫	અંત્યજ સાધુ નંદ	૨૧
૬	વિજયોલ્લાસ (હિંદી કાવ્ય)	૩૮
૭	મહાત્મા ઈસા (હિંદી)	૩૯
૮	મહાત્મા કણાદ	૫૧
૯	ભટ્ટિયાણી નીલાદેવીની પતિભક્તિ	૫૪
૧૦	વીરહૃદયા સોફિયા	૬૦
૧૧	દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ (હિંદી)	૬૭
૧૨	શ્રીમતી કુન્તીદેવી (હિંદી)	૭૫
૧૩	ભગવતી પાર્વતી કા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર (હિંદી)	૭૮
૧૪	સ્વામી રામદાસ (હિંદી)	૯૬
૧૫	શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો	૧૦૫
૧૬	પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂખીબ્હેન	૧૧૨
૧૭	પ્રભુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન	૧૧૬
૧૮	પૌલેન્ડ કા ત્રાતા—ગાયક પૈડરેસ્કી (હિંદી)	૧૨૧
૧૯	ભાવદાસજી	૧૨૮
૨૦	તીર્થંકર પારશનાથ	૧૩૦
૨૧	વીર બાલા મેડલીન (હિંદી)	૧૩૫
૨૨	મહામહોપાધ્યાય સ્વ૦ પંડિત યાદવેશ્વર તર્કરત્ન (હિંદી)	૧૩૯
૨૩	સદ્ગુણ ઔર દુર્ગુણ (હિંદી)	૧૪૪
૨૪	ઉન્મત્ત (હિંદી કાવ્ય)	૧૪૮
૨૫	યોગીશ્વર દયાનંદ (હિંદી)	૧૪૯
૨૬	સ્વામી દયાનંદ કી પુણ્ય સ્મૃતિ મેં (હિંદી)	૧૫૬
૨૭	કુમારિલભટ્ટ (હિંદી)	૧૫૭
૨૮	રામાયણકી શક્તિ (હિંદી)	૧૬૮
૨૯	રામાયણ કી પ્રાચીનતા (હિંદી)	૧૭૧
૩૦	શ્રીરામચરિતમાનસ કી નવધા ભક્તિ (હિંદી કાવ્ય)	૧૭૨
૩૧	રામાયણ મેં આદર્શ ગૃહસ્થ (હિંદી)	૧૭૩
૩૨	શ્રી શુકદેવજી ઔર રામાયણ (હિંદી)	૧૭૮
૩૩	શ્રી સીતા કે ચરિત્ર સે આદર્શ શિક્ષા (હિંદી)	૧૮૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૫	ભારત કે કુછ અદ્દભુત પદાર્થ (હિંદી)...	૨૧૫
	૧ વિષ ચૂસનેવાલા સાંપ કા મનકા અથવા મણિ...	૨૧૫
	૨ સંજીવની બૂટી	૨૧૭
	૩–સાત દિન ભૂખ ન લગને દેનેવાલી બૂટી	૨૧૭
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતી (હિંદી)	૨૨૭
૩૮	એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)	૨૩૩
૩૯	બેકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનોં પર એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ (હિંદી)	૨૪૭
૪૧	પટને કી ઓરિયંટલ લાયબ્રેરી (હિંદી)...	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સબસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી) ...	૨૫૮
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી)	૨૬૮
૪૫	ડર કે જાનના સીખો (હિંદી)	૨૭૧
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએં (હિંદી) ...	૨૭૩
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૮	વહ કૌન થા? (હિંદી)	૨૮૬
૪૯	માઁ દુર્ગે (હિંદી)	૨૯૧
૫૦	બચ્ચોં કે બચ્ચે (હિંદી)	૨૯૪
૫૧	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી કાવ્ય)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય મહિલાયેં ઔર ફેશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૪	સીનેમા ઔર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)...	૩૦૪
૫૫	શ્રી મહાવીર સ્વામી	૩૦૫
૫૬	શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ–માટુંગા (હિંદી) ...	૩૧૧
૫૭	નારાયણી સેના (હિંદી)	૩૧૪
૫૮	જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૧૭
૬૦	હજરત મુહમ્મદ (સલ૦) કા જન્મદિવસ (હિંદી) ...	૩૨૩
૬૧	વાયુયાનો કે મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૬૨	આ તે ગ્રા.નિવ... કે અ.અ...ન. કાકેરા!	૩૨૬
૬૩	વચનામૃત	૩૪૮
૬૩–૨	[illegible] એક [illegible]	૩૫૦
૬૪	[illegible] (હિંદી)	૩૫૫
૬૫	[illegible] (હિંદી)	૩૬૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૬	ભવિષ્ય કા મહાન પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
૬૭	પિંડ (હિંદી)	૩૬૮
૬૮	ઉદાપાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	આગ કી ઢેર (હિંદી)	૩૮૫
૭૨	અનંત કા હિસાબ (હિંદી)	૩૯૧
૭૩	એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત (હિંદી)	૩૯૩
૭૪	મુનિદાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	શ્રીતુલસીદાસાષ્ટક (કાવ્ય)	૩૯૭
૭૬	મેક્સિમ ગોર્કી	૩૯૯
૭૭	આંખ ઉઘડી	૪૦૪
૭૮	શિક્ષાલેખ	૪૦૮
૭૯	વર્તમાન જીવનપ્રવાહ	૪૧૩
૮૦	શિલ્પી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી)	૪૨૦
૮૨	બેંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ	૪૨૭
૮૩	પતિસેવા (હિંદી)	૪૩૧
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો	૪૪૪
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૮૭	ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૮૮	મરણપથારીએથી	૪૬૮
૮૯	સાચો અન્નદાતા!	૪૭૨
૯૦	દિવાન 'હરદીલ' જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૯૨	આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ	૪૮૪
૯૩	જગદ્‌ગુરુના છુટાછેડા	૪૮૬
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?	૪૯૩
૯૬	સદ્‌ગત મોતીભાઇ દરજી	૪૯૬
૯૭	જન્માષ્ટમીનો જુગાર	૫૧૧
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૯૯	મહારાણા પ્રતાપ કી જયંતિ ઔર સ્મારક (હિંદી)	૫૧૮
૧૦૦	પૂજ્ય દ્વિવેદીજી કા આદર્શ દાન (હિંદી)	૫૨૧
૧૦૧	અનાથાલય (હિંદી)	૫૨૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૨	અમેરિકા કી એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી) ...	૫૨૬
૧૦૩	ઝેકોસ્લોવેકિયા કા વ્યાયામદ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી)	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૦૭	રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના (હિંદી) ...	૫૪૮
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નેહરુ	૫૫૪
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ...	૫૫૭
૧૧૧	ક્ષુધાર્તો જાગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૧૨	સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર	૫૭૦
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૧૪	સાત્ત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય?	૫૭૬
૧૧૪	યુજેનિક સોસાયટિ	૫૭૯
૧૧૫	આ દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે?	૫૮૦
૧૧૬	રેડિયોનો ચમત્કાર	૫૮૩
૧૧૭	અંગરેજી શિક્ષા કા ભારતીય સભ્યતા પર કુપ્રભાવ (હિંદી)	૫૮૪
૧૧૮	ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ (હિંદી)	૫૯૦
૧૨૦	વિવેક–વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	ઇંડે છીંટે (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૨	ગરીબી બૂટી (હિંદી)	૫૯૫
૧૨૩	સ્ત્રીજીવનવિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો ...	૫૯૬
૧૨૪	માતૃવેદના	૫૯૯
૧૨૫	સ્વતંત્રતાના સૂર	૬૦૪
૧૨૬	ખાદી કી પવિત્રતા (હિંદી)	૬૦૯
૧૨૭	ઉર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ	૬૧૩
૧૨૮	આગ્રાનો દયાલબાગ...	૬૧૪
૧૨૯	કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ...	૬૧૫

विषयवार अनुक्रमणिका

૧–ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	સદ્‌વિચાર (હિંદી)	૧૧
૬	વિજયોલ્લાસ (હિંદી)	૩૮
૨૪	ઉન્મત્ત	૧૪૮
૨૮	રામાયણી શક્તિ (હિંદી)	૧૬૮
૩૦	શ્રીરામચરિત માનસ કી નવધા ભક્તિ (હિંદી)	૧૭૨
૩૨	શ્રી શુકદેવજી ઔર રામાયણ (હિંદી)	૧૭૮
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી)	૨૬૮
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૯	માઁ દુર્ગે ! (હિંદી)	૨૯૧
૫૮	જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૬૫	માનવી પ્રેમ વિષે વેદપરિચય (હિંદી)	૩૬૧
૬૭	પિતૃ (હિંદી)	૩૬૮
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	ભક્ત કી ટેર	૩૮૫
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ	૪૨૦
૮૩	પતિસેવા (હિંદી)	૪૩૧
૮૭	ઉપનિષદ્‌નો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ (હિંદી)	૫૫૭
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૨૦	વિવેક વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	ટિટ ભીટ (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૭	ઊર્ધ્વ પ્રવાહનો અભિશાપ	૬૧૩

૨–સામાજિક

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૧	રામાયણ મેં આદર્શ ગૃહસ્થ (હિંદી)	૧૭૩
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતિ (હિંદી)	૨૨૭
૪૧	પટને કી ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી (હિંદી)	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સબસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી)	૨૫૮
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આનંદકી સંસ્થાએં ([illegible])	૨૭૩
૫૦	બચ્ચો કે બચ્ચે (હિંદી)	૨૯૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૨	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય ભિક્ષુઓં ઔર ફેશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૬	[illegible] ભિક્ષાલાભ—સાધુઓં (હિંદી)	૩૧૧
૫૭	[illegible] સેના (હિંદી)	૩૧૪
૬૦	[illegible] કા જન્મદિવસ (હિંદી)	૩૨૩
૬૨	[illegible] કે [illegible] કાંકરા?	૩૨૬
૬૩–૬	[illegible]	૩૪૮
૬૬	[illegible] કા [illegible] પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
[illegible]	[illegible] (હિંદી)	૩૯૩
[illegible]	[illegible]	૪૦૪
[illegible]	[illegible]	૪૧૩
[illegible]	[illegible]	૪૬૮
[illegible]	[illegible]	૪૭૨
[illegible]	[illegible]	૪૮૬
[illegible]	[illegible] કી [illegible] ઔર સ્મારક (હિંદી)	૫૧૮
[illegible]	[illegible] કા આદર્શ [illegible] (હિંદી)	૫૨૧
[illegible]	[illegible] (હિંદી)	૫૨૨
[illegible]	[illegible] કી સમાલોચના (હિંદી)	૫૪૮
[illegible]	[illegible] અટકાવવાની જરૂર	૫૭૦
[illegible]	[illegible]	૫૭૯
[illegible]	[illegible] પ્રભાવ (હિંદી)	૫૮૪
[illegible]	[illegible] સ્વામી વિવેકાનંદનાં [illegible]	૫૯૬
[illegible]	[illegible]	૫૯૯
[illegible]	[illegible] (હિંદી)	૬૦૯
[illegible]	[illegible]	૬૧૪
[illegible]	[illegible] આત્મસમર્પણ	૬૧૫

[illegible]

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	[illegible]	૧
૨	[illegible] (હિંદી)	૯
૩	[illegible]	૧[illegible]
૪	[illegible]	[illegible]
૫	[illegible]	[illegible]
૬	[illegible]	[illegible]
૭	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧	દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ (હિંદી)	૬૭
૧૨	શ્રીમતી કુંતીદેવી (હિંદી)	૭૫
૧૩	ભગવતી પાર્વતી કા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર (હિંદી)	૭૮
૧૪	સ્વામી રામદાસ (હિંદી)	૯૬
૧૫	શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો	૧૦૫
૧૬	પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂખીબહેન	૧૧૨
૧૭	ઈશુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન	૧૧૬
૧૮	પોલૅંડ કા ત્રાતા–ગાયક પૈડરૂસ્કી (હિંદી)	૧૨૧
૨૦	તીર્થંકર પારસનાથ (હિંદી)	૧૩૦
૨૧	વીર બાલા મેકલીન (હિંદી)	૧૩૫
૨૨	મહામહોપાધ્યાય સ્વ૦ પંડિત મહેશ્વર તર્કરત્ન (હિંદી)	૧૩૯
૨૫	યોગીશ્વર દયાનંદ (હિંદી)	૧૪૯
૨૬	સ્વામી દયાનંદ કી પુણ્ય સ્મૃતિ મેં (હિંદી)	૧૫૬
૨૭	કુમારિલ ભટ્ટ (હિંદી)	૧૫૭
૨૯	રામાયણ કી પ્રાચીનતા (હિંદી)	૧૭૧
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૮	એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)	૨૩૩
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનોં પર એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ (હિંદી)	૨૪૭
૪૮	વહ કૌન થા ? (હિંદી)	૨૮૬
૫૫	શ્રીમહાવીરસ્વામી	૩૦૪
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૬૭
૬૮	ઉદવાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૪	ઇતિહાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	તુલસીદાસાષ્ટક	૩૯૭
૭૬	મેક્સિમ ગોર્કી	૩૯૯
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૯૦	દિવાન "દરદીલ" જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૨	આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક–લવ	૪૮૮
૯૬	સદ્‌ગત મોતીભાઈ દરજી	૪૯૬
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નહેરૂ	૫૫૪
૧૨૫	સ્વનંતનાના સૂર	૬૦૪

૩–ટુંકી વાર્તાઓ

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯	ભાવદાસજી	૧૨૮
૨૩	સદ્‌ગુણ ઔર દુર્ગુણ (હિંદી)	૧૪૪
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૯	બેકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૬૩	ભૂતકાળની એક વાત	૩૫૦
૭૮	શિલાલેખ	૪૦૮
૮૦	શિલ્પી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૯૭	જન્માષ્ટમીનો જુગાર...	૫૧૧
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૧૧	ક્ષુધાર્તો જાગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૨૨	ગરીબી ખૂટી (હિંદી)	૫૯૫

૫-વિજ્ઞાન, કળા, શોધખોળ

૩૫	ભારત કે કુછ અદ્ભુત પદાર્થ (હિંદી)...	૨૧૫
૬૧	વાયુયાનોં કા મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૭૨	અનંત કા હિસાબ (હિંદી)...	૩૯૧
૧૧૬	રેડિયોનો ચમત્કાર	૫૮૩
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ	૫૯૦

૬-વૈદ્યક અને આરોગ્ય

૮૨	બંગાલ કેમીકલ વર્કસ	૪૨૭
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૧૦૨	અમરિકા કિ એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી)	૫૨૬
૧૧૪-૧	સાત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય	૫૭૬
૧૧૫	આ દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે?	૫૮૦

૭-શિક્ષણ

૩૩	શ્રીસીતા કે ચરિત્ર સે આદર્શ શિક્ષા (હિંદી) ...	૧૮૪
૪૫	કર કે જાનના સીખો. (હિંદી)	૨૭૧
૫૪	સીનેમા ઔર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)	૩૦૪
૬૪	અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ (હિંદી)	૩૫૫
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ...	૪૪૪
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?	૪૯૩
૧૦૩	ઝેકોસ્લોવેકિયા કા વ્યાયામ દ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી)	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૧૮	યુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭

शुभसंग्रह-भाग ७ मो

१-सद्गत देशभक्त सूफी अंबाप्रसाद

આજે ભારતવર્ષમાં કેટલા લોક એમનું નામ જાણે છે? કેટલા એમની સ્મૃતિથી શોકાતુર થઈને આંસુ વહાવે છે? કમનસીબ ભારતે આવાં કેટલાંયે રત્ન ગુમાવ્યાં છે; અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, તેને માટે એક ક્ષણભર પણ તેને દુઃખ લાગ્યું નથી!

તેઓ સાચા દેશભક્ત હતા; દેશને માટે તેમના દિલમાં દર્દ હતું. હિંદી યુવકોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વરાજ્યપથ પર આવતા જોઈને તેમને આનંદ થતો, ગરીબ હિંદીઓની નિરાધાર દશા દેખીને તેઓ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકતા, અને તેનો પ્રતીકાર કરવાને ઉત્સુક રહેતા.

તેઓ ભારતની પ્રતિષ્ઠા જોવાની ઝંખના રાખતા, તેને ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચાડવાના અભિલાષ ધરાવતા; છતાં તેમનું નામ આજે ભારતવર્ષના બહુજ થોડા માણસો જાણે છે.

ભારતમાતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાને માટેજ તેમણે પોતાનું અસ્તિત્વ મટાડી દીધું હતું. તેમના પ્રત્યેની લોકોની ઉપેક્ષાની પરવા કર્યા વિના પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન દીધું–ઘર છોડ્યું, માલ-મિલ્કત જપ્ત થયાં, જેલમાં ગયા, પ્રાણથીયે વહાલો દેશ છોડયો અને અંતે પ્રાણ પણ ઓવાર્યા. એમની કદર કરી તે પણ ઇરાને! આજે ઇરાનમાં "આકુ સુફી"નું નામ સર્વપ્રિય અને સર્વપૂજ્ય બન્યું છે.

× × × × ×

સુફી અંબાપ્રસાદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં મુરાદાબાદમાં થયો હતો. એમનો જમણો હાથ જન્મથીજ કપાયેલો હતો. તેઓ હાસ્યવિનોદમાં કહેતા કે "ભાઈ! મેં સત્તાવનમાં અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કીધું, હાથ કપાઇ ગયો, મૃત્યુ થયું, પુનર્જન્મ પામ્યો, પણ હાથ કપાયેલો ને કપાયેલોજ આવી ગયો."

એમણે મુરાદાબાદ, બરેલી અને જલંધર આદિ શહેરોમાં શિક્ષણ લીધું. ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં લુધિયાના જીલ્લામાં જ્યારે સ્વતંત્રતાપ્રેમી કુકાને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જાલન્ધરમાં હતા. એમનું વય એ સમયે લગભગ ૧૩ વર્ષનું હતું.

એફ. એ. પાસ કર્યા પછી એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો;

[illegible]

*　　　*　　　*

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હતો, જાગ્રતિનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો. એમણે જોયું કે પંજાબમાં કંઈક કામ થઈ શકશે; અને તે માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

ત્યાં "પૈસા અખબારે" એમને માસિક ૧૭૫ રૂપીઆ આપવા જણાવ્યું, "વતન અખબારે" ૧૨૫ થી માગણી કરી; પરંતુ એમણે એની પરવા નહિ કરતાં "હિંદુસ્તાન" પત્રના ૬૦ રૂપીઆ સ્વીકારી લીધા! તેઓ કહેતા "આપણે 'વેતન' 'વેતન'નાં રોદણાં શામાટે રડીએ? રોજનો રોટલો અને પોતાના વિચારો અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનો પ્રચાર કરવાની તક મળતી રહે એટલુંજ મારે માટે બસ છે." નિઃસંદેહ મોહ અને લોભની મગદૂર શી કે તેના હૃદયનો સ્પર્શ પણ કરી શકે? આ તો સામાન્ય વેતન હતું; પરંતુ સંભળાય છે કે એમની કુશળતા, વાક્પટુતા અને બુદ્ધિશક્તિ જોઈને સરકારની જાસુસી ખાતાની માસિક ૧૦૦૦ રૂપીઆની જગ્યા આપવાની માગણી થયેલી; પરંતુ એ લાલચને વશ ન થતાં એમણે તો કારાવાસ અને દરિદ્રતાનેજ શ્રેય માન્યાં. કેટલાક દિવસ સુધી તેઓ "હિંદુસ્તાન"માં કામ કરતા રહ્યા.

એજ દિવસોમાં સરદાર અજિતસિંહજીએ "ભારત માતા સોસાયટી"ની સ્થાપના કરી અને પંજાબના "ન્યૂ કૉલોની બિલ" વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યાં. એ મંડળમાં સઘળાજ નવયુવકો હતા અને મોટા ઉત્સાહથી તેઓ પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. સૂફીજીનો પરિચય એમની સાથે વધતો ગયો અને તેઓ પણ એ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યા.

'હિંદુસ્તાન'ના સંપાદક શ્રી. દીનાનાથ એમના લેખમાં કાપકૂપ કરતા. એમણે તેમને કહ્યું "તમે હજુ બાળક છો, નહિ સમજતા નથી. કરો છો, તંત્રીતરીકે મારુંજ નામ રહો એટલે પત્યું." પરંતુ એ માગણી સ્વીકારાઈ નહિ; અને એમણે એ કામ પણ છોડયું અને પૂર્ણપણે ભારતમાતા સોસાયટીમાં જ [illegible] પંજાબમાં જુસ્સો વધતોજ રહ્યો. લાહોરમાં લોકોનો જલસો હતો. એ દુઃખી જમીનદારોને સૂફીજીએ જે શબ્દોમાં ઉદ્બોધન આપ્યો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે.

* * * *

ઈ. સ. ૧૯૦૭ના મેની ૯ મી તારીખે લાલા લજપતરાય પકડાયા, અને સરદાર અજિતસિંહ [illegible] વોરંટ નીકળ્યું. સરદારજી ભૂગર્ભ ગયા, અને હજી [illegible] સરકાર તેમને પકડી શકી નહિ. એ [illegible] દિવસમાં કામ [illegible] સૂફીજી પોતાના [illegible] [illegible] મળવા રોકા ગયા. [illegible] પંજાબમાં ચારે તરફ [illegible] સરદાર અજિતસિંહ [illegible] સરદાર કિશનસિંહ [illegible] ભારતમાતા સોસાયટીના [illegible] [illegible]

જીની સાથે નેપાળમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં બહુ દિવસ રહ્યા. ત્યાં નેપાલરોડના ગવર્નર શાયદ શ્રીયુત જંગ બહાદૂરજી સાથે એમનો પરિચય થયો. તેઓ એમની સાથે બહુજ સારી રીતે વર્તતા. પાછળથી શ્રી. જંગબહાદૂર સૂરીજીને આશ્રય આપવાના કારણથી પદચ્યુત થયા; અને તેમની મિલકત પણ જપ્ત કરી લેવામાં આવી. તેમની સાથે નેપાળની રાજનૈતિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રસંગે વાતચીત થતી; સૂરીજીની રાજનીતિનિપુણતા જોઇને તેઓ દંગ થતા અને કહેતા કે 'ભારત જેવા ગુલામ દેશમાં રહીને જીવન વ્યર્થ શામારે ગુમાવો છો?' આખરે તેઓ ત્યાંથી પકડાયા અને તેમને લાહોર લાવવામાં આવ્યા.

જ્યારે તેઓ "ભારતમાતા સોસાયટી"માં હતા ત્યારે લાલાજીના ઇંડિયા પત્રમાં એમના લેખો અવારનવાર પ્રગટ થતા રહેતા. તે સંબંધમાં એમના પર કેસ—ચલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ નિર્દોષ સિદ્ધ થવાથી છૂટી ગયા.

તે પછી સરદાર અજિતસિંહજી પણ છૂટીને આવી પહોંચ્યા. અને મંડળના જેટલા સભ્યો બહાર હતા તે સઘળા સુરત કૅાંગ્રેસમાં એકઠા મળ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ભારતમાતા બુક સોસાઇટીની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેણે રાજદ્વારી અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું. એમાં વિશેષ કામ સૂરીજ કરતા.

એક દિવસ સરદાર અજિતસિંહને લાહોરના ડેપ્યુટી કમિશ્નરે બોલાવ્યા, અને તેમણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી દૂર રહેવાની ધમકી આપી. પરંતુ સરદારજીએ તેને રોકડું પરખાવ્યું એટલે કમિશ્નર સાહેબ બોલી ઉઠયા કે 'શું તમે ઇસુ છો ?' સરદારજી ત્યાંથી ચાલી આવ્યા અને સૂરીજીને વાત કરી. પછી શું ? સૂરીજી બાઇબલ લઇને બેસી ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી 'बागी मसीह' યા 'વિદ્રોહી ઇસુ' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. અને તેમાં દર્શાવ્યું કે ઈસુને તેના શિષ્યોએ ૩૦ સિક્કામાં વેચી દીધો હતો અને સરદાર સાહેબને તેના કોઇ મિત્રે ૫૦૦ રૂપિયામાં શત્રુના હાથમાં સોંપ્યા ! બન્નેના આદર્શ મળતા આવે છે, લક્ષ્ય પણ એકસરખુંજ છે. એટલે એ બંને વચ્ચે ભારે અંતર નથી. પુસ્તક જપ્ત કરવામાં આવ્યું.

એજ વર્ષમાં લો. મા. તિલક ઉપર કેસ ચાલ્યો. તેમને ૬ વર્ષની કેદ મળી. ત્યારે દેશભક્ત મંડળના સર્વ સભ્યો સાધુ બની ગયા. સઘળાએ ભગવાં, ગેરૂઆં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં, અને સૂરીજી તથા સરદારજીએ મળીને તિલક આશ્રમ ખોલવાનો ઇરાદો કર્યો; પરંતુ અનેક વિઘ્નો અને આપત્તિઓને લઇને તેમનો વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ.

સાધુમંડળ પર્વતયાત્રાએ નીકળ્યું. પર્વતના શૃંગનિવાસ

દરમિયાન એક બનાવ પણ બની ગયો હતો. સાધુઓની મોટી ટોળકી પેશાવર આવે સૂફીજીના ચરણો પર મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા. એમાં એક મોટો જેન્ટલમેન હતો. [illegible] સૂફીજીને સામે મસ્તક મૂકીને પૂછવા લાગ્યો:-

"બાવાજી! આપ ક્યાં રહો છો?" સૂફીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો "રહું છું તારા કપાળમાં!"

"મહારાજ! આપ નારાજ કેમ થાઓ છો?"

"અરે બેવકૂફ! તેં મને નમસ્કાર શા માટે કર્યો? બીજા આટલા બધા સાધુઓ હતા તેમને પ્રણામ નહિ કરવાનું કારણ?"

"હું આપનેજ મોટા સાધુ સમજ્યો હતો."

"વારુ, જાઓ ખાવા પીવાનું લઇ આવો."

તે કેટલીક વારે સારા સારા પદાર્થ લઇને આવ્યો. ખાઇપીને નિશ્ચિંત થયા પછી સૂફીજીએ તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને કહ્યું "કેમ અલ્યા! અમારો પીછો છોડે છે કે નહિ?"

"મહારાજ! હું આપને શી તકલીફ આપું છું?"

"ચાલાકી જવા દે. જાસુસી કરવા જા. જા તારા બાપને ખબર આપ કે અમે બળવો ઉઠાવવાને પહાડમાં જઇએ છીએ."

પેલો માણસ શરમિંદો થઇ ગયો અને પગે પડી બોલ્યો, "હજુર! પેટને ખાતર સૌ કંઇ કરવું પડે છે!"

ઈ. સ. ૧૯૦૯માં એમણે "પેશવા અખબાર" કાઢ્યું. એ દિવસોમાં પંજાબમાં ક્રાંતિકારી ચીસયાલે માથું ઉઠાવ્યું. સરકારને ચિંતા પેઠી કે, આ અગ્નિ પંજાબને તો નહિ સળગાવી મૂકે? તરતજ દમનચક્ર ફરવા માંડ્યું. પ્રમુખને—લાલા હરદયાળને દેશ છોડવો પડ્યો અને અંતે સૂફીજી, સરદાર અજિતસિંહ અને જ્યાઉલ હકને પણ ઇરાનનો પંથ લેવો પડ્યો.

એ દરમિયાન "પેશ્વા" હજી ચાલુજ હતું. તેને માટે પુષ્કળ લેખો લખી રાખવામાં આવ્યા હતા; કારણકે પેશ્વા એકદમ બંધ પડી જાય તો સરકારને શંકા પડે અને રસ્તામાંથીજ એમને કદાચ પકડી લેવામાં આવે. કરાંચીથી વહાણપર ચડ્યા. ઇરાન ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જ્યાઉલ હકની મતિ બદલાઈ ગઇ. તેણે વિચાર્યું "આ લોકોને પકડાવી દઉં તો ઇનામ મળે અને સજામાંથી પણ બચી જવાય." પરંતુ સૂફીજી ચેતી ગયા. તેમણે તેને આગળ રવાના કર્યો; ત્યાં તે રિપોર્ટ કરવા જતાં પકડાઇ ગયો અને આ બન્ને બચી ગયા.

ઈરાનની એમની આપવીતી તો ત્યાં જઇને હકીકત મેળવીએ તોજ જાણવામાં આવે; પરંતુ અહીં જે કંઇ સાંભળવામાં આવ્યું છે તે નોંધીએ છીએ. અહીંથી ઇરાન જવા પછી અંગ્રેજ સરકારે

એમની ત્યાં પણ ખૂબ તપાસ કરી. તેમને અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં. કહેવાય છે કે, એક સ્થળે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી નીકળી નાસવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. ત્યાં વેપારીઓનો કાફલો ઉતર્યો હતો; ઉંટો પર વસ્ત્ર આદિની પેટીઓ લાદવામાં આવી હતી. એક ઉંટની બે પેટીઓમાં સુફીજી અને સરદાર અજિતસિંહને બંધ કરવામાં આવ્યા. અને ત્યાંથી તેમને બચાવી લેવામાં આવ્યા. પછી કોઈ અમીરને ત્યાં ઉતર્યા. વાત વાયુવેગે ઘરઘર ફેલાઇ ગઈ. એ વખતે બંનેને બુરખા પહેરાવી જનાનામાં બેસાડી દેવામાં આવ્યા. બધે તપાસ થઈ. અંતે સ્ત્રીઓની પણ જડતી લેવાવા લાગી; એક બે સ્ત્રીના બુરખા ઉપડ્યા પણ ખરા, પરંતુ મુસલમાનો આ બેઈજ્જતી સામે લડવા અને મરવા તૈયાર થઇ જતા.

બુરખા ઉપાડવાનું બંધ રહ્યું અને બીજી વાર તેઓ બચી ગયા.

એક ફેરીઆફરે એમને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. અનેક દિવસ તેને ત્યાં તેઓ રહ્યા, પરંતુ પાછળથી તે બિચારાને સપરિવાર જેલમાં જવું પડ્યું.

પાછળથી જ્યારે વાદળાં વિખરાઈ ગયેલાં જણાયાં ત્યારે તેમણે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. એ સમયે અંગ્રેજો ત્યાં પણ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યા જતા હતા. સૂફીજીએ કહ્યું—ભાઈઓ! અમને એ લોકોનો પૂરો અનુભવ છે. અમારા અનુભવનો લાભ લેશો તો એમની ચુંગાલમાંથી બચી શકશો; અને કદાચ ફસાઈ પડશો તોપણ તરતજ છૂટી શકશો. એમણે ત્યાં આબે હયાત નામનું પત્ર કાઢ્યું અને અનેક પુસ્તકો લખ્યાં. એ બધું ફારસી ભાષામાંજ લખાતું. તેમાંના એક પુસ્તકનું નામ 'ઇબતે ઈરાની યાન યા દામે સય્યાદાન હતું. એનો અર્થ 'ઇરાની વિપત્તિ અને શિકારીઓની જાળ" છે. પાછળથી સરદાર અજિતસિંહજી ટર્કી ચાલ્યા ગયા ત્યારે સૂફીજીએ પોતાના એક મિત્રને પત્રમાં લખ્યું હતું. સરદાર સાહેબને ટર્કીમાં મૂકી આવ્યો છું. મારી ફરજ અહીં પણ વળગેલી છે, હું અહીંજ કામ કરીશ ઇત્યાદિ.

સૂફીજી અને સરદારજી ત્યાં અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડયા હતા. સરદારજીના ચાલ્યા જવા પછી પણ સૂફીજીને ખૂબ કામ કરવાનો અવસર મળતો અને ત્યાં તેઓ આકા સૂફી યાને 'સ્વામી સૂફી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના અરસામાં અંગ્રેજોએ ઇરાનપર સારી પેઠે કાબુ મેળવવાનો તાગડો રચ્યો. કેટલીક ઉથલપાથલ થઈ. શિરાજને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો. એ ઘેરામા સૂફીજી પણ અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયા, અને તેમને કોર્ટમાર્શલ કરવામા આવ્યા.

તેમને મૃત્યુદંડ ફરમાવ્યો અને બીજે દિવસે બ્રિટિશ અમલદારોના અનેક પ્રયત્નો તેમને ગોળી દેવાની વિનંતિ કરવા આવતા પણ થયા, પરંતુ તેમની ફાંસી પહેલા ફરમાન ન આવ્યું, અને ઉત્તરનો જવાબ આપવામાં આવ્યો—

"હાલ મારે એ.જ્ઞાની ઠાર કરવામાં આવશે."

સૂફી કોટડીમાં બેઠા હતા. પરંતુ અંતરમાં તેઓ સમાધિ અવસ્થામાં દેખાયા; તેમનું આત્મા પ્રાણ ઉડી ગયું હતું. તેઓ યોગાભ્યાસ સારી રીતે જાણતા હતા. એમની સમાધિઅવસ્થાએ સામાન્ય ઈરાનીઓ થયા હતા, અને તેમણે ત્યારે ઠેક પાળ્યો! કેટલાયે દિવસ સુધી આખા શહેરમાં શોક જળવાઈ રહ્યો હતો. સૂફીજીની કબર બાંધવામાં આવી. આજ સુધી દર વર્ષે એમની કબર પર ભારે મેળો ભરાય છે. લોકો સૂફીજીનું નામ સાંભળતાં જ શ્રદ્ધાથી શિર ઝુકાવે છે.

\+ + + +

હિંદુસ્તાનના એમના જીવનસંબંધી અનેક અદ્ભુત વાતો સાંભળવામાં આવે છે. તેઓ પગની આંગળીમાં કલમ રાખીને સારી રીતે લખી શકતા. એમના એક મિત્રે એક વિચિત્ર પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. કહેવાય છે કે પહેલાં ભાગલપુર (કે કોઈએક) સ્ટેટમાં રેસીડેન્ટ કંઈક ખરાબી કરી રહ્યો હતો અને તે રાજ્યને હડપ કરવાની પેરવીમાં હતો. ત્યાંના ભેદ પકડવાની અને તેનાં બાપાળાં બહાર પાડવાની અત્યંત આવશ્યકતા હતી. એ વખતે કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ 'અમૃત બઝાર પત્રિકા' તરફથી એમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા.

એક પાગલ જેવો માણસ રેસીડેન્ટના બબરચી પાસે નોકરી શોધતો આવ્યો; કેટલીક આનાકાની પછી ખાવાના બદલામાં જે કામ સોંપે તે કરવાની શરતે બબરચીએ તેને રાખી લીધો. સાહેબે પૂછ્યું—આ નોકર કોણ છે? બબરચીએ કહ્યું "હજુર! બિલકુલ પાગલ જેવો છે. અક્કલ તો કશી છે જ નહિ." સાહેબ ખુશ થયા. તેણે આગળથી જ હુકમ આપી રાખ્યો હતો કે કોઈ પણ સમજદાર કે ચકોર માણસને નોકરીમાં રાખવો નહિ. પેલો પાગલ વાસણ સાફ કરતાં કરતાં માટીમાં લથપથ થઈ જતો; મોં ઉપર પણ કાદવ લેપડી લેતો. એ વખતે એના તરફ જોતાં કોઈ પણ માણસને હસવું આવ્યા વિના રહેતું નહિ; પણ એ પાગલ નોકરમાં એક સરસ ગુણ હતો, તે સોદો ખરીદવામાં ઘણો ચતુર હતો. સારામાં સારી ચીજ જે ભાવથી બબરચી લાવતો તેની તેજ ચીજ એ નોકર ચાર ચાર આને ઓછે લાવતો. એટલે બજારનું કામ એનેજ સોંપવામાં આવતું.

આ તરફ "અમૃત બઝાર પત્રિકા"માં રેસીડેન્ટ વિરુદ્ધ ધડાધડ લેખો પ્રકટ થવા લાગ્યા. પરિણામે તે એટલો બધો બદનામ

થયો કે તેને એ અધિકારપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો. એ સ્ટેટમાંથી એને ધકેલી કાઢવામાં આવ્યો. જ્યારે તે સ્ટેટની હદ ઓળંગી ગયો ત્યારે એક જંકશન પર એક માણસ બૂટ, પાટલૂન અને હેટ પહેરીને એની સામે આવ્યો. તેને ઓળખતાં રેસીડેન્ટ ચકિત થઈ ગયો. તેણે આવતાંજ અંગ્રેજીમાં વાતચીત શરૂ કરી. તેને જોતાંજ તે કંપવા લાગ્યો. કંઇક જાળથી, કંઈક આશ્ચર્યથી અને કંઈક ક્રોધથી છેવટે તે બોલ્યો "તને ઇનામ તો આપવામાં આવ્યું છે. વળી પાછો મારી પાસે કેમ આવ્યો?"

"આપે કહ્યું હતું કે જે માણસ મારો ભેદ ખોલનાર ગુપ્તચરને પકડી આપશે તેને ઇનામ આપીશ."

"હા, કહ્યું હતું. શું તેં એને પકડયો છે?"

"હા, હા, ઇનામ આપો. તે હું પોતેજ છું."

રેસીડેન્ટ આ સાંભળી થરથર કંપી ઉઠયો અને દાંત કકડાવીને બોલ્યો કે "અરે, જો રાજ્યની હદમાંજ તારો પત્તો લાગ્યો હોત તો તારા ફૂર્ચેફૂર્ચા ઉડાવી નાખત." ખેર, પણ આખરે તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું અને સોનાની ઘડિયાળ સૂફીજીને ભેટ આપતાં કહ્યું 'જો તમે સ્વીકારો તો છુપી પોલીસ ખાતામાં માસિક ૧૦૦૦ રૂપિયાની જગ્યા હું તમને અપાવી શકું છું;' પરંતુ સૂફીજીએ કહ્યું ".જો પગારજ લેવો હોત તો તમારાં વાસણ શું કામ માંજત?

આ કોઇ પરંપરાની વાત છે, છતાં અસંભવિત નથી. સૂફીજીને જાસુસ ખાતામાં નોકરી આપવાનાં કહેણ તો સરકારે અનેક વખત મોકલેલાં; પણ એ મહાન દેશભકતે પોતાની દેશભક્તિને ગમે તેવી લાલચોથી પણ કલંક લાગવા દીધું નથી. આજે સૂફીજી આ લોકમાં નથી, પણ એવા દેશભકતોનાં આત્મસ્મરણ કરનાર શહીદોનાં સ્મરણ ગમે ત્યારે અને ખાસ કરી અત્યારના મંથનકાળમાં સ્ફૂર્તિદાયક થાય છે. પરમાત્મા એમના મહાન આત્માને શાંતિ આપો અને ભારતમાતાને આવા સુપુત્રવતી કરો! (પ્રભા)

(૧૦-૪-૧૯૨૫ ના "નવયુગ"માંથી)

२-भक्तराज राजा जयमलसिंहजी

રાજા જયમલસિંહજી મેડતા કે રાજા થે. યે બડે હી નીતિજ્ઞ, સદાચારી, સાધુ-સ્વભાવ, વિષયોં મેં તત્પર ઔર દૃઢનિશ્ચયી ભગ-વદ્ભક્ત થે. યદ્યપિ યે ભગવાન કા સ્મરણ કરતે હુએ હી રાજ્ય કા સારા કામ કરતે થે; તથાપિ પ્રાતઃકાલ ડેઢ પહર દિન ચઢને તક તો પ્રતિદિન એકાન્તસ્થલ મેં નિયમિત રૂપ સે ભગવાન કા ધ્યાન-ભજન કરતે થે. ઇસ સમય બડે સે બડે જરૂરી કામ કે લિયે ભી કોઇ આપકે પાસ નહીં જા સકતા થા. યે ભગવત્-પૂજન કે આનંદસાગર મેં ઐસે ડૂબે રહતે થે કિ કિસી પ્રકાર કે બાહરી વિઘ્ન સે ઉનકા ધ્યાન નહીં ટૂટતા થા. ઇસ સમય ઉનકી અંતર ઔર બાહર કી દૃષ્ટિ મિલ કર એક હો જાતી થી, ઔર વહ દેખતી થી—કેવલ એક શ્યામસુંદર કી ત્રિભુવનમોહન અનૂપ રૂપરાશિ કો. ઇસ સમય કી ઉનકી પ્રેમ વિહ્વલતા ઔર સમાધિનિષ્ઠા કો સૌભાગ્યવશ જો કોઇ દેખ પાતા, વહ ભગવત્પ્રેમ કી ઓર બલા-ત્કાર આકર્ષિત હો જાતા થા. ઇસ પ્રતિદિન કી નિયમિત ઉપા-સના મેં અનેક બાધાએં આયીં, રાજ કે અનેક અત્યંત આવશ્યક કાર્ય ઉપસ્થિત હુએ, પરંતુ જયમલ અપને પ્રણ સે નહીં ડિગે.

જયમલ કે ઇસ પ્રણ કી બાત ચારોં ઓર ફૈલ ગયી. એક દૂસરા રાજા, જો ઇનકે કુટુંબ કા હી થા, ઇર્ષા ઔર દુર્બુદ્ધિવશ જયમલ સે વૈર રખતા ઔર ઇન્હેં સતાને કા મૌકા ઢૂંઢા કરતા થા. ઉસે યહ બાત માલુમ હુઇ તો ઉસને એક દિન પ્રાતઃકાલ કે સમય બહુત સી સેના સાથ લે કર મેડતા આ ઘેરા. લોગોં ને આ કર રાજ મેં સૂચના દી. રાજા કા કડા હુકમ થા કિ ઉસકી આજ્ઞા બિના કિસીસે યુદ્ધ આદિ ન કિયા જાય, અતએવ દિવાન ને આ કર મહલોં મેં ખબર દી; પરંતુ રાજા જયમલ કે પાસ તો ઉસ સમય કોઈ જા નહીં સકતા થા. આખીર રાજમાતા સે નહીં રહા ગયા. રાજ્યનાશ કી આશંકા સે રાજમાતા સાહસ કર કે પુત્ર કે પાસ ઉનકી કોઠરી મેં ગયી. ઉસને જા કર દેખા—જયમલ સમાધિનિષ્ઠ બૈઠે હૈં, બાહ્યજ્ઞાન બિલકુલ નહીં હૈ, નેત્રોં સે પ્રેમાશ્રુ બહ રહે હૈં, બીચ બીચ મેં અનુપમ આનંદ કી હંસી હંસ દેતે હૈં. ઉનકે મુખમંડલ પર એક અપૂર્વ જ્યોતિ ફૈલ રહી હૈ. માતા એક બાર તો રુક ગયી, પરંતુ પુત્ર કે અનિષ્ટ કી સંભાવના સે ઉસને કહા—'બેટા ! શત્રુ ને ચઢાઇ કર દી, કુછ ઉપાય કરના ચાહિયે.' જયમલ કા ચિત્ત તો ભગવાન કી રૂપછટા મેં નિરુદ્ધ થા. ઉસકો કુછ ભી સુનાયી નહીં દિયા. જબ તીન ચાર બાર પુકારને પર ભી કોઇ ઉત્તર નહીં મિલા, તબ માતા ને હાથ સે જય-

મલ્લ કે શરીર કો હિલાયા. ધ્યાન છૂટને સે જયમલ્લ ને આશ્ચર્યચકિત હો નેત્ર ખોલે. મન મેં બડા ક્ષોભ હુઆ, પરંતુ સામને વિષણ્ણ–વદના જનની કો ખડી દેખ કર તુરંત હી ભાવ બદલ ગયા ઔર ઉન્હોંને માતા કો પ્રણામ કિયા. માતા ને શત્રુ કે આક્રમણ કા સમાચાર સુના દિયા; પરંતુ જયમલ્લ કો ઇસ સમય ભગવચ્ચર્ચા કે સિવા દૂસરી બાત સુનને કા અવસર હી નહીં થા. ઉન્હોંને ચાહા કિ માતા કો નમ્રતા સે સમઝા દૂં, લેકિન ઉનકી વૃત્તિયાં તો ભગવત્–સ્વરૂપ કી ઓર પ્રબલ વેગ સે ખિંચી જા રહી થીં, સમઝાવે કૌન? જયમલ્લ કુછ ભી બોલ નહીં પાયે ઔર ઉનકી સમાધિ હોને લગી. માતા ને ફિર કહા, તબ પરમવિશ્વાસી ભક્ત જયમલ્લજી કે મુંહ સે કેવલ ઇતને શબ્દ નિકલે—'ભગવાન્ સબ કલ્યાણ હી કરતે હૈં.' તદનંતર ઉનકી આંખેં મુંદ ગયીં. વહ ફિર સુખ–દુઃખ, હાનિ–લાભ ઔર જય–પરાજય કી ભાવના સે બહુત પરે કે મનોહર નિત્યાનંદમય પ્રેમરાજ્ય મેં પ્રવેશ કર ગયે. જગત કી ક્ષુદ્ર આંધી ઉનકી મનરૂપી હિમાલય કે અચલ શિખર કો તનિક ભી નહીં હિલા સકી. માતા દુઃખી મન સે નિરાશ હો કર લૌટ આયી.

રણભેરી બજને લગી, શત્રુસેના કોઇ બાધા ન પા કર નગર મેં ઘુસને લગી. અબ યોગક્ષેમ કા ભાર વહન કરનેવાલે ભક્તભાવન સે નહીં રહા ગયા. શ્યામસુંદર ત્રિભુવન–કંપાનેવાલે વીરેન્દ્રવેશ મેં શસ્ત્રાદિ સે સુસજ્જિત હો અકસ્માત્ શત્રુ–સૈન્ય કે સામને પ્રકટ હો ગયે. મહારાજા રઘુરાજસિંહજી લિખતે હૈં—

> જાનિ નિજ સેવક નિરત નિજ પૂજન મેં,
> ચઢિકે તુરંગ શ્યામ રંગ કો સવાર હૈ.
> કર કરવાલ ધારિ કાલહૂકો કાલ માનો,
> પહુંચ્યો ઉતાલ જહાં સૈન્ય બેશુમાર હૈ.
> ચપલાસોં ચમકિ ચહૂંકિત ચલાઇ બાજી,
> ભટનકી રાજી કાટિ કરત પ્રહાર હૈ.
> રઘુરાજ ભકતરાજ–લાજ રાખિબેકે કાજ,
> સમર બિરાજ્યો વસુદેવ કો કુમાર હૈ.

બ્રહ્મા ઔર યમરાજ જિસકે શાસન સે સૃષ્ટિ કી ઉત્પત્તિ ઔર સંહાર કરતે હૈં, ઉનકે સામને ક્ષુદ્ર રાજપૂત સેના કિસ ગણના મેં થી? બાત કી બાત મેં સબ ધરાશાયી હુયે. ઉનકા પુણ્ય આજ સર્વતોભાવ સે સફલ હો ગયા! ભગવાન્ કે હાથ સે નિર્ધન હો વે સદા કે લિયે પરમ ધન પા ગયે. શત્રુ રાજા ઘાયલ હો કર જમીન પર ગિર પડે, પલા મેં ઇતના કામ કર ઘોડે કો ઘુડસાલ મેં બાંધ સવાર અન્તર્ધાન હો ગયે.

ઇધર જયમલ્લજી કી પૂજા શેષ હુઇ. ઉન્હોંને તુરંત અપના

[illegible] અંગવાલા. દેખને મેં વે, [illegible] હૈ. [illegible]
પધાને સે [illegible] રહા હૈ ઔર [illegible] 'જયમલ ને પૂછા કિ
'તુમ ઘોડે પર કૌન થા ? [illegible] કિસકે હૈં ?' [illegible]
દિયા. [illegible] કા [illegible] ભી [illegible] થા, [illegible] મૈં
લોગોં ને દૌડકે મુઝે આ કર ખબર દી કિ 'શત્રુસેના [illegible] ભાગ ગઈ
પડી હૈ.' [illegible] મૈં [illegible] લેકર
તુરંત નગર કે બાહર પહુંચે. દેખતે હૈં, ઘોડોં કા ઢેર લગા હૈ
ઔર વિપક્ષી સેના ધરાશાયી પડી હૈ. જયમલ [illegible] ઉનકે પાસ ગયે
ઔર પ્રેમભાવ મેં 'જય શ્રીકૃષ્ણ' કહને કે બાદ ઉનસે યુદ્ધ કા
વિવરણ પૂછને લગે. ઉસને હાથ જોડ કર કહા, 'મહારાજ ! આપકે
યહાં અનૂપ રૂપશિરોમણિ શ્યામસુંદર મહાવીર કૌન હૈં ! ઉન્હોંને
અકેલે હી મેરી સારી સેના કા સંહાર કર ડાલા ઔર મુઝકો ભી
ઘાયલ કર કે ગિરા દિયા. અહા ! કૈસા મનોહર ઉનકા રૂપ હૈ, જગમેં
મૈંને ઉન નૌજવાન ત્રિભુવન-મન-મોહન કો દેખા હૈ. મેરા ચિત્ત
ઉન્હેં ફિર સે દેખને કે લિયે વ્યાકુલ હો રહા હૈ.' જયમલ સબ
સમઝે કિ યહ સારી મેરે પ્રભુ કી લીલા હૈ ! ઉનકા શરીર પુલકિત
હો ગયા, નેત્રોં સે પ્રેમાશ્રુ બહને લગે. વે ગદ્ગદ-વાણી સે બોલે-
'ભાઈ ! તુમ ધન્ય હો, તુમ્હારે સૌભાગ્ય કી બ્રહ્મા ભી પ્રશંસા
કરેંગે. અહા ! મેરી તો આંખેં ઉસ સાંવરે-સલોને કે લિયે તરસ
રહી હૈં, તુમ ધન્ય હો જો સહજ હી મેં ઉસકા દર્શન પા ગયે !'

અબ ઉસકા સારા વૈરભાવ જાતા રહા, જયમલ ને બડે
સમ્માન ઔર આરામ કે સાથ ઉસે અપને ઘર પહુંચા દિયા. વહાં
પહુંચ કર વહ ભી સપરિવાર ભગવાન કા પરમભક્ત હો ગયા !

બોલો ભક્ત ઔર ઉનકે ભગવાન કી જય !

("કલ્યાણ"ના ગીતાંકમાંથી)

૨–सद्विचार

જો જ્ઞાન કી ઉપેક્ષા કર કે માત્ર કર્મ કા સેવન કરતે હૈં વે ગહરે અંધકાર મેં પ્રવેશ કરતે હૈં; ઔર જો નિષ્કામ કર્મ કી ઉપેક્ષા કર કે કેવલ જ્ઞાન મેં રમતે હૈં વે ઉસસે ભી અધિક અંધકાર કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં.

ઈશોપનિષદ્

સહત વિવિધ દુખ મરિ મિટત, ભોગત લાખન સોગ;
પૈ નિજ સત્ય ન છાંડહીં, જે જગ સાંચે લોગ.

ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્ર

આપત્તિ સત્ય કા પ્રથમ દ્વાર હૈ. બાયરન

[illegible] કી [illegible] જગત મે નહીં બલ્કિ કર્મ સે હોતી હૈ.

શેક્સપિયર

[illegible] સંસારા;
[illegible] સાધુ પ્રાણ સમ ત્યાગે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી

[illegible] ! [illegible] ઘીય [illegible] ! ઉસમેં સ્નાન કરો, [illegible] પવિત્ર હોઓગે.

ડી. એલ. રાય

[illegible] કે સમાન કોઈ પવિત્ર પદાર્થ નહીં હૈ.

કોલરિજ

[illegible] નહીં હૈ. ડિઝરેલી

[illegible] જાતી હૈ. વિક્ટર હ્યુગો

[illegible] હૈ. પ્લુટાર્ક

[illegible] હૈ. લોંગફેલો

[illegible] મેં કરતે હૈં, ઐસા [illegible]. શુક

[illegible] તથા [illegible] અભિમાન [illegible] વિદ્વાનોં [illegible]

[illegible]

[illegible]

૨–વૈભવશાળી હિંદુસ્તાન

જગતમાંના તમામ કુબેરી ઝરા-નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાન તરફ વહી જતા હતા.

હિંદુસ્તાન એક કાળે અત્યંત વૈભવસંપન્ન દેશ હતો. હિંદુસ્તાનમાં જે વૈભવ કુબેરભંડારની બરોબરીનો હતો તે કાળે આપણા પૂર્વજ પોતાનીજ આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ દુનિયામાંના ઇતર રાષ્ટ્રોની જુદી આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનું કામ તે કરતા હતા. પણ કાળ બદલાયો અને આપણા લોકોને અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ, સ્પેન વગેરે દેશના લોકોને વેપારને માટે આપણો દેશ ખોલી મૂકવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ. ક્રાઈસ્ટનો પવિત્ર સંદેશ અખિલ જગતમાં ફેલાવનારો માણસ જેમ અંતઃકરણમાં કંઈ દુષ્ટ હેતુ ધારણ કરીનેજ એ કામ કરતો હશે, એવી કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકાતી નથી; તેજ પ્રમાણે વેપાર કરનારા માણસના મનમાં કંઈ કાળું-ધોળું હશે એવી કલ્પના પણ કોઈનાથી કરી શકાઈ નહિ. તમારા દેશમાંનો માલ હું વેચાતો લઉં છું, મારા દેશમાંનો માલ તમે વેચાતો લ્યો; આવો આ સરળ અને સીધો વ્યવહાર છે, એમ આપણા લોકોને લાગ્યું. દાતૃત્વ અને પરોપકારીને માટે તો આપણો દેશ કેટલો પ્રખ્યાત હતો! જે દેશના લોકોએ પોતે ભાતનું પાણી પીને અંગ્રેજોને ભાત ખાવા આપ્યો તેમના દાતૃત્વની મહત્તાનું વર્ણન કરતાં સહસ્ર મુખવાળા શેષ ભગવાન પણ થાકી જાય ત્યાં આપણું શું ગજું! વેપાર એટલે કેટલો પવિત્ર વ્યવહાર! ગોરા લોક અહીંથી કાચોપાકો માલ લઈ જતા અને એના બદલામાં દ્રવ્યના ઢગલા કરતા; પણ આ દ્રવ્યરાશીની અંદર દારૂના કોઠારો ભર્યાં છે, એની આપણા લોકોને શી કલ્પના? આ વેપારીઓ આપણા નંદનવનમાંનાં ફળપુષ્પોના ભારથી નમેલાં વૃક્ષો, ગાઢાં જંગલો, કુમળાં કુમળાં તૃણાંકુર, આ સર્વનો સંહાર કરીને અને તેમને આગ લગાડીને બધી જમીન સળગાવી મૂકી સાફ કરશે, એવી શું કોઇને કલ્પનામે આવી હશે! ખુદ કંપનીના વખતના અહીરાવણ મહીરાવણોને જો હમણાં તેમના વિષબીજનો કેટલો પ્રચંડ વિસ્તાર થયો છે એ જોવાને બોલાવીએ તો તેમનો આ દૃશ્ય ઉપર વિશ્વાસ બેસશે નહિ. જાદુગરની જાદુગરી, કિમિયાગરનો કિમિયો અને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની અઘટિત લીલા, એ અંગ્રેજોના કર્તવ્ય આગળ ગરીબડી ને બિચારી ઠરશે. દેવદૂત–ખરેખરજ અંગ્રેજ દેવદૂત હતા. દેવદૂત સિવાય આવી કામગીરી કોનાથી કરી શકાય? રાવણ પણ દેવજ હતો ને તેના એ દૂત અહીંતહીં ફરતા હતા. આ રાવણની વિરુદ્ધ સહેજ ઉચ્ચાર કરવા-

ને લીધે બિચારા માલવીયજીને શેમશેમનો મારો હમણાંજ સહન કરવો પડ્યો. પણ રાવણ એ રામભક્તોને દેવજ લાગવો જોઇએ એમ થોડુંજ છે?

અંગ્રેજો એ વેળાએ દેવદૂત જેવા લાગ્યા; આપણે તેમને આશ્રય દીધો ને આજ પ્રખર તાપના મારામાં આપણે તરફડીએ છીએ. આ દોષ અંગ્રેજોનો કે આપણો, એનો આપણે વિચાર નહિ કરવો જોઇએ કે?

માત્ર ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષમાં ઉદ્યોગધંધાથી ગાજી રહેલા હિંદુસ્થાનને પૂર્ણપણે પરાવલંબી બનાવી મૂકી પોતાનો માલ લેવાની ફરજ પાડનારા અંગ્રેજોનું કયા શબ્દોમાં કૌતુક કરવું એ સમજાતું નથી. સ્વાર્થ એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રથી છૂટયો નથી. અંગ્રેજોને સુદ્ધાં એ સ્વાર્થ હતો અને એ સ્વાર્થને લીધે તેમણે હિંદુસ્થાનના વેપારને સમૂળ મારી નાખીને હિંદુસ્થાનને પોતાનું ગ્રાહક બનાવ્યું. આ જાદુ અંગ્રેજોએ કેવી રીતે કર્યો ને હિંદુસ્થાનમાંનો બધો વેપાર, ઉદ્યોગધંધા વગેરે છીનવી લઇ શ્રીમંત હિંદુસ્થાનને કંગાલ કેવી રીતે બનાવ્યો એજ બતાવવા સારૂ પ્રસ્તુત અંક કાઢયો છે. હિંદુસ્થાનના વૈભવની કમાન આ કાળમાં એકસરખી ઉતરતી ગઇ અને બ્રિટિશોની ભાગ્યરેખા એકસરખી ચઢતી જઇ તેઓ વૈભવપર આરૂઢ થયા.

જે વેળાએ અંગ્રેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા એ વેળાએ હિંદુસ્થાન સ્વયં પૂર્ણ હતો. આપણા દેશમાં કાપડ, જીન, સાકર, નૌકાનયન, લોખંડ, પોલાદ વગેરે ધંધા સારા જોરમાં હતા. પરદેશીઓના મોં તરફ જોવાની આપણને જરૂર નહોતી. એ પૈકી ઘણાખરા ધંધાઓમાં હિંદુસ્થાન ઇંગ્લંડથી તો શું પણ આખા યૂરોપથીયે આગળ હતો. અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આવવું ને આ ધંધાઓનું શિક્ષણ લેવું, એવી એ વખતની પરિસ્થિતિ હતી. સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક વગેરેથી આપણો દેશ ચીકાર ભરેલો હતો. એનાં વર્ણનો અનેક પ્રવાસીઓએ કરેલાં છે; પણ એ સિવાય ઉદ્યોગધંધાવડે પણ આપણાં શહેરો અને ગામડાં ગાજી રહેલાં હતાં. યૂરોપીયન વેપારી જે પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે કાચા માલને માટે આવ્યા નહોતા. તે અહીંના તૈયાર માલને માટે આવ્યા. સર હેન્રી કૉટન 'ન્યૂ ઇંડિયા'માં કહે છે:-

યુરોપના [illegible] પહેલવહેલા હિંદુસ્થાન પ્રત્યે આકર્ષાયા તે [illegible] હિંદુસ્થાનના [illegible] માલથી નહિ [illegible] તેના તૈયાર [illegible] અને [illegible]ની ઔદ્યોગિક [illegible] અને તેમણે તે [illegible]

અંતપર્યંત હિંદુસ્થાનની પ્રજાનો મોટો ભાગ જુદા જુદા હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલો હતો.

૧૮ મા સૈકાપર્યંત અહીંના ઉદ્યોગધંધાની આવી ઉત્તમ સ્થિતિ ચાલુ હતી. હિંદુસ્થાનના નાશનો પાયો નાખનાર ક્લાઇવ સાહેબ જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે મુર્શિદાબાદનો વૈભવ જોઇને આશ્ચર્ય-ચકિત થઇ નીચેના ભાવનું બોલ્યા હતાઃ—

"મુર્શિદાબાદ લંડન જેવડું મોટું, ગાઢ રહેલું ને શ્રીમંત શહેર હતું. પણ મુર્શિદાબાદના લોક લંડનના કરતાં ઘણા વધુ શ્રીમંત છે." હિંદુસ્થાનમાં ઔદ્યોગિક સંપત્તિનો ઝરો અખંડ વહેતો હોવાથી શહેરોની સાથે ગામડાંઓ પણ જાહોજલાલી ભોગવતાં હતાં. ગામેગામ પોતાના ઉદ્યોગધંધા ને ખેતી હોવાને લીધે લોકોને કોઇ પણ પ્રકારની ઉણપ ભાસતી નહિ. બધા લોક સુખ-સમાધાન ને આનંદમાં ફરતા હતા. ભવિષ્યમાં પાશ્ચાત્ય વેપારરૂપી રાક્ષસ હિંદુસ્થાનમાં આવશે ને આપણાં સુખોની હોળી કરશે, એવી કલ્પના પણ કોઈનાથી ભૂલેચૂકે થઇ શકી નહિ હોય. પણ સુંદર સ્ત્રીનું સૌંદર્ય જેમ તેના નાશના કારણરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ હિંદુસ્થાનની થઇ. આપણી પાસેથી તૈયાર માલ લેવા સારૂ આવેલા પરોણા, આપણા વેપારનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્થાનનો વેપાર ડૂબાવીને ઇંગ્લંડનો વેપાર કેવી રીતે વધારી શકાય એની તેમને ચિંતા લાગી રહી ને એ દિશામાં તેમના પ્રયત્ન શરૂ થયા. પ્રસ્તુત લેખમાં અમે ફક્ત હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કયા કયા ધંધા હતા એનો સંક્ષેપમાં વાચકોને પરિચય કરાવનાર છીએ. આ ધંધા ઇંગ્લીશ વેપારીઓએ કેવી કેવી રીતે ડૂબાવ્યા એની હકીકત આગલા લેખમાં આપીશું.

જે વેળાએ યુરોપીયન વેપારી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ સ્વયંપૂર્ણ હતી, એ ઉપર આસ્તુંજ છે. હિંદુસ્થાનનું ને બાહ્યજગતનું એ વખતે દળણવળણ હતું અને માલની નિકાશ પણ થતી હતી. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કળા-કૌશલ્યના નાના મોટા પુષ્કળ ધંધા ચાલતા; પણ તેની માહિતી ઉપ-લબ્ધ થવી બહુ કઠણ છે. તો જે મોટા મોટા ધંધા એ વખતમાં ચાલતા હતા તેટલાજ ધંધાનો આપણે પરામર્શ લઇએ. આ વિચાર કરતી વેળા આજના ઉદ્યોગધંધાનું ચિત્ર નજર સામે રાખવું ભૂલ-જાવેલું છે. આજના જેવા એ વખતમાં માલને લઇ જવા લાવવાનાં સાધનો નહોતાં; એટલુંજ નહિ પણ ગાડાંઓને જવા આવવાને ઘણાં ગામોમા સડકો પણ નહોતી. પણ એ કાળનો હિંદુસ્થાન ને એ કાળનો યુરોપ, એની તુલના કરીએ તો હિંદુસ્થાન એ સમયે આગળ વધેલો દેશ હતો, એમા વાદ નથી. અકબરના મૃત્યુસમયના

હિંદુસ્થાનનું વર્ણન કરનાર ને બની શકે ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર ગોરલેંડ કહે છેઃ—

"ઉદ્યોગોના સંબંધમાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે, અત્યારના યુરોપ કરતાં હિંદુસ્થાન ઘણોજ આગળ વધેલો હતો."

પણ આનાથ કરતાં વધુ ઉદારદૃષ્ટિથી આપણી સ્થિતિ તરફ જોનાર ડિગ્બી સાહેબ "પ્રોસ્પરસ ઇન્ડિયા" નામના પુસ્તકમાં લખે છેઃ—

"પ્લાસીના યુદ્ધ પહેલાં અને (હિંદુસ્થાનનો) ખજાનો ઇંગ્લેંડ ઘસડાતો થયો તે પહેલાં આપણા દેશનો (યુરોપનો) ઉદ્યોગ ઘણોજ પછાત દશામાં હતો."

પ્લાસીની લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લેંડના ઉદ્યોગધંધાની કેટલી શોચનીય સ્થિતિ હતી એ આ અવતરણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં ઉદ્યોગધંધાની અંદર યુરોપના કરતાં ઘણોજ આગળ હતું, એ નિર્વિવાદ છે. હવે આપણે એ વખતના ધંધા [illegible]

પહેલાં પ્રથમ આપણે સાકરનો ધંધો લઈશું. સાકર એ મુખ્યતઃ [illegible] હતી. આ સાકર દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં જતી હતી. [illegible] પણ સાકર થતી હતી. લાહોરની આસપાસ [illegible] હતા. આ સાકરનો વેપાર બહુજ મોટા પ્રમાણમાં [illegible] ૧૮૨૩ ની સાલમાં ટૉમસ મૂર નામનો ગૃહસ્થ [illegible] આપતાં કહે છેઃ—

"[illegible] જાણું છું કે, અત્યારના સમયે સાકરની પેદાશ [illegible] સમસ્ત યુરોપખંડને [illegible] હિંદુસ્થાન તૈયાર કરી શકે તેમ છે."

હિંદુસ્થાનમાં આ સાકર [illegible] પ્રમાણમાં તૈયાર [illegible] નિર્વિવાદ છે ને [illegible]

[illegible]

સુદ્ધાં તે વખતે સારી રીતે ચાલતો હતો. એજ પ્રમાણે કપાસનાં બી (જીનિંગ) કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતમાં પુષ્કળ લોક કરતા હતા ને તેમાં તેમણે વૈશિષ્ટ્ય મેળવ્યું હતું. અમદાવાદની બાજુએ કેટલાક કારીગરો આ કામમાં અત્યંત કુશળ હતા, ને તેઓ પોતાનાં ઓજારો લઈને ગામોગામ કપાસમાંથી કપાશિયા કાઢવા સારૂ ને રૂ પીંજવા સારૂ જતા હતા.x

તાંબા પિત્તળનાં વાસણો તૈયાર કરનારા પુષ્કળ લોક હતા. લોખંડ તો હિંદુસ્થાનમાં પુષ્કળ ઠેકાણે થતું ને એમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવાતી હતી. વિશેષતઃ તરવારો તેમજ બીજાં શસ્ત્રો તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હતાં ને એ ધંધો લોકોની ઉપજીવિકાને સારી રીતે ઉપયોગી થતો. ખેતીવાડીનાં ઓજારો તેમજ બીજાં હથિયારો અહીંઆંજ તૈયાર થતાં હતાં. સુતારકામનો ધંધો એ વખતમાં બહુજ સારી રીતે ચાલતો હતો. હિંદુસ્થાનમાં તૈયાર થયેલાં કબાટો, પેટીઓ વગેરે ઇંગ્લંડ-જર્મનીમાં જતાં ને આ ધંધાએ ત્યાંના વેપારીઓને હેરાન કરી મૂક્યા હતા. છેવટે આ જણસોપર જબરજસ્ત જકાત નાખવી પડી અને તે ધંધાને ડૂબાડી દેવાની તેમને ફરજ પડી. વહાણો બાંધવાનો ધંધો તો હિંદુસ્થાનમાં ખૂબજ ખીલી નીકળ્યો હતો અને ઇંગ્લંડના કરતાં અહીંનાં વહાણો વધુ મજબૂત ને વધુ ઉત્તમ બનતાં. આ ધંધો કેવી રીતે ડુબાડ્યો એની હકીકત અન્યત્ર આપી છે.

ચામડાનું કામ હિંદુસ્થાનમાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ને મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. આ ધંધામાંથી અનેક લોકો પૈસા મેળવતા. ઘોડાનાં જીન, સાજ, જોડા, કોશ વગેરે તો પુષ્કળજ થતા, પણ એના કરતાંય સુંદર સુંદર આકર્ષક વસ્તુઓ ચામડાની બનાવતા હતા.

હિંદુસ્થાનમાં કાગળ પણ બનતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોક યૂરોપમાં હિંદુસ્થાનમાંથી કાગળ લઈ જતા. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કાગળ પુષ્કળ થતા હતા. પણ આ કાગળ જરૂર પૂરતા ને પ્રમાણમાં તૈયાર થતા. કારણ હમણાંની પેઠે પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વગેરે એ સમયમાં નહોતાં. સરકારી કામને માટે, હિસાબને માટે, પોથીઓ વગેરે લખવાને માટે કાગળનો ઉપયોગ થતો. ગુજરાતમાં અમદાવાદી ને મહારાષ્ટ્રમાં જુન્નરી કાગળ હમણાં સુધી બનતા હતા ને હજી પણ થોડા પ્રમાણમા તો બને છેજ.

કુંભારનો ધંધો પણ એ વખતે સારો ચાલતો. આજની પેઠે ઘર-પર નાખવાનાં પતરાં ત્યારે નહોતાં, એ વખતે નળિયાં વગેરે બનાવવા સારૂ કુંભાર લોકોને પરિશ્રમ કરવો પડતો. નળિયા સિવાય ઘરસંસારમા વપરાતો માલ-જેવા કે ગોળા, ઘડા, મટકા વગેરે-તૈયાર થતો ને તેની

x મોડર્ન-રિવ્યુ અને ધી રૈય આફ અસાર

ઉપર સુંદર રંગબેરંગી વેલબુટ્ટી વગેરે કાઢીને તેને શોભાયમાન બનાવતો. હજીસુધી એ ધંધાનો અવશેષ ઉત્તરમાં દેખાઈ આવે છે. આ ધંધો પણ એકંદર સારો કિફાયતવાળો હતો. ઘરની ઈંટો કુંભાર લોક તૈયાર કરતા. જે દેશમાં તાજમહેલ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ કામો થયાં ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાંના ગોપુરો જેવાં પ્રેક્ષણીય દેવળો નિર્માણ થયાં, એ દેશમાં બાંધકામને માટે જોઇતું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનો કેવડો મોટો ધંધો હોવો જોઇએ.

આ સિવાય ખેતીવાડી, જંગલ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ધંધાનો સુદ્ધાં એ વખતે અચ્છો પ્રસાર થયો હતો. માછલાં પકડવાનો ને તેનું તેલ વગેરે કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતે હતો, એમ જણાય છે. મોતી કાઢવાના ધંધામાં ૬૦,૦૦૦ લોકોની ઉપજીવિકા ચાલતી હતી. સોરા, મીઠું, ખાણોમાંથી ધાતુ કાઢવી, કોલસા તૈયાર કરવા, હીરા કાઢવા એ ધંધા પણ એ વખતમાં સારા ચાલતા. આપણા દેશમાં તંબાકુ બિલકુલ નહોતી, દારૂ પર સખ્ત નિયંત્રણ હતું, અફીણ માત્ર દવાઓને માટે બિહાર અને માળવામાં તૈયાર થતું હતું. શણ, ભીંડી વગેરેમાંથી પુષ્કળ ઉપયોગી વસ્તુઓ થતી ને તે ધંધા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતા. રંગને માટે હિંદુસ્થાનની પ્રસિદ્ધિ હતી, ને તે ધંધો બહુજ સારી રીતે ચાલતો. આ બધા ધંધાઓમાં મુખ્ય અને મોટો ધંધો તે રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનો હતો. આ ધંધામાં આપણી કેટલી પૂર્ણાવસ્થા થઇ હતી, એ કહેવું પડે તેમ નથી. આગળ જતાં જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય વેપારીઓ અહીં આવવા લાગ્યા તેમ તેમ આ માલ વિલાયતમાં ફેલાયો. ઊનનાં કપડાં પણ એ વખતમાં પુષ્કળ જથ્થામાં થતાં હતાં. અકબરના વખતમાં ઉત્તમ પ્રકારની શાલો થતી. એ ધંધાને અકબરે આશ્રય દીધો હતો; ને લાહોર તો એ ધંધાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આગ્રા અને લાહોરમાં ઉત્તમ ગાલીચા તૈયાર થતા. એકંદર ઉદ્યોગધંધા કેટલા હતા એની રૂપિયામાં ગણતરી કરવાને સાધન નથી; પણ હિંદુસ્થાન ધનવાન હતો ને પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડીને તે બીજાઓને સુદ્ધાં તૈયાર વસ્તુઓ પૂરી પાડતો હતો, એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદુસ્થાનમાં કલાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધા એ એટલા શિખરે પહોંચ્યા હતા તે ટેરી નામનો લેખક કહે છે:–'જગતમાંના તમામ રૂપેરી ઝરા અને નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફ વહ્યા જતા હતા. હિંદુસ્થાનમાં દર વર્ષે કેટલું સોનું અને રૂપું પરદેશમાંથી આવતું હતું એનો હિસાબ નહોતો, પણ હિંદુસ્થાનનો પૈસો પરદેશમાં ભાગ્યે જ જતો. એને અત્યંત મોટો ખજાનો માનવામાં આવતો. ને એને માટે કાર્લાની શિલા જેટલી જરૂર

શિક્ષા બની હતી."

આ પૈકી હિંદુસ્તાનમાં કયા કયા બંદરોમાંથી કેવી કેવી રીતે આવતો ને એ બંદરોમાં કઈ કઈ વસ્તુઓ તૈયાર થતી હતી એ જોવા જેવું છે. હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે ઠઠ્ઠા, દીવ, ખંભાત, સુરત, મલબાર, ચૌલ, ગોવા, દાભોળ, દમણ, કાલીકટ, કોચીન, મછલીપટ્ટમ્ વગેરે પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં. આસપાસના પ્રદેશમાં બનતો સામાન આ બંદરપર આવતો અને ત્યાંથી તેની પરદેશમાં તેમજ સ્વદેશમાં રવાનગી થતી. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમકિનારાપર એ વખતે ઠઠ્ઠા એ પ્રસિદ્ધ શહેર હતું. આ શહેરમાં જેટલો વેપાર થતો તેટલો ઉત્તરમાં ક્યાંય પણ થતો નહિ. આ શહેરથી ત્રણ દિવસના ટપ્પાપર લેરી બંદર હતું, ત્યાંથી નિકાશ થતી હતી. આ ઠેકાણે આગ્રા, મુલતાન, લાહોર વગેરે પ્રાંતમાંથી માલ આવતો હતો. આ પ્રાંતમાં સાકર, તથા જુદી જુદી જાતનું કાપડ તૈયાર થતું હતું. અહીં માછલાં પુષ્કળ થતાં ને તે પરદેશ મોકલાતાં. માછલાંનું તેલ કાઢવાની કળા એ વખતના લોકો જાણતા હતા ને એ તેલનો વહાણોના કામમાં ઉપયોગ કરતા હતા. આ સિવાય ચામડાંનો ધંધો એ ઠેકાણે પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો. આ ચામડાં તેઓ અત્યંત કૌશલ્યથી કમાવતા હતા ને તેનાપર રંગબેરંગી રેશમનું ભરતકામ કરીને સુંદર સુંદર ફૂલોની અને માણસોની પ્રતિમા કાઢતા હતા. આ ચામડાંની જણસો, લોક ગાલીચાને બદલે પથારીપર તેમજ બેઠકમાં વાપરતા. તેજ પ્રમાણે અહીંઆ લાકડી કામ પણ જોવા લાયક થતું હતું. કબાટો, પેટીઓ, ડબ્બા તેમજ બીજી અનેક હજારો જણસો અહીંઆં બનાવાતી ને તેના પર મોતીની છીપલીઓ અત્યંત કૌશલ્યથી બેસાડી પરદેશ મોકલાતી. આ બંદર અત્યંત જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. ત્યાં ૪૦,૦૦૦ વહાણોની આવજા ચાલુ હતી.

દીવ બંદર પણ એ વખતમાં અત્યંત મહત્ત્વનું હતું. તુર્કસ્થાનના ૪૦૦ વેપારી આ બંદરમાં કાયમનો અડ્ડો જમાવીને બેઠા હતા. પોર્ટુગીઝોના આગમન પછી આ બેટનું મહત્ત્વ અત્યંત વધ્યું, ને પોર્ટુગીઝોને આ બંદરમાંથી ૭ લાખ રૂપિયા જકાતના ઉત્પન્નતરીકે મળવા લાગ્યા. આ બંદરે અગણિત જહાજો આવતાં, તે બંદર પરદેશમાં મોકલવાના માલનું કોઠાર બન્યું હતું. ત્યારપછી એને લગતું બંદર ખંભાતનું, આ બંદરને હિંદુસ્થાનનું માનચેસ્ટર કહેતા, અને એ વખતના ગુજરાતને લેંકેશાયર સંજ્ઞા હતી. હિંદુસ્થાનનાં તમામ બંદરોમાં અત્યંત મોટાં અને પુષ્કળ જાહોજલાલી ભોગવતાં એવા એ બંદરો હતા. હિંદુસ્થાનમાં જે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ થતી એનું આ માહેરઘર હતું. અહીંની ઉત્કૃષ્ટ

કારીગીરી આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ હતી. ભરતકામ, રંગકામ, કિનારીનું કામ, એજ પ્રમાણે લક્કડકામ, ધાતુ, હાથીદાંત, શિંગડાં, પથ્થર વગેરે પર કળાકૌશલ્યનાં કામો કરવા માટે અહીંના કારીગરોની ખ્યાતિ હતી. તેજ પ્રમાણે સોનું, રૂપું, માણિક્ય, મોતી, પરવાળાં વગેરેનાં ઉત્તમ કામો કરવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત ને એક્કા હતા. નરમ નરમ ને સુંવાળાં કૌશલ્યપૂર્ણ ઓશિકાં, રજાઈઓ, છત્રો, કાચબાની પીઠની ઢાલો, સુંદર ચિત્રકામો, વિંટીઓ, બટનો, ચાકુની મૂઠો અને દૂધ જેવાં શુભ્ર મોતીનાં કામો આજ પ્રાંતમાં થતાં હતાં. તેઓ એટલું ઝીણું કાપડ કાઢતા કે એના દોરા દેખાવા કઠણ હતા એમ લીનચેટન કહે છે:–

"તેઓ એવું તો સુંદર (કાપડ) બનાવે છે કે તેના તાર પણ તમે ઓળખી શકો નહિ; કારણ કે સુંદરતામાં પણ તે હોલેન્ડના કાપડને પણ ટપી જાય તેવું હોય છે."

આનાય કરતાં અહીંના કારીગરોને માટે પીરાર્ડે કાઢેલા ઉદ્‌ગાર વધુ મહત્ત્વના છે. તે કહે છે કે:—

"તેઓ બધા બાહોશ માણસો છે, અને આપણ પાશ્ચાત્ય લોકો પાસેથી તેમણે કંઈજ લીધું નથી. આપણી અત્યારની બુદ્ધિ કરતાં પણ તેમણે વધુ આપ્યું છે. આ હિંદીઓના જેવા ચતુર અને બુદ્ધિશાળી માણસો મેં બીજા કોઈ જોયા નથી. ખરૂં કહીએ તો પોર્ટુગીઝો પોર્ટુગાલમાંથી શીખે અને મેળવે તે કરતાંય વધુ તેઓ તેમની (હિંદીઓની) પાસેથી શીખે અને મેળવે છે."

પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની પાસેથી કંઈ પણ ઉછીનું ન લેતાં આ કારીગરોએ પોતાની છાપ જગતપર કેવી પાડી હતી ને પોર્ટુગીઝો નેજ સામું શીખવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં કેવું હતું એ આ ઉતારા ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

આ બંદરપર વહાણોની એકસરખી ભીડ થતી હતી. અહીં આવતાં જતાં વહાણોનો વેપાર જોઇને એ વખતના યુરોપીયન લોક આશ્ચર્યમૂઢ થઈ જતા. સી. ફ્રેડ્રીક કહે છે કે:—

"જો મેં તે (વેપાર) જોયો ન હોત તો ત્યાંના વેપાર વિષે મેં માન્યુંજ ન હોત."

અહીંથી નિકાશ થનારા માલની યાદી ખૂબજ લાંબી છે. તે આપવાથી વિસ્તાર થશે; પણ કેટલીક ચીજોનો નિર્દેશ કર્યા સિવાય આગળ જવાતું નથી. અહીંથી ગળી મોટા પ્રમાણમાં જતી હતી. તેજ પ્રમાણે અત્તરો, [illegible], સાકર, સોનાના ને રૂપાના [illegible], [illegible], કાગળ, મીણ, [illegible], સુંદર [illegible] ને [illegible] [illegible] કારીગરીના વસ્તુઓ [illegible] થતું હતું [illegible] કામ [illegible] ને [illegible] [illegible].

ગુજરાતમાં તૈયાર થતું કાપડ કેપ ઑફ ગુડ હ
પર્યંતનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષ નખશીખ સુધી વાપરે.
એમ પાયાર્ડ કહે છે.

આ વેપારથી અગણિત સંપત્તિ દેશમાં આવતી ને તે પ્રાંત અત્યંત શ્રીમંત તથા કૌશલ્યપૂર્ણ હતો. ગુજરાતમાં મોટા વેપાર ચાલવાનું બીજું ઠેકાણું તે સુરત હતું. સુરત અને રાંદેર આ બે બંદરો એ વેળાએ મોટો વેપાર કરતાં હતાં; પણ પોર્ટુગીઝોએ રાંદેર બંદરનો પૂરો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. એથી સુરતને વધુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. સુરતનાં ઘરોનું, એ ઘરોની આસપાસનાં સુંદર બાગોનું, ફળફૂલોનું, લોકોની શ્રીમંતાઈનું ને રેશમી કાપડ સિવાય બીજું કાપડ ન વાપરનારા ત્યાંના રહેવાસીઓનું–રેવરંડ ફૅાયલે વર્ણન કર્યું છે. સુરતમાંથી અંતર્ગત વેપાર ચાલતો હતો. મોગલ બાદશાહ ને દક્ષિણમાંના મુસલમાન સરદાર અહીંથી આવનારો માલ વાપરતા હતા. એજ પ્રમાણે સુરતથી પરદેશમાં પણ કાપડ જતું હતું. આ ઠેકાણે કાશ્મીર, લાહોર વગેરે દૂરદૂરના પ્રદેશમાંનો માલ નિકાસ થવાને આવતો ને સુરત એ હિંદુસ્થાનમાંનું એક અત્યંત મોટું બંદર મનાતું હતું.

દમણ એ સુરતથી બીજા નંબરનું બંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝોના વખતથી એ બંદરનો પૂર્વકાલીન વૈભવ ઓછો થઈ તેની ગણના સામાન્ય બંદરમાં થવા લાગી.

વસઈ બંદરની એ વખતે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હતી. વસઈમાં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો ચાલતો હતો. વસઈમાં બહુ કિંમતી એવા ગ્રેનાઈટ જેવા પથ્થરની ખાણો હતી. વસઈની સંપન્નતાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોક ત્યાં આગળ રહેતા ને તેમનો ગવર્નર પણ ત્યાંજ વસવાટ કરતો.

દાભોળનું બંદર પણ એ વખતમાં સુવિખ્યાત હતું. પણ બીજાં બંદરોની પેઠે આ બંદરપર સુદ્ધાં પોર્ટુગીઝોનો રાક્ષસી હાથ ફર્યો અને એનું મહત્ત્વ ઓછું થયું. તથાપિ એ આપત્તિને સુદ્ધાં ન ગણકારતાં દાભોળ બંદરે પોતાનું મહત્ત્વ થોડા ઘણા અંશે પણ કાયમ રાખ્યું.

ત્યારપછી બીજું મહત્ત્વનું બંદર તે ચૌલ બંદર છે. આ બંદરમાં બહુ મોટી વસ્તી હતી ને એનું ક્ષેત્રફળ પણ સામાન્ય નહોતું. ગુજરાતના માલની અહીંઆં ભરતી થતી હતી. ચૌલની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ રેશમને માટે હતી. ચૌલનું રેશમ આખા હિંદુસ્થાનમાં પૂરું પાડવામાં આવતું, એમ એ વખતના પ્રવાસીઓ કહે છે. સુતરાઉ કાપડ પણ ત્યાં આવતું અર્થાત્ ચૌલનું બંદર અત્યંત મહત્ત્વનું હતું.

પોર્ટુગીઝોની પાશવતાથી પશ્ચિમ કિનારાના લગભગ પચાસ બંદરો નષ્ટ થયાં. પોર્ટુગીઝોએ નાના બંદરોપરનો વેપાર મારી

નાખીને કેટલાંક થોડાં બંદરો વેપારને માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં. પોર્ટુગીઝો-એ પોતાનો અડ્ડો ગોવામાં જમાવ્યાને લીધે એજ બંદરને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેઓ ગોવાને સુવર્ણમય કહેતા એટલું તેનું મહત્ત્વ હતું. મુંબઈને આજ જે મહત્ત્વ છે, એજ મહત્ત્વ એ વખતમાં ગોવાને હતું. તમામ દેશના વેપારીઓ ક્રયવિક્રયને માટે ત્યાં આવતા. એ બંદર-માં અસંખ્ય જહાજો લંગર નાખીને પડી રહેતાં. ગોવાની વસ્તી ૨૦ લાખ હતી. પોર્ટુગીઝ સરકારની તે રાજધાની હતી. ગોવામાં મલબારમાંજ બનતો માલ આવતો હતો. મલબારકિનારો અત્યંત સંપન્ન હતો. આ કિનારાપર કાનાનોર, કાલીકટ, કોચીન, ઓનોર, બાર્સિલોર વગેરે બંદરો હતાં. ને તેમાંનાં ઘણાં ખરાં પોર્ટુગીઝોના તાબામાં હતાં. આ બંદરોમાંથી કાચા માલની પુષ્કળ નિકાસ થતી. મરી, તજ, સુંઠ, ઈલાયચી, સોપારી, નાળિયેર, તેલ, ઈમારતી લાકડાં, માખણ, સાકર, ચોખા વગેરે માલ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવતો. એ પૈકી મરી વેચાતાં લેવાનો ઈજારો પોર્ટુગી-ઝોના હાથમાં હતો. પોર્ટુગીઝોની વેપાર કરવાની રીત અત્યંત રાક્ષસી હતી. કાલિકટ એ એ વખતમાં મલબારકિનારાપરનું અત્યંત મોટું બંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાના પાશવી પ્રકાર શરૂ કર્યાથી એ બંદરને ઉતરતી કળા લાગી. ચાંચિયાપણું અને લૂંટનો તો શુમારજ નહોતો; પણ પોર્ટુગીઝોની સત્તા જેમ જેમ જોરમાં આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ બંદરની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. આ બંદરેથી પણ મસાલાની ચીજો બહાર જતી. તે ઉપરાંત જડ જવાહીરની પણ અહીંથી નિકાસ થતી. આ શહેરનું ઐશ્વર્ય અવર્ણનીય હતું. જાપાનથી તે યુરોપપર્યંતના બધા વેપારીઓ ત્યાં આગળ આવીને રહ્યા હતા. પણ કાલિકટના કરતાંય એ વેળાએ કોચીનની વધુ પ્રસિદ્ધિ હતી. દુનિયાનો ઘણો ખરો માલ આજ બંદરેથી રવાના થતો. પશ્ચિમના કિનારાને છોડી આપણે કોરોમાંડલના કિનારાપર આવ્યા કે ત્યાં સુદ્ધાં વેપારની એવીજ સુસ્થિતિ દેખાઈ આવે છે. આ કિનારો નેગાપટ્ટણથી મછલીપટ્ટણ સુધી પસ-રેલો છે. મછલીપટ્ટણનું એ વખતમાં વિશેષ મહત્ત્વ હતું. આ ઠેકાણે-થી કાપડ, કાચ, લોખંડ, રંગીન અને સાદું સુતર, તંબાકુ, ચંદન, તેજાનો વગેરે માલની નિકાસ થતી હતી; અને બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશ-માંથી ચોખા, સાકર, ગળી, માણિક્ય, ઇત્યાદિ રત્નો ટીન, બેંઝાઈન, ચીની માટીનાં વાસણો વગેરે માલ આવતો હતો. અહીંથી મસાલા, [illegible] વગેરે ચીજોનો સાથે બહુ મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો. મછલીપટ્ટણ એટલું અત્યંત સંપન્ન હોવાને લીધે ત્યાંની [illegible] [illegible] [illegible] ત્યાંના કાપડની પ્રસિદ્ધિ અતિશય હતી. આ કાપડ [illegible] [illegible] [illegible] નરમ, [illegible] ને [illegible] હતું. "દુનિયામાં [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible]

તે (કાપડ)ને પહેરીને ખુશ નહિ થતાં હોય." આવું એક પ્રવાસી એ કાપડનું વર્ણન કરે છે. રેશમના કરતાંય ત્યાંના સુતરાઉ કાપડની વધુ પ્રશંસા થતી હતી. આ ઉપરથી એ કળા અહીં આગળ કેટલી ઉંચી કોટીએ પહોંચી હતી એ સમજાઇ આવે છે.

કોરોમાંડલના કિનારા ઉપરથી આપણે ઓરિસા પ્રાંત તરફ વળીએ; એટલે ત્યાંના ઉદ્યોગધંધાનું ને વેપારનું એવુંજ વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે. બંગાળાને એ વખતમાં "પેરેડાઇઝ ઑફ નેશન્સ" (આખાં રાષ્ટ્રનું નંદનવન) કહેવામાં આવતું. એનું કારણ બંગાળમાંની નૈસર્ગિક સંપત્તિની વિપુલતા ને સુલભતા એજ હતું. બંગાળના કિનારાપર દૂર દૂરના વેપારીઓ આવીને વસ્યા હતા. બંગાળની પ્રસિદ્ધિ મુખ્યતઃ કાપડને માટે હતી. ઢાકાની મલમલ તો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ જ્યાંસુધી જીવંત રહેશે ત્યાંસુધી આપણા ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન રોકી રહેશે. અહીંના કાપડને અનેક નામો હતાં. તે નામો આજ ફક્ત ઐતિહાસિક નામો બન્યાં છે. તેમનું અસ્તિત્વ ને તે કાપડ બનાવનારા કારીગર ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની આસુરી લાલસાને લીધે કેવા નષ્ટપ્રાય થયા એનો ઇતિહાસ આજ અંકમાં અન્યત્ર વાંચવા મળશે. આ કાપડનાં નામો આ પ્રમાણે હતાંઃ– સરપુર, કાસા, કોમસા, બિટીલિયા, સતોપાસા ઇત્યાદિ.. ટસર જાતિનું એક બીજું કાપડ ત્યાં બનતું. હબ્બી નામના કાપડપર ફૂલ–વેલો તેમજ મનુષ્યની આકૃતિઓ અત્યંત કુશળતાથી કાઢવામાં આવતી. એમનું કૌશલ્ય એટલું અનુપમ હતું કે, યૂરોપમાં એ કાપડની દુરસ્તી સુદ્ધાં થઈ શકતી નહિ. આ સિવાય બંગાળમાંથી ચોખા, ઘઉં, અફીણ, સોરા, રેશમ, લાખ, કપાસ, મરચાં, કસ્તુરી, હાથીદાંત માટીનાં વાસણો, અત્તરો, સાકર, નેતર વગેરે માલની નિકાશ થતી હતી. ચામડાંનો ધંધો તો બહુ પ્રસિદ્ધ હતો. બંગાળની મુખ્ય પ્રસિદ્ધિ કાપડને માટે હતી. ત્યાંના કાપડની તોલે દુનિયામાં ક્યાંઇનુંય કાપડ આવ્યું નથી ને આવવું શક્ય નથી. એ કાપડને કોઇ, એમાં જાણે વાયુજ વણ્યો છે એમ કહેતું; તો કોઇ સૂર્યનાં કિરણો ગુંથ્યાં છે એવું વર્ણન કરે છે. આ બાબતમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહની વાત જાણીતી છે. એની શાહજાદી એના સામે ઉભી હતી. બાદશાહને લાગ્યું કે એ નગ્ન છે તેથી તેણે ગુસ્સે થઇને તેને કહ્યું કે, "તને નગ્ન સ્થિતિમાં મારી સામે આવવાને લાજ નથી આવતી?" આનાપર શાહજાદીએ જવાબ આપ્યો કે "અબ્બાજાન! મેં શરીરપર સાત વસ્ત્ર પહેર્યાં છે!" આ ઉપરથી સાત વસ્ત્રની અંદરથી શરીર દેખાઇ શકે, એટલી એ વસ્ત્રની ઝીણાશની પ્રસિદ્ધિ હતી, એમ દેખાય છે. પાયાર્ડ કહે છે—

"આ કાપડ પરિધાન કરનારો માણસ નગ્ન છે કે સવસ્ત્ર છે

એ કહેવું પણ કઠિન હતું." આ પ્રવાસી કહે છે: "બંગાલમાંના અત્યંત ઉત્તમ કાપડને ગ્રીકોએ 'ગંગીટકી' આવું નામ આપ્યું હતું. આ સિવાય એ કાપડને 'વહેતુ પાણી' 'પ્રભાતકાલીન દેવ' 'વણેલી હવા' આવાં નામો હતાં.

આવા વૈભવસંપન્ન દેશની બધી કળા અંગ્રેજી કારકીર્દિથી નષ્ટ થાય અને બંગાળને પોતાના વસ્ત્રને માટે મેન્ચેસ્ટર-લેન્કેશાયરના મોં તરફ જોવું પડે એ કેટલી આસુરી માયા છે! જગતને વસ્ત્રો પૂરાં પાડનાર બંગાળ, વસ્ત્રવિના આજ દરિદ્રી સ્થિતિમાં પડેલો જોઇને કોનું અંતઃકરણ નહીં વલોવાય કે નહિ દુઃખી થાય? હિંદુલોક પ્રથમથીજ શાન્ત વૃત્તિના ને તેથીજ તે આવા આઘાત સહન કરી શકે છે. બીજું કોઇ રાષ્ટ્ર હોત તો તેણે એ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની અને તે અંગ્રેજી સત્તાની ક્યારેય ધ્વજા ઉડાવી દીધી હોત.

હિંદુસ્થાનમાં કયા કયા ઉદ્યોગધંધા હતા એની ઉપરના સ્થૂલતઃ વર્ણન ઉપરથી વાચકોને કલ્પના આવી હશેજ. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં પોતાની આવશ્યકતાઓ પોતેજ પૂરી પાડી શકતો હોવાથી તેને બહારના દેશોમાંથી કશીએ વસ્તુઓ લાવવી પડતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનને કાપડની બાબતમાં ઇંગ્લંડનું બજાર કબજે કરી લઇ ઇંગ્લંડને પોતાના ભાઇઓ પાસે 'હિંદુસ્થનના કાપડનો બહિષ્કાર કરો' આવી ચળવળ કરાવવી પડી હતી. કાપડ એ તો આપણા વેપારનો પ્રાણ હતો ને એને માટે આપણા કટ્ટા શત્રુથી સુદ્ધાં મોં વાટે એક અક્ષર પણ કાઢી શકાશે નહિ. કાપડ સિવાય હિંદુસ્થાનમાં વહાણો બાંધવાનો, સાકરનો, લોખંડનો, સુતારકામનો વગેરે બહુ મોટો વેપાર ચાલતો હતો. એની માહિતી આગલા લેખોમાં મળશે. અત્રે આપણા પૂર્વકાલીન ઔદ્યોગિક વૈભવની સંક્ષેપમાં કલ્પના આણી આપવાની હોવાથી વધુ વિસ્તાર કરવાનો નથી. **ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મજબૂત પાયા-પર ઉભા રહેલા હિંદુસ્થાનને પાદાક્રાંત કરવો ઇંગ્લંડને કઠણ** પડ્યું ને રાક્ષસી કાયદા તેમજ બેશુમાર લૂંટ લઇનેજ તેણે આપણો વેપાર ડુબાડ્યો, એમ ઇતિહાસ કહે છે. એ વખતમાં હિંદુસ્થાન સંપન્ન હતું અને આજ કંગાલ બન્યો છે. એ પૈકી કંગાલ સ્થિતિનો અનુભવ આપણે પ્રત્યક્ષ લેતા હોવાથી એનું વર્ણન કરવું જરૂરનું નથી. હિંદુસ્થાનની એ સમયના ઐશ્વર્યસંપન્ન રહેણીનું થોડામાં વર્ણન આપ્યા સિવાય મારા અમારાથી આગળ જવાતું નથી.

અન્નને માટે દુઃખી થવું એ, એ વખતમાં કોઇ જાણતુંજ નહોતું. મેહનતમજુરીને ઉદરને માટે આવશ્યક એવી તમામ વસ્તુઓની રેલછેલ હતી ને દરેક ઘર દરેક ગામ પ્રત્યેક મનુષ્ય

પોતાનો ગુજરાન આનંદ ખુશીથી ચલાવતો હતો. એજ અંગે [illegible] નથી કારણ કે એવું જોવા [illegible] નહિ. એ વખતમાં વિલાયતમાં જે [illegible] શ્રીમાન રાજ્ય હતું તે ત્યાં [illegible] યુરોપિયન બદલાના દેશોમાં ૧૮૭ [illegible] સિવિલિયનો પ્રવાસ કરી ગયેલ. આ દેશમાં તે ૬૦ મહિના રહેતો હતો. આ ૬૦ મહિનામાં તેને ૬૦ રોજના બે આના ખરચ પડતા. બંગાળ, ગુજરાત, પંજાબ વગેરે પ્રાન્તોમાં પણ આવીજ રોજગારી હતી. જેમનું ઈનામ મોટું હતું તેઓ તો ખરેખર શ્રીમંતાઈમાં આળોટતા હતા. શરીરે સુન્દર કમાનારા, દેશમાં કપડાં સિવાય બીજું કપડું ન વાપરનારા, એવા એ વખતના શ્રીમંત લોક હતા. આજ ઇંગ્લંડના લોક જેટલી શ્રીમંતાઈમાં રહે છે, તેટલીજ શ્રીમંતાઈમાં આપણે પણ એ વખતે રહેતા હતા; પણ અંગ્રેજોની સત્તાનો પ્રભાવ જેમ જેમ પડતા લાગ્યો ને અહીંની સંપત્તિ જેમ જેમ પરપ્રાંતમાં જવા લાગી તેમ તેમ આપણા વૈભવને ઉતરતી કળા લાગી અને અજ્ઞાનતાના જુલમ માંના ને શરીરે શીથયા વિંટાળનાં માણસો દેખાવા લાગ્યાં. આ પરિસ્થિતિ આવવાને આપણા ઉદ્યોગધંધાનો થયેલો નાશ એજ કારણ છે.

હિંદુસ્થાનની પછવાડે લાગેલો દુષ્કાળ અને બીજી અનેક આપત્તિઓને, આપણું ઉદ્યોગધંધામાંથી થયેલું પૂર્ણ ઉચ્ચાટન એજ કારણ છે. ગામેગામ તેમજ ગામડાંઓમાં હતા તે બંધા ધંધા અંગ્રેજોની સ્વાર્થ સાધનાની ખાઇમાં બળીને ખાખ થયા. પૂર્વે ખેડુત જે ઉત્તમ પ્રકારે જીવતો હતો, તેને કારણ પરચુ ધંધાનો તેને સાથ હતો એ છે. આજ આ ધંધાઓના તે ઉધાડો પડયો છે. આજના વેપારી જગતમાં તેના ભાંગ્યાતૂટ્યા ને જૂના ધંધા ટકાવ ધરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ અત્યંત અનુકંપનીય છે. અંગ્રેજોના સ્વાર્થથી જેમ આપણા વેપારનો નાશ થયો, તેમ આપણી સ્વદેશી રહેણીથી તેમનો વેપાર મરી શકશે. આ બાબતનો વિચાર પ્રત્યેક સુશિક્ષિત–અશિક્ષિતે કરવો જરૂરી છે, નહિ તો ભવિષ્યના ભયંકર કાળમાં હિંદુસ્થાન સ્વાહા થઈ જઈ આપણે ચારે બાજુથી ગુલામ બન્યા સિવાય રહેવાના નથી.

("ચિત્રમય જગત"ના જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ના અંકમાંથી)

૫–અંત્યજ સાધુ નંદ

[નંદની કથા દક્ષિણના સાહિત્યમાંથી ભાઇ મહાદેવે તારવી છે તે સૌ કોઇ રસપૂર્વક વાંચે એમ ઇચ્છું છું. નંદની કથા જોડી કાઢેલો કિસ્સો છે, એમ કોઇ ન માને. તેમાં અતિશયોક્તિ ભલે આવી ગઇ હોય, પણ નંદ નામે સાધુચરિત અંત્યજ છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો. તેણે પોતાના ચારિત્ર્યબળથી મંદિરમાં જવાનો અધિકાર મેળવ્યો ને તે આજ પણ અવતારી પુરુષતરીકે હિંદુઓમાં પૂજાય છે, એ વિષે તો શંકા કરાયજ નહિ. નંદની પવિત્ર કથા આપણને શીખવે છે કે, જન્મ કર્મનું ફળ છે, છતાં પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ વિધાતાએ આપણે સારૂ રાખીજ છે; અને નંદ જેવો અંત્યજ ચારિત્ર્યબળથી આજ જન્મે પવિત્ર થયો ને પવિત્ર મનાયો. બ્રાહ્મણોએ તેનો હેતથી સ્વીકાર કર્યો. જો નંદ આ જન્મમાંજ પાવન થઇ શક્યો તો બધામાં તે શક્તિ હોય એમ આપણે માન્યેજ છૂટકો; તેથી હરકોઇ અંત્યજને આપણા મંદિરમાં પૂજા અર્થે પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોવો જોઇએ.

હું આશા રાખું છું, કે કોઇ એવી દલીલ નહિ કરે કે નંદે તો અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમ કરી ભલે બધા અંત્યજો મંદિરોમાં જાય. અગ્નિપ્રવેશની વાત કાવ્ય છે. અથવા ખરી માનો તો એ નંદની ઇચ્છાએ થએલું. બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય તો નંદને માત્ર સ્નાન કરાવી મંદિરમાં દર્શન કરવા દેવા તૈયાર હતો. કથામાંથી આપણે સાર ગ્રહણ કરવાનો એટલોજ છે કે અંત્યજ આ જન્મેજ પોતાના પુરુષાર્થથી પવિત્ર થઇ શકે છે; એટલે કે જે શરતે બીજા હિંદુઓ મંદિરમાં જઈ શકે છે, તેજ શરતથી અંત્યજોને પણ મંદિરોમાં જવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

આ તો ઉચ્ચ કહેવાતા હિંદુઓ પ્રત્યે.

અંત્યજોને તો નંદની કથા ઉત્તેજન આપનારી છે, તેમને પાવન કરનારી છે. એ પ્રત્યેક અંત્યજને ઘેર વંચાઓ, એમ હું તો ઇચ્છું છું; પણ તેઓ વાંચીનેજ સંતોષ ન માને. નંદે જે કર્યું તે પ્રત્યેક અંત્યજ કરો. નંદની પવિત્રતા પ્રત્યેક અંત્યજમાં આવો. તેની ધીરજ, તેની ક્ષમા, તેનું સત્ય, તેની દૃઢતા પણ આવો. નંદ સત્યાગ્રહની મૂર્તિ હતો. નંદે નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવ્યા. પ્રત્યેક અંત્યજ નંદનું આખ્યાન વાંચી પોતાના દોષોનો નાશ કરવા ઉત્સુક ને સમર્થ થાઓ. મો૦ ક૦ ગાંધી]

૧

ચાર વર્ષ ઉપર જ્યારે દક્ષિણનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે અંત્યજ સાધુ નંદની વાત કોઇને મોઢે સાંભળવામાં નહોતી આવી; પણ

આ વર્ષનો પ્રવાસ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ-કાજે [illegible] હતો. એટલે સ્થળે સ્થળે નંદ સાધુની વાતો-પ્રથમ તો શ્રી. [illegible] [illegible] મુખે અને પછી બીજાને મુખે. ત્યારે [illegible] મેળવી અને એ સાધુના પવિત્ર જીવનની ટૂંક કથા 'નવજીવન'માં આપવાનો વિચાર કર્યો. તે [illegible] એ કથા આપું છું. [illegible] [illegible] 'કથામૃત' [illegible] કરી [illegible] [illegible] એક પુસ્તક લખેલું છે તેના આધારે આ વૃત્તાંત આપું છું.

નંદના જન્મનો સમય તો નિશ્ચિત નથી કરી શકાતો. [illegible] વરસ ઉપર તાંજોર જિલ્લામાં આદનૂર ગામમાં અંત્યજ માતપિતાને પેટ એનો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે. 'અંત્યજ' કહું તેના કરતાં તેની જાતિ જે નામથી ઓળખાય છે તે કહું તો 'પરૈયા' જાતિનાં તેનાં માતાપિતા હતાં. 'પરાઈ' એટલે ઢોલ અને 'પરાયા' એટલે ઢોલ વગાડનારો. અસ્પૃશ્યોની દક્ષિણમાં દસેક જાતિઓની આ એક ગણાય છે.

એમના વાડાઓની, ઘરોની અને જીવનની કથા તો શું કહેવી? જેવાં ભંગીનાં અને ચમારોનાં જીવન તેવાં તેમનાં. જેટલો મેલ, ગંદકી સામાન્ય રીતે અહીં જોવામાં આવે છે તેટલાં ત્યાં પણ. ભંગી અને ચમારો જેમ મુડદાલ ખાય છે, તેમ પરૈયા પણ ખાય છે; અને દારૂ પીને પોતાનાં દુખીઆરા જન્મનાં દુઃખ ભૂલે છે. પરાયા તો ગોમાંસ પણ ખાય છે એટલે તે વધારે હીન ગણાય છે.

નંદ ભણ્યો ગણ્યો તો શેનો જ હોય? બીજા છોકરાની જેમ તે ઢોર ચારવા જતો, પણ એક બે વસ્તુ તેનામાં અસામાન્ય હતી. બાળપણમાં દેવદેવીઓની કાદવની મૂર્તિ કરીને પૂજવાનો તેને શોખ હતો, અને તેનાં સગાંવહાલાં જ્યારે પોતાના દેવોને પ્રસન્ન કરવા બકરાં અથવા મરઘાં મારતાં, ત્યારે તેમની દયામણી ચીસોથી નંદનું હૈયું ચીરાતું અને તેની આંખમાંથી આંસુ વરસતાં. તે માંસ ખાતો; પણ પશુને કપાતાં તેનાથી આંખે ન જોઈ શકાતાં.

નંદે એક નાનકડું બકરીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું. જ્યાં નંદ જાય ત્યાં તે જાય, અને નંદ તેને પાંદડાં ખવડાવે, પાણી પાય અને નમાવે. એક વાર નંદને વાસી ગોમાંસ ખાવાનું મળ્યાને લીધે તેને બહુ તાવ આવ્યો. જેટલા દહાડા નંદ પથારીમાં રહ્યો તેટલા દહાડા પેલા બચ્ચાએ તેની પાસે બેસીને બે બે કર્યા કર્યું! નંદ આખરે સારો થયો. તેની માએ ગામની કરેરી નામની દેવી આગળ માનતા માની હતી કે નંદ સારો થાય તો માતાને બકરો ચઢાવવો. જે દિવસે એ માનતા લીધી તે દિવસથી નંદ સારો થવા લાગ્યો એટલે તેની માની માનતા વિષે શ્રદ્ધા વધી. નંદ સારો થયો એટલે બકરો ચઢાવવાનો સવાલ ઊભો થયો. બકરો ખરીદવાના પૈસા

ઘરમાં મળે નહિ અને નંદના બકરાને કેમ કપાય? પણ માનતા ન પળાય અને માતાને રોષ ચડે તો? એટલે નંદ સવારે ઉઠે તે પહેલાં તેનાં માબાપ બકરાને કરેરી માતા આગળ લઈ જઈને ચડાવી આવ્યાં. નંદની જીંદગીમાં પહેલો ભયંકર આઘાત આ હતો. દિવસોના દિવસો સુધી નંદ પોતાના એ વહાલા બકરા માટે રોયા કરતો. એક દિવસ તેણે તેનો શોક હલકો કરવા પોતાની માની પાસે કેટલાક ખુલાસા માગ્યા. નંદનાં માબાપ એક બ્રાહ્મણના ખેતરમાં મજૂરીએ જતાં હતાં. નંદે પૂછ્યું:–

"મા! આપણા બ્રાહ્મણ શેઠનો છોકરો માંદો પડતો હશે ત્યારે તે લોકો શું કરતા હશે? બકરો કાપતા હશે?"

"ના ના, તેઓ તો દવા કરે અથવા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરે. તેઓનાથી બકરા વધેરાય? એ તો બહુ બહુ તો નાળિયેર વધેરે."

"ત્યારે આપણે શા સારૂ બકરાં અને મરઘાં વધેરીએ છીએ?"

"ભાઈ! તેમના દેવ જુદા, આપણા જુદા. આપણા દેવ તો ભયંકર હોય છે, લોહીવિના તેઓ ખુશજ ન થાય."

"પણ આપણે પણ મંદિરમાં જઈને બ્રાહ્મણની જેમ પ્રાર્થના કરીએ તો?"

"અરે ગાંડા, માંદા! આપણાથી તેમના મંદિરમાં જવાય? આપણાથી તેમની માફક પ્રાર્થના થાય કે? આપણે માંસ ખાઈએ, [illegible] દારૂ પીએ. આપણાથી તેમના મકાન પાસે ન જવાય તો મંદિરે તો શી રીતેજ જવાય?"

નંદની શંકાનું સમાધાન ન થયું, પણ તેણે પોતાના મનની [illegible] નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે માંદા પડવું તો [illegible] ન [illegible], અને બે બ્રાહ્મણોના દેવની પ્રાર્થના થાય તો તે કરવી. [illegible] આપણું જીવન આવાં જૂઠાં, [illegible] દેવની શી રીતે પ્રાર્થના કરીએ?' એ મનસ્વના તેની [illegible] નંદ તેના [illegible] કે [illegible] તેનો [illegible] પાણી [illegible] ન [illegible] પાણી લેવું [illegible] તેની નંદને [illegible] અને [illegible] નંદને [illegible]

[illegible]

[illegible]

માં પથરો નાખ્યો, તેને લોહી નીકળતા આવ્યું. અને તે બ્રાહ્મણ
આગળને પડ્યો. [illegible]
મયા, પણ નંદને કેમ ખબર પડે [illegible]
હાથ દબાવી [illegible] નંદ મનુષ્ય-
નું લોહી આ પહેલી વાર જોયું. બ્રાહ્મણનું અને પરાયાનું જેમ એ
લોહીમાં તો ફરક નહોતો, પણ પશુના લોહીમાં ફરક નહોતો.
અને જેમ પશુ ઘાસ ખાઈ છે તેમજ માંસ બ્રાહ્મણના છોકરાએ
પણ ખાધી હતી? ત્યારે બ્રાહ્મણનું કર્મ અને પરાયાના કર્મમાં ફેર
ક્યાં? અને પોતે પ્રેમથી અને દયાથી શીદના છોકરા પાસે ફરતો
હતો, ત્યાં પેલાએ નિર્દય થઈને તેને પથરો માર્યો એ શું? બ્રાહ્મણ-
ના છોકરા આવા નિર્દય હશે? અને એવા બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના
દેવ સાંભળે અને પરાયાની ન સાંભળે? આ નવી વિચારશ્રેણી
નંદને મુંઝવવા લાગી.

૨

નંદ હવે મોટો થયો, અને પોતે સમજ્યો તેટલા જ્ઞાનનો
પ્રચાર કરવા માંડ્યો. બાહ્ય પદીએ ત્યારે પણ ન જ કપાતા હતા,
તાડીદારૂ છોડવા, માંસ છોડવું, એટલી વાતો તે પોતાના સમો-
વડીઆઓને કહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં આધનુરના પરાયા [illegible]

દેવીને પાડા વગેરે વધેરી સારી પેઠે માંસ ખાઇને આવ્યા, અને પાડો રોગી હોવાને લીધે ઘણાને રોગ થયો અને મરી ગયા. પછી તો એ રોગ ફેલાયો, અને ઘણા મરવા લાગ્યા. આ સપાટામાં નંદનો બાપ પણ આવી ગયો. શોકમાં પડવાને બદલે નંદે સેવાસંઘ કાઢી દરેકને ત્યાં જઈ સેવા કરવાની, શબને શ્મશાને લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પણ આ સેવાથી પ્રસન્ન થવાને બદલે ગામના ઘરડીઆઓ તેના ઉપર ચીઢાયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, નંદ બકરાં મરઘાં કાપવા નથી દેતો એટલે દેવી આટલી અપ્રસન્ન થઇ છે

પણ એટલામાં તો નંદને પણ રોગ લાગુ પડયો. ઘરડીઆ રાજી થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે દેવીને સારી પેઠે બલિદાન દઇને પ્રસન્ન કર. તેની મા પણ તેને કહેવા લાગી કે "તારા બાપ પણ તારા પાપને લીધે ગયા, હવે તુંયે જવાનો. હઠીલો થા મા, માનતા માનવા દે." પણ નંદનો નિશ્ચય નિશ્ચલ હતો. 'બકરો મારીને જીવાતું હોય તો જીવવા કરતાં મરી જઇએ તો શું ખોટું?' એમ તે કહેતો. નંદના સાથીઓ ગભરાયા. નંદ મરી જશે તો પછી કામ શી રીતે ચાલશે? કાંઇ નહિ તો ભવિષ્યમાં કામ કરવા માટે પણ નંદે જીવવું જોઇએ એમ તેઓ માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા. નંદે તેમને સમજાવ્યા કે, દેવ આપણી કસોટી કરી રહ્યો છે, મરતાં પણ નિશ્ચય ન છોડીએ ત્યારે માણસ અને ત્યારે નિશ્ચયની કિંમત; તમે સૌ મારે માટે પ્રાર્થના કરો કે હું જીવું. તમારી સૌની પ્રાર્થનાથી હું બચીશ તો તમે સિદ્ધ કરી શકશો કે બકરાના વધથી નહિ, પણ તમારી પ્રાર્થનાથી હું જીવ્યો.

પેલાઓમાં હિંમત આવી, શિવને તેઓ પોકારવા લાગ્યા અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ ઘરડીઆઓ પણ પોતાનું કારસ્થાન કરી રહ્યા હતા. તેમણે નંદની માને સમજાવવા માંડી. બાઇ બિચારી ભોળવાઈ, તેણે કહ્યું 'ઘરમાં પૈસા તો નથી, પણ થોડાં વાસણ છે તે લઇને બકરા ખરીદી લાવો, અને વધેરો, નહિ તો મારો દીકરો મરી જશે.'

નંદે એક રાત બિછાનામાં પડયા પડયા ભજન કર્યું. એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના કરેલા ભજનને અંતે તેને પાસેના તિરૂપુંકર મંદિરના દેવ આવીને માથા ઉપર હાથ મૂકતા દેખાયા. નંદના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સવારે તો તે સારો થઇ ગયો, અને બે દિવસમાં તે હરતો ફરતો થયો. તેના સાથીઓએ 'હર હર મહાદેવ'ના હર્ષનાદથી ગામ ગજાવી મૂકયું.

ઘરડીઆમાંથી એકે તો નંદના મોતની આશા રાખી હતી, પણ નંદ તો જીવતો થયો; પણ તેની માએ તો વાસણ વેચ્યાં બકરા વધેર્યાં.

પણ નંદનો સંઘ વધવા લાગ્યો. જે જુવાનીઆ તેને છોડીને

લાગી ગયાં હતાં તેને પાછી મૂકી દીધી અને તેઓ પાછા ફર્યા. હવે નંદનો મનોરથ વધ્યો. જો તિરૂપુંકર મંદિરના મહાદેવે આમ દર્શન આપ્યાં તે શું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન આપે? તેના મંદિરમાં ન જવાય ! પરાયા પણ, મંદિરોની થોડી સેવા તો કરતા. મંદિરની જમીનમાં તેઓ મજુરી કરતા, મંદિરમાં અનેક જાતનાં નગારાં હોય છે તે માટે તેઓ મુએલાં ઢોરનું ચામડું ઉતારીને મંદિરે લઈ જતા, ઢોરના શરીરમાંથી ગોરોચન નામનો સુગંધી પદાર્થ પણ તેઓ જ લઈ જતા. નંદે વિચાર કર્યો કે, તિરૂપુંકરના મહાદેવને માટે આવી પુષ્કળ સામગ્રી લઈને એક દિવસ જવું. પહેલાં તો તે આ બધી વસ્તુ વેચતો. હવે એણે દેવને આ ભેટ ધરાવવાનો વિચાર કર્યો. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓએ એક શનિવારે ખૂબ શરીર ચોળીને સ્નાન કર્યું, સ્વચ્છ થયા, શરીરે અને કપાળે ભસ્મ લગાવી, અને ભેટ લઈને તિરૂપુંકર જવા નીકળી પડયા. ત્યાં જઈ ત્રણ વાર મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી, અને પુજારીને પોકાર કરીને વીનવ્યા. બે નોકરોએ આવીને દૂરથી ભેટ લેવાની કૃપા કરી. સાંજ પડી હતી. આરતિ અને દર્શનનો સમય થયો હતો. નંદ અને તેના સાથી બરોબર દરવાજા સામે જઈને ઉભા; પણ તિરૂપુંકરના મહાદેવની મૂર્તિ સામે મોટો નંદી હતો. બધાં મંદિરોમાં મોટામાં મોટો નંદી અહીં હતો, અને તે મૂર્તિને ઢાંકી દેતો હતો. દરવાજા-ની બહારની કોઈ જગ્યાએથી આ નંદીને લીધે મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકાતાં નહિ. નંદના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. તે તો માત્ર ઘંટા વગાડતા અને દર્શન કરતા થોડા બ્રાહ્મણોને જોઈ શકતો હતો, પણ મૂર્તિનાં દર્શન કેમે કરી થાય નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલ્યાં, ગોરોચન અને ધૂપની સુગંધે આનંદિત થવાને બદલે તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. 'હું પરાયો પાપીઓ, હું ક્યાંથી મહા-દેવનાં દર્શન પામું ? મારાં પાપ આ નંદી બનીને મારી આંખ આગળ ઉભાં છે' એમ બોલતો બોલતો પોક મૂકીને રોયો. રોઈ રોઈને તેને મૂર્છા આવી, તે પડયો અને બેભાન થયો. તે ઉંધો પડયો હતો, અને હાથ બન્ને પ્રણામ કરવા માટે જોડેલા હતા. તેના સાથીઓ બધું દૃશ્ય જોઈ રહ્યા; પણ કોઈએ તેને જાગ્રત કર્યો નહિ. લાંબા સમયે નંદ જાગ્રત થયો, ત્યાં તો સૌએ કૌતુક દીઠું. નંદીની મૂર્તિ એક બાજુએ ખસી ગઈ હતી, અને મહાદેવનાં દર્શન સ્પષ્ટ થતાં હતાં. નંદના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હર્ષ-ઘેલો થઈ તે નાચવા લાગ્યો; અને 'રામ અમલમા રાતા માતા' નંદને જોઈ, ઘડીક વાર નંદીના મૂર્તિ ખસેલી તે જોવાનુ ભૂલી સૌ નંદનાજ દર્શન કરવા લાગ્યા' આજે પણ નંદીની મૂર્તિ તિરૂપુંકરમા એક બાજુએ નમેલી દેખાય છે!

ઈશ્વરની આવી કૃપાનો બદલો શી રીતે વાળવો? તિરુપુંકરના મંદિર પાસે તળાવ નહોતું, અને લોકો પાણી વિના દુઃખી થતા. નંદ અને તેના સાથીઓએ તળાવ ખોદવા માંડ્યું. એ ભવ્ય તળાવ આજે પણ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે મહાદેવે ગણેશને નંદને મદદ કરવા મોકલ્યા હતા, નહિ તો આવડું તળાવ શી રીતે ખોદાય?

૩

પણ ગણેશ મદદ કરી ગયા એમ માનીને આપણે ભલે સંતોષ માનીએ. નંદ તો પોતાનું કાર્ય કરીને ગામ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ભજન કરતો પોતાના શેઠને ત્યાં પાછી મજૂરી કરવા માંડી. જુનો શેઠ તો મરી ગયો હતો, અને શેઠ તો પેલો લગણા ઉપર પથરો મારીને હમેશને માટે નિશાની કરનાર શેઠનો દીકરો હતો. નવા શેઠે નંદી ખસ્યાની વાત ન માની. 'કોણ જોવા ગયું છે? એ તો મૂર્તિ અગાઉથી ખસેલી હશે. આપણે તો એટલું જાણીએ કે, નંદ બહુ મહેનતુડો છે. ભલે એ મજૂરી કરતો, આપણે એને અન્ન આપશું'–આટલી જ લાગણી બ્રાહ્મણ શેઠને હતી. નંદની સ્થિતિ પણ સુધરી, તેને મજૂરી પણ બહુ મળતી અને ચામડું તથા ગોરોચનની ભેટ તો ચાલુજ હતી. એ અરસામાં વૈથીશ્વરને કોઇલ (મંદિરમાં) એક ઉત્સવ હતો, તેની તેને ખબર પડી. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓ ઉપડ્યા. આ ઉત્સવ વખતે મૂર્તિને એક રથમાં ફેરવવામાં આવે છે, અને પરાયાને દર્શન કરવા દેવામાં આવે છે. નંદે દર્શન કર્યાં, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કથા કરતો હતો તે સાંભળવા ઉભો રહ્યો. કથા સાંભળતાં નંદને આ શબ્દ કાને પડ્યા "ચિદંબરમ્ એ પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે–કાશી અને રામેશ્વરમના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર. ત્યાં નટરાજની ભવ્ય મૂર્તિ છે. એ નટરાજનું નૃત્ય સૃષ્ટિની લીલા ચલાવી રહ્યું છે. નટરાજના હાથમાં ડમરૂ છે, અને એ ડમરૂના નાદમાંથી અનેક લોક ઉત્પન્ન થાય છે."

"નટરાજના હાથમાં ડમરૂ! તે પણ આપણા જેવો પરાગો જ તો! આપણેય ઢોલ વગાડીએ અને તે પણ વગાડે!" કહીને નંદ આનંદઘેલો થયો.

કથા આગળ ચાલીઃ "નટરાજનો બીજો હાથ બધાં ભુવનોને ઠીક રાખે છે. ડાબા હાથમાં અગ્નિ છે તેથી તે સૃષ્ટિને ભસ્મ કરવા ધારે ત્યારે ભસ્મ કરી શકે છે; કારણ કે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય, ત્રણે વસ્તુનો કર્તા એજ છે. નટરાજનાં દર્શન જે કરે તે ચંડાળ હોય કે પરાયો હોય પણ ક્ષણમાં ભવસાગર તરી જાય છે."

નંદ એકે એક શબ્દ પી રહ્યો હતો. તેની આગળ નટરાજની મૂર્તિ ખડી થતી હતી. તેણે આકુળ વ્યાકુળ થઇને કથાકારને પૂછ્યું?

[illegible]

૬

ઘેર ગયા પછી નંદને ચેન પડે નહિ. પરાયાનો અવતાર, રોજ જન્મ હિંદુઓનાં મેંજારોમાં ખાવાનાં, મજુરી કરતાં પણ પરાયા અને પરાયા, અને અનેક અવતારે મોક્ષ નહિ એ કેમ સહન થાય ! પણ ચિદંબરમ્ જાઈએ તો તરત મોક્ષ મળે, એ કેમ છોડાય ?

તેના ઉપર તો પરાયાપણાનો ડાઘ પડેલો હતો, એટલે પરાયા જે ન કરી શકે તેજ તેને ખટક્યા કરતું હતું.

નંદ બીજે દિવસે વાડીએ ગયો, ઝાડને પાણી પાયું અને રજા લેવા શેઠને ત્યાં ગયો. શેઠ નહોતા. રાહ જોતા જોતાં દહાડો આથમ્યો એટલે નંદ ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે પાછો તે રજા લેવા ગયો. શેઠ રસ્તામાં મળ્યા, તેમણે પૂછ્યું 'કેમ, રોજ ક્યાં ભટકે છે ? કાલે બપોરે ક્યાં હતો ? તારે તો નિત નિત ઓચ્છવ ને કીર્તન કેમ ? પડોશીએ પાણી પોતાના ખેતરમાં વાળી લીધું તેનું ભાન છે ? અને પેલા

નારા તેને દિલાસે શેઠે એટલો સંકેત કર્યો છે કે 'મારા ખેતરના કરતાં તેના ખેતરની મઝા નથી ગઈ છે.'

નંદે જાણ્યું કે શેઠ અભિમાની છે, એટલે રજા માગતાં તે ડર્યો. નંદના સાથીઓમાં નંદનો વિશ્વાસ નહોતો. 'એમ પાણી ગાળનાર-માંથી તે એક નટરાજના દર્શને જોવા જાતો હશે? નંદ તો ઘેલો થયો છે ઘેલો' એમ તેઓ કહેતા; પણ નંદને તો વિશ્વની વાટ કેમે નહોતી સમજતી. તે 'ક્યારે ચિદંબર ઉજાસ' કરતો હતો. એક દિવસ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણપ્રભા જોઈને તેને નટરાજનું પેલા બ્રાહ્મણે વર્ણન કરેલું તે યાદ આવ્યું, અને હાથમાં દાતરડું લઈને ખેતરમાં ઉભેલો તેમનો તેમ નિશ્ચલ, નિસ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. સાથીમાંથી આવીને એકે બોલાવ્યો, પણ જવાબ નહિ. કોઈએ કહ્યું: 'અલ્યા, ફલાણાની ગાય મરી ગઈ' જવાબજ નહિ. ઘણી વારે નંદને ભાન આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'સૂર્યના તેજમાં નટરાજ નાચતા હતા. તમે નહિ જોયા?' 'નંદ પાગલ થયો છે' એમ કહીને સૌ તેને ઘેર ઘસડી ગયા. ઘર-ડીઆ તો ખુશ થયા. તેઓ સમજ્યા કે, નંદના પાપનો બદલો દેવી આપી રહી છે. ઘણા કહેવા લાગ્યા કે 'દેવિ! નંદને બચાવો; વીરા! નંદને બચાવો; કટેરી, નંદને સાજો કરો.' પણ નંદ તો કલાજ કરતો હતો કે 'મને તો મારો નટરાજ બચાવશે.'

ગામના લોકોએ તો પાડો બકરાં વધેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નંદ સૌને પગે પડ્યો, પણ કોઈ માને નહિ. એક જણે બકરાનું લોહી લાવીને તેના ઉપર છાંટયું. નંદથી આ સહન થયું નહિ, એટલે તે ચીસ પાડીને ત્યાંથી ભાગ્યો. લોકો નંદના શેઠને ત્યાં દોડયા. શેઠે કહ્યું 'એને પકડી લાવો અહીં; હું સીધો કરીશ.'

૫

નંદની પાછળ પેલા લાગ્યા, એટલે નંદને થયું 'આ પાર કે પેલે પાર હવે તો રજા મેળવવીજ, અને આ લોકોનાથી બચવું; એટલે તે સૌની સાથે શેઠને ત્યાં ગયો, અને શેઠની પૂછપરછનો એકજ જવાબ આપ્યો કે 'મારે નટરાજનાં દર્શન કરવા જવું છે. મને થોડા દહાડાની રજા આપો.'

'તારે ચિદંબરમ્ જવું છે? પરાયા કોઈ દિ' ત્યાં ગયા સાંભળ્યા છે? લાવ પેલો ચાબુક હું એને સીધો કરું.'

નંદે કહ્યું: "તમે મારવો હોય તો મારી નાખો. મને રજા નહિ આપો ત્યાંસુધી મને સાજ નથી વળવાનું"

પેલાએ ચાબુક મંગાવ્યો, પણ તાપરવાની હિંમત ન ચાલી 'આટલા દિવસ નંદ સારી સારા કામ કરતો, મજૂરોનો રોજ ભેગા રતો, સૌ એનું માનતા, અને આજે એને શું થયું!' એમ તે ...જાઓને પૂછવા લાગ્યા.

હવે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નંદને સવાલો પૂછવા માંડ્યા.

'નંદ! તું ઇશ્વરને માને છે કે નહિ?'

'હા, ઇશ્વર એ મારું સર્વસ્વ છે.'

'ઇશ્વરજ કર્તાહર્તા છે એ પણ તને ખબર છે ને?'

'હાસ્તો.'

'ત્યારે તને તેણે પરાયો બનાવ્યો તે તું કેમ ભૂલે છે? પરાયા-એ મજૂરી કરવી અને શેઠની નોકરી કરવી. તેને વળી નટરાજ-નાં દર્શન કેવાં!'

નંદ—'હું બધું જાણું છું, પણ ઇશ્વરે મને ઘેલો કર્યો છે તેનું શું? મને તેને જોવા જાણવાની લાલસા થઇ છે, તેનું શું? તિરુ-પુરમાં મેં તેનાં દર્શન કરેલાં. બ્રાહ્મણનો અને પરાયાનો ઇશ્વર જુદો હોય એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે? મને તો એક તમારા જેવાજ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, ચિદંબરમ્‌માં નટરાજનાં દર્શન ચાંડાળને પણ થાય, અને ચાંડાળને મુક્તિ મળે છે. એ મારાથી કેમ ભૂલાય? મારા મનમાંથી એ વાત નીકળતીજ નથી.

એટલે ઘરડા બ્રાહ્મણે કહ્યું:-'હં, બધી મોકાણ પેલા બ્રાહ્મણ કથાકારની છે. જવા દો, બે દિવસ અથડાઈ આવવા દો. ઠેકાણે આવશે.'

પણ છ ખેતરમાં લણણી કરવાની હતી, અને ખેતરમાં પાક ઉભો તૈયાર હતો. નંદનો શેઠ તેની પાસે આ કામ લીધા વિના શેનો છોડે?

'આ ખેતરમાં લણણી થવી જોઇએ પહેલી, અને પછી તું ભલે જા.' એમ તેણે નંદને કહ્યું.

નંદ ઘેલો ઘેલો થઇ ગયો 'ભલે, એ તો કરીને જઇશ'— એમ જવાબ આપી, નંદ તો લાગલોજ લણણીનો સરંજામ લઇ ખેતરે દોડ્યો. રાત્રે ઘેર આવેજ શેનો? આખી રાત કામ કર્યું, અને સવારના પહોરમાં જઇને શેઠનું બારણું ખખડાવ્યું! 'શેઠ! ડાંગર વાઢી પૂળા કરીને ગોઠવી આવ્યો. હવે રજા આપો.'

'અરે! તેં કર્યું શું? શું મજૂરો પરગામથી લાવીને છ ખેતર પૂરાં કર્યાં?' અચંબાથી શેઠે પૂછ્યું.

'નાજી, મજૂર ક્યાંથી લાવું? આખી રાત કામ કરીને તૈયાર કર્યું.'

'સાચું કહે, કદી તું જૂઠું બોલતો નથી, આજે બોલીશ?'

'નટરાજે આવીને મદદ કરી હોય તો તે જાણે બાકી મારા સગા હાથ સિવાય બીજા કોઇના હાથ મને મદદ કરવા આવ્યા નહોતા. આપ આવીને જોઇ જાઓ, અને પછી ખાતરી થાય તો મને જવા દો.'

શેઠ ખળાં ઉપર ગયા, ડાંગરનું સુંદર કૂંદવું જોઇને તે તો આભોજ બની ગયો. આજ ખળા આગળથી શેઠે નાનપણમાં નંદના

લમણા ઉપર પથરો માર્યો હતો એ સૌ ઈશ્વરકૃપાથી પેલાને યાદ આવ્યું.

'નંદ ! નંદ !' કરતો તે તેના તરફ દોડ્યો. નંદ ખસીને દૂર ઉભો રહ્યો.

'ના, ના, ભાગ નહિ; તું તો સાચો ભક્ત છે. ભગવાને તારા ઉપર મહેર કરી છે. મેં આંધળા થઇ તારા ઉપર જે જુલમ કર્યાં છે તે મને કોણ માફ કરશે ? નંદ! તુંજ મને ક્ષમા આપ.'

નંદ મૂંઝાયો. 'ઈશ્વરે મહેર કરી, તમે એવું બોલો નહિ–હું તમારો ગુલામ, હું માફી શેની આપું ? મને નટરાજનાં દર્શને જવા દો.'

'જા ભાઈ! સુખે જા. દર્શન કરી આવ, અને મારે માટે પણ તેની ક્ષમા માગી આવજે.'

૬

'નટરાજ' 'નટરાજ' પોકારતી નંદની સેના ચિદંબરમ્ તરફ કૂચ કરવા લાગી. ત્યાં પહોંચતાંજ મંદિરનો કળશ જોઇને નંદે લાંબા થઇને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા. તેની આંખમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી રહી હતી. ગામે પહોંચતાં નંદ અને તેના સાથીઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા; પણ મંદિરમાં શી રીતે જવું ? મંદિરની આસપાસ દિવાલ, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણોના મહોલ્લાની બનેલી બીજી દિવાલ ! નંદે ચામડું અને ગોરોચન મોકલ્યું, તે તો દીક્ષિતોએ લીધું, પણ તેની દર્શનની માગણીને હસી કાઢી. નંદે સ્થલપુરાણની વાત સંભળાવી; એટલે કેટલાક ચીડાયા, કેટલાક કહેવા લાગ્યાઃ 'સ્થલપુરાણમાં છેસ્તો, પણ તારા જેવો પરાયો મંદિરમાં જઇ શકે એવું પણ તેમાં લખેલું છે, એમ તે બ્રાહ્મણે કહેલું ખરૂં ?'

બ્રાહ્મણે એવું તો નહોતું કહ્યું. એટલે નંદ જૂઠું શેનો બોલે ? તે તો બિચારો ઉભો રહ્યો, અને તેને ત્યાં એમ મૂંઝાતો મૂકી દીક્ષિતો રસ્તે પડયા. રાત પડી, બધે દીવા થયા, પણ નંદ ત્યાંનો ત્યાંજ મંદિરના કળશ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડીને આખી રાત ઉભો રહ્યો !

આ તરફ દીક્ષિતોને–૨૯૯૯ દીક્ષિતોને રાત્રે એકજ સ્વપ્ન આવ્યું. 'આધનુરનો પરાયો નંદ મારા દર્શને આવ્યો છે. મન, વાણી અને કાયાથી એના જેવો કોઇ પવિત્ર નથી. મારે માટેની એની ભક્તિ અસીમ છે. કાલે એને દેહશુદ્ધિ કરીને મારાં દર્શને લાવજો.'

સૌ એકબીજાને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહેવા લાગ્યા, અને ચકિત થયા. મંદિરની દેવસભામાં સૌ ભેગા થયા. એક જણ બોલ્યો 'આ તો નટરાજની આજ્ઞા. એનો અમલ તુરત થવો જોઇએ.' બીજો બોલ્યો 'નટરાજે પણ કહ્યું છે કે એની દેહશુદ્ધિ કરીને લાવજો.' ત્રીજાએ કહ્યું 'હેમકુલમ્‌માં એને સ્નાન કરાવીએ અને લઇ જઇએ.' વળી કોઇ બોલ્યું 'હેમકુલમ્‌માં સ્નાન કરીને સામાન્ય માણસ પવિત્ર થાય. પરાયા થતા હશે ? અને પરાયો કંઇ [illegible] થાય

ખરી છે? નટરાજની પાસે તો બધાં સરખાં, પણ [illegible]
માનતા.' એટલે નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા 'અગ્નિ [illegible]
એને શુદ્ધ કરી શકે એમ નથી. [illegible]'

એટલે બીજા દીક્ષિત બોલ્યા: 'ત્યારે શું એ [illegible]
અકસ્માત્ કરશો, અને કાયમને નટરાજ [illegible] નહીં?'

'ના, ના આગ [illegible] એમ [illegible] ન હોય. [illegible]
[illegible] પણ શુદ્ધિ કરી શકાય; પણ [illegible] એમ
શુદ્ધ કરાય?'

'અરે ભાઈ! નટરાજે કહ્યું છે, [illegible] ભક્ત, પણ
એને હાથથી શુદ્ધ નથી. આભડછેટથી કેમ એના જેવો પવિત્ર
હોવાનો દાવો કરી શકે! આ બ્રાહ્મણ તો જન્મ [illegible]
છે, કર્મકાંડ નથી. એ તો કેવું નટરાજનો ભક્ત ભલે હોય.
આપણે એને માટે હોમ કરીએ અને પછી એને મંદિરમાં લઈ
જઈએ, એટલે એને અગ્નિથી શુદ્ધ કરવાનો અર્થ.'

પણ આથી દીક્ષિત મનાવની લાગણીને સંતોષ ન થયો. 'જો
એ પરાયો આટલો શુદ્ધ હોય તો અગ્નિ એને બાળે શેનો!
અગ્નિમાં એને નાખીએ અને એને કાંઈ ન થાય તો જ એ શુદ્ધ
કહેવાય.' એવી એવી વાતો કરવા લાગ્યા.

નંદને આ વાતોની ખબર પડી. ખબર પડતાંની સાથે જ
તે તો આનંદઘેલો થઈ નાચવા લાગ્યો. એના સાથીઓ ડરી ગયા
અને અગ્નિમાં ભસ્મ થવાને બદલે ઘેર જવાની સલાહ આપવા
લાગ્યા. પણ નંદે કહેણ મોકલ્યું કે 'હું અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈશ. અગ્નિ
તૈયાર કરો. હોમકુલમમાં સ્નાન કરીને હું આવું છું.' નટરાજ
ભસ્મ કરે તો પણ શું! પરાધાતરીતનું હલકું જીવન જીવ્યું તોયે
શું અને ન જીવ્યું તોયે શું?

નંદ સ્નાન કરી આવ્યો, ભસ્મ લગાડી, રુદ્રાક્ષની માળા તો
ગળામાં હતી જ. બીજે વખતે એ અગ્નિપ્રવેશ કરવાને માટે સજ્જ
થઈને ઊભો. દીક્ષિતો દૂર ઊભા હતા. અગ્નિ શિખા ભડભડ સળગી
રહી હતી. નંદે ત્રણ વાર આગની પ્રદક્ષિણા કરી અને નટરાજનું
નામ લઈ, મંદિરના કળશને પ્રણામ કરી 'નટરાજ! નટરાજ! જો હું
મન, વાચા અને કાયાથી પવિત્ર હોઉં, જો મેં કોઈ પણ પ્રાણીની
હિંસા ન કરી હોય, જો તું જ કલ્યાણકારી ઈશ્વર હોય, પરાયાનો
અને બ્રાહ્મણનો તું જ ઈશ્વર હોય તો આ અગ્નિની ભયંકર જ્વાળા
મને હોમકુલમના જળ જેવી શીતળ પાવક બનો' એમ બોલતાં
બોલતાં ઝંપલાવ્યું.

હજારો માણસો સ્તબ્ધ થઈને આ જોઈ રહ્યાં હતાં, પણ
નંદ જેવો પ્રફુલ્લિત હસતે વદને અગ્નિની પેલી પાર નીકળીને ઊભો

રહ્યો કે 'નટરાજ કી જય, હરહર મહાદેવ !' ના પોકારથી દિશાઓ ગાજી રહી. નંદનો વાળ વાંકો થયો ન હતો, તેનું બીનું વસ્ત્ર પ્રથમની જેમ બીનું હતું.

બ્રાહ્મણોનો હવે ગર્વ ગળી ગયો. તેમણે નંદને પ્રણામ કર્યા, અને 'પધારો નટરાજના દર્શને, તે તમારી રાહ જોઇને બેઠા છે' કહી તેને મંદિરમાં લઇ ગયા.

નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યાઃ 'જન્મ શું? અને જાતિ શું? સત્ય અને અહિંસા એનીજ ઇશ્વરને કિંમત છે.'

નંદ નટરાજ પાસે ગયો એટલે મંદિરનાનાં ઘંટ—નોબત વાગી ઉઠયાં, શંખો ફૂંકાયા; આરતી ઉતારવામાં આવી; પણ નંદને એની કશાની તમા નહોતી. તે તો નટરાજનાં અખંડ દર્શનથી પોતાની આંખ અને હૃદય ભરતો નિશ્ચેષ્ટ ઉભો રહ્યો.

તામીલ પ્રાંતના ૬૨ શૈવ દેવો હતા. તેમાં આ દિવસથી ૬૩ મી મૂર્તિ નંદની ઉમેરાઈ. ઘણાંખરાં શિવમંદિરોમાં એની મૂર્તિ છે, અને બીજી મૂર્તિની જેમ ઇશ્વર સમાન તે પૂજાય છે.

(તા. ૧૦—૫—૨૫ના "નવજીવન"માંથી)

૬—विजयोल्लास

आजु हरि हाँथन अस्त्र गह्यो—टेक
जागे भाग राग सब भागे जीवन लाहु लह्यो।
प्रतिपाल्यो मेरो प्रन निज तजि, पायहुँ जौन चह्यो।
सफल जनम पुरुषारथ स्वारथ बिजयबेलि उलह्यो।
जोसुख आजु लह्यो इन नैननि सो नहिं जात कह्यो।
मन बूडत उतरात हुलासनि चाँसन उछरि रह्यो।
मद मत्सर अभिमान जात सब प्रेम प्रवाह बह्यो।
दूजो कोन दयालु प्रभु सो जग भक्तन भीति दह्यो।
सेवक—हित साहिबी बिसारेहु हारेहु जीति लयो।

("માધુરી"ના એક અંકમાં લેખકઃ—શ્રી. માતાદીન શુકલ)

૭–માહાતા શૈસા

જિન પુરુષોં ને ઘોર પરિશ્રમ, સતત ઉદ્યોગ, વ્યવહારદક્ષતા એવં સત્યતા ઇત્યાદિ ગુણોં સે અપના ભાગ્યોદય કિયા ઔર દીન-હીન સ્થિતિ મેં કુબેર-સમાન સંપત્તિ ઉપાર્જિત કી હૈ, ઉનમેં માહાતા શૈસા કી ગણના અસંગત નહીં હોગી. શૈસા ન તો સાહસી અમરિકન, ન દીર્ઘઉદ્યોગી અંગ્રેજ ઔર ન આશાવાદી જર્મન થે. વે સિંહલદ્વીપ અર્થાત્ લંકા કે એક છોટે સે ગાંવ કે બૌદ્ધધર્માવલંબી અત્યંત દરિદ્ર પરિવાર મેં પૈદા હુએ થે.

માહાતા શૈસા કે ચરિત્ર કા પરિચય દેને કે પહલે યહાં લંકા કે પૂર્વઇતિહાસ કા થોડાસા ઉલ્લેખ આવશ્યક હૈ. લંકા મેં પહલે હિંદૂ-રાજા રાજ્ય કરતે થે. હિંદૂ-સત્તા નષ્ટ હોને પર મુસલમાનોં કા રાજ્ય સ્થાપિત હુઆ. ઉનકે બાદ પોર્તગીજ આયે. ઇનસે યહ યહ દ્વીપ ડચ જાતિ કે અધિકાર મેં ગયા. ડચ-લોગોં ને લંકા-વાસિયોં કો ઇસાઈ બનાને કા સંકલ્પ કિયા. એક હાથ મેં કુરાન ઔર દૂસરે હાથ મેં તલવાર લે કર ઇસ્લામધર્મ કી દીક્ષા દેનેવાલે મુસલમાનોં કા જુલ્મ ડચ લોગોં કે અત્યાચાર કે સામને શર્મ ખાને લગા. ઇતિહાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ. લંકાવાસી બૌદ્ધોં કો ઇસાઇ બનાને કે સંબંધ મેં ગરીબ દુર્બલ પ્રજા કે સાથ ડચ લોગોં ને જો વ્યવહાર કિયા ઉસકા સ્મરણ કરતે હી શરીર પર રોંગટે ખડે હો જાતે હૈં. યદ્યપિ ડચોં કી સત્તા આજ લંકા સે ઉઠ ગઇ હૈ, તથાપિ બૌદ્ધોં પર કિયે ગયે અત્યાચારોં કા વિસ્મરણ કદાપિ નહીં હો સકતા. ઉનકે રાક્ષસી વિધાનોં કા એક ઉદાહરણ યહાં દિયા જાતા હૈ. વહ ઇસ પ્રકાર હૈ—

“જો વ્યક્તિ ઇસાઈ ધર્મ કો નહીં સ્વીકાર કરેગા ઉસે કભી કિસી પ્રકાર કી કોઇ ભી સરકારી ઉંચી નૌકરી નહીં મિલેગી, ગૈર-ઇસાઈ કો ઉદ્યોગ-ધંધા કરને કે લિયે પરવાના નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઈસાઈ કે ઘર, ખેત, ગાય, બૈલ, ઘોડા, બકરા, ભૈંસ વગૈરહ પશુઓં પર, ઉસી પ્રકાર ઘર કે બાલકોં સહિત પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર કર બઢાયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઇ કો શસ્ત્રાસ્ત્ર કા લાયસન્સ ભી નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઈસાઈ તરુણ કો પ્રતિ-લગ્ન ૧૦ રૂ. કર દેના પડેગા.”

ઐસે અત્યાચારોં કે સામને નિરુપાય હો કર બહુસંખ્યક લોગ ઇસાઇ હો ગયે; પરંતુ ઉનકે ચિત્ત મેં રાજપુરુષોં એવં શાસકોં કે પ્રતિ દ્વેષ ઉત્પન્ન હો ગયા. જિન્હોંને ઇસાઇ ધર્મ સ્વીકાર નહીં કિયા ઉન્હેં રાજકર્મચારી વિવિધ કષ્ટ દેતે થે

અંત મેં ઇન અત્યાચારોં કા પરિણામ વહી હુઆ જો સદા સે હોતા આયા હૈ. શીઘ્ર હી રાજસંચાલકોં કે પ્રતિ પ્રજા કે મન મેં વિદ્રોહ કે ભાવ ભર ગયે.

ગૈર-ઇસાઈ બૌદ્ધોં પર તો રાજદ્રોહ કી મુહર લગ હી ચૂકી થી, કિંતુ જો લોગ ઠોક-પીટ કર ઇસાઈ બનાયે ગયે થે, વે લોગ ભી ભીતરી તૌર સે ક્રાન્તિકારિયોં મેં શામિલ થે. ડચ સરકાર સે યહ બાત છિપી નહીં થી. યથાસમય લંકા કે એક છોર સે દૂસરે છોર તક રાજદ્રોહ કી પ્રચંડાગ્નિ ધધક ઉઠી, અખિલ પ્રજા મેં ક્રાન્તિ ફૈલ ગઈ. રાજસત્તાધારિયોં કો યહાં તક નહીં સૂઝતા થા કિ કિસે ફાંસી દેં, કિસે કાટેં, કિસે મારેં ? સભી ક્રાન્તિકારી થે. લાચાર હો કર ડચ-લોગોં કો મુંહ કી ખાની પડી ઔર પ્રજા સે સંધિ કરને કા નિશ્ચય કિયા. વિદ્રોહિયોં ને સંધિ કા પ્રસ્તાવ અ-પ્રસન્નતા સે સ્વીકાર કિયા, પાશ્ચાત્ય લોગ જબ હાર જાતે હૈં તબ વે અપની ઝેંપ છિપાને કી સદા કોશિશ કરતે હૈં. સંધિ કે શબ્દ હી ઇસ બાત કે પ્રમાણ હૈં. સંધિ કી યે શર્તેં થીં—

"ઇસાઇ-ધર્મ કે પ્રચારાર્થ સરકાર ને શુદ્ધ-હેતુ સે કાનૂન બનાયે થે, કિંતુ પ્રજા કી ઉન કાયદોં કે પ્રતિ ગલત ફહમી તથા ઇસ સંબંધ મેં પ્રજા કી સ્પષ્ટ અનિચ્છા પ્રતીત હોતે દેખ કર અપની રાજનિષ્ઠ પ્રજા કે સંતોષ કે લિયે ડચ-સરકાર કાનૂન બનાતી હૈં કિ ભવિષ્ય મેં ઈસાઇ ધર્મ સ્વીકાર કરના અથવા અસ્વીકાર કરના પ્રજા કી ઇચ્છા પર નિર્ભર હૈ. કિસી પર અબ સખ્તી નહીં કી જાયગી. આજ સે રાજા-પ્રજા દોનોં કી સંમતિ સે રાજકીય ધર્મ સંબંધી કાનૂન સ્ટેટ-બુક સે નિકાલ દિયે ગયે હૈં. યે કાનૂન આજ સે મૃતપ્રાય સમઝે જાયંગે. સરકાર ઔર પ્રજા કી અનુમતિ સે યહ કાયદા બનાયા જાતા હૈ કિ ભવિષ્ય મેં સિંહલદ્વીપ કી બૌદ્ધ પ્રજા કા પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉસી પ્રકાર ઉનકી ઉત્તરોત્તર સંતાન અપને બૌદ્ધ નામ કે સાથ સાથ એક દૂસરા ઇસાઈ નામ ભી ધારણ કરેં. દોનોં પક્ષોં કે પ્રતિનિધિયોં કી અનુમતિ ઔર સહી સે આજ ગુરુવાર કે દિન, સેંટ વર્થોલોમિયો ચર્ચ મેં, હમારે પ્રભુ કે રાજ્ય કે વર્ષ ૧૬૬૮, જુલાઇ મહીને કી ૨૪ તારીખ કો યહ કાનૂન સ્વીકૃત હુઆ."

ઇસ પ્રકાર સરકાર ઔર પ્રજા મેં સંધિ હો જાને પર સિંહલદ્વીપ કી બૌદ્ધ પ્રજા પુનઃ શાન્તિ કા અનુભવ કરને લગી, પરંતુ ઉન્હેં અપને બૌદ્ધ નામ કે સાથ એક અથવા અધિક ઇસાઇ નામ રખના સ્વીકાર કરના પડા. ઇસ કામ કે લિયે ડચ સરકાર ને ગાવ ગાવ ઑફિસ ખોલે. પ્રત્યેક પુરુષ કો ઇસ ઑફિસ મેં ઇસાઇ-નામ રજીસ્ટર કરવાના પડતા થા. જૈસે મહારાષ્ટ્રદેશીય

ઈસાઈયોં ને એન્થિની કરમાકર, પરન્તુ આલ્વિસ જદરર્શન, ડા. ડિક્રુ
સુમંતરાય પરેરા ઇત્યાદિ ઈસાઈ-અર્ધા-મિશ્રિત નામ રખે રહી
કર્ણગોચર હો કર કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતે હૈં. ઉનમેં ગરદ સિંહલદ્વીપ
કે બૌદ્ધોં કા નામકરણ ભી મિશ્ર હોકર ભી રત્નુ હો ગયા.

કઈ વર્ષ તક સિંહલદ્વીપ મેં ડચ-નફિરંગી કા બોલબાલા રહા, અંત મેં ઈસાઈ ભી આકર આગત હુઆ. 'આમને-સામને કી અંગ્રેજી ભલી' વાલી ઉક્તિ ચરિતાર્થ કર કુછ સફેદ ગોરે મુદાનોં મેં સિંહલદ્વીપ કા સ્વતંત્રતા ભંગિતોં કે સાથ મિલ કર ડચ-પોર્ચુગીઝ-ફિરંગી બાંધ કર અપને દેશ કો ચલે ગયે. અંગ્રેજોં કે આને કી પ્રાપ્ત કો ધર્મ કા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હો ગઈ, તો ભી સંભાઈ નામ-ધારણ-વિધિ કાયમ હી રહી. મુસ્લિમ તથા અમુસ્લિમ બૌદ્ધોં મેં અભી તક સૈકડા પીછે પચાસતર મનુષ્ય બૌદ્ધ હો કર ભી ઈસાઈ નામ ગ્રહણ કરતે હૈં. બૌદ્ધોં કે ઈસાઈ નામ સે લોગોં કો પ્રાયઃ ભ્રમ હો જાતા હૈ. જો કુછ હો, માદાતા શૈસા કે પૂર્વજોં પર અનેક સંકટ આને પર ભી ઉન્હોંને સ્વધર્મ કા પરિત્યાગ નહીં કિયા, પરંતુ ઉપર્યુક્ત રીત્યનુસાર માદાતા શૈસા કે પિતા કો ભી ડી૦ કેરલા દિવાકર શૈસા નામ ધારણ કરના પડા થા.

દિવાકર શૈસા ઘોર દારિદ્ર્ય સે પીડિત થા. કામચલાઉ શિક્ષા પ્રાપ્ત કર વહ જડી-બૂટિયાં બેચને લગા. ઇસીકી આય સે વહ અપને પરિવાર કા પાલન કરતા થા. માદાતા શૈસા દિવાકર કા જ્યેષ્ઠ પુત્ર થા. શૈસા કે અતિરિક્ત દિવાકર કો ઔર ભી ૩ લડકે તથા ૬ લડકિયાં થીં. અતએવ સુબહ કી કમાઈ શામ કો ખતમ હો જાતી થી, સદા યહી ચિંતા લગી રહતી થી કિ કલ ક્યા હોગા! કભી કભી તો દિન દિન ફાંકે કરને પડતે થે. ઐસી દશા મેં દિવાકર કે લિયે બાલકોં કો ઉચ્ચ શિક્ષા કી બાત તો દૂર રહી, પ્રાથમિક શિક્ષા ભી દેના અશક્ય થા. તથાપિ ઉદ્યોગશીલ શૈસા ને અપને પિતા તથા પડોસિયોં કી મદદ સે સિંહલી ભાષા કી વર્ણમાલા સીખ લી. ફિર સતત પરિશ્રમ કર વે માતૃભાષા મેં લિખના-પઢના ભી સીખ ગયે. તદનંતર અંગ્રેજી ભાષા કા ભી સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા. બડા લડકા હોને કે કારણ ઉન્હેં અપને પિતા કો ઘર કે કામ મેં ભી સહાયતા દેની પડતી થી. પિતા કી શિક્ષા સે ઉન્હેં વૈદ્યક કા ભી થોડા જ્ઞાન હો ગયા. પિતા કી અનુપસ્થિતિ મેં વે લોગોં કે સાધારણ રોગોં કી ચિકિત્સા ભી કર દિયા કરતે થે. સિંહલી ભાષા મેં અનુવાદિત વાગ્ભટ, ચરક, સુશ્રુત ઇત્યાદિ વૈદ્યક-ગ્રંથોં કા માદાતા શૈસા ને અધ્યયન કિયા. ઇસ પ્રકાર પિતાપુત્ર કા ધંધા યથાવિધિ સે શુરુ હુઆ. ઇતના હોને પર ભી ઉનકી આય ખેદજનક થી. દાન-ખૈરાત, ધૂપ-દંડ કી પરવા ન કર ક્ષણભર

[illegible] હૈ, [illegible] થા [illegible] [illegible] નહીં થા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ભી ઉસ [illegible] ૧૮ વર્ષ કી [illegible] મેં [illegible] નહીં, ન [illegible], ન [illegible] કા [illegible], [illegible] મેં [illegible] ૨૧ [illegible] મેં [illegible] કી [illegible] ઉસી કે [illegible] હોને પર [illegible] કાર્યક્રમ મેં ઠીક પ્રતીત હોગી. [illegible] ને લિખા હૈ:—

“છોટે છોટે [illegible] મુઝે ઔર મેરી વિધવા માતા કો નિતાન્ત નિરાધાવસ્થા મેં છોડ કર મેરા બાપ મેરી ઉમ્ર કે ૧૮ વેં વર્ષ મેં પરલોક સિધારા. [illegible] વૈદ્યકી કે સિવા મુઝે ઉદરપોષણ કરને કા કોઇ ભી વિદ્યા માલૂમ નહીં થી. ઇસ વૈદ્યકી મેં પ્રાપ્તિ નામમાત્ર કી થી. હમારે ગાંવ મેં ઉસ સમય સ્વદેશી ઔર વિદેશી વૈદ્ય બહુત થે. અતએવ નામાંકિત વૈદ્યોં કે રહતે મેરે સમાન લડકે કે પાસ કૌન આને લગેગા? અવશ્ય મેરે પિતા સે મત્સર કરનેવાલે કિતને હી વૈદ્યોં ને જૈસે તૈસે ચલનેવાલે મેરે ધંધે કો ભી બિલકુલ ડૂબાને પર કમર કસી ‘અરે યહ લૌંડા! વૈદ્યકી કા ઇસે યત્કિંચિત્ ભી જ્ઞાન નહીં! ઇસ અનાડી સે દવા લેના જાન જોખિમ મેં ડાલના હૈ!’ ઇત્યાદિ નમક-મિર્ચ લગા કર મેરે શત્રુ, લોગોં કો ભડકાને લગે. ઉનકે યુક્તિવાદ કા પરિણામ ભી હુઆ. મુઝે કભી કભી જો ચાર આઠ આને મિલ જાતે થે વે ભી બંદ હો ગયે. યહાં તક દશા પહુંચી કિ મેરે સાથ સાથ કિસી ન કિસીકો ઘર મેં ફાકે કરને કા પ્રસંગ આને લગા; તથાપિ મૈં કભી હતાશ નહીં હુઆ. જિસ સાલ મેરા પિતા મરા ઉસ સાલ સિંહલદ્વીપ મેં ભયંકર અકાલ પડ ગયા. સિંહલદ્વીપવાસિયોં કા મુખ્ય આહાર ચાવલ હૈ, લેકિન લંકા મેં બહુતાયત સે ન પૈદા હોને સે વહ મદ્રાસ સે હી આતા હૈ. ઇસ વર્ષ ચાવલ જ્યાદા મહંગા થા, ઇસ લિયે ઉસકે એવજ મેં દૂસરા ધાન્ય જ્યાદા આયા. મેરી વિધવા માતા લોગોં કે ઘર જા કર અન્ન પીસ કર ૬ આને પૈસે રોજ

લાને લગી. જિસ દિન મેરે પાસ કોઇ રોગી નહીં આતા, ઉસ દિન મૈં ભી કિસીકા ફટા-પુરાના કપડા સી કર અથવા કુર્સી બુન કર ચાર આઠ આને કમા લાતા. મેરે પિતા ને વૈદ્યકી કે અતિરિક્ત મુઝે યે દો ધંધે ભી સિખાયે થે. અપને છોટે ભાઈ-બહનોં કે લિયે મૈંને કાર્ય નિશ્ચિત કર દિયા થા. ઉનકી શાલા મેં નિઃશુલ્ક પઢને કી વ્યવસ્થા કર દી થી. છુટ્ટી મેં ભાઈ ફૂલ તોડ લાતે ઔર બહન ઉનકી માલાએં ગૂંથતી. ઇસ પ્રકાર માલાઓં સે ભી દો ચાર આને આ જાતે થે. ઇસ તરહ બડે સંકટ સે કુછ ન કુછ ઉદ્યોગ કર કે જૈસે તૈસે હમ અપના ગુજર-બસર કરતે થે. મેરા સ્વાસ્થ્ય ભી ઠીક નહીં થા, દારુણ ચિંતા દિન-રાત જલાતી રહતી થી, તો ભી મૈં નિરાશ કભી નહીં હુઆ. અકાતર પરિશ્રમ કર કે ઉપસ્થિત સંકટ કા સામના કર, જૈસે તૈસે મૈંને વે દિન કાટે. આત્મહત્યા કરના મૈં ઘોર પાપ સમઝતા હૂં. કૈસા હી દુઃખી પ્રાણી ક્યોં ન હો, મૈં ઉસે આત્મહત્યા કરને કી સલાહ કભી નહીં દૂંગા; તથાપિ ભિક્ષા માંગને કી અપેક્ષા આત્મહત્યા કરના કિતના શ્રેયસ્કર હૈ! ભિક્ષા કો મૈં આત્મહત્યા કે પાતક સે ભી અધિક સમઝતા હૂં, ઇસ લિયે વિપત્તિ કે સમય ભિક્ષા માંગનેવાલે પર મુઝે અંતઃકરણ સે ઘૃણા હોતી હૈ. મુઝ પર બડે બડે સંકટ આયે, તો ભી મૈંને એક ક્ષણ કે લિયે ભી ઇસ નિંદ્ય માર્ગ કા અવલંબન નહીં કિયા. પ્રાપ્ત સંકટ સે ધૈર્ય ઔર સતત ઉદ્યોગ સે ટક્કર લી, ઔર અપને અવિરલ પરિશ્રમ કી બદૌલત મૈં લક્ષાધીશ કે પદ પર આરૂઢ હુઆ."

'પિતા કી મૃત્યુ કે કઈ દિન બીત જાને કે બાદ એક દિન માહાના શૈસા કો એક પત્ર મિલા. ઉસમેં યહ લિખા થા—

"આપકે પિતા કઇ વર્ષ સે હમારે ઘરાને કે કુટુંબ-વૈદ્ય થે. ઉનકી મૃત્યુ કા સમાચાર સુન કર આજ મૈં ઉનકી જગહ પર આપકી નિયુક્તિ કરતા હૂં. હમારે ઘરાને કી રીતિ કે અનુસાર આપકો કોઇ વાર્ષિક વૃત્તિ નહીં મિલેગી, પરંતુ જબ કભી હમારે કુટુંબ કા કોઇ આદમી બિમાર પડેગા તબ આપસે હી હમ ચિકિત્સા કરાવેંગે, ઉસ વક્ત કા જો કુછ બિલ હોગા સો દેંગે. કઇ પીઢી-દર-પીઢી કા યહ સંબંધ હૈ. ઇસે આપ ભી અબાધિત રખેંગે. સંપ્રત મૈં ક્ષયરોગ સે પીડિત હૂં. મૈં આશા કરતા હૂં કિ પત્ર મિલતે હી આપ ઇધર આવેંગે."

યહ પત્ર સારેટો બેન્જમિન નામક એક સામાન્ય સિંહાલી ઈસાઈ ને ભેજા થા. સારેટો કા પિતામહ ડચ લોગો કે અત્યાચારોં સે સંત્રસ્ત હો બૌદ્ધ-ધર્મ ત્યાગ કર ઈસાઈ હો ગયા થા. સારેટો ઔર શૈસા ઘરાને કા પ્રાચીન-સંબંધ પુરાના થા. સારેટો કા પત્ર

પહુંચતે હી શૈસા ઉસકે ગાંવ કો ગયા, ઉસકે રોગ કા નિદાન કિયા; કિંતુ વહ ઔષધિ કે ઉપચાર સે ઠીક હોને લાયક ન થા. ફિરી માનસિક ચિંતા સે રોગી સૂખતા જા રહા થા, તો ભી શૈસા ને અપની દવા શુરુ કી ઔર ઉસકે ગાંવ પર બહુધા જાને લગા. લારેટો કે ઘર કે નિકટ એક પુરાના બાગીચા થા. ઇસ બાગીચે મેં વનસ્પતિ કી શોધ કે લિયે શૈસા કભી કભી જાયા કરતા થા. ઉસકે અંદર કી કઈ ઇમારતેં ગિર ગઇ થીં, કહીં ચબૂતરે હી શેષ રહ ગયે થે, જગહ જગહ જંગલ ખડા હો ગયા થા; સર્પ, સિયાલ તથા પક્ષી રાત-દિન ધૂમ મચાયે રહતે થે; સહસા કોઇ ભી મનુષ્ય ઇસ ભયાનક સ્થાન કી તરફ દૃષ્ટિ નહીં ડાલતા થા. માહાતા શૈસા એક દિન ઇસ બાગીચે મેં આયા. એક ખંડહર મેં વહ ઘૂમ રહા થા કિ ઉસકે પૈર કે નીચે કી જમીન અચાનક અંદર ધસ ગઇ. અકસ્માત્ ઉસકી દૃષ્ટિ એક તામ્બે કે હંડે પર ગિરી. ઉસને હંડે કે આસપાસ કી મિટ્ટી હટાઈ તો ઉસે ઔર ભી કઇ હંડે નજર આયે. કઠિન પ્રયત્ન કે બાદ વહ એક હંડે કા ઢંકના હટાને મેં સમર્થ હુઆ તો ક્યા દેખતા હૈ કિ હંડા સુવર્ણ-મુદ્રાઓં સે લબાલબ ભરા હૈ. અબ તો શૈસા કો વિશ્વાસ હો ગયા કિ દૂસરે હંડોં મેં ભી સુવર્ણમુદ્રાયેં હૈં.

ઉપર્યુક્ત બાગ મેં કોઇ કભી નહીં આતા થા. શૈસા કે અતિરિક્ત ઇસ વિપુલ-ધન-રાશિ કા પતા કિસીકો ભી નહીં થા. યદિ શૈસા ચાહતા તો સબ દ્રવ્ય બિના કિસી ફિસાદ કે ચૂપચાપ અપને ઘર લે જા સકતા થા. વહ નિતાન્ત નિર્ધન ભી થા. અપની ઉમ્ર મેં ઉસને કભી સૌ રૌપ્ય-મુદ્રાઓં કી ઢેરી ભી ન દેખી હોગી. ઐસી સ્થિતિ મેં બિના પ્રયાસ હી પ્રાપ્ત લક્ષ્મી કા ભલા કૌન નિરાદર કરેગા? સહજ-ઉપલબ્ધ લક્ષ્મી કો લાત મારનેવાલા ઇસ પૃથ્વીતલ પર માનવપ્રાણિયોં મેં કોઇ વિરલા હી મહાત્મા હો તો હો. યહાં તો લોગ સાર્વજનિક સંસ્થાઓં કી ચવન્ની તક માર બૈઠને સેં નહીં ચૂકતે. ફિર અગણિત દ્રવ્ય કી બાત તો દૂર રહી. ઉસકે લિયે તો ખૂન-ખરાબી તક કી નૌબત પહુંચ જા સકતી હૈ. પરંતુ માહાતા શૈસા ને ઉસ દ્રવ્ય કા લોભ નહીં કિયા. વહ પૃથ્વી પર દેવરૂપ સે અવતીર્ણ હુઆ થા. ઉસને સોચા--''જિસકી યહ ભૂમિ હૈ વહી ઇસ ધન કા સ્વામી હૈ. ઉસકી અનુમતિ બિના ઇસે છૂના ભી મહાપાપ હૈ. વહી ઇસિ ધન કા સચ્ચા અધિકારી હૈ. મૈં લારેટો કો જા કર સબ વૃત્તાંત કહૂંગા.

ઇસ તરહ દૃઢસંકલ્પ સત્યનિષ્ઠ શૈસા ને લારેટો સે જા કર સારા હાલ કહા. લારેટો કી સારી વ્યાધિ ધનચિંતા થી. અપને રોગ કી યહ રામબાણ ઔષધિ પાને હી તીન મહિને સે ખટિયા

કા સેવન કરનેવાલા લારેટો વિલક્ષણ શક્તિયુક્ત હો કર બિછૌને સે ઉઠ બૈઠા, ઔર લકડી ટેકતે હુએ 'બાગ મેં' ગયા. સુવર્ણમુદ્રાઓં સે ભરે હુએ ઘટ દેખ કર લારેટો ને આવેશ મેં આ કર કહા—"મેરા રોગ ગયા, યદિ કુછ 'શેષ' ભી રહ ગયા હોગા તો અબ બડે વૈદ્ય બુલવા કર શીઘ્ર હી આરોગ્ય લાભ કરૂંગા."

વિપુલ દ્રવ્ય મિલને સે લારેટો કે આનંદ કી સીમા ન રહી. ઉસને શૈસા કો અનુગ્રહરૂપ સે કુછ ધન દેના ચાહા. શૈસા ને સાફ ઇનકાર કર દિયા, તો ભી ઉસકી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ લારેટો ને ઉસે ૨૦૦ સુવર્ણમુદ્રાયેં ઔર ૫૦૦ રૌપ્ય મુદ્રાયેં બડે અનુનય-વિનય કે સાથ અર્પણ કી. દૂસરે દિન શૈસા અપને ઘર કે લિયે રવાના હુઆ. માર્ગ મેં જો ઘટના ઘટી ઉસકા હાલ શૈસા અપને જીવન-ચરિત્ર મેં લિખતા હૈ—

"ધન સુરક્ષિત રીતિ સે મેરે ઘર પહુંચાને કી નિયત સે લારેટો ને અપને તીન આદમી મેરે સાથ કર દિયે. જબ હમ પહાડી સે લગે હુએ સઘન જંગલ સે રાસ્તા તય કર રહે થે, અકસ્માત્ બાદુઈ નામ કે જંગલી લોગોં ને હમ પર છાપા મારા ઔર હમેં યથેચ્છ ઠોક-પીટ કર હમારા સબ દ્રવ્ય હરણ કર લિયા. યહાં તક કિ હમારે વસ્ત્ર ભી છીન લિયે, જૈસે તૈસે ખાલી હાથ ઔર નંગે-બદન હમ ઘર આયે. અદૃષ્ટ પર મેરા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ. પ્રાચીન કાલ સે અદૃષ્ટ પર બૌદ્ધોં કા પરમ વિશ્વાસ રહા હૈ. ઘર આતે હી સારા હાલ મૈંને માઁ સે કહા. માઁ ને 'ભાગ્ય મેં જો હોગા વહી મિલેગા' કહ કર મેરા સમાધાન કિયા."

ઉપર્યુક્ત ઘટના કે ડેઢ સાલ બાદ લારેટો ને શૈસા કો ફિર બુલવા ભેજા. શૈસા ને જા કર દેખા કિ લારેટો કા મકાન રાજભવન બન ગયા હૈ, સર્વત્ર લક્ષ્મી કી લીલા દૃષ્ટિગોચર હો રહી હૈ, દરવાજે પર હાથી ઝૂમ રહે હૈં, નંગી તલવાર કા પહરા હૈ, બાગ મેં ઘોડે હિનહિના રહે હૈં. લારેટો કા વૈભવ દેખ કર શૈસા ચકિત હો ગયા. જૈસે હી લારેટો ને શૈસા કો આતે દેખા, વૈસે હી વહ ઉઠ કર ઉસકે સ્વાગત કે લિયે આગે બઢા, ઉસકા બડા આદર કિયા ઔર કહને લગા—"શૈસા! જો કુછ તૂ દેખ રહા હૈ, સબ તેરી હી કૃપા કા ફલ હૈ."

ઉપર જો કહા જા ચૂકા હૈ કિ લારેટો ઔર શૈસા કે ઘરાને કા સ્નેહ-સંબંધ પહલે સે હી થા. શૈસા ને લારેટો કો અગણિત સંપત્તિ પ્રદાન કી થી લારેટો કો માર્ગ મેં ઉસકે લૂટ જાને કા હાલ માલૂમ હો ગયા થા, લારેટો ઇસ બાત કી પ્રતીક્ષા મેં થા કિ કબ શૈસા આવે ઔર મૈં ઉસે ન કેવલ યથેચ્છ ધન દૂં, વરન્ ધન સે ભી પ્રિય અપની એકલૌતી સદ્ગુણી પુત્રી ઉસે અર્પણ કરૂં.

પરંતુ શેસા તો દૂસરી હી કોટિ કા આદમી થા. સ્વાવલંબી શેસા દૂસરે કે કૃતજ્ઞતાપાશ મેં કબ બંધનેવાલા થા ? જિસકા પ્રયત્ન હી ભાગ્ય હૈ, જો ભિક્ષા માંગના પાપ સમઝતા હૈ, વહ સત્વધીર તરુણ બિના આમંત્રણ, લારેટો કે ઘર ક્યોં કર જાતા ? લારેટો કે બુલાને પર જબ શેસા ઉસકે ઘર પહુંચા તબ ઉસને બહુતસા દ્રવ્ય ઔર અપની સુશીલા પુત્રી અર્પણ કરને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી. શેસા ને તત્ક્ષણ લારેટો કા ધન લેને સે ઇનકાર કિયા, પરંતુ દૂસરી વસ્તુ અસ્વીકાર કરને કી ઉસકી ઇચ્છા નહીં હુઈ. લારેટો કી લડકી સે ઉસકા પહલે સે હી પરિચય થા ઔર દોનોં મેં પરસ્પર પ્રેમ ભી પૈદા હો ગયા થા; પરંતુ લારેટો કે સમાન શ્રીમાન્ કી લડકી કી પ્રાપ્તિ ઉસકે સમાન નિર્ધન પુરુષ કો આકાશ-પુષ્પવત્ દુર્લભ થી. ઇસિ કારણ વહ અબ તક ચૂપચાપ રહા થા ઔર ઇસ વિષય કી કોઇ ભી ચર્ચા ન કી થી. ઉધર ઉસ લડકી કા ભી ઐસા હી હાલ થા. ભાગ્યવશ લારેટો કી કન્યાદાન કી ઇચ્છા જાન કર શેસા ને ઉસકે ઇસ પ્રસ્તાવ કો બડી પ્રસન્નતા સે સ્વીકાર કર લિયા. લારેટો કી પુત્રી કો ભી અપની ઇચ્છા ફલવતી દેખ કર ઉસી પ્રકાર આનંદ હુઆ.

લારેટો કી કન્યા અત્યંત સુંદર ઔર ગુણવતી થી. બડે સમારંભ સે શીઘ્ર હી ઉસકા બ્યાહ શેસા કે સાથ વિવાહ હુઆ. બૌદ્ધોં મેં જાતિભેદ નહીં હૈ. યહાં તક કિ બૌદ્ધ–ઇસાઇયોં તક કા વિવાહ સિંહલદ્વીપ મેં પ્રચલિત હૈ. અપને વિવાહ કે સંબંધ મેં શેસા લિખતા હૈ:—

"મૈં બૌદ્ધધર્મ કા ત્યાગ કિયે બિના હી લારેટો કી કન્યા સે વિવાહ કર સકતા થા; લેકિન અપની અનુપમ સુંદર ઔર ગુણવતી ભાર્યા કે આગ્રહ ઔર વિનય પર ધ્યાન દે કર મૈંને ઇસાઇ–ધર્મ કી દીક્ષા લે લી ઔર ઇસાઇધર્માનુસાર હમારા વિવાહ હુઆ. મરટીઆ નામ કે ગાંવ કે ગિર્જાઘર મેં વિવાહકાર્ય સંપન્ન હુઆ થા. મેરા શ્વસુર ઇસી ગાંવ મેં રહતા થા. મૈંને ઇસી ગાંવ મેં શેસા–કાલેજ કી સ્થાપના કી હૈ. જિસ સમય મૈંને ઇસાઇ–ધર્મ કી દીક્ષા લી, ઉસ સમય મુઝે ઉસ ધર્મ કે સંબંધ મેં કુછ ભી નહીં માલૂમ થા. ઉસ ધર્મ કે પ્રતિ મુઝમેં પૂજ્યભાવ નહીં પૈદા હુઆ થા, તો ભી મૈંને ઇસાઇ ધર્મ કી દીક્ષા ગ્રહણ કર લી. વિવાહ કે બાદ મેરે શ્વસુર ને મેરી ઝ. કે. ૭ હજાર રૂપયે અભિનન્દનસ્વરૂપ દિયે ઔર મુઝે ભી વિપુલ ધન દેને કા [illegible] કરતા રહા; પર મૈંને ઉનકે કિતની [illegible] કે [illegible] કરને [illegible] કહા કિ મૈં દૂસરે કે ધન [illegible] મેં પર્યાપ્ત [illegible] ઇસકે અતિરિક્ત

મૈં ઉન્હેં ધન કો મિથ્યા સમઝતા હૂં ઔર મિથ્યા ગ્રહણ કરના મૈં મરણપર્યંત ભી સ્વીકાર નહીં કરૂંગા."

અપને દામાદ કે ઉદ્ગાર સુન કર શ્વસૂર કો કિતની ખુશી હુઈ હોગી ? કહાં તો શ્વસૂર સમાન ધનશાલી સસુર કે આગ્રહ વિપુલ સંપત્તિ અર્પણ કરને પર ભી સ્વાવલંબી, ઉદ્યમ એવં કર્મણ્યતા પર બલિ દેનેવાલા નિર્ધન દામાદ માદાતા શૈસા અ-અર્જિત દ્રવ્ય પર લાત મારતા હૈ, ઔર કહાં આજકલ કે ધન-લોલુપ, નરાધમ, શુશિક્ષિત, પુરુષ-વિવાહ-હીન નરપશુ દામાદ! અસ્તુ. માદાતા શૈસા કહતા હૈ—

"મૈંને અપની પ્રિય ભાર્યા સે એક પૈસા તક ઉધાર નહીં લિયા, ન એક પૈસે કી મદદ લી. અપને પરિશ્રમ સે હી મૈં ધન-કુબેર એવં કોટ્યધીશ બના, સસુર કી મદદ સે નહીં."

નવવધૂ કો લે કર શૈસા અપને ગાંવ આયા. માતા કે ચરણોં પર મસ્તક રખ કર નવ-દંપતી ને ઉસકા આશીર્વાદ ગ્રહણ કિયા. માતા કે સંમુખ શૈસા ને અપની પત્ની કો જો ઉપદેશ દિયા થા વહ ઇસ પ્રકાર હૈ—

"હે સહધર્મિણિ ! મૈં જાનતા હૂં તૂ કુલીન ઔર શ્રીમાન્ કી દુલારી કન્યા હૈ. શૈશવાવસ્થા સે આજપર્યંત તૂ ઐશ્વર્ય મેં પલી હૈ, પરંતુ મૈં ઠહરા દરિદ્રી. પૂર્ણ દારિદ્ર્ય હી મેરી સંપત્તિ હૈ, તૂ ભી દેખ રહી હૈ. યહી મેરી પર્ણકુટી, યહી મેરે પ્રિય-પરિજન કા નિવાસસ્થાન, યહ સબ ચિત્ર તેરે ધ્યાન મેં આ ગયા હોગા. મૈં દરિદ્રી હો કર તેરા પતિ હુઆ હૂં ઔર તૂ શ્રીમાન કી પ્યારી પુત્રી હો કર મેરે દુઃખ-સુખ કી હિસ્સેદાર હુઈ હૈ. આજ સે તુઝે અપને પિતા કા રાજમહલ ભૂલ જાના ચાહિયે, યહ ઝોંપડી હી તેરા વાસ્તવિક ગૃહ હૈ. પતિ કે દુઃખ-સુખ કા ભાર ગ્રહણ કરના હી પત્ની કા ધર્મ હૈ. મુઝ દરિદ્ર કે ઘર તુઝે હાથ પર હાથ રખ કર બૈઠને કો નહીં મિલેગા. ગરીબ ઘર કો જો ગૃહકાર્ય કરના ચાહિયે વે સબ તુઝે કરને પડેંગે. ખટ સાફ સફા કર, સુંદર-વેશરચના કર, સેંટ છિડક કર, નિરુદ્યોગી બન કર તુઝે આરામ કા અવસર નહીં મિલેગા. બાપ કા સબ વૈભવ ભૂલ જા. 'મેહનત કરો ઔર ખાઓ' યહી મેરા સિદ્ધાંત હૈ. તુઝે ઇસી સિદ્ધાંત કો સ્વીકાર કરના પડેગા. ગૃહકાર્ય ચપલતા ઔર ચતુરતા સે સંપાદન કરના ગૃહિણી એવં સતી સ્ત્રી કા ધર્મ હૈ. નાક સિકોડના, મુંહ બનાના, આલસ્ય ઔર સુખભોગ મેં સમય વ્યતીત કરના વારાંગના કે કર્મ હૈં."

માદાતા શૈસા કે યહાં તક કે ચરિત્રક્રમ સે ઉસકે સ્વભાવ, સતત પરિશ્રમ, સામર્થ્ય ઇત્યાદિ ગુણોં કી કલ્પના સહજ હી હો

સકતી હૈ. ઘર મેં આબાલ-વૃદ્ધ સહિત વહ ઘોર દારિદ્ર્ય સે તુમુલ-યુદ્ધ કરતા થા. વહ કભી નહીં થકા; કભી નહીં નિરાશ હુઆ. ઐસી દશા મેં યદિ ઇસ તેજસ્વી પુરુષ કો યશઃપ્રાપ્તિ હુઈ તો કોઇ આશ્ચર્ય કી બાત નહીં ! ઉસકા ચિકિત્સા-વ્યવસાય અબ અચ્છી તરહ ચલને લગા. ઘર મેં સભી કુછ ન કુછ ઉદ્યોગ કરતે હી થે. ઇસસે કુછ કુછ ધન-સંચય ભી હોને લગા. માહોતા શૈસા કો ઉચ્ચ શિક્ષા નહીં મિલી થી. અતએવ અબ વહ ઇસ ઓર ધ્યાન દેને લગા ઔર જબ ઉસે સમય મિલતા, વહ જ્ઞાનોપાર્જન મેં હી લગા રહતા. નાના પ્રકાર કે દેશી-વિદેશી સામયિક પત્રોં કા પઠન-પાઠન ભી વહ ધ્યાનપૂર્વક કરતા થા. વિદેશી પત્ર પઢતે પઢતે ઉસને અપને તર્ક ઔર બુદ્ધિ સે યહ અનુમાન કિયા કિ યોરપ યા અમેરિકા મેં ઘનઘોર યુદ્ધ મચેગા, ઉસમેં લાખોં મન હડ્ડિયોં કી માંગ હોગી. ઇસ તર્ક પર વિશ્વાસ કર વહ ગાંવ ગાંવ સે હડ્ડિયાં ઇકઠ્ઠી કરને મેં ભિડ ગયા. તીન મહિને તક સતત પરિશ્રમ કર, ઉસને કોલમ્બો મેં ૧૨ ગોદામ હડ્ડિયોં સે ભર દિયે. હડ્ડી કે વ્યાપારિયોં ને ભી હડ્ડિયાં સંગ્રહ કર રક્ખી થીં. શૈસા ને મૂંહ-માંગા દામ દેના સ્વીકાર કર ઉન્હેં ભી ખરીદ લિયા. ઇસિ તરહ પાસ કી પૂંજી સે ઉસને ૧૨ ગોદામ હડ્ડિયોં સે ભર લિયે, શેષ માલ સટ્ટે સે ખરીદ કર અપને હસ્તગત કર લિયા. શૈસા કા અનુમાન ઠીક નિકલા. લડાઇ છિડી, ઔર યુરોપ તથા અમરિકા સે સિંહલદ્વીપ કે યોરપીયન-વ્યાપારિયોં કો હડ્ડી ખરીદ કર ભેજને કે લિયે તાર પર તાર આને લગે. વ્યાપારિયોં ને સારી લંકા ઢૂંઢ ડાલી, લેકિન સારે દ્વીપ કા માલ તો શૈસા ને કોલંબો મેં પહલે સે હી એકત્ર કર લિયા થા. દૈવયોગ સે વર્ષા ભી આ ગઇ. યોરપીયન વ્યાપારિયોં ને ગાંવ ગાંવ જા કર હડ્ડી એકત્ર કરને કા વિચાર ભી સ્થગિત કર દિયા. નિરુપાય હો કર શૈસા સે હી ઉન્હેં હડ્ડી ખરીદની પડી. શૈસા ને ઇસ અવસર કા ઉપયોગ કર, ભરપૂર દામ પર અપના માલ યોરપીયન વ્યાપારિયોં કો બેચ દિયા. ઇસ વ્યાપાર મેં ઉસકો ૧ લાખ ૮૭ હજાર લાભ હુઆ.

શૈસા કે અભ્યુદય એવ વ્યાપાર કા યહ શ્રીગણેશ થા. પ્રાયઃ ઇસ દો લાખ કી પૂંજી સે ઉસને અપના વ્યાપાર બઢાયા ઔર અપને વ્યવસાય મેં વહ દૂરદર્શિતા, સામર્થ્ય, સાહસ એવં સચ્ચાઈ કે કારણ સદૈવ યશસ્વી હી હોતા ચલા ગયા. થોડે હી સમય મેં વહ નીલ કે ૨૩ ઔર ચાય કે ૧૭ બાગીચો કા સ્વામી બન ગયા ઔર સિંહલદ્વીપ કે દેશી-વિદેશી વ્યવસાય કા બડા ભારી વ્યાપારી હો ગયા. વહાં કે બડે બડે નગરો મેં ઉસકી દૂકાનેં ખુલ ગઇં, ઔર ઉસકે આડતિયા જગહ જગહ ઘૂમને લગે. ગાંવ ગાંવ મેં

[illegible] અર્દાંને, [illegible] [illegible] ઔર [illegible]. [illegible]
"[illegible]" કા નામ [illegible] કી [illegible] [illegible]
ગઈ. સર પર ઉસકે નામ કા [illegible]
બડી ઉમ્મીદ [illegible] હોને લગી. [illegible]
મેં [illegible] [illegible] લિયા [illegible]
દાર કો રાજ્ય [illegible] હોતા [illegible] કી [illegible]
સેના ઔર [illegible] ઉસકા [illegible] કરના. [illegible]
સુન કર ડાકુઓં તક ને અપના નિંદ્ય વ્યવસાય છોડ દિયા, ઇતના
હી નહીં, સિંહલદ્વીપ કે નિવાસી [illegible] કા અભિમાન કરને
લગે કિ હેસા કે પવિત્ર નામ [illegible] પ્રાપ્ત નહીં
પાતે હૈં. ઉસકી સિફારિશ મેં [illegible] નૌકરી પાને લગે
ઔર ઉસકે એક શબ્દ સે [illegible] કા [illegible]
લગી. ગવર્નર સે લે કર મામૂલી સિપાહી તક ઉસકે [illegible]
લગે. હેસા કી ગાડી કે સડક સે નિકલને કી [illegible]
કામકાજ છોડ કર બડે આદર કે સાથ પ્રેમપૂર્ણ અન્તઃકરણ સે
ઉસકા અભિવાદન કરતે થે. દીન-હીન દરિદ્ર ઉસકા નામ લે કર અન-
[illegible] થા.

હેસા સાધન ઇસ સંસાર મેં નહીં હૈ, તથાપિ વહ મૃત હોને હુએ ભી અમર હૈ. ઐસે પરોપકારી મહાપુરુષ કી મૃત્યુ કભી સંભવ ભી હૈ ?

લોકપ્રવાદ હૈ કિ માદાના હેસા કો ઉન્હેં સે ઊંચી પદવી પ્રદાન કરને કી સ્વીકૃતિ વિલાયત સે આ ગઈ થી, કિંતુ હેસા ને ઉસકા સ્વીકાર નહીં કિયા. ઇન વિદેશી પદવિયોં કો અસ્વીકૃત કર હેસા ને સિંહલદ્વીપ કે મહાનુભાવોં એવં પ્રજા સે સાદર સપ્રેમ દી હુઈ "ધર્મેશ્વર" કી પદવી ગ્રહણ કી. સિંહલદ્વીપ મેં મહાન પુરુષ કો 'માદાતા' કહને કી રીતિ હૈ. યહ શબ્દ શાયદ સંસ્કૃત કે 'મહાત્મા' શબ્દ કા સિંહલી અપભ્રંશ હો. જનતાદ્વારા સમર્પિત 'માદાના' પદવી હેસા ને સાદર સ્વીકૃત કી ઔર વિશેષતઃ વહ ઇસી નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઆ. સરકાર કે વિશેષ આગ્રહ સે આખિર મેં ઉસે કૌંસિલ કા મેમ્બર બનના ઔર બાદ કો કોલોનિયલ ગવર્નમેંટ કે વાઇસ પ્રેસિડેંટ કા પદ ભી સ્વીકાર કરના પડા થા. ઇસ પદ પર રહ કર ઉસને બહુત દિન તક કામ કિયા. વહ પહલા સિંહલી થા, જિસે સરકાર મેં ઇતના ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત હુઆ

કેવલ સ્વપરાક્રમ સે જિસ પ્રકાર માદાના હેસા ને કુબેર-સમાન અગણિત સંપત્તિ પ્રાપ્ત કી, ઉસી તરહ નાના ભાષાઓં એવં શાસ્ત્રોં કા અધ્યયન કર ઉનમેં ભી પ્રવીણતા સંપાદન કી. વૈદ્યક ઔર સંગીતશાસ્ત્ર કે ઉત્કર્ષ કે લિયે ઉસને લાખોં રૂપયે વ્યય કિયે.

ઉસી પ્રકાર કૃષિ–કર્મ–શાસ્ત્ર કે ઉદ્ધાર કે લિયે ભી અગણિત દ્રવ્ય વ્યય કિયા, જિસકી સફલતા કી પ્રશંસા યોરપ–અમરિકા કે વિદ્વાનોં ને કી હૈ.

શૈસા કે કર્તૃત્વ કા વર્ણન કરના અશક્ય હૈ. ઉસકે દાન-સંબંધી મહત્કાર્યોં કા ઉલ્લેખ યહાં કિયા જાતા હૈ—

૧	મરુટાયા શૈસા કાલેજ	વાર્ષિક	ખર્ચ	રૂપયા	૨૦ હજાર
૨	નિગમ્બો કોલી શાલા	”	”	”	૨ હજાર
૩	પારદોનિયા કૃષિ–કાલેજ	”	”	”	૧ લાખ
૪	કોલમ્બો કન્યાશાલા ૩	”	”	”	૬ હજાર
૫	કોલમ્બો શૈસા કાલેજ	”	”	”	૨૪ હજાર
૬	મરટાયા ઇસાઇ–મંદિર વ સભા	”	”	”	૧૩ હજાર
૭	કોલમ્બો ઈસાઇ સમાજ	”	”	”	૧૦ હજાર
૮	કોલમ્બો, કંડી, અનંતપુર ગાલ બંદર સડક–સુધાર				૨½ હજાર
૯	કંડી કાલેજ	”	”	”	૧૨ હજાર
૧૦.	ત્રિકાલીબંદર અનાશ્રિત દુઃખનિવારણ સભા			”	૨½ હજાર
૧૧	તદ્દવત્ ગાલ–બંદર સભા	”	”	”	૨½ હજાર
૧૨	બૌદ્ધ કાંગાલી સભા	”	”	”	૧૨ હજાર
૧૩	ઇસાઇ કાંગાલી સભા	”	”	”	૧૩ હજાર
૧૪	સિંહલી ઈસાઈ પાંથશાલા	”	”	”	૯ હજાર
૧૫	સિંહલી ભાષા કે ઉત્તેજનાર્થ	”	”	”	૨ હજાર
૧૬	ચાર અસ્પતાલ	”	”	”	૧ લાખ
૧૭	સંગીત કાલેજ	”	”	”	૧૨ હજાર
૧૮	દેશી વૈદ્યક શાલા	”	”	”	૧ હજાર
૧૯	અનાથાશ્રમ	”	”	”	૧૦ હજાર

શૈસા કે સમગ્ર દાન કા વર્ણન કરના શક્ય નહીં હૈ, ન ઇતના યહાં સ્થાન હી હૈ. જિસકે મૈં [illegible] આને કે પૈસે પર દિનભર લોગોં કા [illegible] થા, વહાં [illegible] શૈસા દીર્ઘ પરિશ્રમ સે કુબેર બન ગયા [illegible] લોકકલ્યાણકારી એવં ઉદ્યોગ કે ફલ કા જ્વલંત દૃષ્ટાંત હૈ

[illegible]

ઇસ લેખ કો નહીં બઢાના ચાહતે. પાઠક અનુમાન કર સકતે હૈં કિ ઐસા કિ સંપત્તિ કિતની હોગી, જબ સિર્ફ ઉસકી સ્ત્રી કે અંગ પર ૧૭ કરોડ કે અલંકાર થે. માહાના ઐસા કા નશ્વર શરીર આજ ઇસ સંસાર મેં નહીં હૈ, તથાપિ ઇસ પુણ્ય પુરુષ કા અમર નામ, વિમલ યશ ઔર પવિત્ર ચરિત્ર શુષ્ક ગુલાબપુષ્પ કે સમાન આજ ભી સર્વત્ર સુગંધ ફૈલા રહા હૈ. ઐસા કે સમાન પુરુષ જિસ ભૂમિ મેં પૈદા હોતે હૈં, વહ ભૂમિ ધન્ય હૈ.

("સરસ્વતી"ના એક અંકમાં લેખકઃ–શ્રી. રામકૃષ્ણ રાજવૈદ્ય)

૮—महात्मा कणाद

ભારતમાં જે સમયે પુણ્યાત્મા એવા માનનીય ઋષિમુનિઓ હતા, જેનું અસાધારણ તપોબળ, બુદ્ધિ, અદ્‌ભુત દૈવી શક્તિ જગ-વિખ્યાત હતી. અધુના તો તેનું સ્વપ્ન પણ નથી. હાલમાં આપણા ભારતવાસીઓની ખરાબ દશા થઈ ગઈ છે. આપણું સર્વસ્વ ખોવાઈ ગયું છે: માત્ર આપણે એટલાજ માટે શ્રેષ્ઠ ગણાઇએ છીએ કે ઋષિમુનિઓના વંશજો છીએ.

કિંતુ શોચનીય છે, કે તેમનું શરીર પણ આપણી પેઠે પંચભૂતનુંજ હતું; છતાં આપણામાં તેઓના જેવું સામર્થ્ય નથી. તેનું કારણ શું?

વર્તમાન સમયમાં જે વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના અનેક અંકુરો ફૂટેલા છે, તે તે સમયમાં હતા નહિ એટલે પછી માન્ચેસ્ટર, જાપાન આદિ વિદેશીય કપડાંનાં તો નામ પણ તેઓ ક્યાંથી જાણે! તેઓ તો માત્ર પર્ણકુટીમાં રહેતા અને સામો, સાઠીચોખા આદિનું ભોજન કરતા હતા.

હમણાંની પ્રચલિત ફેશનેબલ સભ્યતાની સામગ્રી તો તેમની પાસે ન હતી; પણ પરસ્પરની પ્રીતિ, સાચી સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, ધીરતા, સત્યતા, એકતા, ઉદ્યોગમાં દક્ષતા તથા દયા આદિ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતોના તેઓ એટલા બધા પાલક હતા, કે હાલના સભ્યોના કાન પકડાવે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતની સત્યતા બતાવવાને એક ઉદાહરણ-તરીકે આ ચરિત્ર છે.

મહાત્મા કણાદનું નામ તો સૌ કોઇએ સાંભળ્યુંજ હશે. એ મહાત્મા એક નિઃસ્પૃહ અને ત્યાગી મહાપુરુષ હતા. કહે છે કે, જ્યારે ખેડુતો પોતાનો સઘળો મોલ ઘેર લઈ જઈ ખેતર એવું તો સાફ કરતા, કે જેમાં પક્ષીને પણ ચરવાનું ન મળે ત્યારે મહા-ત્માજી તે ચોખ્ખા ખેતરમાથી રોજ દાણા શોધી લાવીને નિર્વાહ

કરતા હતા ! એ મહાત્મા આવા નિર્લોભ અને દિગંબર સ્થિતિમાં રહેતા હતા તોપણ આપણે માટે "વૈશેષિક શાસ્ત્ર" જેવો ઉત્તમ ગ્રંથ રચી ગયા.

જે વનમાં એ રહેતા હતા, તે વનની નજીકના મહારાજાને જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા કે "આપણા રાજ્યમાં આવી સ્થિતિમાં એ મહાત્મા દિવસો ગાળે છે" ત્યારે તે મહારાજે પોતાના ધર્માનુસાર પોતાના કારભારીને થોડું દ્રવ્ય આપી મહાત્માજીની સેવામાં મોકલ્યા. તેઓ તે દ્રવ્ય લઇ મહાત્માજીની પાસે ગયા ત્યારે કણાદે પૂછ્યું કે તમો કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ?

કારભારી—"અમો અહીંના રાજાના નોકર છીએ, અને તેમણે મોકલાવેલ દ્રવ્ય આપની પાસે લાવ્યા છીએ."

મહાત્માજી—"એ દ્રવ્ય શું કરવા લાવ્યા છો ?"

કારભારી—"મહારાજે આપની ખર્ચીને માટે મોકલ્યું છે."

મહાત્માજી—"જાઓ, એ કોઈ કંગાળને આપી દો."

એ સાંભળી કારભારી વિચારમાં પડી ગયા, કે એની પાસે લંગોટી પણ નથી, છતાં કહે છે કે "કંગાળને આપી દો !" તો શું આ સંસારમાં એનાથી વધુ કંગાળ પણ કોઇ હશે ? એવા સંકલ્પો કરતો, પોતાના સ્થાન તરફ તે પાછો ફર્યો. મહાત્માજીએ કહેલી વાત રાજા આગળ કહી. મહારાજ પણ વિચારવા લાગ્યા કે, એ તે વળી કેવાક મહાત્મા હશે ? તેમણે દ્રવ્ય કેમ ન લીધું ?

નરપતિએ રાજસભામાં એ વાત કાઢી. સભામાં નિશ્ચય થયો કે, મહાત્માજીની યોગ્યતાનુસાર એ સત્કાર ન હતો, તેથી પાછું મોકલાવ્યું હશે. આથી બમણું દ્રવ્ય પુનઃ મોકલાવ્યું; પરંતુ મહાત્માજીએ તે પણ ઉપરોક્ત ઉત્તર આપી પાછું મોકલ્યું. વળી એ સવાલ પાછો સભામાં ચર્ચાયો, તો એવો નિર્ણય થયો કે, રાજાએ પોતે આથી ચોગણું દ્રવ્ય લઇને તથા બીજો ઉપયોગી સામાન લઇને જવું.

× × × ×

ત્યાં જઈ મહાત્માજી સમક્ષ સર્વ સામાન ધર્યો અને બે કર જોડી બોલ્યા—"મહાત્મન્ ! અમારી નજરાં ભેટ સ્વીકારશો !"

મહાત્માજી—"એ શું કરવા લાવ્યા છો ?"

[illegible]

[illegible]

ક્ષમા કરો, તો હું [illegible] નિવેદન કરવાનો [illegible]

મહાત્માજી—કહો.

મહારાજ—[illegible]

[illegible]

મહાત્માજી—[illegible]

મહારાજ [illegible]

[illegible]

સુધી મહારાજે 'એકાન્ત સાધવા માંડ્યું'.

* * * *

મહાત્માજીના આશ્રમે પહોંચ્યા ત્યારે મધ્યરાત્રિનો સમય થયો હતો. તેઓ નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી, આશ્રમમાંના સમાધિસ્થ મહાત્માજીના ચરણે ઢળ્યા.

મહાત્માજી—"આપ કોણ છો ?"

મહારાજ—"તે દિવસવાળો આપનો અજ્ઞાની સેવક રાજા."

મહાત્મા—"આટલી બધી મોડી રાત્રે આવવાનું પ્રયોજન ?"

મહારાજ—(નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી) દેવ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. મેં ભૂલથી આપ સમક્ષ દ્રવ્યાદિ સામગ્રી ધરી હતી. નાથ! કૃપા કરો, અને મને કોઇ એવો ઉપદેશ આપો, કે હું મારા રાજ્યના દીનોનાં પાલન તથા રક્ષણ ઉત્તમ રીતે કરી શકું."

મહાત્મા—" રાજન્! પ્રથમ તો હુંજ તમોને પૂછું છું કે હું તમારી પાસે કોઈ વાર યાચવા આવ્યો નથી, અને તમે આટલી ઘોર રાત્રિએ મારી પાસે યાચવા આવ્યા છો, તો તમો કંગાળ છો કે હું ?"

મહારાજ—(દંડવત્ પ્રણામ કરીને) "સ્વામિન્! ક્ષમા કરો, હુંજ ભિખારી છું."

મહારાજનું નમ્ર વચન સાંભળી મહાત્માને દયાની લાગણી સ્ફુરી અને ઘણા સ્નેહથી સોનાનું સોનું બને એવો ઉપદેશ–બ્રહ્મવિદ્યારૂપી રસાયનનો આપી દીધો–બતાવી દીધો.

પ્રિય પાઠકો જોયું ? આપણા ઋષિમુનિઓનું જીવન કેવું હતું ?

પોતાના પ્રાચીન પણ ધર્મને આસ્તિક માનવાવાળા હતા. તેથીજ તેમનાં વર્તમાન સ્વરૂપે ગણત્રી કરીએ છીએ. ધન્ય છે આ ભારત દેશને કે જેની કોટમાં આવાં આવાં નરરત્નો રમતાં હતાં! પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર જેમ પણ દેશ એકની એક દશામાં રહેતો નથી, તેથી આજે ભારતની સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. અસ્તુ. પરંતુ એવો દિવસ પણ જરૂર આવશે કે જેમાં પુર્નવત્ દેશની આબાદી થશે.

(“વિશ્વજ્યોતિ”ના એક અંકમાંના અંબાલાલ એમ. શી. નો અનુવાદ થોડા સંશોધન સાથે સાભાર ઉધૃત)

૯—ભટ્ટિયાણી નીલાદેવીની પતિભક્તિ

(૧)

“મારા કેસરજીના કંથ હો! સિધાવોજી રણવાટ!
આજ ધ્રુજે, ધરણી ધમધમે રાજ! ઘેરા ઘોરે શંખનાદ!
દુંદુભી બોલે મહારાજના હો! સામન્તના વીરનાદ!
મારા કેસરજીના કંથ હો!

× × × ×

જયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ! બીંજશું ફાગે ચીર!
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું, હો સુરગંગાને તીર!
મારા કેસરજીના કંથ હો! સિધાવોજી રણવાટ!”

નરપુરના ભાટી ઠાકોર સૂરજદેવની ખ્યાતિ આખા પંજાબમાં પ્રસરી રહી હતી. આખા પંજાબમાં તેના જેવો વીર રાજપૂત નહોતો. તે મિત્રોનો ખરો મદદગાર અને શત્રુનો ભયંકર નાશ કરનાર નરપુંગવ હતો. તેની સતી સ્ત્રીનું નામ નીલાદેવી હતું.

સિંધુ નદીની માફક પૂરવેગથી પહાડોમાંથી મુસલમાની મહાન દળનું પૂર ધસી આવ્યું, સર્વ પંજાબમાં ઉભરાઇ ગયું. તેની સામે નદીના પૂરમાં તણાઇ જતાં ગામોની પેઠે નગરોની દિવાલો તૂટતી તૂટતી નાશ પામતી ગઈ. શહેરોના શહેરો એક પછી એક ટપોટપ પડવા લાગ્યા. આ મહાપ્રલયરૂપી પૂરને કોઇ અટકાવી શક્યું નહિ. પણ મહાવીર રાજપૂતકેસરી સૂરજદેવને કોઇ મોટું શહેર કે મોટી દિવાલો નહોતી, તેનું ઘર તે તેની છાવણી, અને ઘરનું છાપરું આસમાન કે જે સર્વ પૃથ્વીના છાપરારૂપ છે તે હતા. તેનું સિંહાસન ઘોડાનું જીન હતું. તેનું બખ્તર તેના ઝબ્બો હતો. તેના દરબારમા તેના હજાર વીર સૈનિકો હતા. તે મોટા રાજ્યનો સ્વામી નહોતો, છતા ખરો રાજવીર હતો. તેનો રાજદંડ તેની તીક્ષ્ણ તલવાર હતી. અને ઘણી ઘણી રાત્રિઓએ “સૂરજદેવ”ના વીરહાકો મુસલમાની

સેનાની "અલ્લાહો અકબર"ની વીરહાકોને ભાલા અને બંદુકોથી દાબી દેતી હતી. અને ઘણા ઘણા દિવસો સુધી મગરૂર મુસલમાન સેના-પર સુરજદેવ વિદ્યુત્ પડે તેમ ઝડપથી પડતો અને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતો. તેની વીરપત્ની નીલાદેવી તેને જે બખ્તર પહેરાવતી તે બખ્તરને વિંધવા કોઇ પણ સમશેર કે બંદુક શક્તિવાન નહોતાં. સુલતાન મહમદનો સરદાર અબ્દુલ શરીફખાન,મહાન મુસલમાન સેનાનો નાયક તેનાથી તોબા પોકારી ગયો. મુસલમાનોની વીરશ્રી આ વિદ્યુત પેઠે ઓચિંતા આવી તૂટી પડતા વીરો સામે કામ કરી શકી નહિ. વિદ્યુત પેઠે ચમકી આવી, નાશ કરી, પુનઃ વિદ્યુત પેઠે વહી જતા, અલોપ થતા રાજપૂતોથી આભા બનતા મુસલમાન સૈનિકો ગભરાયેલી રહેતા-તોબા તોબા પોકારતા-અબ્દુલ શરીફખાનના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

(૨)

સોખંડની કિલ્લેબંદી જેને કોઈ પણ હથિયાર ફોડવા સમર્થ ન નીવડી તે અંતે દગાખોરની જીહ્વારૂપી તલવારથી—તૂટી વીર સુરજદેવ અંતે દગાનો ભોગ થયો. તેનાં ગુપ્ત સ્થળની ભાળ કોઇ દગાખોરે આપી. તે વીરકેસરી જે જાગતો પકડાયો નહોતો તે આજ ઉંઘતો પકડાયો. ખાટલા સાથે બાંધેલો તેને શત્રુ સન્મુખ લઈ જવામાં આવ્યો.

મુસલમાની છાવણીમાં આજ હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. સુરજદેવ પકડાયો! દિવસોના દિવસો સુધી જે વીરે મુસલમાનોને હંફાવ્યા તે આખરે સપડાયો-સિંહ જકડાયો. પછી આનંદની શી સીમા હોય! મધ્યાહ્ને દરબાર ભરાયો, સુરજદેવને જંજીરમાં જકડી દરબારમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ઝનુનમાં ઉશ્કેરાતો શરીફખાન બરાડ્યો "સુરજદેવને જીવવું હોય તો મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારે; નહિ તો રીબાઈ રીબાઇને પૂર્ણ અપમાનયુક્ત મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર થાય." આ ક્રૂર સજા અંદાઈ-જરા પણ ન ડરતાં, અડગ ઉચ્ચ મસ્તકે વીરકેસરી સુરજદેવે આ સાંભળી તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કર્યું; અને મહભારે અવાજે ઉત્તર આપ્યોઃ—"તારી મરજીમાં આવે તે કર-સુરજદેવ ડરતો નથી. × ×" પછી મુસલમાનોના કોપનું પૂછવુંજ શું! ઉશ્કેરાયલો શરીફખાન તડુક્યો, મુસલમાનોના નેત્રામાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. તે વીરને ગાળો-શાપોના વિરપાવથી વધાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેના શરીરના હાલહવાલ કર્યા, તેની સાથે અતિ ક્રુરતાથી વર્ત્યા. પણ તે તો અાગમજ રહ્યો-તિરસ્કારથી હસતો રહ્યો. અંતે તેને પિંજરામાં પૂર્યો અને જતા આવતા મુસલમાનોને તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેના એજ હાલ કરતા જવાની ક્રૂર આજ્ઞા થઇ

(૩)

એક પહાડીમાં નાનકડી ભાટી રાજપૂતની છાવણી પડી હતી. તેના નાયક વીર સૂરજદેવની સ્થિતિથી તેઓ અજાણ હતા. ત્યાં એકે આવી ખબર આપી કે "ઓ રજપૂતો! ઉઠો. સૂરજ પકડાયો છે—આપણો શિરછત્ર કેદ થયો. દગો થયો. ઉઠો, દુષ્ટ ચંડાળ શરીફખાને તે મહાવીરને પિંજરામાં પશુ પેઠે પૂર્યો છે. જંજીરથી જકડાયલો સિંહ લોખંડના પિંજરામાં પૂરાયલો, મુસલમાનોનું અપમાન અને ક્રૂરતા સહન કરતો પડયો છે. તેઓ પોતાનો સર્વ કોપ અને વેર તેના પર તોડી પાડે છે. ઉઠો, આ રાત્રિએ હલ્લો કરી આપણા વીર નાયકને છોડાવીએ, નહિ તો તેને છોડાવતાં પ્રાણ આપી ધરાતીર્થે પડીએ—એજ આપણો ધર્મ, એજ આપણો માર્ગ."—

એકસો સ્વારો—વીરકેસરીઓ નાડી ઉઠયા. તેમના હાથમાં ખુલ્લી સમશેરો ચમકવા લાગી. પોતાના વીર નાયક માટે પ્રાણ આપવા દરેક હૃદય ઉત્સાહી થતું સ્ફૂરી રહ્યું. "હર હર"ની વીરહાક પોકારી. ક્ષણમાત્રમાં તો સર્વ સજ્જ થઈ ગયા, અને રાણી નિલાદેવીના તંબુ પાસે તેની આજ્ઞા લેવા ઉભા. વીર ભાટિયાણી રાણી નીલાદેવીએ—સૂરજદેવની વીરપત્નીએ—હલ્લો કરવા આજ્ઞા આપી નહિ. તેણે સૂરજદેવના બે ભાઇઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સૂચવ્યું "મારા સાથે તમે બે ચાલો. આપણે શત્રુની છાવણીમાં જઇએ. પ્રેમ અને યુક્તિથી જે કાર્ય પાર પડશે તે હજાર વીરોથી પાર પડશે નહિ. હવે પ્રેમ અને યુક્તિથીજ વિજય પ્રાપ્ત થશે. જો મારા સ્વામીનાથને બચાવવા પ્રેમ નિષ્ફળ થાય તો તમે પાછા ફરજો અને જ્યાં રાજપૂત વીર મરે છે ત્યાં રાજપૂત પત્ની પોતાનો ધર્મ બરાબર સમજે છે—સતી થાય છે. આ ધ્યાનમાં રાખી અત્યારે પ્રેમ અને યુક્તિથી કાર્ય બજાવવામાં ડહાપણ છે." સૂરજદેવના બેઉ ભાઇઓને નીલાદેવીની આ સલાહ યોગ્ય લાગી. બીજા નાયકો સાથે વિચાર ચલાવ્યો અને સૌનો એજ અભિપ્રાય થયો.

નીલાદેવીએ પાતળી સાડી, દાગીના, પગમાં નૂપુર વગેરે સજી કંચનીનો વેષ ધારણ કર્યો—મ્યાનામાં બેઠી. સૂરજદેવના બે ભાઈ તેની સાથે રહ્યા. બીજા પંદર વીસ સ્વારો તેનું રક્ષણ કરવા સાથે ચાલ્યા. મુસલમાન છાવણીથી થોડે દૂર તેઓ અટકયા—રાત્રિ પડી હતી.

(૪)

આખો દિવસ વીર સૂરજદેવ પિંજરામાં પૂરાયલો પડયો રહ્યો. ઝનુની મુસલમાનો ક્રોધ અને તિરસ્કારને વશ થઈ તેના સાથે આખો વખત અતિ ક્રૂરતાથી વર્તતા રહ્યા—આગ નાખી, ગરમ [illegible], ક્રૂર કૃત્યોથી મનુષ્ય મરી [illegible] તેના શરીરને પીડતાજ રહ્યા. તેઓએ તેના શરીરને તોડયું. [illegible] કર્યા, પણ તેના

અને કોઈ પણ અંદર [illegible] નહિ, [illegible] કોઈ પણ [illegible] [illegible] થતું નથી [illegible] ત્યાં અને તેનાથી [illegible] કરતો હતો. તે [illegible] જેવો [illegible] તેના શરીર પર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] તે [illegible] [illegible] નહોતી. આ [illegible] [illegible] [illegible] તેના પર [illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible] [illegible] માં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપ્યું નહિ. [illegible] [illegible] તેના [illegible] [illegible] ન હોય [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] તેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ—[illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible] તે [illegible] [illegible] હતો.

શનિનું [illegible] આકાશ તારાઓથી ઉભરતું હતું. ચંદ્ર પ્રકાશ્યો, આખો શ્વેત પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો. [illegible] [illegible] તેના [illegible] કાને નપુરનો અવાજ આવ્યો–તેની આંખો [illegible] [illegible] તે [illegible] જોયું "ઓહ કંચની–નું" તે નીલા તો ન હોય ! અરે આ શું ! મારી નીલા કંચની–નાચનારીના વેશમાં–અને એવાનું રહ્યું ! શું તે ક્ષત્રધર્મ ભૂલી ! નહિ, નહિ ! મારી આંખો મને છળે છે. તે નીલા ન હોય, કોઈ બીજી જ છે." ત્યાં તો કાને પર નીલાનો મંજુલ સ્વર અથડાયો:—

"સ્વામિન્ ! તમારી નીલા તમારી સન્મુખ ઉભી છે. તે જીવનમાં અને મૃત્યુમાં તમારીજ છે. આ બહિયાણી પોતાનો ધર્મ ભૂલતી નથી ! તે તમારી સાથી, જ્યાં તમે ત્યાં તે, તમારા વગર તે કેમ જીવી શકે ? સ્વામિન્ ! જુઓ, મારો હાથ લ્યો. ધીમે બોલો, ચોકીદાર સાંભળી જશે. આજ રાત્રે જો તમે સ્વર્ગે સીધાવશો તો એકલા નહિ સિધાવો. દગાખોર શરીફ પણ જીવતો નહિ રહે. આ નીલાએ નાચનારીનો વેષ લીધો છે તે અમસ્તો નથી સ્વામિન્ !"

સરજદેવે પોતાના ફિક્કા ધ્રુજતા હોઠ નીલાદેવીના કોમળ હસ્તપર અડકાડ્યા અને તેના ચહેરા પર સ્મિતના–શાંતિની પ્રભા પ્રસરી રહી. આ જોઈ નીલાદેવી બોલી–

"સ્વામિન્, સ્વામિન્ ! હું પણ આવું છું હો ' જરા ધીરજ ધરો. તમારી પૂઠે તમારી નીલા આવે છે."

તે તરત પાછી ફરી અને ચાલી.

(૫)

"કોણ છે?" છાવણીના ચોકીદારોએ રુવાબભેર પૂછ્યું.

"નાચનારી."

"શું માગે છે?"

"ખાનસાહેબ સન્મુખ મુજરો કરવાનું, આજની ફતેહનો આનંદ ફેલાવવાનું."

શરીફ્ખાનને તરત ખબર કરવામાં આવી. આજ ભરપૂર આનંદ જામેલો હતો, તેમાં માત્ર નાચગાનની ખામી હતી તે પૂરી પડતી જોઇ ખાને તરતજ કંચનીને દાખલ કરવા હુકમ છોડ્યો.

(૬)

આનંદના દરબાર–મહેફીલ–માં ખૂબ દારૂ ઉડતો હતો. મુસલમાન સરદારો મધુમસ્ત બની ડોલતા હતા. ખાનને પણ શરાબનો ખૂબ નશો ચડ્યો હતો. ત્યાં રાણી નીલાદેવી–અતિ સ્વરૂપવાન યુવતી આવી ઉભી. "યા અલ્લાહ!" કરતા મુસલમાન સરદારો દાઢી પંપાળતા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. દારૂની પ્યાલીઓ હાથમાંજ રહી ગઈ. શરીફ્ખાન તો આસક્ત નેત્રે ધરાઈ ધરાઇને આ સૌંદર્યલતિકાને જોઇ રહ્યો, જાણે તેની રક્ત આંખોને તૃપ્તિજ થતી ન હોયને! તેણે ગાયન અને નૃત્યનો હુકમ છોડ્યો. રાજપૂત રાણી–પતિભક્ત નીલાદેવીએ મંજુલ સ્વરે ગાયન શરૂ કર્યું.

× × × ×

નૃત્ય અને ગાયન ચાલવા લાગ્યાં–મદ્યની પ્યાલીઓ પર પ્યાલીઓ ઉડવા લાગી. મદમસ્ત સરદારો લટ્ટૂ થતા ગયા–ખાન તો વારુણી અને રૂપવતીની વામાથી મોહાંધ થતો ભાન ભૂલ્યો–દરબાર બરખાસ્ત થઇ–ડોલતા ડોલતા સરદારો બહાર નીકળ્યા. મોહાંધ થયેલા ખાને નીલાદેવીને પાસે બોલાવી મદ્યનો પ્યાલો આપવા કહ્યું. નીલાદેવી હાવભાવથી ખાનની સાન ભુલાવતી પાસે આવીને તેની ગાદીપર બેઠી અને ખાનને મદ્યની પ્યાલી પાઇ. ખાને નીલાદેવીને પાસે ખેંચી ચુંબન કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ વિદ્યુત્વેગે નીકળેલી નીલાદેવીની કટારીનું ખાનને ચુંબન થયું–ને હોશમાં આવે તે પૂર્વે તો ખાનની છાતીમાં ઠેઠ હાથ સુધી ખંજર ભોંકાયું. નીલાદેવીની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરતા હતા. "દુષ્ટ નરાધમ જો, આ નીલાદેવી સ્વામીનું વેર લે છે [illegible] રજપૂતાણીનું ખંજર [illegible] છે. [illegible] અગ્નિઓને [illegible]

[illegible] પણ [illegible] ફરી ગયો, [illegible]

(૬)

રાત્રિના બારના ટકોરા થયા, ઘુમ્મટ નિસ્તબ્ધ હતો. તે મધરાતની ઘોર અંધારી રાતનું કે ઉજાગર કરતી સ્વામીના પિંજરા પાસે આવી-શૂરજદેવના શબ પાસે બેઠી હતી. એનું હાથણું મૌન હતી. અશ્રુ આંખો ભરાઈ હતી. સ્વામીનું મસ્તક દેખાતું તેના પગ પાસે તે મસ્તક દેખાતી નીલાદેવી બોલી—

"સ્વામિન્ ! આ હું કાર્ય પૂર્ણ થયું ! મારું વચન મેં પાળ્યું ! તમારા શત્રુનું આ મસ્તક જુઓ!"

પિંજરામાંથી પ્રભુને કાઢી પોતાના ખોળામાં મૂકી અપૂર્વ પ્રકાશ-શાંતિ પ્રસરી રહી. જાણે તેમનો આત્મા એ આ દૃશ્ય દેખતો હોય, તેમના આત્માને શાંતિ મળેલી દેખાઈ અને શૂરજદેવનો વીર આત્મા તેના વીર અહિંસાની નીલાની અર્ચના સાંભળે.

"આવો, આવો મારા નાથ! આપની અંજલિ! હવે નીલાને પાર નથી. જય જય!"

શૂરજદેવના સાથીઓએ પિંજરું તોડી નાખ્યું. તેમણે તથા નીલાદેવીએ શૂરજદેવનું શબ ઉપાડ્યું, બાંધી આપ્યા, છાવણીના દરવાજા પર શૂરજદેવના ચાર સ્વારો ઘોડા પર હતા. મુસલમાન ચોકીદારો બેશુદ્ધ નિદ્રામાં ખાઈને પડ્યા હતા. સ્વારો ભાગ્યાઓની નનામી કરી તે પર શૂરજદેવને ઉંચકી ચાલ્યા.

છાવણીથી થોડે દૂર માટીવાળા બાગમાં ચિતા ખડકાઈ. વીર પતિભક્ત નીલાદેવી સ્વામીના શબને ખોળામાં લઈ ચિતાપર ચઢી. ચિતા ભડભડ સળગી. પતિપત્ની બળીને ભસ્મ થયાં.

પ્રભાત થયું. મુસલમાન છાવણીમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. ખાનનું માથું કોઈ કાપી ગયું, શૂરજદેવને કોઈ ઉપાડી ગયો. ચોમેર ગભરાટ મચી રહ્યો. શોધખોળ થઈ, છાવણી બહાર માત્ર રાખનો ઢગલો દેખાયો.

("ચિત્રમય જગત"માંનો સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો લેખ થોડા સંશોધન સાથે સાભાર ઉદ્ધૃત)

૧૦—वीरहृदया सोफिया

(૧)

રશિયાની સ્વતંત્રતાને સારૂ યુદ્ધમાં મરનાર વીર વ્યક્તિઓની નામાવાલિમાં એટલું ઉજ્જ્વલ અને પવિત્ર નામ બીજા કોઇનું નથી, જેટલું તે વીરરમણીનું છે. તે બીજા અલેકઝાંડરની હત્યાના સાધનની એક મુખ્ય શક્તિ હતી. તેનું નામ સોફિયા પૈરાસ્કિયા હતું. તેનો જન્મ રશિયાના અનંત ધનાઢ્ય તથા સર્વોચ્ચ પૈરાસ્કિયા કુળમાં થયો હતો. તેના પૂર્વજો ઝારની છત્રછાયા હેઠળજ આશ્રય મેળવતા આવ્યા હતા; તથા સ્વેચ્છાચારી ઝારના જીવનની રક્ષાને સારૂ પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવાને પ્રત્યેક પળે તૈયાર રહેતા હતા. પૈરાસ્કિ-કુળ સામ્રાજ્યની મહા ઉચ્ચ અને જવાબદારીભરી પદવીઓને શોભાવતું હતું. સોફિયા પૈરાસ્કિયાના પિતામહ એક સમયે શિક્ષાવિભાગના મંત્રી હતા.

વિખ્યાત કાઉન્ટ પૈરાસ્કિ, જેણે નિકોલસ પહેલાના સમયમાં મધ્ય રશિયાના કેટલાક પ્રાન્ત જીત્યા હતા, તે સોફિયાના પિતાના કાકા હતા, અને ખુદ તેના પિતા કેટલાંક વર્ષ સુધી સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગના ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર રહ્યા હતા. સોફિયાના જીવનની કમનીય કળિનો વિકાસ ૧૮૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે આ પૃથ્વીતલ ઉપર થયો હતો. તેની માતા પ્રતિભાશાલિની અને ઘરરખુ ગૃહિણી હતી. તે પોતાનો બધો સમય સંતાનોની શિક્ષા-દીક્ષામાંજ વ્યતીત કરવાને તત્પર રહેતી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા તેની એ આકાંક્ષામાં વિઘ્ન નાખતી. સોફિયાની માતાનું હૃદય કમળ સરીખું કોમળ હતું; પરંતુ તેના પિતાનો સ્વભાવ તેનાથી સાવ વિપરીતજ હતો. સ્નેહમયી માતાના કરુણાપૂર્ણ અંચલથી કઠોર હૃદયના પિતાદ્વારા તાડિત સોફિયાનાં અશ્રુ લૂછવાનું તથા તેના મમતાભર્યા કરકમળદ્વારા સાંત્વનાદાન ગ્રહણ કરવાનું સૌભાગ્ય ઈશ્વરે તેને આપ્યું હતું.

સોફિયા સર્વ સંતાનોમા સૌથી નાની હતી. માતાનું શિક્ષણ તેને આ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની કૃત્રિમતાથી દૂર લઇ જવા ઇચ્છતું હતું; પરંતુ પિતાનું શિક્ષણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને ઉચ્ચ સમાજમાં પ્રવેશ કરવાને જબરદસ્તીથી ખેંચી રહ્યું હતું. સોફિયા પોતાની માતાની મદદ [illegible] સમજતી હતી; અને કિસાનને [illegible] દૂર રહેવાનું [illegible] [illegible]ની [illegible]

સને ૧૮૬૬ માં ક્રાન્તિકારી કારાકોઝોફે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં એલેક્ઝાંડરનું ખૂન કર્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સોફિયાના પિતાને રજા મળી. નોકરી જવાના કારણથી પેરારિકનું પ્રભુત્વ અને સંપત્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની માફક દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યાં. પેરારિક કુટુંબની નૌકા ડોલવા લાગી. અંતમાં બધી સંપત્તિમાં માત્ર એક નાની જમીનદારી અવશેષ રહી. સોફિયાની માતા પોતાનાં બાળકોની શિક્ષા અને લાલનપાલનનો સંપૂર્ણ ભાર પોતાને શિર લઈ ત્યાં રહેવા લાગી.

જે ગામમાં એ રહેતાં હતાં ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય હતું. ત્યાં સોફિયાને સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળ્યો. તેનો ભાઈ શાસનસુધારણા સંબંધી નવીન વિચારોથી પરિપૂર્ણ પુસ્તકો તેને લાવી આપતો. સને ૧૮૬૪ માં પેરારિકને પોતાનું ઋણ ચૂકવવાને સારૂ પોતાની જમીનદારીનો કેટલોક ભાગ વેચી નાખવો પડ્યો. આ અધિક કષ્ટથી સોફિયાની માતા જરાએ અધીર ન બની. તેણે સોફિયા અને તેની બહેન મેરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી કેટલીયે બહુમૂલ્ય ચીજો વેચી નાખી; અને તેમ કરવામાં જરાયે અચકાઈ નહિ. તે મેરી અને સોફિયાને લઈ સેન્ટ પિટર્સબર્ગ ચાલી ગઈ.

સોફિયાનાં માતપિતા એકબીજાથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં હતાં. આથી તેમને સારી રીતે બનતું નહિ. સોફિયાનો પિતા કોઈ પણ કારણ-વિના વાતવાતમાં તેની માતાનો તિરસ્કાર અને અનાદર કરતો. કોઈ કોઈ વાર સરલહૃદયા સોફિયાને પણ પિતાનો એવો અન્યાય સહન કરવો પડતો. તે બિચારી પોતાનું દુઃખ તો સહન કરતી; પણ સ્નેહમયી માતાનું દુઃખ તેનાથી જોયું જતું નહિ. નિર્દય પિતાથી જુદું રહેવાનું છે એમ જાણતાંજ સ્વતંત્રતાની ઉપાસિકા સોફિયા અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. બંને બહેનોએ ઉચ્ચ કક્ષામાં અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું; અને થોડાજ સમયમાં તેમના વિચાર પરિપુષ્ટ થયા. તે દિવસોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. આ વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણાએ રશિયાની રાજક્રાન્તિમાં વિશેષ ભાગ લીધો હતો.

જ્યારે સોફિયાના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સોફિયાને તે સહાધ્યાયીઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા આપી. પિતાની આ આજ્ઞાથી સોફિયાના હૃદયને બહુ આઘાત લાગ્યો. તેને પોતાનું જીવન કંટકપૂર્ણ લાગ્યું. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય હાથ ન લાગ્યો, ત્યારે માતાની સંમતિથી તે ઘરમાંથી ચાલી ગઈ. તેનો પિતા આ જાણીને ગુસ્સે થયો; અને તેણે હવે પછી તેને તેનું મુખ નહિ બતાવવાની આજ્ઞા કરી. સોફિયા જુદી રહેવા લાગી. તે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં અન્ય સંબંધીઓને મળતી. આ રીતે પોતાના બંધનોને તોડી તે મુક્ત થઈ.

હવે તેણે પોતાનો બધો સમય આંદોલનમાં ભાગ લેવામાં પસાર કરવા માંડ્યો. ૧૮૭૩ ની સાલમાં સંખ્યાબંધ ક્રાન્તિકારીઓને પકડવા માંડ્યા. સઘળા કેદખાનાંઓ રાજનૈતિક કેદીઓથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. સોફિયા પણ સરકારની આંખમાં ખુંચવા લાગી; અને તેને ૧૮૭૫ ની સાલમાં ગિરફતાર કરવામાં આવી. [illegible] હૃદયના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડતાં આનંદ થયો; પરંતુ તેની માતા એ કેમ સહન કરી શકે? તેણે પોતાના [illegible] સ્નેહીઓ [illegible] પણ તેને મુક્ત કરાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. આખરે સોફિયા મુક્ત થઈ અને માતાની સુવ્યવસ્થાથી ક્રિમિયામાં આવેલી એક નાની જમીનદારીમાં જઈ તે રહેવા લાગી.

[illegible] દીન પ્રજાનાં કષ્ટ દૂર કરવા માટે સોફિયાએ [illegible] શરૂ કર્યો. તે નર્સની સ્કૂલમાં દાખલ થઈ, [illegible] પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૭૭ ના શિશિરમાં તેને [illegible] પ્રચાર કરવાના આરોપથી તેને [illegible] તેને મુક્ત કરવામાં આવી; પરંતુ [illegible] તેના હૃદયમાં પોતાના [illegible] નિયમાન હતી. તેણે [illegible] પરંતુ તેના [illegible] આથી તેને ઘણું દુઃખ થયું. [illegible] દુર્દશા અને [illegible] શાંતિ [illegible]

[illegible] સરકારે [illegible] કરવામાં આવી; [illegible]

[illegible]

તેજસ્વિતાથી મહાન વિશ્વસ્તકારીઓને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધા. સને ૧૮૭૯ માં મોસ્કોની નજદીકમાં ઝારની ગાડીને દારૂથી ઉડાડી મૂકવામાં તેનો મુખ્ય ભાગ હતો. ઝારની ગાડી પસાર થવાના સમાચાર તેના એક મિત્રને—જે ઇશારો થતાંજ બેટરીના પ્રાણનાશક તારને રેલ્વે લાઈનની નીચેના બૉમ્બ સાથે જોડવાને તૈયાર થઈ ઉભો હતો—આપવાનું કાર્ય તેણે પોતાને માથે લીધું હતું. તેમાં તેનો એક આશય હતો, જો કાર્યની સિદ્ધિ થતા પહેલાં સિપાઈઓ તેના મિત્રને ગિરફતાર કરે તો સોફિયા પોતાને હાથે નાઈટ્રોગ્લિસરીનની શીશીથી ષડ્યંત્રકારીઓસહિત પોતાને ઉડાવી મૂકી શકે: આ સઘળો પ્રબંધ થવા બાદ પણ ઝારનું ખૂન કરવામાં સફળતા ન મળી. બીજી વાર સોફિયાના પોતાના હાથેજ બીજા નિકોલસનું ખૂન કરવાનું ષડ્યંત્ર રચાયું; પરંતુ એલેક્ઝાંડર બીજાનું ખૂન થયું.

એ ત્રીજું ષડ્યંત્ર સેન્ટ પીટર્સબર્ગની એક ગલીને સુરંગથી ઉડાડી દેવાનું હતું. તે ગલીમાંથી ઝાર ઘણી વાર પસાર થતો. સુરંગ ફૂટવાથી જો ઝાર બચી જાય, તો પછી ઉપરથી બૉમ્બ ફેંકવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ કાર્યની સિદ્ધિ માટે "મેલો સોડોવાયો સ્ટ્રીટ"માં એક મકાન ભાડે લીધું અને પોલીસને દગો દેવા સારૂ તેમાં ગાંધીઆટાની દુકાન ખોલી. એમ રીતે તે ગલીમાં સુરંગ તૈયાર કરવામાં આવી. એક ટુકડીને હાથમાં બૉમ્બ આપી; ઝારના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી રાખવામાં આવી હતી. યથાસમયે બૉમ્બ ફેંકવાનો, સુરંગ ઉડાવી દેવાનો અને બીજાં કાર્યોનો ભાર સોફિયાનાજ હાથમાં હતો.

સને ૧૮૮૧ ની ત્રીજી માર્ચે એલેક્ઝાંડર બીજો 'રાઈડીંગ સ્કૂલ' જોવા ગયો. સોફિયા થાકી સ્વારીના પ્રત્યાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. આખરે સ્વારી આવી પહોંચી. સોફિયાએ રૂમાલદ્વારા ઈશારો કર્યો. ઈશારો થતાંજ, એક મોટો ધડાકો થયો; અને ઉપરથી બૉમ્બ પડવા લાગ્યા. ગાડીના ચૂરેચૂરા થતાંની સાથેજ ઝારનો ખુરદો થઈ ગયો. સેંકડો સૈનિકો તેમાં હોમાઈ ગયા. એલેક્ઝાંડર બીજાનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ એ હત્યાથી થનારો લાભ ન થયો. ખૂનને દિવસે બપોરે ઝારે પ્રજાને કેટલાક અધિકાર આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, અને પોતાની સહી પણ કરી આપી હતી. જો ક્રાન્તિકારીઓને ઝારની આ ઉદારતાની ખબર પડી હોત તો ખુદ ઝારનો અંત સો નજ આવત; પરંતુ તેમ ન બન્યું. વિધાતાના વિધાનને કોણ મિથ્યા કરી શકે?

ઝારના ખૂન પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ એક ભયંકર સ્થળ બની ગયું. સરકાર ક્રોધથી મદમત્ત હતી, અને પ્રજા ભયથી વિહ્વળ હતી. જરા પણ શક પડતા માણસને તુરતજ પકડવામાં આવતો.

ખૂન થયા પછી બે દિવસમાંજ એકલા પીટર્સબર્ગમાંજ નવસો માણસને પકડવામાં આવ્યા હતા. કેવળ શક પડવાથીજ ઘરની બહાર કોઈ નીકળી શકતું નહોતું. અસંખ્ય લશ્કરી સિપાઇઓ તથા જાસુસો બધી સડકો અને ગલીઓમાં ફર્યા કરતા અને જેના પર શક પડે તેને તુરતજ પકડતા અને અસહ્ય દુઃખ દેતા. રાજ્યક્રાન્તિકારીઓને ખાત્રી હતી કે, ઝારના ખૂનથી સમસ્ત રશિયામાં ક્રાંતિ થશે; અને નવીન ઝાર ભયની આશંકાથી પોતાની શાસનપ્રણાલીમાં તેમના મતને અનુકૂળ પરિવર્તન કરશે. આથી તેઓ નાસી જઈને કોઈ ઠેકાણે છુપાઇ બેઠા નહિ.

વિચારો અને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે મચ્યા રહેલા તે લોકો તરફ ઘૂમતા ક્રમશઃ સિપાઇઓએ સમસ્ત ષડયંત્રકારીઓને પકડ્યા. સોફિયાને કેટલાક મિત્રોએ નાસી છૂટવાની સલાહ આપી; પરંતુ તેણે એવી કાયરતા દાખવવાનું પસંદ ન કર્યું. એવા ભયાનક સમયમાં સોફિયા સેન્ટ પીટર્સબર્ગની ગલીઓમાં અત્યંત સાહસપૂર્વક નિર્ભયપણે ઘૂમતી હતી. કારાગારનું કષ્ટ અને ફાંસીની સજાના ભયની છાયા તેના હૃદયપર નામમાત્રની પણ નહોતી, પરંતુ આમ તે ક્યાંસુધી મુક્ત રહી શકે? આખરે દશમી માર્ચે તેને પણ પકડવામાં આવી.

ન્યાય કરવાનો દિવસ આવ્યો. ષડયંત્રકારીઓના મુકર્દમાને સારૂ એક વિશેષ ન્યાયાલય ઉઘાડવામાં આવ્યું; જેમાં પ્રત્યેક અપરાધીએ અતિ ગર્વ અને ગૌરવપૂર્વક પોતાને નેરોડિયા વોલિયાના સભાસદ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો. વિચારકે સોફિયા ઉપર દોષારોપણ કરતી વખતે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું:—

"હું રાજનૈતિક ષડયંત્રના ભયાનક અને કઠોર ઉપદ્રવની કલ્પના કરી શકું છું. એવા આંદોલનમાં એક સ્ત્રી ભાગ લે એ પણ હું કલ્પી શકું છું, અને એ કલ્પના આશ્ચર્યયુક્ત નથી; પરંતુ એક સ્ત્રી આવા ભયાનક ષડયંત્રની નાયિકા બને, સમ્રાટ્નો વધ કરવાનો સઘળો ભાર પોતાનાજ શિર ઉપર લે અને પોતાના ઈશારાથી આવું ભયાનક કાર્ય કરાવી પોતાના કાર્યની સફળતા જોઈ હર્ષોન્મત્ત બને એ મારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી."

કૉર્ટ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે "તમારે કાંઇ પૂછવું છે?" સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો "વિચારકે મારા ઉપર જે દોષારોપણ કર્યું છે, તેનો હું સ્વીકાર કરી ચૂકી છું. તે સબંધી મારે કાંઈ કહેવું નથી; પરંતુ મારા તથા મારા સાથીઓ ઉપર અધર્મ, અન્યાય અને લોકમતની વિરુદ્ધ કામ કરવાનો જે આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે તેનો હું વિરોધ કરું છું. જેઓ અમારા જીવન તથા કાર્યપ્રણાલીથી પરિચિત છે, તે કદાપિ અમને અધર્મી, અન્યાયી અને

ફરાંસ નહિ દઉં."

સર્વેને પ્રાણદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. સોફિયાને પણ એજ સજા ફરમાવાઈ. સોફિયાની સખી જેસ્સી હાફમેનની સજા તે ગર્ભવતી હોવાના કારણે માફ કરવામાં આવી. અપરાધી-ઓને અન્ય ષડ્યંત્રકારીઓનાં નામ જણાવવા માટે ઘણાં દુઃખ આપવામાં આવ્યાં; પરંતુ કાંઈ પત્તો ન મળ્યો.

(૩)

સોફિયાની ગિરફતારીની ખબર સાંભળી તેની હૃદયભગ્ન માતા તત્ક્ષણ ક્રિમિયાથી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ દોડી આવી. માતાની અનેક આજીજી અને વીનવણી છતાં, સરકારે સોફિયાની મુલાકાત લેવા દીધી નહિ. માતાએ પોતાની પુત્રીની ફાંસીના દિવસે-એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે-અંતિમ સમયે મુલાકાત લીધી. તે મુલાકાત કેવી હતી? પાઠક! તું વાંચીશ?

પુત્રીના દર્શનની આતુર માતા એક સડકપર તેના આગમનની રાહ જોતી ઉભી હતી. તેનું ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું હતું, આંખમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહી રહી હતી. લાગણીની સેના એક પછી એક આવી તેના કોમળ હૃદયપર પ્રહાર કરી રહી હતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા કે "વહાલી સોફિયાને એક વાર છાતી સરસી ચાંપી ખૂબ રોઈશ." "ના, ના, મારી સંપત્તિને મારી પાસેથી કોણ છીનવી શકે તેમ છે? હું હયાત છું ત્યાંસુધી તેને ફાંસીએ લટકવા નહિ દઉં."

એકાએક તેના કાનપર ગાડીનો અવાજ પડ્યો. તેણે ચમકીને જોયું તો એક ગાડી પૂરજોશમાં આવી રહી હતી. તેની છાતી ધડકી રહી હતી. તેના પાસે થઈને ગાડી પસાર થતાં તેણે શું જોયું? ગાડીની બારીમાંથી તેની પ્રિય પુત્રી બે હાથે પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે "પ્રણામ, માતા!" "વિદાય" કહી રહી હતી. એક સેકંડમાં-જ તે દયાહીન રાક્ષસી ગાડી સોફિયાને ત્યાંથી લઈ વધસ્થાને પહોંચાડવા આગળ વધી. માતા-પુત્રીની એજ અંતિમ ભેટ હતી.

સોફિયાના આશ્ચર્યજનક નૈતિક સાહસે અંત સુધી તેનો સાથ મૂક્યો નહિ. ફાંસી ઉપર ચઢતી વખતે તેના ચહેરા ઉપર તેજસ્વિતા ઓપી રહી હતી. મુખ ઉપરના ભાવ સ્થિર અને શાંત હતા. મોહની એક ક્ષીણ છાયા પણ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. સોફિયાનું જીવન કુસુમ કેવળ ૨૭ વર્ષની અવસ્થામાંજ રાજહત્યાના કારણે કરમાઈ ગયું; પરંતુ સોફિયાને વિશ્વાસ હતો કે, તેણે કર્તવ્ય અને દેશભક્તિની વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણની આહૂતિ આપી હતી. ફાંસીએ લટકતા પહેલાં તેણે પોતાની માતાને એક પત્ર લખ્યો હતો તે અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે હતો —

"સ્નેહમયી માતા !

તારા કષ્ટનું સ્મરણ મને હરઘડીએ સતાવી રહ્યું છે. મા ! મારી વિનંતિ છે કે, તું મારા કષ્ટથી અધીર ન થઇશ. તારાં અન્ય સંતાનોને સુરક્ષિત રાખવાને તું સાવધાન રહેજે, મને મારા આ દુર્ભાગ્ય સારૂ જરાયે શોક થતો નથી; કારણ કે હું તે પહેલેથીજ જાણતી હતી. હું જાણતી હતી કે, હું ધીર અને શાંત રહી તેનું આસ્વાદન કરી રહી હતી. મને કેવળ એક દુઃખ છે, અને તે મારા માટેનું તારૂં દુઃખ ! હાય ! હું સમજી શકતી નથી કે, આ જીવનની [illegible] આ કષ્ટથી હું મુક્તિ મેળવું ?

[illegible] એક મોટો પરિવાર છે; અને તેને માતા ! તારા નૈતિક બળની જરૂર છે. તારા આધારરૂપ એ નૈતિક બળની સમીપ હું જઈ શકી નહીં. કેવળ એક મારા હૃદયમાં સાલી રહ્યું છે; પરંતુ મારાં દુર્બળતાને સમયે તારી છાયામૂર્તિ મને આશ્રય આપતી હતી. હવે મારી તારા પ્રતિ જે દૃઢ શ્રદ્ધા છે તે પ્રકાશિત કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે મારા બાલ્યકાળથીજ તારો મારા ઉપર અધિક પ્રેમ રહ્યો છે. માતા ! હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે, તું ધીરજ ધર અને મારે [illegible] મને ક્ષમા આપ. હું તારી [illegible] તેને પ્રેમપૂર્વક ચૂમું છું.

[illegible] અંતિમ પ્રણામ છે. વિદાય થતાં પહેલાં [illegible] કે મારે માટે શોક ન કરીશ. મારી દશા [illegible] દિલગીર ન થઈ.

તારી દીકરી"—ન. બો.

([illegible] "[illegible] જગત" માંથી.)

११–देशबंधु चित्तरंजन दास

દેશબંધુ દાસ ઉન મહાન પુરુષોં મેં થે, જો શતાબ્દિયોં કે ઇતિહાસ મેં અપની યાદગાર છોડ જાતે હૈં, જો જાતિયોં કે ભાગ્ય કે વિધાતા હોતે હૈં. જિનકે દિલ મુર્દે કો જિન્દા કરતે હૈં, જિનમેં દર્દ ઔર રહમ કી ઝલક તક નહીં રહ જાતી હોગી, ઐસી જાતિ કો દીન-દશા સે ઊંચા કર કે ઐસે શક્તિમાન્ રાષ્ટ્રોં કી સૃષ્ટિ કર ડાલતે હૈં કિ દેખનેવાલે દાંત-તલે ઉંગલી દબાતે હૈં. કિસે યે ભ્રમ થી કિ કભી પંજાબ મેં જાહિર ઔર અત્યાચારી સે ટક્કર લેને વાલી કોઈ સંસ્થા બનેગી? કૌન યહ માનતા થા કિ મુગલોં કા અખંડ રાજ્ય ઔર પઠાની મહકમે કે હાથોં જડ સે હિલ જાયગા? ઐસે વીરોં કે સિર પર મુકુટ નહીં હોતા, લેકિન જાતિ કે અસલી રાજા યે હી હોતે હૈં. ઉન્હેં ગદ્દી પર બૈઠને કી જરૂરત નહીં હોતી; પર જનતા કે હૃદયોં મેં ઉન્હેં વહ સ્થાન મિલ જાતા હૈ, જો રાજોં કો ભી મયસ્સર નહીં હો સકતા. દેશબંધુ દાસ ઐસી શ્રેણી કે મનુષ્યોં મેં થે. વહ ભલે વિદ્વાન, ભલે વક્તા, ભલે રાજનીતિજ્ઞ ન રહે હોં, લેકિન ઉનમેં વહ પ્રતિભા થી, જિસને ઉન્હેં વિદ્વાનોં મેં વિદ્વાન, વક્તાઓં મેં વક્તા ઔર રાજનીતિજ્ઞોં મેં રાજનીતિજ્ઞ બના દિયા. વહ સ્વતંત્રતા કે ભક્ત થે, ઔર ઉસી પર અપના સર્વસ્વ અર્પણ કર દિયા. ઉનકે મન મેં કેવલ એક અભિલાષા થી, ઔર વહ થી સ્વદેશ કો સ્વતંત્ર દેખને કી. પર વહ સ્વતંત્રતા-દેવી કે ઉન ભક્તોં મેં ન થે, જો મંદિર મેં ગલા ફાડ ફાડ કર ગાતે હૈં, અપને સિજદોં સે મંદિર કી ચૌખટ કો રગડ ડાલતે હૈં ઔર ઉસી ભક્તિ ઔર ઉપાસના કો અવસર પડને પર માન ઔર પદ કા જીના બના લેતે હૈં. ઉન્હોંને અપની સારી સંપત્તિ, યહાં તક કિ અપને પ્રાણ ભી ઉસ દેવી કે ચરણોં પર ચઢા દિયે. યહી કારણ થા કિ ભારતવર્ષ કા બચ્ચા-બચ્ચા ઉન પર પ્રાણ દેતા થા. વહ જાતિ કે સચ્ચે સેવક થે ઔર જાતિ ભી ઉનપર સચ્ચે દિલ સે પ્રેમ કરતી થી. ઉન્હોંને બહુત થોડે દિનોં સે રાજનીતિક ક્ષેત્ર મેં પગ રખ્ખા થા; લેકિન અપને અનવરત ઉદ્યોગ, અદમ્ય ઉત્સાહ, અસીમ ઉદારતા ઔર અનુપમ ત્યાગ કે કારણ ઇસ થોડે સમય મેં ઉન્હોંને ભારતવર્ષ મેં એક યુગાંતર-સા ઉપસ્થિત કર દિયા. ભારત મેં પ્રજાપક્ષ કો શાયદ હી કભી સફલતા મિલતી હૈ. પ્રજા કી ઇચ્છાએં ઔર આશાએં તો કુચલી જાને હિ કે લિયે હોતી હૈં. કિંતુ યહ ગૌરવ દેશબંધુ હી કો પ્રાપ્ત હુઆ કિ ઉન્હોંને સ્વરાજ્ય દલ કો જિસ ઉદ્દેશ્ય સે સ્થાપિત

કિયા થા, વહ પૂરા હો ગયા. ઉન્હોંને દ્વૈધ–શાસન કા અંત કરને કી ઠાની થી. ઉનકી વિજય સે ભારત કો અપના અંતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરને મેં કોઈ સહાયતા મિલેગી યા નહીં, ઇસકે વિષય મેં કુછ નહીં કહા જા સકતા; કિંતુ દેશબંધુ ને યહ સિદ્ધ કર દિયા કિ ભારત અબ પશ્ચિમી રાજનીતિ સમઝને લગા હૈ ઔર ઉસે ભડકિલે ખિલૌનોં સે નહીં ફુલાયા જા સકતા.

ચિત્તરંજન કે પિતા બાબૂ ભુવનમોહન દાસ કલકત્તા હાઇકોર્ટ મેં વકાલત કરતે થે. વહ બહુત હી ઉદાર, સહૃદય પુરુષ થે. જો કમાતે થે, ઉસસે જ્યાદા ખર્ચ કરતે થે. નતીજા યહ હુઆ કિ ઋણ કા ભાર બઢને લગા, ઔર અંત મેં દિવાલિયા બનના પડા. ચિત્તરંજન ઉન દિનોં વિલાયત મેં થે. વહાં સે વાપસ આ કર ઉન્હોંને સ્થિતિ બહુત ખરાબ દેખી. પિતા કી બદનામી કે કારણ પહલે ઉનસે લોગોં ને રુખાઇ કી; કોઇ સહારા દેને કો તૈયાર ન હુઆ; પર નૌજવાન બૅરિસ્ટર કો ઇસકી બહુત જરૂરત હોતી હૈ. આખિર કલકત્તે સે નિરાશ હો કર ચિત્તરંજન કો મુફસ્સિલ મેં વકાલત કરની પડી, ઔર યહાં થોડે હી દિનોં મેં ઉન્હોંને ફૌજદારી કે સીગે મેં અચ્છા નામ પૈદા કર લિયા. તબ વહ કલકત્તે ફિર લૌટ આએ, ઔર હાઇકોર્ટ મેં વકાલત કરને લગે. યદ્યપિ આમદની અભી ખર્ચ કે લિયે કાફી ન હોતી થી, પર આપકો કર્જ અદા કરને કી ફિક્ર હમેશા લગી રહતી થી. દસ્તાવેજોં કી મુદ્દત ગુજર ચુકી થી. કાનુનન્ મહાજન ભી ઉનકા કુછ ન કર સકતા થા, પર ચિત્તરંજન અનીતિ કી આડ મેં છિપનેવાલે આદમી ન થે. મુદ્દત ગુજર જાને સે કર્જ નહીં મિટ સકતા, કર્જ તો અદા કરને હી સે મિટ સકતા હૈ. જ્યોં હી હાથ ફૈલા, ચિત્તરંજન ને અપને પિતા કા દેના પાઈ–પાઇ ચૂકા દિયા. મહાજન નિરાશ હો ચૂકા થા. ઉસકા કથન હૈ કિ જબ મેરે પાસ ચેક પહુંચા, તો મૈં ચકિત હો ગયા. મૌકા પા કર ભી જો લોગ ધર્મ યા કર્તવ્ય સે વિચલિત નહીં હોતે, વે હી સચ્ચે ધર્માત્મા હૈં. ઇસી એક કામ સે ચિત્તરંજન કી વિવેકશીલતા કા પતા લગ જાતા હૈ.

મિ૦ દાસ કો અબ અપને પેશે મેં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત હોને લગી. ઉનકી જિરહ, દલીલોં ઔર બહસ કો દેખ કર ઉસ વિદ્યા કે વિશારદોં કો અનુમાન હોને લગા કિ કિસી દિન યહ યુવક ખ્યાતિ કે શિખર પર પહુંચેગા. સન્ ૧૯૦૮ કે શુરૂ તક મિ૦ દાસ કો [illegible] મુકદ્દમા [illegible], જિસમેં ઉનકી બુદ્ધિ [illegible] બહાદુર કે નામ કો [illegible] ઔર ઉનકે [illegible] મુકદ્દમે [illegible] મેં [illegible]

પેશ કર દી. સારે દેશ કી આંખેં ઉનકી ઓર લગી હુઈ થીં. સરકાર કી ઓર સે પ્રસિદ્ધ બૈરિસ્ટર મિ૦ નાર્ટન પૈરવી કર રહે થે. મિ૦ દાસ ને ૭૦ રોજ઼ તક ઇસ મુકદમે કી પૈરવી કી. ઇન દિનોં ઉન્હેં કભી દો બજે સે પહલે રાત કો સોના નસીબ ન હોતા થા. મિ૦ દાસ કેવલ અરવિંદ બાબૂ કે વકીલ હી ન થે, ઉનકે ભક્ત ભી થે. આખિર આપકી મેહનત ઠિકાને લગી. ઔર અરવિંદ બાબૂ, જો પ્રધાન અભિયુક્ત થે, છોડ દિયે ગયે.

ઇસ સફલતા ને મિ. દાસ કો વકીલોં કી પ્રથમ શ્રેણી મેં લા બિઠાયા, ઉનકી ગણના પ્રધાન વકીલોં મેં હોને લગી. શનૈઃ શનૈઃ આપકી ઇતની ઉન્નતિ હુઈ કિ આપકી સાલાના આમદની ૩ લાખ તક પહુંચ ગઈ. બંગાલ મેં શાયદ કિસીકે સિવા આપકે જોડ કા દૂસરા કાનૂનદાં ન થા. ચાહે કિતના અગર બહસ મેં જ્યાદા કુશલ થે, તો જિરહ મેં મિ૦ દાસ કા કોઈ સાની ન થા. વિશેષતા યહ થી કિ મુકદમા જિતના હી કમજોર ઔર સારહીન હોતા થા, ઉતની હી ઉનકી બુદ્ધિ ઉસમેં ચલતી થી. લેકિન મુકદમે ઉનકે હાથ મેં આ કર પનપ જાતે થે. રાજનીતિક અભિયોગોં પર તો માનો ઉનકા ઇજારા હી થા.

જિન દિનોં બાબૂ અરવિંદ ઘોષ પર મુકદમા ચલ રહા થા, બાબૂ બિપિનચંદ્ર પાલ ભી ઉસ મુકદમે મેં ગવાહી દેને કે લિયે તલબ કિયે ગયે. બાબૂ સાહબ ને ગવાહી દેને સે ઇનકાર કિયા. સબકો વિશ્વાસ હો ગયા કિ અબ હજરત પર આફત આઈ. કાનૂન કી ધારા ઇસ વિષય મેં સાફ થી. જરા ભી સંદેહ યા ભ્રમ ન થા. બચને કા કોઈ ઉપાય ન થા. મિ. દાસ ને આખિર યહ યુક્તિ નિકાલી કિ યહ ધારા અંગ્રેજી નીતિ-વિધાન પર અવલંબિત હૈ; ભારતવર્ષ કી નૈતિક ઔર સામાજિક અવસ્થા ઇસ ધારા કે વિરુદ્ધ હૈ. ઇંગ્લૈંડ કી નીતિ મેં જો બાત ઉચિત હો, વહ ભારતવર્ષ મેં અનુચિત હો સકતી હૈ; ઔર ઉસ ધારા કા યહાં પ્રયોગ કરના સર્વથા ન્યાયવિરુદ્ધ હોગા. આપને ઇસ યુક્તિ કો ઐસે પ્રબલ પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા કિ બિપિન બાબૂ કો કેવલ ૬ માસ કી સાદી કૈદ કી સજા મિલી.

યદ્યપિ અબ તક મિ. દાસ રાજનીતિ કે ક્ષેત્ર મેં ન આયે થે, લેકિન રાજનીતિક સંગ્રામ મેં ઉનકા કામ કિસી બડે-સે-બડે નેતા સે કમ ન થા. આપકી અભિરુચિ કા પરિચય ઉસી સમય મિલને લગા થા. આપકી બાર-બાર ઇચ્છા હોતી થી કિ વકાલત કો તિલાંજલિ દે કર રણક્ષેત્ર મેં કૂદ પડું, કિંતુ ઉન દિનોં અરવિંદ ઘોષ ઔર બિપિનચંદ્ર પાલ, દોનોં હી રાષ્ટ્રીય ઝંડા સંભાલે હુએ થે ઇસ લિયે મિ. દાસ ને અપનેકો રોકા.

મિ. દાસ કા સાર્વજનિક જીવન ૧૯૧૭ મેં શુરુ હુઆ, જબ ઇંગ્લૈંડ કી લિબરલ ગવર્નમેન્ટ ને બહુત દિનોં કે બાદ અપની હસ્તી કા સબૂત દિયા, ઔર ઘોષણા કર કે યહ સ્વીકાર કિયા કિ ભારતવર્ષ કા રાજનીતિક લક્ષ્ય સ્વરાજ્ય હૈ. દો સાલ તક મિ. દાસ બંગાલ કે રાજનીતિક જીવન મેં નયે વિચારોં કા સંચાર કરતે રહે. અલીપુર કે અભિયોગ કે બાદ બંગાલ મેં નરમ વિચાર-વાલોં કી વિજય-સી હો ગઈ થી. રાજનીતિજ્ઞોં કો ઇસ ઘોષણા મેં ગુણ-હી-ગુણ નજર આતે થે. વે ખુશી સે ફૂલે ન સમાતે થે. ઉન દિનોં નરમ ઔર ગરમ દલોં મેં નયે સુધારોં પર જો વાદ-વિવાદ હુયે, ઔર આંદોલન ને અંત મેં જો રૂપ ધારણ કિયા, વહ અભી કલ કી બાત હૈ. ઉસકા ઉલ્લેખ કરને કી યહાં જરૂરત નહીં. કેવળ ઇતના કહના કાફી હૈ કિ મિ. દાસ પર ભી પંજાબ કે અત્યાચારોં કા વહી અસર હુઆ, જો અન્ય કિતને હી સહૃદય પ્રાણિયોં પર. આપ ભી અસહયોગ-દલ મેં શામિલ હો ગયે. કૉંગ્રેસ કી ઓર સે ઉન અત્યાચારોં કી તહકીકાત કરને કે લિયે જો કમેટી કાયમ કી ગઇ, ઉસમેં મિ. દાસ ભી શામિલ થે.

ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ અસહયોગ કા માર્ગ કાંટોં સે ભરા હુઆ થા, ઔર મહાત્મા ગાંધી કે જેલ જાને કે બાદ કોઈ ઐસા ન રહ ગયા થા, જો ઉસ ભાર કો સંભાલતા. અકર્મણ્યતા કી કુછ ઐસી પ્રતિક્રિયા શુરુ હુઇ કિ આંદોલન બિલકુલ બેજાન-સા હો ગયા. દેહાતોં મેં જાતે હુયે લોગોં કે રૂંએં ખડે હોને લગે. ઉસ અકર્મણ્યતા કો દૂર કરને ઔર જાતીય ઉત્સાહ કો કિસી ઢર્રે પર લગાને કે લિયે મિ. દાસ કો કાઉન્સિલ મેં જા કર ગવર્નમેંટ કા વિરોધ કરને કી સૂઝ ગઈ. યહી ઐસા માર્ગ થા, જિસકા હમારે નેતાઓં કો કુછ અનુભવ થા. અન્ય કોઇ માર્ગ ઉન્હેં સૂઝ હી ન સકતા થા. આખિર સ્વરાજ્ય-પાર્ટી કા જન્મ હુઆ, ઔર મહાત્મા ગાંધી કે છૂટ કર આતે-આતે ઇસ પાર્ટી ને દેશ કી બહુત કુછ સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કર લી. મિ. દાસ યદ્યપિ પહલી બાર યહ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર ન કરા સકે, પર ઉન્હોંને હિમ્મત ન હારી, ઔર કૉંગ્રેસ કો ઉનકા પ્રસ્તાવ માનના હી પડા. યહ સબસે બડી વિજય થી, જો મિ. દાસ કો અપને જીવન મેં પ્રાપ્ત હુઇ, ઔર ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ જિસ દશા મેં સારા દેશ ઉત્સાહશૂન્ય હો રહા થા, ઉસમેં આપને ઉત્સાહ [illegible] કરને કે એક રાસ્તા દિખા દિયા. પર અસહયોગ આંદોલન કી કિસી દિન પૂર્ણાહુતિ ભી હો ગઇ. [illegible] પત્થર થે, [illegible] ચૂર કર છોડ દિયા. કાઉન્સિલ કી મેમ્બરી ઔર અસહયોગ દોનોં મેં [illegible] વિરોધ થા. કાઉન્સિલ મેં જાના [illegible] કે મુંહ મેં જાના થા, ઔર આજ વે શંકાએં

[illegible]

[illegible]

[illegible] जरूरतें नहीं पूरी हो सकें, [illegible] के अनेक प्रकार [illegible] जो आंसुओं [illegible] वह देश जो [illegible] मिलना चाहते हैं, उनका कहना था कि यदि देश [illegible] मन लगें, [illegible] और देहली का [illegible] कारण नहीं कि [illegible] जो आप [illegible] प्रेम था। उनका यह अभिप्राय [illegible] और फिर [illegible] भक्ति में अधिकार-प्रेम नहीं किया था देशभक्ति ने उनका अन्तःआत्मा में घर कर लिया था और, उनकी [illegible] मर्यादित न थी वह [illegible] के अनुमोदक भी थे [illegible] अकाल मृत्यु ने उन्हें कुछ दिनों का अवकाश दिया होता, तो वह इस मुद्दत [illegible] में भी अपनी [illegible]

રાજનીતિ હમેશા સે એક બદનામ ચીજ હૈ. યહાં વહ સબ કુછ ઉચિત ઔર ક્ષમ્ય હૈ, જિસસે હમારા કામ નિકલે, યહાં ઔચિત્ય કી પરખ પરિણામ સે હોતી હૈ. યદિ કુટિલતા સફલ હો, તો શ્રેષ્ઠ હૈ; ઉદારતા અસફલ હો, તો ત્યાજ્ય હૈ. ભારતવર્ષ મેં ભી પહલે ઇસી ઢંગ કી રાજનીતિ ચલતી થી. યહાં સફાઈ ઔર ઈમાનદારી કી જરૂરત ન થી. મહાત્મા ગાંધી પહલે દેશભક્ત હૈ, જિન્હોંને રાજનીતિ કે માથે સે યહ કલંક કા દાગ મિટાને કી ચેષ્ટા કી, ઔર 'રાજનીતિ' કો 'સત્યવાદિતા' કા સમાનાર્થક બના દિયા. મિ૦ દાસ કી રાજનીતિ ભી નિષ્કલંક થી. ઉન્હોંને કભી કુટિલ ચાલોં સે અપના દામન નહીં મૈલા કિયા; કભી ધાંધલ નહીં કી. જબ વાર કિયા, તો લલકાર કર; કભી જાંઘ કે નીચે તીર ન મારા. ઉનકી વાણી ઔર વ્યવહાર મેં કોઇ ભેદ ન હોતા થા. ઉનકે હૃદય મેં ગુપ્ત બાતોં કે લિયે કોઈ અંધેરા સ્થાન ન થા. વહ ઉન રાજનીતિજ્ઞોં મેં ન થે, જો શબ્દ–જાલ હી કો રાજનીતિ કા પ્રાણ સમઝતે હૈં; જિનકા સારા જીવન સત્ય પર પરદા ડાલને ઔર ચિકની–ચુપડી બાતે બનાને મેં કટ જાતા હૈ; જો મન મેં છુરી છુપા કર ભી મુંહ સે મિસરી કે ડલે ઘોલ સકતે હૈં. યહાં તો હૃદય આઇને કી ભાંતિ નિર્મલ થા. જો મન મેં થા, વહી મુખ પર; ચાહે કિસી કો બુરા લગે, યા ભલા. ઇસી સ્વચ્છંદતા કે કારણ કઇ બાર ગવર્નમેન્ટ કો ઉન પર અનુચિત સંદેહ હુઆ. યહાં તક કિ આખિર વહી સંદેહ સ્વરાજ્ય–દલ પર કાલે કાનુન કે રૂપ મેં વજ્ર બન કર ગિરા. અભી તક સંદેહ કે બાદલ ફટે નહીં હૈ. મિ૦ દાસ શાંતિ કી મૂર્તિ થે. યહ સંદેહ સબસે કઠોર આઘાત થા, જો ઉન પર કિયા જા સકતા થા. યહ આઘાત ઉનકી આત્મા પર થા. ઇસ સંદેહ કો મિટાને કે લિયે મિ૦ દાસ કો બારબાર અપની સફાઇ દેની પડી, ઔર આખિર ઉનકી ફરીદપુરવાલી વક્તૃતા ને કિસી અંશ તક સંદેહ કો હટાયા, હાલાંકિ ઇસ અવસર પર ભી ઉન્હોંને સાફ સાફ કહ દિયા કિ [illegible] અંતઃયોગ યદિ પ્રજા કી ઓર સે [illegible] ઔર ભી [illegible] [illegible] ઔર [illegible] કે લિયે [illegible]

કે ભાવ રાજ્ય કરતે હોં, વહાં હત્યા ઔર ષડયંત્ર કે લિયે સ્થાન કહાં? ઉન્હેં તો પ્રત્યેક ઐતિહાસિક ઘટના મેં ઈશ્વરીય પ્રેરણા છિપી હુઈ માલૂમ હોતી થી. ભારત કે ઇતિહાસ મેં ભી વહ ઈશ્વરીય પ્રેરણા કા સ્વરૂપ દેખતે થે. આર્યોં કા આગમન ઔર અનાર્ય જાતિયોં સે ઉનકા મેલજોલ, બૌદ્ધ-ધર્મ કા પ્રચાર, વૈદિક ધર્મ કા પુનરુદ્ધાર, મુસલમાનોં કા આક્રમણ, અંગ્રેજોં કા પ્રભાવ, યે સારી ઘટનાયેં, એક ઉસી પ્રેરણા કી શૃંખલા કી કડિયેં થીં; ઔર વહ લક્ષ્ય ક્યા થા? વહ થા ભારતવર્ષ કો સંયુક્ત ઔર સંગઠિત કર કે રાષ્ટ્રોં કે દરબાર મેં ઉચિત સ્થાન પર બિઠાના; ભારત કે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ સે સંસાર કો આલોકિત કરના; ઉન આદર્શોં કી સૃષ્ટિ કરના, જિનકા અનુસરણ કરને સે સંસાર મેં શાંતિ ઔર પ્રેમ કા સામ્રાજ્ય હો સકતા હૈ. જિસકે વિચાર ઐસે ઉન્નત ઔર પરિષ્કૃત હોં, ઉસ પર ઐસે સારહીન સંદેહ કરના ઘોર અન્યાય હૈ.

મિ૦ દાસ હિંદૂ-મુસ્લિમ એકતા કે પરમ ભક્ત થે. શાયદ સારે દેશ મેં મહાત્મા ગાંધી કે સિવા એકતા કા મહત્ત્વ કિસી ને ઇતના ન સમઝા થા, જિતના મિ૦ દાસ ને. ઇસ વિષય મેં પ્રાયઃ હિંદૂ-નેતાઓં કા આપસે મતભેદ થા. જબ મિ૦ દાસ ને બંગાલ મેં મુસલમાનોં સે વહ સમઝૌતા કર લિયા, જિસમેં મુસલમાનોં કો ઉનકી સંખ્યા સે અધિક સ્વત્વ દિયે ગયે, તો હિંદૂ સમાજ મેં બડી ખલબલી મચી. લોગોં ને મિ. દાસ પર ભાંતિ ભાંતિ કે આક્ષેપ કિયે; લેકિન મિ૦ દાસ અંત તક ઉસ સમઝૌતે પર ડટે રહે.

વહ એકતા કા મહત્ત્વ સમઝતે થે, ઔર થોડી-સી હાનિ ઉઠા કર ભી ઉસકી જડ મજબૂત કરના ચાહતે થે.

યોં તો બંગાલ કી ભૂમિ મહાન્ આત્માઓં કો જન્મ દેને મેં બહુત ઉર્વર હૈ; લેકિન્ જો સાર્વદેશિક ખ્યાતિ મિ૦ દાસ ને પ્રાપ્ત કી, વહ કદાચિત્ પહલે ઔર કિસીને ન કી થી. ઔર, યહ કેવલ ૭-૮ વર્ષોં કી કમાઈ થી! ઇસકા કારણ ઉનકી વહ વિનય ઔર સેવાશીલતા થી, જો દૂસરોં કો આપકા દાસ બના લેતી થી. બંગાલ મેં તો આપ દેવતા હી સમઝે જાતે થે. આપમેં વે સારે ગુણ થે, જો જનતા દેવતોં મેં દેખના ચાહતી હૈ. આપ બહુત હી સહૃદય થે, પરલે સિરે કે દીન-વત્સલ. દાનશીલતા તો આપમેં દુર્ગુણ કી સીમા તક પહુંચી હુઇ થી. આપ અપને સિદ્ધાંતો પર અટલ, બડે હી મિલનસાર, હંસમુખ ઔર સરલહૃદય પુરુષ થે. કાંગ્રેસ મેં ઐસા છોટે-સે-છોટા કાર્ય ભી ન થા, જિસમેં આપકા પરિચય ન હો. કલ કી ચિંતા ઉન્હેં કભી ન સતાતી થી, ઔર જમા કરના તો ઉન્હોંને સીખા હી ન થા. આપ બડે સાહસી થે.

કઠિનાઇયોં મેં આપકી હિંમત ઔર ભી ચમક ઉઠતી થી. ઉદાર આપ ઇતને થે કિ આપકે દ્વાર સે કોઈ નિરાશ ન લૌટતા થા. ઉનકે શુભ દાનોં કી સૂચિ બહુત લંબી હૈ. ઉન પર જનતા કી નિગાહ કદાચિત્ કભી ન પડેગી. આપકે જીવન મેં કઈ બાર ઐસે મૌકે આયે કિ આપકે પાસ ઉસ વક્ત જો કુછ થા, વહ સબ આપને દાન કર દિયા. પર આપ ન તો દબ કર દેતે થે, ન તો દે કર કે એહસાન જતાતે થે. જો કુછ દેતે થે, બડી ખુશી સે; ઔર દે કર ફિર ભૂલે સે ભી ઉસકી ચર્ચા ન કરતે થે. આપમેં વહ આકર્ષણ-શક્તિ થી, જો મિલતે હી દૂસરોં પર અપના અસર ડાલતી થી. આપકી સુરુચિ, સુબુદ્ધિ, રસિકતા ઔર વિનોદ-પ્રિયતા, અખંડ ઉત્સાહ આદિ સભી ઐસે ગુણ થે, જિનસે આપ દૂસરોં કે દિલ મેં ઘર કર લેતે થે. આપમેં બાલકોં કી-સી સરલતા થી, દિખાવે ઔર ઠાટ સે આપકો ઘૃણા થી. એક લેખક કે શબ્દોં મેં—ઉનમેં ઋષિયોં કી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ, કવિ કી કલ્પના, રાજનીતિજ્ઞ કી દૂરદર્શિતા ઔર એક સિદ્ધ-હસ્ત નેતા કી ગંભીર, સુદૃઢ ઔર નિશ્ચિત શક્તિ થી.

જબ આપ જુહૂ મેં ઠહરે હુયે થે, તબ એક મહાશય ખદ્દર કા એક થૈલા લાયે, ઔર આપકો દિખાયા. આપને લપક કર થૈલા ઉનકે હાથ સે છીન લિયા, ઔર ઇતના ઉછલે-કૂદે માનો કોઇ 'પડી હુઈ નિધિ' હાથ આ ગઈ.

સન્ ૧૯૦૨ મેં જબ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકા કે સત્યાગ્રહિયોં કે લિયે ચંદા માંગને કલકત્તે ગયે થે, તબ મિ૦ દાસ કે પાસ બેંક મેં કુલ ૧૬૦૦) થે. આપકી વકાલત ઉસ વક્ત બહુત અચ્છી ન થી, ઔર આર્થિક દશા ભી ચિંતામય હો રહી થી. પર આપને વહ સબ રૂપયા મહાત્માજી કો ભેંટ કર દિયા. આપકી વાર્ષિક આમદની તીન લાખ કે લગભગ થી, લેકિન આપને ઉસકી અણુમાત્ર ભી પરવા ન કી. યહ દરિયાદિલી થી, જિસને આપકો ઇતના પ્રભાવશાલી બના દિયા થા. એક બાર એક મહાશય કો, જિનસે ઉનકી વિશેષ મિત્રતા ન થી, વિના લિખા-પઢી કિયે ૨૮૦૦૦) દે દિયે. ઉન મહાશય ને ચકિત હો કર પૂછા—'આપકો મુઝ પર ઇતના વિશ્વાસ કયોં કર હુઆ ?' આપને કહા—'વિશ્વાસ કી બાત તો તબ હોતી, જબ મૈં કિસી દૂસરે કો દેતા. મુઝે તો ઐસા માલૂમ હો રહા હૈ કિ મૈં અપને હી કો દે રહા હૂં.' અંગ્રેજી કે ઊંચે વિદ્વાન હોને પર ભી આપકા જીવન ભારતીય થા. આપ અપને કુટુંબ કે સાથ મિલ કર પ્રેમ સે રહતે થે. આપ જો કુછ પૈદા કરતે થે, ઉસમેં ઘર-ભર કા હિસ્સા થા. યહ નહીં કિ અપને બાલ-બચ્ચોં કે ભરણ-પોષણ કે [illegible] મેં આપ અપને સંબંધિયોં કો ભૂલ જાયં. આપકો [illegible] [illegible] [illegible] રહન-સહન બડી મનોહર ભાવ-

પણ, કવિતા કરને કી, આપકી રચનાઓં કી આત્માભિવ્યક્તિ બહુત સુંદર હૈ. ઉસમેં દર્શન નહીં, ઉપદેશ નહીં, કેવલ કવિતા હૈ, એક અભિવ્યક્ત આત્મા કે ઉદ્ગાર હૈં, ઔર એક અંતર્મુખ કે પવિત્ર મનોભાવ હૈં. ક્યા કિસીને યે ગાકર ક્યા ખૂબ કહા હૈ!

"મૈંને અપને પ્યારે દેશ કે જાગરણ મેં, સ્વતંત્રતા મેં, ત્યાગ મેં, સંપત્તિ મેં, વિપત્તિ મેં, દૈન્ય ઔર સભી દશાઓં મેં પ્રેમ કિયા હૈ. મૈંને અપને હૃદય ઔર અપની આત્મા મેં ઉસકી મૂર્તિ કો અંકિત કર લિયા હૈ, ઔર આજ આનંદમય નિકટ આને પર વહ ચિહ્ન ઔર ભી ઉજ્જ્વલ ઔર પ્રકાશમય હો ગયા હૈ."

("માધુરી" મેં લેખક:-શ્રી. પ્રિયમંદ)

૧૨–શ્રીમતી કુન્તીદેવી

કિસી મહાપુરુષ કા કથન હૈ કિ, સંસાર મેં સજ્જનોં કે ચરિત્ર ઉનકે પદ-ચિહ્નાનુગામિયોં કે લિયે ઉત્તમ શિક્ષાપ્રદ હોતે હૈં. મહાનુભાવોં કે જીવનચરિત્રોં કો પઢ કર લાખોં મનુષ્યોં ને કંજૂસી કો છોડ કર ઉદારતા કા પાઠ પઢા હૈ. પરોપકારિયોં કે જીવનચરિત્રોં કો પઢ કર લાખોં પરોપકારી સુધર ગયે હૈં, ઐસા ઇતિહાસ દ્વારા પ્રકટ હો રહા હૈ. મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધ કે ચરિત્ર ને લાખોં ને માંસાહાર કો ત્યાગ જીવરક્ષા કા પાઠ પઢા હૈ, જો ધર્મ કા એક અંગ હૈ ઔર જિસકા વેદ ઔર મનુ ભગવાન ને "અહિંસા પરમોધર્મઃ" કહ કર ભલે પ્રકાર ઉલ્લેખ કિયા હૈ. આદિકવિ વાલ્મીકિ કા ચરિત્ર ઇસ બાત કા દ્યોતક હૈ કિ, સત્સંગ દ્વારા પતિત સે પતિત મનુષ્ય ભી ઉચ્ચાસન પર રૂઢ હો, અમરત્વ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ. પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામચંદ્ર કા જીવન દયાલુતા, ભ્રાતૃવાત્સલ્ય, સદાચાર ઔર કરુણા આદિ આદિ અનેક ગુણોં કો સિખાનેવાલા હૈ. ઇનકે ઉજ્જ્વલ ચરિત્રોં કો પઢ કર લાખોં કે જીવનોં મેં બડા ભારી પરિવર્તન હો ગયા ઔર જબ તક સંસાર મેં ઐસે-ઐસે મહાનુભાવોં કે ચરિત્ર વિદ્યમાન રહેંગે; તબ તક ઇનકે દ્વારા સંસાર કા ઇસ પ્રકાર ઉપકાર હોતા હી રહેગા!

આજ "ચાઁદ" કી પાઠિકાઓં તથા પાઠકોં કે સમ્મુખ, હમ કરુણા કી સાક્ષાત્ મૂર્તિ, મહિલાઓં કે આદર્શ, સદાચારમૂર્તિ, ધર્મ કા પ્રચાર કરનેવાલી, ત્યાગમૂર્તિ શ્રીમતી કુંતાદેવી કા જીવન વૃત્તાંત રખના ચાહતે હૈં હમે આશા હૈ કિ, પાઠિકાઓં કો ઇસસે શિક્ષા મિલેગી. શ્રીમતી કુંતાદેવી કી મૃત્યુ કો અભી ૧ વર્ષ સે અધિક નહીં હુઆ હૈ. ઇનકા જન્મ પ્રયાગ મેં ઉસ ઉચ્ચ કાયસ્થ

[illegible] શ્રી વિદ્યમાન થે.

[illegible]

[illegible] હિંદી, સંસ્કૃત, [illegible] આદિ ભાષાઓં [illegible] સે આપકા [illegible] થીં. વૈદિક ધર્મ કે પ્રચાર [illegible] સાહિત્ય પઢ કર સન્ ૧૯૨૦ [illegible], અનેકોં પુરુષોં કી વિદ્યમાનતા મેં, [illegible] શ્રીમતી કો આર્ય [illegible] ઔર સે પારિતોષિક ભી પ્રદાન કિયા ગયા થા ઔર [illegible] આર્ય મહાનુભાવોં ને આપકો રજત-પદક તથા સ્વર્ણપદક ભી પ્રદાન કિયે થે. શ્રીમતીજી [illegible] કાતને [illegible] મેં વિશેષ નિપુણ થીં. આપ ગલીચા બનાના, દસ્ત-કારી, [illegible], કસીદા ઔર ક્રોશિયા આદિ-આદિ અનેકોં કાર્યોં મેં પ્રવીણ થીં.

વૈદિક સાહિત્ય કો પઢ કર શ્રીમતીજી ને આર્ય પ્રતિનિધિ સભા કી અવૈતનિક ઉપદેશિકા કા કાર્ય અપને અંતસમય તક કિયા. આપકા સ્ત્રી-સમાજ મેં વિશેષ માન થા. આપ સ્ત્રિયોં મેં ઉચ્ચ શિક્ષા કે પ્રચાર મેં સદૈવ પ્રયત્નવાન્ રહીં. આપને અપની બુદ્ધિમત્તા સે થોડે હી સમય મેં અનેકોં કાર્ય સીખ કર શ્રી પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, વૃંદાવન મેં એક "મહિલા-વસ્ત્ર-કલા શ્રેણી" ખોલ દી થી. અનેકોં દેવિયોં ને ઇસસે લાભ ઉઠાયા. આપકે સત્સંગ સે અનેકોં દુશ્ચરિત્રા સ્ત્રિયાં ને સચ્ચરિત્રતા કા સબક સીખા.

આપ વૈદિક-ધર્મ કે પ્રચારાર્થ મેલોં મેં જાયા કરતી થીં. મુઝે સ્મરણ હૈ કિ, એક બાર વૃંદાવન મેં રથયાત્રા કા મેલા થા. વહાં ઈસાઈ મેમેં પ્રાયઃ સ્ત્રિયાં કો બહકા કર ઉન્હેં ઇસાઇ ધર્મ કી તાલીમ દિયા કરતી હૈં. ઉસ વર્ષ ભી જગહ જગહ પર ઇસાઈ ધર્મ કા પ્રચાર હો રહા થા. કઇ મિસ ઔર પાદરી, લોગોં કો બહકાતે ફિરતે થે. શ્રીમતી કુંતીદેવીજી એક માત્ર મહિલા થીં, જિન્હોંને મિસોં સે અનેકો બાર શાસ્ત્રાર્થ ઔર બહસ કર ઉનકો નિરુત્તર કર દિયા. આપને કઇ પ્રશ્ન કિયે, જિનકા ઉત્તર મિસોં સે ન બન પડા ઔર વહાં સે દુમ દબા કર ભાગ ગઈ. ઇસ પ્રકાર શ્રીધામ વૃંદાવન કે મેલા પર મિસોં ને આના હી છોડ દિયા.

આજ જબ હમ માતેશ્વરી કુંતીદેવીજી કા સ્મરણ કરતે હૈં, તો આંખેં અશ્રુપાત કરને લગતી હૈં. આપકા શરીરાન્ત લગભગ

૩૮ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હી હુઆ થા.

ઇસ સમય વૈદિક ધર્મપ્રચાર મેં સ્ત્રિયોં કી કિતની કમી હૈ! યહ સભી બહિનોં કો વિદિત હૈ. આજ ગુંડોં કે જાલ સે છુડાને કે લિયે ઉન્હેં ઇન છિપે દસ્યુઓં કો પ્રદર્શિત કરને કે લિયે સ્ત્રી-સમાજ મેં ઉનકી મહાન્ આવશ્યકતા થી. આપને અપને પતિ-દેવ કે સાથ સાથ હી ગૃહસ્થાશ્રમ સે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કી દીક્ષા પૂજ્યપાદ સ્વામી અચ્યુતાનંદજી મહારાજ સે ગ્રહણ કી થી. યદિ દેવીજી આજ જીવિત હોતીં, તો હમ ઉન્હેં આદર્શ સંન્યાસિનીરૂપ મેં દેખ કર અપનેકો ધન્ય માનતે!

ઉપનિષદોં કી ગાથાઓં મેં ઋષિ-પત્નિયોં કી ચર્ચા પઢને મેં આયા કરતી હૈ. ઇસ ઘોર કલિકાલ મેં યદ્યપિ વૈસા દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા, તો ભી શ્રી મહાત્મા આનંદભિક્ષુજી તથા માહેશ્વરી કુંતીદેવીજી કો દેખ કર વહી દૃશ્ય દૃશ્યમાન હોને લગતા થા. દોનોં મહાનુભાવ વૈદિક સાહિત્ય કે પંડિત થે તથા મહાત્માજી શ્રી. આનંદભિક્ષુજી અબ ભી વિદ્યમાન હૈં. આપને અપની ઉચ્ચ વેતનવાલી સર્વિસ કો લાત માર કર લગભગ ૬–૭ વર્ષ તક ગુરુકુલ વૃંદાવન કી, અવૈતનિક સહકારી મુખ્યાધિષ્ઠાતા કે રૂપ મેં, મહતી સેવા કી હૈ. આજકલ આપ શ્રી પ્રેમ મહાવિદ્યાલય મેં અવૈતનિક (ઑનરેરી) જનરલ મેનેજર કા કાર્ય કર રહે હૈં. ઐસે આદર્શ પુરુષોં તથા સ્ત્રિયોં કી ઇસ સમય બડી ભારી આવશ્યકતા હૈ.

અનાથસેવા

શ્રીમતી કુંતીદેવીજી ને અનેક અનાથોં કી પરવરિશ કી, કઈયોં કો આપને નિજ-વ્યય સે અનાથાલયોં મેં ભિજવાયા ઔર કઈ અનાથ વિધવાઓં કો વિધર્મી હોને સે બચાયા. આપ દેશ-કાલાનુસાર દાન દેને મેં ભી કમી નહીં કરતી થીં. મુઝ પર ભી શ્રીમતીજી કી વિશેષ કૃપા થી. અસહાય દશા મેં મુઝ અબોધ બાલક કો ઉન્હોંને પુત્રવત્ પાલા થા. જિનકે ઉપકાર કા પ્રતિફલ મૈં ઉન્હેં કુછ ભી ન દે સકા. હાં, ઉનકે ઉપકારી જીવન સે, ઉનકી ધાર્મિકતા સે, ઉનકે સદાચાર સે ઔર ઉનકી ઈશ્વરભક્તિ કી ભાવના સે પ્રેરિત હો કર મૈંને અપના જીવન ઉસી રૂપ મેં વ્યતીત કરને કા નિર્ણય કિયા હૈ, જિસ પથ કા ઉન્હોંને મુઝે દિગ્દર્શન કરાયા થા.

ઉનમેં શક્તિ થી, ઉનમેં બલ થા, ઉનકે પાસ ઉચ્ચતમ સુખમય જીવન વ્યતીત કરને કા સબ સામાન ઉપસ્થિત થા. યદિ ચાહતીં, તો યહ ભી ઐશ્વર્યમય જીવન બિતા સકતી થીં; પરંતુ દેશ કી દશા ને ઉન્હેં ઇતના વ્યથિત કિયા કિ, તમામ ઐશ-આરામ પર લાત માર, આપ વાનપ્રસ્થાશ્રમ કો ધારણ કર બાલ-બ્રહ્મચારિણી

કે રૂપ મેં રહા કરતી થીં.

હમ પરમેશ્વર સે ઉનકી સદ્દગતિ કી પ્રાર્થના કરતે હૈં તથા અપની દેશ કી બહિનોં સે અપીલ કરતે હૈં કિ, વે કાર્યક્ષેત્ર મેં આયેં, શ્રીમતી કુંતીદેવીજી કે જીવન સે શિક્ષા ગ્રહણ કરેં ઔર દેશ ઔર ધર્મ કી પરિસ્થિતિ પર વિચાર કર શ્રીમતીજી કી તરહ અપને જીવન કો દેશ ઔર ધર્મ કી સેવા મેં ન્યોછાવર કર દેં!

આર્ય દેવિયો !

શ્રીમતી કુંતીદેવીજી કે જીવન પર દૃષ્ટિપાત કરો! આજ વૈદિક-ધર્મ કી સેવા કી બડી આવશ્યકતા હૈ. પરમેશ્વર બલ દેં કિ, હમારી માતાએં ઔર બહિનેં આદર્શ જીવન બના સકેં ઔર દેશ ઔર ધર્મ કે લિયે શ્રીમતીજી કી તરહ મરતે દમ તક પ્રયત્નવાન રહેં! (એપ્રિલ-૧૯૨૬ ના "ચાઁદ"માં લેખકઃ-પં. ભારતભૂષણજી અત્રરથી)

૧૩–भगवती पार्वती का संक्षिप्त चरित्र

હમ હિંદુ, ભગવતી પાર્વતી કો વિશ્વમાતા કા પૂર્ણાવતાર માનતે હૈં, ઔર હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ વિશ્વ કી જનની-જાતિ કે સામને પુણ્ય, પાતિવ્રત ઔર પ્રેમ કા પવિત્ર આદર્શ એવં પાવન ઉદાહરણ રખને કે લિયે ઉન્હોંને દો બાર ઈસ વિશાલ વિશ્વંભરા કી ગોદ મેં જન્મ લિયા થા. પહિલી બાર ઉન્હોંને કનખલ કે અધીશ્વર, પરમ-તેજસ્વી દક્ષ પ્રજાપતિ કી કનિષ્ઠા સુતા કે સ્વરૂપ મેં અવતાર લિયા થા ઔર પિતા કે દ્વારા અપને પરમારાધ્ય પતિ કા કઠોર અપમાન કરને પર, ઉન્હોંને યજ્ઞકુંડ મેં અપના પવિત્ર શરીર કી આહુતિ દે દી થી. પૂર્વજન્મ મેં ઉનકા નામ થા સતી ઔર આજ ભી ભારત કી પરમ પવિત્ર પુત્રિયોં કા સંઘ ઉન્હીંકે શુભ નામ પર અપને કો સતી કહ કર પુકારતા હૈ. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ વે ભારતીય સતીમંડલ કી પ્રમુખ-અધિષ્ઠાત્રી દેવી હૈં; વે હી હિંદુઓં કી આદિ-માતા હૈં, વે હી નિખિલ બ્રહ્માંડ કી શક્તિ ઔર સંચાલનકર્ત્રી હૈં. ઉનકે પાવન ચરિત્ર કા મનન, અધ્યયન ઔર અનુકરણ પ્રત્યેક ભારતીય લલના કી ઇષ્ટસાધના હૈ; ભારત-વસુંધરા કી પતિગત-પ્રાણા પુત્રી, સુખ મેં, દુઃખ મેં, આનંદ મેં, આપત્તિ મેં, વિલાસ મેં, વિરાગ મેં—સદા ઉન્હીં જગન્માતા કી માનસિક પ્રતિમા કા આરાધન કરતી હૈં. આજ ઉન્હીં જગન્માતા પાર્વતી કે પવિત્ર ચરિત્ર કો લિખ કર હમ અપની લેખની કો સફલ બનાતે હૈં. કિન્તુ લિખને સે પહિલે હમ ઉન આદિ સતી કે શ્રીચરણકમલ મેં ભક્તિપૂર્વક અભિવાદન કર કે ઉનમેં શ્રદ્ધા, પ્રેમ

ઔર આનંદ કી સુગંધમયી સુમનાંજલિ સમર્પણ કરતે હૈં.

ભારતવર્ષ કે ઉત્તર કી ઓર, ઇસ પવિત્ર વસુંધરા કે પ્રબલ પ્રહરી કી ભાંતિ, વિશ્વ કા સર્વોચ્ચ એવં સર્વશ્રેષ્ઠ પર્વત હિમાલય અપને સિર પર તુષાર કા પ્રોજ્જવલ મુકુટ ધારણ કર કે દંડાયમાન હૈ. ભારતવાસિયોં કી દૃષ્ટિ મેં ઇસ પર્વત કા ઇતના અધિક મહત્ત્વ હૈ કિ વે સ્વર્ગ સે ઉસે બદલને કે લિયે પ્રસ્તુત નહીં હોંગે. ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ હિમાલય ઉસકી સભ્યતા કા મૂલ કેન્દ્ર હૈ. હિમાલય કી કંદરાઓંમેં ભારત કે ઋષિઓં ને સત્ય કે સમુજ્જ્વલ દર્શન પ્રાપ્ત કિયે થે; હિમાચલ કે ગિરિ–ગહ્વરોં મેં ઉપનિષદ ઔર શાસ્ત્રોં કે મૂલ સિદ્ધાંતોં કી વિવેચના હુઇ થી. હિમવાન્ કી ઉપત્યકા મેં વેદોં કે પવિત્ર મંત્રોં કી રચના ઔર ઉનકા પવિત્ર ગાન હુઆ થા. સૃષ્ટિ કે આદિકાલ સે ઉદ્દીપમાન સૂર્ય કી પ્રથમ કિરણ ઇસી હિમાલય કી તુષાર–ધવલ શોભામયી, ચોટી કો સબસે પહલે ચુંબન કરતી હૈ. હિમાલય કી સ્વર્ણ–ભૂમિ રત્નોં કી નિધિ હૈ; હિમાલય કી વનભૂમિ તેજોમયી ઔષધિયોં કા નંદન–વન હૈ; હિમાલય ભારત કી પવિત્ર અમૃતપ્રવાહિની સરિતાઓં કી જન્મ-ભૂમિ હૈ. પ્રાચીન ભારત કા હિમાલય અક્ષય કોષ હૈ. લૌકિક ઔર પારલૌકિક, દોનોં પ્રકાર કી સમૃદ્ધિયાં કો ભારત કી આર્યજનતા ને યહીં પ્રાપ્ત કિયા થા. ઇસ પ્રકૃતિ કી લીલાભૂમિ મેં ભારત કે મહાત્માઓં ને આદિશક્તિ કે દર્શન કિયે થે; ઇસકી પ્રત્યેક કંદરા, ઇસકી પ્રત્યેક ઉપત્યકા, ઇસકા પ્રત્યેક વન–પ્રાંત, ભારત કે ઉસ સુવર્ણકાલ મેં ભારતીય સભ્યતા, સંસ્કૃતિ ઔર સમૃદ્ધિ કે સંગીત સે મુખરિત હો ચુકા હૈ. તબ ક્યોં ન ભારતવાસી અપને હિમાચલ કો સ્વર્ગ સે ભી અધિક પ્રેમ કરેં ? જહાં ઉનકે પૂર્વજોં ને અખંડ સમાધિ કે અસીમ આનંદ કો પ્રાપ્ત કિયા થા, જહાં ઉનકે પૂર્વજોં ને વિશ્વપ્રેમ કે લિયે અનવરત સાધના કી થી, જહાં ઉનકે પૂર્વજોં ને વિશ્વ કે સંહારકારી રોગોં કી અવ્યર્થ ઔષધિયાં પ્રાપ્ત કી થીં ઔર જહાં કે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય કે અંતરાલ મેં ઉન્હોંને અક્ષય સૌંદર્ય કા મધુર હાસ્ય દેખા થા, વહાં કી પુણ્ય પવિત્ર ભૂમિ કો વે ક્યોં ન પ્રેમસહિત અભિવાદન કરેં ? ઇસી પુણ્ય ભૂમિ મેં વિશ્વનાથ શંકર કા કાંચન કૈલાસ હૈ, ઇસી અતુલ શોભામયી ભૂમિ મેં કવિજન, પ્રસિદ્ધ રાજહંસમુખરિત સુવર્ણ-કમલ શોભિત માનસરોવર હૈ, યહીં વિશ્વ કે અંતર યોગિયોં કી વિશ્રામશાલા હૈ ઔર સબસે બડા સૌભાગ્ય–સબ સે બડી મહિમા–જો ઇસ પવિત્ર ભૂમિ કો આજ ભી અક્ષય કીર્તિજ્યોતિ સે સમાચ્છાદિત કિયે હુએ હૈ, વહ હૈ કિ યહીં પર જગન્માતા સતી ને અવતાર લિયા થા ઔર ઇસી ભૂમિ કો અપની મધુર બાલ-

લીલા સે મુખરિત ઔર અપને પવિત્ર દામ્પત્ય–જીવન સે પવિત્ર કિયા થા! ભારત કી દૃષ્ટિ મેં ઇસી લિયે હિમાલય તીર્થેશ્વર હૈ.

ઇસ વિસ્તૃત હિમાચલ કે અધીશ્વર પર્વતરાજ હિમાલય (ઉનકા ભી નામ હિમાલય થા; કમ સે કમ પુરાણોં મેં વે ઇસી નામ સે પ્રસિદ્ધ હૈં) કી પાર્વતીજી દૂસરી સંતાન થીં. ભગવતી પાર્વતી કી જનની કા શુભ નામ થા મૈનકા દેવી. પુરાણોં મેં લિખા હૈ કિ જિસ દિન ભગવતી પાર્વતી કા જન્મ હુઆ થા, ઉસ દિન સ્વતઃ હી હિમાલય કી અપૂર્વ શોભા હો ગઇ થી. હિમાલય કે વિસ્તૃત પ્રદેશ પર બસન્ત છા ગયા થા; અસંખ્ય લતાઓં ને અપના શૃંગાર કિયા થા; ચંદન–સુગંધ–વાહી સમીર હો કર ઝૂમને લગા થા ઔર નિર્મલ–સલિલા નદિયોં ને મધુર રાગ અલાપના પ્રારંભ કર દિયા થા. સમસ્ત પ્રકૃતિ જગન્માતા કે અવતાર લેને પર પ્રસન્ન હો રહી થી. પર્વતરાજ કા સ્ફટિક-પ્રાસાદ ભી સ્વતઃ હી જગમગ જગમગ કરને લગ ગયા થા. યહ સબ ક્યોં ન હોતા? ઋદ્ધિસિદ્ધિ એવં નિધિ જિસકી ચરણ-સેવિકા એવં પરિચારિકા હો, ઉસકે અવતાર લેને પર ક્યોં ન વિશ્વ ઉત્ફુલ્લ ઔર ઉજ્જવલ હો ઉઠે? દેવતાઓં ને સ્તુતિસહિત આકાશમંડલ સે પુષ્પવૃષ્ટિ કી થી ઔર હિમાચલનિવાસી તપસ્વિજનોં ને જગન્માતા કે અવતાર ધારણ કરને પર મધુર સ્વર મેં વેદસ્તુતિ ગાઇ થી. કિન્નરિયોં ઔર યક્ષકન્યાઓં કે મધુર–મૃદુલ સંગીત સે હિમાચલ મુખરિત હો ગયા થા, બ્રહ્માંડોં કે જય જય-નાદ કન્દરાઓં મેં પ્રતિધ્વનિત હોને લગે થે. યહ સબ ચમત્કાર દેખ કર સ્વયં પર્વતરાજ ઔર ઉનકી મહિષી આશ્ચર્ય સે વિમુગ્ધ હો રહે થી. ઉન્હોંને જાન લિયા થા કિ કિસી ઉજ્જવલ આત્મા ને ઉનકે ઘર મેં જન્મ લિયા હૈ. ઉસ સદ્યઃજાત બાલિકા કા મુખ-મંડલ દેખ કર તો ઉનકે આનંદ ઔર આશ્ચર્ય કા પારાવાર નહીં રહા. અહા! કૈસા અનુપમ બાલસૌંદર્ય થા! ઉસ મુખ પર જો તેજ, જો લાવણ્ય એવં જો વિલાસ થા, ઉસકા વર્ણન કૌન કર સકતા હૈ? [illegible] જગજ્જનની [illegible] ને હાર માન લી ઔર [illegible]

[illegible] બાલસૌંદર્ય [illegible] ને પાર્વતીજી [illegible] પરંતુ યહ તો [illegible] હિમાલય સે [illegible]

સમસ્ત પ્રકાર કી વિદ્યાઓં મેં પારંગતતા પ્રાપ્ત કર લી. ઉનકી રહસ્યમયી અંતિમ અવસ્થાઓં કી વ્યાખ્યા સુન કર હિમાલય કી કંદરાઓં મેં રહનેવાલે યોગી ભી ચમત્કૃત હો જાતે થે; ઉનકે મુખ સે નિકલે હુએ અત્યંત સુંદર સિદ્ધાંતોં કો સુન કર બડે-બડે ધુરંધર વિદ્વાન ભી વિસ્મયાભિભૂત હો જાતે થે; ઉનકી વાણી કા વાદન સુન કર પશુપક્ષી તક નિઃસ્પંદિત હો જાતે થે ઔર ઉનકે દ્વારા ગાયે હુએ સરસ સંગીત કો સુન કર કલકલમયી નદિયોં તક કા પ્રવાહ રુક જાતા થા. યોગી, તપસ્વી ઔર મહાત્મા ઉનમેં જગદ્ધાત્રી કા પ્રકટ સૌંદર્ય દેખ કર ઉન્હેં પ્રણામ કર કે ઉનકે પૈરોં કી રજ અપને જટાશોભિત મસ્તક પર લગાતે થે. હિમાલય કે સમસ્ત પશુ-પક્ષી ઉનસે પ્યાર કરતે થે. જબ વે વનભૂમિ મેં વિચરણ કરતીં, તબ મૃગરાજ સિંહ સે લે કર સાધારણ શશક તક ઉનકે પાસ નિઃસંકોચ ચલે આતે થે. વે ભી સબકો પ્યાર કરતી થીં. પ્રત્યેક પક્ષી એવં પ્રત્યેક પશુ ઉનકી અસીમ સ્નેહ-સરિતા મેં સ્નાન કરતા થા, તબ ભલા મનુષ્યોં કી તો બાત હી ક્યા હૈ? મૃગાધિપ સિંહ ઉનકો દૂર વનપ્રદેશ મેં નિકલ જાને પર, ઉન્હેં અપની પીઠ પર બિઠા કર અનેક બાર ઉનકે પ્રાસાદ તક પહુંચા જાતા થા. ઉનકી ઇસ વિલક્ષણ શક્તિ કો દેખ કર હિમાલય ઔર મેનકા દોનોં ચમત્કૃત હો જાતે થે.

અપની સંતાન પર કિન માતાપિતા કા સ્નેહ નહીં હોતા હૈ? પર હિમાલય ઔર મેનકા પાર્વતી કો બહુત હી પ્યાર કરતે થે. હિમાલય તો ફિર ભી રાજકાજ મેં વ્યસ્ત રહતે થે; પર મેનકા કી તો પાર્વતી આંખોં કી જ્યોતિ થી. જબ કભી વે વન ઔર ઉપવનોં મેં ઘૂમને જાતી ઔર ઉન્હેં આને મેં દેર હો જાતી, તબ મેનકા વિકલ હો જાતી. પર્વતરાજ કો ભી પુત્રી કે દેખે બિના ચૈન નહીં પડતા થા. પાર્વતી કા સ્વભાવ બડા કોમલ ઔર સરલ થા; પરંતુ ઉનકે સ્વભાવ મેં એક પ્રકાર સે વૈરાગ્ય કા હી અંશ અધિક થા ઔર ઇસી લિયે ઉનકે માતા-પિતા કા હૃદય કભી-કભી બડા દુઃખી હો જાતા થા. કિશોર અવસ્થા મેં પ્રાયઃ બાલકોં કા હૃદય ખેલ-કૂદ હી મેં વિશેષ રમતા હૈ, પર પાર્વતી કા હૃદય સદા ઉપનિષદ્કથિત સિદ્ધાંતોં મેં રમતા રહતા થા. જબ કિશોર અવસ્થા કી સમાપ્તિ હોને લગી ઔર ઉસકે સ્થાન પર પ્રફુલ્લ યૌવન કા આગમન હુઆ, તબ ભી ઉસ વૈરાગ્યપ્રવૃત્તિ મેં કુછ કમી નહીં હુઈ. સરસ વિશાલ લોચનોં મેં પ્રસ્ફુટિત કમલ કી અરુણશ્રી કા તો વિકાસ હુઆ, પરંતુ ઉનમેં મદમયી ચપલતા કા કહીં પતા ભી નહીં થા ઉનકે કાન્તિમય કલેવર પર સરસ બસંત કા માધુર્ય ઝલકને લગા, પરંતુ ઉસકી શોભા શાંતિમય

સુંદર તપોવન કે સમાન હી રહી. ઉનકા મુખમંડલ બાલસૂર્ય કે સમાન સમુદ્ભાસિત હોને લગા ઔર ઉનકે અધર પર વિશ્વપ્રેમ કા હાસ્ય, ઉનકે કપોલયુગલ પર સરસ શાન્તિ કી શોભા ઔર ઉનકે લલાટ પર સમુજ્જ્વલ તેજ કા વિલાસ નૃત્ય કરને લગા. મૂર્તિમતી સાધના કે સમાન, સજીવ પુણ્યશ્રી કે સમાન એવં પ્રાણમયી પ્રણયપ્રતિમા કે સમાન વે શોભા પાને લગીં. જહાં સાધારણ બાલિકાઓં મેં યૌવનબસંત કે પ્રસ્ફુટિત હોતે હી શૃંગાર, વિલાસ ઔર ચાપલ્ય કા વિકાસ હોને લગતા હૈ, વહાં બાલિકા પાર્વતી કે ઉસ યૌવન-વન મેં શાન્તિ, કરુણા ઔર આનંદ કી ત્રિવેણી પ્રવાહિત હોને લગી. ઉન્હેં સમસ્ત રંગોં મેં ગેરુઆ રંગ રુચિકર પ્રતીત હોતા થા ઔર ઉસી રંગ મેં રંગી હુઇ સાડી સે ઉનકા કાન્તિમય કલેવર આચ્છાદિત રહતા થા. ઉનકે તેજોમય લલાટ પર કેસર-કુંકુમ કે સ્થાન પર પવિત્ર ભસ્મ કા ત્રિપુંડ્ર શોભા દેતા થા, ઉનકે વક્ષસ્થલ પર હીરક હાર, મોતીમાલા ઇત્યાદિ કે સ્થાન પર રુદ્રાક્ષમાલા આન્દોલિત હોતી થી ઔર ઉનકે શીશ-ભૂષણ કે સ્થાન પર વન્યકુસુમોં કા સરસ ગુચ્છ વિલસિત હોતા થા. ઉસ વૈરાગ્ય વેશ મેં ભગવતી પાર્વતી કી જો અભિનવ શોભા હોતી ઉસકા વર્ણન કરના હમારે લિયે સંભવ નહીં હૈ. તરુણ વૈરાગ્યશ્રી કી સજીવ શોભા કા વહ વિલાસ દેખ કર હિમા-ચલનિવાસી સમસ્ત ઋષિમંડલ આનંદ ઔર ભક્તિ સે વિભોર હો જાતા થા. યદ્યપિ પુત્રી કી ઇસ વૈરાગ્યપ્રવૃત્તિ કો દેખ કર પર્વતરાજ ઔર ઉનકી મહારાણી બહુત દુઃખી હોતીં, પરંતુ પાર્વતી કે હૃદય કો પ્રતિવાદ કરને સે દુઃખ ન હો—ઇસ કારણ વે કુછ ન કહતે. પાર્વતી કા સારા સમય અધ્યયન, મનન ઔર ચિંતન મેં વ્યતીત હોતા થા.

એક દિન કી બાત હૈ. ભક્તશિરોમણિ નારદ વિચરણ કરતે કરતે હિમાચલેશ્વર કી ઔષધિપ્રસ્થ નામક રાજધાની મેં આ પહુંચે. અપની મધુર વીણા પર ભગવાન કી પવિત્ર લીલા કા રાગ ગાતે હુયે ઉન્હોંને પર્વતરાજ કે સ્ફટિક પ્રાસાદ મેં પ્રવેશ કિયા. હિમાલય ઔર ઉનકી રાજમહિષી મૈનકા ને બડે આદર સે ઉનકા સ્વાગત કિયા ઔર ઉન્હેં અર્ઘ્ય દે કર મણિમય આસન પર બૈઠાયા. ઉસી સમય પાર્વતીજી ને ભી ઉસ સ્થાન પર પદાર્પણ કિયા ઔર બડી ભક્તિ કે સાથ મહર્ષિ નારદ કો પ્રણામ કિયા; પર ત્રિકાલ-દર્શી નારદ તો ઉસ અભિનવ વૈરાગ્ય-સૌંદર્ય કો દેખ કર આશ્ચર્ય ઔર આનંદ સે વિભોર હો ગયે. વે સસંભ્રમ આસન સે ઉતર પડે ઔર ઉન્હોંને સહસા પાર્વતીજી કે શ્રીચરણો મેં અપના જટા-જૂટમંડિત મસ્તક સ્થાપન કર દિયા. પાર્વતીજી કો બડા સંકોચ

હુઆ; હિમાલય ઔર મૈનકા કે તો આશ્ચર્ય કી સીમા હી નહીં રહી. ઉન્હોંને ઉઠ કર કહા—" હિમાલય! તુમ વાસ્તવ મેં બડે સૌભાગ્યશાલી હો, જો તુમ્હારે ઘર મેં સાક્ષાત્ જગન્માતા ને અવતાર લિયા હૈ. આજ મૈં ભી ધન્ય હૂં, જો ઇનકે પ્રેમ સ્વરૂપ કે મુઝે દર્શન હુએ હૈં. હિમાલય! યહ નિશ્ચય જાનના કિ ઇનકા શુભ વિવાહ ત્રિભુવનપતિ ચંદ્રચૂડ ભગવાન શંકર કે સાથ હોગા. પાર્વતી સતી કા અવતાર હૈં." ઇતના કહ કર ઉન્હોંને ફિર એક બાર ભગવતી પાર્વતી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કિયા ઔર હરિ-ગુણ ગાતે-ગાતે વહાં સે અંતર્હિત હો ગયે. હિમાલય ઔર મૈનકા કે આનંદ ઔર ઉલ્લાસ કા પારાવાર નહીં રહા. દેવર્ષિ કે ઇન વચનોં સે ઉન્હેં પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત હુઇ; પર ભગવાન શંકર કે સાથ ઉનકા વિવાહ કિસ પ્રકાર કરેં, યહ વે નહીં સોચ સકે. પાર્વતીજી યૌવન કે મધ્યાહ્ન મેં પહુંચ ગઇ થીં; શંકર કી ઓર સે ઉનકે સાથ વિવાહ કરને કી કોઇ સૂચના પ્રાપ્ત નહીં હુઇ ઔર સ્વયં વે ઇસ ભય સે કિ કહીં શંકર અસ્વીકાર કર દેં તો ઉનકા અપમાન હોગા. પાર્વતી કો ઉનકી ચરણદાસી બનાને કા પ્રસ્તાવ કરતે હુયે વે સંકુચિત હોતે થે.

અબ થોડી દેર કે લિયે હમારી કથા કી સ્રોતસ્વિની દૂસરી ઓર કો પ્રવાહિત હોતી હૈ. દક્ષકન્યા સતી કે દેહત્યાગ કરને કે ઉપરાંત ભગવાન્ શંકર એક બાર હી સંસાર કી ઓર સે વિમુખ હો કર અખંડ તપસ્યા મેં તલ્લીન હો ગયે ઔર ઉન્હોંને અપને એકાંતનિવાસ કે લિયે હિમાલય કે હી એક પ્રદેશ કો ચુના; યહ એક અત્યંત રમણીય સ્થલ થા. પાસ હી મેં નિર્મલસલિલા ગંગા કા પ્રવાહ કલ-કલ ધ્વનિ કરતા હુઆ ચલા જા રહા થા. ચારોં ઓર દેવદાર કે ઊંચે-ઊંચે વૃક્ષ અપૂર્વ ગંભીરતા કે સાથ ખડે હુએ થે. સ્વતઃ ઉત્પન્ન કેશર કે સૌરભ ઔર કસ્તૂરી-મૃગોં કી કસ્તૂરી કી સુગંધ સે વહ સ્થલ પરિપૂર્ણ રહતા થા. પક્ષિકુલ કે મધુર સંગીત સે વહ પ્રદેશ મુખરિત હોતા થા; ઔર વહાં પર રાતદિન ચંદન-ગંધ-વાહી સમીર પ્રવાહિત હોતા થા. પ્રાતઃકાલ કે સમય ઉદીયમાન સૂર્ય કી ઔર સાયંકાલ કે સમય અસ્તંગત પ્રભાકર કી કોમલ કિરણોં સે વહાં કી તુષાર-ધવલ શિખરમાલાયેં સુવર્ણ ઔર ચાંદી કી ભૂમિ કી ભ્રાંતિ સમુદ્ભાસિત હોતી થીં. વહાં પર અપને નંદી કો પહેરે પર રખ કર ત્રિલોકપતિ શંકર આનંદમયી સમાધિ મેં તલ્લીન રહને લગે. ઇસી પ્રસંગ મેં હમ એક બાત ઔર કહ દેના ચાહતે હૈં જિસ સમય કી બાત હમ કહ રહે હૈં, ઉસ સમય તારકાસુર નામ કા એક રાક્ષસ દેવતાઓં કો બડા દુખ દે રહા થા. ઉસને ઇનમેં ન કિતનોં હી કો જુદા કર લિયા થા. કિતને હી ઉસકે ભય ન પતન

કી કંદરાઓં મેં છિપ ગયે થે. જો બચ રહે થે, વે ઉસકી આજ્ઞા માનતા ઔર ચાકરી કરતે થે. વહ સ્વયં સ્વર્ગ કા અધીશ્વર બન બૈઠા થા ઔર દેવતાઓં સે અપની સેવા કરાતા થા. ઉસકે અત્યાચાર સે દુઃખી હો કર દેવતાઓં ને જા કર બ્રહ્માજી સે પ્રાર્થના કી. બ્રહ્માજી ને કહા—"દેવગણ! તારકાસુર ને અખંડ તપ કરકે મુઝસે યહ વરદાન પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ કિ તુમમેં સે કોઇ ભી દેવતા ઉસે માર નહીં સકેગા. હાં, ઉસકો કેવલ એક જન માર સકતા હૈ ઔર વહ હૈ ત્રિલોચન શિવ કે વીર્ય સે ઉત્પન્ન હોનેવાલા રાજકુમાર."

દેવતાઓં ને કહા—"મહારાજ! શંકર તો એક બાર હી સંસાર સે વિમુખ હો રહે હૈં. જબ સે સતી ને દેહત્યાગ કિયા હૈ, તબસે ઉન્હોંને એક બાર હી સંસાર કા પરિત્યાગ કર દિયા હૈ. હમારી સમઝ મેં શંકર એકપત્નીવ્રત કે પરમ પક્ષપાતી હૈં. તો આપ કહિયે વિવાહ કરને લગે ઔર વિવાહ ન કરને સે કુમાર કી ઉત્પત્તિ કી ભી ક્યા સંભાવના હૈ?"

બ્રહ્મા ને કહા—"યહ ઠીક હૈ; પર સતી ને હી પાર્વતી કે રૂપ મેં હિમાલય કે ઘર અવતાર લિયા હૈ. વે શંકર કે લિયે અખંડ તપ કરેંગી ઔર અંત મેં શંકર કે સાથ ઉનકા પાણિગ્રહણ હોગા. અબ યહ તુમ્હારા કર્તવ્ય હૈ કિ તુમ ઐસે ઉપાય કરો, જિસસે ઉન દોનોં કા શીઘ્ર સંબંધ હો જાય. જગન્માતા પાર્વતી કા પુત્ર હી તારકાસુર કા વધ કરને મેં સમર્થ હોગા—ઔર કિસી કા યહ સામર્થ્ય નહીં હૈ."

[illegible] બ્રહ્માજી અંતર્ધાન હો ગયે. દેવતાઓં કે [illegible] ઔર વે શંકર ઔર પાર્વતી કે પુણ્ય સંબંધ કો [illegible] કરને કે ઉપાય સોચને લગે. [illegible] આપ [illegible]

[illegible]

તપસ્વી સ્ત્રી કો તપસ્યા મેં વિઘ્નસ્વરૂપ માનતે હૈં. ઉનકા વિશ્વાસ હૈ કિ સ્ત્રી કે પાસ રહને સે મન મેં વિકાર ઉત્પન્ન હોતા હૈ, પર અખંડ યોગી શંકર ને હિમાલય કે પ્રસ્તાવ કો સાદર ઔર સપ્રેમ સ્વીકાર કિયા. પાર્વતી ઉનકી સેવા-શુશ્રૂષા કે લિયે અપની સખિયોં સહિત વહીં રહને લગીં. શંકર કી સેવા સે બઢ કર પાર્વતી કો ઔર કૌનસા સુખ હો સકતા થા? વે ઉનકે પરમારાધ્ય પ્રભુ થે. વે ઉનકે પ્રાણોં કે પ્રાણ, જીવન કે સંજીવન ઔર ઉનકી આત્મા કે આલોક થે. નિર્વિકાર ભાવ સે, એકાંત શુદ્ધ પ્રેમ કે સાથ ભગવતી પાર્વતી ઉનકી સેવા ઔર સમારાધના કરને લગીં. નિત્ય-પ્રતિ વે અપને કોમલ હાથોં સે ઉનકી કુટી કો પરિષ્કૃત કરતીં; ઉનકે લિયે ગંગા કે નિર્મલ પ્રવાહ મેં જલ લાતીં; પૂજા કે લિયે પુષ્પચયન કર લાતીં; યજ્ઞ કે લિયે સમિધાયેં આનયન કરતીં; ઉનકે ભોજન કે લિયે વે ગાય કે દૂધ કા ઔર સુંદર મધુર ફલમૂલોં કા પ્રબંધ રખતીં—કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ વે મૂર્તિમતી સેવા કી ભાંતિ અપને મહેશ્વર કી સેવા કરતીં. યદ્યપિ ઉનકી અનેક સખિયાં ઉનકે સાથ થીં, મગર વે ઉન્હેં ઇસ અનુરાગમયી સેવા મેં ભાગ નહીં લેને દેતી થીં. ભગવાન્ ચંદ્રચૂડામણિ શંકર ઉનકી સેવા સે સદા સંતુષ્ટ રહતે ઔર એક દિન ઉન્હોંને ઉનકી શુશ્રૂષા સે પરમ પ્રસન્ન હો કર ઉન્હેં વર દિયા—"પાર્વતિ! તુમ્હેં ઐસા ગુણવાન્ વર પ્રાપ્ત હોગા, જો તુમ્હારે અતિરિક્ત વિશ્વ કી અન્ય કિસી સુંદરી કી ચિંતા નહીં કરેગા."

ઇસ વરદાન કી બાત સુન કર પાર્વતી કા હૃદય આનંદ સે ઉત્ફુલ્લ હો ગયા ઔર ઉન્હોંને મન હી મન કહા—'દેવ! યહ તુમ્હારી દાસી તો તુમ્હેં હી પતિરૂપ મેં પ્રાપ્ત કર કે પ્રસન્ન હોગી. તુમ્હી મેરે હૃદયેશ્વર હો." ઇસી પ્રકાર દિન વ્યતીત હોને લગે, પર શંકર કે હૃદય મેં કિસી પ્રકાર કા વિકાર નહીં ઉત્પન્ન હુઆ ઔર ઉન્હોંને પાર્વતી કે સાથ વિવાહ કરને કી કોઇ ઇચ્છા પ્રકટ નહીં કી. યદ્યપિ પાર્વતી કો ઇસકી ચિંતા નહીં થી, ક્યોંકિ વે તો રાતદિન ઉન્હીં કી સેવા મેં રહતી થીં, જિનકી પ્રતિમા ઉનકે હૃદયાસન પર આસીન થી. લૌકિક દૃષ્ટિ મેં ભલે હી ઉનકા વિવાહ ન હુઆ હો, પર વે તો ઉનકો અપના પૂજ્ય પતિ બના ચૂકી થીં. રહી ભોગવાસના કી બાત; સો પાર્વતી કી પ્રવૃત્તિ હી વૈરાગ્યમયી થી, વે તો શિવ કો નિર્વિકાર ભાવ સે પ્રેમ કરતી થીં પર દેવતાઓં કી ચિંતા તો બઢ ગઇ. ઉન્હોંને સોચા થા કિ ભગવતી પાર્વતી ઔર ભગવાન શંકર કે રાતદિન સાથ રહને સે ઉન દોનોં મેં અપૂર્વ સ્નેહ ઉત્પન્ન હો જાયગા ઔર વે દોનોં વિવાહબંધન મેં બંધ જાયેંગે. પર ઉન્હોંને દેખા કિ પાર્વતી કી ઉસ અનુરાગમયી સેવા ને શંકર કે હૃદય મેં

તો કિસી ભી પ્રકાર કી વાસના કો ઉત્પન્ન નહીં કર પાયા. તબ તો વે બહુત ચિંતિત હુઈ. ઉનકી બુદ્ધિ તો સ્વાર્થ સે પરિભ્રષ્ટસી હો રહી થી; વે યહ ક્યા સમઝ સકતે થે કિ વિશુદ્ધ પ્રેમ મેં વાસના કા સ્થાન કહાં! ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ, નરનારી વિવાહ–બંધન મેં આબદ્ધ હો જાને પર પરસ્પર ભોગ–વાસના મેં હી પ્રવૃત્ત હોતે હૈં. પર વહ ગૌણ વસ્તુ હૈ, પ્રમુખ તો પ્રેમ હૈ. વાસ્તવ મેં ઉસ પ્રેમ–વાસના કા રહસ્ય હૈ સૃષ્ટિક્રમ કી રક્ષા કરના ઔર ઇસી લિયે જો આદર્શ પ્રેમ કે ઉપાસક હૈં, વે કેવલ ઇતને હી કે લિયે ભોગવાસના મેં પ્રવૃત્ત હોતે હૈં. અસ્તુ; દેવતાઓં ને અબ ઔર ઉપાય સોચા.

એક દિન દેવતાઓં કી બડી ભારી સભા હુઇ ઔર ઉસમેં યહ પ્રસ્તાવ હુઆ કિ ભગવાન્ શંકર કે હૃદય મેં વિકાર ઉત્પન્ન કરને કા ભાર કામદેવ કો સૌંપા જાય. એક બાર તો ઇસ પ્રસ્તાવ કો સુન કર કામદેવ કાંપ ઉઠા. ક્યોંકિ વહ જાનતા થા કિ શંકર કે હૃદય મેં વિકાર ઉત્પન્ન કરના અસંભવ–પ્રાયઃ હૈ ઔર ઉસકા પરિણામ બહુત અનિષ્ટકર હોગા; પર જબ દેવતાઓંને બહુત કુછ કહા સુના, તબ કામદેવ ને કહા—"અચ્છી બાત હૈ. આપ સબકી આજ્ઞા શિરોધાર્ય હૈ. મૈં જાનતા હૂં કિ ઇસ કાર્ય મેં મુઝે પ્રાણોં કી આહુતિ દેની હોગી, પર યદિ અકેલે મેરે પ્રાણોત્સર્ગ સે આપ સબકી રક્ષા હોતી હૈ, તો વહ મુઝે સાનંદ સ્વીકાર હૈ." દેવતાઓં ને કામદેવ કે ઇન બચનોં કો સુન કર બડે ઉચ્ચ સ્વર સે ઉસકા જયઘોષ કિયા. કામદેવ શંકિત હૃદય સે અખંડ યોગી શંકર કે હૃદય મેં વિકાર ઉત્પન્ન કરને કે લિયે ઉસી સ્થાન કી ઓર ચલા, જહાં શંકર રહતે થે.

કામદેવ ને અપને સખા બસંત કો બુલા કર કહા કિ, સમસ્ત હિમાલય કો તુમ આજ નંદનવન બના દો. ફિર ક્યા થા; એક બાર હી લતાયેં સરસ સૌરભયુક્ત સુમનભાર સે લચ ગઈ ઔર બડે ઉલ્લાસ ઔર પ્રેમ સે ઉન્હોંને અપને આશ્રયવૃક્ષોં કો આલિંગન કરના પ્રારંભ કર દિયા. કેતકી, કસ્તૂરી ઔર ચંદન કી સુગંધ સે બની હુઈ વાયુ બહને લગી. [illegible]

[illegible]

આસન પર ઉસી અલિંગનિર્વિકાર ભાવ મેં બૈઠે રહે. સામને કે અંકુર વૃક્ષ પર બૈઠે હુએ બસંત-સખા કામદેવ શિવ કે ઇસ અખંડ સમાધિમગ્ન સ્વરૂપ કો દેખ કર સ્વયં ભી વિમુગ્ધ હો ગયે. ઉસી સમય ફૂલોં કે આભૂષણોં સે અપને ફૂલ સે ભી સુંદર ઔર કોમલ અંગો કા શૃંગાર કિયે હુએ, ઔર અપને કરકમલોં મેં ફૂલોં કી માલાયેં લિયે હુએ ભગવતી પાર્વતી ને ઉસ સ્થાન પર પ્રવેશ કિયા. કામદેવ ને અપને મન મેં કહા—"અહા! કૈસા સમુજ્જ્વલ સૌંદર્ય હૈ! યહી ઠીક સમય હૈ! ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ શિવ અખંડ યોગી હૈં, પર પાર્વતીજી કે ઇસ વિમલ સૌંદર્ય કે સામને આજ ઉનકે યોગ કી ક્યા શક્તિ હૈ!" ઇતના કહ કર કામદેવ ને વહીં સે અપને અમોઘ 'સંમોહનાસ્ત્ર' કો શિવ કે હૃદય પર છોડ દિયા. શિવ કી સમાધિ ભંગ હો ગઇ. ઉન્હોંને અપને સામને ખડી હુઇ ભગવતી પાર્વતી કો દેખા. વાસ્તવ મેં ઉનકા મન ચંચલ હો ગયા. ઉસી સમય મંદ માતંગગતિ સે આગે બઢ કર ભગવતી પાર્વતી ને અપને હાથોં કી ગૂંથી હુઇ માલા અપને આરાધ્ય દેવ કે ગલે મેં પહના દી. શિવ ઔર ભી ચંચલ હો ઉઠે. મંદ-મંદ હાસ્ય કરતે હુએ, મદમયી દૃષ્ટિ સે ઉન્હોંને ભગવતી પાર્વતી કી ઓર દેખા. ભગવતી કે વિશાલ લોચનોં મેં ભી સલજ્જતા કા પ્રાદુર્ભાવ હુઆ. ભગવતી ને આંખેં નીચી કર લીં ઔર ઉન્હોંને ઉનકે ચરણોં મેં મસ્તક રખ દિયા. ઉનકે લલાટ સે જબ શિવ કે ચરણોં કા સ્પર્શ હુઆ, તબ દોનોં હી કા શરીર કંટકિત ઔર હૃદય ઉલ્લસિત હો ઉઠા. ભગવતી પાર્વતી ને ફિર એક બાર અપને વિશાલ કમલ-લોચનોં કો ઉપર ઉઠા કર ભગવાન્ શંકર કે સુંદર મુખમંડલ કી ઓર દેખા. ઉસ સમય ભી ઉનકી વિશાલ આંખોં મેં રસ, પ્રેમ ઔર આનંદ કી ત્રિધારા પ્રવાહિત હો રહી થી. ભગવતી ને ફિર નયન નીચે કર લિયે.

શિવ કે હૃદય કા વિકાર ક્ષણસ્થાયી થા. ઉન્હોંને શીઘ્ર હી ઉસ વિકાર કા દમન કર દિયા ઔર અપને ચારોં ઓર દેખા. યદ્યપિ અબ તક કામદેવ અપની સફલતા પર પ્રસન્ન હો રહા થા, પર જબ ઉસને શિવ કે વિકાર કો વિલુપ્ત હોતે હુએ દેખા ઔર શિવ કો ચારોં ઓર ઉસ વિકારોત્પત્તિ કે મૂલકારણ કા અન્વેષણ કરને કે લિયે દૃષ્ટિ દૌડાતે દેખા, તબ તો વહ ભય સે કાંપ ઉઠા ઔર ઉસી સમય ઉસ કંપિત-કલેવર કામદેવ પર શિવ કી દૃષ્ટિ પડી. ઉસી સમય ઉનકે તીસરે લોચન સે એક ઐસી ભયંકર અગ્નિ પ્રકટ હુઇ, જિસને ક્ષણભર મેં કામદેવ કો ભસ્મ કર દિયા. જગજ્જયી કાલીદાસ ને ઉસ સમય કા વર્ણન કરતે હુએ લિખા હૈ:—

"क्रोधं प्रभो संहर संहरेति, यावत् गिरा खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा, भस्मावशेषं मदनं चकार ॥"

કામદેવ ભસ્મ હો ગયા ઔર શંકર ભી વિલાપ કરતી હુઈ રતિ કો દ્વાપર યુગ મેં પ્રદ્યુમ્ન કે સ્વરૂપ મેં કામદેવ કે પ્રકટ હોને કા વરદાન દે કર વહાં સે અંતર્હિત હો ગયે.

તબ તો પાર્વતી કો મહાદુઃખ હુઆ. શિવ કે વિયોગ મેં પાર્વતી આકુલ હો કર વિલાપ કરને લગીં. ઉનકી સખિયાં જિતના હી સમઝાતી થીં, ઉતના હી ઉનકા દુઃખ ઔર દૂના હોતા જાતા થા. અન્ત મેં હિમાલય ઔર મેનકા કો ભી ઇસકા સમાચાર મિલા. વે ભી આયે. આકુલ પાર્વતી કો ઉન્હોંને ભી સમઝાયા, પર ઉસકા કુછ પ્રભાવ નહીં હુઆ. બહુતેરા કહા સુના, પર પાર્વતી પર ઉસકા કુછ અસર નહીં હુઆ. ઉન્હોંને કહા—"માતા ! અબ મૈં ઘર નહીં જાઊંગી. જિન મહાત્મા કો મૈંને અપને હૃદય કે આસન પર આસીન કર લિયા હૈ, ઉન્હેં મૈં કિસી ન કિસી ભાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરૂંગી. મૈં તપસ્યા કરૂંગી ! ઐસી સ્થાન પર, [illegible] [illegible] કરૂંગી. યદિ ઉન્હેં ન [illegible] [illegible] હૂંગી."

[illegible]

નારી કે હૃદય કે મૂલ્ય કા તુમ્હેં ક્યા પતા! જિસ મહાભાગ કી પ્રતિમા કો મૈંને અપને હૃદયાસન પર આસીન કર લિયા હૈ, ઉનકે અતિરિક્ત મૈં ઔર કિસીકો નહીં ચાહતી. સ્વર્ગ કી વિભૂતિ, વિશ્વ કી સંપત્તિ, બ્રહ્માંડોં કા આધિપત્ય, સબ મૈં ઉનકે ચરણોં કી એક રજ પર વાર દે સકતી હૂં." બ્રહ્મચારી હંસા ઔર ઉસને કહા "પર ઇસ અખંડ પ્રેમ કે યોગ્ય શિવ કદાપિ નહીં હૈ! ઉસકે પાસ ન રહને કો સ્થાન હૈ, ન પહિનને કો વસ્ત્ર. વહ ઉન્મત્ત કી ભાંતિ સ્મશાન મેં ઘૂમતા ફિરતા હૈ, સર્પોં કો લિપટાયે રહતા હૈ, પાગલોં કી ભાંતિ ધૂલી ઔર ચિતા-ભસ્મ લગાયે ફિરતા હૈ. સંપત્તિ કે નામ પર ઉસકે પાસ કેવલ એક ટૂટે સીંગ કા નાદિયા માત્ર હૈ. ગુણ તો ઉસમેં એક ભી નહીં. વહ ક્યા કિસી સુંદરી સ્ત્રી—ઔર વહ ભી તુમ્હારી જૈસી ત્રિભુવન મેં અદ્વિતીય સુંદરી—કે પ્રેમ કા પાત્ર હોને યોગ્ય હૈ? ઉન્મત્ત, નગ્ન, જટાજૂટધારી...!"

ઉમા અબ ન સુન સકી. ઉન્હોંને રોષ સે ભરે હુયે તીવ્ર સ્વર મેં કહા—"ચુપ રહો! મહાપુરુષોં કી નિંદા કરનેવાલા તો પાપી હૈ હી, સુનનેવાલા મહાપાપી હૈ." અપની સખિયોં કી ઓર દેખ કર ઉમા ને કહા—"ઇનસે કહ દો કિ યહ ઇસી સમય મેરી કુટી સે ચલે જાયં. મહેશ્વર કી નિંદા સુનને કી અપેક્ષા મૈં આત્મત્યાગ કર દેના અચ્છા સમઝતી હૂં."

ઇતના કહ કર ઉમા ને ઘૃણાપૂર્વક બ્રહ્મચારી કી ઓર સે મુખ ફેર લિયા. ઉસી સમય બ્રહ્મચારી ને આગે બઢ કર ઉમા કા હાથ પકડ લિયા. ઓહ! વહ શીતલ, આનંદપ્રદ સ્પર્શ કૈસા! વહ પવિત્ર, સરસ એવં મધુર સ્પર્શ કૈસા! ઉમા ને આંખ ઉઠા કર દેખા—બ્રહ્મચારી કા કહીં પતા નહીં. સખિયાં મુસ્કુરા કર દૂર ચલી જા રહી હૈં ઔર સ્વયં જગદીશ્વર દેવાધિદેવ શિવ શંકર અપને હાથ મેં પાર્વતી કા હાથ લિયે હુવે પ્રેમ ઔર આનંદભરી દૃષ્ટિ સે ઉનકી ઓર દેખ રહે હૈં. ઉમા કે વિશાલ કમલલોચનોં સે આનંદ ઔર અનુરાગ કા સ્રોત ઉમડ પડા. ઉનકે કપોલોં મેં લજ્જા કી [illegible]

મેરે હાથ કો અપને પવિત્ર પ્રેમ-પ્રદીપ સે આલોકમય બનાઇયે."

ભગવતી પાર્વતી કી સાધના સફલ હુઈ. જિનકી નિંદા કે શબ્દો કો સુન કર ઉન્હોંને અપને શરીર કી આહુતિ દે દી થી, જિનકે પ્રેમ ઔર પવિત્ર સંસર્ગ કો પ્રાપ્ત કરને કે લિયે વે કઠોર સાધના ઔર અખંડ તપસ્યા મેં રત હુઈ થીં, ઉન્હીં કો પા કર ઉન્હેં કિતની પ્રસન્નતા હુઈ હોગી-યહ ક્યા લિખ કર બતાને કી વસ્તુ હૈ? ઉસ અસીમ આનંદ કી અસીમ કલ્પના ઔર ઉસસે ભી અધિક સીમાબદ્ધ વાણી કૈસે પરિવ્યક્ત કર સકતી હૈ? પર તો ભી હિંદુ-કુમારિકા કે ઉચ્ચ આદર્શ કે અનુસાર ભગવતી ને કહા—"પુરુષવર! આજ મેરા જન્મ સફલ હો ગયા. મૈં આપકે ચરણોં કી દાસી હૂં, પર આપ મેરે પિતા-માતા સે મુઝે માંગ કર અપને સાથ કૈલાસ લે ચલિયે!" 'તથાસ્તુ' કહ કર શંકર અંતર્હિત હો ગયે. કઠોર સાધના મેં સંલીન હો કર ભગવતી પિતૃપ્રાસાદ મેં લૌટ ગઈં. માતા મેનકા ને ઉન તપઃકૃશ, પર પરમતેજોમયી દુહિતા કો હૃદય સે લગા લિયા.

શંકર ને સપ્તર્ષિયોં કો બુલાયા ઔર ઉનકે સાથ હી વસિષ્ઠ-પત્ની સતીશિરોમણિ અરુન્ધતી કો ભી બુલા ભેજા. ઉનકે આને પર શંકર ને ભગવતી અરુંધતી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કિયા. યહ હૈ ભારતીય પતિવ્રતા કા ગૌરવ! વિશ્વ કે નિયંતા ભી ઉસકે ગૌરવ કી રક્ષા કે લિયે ઉસકે ચરણોં મેં પ્રણિપાત કરતે હૈં! સપ્તર્ષિયોં ને શંકર કો પ્રણામ કિયા. શંકર ને પ્રત્યુત્તર મેં અભિવાદન કર કે કહા—"સતી ને હિમાચલસુતા પાર્વતી કે સ્વરૂપ મેં અવતાર લિયા હૈ. અબ મૈં ફિર ઉન્હેં અપની ગૃહસ્થી કી અધિષ્ઠાત્રી દેવી બનાના ચાહતા હૂં. આપ લોગ ભગવતી પાર્વતી કો મેરે લિયે માંગ લાઇયે. ભગવતી અરુંધતી આપકે સાથ હૈં; ઇસસે આપકા કામ સરલ હો જાયગા."

યથાસમય યથારીતિ શંકર ઔર પાર્વતીજી વિવાહ-બંધન મેં આબદ્ધ હો ગયે. વિશ્વ કે આદિ-દંપતિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમ મેં પ્રવિષ્ટ હો ગયે. યથાસમય ભગવતી કો લે કર શંકર કૈલાસ પહુંચે: જો કૈલાસ ઇતને દિનોં સે શ્રીહીન ઔર શોભાહીન પડા હુઆ થા, વહ ફિર સમુજ્જ્વલ હો ઉઠા. ભગવતી ને અપને હાથો સે પુષ્પ, વૃક્ષ ઔર ફલોં કે પાદપ લગાયે ઔર કૈલાસ કી શુભ-શ્રી કો ફિર સે સજીવ કર દિયા. ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં બૈઠ કર ભગવતી વેદાંત ઔર ઉપનિષદ કી વ્યાખ્યા સુના કરતીં ઔર ઇસી પ્રકાર સ્નિગ્ધ સુરભિત પ્રભાત, ઉજ્જ્વલ ચાંદની રાત મેં ભગવતી કી વીણા કે મધુર સ્વર કો ઔર ઉસકે સાથ મેં ગાયે હુયે ઉનકે સરસ રાગ કો મહેશ્વર વિમુગ્ધ હો કર સુના કરતે. આદિદંપતિ

કા વહ ગૃહસ્થાશ્રમ કવિ–કલ્પના સે ભી અધિક સુંદર, વેદ–મંત્રોં સે ભી અધિક પવિત્ર, આદિપ્રભાત સે ભી અધિક સુવર્ણ [illegible] ઔર પ્રસ્ફુટિત પારિજાત સે ભી અધિક સુરભિત થા. ઐસે ગૃહસ્થાશ્રમ મેં, યથાસમય, ભગવતી પાર્વતી ને એક પુત્રરત્ન પ્રસવ કિયા. ઉસ દિન ભગવતી ને વીર માતા કે આસન કો અલંકૃત કિયા ઔર વિશ્વ કો પાવન માતૃત્વ કે પુણ્ય ઉદાહરણ કા દર્શન કરાયા. ઇસ બાલક કા નામ રક્ખા ગયા 'કાર્તિકેય.' સ્વયં મહેશ્વર ને ઉસે વેદ–વેદાંગ ઔર શસ્ત્રોં કી શિક્ષા દી; શંકર ને દિવ્ય ભી દિવ્ય–શસ્ત્ર ઉન્હેં પ્રદાન કિયે. ભગવતી પાર્વતી સ્વયં ભી વીરાંગના થીં ઔર ઉન્હોંને ભી ઉસ બાલક કો શિક્ષિત બનાને મેં મહેશ્વર કી સહાયતા કી. વીર માતા કા વીર પુત્ર વિશ્વ કી રક્ષા કે લિયે પ્રસ્તુત હુઆ. દેવતાઓં ને ઉસે અપની સેના કા સેનાપતિ બનાયા ઔર દેવતાઓં કી સેના લે કર વહ તારકાસુર ઔર ઉસકી સેના કે [illegible] કરને કે લિયે જાને કો સમુદ્યત હુઆ. જાને સે પહલે ઉસને માતા પાર્વતી કે ચરણસ્પર્શ કિયે. વીર માતા પાર્વતી ને કહા, [illegible] પુત્ર! આનંદ સહિત સંગ્રામ કો જાઓ! [illegible]

[illegible]

[ill]ગના હો, તો વહ અપની ઇચ્છા કે અનુસાર અપને પુત્રો કો [ill]ા સકતી હૈ. ભગવતી પાર્વતી કા પાવન આદર્શ કર્મ ક્રિયે [ill]ર હિંદૂ જાતિ કે લિયે આદર્શ હૈ ઔર ઉસીકી પવિત્ર કથા અનેક કવિયોં ને અપની વાણી કા પવિત્ર વિષય બનાયા હૈ.

ભગવતી પાર્વતી કે જીવન કે સાથ એક ઔર પ્રમુખ ઘટના [ill] સંબંધ હૈ. ઇસ ઘટના કો વિદિત કિયે બિના હમારી દૃષ્ટિ મેં [ill]કા ચરિત્ર અધૂરા રહ જાયગા, ઉસકા કારણ યહ હૈ કી ભગવતી [ill] અપની ઇસ લીલા કે દ્વારા વિશ્વ કો યહ બતાયા થા કિ નારી [ill]ષ કી જડ દ્રવ્ય-સામગ્રી કે સમાન નહીં હૈ. પુરુષ-જાતિ કો [ill]સકે અધિકારોં કો પૈરોં તલે કુચલને કા અધિકાર નહીં હૈ. વહ [ill]સકી સંગિની હૈ, કીતદાસી નહીં હૈ. સાથ હી સાથ, ઉન્હોંને અપને ઇસ પવિત્ર ચરિત્ર કે દ્વારા વિશ્વ કી જનનીજાતિ કો યહ બતાયા હૈ કિ અપને અધિકારોં કી રક્ષા કરને કે લિયે ઉન્હેં શસ્ત્ર ધારણ કરને તક કા અધિકાર હૈ. શક્તિશિરોમણિ મહર્ષિવર માર્કંડેય ને 'દુર્ગા સપ્તશતી તૃતીય ચરિત્ર' મેં ઇસ ઘટના કો ચિત્રિત કિયા હૈ. ઉસીકા સાર હમ નીચે દેતે હૈં:—

શુંભ ઔર નિશુંભ નામ કે દો ભાઇ થે. વે નિશાચર થે ઔર ઉન્હોંને દેવતાઓં કો બડા દુઃખ દે રખા થા. ઉન્હોંને સ્વર્ગ કો અપના નિવાસસ્થાન બના લિયા થા. દેવતા ઉનકે ભય સે કાંપતે થે ઔર ઇધર ઉધર છિપતે ફિરતે થે. ભગવતી ને અપને મહાલક્ષ્મી સ્વરૂપ મેં દેવતાઓં કી પ્રાર્થના કે ઉત્તર મેં વચન દિયા થા કિ, વે ઉનકી રાક્ષસોં સે રક્ષા કરેંગી. દેવતાઓં પર વિપત્તિ જાન કર ભગવતી પાર્વતી શસ્ત્રાસ્ત્રોં સે વિભૂષિત હો કર આઇ ઔર જાહ્નવી-તટ પર સ્નાન કરને કે નિમિત્ત ગઇ. ઉસી સમય શુંભ-નિશુંભ કા દૂત સુગ્રીવ ઉધર સે જા રહા થા. ઉસને જો ભગવતી કા વહ વિમલ સૌંદર્ય દેખા, તો શુંભ-નિશુંભ સે જા કર કહને લગા—"આપને સમસ્ત દેવતાઓં કો પરાસ્ત કર કે ઉનકે સમસ્ત અમૂલ્ય પદાર્થ લે લિયે હૈં. ઐરાવત આપકે આધીન હૈ, પુષ્પક આપકે પાસ હૈ. મહારાજ ! અભી મૈં ગંગાતટ પર એક અસંત સુંદરી રમણી કો બૈઠી હુઇ દેખ આયા હૂં. સચ પૂછિયે તો વહ સ્ત્રીરત્ન આપકે હી યોગ્ય હૈ." શુંભ-નિશુંભ ને યહ સુન કર કહા—"જાઓ, ઉસે સમઝા-બુઝા કર હમારે પાસ લે આઓ." સુગ્રીવ ને જા કર ભગવતી પાર્વતી સે શુંભ-નિશુંભ કી વિશાલ વિભૂતિ ઔર પ્રચંડ બલ કી બાત કહી ઔર ઉનમેંસે કિસીકો અપના પતિ બનાને કે લિયે આગ્રહ કિયા. ભગવતી મુસ્કરાઇં ઔર ઉન્હોંને કહા—"દૂત ! જાઓ અપને માલિકોં સે કહ દેના કિ યદિ શક્તિ હો તો હમેં પકડ લે જા કર વિવાહ કર લે. ક્યોંકિ મૈંને

ઔર ગૃહસ્થાશ્રમ કી સૃષ્ટિ કે મહિમામય પદ કી જો પાવન મહિમા સંસ્થાપિત કી હૈ, વે નિસ્સંદેહ ધર્મ કી વિભૂતિયાં હૈં, સમાજ કી અમૂલ્ય દીપમાલાયેં હૈં ઔર કવિવાણી કી પુણ્ય વિશ્રામ-સ્થલિયાં હૈં. ભારતીય સમાજ જિસ દિન ફિર સે ઇસ પાવન ચરિત્ર કી મહનીયતા ઔર મહિમા કો સમઝ લેગા, ઉસ દિન ફિર ઉસકે સૌભાગ્યગગન મેં મંગલપ્રભાત કા સુંદર મધુર ઉદય હોગા. ભારત કી જનની-જાતિ કો તો ઇસ ચરિત્ર કા નિત્ય પ્રતિ માનસિક પારાયણ કરના ચાહિયે ઔર ઉન મહિમામયી દેવી પાર્વતી કી પવિત્ર સ્મૃતિ કો અપને હૃદય કી કૌસ્તુભમણિ બના લેના ચાહિયે. ઇસીમેં ઉનકા અશેષ કલ્યાણ સન્નિહિત હોગા. વે જાનેંગી કિ માતૃત્વ કા વાસ્તવિક અર્થ ક્યા હૈ! વે જાનેંગી કિ રમણી કે ગૌરવ કી મહિમા ક્યા હૈ! વે જાનેંગી કિ સ્ત્રીશક્તિ કા તેજ કિતના હૈ! ઔર સબસે બડી બાત જો વે ઇસ ચરિત્ર સે સીખેંગી વહ યહ હૈ કિ રમણી પુરુષ કી સહધર્મિણી હૈ, સુહૃદ હૈ, સખા હૈ. વહ ઉસકી ક્રીતદાસી, વિલાસ કી સામગ્રી ઔર પૈરોં સે સતત ઠુકરાઈ જાનેવાલી અપદાર્થ અનુગામિની નહીં હૈ ઔર આવશ્યકતા પડને પર વહ અપને નૈસર્ગિક અધિકારોં ઔર અમૂલ્ય પાતિવ્રત કી રક્ષા કે લિયે વિશ્વ કી સમસ્ત શૈતાન-શક્તિ કે વિરુદ્ધ નિર્ભય, નિઃશંક ભાવ સે દંડાયમાન હો સકતી હૈ. યહી આત્મ-નિર્ભરતા હૈ, યહી આત્મગૌરવ હૈ ઔર યહી આત્મકલ્યાણ હૈ! ભગવતી પાર્વતી કા ચરિત્ર-તીર્થ ઇસ પવિત્ર ત્રિવેણી સે પ્રકાશિત હોતા હૈ. ભારત માતા કી પુત્રિયો! ઇસમેં સ્નાન કર કે તુમ અપની વિલુપ્ત મહિમા કો પ્રાપ્ત કરો!

(એપ્રિલ-૧૯૨૬ના "ચાંદ"માં લેખક—શ્રી. ચંડી પ્રસાદજી "હૃદયેશ.")

પ્રતિજ્ઞા કી હૈ કિઃ—

"यो मे जयति संग्रामे यो मे दर्पव्यपोहति ।
यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति॥"

અર્થાત્ જો મુઝે રણ મેં જીત સકેગા, જો મેરે ઇસ અભિમાન કો તોડ સકેગા ઔર જો મેરે સમાન બલવાન હોગા, વહી મેરા પતિ હો સકેગા. યહ મેરી અટલ પ્રતિજ્ઞા હૈ." સુગ્રીવ હંસા; ઉસને કહા—"માલૂમ હોતા હૈ કિ તુમ્હારી ઇચ્છા શિર કે બાલ પકડ કર ઘસીટે જાને કી હૈ." ભગવતી પાર્વતી હંસી ઔર બોલીં—"ભાગ્ય મેં લિખા હોગા સો હોગા." સુગ્રીવ ને વૈસે હી જા કર કહ દિયા. શુંભ નિશુંભ ક્રોધ સે ઉન્મત્ત હો ઉઠે ઔર ઉન્હોંને અપને સેના-પતિ ધૂમ્રકેતુ કો ભેજા. ભગવતી ને ધૂમ્રકેતુ કો હુંકારમાત્ર સે ભસ્મ કર દિયા. ઇસકે ઉપરાંત શુંભ નિશુંભ કે ચંડ–મુંડ નામક દો પ્રચંડ વીર ભગવતી કો પકડ લે જાને કે લિયે આયે ઉનકો ભી પાર્વતીજીને પરમધામ કા માર્ગ બતા દિયા. ફિર રાક્ષસોં કા અદ્વિતીય વીર માયાવી રક્તબીજ રણક્ષેત્ર મેં આયા ઉસકા ભી ભગવતી ને વિનાશ કર દિયા. ફિર તો એક એક કરકે ક્રોધોન્મત્ત હો કર સ્વયં રાક્ષસરાજ શુંભ–નિશુંભ આયે; પર ભગવતી ને ઉનકા ભી હનન કર દિયા ઔર ઇસ પ્રકાર ભગવતી પાર્વતી ને અખિલ વિશ્વ કે સામને રમણી કે અલંઘ્ય અધિકારોં કી રક્ષા કી.

ઉપર કી ઘટના ઇસ બાત કા સ્પષ્ટ પ્રમાણ હૈ કિ યદિ રમણી–શક્તિ કો વિકસિત હોને કા સમય દિયા જાય, તો વહ ઉંચી સે ઉંચી ઉઠ સકતી હૈ. ભગવતી પાર્વતી કા જીવન માતૃત્વ કા આદર્શ, વીરત્વ કા ઉજ્જ્વલ ઉદાહરણ એવં નારીશક્તિ કે ચરમ વિકાસ કા પુણ્ય પ્રમાણ હૈ. ભગવતી કા જીવન ઇસ બાત કા ઉચ્ચ સ્વર સે ઉદ્ઘોષ કરતા હૈ કિ નારી પુરુષ કે પૈરોં સે દલિત કી જાનેવાલી અપદાર્થ વસ્તુ નહીં હૈ. વહ શક્તિ કી પ્રતિનિધિ હૈ; માતૃત્વ કી ગૌરવમયી મૂર્તિ હૈ એવં વિશ્વ–સમાજ કી સમૃદ્ધિ કી આદિસંચાલિકા હૈ. ઉસકા અનાદર ઔર અપમાન કરના આત્મઘાત કરને કે સમાન હૈ.

હમારા—હમ હિંદુઓં કા—યહ વિશ્વાસ હૈ કિ યહ આદિ–દંપતિ આજ ભી કૈલાસ કે તુષારધવલ શિખર પર નિવાસ કરતે હૈં ઔર વિશ્વ કી શાંતિ, વિશ્વ કી સમૃદ્ધિ ઔર વિશ્વ કી ઉન્નતિ કે લિયે સદા અખંડ તપ મેં પ્રવૃત્ત રહતે હૈં. કુછ ભી હો, ઇસ વિશ્વાસ કી બાત કો એક ઓર રખ દીજિયે, પર ફિર ભી યહ તો માનના હી પડેગા કિ ભગવતી પાર્વતી ને જિસ આદર્શ પતિભક્તિ કા પરિચય દિયા હૈ, જિસ પવિત્ર માતૃત્વ કી સાધના કા સમુજ્જ્વલ ઉદાહરણ વિશ્વ કી જનની–જાતિ કે સામને સમુપસ્થિત કિયા હૈ

ઔર મૃત્યુકાલમ કા ... [illegible] ... તે પાવન
મહિમા સંકલિત કી હૈ, વે નિઃસન્દેહ ધર્મ કી વિભૂતિયાં હૈં,
સમાજ કી અમૂલ્ય નિધિયાં હૈં ઔર સંસ્કૃતિ કી સુંદર વિભૂ-
તિયાં હૈં. ભારતીય સમાજ જિસ દિન ફિર સે ઉસ પાવન
ચરિત કી મહત્તા ઔર મહિમા કો અનુભવ કરેગા, ઉસ દિન ફિર
ઉસકે જીવનાકાશ મેં મંગલપ્રભાત કા સુંદર સૂર્ય ઉદય
હોગા. ભારત કી જનની-શક્તિ કો તો ઇસ ચરિત્ર કા નિત્ય પ્રતિ
માનસિક પારાયણ કરના ચાહિયે ઔર ઉન મહિમામયી દેવી પાર્વતી
કી પવિત્ર સ્મૃતિ કો અપને હૃદય કી હૃદયમૂર્તિ બના લેના
ચાહિયે. ઇસીમેં ઉનકા ઔર સંસાર કા કલ્યાણ નિહિત હોગા. વે જાનેંગી
કિ માતૃત્વ કા વાસ્તવિક અર્થ ક્યા હૈ? વે જાનેંગી કિ રમણી કે
ગૌરવ કી મહિમા ક્યા હૈ? વે જાનેંગી કિ સ્ત્રીત્વ કા તેજ
કિતના હૈ? ઔર સબસે બડી બાત યહ જાન લેં વે ઇસ ચરિત્ર સે
... [illegible] ... હૈ કિ રમણી પુરુષ કી સહધર્મિણી હૈ, સુહૃદ હૈ, સખા
હૈ. વહ ઉસકી દાસી, વિલાસ કી સામગ્રી ઔર પૈરોં સે સતત
ઠુકરાઈ જાનેવાલી અપરાધી અનુગામિની નહીં હૈ ઔર આવશ્ય-
કતા પડને પર વહ અપને નૈસર્ગિક અધિકારોં ઔર અમૂલ્ય પાતિ-
વ્રત કી રક્ષા કે લિયે વિશ્વ કી સમસ્ત શૈતાન-શક્તિ કે વિરુદ્ધ
નિર્ભય, નિઃશંક ભાવ સે દંડાયમાન હો સકતી હૈ. યહી આત્મ-
નિર્ભરતા હૈ, યહી આત્મગૌરવ હૈ ઔર યહી આત્મકલ્યાણ હૈ!
ભગવતી પાર્વતી કા ચારિત્ર-તીર્થ ઇસ પવિત્ર ત્રિવેણી મેં પ્રવા-
હિત હોતા હૈ. ભારત માતા કી પુત્રિયો! ઇસમેં સ્નાન કર કે તુમ
અપની વિલુપ્ત મહિમા કો પ્રાપ્ત કરો!

(એપ્રિલ-૧૯૨૯ના "ચાંદ"માં લેખકઃ-શ્રી. ચંડી પ્રસાદજી "હૃદયેશ.")

२९–स्वामी झामदास

જન્મ, કાલ ઔર વંશપરિચય

જિસ સમય પુણ્ય ભૂમિ ભારત કે નરેન્દ્રોં મેં પરસ્પર કલહાગ્નિ કી પ્રચંડ જ્વાલા ધધક રહી થી, યવન સામ્રાજ્ય કા પ્રાયઃ અવસાન હો રહા થા, નામમાત્ર કા મુગલવંશીય બાદશાહ મુહમ્મદશાહ દિલ્લી કે સિંહાસન પર વિરાજમાન થા, અંગ્રેજોં કે ભાગ્ય કા સૂર્યોદય હોતા દેખ ફ્રાંસીસિયોં કા સેનાપતિ ડૂપ્લે ઉન્હેં માર ભગાને કી ચેષ્ટા પ્રાણપણ સે કર રહા થા, ઉસી સમય અર્થાત્ સન ૧૭૪૩ ઈસ્વી (વિ૦ સં૦ ૧૮૦૦) મેં યુક્તપ્રદેશ કે જૌનપુર જિલાન્તર્ગત અમૌલ નામ કે ગાંવ મેં હમારે ચરિત્રનાયક રામભક્ત સ્વામી ઝામદાસ કા જન્મ હુઆ થા. આપ સરયૂપારીણ શાંડિલ્યગોત્રીય પીડી તિવારી થે. આપકે વંશજ તો નહીં, કિન્તુ પરિવાર કે લોગ ઉક્ત ગ્રામ મેં અબતક વિદ્યમાન હૈં.

બાલ્યકાલ

આપકે પિતા એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ થે ઔર સ્વામીજી કી અત્યંત છોટી અવસ્થા મેં પરલોકવાસી હુએ થે. આપકે પાલન–પોષણ કા ભાર આપકી માતા પર આ પડા. ઉનકે સિવા ઔર કોઇ ઐસા આત્મીય નહીં થા જો ભરણ–પોષણ એવં શિક્ષા આદિ કા પ્રબંધ કરતા. જબ આપ સાત વર્ષ કે હુએ તબ એક ગ્રામ્ય પાઠશાલા મેં પઢાને કે લિયે પ્રવિષ્ટ કિયે ગયે. પરંતુ ઇસ સંસ્કારી બાલક કો પઢાને કી ક્ષમતા ઉસ ગ્રામીણ શિક્ષક મેં કહાં? આપ પઢતે તો કુછ ભી નહીં. કિંતુ, અપને સહપાઠી બાલકોં કો સાથ લે કર રામલીલા ઔર કૃષ્ણલીલા કે ખેલ કે બહાને પરમાત્મા કે ધ્યાન મેં તન્મય રહતે. ઔર, યદિ અકેલે કિસી સમય રહતે તો ભગવદ્ભક્તિમય સંસ્કૃત શ્લોકોં અથવા સૂર ઔર તુલસી કે પદોં કો ગા ગા કર આત્માનંદ લાભ કરતે થે. શિક્ષક ઉનકે ઇસ આચરણ સે અસંતુષ્ટ રહતે ઔર ઉનકી માતા કી ગરીબી કા ખ્યાલ કર કુછ બોલતે ન થે. એક દિન ઉનકી માતા ને શિક્ષાલય મેં આ કર શિક્ષક સે ઉનકે પઢને કે સંબંધ મેં પૂછા. શિક્ષક ને ઝુંઝલા કર ઉત્તર દિયા:–"તુમ્હારે લડકે કા ક્યા પૂછના હૈ? ઉસકા તો વહી હાલત હૈ કિ 'આપુ ગયે અરુ આનહિં ઘાલહિં' સ્વયં તો પઢતા નહીં, દૂસરે લડકોં કો ભી નહીં પઢને દેતા. મૈં તુમ્હારી ગરીબી દેખ કુછ બોલતા નહીં, કિંતુ યહ લડકા ઇસ પાઠશાલા મેં રખને યોગ્ય નહીં હૈ." માતા યહ સુન કર મન મેં મલીન હુઈ. ઘર–

ઘર પર આયે, ઔર ભોજન કરતે હુએ અપની માતા સે કિશોરવય
સી બાતોં મેં કહને લગે કિ હમ સ્કૂલ કે લડકે હૈં, પર પઢને
મેં ચિત્ત નહીં લગાતે, યહ કેવલ પેટ ભરને કા રોગ હૈ. હમેં
તો ચાહિયે કિ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિદ્યાર્જન કરેં ઔર ઈશ્વર કા ગુણ
ગાને મેં આનંદ માનેં. માતા કી અત્યંતાકુલ હોકર સુન કર
આપ મંદ મંદ મુસકુરાતે હુએ બોલે—"માતા! અધ્યાપક મુઝે જો
પઢાતે હૈં વહ મૈં સબ જાનતા હૂં. જિસ જ્ઞાન કો ન જાનું ઐસા મેરે
કે સમીપ શીખના કઠિન હૈ. હાં, યદિ વે મુઝે કોઈ વિષય ભી
સિખા દેં, જિસે મૈં ન જાનતા હોઉં તો અવશ્ય શિક્ષાગ્રહણ કે
લિયે તૈયાર હૂં." માતા ઇસ ઉત્તર મેં કુછ સમઝ ન સકી ચુપ હો ગયી.
દૂસરે દિન બાલક કે પાઠશાલા જાને કે ઉપરાંત સ્વયં વહાં ગયી.
શિક્ષક સે ગયે દિન કી સબ બાતેં કહ સુનાઈં. શિક્ષક મહાશય
ને ક્રોધાવેશ મેં બાલક રામ કો અપને સમીપ બુલાયા ઔર
બોલે—"રામ! ક્યા તુને અપની મા સે કહા હૈ કિ 'ગુરુ જો મુઝે
પઢાતે હૈં, વહ સબ હમેં માલૂમ હૈ'? યદિ યહ સચ હૈ તો મેરે
પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દે, ઠીક ઉત્તર ન દેને પર દંડાઘાત સે તેરી કમર
તોડ ડાલી જાયગી ઔર તુ સ્કૂલ મેં બાહર નિકાલ દિયા જાયગા."
આપને મંદ સ્મિત હાસ્ય સે ઉત્તર દિયા—"ગુરુજી! પૂછિયે, મૈં યથા-
શક્તિ ઉત્તર દેને કી ચેષ્ટા કરૂંગા." ઇસ પર શિક્ષક ને ગણિત,
વ્યાકરણ, કાવ્ય, સંગીત આદિ મહાન જટિલ વિષયોં મેં ઐસે
ઐસે પ્રશ્ન કિયે જિસકા ઉત્તર ઉન્હીંકો દેના પડતા તો શાયદ
ન દે સકતે. મેધાવી બાલક ને ગૂઢતમ પ્રશ્નોં કા ઐસા સુંદર,
મનોહર ઉત્તર દિયા કિ ગુરુજી અવાક્ હો ગયે. અત્યંત હર્ષ સે
ઉન્હોંને ઉન્હેં ગલે લગા લિયા ઔર પ્રશંસા કરતે હુએ ઉનકી માતા
સે બોલે-"માતા! તુમ્હારા યહ બાલક ગુદડી કા લાલ હૈ; મુઝે યહ
નહીં માલૂમ થા કિ ઇસમેં ઇસ પ્રકાર દૈવદત્ત વિદ્યા કા ભંડાર ભરા
હૈ. યહ તો મુઝ સરીખે શિક્ષકોં કા શિષ્ય નહીં વરન્ ગુરુદેવ હૈ.
અબ ઇસ મેધાસંપન્ન રામદાસ કો પઢને કી આવશ્યકતા નહીં,
યહ પૂર્ણ વિદ્વાન ઔર પંડિત હૈ." તત્પશ્ચાત્ માતા ઇન્હેં ઘર લે
આઇ, ઔર સ્વામીજી કે પઢને કી ક્રિયા યહીં સમાપ્ત હુઇ.

વિવાહ ઔર ગૃહત્યાગ

એક બ્રાહ્મણ ને આપકે પિતા સે કુછ રૂપયા ઋણ લિયા
થા, ઇનકી માતા ઉસકે યહાં વહ રૂપયા માંગને ગયી. બ્રાહ્મણ ને
નિવેદન કિયા કિ શ્રીમતીજી! મૈં રૂપયા તો અવશ્ય દે દૂંગા,
કિંતુ, સાથ હી એક વિનીત પ્રાર્થના હૈ કિ મૈં અપની કન્યા કા
શાદી આપકે પુત્ર કે સાથ કરના ચાહતા હૂં. મૈં અપની કન્યા
ઔર કર્જે કા રૂપયા આપકે ચરણોં મેં અર્પણ કરના ચાહતા

હૂં. માતા ને બ્રાહ્મણ કી પ્રાર્થના સ્વીકાર કર લી, દોનોં તરફ વિવાહ કી તૈયારિયાં હોને લગીં; કિંતુ, ચરિત્રનાયક બાલક રામ કો યહ વૈવાહિક બંધન પસંદ નહીં હુઆ. ક્યોંકિ આપ આજન્મ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરના ચાહતે થે. ઉધર આપકે મામા વિવાહ કે પ્રબંધ મેં દત્તચિત્ત થે, ઉસ સમય આપને મામા કે પાસ જા કર નિવેદન કિયા કિ મૈં વિંધ્યવાસિની ભગવતી દેવી કા દર્શન કરના ચાહતા હૂં, વહાં સે લૌટને જૈસા ચાહેં વૈસા આપ કીજિયેગા. ઉનકી દૃઢતા કા સ્મરણ કર કે મામા ને સ્વીકૃતિ દે દી ઔર દો આદમિયોં કો સાથ દે કર દર્શનાર્થ ભેજ દિયા. અમૌંવ સે વિંધ્યાચલ દેવી કા સ્થાન ૩૦ મીલ પર ગંગા-પાર અવસ્થિત હૈ. રાસ્તે મેં 'બરજી' નામ કા એક ગાંવ પડા, જો ઠીક ગંગાજી કે કિનારે ઇસ પાર બસા હૈ. યહાં સે વિંધ્યક્ષેત્ર દિખાઈ દેતા હૈ. બીચ મેં ગંગાજી કી રેત ઔર ઉનકી તરંગ-માલાઓં કે સિવા ઔર કિસી પ્રકાર કા ઓટ નહી હૈ, ઇસસે ભગવતી કા ધામ તીન મીલ કે અંતર પર સ્થિત રહને પર ભી સ્પષ્ટ દિખાઈ પડતા હૈ. ઇસ ગાંવ કી દશા પહલે બહુત હી હીન થી, કિંતુ જબસે સ્વામી રામદાસ કી ચરણરજ ઇસમેં પડી તબ સે બહુત ઉન્નત અવસ્થા મેં હૈ. ગાંવ કે બાહર એક બગીચે મેં જયનાથ ઉપાધ્યાય નામ કે એક બ્રાહ્મણ, જો ઇન્હીં કે સમ-વયસ્ક થે, રહતે થે. વે અપને ઘર કે બાહર દરવાજે પર લડકોં કે સાથ ખેલ રહે થે. ઉન્હેં દેખતે હી સ્વામીજી પ્રેમભરી દૃષ્ટિ સે ઇસ તરહ દેખને લગે, માનોં વે ઉનકે ચિરપરિચિત હૈં. ઉધર જયનાથ કી ભી વહી દશા હુઇ. સ્વામીજી જયનાથજી કી ઓર બઢે ઔર બોલે "મિત્રવર! બહુત દિનોં સે તુમસે મિલને કી લગન લગી થી, પરમાત્મા કી અપાર દયા સે વહ આજ પૂરી હુઇ." ઇસકે બાદ દોનોં મિત્રોં ને બડી પ્રસન્નતા સે પ્રેમાલિંગન કિયા. યહ અદ્ભુત વ્યાપાર દેખ કર સ્વામીજી કે દોનોં સાથી ચકિત ઔર સ્તંભિત હો ગયે. કુછ દેર બાદ સ્વામીજી ને અપને સાથિયોં સે કહાઃ-"ભાઇયો! આપ લોગ ઘર લૌટ જાઇયે, અબ મૈં કહીં ન જાઉંગા. ઇસી અપને અનન્ય મિત્ર કે સાથ યાવજ્જીવન રહૂંગા, ક્યોંકિ જિસે મૈં ખોજતા થા, વહ મિલ ગયા.' ઉન દોનોં ને લૌટને કે લિયે બહુત અનુનય-વિનય, લોભ, ભર્ત્સના, આદિ દિખલાયા; કિંતુ આપ અપને નિશ્ચય પર અચલ રહે, લૌટને કા નામ તક ન લિયા. ઘર જા કર ઉન્હોંને ઇનકી માતા ઔર મામા સે યથાતથ્ય બાતેં કહ સુનાઈં માતાજી યહ બાત સુન કર અધીર હો ઉઠીં. ઉન્હોંને અપને ભાઇ કો પુત્ર કે લિયે ભેજા, પરંતુ વે ભી દૃઢપ્રતિજ્ઞ બાલક રામ કો અપની પ્રતિજ્ઞા સે વિચલિત ન કર સકે. ઇનકી માતા ને ફિર સુત ને ?? જોર

નહીં દિયા, ક્યોંકિ વે અચ્છી તરહ સે અપને પુત્ર કી પ્રકૃતિ કો જાનતી થીં. જયનાથ કે પિતા અપને પુત્ર ઔર ઝામદાસ મેં ઇસ અલૌકિક પ્રેમ કો દેખ પ્રસન્ન હુએ. અપને પુત્ર કે સાથ ઇનકે રહને કા પ્રબંધ કર દિયા.

ઉધર જિસ કન્યા કે સાથ ઇનકે વિવાહ કી બાત સ્થિર હો ચૂકી થી, ઉસકા હાલ સુનિયે. ઝામદાસ કે બજી જાને પર કન્યા કે પિતા ને ઉસકે વિવાહ કા દૂસરા પ્રબંધ કરના નિશ્ચય કિયા. પરંતુ ઉસ લડકી ને શાદી કરને સે ઇન્કાર કિયા. ઉસને સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં પિતા સે કહા કિ હિંદૂ લલના કા જબ, મન સે હી સહી, કિસીકે સાથ સંબંધ હો ગયા તબ વહ ઉસે છોડ કર દૂસરે કે સાથ કભી શાદી નહીં કર સકતી. ઇસ લિયે પિતાજી! મૈં સંપૂર્ણ જીવન કુમારી અવસ્થા મેં હી વ્યતીત કરૂંગી.

લોગોં ને બહુત સમઝાયા કિ ઐસા તો હુઆ હી કરતા હૈ, ઇસમેં કોઇ ધર્મવિરોધ નહીં; કિંતુ, વહ પતિવ્રત કી જ્વલંત મૂર્તિ આજન્મ બ્રહ્મચારિણી હી રહી.

સ્વામી ઝામદાસ કો બરજી મેં રહતે જબ કુછ દિન બીત ગયે તબ એક દિન ગાંવવાલોં કો બુલા કર ઉન્હોંને કહા કિ આપ લોગ મેરે લિયે ગંગાતટ પર એક કંદરા બના દીજિયે, મૈં ઉસમેં એકાંત ચિત્ત સે ભગવત્સ્મરણ કરૂંગા. આપકી શિષ્ટતા, પ્રતિભા ઔર ભગવદ્ભક્તિ કે ઉન્મેષ કા સિક્કા ગાંવવાલોં પર પૂરી તરહ સે જમ ગયા થા, સબ ને મિલ કર કન્દરા તૈયાર કર દી. ઉસમેં પ્રવેશ કરતે સમય સ્વામીજી ને કહા—"મૈં ઇક્કીસ દિન અનશન વ્રત કરૂંગા, ઇસ બીચ કોઇ ભી મેરે પાસ ન આવે, બાઇસવેં રોજ મુઝે ગુફા સે નિકાલના ઔર આપની ઇચ્છાનુસાર કુછ ભોજન દેના, જિસસે ચૈતન્ય લાભ હો જાય." ઇસકે બાદ આપ સમાધિસ્થ હુએ. ગાંવવાલોં ને દિનરાત ગુફા કી રક્ષા કા પ્રબંધ રખા ઔર ઠીક બાઇસવેં દિન આપકો બાહર નિકાલા. ઉસ સમય આપકે શરીર સે કાન્તિ નિખર પડી થી, કિન્તુ માંસ સૂખસા ગયા થા. આપકે સાથ એક કાગજ ભી ગુફા સે નિકલા થા, જિસકે સંબંધ મેં સ્વામી ઝામદાસ ને કહા કિ વહ આજ્ઞા-પત્ર રામાયણ કી રચના કરને કે લિયે પુણ્યતોયા ભગવતી ભાગીરથી ને મુઝે દિયા હૈ. ઇસ તપશ્ચર્યા કે બાદ આપકી ખ્યાતિ બઢી ઔર દૂર દૂર સે જનતા આપકે સદુપદેશોં કો સુનને કે લિયે આને લગી. આપ કે પાંડિત્યપૂર્ણ ઉપદેશોં કો શ્રવણ કર શિષ્યમંડલી બઢને લગી.

સં. ૧૮૨૭ વિક્રમીય કે અંત મેં આપ ભી વિન્ધ્યક્ષેત્ર મેં ભગવતી કે દર્શનાર્થ ગયે ઔર વહીં પર કાંમંગાજી કી આજ્ઞા

શિરોધાર્ય કર "રામાર્ણવ" નામ કા શ્રીરામચરિત સંબંધી ગ્રંથ બનાના પ્રારંભ કર દિયા. ધ્યાન રહે કિ ઉસ સમય ગ્રંથકાર કી અવસ્થા કેવલ ૧૮ વર્ષ કી થી. ગ્રંથારંભ મેં આપને લિખા હૈ:-

સંવત્ કરિ વિધુ વસુ મહિ માંહી, મધુ સિત સોમ રામ જનુ જાહી.
વિંધ્ય ક્ષેત્ર સુરસરિ કે તીરા, કરૌં કથા ભંજન ભવ ભીરા.

વિંધ્યાચલ મેં કુછ દિન રહ કર આપ મિર્ઝાપુર મેં નારઘાટ કે પાસ ચેતગંજ મહલ્લે મેં એક મંદિર કી સ્થાપના કર વહાં રહને લગે; ઔર વહીં પર રામાર્ણવ ગ્રંથ કી રચના આપને પૂર્ણ કી. જિસ સમય આપ મિર્ઝાપુર મેં રહતે થે ઉસ સમય આપકી ભાવી સ્ત્રી દર્શનાર્થ આઈં. આપને ઉન્હેં અપના વિવાહ કરને કે લિયે બહુત સમઝાયા, કિંતુ ઉસ પતિપ્રાણા-રમણી ને ઇસ પ્રસ્તાવ કો અસ્વીકૃત કરતે હુયે નિવેદન કિયા કિ ભગવન્, જબ આપ આજીવન બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર પરમાત્મા કી ઉપાસના કરને કા દૃઢ સંકલ્પ કર ચૂકે હૈં તબ ક્યા મૈં આપકી અનુચરી બન કર ઇસ વ્રત કા અનુસરણ નહીં કર સકતી? અતએવ આપ વિરુદ્ધ અનુરોધ સે મેરે હૃદય કો વિદ્ધ ન કીજિયે. મેરી યહ એકમાત્ર કામના હૈ કિ મૈં આપકી સેવા કર અપના જીવન સફલ કરૂં મેરે શરીર સે આપકી તપશ્ચર્યા મેં કિસી પ્રકાર કા વિઘ્ન-બાધા ન પહુંચે. સ્ત્રી કી પ્રાર્થના આપને સ્વીકાર કર લી.

માંડારાજ્ય-પદાર્પણ

મિર્ઝાપુર સે દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશા મેં ૨૫-૨૬ મીલ પર માંડા નામ કી એક છોટી સી રિયાસત હૈ. રાજધાની કા નામ ભી માંડા હૈ. યહાં કે કતિપય રાજા ભગવદ્ભક્ત, સાધુસેવી ઔર વિદ્યાવ્યસની હો ગયે હૈં. તત્કાલીન રાજા સાહબ ઉપર્યુક્ત ગુણોં સે વિભૂષિત થે. વિદ્વાનોં કા સંમાન કરના આપકા વ્યસન થા. [illegible] ઐસે સદ્ગુણી નૃપતિ કો એક માનસિક પીડા કા શિકાર બનના પડા, ક્યોં કિ યહ તો ઇસ સંસાર-નાટ્ય-મંદિર કે નટ કે લિયે અનિવાર્ય વિષય હૈ.

યહ પીડા એક રોગ કે રૂપ મેં અવિર્ભૂત હો કર મહારાજ કો [illegible] બહુત કષ્ટ દિયા કરતી થી. એક બાર એક રાજ [illegible]

[illegible]

સ્તા કો વિશ્વાસ ન કર હમારે અધિનાયક કી શરણ મેં રાજા સાહબ કો આને કા અનુરોધ કિયા. અસ્તુ રાજા સાહબ સ્વામી ઝામદાસ કી શરણ મેં મિર્જાપુર આયે. મહાત્માઓં કા હૃદય કોમલ હોતા હી હૈ. માંડાનરેશ કી વિનીત વિનતિ પર આપ પ્રસન્ન હો માંડા રિયાસત મેં પધારે. જિસ દિન આપ પહુંચે, ઉસ રાત કો વહ પ્રેત કૃત્રિમ વેશ બના કર સ્વામીજી કી સેવા મેં ઉપસ્થિત હુઆ, ઔર બોલા—"મહારાજ! આપકે આગમન સે અબ મેરી બાધા રાજ-મહલ પર અબ ન સકેગી, પરંતુ જિસ પ્રકાર રાજા આપકે શરણાપન્ન હો અપની રક્ષા ચાહતા હૈ, ઉસી પ્રકાર મૈં ભી આપકે શરણ મેં મતાભિમાન હો ઉપસ્થિત હૂં. મેરી વિનતિ પર ભી કૃપા કર ધ્યાન દીજિયે. સ્વામીજી ને પૂછા કિ તુમ્હારી ઇચ્છા ક્યા હૈ ? તબ ઉસને ધિઠતા ઔર નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કિયા કિ રાજા સે મેરા પૂર્ણ વૈમનસ્ય ઉસકે પૂર્વજન્મ સે હૈ; ઇસીસે મૈં ઉસકા ભવન નહીં બનને દેતા હૂં; કિંતુ જબ આપકા ચરણ યહાં આ ગયા હૈ, તબ સારા મકાન તો બનવા દીજિયે, કેવલ તોરણદ્વાર પર ભરેઠા ન રખા જાય. યહ બિના બના છોડ દિયા જાય. સ્વામીજી ને ઇસ પ્રાર્થના કો સ્વીકૃત કર લિયા. પ્રાતઃકાલ રાજા સાહબ કો બુલા કર સ્વામીજી ને કહા કિ આપ મહલ બન-વાઇયે, કિંતુ સદર ફાટક બિના ભરેઠા રક્ખે અધુરા છોડ દીજિયે. વહ નહીં બન સકેગા. રાજા ને સહર્ષ આજ્ઞા સ્વીકૃત કર મહલ બનવાયા. યહ રાજભવન અબ તક તૈયાર હૈ; સર્વસાધારણ ભી કર ઇસે દેખ સકતે હૈં કિ ઇસ આલીશાન ઇમારત કા તોરણ-દ્વાર અધૂરા હી પ્રેત કે દંડ કા પ્રબલ પ્રમાણસ્વરૂપ ખડા હૈ. ઇસ ઉપકાર સે મહારાજા સાહેબ આપ પર બડી શ્રદ્ધા રખને લગે. બહુત અનુનય વિનય કે સાથ આપકો રહને કે લિયે એક સુંદર મંદિર બનવા દિયા. આપકે રહને કા હર તરહ સે સુપાસ કર દિયા. આપ વહાં રહને લગે, ઔર આપકી પત્ની મિર્જાપુર કી ગદ્દી કી શ્રીવૃદ્ધિ કરને લગીં.

આપકે બાદ દોનોં ગદ્દિયોં પર ક્રમશઃ કૌન કૌન સજ્જન મહંત હુયે ઉનકી નામાવલી—

મિર્જાપુર	માંડા
સ્વામીજી કી ધર્મ પત્ની	સ્વામી ઝામદાસ
સ્વામી રતીરામ	પં૦ જયનાથજી
,, શ્રીરામ	,, હરિદાસજી
,, ગોપાલદાસ	,, રામફલજી
,, સરયૂદાસ	,, રામસેવકજી
,, પં૦ કાશીનાથ (વર્તમાન)	,, રામકિશોરજી (વર્તમાન)

સં० ૧૭૮૮ વિક્રમાબ્દ મેં સ્વામીજી સ્વર્ગગામી હુયે થે, ઉસ સમય ઉનકી અવસ્થા ૪૫ વર્ષ કી થી. જનશ્રુત હૈ કિ નિમ્નાંકિત પદ્ય આપ હી કી રચના હૈ.

"દસ બસુ સત અરુ વેદ, વેદ સંવત ગુરુ વાસર;
પૌષ શુક્લ તિથિ ઈશ, મકર કર ઉદિત દિવાકર.
તજિ શરીર શુભ ગંગ, નીર મહં ગુરુ પદ કિંકર;
ગો પદ ઈવ તરિ ગયો, તુરત ભવસિંધુ ભયંકર.
ઉર રાખિ શ્યામ મૂરતિ રુચિર, ચઢિ વિમાન આધી ઉમિરિ;
હોઈ ગયો ઝામ અભિરામ પદ, ઝામ રામ રામહિં સુમિરિ."

ગ્રંથ ઔર કવિતા

રામાર્ણવ કે અતિરિક્ત આપને ઔર ભી અનેક રચનાયેં કી હૈં, ઉનમેં જિતનોં કા નામ ઉપલબ્ધ હૈ, વે હૈં જ્વરાંકુશ, રામ-સર્વસ્વ ઔર ગંગાસ્તવરાજ. યહાં પાઠકોં કે મનોવિનોદાર્થ આપ કી રચનાઓં કા કુછ નમૂના ઉદ્ધૃત કિયા જાતા હૈ. દેખિયે, ભગવાન રામચંદ્ર કી બાલલીલા ઔર નખશિખ શોભા કા વર્ણન કવિ ને કિસ ખુબી સે કિયા હૈ:-

ચૌપાઇ

નીલ કંજ પદ પીઠ સુહાયે, નખ માનહું મણિ-ગણ બૈઠાયે.
સ્વર્ણ કંજ સમ પદતલ સોહેં, અંકુશ આદિ રેખ તહં જોહેં.
સોહ મધુર ધુનિ પદ મંજીરા, જિન મહં લગે અનેકન હીરા.
કર મકરાકૃત સુંદર જંઘા, મનહું ખંભ સુખમા કરિ સંધા.
સૂક્ષ્મ કટિ કિંકિનિ બર બાજૈ, ઉર આયત ત્રિબલી છબિ છાજૈ.
અરુણ જલજ સમ પાનિ બિરાજૈ, તામહં રાજ રેખ અતિ ભ્રાજૈ.
નખ અલિ અમી કંજ રસ પાઈ, હોત મનહુ અદ્‌ભુત અરુણાઈ.

દોહા

બાહુ વિશાલ બલય કરણ, ભુજ અંગદ અતિ રાજુ;
ઉર મનિ મધ્ય મૃગેસ નખ, મનુ બંદિત બિધુ રાજુ.

ચૌપાઇ

કંઠ કમ્બુવત રેખ સુહાયે, આનન અમિત મયંક લજાયે.
ચિબુક અધર અતિ સુંદર જોહૂ, દસન કુંદ કલિકા સમ સોહૂ.
કિલકનિ હંસનિ બિલોકત જાસૂ, તન મન પ્રાન વારિયે આસૂ.
ગંડ સુભગ સોભા ગૃહ નાસા, રાજિવ નૈન ભૌંહ અલિ બાસા.
લટુરી લુરત બદન પર આઈ, મનુ મયંક પર અહિ સિસુ ધાઇ.
ભાલ વિશાલ વિભૂષણ સોહૈ, અંગ અંગ સુખમાર્ણવ મોહૈ.
ઝૂલી ઝીન પીત પટ કેરી, પહિરે માનહુ શોભા ઘેરી.
ખેલત અનુજન સંગ ઉદારા, કરત કુતૂહલ વિવિધ પ્રકારા.

દોહા

લોચન તોનહિ બૈન સુનિ, માનુ ચિનહિં સુખ મૂરિ;
વિહંસિ ક્ષેન તેહિ અંમભૂરિ, જો ભોગિન્દ્ર કહં દૂરિ.

વેદાન્ત જૈસે ગૂઢ વિષય પર આપકી સરલ ઔર સીધી સાદી રચના કા નમૂના દેખિયે—

ચોપાઈ

નિર્વિકાર નિખિલાતમ રામા, નિષ્ક્રિય નિષ્પ્રપંચ નિષ્કામા.
અચલ અછિદ્ર અનિચ્છ અનશોષા, સંમદ ત્યાગ ન રોય અરોષા.
આનંદ રૂપ અમલ અવિનાશી, માયામુષ્ટક સકલ પ્રકાશી.
યદપિ રામ મહં નહિં અહિભાસા. યદપિ જાને બિનુ જિજ્ઞાસા.
તેહિ વિધિ રામ રૂપ હનુમાના, જાનહિં જન વિભ્રમ અરસાના.
સુનિ કહિ વિપુલ કથા બૈદેહી, બોલેઉ બિરચિત પ્રભુ તજ તેહી.
આતમ ઇસ જીવ બિતારી, જાનિ સુજન સુચિ આપુ પ્રકાશી.
સુનુ કપિ તત્ત્વ સુનાવહુઁ તોહી, જાતે આજ અખંડ મોહિં જોહી.

દોહા

આતમ ઇશ અનાતમા, ચિદાભાસ સોઈ જીવ;
પરમાતમા વિચારિ સોઇ, શુદ્ધ ચેતનાતીવ.

ચોપાઇ

એક અખંડ નિરખુ ત્રય ભેદા, સુનુ કપિ કહઉં કહંત જસ વેદા.
જિમિ અકાશ એક ત્રિવિધ દેખાઇ, વારિ ઉપાધિ પાવ સુનુ ભાઈ.
મહા ગગન અરુ ઘટ અવચ્છિન્ના, પુનિ પ્રતિબિંબ બિલોકહુઁ ભિન્ના.
પૂરન બ્રહ્મ વિશુદ્ધ કપીશા, બુદ્ધિ ઉપહિત ચેતન એક ઇસા.
બિમ્બ સ્થાન જીવ કહં જોઉં, માયા જલ બિનુ દોઉ તંહ ગોઉ.
ચેતનબિંબ સહિત મતિ જોઈ, સો આભાસ બુદ્ધિ વિચ હોઇ.
તેહિ ગત કર્તૃ કરે વ્યવહારૂ, ભ્રમ તે અબુધ સાક્ષિ પર ધારૂ.
અવિચ્છિન્ન અવિકાર અનૂપા, જો ન જાન કપિવર પર રૂપા.

દોહા

કરહિં તથા અભ્યાસ બસ, અબુધ જીવતારોપ;
નિત્ય સત્ય અવ્યય અખિલ, આદિ બાદિ કર ઓપ.

પાઠક! સ્વામીજી કી સંસ્કૃત રચના કી બાનગી દેખિયે—

रामो माता मत्पिता रामचंद्रो रामो भ्राता मत्सखा रामभद्रः ।
रामः स्वामी राम एवार्थ ज्ञाता रामादन्यं नैव जाने न जाने ॥
रामःसेव्यो वन्दनीयोऽपि रामो, रामो नित्यमद्दृशैश्चिन्तनीयः ।
रामो ज्ञानं ध्यानगम्योऽपि रामो, रामादन्यं नैव जाने न जाने ॥

રામાષ્ટક સે ઉદ્ધૃત

श्रीरामचंद्र रघुपुङ्गव रावणारे,
राजाधिराज रघुनंदन राघवेश।
भूभार भंज्जन भवाब्धि वरिष्ट पोत,
मां त्राहि कान्त करुणाकर दीनबन्धो॥
दम्भोलिधृगविजय दुर्जय दर्पहारे,
देवाधिदेव दनुजान्तक दूषणारे,
दुःखोदधेघटज दूपण दाव दाहे,
दक्षाग्रगण्य दुरितान्तक देहि दास्यम्॥

કાવ્ય કે ગુણો કે સંબંધ મેં તો રસિક પાઠક હી અનુમાન કરેં કિ આપ કિસ કોટિ કે કવિ થે; કિંતુ, ઇતના નિઃસંકોચ લિખને કી હમ ધૃષ્ટતા કરતે હૈં કિ આપને જિસ વિષય કા વર્ણન કરના પ્રારંભ કિયા હૈ, ઉસે ખૂબ વિસ્તૃત રૂપ સે અંત તક નિબાહા હૈ, વિષય કો સમઝાને કી પૂરી પૂરી ચેષ્ટા કી હૈ. રામાર્ણવ કી પૂરી પ્રતિ હમારે મિત્ર શ્રીયુત શત્રુઘ્ન કિંકર પાંડેય, હબડા કે પાસ વિદ્યમાન હૈ; કિંતુ અભી વહ ગ્રંથ કહીં પ્રકાશિત નહીં હુઆ હૈ. ગોસ્વામી તુલસીદાસ કે રામચરિત માનસ કી ભાંતિ ઇસ બૃહદ ગ્રંથ મેં શ્રીરામચરિત્ર કા વિશદ ઔર ભાવપૂર્ણ વર્ણન કિયા ગયા હૈ. હમારે મિત્ર ઇસકે પ્રકાશન કે ઉદ્યોગ મેં લગે હૈં. બહુત સંભવ હૈ કિ કુછ હી દિનોં મેં પ્રકાશિત હો કર યહ ગ્રંથ હિંદી જગત કી શોભા બઢાવેગા.

("મનોરમા"ના એક અંકમાં લેખકઃ-શ્રી. પં. અયોધ્યાપ્રસાદ માલવીય)

૧૫–શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો

(લેખકઃ–ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ.)

મોરબી શહેરની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવનાર, મોરબી કોઈ શહેર છે એમ કાશીપર્યંત પંડિતો અને વિદ્વાનોમાં જાણ કરાવનાર દેવાવતારી શાસ્ત્રીજી શંકરલાલનો જન્મ મચ્છુ નદીને રમ્ય કિનારે મોરબીમાં શંકરસમાન વૃત્તિવાળા માહેશ્વર ભટ્ટને ઘેર સંવત ૧૮૯૯માં અષાડ વદ ચોથ ને બુધવારે થયો હતો. મેઘના ગર્જનથી મદમત્ત થયેલી, મેઘના વર્ષણથી પ્રસન્ન થયેલી પૃથ્વી આ સમયે મોર આનંદ આપી રહે છે.

માહેશ્વર ભટ્ટ પરમ શિવભક્ત હતા, અને અહોનિશ શિવ-પૂજન કરવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા; તેથી જાણે મહાદેવે પ્રસન્ન થઈને પોતાના કોઈ વરરુચિ જેવા મહાપ્રજ્ઞ અને વિદ્વાન ગણને આજ્ઞા કરી હોય અને શાસ્ત્રીજીરૂપે પુત્ર આપ્યો હોય એમ લોકો કહેતા હતા.

શાસ્ત્રીજી પોતાની ૧૧ વર્ષની વયમાંજ સારસ્વત અને કુમાર-સંભવ જામનગરમાં મોસાળમાં ભણ્યા હતા. એ અલૌકિક નવીનતાથી જામનગરના વિદ્વાનો તથા વૃદ્ધો મુગ્ધ થયા હતા. તે વખતે તેમના પ્રથમના શ્લોકો અર્થ–ગૌરવવાળા થયા હતા. ગુરુની આજ્ઞાથી સરળ અને શાંતરસવાળા ઉપદેશમય શ્લોકો તેમણે પછી રચવા માંડયા.

પંદર વર્ષની વયે તેઓ ઉચ્ચ, કોમળ અને સરળ કવિતાઓ કરતા; તેથી તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી તેમના ઉપર સાનંદા-શ્ચર્યથી અતિ પ્રસન્ન રહેતા હતા.

જામનગરમાં તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી પ્રતિભાસંપન્ન અને સમર્થ પંડિત હતા; અને તેમના ઘણા શિષ્યોમાં શાસ્ત્રીજી પ્રથમ હતા. દક્ષિણના એક તૈલંગી વિદ્વાન 'બાલ સરસ્વતી' નામધારી જામનગરમાં આવ્યા હતા. તેમણે જામ વિભાજીની કચેરીમાં ક્રમ વિના ૬૪ અક્ષરો બોલી કાઢયા. આવું કામ કોઈ કરી શકશે કે કેમ એવું જાહેર થતાં કેશવજી શાસ્ત્રીએ શંકરલાલ-નું નામ આપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કાર્ય કર્યું. તે ક્રમ વિના અક્ષરો તો બોલી ગયા, પણ તેમાંથી શ્લોકો નીપજાવી અર્થ કાઢી આપ્યો. આ પ્રસંગે તેમને જામશ્રી વિભાજી તરફથી યથાયોગ્ય માન મળ્યું. આ તેમના અવધાનનો પહેલો પ્રસંગ.

તે પછી એક સ્વામી સદાનંદજી જામનગર પધાર્યા, તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ જામશ્રીની કચેરીમાં શતાવધાન કરી બતાવ્યું. ૬૪ અક્ષરો-માં નવીન કવિતારસ જમાવી પૃથક્ પૃથક્ માણસોએ ક્રમ વિના બોલેલા અક્ષરો યાદ રાખ્યા અને તેની પણ કવિતા કરી દીધી

મકાનો પાસે જતી ટ્રામની ઘંટડી કંડક્ટરે કેટલી વાર વગાડી, ટ્રામ કેટલી વાર આવી તથા ગઈ, અનેકવિધ કવિતાના પ્રયોગો, ગુણાકારો, છૂટાં છવાયાં વાક્યો, પાસે એક જણ ડંકા વગાડ્યો હતો તે ગણવા ઇત્યાદિથી તે વખતે આખું મુંબઇ છક થઇ ગયું હતું અને શાસ્ત્રીજીને એક ઉમદા પર્સ એનાયત કરી હતી. એ સઘળા દ્રવ્યનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના ગ્રંથો છપાવવામાં કરી દીધો હતો. મુંબઇના દરેક વર્તમાનપત્રે અને ખાસ કરીને ગુજરાતી પત્રે આ સરસ્વતીના પુત્રની અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી.

મોરબીમાં આ વખતે જાણે કેમ તેના પૂર્વજન્મના સંયોગી ગુરુભાઈ જેવા કૈલાસમાંથી એક અખાડાના યોગીન્દ્રો મૃત્યુલોકમાંથી જન્મ લેતા આવ્યા હોય, ત્યારે એકજ સ્થળે ભેગા થયા હોય એવા શ્રીમંત અને જ્ઞાની પોપટભાઈ મોતીચંદ નામના મહાન ધાર્મિક, મનાઢ્ય અને પરમ જ્ઞાતા, તેમના અનન્ય મિત્ર, સ્નેહી અને ગુણાનુરાગી હતા. અહોનિશ પોપટભાઇ શાસ્ત્રીજીને ગુરુતરીકે પૂજતા અને મોટા સમારંભથી દરવર્ષે ગુરુપૂર્ણિમાએ ગુરુપૂજામહોત્સવ શાસ્ત્રીજીને પૂજીને કરતા હતા.

આ પૂજન થયા પહેલાં શાસ્ત્રીજી પોતાના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રીના ફોટાનું પ્રથમ પૂજન કરતા, અને તેના વંશજોને ગુરુદક્ષિણા મોકલી આપતા.

ધાર્મિક, વિદ્યા, નાટક, કાવ્ય વગેરે સેવા કરવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીજી એક વેદાંતી હતા, અને વેદાંતના અનેક ગ્રંથોનું વાચન નિરંતર પોપટભાઇને ઘેર શાસ્ત્રીજી કરતા હતા. આ તેમની [illegible] મહાન ધાર્મિક વર્તન સાહિત્યસેવા ઉપરાંત હતું. [illegible] પોપટભાઇને ઘેર શ્રવણ થતું અને [illegible] ધાર્મિક શ્રોતાઓ હમેશાં હાજર રહેતા. [illegible]

[illegible]

શાસ્ત્રીજી વર્ષો સુધી શાસ્ત્રશુદ્ધ મહાદેવની પૂજામાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમને શીલાજ્યોતિર્લિંગનું ઇષ્ટ હતું. અને તે રાજરાજેશ્વર તે મોરબીના શ્રીકુબેરનાથ મહાદેવ.

શાસ્ત્રીજી પોતાની તમામ કૃતિઓમાં પ્રથમ કમઠ "શ્રીરાજરાજેશ્વરો વિજયતે" એમ લખ્યા વિના કોઇ દિવસ મૂક્યા નથી. આવા અલૌકિક ચિત્તના ભક્તથી શાસ્ત્રીજીને મોરબીમાં સૌ શંકરના અવતારી માનતા. શાસ્ત્રીજીને પોતાના ગુરુ તરફ પણ અત્યંત પૂજ્યભાવ, ભક્તિ અને પ્રીતિ હતાં. તેથી શાસ્ત્રીજી દરેક પુસ્તકના મંગળાચરણમાં મહાદેવ, ગુરુ અને પિતા, એ ત્રણેને નમસ્કાર પ્રથમ કરતા હતા. તેમણે ગુરુનું શ્રાદ્ધ ગયાજી જઈને કર્યું હતું અને ગુરુ પાછળ ચોરાશીનું લહાણું કર્યું હતું. આવી ગુરુભક્તિ આજે તો ક્વચિત જોવામાં આવતી નથી.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના મહાન પુરુષની કદર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરતાં ચૂકી નથી, એ આનંદની વાત છે; અને સુરતની સાહિત્ય પરિષદમાં તેમને ઉપપ્રમુખ નીમી તેમને તથા સંસ્કૃત ગિરાને અપૂર્વ માન આપ્યું હતું. તેઓ મૃત્યુપર્યંત વેદાન્તજ્ઞાનચર્ચા અને ગ્રંથલેખન કરતા હતા. છેવટનું તેમનું પુસ્તક બાણાચરિત હતું. આમાં એક સર્ગ અધૂરો રહ્યો હતો. બહુજ માંદગી આવી પડી તોય તેમણે કહ્યું કે, મને એક કલાક જરા સુખ થાય તો આ છેવટનો સર્ગ પૂરો કરું; પણ કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. તે સર્ગ અધૂરો રહ્યો, અને તેઓ આ નશ્વર દેહ છોડી અમરધામમાં સીધાવી ગયા. બાણભટ્ટનું પણ આમજ થયું હતું. મહાન પુરુષોનું કાર્ય શું આવી રીતે અધૂરું રહેતું હશે! બાકીનો સર્ગ શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈએ પૂરો કર્યો, અને પછી ગ્રંથ છપાયો. શાસ્ત્રીજીના ગ્રંથોનું સવિસ્તર વિવેચન કોઇ સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત હોય તેજ કરી શકે. તે માટે હું માત્ર રસજ્ઞ અભિપ્રાયો ટાંકી બતાવીશ.

× × × ×

શાસ્ત્રીજીના એક વિદ્યાર્થી તરફથી મને કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત મળી છે, તે નીચે પ્રમાણે આપું છું:—

એક દિવસે એક બ્રાહ્મણનો છોકરો તેમને ઘેર ભિક્ષા માટે આવ્યો. ઘરમાં કોઇ હતું નહિ, માત્ર શાસ્ત્રીજી પૂજા કરવામાં નિમગ્ન હતા. તે છોકરાએ જાણ્યું કે, ઘરમાં કોઇ નથી, તેથી ફળિયામાં પડેલી એક તપેલી ચોરીને તે ચાલતો થયો. આ હકીકત શાસ્ત્રીજીએ જોઇ. થોડાક દિવસ જવા દીધા પછી શાસ્ત્રીજીએ તે છોકરાને બોલાવ્યો. સ્નાન કરાવી પૂજા કરી ઘરમા જેટલાં વાસણો જોઇએ તેટલાં તમામ વાસણોનું દાન કર્યું. જતી વખતે કહ્યું કે, મારી પાસે માગ્યું હોત તો હું આપત, પણ કોઇ દિવસ ચોરી

કરવી નહિ. આથી તે બાળક શરમીંદો થઇ ગયો, અને ત્યારથી તેનું જીવન ઘણુંજ સુધરી ગયું.

પોતાના પરમ મિત્ર ઝંડુભટ્ટજીની માંદગી પ્રસંગે મૃત્યુંજય સ્તોત્રનું કાવ્ય ગાયું હતું, અને તે સ્તોત્રનો પ્રભાવ શાસ્ત્રીજીના શિષ્યમાં બહુ હતો. અને તેથી આફ્રિકામાંના તેમના શિષ્યનો એક પુત્ર માંદો હતો; તે વખતે આ સ્તોત્ર બહુજ પ્રેમથી સૌએ ગાયું હતું; અને તે બાળકનું રોગશમન થયું હતું.

ચંદ્રપ્રભાચરિત્રમાં વિદ્યાદાનનું એવું તો અપૂર્વ વર્ણન કરેલું છે, કે તે વાંચીને મોરબીના મહારાજાને મોરબીમાં વખ્તુબા ચેરિટેબલ હાઇસ્કૂલ ખોલવાની વૃત્તિ થઇ હતી. અને તેવી મફત હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાનું માન પણ શાસ્ત્રીજીને હતું.

મુંબઇમાં એક વખતે તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી આવ્યા હતા; ત્યારે મદ્રાસથી એક મહાન વિદ્વાન ગોપીભટ્ટ નામે પંડિત આવ્યા હતા, અને તેમણે કેશવજી શાસ્ત્રી પાસે શાસ્ત્રાર્થ માગ્યો હતો.

જ્યારે શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો, ત્યારે ગુરુદક્ષિણા માગવા ગુરુને કહ્યું, પણ ગુરુએ કહ્યું કે, વખત આવ્યે માગીશ.

આ વખતે મુંબઇમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા શાસ્ત્રીજીને મોરબીથી તાર કરીને ગુરુએ મુંબઇ બોલાવ્યા, અને ગુરુદક્ષિણામાં ગોપીભટ્ટ સામે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો અને વિજય મેળવ્યો.

શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃત ભાષા ઉપર અત્યંત કાબુ ધરાવે છે તે જાણી તેઓ મોહિત થઇ ગયા હતા. ભાષા, પવિત્ર વિચારો, સરળ અસરકારક અને સુંદર અલંકારો તથા કલ્પનાથી સંયુક્ત જાણે કેમ બાણભટ્ટ, વિષ્ણુશર્મા તથા કવિ ભાસ એમ ત્રણેના અંશો એકજ શાસ્ત્રીજીમાં આવ્યા હોય.

બાલાચરિત્રનો પોણો ગ્રંથ છપાવવા મોકલ્યો, પણ ટપાલમાં ક્યાંઇ ગુમ થઇ ગયો. એક પણ રફ નકલ તેમની પાસે રહી ન હતી. તેથી તેઓ નિરાશ ન થયા, અને કહ્યું કે જગદંબાની એવીજ ઇચ્છા હશે કે તેથી સરસ લેખ કરાવવો હશે. માત્ર આઠ દિવસમાં પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે પણ તેથી ઘણોજ સરસ લેખ મોઢેથી યાદ કરી લખી નાખ્યો. દોઢ વર્ષની મહેનત માત્ર આઠ દિવસમાં તૈયાર કરી, એ તેમની અગાધ શક્તિ પુરવાર કરે છે. હાલમાં કોઇ આમ કરી શકે એ શંકાસ્પદ છે.

શાસ્ત્રીજીના તમામ પુસ્તકોને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા હાલના સાક્ષરોએ શ્રમ લેવો જોઇએ, અને તેમ દાખલ થવાં જોઇએ.

શાસ્ત્રીજીના [illegible] નિબંધ [illegible] વિષય [illegible] છે, અને [illegible] શંકા [illegible] તેમના [illegible] કરી [illegible] મહ-

રાજાઓ અને શ્રીમંતો આ શુભ કાર્યમાં સહાયભૂત થશે એવી પ્રાર્થના છે. તેથી જંડુ ભટ્ટજી સાથે શાસ્ત્રીજીનું નામ જોડાઈ બંને મહાન પુરુષોની કીર્તિ અમર થશે.

ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર અને સાવિત્રીચરિત્રથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે દેશની અનુપમ સેવા તેમણે બજાવી છે. પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવેએ લખ્યું છે કે, બાણભટ્ટની કાદંબરી વર્ણનનો કોષ છે, તેમ શાસ્ત્રીજીનું ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર સદુપદેશનો કોષ છે. તેમના રસમાં મલિન શૃંગારની ગંધ પણ નથી. ધર્મભાવનાના સંસ્કારો તેમના અક્ષરે અક્ષરમાં પ્રકટી નીકળે છે. સ્વ. સાક્ષર શ્રી. મણિલાલ નભુભાઇ અને નવલરામભાઇ આદિ અનેક સાક્ષરોએ તેમના વિશે રસિક પ્રશંસાત્મક વિવેચનો કર્યાં છે. કવિવર શ્રીયુત નાનાલાલભાઇએ પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો ભાગ બીજામાં શાસ્ત્રીજીનું બહુ રમ્ય સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

"તે સાધુ કવિ તે મૂર્તિ મહર્ષિ,
બ્રહ્મસમાન બ્રહ્મરત્ન શંકરલાલજીએ,
એ અતીર્થને તીર્થ કીધા ધર્મ માટે."

છેવટે મારી પ્રાર્થના છે કે, કાઠિયાવાડ સાહિત્યસભા સ્થપાય, ત્યારે તેણે અથવા ભાવનગરની સાહિત્ય સભાએ, મુંબાઇની સાહિત્ય સંસદે, અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ સદ્ગત શાસ્ત્રીજીની જયંતી દરવર્ષે ઉજવવી જોઇએ, અને સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટિએ શાસ્ત્રીજીના જીવનચરિત્રનો વિસ્તૃત ગ્રંથ લખાવવો જોઇએ. તેમના અપ્રસિદ્ધ મોટા બે ગ્રંથો છે. એક તો તેમના સ્વહસ્તે લખેલું "આહનિક" જે તેમના સુપુત્ર પાસે છે, અને બીજી જાડેજાની વંશાવળી. આ બે પુસ્તકો સાહિત્યરસિક શ્રીમાનોએ છપાવવાં જોઇએ; આટલી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

શાર્દૂલ

શ્રી માહેશ્વરપુત્ર શંકર સમા વાગીશ્વરીના તનુ,
શંકરલાલ સમર્થ શીઘ્ર કવિથી વિદ્વાન કેશવ ગુરુ;
દીપાવ્યું પુર મોરબી જગતમાં વિદ્યા તણા તેજથી,
યોગી શંકરલાલ શીઘ્ર કવિને પાયે નમું પ્રીતથી.×

("સાહિત્ય"માંથી)

× સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચેલો નિબંધ.

१६–परोपकारी गंगास्वरूप रूखीबहेन

(લેખકઃ–ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ)

અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઇ પક્ષી ભૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઇએ એ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇને ગં. સ્વ. રૂખીબહેને અથાગ મહેનત કરી.

હિંદુ ધર્મનો અનુયાયી "वसुधैव कुटुंबकम्" એટલે આખી પૃથ્વી પોતાનું કુટુંબ છે, એમ માની જીવન નિર્ગમન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કૂતરું અને ગાય એના ગ્રાસ એટલે કોળિયા પહેલા ભાણા આગળ મૂકી પછી જમે છે. ભૂતયજ્ઞ એટલે પ્રાણીમાત્રને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની એને ટેવ છે. કીડી–મંકોડીનાં દરમાં લોટ નાખી આવતાં અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને તમે છેક ગામની ભાગોળે ને ખેતરો સુધી જોશો. अहिंसा परमो धर्मः એ હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે. પરંતુ જૈન ધર્મે એને મુખ્ય ધ્યેય બનાવી ખૂબ ખીલાવી છે.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મે પુષ્કળ અસર કરી છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં કેવળ ગુજરાતના હિંદુઓ માંસાહાર કરતા નથી તે પ્રતાપ જૈનધર્મનો છે. હિંદુઓ ઉપરાંત ગુજરાતમાંના ઘણા મુસલમાનો પણ માંસાહાર નથી કરતા તે જૈન અને હિંદુ ભાઇઓના સહવાસથી.

ગુજરાતનાં શહેર અને ગામડાનાં મોટાં નાનાં ઘણાં ઘરોની ભીંતોમાં તમે પોપટ, ચકલી વગેરેને રહેવા માટે બાકોરાં, ગોખલા વગેરે જોશો. ઘણાં માણસો પોતાને ઘેર બબ્બે શીંકાં લટકાવી રાખે છે. એક શીંકામાં પાણી અને એકમાં દાણા નાખ્યા કરવાના. ત્યાં ખિસકોલીઓ, ચકલાં, કાબર, કબૂતર, પોપટ, કાગડા વગેરે દાણા ખાવા અને પાણી પીવા રોજ ગમે તે વખતે આવવાનાં.

અમદાવાદમાં સારંગપુર ચકલામાં એક ડોસા છે. તે દરરોજ સવારે ચાર વાગે ઉઠી નાહી ધોઇ પૂજાપાઠ કરી પાંચ વાગતામાં દાણાનું મોટું પોટલું બાંધી દરવાજા બહાર નીકળી પડવાના. મહાજને અસલથી નક્કી કરી રાખેલી દરવાજા બહાર કેટલીક જગાઓ છે. ચોતરા, મેદાનો, પરબડીઓ વગેરે. ત્યાં નિયમિત વખતે હજારો પંખીઓ આવવાનાં અને ત્યાં આ ડોસા, ખોબાઓ ભરીને દાણા નાખી આવવાના. બધે દાણા નાખી આવ્યા પછી પાછા બીજા દિવસને માટે જોઈતા દાણા વસ્તીમાંથી મૂઠી મૂઠી ઉઘરાવી લાવી, પોતાને ઘેર લઈ જાય, પછી પોતે જમવાના, ને કામધંધે વળગવાના.

ગુજરાતના કોઇ પણ ગામડે તમે જાવ ત્યાં જરૂર તમે એ ચાર પરબડીઓ જોશો. પરબડીમાં દરરોજ પક્ષીઓને માટે દાણા-

પાણી નંખાવાનાં. કેટલીક પરબો સુંદર કોતરણીવાળી અને શોભીતા રંગથી રંગેલી હોવાની.

અમદાવાદ શહેરમાં જીસ્સે જીસ્સે આવી ઘણી પરબો આવેલી છે અને એમાં દરરોજનું કેટલાયે મણ અનાજ નંખાય છે.

શું આ દશ્ય મનોહર નથી ?

આ ઉપરાંત માછલાંને લોટ નાખવા અને વાંદરાંને રોટલા ખવરાવવા ઘણા લોકો જાય છે. પાંજરાપોળો વિષે અને એના કાર્ય-વિષે, વિશેષ લખવાની જરૂર નથી, કારણ એ જગજાહેર છે.

રૂખીબહેન બાળવિધવા હતાં. હાલ એમની ઉંમર ૫૦-૫૫ થઇ છે. દરરોજ દરિયાપુર-પ્રેમદરવાજા પાસે સરયૂદાસ મહારાજની કથામાં એ જતાં: એક દિવસ મારી બે બહેનોના બાળકદીકરાઓ એકે દિવસે મરી ગયા. અમારા ઘરમાં ત્રાસ થઈ ગયો. એ બાળકોના પુણ્યમાં શું કરીએ ?

એમના મૃત્યુને ચોથે દિવસે બે મણ દૂધ અમે નિશાળે જતાં છોકરાં છોકરીઓને પાયું, પણ છતાં શાન્તિ ના વળી. તાપ બહુ પડતો હતો. નળમાં પાણી બરાબર આવતાં નહોતાં. વટેમાર્ગુઓને માટે બે ઠંડા પાણીની પરબો બેસાડવા મારી બાએ સૂચના કરી અને અમે બધાંએ મંજૂર કરી.

અમારી પાડોશણ જોરથી કાઢી કહે "રહો, હું રૂખીબહેનને બોલાવી લાવું. શહેરમાં કયી જગાએ પરબ બેસાડવાની જરૂર છે તે એ બરાબર જાણતાં હશે." અને થોડી વારમાં રૂખીબહેન અમારે ઘેર આવ્યાં.

હવેની થોડી હકીકત રૂખીબહેને પોતેજ કહેલી તે એમનાજ શબ્દોમાં હું કહીશ.

"હું બાળરાંડ. ઘરમાં કોઈ મળે નહિ. મારી એકલીનું પેટ ભરાય એટલી ગોઠવણ મારું પલ્લું બલ્લું વેચીને મારા ભાઈએ કરી આપેલી. રહેવા ઘર અને ખાવા બાજરી હતી; પણ કાળ જેવો આખો દહાડો જાય શી રીતે ? સવારે દર્શન કરવા જવું, સાંજરે કથાવાર્તામાં વખત જાય અને સગાંવહાલામાં કે નાતજાતમાં કોઇ માંદું-સાજું, જન્મ્યું-મર્યું હોય ત્યાં ઘડી જઇએ. જાતે ઓ એકલવાઈ; ઓશિયાળો અવતાર. આબરૂભેર માબાપની ને સાસરિયાની લાજ રાખીને જુવાની લાતે મારી કાઢી

૧૦ વર્ષથી, લાગટ સવારમાં સરયૂદાસજી મહારાજની કથામા જતી. મહારાજ જાતે પરમજ્ઞાની, પવિત્ર, સાદા અને નિસ્પૃહ. એમની કથામાથી હજારો લોકો સુધરી ગયા. કંઇ કુમારગે ઓએ ધણીના પૂજન કરતી થઇ ગઇ, કઇ 'લહેર' ભાવડા ઠેકાણે આવ્યા હું શુ કરું ? મહારાજ કહે—પરોપકારમા જીવન ગાળવુ. મે

વિચાર કર્યો–હું રાંડ શો પરોપકાર કરૂં ? મારી પાસે નથી ધન કે ગરીબગરબાંને મદદ કરૂં; નથી જ્ઞાન કે કોઈને ઉપદેશ કરૂં. હા, એક જાત મારી છે. દર પૂનમે પૂનમે ચાલતી ડાકોર જઉં છું ને રોજ બારે માસ નદીએ નાહવાનો નીમ. એ ઉપરથી ઠાકોરજીએજ સુઝાડ્યું કે, ઝાડે ઝાડે શીંકાં બાંધ ને પશુપંખીની સેવા કર.

પણ એમ એક જીવથી કેટલું પહોંચાય ? તોયે બન્યું એટલું કર્યું. જ્યાં પરબડીઓ નહોતી ત્યાં ત્યાં બધે અમદાવાદ શહેરને ચારે છેડે, ઝાડે ઝાડે કાળાં કુંડાં લટકાવેલાં જુઓ ત્યાં જાણજો કે એ મારાં બાંધેલાં હશે.

પહેલાં નદીએ નાહતી આવું ને આજ આ દરવાજે તો કાલ પેલે દરવાજે એમ રોણ ફરતી આવું. એમ કરતાં કરતાં કુંડાં લાવી દોરીઓ બાંધી ને આજ તો ધીમે ધીમે કરીને ૩૦૦ ઠેકાણે ૬૦૦ શીંકાં મારા હાથથી બંધાયેલાં લટકે છે.

૨૦–૨૫ ઠેકાણાં થયાં ત્યાંસુધી તો બધાંમાં રોજ દાણા અને તાજું પાણી હુંજ નાખી આવતી, પણ પછી તો રોજ ઘેર આવતાં ૧૨–૧ વાગી જવા લાગ્યો ને થાકી જતી. તેથી ધીમે ધીમે એવી ગોઠવણ કરી કે આઠ આઠ દહાડાના દાણા શીંકા પાસે રહેનાર કોઈ ભલું માણસ મળે એને ત્યાંજ મૂકી આવું. તે પોતાની પાસેનું શીકું સાચવ્યા કરે. દાણાના પૈસા કથામાં આવનાર લોકો પાસેથી હું ઉઘરાવી લેતી. સરયૂદાસજીને આ વાતની ખબર એટલે એમના પ્રતાપે ખર્ચ તો મળી રહેતું. એમ કરતાં કરતાં હાલ છસો શીંકાં બંધાયાં છે. દરેક સ્થળે દાણા ને શીંકાં અનાજપાણીથી ભરવાની ગોઠવણ પણ પાકી કરી દીધી છે અને અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઈ પક્ષી ભૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઈએ એટલો મારો ટેક હતો તે પરમેશ્વરે પૂરો કર્યો છે. કર્તાહર્તા ઇશ્વર છે. આપણે તો નિમિત્ત છીએ.

હવે રહ્યા છે મારે એક ચિંતા. દેહ ક્ષણભંગુર છે. હું જીવું છું ત્યાંસુધી તો આ પક્ષીઓએ ઝાડ હું તપાસતી રહીશ, પણ મારા મુવા બાદ એ કામ ચાંદો સૂરજ તપે ત્યાંસુધી ચાલવું જોઈએ. એ માટે મારે ટીપ કરવી છે. મંગળદાસ શેઠને ત્યાં જઈ આવી છું. શેઠ હરિવલ્લભ મૂળચંદ છે, ગોદિયાવાળા શેઠ છે, બધા મળીને એટલું કરી આપે એટલે હું સુખેથી મરૂં, નહિ તો તો મારો જીવ ગતે ના જાય !"

આટલું કહ્યા પછી અમારે રૂ.પૂણીની પરબો જોવાની હતી તે વાત પર અમે આવ્યા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible])

૧૭–ઇશુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન

એ વિષે કેટલીક નવી માહિતી

(લેખકઃ-શ્રી. યોગેશ)

× × × ×

× × ઈંજીલોમાં ઇશુના જીવનના અમુક પ્રસંગોજ ત્રુટક રીતે આલેખાયેલા છે; અને બધી ઘટનાઓ અનુક્રમ કે મહત્ત્વની સાંકળો-થી સંકળાયેલી નથી. ઇશુ તેર વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા પછી ક્યાં ગયો, તેણે શું કર્યું અને કેવું જીવન ગુજાર્યું તેનો ઉલ્લેખ ઈંજીલમાં માત્ર એક વાક્યથી કરવામાં આવ્યો છે, જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તે મુદત દરમિયાન ઇશુનું જ્ઞાન વધવા લાગ્યું તથા તેનો આત્મા બળવત્તર થવા લાગ્યો. ઇશુનું જ્ઞાન ક્યાં અને કયાં સાધનોથી વધ્યું તથા તેનો આત્મા કેવા અભ્યાસથી તેમજ તપશ્ચર્યાથી બળવત્તર થયો તે સંબંધી એક અક્ષર સુદ્ધાં ઈંજીલોમાં લખાયેલો નથી!

ઇશુના આ અજ્ઞાત જીવનના સંબંધમાં રશિયાનો એક યાત્રાળુ મોં. નિકોલસ નોટોવિશ સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેને ટીબેટમાંથી એક પુસ્તક મળી આવ્યું છે, જે તેણે "અનનોન લાઇફ ઑફ જીસસ ક્રાઇસ્ટ" (જીસસ ક્રાઇસ્ટનું અજ્ઞાત જીવન) એ નામે પ્રકટ કર્યું છે. એ પુસ્તક મૂળ પાલી ભાષામાં હિંદુસ્થાનમાં લખાયેલું. ટીબેટના પાટનગર લ્હાસામાં તેનો ટીબેટી ભાષામાં અનુવાદ થયો. નોટો-વિશ મહાશયને આજ અનુવાદ ટીબેટમાં આવેલા હિમિજના પુસ્તકાલયમાંથી હાથ લાગ્યો. તેમાં ઇશુ તેર વર્ષનો થયો ત્યાર-પછીની હકીકત નીચે મુજબ જણાવેલી છેઃ–

"ઇશુ જ્યારે તેર વર્ષનો થયો ત્યારે તેના વિવાહની વાતો ચાલવા માંડી. ઇશુને એ વાત ન ગમી અને તે બહુ નારાજ થયો. તે ગુપચૂપ વેપારીઓના એક કાફલા જોડે સિંધ નાસી ગયો.

'સિંધથી તે કાશી ગયો. ત્યાં તેણે છ વર્ષ સુધી ધાર્મિક શિક્ષણ લીધું. તેને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોનો સહવાસ બહુ ગમતો અને મોટે ભાગે તે તેઓની જોડેજ રહેતો. કાશીમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ભગવાન બુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુમાં ગયો અને ત્યાં તેણે પાલી ભાષાનો અભ્યાસ કરી છ વર્ષ સુધી બૌદ્ધમતના સિદ્ધાંતોનું પાકું જ્ઞાન મેળવ્યું.

બૌદ્ધ મતનો અભ્યાસ કર્યા પછી તે ઈરાન ગયો અને ત્યાંથી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો પોતાની ત્રીસ વર્ષની વયે જેરૂસલેમ પહોંચ્યો.

જેમ ઉપર જણાવેલ હકીકત ઈંજીલમાં આપેલી નથી, તેમ જેરૂસલેમ આવ્યા પછી ઇશુએ શું કર્યું અને કયી સંસ્થા

[illegible]ારા ધર્મોપદેશકનું જીવન સ્વીકાર્યું, તે વિષે પણ કશો ઉલ્લેખ [illegible]ંજીલોમાં નથી.

હિંદનો પ્રવાસ કરી જેરૂસલેમ પાછા ફર્યા પછી ઈશુ સૌના એક ગુપ્ત મંડળનો સભાસદ બનેલો, એની વાત "ધી ક્રુસીફીકેશન બાય એન આઇ વિટનેસ" નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલી છે. ઈશુના સૌથી મોટા ગણાતા, તેના પુનર્જીવનને લગતા ચમત્કારની વાત આ પુસ્તકમાં આપેલા પત્રથી ખોટી ઠરે છે. તેમાં ગુપ્ત મંડળના એક વૃદ્ધ સભાસદે ઇશુના ક્રુસારોહણ પછી સાત વર્ષે એજ મંડળના બીજા એક સભાસદને લખેલો પત્ર આપવામાં આવ્યો છે. પત્ર લખનાર વૃદ્ધ સભાસદ અને ઇશુ જે મંડળના સભાસદો હતા તે ગુપ્ત મંડળ ઈશુના જન્મ પહેલાં મેકોબિયાના સમયમાં સ્થાપેલું હતું. ઈશુ જન્મ્યો ત્યારે આ મંડળની અનેક શાખાઓ પેલેસ્ટાઇન, ગ્રીસ, મિસર વગેરે દેશોના શહેરેશહેરમાં સ્થપાઈ ચૂકી હતી.

તે ગુપ્ત મંડળના સભાસદોના આચાર તથા યોગ્યતા ધ્યાનમાં લઈ તેઓની ચાર શ્રેણીઓ રાખવામાં આવી હતી, અને તેમાંની પ્રથમ શ્રેણીમાં આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા અવિવાહિત બાળકોનેજ દાખલ કરવામાં આવતા. આવા નવશિષ્યોને ઈસીન કહેવામાં આવતા. બાળપણ વીત્યા પછી જો કોઈ યુવક આ મંડળમાં દાખલ થવા ઈચ્છતો તો તેને પણ ત્રણ વર્ષ સુધી મંડળના વયોવૃદ્ધ સભાસદો પાસેથી આચારવિચારની તાલીમ લેવી પડતી અને તેની પરીક્ષા આપવી પડતી. બધા નવશિષ્યોને ઉચ્ચ શ્રેણીના સભ્યો પાસે ચિકીત્સાશાસ્ત્રનું તથા ઔષધિઓ, ખનિજ પદાર્થો તેમજ તેની શરીરના આરોગ્યપર થતી અસરનું અધ્યયન કરવું પડતું.

ગુપ્ત મંડળનો એકેએક સભાસદ ખરેખરો સમષ્ટિવાદી કૉમ્યુનીસ્ટ હતો. તેનું સઘળું ઉપાર્જિત ધન તે મંડળને અર્પણ કરી દેતો અને પોતે લોકસેવામાંજ જીવન વ્યતીત કરતો. સભાસદોનો નિત્ય ક્રમ આવો હતોઃ-પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠીને બધા સભાસદો ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા ભેગા થતા, પ્રાર્થના થયા પછી સવારનો નાસ્તો લઇ સૌ પોતપોતાને કામે નીકળી પડતા, બપોરે પાછા આવી હાથપગ ધોઇ સ્વચ્છ શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ ભેગા બેસીને જમતા.

જ્યાંસુધી અમુક સભાસદ ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પહોંચતો નહિ ત્યાંસુધી તેને મંડળના ગુપ્ત ભેદો જણાવવામાં આવતા નહિ. વળી ઉચ્ચ શ્રેણીના સભાસદને પોતાથી ઉતરતી શ્રેણીના સભાસદો આગળ આ ગુપ્ત ભેદો ખુલ્લા કરવાની સખ્ત મનાઈ રહેતી અને જે કોઈ આ મનાઇનો ભંગ કરતો તેને મંડળમાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો. આચારવિચારની પવિત્રતા, બુદ્ધિમત્તા, આસ્તિકતા અને વિદ્યામાં

નિપુણતા મેળવનાર વ્યક્તિજ મંડળની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી શકતી. મંડળના સભાસદો રાજનૈતિક વિગ્રહો અને ક્રાંતિકારક કાર્યોમાં કદી ભાગ લઇ શકતા નહિ. તેઓ શાંતિમય અને પરોપકારી જીવન ગુજારતા. ઉચ્ચ શ્રેણીના સભાસદને ઇસીર કહેવામાં આવતો અને તે પૂજ્ય ગણાતો. ઇસીરો સત્યનું ચુસ્ત રીતે પાલન કરતા અને તેઓ છળ, અધર્મ, ઇર્ષા, દ્વેષ અને હિંસાને પાપ સમજી તેનાથી દૂર રહેતા.

ઇશુ આવા આદર્શ મંડળનો સભ્ય હોઇ તેનું જીવન અતિ પવિત્ર અને પરોપકારી હતું. તેણે આ મંડળના આશ્રય હેઠળ ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. તે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન અને પવિત્ર જીવનને લીધે ઇશુ આખા મંડળમાં પૂજ્ય થઇ પડેલો અને લોકગણ પણ તેને પૂજવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી પડી કે ધર્મઢોંગી પૂજારીઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા અને તેના તરફ દ્વેષભાવની નજરે જોવા લાગ્યા. ઇશુ લોકો સમક્ષ આત્મિક સામ્રાજ્યની સ્થાપનાની વાતો કરતો, પણ આ ધર્મઢોંગીઓએ એવી વાત ઉડાવી કે, ઇશુ જેરૂસલેમના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને પોતે તે ગાદી પચાવી પાડવા માગે છે. પોતાના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ પડેલા ઇશુને દૂર કરવાની, કહેવાતા ધર્મગુરુઓની તથા પૂજારીઓની આ એક તરકીબજ હતી. તેઓએ ભેગા મળીને ઈશુના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો અને મુખ્ય પૂજારી કૈઆફસે ઈશુને પકડી આણવાનું ફરમાન કાઢ્યું. ઇશુના એક કૃતઘ્ન શિષ્ય જુડાસે ઇશુને છેતર્યો અને તેને પકડાવ્યો. ઇશુને એક રાજદ્રોહીતરીકે રોમન સૂબા પાઇલેટની અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ભરઅદાલતમાં ઇશુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકોને સત્ય અને અહિંસાનોજ ઉપદેશ કરતો હતો; છતાં કૈઆફસ તથા બીજા પૂજારીઓની શેહમાં તણાઇને પાઇલેટે ઇશુને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી અને ઈશુને ક્રુસ પર ચઢાવવામાં આવ્યો.

ક્રુસારોહણ પછી ઇશુ મરણ પામેલો અને તેનું શબ જોસેફ લઇ ગયો, ત્યાર પછી તે સજીવન થયેલો અને જુદે જુદે સ્થળે દશ વાર તેણે પોતાના શિષ્યોને દર્શન આપેલાં એવું ઇંજીલમાં લખેલું છે. પણ આગળ જણાવેલા ગુપ્ત મંડળના એક સભ્યે લખેલા પત્રમાં આ સંબંધી એવું જણાવેલું છે કે, ઇશુ વધસ્તંભ ઉપર મરણ પામ્યો ન હતો તે બેશુદ્ધ પડેલો હતો. એ વખતે ગુપ્ત મંડળના જોસેફ નામના એક સભાસદે રોમન સૂબા પાઇલેટની પરવાનગીથી ઈશુનું જખમી શરીર મેળવી લીધું પછી એ મંડળના નિકોદમસ નામના બીજા એક સભાસદે ઇશુની શુશ્રૂષા કરી અને કેટલાક ઉપચારો પછી ઇશુ તાજો થયો. ત્યાર પછી ઇશુ પાછો ગુપ્ત

ની દેખરેખ હેઠળ પોતાનું ઉપદેશકાર્ય કરવા લાગ્યો. આ
ામાં જુદે જુદે સમયે અને સ્થળે તે પોતાના શિષ્યોને દર્શ આપ્ત
ા. આ મેળાપોને ઇંજીલોમાં ઈશુના સજીવન થયા પછીનાં દર્શ
ાં દર્શનો લેખવામાં આવ્યાં છે. પછી પર્યટન કરતાં કરતાં
સમુદ્રકિનારાપરના એક સ્થળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ
પો અને તેજ સ્થળે તેના શબની ક્રિયાક્રિયા કરવામાં આવી.

ઈશુના મૃત્યુ પછી તેના ચમત્કારોની અને ખાસ કરીને તેના
જીવનને લગતા ચમત્કારની વાતો ખૂબ ફેલાવા લાગી. ધીમે ધીમે
વાતો છેક મિસર લગી પહોંચી. આ સાંભળી એલેક્ઝાંડ્રિયામાં
વેલા ગુપ્ત મંડળના એક ઈસીરે જેરૂસલેમનાં ગુપ્ત મંડળના
ારને એક પત્ર લખી ઈશુના ચમત્કારો વિષે ખરી હકીકત પૂછાવી.
ા ઉત્તરમાં જેરૂસલેમના ઇસીરે જે પત્ર લખેલો તેમાં "ઈશુ
ારોહણ પછી જીવતો હતો અને નિકોદમસની સારવારથી સાજો
ા પછી તે કેટલોક કાળ જીવ્યો પણ હતો" એવું જણાવેલું છે.

આ પત્ર કેવી રીતે મળી આવ્યો તે સંબંધી ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં
જણાવવામાં આવે છે કે, એબીસીનિયાના એક વેપારીને એલેક-
ઝાંડ્રિયાનાં કોઈ પુરાણા ઘરમાંથી એક જુનોપુરાણો પત્ર મળી
આવ્યો. એ ઘરમાં પહેલાં કેટલાક જર્મન વેપારીઓ રહેતો હતો,
એઓએ એ મકાનમાં પોતાનું પુસ્તકાલય રાખ્યું હતું. જતી વખતે
તેઓ એ પુરાણો પત્ર સાથે લઇ જવો ભૂલી ગયા. આ પત્ર જ્યારે
હાથ લાગ્યો ત્યારે ફ્રાંસના એક વિદ્યાનુરાગી સજ્જને તે પત્રનો સાર
છાપાંઓમાં પ્રકટ કરાવ્યો. પત્ર મૂળ લેટિન ભાષામાં લખાયેલો હતો
તેને પ્રકાશમાં આવતો અટકાવવાને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પુષ્કળ
પ્રયાસો કરેલા; છતાં અનેક વિટંબણાઓ પસાર કરીને એ પત્ર
આજેયે વિદ્યમાન રહ્યો છે! પત્રપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે,
ઈશુ જેરૂસલેમના ગુપ્ત મંડળનો સભાસદ હતો. આ અને બીજી
અનેક વાતો તેમાં જણાવેલી છે, જે બધાની સચ્ચાઇ વિષે ઈસીરોનું
સત્યાચરણ જોતાં બિલકુલ શંકા રહેતી નથી.

આ પ્રમાણે નોટોવિચ મહાશયના પુસ્તકપરથી અને જેરૂ-
સલેમના ગુપ્ત મંડળના ઈસીરે લખેલા પત્રપરથી આપણને ઈશુના
અજ્ઞાત જીવન સંબંધી નીચે મુજબની નવી માહિતી મળે છેઃ-

ઈશુ બાળપણથીજ શિક્ષણ લેવાને માટે હિંદુસ્થાનમાં આવેલો.
તેણે અહીંઆ વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું
અને આ બન્ને ધર્મોનું પૂરૂં જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે પોતાની યુવા-
વસ્થામાં જેરૂસલેમ પાછો ગયેલો. ત્યાં જઈ તે ગુપ્ત મંડળમાં દાખલ
થયેલો અને એ મંડળના નિયમોને અનુસરીને તે પોતાના સિદ્ધાંતોનો
લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. આથી તે પૂજારીઓના

દ્વેષનો ભોગ થઇ પડયો અને તેને ક્રૉસપર ચઢાવી દેવાની સજા થઇ. તેને ક્રૉસપર ચઢાવવામાં આવેલો ખરો, પરંતુ તે મરણ પામ્યો ન હતો; તે માત્ર બેશુદ્ધજ થયેલો. ગુપ્ત મંડળના કેટલાક સભાસદોની મદદથી જોસેફે પાઇલેટ પાસેથી ઇશુનું શરીર મેળવ્યું અને નિકોદમસે તેના જખ્મોનો ઉપચાર કર્યો. આથી ઇશુ પાછો સાજો થયો. ઇજીલોમાં ઈશુના શિષ્યોએ, ક્રુસની આગળ જુદા જુદા માણસોને દેખાયેલા જે દેવદૂતોની વાતો લખી છે તે ખરું જોતાં દેવદૂતો ન હતા, પરંતુ તેઓ ગુપ્ત મંડળના શ્વેત વસ્ત્રધારી સભાસદો હતા. દેહાંતદંડની સજા ભોગવ્યા પછી ઇશુ કેટલોક વખત જીવતો રહ્યો અને ગુપ્ત મંડળની દેખરેખ નીચેજ તેણે પોતાનું ઉપદેશકાર્ય ચાલુ રાખેલું. આ અરસામાં તે પોતાના શિષ્યોને મળેલો; આવા મેળાપોને ઇશુએ સજીવન થયા પછી પોતાના શિષ્યોને આપેલાં દર્શનોતરીકે લેખાવવામાં આવે છે. ઈશુ ત્યાર પછી કેટલેક કાળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ પામેલો; એટલે ઇશુના પુનર્જીવનના જે બનાવને ઇંજીલોમાં એક મહાન ચમત્કાર ગણાવવામાં આવે છે તે ઉપલા પત્રથી સાવ ખોટો ઠરે છે; પરંતુ ઇશુના ઉચ્ચ, સંયમી અને આદર્શ જીવનમાં તેથી જરાયે ઉણપ આવતી નથી. આમ જે બીનાઓ હમણાં નવી બહાર પડી છે તેને લીધે વસ્તુસંકલના પૂરેપૂરી સાચવીને ઇશુનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ છે. વળી ચમત્કારોથી જે ખોટી માન્યતાઓ અને કુશંકાઓ અજ્ઞાન લોકોમાં ફેલાય છે તે પણ હવે દૂર થશે. ચમત્કારો વિનાનું સરળ અને આદર્શ જીવન લોકગણને માટે જેટલું અસરકારક અને આચરણીય નિવડે છે, તેટલું ચમત્કારપણું અને અટપટું જીવન લોકોપર અસર કરતું નથી. આ નવી હાથ લાગેલી માહિતી અને ઇંજીલોપરથી ઈશુનું એક વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જો ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવે તો તે ઘણું ઉપયોગી થઇ પડે.

× × × ×

(તા. ૮-૧૧-૧૯૨૬ના 'હિંદુસ્તાન'ના દીપોત્સવી અંકમાંથી.)

१८-पोलैण्ड का त्राता-गायक पैडरूस्की

(લેખક—શ્રીયુત ઠાકુર પ્રસાદ શર્મા, બી૦ એ૦)

પોલેંડ-રૂસ, આસ્ટ્રિયા ઔર પ્રશિયા કી ઇચ્છા ઔર સુવિધા કે અનુસાર અસમર્થ સ્થિતિ મેં ભોગે ખસોટે ઔર અંત મેં વિનષ્ટ હુએ રાષ્ટ્ર પોલેંડ—કે આજ એક શતાબ્દી પીછે અબ ફિર જાગતે દિખાઇ પડતે હૈં. ઇસ મહાયુદ્ધ સંબંધી સંધિ કે કારણ સન્ ૧૮૩૦ ઇ૦ કે પીછે અબ ફિર એક બાર પોલિશ રાજસભા પોલોં કે લાભ કે લિયે ઔર ઉન્હીંકી અધ્યક્ષતા મેં, બૈઠને લગી હૈ. મિ૦ લાયડ જાર્જ કે શબ્દોં મેં "ઇસ સંધિ ને પોલેંડ કે કટે હુએ ટુકડે કો ફિર સે જોડા હૈ ઔર આજ વહ એક સ્વતંત્ર ઔર સંયુક્ત જાતિ કે ઉપર ફહરા રહા હૈ."

પોલેંડ એક સભ્ય ઔર બલવાન રાષ્ટ્ર રહ ચૂકા હૈ. તેરહવીં શતાબ્દી મેં વહાં રાજસભા કે લિયે પ્રતિનિધિ ચુનને કી પ્રણાલી પ્રચલિત થી; ઔર સન્ ૧૪૧૩ ઇસ્વી મેં—આધુનિક પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કે લિયે એક બહુત પ્રાચીન સમય મેં—વહાં મનુષ્યજાતિ કે ભ્રાતૃત્વ કી ઘોષણા કી ગઈ થી. પોલેંડ મેં પ્રજાસત્તા બહુત પહિલે સે સ્થાપિત હુઇ ઔર ઉન દિનોં વહાં કી રાજપ્રણાલી ઇતની અચ્છી સમઝી જાતી થી કિ ચૌદહવીં શતાબ્દી મેં રેડ રુથેનિયા ઔર લુથિયેનિયા, પન્દ્રહવીં શતાબ્દી મેં ડ્યૂકલ, પ્રશિયા તથા સોલહવીં શતાબ્દી મેં મેસોવિયા ઔર લિવલેંડ કી રિયાસતેં સ્વયં આ આ કર પોલિશ રાજ્ય મેં સંમિલિત હો ગઇં. ૫૦૦ વર્ષ તક પોલેંડ ને તુર્કી આક્રમણોં કે આઘાતોં કો સહન કિયા, ઔર ફિર બાદ કો ભી યહ જાતિ સદા ઇસાઈ ધર્મ તથા અન્ય દેશોં કી સ્વતંત્રતા કે લિયે અપને યુવકોં કે અમૂલ્ય શરીર બલિદાન કરને કો તૈયાર રહતી થી. ટયૂટન ઔર સ્લૈવ જાતિયોં કે ઝગડોં મેં ઇસકે અવઃપતન કા આરંભ હુઆ. સન ૧૭૭૨ મેં જબ પ્રશિયા કે મહાન ફ્રેડરિક ઔર રૂસ કી રાની કૈથરાઇન ને પરસ્પર ઇસકા પ્રથમ બંટવારા નિશ્ચિત કિયા થા, ઉસ સમય પોલેંડ સન ૧૯૧૪ કે જર્મન સામ્રાજ્ય સે ભી બડા થા. પરંતુ ક્રમશઃ ઇસ મહાન રાષ્ટ્ર કો ભિન્ન ભિન્ન દેશોં કે અંતર્ગત પરતંત્ર પ્રદેશોં મેં બંટ જાના પડા, ઔર ઇસ કારણવિધિ કી ઘોર વિડમ્બના ને ઇસ મહાયુદ્ધ મેં તીસ પૈતીસ લાખ પોલ સિપાહિયોં કો, ઉનકી ભાષા ઔર ભાવ સબ એક હોને પર ભી, રૂસ, જર્મની ઔર આસ્ટ્રિયા આદિ કે સૈનિક નિયમોં કે અનુસાર બલપૂર્વક ભિન્ન ભિન્ન દેશોં કી સેનાઓં મેં

ભર્તી કરા કર ઉનસે ભ્રાતૃહત્યા કા ઘોર પાપ કરાયા.

ઇસ સમય સંસાર મેં પોલેંડ કે પુનઃ સંગઠન કા વિચાર ઉઠા. રાષ્ટ્રપતિ વિલ્સન ને અમેરિકા કે યુદ્ધ મેં ભાગ લેને સે પ્રથમ હી પોલેંડ કો સંયુક્ત ઔર સ્વતંત્ર દેખને કી આશા પ્રકટ કી થી. ઉન્હોંને અપની પ્રસિદ્ધ ચૌદહ શર્તોં મેં ઇસકા ભી સમાવેશ કિયા થા; ઔર અંત મેં, પેરિસ કી અંતર્મંત્રીય સભા ને ભી યહ નિશ્ચિત કિયા કિ સત્ય ઔર ન્યાય સે યુક્ત સંધિ કે લિયે પોલેંડ કી સ્વાધિનતા અત્યંત આવશ્યક હૈ.

પોલેંડ કી સ્વાધીનતા કે નાટક મેં ઇસી અવસર પર ગાયક-ઔર સ્વદેશભક્ત-પૈડરૂસ્કી પ્રવેશ કરતા હૈ. પૈડરૂસ્કી કા જીવન પોલેંડ અથવા અન્ય પદદલિત દેશોં કે સ્વદેશભક્તોં કે સમાન સદા ચિંતાકુલ ઔર શોકપૂર્ણ રહા હૈ. ઉસકી બાણી પોલેંડ કી મહત્તા ઔર અત્યાચારિયોં કી ક્રૂરતા કે હૃદયભેધક તથા ઉદ્વેગ-પૂર્ણ વર્ણન મેં નિરત રહી હૈ ઔર ઉસકી મહાન આત્મા સર્વદા અપની પ્યારી માતૃભૂમિ કે ચરણોં મેં સર્વસ્વ બલિદાન કરને કા અવસર પાને કે લિયે ઉત્કંઠિત રહી હૈ. જો એક ઘંટે મેં પિયાનો બજા કર પાંચ છઃ સહસ્ર રૂપયા પ્રાપ્ત કરતા ઔર કર સકતા થા, વહ અપને દેશ કે લિયે અસીમ ધન કો લાત માર કર તુરંત હી અમેરિકા દૌડા ગયા. વહાં ઉસને અપની પુરાની શાન શૌકત કો તિલાંજલિ દે દી. અબ વહ એક રાજા કી ભાંતિ ન તો રિજર્વ સેલૂન મેં હી ચલતા થા ઔર ન અબ વહ પહલે કી ભાંતિ અનેક નૌકર ઔર સામાન સે ભરે ટ્રંકોં હી કો અપને સાથ રખતા થા. ઉસને ભોજો મેં, વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં ઔર રાજનૈતિક સભાઓં મેં વ્યાખ્યાન દિયે. વહ શુદ્ધ અંગ્રેજી મેં બડી ઉત્તેજના ઔર આવેશ કે સાથ બોલતા થા ઔર પ્રારંભ મેં પોલેંડ કી પ્રાચીન સભ્યતા ઔર મહત્તા કે ઇતિહાસ તથા ઉસકે મહાપુરુષોં-શ્રીમતી કૈમ્બ્રિક ઔર મોજેસ્કા જૈસે ચિત્રકારોં, મિકાવિજ જૈસે કવિયોં, સીનકીવિજ જૈસે વિદ્વાનોં ઔર કોશિઅજકો આદિ સ્વદેશભક્તોં કા સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર કે અંત મેં પોલેંડ કે આર્થિક ઔર માનુ-ષિક વિનાશ કા હૃદયવિદારક ચિત્ર ખીંચ દેતા થા. વહ પોલેંડ કે ગાયક-દેશભક્ત નિર્વાસિત ચોપિન કા વર્ણન સદૈવ બડે પ્રેમ ઔર ભક્તિ કે સાથ કરતા થા.

યહ પ્રસિદ્ધ ચોપિન ઉસ સમય પેરિસ મેં થા, જબ સન્ ૧૮૩૧ મેં ઉસને રૂસ કે હાથો પોલેંડ કી રાજધાની વારસા કે પતન કા સમાચાર સુના. ચોપિન ઉસી સમય વહીં બૈઠ ગયા. ઉસને અપને ક્રોધ ઔર શોક કે આવેશ મેં એક નવીન રાગ કી રચના કી જો નીચે સૂરોં સે આરંભ હો કર ક્રોધ ઔર રે

પ્રકટ કરના હુઆ બીભત્સ રૂપ સે નૃત્ય કરતા માલૂમ હોતા હૈ; ઔર અંત મેં, મીઠી ઔર ગંભીર આશા કે સાથ એક ઉંચે સ્વર પર સમાપ્ત હોતા હૈ. ચોપિન કી ઉસ સમય કી આશા દુરાશા હો ગઈ. ઉદાર હૃદય ઔર પૂજ્ય દેશસેવિયોં કે નામ રાજવિદ્રોહિયોં મેં લિખે ગયે; ઔર ચોપિન કા પ્યારા પોલેંડ, ઉસકા પવિત્ર દેવમંદિર; જિસકી સીઢિયોં કી રજ લેને કા ફિર ઉસે કભી સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં હુઆ. નિરાશા ઔર પાપ કે ધૂમ સે પરિવેષ્ટિત હો કર વિજેતા કે ચરણોં મેં જા ગિરા. ઇસી પોલેંડ કા ચિત્ર ખિંચતે હુયે એક બાર પેડરૂસ્કી ને કહા થા "આજ પોલેંડ ક્યા હૈ? વહ એક રેગિસ્તાન હૈ, ઉજાડ હૈ, શ્મશાન હૈ. બડે બડે ગિરજે, કલાકૌશલ કે સુંદર નમૂને, અમૂલ્ય પુસ્તકેં ઔર હસ્તલેખ—હમારી સહસ્ત્રવર્ષીય સભ્યતાદ્વારા ઉપલબ્ધ સમસ્ત પદાર્થ નષ્ટભ્રષ્ટ કર દિયે ગયે હૈં. કેવલ થોડે સે નગર વિજેતા કી સુવિધા કે લિયે રહને પાયે હૈં; પરંતુ ઉત્તર મેં બાલ્ટિક સાગર સે લે કર દક્ષિણીય કારપેથિયન્સ તક સમસ્ત રૂસી પોલેંડ ઔર આસ્ટ્રિયન તથા પ્રશિયન પોલેંડ બુરી તરહ સે ઉજાડા ગયા હૈ. ઇંગ્લેંડ ઔર વેલ્સ સે દૂને ક્ષેત્રફલ કી ભૂમિ, જિસમેં ૨૦૦ નગર, ૨૦૦૦ ગિરજે ઔર ૨૦,૦૦૦ ગ્રામ થે, વિનષ્ટ કર દી ગઈ હૈ. ફિર આશ્ચર્ય કૈસા યદિ રોગ ઔર ભૂખ સમસ્ત દેશ મેં નિર્વિઘ્ન રૂપ સે ઘૂમેં!"

ઇસી પ્રકાર યહ મહાન ગાયક અપની પત્ની કે સાથ પોલેંડ કી સહાયતા કે લિયે અમેરિકા મેં અનથક પરિશ્રમ કરતા રહા. ઉસને વહાં કે નિવાસી પોલોં કી એક સેના તૈયાર કી, પીડિતોં કે લિયે સહાયક સંસ્થાયેં સ્થાપિત કરને કી વ્યવસ્થા કી ઔર કુછ હી મહીનોં મેં અપને ગાયનદ્વારા તીન લાખ રૂપયે ઇન સંસ્થાઓં કી સહાયતા કે લિયે એકત્રિત કિયે. જબ સન્ ૧૯૧૭ મેં અમે-રિકા યુદ્ધ મેં સંમિલિત હુઆ ઉસ સમય ઇન્હીં પ્રયત્નોં કે ફલ-સ્વરૂપ પેડરૂસ્કી ને વહાં કી સરકાર સે યુદ્ધ કે લિયે અપને ઇકટ્ઠે કિયે હુયે એક લાખ પોલ સિપાહી ઔર પાંચસૌ પૂર્ણ શિક્ષિત સૈનિક અફસરોં કો સ્વીકાર કર લેને કી પ્રાર્થના કી; પરંતુ રાષ્ટ્ર-પતિ વિલ્સન ને રાજકીય કારણોં સે ઉન્હેં અસ્વીકાર કિયા. ફિર ભી ૩૦ સહસ્ર પોલ સ્વયંસેવક ન્યૂયોર્ક સે ફ્રાંસ પહુંચે ઔર વહાં જનરલ હૈલર કી અધ્યક્ષતા મેં યુદ્ધ મેં બડી વીરતા સે લડે.

ઇસીકે બાદ પેડરૂસ્કી કે લિયે સર્વસાધારણ મેં પિયાનો બજાને કા કેવલ એક બાર ઔર અવસર આયા થા જબ ફ્રાંસ કે ભૂતપૂર્વ પ્રધાન સેનાપતિ જનરલ [illegible] ને ન્યૂયોર્ક મેં યુદ્ધભૂમિ કે સમીપ-સ્થ ગ્રામોં કી કરુણ કથા કા વર્ણન કિયા થા. તબ પેડરૂસ્કી ને ઉત્તેજિત હો કર એક ગાન કિયા ઔર ઉન ગ્રામોં કી સહાયતા કે

લિયે દો લાખ રૂપયા એકત્રિત કર કે મૈટ્રોપોલિટન ઑપરા હાઉસ મેં બડે ઉત્સાહ કે સાથ જનરલ જોફરે કો ભેટ કિયે. ઇસ અવસર કે પશ્ચાત્ પેડરૂસ્કી ને કહા થા કિ "મેરે અંતઃકરણ મેં કુછ ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ, કિ અબ મૈં કભી ગાયક કે રૂપ મેં સર્વસાધારણ કે સંમુખ નહીં આઉંગા."

અબ ઉસકા બાજા પિયાનો નહીં થા, કિંતુ દશ કોટી અમેરિકનોં કી હૃદયતંત્રિયાં થીં, જો ઉસકે ઉત્તેજક સ્વર કે બલ સે ઉસકે ઇચ્છાનુસાર, સંયુક્ત ઔર સહાનુભૂતિપૂર્ણ નિનાદ કરતી થીં. ઉસકા વિષય સર્વદા પોલૈંડ ઔર ઉસકી સ્વાધીનતા હોતી થી. અપની બાલ્યાવસ્થા કી રૂસી અત્યાચાર કી કહાની કહ કર પેડરૂસ્કી શ્રોતાઓં કે હૃદયોં કો થર્રા દેતા થા. સન્ ૧૮૬૫ કે પોલિશ વિદ્રોહ કે સમય રૂસકી ખુફિયા પુલિસ એકાએક ઉસકે ગરીબ ઘરપર ટૂટ પડી થી ઔર ઉસને ઉસકે સરલ પિતા કો બંદી કર લિયા. રોતે હુએ બાલક ને પૂછા થા 'મેરે પિતા કો ક્યોં લિયે જાતે હો' ઉત્તર મેં દીન પેડરૂસ્કી કી પીઠ પર કોડોં કી બૌછાર કી ગઇ થી. પેડરૂસ્કી કહા કરતા હૈ 'ઉસ સમય ઘૃણા કી ચરમતા કે કારણ હી મેરે આંખોં સે આંસૂ નહીં નિકલને પાયે." એક બાર ઉસકે વ્યાખ્યાન સે શ્રોતાગણ ઇતને પ્રભાવાન્વિત હુએ કિ પેડરૂસ્કી કે યહ કહને પર કિ "ક્યા તુમ પોલૈંડ કી સહાયતા કરોગે?" વે ઉત્તેજનાવશ રકાબિયોં કો જોર જોર સે ઉપર ફેંકને લગે.

તેરહવર્ષ કી અવસ્થા મેં પેડરૂસ્કી ને ગાનવિદ્યા કા અભ્યાસ પ્રારંભ કિયા થા ઔર ચાર વર્ષ પીછે ઉસને અપના પ્રથમ પારિતોષિક પાયા. અપને ગાયન ઔર વ્યાખ્યાન દ્વારા આદમિયોં કે હૃદયોં કો હલા દેને કી ઉસકી સદા સે અભિલાષા રહી થી. ઇસી અર્થ ઉસને બડી કઠિનાઇ સે હલાકને કી ઉસ આદત કો દૂર કર પાયા, જો ઉસકે બોલને મેં બહુત બાધા ડાલતી થી. ઉસકી નામીરી કે દિન સન્ ૧૮૮૯ સે પ્રારંભ હોતે હૈં જબ ઉસ પહલી બાર પેરિસ કે કંસર્ટ લેમારુજ મેં પિયાનો પર ગાન કિયા થા.. ઉસકે બાદ વહ પ્રથમ બાર અમેરિકા ગયા, જહાં ઉસકે ગાયન વાદ કી બહુત પ્રશંસા હુઇ.

પેડરૂસ્કી ને છોટી અવસ્થા મેં હી અપના પ્રથમ વિવાહ કિયા થા, પરંતુ ઉનકી અલ્પવયસ્કા પત્ની એક વર્ષ કે ભીતર હી પરલોકગામિની હુઇ. ઉનકી વર્તમાન પત્ની વારસા કે પ્રસિદ્ધ વાદ્યવિશારદ [illegible] કી વિધવા હૈ. શ્રીમતી હેલેના અમેરિકા [illegible] અપને પતિ [illegible] [illegible] મિલને [illegible] [illegible] સંવાદદાતા લિખા [illegible]

પ્રકટ હોતા હૈ કિ ઉન દોનોં ને અપને જીવન મેં બડી કઠિનાઇયોં ઔર ખતરે ઉઠાયે હૈં. એક સ્થાનપર વે લિખતી હૈ "ઇગનેસ (પૈડરુસ્કી) કો બહુત કાર્ય કરના પડતા હૈ. રાતદિન વહ અપને કામ મેં તત્પર રહતા હૈ. વહ સબ કાગઝોં કો સ્વયં હી પઢને ઔર ઉન પર હસ્તાક્ષર કરને કા પ્રયત્ન કરતા હૈ. વહ વ્યાખ્યાન તૈયાર કરતા હૈ, પ્રતિનિધિયોં સે મિલતા હૈ ઔર હથિયારોં કે બલ સે ઔસ્ટ્રો કે માર્ગદ્વારા નિકલ જાને કી ભી યુક્તિ સોચતા હૈ, જિસસે જર્મન અફસરોં સે સામના ન હો પાવે." કિતને કાર્ય! ઔર કિતને કષ્ટ!! ઔર, ઇન કાર્યોં કે કારણ, જાદૂ કે ઉન કોમલ હાથોં ને-જિનકા એક લાખ રૂપયોં મેં બીમા હુઆ થા-ફિર પિયાનો નહીં બજાયા. ઇન દિનોં પૈડરુસ્કી કે દિલ બહલાને કા સાધન કેવલ બિલિયર્ડ કા ખેલ થા.

પૈડરુસ્કી તથા અન્ય પ્રભાવશાલી વ્યક્તિયોં કે પરિશ્રમ સે એક પોલિશ જાતીય સભા કી સ્થાપના હુઈ થી; ઔર અમેરિકા, ફ્રાન્સ આદિ દેશોં મેં ઉસકી શાખાયેં થીં. ફ્રાન્સ કી રાજધાની પેરિસ મેં રોમન ડ્મૌસ્કી ઉસ સભા કા અધ્યક્ષ થા જિસને પીછે પોલૅંડ કો પ્રધાન પ્રતિનિધિ કી હૈસિયત સે મિત્રરાષ્ટ્રોં કી સભા કે સન્મુખ અપને દેશ કી આકાંક્ષાએં આશ્ચર્યજનક યોગ્યતા કે સાથ પ્રકટ કી થીં. પૈડરુસ્કી કે પરિશ્રમ સે ઇસ સભા કી અમેરિકન શાખા કો વહાં કી સરકાર સે બહુત સહાયતા પ્રાપ્ત થી. રાષ્ટ્રપતિ વિલ્સન ને પ્રકાશ રૂપ સે ઉસકે સાથ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કી થી ઔર પૈડરુસ્કી બડી સુવિધા કે સાથ વહાં કી પ્રધાન કાર્યકારિણી સમિતિ સે મિલ કર અપને દેશ કી રાજનૈતિક સમસ્યાઓં કો ઉનકે સંમુખ ઉપસ્થિત કર સકા થા.

યુદ્ધ કે પ્રારંભકાલ મેં સ્વરાજ્યવાદી પોલ તીન દલોં મેં વિભક્ત થે પ્રથમ દલ રોમન ડ્મૌસ્કી કી અધ્યક્ષતા મેં રૂસ કી સહાયતા કે લિયે ઉદ્યત હોને કો કહતા થા, દૂસરી ઓર પિલ્સુડસ્કી કા કથન થા કિ પોલૅંડ કી આશાએં જર્મની કે ઉપર નિર્ભર હૈં ઔર યહૂદી લોગ આસ્ટ્રિયા કે પક્ષ કી ઓર-જો રાજનૈતિક કારણોં સે ઓરોં કી અપેક્ષા કુછ કમ અત્યાચાર કરતા થા-ઝૂક રહે થે; ફિર, જનરલ હૅલર કે સાથ ફ્રાંસ કે પોલ સિપાહિયો કે અપને જુદે હી વિચાર થે

ઇસી બીચ મેં પૈડરુસ્કી ને ઇંગ્લૅંડ કા સહારા લિયા ઔર વહ તુરંત હી પોલૅંડ કા પ્રધાન મંત્રી તથા પરરાષ્ટ્રવિભાગ કા સચિવ બનાયા ગયા. ... અમેરિકા આદિ કે ... પોલૅંડ ... કી મિત્ર પરિષદ મેં ... પૈડરુસ્કી ...

ઈસ સફલતા સે ઉસકે માર્ગ કી સબ રૂકાવટેં દૂર હો ગઈ ઔર પોલૈંડ કે ધાર્મિક, કૃષક, સૈનિક આદિ સભી દલોં ને ઉસે અપના નેતા સ્વીકાર કિયા. વિદેશોં મેં જા બસનેવાલે સબ પોલ અબ ઉસકી સહાયતા કે લિયે કટિબદ્ધ હુએ. ઉનકો સ્વતંત્રતાદેવી કી પવિત્ર મૂર્તિ ફિર અપની ઓર મધુર મુસ્કાન કે સાથ હાથ ઉઠાયે દિખાઇ દી ઔર વે સંયુક્ત હો કર બડે ઉત્સાહ ઔર ધૈર્ય કે સાથ ઉસકી અભ્યર્થના કે હેતુ આગે બઢે. સ્વતંત્રતા કે આહ્વાન કા કોઇ એક મંત્ર નહીં હૈ. યહી પોલૈંડ થા, જિસને અઠારહવીં ઔર ઉન્નીસવીં શતાબ્દિયોં મેં ઇસ દૈવદર્શન કે લિયે અપને ઔર અપને શત્રુઓં કે જી–જાન એક કર દિયે થે, અપને ઉત્તમ સે ઉત્તમ રત્નોં કો પાની કે મોલ બહા દિયા થા, અપને અમૂલ્ય સે અમૂલ્ય રક્ત સે અપના ધરદ્વાર સિંચન કિયા થા; તથાપિ પ્રતિષ્ઠા નહીં મિલી. યહી પોલૈંડ થા જિસ ને મહા૰ કોશિઅજકો કી અધ્યક્ષતા મેં સર્વસ્વ–ભેટ લે કર ગંભીર કિંતુ કરુણાસ્વર સે પુકારા થા "દેવિ આઓ !" દેવી આઇ ભી, પોલૈંડ ઉનકે ચરણોં મેં લોટ જાને કે લિયે આગે બઢા; પરંતુ દેવી ફિર લૌટ ગઈ ઔર વહ ધૂલ મેં બિલબિલાતા હુઆ ઉન્હેં ચાહ ઔર આંસુભરી આંખોં સે દેખતા રહ ગયા ! અંતર્રાષ્ટ્રીય રાજનીતિ કે ભંવર મેં પડ કર ઉસકી સ્વતંત્રતા કા અંત હુઆ થા ઔર અંતર્રાષ્ટ્રીય રાજનૈતિક ચક્ર કે કારણ હી ઉસે ફિર સ્વાધીનતા કે દર્શન હુએ. અત્યાચાર કે દિનોં કા કઠોર ઔર કટુ સ્મરણ અબ ભી ઉન પોલોં કે સાથ થા. ઇનમેં અમેરિકા કે કરોડપતિ બૈંકર મિસ્ટર જૌન એફ. સ્મલ્સકી ભી થે, જો આઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં પોલૈંડ કી વર્જિત ચતુષ્કોણી રાષ્ટ્રીય ટોપી પાઠશાલા મેં પહન જાને કે કારણ જર્મનોંદ્વારા માર સે અધમરે કર કે જેલ મેં ડાલ દિયે ગયે થે. પૈડરૂસ્કી ને અપને ઘોષણાપત્ર મેં લિખા થા–"અંત મેં, પોલૈંડ ને નસેની કી પ્રથમ સીઢી પર અપના પૈર રક્ખા હૈ !"

ઉસ સમય ભી પૈડરૂસ્કી કો બડી કઠિનાઇયાં ઔર કલેશ ઉઠાને પડે. પોલૈંડ કે જર્મનનિવાસી ઉસકે વિરુદ્ધ થે, કઇ સ્થાનોં પર બલવે ભી હો ગયે. ઈસ ભયાનક સમય કે વિષય મેં ઉસકી પત્ની શ્રીમતી હેલેના અપને પુત્ર કો ઇસ પ્રકાર લિખતી હૈ–"હમ એક પ્રકાર સે બિલકુલ યુદ્ધ–ભૂમિ હી મેં રહતે હૈં. મેં આહત સિપાહિયોં કે લિયે સંસ્થાએં સ્થાપિત કર રહી હૂં, ભયાનક કષ્ટોં કે પ્રતીકાર કે નિમિત્ત, [illegible] કે [illegible] કર [illegible] કી સભાએં બના રહી હૂં [illegible] મરણોન્મુખ [illegible] બાલક બૈલગાડિયોં મેં [illegible] ઔર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કમ [illegible] ઔર [illegible] બિલકુલ નહીં [illegible] સે અમેરિકન

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... શાન્તિ પરિષદ ને ઉનકી અખંડતા મેં મહત્ત્વ પૂર્ણ રૂચી લી હૈ.

જેમ્સ દેકોના કી ડાયરી મેં લિખા હૈ—"બનેસ ચેકોસ્લોવાકી ને જો કાર્ય અપને ઉપર લિયા હૈ વહ મનુષ્યશક્તિ સે પરે હૈ, પરંતુ પરમેશ્વર ઔર મિત્રશક્તિયોં કી સદ્ભાવના સે હમને યહ ઉસને આરંભ કિયા હૈ વહ પૂરા કર લેંગા....હમારી રિપબ્લિક કે લિયે અમેરિકા કે પ્રથમ રાજદૂત મિસ્ટર હુ વિલ્સન હમને ભેંટ કર ચુકે હૈં......મેરે સન્મુખ ભી આદત, રોગી, ભૂખે ઔર નંગોં કી સેવા કા બડા ભારી કામ હૈ મૈં સમઝતા એક સૌ સભાઓં કી સભાનેત્રી હૂં, જિનકી શાખાએં કેન્દ્રમેં, વિસન ઔર સીમાન્ત પ્રદેશોં મેં ફૈલી હુઇ હૈં....સબકે પ્રેમ ઔર કૃતજ્ઞતા દ્વારા મુઝે પરિશ્રમ કા સહસ્રગુણ ફલ મિલ જાતા હૈ......ઈશ્વર કો બાર-બાર ધન્યવાદ હૈ પોલેંડ ઇસ અશાન્તિ મેં સે શાન્તિમય ઔર સ્વતંત્ર હો કર નિકલેગા; પરંતુ કિતને બલિદાન કે બાદ!..."

સન્ધિ પરિષદ્ કે સમય પૈડરૂસ્કી વિલ્સન લાયડ જાર્જ, ક્લેમેન્શો આદિ કે સાથ બૈઠા થા ઔર ઉસને સ્વદેશ કી પ્રસિદ્ધ ઔર પ્રશંસનીય સેવાએં કી થીં. ગત ૧૨ દિસમ્બર કે રાયટર કે તાર સે પતા ચલતા હૈ કિ પૈડરૂસ્કી ને અપના પદ ત્યાગ દિયા હૈ. ઇસ વિષય મેં ઔર કોઇ સમાચાર નહીં મિલે હૈં, ઇસ લિયે નહીં કહા જા સકતા કિ રાજનૈતિક ફેરફાર કે કારણ કૈસી પરિસ્થિતિ હો ગઇ હૈ!

(માર્ચ-૧૯૨૦ના "પ્રભા"માં લેખકઃ-શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા બી. એ.)

૧૯-ભાવદાસજી

પડ્યાં પાણીનાં હીમ થઈ જાય એવી શિયાળાની રાત હતી. સરૂ સરૂ ટાઢો વાયરો ફુંકાતો હતો. શેરીઓમાં કૂતરાંય બખોલો કરી ટુંટિયાં વાળી પડી રહ્યાં'તાં.

ત્યાં તો હાથમાં લાકડી અને ફાટવાંતૂટયાં કપડાં પહેરેલ એક ભીખારી મંદિરના દરવાજે આવીને ઉભો છે. ટાઢની એને દરકાર નથી, કદાચ ટાઢમાંજ રહેવાની ટેવ હશે! ભીખારી તો દરવાજે સાદ પાડે છે 'કોઇ રોટી દો.'

પણ ટાઢમાં તે કોણ બહાર નીકળે! કોઇ જવાબેય નથી દેતું. ભીખારી તો ફરીથી સાદ નાખે છે; પણ કયાં કોઇને પડી હતી! એ...ઇ મજાના ગપાટામાં બધાય પડ્યા હતા. ભીખારીની ભૂખ કે ટાઢ કાંઇ એમને લાગતી હતી?

ટાઢા ટાઢા વાયરા હજુય વાય છે. અંધારાં હજુય ઘેરાં ઘેરાં થાય છે, ને ભીખારી તો સડેડાટ આગળ ચાલ્યો જાય છે. એને ભૂખ નહિ લાગી હોય?

એક બીજું મંદિર આવ્યું. મોટો ઠહેરો હતો. અંદર હુંફાળી ધુણી બળતી હતી. સૌ ટોળટોળે ચડયા હતા, ને ગાંજો ફુંકતા હતા.

ભીખારીએ ટુકડો રોટલો માગ્યો. ગાંજાના તોરમાં એક બાવો ઉભો થયો; 'એઇ! મોડી રાતે એ કોન હૈ! ઇધર રોટી ઓટી ક્યા? ચલ જા!'

ભીખારી તો કહે 'બાપ ભૂખ્યો છું. એક કટકો રોટલો આપો ને!'

[illegible] તો [illegible] ન સમજ્યા, ને બોલ્યા. 'ભાઇ, ઇધર રોટી કહાં રખ્ખી હૈ! ચલ જા! ક્યા, તેરે લિયે યે મંદિર હૈ?' [illegible]

[illegible]

[illegible] મંદિર [illegible] !

પણ [illegible] [illegible] '[illegible]

[illegible]'

[illegible]

[illegible] પૂછ્યું.

'[illegible] નહિ.'

×　　×　　×　　×

'[illegible] કહે કે 'એ તો રામની [illegible]!'

[illegible] છે.

×　　×　　×　　×

મહાજન બાવાજી પાસે આવીને કહે 'જો મહારાજ ! આ તમારા 'લાભ'ના રૂપિયા, તમને ઠીક પડે તે [illegible] કરો.'

બાવાજીએ તો પૂછ્યું: 'ભાઈ ! આ 'લાભ' કેવો ? અને રૂપિયા શેના ?'

મહાજને કહ્યું 'અમે બધે પૈસા કલેક્ટર આપ્યા હતા. તેમણે તમારા મંદિરને લાગો આપવાનું કહ્યું છે. એ વિલાયતમાં રહેનારાનેય તમારા મંદિર ઉપર શ્રદ્ધા છે!'

બાવાજી કહે 'રામની માયા !!'

×　　×　　×　　×

મહાજનમાંથી કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યું: 'પણ એ કલેક્ટર તો બહુ જબ્બર ! રાતે વેશપલટો કરીને એ નગરચર્યા જોવા નીકળતો: ને એમજ એણે પેલું ખૂન પકડ્યું હતું.'

તે દિવસથીજ કરશનકાકા, દુકાનમાંથી નીકળતા 'શુભ' ખાતેના પૈસા ત્યાં મોકલવા લાગ્યા, અને બાવસ્વામી બાવાજીમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા.

("બાલજીવન"માં લખનારઃ—છોટાલાલ અં. જોષી)

२०—तीर्थंकर पारशनाथ

(લેખકઃ—મિશ્ર શ્રી. ભગવાન શર્મા 'નિર્વાણ')

(૧)

બાલકો! તુમ લોગોં મેં સે જો કલકત્તે મેં રહતે હોંગે, વહ પ્રાયઃ પારશનાથ કા મંદિર દેખને ગયે હોંગે; કિંતુ યહી પારશનાથ હૈં જિનકે વિષય મેં તુમ લોગ નહીં જાનતે હોગે. આજ ઉન્હીં પારશનાથ કા તુમ લોગોં કો ઉપાખ્યાન સુનાઉંગા.

તુમ લોગ પ્રાયઃ બૌદ્ધ ધર્મ કે પ્રવર્તક બુદ્ધદેવ કી કથા જાનતે હોંગે. વહ પારશનાથ ભી બુદ્ધદેવ કે સમાન એક બહુત બડે રાજા કે પુત્ર થે. ઉનકા શુભ નામ પાર્શ્વનાથ થા. વે જિસ ધર્મ કે પ્રચારક થે ઉસકા નામ "જૈન ધર્મ" હૈ.

પૌષ માસ કે કૃષ્ણપક્ષ કી એકાદશી તિથિ મેં બારાણશી કે ઇક્ષ્વાકુવંશ કે રાજા વિશ્વસેન કી પ્રધાન સ્ત્રી વામાદેવી કે ગર્ભ સે પાર્શ્વનાથ ને જન્મ લિયા થા. ઉનકા જન્મ હોને સે સ્વર્ગ સે ઇંદ્રાદિ દેવતા આ કર અનેક પ્રકાર કે ઉત્સવ કા અનુષ્ઠાન કરને લગે. ઉચિત સમય પર બચ્ચે કા નામ "પાર્શ્વનાથ" રક્ખા ગયા.

પાર્શ્વનાથ દિન દિન શુક્લપક્ષ કે ચંદ્રમા કે સદૃશ બઢને લગે. કહા જાતા હૈ કિ આઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં ઉન્હોંને ગૃહસ્થ કે આચરણીય સાર વ્રતાદિ અનુષ્ઠાન કા શ્રીગણેશ કિયા. એક દિન કી બાત હૈ કિ વહ સિંહાસન પર બૈઠે થે ઇસી સમય ઉનકે પિતા ને આ કર ઉનસે કહા "તુમ્હારા વિવાહ કા સમય હો ગયા હૈ. અતએવ તુમ કિસી એક રાજકન્યા સે વિવાહ કરો. ઋષભનાથ ને જિસ પ્રકાર પિતા નાભિરાજ કે કથનાનુસાર વિવાહ કર પિતા કી ઇચ્છા પૂર્ણ કી થી, ઉસી પ્રકાર તુમ ભી હમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો."

પુત્ર કે વિવાહ કરને કી ઇચ્છા ન સુન પિતા મન હી મન અસંત દુઃખિત હુએ, કિંતુ જબ ઉન્હોંને સમઝ લિયા કિ યહી ભાવી હૈ, તબ વે નિશ્ચિંત હો ગયે.

(૨)

પાર્શ્વનાથ કે માતામહ (નાના) કા નામ મહીપાલ થા. વે મહીપાલ નામ નગર મેં અપના રાજ્ય કરતે થે. પત્ની કી મૃત્યુ હોને સે રાજ્ય તથા ઐશ્વર્ય કો ત્યાગ કર કાશી કે સમીપ હી એક બન મેં કઠિન તપસ્યા કરને લગે.

ઉસી સમય એક દિન પાર્શ્વનાથ હાથી કે ઉપર સવાર હો જંગલ કે બીચ ખેલને કો ગયે થે. જબ વે વન સે લૌટે તબ ઉન્હોંને માર્ગ કે એક બગલ મેં એક વ્યક્તિ કો અગ્નિ કે બીચ

બૈઠે તપસ્યા કરતે દેખા. તબ પાર્શ્વનાથ ને અપને હૃદય મેં સમઝા કિ યહ મનુષ્ય અત્યંત કઠોર 'પંચાગ્નિ સાધન' નામ કા અનુષ્ઠાન કરતા હૈ.

પાર્શ્વનાથ ચુપચાપ ઉસકી ઘોર તપસ્યા દેખને લગે. ઇસી તરહ ઉસકી કઠોરતા દેખ મન હી મન બડે હી વ્યથિત હોને લગે. વહ સંન્યાસી પાર્શ્વનાથ કો ઇસ પ્રકાર દી ભાવના કરતે દેખ બડા હી ક્રોધિત હુઆ; ઔર સોચને લગા કિ યહ બાલક બડા ઘમંડી હૈ. મૈં ઉસકા માતામહ તિસ પર સંન્યાસી. ઇસ પર ભી ઉસને મુઝે પ્રણામ નહીં કિયા. ઇસ પ્રકાર સોચતે હુયે અગ્નિ મેં લકડી દેને કે લિયે લકડી ચીરને કે લિયે ઉદ્યત હુએ. ઐસા કરતે દેખ પાર્શ્વનાથ સમીપ જા કર નમ્રતાપૂર્વક બોલા—" આપ કૃપયા ઇસ કાઠ કો મત ફાડિયે; ક્યોંકિ ઇસકે મધ્ય મેં એક સર્પ ઔર એક સર્પિણી હૈ."

યહ સુનતે હી સંન્યાસી કા ક્રોધ ઔર ભી દ્વિગુણિત હો ગયા. ઔર વહ કહને લગે કિ "તુમ ક્યા સર્વજ્ઞ હો જો કાઠ કે મધ્ય મેં ક્યા હૈ તુમ જાનતે હો ?"

યહ કહ વહ પાર્શ્વનાથ કી ઓર કુછ ભી ધ્યાન ન દેતે હુયે અપની કુલ્હાડી કો ઉસ કાઠ કે ઉપર ઉસે કાટને કે લિયે ફેંકી. જ્યોં હી કાઠ કે ઉપર વહ ચમચમાતી સી કુલ્હાડી ઉસ પર ગિરી ત્યોં હી નાગ-નાગિની કે દો ખંડ હો પૃથ્વી પર આ ગિરે ઔર છટપટાને લગે. ઐસા દેખ પાર્શ્વનાથ કે હૃદય મેં દયા ઉત્પન્ન હુઇ તથા દુઃખ સે ઉસકા હૃદય ફટને લગા. સંન્યાસી સે ઉસને કહા—" આપ વ્યર્થ તપસ્યા કરતે હૈં. આપકે હૃદય મેં તિલમાત્ર દયા નહીં હૈ. આપકા યહ સાધન બેકાર હૈ-ઇસસે કદાપિ આપકો ફલ કી પ્રાપ્તિ નહીં હો સકતી. "

ઇતના સુનતે હી સંન્યાસી આગબબૂલા હો ઉઠા તથા આંખ લાલ કર બોલા—"તુમ જાનતે નહીં હો કિ જિસકે ગર્ભ સે તુમ્હારી ઉત્પત્તિ હુઇ હૈ વહ વામાદેવી હમારી હી પુત્રી હૈ. તુમ ક્યોં મુઝે જ્ઞાનહીન મૂર્ખ કહતે હો—મેરી તપસ્યા નિષ્ફળ સમઝતે હો?"

પાર્શ્વનાથ ને મધુર વાક્યોં મેં કહા—'આપ જો તપસ્યા કરતે હૈં ઉસસે જીવહિંસા હોતી હૈ; ઔર રોજ આપકે હાથ સે જીવોં કા પ્રાણનાશ હોતા હૈ. તથા આપ જાનતે હૈં કિ એક ભી જીવ કા પ્રાણનાશ હોને સે પાપ ઉત્પન્ન હોતા હૈ—એવં ઉસ પાપ કા ફલ અધોગતિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ. યહી જાન કર મૈં આપકી ઇસ ઘોર તપસ્યા કી નિંદા કરતા થા ઇસસે યદિ મેરા કુછ ભી અપરાધ હુઆ હો તો આપ દયા કર ક્ષમા કરેંગે. વન કે બીચ

આગ લગ જાને સે અંધા પુરુષ જિસ પ્રકાર ઈધર ઉધર ભટક કર બાહર હોને કા માર્ગ ન પાને સે વહીં જલ કર ભસ્મ હો જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર જ્ઞાનહીન મનુષ્ય ઘોર તપસ્યા કરતે કરતે મર જાતા હૈ; કિંતુ ઉસે મુક્તિ પાને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં હોતા હૈ. પરંતુ યહી કહ કર ચૂપ રહને સે કામ નહીં ચલેગા. પ્રત્યેક મનુષ્ય કો ઇસ વિશ્વ કે અગ્નિશિખારૂપી યંત્રણા સે મુક્ત હોને કે લિયે પ્રાણપન સે યત્ન કરના હોગા. ઉસકે લિયે જ્ઞાન તથા શાસ્ત્ર ઔર સદાચાર કે વિશ્વાસ કી આવશ્યકતા ચાહિયે. યહ તીન વસ્તુયેં હોને સે હી ઇસ ઘોર સંસાર સે મુક્તિ પાને કી આશા કી જા સકતી હૈ.

આપ જૈન કે મતાનુસાર કાર્ય કરેં; આપકી અભીષ્ટ સિદ્ધિ હોગી. મૈં આપકે મંગલ કે હેતુ કહતા હૂં. યદિ આપકો અચ્છા જંચે તો મેરે મતાનુસાર કાર્ય કરેં.' જો દ્વિખંડિત નાગ-નાગિની પૃથ્વી પર પડે થે વે પાર્શ્વનાથજી કા યહ બચન સુન તથા ઉનકા દર્શન કર શાંત ભાવ સે મૃત્યુમુખ મેં પતિત હુયે. મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ દોનોં (નાગ-નાગિની) કો દેવત્વ પ્રાપ્ત હુઆ. સંન્યાસી કી ભી કુછ દિન કે બાદ મૃત્યુ હુઈ; તથા ઉન્હેં ભી દેવત્વ પ્રાપ્ત હુઆ.

(૩)

પાર્શ્વનાથ કી અવસ્થા જિસ સમય તીસ વર્ષ કી થી, ઇસી સમય એક દિન અયોધ્યા કે રાજા જયસેનને નાના પ્રકાર કે ઉપહાર-દ્રવ્ય દે એક દૂત કો ઉનકે પાસ ભેજા.

પાર્શ્વનાથ ને ઉસ દૂત કે પાસ જા સંવાદાદિ પૂછા-વહ કથા-પ્રસંગ મેં અયોધ્યા મેં જો જો તીર્થંકર જન્મ ગ્રહણ કિયે તથા જિસ પ્રકાર જીવનનિર્વાહ કર મુક્તિ કો પ્રાપ્ત કિયે થે વહ સંપૂર્ણ કહાની એક એક કર કહ ગયે. યહ સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સુનતે સુનતે પાર્શ્વનાથ કે મન મેં વૈરાગ્ય કી તેજ આગ ભભક ઉઠી ઔર ઉન્હોંને સંસાર ત્યાગને કા સંકલ્પ કર લિયા.

(૪)

કુછ હી સમય ઉપરાંત, પાર્શ્વનાથ ને નિયમાનુસાર સંન્યાસ-દીક્ષા સ્વીકાર કિયે. ઉનકે વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરને સે સ્વર્ગ સે દેવતા આ આ કર ઉનકે વૈરાગ્ય કી દીક્ષાગ્રહણ પર આનંદ મનાને લગે. નાના તરહ કે શંખ, ભેરી, નગારાદિ કી આવાજ હોને લગી. દેવાંગનાયેં નૃત્ય તથા કિન્નરીસમૂહ મધુર સ્વર સે ગાન કરને લગી. દેવતા સબ ઉનકા (પાર્શ્વનાથ કા) જયગાન કરને લગે.

પાર્શ્વનાથ પૂજ્ય માતા, પિતા, પરિવારજન તથા ઉપસ્થિત સજ્જનોં કો વૈરાગ્ય કે વિષય મેં વ્યાખ્યાન દે ઉનકા મન ઇસ ઓર આકર્ષિત કરને લગે. માતા અપને પુત્ર કે ઇસ વૈરાગ્ય કો દેખ ઉનકી આંખેં અશ્રુપૂર્ણ હો ગઇં. પાર્શ્વનાથ ને બડે હી કષ્ટ

સે માતા કો સમઝા શાંત કિયા. અંત મેં મોહરૂપી વિષ કો ત્યાગ કિસી વન મેં જા તપસ્યા કરને લગે. ઉનકી (પાર્શ્વનાથ કી) તપસ્યા કે પ્રભાવ સે જંગલ કે પ્રાણીમાત્ર પરસ્પર દ્વેષ કો પરિત્યાગ કર પ્રેમભાવ સે એકત્ર વાસ કરને લગે.

(૫)

એક દિન ભગવાન પાર્શ્વનાથ વન કે બીચ ધ્યાનસ્થ હો ખડે થે. ઉસી સમય એક દેવતા ઉસી રાહ સે વિમાન પર બૈઠે ચલે જા રહે થે. વહ દેવતા ઔર દૂસરે કોઈ નહીં—વે પાર્શ્વનાથ કે માતામહ—વહી સંન્યાસી થે. ઉનકા વિમાન ઉનકે સિર સે ટકરાયા. ઉન્હોં (માતામહ) ને સમઝા કિ ઉનકે પૂર્વજન્મ કા શત્રુ પાર્શ્વનાથ ઉસી જગહ ખડા હો કર ધ્યાન કર રહા હૈ ઔર ઉસકે હી માથે મેં રથ અડકા હુઆ હૈ. ઉસી સમય ઉન્હોંને સોચા 'શત્રુ કી પ્રતિ હિંસા લેને કા યહી ઉપયુક્ત સમય હૈ. ઇસ પ્રકાર કી દૂષિત ભાવના કરતે હુયે વે પરમાત્મા પાર્શ્વનાથ કે ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરને લગે. ઉનકે પ્રતાપ સે ઘોર વૃષ્ટિ શુરુ હુઈ. ચારોં તરફ મહાન અંધકાર સે વહ બન છિપ ગયા, મેઘ કે ભયંકર ગર્જન સે કિસીકી આવાજ સુનના દુર્લભ હો ગયા—વર્ષા કે વેગ સે બડે બડે વૃક્ષ ગિર પડે. પર્વત સબ સ્થાનાચ્યુત હો ગયે. વર્ષા સે સંપૂર્ણ પૃથ્વી જલ સે આચ્છાદિત હો ગઈ; કિંતુ ભગવાન પાર્શ્વનાથ તિલમાત્ર ભી ટસ સે મસ ન હુયે—વહ જિસ પ્રકાર ખડે થે ઉસી પ્રકાર ખડે રહે. સોચો ઔર સોચ કર દેખો કિ પાર્શ્વનાથ કો અપનેમેં કૈસા વિશ્વાસ થા. તુમ્હેં ભી ઐસા હી સીખના ચાહિયે, જિસસે તુમ ભી સંસાર મેં અમર હો જાઓ.

જિસ નાગ-નાગિની ને મહીપાલ કે હાથ સે પ્રાણ છોડા થા તથા મરને કે સમય જો પાર્શ્વનાથ કા દર્શન પ્રાપ્ત કર પાતાલ કે દેવતા હુયે થે, ભગવાન (પાર્શ્વનાથ) કે ઉપર ઇસ પ્રકાર કુકર્મ હોતે દેખ ઉનકા ભી આસન કાંપને લગાં. ધ્યાન કે બલ સે સમસ્ત બાતોં કો જાન ઉસી સમય ઉસી સ્થાન મેં ઉપસ્થિત હુયે. ઉસ સમય ભી જોર સે વર્ષા હોતે દેખ ઉનકે મસ્તક કે ઉપર અપને ફન સે ઉનકી રક્ષા કરને લગે.

ઉસસે ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે મસ્તક કે ઉપર એક છાતા કે સમાન જ્ઞાત હોને લગા. ઇસકે ઉપરાંત ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે ઉપર એક બૂંદ ભી જલ ન પડા સકા.* યહ સબ દેખ અત્યાચારી દેવતા કે મન મેં બડા હી ભય ઉત્પન્ન હુઆ. વહ દ્રુત વેગ સે ઉસ સ્થાન સે ભાગ ચલે, ઇધર ભગવાન પાર્શ્વનાથ ને ભી તપસ્યા કે બલ સે

---

* ઐસી ઘટના કે હોને સે પાર્શ્વનાથ કી મૂર્તિ કે ઉપર સાપ કા ફન દેખાને કી પ્રથા હુઈ હૈ.

ફસલ કે દિનોં મેં કિલે કે પ્રાયઃ સભી સિપાહી અપને અપને ખેતોં પર ચલે જાતે થે. કેવલ દો ચાર પહરે કે સિપાહી ઔર સ્ત્રિયાં તથા બચ્ચે કિલે મેં રહ જાતે થે.

એક દિન ઇસી તરહ ફસલ કે અવસર પર કેવલ દો સિપાહી કિલે મેં છોડ કર મિ૦ વર્ચર ખેતોં પર ચલે ગયે. સબ સિપાહી અનાજ કાટને મેં લગ ગયે. ખૂબ સુહાવના દિન થા. ધીરે ધીરે શીતલ વાયુ ચલ રહી થી. કહીં કિસી તરહ કા ખતરા યા ભય નહીં માલૂમ પડતા થા કિ એકાએક એક ઓર ચીખ કી આવાજ સુનાઇ દી, ઔર એક સિપાહી જમીન પર લોટ ગયા. ઉસકી છાતી કો છેદ કર એક તીર નિકલ ગયા થા, જિસસે ખૂન કી ધારા બહ રહી થી. "ઇરોકી! ઇરોકી!" કા શોર મચ ગયા. ઇરોકી એક ભયાનક જંગલી જાતિ થી, જો ઉન દિનોં ઇધર ઉધર લૂટ માર કિયા કરતી થી. યહ બરાબર મૌકા દેખ કર લોગોં પર ધાવા મારતી થી ઔર લોગોં કો માર પીટ કર ઉનકે માલ-અસબાબ કો લૂટ લે જાતી થી. મિસ્ટર વર્ચર ને તુરંત હુકમ દિયા—"કિલે મેં ચલો." પર અબ ક્યા હો સકતા થા! જંગલિયોં ને ઇન મુઠ્ઠીભર સિપાહિયોં કો ચારોં ઓર સે ઘેર લિયા. એક વિકટ લડાઇ હુઇ, જો કેવલ કુછ હી મિનિટોં કે લિયે થી. સભી સિપાહી દેખતે હી દેખતે કાબુ મેં કર લિયે ગયે. અબ વે જંગલી બૈઠ કર આપસ મેં યહ વિચાર કરને લગે કિ કિલે પર હમલા કરના ચાહિયે યા નહીં.

સિપાહિયોં કે સાથ વર્ચર કી લડકી મેડલીન ભી કિલે કે બાહર આ ગઇ થી ઔર નદી કે કિનારે ટહલ રહી થી.

ઉસને પિતા—"કિલે મેં ચલો"—કી આવાજ કાન મેં પડતે હી આગે ઘૂમ કર દેખા ઔર તુરંત કિલે કે અંદર દૌડ ગઇ. [illegible]

[illegible]

ઔર સબ એક એક કરકે ભાગ ગયે; નહીં તો વે જંગલી ભી કુછ કી જાન લેતે. પરંતુ મેડલીન કે સાહસ ને ઉન્હેં અચમ્ભિત કર દિયા ઔર વે ઉસકી આજ્ઞા કે અનુસાર કામ કરતે રહે. નૌકર દૂસરે મેડલીન કે દોનોં બાપ ને ભી ફિરંગ ભરી ઔર વે ભી આદમી બંદૂક લે કર બુર્જિયોં પર ચઢ ગયે. ઉસી સમય જંગલિયોં ને કિલે પર ધાવા બોલ દિયા.

સાથ સાથ હી આવાજેં હુઈં ઔર કુછ જંગલી જમીન પર તડપતે હુએ નજર આયે. જંગલિયોં મેં ઘબરાહટ ફૈલ ગઈ. ઉન્હોંને તો સોચા થા કિ કિલે મેં દો ચાર ઔરતેં હી હોંગી ઔર કોઈ રોકને વાલા હી નહીં—અબ તો મેં કિલા લૂટ લેંગે; પર ભાગ કુછ ઉલટી નજર આયા. ઉનકી હિંમત છૂટ ગઈ ઔર દમ મેં સન્નાટા છા ગયા. દૂસરી બાર હમલે કી હિંમત ને જોર દિખા દી.

પરંતુ દો ચાર સિપાહિયોં કો લે કર હજારોં જંગલિયોં કા સામના કબ તક કિયા જા સકતા થા? મેડલીન જલ્દ કે દૂસરી ઉપાય સોચને લગી. એકાએક ઉસે સ્મરણ આયા કિ એક બુર્જ મેં એક પુરાની તોપ પડી હુઈ હૈ. ઉસને ઝટ ઉસ તોપ મેં બારૂદ ભરી ઔર ઉસે દાગા. ઉસકા ખ્યાલ થા કિ જબ આસપાસ કે લોગ તોપ કી આવાજ સુનેંગે તો અવશ્ય સહાયતા કો લિયે આવેંગે. ઉધર તોપ કી અચાનક આવાજ સુન કર વે જંગલી ઔર ભી ડર ગયે ઔર ભાગ કર જંગલોં મેં છિપ ગયે.

દિનભર રાહ દેખને મેં બીત ગયા, પર કોઈ સહાયતા કો ન આયા. અંત મેં સંધ્યાસમય એક નાવ નદી મેં આતી હુઈ દિખાઈ પડી. ઇસમેં ઉનકે કિસાન મિસ્ટર 'ફરિન' થે. વે અપને સ્ત્રી ઔર બચ્ચોં સહિત ઉનકે વહાં મેહમાન કે રૂપ મેં આયે થે! મેડલીન કો ભય હુઆ કિ કહીં જંગલી ઇન્હેં ભી ન માર ડાલેં. અસ્તુ. વહ બંદૂક લે કર સ્વયં ગઈ ઔર સાહસ કે સાથ ઉન્હેં કિલે મેં લે આઈ, જહાં ઉસને ઉનસે સબ હાલત બયાન કિયા. થોડી દેર બાદ રાત હો ગઈ. ફિર મેડલીનને અપને દોનોં ભાઇયોં તથા સિપાહિયોં કી સહાયતા સે કિલેભર મેં પહરા દેના આરંભ કિયા.

ઇસી તરહ દિન પર દિન બીતને લગે. કિલેવાલોં કી હિંમત જાતી રહી. યદ્યપિ જંગલિયોં ને ફિર હમલા નહીં કિયા પરંતુ વે કિલે કો ચારો ઓર સે ઘેરે રહે. દિનભર કી પરેશાની ઔર રાત કે જાગને સે મેડલીન એકદમ થક કર સુસ્ત હો ગઈ થી કિલે વાલોં કો વિશ્વાસ હો ગયા થા કિ અબ ઉનકી જાન કિસી તરહ ન બચેગી ધીરે ધીરે એક સપ્તાહ ઇસી તરહ બીત ગયા

અંત મેં મદદ આઈ રાત કે વક્ત. જબ મેડલીન થકાવટ કે

મારે એક કુર્સી પર બૈઠી બૈઠી સો ગઈ થી, એક સિપાહી ને ઉસે જગા કર કહા-"કોઈ દરવાજા ખટખટા રહા હૈ, મેડલીન ચૌંક ઉઠી ઔર કિલે કે દરવાજે કે પાસ પહુંચ કર જોર સે પૂછા "કૌન હૈ ?" જવાબ મિલા "ફ્રાંસીસી તુમ્હારી સહાયતા કરને આયે હૈં !" જલ્દી જલ્દી લોગોં ને દરવાજા ખોલા, કિલેભર કે આદમી વહાં આ જુટે એક નવજવાન અફસર સિપાહિયોં કે સાથ ભીતર આયા. યહ એક દૂસરે કિલે કા અફસર થા. ઇસકો દેખ કર જંગલી સબ ભાગ ગયે ઔર કિલેવાલોં કા ભય દૂર હો ગયા.

મેડલીન ઇસે દેખ ઉંચા સિર કિયે ઔર હાથ મેં બંદૂક લિયે આગે બઢી ઔર બોલી-"મહાશય ! ઇસ કિલે કા ભાર અબ મૈં આપકો સૌંપતી હૂં. આપ એકદમ અંતિમ સમય મેં આયે હૈં, ઔર મેરે સબ આદમી થક કર બેકામ હો ગયે હૈં."

અબ જબકી કિસી તરહ કા કોઇ ડર ન રહા મેડલીન એકદમ હિંમત હાર બૈઠી. વહ ભૂલ ગઈ કિ અબ તક વહ કિલે કી કમાંડર થી. ઉસને દોનોં હાથોં સે અપના મુંહ ટેક લિયા ઔર રોને લગી. ઉસ સિપાહી ને ઉસે બડે પ્યાર સે ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર ઉસકી વીરતા ઔર સાહસ કી બડી પ્રશંસા કી તથા સાહસ-ભરે બચનોં સે ઉસે ઢાઢસ બધા કર ઉસકે કમરે મેં લે જા કર સુલા દિયા. દૂસરે દિન કુછ ભીલ જંગલિયોં ઔર નયે આયે હુએ સિપાહિયોં કી સહાયતા સે મેડલીન કે પિતા ઔર દૂસરે સિપાહિયોં કો ભી જંગલિયોં કે હાથ સે છુડા લિયા ગયા.

ઇસ છોટી લડકી કી વીરતા ઔર સાહસ કા સમાચાર જબ ફ્રાંસ પહુંચા તો ઉસકી બડી પ્રશંસા હુઇ; ઔર ઇસ વીરતા કે પુરસ્કાર મેં મેડલ તમગા ઔર વૃત્તિ (વજીફા) દિયા ગયા. ઇસકે બાદ જંગલિયોં સે એક ઔર ગહરી લડાઇ લડી, જિસમેં વહ વીરબાલા કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઇ.

ચૌદહ વર્ષ કી ઇસ વીર બાલા કી કહાની સુન કર ભી ક્યા હમારે કિસી ભાઇ-બહન કે હૃદય મેં સ્ત્રિયાં કે સાહસ ઔર વીરતા કે સંબંધ મેં સંદેહ રહ સકતા હૈ? યદિ કિસી પ્રકાર કા અબ ભી સંદેહ હો તો વે ઉસે દૂર કરને કા પ્રયત્ન કરેં ઔર હમારી બાલિકાયેં શક્તિમતી બન કર ઉક્ત ફ્રાંસીસી બાલા કે સમાન ભવિષ્ય મેં અવસર પડને પર ઉદાહરણ બનને કા અપને હૃદય મેં સાહસ લાવેં. ("મનોરમા"ના એક અંકમાંથી)

२२–महामहोपाध्याय स्व० पंडित यादवेश्वर तर्करत्न

(લેખકઃ–શ્રી. રામાજ્ઞા દ્વિવેદી)

લોગ કહતે હૈં "સંસ્કૃત મૃત ભાષા હૈ. હો અથવા ન હો; પર દિન–પ્રતિદિન ઇસકે પ્રેમી કમ હોતે જા રહે હૈં. ફિર ભી યહ જાન કર પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ ગત મનુષ્યગણના મેં ભારત મેં કુછ ઐસે ભી મહાનુભાવ પાયે ગયે હૈં, જો સંસ્કૃત હી કો અપની માતૃભાષા માનતે હૈં. આજ હમ એક ઐસે હી સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન કે વિષય મેં કુછ લિખતે હૈં,

યાદવેશ્વર મહોદય કા દેહાવસાન ગત વર્ષ કે અગસ્ત માસ મેં, ૭૩ વર્ષ કી અવસ્થા મેં, કાશીધામ મેં હુઆ. આપ બંગાલ કે હી નહીં, ભારતવર્ષભર કે પંડિતસમાજ કે રત્ન થે. રંગપુર–પ્રાંત કે ઈટાકુમારી–ગ્રામ મેં ઇનકા જન્મ હુઆ થા. આપ ઓદીચ્ય–ભટ્ટાચાર્ય–વંશ કે કુલીન બ્રાહ્મણ થે. ઇનકે પૂર્વજોં મેં ભી કિતને હી સંસ્કૃત કે કવિ એવં વિદ્વાન હો ગયે હૈં. યાદવેશ્વર કો બાલ્યકાલ સે સંસ્કૃત પઢાઈ ગઇ. ૯ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હી ઇન્હોંને સંસ્કૃત મેં શ્રાદ્ધ–વિષય પર કવિતા લિખી, ઔર પડોસ કે લોગોં કો અચંભે મેં ડાલ દિયા. પર માતા–પિતા કે વિયોગ કે કારણ જીવન કા પ્રારંભિક ભાગ ઇન્હેં કુછ કષ્ટ મેં બિતાના પડા.

કુછ દિનોં કે બાદ યહ કાશી મેં પઢને આયે. ઉસ સમય સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી કા વહાં બડા પ્રભાવ થા. ઉન્હીંસે ભટ્ટાચાર્ય મહાશય ને વેદાંત તથા યોગદર્શન સીખા. નવયુવક કી સર્વતોમુખી પ્રતિભા એવં કુશાગ્ર બુદ્ધિ દેખ કર સ્વામીજી ચમત્કૃત હો ગયે. પંડિત કૈલાશચંદ્ર શિરોમણિ ઉસ સમય તર્કશાસ્ત્ર મેં બઢે–ચઢે થે; ઇન્હીંકો આપને ન્યાય તથા વૈશેષિક પઢને કે લિયે ગુરુ બનાયા. ઉસ સમય ગવર્નમેંટ કી ઓર સે સંસ્કૃત કી પરીક્ષાએં નહીં હોતી થીં. ન્યાય કા અધ્યયન સમાપ્ત કરને પર શિરોમણિ મહાશય ને યાદવેશ્વરજી કો 'તર્કરત્ન' કી ઉપાધિ સે વિભૂષિત કિયા. ક્વિન્સ કૉલેજ મેં ભી આપ કુછ દિન તક પઢતે રહે. ઉસ સમય ગ્રિફિથ સાહબ વહાં કે પ્રધાનાચાર્ય થે, ઔર ડૉ૦ વેનિસ વિદ્યાર્થી. વિદ્યાર્થીજીવન મેં હી યાદવેશ્વર કી કવિતા કી ખ્યાતિ ફૈલ રહી થી. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ઔર વિશુદ્ધાનંદ સ્વામી મેં જો શાસ્ત્રાર્થ કાશી કે આનંદબાગ મે હુઆ થા, ઉસમે ભટ્ટાચાર્ય મહાશય ભી ઉપસ્થિત થે.

શિક્ષા સમાપ્ત હોને પર યહ ફિર રંગપુર લૌટ ગયે. અભી આપ નવયુવક હી થે કિ બ્રતને મેં જમાવ કે કઇ રાજ્યોં ઔર

જમીંદારોં ને ચાહા કિ યહ ઉનકે દરબાર કે પંડિત હો જાયં; ઇન્હોંને કિસીકી પરવા ન કર અપની ઓર સે રંગપુર મેં 'ટોલ' (પાઠશાલા) સ્થાપિતા કિયા. ૪૦ વર્ષ કે લગભગ તક રત્નજી ઇસી ટોલ મેં વિદ્યાર્થિયોં કો ઉચ્ચ સંસ્કૃત શિક્ષા દેતે રહે; યહ અબ ભી વર્તમાન હૈ. ભટ્ટાચાર્ય મહાશય નૌકરી કરને કે વિરુદ્ધ થે. એક બાર ઉનકે મિત્ર મહામહોપાધ્યાય મહેશચંદ્ર ન્યાયરત્ન ને, જો ઉસ સમય કલકત્તે કે સંસ્કૃત કૉલેજ કે પ્રિન્સીપાલ થે, ઇન્હેં પ્રાચ્ય-દર્શન કા આચાર્યપદ દેને કો કહા; પર ઇન્હોંને અસ્વીકાર કર દિયા.

આપ કવિતા ઔર દર્શન કે હી નહીં, સ્મૃતિયોં કે ભી અચ્છે પંડિત થે. એક બાર નદિયા કે કુછ પંડિતોં સે ઇનકા વિવાદ હો ગયા. સ્મૃતિ-શાસ્ત્રોં કે કુછ જટિલ પ્રશ્નોં પર ખૂબ વાદ-વિવાદ હુઆ; પર અંત મેં પં૦ મધુસૂદન સ્મૃતિરત્ન એવં [illegible] વિદ્યારત્ન આદિ વિદ્વાનોં ને ઇન્હીંકા પાંડિત્ય સ્વીકાર કિયા, ઔર ઇનકી બડી ખ્યાતિ હુઈ. રંગપુર મેં તો ઇનકી તૂતી હી બોલને લગી. ઉસી સમય મહારાષ્ટ્ર કી પંડિતા રમાબાઈ ને અપના દિગ્વિજય શુરુ કર દિયા થા. ભારતવર્ષ કે ઔર પ્રાંતોં કો પરાજિત કર કે વહ રંગપુર ભી આ પહુંચીં. કવિતા ઔર દર્શન આદિ મેં દોનોં કી મુઠભેડ હુઈ. નિદાન રમાબાઈ કો યાદવેશ્વર કા લોહા માનના પડા. કહતે હૈં, રમાબાઈ ને ચાહા કિ ઇનસે વિવાહ કર લેં; પર લોકાચાર કે વિપરીત યાદવેશ્વર કો કુછ ભી કરના સ્વીકાર ન થા; ફિર તો ઇનકી ધાક જમ ગઈ. ઇસી સમય ગવર્નમેન્ટ ને સંસ્કૃત કી પરીક્ષા-સમિતિ બનાઈ. ઇસ સમિતિ મેં યાદવેશ્વરજી ભી રખે ગયે. ડૉક્ટર મહેન્દ્રનાથ શીલ કે ગુરુ સ્વર્ગીય પૂર્ણચંદ્ર વેદાંતચંચુ ઇનકે હી પરીક્ષાર્થી થે.

મુઝે સ્વયં મહામહોપાધ્યાયજી કે દર્શનોં કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ થા. આપ અન્ય પુરાને પંડિતોં કી શ્રેણી કે ન થે. મુઝસે હિંદી ઔર અંગરેજી કી કવિતા સુનતે, ઔર ફિર ઉસકા અર્થ પૂછતે થે. બડે લોગ પ્રાયઃ નવયુવકોં કી પ્રશંસા કમ કિયા કરતે હૈં; પર યાદવેશ્વરજી સમાલોચના કે સાથ-સાથ ઉત્સાહ ભી બઢાતે થે. આપ સ્વયં સંસ્કૃત ઔર બંગલા કે કવિ થે. સંસ્કૃત મેં કઈ ગ્રંથ આપને લિખે હૈં. મેઘદૂત કી તરહ કા આપને એક 'ચંદ્ર-દૂત' લિખા હૈ. [illegible] અશ્રુવિસર્જન, રત્નકોષ-કાવ્ય, [illegible], [illegible], [illegible] આદિ ઇનકે લિખે [illegible] [illegible] હૈં.

[illegible] સંસ્કૃત [illegible] પ્રચાર [illegible], [illegible] [illegible] હૈં, ઔર [illegible]

વયસ મેં તો કભી-કભી કવિતા લિખને ઔર બોલને લગે
થે. સંસ્કૃત કે અતિરિક્ત આપ બંગલા કે ભી અચ્છે લેખક થે.
આપ મૃત્યુકાલ તક સાહિત્ય કી સેવા કરતે રહે. જિતને દિનોં
આપ 'અશોક'-નામક એક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખ રહે થે,
જો અપૂર્ણ હી રહ ગયા. બંગલા કે 'વેદ-વ્યાસ', 'હિન્દુ-પ્રકાશ'
તથા 'આર્ય-દર્શન' ઇત્યાદિ પત્રોં કા જન્મ ઉનકી અધ્યક્ષતા
મેં હુઆ થા. ઇન સબ પત્ર-પત્રિકાઓં મેં વહ બરાબર લિખતે
રહતે થે. બંગલા મેં 'દ્રૌપદી' નામક એક ખંડ-કાવ્ય આપને લિખા
થા, જિસકે કારણ સાહિત્ય-સમાજ મેં બડી સનસની ફૈલ ગઈ
થી. મૈંને સ્વયં ઇસે પઢા હૈ. ભાવોં કી જો પ્રૌઢતા હૈ, ધર્મ કી જો
પુષ્ટિ ઇસમેં કી ગઈ હૈ સો અદ્ભુત હૈ. સાથ હી શબ્દલાલિત્ય કી પુટ
ભી ખૂબ ભરી હૈ. યહ કાવ્ય મહારાજાધિરાજ કી પત્ની શ્રી [illegible]-
દેવી કે નામ સે, જો અભી જીવિત હૈ, પ્રકાશિત હુઆ થા.

બંગલા-સાહિત્ય-પરિષદ કે આપ દો બાર સભાપતિ ચુને
ગયે. સ્વયં લિખને-પઢને કે અતિરિક્ત ઉન્હોંને સાહિત્ય-સેવા કી
કિતની હી સાર્વજનિક સંસ્થાએં ભી ખોલી થીં. ઉન્હોંને સ્વર્ગીય
સર આશુતોષ મુકરજી એવં મહામહોપાધ્યાય પદ્મનાભવિદ્યાવિનોદ-
સરીખે વિદ્વાનોં કો અપને હાથોં ઉપાધિયાં દી થી. ઇનકે મિત્રોં
મેં સર જૉર્જ ગ્રિયર્સન ઔર ડૉક્ટર જે૦ ડી૦ પેગ જૈસે લોગ થે.
ડૉ૦ પેગ કુછ દિનોં તક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ કે
ભી શિષ્ય રહે થે. ઉનકી સંગતિ કે કારણ યાદવેશ્વરજી કો ભી
થોડે સમય તક અનીશ્વરવાદ કી ધૂનસી લગ ગઈ થી. ડૉક્ટર
ગ્રિયર્સન કે પાસ આપને એક બાર 'ગાંધર્વ-વિવાદ' પર કુછ
ગવેષણાપૂર્ણ પ્રબંધ લિખ કર ભેજે થે; ક્યોંકિ ઉસ સમય મૈક્સ-
મૂલર સે ઇસ વિષય પર વાદ-વિવાદ ચલ રહા થા. મૈક્સમૂલર ને
ઉન્હેં પઢ કર યહ ઉત્તર ગ્રિયર્સન સાહબ કો લિખા થા—

૭, નારહમ ગાર્ડેન્સ, ઑક્સફર્ડ, ૧૧ ઑક્ટોબર, ૧૮૭૭

પ્રિય મહાશય,

'ગાંધર્વ-વિવાહ' પર પંડિત તર્કરત્નજી ને જો લેખ લિખે
હૈં, ઉનકે લિયે મેરી ઓર સે ઉન્હેં ધન્યવાદ દીજિયે. ઇસમેં
સંદેહ નહીં કિ યહ ઋષિયોં દ્વારા સ્વીકૃત થા. યદિ યે લેખ સંસ્કૃત
મેં લિખે ગયે હોતે, તો મેરે લિયે અધિક અચ્છે હોતે; ક્યોંકિ
બંગલા પઢને મેં મુઝે કઠિનાઈ હોતી હૈ.

ભવદીય—એફ૦ મૈક્સમૂલર

ઇનકી વિદ્વત્તા સે પ્રસન્ન હો કર સરકાર ને ઇન્હેં એક સંમાન-
પત્ર ઔર મહામહોપાધ્યાય કી ઉપાધિ ભી દી. યહ પ્રાય: દરબારોં
મેં ભી નિમંત્રિત કિયે જાતે થે. બંગાલ કે ગવર્નર બુડબર્ન મહોદય

ભી એક બાર રંગપુર મેં ઇનકા ટોલ દેખને ગયે થે, સભી દ[illegible] કે લોગ ઇનસેં પ્રસન્ન રહતે થે. નવદ્વીપ કે પંડિતોં ને આપ 'પંડિતરાજ' કી ઉપાધિ દી થી, ઔર કાશી કે વિદ્વાનોં ને 'કવિ સમ્રાટ્' કી પદવી સે વિભૂષિત કિયા થા. શ્રીભારતધર્મ-મહામંડ[illegible] ને ઇન્હેં 'પંડિત-કેસરી' સ્વીકાર કિયા થા.

સાહિત્ય હી કી બાત નહીં; સામાજિક તથા રાજનૈતિ[illegible] જીવન મેં ભી ઈનકા બડા ભાગ થા. બંગવિચ્છેદ કે દિનોં [illegible] સરકાર ને ઇન્હેં નીચા દિખાને કે લિયે સ્પેશલ કૉન્સ્ટેબલ બના દિ[illegible] થા. ઈસ પર સરકારી પદાધિકારિયોં સે ઇનકી બડી લડાઇ હુ[illegible] ઔર યહ અપની 'મહામહોપાધ્યાય' કી ઉપાધિ ભી છોડ દેને [illegible] તૈયાર હો ગયે. ઉન દિનોં અંગ્રેજ લોગ ઇન્હેં 'પોલિટિકલ પંડિ[illegible]' કહા કરતે થે. સ્વદેશી આંદોલન કે દિનોં મેં ભી આપને બહુ[illegible] કામ કિયા થા. આપ પક્કે સ્વદેશી થે, ઔર કહા કરતે થે [illegible] જિસકા હૃદય સ્વદેશી હૈ, વહી કટ્ટર સ્વદેશપ્રેમી હૈ. એક બા[illegible] ઇન્હોંને રાજનીતિ કે સંબંધ મેં લૉર્ડ મેસ્ટન કો એક પત્ર લિખ[illegible] થા. ઉસકે ઉત્તર મેં મેસ્ટન સાહબ ને યહ ઉત્તર લિખા થા—

પ્રિય મહામહોપાધ્યાયજી,

અપને ૨૪ જુલાઇ કે પત્ર મેં ભારતવર્ષ કી વર્તમાન આવશ્યક તાઓં, વિશેષ કર સંસ્કૃત ભાષા ઔર તત્સંબંધી અન્ય વિષયે કી શિક્ષા કે સંબંધ મેં આપને જો વિચાર પ્રકટ કિયે હૈં, ઉનક[illegible] લિયે મેરા હાર્દિક ધન્યવાદ સ્વીકાર કીજિયે. આપકા પરિપક્વ અનુ ભવ ઔર ઇન સમસ્યાઓં કા તર્કપૂર્ણ અધ્યયન વિચારણીય હૈ આપકે પત્રપર મૈં વિચાર કરૂંગા, ઔર આપકે સુઝાયે હુયે માર્ગ કા અનુસરણ કરને કે લિયે યથાશક્તિ ઉદ્યોગ ભી. ભવદીય—

જે૦ એસ૦ મેસ્ટન

એક બાર બંગાલ કે રિજલે સાહબ કહ બૈઠે કિ વહાં કે રાજવંશી લોગ અનાર્ય હૈં. ઇસ પર તર્કરત્નજી ને યહ સિદ્ધ કર દિખાયા કિ નહીં, યે લોગ ચ્યુતક્ષત્રિય હૈં. આપકા સંમતિ થી કિ વિદેશ-યાત્રા શાસ્ત્રોં કે પ્રતિકૂલ નહીં હૈ અગર લી હો કર ભી આપ અભક્ષ્ય-ભોજન કે ઘોર વિરોધી થે; પરંતુ વિધવા-વિવાહ ઔર શુદ્ધિ કે આપ સદા અનુકૂલ રહે [illegible] કે લિયે એકાદશી કે દિન જલ [illegible] નિયમ [illegible] ઇસકે [illegible] પ્રેમ [illegible] કે [illegible] પ્રતિકૂલ [illegible] સભી [illegible] સ્વીકાર [illegible]

[illegible]

હોગી કે નહીં. અક્ષય સરકાર, ઇંદ્રનાથ બનરજી એવં કાલી ઘોષ આદિ ઇનકે ઘનિષ્ઠ મિત્રોં મેં થે. આપ રંગપુર કી ધર્મસભા કે ધર્માચાર્ય થે. સચમુચ ઐસે સચ્ચે ઔર પવિત્રહૃદય બ્રાહ્મણ વિદ્વાન બહુત કમ મિલેંગે. તભી તો ઇનકે મરને પર ચારોં ઓર કિતની હી સભાયેં હુઈં, ઔર શોક પ્રકટ કિયા ગયા. ઇનકે સુપુત્ર બાબૂ વૃંદાવન ભટ્ટાચાર્ય એમ. એ. કે પાસ સહાનુભૂતિ કે કઇ સૌ પત્ર આયે થે. મહામહોપાધ્યાય ડૉ૦ ગંગાનાથ ઝા ને લિખા થા—

"આપકે પૂજ્ય પિતા કી મૃત્યુ કા સંવાદ પા કર મુઝે બહુત દુઃખ હુઆ....ઉસ કોટિ કે પંડિત શીઘ્રતા સે અંતર્ધાન હો રહે હૈં. આપકી હાનિ પૂર્તિ કે પરે હૈ; પર યદિ મિત્રોં કી સહાનુભૂતિ કા કુછ ઉપયોગ હૈ, તો આપકે લિયે વહ કાફી હૈ."

બર્દવાન, કાસિમબાજાર, દરભંગા આદિ કે મહારાજોં ને ભી શોક પ્રકાશ કિયા થા. કવિવર રવીંદ્રનાથ ને ઉનકે પાસ ઇસ આશય કા તાર ભેજા થા—"મેરી હાર્દિક સહાનુભૂતિ; વિધુશેખર શાસ્ત્રી કી ઓર સે ભી." બંગલા તથા અંગ્રેજી કે સભી પત્રોં મેં ઇનકે વિષય મેં બડે-બડે લેખ નિકલે થે. કલકત્તે કે પ્રસિદ્ધ દૈનિક સ્ટેટ્સમૅન ને લિખા થા—

"પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતજ્ઞ નહીં રહા......વહ સંસ્કૃત કે યોગ્ય જ્ઞાતા થે, ઔર લેખોં કે કારણ ઉનકા યશ દૂર-દૂર તક ફૈલ ગયા થા. રંગપુર કે ટાઉનહૉલ મેં એક સાર્વજનિક સભા ઉનકી સ્મૃતિ મેં કી ગઈ. ઉનકા ઉઠ જાના બંગાલ કે લિયે એક બડા ભારી ટોટા હૈ."

યાદવેશ્વરજી કાશીધામ કે પ્રગાઢ પ્રેમી થે. અંતિમ દિન ઇનકે યહીં બીતે, ઔર ઇસી વિશ્વનાથપુરી મેં ઇનકા શરીર ભી છૂટા. ઇનકે એકમાત્ર પુત્ર વૃંદાવન બાબૂ હૈં. આપ ઇતિહાસ કે ભારી વિદ્વાન હૈં. હિંદૂ-વિશ્વવિદ્યાલય મેં આપ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ કે પ્રોફેસર રહ ચૂકે હૈં; ઔર આજકલ મૂર્તિયોં કે વિષય મેં અન્વેષણ કર રહે હૈં. આપકા લિખા હુઆ સારનાથ કા ઇતિહાસ હિંદી મેં અભી અનૂદિત હો ગયા હૈ. અંગ્રેજી મેં ભી આપને "ભારતીય મૂર્તિયાં" નામ કી એક મહત્ત્વપૂર્ણ પુસ્તક લિખી હૈ. વૃંદાવન બાબુ અભી અવિવાહિત હી હૈં. આપને પિતા કી મૃત્યુ સે શોકાતુર હો અબ આજન્મ બ્રહ્મચારી રહને કા પ્રણ કિયા ઔર માતાજી કી સેવા મેં જીવન બિતાને કા વ્રત લે લિયા હૈ. પરમાત્મા આપકો શક્તિ દે.

("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

૨૨—सद्गुण और दुर्गुण

(લેખકઃ-શ્રી. મંગલપ્રસાદ તિવારી, વિદ્યાર્થી.)

(૧)

બાત પુરાની હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં શ્રીવિલાસ નામક નગર થા. જહાં રાજા—શ્રીનિવાસ અપની રાની—કમલાસ રાજ્ય કરતે થે. ઉનકે લલિતંગ નામક એક પુત્રરત્ન ભી થા, બાલ્યાવસ્થા મેં હી 'હોનહાર બિરવાન કે હોત ચીકને પાત' કહાવત કો ચરિતાર્થ કરતા થા. દિન જાતે દેર નહીં લગતી, ઉસકી અવસ્થા લગભગ દસ વર્ષ કી હો ગઈ. ઇતને અલ્પ સ મેં વહ અપની તીવ્ર બુદ્ધિ સે બહુત કુછ પઢ લિખ ગયા ઇસકે અતિરિક્ત ઉસમેં એક ગુણ ઔર થા, કિ વહ દીન-દુઃ સે અદ્વિતીય પ્રેમ રખતા થા ઔર જો ઉસકે પાસ રહતે થે દાન દે દેને મેં લેશ માત્ર ન હિચકતા થા.

એક દિન રાજકુમાર લલિતંગ કો એક ભિક્ષુક પર દયા ઔર ઉસને અપને પિતા સે પાયા હુઆ હીરે કા હાર, ભિખારી કો દાન દે દિયા. સજ્જના ને, જો રાજકુમાર કા સેવક ઇસ દાન કી ચર્ચા જા કર રાજા સે કર દી. રાજા લલિતંગ અત્યંત રુષ્ટ હુએ ઔર બુલા કર ડાંટા કિ આઇન્દે સે અબ કભી ન કરના.

ઉસ સમય તો રાજકુમાર ને ભી મન મેં ઠાન લિયા મૈં અબ ઐસા કામ કભી ન કરૂંગા, જિસસે રાજા કો કિસી પ્ર કા દુઃખ હો; પરંતુ ઉસકા હૃદય દીન દુઃખિયોં કે પ્રતિ ઇ કોમલ થા કિ ઉસને ફિર વહી હીરા, જવાહિર, સોના, ચાંદી ઇત દાન દેના આરંભ કર દિયા. દૂસરી બાર રાજા કો યહ સમા મિલતે હી વે બહુત હી ક્રુદ્ધ હુએ ઔર યહાં તક કિ ઉ રાજકુમાર કો મહલ મેં ન આને કિ ભયંકર આજ્ઞા દે દી.

રાજકુમાર કે કોમલ હૃદય મેં પિતા કી ઐસી કઠોર આજ્ઞા કા ઐસા પ્રભાવ પડા કિ વહ સર્વદા કે લિયે રાજપાટ છોડ કર ભાગ જાને પર પ્રસ્તુત હો ગયા. રાજકુમાર આધી રાત કો અપને ઘોડે પર સવાર હો જંગલ કી ઓર ભાગા સજ્જના ભી—જો રાજકુમાર કે કમરે મેં સોયા થા—અપના ઘોડા લે લલિતંગ કે સાથ ચલા. ચલતે ચલતે દોનો રાજ્ય કે બાહર પહુંચે.

સજ્જના કે નામ સે તો યહ સ્પષ્ટ હોતા હૈ કિ વહ એક ભોલા ભાલા આદમી હોગા, પરન્તુ યથાર્થ મેં વહ ઇસસે ઉલટા એક મહાન દુષ્ટ થા. સજ્જના ને રાજકુમાર સે પૂછા—'ક્યોં લલિ-

યહ તો બતલાઈયે કિ સદ્ગુણ અચ્છા હૈ યા દુર્ગુણ?'
રાજકુમાર ને મુસ્કરાતે હુએ ઉત્તર દિયા—[illegible]
[illegible] સજ્જના! [illegible]
[illegible] ન કહેગા કિ સદ્ગુણ કી [illegible]
યહ બડા ઔર શ્રેષ્ઠ હૈ.'

'સજ્જના મૈં મુઝે [illegible] સદ્ગુણ [illegible] કિ
ગુણ ઔર દુર્ગુણ કહતે કિસે હૈં?'

'સત્ય બોલના, ગરીબોં પર પ્રેમ ઔર દયા [illegible]
માતાપિતા કે આજ્ઞા [illegible] સદ્ગુણ
હૈં; ઔર ઈનકે વિપરીત કો દુર્ગુણ કહતે હૈં.'

'આપ કહતે હૈં કિ સદ્ગુણ સે સુખ, ઔર દુર્ગુણ સે દુઃખ
પ્રાપ્ત હોતા હૈ; પરંતુ મેરી સમઝ મેં [illegible]
[illegible] હૈ. દેખિયે, જબ સદ્ગુણ કે [illegible]
આપકો અપના રાજમહલ છોડ જંગલ મેં [illegible], કિન્તુ
[illegible] હૈ. આપકી દશા સે તો ઐસા હી અનુમાન હોતા
કિ સદ્ગુણ સે હી દુઃખ મિલતા હૈ. ઈસલિયે રાજકુમાર! યદિ
આપ મેરા કહના માનેં તો [illegible] સદ્ગુણ કે [illegible]
દેં ઔર દુર્ગુણ કી હી શરણ લેં, જિસસે આપકો [illegible]
[illegible] સુખ મિલેંગે.'

રાજકુમાર—'મૈં આપકા કહના તો કભી નહીં માન સકતા. હાં,
યદિ કોઈ અન્ય વ્યક્તિ આપકે કહને કા સમર્થન કરે તો મૈં અપના
ઘોડા, તથા જો કુછ મેરે પાસ કિંમતી ચીજેં હૈં આપકો હાર જાઉં.'

(૨)

ચલતે ચલતે વે એક જંગલી ગાંવ મેં પહુંચે. વહાં ઉનકી
એક જંગલી સે મુલાકાત હુઈ સજ્જના ને ઉસી જંગલી કો
બુલા કર વહી પ્રશ્ન કિયા કિ દુઃખ સદ્ગુણ સે મિલતા હૈ યા દુર્ગુણ
સે ? ઉત્તર વહી મિલા જો સજ્જના કહતા થા. રાજકુમાર શર્ત કે
અનુસાર ઘોડે પર સે ઉતર પડા ઔર અપને શરીર કે સમસ્ત
કિંમતી જેવર તથા ઘોડા સજ્જના કો હર્ષપૂર્વક દે દિયા.

સજ્જના—'અબ તો આપને અચ્છી તરહ દેખ લિયા કિ
સદ્ગુણ કો અપનાને સે આપકી ક્યા ગતિ હોતી જા રહી હૈ. ઈસ લિયે
અબ ભી મેરા કહના માન લો ઔર દુર્ગુણ કી હી શરણ લો.'

રાજકુમાર—'સજ્જના! મૈંને જિસે એક બાર અપના લિયા
ઉસે કદાપિ ન છોડૂંગા; ક્યોંકિ મુઝે પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ અંત
મેં મેરી હી વિજય હોગી.'

ઈસ બાર ફિર દોનો મેં બાજી લગી કિ અચ્છા, એક બાર
ઔર યહી પ્રશ્ન કિસી અન્ય પુરુષ સે પૂછા જાય ઔર યદિ ફિર

વહી ઉત્તર મિલે તો રાજકુમાર અપની દોનોં આંખેં સજ્જના કો દે દે.

દુર્ભાગ્યવશ વે રાસ્તા ભૂલ કર પુનઃ ઉસી જંગલી ગાંવ મેં આ પહુંચે ઔર ઉસી જંગલી સે સર્વપ્રથમ ભેંટ હુઇ. પ્રશ્ન કરને પર વહી ઉત્તર મિલા કિ સદ્‌ગુણ સે દુઃખ કી પ્રાપ્તિ હૈ.

રાજકુમાર જરા ભી વિચલિત ન હુઆ ઔર તુરંત એક પૈને ચાકૂ સે અપની દોનોં આંખેં નિકાલ કર સજ્જના કો દે દી. નિર્દયી સજ્જના ને રાજકુમાર કો એક વડ કે વૃક્ષ કે નીચે બૈઠા દિયા ઔર ખુદ આંખેં લે નૌ–દો ગ્યારહ હો ગયા.

(૩)

વડ કે વૃક્ષ મેં બહુત સે પક્ષી રહતે થે. જૈસે સૂર્યાસ્ત હુઆ, પક્ષીગણ ઇધર ઉધર સે અપને અપને ઘોંસલોં મેં આને લગે. બસેરા લેને કે પહિલે વે એકદૂસરે સે બાતચીત કરને લગે કિ દિનભર ઉન્હોંને ક્યા દેખા, ક્યા સુના ઇત્યાદિ. એક પક્ષી અપને ઇષ્ટમિત્રોં સે બતલાને લગા કિ વહ અપને એક રિસ્તેદાર કે યહાં ‘ચમ્પા’નગર ગયા થા. વહાં કે રાજા ને સમસ્ત નગર મેં મુનાદી કરવા દી હૈ કિ જો રાજકુમારી પુષ્પવતી કી આંખોં મેં દૃષ્ટિ લગા દેગા ઉસે રાજકુમારી અપના પતિ સ્વીકાર કરેગી તથા રાજા અપના આધા રાજ્ય દે દેગા.

ઇતને મેં એક બચ્ચા પક્ષી અપને પિતા કી બાતેં સુન પૂછ ઉઠા “ક્યા! કોઇ ઐસી ઔષધિ હૈ જિસસે રાજકુમારી કી આંખેં અચ્છી હો સકતી હૈ?” બૂઢા પક્ષી બોલા–“ચુપ રહો. ઔષધિ અવશ્ય હૈ, પર મૈં સવેરા હોને પર બતલાઊંગા; ક્યોંકિ કહીં ઐસા ન હો કિ અંધેરે મેં કોઇ આદમી વૃક્ષ કે નીચે છિપા હો ઔર વહ અપની સબ બાતેં સુન લે.”

બચ્ચા–પક્ષી ક્યોં માનેગા વહ જાનને કે લિયે મચલ ઉઠા ઔર રોને પીટને લગા. બૂઢે પક્ષી કો વિવશ હો બતલાના હી પડા. ઉસને કહા કિ દેખો, ઇસી વૃક્ષ કી પીઠ પર એક લતા હૈ, જિસમેં ગુલાબ સરીખે ફૂલ લગે હૈં. યદિ એક ફૂલ મસલ કર ઉસકે રસ સે આંખેં ધોઇ જાવેં તો રાજકુમારી કો પુનઃ આંખેં મિલ સકતી હૈં.

અન્ધા રાજકુમાર જો ઉસી બડ કે વૃક્ષ કે નીચે ઉદાસ બૈઠા થા, યહ સબ અચ્છી તરહ સુન લિયા. અબ ક્યા થા! વહ તુરંત ઉઠા. સૂંઘતે ટટોલતે વેલ કો પા કર ઉસમેં સે દો–તીન ફૂલ તોડા. હથેલી મેં રગડ કર ઉસકા રસ નિકાલા ઔર તુરંત આંખોં મેં લગાયા. રસ કા જાદૂ સરીખા અસર હુઆ. ઉસકી આંખેં ખુલ ગઈં. અબ તો ઉસકે આનંદ કી સીમા ન રહી. વહ સુખ સે રાતભર ઉસી ઝાડ કે નીચે સોયા ઔર પ્રાતઃકાલ હોતે હી

ઉસી લતા કે દો ચાર ફૂલ લે ચમ્પા નગર કી ઓર ચલ પડા. વહાં વહ સીધા રાજા કે મહલ પહુંચા ઔર અપની આંખોં કી તરહ રાજકુમારી કી ભી આંખેં લા દિયા.

રાજા લલિતંગ પર બહુત પ્રસન્ન હુએ; લલિતંગ કા બ્યાહ પુષ્પવતી કે સાથ બડી ધુમ-ધામ સે હુઆ ઔર રાજકુમાર કો આધા રાજ્ય દહેજ મેં દિયા ગયા.

રાજકુમાર ઔર રાજકુમારી બડી બુદ્ધિમત્તા સે રાજ્ય કરને લગે.

(૪)

એક દિન રાજકુમાર મહલ કે છજ્જે પર બૈઠે, રાજકુમારી સે કુછ બાતેં કર રહે થે કિ ઇતને મેં ઉનકી દૃષ્ટિ અચાનક સજ્જના પર પડી. ભિખારી સરીખા વહ ફટે-પુરાને ચીથડોં મેં ઘૂમ રહા થા. રાજકુમાર ઉસે દેખતે હી પહિચાન ગયા. પુરાની બાતેં ભૂલ કર ઉસે બુલાયા. ઉસે નહલા ધુલા કર, અચ્છે અચ્છે વસ્ત્ર પહિનને કો દિયા ઔર યહાં તક કિ અપને હી મહલ મેં રહને કો સ્થાન ભી દિયા.

એક દિન પુષ્પવતી ને લલિતંગ સે પૂછા 'ક્યોં રાજકુમાર! યહ કૌન આદમી હૈ જિસ પર આપ ઇતની દયા કરતે હો ઔર બડે આદરસત્કાર સે રખતે હો?' રાજકુમાર ને અપની પૂરી કહાની જબસે ઉસને અપને પિતા કો છોડા થા કહ સુનાઈ. કહાની ને રાજકુમારી કો ચૌંકા દિયા. રાજકુમાર કા ઐસે "દુષ્ટ કે પ્રતિ મિત્રસા વ્યવહાર દેખ વહ બાવલીસી હો ગઇ. સજ્જના જબ ઇતના દુષ્ટ હૈ તો કૌન જાને ફિર ન એક નઇ આફત ઉત્પન્ન કર દે ઐસા કહને લગી. રાજકુમાર કે દયાકુંડ મેં રાજકુમારી કા ઉપદેશ ને આહુતિ કા કામ દિયા. રાજકુમાર કા પ્રેમ સજ્જના પર બના હી રહા.

રાજા ને કહીં એક દિન સજ્જના સે રાજકુમાર લલિતંગ કે વિષય મેં કુછ પૂછા. "સાંપ કો ચાહે કિતના ભી દૂધ પિલાઓ વહ તો વિષ હી ઉગલેગા." સજ્જન ને અપના અસલી રંગ ફિર દિખલાયા ઔર બોલા "મહારાજ! લલિતંગ એક કુમ્હાર કા પુત્ર હૈ ઔર આપસે રાજકુમાર બનલાતા હૈ" ઇતના કહ સજ્જના વહાં સે ચલા ગયા. રાજા યહ સુનતે હી આગબબૂલા હો ગયા. ઉસકી આંખોં મેં ખૂન ચઢ આયા ચેહરા લાલ સુર્ખ હો ગયા. તુરંત જલ્લાદોં કો બુલા કર આજ્ઞા દી કિ જો મનુષ્ય શામ કો મહલ કે ફાટક સે નિકલે ઉસકા સિર એકદમ ઉડા દો. રાજા ને લલિતંગ કો ઠીક નિશ્ચિત સમયાનુસાર અપને મહલ મેં મિલને કો બુલા ભેજા, જિસસે વહ આતે હી માર ડાલા જાવે.

જૈસે રાજકુમાર સન્ધ્યા કો અપને શ્વસુર સે મિલને જાનેવાલા થા કિ પુષ્પવતી આઇ ઔર લલિતંગ કો જાને સે રોક

લિયા. ઉસ દિન રાજકુમારી કો કઇ અસગુન હુએ થે, જિસસે ઉસે ઐસા માલૂમ પડા થા કિ યદિ રાજકુમાર આજ રાજા સે મિલને ગયા તો ઉસ પર કુછ ન કુછ આપત્તિ અવશ્ય આવેગી. સજ્જના યહ સમાચાર લે કર કિ રાજકુમાર શામ કો ન આ કર દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ આવેં-ભેજા ગયા, જૈસે હી સજ્જના ને ફાટક કી ચૌખટ પર પૈર રખા કિ ઉસકા સિર ધડ સે અલગ કર દિયા ગયા ઔર ઇસ તરહ સજ્જના કી અકાલ મૃત્યુ હુઇ...... અંત મેં સદ્ગુણ કી હી વિજય રહી ઔર દુર્ગુણી કો ઉચિત દંડ મિલા.

બાલકો! કયા તુમ ભી લલિતંગ સરીખે સદ્ગુણ કે દૃઢ-નિશ્ચય હોતે હુએ:—

(૧) આરંભિક કઠનાઇયોં સે ન ઘબરાઓગે?

(૨) "જો તોકો કાંટા બોયે તાહિ બોય તૂ ફૂલ" કી કહાવત કે અનુસાર સજ્જના સરીખોં સે ભી મિત્ર કા સા વ્યવહાર કરોગે?

(૩) ગરીબોં કો અપના ભાઈ સમઝ ઉન પર દયા ઔર પ્રેમ રખોગે? ("મનોરમા"ના એક અંકમાંથી)

૨૪—ઉન્મત્ત

[લેખકઃ-શ્રી. સભામોહન અવધિયા]

મૈં ઉન્મત્ત હુઆ હૂં અટપટ, હુઈ વિલક્ષણ સ્થિતિ મન કી;
સુધિ-બુધિ કિંચિન્માત્ર નહીં હૈ, મુઝકો અપને જીવન કી.
જાતા હૂં મૈં વહાં, જહાં તક કોઇ અબ તક જા ન સકા;
પાને કો વહ વસ્તુ ચલા મૈં, જિસકો કોઇ પા ન સકા.
પીને કો વહ પેય ચલા મૈં, પી ન સકા જિસકો કોઇ;
ગાને કો વહ ગાન ચલા મૈં, ગા ન સકા જિસકો કોઇ.
વહ સ્વર સુનને ચલા અભી તક, જિસે ન કોઈ સુન પાયા;
સુનને કો મૈં ચલા વહી બસ, જિસે ન કોઈ સુન પાયા.
જાતા હૂં મૈં ઉસે જાનને, જિસે ન કોઈ જાન સકા;
પહચાનને ચલા હૂં ઉસકો, જિસે ન જગ પહચાન સકા.
દિખતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસે દેખને જાતા હૂં;
મિલતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસસે મિલને જાતા હૂં.
ઉસે મનાને જાતા હૂં મૈં, જિસે ન કોઈ મના સકા;
ઔર ઉસીકો ચલા રિઝાને, જિસે ન કોઈ રિઝા સકા.
અપને કો મૈં કિસી અછૂતે રંગ મેં રંગને જાતા હૂં;
ઇન્હીં અનોખે ભાવોં મેં પડ, મૈં ઉન્મત્ત કહાતા હૂં.

("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

२५–योगीश्वर दयानंद

પરમાનંદ-કંદ દયાલુ દયાનંદ કો ઇસ ભારતમંડલ મેં અવતરણ હુએ આજ એક સૌ વર્ષ હો ગયે. ઇસી શિવરાત્રિ કો યોગીરાજ કૃષ્ણ કી નગરી મથુરા મેં યોગીશ્વર દયાનંદ કી જન્મ શતાબ્દી બડે સમારોહ સે મનાઈ જાયગી. આર્યસમાજ ઉસકે લિયે તીન વર્ષ સે તૈયારિયાં કર રહા હૈ. યહ મહોત્સવ ઉસ પરમોપકારી સિદ્ધ પુરુષ કે પ્રતિ આર્ય જનતા કી ઓર સે અપને અભિમાન તથા કૃતજ્ઞતા કા પ્રકાશ હોગા. દયાનંદ કા પ્રાદુર્ભાવ ઘટાટોપ અંધકાર મેં સહસા વિદ્યુત્-પ્રકાશ કે સમાન થા. જિનકે નેત્ર થે ઉન્હોંને ઉસ દિવ્ય જ્યોતિ કો દેખા. કુછ આંખેં ઉસે દેખ કર ચૌંધિયા ગઈં, ઔર કુછ બિલકુલ બંદ હો કર પુનઃ ઉસ તમોરાશિ મેં હી છિપ ગઈં. દયાનંદ કો કિસી ને સમાજસુધારક, કિસી ને રાજનીતિ કા પ્રચારક, કિસી ને ધર્માચાર્ય, કિસી ને ગુપ્ત ઇસાઇ ઔર કિસી ને બ્રહ્મર્ષિ સિદ્ધ પુરુષ સમઝા. પર વહ વાસ્તવ મેં ક્યા થે, ઇસકા નિશ્ચય આનેવાલી સંતાનેં હી કર સકેંગી. હમ તો અભી કેવલ ઇતના હી કહ સકતે હૈં—

"जाकी रही भावना जैसी, प्रभु-मूरति देखी सो तैसी।"

સમસ્ત ધર્માવલંબિયોં કી યહ દૃઢ ધારણા હૈ કિ અટલ ઈશ્વર-વિશ્વાસ કે વિના કોઈ ભી પુરુષ કોઇ પરોપકાર કા મહાન કાર્ય નહીં કર સકતા. બ્રહ્મચર્ય ઔર યોગ ઉસ વિશ્વાસ કી પ્રાપ્તિ કે આવશ્યક સાધન હૈં. ઇસી લિયે આર્યાવર્ત મેં બ્રહ્મચારિયોં ઔર યોગિયોં કા સદા સે સમ્માન હોતા આયા હૈ. સચ તો યહ હૈ કિ ઋષિસંતાન ને કભી કિસી ઐસે વ્યક્તિ કો આચાર્ય રૂપ મેં સ્વીકાર નહીં કિયા, જો બ્રહ્મચારી ઔર યોગી ન હો. યહ ઠીક હૈ કિ રામમોહન રાય ઔર કેશવચંદ્ર સેન ગૃહસ્થ થે, ઔર આજકલ શ્રીસત્યાનંદ અગ્નિહોત્રી (ઉપનામ દેવગુરુ ભગવાન્) ગૃહસ્થ હૈં; પરંતુ બાલબ્રહ્મચારી શંકર કે સામને યે પલડે મેં પાસંગ કે સમાન ભી નહીં. જગતપિતા કી અપાર કૃપા સે ઇસ ભારતવર્ષ મેં સમય સમય પર પરમ યોગિયોં કા પ્રાદુર્ભાવ હોતા રહા હૈ. વે અપની પુણ્ય-પ્રભા સે સંસારી જીવોં કો કલ્યાણ કા માર્ગ દિખલાતે રહે હૈં. ઇન્હીં મુક્તાત્માઓં કે પ્રયત્ન સે યહ ભૂમિ સદા ધર્મપ્રધાન રહી હૈ.

ઇસ પાશ્ચાત્ય જડવાદ કે યુગ કલિકાલ મેં, સંભવ હૈ, કુછ અહંમન્ય વિજ્ઞાનવિશારદ યોગ કી અદ્ભુત સિદ્ધિયોં કો પાખંડ ઔર કમિથ્યા કહ દેં; પરંતુ જિન ધર્મજિજ્ઞાસુઓં કા ઋષિયોં કે વચનોં પર વિશ્વાસ ઔર શ્રદ્ધા હૈ, વે યોગદર્શન કે વિભૂ-

પાદ મેં વર્ણિત બાતોં કો અસત્ય નહીં માન સકતે. સન્ ૧૯૨૩ ઇસ્વી મેં, લાહૌર મેં એક મદરાસી યોગી આયે થે. વહ કિલે કે પાસ. બસ્તીરામ કી ધર્મશાલા મેં ઠહરે થે. અંગ્રેજી ઔર સંસ્કૃત કે વિદ્વાન્ થે. નામ સ્વામી નારાયણ થા. નગર કે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉનકે પાસ જાયા કરતે થે. વહ યોગ કો ગુપ્ત રખને કે વિરોધી થે. વહ ઇસે એક વિજ્ઞાન માનતે ઔર સબકે સામને ઇસકી ક્રિયાયેં સિખલાયા કરતે થે. ઉનકે સત્સંગિયોં મેં સ્થાનીય ગવર્નમેંટ કૉલેજ કે પદાર્થવિજ્ઞાન કે પ્રૉફેસર તથા અન્ય કઈ એમ. એ. બી. એ. સુશિક્ષિત વ્યક્તિ ભી હોતે થે. એક દિન બાત ચલી કિ ક્યા યોગી અપને શરીર કો ઇતના હલકા કર સકતા હૈ કિ વહ ઉડ સકે! તબ યોગીજી ને કહા—હાં, શરીર કો લઘુ બના કર આકાશ મેં ઉડના (લેવીટેશન) બિલકુલ સંભવ હૈ. ઇન પંક્તિયોં કે લેખક કે યહ કહને પર કિ યહ તો પદાર્થવિજ્ઞાન કે નિયમોં કે વિરુદ્ધ હૈ, આપને કહા—નહીં, વિરુદ્ધ નહીં હૈ. ફિર ઉન્હોંને પ્રાણ ઔર અપાન આદિ વાયુઓં કો રોકને સે શરીર કા હલકા હો જાના એક ચિત્ર કે દ્વારા ઐસી સ્પષ્ટ ઔર યુક્તિ-યુક્ત રીતિ સે સિદ્ધ કિયા કિ સભી શ્રોતાઓં કો ઉનકી બાત પર વિશ્વાસ હો ગયા. ફિઝિક્સ કે પ્રૉફેસર ઔર એમ. એસ. સી. મહાશય, સભી ને સિર ઝુકા દિયા. આપને કહા—તુમ્હેં આધ્યાત્મિક જગત કે નિયમોં કા જ્ઞાન નહીં હૈ, ઔર ન તુમ ઉન્હેં જાનને કા યત્ન હી કરતે હો. તુમ આધ્યાત્મિક ઘટનાઓં કી સચ્ચાઈ કો ભી જડ-જગત કે નિયમોં હી સે પરખતે હો. યહ તુમ્હારી ભૂલ હૈ. મેરે એક બી. એ. એલ. એલ. બી. મિત્ર પ્રત્યેક બાત કી હંસી ઉડાને ઔર હર [illegible] હૈ. વહ ભી યોગીજી કી [illegible]

[illegible]

યહ રૂકી હૈ, વહ ભી કુછ કમ નનિશ્ચાયક નહીં હૈ. કોઈ-ભી પદાર્થવિદ્યા પર કર કિસી વિશ્વવિદ્યાલય કી ડિગ્રી લે લેને મેં ભી વિશ્વ-બ્રહ્માંડ કે સભી સૂક્ષ્મ નિયમોં ઔર શક્તિયોં કા સમ્યક્ જ્ઞાન નહીં હો જાતા. ઇસકે વિપરીત, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે લિયે જિસ નમ્રતા ઔર શ્રદ્ધા કી આવશ્યકતા હૈ, વહ નષ્ટ હો જાતી હૈ. ઋષિ દયાનંદ કી જીવન સંબંધી ઘટનાઓં કો એકત્ર કરને કે લિયે જિસ સમય આર્ય સમાજ કી ઓર સે ઉદ્યોગ હુઆ થા, ઉસ સમય અનેક ઐસી ઘટનાયેં વૃદ્ધ પુરુષોં ને સુનાઈ થીં, જિનકા સંબંધ ઋષિ કે યોગબલ સે થા; મગર ચૂંકિ વે ઉપર સે અસંભવ પ્રતીત હોતી થીં, ઇસ લિયે ઋષિચરિત કે લેખકોં ને ઉન્હેં છોડ દિયા, તાકિ લોગ ઉન્હેં બેહૂદા કહ કર ઉનકે આચાર્ય કી હંસી ન ઉડાને લગ જાયં. પરંતુ ઐસા કરના ઉનકી અનુચિત ઔર અનધિકાર ચેષ્ટા થી. વે સ્વયં યોગવિદ્યા સે કોરે થે. ઉન્હેં ખયાલ હોના ચાહિયે થા કિ જો ચીજ આજ અસંભવ સમઝી જાતી હૈ, હો સકતા હૈ, કલ વહી સંભવ સિદ્ધ હો જાય. ઉસકે સંભવ યા અસંભવ હોને કા નિશ્ચય કરને કા ઉનકો કોઇ અધિકાર નહીં. ઉન લોગોં કી ઇસ અસાવધાનતા સે ઋષિજીવન કી અનેક ઘટનાયેં સદા કે લિયે સંસાર સે છિપ ગઇ. આગે હમ ઋષિજીવન કી યોગ સંબંધી કુછ ઘટનાયેં દેતે હૈં. ઇનમેં સે કુછ તો ઉનકે છપે જીવનચરિતોં મેં મિલતી હૈં, ઔર કુછ ઐસી હૈં, જિનકો ઉનકે ચરિત-લેખક અસંભવ સમઝ કર, હંસી હોને કે ડર સે, છોડ ગયે હૈં. હમેં આશા હૈ કિ અભ્યાસી ઔર જિજ્ઞાસુ સજ્જન ઇનસે લાભ ઉઠા સકેંગે.

(૧) કર્ણવાસ કી બાત હૈ. માઘ કા મહિના થા. એક દિન પ્રાતઃકાલ અત્યંત શીતલ પછિયાવ (હવા) બડે વેગ સે ડોલ રહી થી. સ્વામીજી મહારાજ સ્નાન-ધ્યાન સે નિવૃત્ત હો કર કુટિયા સે બાહર પદ્માસન સે બૈઠે થે, ઔર દર્શનોં કો આયે હુયે ઠાકુર લોગ શ્રીમુખ કે વચન શ્રવણ કર રહે થે. યદ્યપિ વે સંપન્ન લોગ રુઈ ઔર ઊન કે વસ્ત્ર પહને હુયે થે, પરંતુ પાલા પડને સે ઉનકે અંગ ઠિઠુર રહે થે. તન કાંપતે થે; નાક સે ઔર આંખોં સે ભી પાની નિકલ રહા થા, હાથ-પૈર સુન્ન હુયે જાતે થે. પરંતુ ઋષિ દયાનંદ નિશ્ચલ ભાવ સે ઉપદેશકાર્ય મેં સંલગ્ન થે—અકંપ થે.

ઉસ સમય ઠાકુર ગોપાલસિંહજી ને હાથ જોડ કર પૂછા—"ભગવન્, ઘોર પાલે કે કારણ હમારે દાંત બજ રહે હૈં, પરંતુ શ્રીમહારાજ પર ઇસ મહાશીત કા કિંચિત્ ભી પ્રભાવ દિખાઈ નહીં દેતા. ઇસકા ક્યા કારણ હૈ? સ્વામીજી ને મુસકિરા કર કહા—બ્રહ્મચર્ય ઔર યોગાભ્યાસ હી ઇસકા કારણ હૈ. ઠાકુર ને કહા—યહ હમ કૈસે જાનેં? ઉસ સમય સ્વામીજી ને અપને હાથોં કે

અંગૂઠે ઘુટનોં પર રખ કર ઐસે જોર સે દબાયે કિ તત્કાલ હી ઉનકે ભાલ પર, ઓસ કે કણોં કે સદશ, પ્રસ્વેદબિંદુ ચમકને લગે; તન પર રમાઈ હુઈ સારી મિટ્ટી ભીગ ગઈ; બગલોં સે પસીના ટપ-ટપ ટપક પડા. યહ દેખ સભી લોગ મુક્તકંઠ સે ઉનકે યોગબલ કી પ્રશંસા કર ઉઠે.

(૨) એક રાત કો સ્વામીજી ગંગા કે દૂસરે કિનારે પર આસન લગાયે સમાધિસ્થ બૈઠે થે. શુક્લપક્ષ કા ચંદ્રમા વિસ્તીર્ણ વિમલ વ્યોમ કી શોભા બઢા રહા થા. રેતી પર ચાંદની ઔર ભી ચમક ઉઠી થી. ઉસકે સાથ નીલમ કી લંબાયમાન રેખા કે સદશ ગંગા કી ધારા અપૂર્વ શોભા દિખા રહી થી. ઐસે સમય મેં બદાયૂં કે કલેક્ટર, અપને કિસી યોરપીયન મિત્ર કે સાથ, શિકાર કે લિયે ગંગાતીર પર ઘૂમ રહે થે. અચાનક ઉનકી દૃષ્ટિ સ્વામીજી પર જા પડી. વહ બડી દેર તક વિસ્મયોત્ફુલ્લ નેત્રોં સે સંન્યાસી કે સુંદર રૂપ કો, સમાધિ કી એકાગ્રતા ઔર તપશ્ચર્યા કો, દેખતે રહે. અંત કો જબ સ્વામીજી ને આંખેં ખોલીં, તો ઉન્હોંને શિષ્ટાચાર-પ્રદર્શન કે બાદ કહા—બડા આશ્ચર્ય હૈ કિ આપ ઐસી શીતલ રાત્રિ મેં હિમ-સમાન ઠંડી રેતી પર કેવલ લંગોટી લગાયે મગન બૈઠે હૈં! સ્વામીજી ઉત્તર દેને હી કો થે કિ કલેક્ટર કા સાથી બીચ મેં બોલ ઉઠા—યહ હટ્ટ-કટ્ટ મનુષ્ય હૈ, ખાને કો અચ્છે માલ મિલતે હોંગે. [illegible] ? સ્વામીજી ને કહા—હમ દાલ-ચપાતી કે ખાને વાલે ક્યા માલ ખાયેંગે? આપ અંડા-મુર્ગી ખાતે હૈં. કપડે ઉતાર કર [illegible], થોડી દેર મેરે સાથ યહાં બૈઠિયે. વહ લજ્જિત હો કર ચુપ હો ગયા.

(૩) સ્વામીજી [illegible] મેં વૈદિક ધર્મ કા પ્રચાર કર રહે થે. [illegible]

[illegible]

એક હી ધર્મ હૈ. દૂસરા કૌન હૈ, જિસસે ડરેં ઔર કાંપે ! જો કુછ હોગા, દેખ લિયા જાયગા.

(૪) યોગિરાજ દયાનંદ જબ ધ્યાન મેં બૈઠતે થે, તો કોઠરી કે દ્વાર બંદ કર લેતે થે. ઉસ સમય કિસીકો ભી ઉનકે પાસ જાને કી આજ્ઞા ન હોતી થી. એક ભક્ત કી પ્રબલ અભિલાષા મહારાજ કો સમાધિસ્થ દેખને કી હુઈ. પરંતુ ઉસે ઉનકી યોગ-મુદ્રા કો દેખને કા અવસર ન મિલતા થા. અંત કો ઉસને મહારાજ કે ભૃત્ય કો વિનતિ કી. તબ ઉસ ભૃત્ય ને એક દિન ઉસ ભક્ત કો કિંવાડોં કી દરાર સે ભીતર ઝાંકને કી આજ્ઞા દે દી. જબ ઉસને દૃષ્ટિ ડાલી, તો ક્યા દેખા કિ મહારાજ કા આસન ભૂમિ સે કોઈ દો ફુટ ઉપર અધર મેં ઠહરા હુઆ હૈ, ઔર મુખમંડલ સે એક વિશેષ દિવ્ય જ્યોતિ નિકલ રહી હૈ. યહ દેખ કર વહ ચકિત રહ ગયા.

(૫) એક બાર મહારાજ લખનઊ આયે, તો આપકા સ્વાસ્થ્ય અચ્છા ન થા. ઇસ લિયે વહ મટ્ઠા પિયા કરતે થે. મહાશય રામાધાર ને મટ્ઠા પિલાને કી યહ સેવા અપને ઉપર લે રકખી થી. એક દિન સ્વામીજી ને કહા—રામાધારજી ! આપકા મટ્ઠા બહુત મીઠા હોતા હૈ. માલૂમ હોતા હૈ, આપકે ઘર મેં બર્તનોં કી સ્વચ્છતા પર વિશેષ ધ્યાન દિયા જાતા હૈ. રામાધારજી ને કહા—મહારાજ ! મેરી સ્ત્રી કે નેત્રોં મેં દોષ આ ગયા હૈ. મૈંને ઉસસે હંસી મેં કહા થા કિ દહી સાવધાનતાપૂર્વક જમાયા કરો. ક્યા આશ્ચર્ય હૈ, જો મહારાજ કી સેવા સે તુમ્હારે નેત્ર ઠીક હો જાયં. તબ સે વહ બડે પ્રેમ સે દહીં તૈયાર કરતી હૈ.

મહારાજ ને કહા—આપને યહ અચ્છા નહીં કિયા. ઝૂઠી આશા દિલાના ઠીક નહીં.

જિસ દિન સ્વામીજી કો લખની સે ચલના થા, ઉસ દિન ઉન્હોંને રામાધારજી સે કહા—આજ હમ આપકે ઘર પર હી આ કર તક્ર-પાન કરેંગે, ઔર સાથ હી ઉસ દેવી કો ભી દેખેંગે, જો હમારી સેવા ઇતને પ્રેમ સે કરતી રહી હૈ. જબ ઉસ દેવી ને સ્વામીજી કે આને કા સમાચાર સુના, તો વહ બહુત પ્રસન્ન હુઇ. સ્વામીજી રામાધારજી કે મકાન પર આએ, ઔર દેવી સે કહા—તૂને હમારે લિયે બહુત કષ્ટ કિયા. ફિર વહ તક્રપાન કર કે સ્ટેશન પર ચલે ગએ. જબ રામાધારજી ઉન્હેં છોડ કર વાપસ ઘર પહુંચે, તો દેવી કે નેત્રોં કો બિલકુલ નીરોગ પાયા

(૬) એક બાર સ્વામીજી મહારાજ મેરઠ મેં બાબૂ છેદી-લાલજી (કમસરિયટ કે ગુમાશ્તા) કે બંગલે મે બિરાજમાન થે. વહાં મિસ્ટર અલકાટ ઔર મેડમ બ્લૈવટસ્કી આદિ કઇ વ્યક્તિ બૈઠે થે. વાર્તાલાપ મેં મિસ્ટર અલકાટ ને સ્વામીજી સે પૂછા—મહારાજ ! સુના

२६–स्वामी दयानंद की पुण्य स्मृति में

ઋષિ! તુમ્હારી જન્મઘટિકા સૌવીં બાર ચક્કર કાટ ગઈ. તુમ જહાં કહીં હો, વહાં સે દેખો, કિ યે સૂખી નિષ્પ્રાણ હડ્ડિયાં, જિનમેં તુમને અપને પ્રાણ ફૂંક દિયે થે, આજ ફિર સે કડકડા રહી હૈં. તુમ્હારી આગ્નેયાસ્ત્ર આજ ભી હમારે જીવન મેં જો કુછ અનમિલ હૈ, ઉસે ભસ્મીભૂત કર રહા હૈ. "यदा यदा यदा हि धर्मस्य ......" કે પાઠ કો અવિશ્વાસપૂર્વક પઢનેવાલે હમ તુમ્હારે અવતાર સે સમઝ ગયે કિ ભગવદ્વાક્ય અનૃત નહીં હૈ. તુમ્હારે મહાપ્રસ્થાન કે અનન્તર હમારે બીચ ફિર તુમ્હારે ઐસા કોઈ ખડ્ગહસ્ત નહીં આયા. યદિ આતા તો ફિર હમારે પુરુષાર્થ કી પરીક્ષા કૈસે હોતી? હમ આત્માવલંબન કૈસે સીખતે? તુમ આયે, જીવન ડાલ ગયે, હિંદૂ સભ્યતા ઔર હિંદૂ ધર્મ કી પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કર ગયે ઔર ચલે ગયે. નવજીવન કી ઉમંગ મેં હમને ગલતિયાં કી હૈં, કર રહે હૈં ઔર કરેંગે. પર તુમ્હારી જીવનશક્તિ હમેં મરને સે બચાયેગી.

× × × ×

મહાપુરુષોં કે સબ લક્ષણ તુમમેં થે. સત્ય હી કે લિયે તુમ જિયે ઔર સત્ય હી કે લિયે તુમ મરે. મહાપુરુષોં કી કદ્ર ઉનકે સમકાલીન વ્યક્તિ નહીં કરતે. તુમ્હેં ભી ઉન અજ્ઞાનિયોં કી બૌછાર સહની પડી; પર તુમ અપને પથ સે વિચલિત નહીં હુએ. તુમ્હારે હૃદય મેં પ્રેરણા હો રહી થી. તુમ સંદેશવાહક થે. તબ ભલા ઉન બૌછારોં કી કબ પરવાહ કરને લગે? તુમ ચાકૂ લે કર કલમ કરને નહીં આયે થે, તુમ તો કુલ્હાડી સે મૂલોચ્છેદ કરને પર તુલ પડે થે. "અપની અંગુલિયોં કે પલીતે બના કર જલવાને" કો તુમ તૈયાર થે; પર સત્ય સે વિચલિત હોને કા તુમને સ્વપ્ન મેં ભી વિચાર નહીં કિયા.

× × × ×

તુમ પ્રચંડ વિપ્લવકારી થે. 'શુદ્ધિ!'—ઇસ મરણોન્મુખ હિંદૂ ધર્મ મેં તુમને કિતના જબર્દસ્ત વિપ્લવ કિયા, સ્વામિન્! અપને આપકો સબ તરફ સે જકડે રખનેવાલા વહ હિંદૂ-ધર્મ કેવલ તુમ્હારે વિશુદ્ધ સ્પર્શ કે કારણ ઉન્મુક્ત હુઆ; યહાં ક્યા, કઈ સહસ્ર દલિતોંકો, ઔર કઈ [illegible] અર્થ હી તો યહ [illegible] થે ઉન્હેં તુમને [illegible] વિપ્લવિત કર દિયા. [illegible]

× × × ×

એક પ્રાર્થના હૈ. તુમ્હારે સત્-આદર્શ હિંદુત્વ કો પ્રેમમય, જાગરૂક ઔર નિષ્પાપ બનાવેં. વહ આતતાયી ન હો. વહ અપનેપન મેં અપને અસલી રૂપ કો ભૂલ ન જાય. વહ સંકીર્ણ ન હો, દૂસરોં કે પ્રતિ ઉસમેં આદરભાવ રહે. ઉદારતા ઉસકા કભી સાથ ન છોડે. 'त्यक्तेन भुंजीथाः' કે પરમ સત્ય આદર્શ કો વહ ન બિસરા દે. તુમ્હારી શતાબ્દી કે બાદ યદિ હિંદુત્વ કી અપને સદાદર્શોં કી ઓર પ્રગતિ હુઈ તો આગામી દ્વિશતાબ્દી કે અવસર પર ભારતવર્ષ કે સબ પુત્ર, ભેદભાવ ભૂલ કર, તુમ્હારી પુણ્યસ્મૃતિ મેં આદર ઔર ભક્તિ કે આંસૂ બહાને કો એકત્રિત હોંગે.

("પ્રભા"ના એક અંકમાંથી)

२७-कुमारिलभट्ट

(લેખકઃ-શ્રી. શંભુનાથ ત્રિપાઠી)

ભારત કી પ્રાચીન આર્ય સભ્યતા ઔર ઉસકે અનુયાયિયોં કે વિરોધી બૌદ્ધધર્મ કી જ્વાલા મેં જિન વેદવેત્તા મહાત્માઓં ને આત્માહુતિ કી હૈ તથા ઉસકે સ્થાન મેં પુનઃ વૈદિક હિંદૂધર્મ કો પ્રતિષ્ઠિત કિયા હૈ ઉનમેં કુમારિલ કા નામ અપને આપ હી યાદ આ જાતા હૈ. સંસાર કા ઇતિહાસ ભી ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ કિ કોઈ ભી પુરાની પ્રચલિત રીતિ, ચાહે વહ કિસી ભી સામયિક કારણ સે લોકવ્યવહાર મેં આ ગઈ હો, બડી કઠિનાઇ સે દૂર હોતી હૈ. કઠિનાઇ મેં હી નહીં, ઉસકે વિરુદ્ધ આંદોલન કરનેવાલોં કો ઇસ સંસાર તક સે નમસ્કાર કરના પડતા હૈ. ઈસા ઔર ઉનકે પરવર્તી સુધારકોં કે રોમાંચકારી પ્રાણાંતક દંડ કૌન નહીં જાનતા ? ઇસ બાત કા તો વૈસા પ્રમાણ નહીં મિલતા કિ ભારતીય જનતા ને ભી અતીતકાલ મેં અન્ય દેશોં કી તરહ સ્વધર્મલોપિયોં કે સાથ ક્રૂર વ્યવહાર કિયા હૈ, કિંતુ ઇસકે વિપરીત યહ પ્રમાણ અવશ્ય મિલતા હૈ કિ ઉનકા યહાં આદરસંમાન હી હોતા થા. તથાપિ અપવાદરૂપ મેં હી સહી, યહ કહને મેં અત્યુક્તિ ન હોગી કિ વિક્રમ કી ચતુર્થ શતાબ્દી સે આઠવીં શતાબ્દી તક ભારતીય બૌદ્ધપ્રચારકોં ને ધર્મપ્રચાર કે લિયે બહુત ઉગ્ર ઉપાયોં કા આશ્રય લિયા થા. ઇસકા કારણ ઉસ સમય કે ઇતિહાસ પર થોડા ધ્યાન દેને સે સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ. બુદ્ધ કે સમય સે લેકર બાદ દૂસરી શતાબ્દી તક બૌદ્ધધર્મ આક્રમણકારી ધર્મ નહીં થા. ઉસ સમય વહ વિચારદ્વારા સિદ્ધાંતોં કે આધાર પર અપને સિદ્ધાંતોં કા પ્રચાર કરતા થા. યહાં તક કિ ઇતર

ધર્મવાલોં કો—વેદાનુયાયિયોં કો—ઇસ બાત કા અનુભવ ભી નહીં હો પાયા કિ બૌદ્ધ ધર્મ વેદવિરોધી હૈ. વાસ્તવ મેં પૂર્વરૂપ ઉસકા ઐસા હી થા. પરંતુ તીસરી શતાબ્દી મેં ઉસકી નીતિ ને પલટા ખાયા. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધદાર્શનિક નાગાર્જુન ઔર વસુબંધુ ને ક્રમશઃ 'લંકાવતાર' તથા 'માધ્યમિક સૂત્ર' બના કર અક્ષપાદ મુનિ કે વેદમૂલક 'ન્યાયસૂત્ર' કે સિદ્ધાંતોં પર આક્ષેપ કિયા. યહ દેખ કર વૈદિક વિદ્વાન્ સંભલને લગે. ઇસી સમય કાંચીવાસી વાત્સ્યાયન મુનિ ને 'ન્યાયસૂત્ર' પર અપના પ્રસિદ્ધ ભાષ્ય બના કર બૌદ્ધોં કે આક્ષેપોં કા નિરાકરણ કિયા તથા 'ન્યાય-દર્શન' કો ક્રમબદ્ધ રૂપ પ્રદાન કિયા. મહામહોપાધ્યાય સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ કા મત હૈ કિ ઇસા કે છઃ સૌ વર્ષ પૂર્વ કે અક્ષપાદ મુનિ કે સૂત્રોં મેં તીસરી શતાબ્દી કે નાગાર્જુન ઔર વસુબંધુ કે સિદ્ધાંતોં કે ખંડન મેં સૂત્ર મિલના અસંભવ હૈં. અતઃ ઇન્હીં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન ને હી બૌદ્ધમત કે ખંડન કે લિયે મૂલ મેં ભી કુછ નયે સૂત્ર જોડ દિયે હૈં. ઇસ ભાષ્ય કા દિંગનાગ નામક બૌદ્ધ વિદ્વાન ને ફિર ખંડન કિયા. ઉસકે પ્રતિવાદ મેં મૈથિલ બ્રાહ્મણ ઉદ્યોતકરાચાર્ય (જન્મકાલ ૬૩૩ ઇસ્વી) ને ઉક્ત ભાષ્ય પર 'ન્યાયવાર્તિક ટીકા' બડી હી ઓજસ્વી ભાષા મેં લિખી. ઇસકે કુછ પૂર્વ શવર મુનિ ને 'મીમાંસા-સૂત્ર' પર 'શાવર ભાષ્ય' બનાયા. ઇસમેં ભી બૌદ્ધોં કા બહુત બારીકી સે ખંડન કિયા ગયા હૈ. તાત્પર્ય યહ કિ બૌદ્ધોં કા આક્રમણકારી રૂપ દેખ કર આત્મરક્ષણાર્થ અનેક વૈદિક વિદ્વાન ખડે હો ગયે. ઇસ સંઘર્ષ કો દેખ કર બૌદ્ધ વિદ્વાનોં કો સંદેહ હોને લગા કિ યદિ યે લોગ દબાયે નહીં જાયંગે તો લોકદૃષ્ટિ મેં બૌદ્ધ ધર્મ ગિર જાયગા. બૌદ્ધ ધર્મ કો રાજશક્તિ કા સાહાય્ય તો થા હી. ઉસસે યહાં તક સહાયતા મિલને લગી કિ જો વ્યક્તિ વેદમાર્ગ કો છોડ કર બૌદ્ધ ધર્મ ન સ્વીકાર કર લે વહ બૌદ્ધાધિકૃત ભૂમિ મેં રહને કા અધિકારી નહીં, જૈસા કિ આગે કા શ્લોક બતાતા હૈઃ—

सच्छिष्यसंघाः प्रविशन्ति राज्ञां गेहं तदादि स्ववशे विधातुम् ।
राजा मदीयोऽजिरमस्मदीयं तदाऽद्रियध्वं न तु वेदमार्गम् ॥

(શંકરદિગ્વિજય સર્ગ ૭, શ્લોક ૯૧)

શંકરાચાર્ય કો બત્તીસ હી વર્ષ કે વય કી રાહ દિખાનેવાલે વિહાર કે બૌદ્ધ પંડિત અભિનવગુપ્ત કી કથા પ્રાચીન ગ્રંથો મેં લિખી હુઈ હૈ. ઐસે પ્રાણસંકટકાલ મેં એક લોકપ્રચલિત તથા રાજાશ્રિત ધર્મ કે વિરુદ્ધ આંદોલન કરનેવાલે જિન બહુસંખ્યક હિંદૂ ધર્માભિમાનિયોં ને અપની કર્તવ્યપરાયણતા તથા નિર્ભિકતા કા પરિચય દે કર અપને ધર્મ કા ત્યાગ હી નહીં કિંતુ ઉસે સુપ્રતિષ્ઠિત કરને કા સત્કાર્ય કિયા થા ઉનકી નામાવલી મેં ઇન દો-તીન

બ્રાહ્મણોં કા નામ અગ્રગણ્ય હૈ. કુમારિલભટ્ટ ઇનમેં એક હૈં ઔર ઉન્હોંને ઐસે હી સમય મેં જન્મ ધારણ કર ભારત કે ધાર્મિક મંચ પર અપના અભિનય કિયા થા. આજ કે હમારે હિંદુ ધર્મ કે પ્રારંભિક રૂપ કા નિર્માણ ઉન્હીં કે પ્રખર હાથોં દ્વારા હુઆ થા. ઇસ લેખ મેં ઉન્હીં કે ચરિત તથા કૃતિ કે સંબંધ મેં કુછ વિચાર કિયા જાયગા.

કુમારિલ અપને સમય કે એક અદ્વિતીય પ્રતિભાશાલી બહુશ્રુત વિદ્વાન થે. ઉનકી વિદ્વત્તા કા પરિચય એક ઉનકે 'મીમાંસા-શ્લોક-વાર્તિક' સે હી અચ્છી ભાંતિ પ્રકટ હૈ. યહ ગ્રંથ 'જૈમિનીયસૂત્ર' કે જગપ્રસિદ્ધ 'શાબરભાષ્ય' પર વાર્તિક રૂપ મેં હૈ. જૈમિનિ મુનિ કે મીમાંસાસૂત્ર બારહ અધ્યાયોં મેં બંટે હૈં. પ્રત્યેક અધ્યાય કે ચાર ચાર પાદ હૈં. સબ પર શબર મુનિ કા ભાષ્ય હૈ. પ્રથમ અધ્યાય કા પ્રથમ પાદ 'તર્ક-પાદ' કહલાતા હૈ. ક્યોંકિ ઇસ પાદ મેં બૌદ્ધ આદિ દાર્શનિકોં કે વિભિન્ન સિદ્ધાંતોં પર તર્કદ્વારા ગુણદોષોં કા ઊહાપોહ કિયા ગયા હૈ. ઇસકે 'ભાષ્ય' પર કુમારિલ કે 'વાર્તિક' શ્લોક રૂપ મેં હૈં. અતએવ ઉસકા નામ "શ્લોકવાર્તિક" હૈ. ઇસ અધ્યાય કે શેષ તીન પાદોં કે ભાષ્ય કે વાર્તિક 'તંત્રવાર્તિક' કહલાતે હૈં. યહ ગદ્ય-પદ્ય દોનોં મેં હૈ. શેષ ગ્યારહ અધ્યાયોં પર બહુત સંક્ષેપ મેં વાર્તિક હૈ. ઉસકા નામ "ટુપટીકા" હૈ. ઇસ પ્રકાર ઇનકી યે તીન રચનાયેં હૈં. યે આજ ભી વિદ્વત્સમાજ મેં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કિયે હુયે હૈં. ઇન ગ્રંથોં કા પ્રત્યેક શ્લોક યા વાક્ય ઇતના સારગર્ભિત, સંયત, મર્મસ્પર્શી તથા ઓજસ્વી હૈ કિ કોઈ ભી ઉનકી રચનાચાતુરી કી પ્રશંસા કિયે બિના ન રહેગા. ઉનકી ઇસી અનન્યગામી વિશેષતા કે કારણ હી શંકરાચાર્ય અપને 'શારીરક ભાષ્ય' પર ભી ઉનસે વાર્તિક બનવાને કે ઉદ્દેશ સે પ્રયાગ જા કર ઉનસે મિલે થે. યહ બાત આગે કે પદ્ય સે પ્રકટ હોતી હૈ—

भाष्यस्य वार्तिकमथैष कुमारिलेन भट्टेन कारयितुमादरवान् मुनीन्द्रः।........(શંકરદિગ્વિજય: ૭, ૩૧.)

ઇસકે અતિરિક્ત 'આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર' પર ભી કુમારિલ કી એક પદ્યાત્મક ટીકા ઉપલબ્ધ હૈ. વેદ કી બહુતસી કથાઓં તથા રહસ્યોં કી ઇસમેં સ્વતંત્રતા કે સાથ વ્યાખ્યા કી ગઈ હૈ. ટીકાત્મક ગ્રંથોં કે સિવા અભિનવ કુમારિલ કા કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નહીં ઉપલબ્ધ હુઆ હૈ. સ્વતંત્ર ગ્રંથ ઉન્હોંને અવશ્ય બનાયે હોંગે. પરન્તુ કાલોદર મેં પડ જાને સે આજ ઉનકા નામ ભી શેષ નહીં રહ ગયા.

મીમાંસાદર્શન મેં કુમારિલ કે સિદ્ધાન્ત 'ભાટ્ટ મત' કે નામ સે અપના સ્વતંત્ર સ્થાન રખતે હૈં. ઉનકે યે સિદ્ધાન્ત અપને સિદ્ધાન્ત હૈં. ઉત્તરભારત કે બૌદ્ધોં કો શાસ્ત્રાર્થ મેં અસ્તવ્યસ્ત શંકરાચાર્ય

સે પહલે ઉન્હોંને હી કિયા થા. ઇસ પ્રકાર શંકર કે લિયે વહાં સો ઉપયુક્ત ક્ષેત્ર કા નિર્માણ કર દિયા થા. યદિ વે ઐસા ન કરે ઔર યદિ ઉન્હોંને ઉત્તરભારત મેં વેદમર્યાદા કા અંકુર લોગોં મેં ન ઉગા દિયા હોતા, તો શાયદ શંકર કો વહ સફલતા ન મિલતી જો ઉનકી વિજયલીલા કે સાથ સંબંધ હૈ. કુમારિલ કી ધર્મપ્રચાર કી નીતિ બહુત ગંભીર થી. વે દેશકાલ કો દેખ કર કામ કરતે થે. શંકર જૈસા ખરાપન ઉનમેં નહીં થા. યહ ઉસી ખરેપન કા ફલ હૈ કિ શંકર કો અલ્પ સમય મેં હી સમાધિસ્થ હોના પડા. કુમારિલ કે પહલે બૌદ્ધોં કે સાથ કેવલ વૈદિક નૈયાયિકોં કા હી શાસ્ત્રાર્થ હોતા થા, સો ભી વિશેષતઃ પુસ્તકસ્થ ખંડન–મંડન દ્વારા. પર કુમારિલ ને શાસ્ત્રાર્થ કી એક નઇ શક્તિ કા જન્મ પ્રદાન કિયા. યહાં નઈ શક્તિ સે હમારા મતલબ પૂર્વમીમાંસા–દર્શન સે હૈ. અબ કુમારિલ સે શાસ્ત્રાર્થ કરને કે લિયે બૌદ્ધોં કો સમસ્ત વેદ કા વિશેષતઃ કર્મકાંડ–ભાગ કા, અર્થાત્ 'શતપથ', 'ગોપથ' 'ઐતરેય' આદિ કા, જાનના આવશ્યક હો ગયા. વેદમૂર્તિ કુમારિલ સે માનો શાસ્ત્રાર્થ નહીં થા, કિંતુ સાક્ષાત્ વેદ સે હી અબ શાસ્ત્રાર્થ કરના થા. અતએવ ઉત્તરભારત મેં હિંદુ–ધર્મ કી વિજય કા શ્રેય ઇન્હીં કો દેના ઉચિત પ્રતીત હોતા હૈ. ઐસા હોને હુએ ભી હમ લોગ પ્રાયઃ ઇનસે અભી તક અપરિચિત હૈં. યહ વાસ્તવ મેં હમારે લિયે બડે પરિતાપ ઔર લજ્જા કી બાત હૈ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોં ને, જિનમેં વિન્સેન્ટ સ્મિથ કા નામ પ્રધાન રૂપ સે ઉલ્લેખનીય હૈ, કુમારિલ કા જન્મસ્થાન બિહાર બતલાયા હૈ. કુછ ને આસામ યા [illegible] કો ઉનકે જન્મસ્થાન હોને કા [illegible] પ્રદાન કિયા હૈ. ઇનકે અતિરિક્ત ૧૯૧૬ કે [illegible] [illegible]

[illegible]

કર્મકાંડિયોં કા નહીં. અતએવ અસામ, કુમારિલ જૈસે કટ્ટર મીમાંસક કા ઉસ સ્થાન મેં જન્મ હોના નહીં જંચતા. (૨) કેઈ કેઈ કુમારિલ કો આસામી ઔર બંગાલી ભી બતલાતે હૈં. કામરૂ- પ્રધાન કામરૂપ (આસામ) યા ઉત્તર બંગાલ મેં જન્મ હોને કે ભી કારણ ઉનકા જન્મનામ પ્રદ્યુમ્ન-ભટ્ટ હૈ, કુમારિલ કહલાયા ગયા તથા બંગાલી ભટ્ટાચાર્ય-વંશ મેં જન્મ હોને કે કારણ વે ભટ્ટ યા ભટ્ટાચાર્ય કહલાયે. પર યે બાતેં ભી ઠીક નહીં જંચતીં. ઉનકા જન્મનામ કુમારિલ નહીં થા. ઉનકા કુમાર નામ થા. જબ વે બિહાર કે બૌદ્ધ-વિહાર મેં અપના નામ બદલ કર, અપને કો બૌદ્ધ બતલા કર, બૌદ્ધ દર્શન કી શિક્ષા લે રહે થે ઉસ સમય યહ કલ્પિત નામ ઉન્હોંને રખા થા. ઉનકા જન્મનામ વાસ્તવ મેં 'સુબ્રહ્મણ્ય' થા, જૈસા કિ આગે કે પદ્ય મેં પ્રકટ હોતા હૈ—

विच्छिन्नं कर्मकाण्डं स्थापयितुं प्रयतते ।
सुब्रह्मण्य इति ख्यातिं गमिष्यति ततोऽप्ययम् ॥

(શંકરદિગ્વિજય-સ૦ ૧, શ્લો૦ ૪૭)

ઇસ શ્લોક મેં વિષ્ણુ દેવતાઓં કી પ્રાર્થના સે અપને પ્રભુ સ્વામી કાર્તિકેય કો કર્મકાંડ કે ઉદ્ધારાર્થ સુબ્રહ્મણ્ય નામ સે જન્મ લેને કે લિયે આદેશ દે રહે હૈં. ઉન્હીં સુબ્રહ્મણ્ય કા આગે કુમારિલ નામ પડા. યહ નામ વાદિયોં કે સામને અધિક આકર્ષક હોને તથા ઇસ નામ કે સાથ બૌદ્ધ વિદ્યાલય મેં પઢતે સમય અનેક ઘટનાઓં કા સંબંધ હોને કે કારણ ઉનકે ગ્રંથોં કે સાથ અધિક પ્રસિદ્ધ હુઆ. રહ ગઈ 'ભટ્ટ' પદવી, સો વહ બંગાલી બ્રાહ્મણોં કે લિયે હી નહીં હૈ. કોઈ ભી કર્મકાંડી વેદપાઠી, યજ્ઞકારયિતા, બ્રાહ્મણ ભટ્ટ કહા જા સકતા હૈ. દક્ષિણી વેદપાઠી બ્રાહ્મણ ભી ભટ્ટ કહલાતે હૈં. ઇતર લોગ ભી કાશીજી મેં ઇસ નામ કા ઉપયોગ અપને નામોં કે સાથ કરતે હૈં. અતઃ આસામ, બિહાર યા બંગાલ મેં ઉનકા જન્મ હોના ઠીક નહીં જંચતા હૈ.

'શંકર દિગ્વિજય' કે અનુસાર કુમારિલ કા મૂલસ્થાન 'પ્રયાગ-રાજ' પ્રકટ હોતા હૈ. યદ્યપિ ઉસમેં ઐસા નહીં લિખા હૈ કિ ઉનકા જન્મ પ્રયાગ મેં હુઆ થા, તથાપિ સકુટુંબ તથા શિષ્ય-મંડલી સહિત વે વહાં નિવાસ કરતે થે, ઇસકા ઉલ્લેખ મિલતા હૈ. શંકરાચાર્ય ને પ્રયાગ કો હી ઉનકા સ્થાયી નિવાસસ્થાન સમઝા થા. ઇસીસે વે સીધા પ્રયાગ હી ઉનસે શાસ્ત્રાર્થ કરને કે લિયે ગયે થે. ગંગાસ્નાન કરતે સમય શંકર કો જ્ઞાત હુઆ થા કિ કુમારિલ બૌદ્ધ ગુરુ કો ધોખા દે કર વિદ્યાધ્યયન કરને કે પ્રાય-શ્ચિત્ત રૂપ મેં સુલગતી હુઇ ભૂસી કી આગ મેં દેહાતિપાત કર રહે હૈં જૈસા કિ આગે કે શ્લોક સે પ્રકટ હોતા હૈ:—

सोऽयं गुरोरुन्मथनप्रसक्तं महत्तरं दोषमपाकरिष्णुः ।
अशेषवेदार्थविदारितकत्वात् तुषानलं प्राविशदेष धीरः ॥
(શંકરદિગ્વિજય-૭, ૭૫)

ઇસ શ્લોક સે યહ નહીં જ્ઞાત હોતા કિ કુમારિલ દેહાતિપાત કરને કે લિયે હી ઇસ તીર્થ મેં આયે થે. યદિ ઇસ ઉદ્દેશ સે ઉનકા સ્થાયી વાસ પ્રયાગ મેં હુઆ હોતા તો શંકર કો યહ બાત પહલે સે હી જ્ઞાત હોતી. ઉક્ત ઘટના કો સુન કર ઉન્હેં આશ્ચર્ય કરને કી આવશ્યકતા નહીં થી. એક યહ બાત ભી ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ કિ શંકર જૈસે પરિવ્રાજક કો કુમારિલ કે ઘર સે તુરંત ભિક્ષા પ્રાપ્ત હુઈ થી, જૈસા કિ ઇસ પદ્ય સે માલૂમ હોતા હૈ—

अचीकरच्छिष्यगणैस्सपर्यामुपाददे तामपि देशिकेन्द्रः ।
उपात्तभिक्षः परितुष्टचित्तः प्रदर्शयामास समाप्यमस्मैः ॥
(શંકરદિગ્વિજય-૭, ૮૧)

શ્રોત્રીય-ગૃહસ્થ કા યહ અનિવાર્ય ધર્મ હૈ કિ આગંતુક પરિવ્રાજક કા અર્ઘ્ય, ભિક્ષા આદિ સે સંમાન કરે. જો ગૃહસ્થ નહીં હૈ ઉસસે સંન્યાસી ભિક્ષા નહીં લેતે. અતઃ કુમારિલ કા પ્રયાગ મેં સકુટુંબ નિવાસ કરના ઉનકે જન્મસ્થાન હોને સે હી સંભવ હૈ. ઉનકી જીવનઘટનાઓં કે જો જો ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ હૈં ઉનકી ઉત્પત્તિ ભી પ્રયાગ જન્મસ્થાન માનને સે હી સંભવ હો સકતી હૈ. જૈસે કાશી મેં શિક્ષા-ગ્રહણ, કાશીરાજ કી વૈદિક ધર્મ કે હ્રાસ સે ચિંતિત રાજકુમારી કે શોકસૂચક શબ્દ સુન કર ઉનકા વેદોદ્ધાર કે લિયે પ્રતિજ્ઞા કરના, બૌદ્ધ મત કે ખંડન કે લિયે બિહાર કી કિસી બૌદ્ધશાલા મેં છદ્મરૂપ સે પઢના, કિસી બાત સે ભેદ કે ખુલ જાને પર ક્રુદ્ધ બૌદ્ધોં દ્વારા છત સે ગિરા દિયે જાને પર ઉનકી એક આંખ કા ફૂટ જાના, ઉજ્જયિનીનરેશ સુધન્વા કી સભા મેં બૌદ્ધોં કો પરાજિત કરના, ઉસકે પાસ કે મહેશ્વર (માલવા) કે મંડન મિશ્ર કો શિષ્ય બનાના આદિ ઘટનાયેં ઉનકે જન્મ લેને કા સૌભાગ્ય પ્રયાગ કો હી પ્રદાન કરતી હૈ.

કુમારિલ કે જન્મકાલ કે સંબંધ મેં સંક્ષેપ મેં યહ કહા જા સકતા હૈ કિ શંકરાચાર્ય કે યે સમકાલીન હૈં. તિલક કે મતાનુસાર શંકર કા [illegible] સન ૭[illegible] ઈ. [illegible] મતભેદ હૈ, તો ભી અનેક પ્રમાણોં સે [illegible] શંકરદિગ્વિ- જય મેં કુમારિલ કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પચાસ વર્ષ

કી અવસ્થા મેં માનેં ઔર કુમારિલ કી ઉસ સમય અવસ્થા ૫૦ વર્ષ કી માન લેં તો ઉનકા જન્મકાલ સન્ ૬૮૫ નિશ્ચિત હોતા હૈ. શંકરવિજય સે યહ ભી પ્રકટ હોતા હૈ કિ કુમારિલ કા પચાસ વર્ષ કી અવસ્થા મેં દેહાવસાન હુઆ હોગા. ઉન્હોંને અપને માત્રકર્તવ્ય-કાર્ય કર લેને સે હર્ષ પ્રકટ કિયા હૈ. શંકર સે ઉન્હોંને કહા થા—

कृतो निबन्धो निरणायि पन्थाः निरासि नैयायिकयुक्तिजालम् ।
तथाऽन्यभूवं विषयोत्थजातं न कालमनं परिहर्तुमीशे ॥

(શંકરદિગ્વિજય-૭, ૮૮)

અતઃ ઇતને સબ કાર્ય કરને મેં કમ સે કમ કુમારિલ કો ૫૦ વર્ષ અવશ્ય લગે હોંગે. શંકરદિગ્વિજય સે ઐસા હી પ્રકટ હોતા હૈ; પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ શંકરદિગ્વિજય કા પ્રમાણ નહીં માનતે હૈં. વે ઉસકે ઐતિહાસિક અંશ કો અત્યુક્તિપૂર્ણ સમઝતે હૈં; અતએવ હમ કુમારિલ કા સમય નિશ્ચિત કરને કે લિયે અન્ય પ્રમાણોં કા આશ્રય લેતે હૈં.

'શંકર દિગ્વિજય' કે રચયિતા માધવાચાર્ય કા સમય સન્ ૧૩૬૧ માના જાતા હૈ. ઇન્હોંને કુમારિલ કી કૃતિયોં કા ઇસ ગ્રંથ મેં વર્ણન કિયા હૈ, જૈસા કિ પૂર્વશ્લોકોં સે જ્ઞાત હોતા હૈ. અતઃ કુમારિલ માધવાચાર્ય કે પૂર્વવર્તી સિદ્ધ હુએ. ચંદેલનરેશ 'કીર્તિવર્મા' કે રાજકવિ કૃષ્ણમિશ્ર યતિ ને 'પ્રબોધ-ચંદ્રોદય' નામ કા એક નાટક બનાયા હૈ. ઉસમેં ઉસને કુમારિલ ભટ્ટ ઔર ગુરુ પ્રભાકર કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ. જૈસે—

नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं कौमारिलं दर्शनं ।
तत्त्वज्ञानमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥

(અંક ૨, શ્લોક ૩)

રાજા કીર્તિવર્મા ને ચેદિરાજ કર્ણદેવ કો સંવત ૧૧૨૨ મેં યુદ્ધ મેં પરાજિત કિયા થા. ઉસી વિજય કે ઉપલક્ષ્ય મેં ઇસ નાટક કી રચના હુઇ થી. કીર્તિવર્મા કા સમય સન્ ૧૧૦૬ સે ૧૧૫૭ તક માના જાતા હૈ. અતઃ કુમારિલ સંવત ૧૧૨૨ સે પૂર્વ કે સિદ્ધ હુએ. સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વાચસ્પતિ મિશ્ર ને કુમારિલ કા અપને સભી ગ્રંથોં મેં ઉલ્લેખ કિયા હૈ. ભટ્ટપાદ (કુમારિલ) કે શિષ્ય મંડન મિશ્રકૃત 'વિધિ-વિવેક' કી 'ન્યાયકણિકા' (મીમાંસા) નામક ટીકા વાચસ્પતિ ને હી બનાઇ હૈ. વાચસ્પતિ ને અપના સમય 'ન્યાયસૂચિ' નામ કે અપને એક ગ્રંથ કે અંત મેં શકાબ્દ ૮૯૮ (સન્ ૯૭૬) બતલાયા હૈ. ઉનકા કથન ઇસ પ્રકાર હૈ—

न्यायसूची निबन्धोऽयमकारि सुधियां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्क वसुवत्सरे ॥

ઉદયનાચાર્ય ને અપની 'કુસુમાંજલિ' મેં 'ભટ્ટ મત' કા

ખંડન કિયા હૈ. ઇનકા સમય ઇન્હીં કે 'લક્ષણાવલી' નામ કે ગ્રંથ કે અંત મેં ઇસ પ્રકાર લિખા હૈઃ–

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकाब्दतः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥

ઇસસે ઉદયનાચાર્ય કા સમય ૯૦૬ શકાબ્દ (સન્ ૯૮૬) જ્ઞાત હોતા હૈ. નવીં શતાબ્દી કે જૈન નૈયાયિક 'વિદ્યાનંદી' ને ભી 'શ્લોકવાર્તિક' કે અનેક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર કે અપને 'અષ્ટસહસ્રી' ગ્રંથ મેં ઉસકે ખંડન કરને કા પ્રયત્ન કિયા હૈ. અતઃ 'ભાટ્ટ મત' કા સમય ઉક્ત પ્રમાણોં સે નવીં શતાબ્દી કે પૂર્વ કા માલૂમ હોતા હૈ.

સન્ ૭૪૫ કે શંકરાચાર્ય ને અપને ભાષ્ય મેં કુમારિલ કે મત કા કહીં ભી જિક્ર નહીં કિયા હૈ ઔર ન કુમારિલ ને હી અપને ગ્રંથ મેં શંકર કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ. અતઃ ઇન દોનોં કા સમસામયિક હોના તથા એક હી સમય મેં એક દૂસરે સે અપરિચિત રહતે હુએ અપને અપને ગ્રંથોં કા પ્રણયન તથા હિંદૂધર્મ સંબંધી સિદ્ધાંતોં કા પ્રચાર કરના પ્રમાણિત હોતા હૈ. ઉદ્યોતકર કે સમકાલીન ધર્મકીર્તિ નામક બૌદ્ધ વિદ્વાન ને અપને 'ન્યાય–બિંદુ' ગ્રંથ મેં કુમારિલ કા કુછ ભી જિક્ર નહીં કિયા હૈ. યહ સંભવ નહીં થા કિ કુમારિલ કે સિદ્ધાંત સે પરિચિત હો કર ઉસકે વિરુદ્ધ વહ કુછ ન લિખતા, ઉસકા સમય સાતવીં શતાબ્દી કા પૂર્વાર્ધ માના ગયા હૈ. કુમારિલ ને અપને 'શ્લોકવાર્તિક' કે આત્મવાદ–પ્રકરણ મેં લિખા હૈ—

अन्तरा भव देहस्तु निषिद्धो विन्ध्यवासिना ।
तदास्तित्वे प्रमाणं हि न किंचिदवगम्यते ॥६२॥

ઇસ શ્લોક મેં ઈશ્વરકૃષ્ણ વિંધ્યવાસી કી 'સાંખ્યકારિકા' મેં કથિત સિદ્ધાંત કા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હૈ. ઈશ્વરકૃષ્ણ કા સમય સન્ ૨૪૦ હૈ. સન્ ૫૬૯ કા ચીની ભાષા મેં લિખિત 'વસુબંધુ' કા એક જીવનચરિત અબ પ્રકાશિત હુઆ હૈ. ઉસસે યહ જ્ઞાન હોતા હૈ કિ વસુબંધુ કા ગુરુ "બુદ્ધમિત્ર" ઈશ્વરકૃષ્ણ કા પ્રતિપક્ષી થા. વસુબંધુ કા સમય તીસરી શતાબ્દી હૈ. અતઃ ઉસકે કુછ પૂર્વ પૂર્વોક્ત સમય ઈશ્વરકૃષ્ણ કા નિશ્ચિત હોતા હૈ. અતઃ કુમારિલ કા સમય ઈશ્વરકૃષ્ણ ઔર ધર્મકીર્તિ કે બાદ હોના ચાહિયે. ઇસ નિષ્કર્ષ સે ભી કુમારિલ કા વહી સમય સિદ્ધ હોતા હૈ, જો હમને ઉપર નિશ્ચિત કિયા હૈ–અર્થાત્ ઉનકા સમય સન્ ૬૮૫ સે સન્ ૭૩૦ તક પ્રમાણિત હોતા હૈ.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોં સે કુમારિલ કે સંબંધ મેં જો કતિપય બાતેં માલૂમ હોતી હૈં વે તથા ઇનકે સંબંધ કી પરંપરાગત કથા સંક્ષેપ મેં ઇસ પ્રકાર હૈં.

સન્ ૬૯૫ મેં પ્રયાગ કે નિકટ ત્રિવેણી ક્ષેત્ર કે પાસ એક બ્રાહ્મણ કા જન્મ હુઆ, જિનકા નામ સુબ્રહ્મણ્ય રક્ખા ગયા. કુછ દિનોં તક સુબ્રહ્મણ્ય કો અપને પિતા સે હી શિક્ષા મિલતી રહી. ઇસકે બાદ કાશીજી મેં જા કર ઇન્હોંને વેદ શાસ્ત્રોં કા અધ્યયન કિયા. ઇનકી બુદ્ધિ કુશાગ્ર થી હી. થોડે હી દિનોં મેં વહ એક અચ્છે તથા વાક્પટુ વિદ્વાન હો ગયા. પઢતે સમય અનેક બાર ઉસે પ્રત્યક્ષ અનુભવ હુઆ કિ બૌદ્ધગણ તથા સાધારણ જન વેદવિદ્યા કે પઢને-પઢાનેવાલોં કો અનેક કષ્ટ પહુંચાતે હૈં તથા ઉન્હેં અપના સ્થાન છોડ કર અન્યત્ર જાને કો વિવશ કરતે હૈં. ઇસ પ્રકાર બાલક સુબ્રહ્મણ્ય કો તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કા અચ્છા જ્ઞાન હો ગયા. એક દિન વહ કાશી કી કિસી ગલી મેં જા રહા થા. ઉધર સે રાજકુમારી 'ચંદ્રમા' ને વૈદિક ધર્મ કી દુર્દશાસ્વરૂપ શોકાચ્છન્ન ઉસી શ્લોકોચ્ચાર કિયે, ઉસને સુના—

नाग्निहोत्रं श्रुतपाठो नाध्यायो वेदबाधितः ।
कथमिहान्त्य किं कुर्मः को वेदानुद्धरिष्यति ॥

યહ સુનતે હી બ્રહ્મચારી સુબ્રહ્મણ્ય કા હૃદય ભર આયા. ઉસને તુરંત અપને કર્તવ્ય કા ખ્યાલ કર કે રાજકુમારી કો ઇન શબ્દોં મેં ઉત્તર દિયા—

मानुषो वर्धते दिव्यो भट्टो भट्टं यथास्तव ।
एष कौमारिलो नाम वेदानुद्धर्तुमुद्यतः ॥

ઇસ તરહ રાજકુમારી કે સામને વેદોદ્ધાર કી પ્રતિજ્ઞા કર ઔર ઉસે સાન્ત્વના દે કર બ્રહ્મચારી સુબ્રહ્મણ્ય વહાં સે બિદા હુઆ. કહતે હૈં, બાદ કો ઇસ રાજકુમારી કે સાથ ઉસકા વિવાહ હુઆ થા. જો હો, ઇસકે બાદ જબ વહ બૌદ્ધોં કે સાથ વાદવિવાદ કરને કો તત્પર હુઆ, તબ ઉસે અપને મેં બૌદ્ધ દર્શન કે જ્ઞાન કી કમી માલૂમ હુઈ. અતએવ વહ વિહાર જા કર એક બૌદ્ધ શાલા મેં અપને કો બૌદ્ધ બતલા કર કુમારિલ નામ સે પ્રસિદ્ધ હો કર પઢને લગા. એક દિન બૌદ્ધ ગુરુ વેદ કી નિંદા કરને લગે. યહ સુન કર ઉસકે હૃદય કો બડી ચોટ લગી. યદ્યપિ બોલા તો કુછ નહીં, તો ભી ઉસકી આંખોં સે આંસૂ ટપક પડે. કિસી બૌદ્ધ ને યહ દેખ લિયા. તુરંત વહ જાન ગયા કિ યહ કોઇ બ્રાહ્મણ હૈ, બૌદ્ધ દર્શન કે ખંડન કે લિયે ગુપ્ત રીતિ સે પઢ રહા હૈ. યહ બુદ્ધિમાન ભી હૈ, અવશ્ય ખંડન કરેગા યહ સોચ કર બૌદ્ધોં ને રાત કો છત સે સુબ્રહ્મણ્ય કો ઢકેલ કર માર ડાલને કા નિશ્ચય કિયા. ઐસી વિચાર સે રાત મેં ઉસે ઢકેલ દિયા. ગિરતે સમય ઉસકે મુંહ સે યે શબ્દ નિકલે કિ યદિ વેદ સત્યપ્રમાણ હૈ, તો મૈં ઉસકી શરણ મેં હૂં, મેરી રક્ષા કરે. કુમારિલ ને કહા થા—

૨૮–રામાયણી શક્તિ

[લેખકઃ–શ્રી. નલિનીકાન્ત ગુપ્ત, અરવિંદ આશ્રમ–પાંડીચેરી]

કવિત્વ કી દૃષ્ટિ સે અતુલનીય હોને પર ભી રામાયણ કેવલ એક કાવ્યમાત્ર હી નહીં હૈ; રામાયણ હૈ એક શક્તિ.

યહ રામાયણી શક્તિ, ભારત–શક્તિ કા એક પ્રધાન અંગ-એક મુખ્ય સ્વરૂપ હૈ. જિન મંત્રશક્તિયોં ને ભારત કી શિક્ષાદીક્ષા કો, ભારત કે ધર્મકર્મ કો એક મહાન્ વૈશિષ્ટ્ય પ્રદાન કર નિર્મિત કિયા હૈ, ઉન સબ મેં વાલ્મીકિ કી યહ ગાથા એક વિશેષ અવદાન હૈ.

પ્રથમ વેદ ઔર ઉપનિષદ્, ઇનકે બાદ રામાયણ ઔર મહાભારત, તીસરે પુરાણ એવં ચૌથે ધર્મ યા સ્મૃતિશાસ્ત્ર હૈ. ભારત કી સમસ્ત શિક્ષાદીક્ષા ઇન્હીં ચાર પ્રસ્થાનોં કે દ્વારા હુઇ હૈ. ઇન્હીં ચારોં ને ભારતીય જીવનપ્રતિભા કો આકૃતિ ઔર પ્રકૃતિ–સ્વરૂપ ઔર સ્વભાવ પ્રદાન કિયા હૈ.

ભારત કી આદિમૂલ માતૃશક્તિ હૈ વેદ. ભારત કી અંતરાત્મા યહીં હૈ. દૂસરે છોર પર, ભારત કે દૈહિક આયતન કા વિધાન હૈ સ્મૃતિ. યહ બાહરી સ્થૂલ કર્મક્ષેત્ર કી, વ્યાવહારિક જીવનયાત્રા કી વ્યવસ્થા હૈ. ઇન દોનોં છોરોં કે–ઇસ અંતરાત્મા ઔર દેહ કે બીચ મેં જો અંતઃકરણ કી પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિયાં હૈં, ઉનકા નિર્માણ કિયા હૈ રામાયણ, મહાભારત ઔર પુરાણો ને.

વેદ–ઉપનિષદ્ ભારતપ્રતિભા કી બુનિયાદ હૈ, પર વહ બુનિયાદ બહુત અંદર, બહુત ગહરી ઔર લોકદૃષ્ટિ સે પરે હૈ. ઉસકે સત્ય, શાશ્વત, અવ્યય, સ્થાણુ ને ગુપ્ત રૂપ સે પીછે સે સમસ્ત ભારતજીવન કો ધારણ કર રક્ખા હૈ ઔર વહ સબ મેં શક્તિ કા સંચાર કર રહા હૈ. દૂસરી ઓર સ્મૃતિ કેવલ ઉસકી પ્રશાખા–પત્રમાત્ર હૈ. વહ ઉસકે કેવલ બહિરંગ કા વિકાસ હૈ. સ્મૃતિ કા સત્ય દેશ, કાલ ઔર પાત્ર કે નિયમાધીન હૈ, વહ નિત્યપરિવર્તનશીલ હૈ. રામાયણ–મહાભારત ભારતીય જીવન કે પ્રધાન કાંડ હૈં, ઔર પુરાણ હૈ ઇનકી કતિપય મુખ્ય શાખાયેં

અંતરાત્મા કે સત્ય કો, વૈદિક ઔપનિષદિક સિદ્ધિ કો રામાયણ ઔર મહાભારત ને જીવન મેં-પ્રાણોં કે સ્પન્દનરૂપ મેં સચલ મૂર્ત કર કે [illegible] હૈ ઔર [illegible] ને [illegible] કો વિશદ [illegible]

હૈ રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોં સે. ભારત કે ચિત્ત કો, મૂલપ્રાણ કો—જો કાર્યકારિણી પ્રકૃતિ કી પ્રતિષ્ઠા હૈ—નિર્માણ કિયા હૈ રામાયણ ઔર મહાભારત ને। પુરાણોંને ઉસ ચિત્તમેં કો ઔર ભી વિસ્તર ઔર આલંકૃત કર કે ગ્રહણ કિયા હૈ ઔર તદનુસાર સ્થૂલતર મનબુદ્ધિ કો ઉસી સાંચે મેં ઢાલ કર તૈયાર કરને કી કોશિશ કી હૈ.

રામાયણને ભારત કી ચિત્તવૃત્તિ, પ્રાણોં કી ધારા કો સ્પર્શ કિયા હૈ, ઉસકા નિર્માણ કિયા હૈ હૃદય કે અવદાન સે, તથા સરલ સુકુમાર અથચ સમર્થ ભાવશીલન કે કલ્યાણ સે. પરંતુ મહાભારત ને ઇન પ્રાણોં કો બાંધ લિયા હૈ સ્થિર બુદ્ધિ-સ્થિત ઇચ્છાશક્તિ કે—સુદૃઢ માનસિક શક્તિ કે દબાવ સે. કહા જા સકતા હૈ કિ રામાયણ કા મૂલમંત્ર હૈ 'સત્ય' ઔર મહાભારત કા હૈ 'ધર્મ'. સત્ય કી સહજ સ્ફૂર્તિ હી સત્ય હૈ; એક સહજ બોધ, સરલ અનુભવ ઉસે વ્યક્ત કરતા હૈ. પરંતુ ધર્મ કી ઉત્પત્તિ હૈ સમ્યક બુદ્ધિ સે, કર્તવ્યજ્ઞાન સે ઔર આદર્શ પરાયણતા સે. ધર્મ કી સ્થિતિ હૈ ન્યાયસંગત ઔર યુક્તિયુક્ત વિચાર કે આધારપર; પરંતુ સત્ય તો સ્વતઃસિદ્ધ હૈ. વહ એક નૈસર્ગિક ઔચિત્ય કે આધારપર સ્વયં પ્રકાશિત હૈ.

રામાયણ કે દશરથ, રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, ભરત, હનૂમાન, સુગ્રીવ, વિભીષણ આદિ સભી પાત્રોંને કર્તવ્ય કે નિર્ધારણ ઔર સંપાદન મેં વિચારવિવેચન પર વિશેષ નિર્ભર નહીં કિયા હૈ. યદિ વહાં મસ્તિષ્ક પહુંચ કર તૌલ-માપ કરના ચાહતા તો કઇ પાત્રોં કી એકાધિક ક્રિયા સંભવતઃ દૂસરે હી પ્રકાર કી હોતી. પરંતુ યે તો અનુપ્રાણિત હુએ હૈં સહજાત સ્વભાવસિદ્ધ વિવેક સે. ઇનકે કર્મ હૈં અંતર કી એક મહત્તા કે, ઉદારતા કે, વિશાલતા કે ઔર ઉન્મુક્તતા કે પરિપ્લવ! યહાં તક કિ કૈકેયી, મંથરા એવં રાવણ-સરીખે પાત્ર ભી અપને વિકર્મ કે પથપર જિતને ઉત્સાહ કે સાથ ચલે હૈં ઉનને બુદ્ધિ, યુક્તિ અથવા કિસી ઉદ્દેશ્ય કા આશ્રય કરકે નહીં. ઇસકે વિપરીત મહાભારત કે વીરગણ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન આદિ મેં કર્મ કા પ્રવાહ સીધે પ્રાણોં સે ઉત્સરિત હો કર નહીં આયા, વહ માનો ઘૂમ-ફિર કર મસ્તિષ્ક કે અંદર સે હોતા હુઆ બાહર નિકલા હૈ. મહાભારત કે મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ મેં બુદ્ધિયોગ વિશેષરૂપ સે વિકસિત હૈ. ઉનકી ગીતા કા પ્રધાન મંત્ર હી હૈ 'બુદ્ધિયોગ'. પરંતુ શ્રીરામ સરલ નિર્મલ પ્રાણોં કી સહજ ગતિ કે વિગ્રહ હૈં. પાંચ હી કે પ્રત્યેક પાદનિક્ષેપ મેં એક પરિપૂત ... મન કે સ્થિર ... ઇચ્છાશક્તિ કી કલ્પના ... પરંતુ ... કર્મ કે મૂલ મેં હૈ એક સરલ ભાવમય ... બુદ્ધિ ...

યુક્તિ કી ખાદ નહીં હૈ.

મહાભારત કી શક્તિ સે માનો તપશ્ચર્યા કા, ક્રૂરતા કા ગંભીર, ઉદાત્ત ઔર કઠોર તાપ નિકલ રહા હૈ. રામાયણી શક્તિ ભી શક્તિમાન હૈ કિંતુ વહ એક ઉદાર, મહાન પ્રસન્નકાન્ત ગુણસે મંડિત હૈ. મહાભારત ઉત્તુંગ શૈલશિખર હૈ તો રામાયણ વિશાલ જલધિ; મહાભારત ક્ષાત્રગુણ કા આધાર હૈ; કૃપ ઔર દ્રોણ બ્રાહ્મણ હોતે હુએ ભી ક્ષત્રિયધર્મ ઔર આચાર કો ગ્રહણ કિયે હુએ હૈં. રામાયણ કે હાવભાવ મેં બ્રાહ્મણગુણ કા પરિચય વિશેષ હૈ. રામાયણ કે નાયક કે ક્ષત્રિય હોને પર ભી શમ, દમ, શુચિ, અંતરાત્મા કી સરલ શુભ્રતા, પ્રાણોં કી સહજ મહત્તા આદિ સચ્ચે બ્રાહ્મણ કે ગુણોં ને ઉનકી પ્રકૃતિ કા વૈશિષ્ટ્ય રચ દિયા હૈ. વાલ્મીકિ કે હાથોં સે જિસ સૃષ્ટિ કી રચના હુઇ હૈ, ઉસકા સત્ત્વગુણ રજોગુણ કો અતિક્રમ કર ગયા હૈ. વ્યાસ કી સૃષ્ટિ મેં સત્ત્વ કી અપેક્ષા રજોગુણ કી હી અધિક પ્રધાનતા હૈ. મહાભારત દિન-દુપહરી કા પ્રખર પ્રકાશ હૈ તો રામાયણ હૈ પૂર્ણિમા કી સ્નિગ્ધ જ્યોત્સ્ના.

ભારત કે પ્રાણોં મેં રામાયણી શક્તિ ને તારુણ્ય, સુકુમારતા, સહજ મહાનુભાવતા, નૈસર્ગિક ગરિમા, અનાયાસ સૌષ્ઠવ, અયત્નપ્રાપ્ત પરિપાટ્ય સરલતા ઔર આર્જવ આદિ ગુણ ભર દિયે હૈં. વ્યાસદેવ કા આવિર્ભાવ દ્વાપર કે અંત મેં હુઆ થા. ઉનકો હમારા નિર્માણ કરના થા કલિયુગ કે લિયે. સંભવતઃ ઇસી હેતુ સે ઉન્હોંને હમ લોગોં કો વિશેષ સજગ, સાવધાન, દૃઢ, કુછ રૂઢ ઔર રૂખા બનાના ચાહા. પરંતુ સૌમ્ય સહાસ્ય વાલ્મીકિ કો ઇસકી આવશ્યકતા નહીં થી. વે હમારે પ્રાણોં મેં જિસ શક્તિ કા સંચાર કર રહે હૈં, ઉસમેં કોઇ જબરદસ્તી પ્રયાસ ઔર બુદ્ધિ કા સંકલ્પ નહીં હૈ. વહ શક્તિ હૈ વર્ધનશીલ શિશુ યા તરુલતા કી અટૂટ અવ્યર્થ અચચ પ્રશાંત અંતઃસલિલા જીવની શક્તિ, જો હૃદય કે અંતરતલ મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈ.

મહાભારત કા પ્રયાસ હૈ સત્તા કા (ગીતા કી ભાષા મેં) 'ઊર્જિત' કર કે નિર્માણ કરના; રામાયણ ચાહતી હૈ સત્તા કો 'શ્રીમાન' કર કે પ્રકાશિત કરના!

("કલ્યાણ"ના રામાયણાંકમાંથી)

२६–रामायण की प्राचीनता

(લેખક—શ્રી [illegible])

આજકલ કુછ લોગ ઐસા માનતે હૈં કિ રામાયણ કી રચના
મહાભારત કે બાદ હી હૈ, યદ્યપિ નિરપેક્ષતાપૂર્વક દોનોં કા અવલોકન
કરને પર ઇસ માન્યતા મેં હઠ કે અતિરિક્ત ઔર કુછ ભી [illegible]
નહીં દીખતા. જિસ પ્રકાર ભગવાન રામ કા કૃષ્ણ સે કઈ હજાર
વર્ષોં પહલે કા હૈ ઉસી પ્રકાર રામાયણ કી રચના ભી હૈ.
રામાયણ મેં જિસ મર્યાદાપૂર્ણ ભ્રાતૃ સમ્બન્ધ કા વર્ણન હૈ,
મહાભારત મેં વૈસા નહીં હૈ. ઇસીસે પતા ચલતા હૈ કિ રામાયણ-
કાલ મેં મહાભારત-કાલ કી અપેક્ષા કા આદર્શ બહુત ઊંચા થા.
ગુજરાત કૉલેજ કે પ્રસિદ્ધ અધ્યયનશીલ શ્રીયુત [illegible] ને લિખા
હૈ—'ધર્મપથ એવ' આત્મિક તથા પ્રાકૃતિક સબ પ્રકાર કી ઉન્નતિયોં
સે પરિપૂર્ણ રામાયણ કે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કો વર્ણન કર તથા ઉસકે
પીછે કે એક દીર્ઘકાલ કે ઇતિહાસ કો છોડ કર [illegible] કાલ કે
સાથ મહાભારત કે સમય કા યત્કિંચિત્ ઇતિહાસ લિખના પડતા
હૈ. શ્રીરામચંદ્રજી કે પવિત્ર આચરણ કે પ્રતિકૂલ યુધિષ્ઠિર કે જૂઆ
ખેલને આદિ કર્મોં કા, લક્ષ્મણ ભરતાદિ કે ભ્રાતૃસ્નેહ કે પ્રતિકૂલ
યુધિષ્ઠિર કે પ્રતિ ભીમ કે અપમાનસૂચક શબ્દોં કા, મહારાજ દશરથ
કી પ્રજા કે સંમુખ સીતા કો કૈકેયી દ્વારા તપસ્વિની કે વસ્ત્ર દેને પર
પ્રજા કા એકસાથ ચિલ્લા ઉઠના 'धिक् त्वां [illegible]' તથા
ધૃતરાષ્ટ્ર કી રાજસભા મેં દ્રૌપદી કી દુર્દશા હોને પર ભી ભીષ્મ-
દ્રોણાદિ વીરોં કા કુછ ભી ન કર સકના, કુટિલા દાસી મંથરા કા
ભી અપમાન ભરત કે લિયે અસહ્ય ઔર મહારાની દ્રૌપદી કી
દુર્દશા મેં દુર્યોધન-કર્ણાદિ કી પ્રસન્નતા, સતી સાધ્વી સીતા કા
પાતિવ્રત ઔર શ્રીરામચંદ્રજી કા પત્નીવ્રત, ઉસકે પ્રતિકૂલ સત્યવતી
ઔર કુંતી કે કાનીન પુત્રોં કી ઉત્પત્તિ ઔર પાંડવાદિ કે બહુવિવાહ
શ્રીરામચંદ્રજી કે વન કી ઓર ચલને પર અયોધ્યાવાસિયોં કા ઉનકે
સાથ વનગમન કે લિયે પ્રયત્ન ઔર યુધિષ્ઠિર કે દો બાર હસ્તિનાપુર
સે નિકાલે જાનેપર સિવા થોડે સે નગરનિવાસિયોં કે પાંડવોં કે
દુઃખ કે સાથ ખુલ્લમ-ખુલ્લા દુઃખ પ્રકટ કરને મેં અન્યોં કા
કૌરવોં કે ભય સે મૌનાવલંબન, શ્રીરામ ઔર ભરત કા મહાન
રાજ્ય-જૈસે પદાર્થ કો ધર્મપાલન કે સંમુખ તુચ્છ સમઝના ઔર
ઉસે એક કા દૂસરે કે હાથ મેં ફેંકના ઔર દુર્યોધન કા યહ કહના
કિ 'सूच्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव।' યુદ્ધક્ષેત્ર મેં
રાવણ કે ઘાયલ હો જાનેપર શ્રીરામચંદ્રજી કા યહ કહના કિ ઘાયલ

કા વધ કરના ધર્મવિરુદ્ધ હૈ ઔર શસ્ત્ર છોડે હુયે ભીષ્મ ઔ
દ્રોણ કા વધ, રથ સે ઉતરે હુયે કર્ણ કા વધ, સોતે હુયે ધૃષ્ટદ્યુ
શિખંડી ઔર દ્રૌપદી કે પાંચોં પુત્રોં કા બ્રાહ્મણકુલોત્પન્ન વીરા
ભિમાની અશ્વત્થામાદ્વારા વધ–કહાં તક ગિનાયેં; યહ સબ ઘટના
હૈં જો સ્પષ્ટ રૂપ સે રામાયણ ઔર મહાભારત કે સમય કી અવસ્થા
કો પ્રકટ કરતે હૈં.' યદ્યપિ મહાભારત કે સમય રામાયણ કે સમય
ભાંતિ હી અથવા ઉસસે ભી અધિક આર્યાવર્ત મેં સંપત્તિ ભરી હુઇ
ઔર રામાયણ કે સમય કે વીરોં કી ભાંતિ ભીષ્મ, દ્રોણ, અર્જુન
કતિપય યોદ્ધા વાયવ્યાસ્ત્ર, પાશુપતાસ્ત્ર, વારુણાસ્ત્ર, અંતર્ધાના
બ્રહ્માસ્ત્રાદિ આગ્નેયાસ્ત્રોં કી વિદ્યા ભી જાનતે થે. અશ્વતરી
અગ્નિયાન જલપર ચલતા થા, આર્યાવર્ત કા દબદબા સારી પૃથ્વી
જમા હુઆ થા; પરંતુ રામાયણ કે સમય કી અપેક્ષા ઇસ સ
ધર્મ કા બહુત હ્રાસ થા......."

ઇસ 'અવતારણ' સે યહ સિદ્ધ હો જાતા હૈ કિ શ્રીરામ કા
રામાયણ કા કાલ બહુત હી પ્રાચીન, શિક્ષાપ્રદ તથા ગૌરવમય

("કલ્યાણ"ના રામાયણાંકમ

३०–श्रीरामचरितमानस की नवधा भक्ति

ચૌ૦—પ્રથમ ભગતિ સંતન્હકર સંગા, દૂસરિ રતિ મમ કથાપ્ર
દો૦—ગુરુ–પદ–પંકજ–સેવા તીસરિ ભગતિ અમાન;
ચૌથિ ભગતિ મમ ગુનગન, કરૈ કપટ તજી ગાન.
ચૌ૦—મંત્રજાપ મમ દૃઢ વિશ્વાસા, પંચમ ભજનુ સો બેદ પ્રક
છઠ દમ સીલ બિરતિ બહુ કર્મા, નિરત નિરંતર સજ્જન
સાતવઁ સમ મોહિ મય જગ દેખા, મો તેં સંત અધિક કરિ
આઠવઁ જથાલાભ સંતોષા, સપનેહુ નહિં દેખૈં પરા
નવમ સરલ સબ્બમન છલહીના, મમ ભરોસ હિય હરષ ન

("કલ્યાણ" રામાયણાંકમાંથી

૩૧–रामायण में आदर्श गृहस्थ

(લેખક–મહામહોપાધ્યાય પં. શ્રીપ્રમથનાથજી "તર્કભૂષણ")

આત્મસ્વરૂપ કી સમ્યક્ ઉપલબ્ધિ કિયે બિના ઇસ સંસાર મેં કોઇ ભી સામાજિક, નૈતિક ઔર આધ્યાત્મિક જીવન મેં સ્થિતિ ઔર ઉન્નતિ નહીં કર સકતા. યહ સિદ્ધાંત જૈસે વ્યક્તિ કે લિયે અખંડનીય સત્ય હૈ, જાતિ કે લિયે ભી વૈસે હી અનુપેક્ષણીય જાજ્વલ્યમાન સત્ય હૈ. વ્યક્તિ ઔર જાતિ કે ઇસ આત્મસ્વરૂપ કી અનુભૂતિ આજકલ ભારત મેં ક્રમશઃ ક્ષીણાદપિ ક્ષીણતર હોતી ચલી જા રહી હૈ ઔર ઇસીકે પરિણામસ્વરૂપ આજ હમ અપને કો ભુલા કર, 'હમારે આત્મા કા સ્વરૂપ ક્યા હૈ ? હમારી જીવની શક્તિ કહાં હૈ ? ઔર હમારે જીવનસંગ્રામ મેં વિજય એવં શ્રી પ્રાપ્ત કરને કા અસાધારણ સાધન ક્યા હૈ ? ઇન બાતોં કી ખોજ કે લિયે હમ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કા અનુકરણ કરને કે નિમિત્ત વ્યાકુલ હો કર ભટક રહે હૈં, પદપદ પર વ્યર્થસંકલ્પ હો કર દેશ-વિદેશ મેં અપમાનિત ઔર લાંછિત હો રહે હૈં. જીવન ભારરૂપ હો રહા હૈ, ઔર મોહમયી આશા કા ક્ષીણ પ્રકાશ ભી ક્રમશઃ અંધકાર કે રૂપ મેં પરિણત હોતા જા રહા હૈ. ઇસ સર્વતોમુખી વિપત્તિ કે કરાલ કવલ સે છૂટને કા જો સર્વપ્રધાન સાધન હૈ ઉસી-કા નામ હૈ 'રામાયણ.' સનાતનધર્મી હિંદૂ કે આત્મસ્વરૂપ કો પહચાનને કે લિયે પ્રત્યેક હિંદૂ કો રામાયણ કા પાઠ કરના હી હોગા. વેદ, શ્રૌત, ગૃહ્ય ઔર ધર્મસૂત્ર, મહાભારત, પુરાણ, તંત્ર, જ્યોતિષ, કાવ્ય ઔર નાટક આદિ મેં જિસકા વિસ્તાર હૈ; ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસા ઔર વેદાંત મેં જિસકી અત્યંત કઠિનતા સે સમઝ મેં આનેવાલે પારિભાષિક શબ્દોં કે દ્વારા આલોચના કી ગયી હૈ; હિંદૂ ધર્મ કે ઉસી ભૂમાત્મ તત્ત્વ કો સરલ ભાષા મેં વિવિધ રસોં કી સહાયતા સે સબકે મનઃપ્રાણ કો પ્લાવિત કર, જીવન કે અનુભવોં કે સાથ મિશ્રિત કર ઔર આનંદમય આસ્વાદન કે યોગ્ય બના કર રામાયણ હિંદૂઓં કે જાતીય જીવન કે સંગઠન કા સર્વપ્રધાન સાધન બન ગયી હૈ. યહ રામાયણ હી હમારે વિશૃંખલ ઔર ઉદ્દેશ્યહીન જાતીય જીવન કો ફિર સે સંગઠિત કરેગી. યહી વિશ્વાસ ઔર યહી આશા આજ ભી દેશ કે સનાતનધર્મી નેતાઓં કો ઉનકે ગંતવ્ય પથ મેં [illegible] [illegible] રહી હૈ. મેરા દૃઢ વિશ્વાસ હૈ કિ ભવિષ્યત્ મેં યહ વિશ્વાસ હી હમારી સમસ્ત સંગઠન શક્તિયોં કા કેન્દ્રસ્થ [illegible] બનેગા.

ગૃહસ્થજીવન હી જાતિ કે ઐહલૌકિક ઔર પારલૌકિક અભ્યુદય કા અનિવાર્ય સાધન હૈ અતઃ ગૃહસ્થજીવન કી ધર્મ કે

ઉપર સ્થાપના કરના ઔર વ્યક્તિગત ભોગ-કામના-રૂપી પિશાચિની કે કરાલ ગાલ સે મુક્ત કર ઇસકો ઐસા બના દેના કિ જિસસે ઘર ઘર મેં વિવેક, આત્મત્યાગ, પ્રસાદ, શાંતિ ઔર કર્તવ્યપરાયણતા કે અક્ષય સુધાસાગર કી આનંદમયી બાઢ આ જાય. મહર્ષિ વાલ્મીકિપ્રણીત રામાયણ કા મૂલ ઉદ્દેશ્ય યહી હૈ. ઇસ ઉદ્દેશ્ય કી સિદ્ધિ કે લિયે નિષ્કલંક મહાન્ આદર્શ કી બડી ભારી આવશ્યકતા થી. મર્યાદા મહાપુરુષ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ભારતીય આદર્શોં મેં સર્વશિરોમણિ હૈં, અતએવ આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિ ને ઉન્હીંકો નાયક બના કર કવિકલ્પના કે સર્વોચ્ચ ઔર સર્વોત્તમ કીર્તિસ્તંભરૂપ જિસ મહાકાવ્ય રામાયણ કી રચના કી હૈ, ઉસકી તુલના જગત્ મેં અન્યત્ર કહીં નહીં મિલ સકતી. સારે હિંદૂ-ભારત મેં અનેક યુગોં સે વિદ્વાન સાધુઓં કા યહી સ્થિર સિદ્ધાંત હૈ ઔર યહ અસ્વીકાર ભી નહીં કિયા જા સકતા કિ ઇસ સિદ્ધાંત કી પ્રતિષ્ઠા અખંડ સત્ય કે આધારપર હુઇ હૈ.

હિંદૂ કા ગૃહસ્થાશ્રમ આનંદ, સરલતા, ત્યાગ, પરાર્થપરતા ઔર વિશ્વપ્રેમ કા લીલાનિકેતન હૈ. ઇસ આશ્રમ કી સફલતા પર હી બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ ઔર સંન્યાસ કી પૂર્ણતા અવલંબિત હૈ. ઇસકે વિપરીત ઇસ આશ્રમ કી અસફલતા હી શેષ તીનોં આશ્રમોં કી અસફલતા કા કારણ હૈ. જિસ દિન સે હિંદૂજાતિ ને ઇસ સત્ય કો ભુલાના આરંભ કિયા ઉસી દિન સે ઉસકા અધઃપતન હોને લગા. ઇસ ગૃહસ્થાશ્રમ કે સર્વાંગસુંદર સરસ ચિત્ર કો પ્રત્યેક હિંદૂ કે ઘર મેં સુપ્રતિષ્ઠિત કરને કે લિયે હી મહર્ષિ વાલ્મીકિ ને યુગ-યુગાંત-વ્યાપિની કઠોર તપસ્યા કી થી. ઉસી તપસ્યા કે અમૃત ફલ કા નામ હૈ 'રામાયણ.' જિન મર્યાદાપુરુષોત્તમ કા આશ્રય પા કર ઇસ ગૃહસ્થ ધર્મ કે સમસ્ત અંગ અસાધારણ પૂર્ણતા કો પ્રાપ્ત હો કર સજીવ હો ઉઠતે હૈં, ઉસી મર્યાદા-પુરુષોત્તમ કી ખોજ મેં સારા જીવન તપસ્યા મેં બિતા કર ભગ્ન-હૃદય સે જીવન-સંધ્યા પર ઉપનીત મહાકવિ વાલ્મીકિ આત્મશક્તિ મેં શ્રદ્ધાહીન હો કર રોતે હુએ પૂર્ણમાનવતા કે એકનિષ્ઠ સેવક મહર્ષિ નારદ કી શરણ હો કર ઉનસે પૂછને લગે—

> कोन्वस्मिन्साम्प्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
> चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ॥
> आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः ।
> कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥
> एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
> महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं विधं नरम् ॥

(વા. રા. ૧--૧)

"હે મહર્ષે! ઇસ સમય ઇસ ભૂમંડલ પર ઐસા કૌન પુરુષ હૈ જો પુરુષોચિત સમસ્ત ગુણોં કા આધાર હો, બલ ઔર ચરિત્ર સે સંપન્ન હો, પ્રાણીમાત્ર કા હિતકારી હો, ઈશ્વરવિશ્વાસી, ક્રિયાશીલ ઔર તેજસ્વી હો; એવં જો કિસીકે પ્રતિ અસૂયા ન કરતા હો તથા યુદ્ધક્ષેત્ર મેં જિસકે રોષ કો દેખ કર દેવતા ભી ડરતે હોં. યદિ ઐસે કોઇ મહાપુરુષ હોં તો આપ ઉન્હેં જાનતે હોંગે. મૈં અત્યંત કૌતૂહલ સે ઉનકી બાતેં સુનના ચાહતા હૂં."

મર્યાદા-પુરુષોત્તમ કે અનુસંધાન મેં આકુલ તપઃશીલ મહર્ષિ વાલ્મીકિ કે દ્વારા ઇસ પ્રકાર કે નવીન વિશ્વ-વિચારક પ્રશ્ન કો સુન દેવર્ષિ નારદ ને જો કુછ કહા થા, વો ઇસ પ્રકાર હૈ—

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।
मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान् वशी ।
बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥
समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ।
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥
सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥
स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्धनः ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ।

(વા૦ રા૦ ૧, ૧—૭ સે ૧૯)

"હે મુને! આપને જિન અતિ દુર્લભ ગુણોં કા નામ લિયા હૈ ઉન સબ ગુણોં સે યુક્ત એક પુરુષ હૈં, મૈં વિશેષરૂપ સે સમઝ-કર ઉનકે સંબંધ મેં આપકો બતલાતા હૂં, ધ્યાન દે કર સુનિયે.

ઉનકી ઇક્ષ્વાકુવંશ મેં ઉત્પત્તિ હુઈ હૈ ઔર વે રામ નામ સે સબમેં પ્રસિદ્ધ હૈં. વે મહાવીર હોને પર ભી જિતેન્દ્રિય હૈં, દ્યુતિમાન હૈં, ધીર હૈં ઔર મન કો વશ મેં કિયે હુએ હૈં. વે બુદ્ધિમાન, નીતિપરાયણ, વક્તા, બડે હી સુંદર ઔર અપને શત્રુઓં કો પરાસ્ત કરનેવાલે હૈં. ઉનકી ભુજાએં જાનુતક લમ્બી હૈં, સુંદર સિર હૈ, પ્રશસ્ત લલાટ હૈ ઔર ઉનકા પદવિન્યાસ અત્યંત મનોહર હૈ. ઉનકે સભી અંગ સુસંગઠિત ઔર સુવિભક્ત હૈં. શરીર કી કાંતિ નેત્રોં કો સ્નિગ્ધ કરનેવાલી હૈ. વે પ્રતાપી હૈં. ઉનકા વક્ષઃસ્થલ વિશાલ હૈ, આંખેં બડી બડી હૈં, વે અત્યંત સૌંદર્યશાલી ઔર શુભ લક્ષણસંપન્ન હૈં, વે ધર્મ કે રહસ્ય કો જાનનેવાલે ઔર સત્યપરાયણ હૈં. પ્રજા કા હિત કરના હી ઉનકે જીવન કા પ્રધાન કાર્ય હૈ. વે યશસ્વી, પૂર્ણ જ્ઞાની, શુદ્ધ ઔર સાધુઓં કે વશીભૂત હૈં, વે સમાધિસંપન્ન, પ્રજાપતિ કી ભાંતિ સદૈવ શુભ કાર્યોં કે વિધાતા ઔર શત્રુઓં કા દમન કરનેવાલે હૈં. વે પ્રાણિયોં કે ઔર સમસ્ત ધર્મોં કે રક્ષક હૈં, અપને ધર્મ કી ઔર સ્વજન બાંધવોં કી રક્ષા કરનેવાલે હૈં વે સમસ્ત વેદવેદાંગોં કે રહસ્ય કો જાનનેવાલે હૈં ઔર ધનુર્વેદ મેં ભી પૂર્ણ પ્રવીણ હૈં. વે સબ શાસ્ત્રોં કે ગૂઢ તત્ત્વ કો પૂર્ણરૂપ સે જાનતે હૈં. ઉન્હેં કિસી વિષય કી વિસ્મૃતિ નહીં હોતી. વે અસાધારણ પ્રતિભાવાલે હૈં. સબકે પ્રિય ઔર સાધુપ્રકૃતિ હૈં. દીન નહીં હૈં, સાધુ લોગ ઉનસે પ્યાર કરતે હૈં. વે બુદ્ધિમાન હૈં ઔર સભી કે સંમાન્ય હૈં. જિસ તરહ સમુદ્ર નદિયોં મેં પ્રધાન હૈ, ઉસી પ્રકાર વે ભી સબમેં પ્રધાન હૈં. વે સબકે સાથ સમાન ભાવ સે વ્યવહાર કરતે હૈં. સર્વદા પ્રિયદર્શન હૈં. સમુદ્ર કે સમાન ગંભીર ઔર હિમાલય કે સમાન ધીર હૈં. સાક્ષાત્ વિષ્ણુ કે સમાન પરાક્રમી ઔર ચંદ્રમા કે સમાન દેખને મેં સુંદર હૈં. ક્રોધ મેં વે પ્રલયકાલ કી અગ્નિ કે સમાન ઔર ક્ષમા મેં પૃથ્વી કે સમાન હૈં તથા ત્યાગ મેં કુબેર કે સમાન ઔર સત્ય મેં તો સાક્ષાત્ ધર્મ હી હૈં."

ઉપર્યુક્ત શ્લોકોં મેં જો કુછ કહા ગયા હૈ વહી સમસ્ત રામાયણ કા બીજ હૈ. સાતોં કાણ્ડોં મેં ઇન્હીં સબ દુર્લભ ગુણોં સે સંપન્ન મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્ર કે ત્રિલોકપાવન ચરિત્રોં કી વિચિત્ર ઘટનાઓં કા વર્ણન હૈ, ઇસ વર્ણન કે વૈચિત્ર્ય ઔર માધુર્ય સે આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને રામાયણ મેં જિસ ઉત્તાલ ભાવ-તરંગ-માલા-સંકુલ અગાધ રસસમુદ્ર કી સૃષ્ટિ કી હૈ, ઉસીકે તરંગવિક્ષિપ્ત કણોં કે કમનીય સ્પર્શ આજ ભી ભારત કે અસંખ્ય નરનારિયોં કે સંતાપદગ્ધ હૃદય શીતલ હોતે હૈં, નેત્રોં મેં પ્રેમાશ્રુઓં કી બાઢ આ જાતી હૈ; શોક, તાપ ઔર દારિદ્ર્ય સે વિક્ષુબ્ધ આત્મા મેં નવીન નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યનિષ્ઠા કા વિમલ

[illegible] હૈ.

[illegible]

ની નવીન કલ્પના [illegible]

[illegible]

મેં નાના વર્ણ ઔર નાના પ્રકાર કે [illegible]

[illegible] મેં તારતમ્ય દીખતા હૈ, પરંતુ યહ કહના [illegible] હૈ કિ ઇસ ચરિત્ર કે અંકિત કરને મેં ઉનકી કોઈ વિશેષ રુચિ નહીં હૈ.

ગૃહસ્થ કે સામાજિક ગુણોં કે લિયે તો કુછ સ્વાભાવિક બંધન હૈં, મહર્ષિ વાલ્મીકિ ને ઉન બંધનોં એવં રામચરિત કા પ્રધાન રૂપ સે અવલંબન કર કે અપની રામાયણ મેં સુંદર ઔર નિષ્કપટ ભાવ સે વિકસિત કર દિયા હૈ. આદર્શ પિતા, આદર્શ માતા, આદર્શ ભ્રાતા, આદર્શ ગૃહિણી, આદર્શ મિત્ર, આદર્શ સહચર, આદર્શ અનુચર, આદર્શ મંત્રી, આદર્શ પુરોહિત, આદર્શ સેવક ઔર આદર્શ પડોશી આદિ હિંદુ ગૃહસ્થજીવન કે સભી સાર-સાધનોં સે મહાકવિ વાલ્મીકિ કા સાધનાસૃષ્ટ આદર્શ ગૃહસ્થ અપરિમિત રૂપ સે નિત્ય પરિપૂર્ણ હૈ. ઇસ આદર્શ હિન્દુગૃહસ્થ-જીવન કા આનંદ ન લે કર આજ જો હિન્દુ પાશ્ચાત્ય ગૃહસ્થજીવન કે અનુકરણ મેં પ્રવૃત્ત હૈં, ઇસ પુણ્ય ભારત મેં ઉસકે લિયે ગૃહસ્થાશ્રમ કે પાલન કી ચેષ્ટા વિડમ્બના કે સિવા ઔર ક્યા હો સકતી હૈ? હિન્દુ જાતીય જીવન કે સાર-સર્વસ્વ રામાયણ કા યથાર્થ રસ ત્રિતાપતપ્ત વર્તમાન હિન્દુસમાજ પર વિશેષ રૂપ સે બરસાને કે લિયે 'કલ્યાણ' કે સંચાલકોં ને 'રામાયણાંક' નિકાલને કા જો યત્ન કિયા હૈ, ઇસકે લિયે વે પ્રત્યેક હિંદુ હૃદય સે કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કરને કે પાત્ર હૈં, ઇસમેં તનિક ભી સંદેહ નહીં હૈ.

("કલ્યાણ"ના રામાયણાંકમાંથી)

३२—श्री शुकदेवजी और रामायण

(લેખક—શ્રી. પી. એન. શંકરનારાયણ ઐયર.)

૧—આપકી આજ્ઞાનુસાર, શ્રીમદ્ભાગવત મેં શ્રીશુકદેવજી [illegible] રામાયણ કે કુછ ઐસે પ્રસંગોં કા વર્ણન કરૂંગા જો મુઝે બહુ[illegible] કે [illegible] જિનસે મેરે આચરણ સુધર ગયે હૈં. कर्माण्यकर्तुं मह[illegible] पुंसाम् [illegible] મનુષ્યોં કો શિક્ષા દેનેકે લિયે [illegible] ભગવાન્ કે ચરિત્ર મેં હમેં ઐસા સુસંસ્કૃત તથા જાગૃત [illegible] [illegible] કો [illegible] ધ્યાન કરને લગતે હૈં તો હમેં અનુભવ [illegible] હોતા હૈ કિ શ્રીરામ અભી વિદ્યમાન હૈં ઔર હમેં નિત [illegible] માર્ગ દિખલા રહે હૈં. વર્તમાન દશા મેં ભારત કો શ્રીરામ કે [illegible] કી મહાન્ આવશ્યકતા હૈ.

૨—શ્રીશુકદેવજી ને શ્રીરામ કે મુખ્ય સંદેશ કા નિચોડ [illegible] બતલાયા હૈ—

> स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।
> स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥
>
> (ભાગવત ૯, ૧૧, ૧૯

શ્રીરામચંદ્રજી દંડકારણ્ય કે કંટકોં સે વિદ્ધ અપને ચરણ-[illegible] કો ભક્તોં કે હૃદય મેં સ્થાપિત કર પરમધામ કો પધાર ગયે. [illegible] પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્ર કે વે રક્તાક્ત ચરણ પ્રાયઃ [illegible] આંખોં કે સામને ઉપસ્થિત હો જાતે હૈં ઔર મુઝે પીડિત પ્રાણિ[illegible] ઘૂમઘૂમ કર ઉનકી સેવા કરને કે લિયે પ્રેરિત કરતે હૈં. જબ [illegible] મૈં નંગે પૈર જલતી ધૂપ મેં ઘૂમતા હૂં તો પ્રાયઃ યહ સોચ [illegible] શ્રીરામચંદ્ર ઔર શ્રીસીતાજી ભી મનુષ્યોં કે પ્રેમવશ કાંટોં મેં [illegible] રણ કરતે થે, મેરા હૃદય અમિત ઉત્સાહ ઔર ઉલ્લાસ સે ભર [illegible] હૈ ઔર મૈં સારે શ્રમ કો ભૂલ જાતા હૂં.

એક બાર તીર્થયાત્રા મેં મુઝે આધીરાત કે સમય વન કે [illegible] હો કર જાના પડા. પહલે તો મેરે મન મેં કુછ ભય-સા હુઆ; [illegible] તુરંત હી મુઝે યહ શ્લોક યાદ આ ગયા—

> अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।
> आकर्णपूर्णधन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥

"આગે પીછે તથા દોનોં ઓર મહાબલી ભગવાન રામ [illegible] લક્ષ્મણ શરસન્ધાન કિયે મેરી રક્ષા કરેં." મેરે મન મેં યહ [illegible] હો ગયા કિ અબ ભી એકાકી યાત્રિયોં કી રક્ષા કે લિયે દોનોં [illegible] કુમાર ઉદ્યત હૈં, મેરે નેત્રોં મેં આંસૂ ભર આયે ઔર મેરા [illegible] હર્ષ સે પૂર્ણ હો ગયા. મૈંને સારે રાસ્તે ઉનકો અપને સાથ સ[illegible]

તથા મેં આનંદમગ્ન હો ગયા ઔર મુઝે માર્ગ મેં કિસી ભી શ્રમ કા અનુભવ નહીં હુઆ. શ્રીરામ કે પાવન ચરણ ઔર ઉનકા પુણ્ય સહવાસ ઇસી પ્રકાર દેશ કે સબ મનુષ્યોં કો પ્રેરિત કરે, જિસસે વે ભી શ્રીરામ કે સમાન હી દુઃખાક્રાન્ત મનુષ્યોં મેં ઘૂમે ઔર ઉત્સાહ સે ઉનકી સેવા કરેં.

મુઝે ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ કિ રાક્ષસનિવાસ દંડકારણ્ય પૃથ્વી પર સે નષ્ટ હો કર જનસમુદાય કે હૃદયોં મેં બસ ગયા હૈ, જિસસે સારા રાષ્ટ્ર ભાગવત-ધર્મ સે વિમુખ હો ચલા હૈ. કુછ લોગોં કે હૃદય તો વ્યર્થ શિક્ષા, અત્યંત સ્વાર્થપરતા તથા આર્તજનોં કે પ્રતિ ઉપેક્ષા ઔર ક્ષણિક સહાનુભૂતિ સે ભર ગયે હૈં; ઔર કુછ લોગોં કે હૃદયોં મેં અજ્ઞાન, અન્ધવિશ્વાસ, દરિદ્રતા તથા પુરુષાર્થ કો નષ્ટ કર દેનેવાલે દુઃખસમૂહ ભરે હુએ હૈં. ધર્મ કા સ્થાન અંધવિશ્વાસ ને લે રખ્ખા હૈ ઔર કર્મ કે સ્થાન મેં કેવલ લંબી-ચૌડી બાતેં કરે લી જાતી હૈં. ઇસી કારણ ભારતભૂમિ કે રક્ષક મનુ ઔર સમર્ષિયોં ને પ્રજા કો સંત્રસ્ત કરને કે લિયે માનો દુઃખ ઔર દાસત્વ કો ખુલી આજ્ઞા દે દી હૈ. મૈં સમઝા હૂં કિ વર્તમાન દુઃખ ઔર બંધન રાષ્ટ્ર કો ઉસ ભાગવત-ધર્મ કી ઓર લૌટ જાને કે લિયે ચેતાવનીસ્વરૂપ હૈં. જો યજ્ઞ કી-સ્વાર્થત્યાગ કી-ભાવના તથા સબકી પ્રેમપૂર્ણ સેવા સે પરિપૂર્ણ હૈ. ઇસી યજ્ઞસ્વરૂપ ભાગવત ધર્મ કો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ને ગીતા મેં રાષ્ટ્ર કે અભ્યુદય ઔર સુખ કા પ્રધાન સાધન બતલાયા હૈ.

શ્રીમદ્ભાગવત મેં ભી ઇસી યજ્ઞભાવના કા વર્ણન કરતે હુયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને યમુના કે તીરપર સ્થિત ઉચ્ચે વૃક્ષોં કો દિખલા કર અપને મિત્રોં સે કહા હૈ—

> पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ।
> वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥
> एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
> प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥
>
> (ભાગવત ૧૦. ૨૨. ૩૨-૩૫)

"હે મિત્રો! ઇન સબ મહાભાગ વૃક્ષોં કો દેખો! ઇનકા જીવન કેવલ પરોપકાર કે હી લિયે હૈ. સ્વયં વાયુ, વર્ષા, ઘામ ઔર હિમ કે પ્રકોપ કો સહ કર, યે ઉનસે હમારી રક્ષા કરતે હૈં. ઉન્હીં કા જીવન સફલ હૈ જો અપને પ્રાણ, ધન, બુદ્ધિ ઔર વાણી સે સદા પરોપકાર મેં રત હૈં." અગલે અધ્યાય મેં ભગવાન ને યહ દિખલાયા હૈ કિ જિન્હોંને યજ્ઞ કો સંસ્કારવિહીન બનાયા હૈ વે ભગવાન ઔર સત્ય સે દૂર ચલે ગયે હૈં ઔર વે ઉનકો પા નહીં સકતે. ઇસકે બાદ બ્રાહ્મણ સ્ત્રિયોં કો વાપસ લૌટા કર ઉન્હોંને યહ દરસાયા હૈ કિ જીવન કી ઉચ્ચાતિઉચ્ચ સફલતા ભગવાન કે

२२–श्री शुकदेवजी और रामायण

(લેખકઃ–શ્રી. પી. એન. શંકરનારાયણ ઐયર.)

૧–આપકી આજ્ઞાનુસાર, શ્રીમદ્દભાગવત મેં શ્રીશુકદેવકથિત રામાયણ કે કુછ ઐસે પ્રસંગોં કા વર્ણન કરૂંગા જો મુઝે બહુત પ્રિય હૈં તથા જિનસે મેરે આચરણ સુધર ગયે હૈં. कर्माण्यकर्तुं ग्रहणाय पुंसाम्' પ્રભુ કી લીલાયેં મનુષ્યોં કો શિક્ષા દેનેકે લિયે હોતી હૈં. ભગવાન્ કે ચરિત્ર ને હમેં કૈસા સુસંસ્કૃત તથા જાગૃત કિયા હૈ, ઇસ બાત કો જબ હમ વ્યક્ત કરને લગતે હૈં તો હમેં અનુભવ હોને લગતા હૈ કિ શ્રીરામ અભી વિદ્યમાન હૈં ઔર હમેં નિત્ય કલ્યાણ કા માર્ગ દિખલા રહે હૈં. વર્તમાન દશા મેં ભારત કો શ્રીરામ કે નેતૃત્વ કી મહાન્ આવશ્યકતા હૈ.

૨–શ્રીશુકદેવજી ને શ્રીરામ કે મુખ્ય સંદેશ કા નિચોડ ઇસ પ્રકાર બતલાયા હૈ—

स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।
स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥

(ભાગવત ૯, ૧૧, ૧૯)

શ્રીરામચંદ્રજી દંડકારણ્ય કે કંટકોં સે વિદ્ધ અપને ચરણ-કમલોં કો ભક્તોં કે હૃદય મેં સ્થાપિત કર પરમધામ કો પધાર ગયે. મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્ર કે વે રક્તાક્ત ચરણ પ્રાયઃ મેરી આંખોં કે સામને ઉપસ્થિત હો જાતે હૈં ઔર મુઝે પીડિત પ્રાણિયોં મેં ઘૂમઘૂમ કર ઉનકી સેવા કરને કે લિયે પ્રેરિત કરતે હૈં. જબ કભી મૈં નંગે પૈર જલતી ધૂપ મેં ઘૂમતા હૂં તો પ્રાયઃ યહ સોચ કર કિ શ્રીરામચંદ્ર ઔર શ્રીસીતાજી ભી મનુષ્યો કે પ્રેમવશ કાંટોં મેં વિચરણ કરતે થે, મેરા હૃદય અમિત ઉત્સાહ ઔર ઉલ્લાસ સે ભર જાતા હૈ ઔર મૈં સારે શ્રમ કો ભૂલ જાતા હૂં.

એક બાર તીર્થયાત્રા મેં મુઝે આધીરાત કે સમય વન કે બીચ હો કર જાના પડા. પહલે તો મેરે મન મેં કુછ ભય-સા હુઆ; પરંતુ તુરંત હી મુઝે યહ શ્લોક યાદ આ ગયા.—

अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।
आकर्णपूर्णधन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

પૂર્ણ હૈ. ઇસી કારણ ભાગવતધર્મ કો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ને ગીતા મેં રાષ્ટ્ર કે અભ્યુદય ઔર શુભ કા પ્રધાન સાધન બતલાયા હૈ.

શ્રીમદ્ભાગવત મેં ભી ઐસી ભાવભાવના કા વર્ણન કરતે હુએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને યમુના કે તીરપર સ્થિત વૃક્ષો કો દિખલા કર અપને મિત્રોં સે કહા હૈ—

पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ।
वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥
एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

(ભાગવત ૧૦. ૨૨. ૩૨-૩૫)

'હે મિત્રો! ઇન સબ મહાભાગ વૃક્ષો કો દેખો! ઇનકા જીવન કેવલ પરોપકાર કે હી લિયે હૈ. સ્વયં વાયુ, વર્ષા, ઘામ ઔર હિમ કે પ્રકોપ કો સહ કર, યે ઉનસે હમારી રક્ષા કરતે હૈં. ઇન્હી-કા જીવન સફલ હૈ જો અપને પ્રાણ, ધન, બુદ્ધિ ઔર વાણી સે સદા પરોપકાર મેં રત હૈં.' અગલે અધ્યાય મેં ભગવાન ને યહ દિખલાયા હૈ કિ જિન્હોંને યજ્ઞ કો સંસ્કારવિશેષ બતલાયા હૈ વે ભગવાન ઔર સત્ય સે દૂર ચલે ગયે હૈં ઔર વે ઉનકો પા નહીં સકતે. ઇસકે બાદ બ્રાહ્મણ સ્ત્રિયોં કો વાપસ લૌટા કર ઉન્હોંને યહ દર્શાયા હૈ કિ જીવન   નિઃસ્વાર્થ સફલતા ભગવાન કે

પ્રત્યક્ષ શરીર કે સમીપ રહને મેં હી નહીં હૈ, વરન્ દુઃખી પ્રાણિયોં કે અંદર ભગવાન કે પ્રેમ ઔર પ્રકાશ કો ફૈલાને મેં હૈ. પ્રાણીમાત્ર કી પ્રેમપૂર્વક નિઃસ્વાર્થ સેવા હી રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ કી કુંજી હૈ ઔર ઇસીકો ભાગવત ધર્મ ભી કહતે હૈં. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી ને બડી હી ઉત્તમતા સે અપને સંપૂર્ણ જીવન મેં ઇસીકા દિગ્દર્શન કરાયા હૈ. યદિ ભારતીય નેતા આજ કેવલ ઇસી ભાવ કો જાગ્રત કર જનતા મેં કામ કરેં ઔર રાષ્ટ્ર કે હૃદય મેં આત્મનિર્ભરતા, સમન્વય તથા દૂસરોં કી પ્રેમપૂર્વક સેવા કે ભાવ ભર દેં તો કેવલ ઇસીસે દેશ મેં સુખસમૃદ્ધિ હો જાય. પ્રત્યેક મનુષ્ય જબતક યથાર્થ સંયમ નહીં કરતા, યજ્ઞ કી ભાવના સે સ્વધર્મ મેં સ્થિત નહીં હોતા ઔર શ્રીરામ કે કંટકવિદ્ધ ચરણોં કો અપને હૃદય મેં પથપ્રદીપ કી ભાંતિ પ્રતિષ્ઠિત નહીં કરતા, તબ તક વાસ્તવિક સ્વરાજ્ય કી પ્રાપ્તિ કૈસે હો સકતી હૈ?

૭–શ્રીશુકદેવજી કે રામાયણ કા એક દૂસરા અંશ અત્યંત હી આદર્શક ઔર ચરિત્રનિર્માણ મેં સહાયક હૈ. ઉસમેં રાવણ કી મૃત્યુ કે અનંતર લંકા કી યાતુધાનિયોં દ્વારા કિયે હુએ પ્રલાપ કા વર્ણન આતા હૈ. વે ઇસ પ્રકાર કે મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દોંદ્વારા ઉસકે પતનપર પ્રલાપ કરતી હૈં—

हा हताः स्म वयं नाथ ! लोकरावण रावण ।
कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥
नैवं वेद महाभाग ! भवान् कामवशं गतः ।
तेजोऽनुभावः सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ।
देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥

(ભાગવત ૯, ૧૦, ૨૬–૨૮)

'હે નાથ! હે સંસાર કો રુલાનેવાલે રાવણ! હમારા સર્વનાશ હો ગયા' [illegible] તુમ્હારે બિના [illegible] દૂસરોં કે દ્વારા પદદલિત યહ લંકા કિસકી શરણ જાય? હે મહાભાગ! તુમ કામાન્ધ હો સીતા કે પાતિવ્રત કે તેજ ઔર પ્રભાવ [illegible] કો નહીં જાન સકે. ઇસીસે આજ તુમ્હારી યહ દશા હુઈ. હે કુલ કો આનન્દિત કરનેવાલે! [illegible] તુમ્હારી લંકા નગરી ઔર હમ તુમ્હારી રાનિયાં વિધવા હો ગઈં, ઔર તુમ્હારા શરીર ગીધોં કા ભોજન બના તથા તુમ્હારી આત્મા નરક કી [illegible] હો ગઈ' [illegible] રાક્ષસિયોં કે વિલાપ [illegible] [illegible] ભાવ મુઝે [illegible] [illegible]

૮–[illegible]

ગયા હૈ. વહાં ઉન્હોંને સચ્ચે બ્રાહ્મણ, રાજા ઔર રાજ્યસંબંધી આદર્શોં કી વિશદ વ્યાખ્યા કી હૈ.

भगवानात्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
सर्वदेवमयं देवमीजे आचार्यवान्मखैः ॥
होत्रेऽददाद्दिशं प्राचीं ऋत्विजे दक्षिणां प्रभु ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥
आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
तथा राज्ञ्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥
अप्रत्तं नस्त्वया किन्नु भगवन् भुवनेश्वर ।
यन्नोऽन्तर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये ॥

(ભાગવત ૯. ૧૧, ૧-૭)

તદનંતર સર્વદેવમય પરમદેવ ભગવાન રામચંદ્રજી ને આચાર્ય-દ્વારા બતલાયી હુઇ વિધિ સે પરમાત્મા કી પૂજા કે નિમિત્ત બહુત સે યજ્ઞોં કા અનુષ્ઠાન કિયા. હોતા કો પૂર્વ દિશા કા રાજ્ય, ઋત્વિજ કો દક્ષિણ કા રાજ્ય, અધ્વર્યુ કો પશ્ચિમ કા રાજ્ય ઔર ઉદ્‌ગાતા કો ઉત્તર કા રાજ્ય દક્ષિણા મેં દે દિયા. બીચ મેં બચી હુઇ પૃથ્વી ભી આચાર્ય કો દે ડાલી. શ્રીરામ ને સોચા- કિ કેવલ ઇચ્છા-રહિત બ્રાહ્મણ હી વાસ્તવ મેં સમસ્ત રાજ્ય કે અધિકારી હોને યોગ્ય હૈં; ક્યોંકિ સ્વાર્થહીન બ્રાહ્મણ જરા-સા અંશ ભી અપને ઉપયોગ મેં ન લા કર સચ્ચે દૂરદી કી ભાંતિ સબકી ભલાઇ મેં હી ઉસકા પ્રયોગ કરેંગે. અતઃ ભગવાન્ રામચંદ્રજી ને અપને શરીર કે વસ્ત્રાલંકારોં કે અતિરિક્ત સભી વસ્તુઓં કા દાન કર દિયા. ઇસી પ્રકાર મહારાની સીતા ને ભી સબ કુછ દે ડાલા, ઉનકે શરીરપર કેવલ મંગલસૂત્ર બચ ગયા. શ્રીરામચંદ્રજી કા ઐસા વાત્સલ્ય ઔર ઉદારભાવ દેખ કર બ્રાહ્મણગણ અત્યંત પ્રસન્ન હુએ. ઉનકા હૃદય દ્રવિત હો ગયા. અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોંદ્વારા વે સમસ્ત પૃથ્વી શ્રીરામજી કો લૌટાતે હુએ કહને લગે 'હે પૃથ્વીપતિ ભગવન્! જબ આપને હમારે હૃદય મેં પ્રવેશ કર કે અપને પ્રકાશ સે હમારા અજ્ઞાનાન્ધકાર હર લિયા હૈ, તબ ઐસી કૌનસી વસ્તુ હૈ જિસે આપને હમ લોગોં કો નહીં દિયા હૈ ! હમેં સબ કુછ મિલ ગયા હૈ. હમલોગ ઐસે મહાપુરુષ કે સામને સિર ઝુકાતે હૈં, જો ઇચ્છારહિત નિસ્પૃહ

બ્રાહ્મણ કો દેવતા સમઝતા હું. હે સ્થિતપ્રજ્ઞ ! આપ શુભકીર્તિયુક્ત પુરુષોં મેં અગ્રગણ્ય હૈં. આપ વહ મહાપુરુષ હૈં જિનકે ચરણ-કમલ ઉન્હીંકે હૃદયોં મેં રહતે હૈં જો દૂસરોં કો દુઃખ દેના છોડ ચુકે હૈં.'

ઇસસે પતા લગતા હૈ કિ રાજાઓં ઔર સચ્ચે બ્રાહ્મણોં મેં કિતની ઉચ્ચકોટિ કી નિઃસ્વાર્થતા, નિષ્કામતા તથા પ્રેમ કી ભાવના હોની ચાહિયે, તથા કિસ પ્રકાર દોનોં કો સબકે કલ્યાણ કે લિયે દ્રષ્ટિયોં કી ભાંતિ પરસ્પર સહયોગ કરને ચાહિયે. ઐસે રાજા ઔર બ્રાહ્મણોં કી અપની સંપત્તિ તો કેવલ જ્ઞાન, પ્રકાશ ઔર ભગવચ્ચિંતન હી હૈ. યદિ ભારત ઇસી દશા કો પુનઃ પ્રાપ્ત હો જાય તો યહ કૈસા સુખી દેશ હો જાયગા ? મૈં સમઝતા હૂં કિ ભૂમિદેવ હોને કે કારણ બ્રાહ્મણોં કા યહ પ્રથમ કર્તવ્ય હૈ કિ વે ઇસ પથ મેં અગ્રસર હોં. યદિ વે અપને હૃદય મેં શ્રીરામચંદ્રજી કે ચરણ તથા ઉનકે યથાર્થ બ્રાહ્મણ પ્રેમ કો ધારણ કર માર્ગ મેં અગ્રસર હોંગે તો અબ ભી ધર્મરાજ્ય-રામરાજ્ય કો પુનઃ સ્થાપિત કર સકેંગે. મહારાજ પૃથુ ને શ્રીમદ્‌ભાગવતપુરાણ કે ચૌથે સ્કંધ કે ઇક્કીસવેં અધ્યાય મેં સ્પષ્ટ સમઝા દિયા હૈ કિ રાજ્યશક્તિ કા ઉદ્‌ભવ ઔર વિનાશ પ્રજા કી ધર્મનિષ્ઠા પર અવલંબિત હૈ. હમ સ્વયં અપને ભાગ્ય કે વિધાતા હૈં.

૪-અહા ! દેશ કી ઉસ સમય કૈસી સ્થિતિ હોગી જબ શ્રીરામચંદ્રજી ધર્મ યા સત્યાચરણદ્વારા ઇસ દેશ પર રાજ્ય કરતે હોંગે ? ઇસ વિષય કા એક સુંદર ચિત્ર શ્રીશુકદેવજી ને ખિંચા હૈ:-

> रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥
> वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपासिन्धवः ।
> सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ॥
> नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
> मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥
>
> (ભાગવત ૯, ૧૦, ૫૨-૫૪)

જબ પ્રાણીમાત્ર કો સુખ પ્રદાન કરનેવાલે ધર્મજ્ઞ શ્રીરામચંદ્રજી રાજ્ય કરતે થે, ઉસ સમય વન, નદી, પહાડ, દેશ, દ્વીપ ઔર સમુદ્ર સભી પ્રેમપૂર્વક પ્રજા કો મનચાહી વસ્તુ દેતે થે. આધિ, વ્યાધિ, જરા, ભય, ગ્લાનિ, ક્લેશ, દુઃખ ઔર શોક બિલકુલ નહીં થે, યહાં તક કિ મૃત્યુ ભી પ્રજા કે પાસ ઉનકી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ નહીં આતી થી. જબ ભગવાન્ રામચંદ્રજી શાસન કરતે થે તબ દેશ કી ઐસી અવસ્થા થી, યહ બાત મૂઢમતિ કે સમઝમેં નહીં આ સકતી.

જબ પ્રત્યેક મનુષ્ય આત્મસંતુષ્ટ હો દૂસરો કે કલ્યાણ મેં રત રહતા હૈ, તબ દેશભર મેં યજ્ઞ કી ભાવના કા આધિપત્ય હો જાતા

સભી ધર્મ સમન્વય ઔર દેશભક્તિ [illegible] ભક્તિકી
મ કા પ્રચાર હો રહા હૈ. વસ્તુતઃ ધર્માત્મા કી દેશ કો
બનાને કા આદર્શ માર્ગ હૈ. શ્રી ગુરુદેવ, શંકર, રામાનુજ,
કબીર ઔર અન્યાન્ય મહાપુરુષ દેશભક્તિહીન નહીં હૈ.
ઉનકી શિક્ષા મેં રાજનીતિક દૃષ્ટિ [illegible] ભલે હી ન્યૂન
હો, વે તત્ત્વદર્શી ઔર સચ્ચે દેશભક્ત થે ઔર ઉન્હોંને યહ
માનવ-પ્રાણીમાત્ર કી નિષ્કામ સેવા-કા ભાવ પ્રચાર મેં
કિયા, ઔર યહી એક માર્ગ હૈ જિસકે દ્વારા ભારત ઔર
[illegible] કી સચ્ચી ઉન્નતિ હો સકતી હૈ.

યહ હમારે કાલ કી બાત હૈ કિ હમ ભલે સત કી ભાવના
ઉન્નતિ કે [illegible] વિપરીત પથ અવલંબન કર અશાન્તિમય જીવન
[illegible]ાવેં, કિસી પ્રકાર કે આત્મ[illegible] કે માર્ગ સે હમ સ્વાર્થપરતા
[illegible] ઔર પારસ્પરિક દ્વેષ મેં ફંસ જાયેં; ઔર યહ માર્ગ
[illegible]તીત નહીં હોગા. ઇસમેં હમપર ભગવાન કી કૃપા નહીં હોગી.
[illegible]તુ યદિ હમ યહ કી સચ્ચી ભાવના મેં સ્થિત હો કર નિઃસ્વાર્થ
[illegible]ાવ કે દ્વારા સબકા કલ્યાણ કરને કી ચેષ્ટા કરેંગે તો યહ ઔર
[illegible]ોં કે આત્મા ભગવાન કા ઇસ દેશ મેં શાસન હો જાયગા ઔર
[illegible]િ અપને સારે ઉપકરણોં કે સાથ ભ્રષ્ટ હો જાયગા. વિષાદ
ઔર અશાન્તિ કે અવતાર 'કલિ' કો મહારાજ પરીક્ષિત ને જો
કહા થા, ઉસે સુનિયે—

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैः यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥
यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानः इज्यात्ममूर्तिर्यजतां शन्तनोति ।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानां अन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥

(ભા૦ ૧, ૧૭, ૩૩-૩૪)

હે અધર્મ કે બંધુ ! તૂ ઇસ બ્રહ્માવર્ત મેં નહીં રહ સકતા; ક્યોંકિ યહાં કી પ્રજા ધર્મ ઔર સત્ય (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ને ૧૧ વેં સ્કંધ મેં જિસે સમદર્શન કહા હૈ) પર અચલ રૂપ સે આરૂઢ હૈ. ભૂતમાત્ર કી નિઃસ્વાર્થ સેવા મેં અપને કો ભુલા દેનેવાલે સેવાપટુ લોગ ઇસ પ્રકાર કી સેવાઓં સે સમસ્ત સેવા કે સ્વામી કી પૂજા કરતે હૈં. ઇસ બ્રહ્માવર્ત મેં સ્વયં ભગવાન, જિનકા એકમાત્ર કાર્ય જીવોં કે કષ્ટોં કો હરણ કરના હૈ ઔર જો તન્મયતાયુક્ત સેવા કે પ્રાણ હૈં, અપને ઉન યજ્ઞક્રિયાદ્વારા આત્મવિસ્મૃત હો કર અર્ચા કરનેવાલે ભક્તોં કા કલ્યાણ કરતે હૈં ઔર સમસ્ત ચરાચર કી કામનાઓં કો પૂર્ણ કરતે હૈં, ક્યોંકિ વે વાયુ કે સદૃશ સબકે પ્રાણ હૈં ઔર સબકે બાહર-ભીતર સમાન રૂપ સે વ્યાપ્ત હૈં.

અતઃ ભગવાન રામચંદ્રજી કી જીવની સબકે પ્રતિ યજ્ઞરૂપી

માતા-પિતા કા આજ્ઞાપાલન

સીતા અપને માતા-પિતા કી આજ્ઞા પાલન કરને મેં કભી નહીં ચૂકતી થી. માતા-પિતા સે ઉસે જો કુછ શિક્ષા મિલતી, શ્રી સીતા ઉસ પર બડા અમલ કરતી થી. મિથિલા સે બિદા હોતે સમય ઔર ચિત્રકૂટ મેં સીતાજી કો માતા-પિતા સે જો કુછ શિક્ષા મિલી હૈ, વહ સ્ત્રીમાત્ર કે લિયે પાલનીય હૈ—

હોયેહુ સંતત પિયહિ પિયારી, ચિર અહિબાત અસીસ હમારી.
સાસુસસુર-ગુરુ-સેવા કરેહૂ, પતિ-રુખ લખિ આયસુ અનુસરેહૂ.

પતિસેવા કે લિયે પ્રેમાગ્રહ

શ્રીરામ કો રાજ્યાભિષેક કે બદલે યકાયક વનવાસ હો ગયા. સીતાજી ને યહ સમાચાર સુનતે હી તુરંત અપના કર્તવ્ય નિશ્ચય કર લિયા. નૈહર-સસુરાર, ગહને-કપડે, રાજ્ય-પરિવાર, મહલ-બાગ, દાસ-દાસી ઔર ભોગ-રાગ આદિ સે કુછ મતલબ નહીં. છાયા કી તરહ પતિ કે સાથ રહના હી પત્ની કા એકમાત્ર કર્તવ્ય હૈ. ઇસ નિશ્ચય પર આ કર સીતા ને શ્રીરામ કે સાથ વનગમન કે લિયે જૈસા કુછ વ્યવહાર કિયા હૈ, વહ પરમ ઉજ્જ્વલ ઔર અનુકરણીય હૈ. શ્રીસીતાજી ને પ્રેમપૂર્ણ વિનય ઔર હઠ સે વનગમન કે લિયે પૂરી કોશિષ કી. સામ, દામ, નીતિ સભી વૈધ ઉપાયોં કા અવલંબન કિયા ઔર અંત મેં વહ અપને પ્રયત્ન મેં સફલ હુઈ. ઉસકા ધ્યેય થા કિસી ભી ઉપાય સે વન મેં પતિ કે સાથ રહ કર પતિ કી સેવા કરના. ઇસીકો વહ પરમ ધર્મ સમઝતી થી. ઇસીમેં ઉસે પરમ આનંદ કી પ્રાપ્તિ હોતી થી. વહ કહતી હૈ—

માતુ પિતા ભગિની પ્રિય ભાઈ, પ્રિય પરિવારુ સુહૃદ-સમુદાઈ.
સાસ-સસુર-ગુરુ-સજન સહાઈ, સુત સુંદર સુસીલ સુખદાઈ.
જહંલગિ નાથ નેહ અરુ નાતે, પિય બિનુ તિયહિં તરનિહુ તે તાતે.
તન-ધન-ધામ-ધરાન સુરરાજૂ, પતિબિહીન સબ સોક સમાજૂ.
ભોગ રોગ સમ, ભૂષન ભારુ, જમ જાતના સરિસ સંસારુ.

વન કે નાના કલેશોં ઔર કુટુંબ કે સાથ રહને કે નાના પ્રલોભનોં કો સુન કર ભી સીતા અપને નિશ્ચય પર અડગ રહતી હૈ. વહ પતિસેવા કે સામને સબ કુછ તુચ્છ સમઝતી હૈ.

નાથ સકલ સુખ સાથ તુમ્હારે, સરદ બિમલ બિધુ બદન નિહારે.

યહાંપર યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કિ સીતાજી ને એક બાર પ્રાપ્ત હુઈ પતિઆજ્ઞા કો બદલા કર દૂસરી બાર અપને મનોઅનુકૂલ આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે પ્રેમાગ્રહ કિયા. યહાંતક કિ જબ ભગવાન શ્રીરામ કિસી પ્રકાર ભી નહીં માને તો હૃદય વિદીર્ણ હો જાને તક કા સંકેત કર દિયા—

ઐસેઉ બચન કઠોર સુનિ, જૌં ન હૃદય બિલગાન;

તૌ પ્રભુ બિષમ બિયોગ-દુઃખ, સહિહહિં પાંવર પ્રાન.

અધ્યાત્મરામાયણ કે અનુસાર તો શ્રીસીતા ને યહાં તક સ્પષ્ટ [illegible]હ દિયા કિ—

> रामायणानि बहुशः श्रुतानि बहुभिर्द्विजैः ।
> सीतां विना वनं रामो गतः किं कुत्रचिद्वद ॥
> अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ।
> यदि गच्छति मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥
>
> (અ૦ ૨૯)

'મૈંને ભી બ્રાહ્મણોં કે દ્વારા રામાયણ કી અનેક કથાયેં સુની હૈં. કહીં ભી ઐસા કહા ગયા હો તો બતલાઇયે કિ કિસી ભી રામાવતાર મેં શ્રીરામ સીતા કો અયોધ્યા મેં છોડ કર વન ગયે હૈં. ઇસ બાર હી યહ નયી બાત ક્યોં હોતી હૈ? મૈં આપકી સેવિકા બન કર સાથ ચલૂંગી. યદિ કિસી તરહ ભી આપ મુઝે નહીં લે ચલેંગે તો મૈં આપકે સામને હી પ્રાણ ત્યાગ દૂંગી.' પતિસેવા કી કામના સે સીતા ને ઇસ પ્રકાર સ્પષ્ટરૂપ સે અવતારવિષયક અપની બડાઈ કે શબ્દ ભી કહ ડાલે.

વાલ્મીકિ રામાયણ કે અનુસાર સીતાજી કે અનેક રોને, ગિડગિડાને, વિવિધ પ્રાર્થના કરને ઔર પ્રાણત્યાગપૂર્વક પરલોક મેં પુનઃ મિલન હોને કા નિશ્ચય બતલાને પર ભી જબ શ્રીરામ ઉસે સાથ લે જાને કો રાજી નહીં હુએ તબ, સીતા કો બડા દુઃખ હુઆ ઔર વહ પ્રેમકોપ મેં આંખોં સે ગર્મ ગર્મ આંસુઓં કી ધારા બહાતી હુઇ નીતિ કે નાતે ઇસ પ્રકાર કુછ કઠોર વચન ભી કહ ગયી, કિ—'હે દેવ! આપ સરીખે આર્ય પુરુષ મુઝ જૈસી અનુરક્ત, ભક્ત, દીન ઔર સુખદુઃખ કો સમાન સમઝનેવાલી સહધર્મિણી કો અકેલી છોડ કર જાને કા વિચાર કરેં, યહ આપકો શોભા નહીં દેતા. મેરે પિતા ને આપકો પરાક્રમી ઔર મેરી રક્ષા કરને મેં સમર્થ સમઝ કર હી અપના દામાદ બનાયા થા.' ઇસ કથન સે યહ ભી સિદ્ધ હોતા હૈ કિ શ્રીરામ લડકપન સે અત્યંત શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી સમઝે જાતે થે. ઇસ પ્રસંગ મેં શ્રીવાલ્મીકિજી ઔર ગો૦ તુલસીદાસજી ને સીતારામ કે સંવાદ મેં જો કુછ કહા હૈ સો પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષ કે ધ્યાનપૂર્વક પઢને ઔર મનન કરને યોગ્ય હૈ.

સીતાજી કે પ્રેમ કી વિજય હુઇ, શ્રીરામ ને ઉસે સાથ લે ચલના સ્વીકાર કિયા. ઇસ કથાનક મે યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કિ પત્ની કો પતિસેવા કે લિયે—અપને સુખ કે લિયે નહીં—પતિ કી આજ્ઞા કો ઠુકરાને કા અધિકાર હૈ વહ પ્રેમ સે પતિસુખ કે લિયે ઐસા કર સકતી હૈ સીતા ને તો યહાં તક કહ દિયા થા 'યદિ આપ આજ્ઞા નહીં દેંગે તબ ભી મૈં તો સાથ ચલૂંગી. સીતાજી

યથાશક્તિ સત્કાર કરના ઉચિત હૈ.

ગુરુજનસેવા ઔર મર્યાદા

બડોં કી સેવા ઔર મર્યાદા મેં સીતા કા મન કિતના લગા રહતા થા, ઇસ બાત કો સમઝને કે લિયે મહારાજ જનક કી ચિત્રકૂટ-યાત્રા કે પ્રસંગ કો યાદ કીજિયે. ભરત કે વન જાને પર રાજા જનક ભી રામ સે મિલને કે લિયે ચિત્રકૂટ પહુંચતે હૈં. સીતા કી માતા શ્રીરામ કી માતાઓં સે-સીતા કી સાસુઓં સે-મિલતી હૈ ઔર સીતા કો સાથ લે કર અપને ડેરે પર આતી હૈ. સીતા કો તપસ્વિની કે વેષ મેં દેખ કર સબકો વિષાદ હોતા હૈ, પર મહારાજ જનક અપની પુત્રી કે ઇસ આચરણ પર બડે હી સંતુષ્ટ હોતે હૈં ઔર કહતે હૈં—

પુત્રિ પવિત્ર કિયે કુલ દોઉ, સુજસ ધવલ જગ કહ સબ કોઉ.

માતા-પિતા બડે પ્રેમ સે હૃદય સે લગા કર અનેક પ્રકાર કી સીખ ઔર આશિષ દેતે હૈં. બાત કરતે-કરતે રાત અધિક હો જાતી હૈ. સીતા મન મેં સોચતી હૈ કિ સાસુઓં કી સેવા છોડ કર ઇસિ અવસ્થા મેં રાત કો યહાં રહના અનુચિત હૈ, કિંતુ સ્વભાવ સે હી લજ્જાશીલા સીતા સંકોચવશ મન કી બાત માબાપ સે કહ નહીં સકતી—

કહતિ ન સીય સકુચિ મનમાહીં, ઇહાં બસબ રજની ભલ નાહીં.

ચતુર માતા સીતા કે મન કા ભાવ જાન લેતી હૈ ઔર સીતા કે શીલ-સ્વભાવ કી મન હી મન સરાહના કરતે હુએ માતા-પિતા સીતા કો કૌશલ્યા કે ડેરે મેં ભેજ દેતે હૈં. ઇસ પ્રસંગ સે ભી સ્ત્રિયોં કો સેવા ઔર મર્યાદા કી શિક્ષા લેની ચાહિયે.

નિર્ભયતા

સીતા કા તેજ ઔર ઉસકી નિર્ભયતા દેખિયે. જિસ દુર્દાન્ત રાવણ કા નામ સુન કર દેવતા ભી કાંપતે થે, ઉસીકો સીતા નિર્ભયતા કે સાથ કૈસે કૈસે વચન કહતી થીં. રાવણ કે હાથોં મેં પડી હુઈ સીતા અગ્નિ શિખા સે [illegible] કરતી હુઈ કહતી હૈ 'અરે દુષ્ટ નિશાચર તેરી આયુ [illegible] ગયી હૈ અરે મૂર્ખ! તૂ [illegible] [illegible]

જાયગા' ઇસસે યહ સમઝના ચાહિયે કિ પરમાત્મા કે બલ પર કિસી ભી અવસ્થા મેં મનુષ્ય કો ડરના ઉચિત નહીં. અન્યાય કા પ્રતિવાદ નિર્ભયતા કે સાથ કરના ચાહિયે. પરમાત્મા કે બલ કા અચ્છા ભરોસા હોતા તો રાવણ કા વધ કર કે સીતા કો શીઘ્ર સંગ્રામ મેં હનુમાન કી ભાંતિ ભગવાન હમેં ભી વિપત્તિ સે મુક્ત કરેંગે.

ધર્મ કે લિયે પ્રાણત્યાગ કી તૈયારી

વિપત્તિ મેં પડ કર ભી કભી ધર્મ કા ત્યાગ નહીં કરના ચાહિયે. ઇસ વિષય મેં સીતા કા ઉદાહરણ સર્વોત્તમ હૈ. લંકા કી અશોકવાટિકા મેં સીતા કા ધર્મનાશ કરને કે લિયે દુષ્ટ રાવણ કી ઓર સે કમ ચેષ્ટાએં નહીં હુઇ. રાક્ષસિયોં ને સીતા કો ભય ઔર પ્રલોભન દિખલા કર અત્યન્ત હી તંગ કિયા, પરંતુ સીતા તો સતિયા હી થી. ધર્મત્યાગ કા પ્રશ્ન તો વહાં ઉઠ હી નહીં સકતા. સીતા ને તો સ્વપ્ન મેં ભી અપને આદરણીય શરીર મેં ભી વિપત્તિ સે બચને કે હેતુ કભી દોષ નહીં આને દિયા. ઉસકી નિર્મલ ઔર ધર્મ સે પરિપૂર્ણ મન મેં કભી બુરી સૂરત કા હી નહીં આ સકી. અપને ધર્મ પર અટલ રહતી હુઇ સીતા દુષ્ટ રાવણ કા સદા તીખે ઔર નીતિયુક્ત શબ્દોં મેં તિરસ્કાર હી કરતી રહી. એક બાર રાવણ કે વાગ્બાણોં કે ન સહ સકને કે સબબ ઔર રાવણ કે દ્વારા માયા સે શ્રીરામ-લક્ષ્મણ કો મરે હુએ દિખલા દેને કે કારણ વહ મરને કો તૈયાર હો ગયી; પરંતુ ધર્મ સે ડિગને કી ભાવના સ્વપ્ન મેં ભી કભી ઉસકે મન મેં નહીં ઉઠી. વહ દિનરાત ભગવાન્ શ્રીરામ કે ચરણોં કે ધ્યાન મેં લગી રહતી થી. સીતાજી ને શ્રીરામ કો હનુમાન કે દ્વારા જો સંદેશા કહલાયા, ઉસસે પતા લગ સકતા હૈ કિ ઉનકી કૈસી પવિત્ર સ્થિતિ થી—

> નામ પાહરુ દિવસ નિસિ, ધ્યાન તુમ્હાર કપાટ;
> લોચન નિજ પદ-જન્ત્રિકા, પ્રાન જાહિં કેહિ બાટ.

ઇસસે સ્ત્રિયોં કો યહ શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે કિ પતિ કે વિયોગ મેં ભીષણ આપત્તિયાં આને પર ભી પતિ કે ચરણોં કા ધ્યાન રહે. મન મેં ભગવાન્ કે બલ પર પૂરી વીરતા, ધીરતા ઔર તેજ રહે. સ્વધર્મ કે પાલન મેં પ્રાણોં કી ભી આહુતિ દેને કો સદા તૈયાર રહે. ધર્મ જા કર પ્રાણ રહને મેં કોઇ લાભ નહીં, પરંતુ પ્રાણ જા કર ધર્મ રહને મેં હી કલ્યાણ હૈ 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः।'

સાવધાની

સીતાજી કી સાવધાની દેખિયે. જબ હનુમાનજી અશોકવાટિકા મેં સીતા કે પાસ જાતે હૈં તબ સીતા અપને બુદ્ધિકૌશલ સે સબ પ્રકાર ઉનકી પરીક્ષા કરતી હૈ. જબતક ઉસે યહ વિશ્વાસ નહીં હો જાતા કિ હનુમાન વાસ્તવ મેં શ્રીરામચંદ્ર કે દૂત હૈં, યક્તિસં-

પન્ન હૈં ઔર મેરી ખોજ મેં હી યહાં આયે હૈં તબ તક ખુલ કર બાત નહીં કરતી હૈં.

દામ્પત્ય પ્રેમ

જબ પૂરા વિશ્વાસ હો જાતા હૈ તબ પહલે સ્વામી ઔર દેવર કી કુશલ પૂછતી હૈ, ફિર આંસૂ બહાતી હુઇ કરુણાપૂર્ણ શબ્દોં મેં કહતી હૈ—હનુમાન! રઘુનાથજી કા ચિત્ત તો બડા હી કોમલ હૈ. કૃપા કરના તો ઉનકા સ્વભાવ હી હૈ. ફિર મુઝસે વહ ઇતની નિષ્ઠુરતા ક્યોં કર રહે હૈં? વહ તો સ્વભાવ સે હી સેવક કો સુખ દેનેવાલે હૈં, ફિર મુઝે ઉન્હોંને ક્યોં બિસાર દિયા હૈ? ક્યા શ્રીરઘુનાથજી કભી મુઝે યાદ ભી કરતે હૈં? હે ભાઈ! કભી ઉસ શ્યામસુંદર કે કોમલ મુખકમલ કો દેખ કર મેરી યે આંખેં શીતલ હોંગી? અહો! નાથ ને મુઝકો બિલકુલ ભુલા દિયા! ઇતના કહ કર સીતા રોને લગી, ઉસકી વાણી રુક ગયી!

બચન ન આવ નયન ભરિ બારી, અહહ નાથ! મોહિ નિપટ બિસારી.

ઇસકે બાદ હનુમાનજી ને જબ શ્રીરામ કા પ્રેમસંદેશ સુનાતે હુએ યહ કહા કિ માતા! શ્રીરામ કા પ્રેમ તુમસે દુગુના હૈ. ઉન્હોંને કહલવાયા હૈ—

તત્ત્વ પ્રેમકર મમ અરુ તોરા, જાનત પ્રિયા એક મન મોરા.
સો મન સદા રહત તોહિ પાહીં, જાનુ પ્રીતિરસ એતનહિ માહીં.

યહ સુન કર સીતા ગદ્દગદ હો જાતી હૈ, શ્રીસીતા-રામ કા પરસ્પર કૈસા આદર્શ પ્રેમ હૈ! જગત કે સ્ત્રીપુરુષ યદિ ઇસ પ્રેમ કો આદર્શ બના કર પરસ્પર ઐસા હી પ્રેમ કરને લગેં તો ગૃહસ્થ સુખમય બન જાય!

પર-પુરુષ સે પરહેજ

સીતાજી ને જયંત કી ઘટના યાદ દિલાતે હુએ કહા કિ 'હે કપિવર! તૂ હી બતા, મૈં ઇસ અવસ્થા મેં કૈસે જી સકતી હૂં? શત્રુ કો તપાનેવાલે શ્રીરામલક્ષ્મણ સમર્થ હોને પર ભી મેરી સુધિ નહીં લેતે, ઇસસે માલૂમ હોતા હૈ અભી મેરા દુઃખભોગ શેષ નહીં હુઆ હૈ.' યોં કહતે કહતે જબ સીતા કે નેત્રોં સે આંસુઓં કી ધારા બહને લગી, તબ હનુમાન ને ઉન્હેં આશ્વાસન દેતે હુએ કહા કિ 'માતા! કુછ દિન ધીરજ રક્ખો, શત્રુઓં કે સંહાર કરનેવાલે કૃતાત્મા શ્રીરામ ઔર લક્ષ્મણ થોડે હી સમય મેં યહાં આ કર રાવણ કા વધ કર તુમ્હેં અવધપુરી મેં લે જાયગે. તુમ ચિંતા ન કરો. યદિ તુમ્હારી વિશેષ ઇચ્છા હૈ, ઔર મુઝે આજ્ઞા દો તો મૈં ભગવાન શ્રીરામ કી ઔર તુમ્હારી દયા સે રાવણ કા વધ કર ઔર લંકા કો નષ્ટ કર તુમ્હેં પ્રભુ શ્રીરામચંદ્ર કે સમીપ લે જા સકતા હૂં. અથવા હે દેવિ! તુમ મેરી પીઠપર બૈઠ જાઓ, મૈં આકાશ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

... પતિવ્રતધર્મ કી રક્ષા કે લિયે, ઇતને દિન વિરહવિયોગ મેં અપને સ્વામી કે પાસ આને કે લિયે ભી ઉનકા સ્પર્શ નહીં કરના ચાહતી. કૈસા અદ્ભુત ધર્મ કા આદર્શ હૈ! [illegible] કિ ભારી આપત્તિ કે સમય ભી સ્ત્રી કો યથાસાધ્ય પરપુરુષ કે અંગો કા સ્પર્શ નહીં કરના ચાહિયે।

વિયોગ મેં વ્યાકુલતા

ભગવાન શ્રીરામ કો સીતા કા કિતના પ્રેમ થા ઔર ઉનકો મિલને કે લિયે ઉનકે હૃદય મેં કિતની અધિક વ્યાકુલતા થી, ઇસ બાત કા કુછ પતા અરણ્ય કે સમય સે લે કર લંકાવિજય તક કે સીતા કે વિવિધ વચનોં સે લગતા હૈ. ઉસ પ્રસંગ કો પઢતે-પઢતે ઐસા કૌન હૈ જિસકા હૃદય કરુણા સે ન ભર જાય? પરંતુ સીતાજી કી સચ્ચી વ્યાકુલતા કા સબસે બઢ કર પ્રમાણ તો યહ હૈ કિ શ્રીરઘુનાથજી મહારાજ ઉસકે લિયે વિરહવ્યાકુલ સાધુ મનુષ્ય કી ભાંતિ વિહ્વલ હો કર ઉન્મત્તવત્ રોને ઔર વિલાપ કરતે હુએ, ઋષિકુમારો, સૂર્ય, પવન, પશુ-પક્ષી ઔર જડ વૃક્ષલતાઓ સે સીતા કા પતા પૂછતે ફિરતે હૈં—

आदित्य ! भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥
लोकेषु सर्वेषु न नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
शंसस्व वायो ! कुलशालिनीं तां मृता हृता वा पथि वर्तते वा ॥

લોગોં કે કૃતાકૃત કો જાનનેવાલે હે સૂર્યદેવ! તૂ સત્ય ઔર અસત્ય કર્મોં કા સાક્ષી હૈ. મેરી પ્રિયા કો કોઇ હર લે ગયા હૈ યા વહ કહીં ચલી ગઇ હૈ ઇસ બાત કો તૂ ભલીભાંતિ જાનતા હૈ; અતએવ મુઝ શોકપીડિત કો સારા હાલ બતલા! હે વાયુદેવ! ત્રિલોકી મેં તુઝસે કુછ ભી છિપા નહીં હૈ, તેરી સર્વત્ર ગતિ હૈ. હમારે કુલ કી વૃદ્ધિ કરનેવાલી સીતા મર ગયી, હરી ગયી યા કહીં માર્ગ મેં ભટક રહી હૈ, જો કુછ હો સો યથાર્થ કહ.

હા ગુનખાનિ જાનકી સીતા, રૂપ-સીલ-વ્રત-નેમપુનીતા.
લછિમન સમુઝાયે બહુ ભાંતી, પૂંછત ચલે લતા તરુ પાંતી.
હે ખગ-મૃગ! હે મધુકર શ્રેની, તુમ્હ દેખી સીતા મૃગનૈની.

× × × ×

એહિ બિધિ ખોજત બિલપત સ્વામી, મનહું મહાબિરહી અતિકામી.

મુઝે યહ નહીં સમઝના ચાહિયે કિ ભગવાન શ્રીરામ 'મહાવિરહી ઔર અતિકામી' થે, સીતાજી કા શ્રીરામ કે પ્રતિ જિતના પ્રેમ થા ઔર જબ શ્રીરામ કે લિયે જિતની વ્યાકુલ થી કિ શ્રીરામ કો ભી વૈસા હી અભિનય કરના પડા. ભગવાન કા યહ પ્રણ હૈ—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

ભગવાન્ ને 'મહાવિરહી ઔર અતિકામી' કે સદૃશ લીલા કા [illegible] અભિનય કર દિયા. ઇસલિયે યહ શિક્ષા લેની ચાહિયે કિ યદિ હમ ભગવાન્ કો પાને કે લિયે વ્યાકુલ હોંગે તો ભગવાન્ ભી હમારે લિયે વૈસે હી વ્યાકુલ હોંગે; અતએવ હમ લોગોં કો ભગવાન્ કે લિયે ઐસી પ્રકાર વ્યાકુલ હોના ચાહિયે.

અગ્નિપરીક્ષા

સુન કર દિવ્ય સતી સીતા કી જો કુછ દશા હુઈ ઉસકા વર્ણન નહીં હો સકતા ! સ્વામી કે વચનબાણોં સે સીતા કે સમસ્ત અંગો મેં ભીષણ ઘાવ હો ગયે. વહ ફૂટ ફૂટ કર રોને લગી. ફિર કરુણા કો ભી કરુણાસાગર મેં ડુબો દેનેવાલે શબ્દોં મેં ઉસને ધીરે ધીરે ગદ્‌ગદ્ વાણી સે કહા—

હે સ્વામી ! આપ સાધારણ મનુષ્યોં કી ભાંતિ મુઝે ક્યોં ઐસે કઠોર ઔર અનુચિત શબ્દ કહતે હૈં ? મૈં અપને શીલ કી શપથ કર કે કહતી હૂં કિ આપ મુઝ પર વિશ્વાસ રખેં. હે પ્રાણ-નાથ ! રાવણ ને હરણ કરને કે સમય જબ મેરે શરીર કા સ્પર્શ કિયા થા, તબ મૈં પરવશ થી. ઇસમેં તો દૈવ કા હી દોષ હૈ. યદિ આપકો યહી કરના થા, તો હનુમાન કો જબ મેરે પાસ ભેજા થા તભી મેરા ત્યાગ કર દિયા હોતા તો અબતક મૈં અપને પ્રાણ હી છોડ દેતી !' સીતા ને બહુતસી બાતેં કહીં, પરંતુ શ્રીરામ ને કોઈ જવાબ નહીં દિયા. તબ શ્રીસીતાજી દીનતા ઔર ચિંતા સે ભરે હુએ લક્ષ્મણ સે બોલી—'હે સૌમિત્રિ! ઐસે મિથ્યાપવાદ સે કલંકિત હો કર મૈં જીના નહીં ચાહતી. મેરે દુઃખ કી નિવૃત્તિ કે લિયે તુમ યહીં અગ્નિ-ચિતા તૈયાર કર દો. મેરે પ્રિય પતિ ને મેરે ગુણોં સે અપ્રસન્ન હો કર જનસમુદાય કે મધ્ય મેરા ત્યાગ કિયા હૈ. અબ મૈં અગ્નિપ્રવેશ કર કે ઇસ જીવન કા અંત કરના ચાહતી હૂં.' વૈદેહી સીતા કે વચન સુન કર લક્ષ્મણ ને કોપભરી લાલ-લાલ આંખોં સે એક બાર શ્રીરામચંદ્ર કી ઓર દેખા, પરંતુ રામ કી રુચિ કે અધીન રહનેવાલે લક્ષ્મણ ને આકાર ઔર સંકેત સે શ્રીરામ કી રુખ સમઝ કર ઉનકી ઇચ્છાનુસાર ચિતા તૈયાર કર દી. સીતા ને પ્રજ્વલિત અગ્નિ કે પાસ જા કર દેવતા ઔર બ્રાહ્મણોં કો પ્રણામ કર દોનોં હાથ જોડ કર કહા—

यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥
यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥
(વા. રા. ૬, ૧૧૬, ૨૫-૨૬)

"હે સર્વલોકસાક્ષી અગ્નિદેવ ! યદિ મેરા મન કભી ભી શ્રીરામચંદ્ર સે ચલાયમાન ન હુઆ હો તો તુમ મેરી રક્ષા કરો. મેરા ચરિત્ર શુદ્ધ હોને પર ભી શ્રીરાઘવ મુઝે દુષ્ટા માનતે હૈં. યદિ મૈં વાસ્તવ મેં શુદ્ધ હૂં તો હે દેવ ! તુમ મેરી રક્ષા કરો."

ઇતના કહ કર અગ્નિ કો પ્રદક્ષિણા કર સીતા નિઃશંક હૃદય સે અગ્નિ મેં પ્રવેશ કર ગયી. સબ ઓર હાહાકાર મચ ગયા. બ્રહ્મા, શિવ, કુબેર, ઇંદ્ર, યમરાજ ઔર વરુણ આદિ દેવતા આ કર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ભી આપકો [illegible] મેં [illegible] રહને વાલી હૈ [illegible]
[illegible] આદિ કી [illegible] કા [illegible]
નહીં કર સકતા થા. ક્યોંકિ નિષ્કલંક સીતા [illegible] પવિત્ર હૈ
જૈસે આત્મવાન્ પુરુષ કીર્તિ કા ત્યાગ નહીં કર સકતા, ઉસી
પ્રકાર મૈં ભી સીતા કો [illegible] મેં
કભી ત્યાગ નહીં કર સકતા."

[illegible] આનન્દ મેં નિમગ્ન હો [illegible]
કિ આપ કિસી ભી [illegible] નારાજ ન હો. ઔર ઉસે
સન્તોષ કરાને કે લિયે [illegible] કિયા કરે.

ગૃહસ્થ ધર્મ

સીતા અપને સ્વામી ઔર દેવર કે સાથ [illegible] ઔર [illegible] હૈ. બડી બૂઢી સ્ત્રિયોં ઔર [illegible] કે ચરણોં મેં પ્રણામ કરતી હૈ, સબ કી સુખ કા ધ્યાન રખતા હૈ. [illegible] સીતા અપની સાસુઓં કી સેવા મેં લગતી હૈ ઔર ઉનકી ઐસી સેવા કરતી હૈ કિ ઉનકો સુખ હો જાના પડતા હૈ. સીતાજી ગૃહસ્થ કા સારા કામ સુચારુ રૂપ સે કરતી હૈં, જિસમેં સભી સંતુષ્ટ હૈં. ઇસસે યહ શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે કિ વિશેષ સે હોકને કી સાસ ઔર સભી બડી બૂઢી સ્ત્રિયોં કો પ્રણામ કરના ઔર સાસ આદિ કી મનસે મન સે સેવા કરની ચાહિયે, એવં ગૃહસ્થ કા સારા કાર્ય સુચારુ રૂપ સે કરના ચાહિયે.

સમાન વ્યવહાર

શ્રીસીતાજી ભરત, લક્ષ્મણ ઔર શત્રુઘ્ન ઈન દેવરોં કે સાથ પુત્રવત્ બર્તાવ કરતી થીં, ઔર ખાનપાન આદિ મેં કિસી પ્રકાર કા ભી ભેદ નહીં રખતી થીં. સ્વામી શ્રીરામ કે લિયે જૈસા ભોજન બનતા થા, ઠીક વૈસા હી સીતાજી અપને દેવરોં કે લિયે બનાતી થી. દેખને મેં યહ બાત છોટીસી માલૂમ હોતી હૈ કિંતુ ઇસી બર્તાવ મેં દોષ આ જાને કે કારણ કેવલ ખાને કી વસ્તુઓં મેં ભેદ રખને સે આજ ભારત મેં હજારોં સમ્મિલિત કુટુંબોં કી બૂરી દશા હો રહી હૈ. સીતાજી કે ઇસ બર્તાવ સે સ્ત્રિયોં કો ખાનપાન મેં સમાન વ્યવહાર રખને કી શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે

સીતાપરિત્યાગ

એક સમય ભગવાન રામ ગુપ્તચરોં કે દ્વારા સીતા કે સંબંધ મેં લોકાપવાદ સુન કર બહુત હી શોક કરતે હુયે લક્ષ્મણ સે કહને લગે કિ 'ભાઈ! મૈં જનતા હૂં કિ સીતા પવિત્ર ઔર યશસ્વિની હૈ, લંકા મેં ઇસને તેરે સામને જલતી હુઈ અગ્નિ મેં પ્રવેશ કર કે અપની પરીક્ષા દી થી ઔર સર્વલોકસાક્ષી અગ્નિદેવ ને સ્વયં પ્રકટ

હો કર સમસ્ત દેવતા ઔર ઋષિયોં કે સામને સીતા કે પાપરહિત હોને કી ઘોષણા કી થી; તથાપિ ઇસ લોકાપવાદ કે કારણ મૈંને સીતા કે ત્યાગ કા નિશ્ચય કર લિયા હૈ. ઇસ લિયે તૂ કલ પ્રાતઃકાલ હી સુમંત સારથી કે રથ મેં બૈઠા કર સીતા કો ગંગા કે ઉસ પાર તમસા નદી કે તીર પર મહાત્મા વાલ્મીકિ કે આશ્રમ કે પાસ નિર્જન વન મેં છોડ કર ચલા આ. તુઝે મેરે ચરણોં કી ઔર જીવન કી શપથ હૈ, ઇસ સંબંધ મેં તૂ મુઝસે કુછ ભી ન કહના. સીતા સે ભી અભી કુછ ન કહના.' લક્ષ્મણ ને દુઃખભરે હૃદય સે મૌન હો કર આજ્ઞા સ્વીકાર કી ઔર પ્રાતઃકાલ હી સુમંત સે કહ કર રથ જુડવા લિયા.

સીતાજી ને એક બાર મુનિયોં કે આશ્રમોં મેં જાને કે લિયે શ્રીરામ સે પ્રાર્થના કી થી; અતએવ લક્ષ્મણ કે દ્વારા વન જાને કી બાત સુન કર સીતાજી ને યહી સમઝા કિ સ્વામી ને ઋષિયોં કે આશ્રમોં મેં જાને કી આજ્ઞા દી હૈ ઔર વહ ઋષિપત્નિયોં કો બાંટને કે લિયે બહુમૂલ્ય ગહને કપડે ઔર વિવિધ પ્રકાર કી વસ્તુએં લે કર વન કે લિયે વિદા હો ગયીં. માર્ગ મેં અશકુન હોતે દેખ કર સીતા ને લક્ષ્મણ સે પૂછા-'ભાઈ! અપને નગર ઔર ઘર મેં સબ પ્રસન્ન તો હૈં ન?' લક્ષ્મણજીને કહા-'સબ કુશલ હૈ.' યહાંતક તો લક્ષ્મણ ને સહન કિયા, પરંતુ ગંગા કે તીરપર પહુંચતે હી મર્મવેદના સે લક્ષ્મણ કા હૃદય ભર આયા ઔર વહ દીન કી ભાંતિ ફૂટ ફૂટ કર રોને લગા. સંયમશીલ સુજન લક્ષ્મણ કો રોતે દેખ કર સીતા કહને લગી-'ભાઈ! તુમ રોતે ક્યોં હો? હમલોગ ગંગાતીરપર ઋષિયોં કે આશ્રમોં કે સમીપ આ ગયે હૈં, યહાં તો હર્ષ હોના ચાહિયે; તુમ ઉલટા ખેદ કર રહે હો. તુમ તો રાત-દિન શ્રીરામચંદ્રજી કે પાસ હી રહતે હો. ક્યા રાત્રિ કે વિયોગ મેં હી શોક કરને લગે? હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મુઝકો ભી રામ પ્રાણાધિક પ્રિય હૈં, પર મૈં તો શોક નહીં કરતી. ઇસ લડકપન કો છોડો ઔર ગંગા કે ઉસ પાર ચલ કર મુઝે તપસ્વિયોં કે દર્શન કરાઓ. મહાત્માઓં કો ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુએં બાંટ કર ઔર યથાયોગ્ય ઉનકી પૂજા કર એક હી રાત રહ કર હમ લોગ વાપસ લૌટ આવેંગે. મેરા મન ભી કમલનયન, સિંહસદૃશ [illegible] [illegible]

[illegible]

હૃદય મેં ધારણ કર કે પતિવ્રતધર્મ કા પાલન કરતી હુઈ વાલ્મીકિ મુનિ કે આશ્રમ મેં રહો.'

લક્ષ્મણ કે ઇન દારુણ વચનોં કો સુનતે હી સીતા મૂર્ચ્છિત–હો કર ગિર પડી. થોડી દેર બાદ હોશ આને પર રો કર વિલાપ કરને લગી ઔર બોલી–"હે લક્ષ્મણ! વિધાતા ને મેરે શરીર કો દુઃખ ભોગને કે લિયે રચા હૈ. માલૂમ નહીં, મૈંને કિતની જોડિયોં કો બિછુડાયા થા, જિસસે આજ મૈં શુદ્ધ આચરણવાલી સતી હોને પર ભી ધર્માત્મા પ્રિયપતિ રામ કે દ્વારા ત્યાગી જાતી હૂં. હે લક્ષ્મણ! પૂર્વકાલ મેં જબ મૈં વન મેં થી તબ તો સ્વામી કી સેવા કા સૌભાગ્ય મિલને કે કારણ વન કે દુઃખોં મેં ભી સુખ માનતી થી, પરંતુ હે સૌમ્ય! અબ પ્રિયતમ કે વિયોગ મેં મૈં આશ્રમ મેં કૈસે રહ સકૂંગી! જન્મ–દુઃખિની મૈં અપના દુખડા કિસકો સુનાઊંગી! હે પ્રભો! મહાત્મા, ઋષિ, મુનિ જબ મુઝે યહ પૂછેંગે કી તુઝકો શ્રીરઘુનાથજી ને ક્યોં ત્યાગ દિયા, ક્યા તુમને કોઇ બુરા કર્મ કિયા થા! તો મૈં ક્યા જવાબ દૂંગી? હે સૌમિત્રે! મૈં આજ હી ઇસ ભાગીરથી મેં ડૂબ કર અપના પ્રાણ દે દેતી, પરંતુ મેરે અંદર શ્રીરામ કા વંશબીજ હૈ, યદિ મૈં ડૂબ મરૂં તો મેરે સ્વામી કા વંશ નાશ હો જાયગા! ઇસી લિયે મૈં મર ભી નહીં સકતી. હે લક્ષ્મણ! તુમકો રાજાજ્ઞા હૈ તો તુમ મુઝ અભાગિની કો યહીં છોડ કર ચલે જાઓ પરંતુ મેરી કુછ બાતેં સુનતે જાઓ.

"મેરી ઓર સે મેરી સારી સાસુઓં કા હાથ જોડ કર ચરણ–વંદન કરના ઔર ફિર મહારાજ કો મેરા પ્રણામ કહ કર કુશલ પૂછના! હે લક્ષ્મણ! સબકે સામને સિર નવા કર મેરા પ્રણામ કહના ઔર ધર્મ મેં સદા સાવધાન રહનેવાલે મહારાજ સે મેરી ઓર સે યહ નિવેદન કરના—

"जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।
भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥
अहं त्यक्ता च ते वीर अयशो भीरुणा जने ।
यच्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥
मया च परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ।
वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥
यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ।
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥
यत्तु पौरजनं राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ।
अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥
यथाऽपवादः पौराणां तथैव रघुनन्दन ।
पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥

प्राणैरपि प्रियं तस्मात्भर्त्तुः कार्यं विशेषतः ।

(વા૦ રા૦ ૭. ૪૮. ૧૨-૧૮)

"હે રાઘવ ! આપ જિસ પ્રકાર મુઝકો તત્ત્વ સે શુદ્ધ સમઝતે હૈં ઉસી પ્રકાર નિત્ય અપને મેં ભક્તિવાલી ઔર અનુરક્ત ચિત્તવાલી ભી સમઝિયેગા. હે વીર ! મૈં જાનતી હૂં કિ આપને લોકાપવાદકો દૂર કરને ઔર અપને કુલ કી કીર્તિ કાયમ રખને કે લિયે હી મુઝકો ત્યાગ દિયા હૈ; પરંતુ મેરે તો આપ હી પરમગતિ હૈં. હે મહારાજ! આપ જિસ પ્રકાર અપને ભાઈયોં કે સાથ બર્ત્તાવ કરતે હૈં, પ્રજા કે સાથ ભી વહી બર્ત્તાવ કીજિયેગા. હે રાઘવ ! યહી આપકા પરમ ધર્મ હૈ, ઔર ઇસીસે ઉત્તમ કીર્તિ મિલતી હૈ. હે સ્વામિન્ ! પ્રજા પર ધર્મયુક્ત શાસન કરને સે હી પુણ્ય પ્રાપ્ત હોતા હૈ. અતએવ ઐસા કોઇ બર્તાવ ન કીજિયેગા જિસસે પ્રજા મેં અપવાદ હો. હે રઘુનંદન ! મુઝે અપને શરીર કે લિયે તનિક ભી શોક નહીં હૈ, ક્યોંકિ સ્ત્રી કે લિયે પતિ હી પરમ દેવતા હૈ, પતિ હી પરમ બન્ધુ હૈ ઔર પતિ હી પરમ ગુરુ હૈ. નિત્ય પ્રાણાધિક પ્રિય પતિ કા પ્રિય કાર્ય કરના ઔર ઉસીમેં પ્રસન્ન રહના, સ્ત્રી કા યહ સ્વાભાવિક ધર્મ હી હૈ." ક્યા હી માર્મિક શબ્દ હૈં ! ધન્ય સતી સીતા, ધન્ય ધર્મપ્રેમ ઔર પ્રજાવત્સલતા ! ધન્ય ભારત કા સતીધર્મ, ધન્ય ભારતીય દેવિયોં કા અપૂર્વ ત્યાગ.

સીતાજી કહને લગી—"હે લક્ષ્મણ ! મેરા યહ સંદેશ મહારાજ સે કહ દેના. ભાઇ ! એક બાત ઔર હૈ, મૈં ઇસ સમય ગર્ભવતી હૂં, તુમ મેરી ઓર દેખ કર ઇસ બાત કા નિશ્ચય કરતે જાઓ, કહીં સંસાર મેં લોગ યહ અપવાદ ન કરેં કિ સીતા વન મેં જા કર સંતાન પ્રસવ કરતી હૈ."

સીતા કે ઇન વચનોં કો સુન કર દીનચિત્ત લક્ષ્મણ વ્યાકુલ હો ઉઠે ઔર સિર ઝુકા કર સીતા કે પૈરોં મેં ગિર ફૂફકાર માર કર જોર જોર સે રોને લગે ફિર ઉઠ કર સીતાજી કી પ્રદક્ષિણા કી ઔર દો ઘડી તક ધ્યાન કરને કે બાદ બોલે—'માતા ! હે પાપરહિતા સતિ ! તુમ ક્યા કહ રહી હો ? મૈંને આજ તક તુમ્હારે ચરણોં કે હી દર્શન કિયા હૈ, કભી સ્વરૂપ નહીં દેખા આજ ભગવાન રામ કે પરોક્ષ મેં તુમ્હારી ઓર કૈસે [illegible] હૂં. [illegible] પ્રણામ કર કે યહ રોતે હુયે [illegible] ઔર ઇધર [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] આદિત્ય, [illegible] કરની ચાહિયે [illegible] ન દિખાવે. વાલ્મીકિ કે આશ્રમ મેં [illegible] મેં અન્તઃપુર મેં [illegible] ચાહિયે કિ યદિ [illegible] સ્ત્રિયોં કો અન્તઃપુર મેં રહના ચાહિયે [illegible] મેં હી રહના ચાહિયે.

પાતાલપ્રવેશ

જો શ્રી અપને ધર્મ કા [illegible] કરતી હૈ, [illegible] મેં ઇતર પરિણામ સ્પષ્ટ હી દેખતા હૈ. ભગવાન [illegible] અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતે હૈં ઔર લવ–કુશ કે દ્વારા રામાયણ કા મધુર ગાન સુન કર મુગ્ધ હો જાતે હૈં. તબ લવ–કુશ કી પહચાન હોતી હૈ ઔર શ્રીરામ કી આજ્ઞા સે સીતા વહાં બુલાયી જાતી હૈ. સીતા શ્રીરામ કા ધ્યાન કરતી હુઈ સિર નીચા કિયે હાથ જોડ કર વાલ્મીકિ ઋષિ કે પીછે–પીછે રોતી હુઈ આ રહી હૈ. વાલ્મીકિ મુનિ સભા મેં આ કર જો કુછ કહતે હૈં ઉસસે સારા [illegible] સિદ્ધ હોતા હૈ ઔર સારા દેશ સીતા–રામ કે વ્યવહાર સે [illegible] હો ઉઠતા હૈ. વાલ્મીકિ ને સીતા કે નિષ્પાપ હોને કી શપથ કરતે હુએ યહાં તક કહ ડાલા કિ 'મૈંને હજારોં વર્ષોં તક તપ કિયા હૈ, મૈં ઉસ તપ કી શપથ ખા કર કહતા હૂં કિ યદિ સીતા દુષ્ટ આચારવાલી હો તો મેરે તપ કે સારે ફલ નષ્ટ હો જાયં. મૈં અપની દિવ્ય દૃષ્ટિ ઔર જ્ઞાનદૃષ્ટિદ્વારા વિશ્વાસ દિલાતા હૂં કિ સીતા પરમ શુદ્ધ હૈ.' વાલ્મીકિ કી પ્રતિજ્ઞા કો સુન કર ઔર સીતા કો સભા મેં આયી હુઈ દેખ કર ભગવાન શ્રીરામ ગદ્‌ગદ હો ગયે ઔર કહને લગે કિ 'હે મહાભાગ! મૈં જાનતા હૂં કિ જાનકી શુદ્ધ હૈ, લવ–કુશ મેરે હી પુત્ર હૈં. મૈં રાજધર્મપાલન કે લિયે હી પ્રિયા સીતા કા ત્યાગ કરને કો બાધ્ય હુઆ થા. અતએવ આપ મુઝે ક્ષમા કરે !'

ઉસ સભા મેં બ્રહ્મા, આદિત્ય, વસુ, રુદ્ર, વિશ્વેદેવ, વાયુ, સાધ્ય, મહર્ષિ, નાગ, સુપર્ણ ઔર સિદ્ધ આદિ બૈઠે હુએ હૈં, ઉન સબકે સામને રામ ફિર યહ કહતે હૈં કિ 'ઇસ જગત મેં વૈદેહી શુદ્ધ હૈ ઔર ઇસ પર મેરા પૂર્ણ પ્રેમ હૈ--शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ।' ઇતને મેં કાષાયવસ્ત્ર ધારણ કિયે હુએ સતી સીતા નીચા ગર્દન કર શ્રીરામ કા ધ્યાન કરતી હુઈ ભૂમિ કી ઓર દેખને લગી ઔર બોલી—

यथाऽहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

(વા૦ રા૦ ૭. ૯૭. ૧૫–૧૭)

'યદિ મૈંને રામ કો છોડ કર કિસી દૂસરે કા કભી મન સે ભી ચિંતન ન કિયા હો તો હે માધવી દેવિ! તૂ મુઝે અપને મેં લે લે, હે પૃથ્વી માતા! મુઝે માર્ગ દે. યદિ મૈંને મન, કર્મ ઔર વાણી સે કેવલ રામ કા હી પૂજન કિયા હો તો હે માધવી દેવી! મુઝે અપને મેં લે લે. હે પૃથ્વી માતા! મુઝે માર્ગ દે. યદિ મૈં રામ કે સિવા ઔર કિસીકો ભી ન જાનતી હોઉં યાની કેવલ રામ કો હી ભજનેવાલી હૂં યહ સત્ય હો તો હે માધવી દેવી! મુઝે અપનેમેં સ્થાન દે ઔર હે પૃથ્વી માતા! મુઝે માર્ગ દે.'

ઇન તીન શપથોં કે કરતે હી અકસ્માત્ ધરતી ફટ ગયી, ઉસમેંસે એક ઉત્તમ ઔર દિવ્ય સિંહાસન નિકલા. દિવ્ય સિંહાસન કો દિવ્ય દેહ ઔર દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણધારી નાગોં ને અપને મસ્તક પર ઉઠા રક્ખા થા ઔર ઉસ પર પૃથ્વીદેવી બૈઠી હુઈ થીં. પૃથ્વીદેવી ને સીતા કા દોનોં હાથોં સે આલિંગન કિયા ઔર 'હે પુત્રી! તેરા કલ્યાણ હો' કહ કર ઉસે ગોદ મેં બૈઠા લિયા. ઇતને મેં સબકે દેખતે–દેખતે સિંહાસન રસાતલ મેં પ્રવેશ કર ગયા. સતી સીતા કે જયજયકાર સે ત્રિભુવન ભર ગયા!

સીતા–પરિત્યાગ કે હેતુ

યહાં યહ પ્રશ્ન હોતા હૈ કિ 'ભગવાન શ્રીરામ બડે દયાલુ ઔર ન્યાયકારી થે, ઉન્હોંને નિર્દોષ જાન કર ભી સીતા કા ત્યાગ ક્યોં કિયા?' ઇસમેં પ્રધાનતઃ નિમ્નલિખિત પાંચ કારણ હૈં, ઇન કારણોંપર ધ્યાન દેને સે સિદ્ધ હો જાયગા કિ રામ કા યહ કાર્ય સર્વથા ઉચિત થા:—

૧–રામ કે સમીપ ઇસ પ્રકાર કી બાત આયી થી—

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।
यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥

કિ [illegible] હુઈ સીતા કો ઘર [illegible] દૂસરોં કે યહાં [illegible] કરતી હૈ.' [illegible]

[illegible] કે ભગવાન ને યહ કૈસા કિ [illegible] નિર્ણય હૈ [illegible]
વૃદ્ધિ મેં હૈ, [illegible] હૈ, [illegible] હૈ [illegible]
ઇસમેં યહાં લિખા હૈ કિ [illegible] કો [illegible]
માની હૈ. ઐસા હૈ તો [illegible] આદર્શ બિલકુલ [illegible], [illegible]
મેં વર્ણસંકરતા કી વૃદ્ધિ હોતી, અતએવ [illegible] કે ધર્મ કી રક્ષા
કે લિયે પ્રજાવિરોધ [illegible] કા ત્યાગ [illegible] કિયે [illegible] કે
ત્યાગ મેં રામ કો [illegible] દુઃખ [illegible], ઉનકા હૃદય વિદીર્ણ હો ગયા,
ઉનકે હૃદય કી દશા કા પૂરા અનુભવ તો કોઈ કર ભી નહીં સકતા,
કિંતુ વાલ્મીકિ રામાયણ ઔર ઉત્તરરામચરિત કે પઢને સે કિંચિત્
દિગ્દર્શન હો સકતા હૈ. શ્રીરામ ને વહાં પ્રજાધર્મ કી રક્ષા કે લિયે
વ્યક્તિધર્મ કા બલિદાન કર દિયા. પ્રજારંજન કે [illegible] મેં
આત્મસ્વરૂપા સીતા કી આહુતિ દે દી! ઇસસે ઉનકી [illegible] કા
પતા લગતા હૈ. સીતા રામ હૈં ઔર રામ સીતા હૈં. શક્તિ ઔર
શક્તિમાન્ મિલ કર હી જગત્ કા નિયંત્રણ કરતે હૈં, અતએવ સીતા
કે ત્યાગ મેં કોઈ આપત્તિ નહીં. ઇસ લોકસંગ્રહ કે હેતુ સે ભી
સીતા કા ત્યાગ ઉચિત હૈ.

૨–ધોબી કી સંખ્યા મેં દો સીતા કા ઝૂઠા અપવાદ કરનેવાલે લોગ થે. યહ અપવાદ ત્યાગ કે બિના મિટ નહીં સકતા થા; ઔર યદિ સીતા વાલ્મીકિ કે આશ્રમ મેં રહ કર વાલ્મીકિ કે દ્વારા પ્રતિજ્ઞા કે સાથ શુદ્ધ ન કી જાતી ઔર પૃથ્વી મેં ન સમાતી તો શાયદ યહ અપવાદ મિટતા ભી નહીં, સંભવ હૈ ઔર ભી જાતા; ઔર સીતા કા નામ આજ જિસ ભાવ સે લિયા જાતા હૈ શાયદ વૈસે ન લિયા જાતા ઇસ હેતુ સે ભી સીતા કા ત્યાગ ઉચિત હૈ.

૩–સીતા શ્રીરામ કી પરમભક્તા થી, ઉનકી આશ્રિતા થી, ઉનકી પરમ પ્યારી અર્દ્ધાંગિની થી, ઐસી પરમપુનીતા સતી કો નિષ્ઠુરતા કે સાથ ત્યાગને કા દોષ ભગવાન્ શ્રીરામ ને અપને ઉપર ઈસી લિયે લે લિયા કિ ઈસસે સીતા કે ગૌરવ કી વૃદ્ધિ હુઈ, સીતા કા ઝૂઠા કલંક ભી મિટ ગયા ઔર સીતા જગત્પૂજ્યા બન ગયી. ભગવાન અપને ભક્તોં કા ગૌરવ બઢાને કે લિયે અપને ઉપર દોષ લે લિયા કરતે હૈં ઔર યહી યહાં પર ભી હુઆ.

× × × ×

× × × ×

અનેક કારણોં સે સીતા કા નિર્વાસન રામ કે લિયે ઉચિત હી થા. અસલી બાત તો યહ હૈ કિ ભગવાન રામ ઔર સીતા સાક્ષાત્ નારાયણ ઔર શક્તિ હૈં. એક હી મહાન તત્ત્વ કે દો રૂપ હૈં. ઉનકી લીલા વે હી જાનેં. હમ લોગોં કો આલોચના કરને કા કોઇ અધિકાર નહીં. હમેં તો ચાહિયે કિ ઉનકી દિવ્ય

લીલાઓં સે લાભ ઉઠાવેં ઔર અપને મનુષ્યજીવન કો પવિત્ર કરેં.

માનવલીલા મેં શ્રીસીતાજી ઇસ બાત કો પ્રમાણિત કર ગયીં કિ બિના દોષ ભી યદિ સ્વામી સ્ત્રી કો ત્યાગ દે તો સ્ત્રી કા કર્તવ્ય હૈ કિ ઇસ વિપત્તિ મેં દુઃખમય જીવન બિતા કર ભી અપને પાતિવ્રતધર્મ કી રક્ષા કરે, પરિણામ ઉસકા કલ્યાણ હી હોગા.

ઉપસંહાર

સત્ય ઔર ન્યાય અંત મેં અવશ્ય હી શુભ ફલ દેંગે. સીતા ને અપને જીવન મેં કઠોર પરીક્ષાયેં દે કર સ્ત્રીમાત્ર કે લિયે યહ મર્યાદા સ્થાપિત કર દી કિ જો સ્ત્રી આપત્તિકાલ મેં સીતા કી ભાંતિ ધર્મ કા પાલન કરેગી ઉસકી કીર્તિ સંસાર મેં સદા કે લિયે પ્રકાશિત હો જાયગી. સીતા મેં પતિભક્તિ, સીતા કા ભરત-લક્ષ્મણ ઔર શત્રુઘ્ન કે સાથ નિર્દોષ વાત્સલ્ય-પ્રેમ, સાસુઓં કે પ્રતિ સેવાભાવ, સેવકોં કે સાથ પ્રેમ કા બર્તાવ, નૈહર ઔર સસુરાલ મેં સબકે સાથ આદર્શ પ્રીતિ ઔર સબકે સંમાન કરને કી ચેષ્ટા, ઋષિયોં કી સેવા, લવ-કુશ જૈસે વીર પુત્રોં કા માતૃત્વ, ઉનકો શિક્ષા દેને કી પટુતા, સાહસ, ધૈર્ય, તપ, વીરત્વ ઔર આદર્શ ધર્મપરાયણતા આદિ સભી ગુણપૂર્ણ વિકસિત ઔર સર્વથા અનુકરણીય હૈં. હમારી જો માતાયેં ઔર બહનેં પ્રમાદ, મોહ ઔર આસક્તિ કો ત્યાગ કર સીતા કે ચરિત્ર કા અનુકરણ કરેંગી ઉનકે અપને કલ્યાણ મેં તો શંકા હી ક્યા હૈ, વે અપને પતિ ઔર પુત્રોં કો ભી તાર સકતી હૈં. અધિક ક્યા, જિસપર ઉનકી દયા હો જાયગી ઉસકા ભી કલ્યાણ હોના સંભવ હૈ. ઐસી સતીશિરોમણિ પતિવ્રતા સ્ત્રી દર્શન ઔર પૂજન કે યોગ્ય હૈ. મનુષ્યોં કે દ્વારા હી નહીં બલ્કિ દેવતાઓં કે દ્વારા ભી વહ પૂજનીય હૈ ઔર અપને ચરિત્ર સે ત્રિલોકી કો પવિત્ર કરનેવાલી હૈ.

યદ્યપિ શ્રીસીતાજી સાક્ષાત્ ભગવતી ઔર પરમાત્મા કી શક્તિ થી, તથાપિ ઉસને અપને મનુષ્યજીવન મેં લોકશિક્ષા કે લિયે જો ચરિત્ર કિયે હૈં, વે સબ ઐસે હૈં કિ જિનકા અનુકરણ સભી સ્ત્રિયાં કર સકતી હૈં. સંસાર કી મર્યાદા કે લિયે હી સીતા-રામ કા અવતાર થા. અતએવ ઉનકે ચરિત્ર ઔર ઉપદેશ અલૌકિક ન હો કર ઐસે વ્યાવહારિક થે કિ જિનકો કામ મેં લા કર હમલોગ લાભ ઉઠા સકતે હૈં. જો સ્ત્રી યા પુરુષ યહ કહ કર કર્તવ્ય સે છૂટના ચાહતે હૈં કિ 'શ્રીસીતા-રામ સાક્ષાત્ શક્તિ ઔર ઈશ્વર થે; હમ ઉનકે ચરિત્રોં કા અનુકરણ નહીં કર સકતે.' વે કાયર ઔર અભક્ત હૈં. વે શ્રીરામ કો ઈશ્વર કા અવતાર કેવલ કથનભર કે લિયે હી માનતે હૈં. સચ્ચે ભક્તોં કો તો શ્રીરામસીતા કે ચરિત્ર કા યથાર્થ અનુકરણ હી કરના ચાહિયે. (''કલ્યાણ''ના ૨ માસ્યાંક.થી)

૩૪–एक मुसलमान रामभक्त

સિદ્ધ ફકીર શાહ જલાલુદ્દીન વસાલી

(લેખકઃ–શ્રી. જમુનાપ્રસાદજી શ્રીવાસ્તવ)

(૧)

જો વ્યક્તિ જીતે-જી પરમાત્મા મેં મિલ જાતા હૈ ઉસે 'વસાલી' કહતે હૈં. યહ શબ્દ ફારસી ભાષા કા હૈ. ઇસકી વ્યાખ્યા કવિ વસીરામજી ને અત્યંત સરલ ઔર સરસ ભાષા મેં ઇસ પ્રકાર કી હૈ–

ઐસા કામ કીજે ઉઠિ રાત દીજે જિસ રાહ મેં પીવ કો પાઇયે જૂ.
'હમ-તુમ' સે ન્યારે હો રહિયે નિત્ય હસિયે, ખેલિયે, ગાઇયે જૂ;
મુએ મુક્ત મીત કી ચાહ કૈસી જો પૈ જીવતે પીવ ન પાઇયે જૂ;
વહી અંત સમય જહં જાવના હૈ તહં જીવતે ક્યોં નહીં જાઇયે જૂ.

ખુરાસાન કે શાહ જલાલ-ઉદ્દીન વસાલી 'સખી હુસ્ન પરસ્ત' અર્થાત્ 'શૃંગાર-નિષ્ઠા' કે ભક્ત થે. શ્રીરામચંદ્રજી કે ઉપાસક હોને કે અતિરિક્ત વે ઉનકી અલૌકિક મધુર છબિ પર મોહિત ભી થે. ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ શ્રીરામચંદ્રજી અત્યંત સુંદર, સ્વરૂપવાન ઔર સુકુમાર હૈં. ઉનકી ભક્તિ કરને તથા ઉનકા નામ જપને સે નિશ્ચય હી મુક્તિ મિલતી હૈ, જૈસા કિ કવિ 'ખુસ્તર' ને ઉર્દૂ-રામાયણ મેં કહા હૈ—

ફિરે વરદે જબાં જો કોઇ યહ 'નામ', ગુલસ્તાને જહાંમેં પાય આરામ.
નજાતે હર વશર ઇસ 'નામ' સે હૈ, કિ આખિર કામ 'સીતારામ' સે હૈ.
ઇબાદતકા નહીં હૈ આજકલ કામ, ફકત કાફી હૈ 'સીતારામ'કા નામ.

મહાત્મા 'વસાલી' ભ્રમણ કરતે હુએ પંજાબ પ્રાંત કે મુલતાન-નગર મેં જા નિકલે થે. ઉસી નગર મેં પંડિત ટેકચંદજી કથા-વાચક રહતે થે. વે બડે વિદ્વાન ઔર સુયોગ્ય વક્તા થે. પ્રતિદિન સંધ્યાસમય સમઇ માઇ કે ચબૂતરે પર રામાયણ કી કથા બાંચતે થે. ઉનકા સ્વર અત્યંત કોમલ ઔર મધુર થા. શ્રોતાઓં કો વહ ખૂબ રિઝાતે થે, પદ-પદાર્થોં કી વ્યાખ્યા સુંદર સરલ ઔર સરસ શબ્દોં મેં કરતે થે, જિસસે સ્ત્રિયાં ઔર છોટે છોટે-બચ્ચે ભી આસાની સે સમઝ લેતે થે. જિસ રસ કા વે વર્ણન કરતે ઉસકા તો ચિત્ર હી ખિંચ દેતે થે. ઇન સબ સામગ્રિયોં સે ઉનકી કથા ખૂબ જમતી થી. દૂર દૂર સે લોગ આતે ઔર કઇ સહસ્ર શ્રોતા ઇકટ્ઠે હો કર કથા સુના કરતે થે.

(૨)

રાજા જનક કી ફુલવારી કા પ્રસંગ થા. મિથિલાવાસી શ્રી-રામચંદ્રજી કી અદ્ભુત છબિ પર મુગ્ધ થે, પંડિતજી ને ઉનકી

અલૌકિક છવિ કા વર્ણન ઈતની સુંદર ઔર સરસ ભાષા મેં કિયા કિ શ્રોતાગણ સુન કર ગદ્દગદ્દ હો ગયે ઔર બેઈખ્તયાર ઉનકી જબાન સે નિકલ ગયા—

કિસીકી આંખ મેં જાદૂ તેરી જબાઁ મેં હૈ.

કુછ રાત્રિ બીતે કથા સમાપ્ત હુઈ. શ્રોતાગણ આરતી લે કર અપને-અપને ઘર જાને લગે, પંડિતજી ને અપની પુસ્તક બાંધના આરંભ કિયા. ઈસી બીચ મેં શાહ સાહેબ ને આ કર કહા—

"પંડિતજી! આપકી પદ-પદાર્થ કી વ્યાખ્યા સુન કર મૈં અત્યંત પ્રસન્ન હો ગયા હૂં, કૃપા કર કે યહ બતલાઈયે કિ યહ કૌનસી બહુઅર્થ-ગૌરવાન્વિત પુસ્તક હૈ ઔર ઈસમેં કિસ યુસફ કે સમાન સુંદર વ્યક્તિ કે સૌંદર્ય ઔર લાવણ્ય કા વર્ણન હૈ."

"શાહસાહેબ! હિમાલય સે કુછ દૂરી પર એક વિશાલ નગર બસા હૈ. ઉસકા નામ અયોધ્યા હૈ. વહ સૂબે અવધ કી રાજધાની હૈ. વહાં મહારાજા દશરથ રાજ્ય કરતે થે. વે બડે પ્રતાપી ઔર ધર્માત્મા થે. મહાપ્રભુ રામચંદ્રજી ઉન્હીંકે સુપુત્ર થે. વે અત્યંત સુંદર, શૂરવીર ઔર બુદ્ધિમાન્ થે—

ગુણસાગર નાગર બરબીરા, સુંદર સ્યામલ ગૌર શરીરા.

યહ રામાયણ હૈ. ઈસમેં ઉન્હીં કી મંગલમય લીલા કા વર્ણન હૈ. કહિયે, આપકો ઉનકી કથા અચ્છી તો લગતી હૈ?"

"પંડિતજી! મૈં કઈ દિનોં સે યહાં રોજ આ કર કથા સુનતા હૂં, બડા આનંદ આતા હૈ. મૈં તો શાહજાદે અવધ કા આશિક હો ગયા હૂં. દીન વ દુનિયા સે મુંહ મોડ ઉન્હીંકે કૂચે મેં મુકીમ હૂં."

"શાહસાહેબ! આપ કથા કે બડે પ્રેમી હૈં. કૃપા કર કે પ્રતિદિન આયા કીજિયે! મૈં અપને પાસ હી બૈઠા લિયા કરૂંગા."

"હાં, હાં! મૈં તો રોજ સબસે પહલે આતા હૂં ઔર સબસે પીછે જાતા હૂં; લેકિન મુઝે યહાં કોઈ બૈઠને નહીં દેતા. ખડે-ખડે સુન લેતા હૂં. અચ્છા અબ જાતા હૂં, કલ ફિર આઊંગા."

(૩)

શાહસાહેબ કો [illegible] ... મુસલમાનોં કે કાનોં મેં પહુંચી. વે અત્યંત કોધિત હુએ [illegible] ... મૌલવી [illegible] ... મુસલમાનોં કે [illegible] ... સાહેબ ને [illegible] ... ઔર [illegible]

[illegible]

અર્થાત્ મૈં પ્રેમ પંથ કા પથિક હૂં. મુઝે મુસલમાની કી જરૂરત નહીં હૈ.

ઔર અંત મેં યહ કહ કર—

> દરબાન મેરી યહ હૈ, મેરા ફરમાન હૈ જહાં,
> આલમ નૂ નજર તો તુઝે દેખતા રહૂં

મુખોંસે કથા મેં મસ્ત આયે.

વાજ હો જાને પર કાદર સાહેબ કી ખોજ હુઈ, પરંતુ વે મિલે નહીં, મિલે તો કૈસે મિલે. રોજ ફન્દે દૂસરે દિન કથા મેં આયે. યહાં વે પંડિતજી કે પાસ બૈઠે ઔર પ્રેમ સે કથા સુન રહે થે. નૈનોં સે અશ્રુપાત હો રહા થા. તન-મન કી સુધિ નહીં થી. ઉનકી યહ દશા દેખ કર મુસલમાનોં કો સંદેહ હુઆ કિ હો ન હો, પંડિતજી ને હી શાહ સાહેબ કો ગુમરાહ કર કે મુસલમાન સે કાફિર બના લિયા હૈ. સબ લોગ ઉનકે ઊપર બિગડ પડે. મૌલવી સાહેબ ને ધમકા કર કહા—

"પંડિતજી! જો કુછ હુઆ સો હુઆ. કલ સે કથા મત બાંચો. અપના પોથી-પત્રા યહાં સે ઉઠા લે જાઓ, વરના..............."

પંડિતજી બેચારે સીધે-સાદે થે ઔર મૌલવી સાહેબ કો અચ્છી તરહ જાનતે થે, બોલે—

"અચ્છા! કલ સે મૈં કથા નહીં બાંચૂંગા. આપ ઇતમીનાન રખેં."

(૪)

દૂસરે દિન કથા બંદ હો ગયી. બાલકાંડ સમાપ્ત હો ચુકા થા. પંડિતજી ને પ્રાતઃકાલ હવન કર કે દૂસરે શહર કા માર્ગ પકડા. રાસ્તે મેં શાહ સાહેબ મિલે, ઉન્હોંને પહચાન કર કહા—

"કહાં ચલે જા રહે હો? પંડિતજી! જરા ઉસ દિલદાર કા પતા તો દેતે જાઓ."

પંડિતજી ને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોં સે કહા—

"શાહસાહેબ! ઇસ સમય તો જાન લે કર ભાગા જા રહા હૂં. કદરને સે પકડે જાને કા ડર હૈ, વરના મૈં આપકો પ્યારે પ્રભુ કા ચરિત્ર અવશ્ય સુનાતા."

શાહસાહેબ સિદ્ધ ફકીર થે, ઉન્હોંને કહા—

"પંડિતજી! ડરો મત! મૈં તુમ્હેં યહ અસા (છડી) દેતા હૂં. પૃથ્વીપર પટક દેને સે વહ અજદહા હો જાયગા ઔર સબ લોગ ડર કર ભાગ જાયંગે. ધૂલ મેં ડાલ દોગે તો વહ અપની અસલી સૂરત મેં આ જાયગા, ઉસે હાથ મેં લિયે ફિરના, તુમ તો મેરે દિલદાર કી હિકાયત સુનાતે હો; તુમ્હેં ડર કિસ બાત કા હૈ?"—

અહલે દુનિયા કાફિરાને મુતલક અંદ, રોજો શબ દર જક જકો દરવકવ અંદ,

અર્થાત્--

મહાજાલ જંગલ ભયંકર ભવ મેં જાન ફંસેરે,
મહામૂઢ બે મતલબ ઝક ઝક કરતે સાંઝ સબેરે.

"અચ્છા ! જરા ફિર તો સમઝા દો કિ શાહજાદે અવધ કે હસીન હૈં."

બેચારે પંડિતજી ક્યા કરતે. પોથી ખોલ કર બૈઠ ગયે. રઘુનાથજી કી અપાર શોભા કા વર્ણન કરને લગે. જનકપુર કી સ્ત્રિ કિસ પ્રકાર મોહિત હો કર નિછાવર હુઇ થીં ઔર ધનુષયજ્ઞ કે સમ દેશ દેશ કે રાજા ઔર મહારાજા કિસ પ્રકાર ઉનકી અતુલિત છવિ પે બેદામ બિક ગયે થે; ઇન્હીં સબ બાતોં કા સવિસ્તર વર્ણન કર રહે ઔર આનંદ મેં મગ્ન હો કર યહ ગાને લગે--

ધરણી કા ભાર હરને, યહી રામ અબ બને હૈં.
પાપોં કા ઘન ઉડાને ઘનસ્યામ અબ બને હૈં.
વિષ્ણુ ! યહી વિશ્વંભર ! યહી નીલકંઠધારી,
યહી પરબ્રહ્મ ઇશ્વિર ! યહી હૈં રામ મુરારી.

શાહ સાહેબ મસ્ત હો ગયે, ઉન્હોંને અપની સિદ્ધિયોં સે પ્યા કી કથા સુનાનેવાલે કી કુછ સેવા કરના ચાહા. ઔર બોલે--'વાહ પંડિતજી ! વાહ વાહ, ખૂબ સુનાયા.'

'અચ્છા ! માંગો ક્યા માંગતે હો ?'

પંડિતજી ને ખૂબ સોચ વિચાર કર તીન ચીજેં માંગીં--

(૧) મૈં પુત્રહીન હૂં, મેરે એક પુત્ર હો જાય.
(૨) મેરી મૃત્યુ અનાયાસ હો, ઔર
(૩) શ્રીરામજી કે ચરણોં મેં પ્રીતિ હો.

"અચ્છા લો, દો વરદાન અભી દેતા હૂં. તીસરા જબ ફિ મિલોગે ઔર દિલદાર કી બાતેં સુનાઓગે તબ દૂંગા."

યહી તો અસલી ચીજ થી. પંડિતજી અપની ભૂલ પર પછતા હુવે કિ મૈંને પહલે યહી ક્યોં ન માંગા, ઉનસે કહા, "ફિર મૈં આપકો કહાં પાઉંગા ?"

"યાર કે કૂચે મેં મેરા યાર તુમ્હેં ખિંચ કર મેરે પાસ પહુંચા દેગા. અચ્છા, અબ જાઓ."

પંડિત ટેકચંદ બિદા હુયે. શાહ સાહેબ ઝૂમતે-ઝામતે નિશ્ચિન્ત મસ્તાના ઢંગ ગાતે હુયે યાર કે રંગ કી તરહ ચલે--

દિલદાર યાર પ્યારે ગલિયોં મેં મેરી આ જા,
[illegible]

(૫)

[illegible]
[illegible]

મેં પહુંચને પર ઉન્હેં જો અસીમ આનંદ પ્રાપ્ત હુઆ ઉસકા વર્ણન કૌન કર સકતા હૈ ? વે ઉસી અપાર આનંદ મેં મગ્ન હો કર ઇષ્ટદેવ પ્યારે શ્રીરામ કી આરાધના મેં લગ ગયે. ઇતને મેં એક સજ્જન વહાં સે નિકલે. ઉન્હોંને શાહ સાહેબ કો અકેલા દેખ કર કહા—

"શાહ સાહેબ ! અકેલે કૈસે બૈઠે હો ?"

મહાત્મા વસાલી કા ધ્યાન ભંગ હો ગયા. ઉન્હોંને કિસી પ્રકાર અપની વિરહ-વેદના કો રોક ઔર ક્રોધ કો શાંત કર કહા—

"અભી તક તો અકેલા નહીં થા, અપને દિલદાર કે સાથ મજે ઉડા રહા થા. હાં, તુમ્હારે આ જાને સે અલબત્તા ધ્યાન ટૂટ ગયા ઔર મૈં અકેલા હો ગયા."

યહ ઉપદેશ-ભરે વચન સુન કર વહ અત્યંત લજ્જિત હુઆ. હાથ જોડ કર ક્ષમા માંગને લગા ઔર પ્રણામ કર ચલા ગયા.

(૬)

અનંતર મહાત્મા વસાલી ને ઇષ્ટધામ કી પરિક્રમા કરને કા વિચાર કિયા. ભગવદ્ભક્તોં કો યહ કાર્ય કિતના સુખકર હોતા હૈ, સો તો કોઇ ભક્ત હી જાનતા હૈ. આજકલ કે શૌકીનોં કો ઇસકા ક્યા પતા ? મૌલાના રૂમ સાહેબ ને ફરમાયા હૈ—

ન મન બેહૂદા ગિર્દે કૂચ, વા બાજાર મી ગરદમ.
મજાકે આશક કી દારમ, પયે દીદાર મી ગરદમ.

અર્થાત્ મૈં યોં હી અસભ્ય કી ભાંતિ ગલિયોં ઔર બાજારોં મેં નહીં ઘૂમતા, મુઝે પ્રેમ કા ચસકા લગ ગયા હૈ, મૈં પ્રિયતમ પ્રભુ કો ખોજતા ફિરતા હૂં.

એક દૂસરે સંત કા કથન હૈ—

આં જમીને કિ નિશાને કફે પાયે તૂ બુઅદ,
સાલહા સિજદયે સાહેબ નજરા ખુઆહિદ બુદ.

અર્થાત્—

પરમ સુહાવન તવ પદ અંકિત ભૂમિ,
સદા રહેંગે સજ્જન પ્રેમી ચૂમિ. (શરણજી)

અર્થાત્ પ્રભુપદ-અંકિત ભૂમિ કી મહિમા કા ક્યા કહના હૈ ! વહ તો ભગવદ્ભક્તોં કી સદા વંદનીયા હૈ.

યહી સબ સોચતે ઔર યહ કહતે હુએ—

નેહ-સરોવર મેં ધંસિકે કહિબો હંસિ ખેલ નહીં હૈ.

આનંદપૂર્વક અયોધ્યાજી કી ગલિયોં મેં વિચરને લગે. ઉન દિનોં અયોધ્યાજી મેં મંદિર થોડે હી થે, પરંતુ ઉનકે ભીતર ઇનકા પ્રવેશ હોના એક અસંભવ બાત થી. ઇધર પ્રિયતમ કે દીદાર કી લાલસા, ઉધર પુજારિયોં કી દુત્કાર, ઇન દોનોં પ્રતિદ્વન્દ્વી સ્થિતિયોં કે સંઘર્ષ મેં વિરહી મહાત્માજી કે હૃદય મેં દર્શનલાભ કી

જ્વાલા ઔર ભી જોર સે ધધક ઉઠી. ઉન્હેં બડા દુઃખ હુઆ, પરં નિયમ હૈ જો જિસકી યાદ કરતા હૈ વહ ભી ઉસકી યાદ કરત હૈ. કહા ભી હૈ—

તુલસી કમલન જલ બસે, રવિ શશિ બસે અકાસ;
જો જાકે મન મેં બસે, સો તાહિકે પાસ.

ઔર ભી—

જિસકો હમ ચાહે ન ચાહે ક્યા મજાલ.
દિલ સે લેકિન ઉસકો ચાહા ચાહિયે;

ઔર ભી—

અસર હૈ જજબ-ઉલ્ફત મેં તો ખિંચકર આ હી જાવેંગે,
હમેં પરવાહ નહીં ઇસકી, અગર વહ તનકે બૈઠે હૈં.

અંત મેં જબ ઉનકી બેચૈની બહુત બઢ ગયી તબ યહ આકાશવાણી હુઇ—

"ઐ વસાલી, જલ્દ આ ! મૈં તુઝસે મિલને કે લિયે તડપ રહા હૂં."

ઇસ આકાશવાણી કો સુનતે હી મહાત્મા વસાલી કા શરીર પુલકિત હો ગયા. આનંદ કે મારે ઉનકે નેત્રોં સે આંસૂ છલક પડે ઉનકી જબાન સે બરબસ નિકલ પડા—

ઐ કિ દર હેચ જાનદારી જા ણુલ અજબ માંદઅમ કિ હરજાઈ.
સર્વ રહિત સબ ઉર પુર બાસી.

(૭)

અનંતર મહાત્મા વસાલી શ્રીસરયૂજી કે કિનારે ગયે. વિમલ વર વારિ કો દેખ કર પ્રેમ સે પરિપૂર્ણ હો ગયે. જલ ઔર થલ કી ઉન્હેં સુધિ નહીં રહી. ગુદડી પહને હુએ હી બીચ ધારા મેં કૂદ પડે. ઘાટ પર લોગ સ્નાન-ધ્યાન કર રહે થે, યહ દેખ ઉન્હેં આશ્ચર્ય હુઆ. સબોંને જાના કિ શાહ સાહેબ ડૂબ ગયે. કઈ મનુષ્ય ઝટપટ કૂદ પડે. સ્વર્ગદ્વારઘાટ, લછમનઘાટ આદિ સબ છાન ડાલે; પરંતુ ઉનકા પતા ન લગા. આષાઢ કા મહિના થા. સરયૂજી બડે વેગ સે બહ રહી થીં. સબ લોગ નિરાશ હો કર બૈઠ રહે. અંત મેં એક પહર કે પશ્ચાત્ વે ગુપ્તારઘાટ પર નિકલે. ઉનકા સંપૂર્ણ શરીર ભીગા થા, પરંતુ ગુદડી સૂખી થી—

ગર વદરિયા ખદવ વજ્દએ મુશ્ક,રિસ્તએ દલકશાં ન ગરદદ નમ.

અર્થાત્

પ્રેમ પગા જો બૂડઇ સરિતા માંહિ, એકહુ તાગ ગુદડિ કો ભીજે નાંહિ.

વિનાયક

શાહ સાહેબ કિનારે બડે હો કર ઇધર-ઉધર દેખને લગે. ઉન્હોંને ઇસ સમય કે દૃશ્ય કા વર્ણન ઇસ પ્રકાર કિયા હૈ:—

દો શ રેદ રમ વસ્લ હમ.મે, દીદમ આન્ન હકે દિલારામે.

સાગરે હિજરકે મ મિનાકે, તજ઼ુરે અફરોં મેં ગુમ જોશ મેં.
મેરા દર્દ બા મજ઼ન જૂનોં, મરહમે યૂં પુરે ગમુર્દ કામેં.
કુન્દ ચોપે વ મરદુમ મ્યાનકે, મગર મરગે વ સાજિરે આરામે.
શાદ દર વસ્લ હોશ પરેશાં, શાદ દરકિયામ કરતા મ્યાન મેં.
આશિકોરા હમી નમૂદ મ્યાં, કિ ઝમો જ઼ુના કુર્સી કામોં.
મું મરા દીદ ઝમે બાદ નશર્મીંદ, નાનવજ઼ંદ જરજ઼ મ્યાનામે.
મુનદેવર ચુના મુદમ હિન મોદ, પશ્મ અજ઼ હોશ દરમદે નામે.
મી નદાનમ કી અંદાં હેરત, વ 'વમ.વી' કે દાર મેનામે.
કિ વસ્લરમાને હિસ મુરી મુજ઼ હેરત, દરમેંજ઼ની પાં કિ મજ઼રદર મોગ્ન.

અર્થાત્

ગયઉં કાન્હ મેં સરિના તીર, દેખેઉં સુભગ એક મનિ મીર.
મધુર મનોહર પીર નિશંક, રુચિ-મુખ કોમલ સારંગ અંક.
સુધર ઉડાનિ સુવાસિત આના, વય કિશોર અતિ મંજ સુખદાના.
ચિનવત ચોખ ભ્રુકુટિ જર ભાકે, નયન અતિ મદ મધુરસ છાકે.
કબહૂં છબિયુત ભાવ જનાવે, કબહૂં કદાચ કથા દરસાવે.
પ્રેમિન ફંદ અસ પરે લખાઈ, મુખ છબિ પંક્તિ ધર્મ મુદાઈ.
એયક કચ કુંચિત ઘુંઘુરારે, જનુ દસધામ ધર્મ મુનિ ધારે.
મમ હિચ લખિ ભૂ ખંક સંભારેઉ, છબિપ્રસાદ જનુ દેન હંકારેઉ.
ચકિત થકિત ચિન ભયઉં અચેતા, સુધ બુધ બિસરી ધર્મક-ખેતા.
નહિં જાનો તિહિ છિન મોહિ કોઠી, કો સદેશ જતાયઉ મોહી.
પ્રિયતમ પ્રભુ તજી આન, જનિ દેખિય હિમકી અખનિ;
જો દેખિય મતિમાન, તાસુ પ્રકાશહિં જાનિયે.

મહાત્મા વસાથી કુછ દિન સ્વર્ગદ્વાર ઔર મણિપર્વત પર રહે. ફિર વે પ્રમોદ વન કો ચલે આયે ઔર વહીં રહને લગે.

(૮)

પંડિત ટેકચંદજી શાહ સાહેબ કો ખોજતે હુયે અયોધ્યાજી મેં આયે, પરંતુ વે નહીં મિલે. તબ ઉન્હોંને ઇસ અભિપ્રાય સે કિ ખ્યાતિ હોતે હી જલ્દી હોંગે, આ જાયંગે, રામાયણ કી કથા બાંચના આરંભ કર દિયા. કથા ખૂબ જમતી થી. સહસ્રોં મનુષ્ય ઇકટ્ઠે હોતે થે. એક દિન જબ કથાસમાપ્તિ હો ચૂકી ઔર હવન હોને કે ઉપરાન્ત પૂજન ચઢ ચૂકી, તબ પંડિતજી ને ઉદાસ હો કર કહા— 'રંગ પીલે પડ ગયે જિનકે લિયે, વે શાહજી આયે ન દમભર કે લિયે.'

ઇસી બીચમેં શાહસાહેબ ભી આ પહુંચે. વ્યાસાસન છૂ જાને કે ભય સે ઉન્હોંને દૂર સે હી પાચ દાને પવ કે પુસ્તક પર ફેંક દિયે. દાને ચમકદાર થે. પાર્શ્વવર્તિયોં ને બીન કર પંડિતજી કો દિયે. યથાર્થ મેં વે સોને કે થે. યહ દેખ કર લોગ દંગ રહ ગયે. પંડિતજી ને વ્યાસાસન સે ઉતર કર અભિવાદન કિયા ઔર અપને આને કા કારણ

કહ સુનાયા. શાહસાહેબ ને કહા—

"અચ્છા! યહાં સે નિપટ કર પ્રમોદ–વન મેં બેર કે વૃક્ષ કે નીચે આઓ!"

યહ કહ કર શાહ સાહેબ ચલે ગયે. પંડિતજી ને પોથીપત્રા બાંધ, શ્રોતાઓં સે વિદા હો પ્રમોદ–વન કી રાહ લી. કુછ શ્રોતાઓં ને પીછા કિયા; પરંતુ ઉન્હોંને યહ કહ કર કિ, ઉનકે સાથ રહને સે શાહસાહેબ કે દર્શન નહીં મિલેંગે, ઉન્હેં લૌટા દિયા. ઇસ પર ભી એક વ્યક્તિ ચુપકે–ચુપકે પીછે ચલા હી ગયા. પંડિતજી ને પ્રમોદ વન મેં પહુંચ, બેર કે વૃક્ષ કે નીચે ખોજ કી; પરંતુ શાહસાહેબ નહીં મિલે. તબ વે વહીં ઠહર ગયે. પરંતુ દૂસરા વ્યક્તિ જો પીછે પીછે આયા થા, નિરાશ હો કર લૌટ ગયા. ઉસકે જાતે હી શાહ સાહેબ બેર કે વૃક્ષ કે નીચે પ્રકટ હુયે. પંડિતજી ને હાથ જોડ કર વિનતિ કી ઔર કહા—

"શાહસાહેબ! આપકી કૃપા સે પુત્રરત્ન તો મિલ ગયા, અબ મેરા ઇચ્છિત તીસરા વરદાન દીજિયે."

"અચ્છા! જો કુછ કલ કથા મેં પાયા હૈ, ઉસે દાન કર કે રાત કો ઇસી સ્થાન પર આ જાઓ. પરંતુ આજ કી તરહ કિસી ઔર કો અપને સાથ મેં મત લાના."

(૯)

પંડિતજી ને ઉસી દિન સબ કુછ દાન કર દિયા. સાંજ હોતે હી ભિખારી બન કર શાહસાહેબ કે આશ્રમ મેં પહુંચે ઔર વિનતિ કી–

"મૈં આપકા સેવક હાજીર હૂં."

મહાત્મા વસાલી ઉસ સમય નેત્ર મૂંદે હુયે ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્રજી કી અનૂપ રૂપરાશિ કા અસીમ આનંદ લુટ રહે થે. ઉનકી ઉસ સમય કી અવસ્થા કા વર્ણન કરતે હુયે કિસી કવિ ને કહા હૈ–

તુઝ મેં ફના હૂં ઔર તુઝીમેં ફના રહૂં,
આ જાય તૂં નજર તો તુઝે દેખતા રહૂં.

મહાત્માજી ને આંખેં મૂંદે હી મૂંદે કહા—

"હાં! આ ગયે? અચ્છા, કહો!"

મામુકામાને કય દિલ દારેમ, રુખ વ દુનિયા ચરાં નમી આરેમ.
બુલ બુલાનેમ કજ કજા વ કદર, ઓફતાદા બુદા જ ગુલજારેમ.
મુર્ગ શાખ દરખ્ત લાહૂ તેમ, ગેન્દરે દુરેં ગંજ ઇસરારેમ.

શાહસાહેબ કહતે જાતે થે ઔર પંડિતજી દુહરાતે જાતે થે. અંત મેં શાહ સાહેબ ને કહા—

"અચ્છા! અબ તેરી અરદાસ હો ગા."

પંડિતજી ને કહા—

"મૈં આપકા સેવક ટેકચંદ હૂં."

- "હાં! હાં,' અચ્છા, વલીરામ હો જા."

અબ પંડિત ટેકચંદજી ભી 'હિન્દી' કી તરહ મસ્ત હો ગયે. ઉનકા નામ 'વલીરામ' પડા. મામુકીમાં કી 'તીન શેરે' પઢ કર વે ફારસી ઔર અરબી કે બડે વિદ્વાન્ હો ગયે. ઉનકા બનાયા હુઆ 'દિવાને-વલીરામ' અબ ભી આદર કી દૃષ્ટિ સે દેખા જાતા હૈ.

મહાત્મા વસાલી પ્રમોદ વન મેં રહતે થે ઔર પંડિત વલીરામજી મણિકૂટ પર વિચરતે થે. રાત્રિ કો જબ કભી દોનોં મિલ જાતે થે તબ 'ખૂબ બન આતી જો મિલ બૈઠતે દિવાને દો' વાલી કહાવત ચરિતાર્થ હોતી થી.

કુછ દિન પશ્ચાત્ મહાત્મા વસાલી ને જીવનયાત્રા સમાપ્ત કર સાકેતવાસ કિયા, ઉનકી સમાધિ ઉસી બેર વૃક્ષ કે નીચે અબતક મૌજૂદ હૈ.

(૧૦)

'મામુકીમાં' નામકી પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકા મહાત્મા વસાલી હી કી નિર્માણ કી હુઈ હૈ. આધી રાત્રિ કે સમય યહ કવિતા અનાયાસ હી ઉનકે મુંહ સે નિકલ ગયી થી. દૂસરે હી દિન લખનઉ કે કીલકાલ કી મજલિસ મેં પીરજાદા નકીશાહ ને ઇસે ગા કર સુનાયા. લોગોં ને બહુત પસંદ કિયા. સબ જગહ પ્રચાર હો ગયા, યહાં તક કિ વહ મકતબોં મેં જારી હો ગયી ઔર પાઠશાલાઓં મેં અબ ભી પઢાયી જાતી હૈ.

એક દિન મૌલાના નજીર, શાહ સાહેબ સે મિલને આયે. ઉન્હોંને બડે પ્રેમ સે યહ કવિતા સુનાયી. શાહસાહેબ ને કહા:-મૈંને તો કિસીકો ઇસે લિખાયા તક નહીં! આપકો કૈસે પ્રાપ્ત હુઇ! મૌલાના સાહેબ ને લખનઉ કીલકાલ કી મજલિસ મેં સુન કર યાદ કર લેને કા સંપૂર્ણ વૃત્તાન્ત કહ સુનાયા. શાહ સાહેબ કો બડા આશ્ચર્ય હુઆ. અપને પ્રિયતમ કા રહસ્ય સમઝ કર વે ચુપ હો રહે.

એક દિન જનકપુર મેં સ્વામી જનકરાજકિશોરીશરણજી કે મુખ સે અનાયાસ હી યહ પદ નિકલ ગયે થે—

ચિત લે ગયો ચુરાય જુલફોં મેં લલા.
હમ જનની વે કૃપાસિંધુ હૈં, તબ ઉનમેં ભઈ પ્રીતિ ભલા.
વિરહી જન કો દુખ ઉપજાવત કરત નયે નયે આરંભ કલા.
પ્રેમલતા! પ્રીતમ બે દરદી છાંડિ હમેં કિત ગયો ચલા.

ઉન્હોંને યહ પદ કિસીકો લિખાયા ભી નહીં થા, પરન્તુ જબ વે અયોધ્યાજી મેં આયે તો વહ ભી વહી પદ કિસી કો ગાતે સુના. ઉન્હેં બડા આશ્ચર્ય હુઆ.

શ્રીમાધવેન્દ્રપુરીજી જગન્નાથજી સે લૌટતે સમય મથુરા મેં શ્રીગોપાલજી કે મંદિર મેં ઠહર ગયે ઉસ સમય મેં બાહર ભી નિર્ભ

થી. ઉસે પા કર વે અત્યંત પ્રસન્ન હુયે. જી ચાહા કિ કુછ ઔર મિલતી તો પાતે, પરંતુ સંકોચ કે કારણ માંગ નહીં સકે. રાત્રિ કો શ્રીગોપીનાથજી સ્વયં ભંડારે સે ખીર લે કર ઉનકે પાસ લાયે. વે અત્યંત લજ્જિત હુયે. અપની જીહ્વા કો ધિક્કાર દેને લગે. અનંતર હાથ જોડ કર પ્રાર્થના કી—

"જીવનધન! ઈતના કષ્ટ ક્યોં ઉઠાયા?"

ભગવાન ને કહા "ક્યા તુમને નહીં સુના હૈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી ને અર્જુન સે ક્યા કહા થા—

હમ ભક્તન કે! ભક્ત હમારે, સુન અર્જુન! પ્રતિજ્ઞા મોરી;
યત વ્રત્ત ટરત ન ટારે! હમ ભક્તન કે! ભક્ત હમારે!

ઈતના કહ વે અંતર્ધાન હો ગયે.

માધવેંદ્રપુરીજી પ્રતિષ્ઠા કે ભય સે રાત્રિ હી કો વહાં સે ભાગ ખડે હુએ. ભોર હોતે હી વે દસ કોસ પર નિકલ આયે. વહાં ગાંવ વાલોં કો યહ કહતે સુના કિ ગોપીનાથજી ને રાત કો ખીર ચુરા કર માધવેંદ્રપુરીજી કો પવાઇ, ઇન્હેં બડા આશ્ચર્ય હુઆ. બંગાલિયોં મેં કહાવત હૈ—

પ્રતિષ્ઠાર ભયે પુરી જાય પાલાઇયા, પુરી પ્રતિષ્ઠા આગે જાય ગોંડાઈયા.

અર્થાત્ જિસ પ્રતિષ્ઠા કે ભય સે માધવેંદ્રપુરીજી ભાગે વહ પ્રતિષ્ઠા ઉનકે આગે આગે દૌડી.

પ્રાતઃકાળ મંદિર ખુલા. ભગવાન કે વસ્ત્રોં પર ખીર દેખ કર સબકો આશ્ચર્ય હુઆ. ભગવાન ને ખીર કી ચોરી ઔર ઉસ ચોરી કા કારણ પ્રકટ કર દિયા. ઉસી સમય સે ઉનકા 'ખીરચોર' નામ પડા.

મહાત્માઓં કે ચરિત્ર મેં ઐસી હી વિચિત્રિતાએં હોતી હૈં. પ્રિયતમ પ્રભુ કે ઇન રહસ્યોં કો વહી સમઝ સકતા હૈ, જો ઇન રહસ્યોં કી બાતેં જાનતા હૈ.

ધન્ય હૈ મહાત્મા વસાલી. આપકો ઔર આપકે અલૌકિક પ્રેમ કો! ઉસ યવનકાલ મેં ભી આપને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી કી વિમલ ભક્તિ કા આસ્વાદન કર કે હિંદુઓં કી આંખેં ખોલ દીં. બાબુ હરિશ્ચંદ્રજી ને ઠીક હી કહા હૈ--

ઇન મુસલમાન હરિજનન પર કોટિન હિંદુન વારિયે.

બોલો ભક્ત ઔર ઉનકે પ્યારે ભગવાન્ સિયાવર રામચંદ્રજી કી જય!

("કલ્યાણ"ના રામાયણાંકમાંથી)

૩૫–भारत के कुछ अद्‌भुत पदार्थ

(લેખકઃ–શ્રી. સંતરામ)

સકલ પદારથ હૈં જગ માહીં, કર્મહીન નર પાવત નાહીં.

યહ કથન જિતના હમ ભારતનિવાસિયોં પર ચરિતાર્થ હોતા હૈ, ઉતના શાયદ હી કિસી દૂસરે દેશવાલોં પર હોતા હો. ભારતમહી નાના દુર્લભ રત્નોં સે ભરી પડી હૈ; પર હમ લોગ અપની અજ્ઞતા કે કારણ ઉન રત્નોં કો પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે. વિદેશી આતે હૈં, અટક ઔર ઝેલમ કે જૂગર્ભ સે લાખોં મન મિટ્ટી કા તેલ નિકાલ લે જાતે હૈં. કાશ્મીર કી ભૂમિ તેલ ઔર કોયલે સે પરિપૂર્ણ હૈ; પર હમમેં ઉનકો પ્રાપ્ત કરને કી બુદ્ધિ નહીં. જો ભારતવસુંધરા આજ હમારે લિયે નરક બન રહી હૈ, અંગ્રેજોં કી બુદ્ધિ ઔર વિજ્ઞાન કે પ્રતાપ સે વહી ઉનકે લિયે કામધેનુ હૈ. યહ ઉનકે લિયે મર્ત્યલોક મેં હી સ્વર્ગ કા સુખ દેનેવાલી હૈ. કહને કા તાત્પર્ય યહ કિ ઇસ દેશ મેં અનેક ઐસે દુર્લભ પદાર્થ પાયે જાતે હૈં જિનકા જ્ઞાન હો જાને સે હમ અસીમ લાભ ઉઠા સકતે હૈં. ઇસ લેખ મેં મૈં દો–તીન ઐસી હી વસ્તુઓં કા વર્ણન કરના ચાહતા હૂં.

૧–વિષ ચૂસનેવાલા સાંપ કા મનકા અથવા મણિ

યોં તો મૈંને બહુત દિનોં સે સુન રક્ખા થા કિ સાંપ કે સિર મેં એક મનકા યા મણિ હોતી હૈ. વહ રાત કો દીપક કે સમાન પ્રકાશ દેતી હૈ. કિસીકો સાંપ કાટ જાય તો વહ મનકા ઉસકે વિષ કો ચૂસ લેતા હૈ ઔર રોગી ચંગા હો જાતા હૈ. પર મૈં ઇસે એક કોરી ગપ હી સમઝતા થા. મુઝે ઇસકી સત્યતા પર વિશ્વાસ ન થા. પરંતુ હાલ મેં મુઝે સાપ કા મનકા દેખને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ હૈ.

લાહૌર મેં પંજાબ પબ્લિક લાઇબ્રેરી નામ કા એક પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય હૈ. ઉસકે સહાયક પુસ્તકાધ્યક્ષ શ્રીયુત રામલભાયા નામ કે એક સજ્જન હૈં. યહ મનકા ઉન્હીંકે પાસ હૈ. આપ ઉસે એક છોટી સી ડિબિયા મેં રખતે હૈં. ડિબિયા મેં મનકે કે અતિરિક્ત એક છોટાસા કાઠ કા ટુકડા ઔર ગીદડ–સીંગી ભી રહતી હૈ. યે દોનોં ચીજેં ભી આપકો ઉસી સપેરે ને (મદારીને) દી હૈં, જિસને સાંપ કા મનકા દિયા થા. ઇસ કાષ્ઠખંડ મેં યહ વિશેષતા બતાઇ જાતી હૈ કિ જહાં સાપ ડસે ઉસ ઘાવ કે ગિર્દ ઇસસે લકીર ખિંચ દેને યા ઇસે બાંધ દેને સે વિષ ઉસી અંગ યા સ્થાન મેં બંદ હો જાતા હૈ—શરીર કે શેષ ભાગ મેં નહીં પ્રવેશ કરતા.

મનકે કા રંગ શર્બતી હૈ. દેખને મેં વહ અંગૂઠી મેં જડને કા નગીનાસા માલૂમ હોતા હૈ. વહ અર્ધગોલાકાર એક બહુમૂલ્ય

સુંદર પથ્થર દેખ પડતા હૈ. બિલકુલ ઠોસ હૈ. વજન મેં કોઈ છઃ માશે હોગા. કોઇ સૂક્ષ્મ છિદ્ર નંગી આંખ સે ઇસમેં નહીં દિખાઈ દેતા.

ઇસ બાત કા કૈસે વિશ્વાસ હો કિ યહ મનકા સર્પ કે વિષ કો ચૂસ લેતા હૈ ? ઇસ પ્રશ્ન કે ઉત્તર મેં શ્રીયુત રામલભાયાજી ને કહા કિ મુઝે સ્વયં ઇસકા વિશ્વાસ ન થા. મૈંને સંપેરે સે ઇસકા પ્રમાણ માંગા. ઉસને એક વિષૈલા નાગ નિકાલા. વહ નાગ થૂં થૂં શબ્દ કે સાથ બહુત ઉછલ-કૂદ કર રહા થા. પરંતુ જ્યોં હી ઉસને ઉસ મનકે સે ઉસે છૂ દિયા વહ શાંત હો કર બિલકુલ લેટ ગયા. અબ ઉસને મનકા અપની હથેલી પર રખ કર ઉસ સાંપ કો ભી ઉસી હથેલી પર રખ લિયા. સાંપ બિલકુલ હિલા-ડુલા નહીં. વહ મુરદે કે સદૃશ વૈસા હી પડા રહા. ફિર ઉસને સાંપ કો ભૂમિ પર રખ કર મનકે કો ઉસસે દૂર થૈલી મેં બંદ કર દિયા. અબ સાંપ મેં પહલીસી સ્ફૂર્તિ આ ગઇ. વહ ફુંકાર કરતા હુઆ ઇધર ઉધર દૌડને લગા. જબ સંપેરે ને ઉસે પકડને કી ચેષ્ટા કી તબ ઉસને ઉસકી ઉંગલી કો કાટ ખાયા. સંપેરે ને ઝટ વહી મનકા નિકાલા ઔર દૂસરે હાથ મેં પકડ કર સાંપ કે કાટે હુયે સ્થાન સે કુછ દૂર પર રક્ખા. મનકા અપને આપ હાથ સે છૂટ કર ઉસ ઘાવ પર જા ચિપકા. થોડી દેર બાદ વહ ફૂલ ગયા. અબ સંપેરે ને ઉસે ઉઠા કર નિચોડ ડાલા. નિચોડને પર ઉસમેં સે પાની કે રંગ કી દો-તીન બૂંદેં ગિરીં. નિચોડને કે બાદ ઉસને દુબારા ઉસે ઘાવ પર લગાયા. અબકે ભી ઉસને થોડા-સા વિષ ચૂસા. પરંતુ આશ્ચર્ય કી બાત યહ થી કિ મનકે મેં કોઇ છિદ્ર નહીં થા ઔર ફિર ભી વહ વિષ ચૂસ લેતા થા.

સંપેરે ને શ્રીયુત રામલભાયા સે કહા કિ આપ સ્વયં ઇસકા પરીક્ષણ કર કે દેખિયે. મૈં યહ સાંપ આપકે હાથ પર રખતા હૂં. યહ આપકો કાટેગા. ફિર આપ મનકા લગાઇયે, આપકો પતા લગ જાયગા. કિ યહ કૈસે વિષ ચૂસતા હૈ. પરંતુ ઐસા જાન કર પરીક્ષણ કરને કા સાહસ ઉન્હેં ન હુઆ

શ્રીયુત રામલભાયાજી બહુત [illegible] હૈં. ઉન્હેં ઇસ [illegible] નહીં. [illegible]

જબ બકરાં જુગાલી કરતા હૈ તબ જુગાલી કા ઝાગ કભી કભી મુંહ સે નિકલ કર પત્થર પર ગિર જાતા હૈ. વહીં જમ કરે વહ કેસર હો જાતા હૈ. યહી જમા હુઆ જુગાલી કા ઝાગ યહ મનકા હૈ. માલુમ નહીં ઇસ કથન મેં કિતની સચાઈ હૈ. હમ સે હમ મનકે કો દેખ કર યહ કહના કઠિન હૈ કિ યહ ઝાગ કા બના હૈ.

૨–સંજીવની બૂટી

રામાયણ મેં કથા હૈ કિ જબ લક્ષ્મણજી બાણોં લગને સે મૂર્ચ્છિત હો ગયે થે, તબ હનુમાનજી ઉનકે લિયે હિમાલય સે સંજીવની બૂટી લાયે થે. ઇસ બૂટી મેં વિશેષતા યહ થી કિ વહ રાત્રિ કે સમય દીપક કે સમાન પ્રકાશ દેતી થી. ઇસકે પ્રયોગ સે લક્ષ્મણજી કા ઘાવ થોડી હી દેર મેં ભર ગયા થા.

મુઝે સન ૧૯૧૨ મેં રામપુર બશહર કી રિયાસત મેં જાને કા મૌકા મિલા થા. યહ રાજ્ય સીમલા સે કોઇ સૌ મીલ કી દૂરી પર હિમાલય કે ગર્ભ મેં હૈ. ઇસમેં બડેબડે ગગનચુમ્બી પર્વત–શિખર હૈં. વે સદા બર્ફ સે ઢકે રહતે હૈં. ઉન પર નાના પ્રકાર કી જડી–બૂટિયાં ઉગતી હૈં. રાજધાની રામપુર બશહર મેં એક હાઇ સ્કૂલ હૈ; પર જિન દિનોં કી બાત મૈં કરતા હૂં ઉન દિનોં વહ હાઇ નહીં, મિડલ થા. ઉન દિનોં ઉસમેં એક હિંદૂ અધ્યાપક થે. ઉનકા નામ તો ઇસ સમય મુઝે યાદ નહીં, લોગ ઉન્હેં "નેગી" કહ કે બુલાતે થે. ઉનકે પિતા કિસી સમય રિયાસત મેં તહસિલદાર થે. ઇન નેગી મહોદય ને મુઝે બતાયા થા કિ એક સમય કી બાત હૈ, એક લકડહારા ઉપર બહનેવાલી ધારા કે નિકટ લકડી કાટ રહા થા. કાટતે કાટતે કુલ્હાડા ઉચટ કર ઉસકે પૈર પર જા લગા. ઇસસે પૈર કટ ગયા. લકડહારે કો ઉઠા કર ઘર લાના પડા; પરંતુ જ્યોં હી વહ ઘર પહુંચા ઉસકા ઘાવ બિલકુલ ભરા હુઆ પાયા ગયા. કારણ ઢુંઢને પર પતા લગા કિ જિસે લકડી કો વહ કાટ રહા થા ઉસકે હી રસ મેં ઘાવ કો ઇતની જલદી ભર દેને કી તાસીર થી. કુલ્હાડે કે સાથ ઉસકા રસ લગા હુઆ થા. પૈર મેં જબ કુલ્હાડા ઘુસા તબ વહ રસ ભી સાથ હી ઘાવ કે ભીતર ચલા ગયા, ઇસસે વહ શીઘ્ર હી ભર ગયા.

નેગી મહાશય ને મુઝે યહ ભી બતાયા કિ જો લકડી ઉસને કાટી થી જબ હમ ઉસે ઘર લાયે તબ વહ રાત કો ચમકને લગી. જિતને દિન વહ હરી રહી, બરાબર ચમકતી રહી; પરંતુ ઘર કી સ્ત્રિયાં ને ઉસે જાદૂ કી લકડી સમઝ કર કુછ દિન બાદ દૂર જંગલ મેં ફેંકવા દિયા.

૩–સાત દિન ભૂખ ન લગને દેનેવાલી બૂટી

ઉસી વર્ષ મુઝે કોટગઢ (સીમલા) મેં મેકમિલન નામ કે

એક યૂરેશિયન મહાશય મિલે થે. આપ ઈસાઈ પ્રચારક થે
જડી–બૂટિયોં દ્વારા રોગોં કી ચિકિત્સા ભી કરતે થે. આપને
બતાયા કિ ડોડરા કુઆર કે હિમમય પ્રદેશ મેં એક બૂટી હો
ઉસે ખા લેને સે છઃ–સાત દિન તક ભૂખ નહીં લગતી ઔર
કી શક્તિ ભી જ્યોં કી ત્યોં બની રહતી હૈ. બર્ફાની બાબૂ
કાલ મેં ઈસી બૂટી કો ખા કર જીતા હૈ. સન ૧૪ કી બા
લાહૌર કી કચહરી કે ડાકઘર મેં એક મુસલમાન સજ્જન
પોસ્ટ માસ્ટર થે. વે બહુત દિન તક વનોં ઔર પર્વતોં મેં
ચુકે થે. ઉન્હોંને એક બાર સુનાયા કિ આબૂ પર્વત કે જ
મેં ઘૂમતે ઘૂમતે એક દિન મૈં રાસ્તા ભૂલ ગયા. ભટકતે ભ
મૈં એક કુટિયા કે પાસ જા નિકલા. વહાં તીન સાધુ ધૂની
પેડોં કે નીચે બૈઠે થે. મૈંને જા કર પ્રણામ કિયા ઔર વ
બાહર નિકલને કા માર્ગ પૂછા. સબસે વૃદ્ધ સાધુ ને કહાઃ
ઠહર જાઓ, હમારા શિષ્ય તુમ્હેં બાહર છોડ આયેગા. તુમ
બાહર ન જા સકોગે. મૈંને કહાઃ–મહારાજ ! મુઝે ભૂખ બહુત
રહી હૈ. સાધુ ને અપને એક સાથી કો ફલ લાને કો કહા. વહ
હી જા કર છોટે કેલે કે આકાર કે ચાર ફલ લે આયા. ઉનકો
આગ મેં દબા દિયા. થોડી દેર પક જાને પર ઉન્હેં નિકાલ
તબ એક ફલ એક ચૌડે પતે પર રખ કર ઉસને મુઝે દિયા. ફલ ભુ
ફટ ગયા થા, ચીરને પર ઉસમેં સે ચાવલ કે દાને ઐસે
મૈંને ઉનકો ખાયા. વે બડે હી સ્વાદિષ્ટ થે. મૈં સમઝતા થા કિ
થોડે સે ચાવલોં સે મેરા કુછ ન બનેગા; પરંતુ જબ ખાને બૈઠા
વે ભી સારે ન ખાયે જા સકે. પેટ ભર ગયા. મૈંને ઉન ફલે
ઢુંઢને કા બહુતેરા યત્ન કિયા, પર મુઝે ઉનકે પેડ કહીં ન મિલે

ઇસ પ્રકાર કે અનમોલ પદાર્થ ન માલૂમ ઇસ દેશ મેં
હૈં; પર ખેદ હૈ, ઇનકા જ્ઞાન બહુત કમ લોગોં કો હૈ. યદિ યે વ
સુલભ હોં તો જનતા કા બહુત બડા ઉપકાર હો સકતા હૈ.

("સરસ્વતી"ના એક અંકમ

૩૬–माता का हृदय

(લેખકઃ–શ્રી. પ્રેમચંદજી બી. એ.)

(૧)

માધવી કી આંખોં મેં આજ સારા સંસાર અંધેરા હો રહા થા. કોઇ અપના મદદગાર ન દિખાઈ દેતા થા. કહીં આશા કી ઝલક ન થી. ઉસ નિર્જન ઘર મેં વહ અકેલી પડી રોતી થી ઔર કોઇ આંસુ પોંછનેવાલા ન થા. ઉસકે પતિ કો મરે હુએ ૨૨ વર્ષ હો ગએ થે. ઘર મેં કોઇ સંપત્તિ ન થી. ઉસને ન જાને કિન કિન તકલીફોં સે અપને બચ્ચે કો પાલ પોષ કર બડા કિયા થા. વહી જવાન બેટા આજ ઉસકી ગોદ સે છીન લિયા ગયા થા. ઔર છીનનેવાલે કૌન થે ? અગર મૃત્યુ ને છીના હોતા તો વહ સબ્ર કર લેતી. મૌત સે કિસીકો દ્વેષ નહીં હોતા, મગર સ્વાર્થિયોં કે હાથોં યહ અત્યાચાર અસહ્ય હો રહા થા. ઇસ ઘોર સંતાપ કી દશા મેં ઉસકા જી રહ રહ કર ઇતના વિકલ હો જાતા થા કિ ઇસી સમય ચલૂં ઔર ઉસ અત્યાચારી સે ઇસકા બદલા લૂં, જિસને ઉસપર યહ નિષ્ઠુર આઘાત કિયા હૈ. મારૂં યા મર જાઉં. દોનોં હી મેં સંતોષ હો જાયગા. કિતના સુંદર, કિતના હોનહાર બાલક થા ! યહી ઉસકે પતિ કી નિશાની, ઉસકે જીવન કા આધાર, ઉસકી ઉમ્રભર કી કમાઇ થી ! વહી લડકા ઇસ વક્ત જેલ મેં પડા ન જાને ક્યા ક્યા તકલીફેં ઝેલ રહા હોગા ! ઔર ઉસકા અપરાધ ક્યા થા ? કુછ નહીં, સારા મુહલ્લા ઉસ પર જાન દેતા થા, વિદ્યાલય કે અધ્યાપક ઉસ પર જાન દેતે થે, અપને બેગાને સભી તો ઉસે પ્યાર કરતે થે, કભી ઉસકી કોઈ શિકાયત સુનને હી મેં નહીં આઇ. ઐસે બાલક કી માતા હોને પર અન્ય માતાએં ઉસે બધાઈ દેતી થી. કૈસા સજ્જન, કૈસા ઉદાર, કૈસા પરમાર્થી ! ખુદ ભૂખોં સો રહે મગર ક્યા મજાલ કિ દ્વાર પર આનેવાલે અતિથિ કો રૂખા જવાબ દે. ઐસા બાલક ક્યા ઇસ યોગ્ય થા કિ જેલ મેં જાતા ! વહ કભી કભી અપને દુઃખી ભાઇયોં કા દુખડા સુનાયા કરતા થા, અત્યાચાર સે પીડિત પ્રાણિયોં કી મદદ કે લિયે હમેશા તૈયાર રહતા થા, ક્યા યહી ઉસકા અપરાધ થા ? દૂસરોં કી સેવા કરના ભી અપરાધ હૈ ? કિસી અતિથિ કો આશ્રય દેના ભી અપરાધ હૈ !

ઇસ યુવક કા નામ આત્માનંદ થા. દુર્ભાગ્યવશ ઉસમેં વે સભી સદ્‌ગુણ થે જો જેલ કા દ્વાર ખોલ દેતે હૈં. વહ નિર્ભીક થા, સ્પષ્ટવાદી થા, સાહસી થા, સ્વદેશપ્રેમી થા, નિઃસ્વાર્થ થા, કર્તવ્યપરાયણ થા, જેલ જાને કે લિયે ઇન્હીં ગુણોં કી જરૂરત

હૈ. સ્વાધીન પ્રાણિયોં કે લિયે યે ગુણ સ્વર્ગ કા દ્વાર ખોલ દેતે હૈં, ઔર પરાધીનોં કે લિયે નરક કે ! આત્માનંદ કે સેવાકાર્ય ને, ઉસકી વકતૃતાઓં ને ઔર ઉસકે રાજનૈતિક લેખોં ને ઉસે સરકારી કર્મચારિયોં કી નજરોં મેં ચઢા દિયા થા. સારા પુલીસ વિભાગ નીચે સે ઉપર તક, ઉસસે સતર્ક રહતા થા. સબકી નિગાહેં ઉસ પર લગી રહતી થીં. આખિર જિલે મેં એક ભયંકર ડાકે ને ઉન્હેં ઇચ્છિત અવસર પ્રદાન કર દિયા. આત્માનંદ કે ઘર કી તલાશી હુઈ, કુછ પત્ર ઔર લેખ મિલે, જિન્હેં પુલીસ ને ડાકે કા બીજક સિદ્ધ કિયા. લગભગ ૨૦ યુવકોં કી એક ટોલી ફાંસ લી ગઈ, આત્માનંદ ઇનકા મુખિયા ઠહરાયા ગયા. શહાદતેં તૈયાર હુઇં. ઇસ બેકારી ઔર ગિરાની કે જમાને મેં આત્મા સે જ્યાદા સસ્તી ઔર કૌન વસ્તુ હો સકતી હૈ ! બેચને કો ઔર કિસીકે પાસ રહ હી ક્યા ગયા હૈ. નામમાત્ર કા પ્રલોભન દે કર અચ્છી સે અચ્છી શહાદતેં મિલ સકતી હૈં, ઔર પુલીસ કે હાથોં મેં પડ કર તો નિકૃષ્ટ સે નિકૃષ્ટ ગવાહિયાં ભી દેવવાણી કા મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર લેતી હૈં. શહાદતેં મિલ ગઇ, મહિનેભર તક મુકદમા ચલા, મુકદમા ક્યા ચલા એક સ્વાંગ ચલતા રહા ઔર સારે અભિયુક્તોં કો સજાએં દે દી ગઇ. આત્માનંદ કો સબસે કઠોર દંડ મિલા, ૮ વર્ષ કા કઠિન કારાવાસ ! માધવી રોજ કચહરી જાતી; એક કોને મેં બૈઠી સારી કાર્યવાઇ દેખા કરતી. માનવી ચરિત્ર કિતના દુર્બળ, કિતના નિર્દય, કિતના નીચ હૈ, ઇસકા ઉસે તબ તક અનુમાન ભી ન હુઆ થા. જબ આત્માનંદ કો સજા સુના દી ગઇ ઔર વહ માતા કો પ્રણામ કર કે સિપાહિયોં કે સાથ ચલા તો માધવી મૂર્છિત હો કર જમીન પર ગિર પડી. દો–ચાર દયાલુ સજ્જનોં ને ઉસે એક તાંગે પર બૈઠા કર ઘર તક પહુંચાયા. જબ સે વહ હોશ મેં આઇ હૈ ઉસકે હૃદય મેં શૂલસા ઉઠ રહા હૈ. કિસી તરહ ધૈર્ય નહીં હોતા. ઇસ ઘોર આત્મ–વેદના કી દશા, મેં અબ ઉસે અપને જીવન કા કેવલ એક લક્ષ્ય દિખાઈ દેતા હૈ ઔર વહ [illegible]

પ્રતિ ભી તો પુરુષ સે કમ ક્યા ઔર હૈ ય નહીં, લેકિન, અપના
દેના હી હૈ, કિ પુરુષ ઇસકો સે હક લેતા હૈ, ઓ. દેખલ મેં

રાત ભાગતી જાતી થી, ઔર માધવી ઉઠને કા નામ ન લેતી
થી. ઉસકા દુઃખ પ્રતિકાર કે આવેગ મેં વિલીન હોતા જાતા થા
યહાં તક કિ ઉસકો સિવા ઉસકે ઔર કિસી બાત કી યાદ ન રહી.
ઉસને સોચા કૈસે યહ કામ હોગા? કભી ઘર સે નહીં નિકલી.
વૈધવ્ય કે ૨૨ સાલ ઇસી ઘર મેં કટ ગયે; લેકિન અબ નિકલૂંગી,
જબરદસ્તી નિકલૂંગી, ભિખારિની બનૂંગી, ટહલની બનૂંગી,
ઝૂઠ બોલૂંગી, સબ કુકર્મ કરૂંગી. સત્કર્મ કે લિયે સંસાર મેં સ્થાન
નહીં. ઈશ્વર ને નિરાશ હો કર કદાચિત્ ઇસકી ઓર સે મુંહ ફેર
લિયા હૈ. જભી તો યહાં ઐસે ઐસે અત્યાચાર હોતે હૈં ઔર
પાપિયોં કો દંડ નહીં મિલતા! અબ ઇન્હીં હાથોં સે ઉસે દંડ દૂંગી.

(૨)

સંધ્યા કા સમય થા. લખનઉ મેં એક સજે હુએ બંગલે
મેં મિત્રોં કી મહફિલ જમી હુઈ થી. ગાના બજાના હો રહા થા.
એક તરફ આતશબાજિયાં રક્ખી હુઈ થીં. દૂસરે કમરે મેં મેજોં
પર ખાના ચુના જા રહા થા. ચારોં તરફ પુલીસ કે કર્મચારી
નજર આતે થે. યહ પુલીસ કે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ૰ બાગચી કા
બંગલા હૈ. કઈ દિન હુએ ઉન્હોંને એક મારકે કા મુકદમા જીતા
થા. અફસરોં ને ખુશ હો કર ઉનકી તરક્કી કર દી થી, ઔર ઉસી
કી ખુશી મેં યહ ઉત્સવ મનાયા જા રહા થા. યહાં આયે દિન
ઐસે ઉત્સવ હોતે રહતે થે. મુફ્ત કે ગવૈયે મિલ જાતે થે, મુફ્ત
કી આતશબાજી, ફલ ઔર મેવે ઔર મિઠાઈયાં આધે દામોં પર
બાજાર સે આ જાતી થીં ઔર ચટ દાવત હો જાતી થી. દૂસરોં
કે જહાં સૌ લગતે, વહાં ઇનકા દસ મેં કામ ચલ જાતા થા. દૌડ-
ધૂપ કરને કો સિપાહિયોં કી ફૌજ થી હી! ઔર યહ મારકે કા
મુકદમા ક્યા થા? વહી જિસમેં નિરપરાધ યુવકોં કો બનાવટી
શહાદતોં સે જેલ મેં ઠૂંસ દિયા ગયા થા.

ગાના સમાપ્ત હોને પર લોગ ભોજન કરને બૈઠે. બેગાર કે
મજદૂર ઔર પલ્લેદાર જો બાજાર સે દાવત ઔર સજાવટ કે સામાન
લાએ થે રોતે યા દિલ મેં ગાલિયાં દેતે ચલે ગયે થે, પર એક બુઢિયા
અભી તક દ્વાર પર બૈઠી હુઈ થી. અન્ય મજૂરોં કી તરહ વહ ભુનભુના
કર કામ ન કરતી થી. હુકમ પાતે હી ખુશદિલ મજૂર કી તરહ
દૌડ દૌડ કર કામ કરતી થી. યહ માધવી થી, જો ઇસ સમય મજૂરની
કા ભેષ ધારણ કર કે અપના ઘાતક સંકલ્પ પૂરા કરને આઈ થી.

મહેમાન ચલે ગયે, મહફિલ ઉઠ ગઈ. દાવત કા સામાન સમેટ
દિયા ગયા. ચારોં ઓર સન્નાટા છા ગયા; લેકિન માધવી અભી

રહ રહી બૈઠી થી.

સહસા મિ૦ ભાગવી ને પૂછા—બુઢ્ઢી! તૂ યહાં ક્યોં બૈઠી હૈ? તુઝે કુછ ખાને કો મિલ ગયા.

માધવી—હાં હજૂર! મિલ ગયા.

ભાગવી—તો જાતી ક્યોં નહીં?

માધવી—કહાં જાઉં સરકાર! મેરા [illegible] પર [illegible] હૈ? હુકમ હો તો યહીં પડ રહૂં. પાવભર આટે કી [illegible] હજૂર.

ભાગવી—નૌકરી કરેગી?

માધવી—ક્યોં ન કરેગી સરકાર? યહી તો ચાહતી હૂં.

ભાગવી—લડકા ખેલા સકતી હૈ?

માધવી—હાં હજૂર! યહ મેરે મન કા કામ હૈ.

ભાગવી—અચ્છી બાત હૈ. તૂ આજ હી સે રહ. જા, ઘર મેં [illegible] કામ [illegible] કર.

(૩)

[illegible]

યૌં આશ્ચર્ય ઔર કમજોરી કે મારે ઉસે ગોદ મેં લે કર ટહલ ન સકતી થી. ઉસે વહ અપની રક્ષા કા ભાર સંભાલને કે યોગ્ય ન સમઝતા થા; ઔર નૌકર-ચાકર ઉસે ગોદ મેં લેતે તો ઇતની બેદર્દી સે કિ ઉસકે કોમલ અંગોં મેં પીડા હોને લગતી થી. કોઈ ઉસે ઉપર ઉછાલ દેતા થા, યહાં તક કિ અબોધ શિશુ કા કલેજા મુંહ કો આ જાતા થા. ઉન સબોં સે વહ ડરતા થા. કેવલ માધવી થી જો ઉસકે સ્વભાવ કો સમઝતી થી. વહ જાનતી થી કિ કબ ક્યા કરને સે બાલક પ્રસન્ન હોગા. ઇસી લિયે બાલક કો ભી ઉસસે પ્રેમ થા.

માધવી ને સમઝા થા યહાં કંચન બરસતા હોગા, લેકિન ઉસે યહ દેખ કર કિતના વિસ્મય હુઆ કિ બડી મુશ્કિલ સે મહિને કા ખર્ચ પૂરા પડતા હૈ. નૌકરોં સે એક એક પૈસે કા હિસાબ લિયા જાતા થા ઔર બહુધા આવશ્યક વસ્તુએં ભી ટાલ દી જાતી થીં. એક દિન માધવી ને કહા—બચ્ચે કે લિયે કોઈ સેજગાડી ક્યોં નહીં મંગવા દેતીં? ગોદ મેં ઉસકી બાઢ મારી જાતી હોગી. મિસેજ બાગચી ને કુંઠિત હો કર કહા—કહાં સે મંગવા દૂં? કમ સે કમ ૫૦-૬૦ મેં આએગી. ઇતને રૂપએ કહાં હૈ?

માધવી—માલકિન, આપ ભી ઐસા કહતી હૈં!

મિસેજ બાગચી—ઝૂઠ નહીં કહતી. બાબુજી કી પહલી બી બી સે પાંચ લડકિયાં ઔર હૈં. સબ ઇસ સમય ઇલાહાબાદ કે એક સ્કૂલ મેં પઢ રહી હૈં. બડી કી ઉમ્ર ૧૫-૧૬ વર્ષ સે કમ ન હોગી. આધા વેતન તો ઉધર હી ચલા જાતા હૈ. ફિર ઉનકી શાદી કી ભી તો ફિક્ર હૈ. પાંચોં કે વિવાહ મેં કમ સે કમ ૨૫ હજાર લગેંગે. ઇતને રૂપિયે કહાં સે આયેંગે? મૈં તો ચિંતા કે મારે મરી જાતી હૂં. મુઝે કોઇ દૂસરી બેમારી નહીં હૈ, કેવલ યહી ચિંતા કા રોગ હૈ.

માધવી—ઘૂસ ભી તો મિલતી હૈ.

મિસેજ બાગચી—બૂઢી! ઐસી કમાઇ મેં બરકત નહીં હોતી. યહી ક્યોં, સચ પૂછો તો ઇસી ઘૂસ ને હમારી યહ દુર્ગતિ કર રખી હૈ. ક્યા જાને ઔરોં કો કૈસે હજમ હોતી હૈ. યહાં તો જબ ઐસે રૂપએ આતે હૈં તો કોઇ ન કોઈ નુકસાન ભી અવશ્ય હો જાતા હૈ. એક આતા હૈ તો દો લે કર જાતા હૈ. બાર બાર મના કરતી હૂં, હરામ કી કૌડી ઘર મેં ન લાયા કરો; લેકિન મેરા કૌન સુનતા હૈ!

બાત યહ થી કિ માધવી કો બાલક સે સ્નેહ હોતા જાતા થા. ઉસકે અમંગલ કી કલ્પના ભી વહ ન કર સકતી થી. વહ અબ ઉસીકી નિંદ સોતી ઔર ઉસીકી નિંદ જાગતી થી. અપને સર્વનાશ કી બાત યાદ કરકે એક ક્ષણ કે લિયે ઉસે બાગચી પર ક્રોધ તો હો આતા થા ઔર ઘાવ ફિર હરા હો જાતા થા, પર મન પર કુત્સિત ભાવોં કા આધિપત્ય ન થા. ઘાવ ભર રહા

કેવલ ઠેસ લગને સે દર્દ હો જાતા થા. ઉસમેં સ્વયં ટીસ યા જલન ન થી. ઈસ પરિવાર પર અબ ઉસે દયા આતી થી. સોચતી બિચારે યહ છીન ઝપટ ન કરેં તો કૈસે ગુજર હો! લડકિયોં કા વિવાહ કહાં સે કરેંગે! સ્ત્રી કો જબ દેખો બિમાર હી રહતી હૈ. ઉસ પર બાબુજી કો એક બોતલ શરાબ ભી રોજ ચાહિયે. યહ લોગ તો સ્વયં અભાગે હૈં. જિસકે ઘર મેં પ-પ ક્વાંરી કન્યાએં હોં, બાલક હો હો કર મર જાતે હોં, ઘરની સદા બિમાર રહતી હો, સ્વામી શરાબ કા લતી હો, ઉસ પર તો યોં હી ઈશ્વર કા કોપ હૈ. ઇનસે તો મૈં અભાગિની હી અચ્છી!

(૪)

દુર્બલ બાલકોં કે લિયે બરસાત બુરી બલા હૈ. કભી ખાંસી હૈ, કભી જ્વર, કભી દસ્ત. જબ હવા મેં હી શીત ભરી હો તો કોઈ કહાં તક બચાયે! માધવી એક દિન અપને ઘર ચલી ગઈ થી. બચ્ચા રોને લગા તો માઁ ને એક નૌકર કો દિયા—ઇસે બાહર સે બહલા લા. નૌકર ને બાહર લે જા કર હરી હરી ઘાસ પર બૈઠા દિયા. પાની બરસ કર નિકલ ગયા થા. ભૂમિ ગીલી હો રહી થી. કહીં કહીં પાની ભી જમા હો ગયા થા. બાલક કો પાની મેં છપકે લગાને સે જ્યાદા પ્યારા ઔર કૌન ખેલ હો સકતા હૈ? ખૂબ પ્રેમ સે ઉમક ઉમક કર પાની મેં લોટને લગા. નૌકર બૈઠા ઔર આદમિયોં કે સાથ ગપ શપ કરતા રહા. ઇસ તરહ ઘંટોં ગુજર ગયે બચ્ચે ને ખૂબ સર્દી ખાઈ. ઘર આયા તો ઉસકી નાક બહ રહી થી. રાત કો માધવી ને આ કર દેખા તો બચ્ચા ખાંસ રહા થા. આધી રાત કે કરીબ ઉસકે ગલે મેં ખુર ખુર કી આવાજ નિકલ રહી થી. માધવી કા કલેજા સન સે હો ગયા. સ્વામિની કો જગા કર બોલી—દેખો તો બચ્ચે કો ક્યા હો ગયા હૈ? ક્યા સર્દી [illegible] માલૂમ હોતી હૈ.

[illegible]

જાતા થા કિ ઉસે દેખ કર ડર લગતા થા. મગર પૂજા ને માધવી કી તપસ્યા ને જાદૂ કા અસર. માતા સોતી, પિતા સો જાતા; કિંતુ માધવી કી આંખોં મેં નીંદ ન થી. અપરાજિતા તક ભૂલ ગઈ. દેવતાઓં કી મનૌતિયાં કરતી થી, જાદૂ કી જગાએં લેતી થી, બિલકુલ પાગલ હો ગઈ થી. વહ વહી માધવી હૈ, જો અપને સર્વનાશ કા બદલા લેને આઈ થી. અપકાર કી જગહ ઉપકાર કર રહી થી. વિષ પિલાને આઈ થી, સુધા પિલા રહી થી. મનુષ્ય મેં દેવતા કિતના પ્રબલ હૈ!

પ્રાતઃકાલ કા સમય થા. મિ૦ બાગચી શિશુ કે ઝૂલે કે પાસ બૈઠે હુએ થે. સ્ત્રી કે સિર મેં પીડા હો રહી થી, વહ ચારપાઈ પર લેટી હુઈ થી, ઔર માધવી સમીપ બૈઠી બચ્ચે કે લિયે દૂધ ગર્મ કર રહી થી. સહસા બાગચી ને કહા—બૂઢી! હમ જબ તક જિયેંગે તુમ્હારા યશ ગાયેંગે. તુમને બચ્ચે કો જિલા લિયા.

સ્ત્રી—યહ દેવી બન કર હમારા કષ્ટ નિવારણ કરને કે લિયે આ ગઈ. યહ ન હોતી તો ન જાને ક્યા હો જાતા. બૂઢી તુમ સે મેરી એક વિનતિ હૈ. યોં તો મરના જીના પ્રારબ્ધ કે હાથ હૈ; લેકિન અપના અપના પૌરા ભી બડી ચીજ હૈ. મૈં અભાગિની હૂં. અબ કી તુમ્હારે હી પુણ્ય પ્રતાપ સે બચ્ચા સંભલ ગયા. મુઝે ડર લગ રહા હૈ કિ ઈશ્વર ઇસે હમારે હાથ સે છીન ન લેં. સચ કહતી હૂં બૂઢી! મુઝે ઇસે ગોદ મેં લેતે ડર લગતા હૈ. ઇસે તુમ આજ સે અપના બચ્ચા સમઝો. તુમ્હારા હો કર શાયદ બચ જાય. હમ તો અભાગે હૈં. હમારા હો કર ઇસ પર નિત્ય કોઈ ન કોઈ સંકટ આતા રહેગા. આજ સે તુમ ઇસકી માતા હો જાઓ. તુમ ઇસે અપને ઘર લે જાઓ. જહાં ચાહે લે જાઓ. તુમ્હારી ગોદ મેં દે કર મુઝે ફિર કોઈ ચિંતા ન રહેગી. વાસ્તવ મેં તુમ્હીં ઇસકી માતા હો. મૈં તો રાક્ષસી હૂં.

માધવી—બહૂજી! ભગવાન સબ કુશલ કરેંગે. ક્યોં જી ઇતના છોટા કરતી હો?

બાગચી—નહીં નહીં બૂઢી માતા! ઇસમેં કોઈ હરજ નહીં હૈ. મૈં મસ્તિષ્ક સે તો ઇન બાતોં કો ઢકોસલા હી સમઝતા હૂં; લેકિન હૃદય સે ઇન્હેં દૂર નહીં કર સકતા. મુઝે સ્વયં મેરી માતાજી ને એક ધોબિન કે હાથ બેચ દિયા થા. મેરે તીન ભાઈ મર ચુકે થે. મૈં જો બચ ગયા તો માઁ-બાપ ને સમઝા બેચને હી સે ઇસકી જાન બચ ગઈ. તુમ ઇસ શિશુ કો પાલો પોસો. ઇસે અપના પુત્ર સમઝો. ખર્ચ હમ બરાબર દેતે રહેંગે. ઇસકી કોઈ ચિંતા મત કરના. કભી કભી જબ હમારા જી ચાહેગા આ કર દેખ લિયા કરેંગે. હમેં વિશ્વાસ હૈ કિ તુમ ઇસકી રક્ષા હમ લોગોં સે કહીં

આપકી તરહ કર સકતી હો. મૈં કુકર્મી હૂં. જિસ પેશે મેં હૂં ઉસમેં કુકર્મ કિયે બગૈર કામ નહીં ચલ સકતા. ઝૂઠી શહાદતેં બનાની હી પડતી હૈં, નિરપરાધિયોં કો ફંસાના હી પડતા હૈ. આત્મા ઇતની દુર્બલ હો ગઈ હૈ કિ પ્રલોભન મેં પડ હી જાતી હૈ. જાનતા હૂં કિ બુરાઈ કા ફલ બુરા હી હોતા હૈ; પર પરિસ્થિતિ સે મજબૂર હૂં. અગર ઐસા ન કરૂં તો આજ નાલાયક બના કર નિકાલ દિયા જાઉં. અંગ્રેજ હજારોં ભૂલેં કરેં, કોઈ નહીં પૂછતા. હિંદુસ્તાની એક ભૂલ ભી કર બૈઠે તો સારે અફસર ઉસકે સિર હો જાતે હૈં. હિંદુસ્તાનિયોં કો તો કોઈ બડા પદ ન મિલે વહી અચ્છા. પદ પા કર તો ઉનકી આત્મા કા પતન હો જાતા હૈ. ઉનકો અપને હિંદુસ્તાનિયત કા દોષ મિટાને કે લિયે કિતની હી ઐસી બાતેં કરની પડતી હૈં જિનકા અંગ્રેજ કે દિલ મેં કભી ખયાલ હી નહીં પૈદા હો સકતા. તો બોલો સ્વીકાર કરતી હો ?

માધવી ગદ્ગદ્ હો કર બોલી—બાબૂજી ! આપકી યહ ઇચ્છા હૈ તો મુઝસે ભી જો કુછ બન પડેગા આપકી સેવા કર દૂંગી. ભગવાન બાલક કો અમર કરેં મેરી તો ઉનસે યહી બિનતિ હૈ.

માધવી કો ઐસા માલૂમ હો રહા થા કિ સ્વર્ગ કે દ્વાર સામને ખુલે હૈં ઔર સ્વર્ગ કી દેવિયાં ઉસે અંચલ ફૈલા ફૈલા કર આશીર્વાદ દે રહી હૈં, માનો ઉસકે અંતસ્થલ મેં પ્રકાશ કી લહરેંસી ઉઠ રહી હૈં. ઇસ સ્નેહમય સેવા મેં કિતની શાન્તિ થી.

બાલક અભી તક ચાદર ઓઢે સો રહા થા. માધવી ને દૂધ ગર્મ હો જાને પર ઉસે ઝૂલે પર સે ઉઠાયા, તો ચિલ્લા પડી. બાલક કી દેહ ઠંડી હો ગઇ થી ઔર મુખ પર વહ પીલાપન આ ગયા થા, જિસે દેખ કર કલેજા હિલ જાતા હૈ, કંઠ સે આહ નીકલ આતી હૈ ઔર આંખોં સે આંસૂ બહને લગતે હૈં. જિસને ઉસે એક બાર દેખા હૈ ફિર કભી નહીં ભૂલ સકતા. માધવી ને શિશુ કો ગોદ સે ચિમટા લિયા, હાલાં કિ નીચે ઉતાર દેના ચાહિયે થા. મિ. બાગચી ઉસકો રોતે દેખ કર ઉઠે ઔર બચ્ચે કો દેખા. માં ને બચ્ચે કો ગોદ મેં લે લિયા ઔર ઉસકી ઓર દેખ કર રોને લગી. કુહરામ મચ ગયા. માઁ બચ્ચે કો ગલે સે લગાયે રોતી થી, પર ઉસે જમીન પર ન સુલાતી થી. ક્યા બાતેં હો રહી થીં ઔર ક્યા હો ગયા ! મૌત કો ધોખા દેને મેં આનંદ આતા હૈ. વહ ઉસ વક્ત કભી નહીં આતી, જબ લોગ ઉસકા રાહ દેખતે હોતે હૈં. રોગી જબ સંભલ જાતા હૈ, જબ વહ પથ્ય લેને લગતા હૈ, ઉઠને બૈઠને લગતા હૈ, ઘર પર ખુશિયા મનાને લગતા હૈ, સબકો વિશ્વાસ હો જાતા હૈ કિ સંકટ ટલ ગયા. ઉસ વક્ત ઘાત મેં બૈઠી હુઈ મૌત સિર પર આ જાતી હૈ. યહી ઉસકી નિઠુર લીલા હૈ !

[illegible]

[illegible]

ઓર ત્રો ભક્તિ નહીં કર સકતી !

([illegible])

३७–गुरु गोविन्दसिंह की जयन्ती

સંસાર કે સભી ધર્મો ને કિસી ન કિસી રૂપ મેં ગુરુવાદ કો સ્વીકાર કિયા હૈ. સિખ-સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કે મૂલ મેં ભી યહી પવિત્ર ગુરુવાદ થા ઔર ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ સિખ સંપ્રદાય મેં ઇસ ગુરુવાદ કા બડા સુંદર, મધુર ઔર પવિત્ર વિકાસ હુઆ થા. સિખ ગુરુઓં ને તેજ ઔર ત્યાગ કે સાથ ઇસ પવિત્ર ગુરુપદ કી મહિમા ઔર મર્યાદા કી રક્ષા કી થી. ગુરુવર્ય નાનકદેવ ઇસ સંપ્રદાય કે આદિગુરુ થે. ગુરુદેવ નાનક ને જિસ સમય ઇસ સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કી થી, ઉસ સમય ભારત મેં મુગલ રાજ્ય કી સંસ્થાપના હો રહી થી ઔર સમગ્ર ભારત હિંદૂ નરેશોં કી પરસ્પર ઈર્ષ્યા કા બીભત્સ ક્ષેત્ર બના હુઆ થા. હિંદૂ ધર્મ કી ભી બડી શોચનીય દશા હો રહી થી ઔર ઉસકે અનુયાયી અંધ-પરંપરા ઔર કુસંસ્કાર કે પ્રભાવ સે મોહાંધ ઔર નિર્બલ હો રહે થે. ગુરુદેવ નાનક ને તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કો દેખ કર યહ ભલી ભાંતિ જાન લિયા થા કિ હિંદૂ ધર્મ કે અનુયાયી યદિ પ્રાચીન પરંપરા કે પ્રબલ મોહ કો નહીં છોડેંગે ઔર ઉચ્ચ-નીચ કે અનુચિત ભેદ ઔર ઉસકે પરિણામસ્વરૂપ ઈર્ષ્યા ઔર વિદ્વેષ કો ફૈલાનેવાલી જાતિ-સંસ્થા કો નષ્ટ નહીં કરેંગે, તો હિંદૂ-ધર્મ કા અસ્તિત્વ

શીઘ્ર હી વિલુપ્ત હો જાયગા. ઇસી ઉદ્દેશ સે આચાર્ય નાનક ને સિખ સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કી. ઉન્હોંને જાતિ ઔર વર્ણ કે વિભેદ કો હટા દિયા ઔર પ્રત્યેક સમાનતા કે સિદ્ધાંત પર ઉન્હોંને મનુષ્ય કે પદ કી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠિત કી. ઇસી લિયે સિખ માત્ર એક દૂસરે કો 'ભાઇ' કહતે હૈં ઔર સિખ માત્ર પરસ્પર વિવાહ, ખાન-પાન કર સકતે હૈં. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ગુરુદેવ નાનક ને જાતિ ઔર વર્ણ કે વિષમય પ્રભાવ સે મૂર્છિત પડી હુઇ હિંદૂજાતિ કો ફિર સે સચેત ઔર સજગ બનાને કે લિયે સિખ સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કી થી. સ્વયં ગુરુદેવ નાનક ને અપને પુત્રોં કો ગદ્દી ન દે કર અપને શિષ્ય કો અપના ઉત્તરાધિકારી બનાયા થા ઔર ઇસ પ્રકાર ઉન્હોંને યોગ્યતા હી કો ઉચ્ચ પદપ્રાપ્તિ કા એકમાત્ર અધિકાર અંગીકાર કિયા થા. સિખ ધર્મ કા ઇતિહાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ કિ સિખોં ને અપૂર્વ તેજસ્વિતા ઔર અદમ્ય સાહસ કે સાથ ધર્મ ઔર માનવી અધિકારોં કી રક્ષા કી હૈ. ગુરુદેવ નાનક ને જિસ વૃક્ષ કો લગાયા થા, ઉસે પરવર્તી ગુરુઓં ને અપને સ્વાર્થ-ત્યાગ ઔર તપ સે સિંચ કર બડા કિયા. ગુરુ ગોવિંદસિંહ સિખ-સંપ્રદાય કે અંતિમ ગુરુ થે. કહા જાતા હૈ કિ સ્વયં આચાર્યદેવ નાનક ને ગુરુવર ગોવિંદસિંહ કે રૂપ મેં અવતાર લે કર સિખ-ધર્મ ઔર સીખ-જાતિ કી મુસલમાનોં કે અત્યાચાર સે રક્ષા કી થી. કુછ ભી હો, પર ગુરુ ગોવિંદસિંહ કા જીવન ત્યાગ, તેજ ઔર તપ કા મૂર્તિમાન આદર્શ ઔર ઉજ્જ્વલ ઉદાહરણ હૈ. વૈસે તો સભી ગુરુઓં ને અપૂર્વ ત્યાગ ઔર તેજ કે દ્વારા સિખોં કી શક્તિ કો બઢાયા થા; પરંતુ અંતિમ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ને જિસ પ્રકાર અપને સર્વસ્વ કો સિખ સંપ્રદાય કી રક્ષા મેં ઉત્સર્ગ કર દિયા થા, ઉસે દેખ કર યહ કહના હી પડતા હૈ કિ વે સિખોં કે અંતિમ ગુરુ હો કર ભી સબકે શીર્ષસ્થાનીય થે. સંભવ હૈ ઇસી કારણ સે ઉનકે ઉપરાન્ત ફિર કોઇ ગુરુ ન હુઆ હો. કહા જાતા હૈ કિ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ને સારી 'ગુરુઆઇ' સમાપ્ત કર દી થી. સચ પૂછા જાય તો ઇસ કથન મેં અતિશયોક્તિ નહીં હૈ. વાસ્તવ મેં ઉન્હોંને અપને અપૂર્વ ત્યાગ, અખંડ તપ ઔર [illegible]

[illegible]

મેં હોને ચાહિયે. વે 'અકાંડ' વીર થે, અચૂક લક્ષ્યવેધી થે, સુયોગ્ય સેનાપતિ થે; પરંતુ કેવલ ઇન્હીં ગુણોં કે કારણ કોઇ, ગુરુ કે આસન કો અલંકૃત કરને કે યોગ્ય નહીં હો સકતા હૈ. સંસાર મેં ઔર ભી ઐસે પુરુષ હો ગયે હૈં, પરંતુ ઇતિહાસ મેં ઉનકે વીરત્વ ઔર વિજય કી કથા કે હોતે હુએ ભી ઉન્હેં કોઇ ગુરુ અથવા આચાર્ય માનને કો પ્રસ્તુત નહીં હૈ. ગુરુ ગોવિંદસિંહજી કે જીવન કો દિવ્ય શ્રી સે સમુજ્જ્વલ બનાનેવાલે દો વિશિષ્ટ ગુણ થે. વે થે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ એવં સત્ય કી વિજય મેં અખંડ વિશ્વાસ. ઇન દોનોં ગુણોં કા ઉનમેં ચરમ વિકાસ હુઆ થા. ઉનકા સમસ્ત જીવન ઇસી સ્વાર્થત્યાગ કી અવિચલ સાધના સે સમુજ્જ્વલ થા. હમારે શાસ્ત્રોં મેં કહા હૈ કિ મહાપુરુષોં મેં દિવ્ય ગુણોં કા પરિસ્ફુટન બાલ્યકાલ હી સે પ્રારંભ હો જાતા હૈ. એક દિન કી બાત હૈ—ગુરુ ગોવિંદસિંહ ઉસ સમય કેવલ ૯ વર્ષ કે થે. એક દિન સાયંકાલ કો જબ આપ ખેલ કર ઘર લૌટે, તબ આપને દેખા કિ દ્વાર પર મનુષ્યોં કા એક બહુત બડા સમૂહ એકત્રિત હૈ. ઉન્હોંને યહ ભી દેખા કિ ઉનકે પૂજ્ય પિતા ગુરુવર તેગબહાદુરજી ભી વ્યાકુલ ઔર ચિંતાગ્રસ્ત હૈં. ઉન્હોંને જબ પિતાજી સે ઇસકા કારણ પૂછા, તો ઉન્હોં ને કહા—"પહાડી રાજાઓં કા ધર્મ ક્ષીણ હો રહા હૈ." આપને પૂછા—"તબ ક્યા હોના ચાહિયે ?" પિતા ને કહા—"યદિ કોઇ મહાપુરુષ અત્યાચારિયોં કી રાજધાની દિલ્લી મેં જા કર અપના શીશ અર્પણ કરે, તો અત્યાચારી કા વિનાશ હો સકતા હૈ." ઉસી સમય, નિર્વિકાર હૃદય સે, મંદ મુસ્કાન કે સાથ ઉસ મહાબાલક ને ઉત્તર દિયા—"આપસે બઢ કર કૌન મહાપુરુષ હો સકતા હૈ?" પિતા ને કહા—"તબ તુમ્હારા રક્ષક કૌન હોગા ?" બાલક ગોવિંદસિંહ ને હંસ કર કહાઃ—

"જબ થે માતા કે પેટ મેં, તબ તો સહાઈ હોય;
અબ તો ભયે નૌ બરસ કે ક્યોં ન સહાઈ હોય."

કૈસા નિર્ભીક ઉત્તર હૈ ! કોઇ ભી વસુંધરા ઐસે દાર્શનિક, નિર્ભીક બાલક કી જનની હોને કે કારણ ગર્વ કર સકતી હૈ ! ઇસ પ્રકાર યહ માનવ સ્વતંત્રતા કી બલિવેદી પર પિતા કા પહિલા બલિદાન દે કર ગુરુ ગોવિંદસિંહ ને ભગવાન કી કરુણા પર અખંડ વિશ્વાસ પ્રકટ કિયા; પરંતુ યહ પહિલા બલિદાન અંતિમ બલિદાન નહીં થા ગુરુદેવ કા જીવન ઇન્હીં બલિદાનોં કી વિમલ આત્મા સે દેદીપ્યમાન હૈ સિખોં કી રક્ષા કે લિયે, હિંદૂઓં કી રક્ષા કે લિયે ઉન્હોંને સબ કુછ સહા ઔર પ્રસન્નચિત્ત હો કર સહા. ધન ઔર રાજ્ય કી તો બાત હી ક્યા હૈ ? ઉનકે દો પુત્રોં કો નિર્દયી શાસક ને દિવાલોં પર ચુનવા દિયા ઔર દો પુત્રોં કો ઉન્હોંને અપને હાથ

સે કવચ પહિના કર યુદ્ધક્ષેત્ર મેં ભેજ દિયા. વે દોનોં ભી અપને ધર્મ ઔર દેશ કા નામ સમુજ્જ્વલ કર કે પરમાત્મા કી ગોદ મેં ચલે ગયે: ઔર, ઉન ચાર પુત્રોં કે પિતા ને આંખોં સે એક ભી આંસૂ ન ગિરા કર, મુખ સે એક ભી આહ ન નિકાલ કર, નિર્વિકાર હૃદય મેં, ઉન્મુક્ત આકાશ કે નીચે, ઉપર કી ઓર ભગવાન કો ઉદ્દેશ્ય કર કે હાથ જોડ કર, ઘુટને ટેક દિયે ઔર કહા—"વિશ્વપિતા! આજ તેરા ઋણ ચુકા દિયા, તૂને જો દિયા થા સો તુઝે લૌટા દિયા!

"મેરા મુઝ મેં કુછ નહીં જો કુછ હૈ સો તેરા,
તેરા તુઝકો સૌંપતે કહા લગત હૈ મેરા."

કૈસા સમુજ્જ્વલ ત્યાગ હૈ ઔર કૈસા હિમાચલ સે ભી અચલ ધૈર્ય હૈ. ઉસ ધૈર્ય કી ઉસ સમય તો પરાકાષ્ઠા હો ગઇ, જબ માતાજી ને (અર્થાત્ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી કી ધર્મપત્ની ને) સંગત મેં અપને પ્યારે પુત્રોં કો ન દેખ કર પૂછા—"આજ મેરે ચારોં પુત્ર સંગત મેં દિખાઇ નહીં પડતે." તબ ઉસ નિષ્કામ કર્મયોગી ને સ્થિર સ્વર મેં ઉત્તર દિયા—"જિસકી ચીજ થી, ઉસને વાપિસ લે લી. દુઃખ કરને કી ક્યા બાત હૈ?" ઔર સામને શ્રેણીબદ્ધ ખડે હુયે વીર સિખોં કી ઓર સંકેત કર કે ઉસ વિશ્વપ્રેમી ગુરુ ને અસીમ સંતોષ ઔર અગાધ સ્નેહભરે શબ્દોં સે કહાઃ—

"ઇન પુત્રોં કે શીશ પર, વાર દિયે સુત ચાર;
ચાર મુયે તો ક્યા હુઆ, જીવત કંઇ હજાર."

યહ હૈ વિશ્વપ્રેમ કી સકલ સાધના કા સમુજ્જ્વલ સજીવ સ્વરૂપ! યહ હૈ ત્યાગ કી તેજોમયી એવં તપોમયી મહામૂર્તિ! ગુરુદેવ કે ઇસી સમુજ્જ્વલ ત્યાગ કા યહ પરિણામ હુઆ કિ સિખ એક સજીવ જાતિ બન ગઇ ઔર ઉન્હોંને અવિચલ ધૈર્ય ઔર અખંડ વિશ્વાસ કે સાથ અત્યાચારી કી સેનાઓં સે યુદ્ધ કિયા. ગુરુદેવ કો સમાધિ લિયે હુયે યદ્યપિ આજ લગભગ ૨૫૦ વર્ષ હુયે,× પરંતુ યહ ઉન્હીં કે તપોમય ત્યાગ કી બલિહારી હૈ કિ આજ ભારત કે ઇસ દુર્દિન મેં ભી સિખોં કી અજય શક્તિ ને ભારત કે ગૌરવ કી રક્ષા કી હૈ. કહાં મિલતા હૈ ઐસા સમુજ્જ્વલ ત્યાગ! પૂજ્યપાદ પિતા કો, પ્રિયપાત્ર પુત્રોં કો, અતુલ ધનરાશિ કો, રાજભોગોં ઔર રાજસુખોં કો માનવ સ્વતંત્રતા ઔર નિર્બલ કી રક્ષા કે લિયે હંસતે હંસતે બલિદાન કરનેવાલે ઇસ મહાપુરુષ ગોવિંદસિંહ કી સમતા કરનેવાલે કિતને પુરુષ ઇતિહાસ કે અગાધ સમુદ્ર કો મંથન કરને પર મિલેંગે? ધન્ય ગુરુદેવ! ધન્ય યોગીવર ગોવિંદસિંહ!

ઔર ઇસ અપૂર્વ ઉજ્જ્વલ સ્વાર્થત્યાગ કે પાસ હી ઉનકા સત્ય ઔર પરમાત્મા પર અખંડ વિશ્વાસ ભી અલૌકિક આભા કે

× આપકી જન્મતિથિ પૌષ શુક્લા સપ્તમી, સંવત ૧૭૨૩ હૈ.

સમાન દેદીપ્યમાન હૈ. એક નહીં, અનેક બાર ઉન્હેં મુઠ્ઠીભર સિખોં સે વિશાલ મુગલ સૈન્ય કા સામના કરના પડા, પર ઉન્હેં ક્ષણભર કે લિયે ભી કિસી ને ચિંતિત નહીં દેખા. પ્રસ્તુત છોટે સે સંપાદકીય નોટ મેં યહ સંભવ નહીં કિ હમ ઉનકે સમસ્ત યુદ્ધોં કા વર્ણન કર સકેં; પર ઉનકે જીવનચરિત કે અધ્યયન સે યહ કોઈ ભી જાન સકતા હૈ કિ ઉનકા સમસ્ત જીવન એક યોદ્ધા કા જીવન થા; પરંતુ ઉસમેં ન વિજય કા ઉલ્લાસ હૈ, ન પરાજય કા દુઃખ. નિર્વિકાર ભાવ સે ઉન્હોંને નિર્બલોં કી રક્ષા ઔર સત્ય કે પક્ષપાત કે લિયે યુદ્ધ કિયા થા. કેવલ ૪૦ સિખોં કો લેકર ઉન્હોંને ચમકૌર કે મૈદાન મેં અસંખ્ય મુગલોં કે સાથ યુદ્ધ કિયા ઔર ઉસી યુદ્ધ મેં એક એક કર કે જબ ૩૩ સિખ ઔર ઉનકે ૨ પુત્ર યુદ્ધસ્થલ મેં સદા કે લિયે સો ગયે, તબ ભી ઉન્હેં કિસી ને અધીર હોતે હુયે નહીં દેખા. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ઉનકા સત્ય કી વિજય પર ઔર ભગવાન કી કરુણા પર અવિચલ અખંડ વિશ્વાસ થા. યહીં પર હમ એક બાત ઔર કહેંગે. બહુતસે ઉદ્ભ્રાંત ઇતિહાસલેખકોં ને ગુરુ ગોવિંદસિંહ કો મુસલમાન જાતિ કા પરમ શત્રુ કહ કર ઉલ્લેખ કિયા હૈ ઔર દુઃખ કી બાત હૈ કિ ભારત કે કિતને હી હિંદુ ઔર મુસલમાન ભી ઉન્હીં ઉદ્ભ્રાંત ઇતિહાસલેખકોં કી બાત કો સત્ય માનતે હૈં; પર નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિ સે ઉનકે પવિત્ર જીવન કા અધ્યયન કરને સે યહી વિદિત હોતા હૈ કિ વે મુસલમાનો કે અત્યાચારોં કે વિરોધી થે; મુસલમાનોં કે નહીં. સ્વયં કિતને હી મુસલમાનોં કો ઉન્હોંને સમય સમય પર સહાયતા દી થી. બહાદુરશાહ કો ઉન્હોંને સહાયતા દી; ઔર ઉસે દિલ્હી કે સિંહાસન પર આસીન કરવાયા. કિતને હી મુસલમાનોં ને ભી ઉનકો સહાયતા દી થી. દો પઠાનોં ને, જિનકે નામ થે નબીખાં ઔર ગનીખાં, બડે આડે સમય પર ઉનકે પ્રાણ બચાયે થે. સૈયદ બુદ્ધૂશાહ તો ગુરુજી કે પરમ સહાયક થે. સ્વયં બાદશાહ બહાદુરશાહ ને ભી ગુરુજી સે મિલને પર બડી ભક્તિ ઔર શ્રદ્ધા દિખાઇ થી. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ગુરુદેવ મુસલમાનો કે વિકટ શત્રુ નહીં થે; વે તો સમસ્ત માનવજાતિ કે એકાંત હિતકર્તા ઔર પ્રેમી થે. બાત યહ થી કિ વહ અત્યાચાર કે વિરોધી થે ઔર સારી માનવજાતિ કો સ્વતંત્ર ઔર સબલ દેખના પસંદ કરતે થે. પ્રસંગવિરોધ હોને પર ભી હમ યહ કહના ચાહતે હૈં કિ વે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી ઔર હિંદી કે પ્રકાંડ વિદ્વાન થે ઉન્હોંને હિંદી મેં અપૂર્વ કવિતા કી હૈ. વે સમસ્ત માનવજાતિ કો એક હી પરમાત્મા કી સંતાન માનતે થે, સબ ધર્મોં કો ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કા સાધન સ્વીકાર કરતે થે; ઉનકા હૃદય એકાંત શુદ્ધ ઔર પવિત્ર થા. ઉન્હોંને સ્વયં એક

કવિત્ત મેં કહા:—

“કોઊ ભયો મુંડ યા સંન્યાસી કોઊ જોગી ભયો,
કોઊ બ્રહ્મચારી કોઇ જતી આન માનિયો.
હિંદૂ અરુ તુર્ક કોઊ રાફ્જી ઇમામ સાફી,
માનુષ કી જાતિ સબૈ એક પહિચાનિયો.
કર્તા કરીમ સોઈ રાજક રહીમ ઓહી,
દૂસરો ન ભેદ કોઊ ભૂલ ભ્રમ માનિયો.
એક હી કી સેવ સબ હી કો ગુરુદેવ એક,
એક હી સ્વરૂપ સબૈ એકૈ જ્યોતિ જાનિયો.”

માનવજાતિ કી સમાનતા ઔર સમતા કા કૈસા સુંદર, સરસ એવં સરલ વર્ણન હૈ ઔર યહી ગુરુ ગોવિંદસિંહજી કા દિવ્ય સંદેશ હૈ. ઇસી સંદેશ કી આજ હમ આવૃત્તિ કરતે હૈં. ભારત કે લિય ઇસ સમય ઇસ સદેશ કો હૃદયંગમ કરને કી અતીવ આવશ્યકતા હૈ. હિંદૂ સમાજ કો યહ જાન લેના ચાહિયે કિ ગુરુદેવ કે ઇસ દિવ્ય સંદેશ એવં આદેશ કો ન માનને હી સે આજ ઉસકી દશા ઐસી ક્ષીણ ઔર મલિન હો રહી હૈ. સિખ જાતિ ને ઇસ સંદેશ કો સુના થા ઔર ઉસીકે અનુસાર અનુગમન કર કે ઉસને દિવ્ય શક્તિ ઔર સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કી થી. જાતિબંધન સે ઉત્પન્ન હોનેવાલે ઉચ્ચ નીચ કે વિભેદ કો દૂર કર કે, સમસ્ત મનુષ્યોં કો ‘ભાઈ’ માન કર, હિંદૂ સમાજ કો અપને ઉદ્ધાર મેં સંલગ્ન હોના ચાહિયે, યહી દિવ્ય ગુરુ કા આદેશ હૈ. ઇસ સંદેશ અથવા આદેશ કે પરિપાલન કરને સે વિદીર્ણ હિંદૂ જાતિ કો વહી દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત હોગી, જો સમસ્ત શૈતાન શક્તિ કે સામને અવિચલ હિમાચલ કે સમાન ખડી હોને મેં સમર્થ હો સકેગી. યહી સંદેશ સમાજસુધાર કા બીજમંત્ર હૈ; યહી સંદેશ સ્વરાજ્ય કા સિદ્ધ સાધન હૈ ઔર યહી સંદેશ વિશ્વશાન્તિ કા મૂલ રહસ્ય હૈ. ઇસિ લિયે હમ, આજ ગુરુવર્ય ગોવિંદસિંહ કી જન્મજયંતિ કે મંગલમય અવસર પર, પ્રાચીન પરંપરા એવં કુસંસ્કાર કે પીછે મોહાન્ધ હો કર પ્રભાવિત હોનેવાલી હિંદૂ જાતિ સે સાદર અનુરોધ કરતે હૈં કિ વહ દિવ્ય ગુરુ કે ઇન દિવ્ય સંદેશ કો અપના મૂલ મંત્ર બના કર સમાજસુધાર કે પુણ્ય કાર્ય મેં અગ્રસર હોવે. સિખોં કી અજેય શક્તિ ઇસ મહામંત્ર કી સફલતા કા સમુજ્જ્વલ ઉદાહરણ હૈ. મંત્ર ઔર ઉસકી મહિમા કા ઐસા સુંદર ચમત્કાર દેખ કર ભી યદિ હમ ઉસકી સાધના મેં સંલગ્ન ન હોં, તો યહ માનના હી હોગા કિ હમારે દુર્ભાગ્ય કી જાગૃતિ કે સમાપ્ત હોને મેં અભી વિલમ્બ હૈ, અથવા હમારે નૈતિક અધઃપાત કે અવરોધ મેં બહુત દેર હૈ. પર નહીં; સમાજસુધાર કે કઠિન પથ પર

[illegible]

(હિંદુસ્તાની—[illegible])

૩૮—एक ख्यात सिद्ध योगी स्वामी विशुद्धानंदजी

(લેખક—શ્રી. [illegible])

જિસ પર શ્રીહરિ કી કૃપા હોતી હૈ વહ મહાત્માઓં કા મિલના પાને પાલન કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ; ઔર જિસકો મહાપુરુષ મિલતે હૈં ઉસકે પ્રારબ્ધ કી પ્રશંસા હી ક્યા કી જાય! જિસ પર ઉ અનુકૂલ હૈ ઉસ પર સંતોં કી કૃપા હોની હી ચાહિયે. કિંતુ ઇસ આજકાલ સંસાર મેં ઇને-ગિને હી જન્મ ગ્રહણ કરતે હૈં જો અપની કરની સે અપના તો ઉદ્ધાર કર હી લેતે હૈં, સાથ હી દૂસરોં કા બેડા પાર કરને મેં ભી પૂરે પૂરે સહાયક હોતે હૈં. યહાં જિન મહાત્માજી કી કુછ જીવનઘટનાઓં કા ઉલ્લેખ કિયા જાતા હૈ ઉનકી ગણના ઐસે હી ઉપકારી પુરુષોં મેં હૈ.

શ્રીવિશુદ્ધાનંદજી કા બાલ્યકાલ કા માતૃપિતૃદત્ત નામ ભોલાનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય હૈ. આપકી જન્મભૂમિ હોને કા શ્રેય બર્દવાન જિલે કે અંતર્ગત બંડુલ ગાંવ કો પ્રાપ્ત હૈ. આપકે પિતા કા નામ અખિલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ઔર માતા કા રાજરાજેશ્વરીદેવી થા. આપકે બડે ભાઈ કા નામ ભૂતનાથ થા.

જિસ સમય બાલક ભોલાનાથ છઃ મહિને કે થે ઉસી સમય આપકે પિતાજી કા દેહાંત હો ગયા. ફલતઃ આપકે કાકા ને હી આપકા પાલન-પોષણ કિયા. જિન ભોલાનાથ કો અપને ભવિષ્ય જીવન મેં લોકોત્તર કામ કરના થા ઉનકા બચપન ભી વિચિત્રતા-વિહીન ન થા. લડકપન મેં જહાં ઔર લડકે મિઠાઈ ચાહતે હૈં, તરહ તરહ કે ખેલ ખેલતે હૈં, વહાં ભોલાનાથજી પૂજા-પાઠ કા ખેલ ખેલા કરતે થે. ઉન્હેં ઉસ દશા મેં ઠાકુરજી કી મૂર્તિયોં સે હી પ્રેમ થા. વે ઉન્હીં સે ખેલતે થે ઇસ બાલ્યાવસ્થા મેં હી આપકો યોગીજનસુલભ સિદ્ધિયાં પ્રાપ્ત થીં ઔર વિચિત્રતા યહ કિ ઉનકા પતા આપકો તો બાલ્યકાલ કે કારણ હોના હી ન ચાહિયે, ઔરોં કો ભી ન થા. ઉસ સમય કે આપકે સિદ્ધિમાહાત્મ્ય

કી બહુતસી ઘટનાયેં આપકે સમ્બન્ધિયોં કો માલૂમ હૈં. યહાં, લેખવિસ્તાર કે ભય સે, એક આધ કા હી ઉલ્લેખ કિયા જાયગા. બચપન મેં આપ લગભગ ૧૨–૧૩ વર્ષ તક બિલકુલ નંગ-ધડંગ રહા કરતે થે, ધોતી તક ન પહનતે થે. યદિ કોઇ પહના ભી દે તો ઉતાર ડાલતે યા કિસીકો દે દેતે થે. એક બાર આપકે કાકા ને આપકો નઇ ધોતી પહના દી તો આપને ઉતાર કર ઉસકી ચિન્દિયાં કર ડાલીં. ઇસ પર કાકાજી બહુત બિગડે. તબ આપને ક્યા કિયા કિ ઉન ચિન્ધિયાં કો એકત્ર કર કે ફિર સમૂચી ધોતી કે રૂપ મેં પરિણત કર દિયા. લોગ દેખ કર દંગ હો ગયે. તનિકસા બચ્ચા ઔર યહ કરામાત! એક બાર કા ઔર હાલ સુનિયે. આપ ખેલ કી ધૂન મેં બાલૂ કે પાર્થિવેશ્વર બના કર પ્રેમ સે ઉનકી પૂજા કર રહે થે કિ એક સાથી બાલક ને વિઘ્ન કર દિયા. ઇસ પર આપને અસંતુષ્ટ હો કર શાપ દિયા કિ 'મેરી પૂજા મેં વિઘ્ન ડાલને કે કારણ તુમ્હેં સાંપ ડંસેગા'. ખેલ કી પૂજા થી ઔર ખેલ કા હી થા શાપ. કિસીને કુછ પરવા ન કી; પરવા તબ કી જબ સચમુચ સાંપ ને ઉસે કાટ લિયા. અંત મેં આપકે હાથ ફેર દેને સે હી વહ બાલક બચ ગયા. શાપ ઔર શાપાનુગ્રહ દોનોં કો લોગોં ને પ્રત્યક્ષ દેખ લિયા. અસલ મેં યે યોગ કી સિદ્ધિયાં હૈં, જો પૂર્વજન્મ કે અનુષ્ઠાનોં કે કારણ આપકો પ્રાપ્ત થીં. અસ્તુ.

કાકા ને આપકો અંગ્રેજી પઢાને કા ઉદ્યોગ કિયા; કિન્તુ આપને કિસી તરહ ઉસમેં મન નહીં લગાયા. તબ આપ સંસ્કૃત પઢને કે લિયે એક પંડિતજી કી પાઠશાલા (ટોલ) મેં ભર્તી કિયે ગયે. યહાં અપને કુછ દિનોં તક અભ્યાસ કિયા.

ભોલાનાથ ૧૩–૧૪ વર્ષ કે હોંગે કિ ઉન્હેં એક પાગલ કુત્તે ને કાટ લિયા. કુત્તે કે કાટે કા ઇલાજ કઇ જગહ કરાયા ગયા, કિંતુ લાભ ન હુઆ. ઉન દિનોં પાસ્ચ્યૂર સાહબ કી સંસ્થા સ્થાપિત હુઇ ન થી કિ ઉસકા શરણ લી જાતી. અંત મેં બહુત હી વ્યથિત હો કર આપ કલકત્તે ગયે કિ વહાં બડે નામી નામી ચિકિત્સક હૈં, ઉનકી ચિકિત્સા સે અવશ્ય હી લાભ હોગા; કિંતુ હુઆ કુછ નહીં. સભી ઓર સે નિરાશ હો કર વ્યથા કે મારે આપ આત્મહત્યા કરને કે વિચાર સે ચિનસુરા મેં હુગલા-કિનારે પહુંચે. વહાં આપકો એક સાધુ કે દર્શન હુએ, [illegible] ને [illegible] કી ધારા મેં કૂદ જાના થા. ઔર કભી પાની કે [illegible] દેખ પડતા થા. ઉનકો [illegible] વિચિત્ર [illegible] કિ ઉસને પાસ આ કર [illegible] આત્મહત્યા કરને [illegible] સાધુ ને ભોલાનાથ કે [illegible] કિ [illegible] જલન જાતી રહી. [illegible] મૌલૂમ હોને લગા [illegible] છુટકારા પાને કી

[illegible]

[illegible]

કોઇ ઔર વર્ષ બીતને પર ભોલાનાથ કાશી ગયે, વહાં સુના કિ એક સાધુ કભી તો નદી મેં ડૂબ જાતા હૈ ઔર કભી આસ-માન કે ઊપર દેખ પડતા હૈ. યહ ચમત્કાર દેખને કો કૌન ન રહે થે. ભોલાનાથ ભી ગયે. પહુંચતે હી ઉન્હોંને નીમાનંદજી કો પહચાન લિયા. ઉનકી પ્રાર્થના કરને પર નીમાનંદજી ને કહા કિ હમ તુમ્હેં સાથ લે ચલને કો યહાં આયે હૈં. સંધ્યા-સમય ઉનકા હાથ પકડ કર નીમાનંદજી કાશી કે પાસ હી મઉરિયા નામક સ્થાન મેં લે ગયે. વહાં ઉનકી આંખોં પર પટ્ટી બાંધ કર કહા કિ 'બિના કુછ કહે-સુને હમારા હાથ થામે ચલે આઓ'. ભોલાનાથજી કી આંખોં પર પટ્ટી બંધી રહને સે ઔર તો કુછ દેખ નહીં પડા, ઇતના હી માલૂમ હુઆ કિ બડી તેજી સે ચલે જા રહે હૈં. પટ્ટી ખોલને પર એક તીર્થ મેં પહુંચ ગયે. પીછે સે જ્ઞાત હુઆ કિ યહ વિન્ધ્યાચલ હૈ. અબ સૂર્યોદય હો આયા થા. સ્વામી નીમાનંદજી ભોલાનાથ કો વહીં છોડ કર ચલ દિયે. ઇતના કહ ગયે કિ ફિર મિલેંગે. ભોલાનાથજી બડે સંકટ મેં પડે. હિંદી જાનતે ન થે કિ કિસીસે બાતચીત કર સકતે. પૂરા પરદેશ થા. થોડી ઉમર થી. ઘબરાહટ કે મારે રોને લગે. ભૂખપ્યાસ અલગ સતા રહી થી. સંધ્યા-સમય ભોલાનાથ ને દૂર પર એક જ્યોતિર્મંડલ દેખા. કુછ સમીપ આને પર ઉસમેં એક મૂર્તિ દેખ પડી. મૂર્તિ સમીપ આઈ તો ભૈરવી નિકલી. ઉસને ઇન્હેં ગોદ મેં બિઠા કર દિલાસા દેતે હુએ કહા—ડરો મત, તુમ્હેં દોનો સમય ભોજન મિલતા રહેગા, કોઇ જંતુ તુમ્હારા બાલ ભી બાંકા ન કર સકેગા. હમ ઔર સ્વામીજી એક હી સંપ્રદાય કે હૈં. ભૈરવી કે જાતે હી, થોડી દેર મેં,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઐસી પ્રકાર ચાહે જિસ પદાર્થ કો પરિવર્તિત કર કે અન્ય પદાર્થ મેં પરિણત કિયા જા સકતા હૈ. લોહે કો સોના યા રૂપ કો પત્થર બના દેના એક હી પ્રણાલી કે અંતર્ગત હૈ. સંયોગકાર્ય મેં તાપાંશ અથવા શક્તિ કે પ્રયોગસંબંધ મેં વિશેષ જ્ઞાન ઔર અવધાન કા પ્રયોજન હૈ. જિસ પદાર્થ કી ગઠનપ્રણાલી અથવા રંગોં કા વિન્યાસ માલૂમ ન હો ઉસકા વિશ્લેષણ દ્વારા ઉક્ત પદાર્થ બના લિયા જા સકતા હૈ. વિશ્લેષણ મેં મનમય રંગોં કે વિશ્લેષણ સે હૈ ઇસકે લિયે બહુત અધિક સમય કા પ્રયોજન નહીં હોતા. સ્વામીજી ઇસ વિજ્ઞાન કી શક્તિ કો પ્રત્યેક સ્થાન મેં પ્રત્યક્ષ દિખલા કર સમઝા દેતે હૈં કિ ઇસ પર અધિકાર કર લેને સે મનુષ્ય પ્રકૃતિ કે કિતને હી નિગૂઢ તત્ત્વોં કા આવિષ્કાર કર સકતા હૈ. દૂર કી વસ્તુ દેખના, દૂર કી ધ્વનિ સુન લેના, મરણ કે પશ્ચાત્ જીવ કી

દીક્ષા પ્રાપ્ત હુઈ. ગુરુદેવ ને નીમાનંદ કો આજ્ઞા દી કિ 'વિશુદ્ધાનંદ (ભોલાનાથ) કો શિક્ષા કે લિયે જ્ઞાનગંજ લે જાઓ'. અતએવ યે વહીં લાયે ગયે. યહાં લગાતાર બારહ વર્ષ તક પરમહંસ ભૃગુરામ ઇન્હેં યોગ-શિક્ષા દેતે રહે. ભૃગુરામજી બડે સિદ્ધ યોગીશ્વર હૈં. યહી એક ઐસે મહાત્મા હૈં જો સ્થૂલશરીર સે સૂર્યમંડલ તક જા સકતે હૈં. સૂર્યવિજ્ઞાન કી શિક્ષા વિશુદ્ધાનંદજી કો પરમહંસ શ્યામાનંદ સે પ્રાપ્ત હુઈ. યોગશિક્ષા બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા મેં હુઈ. ઇસ દશા મેં વિશુદ્ધાનંદ અપને ગુરુભાઇયોં કે સાથ, બીચ બીચ મેં, હિમાલય પ્રભૃતિ અનેક સ્થાનોં કી યાત્રા કરતે રહે. બ્રહ્મચર્ય-અવસ્થા મેં બસ્તી મેં રહને કા નિષેધ હૈ; પ્રતિદિન તીન ઘર સે અધિક ભિક્ષા નહીં માંગ સકતે; યદિ તીન ઘરોં મેં ભિક્ષા ન મિલે તો કુછ કંદ-મૂલ, સો ભી પરિમિત માત્રા મેં, ખાને કા વિધાન હૈ. ઇસ બ્રહ્મચર્ય કી અવસ્થા મેં હી આપકો અષ્ટસિદ્ધિયાં પ્રાપ્ત હો ચૂકી થીં.

યહ સંપ્રદાય બહુત પુરાના હૈ. ઇતના પુરાના કિ સૃષ્ટિ જોડ કે સંપ્રદાય કા પતા નહીં લગતા. ઇસમેં પાંચ અવસ્થાયેં–બ્રહ્મચારી, દંડી, સંન્યાસી, તીર્થસ્વામી ઔર પરમહંસ—હૈં. પ્રત્યેક અવસ્થા કિ કઠોર પરીક્ષા હોતી હૈ. પરીક્ષક વિભિન્ન મઠોં કે યોગી હુઆ કરતે હૈં. પરીક્ષા મેં અનુત્તીર્ણ હોને પર ફિર પૂરે

ક્યા ગતિ હોતી હૈ ઉસકા જ્ઞાન, પ્રેતાત્મા કી પૂર્વદેહ કા નિર્માણ ઔર ઉસસે બાતચીત, મંત્ર ઔર દેવતા કે સ્વરૂપ કા જ્ઞાન, માનસિક ભાવ કા પરિવર્તન, ભયંકર રોગોં કા ઉપશમન ઔર મનોવિદ્યા–યે સબ એક સૂર્યવિજ્ઞાન સે હી પ્રાપ્ત હો જાતે હૈં. સ્વામીજી એક સ્ફટિકનિર્મિત લેન્સ દ્વારા રંગોં કા સંયોગ ઔર વિયોગ કિયા કરતે હૈં. વિશેષ આવશ્યકતા હોને પર એક તાંબે કે તાર સે કામ લેતે હૈં. તીવ્ર તાપ કી આવશ્યકતા હોને પર હી ઇસકા વ્યવહાર કિયા જાતા હૈ. જર્મની, ઇગ્લેંડ, અમરીકા પ્રભૃતિ સ્થાનોં કે ઔર ભારત કે બહુતેરે વિજ્ઞાનવેત્તા એવં શિક્ષિત લોગ ઇસ અભિનવ વિજ્ઞાન કો દેખ કર દંગ હો ગયે હૈં. વે સભી મુક્ત કંઠ સે સ્વીકાર કરતે હૈં કિ યદિ ઇસ વિજ્ઞાન કા પ્રચાર હો જાય તો સમગ્ર વિજ્ઞાનજગત મેં એક ઐસે વિરાટ્ વિપ્લવ કી સૂચના હોગી જો પૃથિવી કે ઇતિહાસ મેં બિલકુલ નઈ હોગી.

ઇસ વિજ્ઞાન કી શિક્ષા દેને કે લિયે સ્વામીજી ભી ઉત્કંઠિત હો રહે હૈં, કાશી મેં એક વિજ્ઞાનાગાર નિર્મિત હો રહા હૈ. જબ વહ પૂર્ણ હો કર સુસજ્જિત હો જાયગા તબ સંસાર કા એક પ્રધાન દર્શનીય સ્થાન હો જાયગા; સભી ખંડ–વિજ્ઞાન એક મહા-વિજ્ઞાન મેં પરિસીમિત હુએ હૈં. ઉસે પ્રત્યક્ષ દેખ કર ઔર સમઝ કર સભ્ય જગત વિસ્મિત ઔર આનંદિત હોગા.

[illegible]

आपने भी गुरुभ्राता श्री ... का पालन किया. वे देख सके आप. मेहपुर के समीप मुधाया आदि गांव है. यह ईस्ट इंडियन रेलवे की लूप लाइन का स्टेशन है. ऐसी गांव में विद्यानंदजी ने चिकित्सालय खोला, यहां के जमींदार स्वर्गीय बाबू हरिश्चन्द्र ... आपको बहुत मानते थे. यहां आपने सन् १९०८-१० तक ऐलोपैथी चिकित्सा-द्वारा लोगों का उपकार किया. इस कार्य में आपको असीम सफलता प्राप्त हुई. एक तो परमहंस कृपारामजी के आशीर्वाद से आपके हाथ में यश था, इस लिये जिन्हें दवा देते उन्हें अवश्य लाभ होता था, दूसरे रोगी को अपने तत्त्वावधान में लेने से पूर्व आप 'प्रश्न-ज्योतिष' के द्वारा ज्ञात कर लेते थे कि वह बच जायगा या नहीं. फलतः आप दीर्घ आयुवाले रोगियों का चंगा करने का भार ही न लेते थे

कोई १८ वर्ष तक आप घर पर गुजरात में रहे. इस

દશા મેં આપકે દો પુત્ર ઉત્પન્ન હુએ, જિનમેં એક કા તે
દેહાંત હો ગયા ઔર દૂસરે ઇસ સમય 'અદ્વૈવાન આશ્રમ' કી
દેખરેખ કરતે હૈં. ગુશકરા મેં રહતે સમય આપકે અનેક ચમ
ત્કાર લોગોં ને દેખે હૈં, કિંતુ ઉનકા યહાં વર્ણન ન કિયા જાયગા

જિસ સમય આપ જ્ઞાનગંજ સે બિદા હોને કો થે, પરમ
હંસ ભૃગુરામજી ને પ્રસન્ન હો કર આપકો એક દિવ્ય શિવલિંગ
પુરસ્કાર મેં દિયા થા. અન્ય યોગિયોં ને વિરોધ કિયા થા
સંપ્રદાય કા યહ શિવલિંગ સદા સે હિમાલય મેં રહા હૈ, ય
કહાં બંગાલ મેં ભેજા જા રહા હૈ! કિંતુ ગુરુકૃપા સે યહ મિ
હી ગયા, ઇસકે દ્વારા યોગિયોં કી આશ્રમપરીક્ષા હુઆ કરતી હૈ
યહ શિવલિંગ સ્વામીજી કે ગાંવ બંડૂલ મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈ ઔર ગાં
કે નામાનુસાર ઇસકા નામ બંડૂલેશ્વર રકખા ગયા હૈ. સ્વામીજ
ઇસી (યા ઇસી શ્રેણી કે) શિવલિંગ કી પૂજા કરતે હૈં. દૂસરે ક
પૂજા કરેં તો વહ ખંડિત હો જાતા હૈ. બંડૂલેશ્વર મહાદેવ મેં
કઇ વિશેષતાયેં હૈં. ઉનકી જ્યોતિ દો દો તીન તીન ઘંટે મેં બદ
લતી રહતી હૈ; ઔર યહાં પ્રાયઃ પરમહંસ ભૃગુરામજી કે દર્શ
સંપ્રદાય કે બાહરી લોગોં કો ભી હો જાયા કરતે હૈં, યદ્યપિ ઉનકા
શરીર અગોચર રહા કરતા હૈ. ઔર ઔર મહાત્મા ભી આય
કરતે હૈં. ઇસ શિવલિંગ કી પ્રતિષ્ઠા સન્ ૧૯૦૫ મેં હુઈ થી
શિવાલય સે સટી હુઈ એક ગુફા ભી હૈ. સન્ ૧૯૧૧ કે લગભગ
'અદ્વૈવાન-આશ્રમ' કી સ્થાપના હુઈ. સન્ ૧૯૧૭ મેં કાશી મેં
હનુમાનઘાટ કે સમીપ આશ્રમ પ્રતિષ્ઠિત હુઆ; સન્ ૧૯૧૮
લગભગ વૈદ્યનાથ મેં ઔર ઉસી સાલ ઝાલદા (જિલા માનભૂમ
મેં 'સૂર્યવિજ્ઞાન' સિખાને કે લિયે આશ્રમ બનાયા ગયા. સન્ ૧૯૨૦-
૨૧ કે લગભગ પુરી મેં આશ્રમ સ્થાપિત હુઆ થા. યોં આશ્ર
તો કઇ હૈં, કિંતુ સ્વામીજી પ્રાયઃ પુરી ઔર કાશી કે આશ્રમ મેં
હી નિવાસ કરતે હૈં. કાશી કા આશ્રમ અબ મલદહિયા મેં સ્ટેશ
કે રાસ્તે પર હી હૈ. યહ સન્ ૧૯૨૨ મેં બના ઔર સન્ ૧૯૨
મેં ઇસમેં શિવ કી પ્રતિષ્ઠા હુઇ હૈ. ઇસ આશ્રમ મેં ગોપાલજી
કી ઔર ચરણચિહ્નોં કી પ્રતિષ્ઠા ઔર [illegible]

ઇસ લેખ મેં સ્વામીજી કી એક દો અલૌકિક [illegible]

[illegible]

[illegible] ઔષધિયાં બના દેં ઔર [illegible] મેં [illegible] કર દિખા; દે, જિસકી મુગ્ધ 'યોગિરાજ' [illegible] કિ જિસકે [illegible] વર્ણન [illegible] 'યોગિરાજાધિરાજ' આદિ ઉપાધિયોં [illegible] હૈ.

ઉસી [illegible] દ્વારા સ્વામીજી [illegible] જાન કી ભાગ મેં, [illegible] મૂંગા, [illegible] આદિ કી [illegible] રીતિ સે [illegible] આધ્યાત્મિક રીતિ સે [illegible] આદિ ઇન પંક્તિયોં કે લેખક ને અપની આંખોં દેખા ઔર ઉસ ઉપદેશ સુગંધી કા આમોદ પ્રાપ્ત કિયા હૈ. એક દિન તો સ્વામીજી કી કૃપા સે [illegible] ([illegible]) કા [illegible] અપને કો ભી ચિત્ર બના થા, જો સર્વચિંતન મેં પ્રસ્તુત કિયા ગયા થા. ઉસ સરિતા કી ચિત્તમનોહર સુગંધ ઔર સ્વાદ કા વર્ણન અથવા લોક-નિર્મિત લેખની ક્યોં કર કર સકતી હૈ. ઉસ મજે કો તો જિહ્વા ઔર નાસિકા યાદ કર રહી હૈં.

આપકે અનેક શિષ્ય હૈં. ઉનમેં પ્રોફેસર, ડાક્ટર, વકીલ, જમીંદાર, એક્ઝીક્યુટિવ ઇઝનિયર ઔર [illegible] પ્રભૃતિ સભી શ્રેણીયોં કે લોગ હૈં. સભી સજ્જન સદાચારી હૈં. અધ્યાત્મમાર્ગ મેં લગે હુએ હૈં, ઉનમેં એક આધ ને તો યહાં તક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કર લી હૈ કિ વે, કુછ અંશોં મેં, સ્વામીજી કે સમકક્ષ હો ગયે હૈં. આપકા શરીર બંગાલી હોને ઔર અધિકતર બંગાલ મેં રહને કે કારણ શિષ્યમંડલી ભી અધિકાંશ ઉસી દેશ કી હૈ.

આપકે દર્શનોં કો યોરપ ઔર અમરીકા તક કે નિવાસી આ જાતે હૈં. એક બાર એક ઐસે હી અમરીકન દર્શક ને આપકા ચિત્ર ઔર થોડા સા વર્ણન બંબઈ કે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી સામાહિક 'ટાઇમ્સ' મેં પ્રકાશિત કરાયા થા. સર જેનકિન્સ લારેન્સ, જિન દિનોં કલકત્તા-હાઈકોર્ટ કે ચીફ જસ્ટિસ થે, આપકે દર્શનાર્થ ગયે થે. બહુતેરી મેમેં ઔર સાહબ જો આપકે દર્શનાર્થ ગયે ઉનકી ભાવના કો આપને અચ્છા બતલાયા, સો ઠીક હી હૈ. અચ્છી શ્રેણી કે વ્યક્તિ હી તો હીંદૂ-મહાત્મા કે દર્શન કરને જાયગે.

ઇસ લેખ કી સામગ્રી સંસ્કૃત કાલેજ-બનારસ, કે પ્રિન્સિપાલ શ્રીમાન પંડિતવર ગોપીનાથજી કવિરાજ, એમ૦ એ૦, મહોદય કી અશેષ કૃપા કા ફલ હૈ. અતએવ લેખક આપકે નિકટ ચિરકૃતજ્ઞ હૈ.×

("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

× આ મહાત્માજી હયાત હોવાથી તેમના વિષે કોઈ સજ્જન પુરી શોધખોળપૂર્વક વિશેષ હકીકત તથા પૂર્ણ સાચી માહિતી કોઇ પત્રદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરશે તો આ પોલંપોલના તથા અંધશ્રદ્ધાના સમયમાં જનસમાજ ઉપર વિશેષ ઉપકાર થશે.

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

३९—बेकारीनुं दर्द

(એક નાની વાર્તા)

[લેખકઃ—શ્રી. રમણીક વી. મહેતા]

વર્ષાઋતુનો વખત છે. બહાર ધોધમાર વરસાદ પડી રહ્યો હતો. એક મા તેના ૯ વર્ષના પુત્રને લઇને ઘરમાંની તાપણી સમક્ષ કોકડું વાળીને બેઠી છે. માળ વિનાનું ઘર એટલે વરસાદનાં ફોરાં છાપરાં ઉપર પડે છે તેથી બહારનો અવાજ સુદ્ધાં સંભળાતો નથી. એટલામાં ઘરનું આગલું બારણું કોઈ જોરથી ખખડાવે છે.

"અરે સાંભળ !" દ્વાર તરફ મોં ફેરવી તે બાળકની માતા બોલી.

" અરે ! એ તો મારા બાપુ આવ્યા હશે " એમ બોલતો તે નાનો છોકરો બારણા તરફ ગયો. (બારણું ઉઘાડે છે.)

બારણું ઉઘડ્યું કે તરતજ પાણીથી તરબોળ કપડે તે બાળકનો પિતા અંદર આવ્યો. ઠંડીથી તે ધ્રૂજતો હતો. ઘણો થાક લાગ્યો હોય એમ દીસતું હતું; કારણ કે તે ઘણો હાંફતો હતો.

"તમને હું કહી કહીને થાકી કે તમે આમ ઉતાવળા ઘોંસભર્યા ચાલો નહિ. બહુ તો કદાચ અર્ધો કલાક મોડા અવાય તેની ફીકર નહિ, પણ આમ ઉતાવળે ચાલવાથી દમ ભરાઇ જાય અને મૂળમાં છો તો દમિયેલ અને તેથી ન કરે નારાયણ ને કાંઇ અધું-પાછું થાય તો મારી શી વલે થાય !" જરાક કઠોર પણ વહાલભર્યાં શબ્દોમાં બાળકની માતાએ એક પછી એક ઉપરનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

(જરાક દમ બેસતાં) "આજે મારો વાંક નથી. તું જાણે છે કે ત્રણ ગાઉ ચાલવાનું તથા વરસાદ અને પવન એ બંને કહે કે મારું કામ. (અટકીને) કદાચ હું ધીમો આવું અને રસ્તામાં રાત પડે તો આવા ધોધમાર વરસાદમાં જ્યાં દિવસે પણ રસ્તો દેખાતો નથી તો રાત્રે તો મારી શી વલે થાય ?" તે બાળકનો પિતા બોલ્યો.

આટલું બોલતામાં તો તે થાકી ગયો. બાળકની માતાએ તાપણી-

[illegible]

રૂ ઉરાડવાના કામ ઉપર એને મૂકેલો હોવાથી એ ફની ઝેણુથીજ એનું અર્ધું પેટ તો ભરાઇ જતું. આખરે એને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો; પણ પાપી પેટ માટે મજૂરી કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. ગામમાં કેટલા તો બેકાર છે. એના માથા ઉપર પણ બેકારીનો ભય ઝઝૂમે છે. એનાથી પૂરતું કામ થતું નથી એટલે એનો ઉપરી અમલદાર એને રોજ કાઢી મૂકવાની ધમકી આપે છે. આથી "નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે તો!" એ પ્રશ્નજ એને એટલો ભયભીત બનાવે છે કે કોઈ કોઈ વખતે તો એ છૂટી પોકે રસ્તામાં રડી પડે છે. ઘેર પત્ની અને પુત્રના દિલને આઘાત ન થાય એટલા ખાતર એ ઉભરો દબાવીને બેસી રહે છે.

આ ગરીબ કામદારના જીવનનો આ ભયંકર અને હૃદયભેદક ઇતિહાસ છે. આજે એના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થતી હોય એમ જણાય છે. વારેવારે આમ તેમ બેબાકળાની માફક જુએ છે. કોઈ વારે હૃદય ઉપર હાથ મૂકે છે; વળી પાછો પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રના ગાલમાં હાથ નાખી એક ધીમું પણ મીઠું ચુંબન કરે છે અને વળી પાછો એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી ક્ષમણે હાથ દઇ બે પગ વચ્ચે માથું મૂકી આંખમાં આવેલાં અશ્રુ કોઇ ન જુએ તેમ ધોતીઆથી લૂછી નાખે છે.

બાળકની માતાએ ખાવાનું કરવા માટે ચૂલો સળગાવ્યો. ગામના એક પટેલને ઘેર આજે વલોવ્યું હતું એટલે તેને ત્યાંથી એક પૈસાની એક દોણી છાશ લાવી હતી. એ છાશની કઢી બનાવી અને જુવારના લોટના રોટલા બનાવ્યા.

બાપદીકરો ખાવાને ઉઠ્યા. "આજ મારું શરીર સારું નથી" એમ કહી ખાધું ન ખાધું કરીને તે બાળકનો બાપ ભાણા ઉપરથી ઊઠી ગયો. પંદર રૂપિયા જેટલી નાની રકમમાં પણ એ ત્રિપુટી રોજ આનંદથી જીવન વ્યતીત કરતી. "ઈશ્વરને જે ગમે તે ખરું" એમ કહી સંતોષ માનતાં અને દુઃખને મૂંગે મોઢે સહન કરતાં હતાં. એ બિચારા કામદારને ક્યાં ખબર હતી કે જે દુઃખ આજે તે મૂંગે મોઢે સહન કરી રહ્યો છે તેનો સરજનહાર ઈશ્વર નથી, પણ આજની સમાજરચના છે. સવારથી સાંજ સુધી પેટે પાટા બાંધી, રોગોથી પીડાતા હોય તોપણ, જીવન ટકાવી રાખવા આટલી મહેનત કરે તોપણ દુઃખ અને દરિદ્રતા તો નસીબમાં હોયજ. મનુષ્યસર્જિત આવા અન્યાય અને અત્યાચાર તળે એ આજે અસહ્ય યાતના ભોગવી રહ્યો છે.

ભાણા ઉપરથી ઊઠીને ને ફરી પાછો તાપણી આગળ બેઠો. થોડી વારે પુત્ર પણ પિતા સમક્ષ આવીને બેઠો. પિતાનો ઉદાસીન ચહેરો જોઇ તેણે પૂછ્યું.

"બાપુ! આજ તમે બોલતા કેમ નથી? તમને શું દુઃખ થાય છે? મારી બા તમને રોજ કહે છે કે તમારે બહુ કામે ચાલવું નહિ."

બાપની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, પુત્રને પાસે બેસી લઈ છાતી સરસો ચાંપ્યો અને એક વહાલભર્યું ચુંબન કર્યું. "જા, હવે સૂઇ જા," (મનમાં) "કાલથી મારે ક્યાં જવું છે."

તે બાળક ઓરડામાં મૂકેલી એક પેટી ઉપર પડેલી એક ફાટી તૂટી ગોદડી લઇ સૂઈ ગયો. તેની માતા પરવારીને તાપણી આગળ આવી બેઠી. પોતાના પતિની દુઃખદ સ્થિતિ જોઇ તેનું પણ હૃદય ભરાઇ આવ્યું.

"કાલથી તમે કામે જશો નહિ. તમારો ચડેલો પગાર જો શેઠ આપશે તો હું જઇને લઇ આવીશ. અને કાલથી તમારી જગ્યાએ મને રાખશે તો હું તે કામ કરીશ. તમે ફિકર કરશો નહિ. વખત તો જોતજોતામાં નીકળી જશે અને એટલામાં તો આપણો માધુ (બાળકનું નામ) મોટો થશે અને કમાતો પણ થઇ જશે!" પત્નીએ લાગણીભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું.

એ બિચારીને પણ ક્યાં ખબર હતી કે, કાલથી એના પતિને નોકરીમાંથી રૂખસદ મળી ગઈ છે. એણે તો એના પતિપ્રેમનું દર્શન કરાવ્યું. કોણ કહે છે કે ગરીબની ઝુંપડીમાં સાચા દાંપત્ય-પ્રેમનો અભાવ હોય છે?

તે કામદારને કમકમી આવી, તેનું હૃદય ભરાઈ ગયું અને પત્નીના ખોળામાં માથું મૂકી બાળકની માફક છૂટી પોકે રડી પડ્યો. ગરીબ બિચારી પત્નીએ પણ રડી દીધું.

"તમે શા માટે રડો છો? આમ ગભરાવ છો શાને? કહો હું મરી જાઉં, તમને મારા સમ તમે ના કહો તો."

આટલાજ શબ્દો તે રડતી જાય અને બોલતી જાય. પતિનું કલ્પાંત જોઈ એ ગભરાઈ ગઇ હતી, એટલે બીજું શું બોલવું અને શું કરવું તેનો એને ખ્યાલજ ન હતો. થોડી વાર પછી તેણી પાણી લેવા ઉઠી.

"લો, આ પાણી પીઓ, તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. એમાં શું? શું બારે દહાડા આપણા આમજ જવાના છે? લો, આ પાણી, જરા કોગળો કરી પાણી પીઓ." પત્નીએ કાળજું કાઢી સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

મોઢું ધોઇ જરાક પાણી પીધું અને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી પાછો તાપણી આગળ આવીને કામદાર બેઠો.

"ઓ પ્રભુ! તને આ ભારે આજ ગમ્યું? મારો રોટલો આપનારો તે પણ તેં ઝુંટવી લીધો! મેં એવા તે શું પાપ કર્યાં છે અને કદાચ

મેં પાપ કર્યાં હોય તોપણ આ મારી નિર્દોષ સ્ત્રી અને પેલા મારા કુમળા નિર્દોષ બાળક સામું પણ તેં ના જોયું !" ગળગળા અવાજે તે બોલી ઉઠયો.

અસહ્ય દુઃખ ક્યાં સુધી છાનું રાખી શકાય ! પત્ની તરતજ સમજી ગઈ કે આ સઘળા દુઃખનું મૂળ તેના પતિને થએલી રજા-મંદ છે. આટલા દુઃખનો અંજામ વાળવા તે તૈયાર હતી. પોતાનો પતિ જેણે કેટકેટલાં દુઃખો સહન કરી આજસુધી નભાવ્યું, અને આજે જ્યારે તે કામ કરવા છેક અશક્ત થઇ ગયો છે તે પતિ માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતી.

"તમને કાલથી કામ ઉપર રજા મળી છે એટલુંજ ને! ઓહો, એમાં શું ! મેં તો તમને ક્યારનુંએ કહી દીધું છે કે હવે તો કામ પર જવાનું બંધ કરો. આપણો માધુ મોટો થાય ત્યાં સુધી હું કામે જઇશ અને જે બે ચાર આના મળશે તેનાથી સૂકો પાકો રોટલો ખાઈ આનંદ કરીશું. જ્યારે ઈશ્વરેજ આપણી ઉપર આ દુઃખ નાખ્યું છે ત્યારે તો આપણે સહન કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી." તે પત્નીએ પતિને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

પતિપત્નીની ભવિષ્ય ઉજળું દેખવાની એકજ આશા થોડે દૂર સૂતેલા તે નાના બાળક ઉપર હતી. "માધુ મોટો થશે અને આપણું દુઃખ જશે" એ વિચારોજ આજે તેમને સાંત્વન આપતા હતા. એટલું પણ સંતોષનું કારણ આજે તેમની સમક્ષ ન હોત તો એ ગરીબ ઘરમાં આજે દુઃખનો પારજ ન રહેત.

પત્નીના આ વહાલભર્યા સાંત્વનસૂચક શબ્દોથી તે કામદાર ગળગળો થઇ ગયો અને એક આભારની લાગણીથી તેણે પોતાની પત્ની સામે એક નજર નાખી. માધુ હજુ બાળક હતો એટલે પત્નીને કામે મોકલ્યા સિવાય એનો છૂટકો ન હતો. એક બે ગાઉ ચાલીને જવાની હવે એની શક્તિ ન હતી. નિસાસા નાખી નાખીને તે કામે જતો, ત્યાં કામ કરતો, એનું ચિત્ત પણ ત્યાં ઠેકાણે રહેતું નહિ; પણ એમાં એનો શો વાંક ? પચીસ પચીસ વર્ષ સુધી પ્રમાણિકપણે પેટે પાટા બાંધીને પેટ માટે એણે એ મીલમાં મજૂરી કરી હતી. એજ મીલમાં રૂ ઉરાડવાના કામમાં રૂની ઝીણથી એના શરીરમાં ભયંકર રોગે ઘર ઘાલ્યું હતું, અને એજ રોગને લીધે એ કામ કરવાને અશક્ત બન્યો. કામ કરવાને અશક્ત બનતાં એને નોકરીમાંથી રજા મળી. સમાજમાં આને ન્યાય ગણવામાં આવે છે ! આ કામદારની માફક એવા કેટલા જીવો આવી જાતના ન્યાય તળે યાતના ભોગવતા હશે ?

"શું મનુષ્ય છે કે કોઇ દેવ છે ?" એકાએક તે કામદાર લાગણીના આવેશમાં બોલી ઉઠયો.

આજે તેણે પોતાની બૈરીને કોઇ નવાજ સ્વરૂપમાં નિહાળી. દુઃખ એ દાંપત્યપ્રેમની ખરી કસોટી છે. પોતાની બૈરીને આજે એ દાંપત્યપ્રેમની સીમા ઓળંગતી જોઈ ઘડી વાર તે પોતાનું સઘળું દુઃખ ભૂલી ગયો હોય તેમ જણાયું.

રાત બહુ વીતી ગઇ હતી અને પત્નીએ જોયું કે હવે પોતાના પતિને બહુ બોલાવવામાં તેના શરીરને વધારે હાનિ પહોંચશે. તેણે ઉઠીને એક ગોદડું પાથર્યું.

"હવે તમે સૂઇ જશો ? રાત ઘણી થઇ ગઇ છે. તમારા શરીરને સારૂં નહિ અને તેમાં વળી આજે વરસાદમાં આવા શરીરે ચાલતા આવ્યા છો. એટલે આરામ લો; ફિકર કરશો નહિ. સૌ સારાં વાનાં થશે. ભગવાનનું નામ લઇ હવે સૂઇ જાઓ તો સારૂં. (બગાસું ખાય છે.) ચાલો, મને પણ હવે તો બગાસાં આવે છે. હું પણ હવે સૂઇ જઇશ." તે કામદારપત્નીએ કહ્યું.

'તું સૂઇ જા, આ તાપણી આગળ હું બેઠો રહીશ, આજે મને દમ ચઢયો છે એટલે સૂતાં સૂતાં મને વધારે ગભરામણ થશે. જરાક દમ બેસશે એટલે હું પણ સૂઈ જઈશ. મારે કાલે ક્યાં વહેલું ઉઠવું છે ?" તેણે જવાબ વાળ્યો.

એ કામદારને જ્યારે દમ ચઢે છે ત્યારે એનાથી સૂવાતું નથી તેમ ઉંઘ પણ એની શત્રુ બને છે તે એ કામદારપત્નીથી અજાણ્યું ન હતું. તેને ઉંઘ આવતી હોવાથી તે ઉઠી. કદાચ પાણીની જરૂર પડે તેટલા માટે એક પાણીનું પવાલું ભરી પોતાના પતિ આગળ મૂકી તે સૂવાને ગઈ.

આજના આ કરુણ બનાવથી તેને પણ આઘાત પહોંચ્યો હતો. તે સૂતી ખરી, પણ નિદ્રાએ તેની ઉપર કૃપા કરી નહિ.

ભયંકર ભાવીના ભણકારા તેને સંભળાવા લાગ્યા. આપત્તિનાં વાદળ તેના ચક્ષુ સમક્ષ જણાવા લાગ્યાં. મનને કાબુમાં રાખવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; ભવિષ્યના વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવા માટે તેણે બીજા વિચારોને મનમાં સ્થાન આપવા ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ એ સર્વે પ્રયત્નો મિથ્યા ગયા. કેમે કરી તેને ઉંઘ આવી નહિ, છતાં પણ આંખ મીંચી તે પથારીમાં પડી રહી.

(તા. ૧૫-૭-૧૯૩૦ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

४०–बौद्ध तीर्थस्थानों पर एक ऐतिहासिक दृष्टि

(લેખકઃ—શ્રી. લક્ષ્મીનાથ મિશ્ર)

રાજગૃહ ભારતવર્ષ કે પ્રાચીનતમ નગરોં મેં સે હૈ. ઇસકા ઇતિહાસ બહુત હી પ્રાચીન હૈ, ઔર વહ દો ભાગોં મેં વિભક્ત કિયા જા સકતા હૈ—

(૧) પૂર્વ–ઐતિહાસિક કાલ, ઔર (૨) ઐતિહાસિક કાલ. પૂર્વ–ઐતિહાસિક કાલ મેં ઇસકા નામ ગિરિવ્રજ થા. ઇસકા દૂસરા નામ રાજગૃહ બૌદ્ધ સમય મેં પ્રખ્યાત હુઆ. રામાયણ મેં યે દોનોં નામ મિલતે હૈં, કિંતુ યહ સ્પષ્ટ નહીં હોતા કિ યહ મગધ કી રાજધાની થી. રામાયણ કા ગિરિવ્રજ ભરત કે નાના અશ્વપતિ કી રાજધાની થી. યે દોનોં નામ એક હી સ્થાન કે સૂચનાર્થ પ્રયોગ કિયે ગયે હૈં, કિંતુ યહ સ્પષ્ટ હૈ કિ રામાયણ કા ગિરિવ્રજ મગધ કે ગિરિવ્રજ સે ભિન્ન થા. ક્યોંકિ રામાયણ કા ગિરિવ્રજ વિપાસા નદીપાર પંજાબ મેં થા. રાજગૃહ કૈકય દેશ કી રાજધાની થી, યહ નિમ્નલિખિત શ્લોક સે વિદિત હૈ—

> उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ।
> पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवसने ॥
>
> (રામા૦ ૨, ૬૭, ૭)

ચૂંકી કૈકય–રાજ્ય પંજાબ મેં વિપાસા નદી પાર સ્થિત થા, ઇસ કારણ યહ દૂસરા હી રાજગૃહ હૈ.

મહાભારત મેં ગિરિવ્રજ કા નામ બહુધા આતા હૈ. ઉસ સમય યહ નગરી મગધદેશ કી રાજધાની થી. યહાં કા રાજા જરાસંધ બડા હી સમૃદ્ધશાલી હુઆ. ઉસને બહુતસે રાજાઓં કો પરાસ્ત કર અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કિયા. અપની શક્તિ કે હી અભિમાન સે ઉસને યુધિષ્ઠિર કે યજ્ઞ મેં શ્રીકૃષ્ણ કો સર્વપ્રથમ અર્ઘ્ય દિયે જાને મેં આપત્તિ કી થી, ઔર અપનેકો હી સર્વોત્તમ સમઝા થા. મહાભારત મેં જરાસંધ ભી લડા થા. જરાસંધ ઔર ભીમ કા દ્વંદ્વયુદ્ધ તો બહુત પ્રસિદ્ધ ઘટના હૈ.

મહાભારત મેં જરાસંધ કી રાજધાની કા વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ—"મગધનરેશ કા નગર ધનધાન્ય સે સમ્પન્ન હૈ. સુંદર વૃક્ષ ચારોં ઓર સે નગર કી શોભા બઢાતે હૈ. જલ ઔર પશુ ભી પર્યાપ્ત હૈં. બહુતસે પ્રાસાદ હૈં. નગર હર પ્રકાર સે સુરક્ષિત હૈ. પાંચ પહાડિયાં–વૈભાર, વરાહ, વૃષભ, ઋષિગિરિ ઔર ચૈત્યક–ઇસ નગર કી રક્ષા કરતે હૈં. નગર ચારો આશ્રમો કે પુરુષોં સે યુક્ત હૈ......" જરાસંધ કા નામ અબ તક ઇસ સ્થાન કી જનશ્રુતિ

મેં વિદ્યમાન હૈ, ઔર ઉસકે ગઢ કે ભગ્નાવશેષ અબ ભી સમિકટ [illegible] કી પહાડિયોં મેં સ્પષ્ટ હૈં.

રાજગૃહ કે ઐતિહાસિક કાલ કા પ્રારંભ રાજા બિંબસાર કે રાજ્યકાલ (લગભગ ૫૮૨ ઈસ્વી પૂર્વ સે ૫૫૪ ઈસ્વી પૂર્વ તક) સે હોતા હૈ. રાજા બિંબસાર ને નયા રાજગૃહ, પ્રાચીન ગઢ કે સમીપ હી, પહાડિયોં કે બાહર બસાયા. ફાહિયાન કે વર્ણનાનુસાર ઇસ નયે રાજગૃહ કો રાજા અજાતશત્રુ ને બનવાયા થા; કિંતુ હુએનશંગ ને ઇસકે નિર્માણ કે વિષય મેં એક કથા લિખી હૈ, જિસસે સિદ્ધ હોતા હૈ કિ યહ નગર રાજા બિંબસાર ને હી બનવાયા થા. કથા ઇસ પ્રકાર હૈ—"રાજા બિંબસાર કી રાજધાની કુશાગ્રપુર મેં બહુધા આગ લગા કરતી થી. અગ્નિ કે પ્રકોપ સે બચને કે લિયે રાજા ને યહ નિયમ બનાયા કિ જિસકે ઘર સે આગ લગેગી, વહ નગર સે નિર્વાસિત કર દિયા જાયગા. સંયોગ સે સ્વયં રાજા કે હી ઘર સે પ્રથમ આગ લગી. અસ્તુ, રાજ્ય ભાર અપને લડકે અજાતશત્રુ કો સૌંપ કર, વહ નગર છોડ કર બાહર રહને લગે. ઐસા અવસર પા કર વૈશાલી દેશ કે રાજા ને [illegible] નગર પર આક્રમણ કિયા. નગરવાસિયોં કો જબ અપની રક્ષા [illegible] કોઈ ઉપાય સુગમ ન જાન પડા, તો કુશાગ્રપુર કો છોડ કર, જહાં રાજા બિંબસાર વાસ કરતે થે, વહાં આ બસે; ક્યોંકિ ઇસ સ્થાન [illegible] રાજા પહલે સે હી નિવાસ કરતે થે. ઇસ કારણ ઇસ સ્થાન [illegible] નામ 'રાજગૃહ' રક્ખા ગયા." દોનોં ચીની યાત્રિયોં કે વર્ણનોં [illegible] મતભેદ હૈ. બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોં સે જો કુછ પતા ચલતા [illegible] ઉસસે સ્પષ્ટ હૈ કિ યહ નગર બહુત હી પ્રાચીન હૈ. અજાતશત્રુ [illegible] કેવલ ઇસે સુદૃઢ કિયા, ઔર નગર બુદ્ધ ભગવાન કે બહુત પહલે સે [illegible]

જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ કે યુગ મેં ઇસ સ્થાન ને બહુત ઉન્નતિ કી, ઔર ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કી. મહાવીરજી ને અપના બહુત સમય ઇસી સ્થાન કે સમીપ વ્યતીત કિયા. કહા જાતા હૈ યહીં પર ઉન્હોંને બિંબસાર કો જૈન ધર્મ કી દીક્ષા દી થી. મહાવીરજી કે એકાદશ ગણધરોં ને યહીં પર શરીરત્યાગ કિયા [illegible] ઇસી કારણ યહ જૈનિયોં કા તીર્થસ્થાન હૈ.

ભગવાન્ બુદ્ધ રાજા બિંબસાર ઔર અજાતશત્રુ કે સમકાલીન થે. બુદ્ધ ને રાજગૃહ મેં બહુત દિનોં તક નિવાસ કિયા, [illegible] લોગોં કો ઉપદેશ દિયા. યહીં સ્થાન પર ઉન્હોંને [illegible] કર પ્રથમ [illegible] કા થા [illegible]

[illegible]

આપ, વહ રાજા કે સમય ગૌતમ કે સ્થાન પર ગયે, ઔર પ્રાર્થના કી કિ આપ ઇસ અલ્પાવસ્થા મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કરને ઔર કષ્ટ ઉઠાને કે અયોગ્ય હૈં. કૃપયા આપ મેરે ઇસ રાજ્ય કા ભોગ કીજિયે. ગૌતમ અપને નિશ્ચય મેં દૃઢ રહનેવાલે થે! ઉન્હોંને રાજા કો ઇસ ઉદારતા કે લિયે ધન્યવાદ દિયા, ઔર ઉત્તર દિયા—"મહારાજ, મુઝે ઐશ્વર્યભોગ કી આવશ્યકતા નહીં. યહ કામના વિષ-તુલ્ય હૈ. ઇસસે કભી તૃપ્તિ નહીં હો સકતી—

अहमपि विपुलान् विजह्य कामान् तथापि च स्त्रियमद्भुतदर्शनीयान्,
अनभिरतुभवेषु निर्गतोह परमाशायां वरबोधिमानुकामः ॥

અર્થાત્ "મૈં રત્ન વિપુલ ઐશ્વર્ય, રૂપવતી દર્શનીય સ્ત્રિયોં ઔર અન્યાન્ય આમોદપ્રમોદ કી સામગ્રિયોં કા સ્વામી થા; કિંતુ મૈં સબકો ત્યાગ પરમ મંગલમય નિર્વાણપદપ્રાપ્તિ કે લિયે નિકલા હૂં." ગૌતમ કે ઇતને ઉચ્ચ વિચાર સુન કર રાજા લજ્જિત હો ગયે. જબ ઉન્હેં માલૂમ હુઆ કિ યહ મહારાજ શુદ્ધોદન કે પુત્ર હૈં, તો ઉનસે ક્ષમાપ્રાર્થના કી, ઔર અનુરોધ કિયા કિ "બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત હો જાને પર અવશ્ય મેરે નગર મેં પધારિયેગા, ઔર મુઝે ઉપદેશ દે કૃતાર્થ કીજિયેગા." ઐસા કહ, ગૌતમ કી વંદના કર બિંબિસાર અપને મહલ કો લૌટ ગયે. ગૌતમ ભી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ગયા કી ઓર ચલે ગયે. કઠિન તપસ્યા કે પશ્ચાત્ ગૌતમ કો ગયાજી મેં બોધિત્વપદ પ્રાપ્ત હુઆ. તભી સે ઉન્હોંને ઉપદેશ દેના પ્રારંભ કિયા. સર્વપ્રથમ ઉપદેશ સારનાથ મેં દિયા. ઉપદેશ દેતે હુયે યહ ફિર રાજગૃહ પહુંચે, ઔર વહાં બહુત દિનોં તક વાસ કિયા, તથા લોગોં કો ઉપદેશ દિયા. યહીં પર બુદ્ધજી ને પબ્બજ્જા સુત્ત કે ઉપદેશ દિયે. જબ ગૃદ્ધકૂટ પર્વત પર વાસ કરતે થે, તો ઉન્હોંને ધર્મ કી વ્યાખ્યા કરતે હુયે માઘ કે મોઘસુત્ત કે ઉપદેશ દિયે. વેણુવન મેં નિવાસ કરતે હુયે પરિવ્રાજક સભિય કો સભિય-સુત્ત કે ઉપદેશ દિયે. મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત કા ભી ઉપદેશ યહીં કી ગૃદ્ધકૂટ પહાડી પર હુઆ થા. બુદ્ધ ને સ્વયં અપને પ્રિય અનુયાયી આનંદ સે કહા થા—"......एकं इत्राहं आनंदसमयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पब्बते। तत्रापि खो ताहं आनंद आमंतेसिं, रमणीयं आनंद राजगहं, रमणीयं गिज्झकूटो पब्बतो........"
અર્થાત્ "હે આનંદ! એક સમય મૈં રાજગૃહ મેં ગૃદ્ધકૂટ પર્વત પર વિહાર કરતા થા. મૈંને વહાં તુમસે કહા થા—હે આનંદ! રાજગૃહ કિતના રમણીય હૈ, ઔર કિતના રમણીય ગૃદ્ધકૂટ પર્વત હૈ. ...." ઇસી પ્રકાર ઉન્હોંને અનેકોં બાર રાજગૃહ કી પ્રશંસા અપને શિષ્ય આનંદ સે કી થી. રાજગૃહ કા પ્રત્યેક સ્થાન સ્વયં ભગવાન્

બુદ્ધજી કે ચરણોં સે પવિત્ર કિયા ગયા હૈ. યહાં પર ઉનકે ઉપદેશ કા બહુત બડા પ્રભાવ પડા, ઔર અનેક પુરુષોં ને સંન્યાસ ગ્રહણ કિયા. ઇસ કારણ સ્ત્રિયાં બડી ભયભીત હુઇં. જબ બુદ્ધ ગ્રામ મેં ભિક્ષા કે લિયે જાતે, તો સ્ત્રિયાં ડર કર આપસ મેં કહતી થીં—

"अगतो खो महासयणो मगधानं गिरिब्बजं ।
सब्बे संचये नीत्वा न कसुदानिं नयिस्मति ॥"

અર્થાત્ "માગધોં કે ગિરિવ્રજ મેં મહાશ્રમણ આયે હૈં સબ લોગોં કો ધીરે ધીરે ઉન્હોંને સંન્યાસ દિયા, ઔર અપને સાથ લે ગયે. આજ વહ પુનઃ આયે હૈં. દેખેં, અબ કિસે લિયે જાતે હૈં."

બુદ્ધ ભગવાન કે નિર્વાણ (૫૪૪ યા ૫૪૩ ઇસ્વી પૂર્વ) પશ્ચાત્ રાજા અજાતશત્રુ કે સમય મેં, બૌદ્ધ સંપ્રદાય કી પહલી સભા બુદ્ધજી કે સિદ્ધાંતોં કો એકત્ર કરને કે લિયે રાજગૃહ સપ્તપર્ણી (સત્તપન્ની) ગુહા મેં, મહાશ્રમણ કસ્સપ (કશ્યપ) સભાપતિત્વ મેં હુઇ થી. કુછ સમય પહલે સપ્તપર્ણી ગુહા વિષય મેં બડા વાદાવિવાદ હો રહા થા, ઔર નિશ્ચયપૂર્વક નહીં કહા જા સકતા થા કિ સપ્તપર્ણી ગુહા કૌનસી હૈ. જ. કનિંઘમ સ્વર્ણભાંડાર-ગુહા કો હી સપ્તપર્ણી-ગુહા સમઝતે સર આરલ સ્ટીન ને સન્ ૧૮૯૯ મેં ઇસીકે પાસ વૈભારની પર જૈનમંદિર આદિનાથ સે લગભગ ૧૦૦ ફીટ નીચે એક ગુહા કો સપ્તપર્ણી બતલાયા. સ્ટીન સાહબ ને જો પ્રમાણ સપ્તપર્ણી કે સિદ્ધ કરને કે લિયે દિયે હૈં, વે અકાટ્ય હૈં, ઔર નિશ્ચયપૂર્વક યહી કહા જા સકતા હૈ કિ ઇન્હીંકી બતલાઈ ગુહા સપ્તપર્ણી ગુહા હૈ. ઇસ મતભેદ કા ઔર સપ્તપર્ણી કા ઠીક ઠીક પતા ન લગને કા કારણ યહ થા કિ યહાં પર અનેક ગુફાયેં હૈં, જો અબ સિંહવ્યાઘ્ર કે રહને કે સ્થાન હૈં. એક મેં હમ લોગ ઘુસે, તો ભીતર સિંહ કે ગર્જન કા શબ્દ સુનાઈ દિયા. હમ લોગ ડર કર બાહર ભાગ નિકલે; ક્યોંકિ સાથ મેં શસ્ત્ર નહીં થા. ગુફાઓં કે ભલી ભાંતિ અવલોકન સે વિદિત હોતા કિ અવશ્ય કિસી સમય ઇનમેં તપસ્યા કે લિયે મનુષ્ય રહા કરતે.

અજાતશત્રુ કે પૌત્ર તથા રાજા દર્શક કે પુત્ર ઉદય ને રાજગૃહ છોડ કર પાટલિપુત્ર કો અપની રાજધાની બનાઇ. તભી સે રાજગૃહ કી અવનતિ તથા પાટલીપુત્ર કી ઉન્નતિ દિનોદિન હોતી ગઇ. તો ભી તીર્થસ્થાન હો જાને કે કારણ રાજગૃહ કા માહાત્મ્ય જ્યોં કા ત્યોં બના રહા. સમ્રાટ્ અશોક કે પુત્ર મહેંદ્ર ને રાજગૃહ મેં ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર હી તપશ્ચર્યા કી. ઐસા અનુમાન હૈ કિ અશોક કી મૃત્યુ ભી (૨૩૭ યા ૨૩૬ ઇસ્વીપૂર્વ) યહીં કી કિસી પહાડી પર હુઇ થી. ખારવેલ (લગભગ ૧૭૧ વર્ષ ઇસ્વીપૂર્વ) કે હાથિગુંફા

શિલાલેખ મેં એક 'રાજગૃહનૃપ' (રાજગૃહ-નૃપ) કા પ્રસંગ આયા હૈ પરંતુ ઇસકા ઠીક ઠીક પતા લગાના કિ યહ રાજગૃહ-નૃપ કૌન હૈ, બહુત કઠિન હૈ. હાં, યહ નિશ્ચય હૈ કિ ઇસ રાજા કી રાજધાની રાજગૃહ મેં થી, ઔર વહ ખારવેલ કે સમકાલીન થે. પાંચવીં શતાબ્દી મેં ચીની યાત્રી ફાહિયાન ને ઇસ સ્થાન કી યાત્રા કી થી. ઉસકે વર્ણનાનુસાર ઉસ સમય પુરાના રાજગૃહ જનશૂન્ય થા, કિંતુ નયે રાજગૃહ મેં ૧૪ એક વિહાર થે, ઔર અજાતશત્રુ કા બનવાયા હુઆ સ્તૂપ તબ તક વર્તમાન થા. સન્ ૬૩૭ ઇસ્વી મેં હુએનસંગ ને ઇસ સ્થાન કી યાત્રા કી, ઉસ સમય નગર કી બાહરી દિવાલેં તો નષ્ટ હો ગઇ થીં, કિંતુ ભીતરી શેષ થીં. નગર કે સબ નિવાસી બ્રાહ્મણ થે. બૌદ્ધ લોગોં કા યહ તીર્થસ્થાન થા. ઉસ સમય રાજગૃહ કી ખ્યાતિ ભારત કે બાહર ભી થી, ક્યોંકિ ખસખ દેશ મેં એક નગર 'છોટા રાજગૃહ' કે નામ સે થા, જહાં પર લગભગ ૧૦૦ વિહાર ઔર ૩૦૦૦ હીનયાન-સિદ્ધાંત કે અનુયાયી બૌદ્ધ થે.

આજકલ રાજગૃહ મેં તીર્થયાત્રી પ્રચુર સંખ્યા મેં આતે હૈં, જિનમેં અધિકતર જૈની હૈં; ક્યોંકિ જૈસા પહલે કહા જા ચુકા હૈ, મહાવીરજી ને ભી અપના બહુતસા સમય રાજગૃહ કે આસપાસ હી વ્યતીત કિયા થા. જૈનિયોં કે મંદિર ભી પાંચોં પહાડિયોં પર બને હુયે હૈં. કેવલ વૈભાર ગિરિ પર પાંચ જૈન મંદિર હૈં. હિંદુઓં કા ભી યહ તીર્થસ્થાન હૈ; ક્યોંકિ યહાં પર કઇ એક ગરમ પાની કે કુંડ હૈં, જિનકો હિંદૂ લોગ ઇશ્વર કે વિભવ કા પ્રકાશક સમઝ કર પૂજતે હૈં. યહ ગરમ જલ કે કુંડ સરસ્વતી નદી કે દોનોં તટોં પર સ્થિત હૈં, જિનમેંસે સાત વૈભાર ગિરિ કે કિનારે ઔર છઃ વિપુલગિરિ કે કિનારે પર હૈં. વૈભારગિરિવાલે કુંડોં કે નામ હૈં—ગંગાકુંડ, યમુનાકુંડ, અનંત ઋષિકુંડ, સપ્તર્ષિકુંડ, વ્યાસકુંડ, માર્કંડેયકુંડ ઔર બ્રહ્માકુંડ. ઇન કુંડોં કે ચારોં ઓર હિંદુઓં કે મંદિર બને હુયે હૈં. વિપુલગિરિ કે કુંડોં કે નામ હૈં—સીતાકુંડ, સૂર્યકુંડ, ગણેશકુંડ, ચંદ્રમાકુંડ, રામકુંડ ઔર શૃંગીઋષિકુંડ. શૃંગીઋષિકુંડ પર મુસલમાનોં ને અપના અધિકાર જમા લિયા હૈ, જિસકો વે અબ મખ્દૂમકુંડ કહતે હૈં. ઇન કુંડો પર હર તીસરે સાલ મેલા લગતા હૈ, જિસમેં સહસ્રોં કી સંખ્યા મેં લોગ એકત્રિત હોતે હૈં. ઇન કુંડોં કા જલ પીના સ્વાસ્થ્ય કે લિયે અત્યંત લાભદાયક હૈ. કુંડોં મેં સ્નાન કરને સે ભી બહુતસે રોગ નષ્ટ હોતે હૈં. બહુધા લોગ જલવાયુ પરિવર્તન કે લિયે ઇસ સ્થાન મેં આયા કરતે હૈં. યદિ ઇસ સ્થાન મેં એક અચ્છા સૈનીટોરિયમ બનાયા જાય, તો જનતા કા બહુત ઉપકાર હો સકતા હૈ. યાત્રિયો કે ઠહરને કે લિયે યહાં જૈનિયો કી કઇ ધર્મશાલાયેં ભી હૈં. બૌદ્ધોં કા ભી એક છોટા-

સા વિહાર હૈ, ઔર એક ડાકબંગલા ભી બના હુઆ હૈ.

રાજગૃહ મેં ખુદાઇ (એક્સકાવેશન) પૂર્ણરૂપ સે નહીં હુઈ. સન્ ૧૯૦૬ સે ૧૯૦૯ તક જો ખુદાઇ હુઇ, ઉસસે કોઇ સંતોષજનક અન્વેષણ કા કાર્ય નહીં હુઆ; કેવલ સૂક્ષ્મ રૂપ સે પરીક્ષા હુઈ. ભારતવર્ષ કે પ્રાચીનતમ સ્થલ કે રહસ્ય અબ ભી ગુપ્ત પડે હૈં. ઇસિ કારણ ઇસ સ્થાન કી ગવેષણાપૂર્ણ ખુદાઈ કી આવશ્યક્તા હૈ. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓં કા ધ્યાન ઇસ ઓર અવશ્ય આકૃષ્ટ હુઆ હૈ. પરંતુ ધનાભાવ કે કારણ વે ભી કુછ નહીં કર રહે હૈં. આશા હૈ સરકાર કા ખોજવિભાગ ફિર સે ઇસ સ્થાન કી ખુદાઇ કરાને કા પ્રબંધ કરેગા. ("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

४१–पटने की ओरियंटल लाइब्रेरी

(લેખક–શ્રીગિરીંદ્રનારાયણસિંહ)

પટને કી ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી સચમુચ એક ગૌરવ કી ચીજ હૈ. યદ્યપિ વહ મુસ્લિમ સાહિત્ય કા ભાંડાર હૈ ઔર વિશેષતા મુસ્લિમ ઐશ્વર્ય કે ચિત્રોં કા હી ચિત્રાધાર હૈ, ફિર ભી વહ સારે સંસાર કે સાહિત્યપ્રેમિયોં કે લિયે આદરણીય લાઇબ્રેરી હૈ. વિદ્યા કા વહ વિમલ સ્રોત ઔર જ્ઞાન કા વહ શાંતિદાયી વિશ્રામાગાર સચમુચ દો–દો ડૂબકિયાં લગાને ઔર એક ઘડી ઠહર કર જીવન કો સફલ કર લેને હી લાયક હૈ.

કિંતુ સાધન કે રહતે હુએ ભી, હમ સાધારણ પ્રાણિયોં કે લિયે, ઉનકા યથોચિત ઉપયોગ કરના કઠિન હૈ. યહાં ન તો અરબી ઔર ફારસી કી યોગ્યતા હૈ, ન ઉનસે પ્રેમ, ઔર ન ઉન્હેં અપનાને કી ઉત્કંઠા હી! મગર ફિર ભી, યહ કૌન કહ સકતા હૈ કિ અરબી–ફારસી કા યહ સર્વાંગસુંદર સંગ્રહાલય હી ઉપેક્ષણીય હૈ? યહી ક્યોં, ઉન સાહિત્યોં પર શ્રદ્ધાભક્તિ ન રખતે હુએ ભી મૈં ઇસ સંગ્રહાલય કા કાયલ હૂં. ઉસકી સહજ સુંદર સજાવટ, બહુમૂલ્ય પુસ્તકેં ઔર નયનાભિરામ ચિત્રોં ને મુઝે સૈકડોં બાર અપની ઓર આકર્ષિત કિયા હૈ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાલય જિન મહાપુરુષ કી અમર કીર્તિ હૈ, ઉનકા નામ હૈ ખુદાબક્ષ થા. આપકા જન્મ એક બડે હી કુલીન ઔર પ્રતિષ્ઠિત કુલ મેં, બિહાર પ્રદેશ કે છપરાનામક નગર મેં, સન ૧૮૪૨ ઇ૦ કી દૂસરી અગસ્ત કો હુઆ થા. આપકે પિતા મહમ્મદ મરતે સમય ૩૦૦ પ્રકાર હસ્તલિખિત પુસ્તકેં છોડ ગયે થે આપકે પૂજ્ય પિતા ને ઉન ૩૦૦ મેં ૧૪૦૦ ઔર જોડ કર

હસ્તલિપિયોં કી કુલ સંખ્યા ૧૫૦૦ કર દી. ઈતના હી નહીં, આપમેં જાતીયતા ઔર સાહિત્યપ્રેમ કૂટ કૂટ કર ભરા થા. ચારોં ઓર અંગ્રેજી કી આગ લગી દેખ કર આપકા હૃદય ક્ષુબ્ધ હો રહા થા. આપકો ભય હો રહા થા શાયદ યહ અંગ્રેજી કી આગ પૂર્વી સાહિત્યોં કો ભસ્મસાત્ કર ડાલે ! અતએવ આપ ઈસ આક્રમણ કે અવરોધ કી તૈયારી મેં થે; કિંતુ કાલ કો કુછ ઔર હી સૂઝા. આપ મરણાસન્ન હો ગએ. સમય નિકટ દેખ કર આપને અપને પુત્ર ખુદાબક્ષ કો બુલા ભેજા. પુત્ર કે આને પર આપને ઉન્હેં અપની સંગ્રહિત હસ્તલિખિત પુસ્તકોં મેં ઔર જોડ-બટોર કર સબકો એક પુસ્તકાલય કા રૂપ દેને કી આજ્ઞા— અંતિમ આજ્ઞા—દી. સમઝિયે તો, ઓરિયંટલ લાયબ્રેરી કા ઉસી દિન શિલાન્યાસ હુઆ.

ખુદાબક્ષ કા પઠન-પાઠન કલકત્તે મેં હો રહા થા, કિંતુ પિતા કી અસ્વસ્થતા કે કારણ આપ કલકત્તે સે બુલા લિયે ગયે. ઉસકે બાદ હી આપકે પૂજ્ય પિતા સ્વર્ગવાસી હો ગએ. બસ, પિતા કી મૃત્યુ ક્યા હુઈ, આપ પર વિપત્તિ કા પહાડ ટૂટ પડા. પઢના-લિખના છૂટ ગયા. અબ પેટ કી સૂઝી. અતએવ આપને પટને કી મુંસિફી મેં નાયબપદ કે લિયે આવેદનપત્ર દિયા; કિંતુ આપકો નિરાશ હોના પડા. ઉસકે કુછ દિન બાદ આપકો કિસી ન કિસી તરહ, પટને મેં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ્જ કે દફતર મેં, પેશકાર કા પદ મિલ ગયા; કિંતુ વહાં આપસે ન પટી. આપને ત્યાગપત્ર દે દિયા. ઉસકે બાદ આપ પંદ્રહ મહિને કે લિયે ડિપ્ટી આફ સ્કૂલ્સ નિયુક્ત હુએ; કિંતુ વહાં ભી આપ ન રહે. અબ આપકો વકાલત કી સૂઝી. સન ૧૮૬૮ ઈસ્વી મેં આપને પટને મેં, વકાલત શુરુ કર દી. વકાલત ખૂબ ચલ નિકલી. બસ, આપકે ઉપયોગી જીવન કા દુઃખદ પ્રસંગ યહીં સમાપ્ત હોતા હૈ, ઔર સુખદ તથા સારયુક્ત જીવન કા પ્રારંભ. આપ ખૂબ કમાને ઔર હસ્તલિખિત પુસ્તકોં તથા ચિત્રોં કે સંગ્રહ મેં સંલગ્ન હુએ.

સન ૧૮૭૭ ઈસ્વી કે દિલ્હી દરબાર મેં આપકો 'સર્ટિફિકેટ ઑફ ઑનર' મિલા. સન ૧૮૮૩ ઈસ્વી મેં આપ 'ખાનબહાદુર' બને. ફિર સન્ ૧૮૯૪ મેં નિઝામ-હૈદરાબાદ કે વહાં હાઈકોર્ટ કે ચીફ જસ્ટિસ કા પદ સુશોભિત કિયા. સન્ ૧૮૯૮ ઈસ્વી મેં આપ હૈદરાબાદ સે લૌટ આએ ઔર પટને મેં ફિર વકાલત શુરુ કર દી. સન ૧૯૦૩ ઈસ્વી મેં આપ સી॰ આઈ॰ ઈ॰ હુએ. આપ કલકત્તા યુનિવર્સિટી કે ફેલો ભી થે. ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ ઔર મ્યુનિસિપૈલિટિયોં કા જન્મ હોને પર પટને કે પહલે વાઈસ ચેરમૈન આપ હી હુએ થે. કહને કા તાત્પર્ય યહ કિ આપકા જીવન 'સાહસ' કા. દરિદ્રતા ઔર અવિદ્યા કી ગોદ સે નિકલ કર આપ અપને-

આપ સમ્માન, ઐશ્વર્ય ઔર કીર્તિ તથા વિદ્યા કે સુંદર સિંહાસન પર વિરાજમાન હુએ; કિંતુ મૃત્યુ ને ઇન બાતોં કા કબ ખયાલ કિયા હૈ ? તીસરી અગસ્ત, સન ૧૯૦૮ ઇસ્વી કે દિન, ૬૦ વર્ષ કી અવસ્થા મેં, ખાનબહાદૂર ખુદાબક્ષ સી૦ આઇ૦ ઈ૦ સંસ્થાપક પટના–ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી, ઇસ સંસાર મેં અપની ધવલ કીર્તિ છોડ કર સ્વર્ગવાસી હો ગએ.

ખુદાબક્ષખાં આજ ઇસ સંસાર મેં નહીં રહે, કિંતુ ઉનકી કીર્તિ અમિટ હૈ; વહ કભી મિટનેવાલી નહીં. આપકો વકાલત સે ઔર ફિર જજી સે કાફી રૂપએ મિલે. ઉત્સાહ ઉમડા હી પડતા થા. પિતા કી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી હી ન થી. ફલતઃ દેખતે–દેખતે આપકા ઉદ્યોગ સફલ હુઆ, ઔર આજ ઉસકા મીઠા ફલ તૈયાર હૈ.

ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી કી પૂર્વી ઢંગ પર બની હુઇ ઇમારત આજ પટને મેં મેડિકલ કાલેજ–હાસ્પિટલ કે સન્નિકટ હી સાલિસાન ખડી હૈ. ઇસિ ભવન કે પ્રાયઃ તીન ભાગ ખુદાબક્ષખાં ને નિજ કે વ્યય સે બનવાએ થે. ઇસકે બાદ સરકાર ને ઉસમેં એક વાચનાલય બનવા કર ઉસે 'પૂર્ણ' કર દિયા. ભવન બનને મેં પ્રાયઃ એક લાખ રૂપએ વ્યય હુએ હૈં. ફર્શ સંગમરમર કા બના હુઆ હૈ, ઔર દિવાલેં ખૂબસૂરતી સે રંગી ગઇ હૈં. કિંતુ નહીં–મૈં ભૂલતા હૂં, ઉન બહિરંગ સજાવટોં સે કઇ હજારગુના અધિક મૂલ્યવાન, સુંદર ઔર સજીલી, ઉન ફર્શોં પર આલ્મારિયોં મેં સજા કર રકખી હુઇ ચુપચાપ પડી પુસ્તકેં ઔર દિવાલોં પર ટંગે–અબ હંસે, તબ હંસે–જૈસે ચિત્ર હૈં !

ખુદાબક્ષખાં કો પૈતૃક સંપત્તિસ્વરૂપ જો હસ્તલિપિયાં મિલીં ઉનમેં ઉન્હોંને પ્રાયઃ ૩,૫૦૦ ઔર જોડ કર હસ્તલિપિયોં કી સંખ્યા કુલ મિલા કર પ્રાયઃ ૫૦૦૦ કર દી. ઇન્હેં પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ભગીરથ પ્રયત્ન કિયે ગયે, ઔર માનોં કારું કા હી ખજાના લૂંટાયા ગયા ! આપને મુહમ્મદ મક્કી નામક એક 'પુસ્તકોં' કે શિકારી કો પ્રાયઃ ૧૮ વર્ષો તક ૫૦) વેતન તથા કમીશન, પુરસ્કાર ઔર રાહખર્ચ દે કર રકખા થા. ઉસને સારિયા, અરબ, મિસર, ફારસ તથા અન્યાન્ય દેશો મેં ઘુમ–ઘુમ કર પુસ્તકેં ઇકઠ્ઠી કર દીં. ઇસકે અતિરિક્ત ખાનબહાદૂર ને ઉસ સમય યહ વિજ્ઞાપન દે દિયા થા કિ જિસકે પાસ કોઇ ભી હસ્તલિખિત પુસ્તક હો, લે આવે. ઉસ પુસ્તક કે ઉચિત મૂલ્ય કે સાથ હી રાહખર્ચ ભી દિયા જાયગા. ઇસ તરહ આપકે પાસ પુસ્તકો કી વર્ષા–સી હોને લગી. કુછ ઉદાર સજ્જનો ને પુસ્તકેં ભેટ ભી કીં. ઇસકે અતિરિક્ત આપને ઇંગ્લેંડ મેં એક પૂરે પુસ્તકાલય કે નીલામ મેં ૧૦,૦૦૦ દે કર ખરીદ લિયા થા. કુછ હસ્તલિપિયાં ઉન્હેં હૈદરાબાદ મેં,

જહાં આપ મજબૂર હો કર ગયે થે, મિલી થીં. ઇનકે અલાવા આપકો
કુછ ઐસી પ્રાચીન પુસ્તકોં કી પ્રતિયાં કિસી તરહ પ્રાપ્ત હો ગઈ,
જો સ્પેન કે કર્ડોવા વિશ્વવિદ્યાલય મેં સુરક્ષિત થીં, ઔર મૂર
જાતિ કે સ્પેન સે નિકાલ બાહર કિયે જાને કે સમય નષ્ટ હોને સે
બચ ગઈ થીં. મોટે તૌર પર ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી કી પુસ્તકોં કે
પ્રાપ્ત હોને કા યહી ઇતિહાસ હૈ.

આજ ઇસ પુસ્તકાલય મેં ૫૦૦૦ હસ્તલિપિયોં કે અલાવા
પ્રાયઃ ૪૦૦૦ અરબી ઔર ફારસી કી પ્રકાશિત પુસ્તકેં મૌજૂદ હૈં.
ઇન પુસ્તકોં મેં યૂરપ, મિસર ઔર ભારતવર્ષ કી છપી ખૂબ
પુસ્તકોં કી ગિનતી કર લેં. અંગ્રેજી કી ભી પ્રાયઃ એક લાખ રુપયે
લાગત કી ૨,૫૦૦ પુસ્તકેં મૌજૂદ હૈં. અંગ્રેજી પુસ્તકોં મેં અધિક-
તર ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક તથા પુરાતત્ત્વપ્રધાન પુસ્તકેં હી હૈં.
ઇન પુસ્તકોં મેં ભી ખોજ કા કામ કરનેવાલોં કો બહી અધિક
પુસ્તકેં મિલેંગી, ઔર વિશેષતઃ હિન્દી કે લિયે વે સંગૃહીત ભી કી
ગઈ હૈં. ઇન ગ્રંથોં મેં ગ્રિફિથ કા 'અજંટા-કેવ', મેસી કા 'સાંચી'
કનિંઘમ કા 'ભરહૂત', ફર્ગ્યુસન કા 'ધારવાર' ઔર ટાયલર કા
'મૈસુર' પ્રભૃતિ વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈં. અરબી ફારસી કી હસ્ત-
લિપિયોં મેં તો એક સે એક બઢ કર પુસ્તકેં હૈં. યદિ ઉનકી સૂચિ
દી દી જાય, તો એક પૂરી પુસ્તક તૈયાર હો જાય. અસ્તુ. ઉનમેં
કુછ કે નામ નીચે દિયે જાતે હૈં—

'યૂસુફ વ જુલેખા', 'સફીનત-ઉલ-ઔલિયા', અમીર ખુસરૂ
કા 'મસનવી', જહાંગીર બાદશાહ કા આત્મચરિત (ઇસે જહાંગીર
ને સ્વયં લિખ કર ગોલકુંડા કે બાદશાહ કો ભેંટ કિયા થા), હાફિજ
કા 'દિવાન', ગુલબદન બેગમ કે સંસ્મરણ, હિંદુસ્થાન કા ઇતિહાસ
(યહ મહારાજ રણજિતસિંહ કે લિયે લિખા ગયા થા), મુલ્લા જામી
કા આત્મચરિત (લેખક કે અપને હાથ કી લિપિબદ્ધ કી હુઈ ઇસ
પુસ્તક કે કેવલ દો ભાગ હૈં. એક લેનિનગ્રેડ કે રાજકીય પુસ્તકાલય
મેં ઔર દૂસરા યહાં), 'દાસ્તાન-એ-મસીહ' (યહ પુસ્તક વિલક્ષણ
ધર્મસહિષ્ણુ બાદશાહ અકબર કી આજ્ઞા સે 'જેરોનીમો ઝેવિયર'
નામક પોર્ચગીજ દ્વારા બાઇબિલ સે અનુવાદ કી ગઈ થી), જવેરી
કી ચીર-ફાડ-વિષયક હકીમી પુસ્તક ઇત્યાદિ.

ઇનકે અતિરિક્ત પદ્ય મેં ભી એક-સે-એક રત્ન ભરે પડે હૈં.
ઇનકી સંખ્યા પ્રાય: ૫૦૦ હૈ. ઇનમેં બહુતસી પુસ્તકેં સચિત્ર
તથા સ્વર્ણાંકિત હૈં. સ્વર્ણાંકિત તથા સચિત્ર પુસ્તકોં મેં 'તવારીખ-
એ-ખાનદાન-એ-તીમૂર' (ઇસમેં ૧૩૩ સ્વર્ણાંકિત પૃષ્ઠ હૈં). 'બાદ-
શાહનામા' (યહ શાહજહાં કે રાજત્વ-કાલ કા ઇતિહાસ હૈ. ઇસકા
અંતિમ ચિત્ર 'શાહજહાં કી પરલોકયાત્રા'-શીર્ષક હૈ). હુસૈની કા

'શાહાંશાહનામા' (યહ પુસ્તક સોલહવીં શતાબ્દી કે અંતિમ વર્ષો મેં, કુસ્તુનતુનિયાં મેં, લિખી ગઇ થી, ઔર વહીં કે રાજકીય પુસ્તકાલય મેં સુરક્ષિત થી; કિંતુ કિસી ભાંતિ શાહજહાં કે રાજત્વ-કાલ મેં યહ ભારતવર્ષ પહુંચી. ઇસ પુસ્તક મેં ઔર ઔર લોગોં કે સાથ રાજકુમારી જહાંનારા કી ભી એક મુહર લગી હૈ. સમસ્ત સંસાર મેં ઇસ પુસ્તક કી યહી એક પ્રતિ હૈ. અતએવ પુસ્તકાલય કી યહ એક બેજોડ નિધિ હૈ. ઇસકે ચિત્ર ભી ન તો ભારતીય ઔર ન ફારસી હી શૈલી પર બને હૈં) ઔર ફિરદૌસી કા 'શાહનામા' (ઇસકી દો સ્વર્ણાંકિત પ્રતિયાં યહાં મૌજૂદ હૈં) આદિ હૈં. ઇનકે અલાવા ઇસ પુસ્તકાલય મેં વિષ્ણુપુરાણ તથા રામાયણ કી અનુવાદિત પ્રતિયાં ભી સુરક્ષિત હૈં.

પટના-ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી મેં હસ્તલિખિત ચારુ ચિત્રોં કા ભી બડા હી સુંદર સંગ્રહ હૈ. યહાં ભારત, ચીન, ફારસ, મધ્ય-એશિયા, મિસર, ટર્કી (યોરપ), સ્પેન આદિ કે કુશલ કારીગરોં કે કમનીય ચિત્રોં કે કાબિલેદીદ નમૂને મૌજૂદ હૈં. ચિત્ર એક-સે-એક બઢ કર હૈં—દેખને હી લાયક હૈં. ઇનમેં રણજિતસિંહ કે સંગ્રહ કે ચિત્ર, મુગલ રાજકીય ચિત્રશાલાઓં કે ચિત્ર તથા લખનઊ, દિલ્હી, આગ્રા એવં હૈદરાબાદ પ્રભૃતિ સ્થાનોં કે નવાબોં ઔર રઇસોં સે પ્રાપ્ત અથવા ક્રીત ચિત્ર ભી સંમિલિત હૈં. ઇનકે અતિરિક્ત કુછ ચિત્ર અંગરેજ કર્મચારિયોં દ્વારા ભેંટસ્વરૂપ દિયે હુયે હૈં. ઇન ચિત્રોં કો દેખ કર દેખનેવાલે દંગ રહ જાતે હૈં. પ્રસિદ્ધ લલિતકલા-વિશારદ મિ. હૈવેલ તક ને ઇનકી મુક્તકંઠ સે પ્રશંસા કી હૈ; ઔર અધિક ક્યા, જિતને દેશોં ઔર સમય-સમય કે ચિત્રોં કા યહાં સંગ્રહ હૈ, ઉનકે વિભિન્ન પ્રકાર કે કાગજોં પર હી એક અચ્છી સી મોટી-તાજી પુસ્તક, ઉનકે વિવરણ તથા વિવેચના પર, લિખી જા સકતી હૈ. અસ્તુ. ઇન ચિત્રોં મેં મુઝે તો બાબૂ કુંઅરસિંહ કા શિકારી ચિત્ર, આરા હાઉસ કા ચિત્ર તથા મુગલ-સમ્રાજ્ઞિયોં કે હી ચિત્ર ન-જાને ક્યોં બહુત પસંદ આયે. બાબૂ કુંઅરસિંહ કા શિકારી ચિત્ર પ્રાચીન હોને પર ભી બહુત સુંદર, મનોમોહક તથા ઐતિહાસિક હોને કે કારણ અપના એક નિરાલા હી સ્થાન રખતા હૈ. આરા-હાઉસ કા ચિત્ર, હતાહતોં સે ભરે મૈદાન એવં ચીલ-કૌઓં કે શવ-કેલિ કા અચ્છા દિગ્દર્શન કરાતા હૈ. મુગલ-સમ્રાજ્ઞિયોં કે ચિત્ર તો બરબસ હી હૃદય કો હર લેતે હૈં. સમ્રાજ્ઞિયોં કી સ્વર્ગીય રૂપ-છવિ, નયનાભિરામ વેશ-ભૂષા ઔર સર્વાંગીણ રૂપ-સૌષ્ઠવ દેખને, સરાહને ઔર 'વાહ-વાહ' કરને લાયક હૈં. સચમુચ ઇન ચિત્રોં કો દેખતે હી ઉન સુંદરિયોં કે સૌંદર્ય પર 'બેશક' ઔર ચતુર ચિતેરે કે સફલ પ્રયત્ન પર 'વાહ' યે શબ્દ આપ હી આપ

મુદ્દ મેં નિકલ પડતે હૈં. ઇન ચિત્રોં કે આકાર છોટે-છોટે ભિન્ન ભી બહુત હી સુંદર હૈં. કિંતુ યદિ ઇન સબકા વર્ણન કિયા જાય, તો એક પુસ્તક હી તૈયાર હો જાય. અતએવ હમ છોટેસે પરિચય મેં ઉનકે લિયે સ્થાન નહીં.

ખુદાબક્ષખાંને ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાલય કો અપના ઔર આમ કે સાથ હી, સન ૧૮૯૧ ઇસ્વી મેં એક ટ્રસ્ટડીડ કર કે ટ્રસ્ટિયોં કો સિપુર્દ કર દિયા. ઉસ ડીડ કી એક શર્ત યહ હૈ કિ કુછ ખાસ કારણોં કો છોડ કર પુસ્તકાલય કી કોઈ ભી પુસ્તક કહીં બાહર નહીં લે જાઈ જાયગી. એક બાર બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ કે અધિકારિયોં ને સમસ્ત ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી કો ખરીદ લેને કે અભિપ્રાય સે એક બડી રકમ કા પ્રલોભન દિખાયા; કિંતુ ખુદાબક્ષખાં ને સાફ નાહીં કર દી. ઇસી તરહ ઇસ પુસ્તકાલય કે સાથ ઉનકા નામ જુડવાને કી ભી લોગોં ને બડી કોશિશેં કીં; લેકિન આપને અસ્વીકાર કર દિયા. આપકે નિઃસ્વાર્થ ભાવ કા યહ દૂસરા પ્રમાણ હૈ; કિંતુ ઇસસે ક્યા ? આપકી કીર્તિ કભી કલુષિત હોનેવાલી નહીં. આજ ઇસ જગત્પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય કે ભવન મેં હી આપકી કબ્ર—અત્યંત સીધી-સાદી ઇંટોં કી બની કબ્ર—પુસ્તકાલય કે પ્રત્યેક દર્શક કે હૃદય મેં આપકે પ્રતિ શ્રદ્ધા-ભક્તિ ઉત્પન્ન કરા દેતી હૈ. આજ સંસાર કે બડે-બડે વિદ્વાનોં ઔર વિદ્વ-મંડલિયોં મેં આપકી સચ્ચી શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ કે સાથ હોતી હૈ, ઔર ઇસ પુસ્તકાલય કો—ઇસકા નામ ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી હોને પર ભી—શાયદ શ્રદ્ધાભક્તિ કે કારણ હી ઉત્સાહિત હો કર લોગ ખુદાબક્ષખાં-લાઇબ્રેરી કહ દેતે હૈં. યહ હૈ આપકા નિઃસ્વાર્થ ઔર લોકસેવા કા પુરસ્કાર!

યહ પુસ્તકાલય જિતના હી પ્રસિદ્ધ, સુંદર ઔર ઉપયોગી હૈ, ઉતના હી મૂલ્યવાન્ ભી હૈ. આજ ઇસકી સંપત્તિ સબ મિલા કર પ્રાયઃ ૯ લાખ રૂપયે કી હૈ. ઇસ પુસ્તકાલય પર સંસાર કે બડે બડે વિદ્વાન્ મુગ્ધ હૈં. સમ્રાટ્ પંચમ જૉર્જ, વર્તમાન પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તથા લૉર્ડ કર્ઝન ને ઇસકે દર્શન કરના અપના કર્તવ્ય સમઝા થા.

કિંતુ હમેં તો ઇસ પરાય વસ્તુ પર શ્રદ્ધા રખતે હુએ ભી, ઉસ પર ગૌરવ કરતે હુએ ભી, ઉસસે ન-જાને ક્યોં ઈર્ષા હોતી હૈ; સાથ હી અપની દુરવસ્થા પર રહમ ભી આતા હૈ. હમારે યહાં લાખો લખપતિ હૈં, હજારોં હિંદી કે હિમાયતી હૈં, ઔર સૈકડોં સંગ્રહ તથા સાહિત્યસેવા મેં સંલગ્ન હૈં; કિંતુ ક્યા હમેં ભી કુછ વૈસી હી, સંસાર કો ચકિત કરનેવાલી, દર્શકોં પર જાદૂ ડાલનેવાલી ઔર વિદ્વાનો કે લિયે આદર ઔર શ્રદ્ધા કી ચીજ પ્રાપ્ત હૈ ?

("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

४२—संसार में सबसे अधिक अपराधी देश!

(લેખકઃ—શ્રી. આનંદભિક્ષુ સરસ્વતી)

માડર્ન રિવ્યૂ કે ગતાંક મેં ડૉક્ટર સુધીન્દ્ર બોસ ને સભ્યતા કી ડીંગ હાંકનેવાલે અમેરિકા દેશ મેં હોનેવાલે અપરાધોં કા જો ચિત્ર ખિંચા હૈ ઉનકો પઢ કર રોંગટે ખડે હો જાતે હૈં ઔર આધુનિક સભ્યતા કી ઓર સે ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન હોને લગતી હૈ. યુરોપ તથા અમેરિકાવાલે અપનેકો સ્વર્ગીય પ્રાણી સમઝતે હૈં. એશિયાવાસિયોં કો તો વે નિતાંત જંગલી ઔર અસભ્ય માનતે હૈં. ઉનકે સ્પર્શ સે હી અપવિત્ર હોને કા ઉન્હેં ડર લગતા રહતા હૈ. અમેરિકા જિતના સભ્ય દેશ હૈ પાપ કરને કે ઉતને હી નીચ ઢંગ ઉસને ઢૂંઢ નિકાલે હૈં. ડૉ. બોસ કે લિખે કુછ અપરાધોં કી સૂચી યહાં પર દેતે હૈં:

૧—એક સ્ત્રી કે પતિ કા ૩૦,૦૦૦) બીમા કંપની મેં જમા થા. ઉસમેં શર્ત લગી હુઈ થી કિ યદિ વહ શાંતિપૂર્વક મર જાય તો ઉસકી સ્ત્રી કો કેવલ ૧૦૦૦) મિલે; પરંતુ યદિ કિસી દુર્ઘટના સે મૃત્યુ હોને કી દશા મેં સ્ત્રી ૩૦,૦૦૦) પાને કી અધિકારિણી થી. સ્ત્રી ને અપને પતિ કો વિષ દે કર માર ડાલા ઔર ૩૦,૦૦૦) પા લિયે.

અંત મેં હમ પુનઃ વૈદિક પંચસંસ્કારોં કે (સંધ્યા, સ્વાધ્યાય, સંસ્કાર, સ્વયંવર ઔર સ્વરાજ્ય) પ્રચાર કે લિયે સહસ્રશઃ નિવેદન કરતે હૈં.

૨—એક સ્ત્રી કા ૩૫ દિન કા બચ્ચા બહુત ચિલ્લાતા ઔર રોતા થા. મા ને ઉસ્તરે સે ગલા ઔર હાથ કાટ કર ઉસકે રોને સે પીછા છુડા લિયા.

૩—એક બડે શહર મેં સભા હોનેવાલી થી. વિરોધિયોં ને ઉસકો જબરદસ્તી બંદ કરના ચાહા ઈંટ, પત્થર ઔર ડંડોં આદિ કી ખૂબ વર્ષા હુઈ. થાનેદાર કી હથકડિયાં રિવાલ્વર ઔર ડંડે આદિ છીન લિયે ઔર ઉસકો ખૂબ પીટા.

૪—શિક્ષકો ને દે દે [illegible] વિદ્યાર્થિયોં કે [illegible] અપરાધ કરને કી સૂઝી. એક છોટે બચ્ચે કે [illegible]

[illegible]

[illegible]

કે કુદ મે ઔર કર પર આયા તો અપને ભાઈ બાપ કી લાશ
પડી ન ચુપચાપ ઔર કિસી મકાન મેં જાકર ભી ચૌંક કર, ઐસે મજબૂર
પહુંચા અપને ક્રોધ કો શાંત કિયા.

૭—કેલિફોર્નિયા કોટા કે બેંક મેં દો સશસ્ત્ર વ્યક્તિયોં ઘુસ
ગએ. એક તો ખજાનચી કે સામને જાકર પિસ્તોલ લે કર ખડા હો
કહને લગી કિ મુઝે દૂસરોં કી જાન લેને મેં દુઃખ હોતા હૈ. કર્તવ્ય-
પાલન કે સમય મુઝે ઐસી જરા પરવા નહીં હોગી. યદિ તુમ જરા
ભી હિલે તો યહીં પર કામ તમામ કર દૂંગી. ઇતને મેં દૂસરી ને
રુપયા હસ્તિયા લિયા ઔર દોનોં મોટરોં મેં બૈઠ કર ચલતી બની.

૮—એક ન્યૂયોર્કનિવાસી કિસી સ્ત્રી પર આસક્ત થા. ઉસકે
બહુત કહને સુનને પર ભી વહ અપને પતિ કો છોડ કર ઉસકે સાથ
ભાગ જાને પર સહમત નહીં હુઈ. ઉસ સ્ત્રી કે સિર કો હથૌડે સે
કુચલા યહાં તક કિ વહ બેહોશ હો કર ગિર પડી. વહ પિશાચ ટાંગ
પકડ ઉસ અબલા કો નીચે ઘસીટ લાયા ઔર ભટ્ટી મેં ડાલ કર
બાહર સે કિવાડ બંદ કર દિયે. બેચારી જલ ભુન કર રાખ હો ગઈ.

ઇન ઉદાહરણોં સે માલૂમ હો જાયેગા કિ સભ્યતાભિમાની
અમેરિકા કિ આંતરિક અવસ્થા ક્યા હૈ. આબાદી કે લિહાજ સે
જિતને અધિક પાપ યહાં પર હોતે હૈં ઉતને શાયદ હી કિસી
અન્ય સભ્ય દેશ મેં હોતે હોં. ચોર, ઠગ ઔર ગુંડોં તથા લુટેરોં
કી દેશ મેં ભરમાર હૈ. અમેરિકન ઘરોં મેં ચુકે કે સમાન હી
બંદૂક ભી એક સાધારણ ચીજ હો ગઈ હૈ. લુટેરોં કે ડર સે લોગોં
કો પ્રતિ સમય સશસ્ત્ર રહના પડતા હૈ.

આબાદી કે લિહાજ સે શિકાગો કા સંસાર મેં તીસરા નંબર
હૈ. પરંતુ વહાં પર કતલોં કી સંખ્યા દિનોં દિન બઢતી જાતી હૈ,
ઐસે અપરાધોં કા ઔસત એક પ્રતિદિન સે ભી અધિક હૈ. ઉસકો
અમેરિકા હી નહીં સારે-ઇસાઈ દેશોં મેં અપરાધોં કી રાજધાની
કહના અત્યુક્તિ ન હોગી.

અમેરિકા મેં અપરાધોં કી લહર હી નહીં એક પ્રકાર કા
તૂફાન આયા હુઆ હૈ. ગત ૨૪ વર્ષોં મેં યહાં પર કત્લોં કી સંખ્યા
દુની હો ગઇ હૈ. ગત યોરોપીયન મહાયુદ્ધ મેં ૪૦,૦૦૦ અમેરિકન
હતાહત હુયે થે, પરંતુ ઉસ મહાયુદ્ધ કે બાદ કત્લ હુઓં કી સંખ્યા
ઇસસે કહીં બઢ કર હૈ. અતઃ ૫ વર્ષોં મેં ઇનકી સંખ્યા કા ઔસત
૮૦ સે ૧૦૦ પ્રતિ લાખ રહી હૈ; પરંતુ જાપાન, ગ્રેટબ્રિટેન આય-
લેંડ, સ્વીટઝર્લેંડ ઔર નાર્વે મેં એક લાખ પીછે કેવલ ૩ સે ૯
તક કત્લ હોતે હૈં.

અમેરિકા મેં મોટર ગાડિયાં ભી નરસંહાર મેં કિસીસે પીછે
નહીં હૈ. ઇનસે દબ કર હોનેવાલી મૃત્યુસંખ્યા કા ઔસત પ્રતિ

ઘંટે દો તક પહુંચ ગયા હૈ. ઇસ બાત મેં ભી અમેરિકા સંસાર કે સભ્ય દેશોં સે આગે બઢા હુઆ હૈ. લોગ અપને આનંદ કે સામને મનુષ્યજીવન કી કુછ ભી પરવાહ નહીં કરતે. અકેલે ન્યૂયૉર્ક નગર મેં પ્રતિવર્ષ ૩૦૦ બચ્ચે મોટરોં કી ભેંટ ચઢ જાતે હૈં. શિકાગો મેં પ્રતિવર્ષ ૨૫૦ કા ઔસત હૈ. ઇસ હિસાબ સે ૭૦૦૮ બચ્ચે સારે દેશ મેં મોટરોં કે શિકાર હો જાતે હૈં.

ડકૈતિયાં ઔર દિન દહાડે લૂટ ભી ખૂબ બઢ રહી હૈં. ડાકગાડિયોં પર સશસ્ત્ર પહિરેદારોં કી આવશ્યકતા રહતી હૈ. ડાકખાને કે કલાર્કોં કે પાસ ભરી બંદૂક રક્ખી રહતી હૈ. કેવલ રેલ વ જહાજ આદિ સે હી તીન કરોઢ રૂપયે કા માલ પ્રતિવર્ષ ચુરાતા હૈ. પ્રાયઃ પ્રાતદિન હી કિસી ન કિસી બૈંક લૂંટાને કે સમાચાર આતે હૈં.

ઇન સબ અપરાધોં સે ભી ઘૃણિત જીવિત મનુષ્યોં કો જલાને કી પ્રથા હૈ. પહિલે ઇસકા બહુત પ્રચાર થા, પરંતુ નીગ્રો લોગોં કે આંદોલન સે ઇનકી સંખ્યા દિન પર દિન કમ હોતી જા રહી હૈ. ઇસ ઘૃણિત કર્મ કો અંગ્રેજી ભાષા મેં લિનચિંગ કહતે હૈં. ઇસકા વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈઃ—દશ બારહ નકાબપોશ મનુષ્યોં ને કિસી નીગ્રો કો પકડ લિયા. રેલ્વે સ્ટેશન સે એક ફર્લાંગ કે ફાસલે પર એક વૃક્ષ સે જંજીરોં દ્વારા કસ કર બાંધ દિયા. દો જગહ આગ જલાઈ ગઇ. એક મેં લોહે કી બડી સલાખ ગરમ કરને કો લગા દી. વહ જબ લાલ હો ગઈ તો ઉનમેંસે એક આદમી ઉસે નિકાલ કર નીગ્રો કે પાસ લે ગયા. બેચારે ને ડર કે મારે ઉસે હાથ મેં પકડ લિયા ઔર ઉસકા માંસ ઔર ચમડા જલ ગયા. ફિર ઉસકે શરીર કો ચહકાયા ગયા. નીગ્રો રોતા ચિલ્લાતા થા. દર્શકલોગ મુંહ બના કર ઉસે ચિઢાતે થે.

ઇસી પ્રકાર ઉસકો સતાને કે બાદ ઉનમેંસે એક મનુષ્ય ને ઉસકે કપડોં પર તેલ ડાલ કર આગ લગા દી. બેચારા છટપટા કર દર્શકોં સે પ્રાર્થના કરતા થા કિ મુઝે ગોલી માર દી જાય, પરંતુ ઇસકા ઉત્તર દર્શકલોગ મુંહ બના કર દેતે થે. ઇસ પ્રકાર સતા સતા કર ઉસકે પ્રાણ હરણ કિયે ગયે.

યહ સંસાર મેં સબસે અધિક સભ્ય દેશ કી બાત હૈ. માનો કિ પ્રકૃતિ પર આધિપત્ય જમા કર અમેરિકા ને બહુત ઉન્નતિ કી હૈ. આજ વહ સંસાર મેં સબસે અધિક ધની દેશ હૈ; પરંતુ ધાર્મિકતા, ઉદારતા ઔર સહનશીલતા કી દૃષ્ટિ સે તો ઉસકા દેવાલા હી નિકલ ચુકા હૈ. વિચારશીલ પુરુષ પાપોં કી ઇસ બઢતી હુઇ લહર કા નિદાન સોચ રહે હૈં, પરંતુ મર્જ અભી બઢતા હી જાતા હૈ. શાયદ ભારત કી આધ્યાત્મિકતા ઇસકો દૂર કરને મેં કભી સફલ હો સકે.

("સાર્વદેશિક"માંથી)

४१–देशद्रोही देशभक्त

(લેખક:–શ્રી. ગિરિજાદત્ત શુક્લ)

(૧)

અસહયોગ–આન્દોલન કે પ્રચાર કે લિયે મહાત્મા ગાંધી દૌરા કર રહે હૈં. ઉનકે સાથ કુછ મુસલમાન ઔર કુછ હિંદુ નેતા ભી હૈં. વે જહાં કહીં જાતે હૈં વહીં જનતા મેં સનસની ફૈલ જાતી થી ઔર બહુતસે વિદ્યાર્થી ગૃહોં ઔર કાલેજોં મે અસહયોગ કર બૈઠતે થે. આજ કાનપુર મેં ઉનકા વ્યાખ્યાન સુનને કે લિયે સભાસ્થલ પર બહુત બડી ભીડ ઇકટ્ઠી હુઇ થી. ડી. એ. વી. કાલેજ કે બોર્ડિંગ હાઉસ કે પ્રાયઃ સભી લડકે બહુત ઉત્સાહપૂર્વક ઇસ સભા મેં સમ્મિલિત હુએ થે. યદિ રાઘવશરણ ભી આ ગયા હોતા તો હમેં 'પ્રાયઃ' શબ્દ કા પ્રયોગ કરને કી આવશ્યકતા ન પડતી. લેકિન વહ લડકોં કે જાને કા સમય હોને કે બહુત પહલે હી અપની પુસ્તકેં લે કર કહાં જાને કહાં ખિસક ગયા થા. લડકે તાડ ગયે કિ સભા મેં ન જાને કે લિયે રાઘવ કહીં ઔર જગહ ચલા ગયા હૈ. બોર્ડિંગ સે સભાસ્થલ કે રાસ્તેભર સભી વિદ્યાર્થી રાઘવશરણ કી નિંદા કરતે રહે–કિતના નીચ આદમી હૈ, મહાત્માજી કા દર્શન તક નહીં કરને આયા, અંગ્રેજ–પ્રૉફેસરોં કી ચાપલૂસી કરને કો કહ દો તો ઉસકી જીહ્વા ન થકે. રામદીન ને કહા "હમ સભી તો ઘર સે પઢને કે લિયે આયે હૈં. કુછ રાઘવશરણ હી તો અકેલે ઐસે નહીં હૈ જિન્હોંને પઢને કા ઠેકા લે લિયા હો." સર્વ સંમતિ સે યહ માન લિયા ગયા કિ રાઘવશરણ નીચ ઔર દેશદ્રોહી હૈ.

વ્યાખ્યાન દે ચુકને કે બાદ મહાત્માજી ને ઉન લોગોં સે હાથ ઉઠાને કો કહા જિન્હોંને અસહયોગી હોના નિશ્ચિત કર લિયા હો. રામદીન ને ભી હાથ ઉઠા દિયા, ઉસકે સાથિયોં કો બડા આશ્ચર્ય હુઆ. રજીસ્ટર મેં ઉસકા નામ લિખ લિયા ગયા. ઉસકે મિત્ર બડી ધૂમધામ કે સાથ ઉસે બોર્ડિંગ મેં લાયે.

રાઘવશરણ અપના કમરા બંદ કર કે અંગ્રેજી યાદ કર રહા થા. જબ શોર–ગુલ સુનાઇ પડા તો ઇસ ભય સે કિ કહીં લડકે આ કર તંગ ન કરેં વહ ભી રામદીન કે સ્વાર્થત્યાગ કી ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરનેવાલી મંડલી મેં સમ્મિલિત હો ગયા. ઉસે દેખ કર સબને ઉસે બનાના શુરુ કર દિયા.

એક ને કહા "રાઘવશરણ ' યુનિવર્સિટી મેં ઇસ સાલ તુમ્હી ફર્સ્ટ આઓગે ક્યા !"

દૂસરે ને કહા, "તહસીલદાર સાહબ કા લડકા હૈ, ક્યા ડિપ્ટી

કલેક્ટરી સે ભી ગયા ?"

તીસરે ને કહા, "ભાઇ રાઘવશરણ ! ડિપ્ટી કલેક્ટર હો જાના તો મુઝે ભી યાદ રખના."

એક આદમી કહનેવાલા હો તો ઉસકા જવાબ ભી દિયા જાય. રાઘવશરણ કો લજ્જિત હોને કે સિવા દૂસરા ચારા ન રહ ગયા.

રામદીન કે ઉત્સાહી પ્રેમિયોં ને રામદીન કી વિદાઇ મેં પ્રીતિભોજ દેના નિશ્ચિત કિયા. પ્રતિ વિદ્યાર્થી પર એક રૂપિયા ચંદા લગા દિયા ગયા. વિદ્યાર્થીઓં મેં એક મહોદય કવિતા ભી કરતે થે. અભિનંદનપત્ર મેં દેને કે લિયે ઉન્હોંને એક કવિતા બનાઈ, જિસકી કુછ પંક્તિયાં નિમ્નલિખિત થીં:—

"ધન્ય તુમ્હારી દેશભક્તિ હૈ હે પ્રિય ભ્રાતૃ હમારે,
ભારત-માતા કી સેવાહિત તન-મન-ધન સબ વારે.
જી મેં આતા હૈ અનુગામી હમ ભી બનેં તુમ્હારે;
કિન્તુ, પરિસ્થિતિ વિફલ બનાતી યત્ન હમારે સારે.
હે છાત્રાલયગૌરવવર્ધક જાઓ દેશ જગાઓ,
ભારત કા ઉદ્ધાર કરો નવ નિર્મલ કીર્તિ કમાઓ."

દૂસરે દિન કોઇ આઠ બજે સબેરે પ્રીતિ-ભોજ ઔર અભિનંદનપત્ર દેને કા નિશ્ચય કિયા ગયા. રાઘવશરણ ને લોકમત કે દબાવ મેં પડ કર ૧) ચંદા તો દે દિયા, લેકિન ક્લાસ કે બહુત સે આવશ્યક કાર્યોં કે કારણ વહ વિદાઇ કે જલસે મેં સંમિલિત ન હો સકા. એક ઘંટા આધ ઘંટા તો વહ દિલ બહલાવ કે ખ્યાલ સે ભી ઇસ મંડલી મેં વ્યતીત કર સકતા થા, પરંતુ ઉસે યહ વિશ્વાસ થા કિ અભિનંદનપત્ર કા મામલા બારહ બજે દિન કે પહલે સમાપ્ત નહીં હો સકતા થા ઔર જબ તક ઉતની દેર રહને કા નિશ્ચય ન કર લિયા જાય તબ તક વહાં જાના વ્યર્થ હી હૈ. યહ સોચ કર પ્રીતિભોજ કે પહલે હી ભોજન બનાનેવાલે મહારાજ સે થાલી લગાને કે લિયે કહ કર વહ બોર્ડિંગ સે ચલા ગયા. ડેઢ બજે કાલેજ કી છુટ્ટી હો ગઈ. રસોઇ-ભવન મેં ઉસને મહારાજ સે પૂછા તો માલૂમ હુઆ કિ દૂસરે બાબૂ લોગ ઉસકે હિસ્સે કા ભોજન સફાચટ કર ગયે. રાઘવશરણ કો ભૂખ લગી હુઇ થી, ઉસને ઝુંઝલા કર પૂછા "કિસ બાબૂ ને હમારા ખાના ખાયા?"

મહારાજ—બાબૂજી ! એક બાબૂ ને ખાના ખાયા હો તો નામ ભી બતાઉં, સભી બાબૂઓં ને તો ખાયા, અબ કિસકા કિસકા નામ બતાઉં ?

ગુસ્સે મેં ચૂર હો કર રાઘવશરણ અપને કમરે મેં આયા ઔર દરવાજે કી ભીતરવાલી સાંકળ બંદ કર કે પૈંટ વગૈરહ પહને હુયે હી ચદ્દર ઓઢ કર ચારપાઇ પર પડ રહા.

એક વિદ્યાર્થી કો પતા લગ ગયા કિ રાઘવશરણ કાલેજ મેં આ ગયા હૈ. ઉસને મહારાજ સે સબ બાતેં પૂછ કર અન્ય લોગોં કો બતલાયા. ઇસ સમય તક રામદીન કે બોર્ડિંગ છોડને કી પૂરી તૈયારી હો ગઈ થી, મિત્રોં ને ઉસે અભી ઇસી લિયે રોક રખા થા કિ રાઘવશરણ સે મિલ કર વહ જાય.

રાઘવશરણ અપને કમરે મેં બૈઠા હુઆ હૈ, યહ પતા લગતે હી રામદીન કો પ્રેમ ઔર ઉત્સાહપૂર્વક આગે રખતે હુએ કુછ લડકે રાઘવશરણ કે કમરે કે સામને આ પહુંચે. લડકોં ને કિવાડેં ખટખટાઇ, લેકિન ખિડકી સે દિખાઈ પડનેવાલે રાઘવશરણ ને અભી દેર તક નિંદ કા બહાના કિયે રખા. એક લડકે ને કહા, "અજી ચલો, રાઘવ સો રહા હૈ, બેચારે કો સોને દો, રાત રાત જગ કર પઢતા હૈ."

દૂસરે ને કહા "સોને ક્યોં દેં, હમ તો જગાવેંગે, રામદીન આજ સદા કે લિયે જા રહા હૈ, દોનોં કી ભેટ તો હો જાની હી ચાહિયે."

ઇસી બીચ મેં એક તીસરે વિદ્યાર્થી ને જો બાતોં મેં ન લગે રહ કર દરવાજે કી ભીતરી સાંકલ ખોલને કી હિકમત કર રહા થા, સફલતા પ્રાપ્ત કર લી ઔર સબકે સબ લડકે ધીરે સે ભીતર ચલે આયે. રાઘવશરણ ચુપચાપ પડા હી રહા, જાન પડ રહા થા કિ કહીં ઉસકી કલઈ ખુલ ન જાય.

કમરે મેં પૈઠતે હી લડકોં કો અચાનક એક ખ્યાલ સૂઝા–રાઘવશરણ કા સામાન કિસી કુતૂહલવર્ધક ઢંગ સે સજાયા જાય. રામદીન કી મૌન તથા અન્ય સમસ્ત વિદ્યાર્થિયોં કી પ્રકટ સંમતિ સે યહ કાર્ય શુરૂ કિયા ગયા. મસહરી કી લકડિયોં મેં કોટ ઔર પેંટ વગૈરહ પહના કર તથા એક કાગજ કા વિચાલ ચેહરા, જિસકે માથે પર બડે બડે અક્ષરોં મેં 'દેશદ્રોહી રાઘવશરણ ફર્સ્ટ ક્લાસ ડિપ્ટી કલેક્ટર' લિખા થા, કીલોં કે સહારે સ્થાપિત કર વહ મૂર્તિ એક કુર્સી પર બૈઠા દી ગઇ. કુર્સી કે સામને એક મેજ પર કુછ સરકારી કાગજાત રખ દિયે ગયે. મેજ કે ઉસ તરફ એક દૂસરે આદમી કી શરીર ભી ઇસી તરહ બનાઇ ગઈ, કેવલ અંતર ઇતના થા કિ વહ ખદ્દર-પોશ કે રૂપ મેં ખડા રક્ખા ગયા. ઇસ કામ કે લિયે મેજ કે પાયે કે સાથ વહ અચ્છી તરહ બાંધ દિયા ગયા. ઇસ આદમી કા ચહેરા ભી કાગજ કા બનાયા ગયા ઔર ઉસકે માથે પર લિખા ગયા 'દેશભક્ત રામદીન.' ડિપ્ટી સાહબ કે હાથ મેં એક કાગજ રખ દિયા ગયા જિસમેં લિખા થા, "જનતા મેં રાજદ્રોહ ફૈલાને કે અપરાધ મેં તુમ્હેં છઃ મહિને કી કડી કૈદ."

સબ કુછ ઠીક હો ગયા થા, લેકિન મેજ પર રખને કે લિયે કોઇ કપડા નહીં થા. લડકોં કી દૃષ્ટિ ઉસ ચદ્દર પર ગઇ જિસે

રાઘવશરણ ઓઢે હુયે થા. એક ને કહા "રાઘવ સો રહા હૈ, સાથ હી જાડે કી ઋતુ હૈ નહીં, ઇસ દશા મેં યદિ કોઇ ધીરે સે ઇસકી ચદ્દર કો ખિંચ સકે તો કામ બન જાય." દૂસરે ને કહા "ખિંચ તો મૈં લૂં, પર ડરતા હૂં કિ કહીં યહ જગ જાય ઔર સબ મામલા હી બિગડ જાય." ઇધર યે બાતેં હો રહી થીં ઉધર જિસ લડકે ને સાંકલ ખોલી થી ઉસને ધીરે ધીરે ચદ્દર ખિંચ લી. સભી લડકે બહુત પ્રસન્ન હુયે. ચદ્દર મેજ પર બિછા દી ગઇ. અબ દસ્ત પૂરી તૌર પર તૈયાર હો ગયા ઔર આવશ્યકતા રહ ગઇ કેવલ ઇસ બાત કી કિ રાઘવશરણ જાગે ઔર અપના રૂપ દેખ કર જલે. રામદીન ને દબી જબાન સે અપને મિત્રાં સે કહા "નાહક મેં કિસી કા હૃદય કયોં દુખાતે હો."

રામદીન કી બાત સુન કર ભી અનસુની કર કે લડકોં ને રાઘવશરણ કો જગાને કા નિશ્ચય કિયા. એક ને કહા "અજી રાઘવ જાગ રહા હૈ, ઔર તુમ્હારી સારી કરતૂત દેખ રહા હૈ." દૂસરે ને કહા "યદિ વહ સોતા હોતા તો અબ તક અવસ્ય જાગ જાતા. ઇતને શોરગુલ કે હોને પર ભી વહ નહીં જગા, ઇસીસે યહ પ્રમાણિત હોતા હૈ કિ વહ જાગ રહા હૈ; ક્યોંકિ કહાવત હૈ "સોનેવાલા જાગ ભી જાતા હૈ, કિંતુ જાગનેવાલા નહીં જાગ સકતા." તીસરે ને કહા "જાગને–સોને કી પહચાન કરની હો તો મૈં બતાઉં, રાઘવશરણ કી ચારપાઈ કો ઉઠા કર ટેઢી કર દો, યદિ વહ જાગતા હોગા તો આપ હી ગિરને કે ડર સે ઉઠ કર ખડા હો જાયગા ઔર યદિ સોતા હોગા તો જમીન પર ગિર પડેગા."

રામદીન ઇસ મામલે કો ઇતના નહીં બઢને દેના ચાહતા થા; લેકિન અબ મનોરંજન કી પ્રગતિ કો રોકના ભી કઠિન થા. એક લડકે ને એક ઓર ઔર દૂસરે ને દૂસરી ઓર હાથ લગાયા, ઔર ચારપાઇ કા ઉઠના તથા રાઘવશરણ કા જમીન પર ગિરના અબ પ્રાયઃ કુછ હી મિનટોં કી બાત થી, ઇતને હી મેં ક્રુદ્ધ, ઉત્તેજિત ઔર છેડે ગયે ભુજંગ કી તરહ રાઘવશરણ ઉઠ કર ખડા હો ગયા ઔર તડપ કર બોલા "રામદીન! તુમને અસહયોગ કિયા હૈ તો ક્યા દૂસરોં કો રહને નહીં દોગે?" રામદીન ચુપ રહા, કિંતુ ઉસકે સાથિયોં ને ચિલ્લા કર કહા "જાગતે થે, જાગતે થે, અરે યાર ઇતના અધિક ક્યોં બનતે હો? ક્યા ભૂખ કે મારે નિંદ નહીં આતી થી?"

રાઘવશરણ ચુપ રહા.

એક લડકે ને કહા "કુછ લોગ ઇતને નીચ હોતે હૈં કિ સ્વયં તો સ્વાર્થ ત્યાગ નહીં સકતે, સાથ હી સ્વાર્થ–ત્યાગિયોં કા આદર ભી નહીં કર સકતે. આજ દો વર્ષાં મેં તુમને કિતના

પર લિયા ઔર હમારા ક્યા બિગડ સકતા હૈ? લેકિન યહ તો અપને હી બાત હૈ. કિતના કાર્ય દુર્ગમ હોને પર ભી સરલ હોતા હૈ ઔર કિતના દુર્ગમતાપૂર્ણ હોતે હૈ [illegible] [illegible] ઐસે ભી હોતા હૈ."

રાઘવશરણ કુછ ઉત્તર ન દે સકા.

રામદીન ને અપને સાથિયોં સે કહા "ચલો, યહ [illegible] કરાઓ." સબ લોગ રાઘવશરણ કો નીચ ઔર દેહાતી કહતે હુએ બાહર ચલે ગયે.

ધીરે ધીરે ચાર પાંચ સાલ બીત ગયે. અસહયોગ-આન્દોલન વર્તમાન કે સ્થાન મેં ભૂતકાલ કી બાત હો ગઈ. ઇસ બીચ રામદીન મેં જો કુછ પરિવર્તન હુઆ હૈ ઉસકા પતા પાઠક કો 'પ્રાચીન ભારત' નામક સમાચારપત્ર કે નિમ્નલિખિત અવતરણ સે લગ જાયગા—

"ત્યાગી, દેશભક્ત અથવા અસહયોગી વ્યક્તિયોં સે અબ જનતા કો સાવધાન રહને કી આવશ્યકતા હૈ, ક્યોંકિ ધીરે ધીરે યહ ભી એક પેશા હોતા જા રહા હૈ ઔર જિનકો કોઈ દૂસરા વ્યવસાય નહીં મિલતા વે કાંગ્રેસ કે દેશભક્તોં કી સૂચિ મેં અપના નામ લિખા કર જનતા કો ઠગને કા કામ આરંભ કર દેતે હૈં. અભી હાલ મેં રામદીન નામક એક કોષાધ્યક્ષ ને કાંગ્રેસ કે કોષ કા છઃ હજાર રૂપયા હજમ કર લિયા હૈ ઔર એક પ્રાંતીય કાંગ્રેસ કમિટિ ને વિવશ હો કર મહાત્મા ગાંધી કે સિદ્ધાંતોં કે વિરુદ્ધ અદાલત મેં ઉક્ત કોષાધ્યક્ષ કે ઉપર નાલિશ દાયર કી હૈ. ઈશ્વર દેશ કો ઐસે સ્વાર્થિયોં સે બચાવે."

જબલપુર કે જોઇન્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ કે સામને યહ મુકદ્દમા પેશ હુઆ.

(૨)

રાઘવશરણ બી. એ. મેં ફર્સ્ટ હો કર ઇંગ્લૅંડ ચલા ગયા થા. વહાં ઉસને સંમાનપૂર્વક આઈ. સી. એસ. કી પરીક્ષા પાસ કી ઔર અબ ઉન્નાવ મેં અપને ઘર પર ઉસ દિન કી પ્રતીક્ષા કર રહા હૈ જબ ઉસે સરકાર કહીં જોઇન્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ બના કર ભેજેગી. તહસીલદાર, ડિપ્ટી કલેક્ટર, થાનેદાર, ડિપ્ટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સભી ઉસસે મિલને કે લિયે આતે હૈં. પતા નહીં, પિછલી બાતેં ઉસે યાદ હૈં યા નહીં, કિંતુ આજ 'લીડર' મેં રામદીન કે સંબંધ મેં એક દોષારોપણપૂર્ણ પત્ર પઢ કર વહ ચકિત રહ ગયા. પત્રપ્રેરક સે અનેક પ્રમાણોં કે આધાર પર યહ સિદ્ધ કિયા થા કિ રામદીન ને કાંગ્રેસ કે રૂપયે સે એક નિજી મકાન ભી બનવા લિયા હૈ. રાઘવશરણ કો વિશ્વાસ નહીં હુઆ, ક્યોંકિ વહ વાસ્તવ મેં

રામદીન કો સચ્ચા, ઇમાનદાર ઔર દેશભક્ત સમઝતા થા.

રાઘવશરણ ને 'લીડર' કે સંપાદક કે પાસ એક પત્ર લિખ કર કુછ અધિક જાનને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી.

દૂસરે હી દિન ઉસે સરકારી આજ્ઞાપત્ર મિલા જિસમેં જબલપુર કે જોઇન્ટ મૈજિસ્ટ્રેટ સે ચાર્જ લેને કે લિયે ઉસે લિખા ગયા થા.

(૩)

રાઘવશરણ ને જબલપુર કે લિયે પ્રસ્થાન કર દિયા ઔર ડાકખાને કો હિદાયત કર દી કિ ઉસકી ચિટ્ઠિયાં ઉન્નાવ સે વહાં કો ભેજ દી જાયા કરેં. ચાર્જ લેને કે બાદ જબ ઉસને ઉન અભિયોગોં કો દેખના શુરૂ કિયા જિનકા નિર્ણય ઉસે કરના હોગા તબ વહ એકાએક આશ્ચર્ય મેં ડૂબ ગયા—'લીડર' મેં જો કુછ નિકલ ચુકા થા વહ સચ થા, રામદીન કે ઉપર મધ્યપ્રાંતીય કાંગ્રેસ કમિટિ ને ગબન કા મુકદ્દમા દાયર કિયા થા. થોડી હી દેર બાદ 'લીડર' કાર્યાલય સે ભી ઉત્તર આ ગયા.

રાઘવશરણ કે આશ્ચર્ય મેં પ્રસન્નતા ભી મિલી હુઇ થી. રામદીન હી કે કારણ એક દિન ઉસને ઘોર અપમાન સહન કિયા થા. ઉસ દિન ઉસે સભી નીચ ઔર દેશદ્રોહી સમઝ રહે થે. ઉસકા બદલા લેને કા મૌકા આજ આ ગયા થા. ઇસી લિયે વહ રામદીન કો દેખને કે લિયે વ્યાકુળ હોને લગા. ઉસને બહુત પતા લગાયા, કિંતુ માલૂમ હુઆ કિ વહ કહીં બાહર ગયા હૈ. રાઘવશરણ ઉત્કંઠાપૂર્વક રામદીન કે મુકદ્દમે કી તારીખ કી બાટ જોહને લગા.

રાત કે કોઈ આઠ બજે હોંગે. રાઘવશરણ ભોજન કર રહા થા. કિસીને ખબર પહુંચાઈ કિ એક આદમી મિલને આયા હૈ. ઉસે સંદેહ હુઆ કિ કહીં રામદીન હી ન હો. એક નૌકર કો ભેજ કર નામ પુછવાયા તો માલૂમ હુઆ કિ રામદીન હી હૈ. યથાશીઘ્ર ભોજન સમાપ્ત કર કે વહ બૈઠક મેં પહુંચા. બદલા લેને કા એક મૌકા મિલને સે ઉસે જિતની પ્રસન્નતા હુઈ થી વહ સબ રામદીન કો દેખને પર નષ્ટ હો ગઈ. ઉસને આશા કી થી કિ યહ રામદીન કિસી હદ તક અપની પુરાની અકડ તો રખતા હી હોગા, કિંતુ ઝુક કર સલામ કરનેવાલે રામદીન ને ઉસકી યહ સારી ધારણા નિર્મૂલ કર દી. ઉસને દેખા કિ દેશભક્ત, ત્યાગી ઔર અસહયોગી રામદીન કા યદિ કુછ ભી અંશ વર્તમાન રામદીન મેં રહ ગયા હૈ તો યહી કિ ખદ્દર કા કુર્તા ઔર ટોપી અબ ભી બેહયાઇ કે સાથ વહ ધારણ કર રહા હૈ. મસ્તિષ્ક મેં ઇન વિચારોં કે આતે રહને પર ભી રાઘવશરણ ને ઉસસે કુશલવાર્તા પૂછી ઔર કહા, "કહિયે, મેરે યોગ્ય કોઇ સેવા-કાર્ય હૈ?"

રામદીન ને નમ્રતા કે સાથ કહા "ઇસ સમય તો મેરી લાજ

આપ હી કે હાથ મેં હૈ."

રાઘ૦—સો કૈસે?

રામ૦—આપ હી કી ઇજલાસ મેં તો મેરા એક મુકદ્દમા હૈ.

રાઘ૦—કૈસા?

રામ૦—યહાં કી પ્રાન્તીય કાંગ્રેસ કમિટિ ને મુઝ પર ગબન કી નાલિશ કી હૈ, અનેક પત્રોં દ્વારા ઉસને મુઝે બદનામ ભી કર દિયા હૈ.

રાઘ૦—યહ તો બડી નીચતા કી બાત હૈ. અવૈતનિક દેશ-સેવકોં કી સેવા કા ક્યા યહી પુરસ્કાર હૈ? અપને સ્વાર્થત્યાગી દેશભક્તોં કા આદર ક્યા યહ દેશ ઇસી પ્રકાર કરેગા?

રામ૦—મેરી કુછ સહાયતા કીજિયેગા?

રાઘ૦—ભલા ઇસકે કહને કી ભી જરૂરત હૈ? આખિર બાત ક્યા હૈ?

રામ૦—બાત યહ હૈ કિ યહાં કે કુછ લોગ ઈર્ષ્યા ઔર દ્વેષ કે વશીભૂત હો કર મુઝે હાનિ પહુંચાને કા ઉદ્યોગ કર રહે હૈં.

રાઘ૦—ઔર કુછ નહીં?

રામદીન ને દબી જબાન સે કહા "ઔર કુછ નહીં." રાઘવ-શરણ કો રામદીન કા યહ ઘોર પતન અસહ્ય હો ગયા, કિંતુ અપને ભાવ કો દબાયે રખ કર વહ થોડી દેર તક ચુપ રહા. રામદીન ને ફિર કહા "આપકે ઉપર મેરા થોડા સા અધિકાર હૈ, ઇસીસે ઇસ સમય આપસે વિશેષ સહાયતા કી આશા કરતા હૂં. રાઘવશરણ ને ઉત્તર દિયા "મૈં આપકી સહાયતા કરને કા ઉદ્યોગ અવશ્ય હી કરુંગા." યહ કહ કર વહ કુર્સી સે ઉઠ ખડા હુઆ, ઔર વિદા લે કર વિશ્રામ-ભવન મેં ચલા ગયા. રામદીન ભી અપને સ્થાન કો રવાના હો ગયા.

(૪)

દૂસરે દિન સે મુકદ્દમા શુરૂ હુઆ. રામદીન કી ઓર સે એક બૈરિસ્ટર સાહબ ઇલાહાબાદ સે આયે થે. દોનોં પક્ષોં કી બહસ સમાપ્ત હોને પર જોઇન્ટ મૈજિસ્ટ્રેટ ને રામદીન કો દો વર્ષ કી કડી કૈદ સુનાતે હુયે અપને ફૈસલે મેં નિમ્નલિખિત બાતેં ભી કહીં:—

યહ બડે ખેદ કી બાત હૈ કિ જિન લોગોં સે સ્વાર્થત્યાગ, દેશભક્તિ ઔર સદાચાર કી આશા કી જાતી હૈ વે હી સાર્વ-જનિક સંસ્થાઓં મેં પ્રવેશ કર કે નીચ સે નીચ શ્રેણી કે સ્વાર્થ કી ઉપાસના મેં રત હોતે ઔર દેશદ્રોહ કરતે હૈં. કાર્યકર્તાઓં કી યહ સ્થિતિ કિસી ભી દેશ કે લિયે શોચનીય હૈ; કિંતુ ભારત-વર્ષ મેં તો ઉસસે બહુત બડી હાનિ કી સંભાવના હૈ. વર્તમાન અપરાધી ઉચ્ચ કોટી કા શિક્ષાપ્રાપ્ત હૈ ઔર ઇસી કારણ કિસી ભી પ્રકાર કી સહાનુભૂતિ કા પાત્ર નહીં હૈ.

("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

૪૪-दिव्य प्रकाश में आत्मनिरिक्षण

(લેખકઃ-શ્રી. આનંદ)

પ્રભો! મૈં બડા પાપી હૂં, મેરે પાપ કી કથા કા અંત નહીં. મેરે ગુનાહોં કી સૂચી બડી લંબી હૈ. મૈંને બડે ખોટે કર્મ કિયે હૈં. મુઝે જબ કભી અપને પિછલે કર્મ યાદ આતે હૈં તો મેરા હૃદય કાંપ ઊઠતા હૈ. લજ્જા ઔર ભય સે જૈસા મેરા બુરા હાલ હો જાતા હૈ, ઉસકા વર્ણન કરના કઠિન હૈ. મૈંને હમેશા અપને અવગુણોં ઔર બુરે કર્મોં કો છિપાને કી કોશિશ કી. મૈં સબકા ભલા રહૂં, મેરી બુરાઇ ભી ભલાઇ કે રૂપ મેં પ્રકટ હો, મેરી કમજોરિયોં કો કોઈ ન દેખે, હર જગહ મેરા આદર ઔર સત્કાર હો, યહી મેરી ઇચ્છી રહી; ઔર મૈંને ઇસકે લિયે જૈસા કુછ યત્ન કિયા, પાપ સમેટે, દંભ ઔર આડંબર કી સૃષ્ટિ કી, યહ મૈં હી જાનતા હૂં.

સભા ઔર સોસાઇટિયોં મેં—જહાઁ ભી મેરા પ્રવેશ હુઆ—મૈંને અપના પક્ષ પ્રબલ બનાએ રખને મેં ઉચિત ઔર અનુચિત કા કભી ભી વિવેક નહીં કિયા. પાર્ટી-પાલિટિક્સ વ દલબન્દી સે સભા કે ઉદ્દેશ કો ધક્કા લગેગા, સાર્વજનિક કાર્ય કો હાનિ પહુંચેગી, ઇસ ઓર ભી મૈંને ધ્યાન નહીં દિયા. મેરા લક્ષ્ય-મેરા ઉદ્દેશ, કેવલ અપના આધિપત્ય જમાના રહા હૈ. જિસસે મુઝે સુખ મિલે, મેરા કામ સિદ્ધ હો, મુઝે સફલતા પ્રાપ્ત હો, લોગોં મેં મેરી ધાક જમે, યહી મૈં ચાહતા રહા હૂં. જાતિ, દેશ તથા સમાજસેવા કે કાર્ય મેં ભી મૈંને ઇન્હીં ભાવોં સે કામ કિયા હૈ. સ્વાર્થત્યાગ ઔર નિષ્કામ સેવા કે આધારભૂત ભી નહીં ભાવના રહી. દાન-પુન્ય, જપ-તપ, ધ્યાન-યોગ, કર્મ-ઉપાસના ઇત્યાદિ કોઇ ભી ઐસા કામ નહીં હુઆ, જિસમેં મૈંને અપને સ્વાર્થબુદ્ધિ કો પ્રધાન ન રખ્ખા હો. અપને જ્ઞાન ઔર બુદ્ધિ કે પ્રકાશ મેં ભી મૈંને કોઇ દુષ્ટ નીતિ નહીં છોડી. અપને સુખ ઔર [illegible] કે બદલે મેં કિસી દૂસરે કે દુઃખ, સુખ, હાનિ, લાભ [illegible] નહીં કિયા. મેરે સામને [illegible] [illegible] વિવેક નહીં થા [illegible] દૃષ્ટિ અપને કામ [illegible]

[illegible]

બાના મૈં અવશ્ય જાનતા થા. સચ્ચા વ્યવહાર ઔર સચ્ચી બાત મુઝે બહુત પસંદ થી, મમતા ઔર અનુરાગ કા મૈં બડા પક્ષપાતી થા; પર મૈં આજ ઐસે કરને મેં ભાગે થી, લોગોં કો અપની ઓર આકર્ષિત કરને કી ચાલેં થીં. હૃદય મેં ઉનકે લિયે કેવલ ઇતની હી ગુંજાયશ થી કિ ઉનકી આડ મેં મૈં અપના કામ નિકાલ લેતા થા.

દયાનિધિ! મૈં તુમ્હારે સામને અપને ઇન કુત્સિત પાપોં કી ગાથા કહાં તક બખાન કરૂં! મૈંને અપને ઇસ જીવન મેં અપની સાધના ઔર સુખ-સંપત્તિ તથા યશ ઔર કીર્તિ કે લિયે જો કુછ ઔર જૈસા કુછ ભી કિયા, ઉસકે લિયે મુઝે ઇસ સમય પ્રસન્નતા નહીં હૈ, સંતોષ નહીં હૈ, બલ્કિ દુઃખ હૈ, લજ્જા હૈ, ભય હૈ ઔર હૈ ઘોર પશ્ચાત્તાપ! મેરે જીવન કા સબસે બડા ઔર સબસે કીમતી ભાગ ઇન્હીં દુર્વ્યસનોં ઔર કુવૃત્તિયોં કો સંતુષ્ટ કરને મેં હી વ્યતીત હુઆ હૈ. મુઝે ઇસકે લિયે ક્યા દુઃખ ભોગના પડેગા! કૈસા પ્રાયશ્ચિત્ત કરના હોગા! વહ જો કુછ હોગા, ભુગતના હી હોગા; પર ઇસ સમય તો જો મુઝે મેરે કર્મોં કે સ્મરણમાત્ર સે વેદના હો રહી હૈ, જૈસા કુછ મુઝે ડર લગતા હૈ, વહ પ્રકટ નહીં કર સકતા.

સંસાર ઇસ સમય મુઝે બડા ભયાનક ઔર અંધકારમય પ્રતીત હો રહા હૈ. ચંદ્રદેવ કા દિવ્ય પ્રકાશ ભી ધુન્ધલા હો ગયા હૈ. જેલ કી કાલકોઠરી મેં બૈઠે હુએ એક 'તપસ્વી આત્મા'ને કભી અપને વિશુદ્ધ આચરણોં ઔર સદ્વ્યવહારોં સે જેલ કી કાલી ઔર ભયાનક દિવારોં કો ભી 'પ્રકાશ સ્તંભ' નહીં બના દિયા થા, બલ્કિ સારે સંસાર મેં આશા ઔર વિશ્વાસ કા જીવન સંચાર કર દિયા થા. પરંતુ આજ એક મૈં હૂં, જો......... ભવન કી ખુલી હુઈ છત પર બૈઠા હુઆ, ઇસ છિટકી હુઈ ચાંદની રાત મેં, અપને હૃદય કે અંધકાર કો ભી નહીં દૂર કર સકતા! આહ! સુકર્મ ઔર દુષ્કર્મ મેં ઇતના અંતર! કર્મભેદ સે મનુષ્ય મનુષ્ય મેં ઇતના ભેદ!! શિવ! શિવ!!

યજુર્વેદ મેં મનુષ્યોં કે લિયે ઉપદેશ હૈ 'कृतं स्मर।' કિયે હુએ કર્મોં કા સ્મરણ કર!' અપને કિયે હુએ કર્મોં કો યાદ કરના બડા લાભદાયક હૈ. અપને જીવન પર દૃષ્ટિ ડાલના, અપને આચરણોં ઔર વ્યવહારોં કી આલોચના કરના બહુત હી શુભાસ્પદ હૈ; પર હૈ યહ કઠિન કામ! બહુત હી કઠિન કામ! કૌન કરતા હૈ?

મનુષ્ય દૂસરોં પર ટીકા-ટિપ્પણી કરના ખૂબ જાનતા હૈ, પર અપને લિયે એક શબ્દ ભી ખુદ કહના યા દૂસરોં સે સુનના ઉસે કભી નહીં ભાતા. મુઝે અપને કિયે હુએ કર્મોં પર નિત્ય વિચાર કરના ચાહિયે ઔર તદનુકૂલ ઉસકે સુધાર કે લિયે

યત્નવાન હોના ચાહિયે; પરંતુ મેં ઇસ ઓર ભી સદા ઉદાસી રહા હૂં. લોગોં કો દિખાને કે લિયે ભલે હી મૈં કભી કુછ કે દેતા, યા કુછ આંખ મૂંદ કર મૌન બૈઠ જાતા, પરંતુ ઉન્હીં ભાવોં કે ઉધેડ-બુન મેં, ઉસી સ્વાર્થ ઔર ઘૃણિત પ્રપંચ લગા રહતા; આત્મસમીક્ષા ન હોતી !

ભગવન્! અબ દયા કરો ઔર મુઝે અભયદાન દો. મે ઇસ સમય બૂરી હાલત હૈ. ચિરકાલ કી પરાધીનતા ઔર દાસ કે ભાવોં ને મેરી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કર દી હૈ. મૈં અપના બૂરા ભ સોચને સમઝને મેં અસમર્થ હો ગયા હૂં. સંસાર કે અનેક ઔર બાધાઓં ને મુઝે બેતરહ ઘેર રક્ખા હૈ. ઇસ ભયા પરિસ્થિતિ મેં મુઝસે કુછ નહીં હોતા. મુઝે સંસાર કે પ્રત્યે પદાર્થ ભયપ્રદ પ્રતીત હોતે હૈં ઔર મુઝે હાથ-પૈર હિલાને ભી સાહસ નહીં હોતા. શરણાગત કી લાજ અબ તુમ્હારે હાથ

"अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं परोक्षात् ।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥"

મુઝે ન મિત્ર કા ભય હો ન શત્રુ કા, ન જાનકાર કા અનજાન કા, ન દિન કા ન રાત કા, ન ઉત્તર કા ન દક્ષિણ કા, પૂરવ કા ન પશ્ચિમ કા, ન આગે કા ન પીછે કા, ન ઉપર કા નીચે કા. મૈં સર્વત્ર અભય હૂં.

મૈં ઇસ અભયપદ કો તુમ્હારી શરણ મેં હી પ્રાપ્ત ક સકતા હૂં. સાંસારિક શક્તિયાં દ્વારા યહ અભયાનંદ દુર્લભ હૈ માતા-પિતા, ભાઈ-બહન, પતિ-પત્ની, પુત્રવધૂ આદિ નિકટ ઔ રક્ત સંબંધિયોં મેં ભી યહ આનંદ કહાં ?

("સાર્વદેશિક"ના એક અંકમાંથી

૫૫—कर के जानना सीखो.

(લેખકઃ—સાધુ ટી॰ એલ॰ વાસ્વાની. અનુવાદક—શ્રી ત્રિલોકી નાથ [illegible])

બહુત દિન હુએ ઇટલી મેં એક આન્દોલન ચલા થા. ઉસકા નેતૃત્વ ફોગાઝેરિયો કે હાથોં મેં થા. ફોગાઝેરિયો ને એક બડી સુંદર પુસ્તક લિખી હૈ, જિસકા અનુવાદ અનેક ભાષાઓં મેં હો ચુકા હૈ. પુસ્તક કા નામ "સન્ત" હૈ. યહ ઉન ઉપન્યાસોં મેં સે સબમેં પ્રથમ કોટિ કા આધ્યાત્મિક ઉપન્યાસ હૈ, જો મૈંને પઢે હૈં. ઇસમેં એક અત્યંત હી ધાર્મિક વિદ્વાન્ ઔર જ્ઞાનવાન મનુષ્ય કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ. દેશી, દેશવાસી, દેશ કી આદર્શ સંસ્કૃતિ કે લિયે ઉસકે હૃદય મેં અગાધ પ્રેમ ઔર અપાર ભક્તિ થી. ઇસ મહાત્મા કો નવયુવક બડે હી સ્નેહ ઔર શ્રદ્ધા કી દૃષ્ટિ સે દેખતે થે, યહ ભી ઉન્હેં બહુત પ્યાર કરતા થા. ઇટલી કે કોને કોને સે નવયુવક ઉસકે પાસ આતે ઔર પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ આદિ પઢા કરતે. યહ ભી ઉનસે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોં પર પ્રશ્ન કરને કો કહતા થા. પ્રતિદિવસ નવયુવક આતે ઔર અનેકોં પ્રકાર કે પ્રશ્ન કિયા કરતે થે; પરંતુ યહ ઉત્તર સદા સ્થગિત કર દિયા કરતા થા, કહતા "અચ્છા, તુમ્હારે પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દૂંગા."

એક દિન કિસીને કહા—"પ્રભો ! હમને નાના પ્રકાર કે પ્રશ્ન કિયે હૈં, પરંતુ આપ ઉત્તર સદા હી સ્થગિત કર દેતે હો. યહ ક્યા બાત હૈ ?" યહ મહાત્મા બોલા "અચ્છા, આજ તુમ્હારે પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દૂંગા. તુમને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોં પર પ્રશ્ન કિયે હૈં, પર મૈં સબકા એક હી ઉત્તર દૂંગા." યહ સુન કર વે બડે આશ્ચર્યચકિત હો એકદૂસરે કા મુંહ દેખને લગે, ઔર બોલે "ભગવાન્ ! યહ કૈસે હો સકતા હૈ ? હમારે પ્રશ્ન તો ભિન્ન ભિન્ન વિષયોં પર હૈં; કોઇ ઇતિહાસ પર હૈ તો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન પર, કોઇ રાજનીતિ પર હૈ તો કોઇ મનોવિજ્ઞાન પર; આપ સબ કે લિયે એક હી ઉત્તર કૈસે દેંગે ?" ગંભીરતા સે ઉસને કહા "હાં, તુમ્હારે પ્રશ્ન અનેક પ્રકાર કે અવશ્ય હૈં, પર મેરા ઉત્તર કેવલ દો શબ્દોં મેં હૈ ઔર વે દો શબ્દ હૈં—'કર કે જાનના, હર કામ કો કર કે જાનના.'"

નવયુવકો ! ભારત કે લાલો ! તુમને ભી મુઝસે અનેકો પ્રશ્ન કિયે હૈં, પરંતુ મુઝે ભય હૈ કિ તુમમેંસે અધિકાંશ કેવલ બાતેં હી બનાતે હો. પ્રશ્ન પૂછને કે લિયે પ્રશ્ન કરતે હો, કુછ કામ નહીં કરતે સ્મરણ રક્ખો, બિના કુછ કિયે-બિના સેવા કે-જ્ઞાન નહીં આતા કિસી વૈજ્ઞાનિક કો યદિ આવિષ્કાર કરના હોતા હૈ તો વહ સર્વપ્રથમ પ્રયોગશાલા મેં પ્રયોગ કરતા હૈ. ઠીક ઇસી

પ્રકાર જ્ઞાન વિના કુછ કિયે કભી નહીં હોતા. તુમ નહીં જાનતે કિ ભારત કો અભી કિતના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરના હૈ. ઇસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે લિયે તુમ ક્યા કર રહે હો? બતાઓ, બતાઓ, ભારત કે નવયુવકો! તુમ ક્યા કર રહે હો? દેશ ઔર જાતિ કે લિયે તુમ ક્યા કર રહે હો? અપને ભૂખે, ગરીબ ભાઇયોં કે લિયે ક્યા કર રહે હો? દીના, હીના, દુખિયા માઁ કે લિયે ક્યા કર રહે હો? આહ! મત સમઝો કિ સ્વરાજ્ય કોઇ જાદુ કી પુડિયા હૈ, જો કેવલ બાતેં બનાને સે હી તુમ્હેં મિલ જાયેગી. સ્વરાજ્ય પાને કે લિયે વર્ષોં સેવા કરની પડતી હૈ. સૈંકડોં, હજારોં, લાખોં કો રક્ત મેં સ્નાન કરના પડતા હૈ; પ્યારી સે પ્યારી વસ્તુ કો ભી ત્યાગના હોતા હૈ; કઠિન સે કઠિન તપસ્યા કા જીવન વ્યતીત કરના હોતા હૈ; તબ કહીં જા કર સ્વરાજ્ય કી ઝલક દિખાઈ દેતી હૈ. બતાઓ ભારત કે વીર પુત્રો! બતાઓ, તુમ ક્યા કર રહે હો? તુમ્હેં દેશ કા ખોયા હુઆ ગૌરવ લાના હૈ, માઁ કા લૂટા હુઆ યૌવન લૌટાના હૈ. બતાઓ, બતાઓ તુમ ક્યા કર રહે હો? બતાઓ, ક્યા તુમ્હારે હૃદય મેં અભી ભોગ કે લિયે પ્યાસ હૈ? સંસાર, ધન, માન, યશ કી અભિલાષા હૈ? બતાઓ! ક્યા તુમ્હારે સ્મૃતિપટલ પર સે ઋષિયોં કે વહ સંજીવ-સન્દેશ મિટ રહે હૈં? તુમ્હારે અંદર સે આત્મવિશ્વાસ કમ હો રહા હૈ? યદિ ઐસા હૈ તો મત લો સ્વરાજ્ય કા નામ! ભૂલ જાઓ, ભૂલ જાઓ, સદા કે લિયે ભૂલ જાઓ! સ્વરાજ્ય ઐસે નહીં મિલા કરતા! જિસ દિન તુમ્હારે હૃદય મેં 'કર કે જાનને' કા ભાવ ભલે પ્રકાર જમ જાયગા, જિસ દિન તુમ 'સત્ય' કો 'રૂઢિ' સે ઊંચા સમઝોગે, જિસ દિન ભગવાન કો સબસે બડા ઔર સર્વશક્તિવાન સમઝોગે, જિસ દિન જ્ઞાન કે લિયે હૃદય મેં સચ્ચી પ્યાસ રક્ખોગે, જિસ દિન માતૃપ્રતિમા કો હૃદયમંદિર મેં પ્રતિષ્ઠિત કર તન, મન, ધન સે ઉસકી પૂજા કરેંગે, ઉસી દિન–ઉસી ઘડી, સ્વતંત્રતા દેવી આ કર તુમ્હારે ગલે મેં જયમાલ ડાલ દેગી.

ઉઠો ઉઠો, [illegible] કે સપૂતો! ઉઠો, [illegible] બાત કો 'કર કે જાનને' [illegible] યહી દેશ, [illegible] ઔર આત્મા કી ઉન્નતિ કે [illegible]

[illegible] એક આર્યકુમારી

૪૬–अमेरिका की कुछ आततायी संस्थाएँ

(કૂ–ક્લક્સ–ક્લાન)

(લેખકઃ–બાબુ વૃન્દાવનદાસ બી. એ. એલ. એલ. બી.)

પ્રજા કા સ્વાતંત્ર્ય, શાસન એવં સુવ્યવસ્થા કા સંસ્થાપન, અલ્પસંખ્યક જાતિયોં કા સંરક્ષણ, કાર્યક્ષેત્ર, વાણી એવં ધર્મ કી સ્વાધીનતા આદિ સભ્ય શાસન કે મુખ્ય અંગ હૈં. સ્વાધીનતા ઔર પ્રજાસત્તા (સોવરીન્ટી ઑફ ધ પીપલ) પ્રજાતંત્ર કે પ્રધાન સ્તંભ હૈં. સાધારણતયા યહ વિશ્વાસ કિયા જાતા હૈ કિ અમેરિકા સંસાર કા સબસે બડા પ્રજાતંત્ર–પ્રધાન દેશ હૈ; પરંતુ (અમેરિકન) કોંગ્રેસ કે અનુસંધાનોં સે પતા ચલા હૈ કિ દુનિયા કે કિસી અન્ય દેશ મેં શાસન કી ઇતની અવજ્ઞા નહીં કી જાતી હૈ, સ્વાધીનતા કો ઇતના નહીં કુચલા જાતા હૈ, શાસનવ્યવસ્થા, જાનમાલ કી રક્ષા કે નિયમોં કા ઇતના ઉલ્લંઘન નહીં કિયા જાતા હૈ, જિતના કિ અમેરિકા મેં.

ઇન અનુસંધાનોં સે પતા ચલા હૈ કિ સંયુક્ત રાજ્યોં (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ) મેં આતતાયી સંસ્થાઓં કા સામ્રાજ્ય હૈ. જનતા મેં દલબંદિયાં હો ગઇ હૈં. પ્રત્યેક દલ અપને સંગઠન એવં શક્તિ કે અનુસાર અપના આતંક સ્થાપિત કરતા હૈ. પરિણામ યહ હોતા હૈ કિ જનતા કો એક સુદૃઢ શાસન કે નીચે રહને કે બજાય વિભિન્ન દલોં કી નિરંકુશતા કે અધીન રહના પડતા હૈ.

ઇસ વિષય મેં અમેરિકા કી મુખ્ય સંસ્થા 'કૂ–ક્લક્સ–ક્લાન' વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈ. ઇસ સંસ્થા કે લોગ એક પ્રકાર કા સફેદ લબાદા પહનતે હૈં. ઇન લોગોં કા ધ્યેય શ્વેતાંગ જાતિ કે પ્રભુત્વ કો, આતંક દ્વારા, સ્થિર રખના હૈ. ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય આ–પુરુષોં કો ચુરા લે જાતે હૈં, અલગ લે જા કર ઉન્હેં પીટતે હૈં, ઉનકે શરીર પર કોલટાર મલતે હૈં, ઉન્હેં ગોલી સે માર ડાલતે તથા ફાંસી પર લટકા દેતે હૈં. ઇસ ગુપ્ત સંસ્થા કો ૧૮૬૬ ઇસ્વી મેં કુછ પુરુષોં ને જારી કિયા થા. કુછ કાલ શાંત રહને કે બાદ સન ૧૯૧૫ મેં કર્નલ વિલિયમ જેમ્સ સાઇમન ને ઇસ સંસ્થા કો આમંત્ર કિયા. પિછલે દિનોં સમાચારપત્રોં સે જ્ઞાત હુઆ કિ ઇસકી ઑર્ગેનેઝર એક મહિલા હૈ, જિસકા નામ એલિઝાબેથ ટાઇલર હૈ. યહ ઇસ સંસ્થા કી 'મહારાની' કહલાતી હૈ ઇસકી અધ્યક્ષતા મેં હી સબ નિષ્ઠુર કર્મ કિયે જાતે હૈ સંસ્થા મેં અમેરિકા કે ઊંચે–ઊંચે પદાધિકારી યથાનુયાય સમ્મિલિત હૈં. ૫ લાખ કે લગભગ ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય હૈં. જિનમેં ડેઢ લાખ કે કરીબ ઔરતેં હૈં.

'કૂ–ક્લક્સ–ક્લાન' તીન સૂત્રોં પર અવલંબિત હૈ–(૧)

રોમન કૈથલિક સે ઘૃણા, ક્યોંકિ યહ પોપ કી સત્તા સ્વીકાર કરતા હૈ. (૨) જ્યૂ (યહૂદી) સે ઘૃણા, ક્યોંકિ યહ અમેરિકા કા આર્થિક સ્વામી સમઝા જાતા હૈ. (૩) પ્રદેશી અથવા નિગ્રો સે ઘૃણા, ક્યોંકિ ઇસસે સંયુક્ત રાજ્યોં મેં શ્વેતાંગોં કે એકચ્છત્ર આધિપત્ય કો ધક્કા લગને કી સંભાવના હૈ. ક્લાન કે લોગ રાત્રિ કે સમય ભયાનક, જઘન્ય એવં રૌરવ દુષ્કૃત્ય કિયા કરતે હૈં. ઉનકે આતંક કા સબ સે અચ્છા પ્રમાણ ઇસ બાત સે પાયા જાતા હૈ કિ એક દફા લુસિયાના કે શાસક કો ક્લાન કે ભીષણ જુલ્મોં સે પરિત્રાણાર્થ સહાયતા લેને કો વૉશિંગ્ટન જાના પડા થા. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કી ઇંડિયાના સ્ટેટ કિસી જમાને મેં ક્લાન કે આતંક કે કારણ રાજ નૈતિક ભ્રષ્ટતા કા જ્વલંત ઉદાહરણ થી.

બહુતસે રાજ્યોં મેં ક્લાન કે લોગોં દ્વારા કોડે લગાએ જાને કી પ્રથા બડી ભયંકર થી. ન કેવલ નીગ્રો લોગોં કો વરન્ શ્વેતાંગ સ્ત્રિયોં કો કોડે લગા કર બેહોશ કિયા ગયા, ઔર વે કિસી તરહ અચેતન અવસ્થા મેં મરને કો છોડ દી ગઈ. એક છોકરે કો પે કી ટહની સે ઐસી માર દી ગઇ કિ ઉસકી પીઠ સચમુચ 'માંસ કે લોથડા' બન ગઇ. એક નીગ્રો કો પેટ સે બાંધ કર કોડે લગાયે ગ ઔર ઉસી તરહ બંધા હુઆ ચૌડે મૈદાન મેં છોડ દિયા ગયા. મૈદા મેં પડે-પડે સિસકને સે ઉસે નિમોનિયા હો ગયા ઔર વહ મ ગયા. એક નિગ્રો ને, જિસકો કિ કોડે લગાએ ગયે થે, અપન જમીન કો એક શ્વેતાંગ કે હાથ ભૂમિ કે વાસ્તવિક મૂલ્ય કે અલ્પ ઉસકે અંશ પર હી બેચ દિયા. ("ન્યુ એજ" માર્ચ ૧૯૨૮)

કૂ-ક્લક્સ-ક્લાન દ્વારા લોગોં કો જીતે જી જલા દેને કી પ્ર બડી ભયાવહ હૈ. ઐસી પાશવિક બર્બરતા સંસાર કે શાયદ કિસી અન્ય ભાગ મેં હો. યહ પ્રથા 'લીન્ચીંગ' કે નામ સે કહલા હૈ. સન્ ૧૯૨૫ તક ૪૦ વર્ષોં મેં ૪૦૦૦ મનુષ્ય અગ્નિસાત્ કિયે ગયે, જિનમેં ૩૦૦૦ કૃષ્ણાંગ ઔર ૧૦૦૦ શ્વેતાંગ થે-અર્થાત લગભગ ૧૦૦ હત્યાયેં પ્રતિવર્ષ ઇસ પ્રકાર કી ગઇ.

યહાં પર અમેરિકન અખબારોં કે કુછ ઉદાહરણ દિયે જાતે હૈં. સન્ ૧૯૨૩ કી એક રાત્રિ મેં [illegible] મનુષ્યોં કે એક સમૂહ ને એક [illegible] કે [illegible] લિયા. વે લોગ ઉસે [illegible] ઉનકો [illegible] પર [illegible] ૧૯૨૮) [illegible] ઉનકે યહાં [illegible] ઔર ઉન [illegible] મેં એક

મનુષ્ય કો અસ્પતાલ સે ચારપાઇ પર ગે ઉઠા કર લે ગયે, ઔર ઉસકો જીતે-જી અગ્નિસાત્ કર દિયા. ઉન સબ લોગોં કો જો કિ ઇસ "તમાશે" કે સંબંધ મેં પકડે ગયે થે, ફૌરન્ હી છોડ દિયા ગયા. ("ન્યુ એજ" માર્ચ ૧૯૨૮)

ચેટનૂગા શહર કે ડેલી ટાઇમ્સ (૧૩ ફરવરી, ૧૯૨૮) મેં સે 'કૂ-ક્લક્સ-ક્લાન' કે સદસ્યોં દ્વારા જીવિતદાહ કા વર્ણન કિતના દિલ દહલાનેવાલા હૈ—" જિમ મેકલહાર્ન નીગ્રો કો લબાદા પહને હુયે લોગોં ને સતા-સતા કર જલા દિયા. હજારોં સ્ત્રી-પુરુષ-બચ્ચે દૃશ્ય દેખ રહે થે. નીગ્રો કા ખૂન લેને કી આવાજેં આસમાન કો ફાડ રહી થીં. નીગ્રો કો એક વૃક્ષ સે બાંધ દિયા ગયા ઔર ઉસકે સમીપ એક અગ્નિ કી ઢેરી તૈયાર કી ગઇ. પ્રજ્વલિત અગ્નિ મેં લોહે કી શલાકા ગર્મ હોને કો ડાલ દી ગઇ. જબ યહ જલ કર લાલ હો ગઇ, તો જનસમૂહ મેં સે એક ને ઉસે ઉઠા કર નીગ્રો કે શરીર મેં ઘુસેડ દિયા. વહ નીગ્રો ભય સે વિક્ષિપ્ત હો ગયા. ઉસને શલાકા કો અપને હાથ સે સ્પર્શ કર લિયા. વહ ઉસકે હાથ કો પાર કર ગઇ.......લોહે કી ગર્મ શલાકા શરીર કે કઇ ભાગોં પર લગાઈ ગઇ. કઇ મિનટોં તક યહ કાન્ડ કરને કે બાદ એક ને ઉસકે કપડોં પર તેલ ડાલ દિયા ઔર આગ લગા દી. લપટોં મેં હબ્શી જલને લગા. ઉસને બુલંદ આવાજ સે કહા—" મુઝે ઇસ યાતના કી અપેક્ષા ગોલી સે ઉડા દો." પરંતુ ઇસ પર તિરસ્કાર-પૂર્ણ પરિહાસ હી સુનાઇ દિયા. નિર્દય અગ્નિશિખાઓં ને ઉસે ભસ્મ કર કે હી છોડા." ("મૉડર્ન રિવ્યુ" ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬)

ક્લાકસડેલ, મિસીસીપી મેં એક કાલે આદમી કી અદાલત દ્વારા મુક્તિ પર રોષ પ્રકટ કરતે હુયે એક નિરંકુશ જનસમૂહ ને ઉસ મનુષ્ય કો, જો નિર્દોષ સિદ્ધ હો કર મુક્ત કર દિયા ગયા થા, અદાલત સે લે જા કર વધ કર દિયા.

૨૫ જનવરી, ૧૯૨૧ ઇસ્વી કો નોડેના, આર્કેન્સાસ મેં હેનરી લારી કો જીતે-જી જલા દિયા ગયા. સમાચારપત્રોં ને નિરંકુશ જન-સમૂહ (લીન્ચીંગ મૉબ) દ્વારા ઉસકે કેદિયો પર કી ગઇ જઘન્ય નૃશંસતાઓં કા રોમાંચકારી વર્ણન કિયા હૈ. એક વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ-" એક એક ઇંચ કર કે હબ્શી કે સંપૂર્ણ શરીર કો અગ્નિસાત્ કર દિયા ગયા. એક નીગ્રો ને યહ કોશિશ કી કિ થોડીસી અગ્નિ ઉઠા કર અપને મુંહ મેં રખ લે, જિસસે શીઘ્ર પ્રાણ-પખેરુ ઉડ જાયં; પરંતુ પ્રત્યેક બાર મનુષ્યો ને ઉસકો મર્મ રાખ લેને સે રોક દિયા."

ઇસ ભીષણ હત્યાકાંડ કી હમ 'મનુષ્ય-આખેટ' કે અતિરિક્ત ઔર ક્યા સંજ્ઞા દે સકતે હૈં! ઓહ! ઉન મનુષ્યો કી, જો ઇન

લીપણુ અત્યાચારોં કો મનોવિનોદ માત્ર સમઝતે હૈં, અર્થાત્ [illegible]
ઇન જઘન્ય કૃત્યોં કો બગૈર ઉનમેં કરુણભાવ લાતે હુએ [illegible]
હૈં, પાશવિકતા કો હમ ક્યા કહેં ?

ઐસે અત્યાચારપૂર્ણ બર્બર કૃત્યોં મેં સમાજ કે [illegible]
મહાનુભાવોં, ઉચ્ચ પદાધિકારિયોં ઔર ન્યાયાધીશોં કા ભી [illegible]
હૈ. એક અમેરિકન વિદ્વાન્ કા કથન હૈ કિ "વિનમ્ર, [illegible]
એક પુરુષ, જિસસે કિ આપ બાતેં કર રહે હૈં, સંભવતઃ [illegible]
બનાચારી હૈ, જો કિ રાત્રિ કે સમય જંગલોં મેં એક આદમી [illegible]
હત્યા કરને કે લિયે સૈકડોં-હજારોં મનુષ્યોં કે સાથ ગયા [illegible]
ઇન મનુષ્યોં મેં બહુત-સે આપકે મિત્ર હોંગે."

[illegible] આશ્ચર્ય કી બાત તો યહ હૈ કિ ઇન જનસમૂહોં [illegible]
કી નિર્દયતા કે આગે ન્યાયવિભાગ કે અધિકારી વર્ગ કા [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... પર ... [illegible] ... માલતા હૈ." [illegible] ... પર [illegible] નીગ્રો કો અપને પ્રાણોં સે હાથ ધોને પડે.

વસ્તુતઃ કૂ-ક્લક્સ-ક્લાન કી કાર્યવાહિયાં અમેરિકન લોગોં કી સફેદ ચાદર પર કાલે ધબ્બે હૈં. અમેરિકન પ્રજાતંત્ર કી વિડમ્બના કા, ઇસસે બઢ કર ઔર ક્યા પ્રમાણ હો સકતા હૈ !

("સુધા"ના એક અંકમાંથી)

૪૭–ધર્મરહસ્ય

(લેખકઃ—શ્રી. રામદત્ત ભારદ્વાજ)

કતિપય વિજ્ઞાનવેત્તાઓં ને અપને વિજ્ઞાન કે બલ પર ઈશ્વર મેં અવિશ્વાસ કિયા હૈ ઔર ધર્મ કો જીવન મેં એક નિરર્થક પચડા સમઝા હૈ, યદ્યપિ કુછ વૈજ્ઞાનિક લોગ પક્કે ધાર્મિક ઔર ઈશ્વરભક્ત હૈં. જો સાધારણ જન અપનેકો કટ્ટર ધાર્મિક બતાને કા સાહસ કરતે હૈં, વે વાસ્તવ મેં ધર્મ કા તત્ત્વ નહીં સમઝતે. હિંદુમુસલીમ કે પરસ્પર મનોમાલિન્ય કા આધિષ્ઠાન ધર્માનભિજ્ઞતા હી હૈ. અમુક વ્યક્તિ કો મુસલમાનોં ને મુસલમાન બના લિયા, અથવા આર્યસમાજિયો ને અમુક મુસલમાન કો શુદ્ધ કર લિયા, અથવા ઇસાઇયો ને અમુક જયકૃષ્ણ (જૉર્ડિશન) કો

ઉપાસના કર સિજદા—આદિ બાતોં કા ગ્રહણ કર લેતી આતી હૈ. રાજનીતિ કે નાતે સે, રોટી-બેટી કે નાતે સે યે બાતેં ઔર ભી ઠીક હૈં; કિંતુ ધર્મ કે નાતે સે યે બાતેં બિલકુલ બેહૂદા પ્રતીત હોતી હૈં. ક્યા કોઈ વિશેષ ધર્મ બલપૂર્વક બઢાયા જા સકતા હૈ! ક્યા ધર્મ કોઈ વસ્તુ હૈ, જો બલપૂર્વક ઉતારા ઔર બઢાયા જા સકતા હૈ? ધર્મ કા સંબંધ મન સે હૈ, ઔર મન બલપૂર્વક છીના નહીં જા સકતા. મુસલમાનસમાજ મેં રહતા હુઆ વ્યક્તિ યદિ અપના મન પક્કા કરે, તો કિસી અંશ તક હિંદૂ ધર્મ કા પાલન કર સકતા હૈ ઔર મુસલમાન ભી હિંદૂ સમાજ મેં મુસલમાન ધર્મ કા પાલન કિસી અંશ તક કર સકતા હૈ. ધર્મ કી ઓટ મેં જો કુછ અત્યાચાર હોતા હૈ અથવા ઉસકે નામ પર જો કુછ કલહ હોતા હૈ, ઉસ સબકા કારણ યહી હૈ કિ ઝગડાલુ ધર્મપ્રચારક વાસ્તવ મેં ધર્મ કા મર્મ હી નહીં સમઝતે.

આજકલ ધર્મ કોઈ ગંભીર વસ્તુ નહીં સમઝા જાતા, વહ તો એક મનોવિનોદ કી વસ્તુમાત્ર હો ગયા હૈ. મહાકવિ અકબર ને ઇસી બાત કો સંક્ષેપ સે અપને શબ્દોં મેં ઇસ પ્રકાર કહા હૈ:

ફરમા ગયે હૈં યે ખૂબ ભાઇ ઘૂરન, દુનિયા રોટી હૈ ઔર મજહબ ચૂરન.

વાસ્તવ મેં આજકલ સાધારણ જનતા મજહબ કો 'ચૂરન' કે બરાબર હી સમઝતી હૈ. જૈસે ચૂરન કો અજીર્ણ કે સમય અથવા સ્વાદ કે લિયે જબ જી ચાહે તબ લોગ ખાતે હૈં, ઉસી પ્રકાર વે જન્મ, મરણ, વિવાહ આદિ કે અવસરોં પર આવશ્યકતા પડને પર અથવા ઠાલી બૈઠે મનોવિનોદ કે લિયે, અથવા જબ હાથ ખુજાતે હોં, તબ ધર્મ કે ભક્ત બન જાતે હૈં. ગૂઢ દૃષ્ટિ સે દેખા જાય, તો પ્રતીત હોતા હૈ કિ ધર્મ કા ઔર જીવન કા ગહન સંબંધ હૈ. ધર્મ જીવન કી કિસી વિશેષ અવસ્થા કા નામ નહીં હૈ. જીવન કા કોઈ ક્ષણ ઐસા નહીં હોતા હૈ, જો ધર્મવિહીન હો. ધર્મ મન કા ગુણ હૈ, અતએવ શારીરિક બલ કા પ્રભાવ ધર્મ કો બદલ નહીં સકતા. અતએવ ધર્મપ્રચાર મેં નમ્રતા, સરલતા, સજ્જનતા, વિદ્વત્તા કી આવશ્યકતા હૈ. મહામના સમ્રાટ્ અશોક ને સંસારભર મેં બૌદ્ધધર્મ કા પ્રચાર કેવલ 'પ્રેમ' કે બલ પર કિયા, તલવાર કે બલ પર નહીં. ઇસાઇ લોગ ભી ઇસ અહિંસાત્મક ધર્મપ્રચાર-સિદ્ધાંત કા અનુસરણ કરતે હૈં.

કિંતુ ક્યા વાસ્તવ મેં ધર્મ કે નામ પર કિયે ગયે અત્યાચારોં કે લિયે સાધારણ જનતા હી દોષી હૈ? ક્યા પઢે-લિખે લોગ, જો અપને કો વિદ્વાન ઔર સુધારક સમઝતે હૈં, દોષી નહીં હૈં? સચ બાત યહ હૈ કિ બહુત સે અહંમન્ય સુધારક લોગ હી સુધાર કરના નહીં જાનતે; ક્યોંકિ વે સ્વયં ધર્મ કા મર્મ નહીં સમઝતે.

ઉનકા સબ ધાર્મિક પ્રયાસ ધર્મ કે લિયે નહીં હોતા, કિંતુ સ્વાર્થ કે લિયે, કીર્તિ કે લિયે, દુકાન ચલાને કે લિયે, વકાલત ચલાને કે લિયે. અસ્તુ.

ઇન ઝૂઠે ધર્મસુધારકોં કા ભી ક્યા દોષ હૈ, જબ કિ સ્વયં મહર્ષિયોં ને ભી ધર્મ કે મર્મ કો અતિ ગૂઢ બતાયા હૈ. લિખા હૈ:—

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना, नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ।

તર્ક દ્વારા ધર્મ કા અંતિમ નિરૂપણ નહીં હો સકતા. શ્રુતિયોં કે વચન ભી ભિન્ન ભિન્ન હૈં. અનેક મુનિયોં કે અનેક વચન હૈં, અતએવ ધર્મ કા રહસ્ય બતાના અત્યંત કઠિન કાર્ય હૈ.

કિંતુ ઋષિલોગ આલસી નહીં થે. ઉન્હોંને બડે પરિશ્રમ સે ધર્મ કા વિવેચન કિયા હૈ. ભગવાન્ વેદવ્યાસજી ધર્મ કી વ્યાખ્યા ઇસ પ્રકાર કરતે હૈં—

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चितः ॥

ધર્મ શબ્દ 'ધૃ' ધાતુ સે બના હૈ. વહ શક્તિ વ ગુણ જો ઇસ સંસાર કો ધારણ કિયે હુએ હૈ, જો પ્રજા કો ધારણ કરતી હૈ, જિસકે કારણ પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્યાદિક અપના અપના કાર્ય કરતે હૈં—વહી નિશ્ચય રૂપ સે ધર્મ હૈ. મહર્ષિ પતંજલિ ઇસી બાત કો અપને શબ્દોં મેં ઇસ પ્રકાર કહતે હૈં—

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः ।

ધર્મી કી યોગ્યતાયુક્ત શક્તિ હી ધર્મ હૈ. જડ અથવા ચેતન મેં જિસ ગુણ વ શક્તિ કે નષ્ટ હોને સે ઉસ વસ્તુ કિ સત્તા હી નષ્ટ હો જાય, વહી ધર્મ હૈ. જલ કા ધર્મ શીતસ્પર્શત્વ, પૃથ્વી કા ગંધવતીત્વ ઇત્યાદિ. શાસ્ત્રકારોં ને ઉપરિલિખિત ભાવ કો ઔર ભી અધિક સ્પષ્ટ કિયા હૈ—

या बिभर्ति जगत्सर्वं ईश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।
सैव धर्मो हि सुभगे नेह कश्चन संशयः ॥

અર્થાત્ ઇશ્વર કી અલૌકિકી ઇચ્છા, જો ઇસ સારે સંસાર કો ધારણ કિયે હુએ હૈ, જો ઇસકા પાલન-પોષણ કર રહી હૈ, વહી નિશ્ચયરૂપ સે ધર્મ હૈ. સૃષ્ટિ કે પૂર્વ નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ અકેલા હી થા. ઉસને એક સે અનેક હોને કી 'एकोऽहम् बहुस्याम्' ઇચ્છા કી. ઇચ્છામાત્ર સે વહ નિર્ગુણ સે સગુણ, બ્રહ્મ સે ઇશ્વર હો ગયા; તથા ઉસને મકડી કે જાલે કિ તરહ અપનેમેં સે હી જીવ ઔર પ્રકૃતિ રચ દિયે. ગુણસામ્યાવસ્થાવાલી પ્રકૃતિ સત્વ, રજ, તમ, આદિ કે તારતમ્ય સે અવ્યક્ત સે વ્યક્ત હોતી ગઇ, ઔર ઉસીમેં અહંકાર,

મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય આદિ ચૌબીસ તત્ત્વોં કા પ્રાદુર્ભાવ હુઆ. ઔર પ્રકૃતિ કા પ્રાદુર્ભાવ સબ બ્રહ્મેચ્છા કે કારણ હુઆ હૈ, ઔર ઉસી ઇચ્છા કે કારણ પ્રલય હોતા હૈ. પ્રકૃતિ વ્યક્ત સે અવ્યક્ત અવસ્થા કો પ્રાપ્ત હોતી હુઇ જીવ કે સાથ બ્રહ્મ મેં લીન હો જાતી હૈ. યહી બ્રહ્મેચ્છા ધર્મ હૈ.

ઇસી બાત કો સરલ કર કે શ્રીપૂજ્યપાદ મહર્ષિ કણાદ કહતે હૈં-

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।

જિસકે દ્વારા અનંત ઉન્નતિ હો ઔર અંત મેં મોક્ષ પ્રાપ્ત હો, વહી ધર્મ હૈ. હિંદૂ દર્શનોં મેં પ્રકૃતિ કી વ્યક્તાવસ્થા સે અવ્યક્તાવસ્થા કો પ્રાપ્ત હોના હી ઉન્નતિ* હૈ, ઔર પ્રકૃતિ સે છૂટ કર બ્રહ્મ મેં લીન હો જાના મોક્ષ હૈ.

યે વિચાર દાર્શનિક હૈં, અતએવ સાધારણ જન ઇનકો સરલતયા નહીં સમઝ સકતે. ઇસી કારણ સે શાસ્ત્રકારોં ને સાધારણ જનતા કે હેતુ ધર્મ કા ચોદના લક્ષણ ઇસ પ્રકાર બતાયા હૈ--

वेदप्रतिष्ठितं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम्।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते॥

અર્થાત્ વેદવિહિત કર્મ ધર્મ હૈ ઔર વેદનિષિદ્ધ કર્મ અધર્મ હૈ. મુસલમાન લોગ ઔર ઇસાઈ લોગ ભી અપની-અપની ધાર્મિક પુસ્તકોં કે વચનોં સે બદ્ધ હૈં. જો બાઇબિલ મેં વિહિત હૈ, વહી ઇસાઇયોં કે લિયે ધર્મ ઔર જો અવિહિત હૈ વહી અધર્મ હૈ. જિસકા કુરાન શરીફ મેં વિધાન હૈ, વહી મુસલમાનોં કે લિયે ધર્મ હૈ ઔર જિસકા નિષેધ હૈ, વહી અધર્મ હૈ.

કિંતુ ઋષિલોગ જાનતે થે કિ બેપઢે-લિખે મનુષ્ય વેદાદિ કે વિધિ-નિષેધ કો કિસ પ્રકાર જાન સકતે હૈં, વિશેષતઃ વે લોગ જિનકો વેદાધ્યયન નિષિદ્ધ હૈ. અતઃ ઉન્હોંને ઐસે લોગોં કે હેતુ લિખા હૈ—

महाजनो येन गतः स पंथाः।

અર્થાત્ મહાપુરુષ જો કર્મ કરતે આયે હૈં, વહી કાર્ય છોટોં કો ભી કરના ચાહિયે. બડે લોગોં કે [illegible] તથા ઉપદેશ [illegible] ધર્મ બતાતે હૈં, વહી નિમ્ન-શ્રેણિ કે મનુષ્યોં કે લિયે પર્યાપ્ત હૈ.

[illegible] ઔર સ્થૂલ સે સ્થૂલ [illegible] પ્રકાર બતાતે હૈ— [illegible]

[illegible] કે લિયે આવશ્યક હૈ [illegible] ધર્મ [illegible]

* [illegible]

ઉદ્ધરણ પર અવલંબિત હૈ. કિંતુ શ્રી ગુરુ જૈમિની કે આચાર નહીં માનતે
સભી અનેક શ્રી પ્રશંસા કરતે હૈં. આધુનિક સ્મૃતિકારોં ને મુખ્ય
કહ કે કહ દિયા હૈ—आचारः परमो धर्मः। (आचारात्प्राप्नोति
आचार.) આચાર કે અનુયોં કે પરસ્પર વ્યવહાર કા જ્ઞાન હોતા
હૈ. ઇસીકો અંગ્રેજી ભાષા મેં 'મોરેલિટી' કહતે હૈં ઔર પાશ્ચાત્ય
દર્શન મેં યહ 'એથિક્સ' કા વિષય હૈ.

મનુજી ને ઇસ સાધારણ ધર્મ કે દશ લક્ષણ બતાયે હૈં—

धृतिः क्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

જૈન બૌદ્ધોં ને અહિંસા કે અંતર્ગત હી સબ ધર્મ બતાયે હૈં—'अहिंसा परमो धर्मः।' સાધારણ ધર્મ કા વિષય સરલ હૈ; કિંતુ ઇતના સરલ નહીં હૈ, જિતના વહ પ્રતીત હોતા હૈ. શ્રી લોકમાન્ય તિલક ને અપને ગીતા-રહસ્ય મેં બતાયા હૈ કિ કર્તવ્યાકર્તવ્ય કા જ્ઞાન સરલ નહીં હૈ. કિંતુ અધિક બુદ્ધિ વ અધ્યયન કી આવશ્યકતા હૈ—યથા કબ સત્ય બોલના પુણ્ય હૈ, કબ અપુણ્ય; ક્ષમા ઔર દબ્બૂપન મેં ક્યા અંતર હૈ; અહિંસા કા વાસ્તવિક સ્વરૂપ ક્યા હૈ; ક્યા આક્રમણ કરતે હુએ હિંસ્ર પશુ કો માર ડાલના હિંસા હૈ; ઇત્યાદિ પ્રશ્નોં કા ઉત્તર અતિ સરલ નહીં હૈ.

કર્તવ્યાકર્તવ્ય કા વિવેચન કિસ પ્રકાર હો, ઇસ પ્રશ્ન કા ઉત્તર ભિન્ન પ્રકાર સે ભિન્ન લોગોં ને દિયા હૈ. યથા—વહી કાર્ય કરના ચાહિયે, જિસકે કરને સે સુખ હો, અથવા અંત મેં સુખ મિલે, અથવા જો અંતરાત્મા કે અનુકૂલ હો, અથવા જો ઉપયોગી હો ઇત્યાદિ. શ્રીકૃષ્ણજી ગીતા મેં લિખતે હૈં—"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।" અર્થાત્ કાર્ય કો ફલ કી વિના ઇચ્છા કિયે હુએ હી કરના ચાહિયે અથવા કર્તવ્ય કો કર્તવ્ય કી દૃષ્ટિ સે હી કરના ચાહિયે ઔર ઉસકે ફલ કો ઈશ્વરાધીન કરના ચાહિયે.

સાધારણ ધર્મ કે અતિરિક્ત વિશેષ ધર્મ ભી વિહિત હૈ. મન, અવસ્થા, કાલ, દિક્ આદિ ભેદોં કે કારણ નિરાસાધારણ ધર્મ અપર્યાપ્ત હૈ. અતએવ વિશેષ ધર્મ કી અત્યંત આવશ્યકતા હૈ. યહ ધર્મ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—નૈમિત્તિક ઔર નિત્ય: નૈમિત્તિક ધર્મ કે અંતર્ગત વે કાર્ય હૈં જો નિત્યપ્રાય કરને કે યોગ્ય નહીં હૈં, કિંતુ કભી કભી કરને ચાહિયે; યથા—પાપ કા પ્રાયશ્ચિત્ત, આપદ્ધર્મ, અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ નૈમિત્તિક કાર્ય હૈં. નિત્ય કાર્ય વે હૈં, જો નિત્ય કરને ચાહિયે યથા—સંધ્યાવંદન, ભોજન આદિ. નિત્ય ધર્મ ભી ચાર પ્રકાર કા હૈ—વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ ઔર ગુણધર્મ. વર્ણધર્મ (યથા બ્રાહ્મણ અધ્યાપન કાર્ય કરે) કે અનુસાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ઔર શૂદ્ર આદિ કે કાર્ય ભિન્ન-ભિન્ન હૈં.

આશ્રમધર્મ (યથા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી વીર્યરક્ષા કરે) કે અનુસાર બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી, વાનપ્રસ્થી ઔર સંન્યાસી કે કાર્ય ભિન્ન હૈં ઔર વર્ણાશ્રમ-ધર્મ (યથા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી ઢાક કા દંડ) કે અનુસાર ગ્રહણ કરે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, બ્રહ્મચારિયોં, ગૃહસ્થિયોં, વાનપ્રસ્થી ઔર સંન્યાસિયોં કે ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મ હોતે હૈં. ગુણ-ધર્મ (યથા રાજા પ્રજા કા પાલન કરે) કે અનુસાર રાજધર્મ, પ્રજાધર્મ, નારીધર્મ આદિ અનેક પ્રકાર હો જાતે હૈં. ઇન સબ ધર્મોં કા સવિસ્તર વર્ણન સ્મૃતિયોં મેં મિલતા હૈ. ધર્મ કા માર્ગ ત્રિવિધ હૈ—જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ ઔર કર્મમાર્ગ.

મીમાંસા-શાસ્ત્ર કે આચાર્ય શ્રીમહર્ષિ જૈમિનિ ઔર આજ-કાજ કર્મમાર્ગ કે પોષક હૈં. કર્મમાર્ગી કહતે હૈં, 'स्वर्गकामो यजेत' ઔર ભી—

> प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षौ धर्मपरायणाः ।
> मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥
> सत्त्वबुद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलम् ।
> धर्मशोले तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥

મહર્ષિ શાંડિલ્ય, મુનિ નારદ આદિ ભક્તિમાર્ગ કે ભક્ત હૈં. વે ગાયન, કીર્તન રૂપ મેં પરા-અપરા નવધા ભક્તિ દ્વારા ભગવદ્દર્શન વ સાલોક્ય મુક્તિ કી પ્રશંસા કરતે હૈં.

યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ જ્ઞાનમાર્ગિયોં કા કથન હૈ 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' યે લોગ બ્રહ્મચિંતન કો હી ધ્યેય સમઝતે હૈં.

બહુધા લોગ સમઝતે હૈં કિ ઉપર્યુક્ત તીનોં માર્ગ અલગ-અલગ તથા પ્રતિકૂલ અથવા એક દૂસરે કે અનાશ્રિત હૈં. વાસ્તવ મેં તીનોં માર્ગ હી કા અવલંબન કરના ચાહિયે. હાં, કિસી એક કો પ્રધાન માન કર—કેવલ એક માર્ગ પર્યાપ્ત નહીં. યહી બાત શાંડિલ્ય ઋષિ ને અપને ભક્તિસૂત્રોં મેં બડી યોગ્યતાપૂર્વક સ્પષ્ટ કી હૈ.

૮૪. ધર્મ ઔર મોક્ષ એક હી વસ્તુ હૈ? નહીં. ધર્મ, અર્થ, કામ ઔર મોક્ષ યે ચાર પદાર્થ હૈં, જિનકે લિયે મનુષ્ય કો અપને જીવન મેં ઉદ્યોગ કરના ચાહિયે. [illegible]

હૈ. યોગસાધન વ્યક્તિગત હૈ. યજ્ઞ કરના, મસ્જિદ મેં બૈઠ કર નમાઝ પઢના, ગિરિજાઘર મેં ઈશપ્રાર્થના કરના આદિ જાતિગત બાતેં હૈં; કિંતુ બાત યહ હૈ કિ ભારતવાસિયોં ને અધિકતર, વ્યક્તિગત ધર્મ કો હી અપનાયા હૈ. મુસલમાન ઔર ઈસાઈ જાતિગત કી ઓર વિશેષતઃ ઝૂકે હૈં. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સે દેખા જાય, તો વ્યક્તિગત ભાવ હી મુખ્ય હૈં. ઈશ્વર કે બારે મેં કુછ જાન લેના પ્રત્યેક વ્યક્તિ કા કામ નહીં. સબ નમાઝી એક-સે ધાર્મિક નહીં હોતે. જ્યોતિષ, ગણિત કે સભી લોગ અધિકારી નહીં હોતે. ઇસી પ્રકાર ઈશ્વરજ્ઞાન કે ભી વાસ્તવિક અધિકારી કોઈ કોઇ હી હોતે હૈં. કહ દેના ઔર અનુકરણ કરના એક બાત હૈ ઔર ઉસીકા અનુભવ કરના દૂસરી બાત હૈ. હાં, સાધારણ દૃષ્ટિ સે વિચાર કિયા જાય, તો સંસારયાત્રા કે હેતુ જાતિગત ધર્મ અથવા સાંપ્રદાયિક ધર્મ હી બહુત કુછ હૈ; ક્યોંકિ દેખાદેખી (લૉ ઑફ઼ ઇમીટેશન્સ) ધર્મ કી ઓર રુચિ ઔર પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ. મંદિર મેં મૂર્તિદર્શન કરને જાના, ગંગાસ્નાન આદિ કી ઉપાદેયતા સિદ્ધ હી હૈ.

પ્રથા ઔર રીતિયાં કા ધર્મ પર બહુત પ્રભાવ પડતા હૈ. હમ આસ્તિક હૈં ઔર મુસલમાન ભી આસ્તિક હૈં; કિંતુ જૈન ઔર બૌદ્ધ ધર્મ કે નાતે હમસે દૂર હૈં, તો ભી હમ મુસલમાનોં કો યવન કહ કર ઉનકો નીચાતિનીચ (न नीचो यवनात्परः) માનતે હૈં; ઔર વે ભી હમકો કાફિર સમઝતે હૈં. ઇસકા કારણ ક્યા હૈ ! કેવલ યહી કારણ હૈ કિ જૈનોં ઔર બૌદ્ધોં કા રહન-સહન હમારે સમાન હી હૈ, મુસલમાનોં કે સમાન નહીં. યદિ ભાષા, કપડે ઔર રીતિપ્રથાઓં કા વિચાર ન હોતા, તો યવન કભી કે હિંદૂ હો ગયે હોતે અથવા અપનેકો મુસલમાન ન બતલા કર મુહમ્મદપંથી બતલાયા કરતે— જૈસા કિ બહુત-સે અપનેકો કબીરપંથી, દાદૂપંથી બતલાતે હૈં. મુસલમાનોંકા-સા આચાર કરનેવાલે સૈંકડોં હિંદૂ વિદ્યમાન હૈં, કિંતુ એક ભાષાભાષી ઔર એક-સે રહન-સહન કે કારણ હમ ઉનકો હિંદૂ હી સમઝતે હૈં. મેરે એક ઇસાઇ મિત્ર કહતે થે કિ ભારતીયોં કો યોરપપ્રદર્શિત ખ્રિસ્તમત (ક્રિશ્ચિયાનીટી) ઇતના ઉપયુક્ત નહીં જિતના કિ ઇસાપંથ (ભારતીયોં કે અનુકૂલ ખ્રિસ્તમત).

પશ્ચિમી પંડિતોં ને ધર્મ કા સ્રોત વ પ્રારંભ બતાને કા પ્રયત્ન કિયા હૈ વે કહતે હૈં—ધર્મ કા પ્રારંભ તબ સે હોતા હૈ, જબ હમ અપનેકો અપૂર્ણ સમઝને લગતે હૈં, જબસે કિસી વિલક્ષણ કમી કા અનુભવ કરને લગતે હૈં, જબમેં અપનેકો કિસીકા કૃપાપાત્ર વ આશ્રિત સમઝને લગતે હૈં—આશ્રિત વ કૃપાપાત્ર કિસી મનુષ્ય હી કા નહીં, કિંતુ ઉસસે ભી પરે કિસી અન્ય કા, અસભ્ય જાતિ કા ભી ધર્મ હોતા હૈ. આસ્તિકતા કે ભેદ સે

ઉસમેં ઔર સભ્ય જાતિ મેં કોઇ ભેદ નહીં હૈ. યદિ હૈ ભી, તો કેવલ નામમાત્ર કા. જિસકે હમ કૃપાપાત્ર હૈં, વહ કૌન હૈ-ઇસ ધ્રુીકે વર્ણન મેં હમ ઔર વે ભિન્નભિન્ન હૈં. ઇસલ્યોં હી વહ વસ્તુ પેડ મેં, પહાડ મેં, નદી મેં એવં અન્ય ઇસી પ્રકાર કી વસ્તુઓં મેં હૈ. સભ્યોં કી વહ વસ્તુ ઇશ્વર અથવા બ્રહ્મ કા રૂપ ધારણ કર લેતી હૈ. મૂર્તિપૂજા, પશુપૂજા, પિતૃપૂજા, બહુદેવવાદ, એકદેવવાદ, ઇશ્વરવાદ, બ્રહ્મચિંતન આદિ ઉસી એક વસ્તુ કી પૂજા કે ભિન્ન ભિન્ન રૂપ હૈં.

બહુધા યહ પ્રશ્ન પૂછા જાતા હૈ કિ ધર્મ ત્રિકાલ મેં એક-સા હૈ અથવા પરિવર્તનશીલ હૈ. કોઇ કોઈ કહતે હૈં કિ ધર્મ એક રૂપ ભૂત, ભવિષ્યત્ ઔર વર્તમાન મેં એક-સા હી હૈ. વહ કભી નહીં બદલતા. દૂસરે કહતે હૈં કિ ધર્મ બદલતા રહતા હૈ ઔર શબ્દ 'આપદ્ધર્મ' હી ઇસકા પ્રમાણ હૈ. સાધારણતઃ મુસલમાન લોગ ધર્મ કો નિશ્ચિત તથા હિંદૂ ઔર યોરપનિવાસી ધર્મ કો ગતિશીલ સમઝતે હૈં. પહલેપહલ વૃક્ષ ઔર પશુ આદિ; તદનંતર બડે બડે નદી, પર્વત; ફિર સ્પર્શાતીત, રૂપાતીત, આકાશ, મરુત આદિ પદાર્થ હમારે ધર્મભાવ કી પૂર્તિ કરતે પ્રતીત હુયે. કિંતુ સમય વશ ધર્મ વૃદ્ધિ કો પ્રાપ્ત હુઆ ઔર ઇંદ્રિયાતીત ૩૩ કોટિ દેવતા ફિર પંચદેવ, ત્રિદેવ આદિ ઉસી ભાવ કી પૂર્તિ કરને લગે. અંતતઃ વહ ભાવ ઇશ્વર ઔર બ્રહ્મ મેં લીન હો ગયા. આનંદકંદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મેં કહતે હૈં—

> यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
> अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

જબ, જબ ધર્મ મેં રૂકાવટ આતી હૈ, તબ તબ મૈં ધર્મ કી ઉન્નતિ કે લિયે પ્રકટ હોતા હૂં.

મહર્ષિ કણાદ કી ધર્મવ્યાખ્યા ભી "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" વિકાસવાદ કા પોષણ કરતી હૈ. 'नेदं-नेदं' આદિ કેનોપનિષદ કે વચન ભી પરિવર્તનશીલતા કે દ્યોતક હૈં ઉપનિષદોં મેં બ્રહ્મ કી ચર્ચા નકારાત્મક હૈ. યથા—

> नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
> यो नस्तद्वेद नो न वेदेति वेद च । (केन० १०)

અર્થાત્ મૈં નહીં માનતા કિ મૈં બ્રહ્મ કો ભલી પ્રકાર જાનતા હૂં, ઔર મૈં યહ ભી નહીં માનતા કિ મૈં ઉસે નહીં જાનતા હમમેંસે જો વ્યક્તિ કહતા હૈ કિ મૈં બ્રહ્મ કો ભલી ભાંતિ જાનતા હૂં, વહ વ્યક્તિ વાસ્તવ મેં ઉસે નહીં જાનતા; ઔર જો યહ કહતા હૈ કિ મૈં ઉસે નહીં જાનતા વહ વાસ્તવ મેં ઉસે જાનતા હૈ. વિકાસ-વાદાનુસાર હી દશાવતારોં કી સંખ્યા ગિનાઇ જાતી હૈ. યથા—

[illegible]
[illegible] ॥

ધર્મ મન કા ગુણ હૈ, મન પ્રકૃતિ હૈ ઔર પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલા હૈ. અતએવ ધર્મ ભી પરિવર્તનશીલ હોના ચાહિયે.

ધર્મ ઔર રિલીજ્યન

ધર્મ વિસ્તૃત શબ્દ હૈ ઔર રિલીજ્યન સંકુચિત. અંગ્રેજી મેં 'ધર્મ' કે જોડ કા કોઈ શબ્દ નહીં હૈ. પશ્ચિમી વિદ્વાનોં ને કહા હૈ કિ સાધારણતઃ રિલીજ્યન કા અર્થ સગુણ ઈશ્વર, આત્મા ઔર સંસાર તથા ભવિષ્ય મેં પાપપુણ્ય કા ફલ આદિ મેં વિશ્વાસ હૈ. બિશપ બટલર કે અનુસાર સંસાર કે કર્તા તથા નિયામક ઈશ્વર મેં તથા ભવિષ્ય મેં પાપ-પુણ્ય કે ફલ મેં વિશ્વાસ કો હી રિલીજ્યન કહતે હૈં. ડૉ૦ માર્ટિનો કા મત હૈ કિ સર્વદા રહનેવાલે ઈશ્વર અર્થાત્ ઉસ દૈવીમન—ઔર ઈચ્છા મેં વિશ્વાસ રિલીજ્યન હૈ, જો માનવ-જાતિ સે સદાચાર સંબંધ રખતા હૈ. મેક્સમૂલર કા મત હૈ કિ રિલીજ્યન ઉસ અનંત શક્તિ કે પ્રાદુર્ભાવ મેં વિશ્વાસ હૈ, જો મનુષ્યોં કે સદાચાર પર પ્રભાવ ડાલતી હૈ. ડૉ૦ એશન કા મત હૈ કિ આવશ્યકતા કે દબાવ સે ઉન્નત શક્તિયોં કી પૂજા કા નામ હી રિલીજ્યન હૈ. સર ફ્રેઝર કા મત હૈ કિ ઉન મનુષ્યેતર ઉન્નતતર શક્તિયોં કો પ્રસન્ન કરના અથવા ઉનસે મેલ કરના હી રિલીજ્યન હૈ, જો માનવજીવન ઔર પ્રકૃતિ કો પ્રભાવિત ઔર નિયમિત કરતે હૈં. ઈન કતિપય વ્યાખ્યાઓં સે વિદિત હોતા હૈ કિ ધર્મ શબ્દ બહુત વિસ્તૃત હૈ! ઉસમેં 'રિલીજ્યન' મેટાફિઝિક્સ (પરમાત્મપરમ ચિંતન), ઍથિક્સ (સદાચાર-શાસ્ત્ર), લૉ (દંડનીતિ), પૉલીટિક્સ (રાજનીતિ) આદિ કા સમાવેશ હૈ.

હિંદુઓં કા સનાતન-ધર્મ ક્યા હૈ ?

હમ 'ઈશ્વર કી વ્યાખ્યા નહીં' કર સકતે; ક્યોંકિ વહ અનંત હૈ. ઈશ્વર કી વ્યાખ્યા કરના માનો સાગર કો ગાગર મેં ભર દેને કા-સા પ્રયત્ન માત્ર હૈ. ઇસી પ્રકાર સનાતનધર્મ ભી જો બહુત વિસ્તૃત હૈ, વ્યાખ્યા કરના વિફલ પ્રયત્ન હૈ; તથાપિ ઉસકે મૂલ-સિદ્ધાંત બતાના અસંભવ નહીં હૈ, કઠિન અવશ્ય હૈ. સનાતન ધર્મ નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ મેં, સગુણ સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વર મેં; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સાકાર ઈશ્વરશક્તિયોં મેં; ઉનકે ચૌબીસ અવતારોં મેં; તેતીસ કોટિ દેવતાઓં મેં; સ્વર્ગ, નરક આદિ અનેક લોકોં કી સત્તાઓં મેં; ઋષિ-પિતૃ-તર્પણ ઔર શ્રાદ્ધાદિ મેં; કર્મસિદ્ધાંત, પુનર્જન્મ ઔર મોક્ષ મે; ૪ વેદ, ૧૮ પુરાણ, ષડ્દર્શન, ૧૧ ઉપનિષદ, ૧૮ સ્મૃતિયોં આદિ ગ્રંથો કી પ્રમાણતા મેં; ફલિત જ્યોતિષ આદિ વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓં મેં; ઉચ્ચ કોટિ કે પાતિવ્રત-ધર્મ મેં;

તીર્થયાત્રા ઔર મૂર્તિપૂજા કી લૌકિક આવશ્યકતા મેં; જાતિ [illegible] કર્માનુસાર સમાજશ્રેણિયોં ઔર ષોડશ સંસ્કારોં મેં; વૈજ્ઞાનિક [illegible] મેં; તથા અહિંસાત્મક ધર્મપ્રચારાદિ મેં વિશ્વાસ સનાતન-ધર્મ કે અનુકૂલ હૈ.

સનાતન ધર્મ કા પ્રત્યેક સિદ્ધાંત વૈજ્ઞાનિક હૈ ઔર [illegible] પૂર્ણ રીતિ સે સમઝાના ઇસ લેખ કે અભિપ્રાય સે બાહર હૈ.

("માધુરી" પોષ-૧૯૮૧ માંથી)

૪૮—वह कौन था?

(લેખક—શ્રી. અજાતશત્રુ)

મૈં કહતા હૂં યતીન—પ્રેમ સે, આપ કહેંગે વીર [illegible] શ્રીયુત યતીન્દ્રનાથ દાસ—શ્રદ્ધા સે; કિંતુ ઉસકે પરિવારવાલે ઉસે [illegible] કહતે થે, ખેદ્દૂ-દુલાર સે.

આજ ભારત કે કોને-કોને મેં ઉસકે નામ કી, ઉસકે કામ કી ધૂમ હૈ. શહર મેં, દેહાત મેં, બાજાર મેં, ગલી મેં ઉસ [illegible] બાબૂ કી ચર્ચા હૈ, જિસને ૬૩ દિનોં કા ઉપવાસ કર જેલ મેં આત્મ-વિસર્જન કર દિયા હૈ. વહ અમૃત-પુત્ર થા, અમર હો ગયા!

યતીન કે પિતા કા નામ હૈ શ્રીયુત બંકિમ બિહારી દાસ. આપ અભી જીવિત હૈં ઔર અબ તો ઉનકે યશસ્વી પુત્ર ને ઉન્હેં સદા કે લિયે જીવિત બના દિયા હૈ—વે ઐતિહાસિક વીર પિતા બન ગયે હૈં. પ્યારે પુત્ર કી બલિદાનવાર્તા ને ઉન્હેં કાતર [illegible] બનાયા; કિંતુ વે વિચલિત ન હુએ. આપને કહા—હિંદૂ ઔર મુસલ-માન દોનોં ને મિલ કર નવાબ સિરાજુદ્દૌલા સે ગઠબંધ કિયા ઔર દેશ કો વિદેશિયોં કે હાથ બેચને કા પાપ કિયા; મેરે પુત્ર ને ઉસી પાપ કા પ્રાયશ્ચિત્ત કિયા હૈ!

યતીન કી માઁ ૧૯૧૪ ઈસ્વી મેં, જબ કિ વહ કુલ દસ [illegible] કા થા, મર ગઈ થી. ઉનકે કોખ સે તીન રત્ન પૈદા હુએ [illegible] ઔર પહલા યહી મેરા યતીન, દૂસરા મંઝલા કિરણ; ઔર તીસરી સંતાન એક કન્યા થી, જો મર ચુકી હૈ ઔર જિસકા [illegible] યતીન મરતે દમ તક નહીં ભૂલા થા.

[illegible]

[illegible]

બચપન સે હી અપની મનમાની કી સૂચના દેતા થા. ઉસકા યહ નિશ્ચય, ઉસકા આત્મવિશ્વાસ બચપન મેં હી પ્રગટ થા. ઉનકે દાદા-પિતામહ-પ્રુબ્લિક સે. જબ ઉન્હેં અપના વેતન મિલતા, તો ઘર કે બચ્ચોં કે નિકટ રખ દેતે ઔર કહતે કિ જિતના લે સકો, લે લો. બચ્ચે મુટ્ઠિયોં મેં ઉન ચમચમાતે ચાંદી કે ટુકડોં કો, લેતે ઔર અપની માં કો દેતે, કિંતુ 'બેંટુ' અપને દોનોં હાથોં કે લિયે કેવલ દો રુપયે લેતા—પ્રત્યેક મેં એક એક. માં કિતના સિખાતી, પ્રચારે કરતી; કિંતુ દો સે તીન ઉસને કભી નહીં લિયે. અપની જિદ ઔર હઠ કે લિયે વહ બચપન સે હી બદનામ થા, કોઈ ઇસકે કારણ ઉસે અધિક પ્યાર કરતે, કુછ લોગ ક્રુદ્ધ હોતે ઔર કોઈ કોઈ ભય ભી ખાતે. વહ થોડા 'ક્ષુબ્ધ' ભી સમઝા જાતા થા.

બેંટુ કે પિતા એક બડે હી કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષ થે. જબ બેંટુ ભવાનીપુર કે મિત્ર ઇન્સ્ટીટ્યુશન મેં પઢતા થા, તો ઉસકી શરારતોં કે કારણ હેડમાસ્ટર ને ઉસે સજા દેને કે સાથ હી સ્કૂલ સે અલગ કર દિયા. ઉસ સમય વે અપને પુત્ર કે લિયે એક શબ્દ ભી હેડમાસ્ટર સે કહને નહીં ગયે, સિફારિશ કરને કો કૌન કહે, ઉલટે ઉન્હોંને બેંટુ કો હી હેડમાસ્ટર સે 'ક્ષમા માંગને કો ભેજા. હેડમાસ્ટર ને ફિર ઉસે ભર્તી કર લિયા ઔર વહીં સે બેંટુ ને ફર્સ્ટ ડિવિઝન મેં મૈટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પાસ કી.

ઉસકે બાદ વહ સાઉથ સબર્બન કૉલેજ મેં—જો ઇસ સમય આશુતોષ કૉલેજ કહલાતા હૈ—ભરતી હુઆ. ઇસી બીચ મેં અસહયોગ-આન્દોલન કી બાઢ આઈ! વહ ભી ઇસમેં જી-જાન સે કૂદ પડા. બંકિમ બાબૂ-ઉસકે પિતા-યહ નહીં ચાહતે થે. ઇસ કારણ ઉન્હોંને પહલે ઉસે બહુત મના કિયા-લાખ સમઝાયા, કિંતુ ઉસ પર નશા ચઢ ગયા થા, જો ઉતરનેવાલા થોડે થા! ઉનકા સબ સમઝાના વ્યર્થ હુઆ. ઉસને રાજનીતિ સે અલગ હોના સ્વીકાર નહીં કિયા ઔર ઇસ કારણ ઉસે ઘર છોડ દેના પડા. ઉસકે બાદ વહ શ્રી. પારિતોષ બેનર્જી કે સાથ કૉંગ્રેસ કા કાર્ય કરને લગા. ઉસકે ઉસ સમય કે સાથી યા અંતરંગ મિત્ર હી યહ બાત જાનતે હૈં કિ ઉન દિનોં વહ કિતની ગરીબી સે દિન બિતાતા થા. કભી કભી તો ઉસે કેવલ ભૂંજા ખા કર હી રહ જાના પડતા થા. ઘર સે કુછ સરોકાર નહીં, કૉંગ્રેસ કે કામ સે ફુરસત નહીં મિલતી થી, કિસી તરહ સમય બચા કર એક ટ્યૂશન કરતા થા, વહાં સે દસ રુપયે માસિક મિલતે થે. ઉસમેં સે ભી અધિકાંશ કૉંગ્રેસ કે કામ મેં હી ખર્ચ કર દેતા થા. ફિર ભૂંજા ફાંકને કી નૌબત ક્યોં નહીં આવે? કિંતુ ઐસી અવસ્થા મેં ભી યતીન ને પારિતોષ કે સાથ મિલ કર જો કામ કિયા, વહ સરાહનીય હૈ. દિનભર કામ

કરતા થા ઔર રાત મેં વહીં કૌંગ્રેસ-આફિસ મેં હી સો જાતા થા. ઔર ઉસી મચ્છડ સે ભરે ઔર અસ્વાસ્થ્યકર સ્થાન મેં કિસી તરહ રાત બિતા લેતા થા.

યતીન બડા હી સાહસી ઔર સ્પષ્ટવાદી થા. જબ શ્રીમતી હેમનલિની ઘોષ પર હમલા કિયા ગયા થા, તો એક પુલિસ સાર્જંટ ને કી છડી કિસી સ્વયંસેવક ને છીન લી થી, યતીન કે મિત્રોં ને ઉસી સંબંધ મેં ઉસકે સાહસ કી પરીક્ષા લેને કી ઠાની. ઉન લોગોં ને કહા કિ, તુમ યહ છડી મિસ્ટર કિડ કો દે આઓ; ક્યોંકિ વે સમઝતે થે કિ મિસ્ટર કિડ ને હી ઉસ મહિલા પર છડી ચલાઇ થી. યતીન ને ઇસે સહર્ષ સ્વીકાર કિયા. વહ એસ્પ્લેનેડ રો મેં મિ૰ કિડ કે પાસ, ઉનકે આફિસ મેં ગયા. વહાં ઉસને યહ કહ કર છડી વાપિસ કર દી કિ કલ યહ આપસે છીન લી ગઇ થી. દેખા આપને, ઇસે કહતે હૈં સાહસ! એક યહી કામ પુલિસ કી નજર મેં ચઢ જાને કે લિયે કાફી થા. બસ, ક્યા થા? ઉસકે બાદ હી વિદેશી કપડે કે બહિષ્કાર કે લિયે પિકેટિંગ કરને કે કારણ ઉસે ૭ મહિને કી સખ્ત સજા હુઇ. ૭ મહિને કી સજા ભુગત કર હુગલી જેલ સે છૂટને કે બાદ ઉસકે પિતા ને ઉસે રિપન કાલેજ મેં ભર્તી કરવા દિયા. વહાં વહ યૂનિવર્સિટી કોર મેં ભર્તી હો ગયા. ફર્સ્ટ ડિવીજન મેં આઇ. એ. પાસ કર કે વહ બંગવાસી કાલેજ મેં ભર્તી હુઆ.

૨૪ નવમ્બર ૧૯૨૫ કો વહ બંગાલ ઑર્ડિનેન્સ કે અનુસાર ગિરફ્તાર કિયા ગયા ઔર લગભગ તીન બરસ તક નજરબંદ રહને કે બાદ ૧૯૨૮ અક્ટુબર મેં ઉસે છુટકારા મિલા.

ઇન તીન વર્ષોં કે બીચ વહ અલીપુર, મિદનાપુર, મૈમનસિંગ આદિ વિભિન્ન જેલોં મેં રખા ગયા. મિદનાપુર જેલ મેં ગર્મી કી અધિકતા સે વહ એક દિન બેહોશ તક હો ગયા થા.

અબ ઉસકે સાહસ કી એક ઔર બાનગી દેખિયે. જબ વહ મૈમનસિંગ જેલ મેં થા, એક દિન લેફ્ટેનેંટ કર્નલ ઓબ્રાયન ને ઉસસે કહા—"તુમ મેરે સામને ખડે હો." યતીન ને કહા—"તુમ કૌન હોતે હો, જિસકી ઇજ્જત કે લિયે મૈં ખડા હોઉં." ઓબ્રાયન આગબબૂલા હો ગયા, ચિલ્લા ઉઠા—"મૈં તુમ્હારા બાપ હૂં." ભલા, યતીન યહ અપમાન બર્દાશ્ત કર સકતા થા? વહ ચિલ્લા ઉઠા—"ઓબ્રાયન' ચુપ રહ, નહીં તો તેરી ખોપડી ઉડા દૂંગા." ઇસકે ફલસ્વરૂપ યતીન ઔર ઉસકે એક સાથી કૈદી શ્રી. પઞ્ચાલાલ મુકર્જી પર મુકદ્દમા ચલા. યતીન ને ઇસ અન્યાય કે વિરોધ મેં ઉપવાસ કરના શુરુ કિયા. યહ ઉપવાસ કરીબ બીસ દિન તક ચલા. ખૂબ ખલબલી મચી. બાદ મેં કર્નલ ઓબ્રાયન કે માફી

માંગને પર ઉસને ઉપવાસ તોડા.

ઇસ મુકદ્દમે મેં ઇસ તરહ સુલહ હુઇ. ઉસકે બાદ વહ મિયાંવાલી જેલ મેં ભેજ દિયા ગયા. વહાં ઉસે બડીબડી મુસીબતોં ઔર દિક્કતોં કા સામના કરના પડા. ઇસકે બાદ ઢાકા ઔર ચટગાંવ કે જેલોં મેં ઘુમાયે જાને કે બાદ ઉસે છૂટકારા મિલા.

ઔર વહ ભી છોડા ગયા કબ? જબ જેલ કી યાતનાઓં કા પ્રભાવ ઉસકે મસ્તિષ્ક પર પડ ચુકા થા, ઉસકી સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ હો ગઇ થી; સાથ હી આંખોં કી દૃષ્ટિ મેં ભી ફર્ક આ ગયા થા ઔર છોડે જાને કે લગભગ દો સપ્તાહ પહલે ઉસકી એકમાત્ર બહિન કી-જિસે વહ બહુત હી પ્યાર કરતા થા-મૃત્યુ હો ચુકી થી. વહ યતીન કે શોક મેં—ઉસીકે અભાવ મેં—મરી. યદિ યતીન જેલ કી દિવારોં સે ઘિરે રહને કે બદલે અપની ઉસ એકમાત્ર ભગિનીકે પાસ મૌજૂદ રહતા તો શાયદ ઉસકે અંતકી બારી નહીં આતી; પર વહ તો પહલે હી, વર્ષોં પહલે, અપની બહિન કે પાસ સે જબર્દસ્તી હટા કર જેલકી હૃદયહીન દિવારોંકે ભીતર ઠુંસ દિયા ગયા થા, અપની ઇસ બહિનકા શોક યતીન મરતે-દમ નહીં ભૂલા.

આર્ડિનેન્સ કે પંજે સે છૂટ કર વહ ફિર બંગવાસી કાલેજ મેં ભર્તી હુઆ થા, ઔર ઉસી સમય ઉસને વિભિન્ન દેશોં કી રાજનીતિ કે સાહિત્ય કા અચ્છા અધ્યયન કિયા થા.

ગત કલકત્તા કોંગ્રેસ કે સમય સ્વયંસેવકોં કે સંગઠન કે લિયે ઉસને બહુત કામ કિયા. ઉસ અવસર પર ભી ઉસકા એક ત્યાગ દેખિયે-વહ ખુદ સ્વયંસેવકોં મેં એક દલ કા મુખિયા થા. ઉસે કોંગ્રેસ કે ભીતર-બાહર સભી જગહ જાને કી પૂરી આઝાદી થી; કિંતુ વહ કોંગ્રેસ કે ભીતર નહીં આયા. ઉસકા કહના થા કિ અગણિત ગરીબ કાર્યકર્તા ઐસે હૈં, જો કોંગ્રેસ એક નજર દેખના ચાહતે હૈં, કિંતુ યહ સૌભાગ્ય નહીં પ્રાપ્ત કર સકતે. તબ ઐસે હાલત મેં મૈં હી ક્યોં દેખૂં?

દક્ષિણ કલકત્તા કે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય મેં વહ ૭ મહિને તક અવૈતનિક રૂપ સે ડ્રીલમાસ્ટર ભી થા. વહ સાઉથ કલકત્તા કોંગ્રેસ કમિટિ કા અસિસ્ટેન્ટ સેક્રેટરી ભી થા, કિંતુ ઇધર ઉસકા ધ્યાન સ્વયંસેવકોં કે સંગઠન કી ઓર અધિક થા ઔર વહ ઇસ કામ કી બડી લગન સે ઔર બહુત કષ્ટ ઉઠા કર કર રહા થા. ઇસી બીચ મેં સૌન્ડર્સ હત્યાકાંડ કે સુપ્રસિદ્ધ ષડ્યંત્ર-કેસ મેં વહ ગિરફ્તાર કર કે લાહૌર ભેજા ગયા.

વહ સ્વયં ભૂખ-હડતાલ (હંગર-સ્ટ્રાઇક) કે પક્ષ મેં નહીં થા. ઉસને ગિરફ્તાર હોતે સમય કહા ભી થા કિ મૈં ઉપવાસ નહીં કરૂંગા ઔર યદિ મુઝે ઉપવાસ કરને કે લિયે મજબૂર કિયા જાયગા,

તો અંત તક કહતા રહૂંગા. જૈસા ઉસને કહા થા વૈસા હી કિયા જાન દે દી, લેકિન આન રખી.

સ્વાર્થ તો ઉસે છૂ નહીં ગયા થા. કોઈ ભી કામ ઉસને અપને લિયે, અપની પ્રસિદ્ધિ ઔર બડાઈ કે લિયે નહીં કિયા. જો કુછ કરતા થા–અપની પાર્ટી કે લિયે, અપને દલ કે લિયે, જિસમેં ઉસકે દલવાલે કુછ કામ કર સકે–આગે બઢ સકેં. યહી ઉસકી નીતિ થી; ઔર ઇસીકે લિયે વહ સબ કુછ કરને કો તૈયાર રહતા. એક બાર બંગાલપ્રાન્તીય કૉંગ્રેસ કમિટિ કે ચુનાવ કે અવસર પર રિટર્નિંગ ઑફિસર કે હાથ સે ઉસને જબર્દસ્તી નૉમિનેશન પેપર છીન લિયે થે, ફિર એક બાર અપને પિતાજી જૈસે ચુનાં વિપક્ષ એટ ગુમ કાગજ ઉઠા લાયા થા. ઉસકે પિતા કૉંગ્રેસદ્વારા મનોનીત સજ્જનકે ખિલાફ કામ કર રહે થે, વહ રાજનીતિકા બહુત પ્રેમી નહીં થા; વહ રાજનીતિકો બહુત હી સડી–ગલી ચીજ સમઝતા થા.

યદ્યપિ વહ સાધારણતઃ ખદ્દર હી પહનતા થા, પર એકમાત્ર ચરખે સે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હોગી–ઇસ પર ઉસકા વિશ્વાસ નહીં થા. વહ પ્રાયઃ ચરખે કી હંસી ઉડાયા કરતા થા. યોં હી વહ ઈશ્વર કી સત્તા ભી નહીં માનતા થા. વહ કહતા, યદિ ઈશ્વર નામક કોઈ જીવ હોતા, તો બેકસૂર ગરીબોં પર અત્યાચાર ક્યોં હોને દેતા! જાતિપક્ષ કે ભેદવિભેદ કા વહ જાની દુશ્મન થા. વહ અંતર્જાતીય વિવાહ કા પક્ષપાતી થા, મુરુટડે સાધુઓં સે વહ ચીઢતા થા ઔર ઉન્હેં રાજનીતિક ક્ષેત્ર મેં કામ કરને કે લિયે ફટકારતા થા.

ભય કા તો વહ નામ ભી નહીં જાનતા થા. વહ નિર્ભીક થા, ગુલામ દેશ મેં રહને ઔર એક ગુલામ હોને પર ભી વહ સ્વતંત્ર થા. વહ પૈદા હુઆ, તો સ્વતંત્ર રહા ઔર મર કર તો સદા કે લિયે સ્વતંત્ર હો ગયા. ઉસકી સ્વતંત્રતા મેં બાધા નહીં થી, વિઘ્ન નહીં થા, વહ બાધાઓં સે પરે થા.

ઉસે બચ્ચોં સે બડા સ્નેહ થા, ઔરતોં કો ભી વહ પવિત્ર પ્રેમ કી દૃષ્ટિ સે દેખતા થા; કિંતુ ઉસકી વિવાહ કરને કી કભી ઇચ્છા નહીં હુઇ, ઉલ્ટે જબ ઉસે અપને એક મિત્ર કે વિવાહ કરને કા સમાચાર મિલા, તો વહ બહુત દુઃખી હુઆ થા.

સોતે–જાગતે, ઉઠતે–બૈઠતે વહ આઝાદી કા હી સપના દેખા કરતા થા, ઉસીકી બાત સોચતા થા. માતૃભૂમિ કો સ્વતંત્ર બનાને કે લિયે ઉસકા પ્રાણ લાલાયિત રહતા થા, વહ સ્વતંત્રતા કા દિવાના થા, વહ ઇસીકે લિયે જીતા રહા ઔર ઇસીકે લિયે મરા. કૌન જાનતા હૈ, અભી ઐસે કિતને હરે–ભરે, જીતે–જાગતે, બિના ખિલે ગુચ્ચોં કી ભેંટ પા કર વહ દેવી પ્રસન્ન હોગી!

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના "યુવક"માંથી)

૪૨-माँ दुर्गे !

(લેખક—શ્રી ભગવાનદાસ કેલા, ભારતીય ગ્રંથમાલા, વૃંદાવન)

મા ! જગદમ્બે દુર્ગે ! અખિલવિશ્વકારિણિ, દૈત્યદમિની, મહિષાસુર ચંડ મુંડ શુંભ નિશુંભ આદિ અનેક અસુરસંહારિણિ, ત્રિશૂલખડ્ગધારિણી; ચંડી, ભગવતિ, વિશ્વધારિણી, અન્નપૂર્ણે, શ્રીશિવમનસુખકારિણી, સિંહવાહિની મા ! તુમ્હેં નમસ્કાર. સૌમ્ય ગ્રામીણો- મેં ઔર વન પર્વતોં મેં અખિલ રૂપ સે વિરાજમાન દેવિ ! તુઝે બારંબાર નમસ્કાર ! શક્તિ દેવિ ! વિશ્વ ભર કા આધાર-તૂ હી હૈ, તેરે બિના શક્તિ કા નિર્માણ તથા રક્ષણ સંભવ હી નહીં. હિમાલય, વિંધ્ય આદિ પર્વત ભી તેરે સે હી શક્તિ કો અપની શક્તિ બતાતા હૈ ઔર ઇસ પ્રકાર તેરી વ્યાપકતા કો દિગ્દર્શન હૈ. તારા, ચંદ, સૂર્ય આદિ પ્રત્યેક અપને અપને ઢંગ સે તેરી મહિમા કા બખાન કર રહા હૈ. તેરી યથેષ્ટ સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરને મેં કૌન સમર્થ હૈ ? તુઝે સંપ્રતિ નમસ્કાર !

* * *

માં ! તૂ એકમેવાદ્વિતીય હોતે પર ભી ખાસ અપને દો ભેદ સે દો પરસ્પર વિરોધી સ્વરૂપ ધારણ કૈસે કર લેતી હૈ ? દૈવી શક્તિ ઔર આસુરી શક્તિ મેં કિતના અંતર હૈ ? તેરે એક રૂપ કે ઉપાસક દેવતા હોતે હૈં. રામ, કૃષ્ણ, ગૌતમ બુદ્ધ, હજરત ઈસા, લિંકન, મહાત્મા ગાંધી ઔર દેવી જોન આદિ હોતી હૈં. ઇન્હેં લોગ મહાપુરુષ, દેવી, દેવતા, અવતાર યા પૈગમ્બર કહતે હૈં. યે સદ્‌ગુણોં કો ગ્રહણ કરતે હૈં. ઇનકી બુદ્ધિ, ઇનકા આચારવ્યવહાર, ભોજનવસ્ત્ર, રહનસહન, સાત્ત્વિક હોતા હૈ. યે ઔરોં કી સેવાસુશ્રૂષા ઔર કલ્યાણ કરના હી અપના કર્તવ્ય સમઝતે હૈં; ઉસે પાલન કરને મેં વે અપના તન, મન, ધન સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરતે હૈં. યે સબ સે સત્ય ઔર અહિંસા કા બર્તાવ કરતે હૈં. ઇનમેં સત્ય કા આગ્રહ હોતા હૈ ઔર યે સ્વયં સ્વાધીન રહતે હુએ, ઔરોં કો મુક્ત તથા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાને મેં દત્તચિત્ત રહતે હૈં.

તેરે દૂસરે રૂપ કે ઉપાસક રાક્ષસ, અસુર, દૈત્ય, દુષ્ટ જન હોતે રહે હૈં—રાવણ, કંસ, મહિષાસુર, હિરણ્યકશ્યપ આદિ હોતે હૈં. યે દુર્ગુણોં કે હી ગ્રાહક હોતે હૈં, અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાતે હૈં, મિથ્યાચાર—વ્યવહાર કરતે હૈં, ઇનકી બુદ્ધિ તામસિક હોતી હૈ; ઇનમેં અહિંસા, રાજ્યલિપ્સા, લોભ, અહંકાર આદિ કા હી પ્રાબલ્ય હોતા હૈ. ઔરોં કો કષ્ટ પહુંચાને, ઉન્હેં અપને દાસ યા ગુલામ બનાને, દમન કરને, અપને પ્રભુત્વ કી ડીંગ હાંકને ઔર અપને સામ્રાજ્ય કા જૈસે બને

માઁ દુર્ગે! તેરે દૈવી રૂપ કી યથાર્થ મહિમા ભૂલ કર, અપને
લ અંગોં પર જ્યાદતિયાં કર કે તથા કઈ શક્તિનાશક કુરીતિયોં
અપના કર હિંદૂ જાતિ કૈસી ગતવૈભવ હો ગઈ! હિંદૂ તેરી
ા કા પાઠ કરતે હૈં. દેવતા ઔર અસુર દોનોં અમૃત લે કર
ક્તિશાલી હોના ચાહતે થે; અતઃ અમૃત કે લિયે દોનોં આપસ
લડ પડે. દેવાસુરસંગ્રામ હો ગયા. દેવતાઓં ને અમૃત પ્રાપ્ત
ા લિયા, અસુરોં ને ઉન્હેં ખૂબ તંગ કરના ઔર મારના પીટના
ર કિયા. ઇસ પર દેવતાઓં ને સોચા કિ જબ તક હમ ભલી
ાતિ સંગઠિત ન હો જાયેંગે, યે અસુર વશ મેં ન આયેંગે.
ંતતઃ સબકા એકમત—એકભાવ હો ગયા. સબકે સમ્મેલન સે
ા! તેરા શક્તિરૂપ પ્રકટ હુઆ. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્ર, વરુણ,
ેર, અગ્નિ ઇત્યાદિ સબને અપની અપની સંપત્તિ, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર
્હેં સૌંપ દિયે ઔર તુમને મહિષાસુર આદિ દૈત્યોં કા દેખતે
ેખતે હૃદય વિદીર્ણ કર ડાલા. ઉનકે રક્ત કી બલિ લે કર હી
ુમ્હારી તૃપ્તિ હુઈ. હિંદૂ યહ ભી માનતે હૈં કિ તુમ્હારી ઉત્પત્તિ
ી કથા સુન કર ઔર તુઝે પ્રસન્ન કર કે સુરથ નામક રાજા
જંગલી આદમિયોં સે અપના રાજ્ય લેને મેં સફલ હુઆ થા.

ઇસ કથા કો વૈજ્ઞાનિક રીતિ સે યોં કહ સકતે હૈં કિ જ્ઞાન-
વિજ્ઞાનયુક્ત સંગઠિત શક્તિ કી સબ સહાયતા કરતે હૈં. યહ
શક્તિ હવા, પાની, પૃથ્વી, અગ્નિ આદિ પર સહજ હી વિજય પા
સકતી હૈ. ઇસકે આગે પશુઓં ઔર મૂર્ખોં કી ક્યા ચલે. નિદાન જબ
આર્યજાતિ ઇસ પ્રકાર કી શક્તિ સે સુસજ્જિત હો વિન્ધ્યાચલ સે દક્ષિણ
કી ઓર બઢને લગી તો ઉસકા મહિષ (જંગલી ભૈંસા) તથા અન્ય
અસુરોં (જંગલી આદમિયોં કોલ, ભીલ આદિ) સે સામના હુઆ;
પરંતુ ઉસને સબકો પરાસ્ત કર દુર્ગમ માર્ગ કો નિષ્કંટક કર લિયા.
ઉસકા સર્વત્ર આધિપત્ય હો ગયા.

•   •   •   •

માઁ! તેરી ઉત્પત્તિ—શક્તિઉત્પત્તિ ઔર સંગઠન કા મર્મ
રાણા પ્રતાપ ને, શિવાજી ને ઔર ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ને સમઝા
થા. વે માતૃભૂમિ કે ઉદ્ધાર કે લિયે અપના સર્વસ્વ ન્યોછાવર
કરને, સ્વયં અપના બલિદાન કરને કો ઉદ્યત હુએ થે; તભી તો વે
બડી સીમા તક સફલ ભી હુએ; વે સચ્ચે શાક્ત થે. પર હમ તો
કેવલ કુછ ગા બજા કર, પૂજા કા આડંબર કર, બકરે ઔર ભૈંસે
કાટ કર, મદમાંસ કા ભક્ષણ કર કે હી શાક્ત કહલાના ચાહતે હૈં.
શાક્ત બનને કે લિયે શારીરિક, માનસિક ઔર નૈતિક શક્તિ પ્રાપ્ત
કરની હોગી, ઔર સંગઠન કા મહત્ત્વ સમઝના હોગા; [illegible] મેં
બંધુત્વ કા વ્યવહાર કરના હોગા; [illegible] કો [illegible] અધિકાર દેને

હોંગે, ઉનકી માતૃશક્તિ કો સન્માન કરતા હોગા; સૈનિક તથા અન્ય સર્વાંગપૂર્ણ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરની હોગી; અપને દેશ કી સ્વતંત્રતા કરને ઔર પ્રાપ્ત સ્વતંત્રતા કી રક્ષા કરને કો જાન બૂઝ જાના હોગા; સ્વયં સ્વતંત્ર રહતે હુયે યહ વ્રત ધારણ કરના હોગા કિ સંસાર મેં જહાં કહીં આસુરી શક્તિ કા પ્રાબલ્ય હોગા ઉસે સર્વથા નિર્મૂલ કર કે હી હમ દમ લેંગે. ઓહ! હમ સચ્ચે શાક્ત કબ બનેંગે? શાક્ત ધર્મ કા પ્રચાર બંગાલ મેં હી નહીં ભારતવર્ષ મેં ઔર વિશ્વભર મેં કબ હોગા?

(મે–૧૯૨૯ના "સાર્વદેશિક"માંથી)

૫૦–बच्चों के बच्चे

(લેખક–શ્રી૦ એફ૦ એલ૦ બ્રેની, એમ૦ સી૦, આઈ૦ સી૦ એસ૦)

(પ્રસ્તુત લેખ, લેખક મહોદય કી વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુસ્તક 'દેહાતી સુકરાત' (સૉક્રેટીસ ઈન એન ઇન્ડિયન વિલેજ) કા એક [illegible] હૈ. સુકરાત પ્રાચીન યુનાન કે એક આત્મજ્ઞાની મહાત્મા, પ્રકાણ્ડ વિદ્વાન ઔર કુશલ તાર્કિક થે. ઉનકી તર્કપ્રણાલી અનૂઠી થી. અપને શ્રોતાઓં સે કેવલ સવાલ–જવાબ કર કે વિચારણીય વિષય કો ઇતની ચતુરાઇ સે સમઝા દેતે થે કિ ઉનકે નિર્ણય કો અસ્વીકાર કરના અસંભવ હો જાતા થા. ઉનકી તર્કપ્રણાલી ઇતની પ્રબલ થી કિ બડે બડે તાર્કિકોં ને ભી ઉનસે હાર માન લી થી. સાથ હી, વહ ઇતને બડે સ્વતંત્ર વિચારવાલે થે કિ ઉન્હોંને તત્કાલીન યુનાન મેં પ્રચલિત અનેક ભ્રમ-મૂલક વિચારોં ઔર રૂઢિયોં કી બડી નિર્ભીક ઔર કઠોર [illegible] કા થા. ઐસા નિર્ભીકતા ઔર [illegible]

[illegible]

સુકરાત રોજ-રોજ ગાંવ મેં જાતે હૈં ઔર ગાંવવાલોં કે સાથ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રથાઓં, રૂઢિયોં ઔર રીતિ-રિવાજોં પર ઉનકી બાતચીત હોતી હૈ. પ્રસ્તુત લેખ એક ઐસી હી બાતચીત કા પરિણામ હૈ. —સંપાદક "ચાંદ")

સુકરાત સડક પર ચલે જા રહે, થે કિ ઉન્હેં એક બારાત મિલી. ઉન્હોંને વર કે પિતા કા અભિવાદન કિયા ઔર ઉસે બધાઈ દી. બોલે—આપકા લડકા તો બડા ભાગ્યવાન હૈ ચૌધરીજી !

ચૌધરી—યહ કૈસે મહાત્મન્ ?

સુકરાત—ઇન ગાડિયોં ઔર જવાહરાતોં કો દેખિયે ન ! કિતને ઐશ્વર્ય કે સાથ યહ અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હૈ !

ચૌધરી—અરે ! નહીં પ્યારે સુકરાત, યહ સબ તો ઉધાર ધન લે કર કિયા ગયા હૈ. ઇસ શાદી કે લિયે મૈંને દો હજાર રુપયે કર્જ લિયે હૈં.

સુકરાત—તબ ક્યા આપકા લડકા કર્જ સે લદ કર અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હૈ ?

ચૌધરી—હાં, બાત તો ઐસી હી હૈ. ઔર મૈંને ભી ઐસા હી કિયા થા, તથા મેરે પિતાજી ને ભી ઐસા હી.

સુકરાત—લેકિન ઐસા કરના ક્યા મૂર્ખતા નહીં હૈ ?

ચૌધરી—યહ તો હમારે યહાં કી પરિપાટી હૈ સુકરાતજી !

સુકરાત—ઐસી પરિપાટી કો, જો આપકે બચ્ચોં કો જીવન-ભર કે લિયે કર્જ મેં ડુબા દેતી હૈ, છોડ દેના ક્યા બુદ્ધિમાની કી બાત નહીં હૈ ?

ચૌધરી—હૈ તો, લેકિન ઇન રીતિ-રિવાજોં કો તોડના કિતના મુશ્કિલ હૈ !

સુકરાત—લેકિન આપકા લડકા—વહ ક્યા ઇન મૂર્ખતા કી બાતોં મેં આપત્તિ નહીં કરતા ? જરૂર હી વહ પઢા-લિખા ઔર નઇ રોશની કા આદમી હોગા. જબ આપ ઉસકી શાદી મેં ઇતના ખર્ચ કર રહે હૈં, તો ઉસકી પઢાઇ મેં જરૂર હી ઇસકા દુગુના ખર્ચ કિયા હોગા, તાકિ વહ ઇસ કર્જ કો ચુકા તો સકે, જો આપ ઉસકે સિર પર લાદ રહે હૈં.

ચૌધારી—આપને ભી અચ્છા કહા ! વહ તો અભી સિર્ફ દૂસરે હી દર્જે મેં પઢતા હૈ, જિસમેં કોઈ ખર્ચ નહીં લગતા.

સુકરાત—આપ કહતે ક્યા હૈં ચૌધરીજી ? આપકા લડકા બડા હુઆ, વહ અભી અબ તક દૂસરે હી દર્જે મેં કૈસા પઢતા હૈ ક્યા વહ નિરા બુધ્ધૂ હૈ !

ચૌધરી—નહીં સુકરાત, મેરી બેઇજ્જતી ન કીજિયે. મેરા બેટા બહુત હી ચાલાક લડકા હૈ.

સુકરાત—મૈં આપકા મતલબ નહીં સમઝા; અભી આપને કહા હૈ કિ ઉસકી શાદી હોને જા રહી હૈ, ઔર અભી ઉસે આપ હી બચ્ચા ભી બતા રહે હૈં ! !

ચૌધરી—તો ઇસસે ક્યા ?

સુકરાત—લેકિન છોકરે તો નહીં બ્યાહે જાતે, ચૌધરીજી!

ચૌધરી—ક્યોં નહીં ? મેરી શાદી બારહ બરસ કી ઉમર મેં હુઇ થી ઔર મેરે પિતાજી કી ભી બારહ હી મેં. ઇસસે હુઆ ક્યા ?

સુકરાત—કૈસા ઘાતક વિચાર હૈ ! પાઠશાલાં છોડને કે પહલે હી લડકે-લડકિયોં કી શાદી ?

ચૌધરી—ક્યોં બૂઢે મિયાં ! મુઝે તો ઇસ રિવાજ મેં કોઇ બુરાઇ નહીં દીખતી; ઇસસે હમ લોગ મરને કે પહલે પોતે કા ભી મુંહ દેખ લેતે હૈં.

સુકરાત—જી હાં, ઔર શાયદ યહી કારણ હૈ કિ આપ લોગ ઇતની જલ્દી મર ભી જાતે હૈં, ઔર ચાલીસ વર્ષ કી અવસ્થા હોને કે પહલે હી બુઢ્ઢે ભી હો જાતે હૈં. અગર આપ લોગ અવસ્થા બડી હોને કે પહલે વિવાહ ન કરતે તો શાયદ ઇસસે અધિક દિન જી સકતે.

ચૌધરી—ઐસા હો સકતા હૈ, સુકરાત ! મૈંને સ્વયં બુઢ્ઢોં કે મુંહ સે ઐસા સુના હૈ, લેકિન જહાં હમારી રીતિરિવાજોં સે સંબંધ હોતા હૈ, વહાં હમ લોગ બુઢ્ઢોં કી બાતોં પર ધ્યાન નહીં દેતે.

સુકરાત—ઇસિમેં તો કોઇ શક હી નહીં કિ બાલવિવાહ બચ્ચોં કી બાઢ રોક દેતા હૈ ઔર ઉન્હેં ઉતના બડા ઔર મજબૂત નહીં બનને દેતા, જિતના કિ વે બિના બ્યાહે બન સકતે.

ચૌધરી—કોઈ શક નહીં.

સુકરાત—ઔર ઇસસે ઉનકી પઢાઈ મેં બાધા પડતી હૈ ?

ચૌધરી—બેશક પડતી હૈ.

સુકરાત—ઔર ઉનકે મસ્તિષ્ક કા વિકાસ ભી રૂક જાતા હૈ ?

ચૌધરી—જરૂર રૂક જાતા હૈ.

સુકરાત—ઔર ઇસસે ઉન્હેં આત્મસંયમ કી શિક્ષા ભી નહીં મિલ પાતી, જો બહુત જરૂરી હૈ ?

ચૌધરી—નહીં, કદાપિ નહીં મિલતી.

સુકરાત—મૈં સમઝતા હૂં, ઇન વિવાહિત બચ્ચોં કે ભી બચ્ચે હોંગે?

ચૌધરી—હાં, મુઝે ભી યહી આશા હૈ.

સુકરાત—ઔર બચ્ચોં કે બચ્ચે ઉતને બડે ઔર મજબૂત કભી નહીં હો સકતે, જિતને જવાન આદમિયોં કે બચ્ચે ?

ચૌધરી—નહીં.

સુકરાત—આપ લોગ જો યહ કહા કરતે હૈં કિ આજકલ લોગ કમજોર હોતે જા રહે હૈં, ઉસકા કારણ ભી શાયદ યહી હૈ ?

ચૌધરી—હાં, યહ કારણ હો સકતા હૈ; સંભવતઃ અનેક પીઢિયોં સે હોનેવાલે બાલવિવાહ ને હી હમારી જાતિ કો કમ-જોર બના દિયા હૈ.

સુકરાત—ઔર બચ્ચોં કે બચ્ચોં કે પાલન-પોષણમેં અધિક હોશિયારી કી જરૂરત હૈ?

ચૌધરી—નિશ્ચય હી.

સુકરાત—દૂસરી ઓર, ઉનકે માતા-પિતા સ્વયં બચ્ચે ઔર અશિક્ષિત હોતે હૈં, ઇસ લિયે ઉન્હેં ઇન બાતોં કા કુછ ભી જ્ઞાન નહીં હોતા હૈ?

ચૌધરી—નહીં, બિલકુલ નહીં.

સુકરાત—ઇસ લિયે, ઉનકે બચ્ચોં કો બચપન મેં હી મર જાને કા દોહરા મૌકા રહતા હૈ; ક્યોંકિ એક તો વે બચ્ચોં કે બચ્ચે હોતે હૈં, દૂસરે ઉનકે માતા-પિતા કો ઉનકે પાલન-પોષણ કા કુછ ભી જ્ઞાન નહીં હોતા.

ચૌધરી—સચ હૈ સુકરાત! આપકા કહના બિલકુલ સચ હૈ.

સુકરાત—ઇસ લિયે જબ તક ઇન બચ્ચોં કી મા, ઇનકા પાલન-પોષણ કરના સીખેગી, તબ તક ઇનમેંસે બહુતસે અભાગે બચ્ચે ઇસ દુનિયા સે ચલ બસેંગે!

ચૌધરી—ઐસા તો પ્રાયઃ હોતા હૈ.

સુકરાત—ઔર, બેચારી માતાઓં કે પ્રતિ યહ કિતના ક્રૂર વ્યવહાર હૈ કિ પહલે તો ઉન્હેં બચપન કી કચ્ચી ઉમર મેં હી ગર્ભ ધારણ કરને કે લિયે વિવશ કિયા જાય, ઔર ફિર બચ્ચે પૈદા કરને તથા ઉનકે પાલન-પોષણ કે સભી કષ્ટ ઝેલને કે બાદ ઇન માતાઓં કો ઉન્હેં એક-એક કર કે મરતે હુયે દેખના પડે; યહ સબ ઇસ લિયે કિ વે અપને માં-બાપ કી મૂર્ખતા પર બલિ-દાન કર દી જાતી હૈં, ઔર ઉન પર યે ભારી જિમ્મેદારિયાં ઉસ સમય લાદ દી જાતી હૈં, જિસ સમય ઉનકા શરીર ન તો ઇનકે લિયે તૈયાર રહતા હૈ, ઔર ન ઉન્હેં ઇન જિમ્મેદારિયોં કો પૂરા કરને કી તાલીમ હી મિલી રહતી હૈ?

ચૌધરી—મુઝે દુઃખ હૈ, સુકરાત! આપકે સભી આરોપ સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર અભી એક બાત ઔર ભી હૈ, ચૌધરીજી! આપકા લડકા અભી બચ્ચા હૈ; વહ ખિલૌના ચાહતા હૈ, ન કિ પત્ની.

ચૌધરી—ઐસા!

સુકરાત—ઔર ઐસી અવસ્થા મેં આપને એક ઔર પ્રાણી ઉસકે જિમ્મે સૌંપ દિયા હૈ. ક્યા આપને યહ ભી સોચા હૈ કિ ઇસકા પરિણામ અચ્છા હોગા યા બુરા?

ચૌધરી—હાં-હાં, ક્યોં નહીં?

સુકરાત—ઔર ન પતિ ને આત્મસંયમ સીખા હૈ ઔર ન વિદ્યાર; ઔર ન ઉસે યહી માલૂમ હૈ કિ આત્મ-સંયમ કહતે કિસે હૈં।

ચૌધરી—યહ તો ઠીક હૈ.

સુકરાત—ઔર, ઉસને અપની માઁ કે બારે મેં ક્યા દેખા હૈ! ઘર મેં ઉસકી માઁ કી કોઈ ઇજ્જત નહીં. આપ ઉસે અપની લૌંડી જ્યાદા સમઝતે હૈં, સહધર્મિણી કમ.

ચૌધરી—મૈં ભી યહી સમઝતા હૂં, સુકરાત! આપકે અભિયોગ કઠોર હૈં, લેકિન સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર, વહ છોટી નાદાન બચ્ચી, જિસે આપને અપને બચ્ચે કે ગલે મઢ દિયા હૈ, ન શિક્ષિત હૈ, ન સભ્ય હૈ, ન પઢી-લિખી; ઉસકા સંમાન ન કોઇ કર સકતા હૈ, ન વહ કિસી સમ્માન કે યોગ્ય હૈ?

ચૌધરી—નહીં, સચમુચ હી નહીં.

સુકરાત—તબ, આપકા લડકા આરંભ સે હી અપની સ્ત્રી કા સંમાન નહીં કરેગા. આગે ચલ કર ભી વહ ન કભી ઉસકા સમ્માન કરના સીખેગા ઔર ન વહ સમ્માન પાવેગી. અધિક સે અધિક વહ ઉસકે આમોદ કી સામગ્રી બન જાયગી ઔર બેચારા બચ્ચા, જબ ઉસસે ખેલતે-ખેલતે થક જાયગા, ઉસકી ઉપેક્ષા કરને લગેગા. ઔર આત્મસંયમ કી શિક્ષા ન મિલી હોને કે કારણ વહ અપની સ્ત્રી કો અનેક પ્રકાર સે તંગ કરને ઔર મારને-પીટને મેં ભી કુંઠિત નહીં હોગા?

ચૌધરી—મૈં ઇન સારી બાતોં કો સ્વીકાર કરતા હૂં, સુકરાત!

સુકરાત—હાય રે! અભાગી બચ્ચિયાં! અભાગે બચ્ચે!! ઔર અભાગા દેશ, જિસમેં ન જાને કિતની સદિયોં સે યહ પ્રથા ચલી આ રહી હૈ!!!

(મે-૧૯૩૦ ના 'ચાઁદ' માંથી)

[illegible] ભારતવર્ષ કે સાધુ

[illegible]

[illegible]

ઐસા હોતા તો ભારતવર્ષ મેં [illegible] નહીં. યદિ [illegible] ન હોતે, ઇન અખાડો મેં [illegible] ધર્મપત્ની–વિહીન [illegible] રહતા હૈ, જિસકે કારણ આપસ મેં એક દૂસરે સે મમતા રખતે હૈં, આપસ મેં એક દૂસરે કા પક્ષ-પાત કરતે હૈં—ઉનકે ઉચિત યા અનુચિત કાર્યોં મેં ઉનકા સાથ દેતે હૈં. યદિ ઐસા હોતા તો ડાકુઓં કી સંખ્યા મેં સાધુ યા મદંત વ્યભિચારદોષ સે દૂષિત ન પાયે જાતે—મહંતોં કી રખે-લિયાં, ઉનકી તરહ ચેલિયાં ન હોતીં, ઔર ન હોતીં ઉનકે યહાં ભ્રૂણ-હત્યાએં આદિ, જિનકા નામ લેને મેં ભી લજ્જા આતી હૈ. યદિ યહી બાત હોતી તો ભારતવર્ષ મેં હજારોં–લાખોં કી સંખ્યા મેં સાધુઓં મેં મુકદ્દમેબાજી ન હોતી; છોટે–છોટે ભૂમિખંડોં કે લિયે ઉનમેં લડાઈ ન હોતી, એક–એક પૈસે કે લિયે ઉનમેં તકરાર ન હોતી.

[illegible] યહાં કે સાધુ ઘરેલૂ, છોટે–છોટે ઝગડોં કો ઇતના મહત્ત્વ દેતે હૈં, તબ વે સંસાર કી સમસ્ત રાજનૈતિક સમસ્યાઓં કે [illegible] ક્યા સમઝેંગે! ઇન સબ બાતોં પર ધ્યાન દેને સે ઐસા જાન પડતા હૈ કિ ભારતવર્ષ કે અધિકાંશ સાધુ ધર્મ કા ઢોંગ કરનેવાલે, [illegible]

સુકરાત—ઔર ન પતિ ને આત્મસંયમ સીખા હૈ ઔર ન શિષ્ટાચાર; ઔર ન ઉસે યહી માલૂમ હૈ કિ આત્મ-સંયમ કહતે કિસે હૈં?

ચૌધરી—યહ તો ઠીક હૈ.

સુકરાત—ઔર, ઉસને અપની માઁ કે બારે મેં ક્યા દેખા હૈ! ઘર મેં ઉસકી માઁ કી કોઈ ઇજ્જત નહીં. આપ ઉસે અપની લૌંડી જ્યાદા સમઝતે હૈં, સહધર્મિણી કમ.

ચૌધરી—મૈં ભી યહી સમઝતા હૂં, સુકરાત! આપકે અભિયોગ કઠોર હૈં, લેકિન સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર, વહ છોટી નાદાન બચ્ચી, જિસે આપને અપને બચ્ચે કે ગલે મઢ દિયા હૈ, ન શિક્ષિત હૈ, ન સભ્ય હૈ, ન પઢી-લિખી; ઉસકા સંમાન ન કોઇ કર સકતા હૈ, ન વહ કિસી સમ્માન કે યોગ્ય હૈ?

ચૌધરી—નહીં, સચમુચ હી નહીં.

સુકરાત—તબ, આપકા લડકા આરંભ સે હી અપની સ્ત્રી કા સંમાન નહીં કરેગા. આગે ચલ કર ભી વહ ન કભી ઉસકા સમ્માન કરના સીખેગા ઔર ન વહ સમ્માન પાવેગી. અધિક સે અધિક વહ ઉસકે આમોદ કી સામગ્રી બન જાયગી ઔર બેચારા બચ્ચા, જબ ઉસસે ખેલતે-ખેલતે થક જાયગા, ઉસકી ઉપેક્ષા કરને લગેગા. ઔર આત્મસંયમ કી શિક્ષા ન મિલી હોને કે કારણ વહ અપની સ્ત્રી કો અનેક પ્રકાર સે તંગ કરને ઔર મારને-પીટને મેં ભી કુંઠિત નહીં હોગા?

ચૌધરી—મૈં ઇન સારી બાતોં કો સ્વીકાર કરતા હૂં, સુકરાત!

સુકરાત—હાય રે! અભાગી બચ્ચિયાં! અભાગે બચ્ચો!! ઔર અભાગા દેશ, જિસમેં ન જાને કિતની સદિયોં સે યહ પ્રથા ચલી આ રહી હૈ!!!

(મે-૧૯૩૦ ના "ચાઁદ"માંથી)

५२—भारतवर्ष के साधु

(લેખક—શ્રી. [illegible])

બીસ કરોડ કી આબાદી ભારતવર્ષ મેં સાધુ [illegible] લાખ હૈં. ઉનમેં કુછ ઐસે ભી હોંગે જિનકી આત્મિક ઉન્નતિ કુછ હુઈ હૈ. પરંતુ ઈનકે અતિરિક્ત [illegible] કે રહતે હુએ ભી—જહાંગીર [illegible] ઐસે અનુભવોં કે રહતે હુએ ભી—જિનકી ન સ્ત્રી હૈ; ન બચ્ચે હૈં; ન ઘર કી ફિક્ર હૈ; ન અન્ન કા સોચ હૈ; જો સર્વથા નિશ્ચિંત હૈં ઔર જહાં કે લિયે સર્વદા પ્રસ્તુત હૈ—ભારતવર્ષ કી યહ દશા હૈ. યહ પરતંત્રતા કી બેડિયોં સે જકડા હુઆ હૈ, સામાજિક કુપ્રથાઓં કા કેન્દ્ર હૈ, દરિદ્રતા કા ઘર હૈ; અજ્ઞાન કા અડ્ડા હૈ. ઈસકા ક્યા કારણ હૈ!

ક્યા ભારતવર્ષ કે સાધુ, જૈસા અપનેકો સમઝતે હૈં, નિર્લેપ નિસ્પૃહ ઝરૂર હૈં? ક્યા ઉન્હેં સચમુચ કોઈ મોહમમતા નહીં હૈ? ક્યા વે કામ-ક્રોધ આદિ કો છોડ ચુકે હૈં? ક્યા વે સચમુચ સાંસારિક વૈભવ કો અસાર સમઝતે હૈં? ક્યા વે સચમુચ ઈતને ઊંચે ઉઠ ચુકે હૈં કિ ઉન્હેં સારે સંસાર કી રાજનૈતિક સમસ્યાઓં બાલોં કે ખેલ કે સમાન ઉપેક્ષણીય પ્રતીત પડતી હૈં? ક્યા વે સચમુચ ઐસે હૈં કિ યદિ ઉન્હેં સારે સંસાર કી સંપત્તિ મિલ જાય તો ઉસકા વે તૃણ કે સમાન ત્યાગ કરે દેં? ઈન પ્રશ્નોં કા ઉત્તર ઈતના સ્પષ્ટ હૈ કિ ઉસકો લિખને કી આવશ્યકતા નહીં. યદિ ઐસા હોતા તો ભારતવર્ષ મેં ગૃહસ્થોં સે બઢ કર હજારોં અખાડે ન હોતે. ઈન અખાડોં મેં દાંતોં સે કૌડિયાં પકડી જાતી હૈં; એક બડા ધર્મપત્ની-વિહીન કુટુંબ રહતા હૈ, જિસકે સદસ્ય આપસ મેં એક દૂસરે સે મમતા રખતે હૈં, આપસ મેં એક દૂસરે કા પક્ષપાત કરતે હૈં—ઉનકે ઉચિત યા અનુચિત કાર્યોં મેં ઉનકા સાથ દેતે હૈં. યદિ ઐસા હોતા તો હજારોં કી સંખ્યા મેં સાધુ યા મહંત વ્યભિચારદોષ સે દૂષિત ન પાએ જાતે—મહંતોં કી રખેલિયાં, ઉનકી તરુણ ચેલિયાં ન હોતીં, ઔર ન હોતીં ઉનકે યહાં ભ્રૂણ-હત્યાએં આદિ, જિનકા નામ લેને મેં ભી લજ્જા આતી હૈ. યદિ યહી બાત હોતી તો ભારતવર્ષ મેં હજારોં-લાખોં કી સંખ્યા મેં સાધુઓં મેં મુકદ્દમેબાઝી ન હોતી; છોટે-છોટે ભૂમિખંડોં કે લિયે ઉનમેં લટ્ઠબાઝી ન હોતી, એક-એક પૈસે કે લિયે ઉનમેં તકરાર ન હોતી.

જબ યહાં કે સાધુ ઘરેલૂ, છોટે-છોટે ઝગડોં કો ઈતના મહત્ત્વ દેતે હૈં, તબ વે સંસાર કી સમસ્ત રાજનૈતિક સમસ્યાઓં કે ખેલ ક્યા સમઝેંગે? ઈન સબ બાતોં પર ધ્યાન દેને સે ઐસા જાન પડતા હૈ કિ ભારતવર્ષ કે અધિકાંશ સાધુ ધર્મ કા ઢોંગ કરનેવાલે, કપટી,

અનાચારી, ઉદ્દંડ આદિ વિશેષણોં સે વિભૂષિત કિયે જાને યોગ્ય હૈં.

હમ પૂછતે હૈં કિ જબ યે સાધુ ભારતવર્ષ કી રાજનૈતિક સ્થિતિ કી ઉપેક્ષા કરતે હૈં—કહતે હૈં કિ હમ તો પારલૌકિક યા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરનેવાલે જીવ હૈં, હમકો ઇન ઝગડોં સે કોઇ સરોકાર નહીં; તબ ઇન્હેં જનતા કે ધન પર—સાર્વજનિક સંસ્થાઓં કી જાગીરોં પર—ઇસ બેદરદી સે લહૂ-પૂરી ઉડાને કા ક્યા અધિકાર હૈ? ઇતના હી નહીં, ઇનકો જનતા સે ભિક્ષા માંગને કા ભી કોઇ અધિકાર નહીં હૈ. જિસ દેશ મેં આધે આદમિયોં સે અધિક કો દિનભર મેં આધા પેટ ભોજન નહીં મિલતા, જિસ દેશ કે પુરુષોં ઔર સ્ત્રિયાં કો તન ઢંકને કે લિયે વસ્ત્ર પ્રાપ્ત નહીં હોતે, જો દેશ સામાજિક બુરાઇયોં કે રોગ સે પીડિત હો કર અત્યંત કાતરતા કે સાથ કરાહ રહા હૈ, ઉસ દેશ કી દશા સુધારને સે જિન્હેં મતલબ નહીં હૈ ઉનકો ઉસ દેશ કી અકાલ-પીડિત, વસ્ત્રહીન, દુઃખી જનતા સે ભિક્ષા માંગને કા ક્યા અધિકાર હૈ? ભિક્ષા માંગના તો દૂર રહા, ઉન્હેં ઉસકે જંગલોં કી એક પત્તી તોડને તક કા અધિકાર નહીં. અતએવ ઇન સાધુઓં કો ચાહિયે કિ પારલૌકિક યા સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક ભોજન સે અપના ઉદર-પોષણ કરતે હુએ ઔર સૂક્ષ્મ પારલૌકિક વસ્ત્રોં સે ગરમી-સરદી સે અપને શરીરોં કી રક્ષા કરતે હુએ હમ લોગોં કી આંખોં સે ઓઝલ હો કર હી અપને ગૌરવમય જીવન કો વ્યતીત કરેં. હમ ઉનકી દંભમય ગર્વોક્તિયોં, ઉનકે કપટપૂર્ણ વ્યવહારોં, ઔર ભારતવર્ષ કી દરિદ્ર જનતા પર ભારસ્વરૂપ ઉનકે નિકમ્મે જીવન સે તંગ આ ગયે હૈં. હમ બહુત દેખ ચુકે ઔર સુન ચુકે, અબ હમારા યહી પ્રયત્ન હોના ચાહિયે કિ હમ ઉનકે નૃશંસ સંગઠનોં કા નાશ કરને કે લિયે ઉદ્યત હો જાવેં ઔર એકસ્વર હો કર જનતા સે યહ પ્રાર્થના કરેં કિ વહ ઇનકે પાલનપોષણ કા ભાર ગ્રહણ કર કે ઇન્હેં નિકમ્મા, આલસી ઔર અનાચારી બનાને કા ભીષણ પાપ અપને સિર પર ન લે.

ભારતવર્ષ કે સાધુ પારલૌકિક કલ્યાણ ઔર આધ્યાત્મિક જીવન કી દુહાઈ દે કર ભારતવર્ષ કો ઠગના ચાહતે હૈં. જિસ સમય રાજ્ય મેં અનાચાર કી વૃદ્ધિ હોતી થી, ઉસ સમય ઔર સબ કામ છોડ કર રાજ્યવ્યવસ્થા કા પરિમાર્જન કરના હમારે યહાં કે સાધુઓં કા સનાતન નિયમ રહા હૈ. રઘુ-વંશ કી [illegible] ઘટના હમ લોગ ભૂલ નહીં ગયે હૈં. મહર્ષિ જનક કા સબસે બડે [illegible] ઋષિયોં મેં હોતે હુએ ભી રાજકર્મસંચાલન હમેં સ્મરણ હૈ. [illegible] નહીં હો સકતે. કલ્યાણ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ, એક લૌકિક ઔર દૂસરા

પારલૌકિક. પ્રેય ઔર શ્રેય દોનોં હમારે સાધ્ય હૈં. યહ સ્પષ્ટ હૈ કિ જિસમેં પ્રેય-સાધન કી શક્તિ નહીં હૈ, ઉસમેં શ્રેય-સાધન કી શક્તિ કા હોના અસંભવ હૈ. હમારે યહાં કે સાધુઓં કા યહી ભ્રમ હૈ કિ વે પ્રેય-સાધન મેં અશક્ત હોતે હુએ ભી અપનેકો શ્રેય-સાધન કે યોગ્ય સમઝને લગતે હૈં.

જિસકો હમારે સાધુનામધારી પુરુષ ત્યાગ સમઝતે હૈં વહ ત્યાગ નહીં હૈ—વહ હૈ નિતાંત અભાવ. વે અપની તુલના કરતે તો ઉન પ્રાચીન મહર્ષિયોં સે હૈં, જિનમેંસે કિસીને અરબોં કી સંપત્તિ-પર લાત મારી થી, કિસીને રાજપાટ કા પરિત્યાગ કિયા થા, કિસીને અપની અપૂર્વ અર્જનશક્તિયોં કો તાક પર રખ કર સંન્યાસ ગ્રહણ કિયા થા; પરંતુ આજકે સાધુ ઐસે હૈં કિ ઉન્હોંને એક કૌડી નહીં ત્યાગી; ત્યાગ કી બાત તો દૂર રહી, ઉનમેંસે અધિકાંશ મેં ચોરી કા ભાવ સૂક્ષ્મ-રીતિ સે વિદ્યમાન રહતા હૈ. વે ચાહતે હૈં દૂસરે કા ધન હડપ કરના, દૂસરે કી સ્ત્રી કો હથિયા લેના. જહાં તક હમ સમઝતે હૈં ઉનમેંસે અધિકાંશ ઐસે હૈં જિનસે સભી નૃશંસ કાર્ય હો સકતે હૈં. ઇસ લિયે જનતા કો ચાહિયે કિ અબ વહ ગેરુઆ વસ્ત્ર કા આદર કરના છોડ દે, જટા સે સશંક રહે ઔર દાનસ્વરૂપ ઉન્હેં એક પાઈ ભી ન દે.

યદિ યે સાધુમહંત વાસ્તવ મેં સાધુ હોતે તો વે ભારતવર્ષ કો ઇસ દીન-દશા મેં ન રહને દેતે. સાધુ યદિ પારલૌકિક યા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મેં ભી દત્તચિત્ત રહે તો ઉસકા હૃદય સાધુ હી હોગા, ઉસમેં દયા ઔર સેવા કા ભાવ ભરા હોગા. વહ અપની સાધના સે બચા હુઆ સમય સેવાકાર્ય મેં હી વ્યય કરેગા. યદિ ભારતવર્ષ કે સાધુઓં મેં સાધુ-હૃદય હોતા તો ભારત-માતા કો વે ઇસ ઉપેક્ષા કી દૃષ્ટિ સે ન દેખતે—જબકિ વે ઉસકે વાયુ, અન્ન ઔર જલ સે જીવન-યાપન કર રહે હૈં, તો વે અવશ્ય હી ઉસકી સહાયતા કરને પર કટિબદ્ધ હો જાતે, ઉનકી સંખ્યા પર્યાપ્ત હૈ. વે લગભગ પૌન કરોડ હૈં. ઉનકે શિર પર કિસી પ્રકાર કા બોઝ નહીં હૈ. યદિ વે સંગઠિત હો કર ઇસ બાત કે લિયે તત્પર હો જાય કિ હમ ભારતવર્ષ કી રાજનૈતિક અવસ્થા સુધારેંગે—હમ ઉસકી સામાજિક બુરાઇયાં દૂર કર દેંગે તો વે બહુત-કુછ કામ કર કે દિખલા સકતે હૈં.

સાધુઓં પર જનતા કા અબ ભી બહુત વિશ્વાસ હૈ. ઉસી વિશ્વાસ કા લાભ ઉઠા કર યદિ વે જનતા સે કહેં કિ તુમ્હારે ભીતર અમુક સામાજિક બુરાઇયાં હૈં, તો જનતા ઉનકી બાતોં કો અવશ્ય માનેગી. ઉનકે વેશ મેં વહ શક્તિ હૈ કિ વે જનતા સે જો ચાહેં, કરા સકતે હૈં. મહાત્મા ગાંધી કો જનતા ને જો આદર દિયા હૈ,

અનાચારી, ઉદ્દંડ આદિ વિશેષણોં સે વિભૂષિત કિયે જાને યોગ્ય હૈં.

હમ પૂછતે હૈં કિ જબ યે સાધુ ભારતવર્ષ કી રાજનૈતિક સ્થિતિ કી ઉપેક્ષા કરતે હૈં—કહતે હૈં કિ હમ તો પારલૌકિક યા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરનેવાલે જીવ હૈં, હમકો ઇન ઝગડોં સે કોઇ સરોકાર નહીં; તબ ઇન્હેં જનતા કે ધન પર-સાર્વજનિક સંસ્થાઓં કી જાગીરોં પર-ઇસ બેદરદી સે લહૂ-પૂડી ઉડાને કા ક્યા અધિકાર હૈ? ઇતના હી નહીં, ઇનકો જનતા સે ભિક્ષા માંગને કા ભી કોઇ અધિકાર નહીં હૈ. જિસ દેશ મેં આધે આદમિયોં સે અધિક કો દિનભર મેં આધા પેટ ભોજન નહીં મિલતા, જિસ દેશ કે પુરુષોં ઔર સ્ત્રિયાં કો તન ઢંકને કે લિયે વસ્ત્ર પ્રાપ્ત નહીં હોતે, જો દેશ સામાજિક બુરાઇયોં કે રોગ સે પીડિત હો કર અત્યંત કાતરતા કે સાથ કરાહ રહા હૈ, ઉસ દેશ કી દશા સુધારને સે જિન્હેં મતલબ નહીં હૈ ઉનકો ઉસ દેશ કી અકાલ-પીડિત, વસ્ત્રહીન, દુઃખી જનતા સે ભિક્ષા માંગને કા ક્યા અધિકાર હૈ? ભિક્ષા માંગના તો દૂર રહા, ઉન્હેં ઉસકે જંગલોં કી એક પત્તી તોડને તક કા અધિકાર નહીં. અતએવ ઇન સાધુઓં કો ચાહિયે કિ પારલૌકિક યા સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક ભોજન સે અપના ઉદર-પોષણ કરતે હુએ ઔર સૂક્ષ્મ પારલૌકિક વસ્ત્રોં સે ગરમી-સરદી સે અપને શરીરોં કી રક્ષા કરતે હુએ હમ લોગોં કી આંખોં સે ઓઝલ હો કર હી અપને ગૌરવમય જીવન કો વ્યતીત કરેં. હમ ઉનકી દંભમય ગર્વોક્તિયોં, ઉનકે કપટપૂર્ણ વ્યવહારોં, ઔર ભારતવર્ષ કી દરિદ્ર જનતા પર ભારસ્વરૂપ ઉનકે નિકમ્મે જીવન સે તંગ આ ગયે હૈં. હમ બહુત દેખ ચુકે ઔર સુન ચુકે, અબ હમારા યહી પ્રયત્ન હોના ચાહિયે કિ હમ ઉનકે નૃશંસ સંગઠનોં કા નાશ કરને કે લિયે ઉદ્યત હો જાવેં ઔર એકસ્વર હો કર જનતા સે યહ પ્રાર્થના કરેં કિ વહ ઇનકે પાલનપોષણ કા ભાર ગ્રહણ કર કે ઇન્હેં નિકમ્મા, આલસી ઔર અનાચારી બનાને કા ભીષણ પાપ અપને સિર પર ન લે.

ભારતવર્ષ કે સાધુ પારલૌકિક કલ્યાણ ઔર આધ્યાત્મિક જીવન કી દુહાઈ દે કર ભારતવર્ષ કો ઠગના ચાહતે હૈં. જિસ સમય રાજ્ય મેં અનાચાર કી વૃદ્ધિ હોતી થી, ઉસ સમય ઔર સબ કામ છોડ કર રાજ્યવ્યવસ્થા કા પરિમાર્જન કરના હમારે યહાં કે સાધુઓં કા સનાતન નિયમ રહા હૈ. વેણુ-વધ કી ભીષણ ઘટના હમ લોગ ભૂલ નહીં ગયે હૈં. મહર્ષિ જનક કા સબસે બડે સંન્યાસિયોં મેં હોતે હુએ ભી રાજકાર્ય સંચાલન હમેં સ્મરણ હૈ. હમ ઝૂઠે સંન્યાસ કે ઘમંડ સે અબ પ્રભાવિત નહીં હો સકતે.

કલ્યાણ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ, એક ઐહિક ઔર દૂસરા

પારલૌકિક, પ્રેમ ઔર દ્વેષ દોનોં હમારે સાધ્ય હૈં. અત: સ્પષ્ટ હૈ કિ જિસમેં પ્રેમ-સાધન કી શક્તિ નહીં હૈ, ઉસમેં દ્વેષ-સાધન કી શક્તિ કા હોના અસંભવ હૈ. હમારે યહાં કે સાધુઓં કા યહી હાલ હૈ કિ વે પ્રેમ-સાધન મેં અસમર્થ હોતે હુએ ભી અપનેકો દ્વેષ-સાધન કે યોગ્ય સમઝને લગતે હૈં.

જિસકો હમારે સાધુનામધારી પુરુષ ત્યાગ સમઝતે હૈં વહ ત્યાગ નહીં હૈ—વહ હૈ નિર્ગુણ આલસ્ય. વે અપની તુલના કરતે તો ઉન પ્રાચીન મહર્ષિયોં સે હૈં, જિનમેંસે કિસીને અરબોં કી સંપત્તિ પર લાત મારી થી, કિસીને રાજપાટ કા પરિત્યાગ કિયા થા, કિસીને અપની અપૂર્વ અર્જનશક્તિ કો તાક પર રખ કર સંન્યાસ ગ્રહણ કિયા થા; પરંતુ આજકે સાધુ લોગ હૈં કિ ઉન્હોંને એક કૌડી નહીં ત્યાગી; ત્યાગ કી બાત તો દૂર રહી, ઉનમેંસે અધિકાંશ મેં ચોરી કા ભાવ સૂક્ષ્મ-રીતિ સે વિદ્યમાન રહતા હૈ. વે ચાહતે હૈં દૂસરે કા ધન હડપ કરના, દૂસરે કી સ્ત્રી કો હથિયા લેના. જહાં તક હમ સમઝતે હૈં ઉનમેંસે અધિકાંશ ઐસે હૈં જિનસે સભી નૃશંસ કાર્ય હો સકતે હૈં. ઇસ લિયે જનતા કો ચાહિયે કિ અબ વહ ગેરુઆ વસ્ત્ર કા આદર કરના છોડ દે, જટા સે સશંક રહે ઔર દાનસ્વરૂપ ઉન્હેં એક પાઈ ભી ન દે.

યદિ યે સાધુમહંત વાસ્તવ મેં સાધુ હોતે તો વે ભારતવર્ષ કો ઇસ દીન-દશા મેં ન રહને દેતે. સાધુ યદિ પારલૌકિક યા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મેં ભી દત્તચિત્ત રહે તો ઉસકા હૃદય સાધુ હી હોગા, ઉસમેં દયા ઔર સેવા કા ભાવ ભરા હોગા. વહ અપની સાધના સે બચા હુઆ સમય સેવાકાર્ય મેં હી વ્યય કરેગા. યદિ ભારતવર્ષ કે સાધુઓં મેં સાધુ-હૃદય હોતા તો ભારત-માતા કો વે ઇસ ઉપેક્ષા કી દૃષ્ટિ સે ન દેખતે-જબકિ વે ઉસકે વાયુ, અન્ન ઔર જલ સે જીવન-યાપન કર રહે હૈં, તો વે અવશ્ય હી ઉસકી સહાયતા કરને પર કટિબદ્ધ હો જાતે, ઉનકી સંખ્યા પર્યાપ્ત હૈ. વે લગભગ પૌન કરોડ હૈં. ઉનકે સિર પર કિસી પ્રકાર કા બોઝ નહીં હૈ. યદિ વે સંગઠિત હો કર ઇસ બાત કે લિયે તત્પર હો જાય કિ હમ ભારતવર્ષ કી રાજનૈતિક અવસ્થા સુધારેંગે-હમ ઉસકી સામાજિક બુરાઇયાં દૂર કર દેંગે તો વે બહુત-કુછ કામ કર કે દિખલા સકતે હૈં.

સાધુઓં પર જનતા કા અબ ભી બહુત વિશ્વાસ હૈ. ઉસી વિશ્વાસ કા લાભ ઉઠા કર યદિ વે જનતા સે કહેં કિ તુમ્હારે ભીતર અમુક સામાજિક બુરાઇયાં હૈં, તો જનતા ઉનકી બાતોં કો અવશ્ય માનેગી. ઉનકે વેશ મેં વહ શક્તિ હૈ કિ વે જનતા સે જો ચાહેં, કરા સકતે હૈં. મહાત્મા ગાંધી કો જનતા ને જો આદર દિયા હૈ,

વાસ્તવ મેં ઉસકા એક મુખ્ય કારણ યહ હૈ કિ વહ ઉન્હેં મહાત્મા સમઝતી હૈ.

જિસ સમય પૌને કરોડ સાધુઓં કા સંગઠિત સમુદાય ભારતવર્ષ કી વર્તમાન દુર્દશા કા ચિત્ર ઉસકી દુઃખિત જનતા કે સામને રક્ખેગા—જબ વહ અપને કરુણ સ્વર સે ભારત-માતા કી દુઃખ-કથા ઉસકો સુનાયેગા, તબ ઉસકે લિયે ક્યા ન હો સકેગા ?

હમ ભારતવર્ષ કે સાધુઓં કે વિરોધી નહીં. હમ દેખતે હૈં કિ વે કુમાર્ગ પર જા રહે હૈં, ઇસી લિયે હમેં યહ અપ્રિય-સત્ય કહના પડા. હમ ચાહતે હૈં કિ હમારે સાધુ અપની શ્રેષ્ઠતા કી રક્ષા કરેં, જો એક સમય હમ લોગોં કે શિર કે મુકુટ થે, વે આજ ઐસે નહીં રહે હૈં. ઉન્હેં ચાહિયે કિ સંસાર કો દિખલા દેં કિ વે જનતા કો ઠગને કે લિયે ગેરુઆ વસ્ત્ર નહીં ધારણ કિયે હૈં, વરન્ વે સચ્ચે સાધુ હૈં ઔર ઉનકે સંગઠિત સમુદાય કે એક ભી પ્રાણી કે જ્ઞાન-[illegible] સંસાર મેં ઐસી કોઈ શક્તિ નહીં, જો ભારતવર્ષ કો [illegible] કર સકે, કોઈ ઐસી સામાજિક બુરાઈ નહીં જો [illegible] કર સકે, [illegible] ભી નહીં, ઉન્હેં તો [illegible] ચાહિયે કિ વે ભારતવર્ષ કી દશા [illegible] અપને અપૂર્વ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ સે સારે [illegible] ભારતવર્ષ કે આધ્યાત્મિક સંદેશ કો સંસાર કે કોને-કોને મેં પહુંચા દેં.

([illegible] ના "[illegible]" માંથી)

—નામધારી સાધુ

[illegible]

પૂર્વ-ભારતીય મહિલાએં ઔર ફૈશન

([illegible])

[illegible]

[illegible]

ભદ્રતાકી સ્ત્રિયાં તો ફૈશન મેં અપનોં કી હોડ કરતી હૈં ઔર ભારી આમદની ન હોતે હુએ ભી અપને સ્વામિયોં સે [illegible] જિદ કરતી હૈં કિ ઘર કો કર્જ કી [illegible] બના દેતી હૈં. વે વિશેષતઃ અપને ઓઢને-પહનને કા ખ્યાલ રખતી હૈં, ઉતના અપને પ્યારે બચ્ચોં કી લિખાઈ-પઢાઈ ઔર તંદુરસ્તી કા ધ્યાન નહીં રખતીં.

ઉનકી યહ સજાવટ બાહરી લોગોં કો દિખાને કો હોતી હૈ. ઘર મેં તો ફટે-પુરાને ઔર મૈલે-કુચૈલે કપડે પહને રહતી હૈં; પર બાહર જબ કિસી મેલે-તમાશે કે લિયે નિકલતી હૈં યા રેલ મેં બૈઠ કર કહીં જાતી હૈં તો બઢિયા સે બઢિયા સેરા જેવર લાદ કર ઔર બડી બારીક ઔર ચટકીલી સાડિયાં આદિ પહન કર નિકલતી હૈં. ઇસ તરહ કા પહનાવ કભી-કભી સ્ત્રિયોં કો ભારી સંકટ મેં ડાલ દેતા હૈ.

ઇસ પોશાકી હોડ કી જગહ યદિ ઇસ દેશ કી મહિલાએં ઉન વિલાયતી બહિનોં કી હોડ સાફ સુથરા રહને મેં ઔર શિક્ષિત તથા કાર્યપરાયણ બનને મેં કરેં તો કહના હી ક્યા હૈ. ઇસ નજરી

સૌન્દર્ય સે તો સિવાય નુકસાન કે કોઇ લાભ નહીં હૈ. યદિ વે અપને દેશ કી ભલાઇ ચાહતી હૈં, અપને પ્યારે બચ્ચોં કો સ્વસ્થ ઔર શિક્ષિત દેખના ચાહતી હૈં, તો યહ ચટકીલી પોશાક છોડ દેં ઔર સાદા ઔર સસ્તા પહનાવ પહનેં. અપને હાથ સે ખૂબ બારીક સૂત કાત કર શુદ્ધ ખદ્દર તૈયાર કરાયેં. ઉસકે બને હુયે કપડે ખુદ પહનેં ઔર અપને સ્વામી ઔર બચ્ચોં કો પહનાયેં.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના "ચાઁદ"માંથી)

५४-सिनेमा और शिक्षा-प्रचार

ભારત મેં સિનેમા કેવલ મનોરંજન કી સામગ્રી હૈ. પરંતુ સંસાર કે કુછ ઉન્નત દેશોં મેં ઇસસે શિક્ષા કે પ્રચાર કા ભી કાર્ય લિયા જાને લગા હૈ. ઇસ સંબંધ મેં જર્મની સબસે આગે હૈ. ઉસને ઇન તસ્વીરોં કી ઉપયોગિતા પહચાન લી હૈ. ઇસીસે વહાં કે કોઈ ૧,૧૦૦ સ્કૂલોં મેં ચલને ફિરનેવાલે ચિત્ર દિખલા કર વિદ્યાર્થિયોં કો ઉનકે પાઠ્ય વિષયોં કિ શિક્ષા દી જાતી હૈ. સ્કૂલોં કે ઉપયોગ મેં આનેવાલી ચલતી-ફિરતી તસ્વીરેં બનાને કે લિયે બર્લિન મેં એક સંઘ હી સ્થાપિત હૈ. ઇસ સંઘ કે કાર્યાલય કા સંચાલન એક વિશેષજ્ઞ ગ્રેજ્યુએટ કે દ્વારા હોતા હૈ. ઇસ સંઘ મેં ઇસકે ૨૪ સદસ્યોં કે અલાવા કોઇ ૭૫ ઐસે વ્યક્તિ હૈં જો સ્વતંત્ર રૂપ સે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ બનાને કા કામ કરતે હૈં. જર્મની કી ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક સરકારેં ભી ઇસ નૂતન પ્રણાલી કે સમર્થક હૈં. આર્થિક સહાયતા તથા દૂસરે ઉપાયોં સે વે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ બનાને તથા ઉનકા ઉપયોગ કરને કા પ્રોત્સાહન દેતી હૈં. યહી નહીં, સિનેમા-થિયેટરોં આદિ પર વહાં જો કર લગતા હૈ, વહ શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ પર કમ કર દિયા ગયા હૈ. છઃ સૌ ફુટ લંબે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ કે દિખલાને મેં કેવલ ૭ મિનટ લગતે હૈં. ઐસે ફિલ્મ પર કર કા પંચમાંશ કમ કર દિયા ગયા હૈ. યદિ ઇસસે ભી કોઈ બડા શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ પ્રાપ્ય હો ઔર ઉસમેં મનોરંજન કી કાફી સામગ્રી હો, તો વહ ભી દિખાયા જા સકતા હૈ; ઔર લંબાઇ કે અનુપાત સે ઉસ પર કા કર ઔર ભી અધિક કમ કિયા જા સકેગા.

જર્મન લોગ શિક્ષા કા મહત્ત્વ હી નહીં જાનતે હૈં, કિંતુ વે ઉસકે પ્રેમી ભી હૈં. જિન બચ્ચો ઔર ૧૪ સે ૧૮ વર્ષ તક કે લડકો કો પઢને-લિખને કે સાથ સાથ જીવિકોપાર્જન ભી કરના પડતા હૈ, ઉન્હેં વહાં હફ્તે મેં એક દિન એક પ્રકાર કે ટેકનિકલ

સ્કૂલ મેં જાના પડતા હૈ. વહાં ઉન્હેં ઉનકે વ્યવસાયોં કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. યદિ કિસી લડકે કો કિસી સિનેમા-કંપની મેં ચિત્ર દિખલાનેવાલે કે સહાયક કા પદ મિલ જાના હૈ તો ઉસકો ઉસ સ્કૂલ મેં ક્યા કરના હોગા ઇસકી શિક્ષા નહીં દી જાતી હૈ; કિંતુ 'જો વહ કરતા હૈ' ઉસકી શિક્ષા દી જાતી હૈ. ઉસે ફિલ્મ કી મૅશીન કે ખોલને ઔર જોડને કી વિધિ બતલાઇ જાતી હૈ. ઇસકે સિવા ઉસે ઇન્જિનિયરી ઔર રસાયન-શાસ્ત્ર કી ભી આવશ્યક શિક્ષા દી જાતી હૈ, જિસસે ઉસે ફિલ્મ કે બનાને કા ભી થોડા બહુત જ્ઞાન હો જાય. જર્મની મેં ઐસે અનેક સ્કૂલ હૈં ઔર ઉનમેં ચાર સૌ ઐસે હૈં જિનમેં ફિલ્મોં દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન વિષયોં કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. ઔર ઇધર જબસે બોલનેવાલે ફિલ્મોં કા આવિષ્કાર હુઆ હૈ, તબ સે તો શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મોં કી ઉપયોગિતા ઔર ભી બઢ ગઇ હૈ.

સિનેમા-ઘરોં કે પ્રદર્શન હમારે દેશ કે ભિન્ન-ભિન્ન બડે નગરો મેં લોગ નિત્ય હી દેખતે રહતે હૈં; પરંતુ ખેદ કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ ઉનકા યહાં ઉપયોગ મનોરંજન તક હી પરિમિત હૈ. પરીક્ષા કે લિયે ભી ઉનકા ઉપયોગ ભારત કે કિસી ભી પ્રાંત કે શિક્ષા-વિભાગ ને અભી તક નહીં કિયા હૈ. યહ વાસ્તવ મેં ખેદ કી બાત હૈ.

("સરસ્વતી" ના એક અંકમાંથી)

૫૫—श्री महावीर स्वामी

(શ્રી. ટી. એલ. વસવાણીના એક લેખ પરથી લેખકઃ—
શ્રી. મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ)

ચૈત્રનો પરમ પાવન મહિનો શ્રીમહાવીરનું સ્મારક છે. આ પુણ્ય માસમાં આજથી ૨૪ સૈકા પહેલાં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેમણે પટણાની નજીકના એક સ્થાનને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી. સમ્રાટ્ અશોક અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં પણ ત્યાં સ્મારક હોવાને કારણે પટના પવિત્ર છે.

પરંપરાથી આ મહાપુરુષની જન્મતિથિ ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશી માનવામાં આવે છે. આ દિવસ—શ્રીમહાવીરની વર્ષગાંઠનો દિવસ યુવકોની નોંધપોથીમાં સ્મરણીય છે. યુવાનોને યાદ રહે કે, એ તિથિ આપણા અનેક મહાવીરોની જનની છે.

જો કે ભારતવર્ષ દરિદ્ર છે છતાં પણ તે શ્રીસંપન્ન છે. તેની આ શ્રી તેનાં મનુષ્યોમાં રહેલી છે. તેનાં કરોડો મનુષ્ય જો

કંઈ કરવાનો સંકલ્પ કરે તો શું ન કરી શકે? અને પ્રત્યેક શતાબ્દિમાં ભારતવર્ષમાં એવા કેટલા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન નથી થયા કે જેઓ આત્મશક્તિમાં મહાન હતા? કારણ જેની કીર્તિનો પ્રસાર આ ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશી કરી રહી છે તેવા આપણા ઇતિહાસમાં એકલા માત્ર મહાવીરજ નથી થયા, અન્ય મહાવીર પણ થયા છે. તે બધા થયા છે બીજા યુગોમાં. તેઓ આત્મિક ક્ષેત્રના યોદ્ધા હતા. તેમણે ભારતભૂમિને પુણ્યભૂમિ બનાવી દીધી; તેને આધ્યાત્મિક આદર્શવાદરૂપી શ્રીથી સંપન્ન કરી દીધો.

આ મહાવીર—અર્થાત્ વિજયી—જ ઇતિહાસના સાચા મહાપુરુષ છે. તે ઉદ્ધતતા અને હિંસાના નહિ પણ નિરભિમાનતા અને પ્રેમના મહાવીર હતા.

રૂશિયાના મહાન ઋષિ ટૉલ્સ્ટોયે એ વચનો વારંવાર આલાપ્યાં છે કે "જે પ્રકારે અગ્નિ અગ્નિનું શમન નથી કરી શકતો, તેજ પ્રમાણે પાપ પાપનું શમન નથી કરી શકતું." કહેવાય છે કે, આ ઉપર ઇસુ ખ્રિસ્તે એક પ્રવચન કર્યું છે કે "પાપનો પ્રતીકાર ના કરો." પરંતુ ખ્રિસ્તથી પણ પાંચ શતાબ્દિ પૂર્વે અહિંસાનો આ ઉપદેશ ભારતને બે આત્માઓ અને ઋષિઓ—બુદ્ધ અને મહાવીર—દ્વારા મળેલો અને આચારમાં મૂકાઇ ગયેલો. જૈન લોકો ભગવાન, ઈશ્વર, મહાત્મા ઇત્યાદિ કહીને શ્રીમહાવીરને અનન્યભાવે પૂજે છે.

તેઓ તેમને તીર્થંકર પણ કહે છે, જેનો અર્થ હું 'સિદ્ધપુરુષ' કરું છું. મહાવીરનું સ્મરણ તેમને ૨૪ મા તીર્થંકર માનીને કરવામાં આવે છે. તેમના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ઋષભનાથ અથવા આદિનાથ છે, જે અયોધ્યામાં જન્મ્યા અને કૈલાસ પર્વતપર મહત્તમ-આત્મજ્ઞાન-કૈવલ્યજ્ઞાનના અધિકારી થયા. તેઓ એ ધર્મના સૌથી પ્રથમ પ્રવર્તક હતા, જેને ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ કહેવામાં આવે છે. શ્રીમહાવીર જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોની લાંબી સૂચિમાં ૨૪ મા આવે છે. તેમણેજ આ બૌદ્ધ ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર ધર્મની પુનઃ શોધણા કરી એનું પુનઃ નિર્માણ કર્યું.

શ્રીમહાવીરના સંબંધમાં જે કંઇ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તેની મારા પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી છે. તેમનું જીવન અદ્વિતીય ઉદારતા અને અદ્વિતીય સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ હતું. બુદ્ધના સમકાલીન હોવાના કારણે તે બુદ્ધના જીવનનું, બુદ્ધના તપનું અને બુદ્ધના માનવપ્રેમનું સ્મરણ કરાવે છે.

[illegible]

માં આવતાં; પરંતુ સમજાયું કે એમને શિક્ષણની આવશ્યકતા નથી. તેમના હૃદયમાં એ જ્ઞાન વિદ્યમાન છે, કે જેનું કોઈ પણ વિદ્યાલય દાન નથી કરી શકતું. બુદ્ધની માફક તેઓ પણ આ જગતનો ત્યાગ કરી દેવા માટે વ્યાકુળ થઈ જતા હતા. ૨૮ વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓ કુટુંબમાંજ રહ્યા હતા. જ્યારે તેમનાં માતપિતા ગુજરી જાય છે અને તેમને સંન્યાસમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે અંતર-પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ પાસે અનુમતિ મેળવવા જાય છે. તેમના ભાઈ કહે છે—"ઘા હજી તાજો છે, થોભી જાઓ." તેઓ બે વર્ષ સુધી થોભી જાય છે. અત્યારે તે ૩૦ વર્ષના છે. ઈસુ ખ્રિસ્તની માફક હવે તેમને અંતઃપ્રેરણા થાય છે કે "હવે સર્વ કાંઈ છોડી દઈને સેવાના સુમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ." બુદ્ધની માફક તેઓ પોતાની સઘળી સંપત્તિ દરિદ્રોને દાન કરી દે છે. કુટુંબને ત્યાગવાના દિવસે તેઓ પોતાનું આખું રાજ્ય પોતાના ભાઈઓને અને સઘળી સંપત્તિ ગરીબોને આપી દે છે. પછી તેઓ તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. બુદ્ધને ૬ વર્ષની સાધના પછી પ્રકાશનાં દર્શન થયાં હતાં. શ્રીમહાવીરને એ જ્યોતિ બાર વર્ષનાં અનુષ્ઠાન અને તપસ્યા બાદ દેખાય છે. ઋજુકુલા નદીને કાંઠે જુમ્ભક ગામમાં તેઓ પરમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ગ્રંથોની ભાષામાં હવેજ તેઓ તીર્થંકર, સિદ્ધ, સર્વજ્ઞ અથવા મહાવીર બની રહે છે. તેઓ હવે એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, કે જેને ઉપનિષદોમાં કૈવલ્યદશાની અવસ્થા કહે છે. જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે હવે તેમનું નામ "કેવળી" થઈ જાય છે.

ત્યારે તેઓ બુદ્ધની માફક ધર્મપ્રચારને માટે એક મહાન મિશન લઈને લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડે છે. ત્રીસ વર્ષ સુધી તેઓ અહીંથી તહીં ઘૂમતા ફરે છે. બંગાળ અને બિહારમાં તે સાચા સુખની વાત(શુભસંદેશ)નો સદુપદેશ આપે છે. પોતાના સંદેશને તેઓ જંગલી જાતિઓ સુધી પહોંચાડી દે છે અને તેમ કરતાં તેઓ તેમના કર વર્તનની પરવા નથી કરતા. તે પોતાના મિશન માટે હિમાલય સુધી જાય છે. અનેક પીડાઓ વચ્ચે પણ તેઓ કેવા ગંભીર અને શાંત બની રહે છે અને આ ગાંભીર્ય અને શાંતિમાં કેટલું બધું સૌંદર્ય છે!

તેઓ ગુરુ હોવા સાથે ઉત્તમ વ્યવસ્થાપક પણ છે. તેમના અગિયાર મુખ્ય શિષ્યો છે. ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે મુનિઓ અને અનેક ભાવિકો તેમના ધર્મને ધારણ કરે છે. શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ બન્ને તેમના સમાજમાં સામેલ થાય છે. તેમની કદર વધે અને અનિદ્રા નથી. તેઓ દિવાળીને દિવસે પાવાપુરી(બિહાર)માં ૭૨ વર્ષની વયે ખ્રિસ્તના ૫૨૭ વર્ષ પૂર્વે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ મહાવીરનું-જૈનીઓના આ મહાપુરુષનું-ચરિત્ર કેટલું સુંદર છે! તેઓ ધનવાન ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ લે છે અને ગૃહનો ત્યાગ કરી દે છે. તેઓ પોતાનું ધન દરિદ્રોને દાન કરી દે છે અને વિરક્ત થઇ જઇને જંગલમાં અંતર્ધ્યાન અને તપસ્યાને માટે ચાલ્યા જાય છે. કેટલાક લોક તેમને ત્યાં પીડા દે છે, પરંતુ તેઓ તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

તપસ્યાની અવધિ પૂરી થવા પછી તેઓ બહાર આવે છે, તે પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવા સ્થળે સ્થળે ફરે છે અને ઘણાંએ માણસો એમની મજાક ઉડાવે છે. સભાઓમાં તેઓ એમને તંગ કરે છે; એમનું અપમાન કરે છે; પરંતુ પોતે તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

એક શિષ્ય તેમનો ત્યાગ કરી જાય છે, અને તેમની વિરુદ્ધ લોકમાં મિથ્યા વાર્તા ફેલાવે છે.

તેઓ એક મહાવીર-એક વિજેતા-એક સાચા મહાપુરુષ-બની જાય છે; કારણ તેઓ શાંતિની શક્તિનો વિકાસ કરતા રહે છે.

નિઃસંદેહ તેમના જીવનનો તેમના ભક્તો પર ઘણો સારો પ્રભાવ પડયો. તેમણે પોતાના સંદેશને સર્વે બાજુ ફેલાવ્યો. કહેવામાં આવે છે કે, પાયરો નામક યુનાની વિચારક જિમિનોસોફિસ્ટોના ચરણોમાં બેસીને દર્શનશાસ્ત્ર શીખ્યો. જણાય છે કે, જિમિનોસોફિસ્ટો જૈન યોગી હતા, જેમ એમનું આ નામ નિર્દેશ કરે છે.

બચપણમાં તેમનું નામ વીર રાખવામાં આવેલું. તે સમયે તેમને વર્ધમાન પણ કહેતા હતા; પરંતુ આગળ જતાં તેઓ મહાવીર કહેવાયા. મહાવીર શબ્દોનો મૂળ અર્થ મહાન યોદ્ધો થાય છે. કહેવામાં આવે છે કે, એક દિવસ જ્યારે તેઓ પોતાના મિત્રો સાથે ગમ્મત કરી રહ્યા હતા તે વખતે એમણે એક મોટા કાળા નાગને એની ફણા પર પગ મૂકીને ઘણા ગૌરવથી વશ કર્યો હતો અને ત્યારથીજ તેમને એ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું. મને તો આ વાર્તા રૂપક લાગે છે. કારણ કે મહાવીરે ખરી રીતે તો કષાયરૂપી સર્પને વશમાં કર્યો હતો. તેઓ મૂળથીજ એક મહાન વીર-મહાન વિજેતા હતા. એમણે રાગ અને દ્વેષને જીતી લીધા હતા. તેમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચૈતન્ય હતો. એ જીવન પરમ શક્તિનું હતું. 'પીતવર્ણ' અને 'સિંહ' એ બે તેમનાં પ્રિય ચિહ્ન છે. આધુનિક ભારતવર્ષને પણ મહાન વીરોની આવશ્યકતા છે, માત્ર ધન અથવા જ્ઞાન ઘણુંજ ઓછું ઉપયોગી છે; આવશ્યકતા છે આવા પુરુષાર્થી પુરુષોની કે જેઓ પોતાના હૃદયમાંથી ડરને દેશવટો આપી સ્વાતંત્ર્યની સેવા કરે. મહાવીરની વીરતા એમના જીવન અને ઉપદેશોમાં પ્રતિબિંબિત છે. એ જીવન અદ્વિતીય આત્મવિજયનું છે. તેમનો ઉપદેશ પણ વીરતાપૂર્ણ છે. "સર્વે જીવોને પોતાના સમાન સમજો અને

કોઈને પણ કષ્ટ ન આપો." આ શબ્દોમાં અહિંસાના બેવડા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન છે. એક સ્પષ્ટ છે અને બીજો ગૂઢ. કાર્યમાં 'સ્પષ્ટ' તો એમના સિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરે છે—અર્થાત્ "પોતાને સર્વમાં જુઓ." અને 'ગૂઢ' તેમાંથી વિકાસ પામે છે—અર્થાત્ કોઈની પણ હિંસા ના કરો. સૌમાં પોતાનાજ દર્શન કરવાની મતલબ એ છે કે, કોઈને પણ કષ્ટ આપવાથી રોકવાનો ઉદ્દેશ છે. અહિંસા સર્વ જીવોમાં અદ્વૈતના આભાસથીજ વિકાસ પામે છે.

આપણા ઇતિહાસના આ મહાન વીરનું જીવન અને તેમનો સંદેશ ત્રણ મુદ્દા પર ભાર મૂકે છેઃ—

(૧) **બ્રહ્મચર્યઃ**—ઘણાખરા સાધુઓ ગોશાળના નેતૃપદે નીતિભ્રષ્ટ જીવન વ્યતીત કરતા હતા. તેઓ સ્ત્રીઓના ગુલામ હતા અને ગોશાળ તેમનો એક નાસી ગયેલો શિષ્ય હતો જે પાછળથી દિવાનો થઈને મરી ગયો. જે લોક સાચું આત્મિક જીવન વ્યતીત કરવા ચાહે તેમને માટે મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય વ્રત અનિવાર્ય ઠરાવી દીધું છે. એટલા માટે જે યુવકો ભારતવર્ષનું પુનર્નિર્માણ એક મહાન દેશના રૂપમાં કરવા ચાહતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યની શક્તિમાં પૂર્ણ બનવું જોઈએ.

(૨) **અનેકાંતવાદ અગર સ્યાદ્વાદઃ**—મહાવીરે શીખવ્યું કે, વિશ્વનું કોઈ પણ એક સ્વરૂપ સત્યનું પૂર્ણ પ્રતિપાદન નથી કરી શકતું. કારણ કે સત્ય અનંત છે. આ સ્થળે મને આઇન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષવાદ(થિયરી ઑફ રિલેટીવિટી)ના આધુનિક પ્રયોગનું સ્મરણ આવે છે. મહાવીરની વાણી યુવકવર્ગ સાંભળે અને તેનો સહાનુભૂતિ અને સમાનતાનો સંદેશ ગામો અને શહેરોમાં લઈ જાય. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોએ ભેદો અને ઝઘડાનાંજ બીજ ફેલાવ્યાં છે. તેઓ આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધી નવા વિચાર, નૂતન દેશભક્તિ અને નવીન રાષ્ટ્રીય જીવનને સરજાવે; કારણ કે સત્ય અસીમ છે અને ધર્મનો ઉદ્દેશ ભિન્નતા અને ઝઘડાને ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પરંતુ ઉદારતા અને પ્રેમનો પાઠ શીખવવાનો છે.

(૩) **અહિંસાઃ**—આ વસ્તુ આળસ અને કાયરતાથી પર છે. અહિંસા સત્યાત્મક છે, ખાલી કલ્પના નથી. એ તો સામાન્ય ગુણોથી ઉચ્ચ શ્રેણીની વસ્તુ છે. એ એક શક્તિ છે, એ શક્તિ શાંતિની છે. આ અશાન્ત દુનિયામાં શાંતિની અંતઃપ્રેરણા છે.

ઘણા વખતથી યુરોપમાં નિત્ય બળાત્કાર અને હિંસાના નવા નવા કાર્યક્રમનો સ્વીકાર થતો જાય છે. આજે ભારતમાં પણ ઘણા લોકો માટે તે આકર્ષક પુરવાર થયા છે. એક જર્મને હાલમાં પ્રગટ થયેલા એક પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે "ભારતને શસ્ત્રબળની ભારતી આવશ્યકતા છે." એક ભારતવાસીએ પણ હિંસાના દ્વારા રાષ્ટ્રીય સફળતા મેળવવા માટે આગ્રહ કર્યો છે. અહિંસા કંઈ હ

કે "અમારે આવશ્યકતા છે યુરોપીયનોના નાશની." આવી આવી વાતોથી મારા હૃદયમાં તીવ્ર પીડા થાય છે. પછી હું ભારતના જ્ઞાની મહાત્માઓનું ચિંતન કરૂં છું અને મારૂં હૃદય તેમના મંગલમય મહાવીરની તરફ આકર્ષાય છે. જેણે આજથી ૨૫ શતાબ્દિ પહેલાં ભારતના લોકોને તે મહાન સંદેશઃ—"દ્વેષને સહાનુભૂતિ અને નિઃસ્વાર્થતાથી જીતો" આપ્યો હતો.

હું ઇતિહાસનાં પાનાંને નાશ અને ક્ષયથી આચ્છાદિત થયેલાં જોઉં છું. યુદ્ધ, નાશ, ધાર્મિક અત્યાચારરૂપે આપણી જીવનયાત્રામાં આપણે અહિંસાને આપણું લક્ષ્ય નથી રાખ્યું? આપણા જીવનમાં, આપણા વ્યાપારમાં અને આપણા સામાજિક જીવનમાં શું અહિંસાના કરતાં હિંસા વધારે નથી? અને વર્તમાન રાજનીતિમાં આપણે શું જોઇએ છીએ? કષાયોની મંત્રણા કે અહિંસાની શક્તિ?

એક વાતનો મને બીજો પણ અનુભવ થાય છે અને તે એ કે, રાષ્ટ્રીય આંદોલનને એક નવીન ઉદાર આધ્યાત્મિક સ્પન્દન (પ્રોત્સાહન) મળી જવું જોઇએ. એક ભ્રાતૃત્વમય સભ્યતાનું નિર્માણ થવું જોઇએ. દ્વેષ આપણને સહાય નહિ કરે. આજકાલ રાષ્ટ્રો પોતાની માનસિક શક્તિઓની સંપત્તિ લડાઈ–ઝગડામાં ખર્ચી રહ્યાં છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે ઇશ્વરને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખેંચી લાવીએ, માનવવિશ્વના પુનઃનિર્માણને માટે આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિની આવશ્યકતા છે.

જો કોઇ મને એકજ શબ્દમાં ઉત્તર પૂછે કે, ભારતનો આત્મા શું છે? તો હું કહીશ–'અહિંસા.' ભારતનાં અનંત અન્વેષણો અહિંસાનો વિચાર, કળા, ઉપાસના અને જીવનમાં સહાયતા કરતાં રહ્યાં છે.

અહિંસાના સિદ્ધાંતે ભારતવર્ષના સાંસારિક સંબંધો પર પણ ઠીક પ્રભાવ પાડયો છે. તે સામ્રાજ્યો અને વિજયોનાં સ્વપ્ન ન જોયાં અને તે જાપાન અને ચીનનું પણ ગુરુ બની ગયું. આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના કારણે આ અપરિચિત દેશ તે દેશોને ઇર્ષ્યાપાત્ર બની ગયો. ભારતવર્ષ સૈનિકવાદીઓનો દેશ નહોતો. મનુષ્યત્વ પ્રત્યેની આદરબુદ્ધિએજ તેને સામ્રાજ્યવાદની આકાંક્ષાઓથી બચાવી લીધો. તે મહાન રાજનૈતિક સત્ય હતું, જેને બુદ્ધે પોતાનાં વચનોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું કે "વિજેતા અને વિજિત બન્ને અસુખી છે. વિજિત અત્યાચારના કારણે અને વિજેતા એવા ડરનો માર્યો કે વિજિત કંઇ ફરી ઉભો ન થાય અને તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે." ભારતવર્ષે કદી કોઈ પણ દેશને ગુલામ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. ગુલામ બનાવવા એ હિંસાનું જ એક આચરણ છે.

યુરોપ આ પ્રકારે પીડાય છે અને ક્ષોભમાં ભટકતું ફરે છે, અને કેટલાક લોક તેની શક્તિને ભૂલથી સ્વતંત્રતા સમજી બેઠા છે. સાધનો વિના અને નૈતિક નિયમોના અભ્યાસ વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત

[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]

મને આશા છે કે, પુરુષોને અહિંસાના મૂળની ખાતરીમાં [illegible] ... તેઓ [illegible] ... [illegible] કરવામાં આવેલા [illegible] ના કારણે [illegible] ... પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં [illegible] ... [illegible] નો અવકાશ છે. જો અહિંસાની [illegible] હું અહીં રજૂ કરી રહ્યો છું તે નિર્બળતા નથી, [illegible] અહિંસામાં [illegible] નથી, પરંતુ [illegible] પ્રતિ આદરભાવ છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ભારત સ્વતંત્ર થઇ જશે, જો તે પોતાના માર્ગે ચાલતું હશે. મને વિશ્વાસ [illegible] આ ઉપદેશ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, અહિંસા બલ છે અને બલ અથવા બલિદાન પ્રધાન બળ છે. જ્યારે હું મારા કામ પર લાગું છું, ત્યારે ગીતાના એક વાક્યને હમેશાં યાદ કરું છું કે "હે કૌન્તેય! મારા ભક્ત કદી નષ્ટ નહિ થાય."

(ઑક્ટોબર–૧૯૩૦ ના "[illegible]"માંથી)

५६–श्रद्धानंद अनाथ महिलाश्रम–माटुंगा

અનાથાશ્રમોં ઔર સંરક્ષણ–ગૃહોં કા ખુલના યદ્યપિ સમાજ કે લિયે કોઇ ગૌરવ કી બાત નહીં હૈ–વાસ્તવ મેં યહ સમાજ કી ઘોર દુર્દશા કા હી પરિચાયક હૈ–તથાપિ હિંદૂ પરિવારોં મેં સ્ત્રિયોં કે ઊપર હોનેવાલે અમાનુષિક અત્યાચારોં ઔર ઉનસે હોનેવાલી સમાજ કી ભયંકર ક્ષતિ કો દેખતે હુએ આજ દેશ મેં હજારોં કી સંખ્યા મેં અનાથાલયોં ઔર સંરક્ષણ–ગૃહોં કે ખોલને કી, ન કેવલ અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હો ગઇ હૈ, વરન્ ઐસી સેવાપરાયણ સંસ્થાઓં કા નિર્માણ કરના ઔર ઉનકે દ્વારા જાતીય હ્રાસ કો રોકને કા પ્રયત્ન કરના પ્રત્યેક સચ્ચે દેશ–હિતૈષી ઔર ધર્મપ્રાણ હિંદૂ કા પરમ કર્તવ્ય હો ગયા હૈ. હમ પાઠકોં કો એક ઐસી હી સંસ્થા કા પરિચય દેના ચાહતે હૈં.

બંબઇ (માટુંગા) કા શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ ભારતવર્ષ કી ઉન ઇની–ગિની સંસ્થાઓં મેં એક હૈ, જો અત્યાચાર–પીડિત, સમાજ કે દ્વારા ત્રસ્ત ઔર જબર્દસ્તી પાપ કે માર્ગ પર ઢકેલ દી જાનેવાલી હિન્દૂ સ્ત્રિયોં ઔર અસહાય બચ્ચોં કી રક્ષા કર કે દેશ કી અમૂલ્ય સેવા કર રહા હૈ. આશ્રમ કી પ્રથમ વાર્ષિક રિપોર્ટ (૧ માર્ચ, સન્ ૧૯૨૮ ઇ૦ સે ૩૧ દિસમ્બર સન્ ૧૯૨૮

કે "અમારે આવશ્યકતા છે યુરોપીયનોના નાશની." આવી આવી વાતોથી મારા હૃદયમાં તીવ્ર પીડા થાય છે. પછી હું ભારતના મંગલ-ગ્રાની મહાત્માઓનું ચિંતન કરું છું અને મારૂં હૃદય તેમનાં મંગલમય મહાવીરની તરફ આકર્ષાય છે. જેણે આજથી ૨૫ શતાબ્દિ પહેલાં ભારતના લોકોને તે મહાન સંદેશઃ—"દ્વેષને સહાનુભૂતિ અને નિઃસ્વાર્થતાથી જીતો" આપ્યો હતો.

હું ઇતિહાસનાં પાનાંને નાશ અને ક્ષયથી આચ્છાદિત થયેલાં જોઉં છું. યુદ્ધ, નાશ, ધાર્મિક અત્યાચારરૂપે આપણી જીવનયાત્રામાં આપણે અહિંસાને આપણું લક્ષ્ય નથી રાખ્યું? આપણા જીવનમાં, આપણા વ્યાપારમાં અને આપણા સામાજિક જીવનમાં શું અહિંસાના કરતાં હિંસા વધારે નથી? અને વર્તમાન રાજનીતિમાં આપણે શું જોઇએ છીએ? કષાયોની મંત્રણા કે અહિંસાની શક્તિ?

એક વાતનો મને બીજો પણ અનુભવ થાય છે અને તે એ કે, રાષ્ટ્રીય આંદોલનને એક નવીન ઉદાર આધ્યાત્મિક સ્પન્દન (પ્રોત્સાહન) મળી જવું જોઇએ. એક ભ્રાતૃત્વમય સભ્યતાનું નિર્માણ થવું જોઇએ. દ્વેષ આપણને સહાય નહિ કરે. આજકાલ રાષ્ટ્રો પોતાની માનસિક શક્તિઓની સંપત્તિ લડાઈ-ઝગડામાં ખર્ચી રહ્યાં છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે ઇશ્વરને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખેંચી લાવીએ, માનવ-વિશ્વના પુનઃનિર્માણને માટે આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિની આવશ્યકતા છે.

જો કોઇ મને એકજ શબ્દમાં ઉત્તર પૂછે કે, ભારતનો આત્મા શું છે? તો હું કહીશ—'અહિંસા.' ભારતનાં અનંત અન્વેષણો અહિંસાનો વિચાર, કળા, ઉપાસના અને જીવનમાં સહાયતા કરતાં રહ્યાં છે.

અહિંસાના સિદ્ધાંતે ભારતવર્ષના સાંસારિક સંબંધો પર પણ ઠીક પ્રભાવ પાડ્યો છે. તે સામ્રાજ્યો અને વિજયોનાં સ્વપ્ન ન જોયાં અને તે જાપાન અને ચીનનું પણ ગુરુ બની ગયું. આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના કારણે આ અપરિચિત દેશ તે દેશોને ઇર્ષ્યાપાત્ર બની ગયો. ભારતવર્ષ સૈનિકવાદીઓનો દેશ નહોતો. મનુષ્યત્વ પ્રત્યેની આદરબુદ્ધિએજ તેને સામ્રાજ્યવાદની આકાંક્ષાઓથી બચાવી લીધો. તે મહાન રાજનૈતિક સત્ય હતું, જેને બુદ્ધે પોતાનાં વચનોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું કે "વિજેતા અને વિજિત બન્ને અસુખી છે. વિજિત અત્યાચારના કારણે અને વિજેતા એવા ડરનો માર્યો કે વિજિત કંઇ ફરી ઉભો ન થાય અને તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે." ભારતવર્ષે કદી કોઈ પણ દેશને ગુલામ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. ગુલામ બનાવવા એ હિંસાનુંજ એક આચરણ છે.

યુરોપ આ પ્રકારે પીડાય છે અને હાલમાં ભટકતું ફરે છે અને કેટલાક લોક તેની શક્તિને ભૂલથી રક્તવર્ણા સમજી બેઠા છે. શાંતિ વિના અને નૈતિક નિયમોના અભ્યાસ વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રા

ી થઇ શકતું. યુરોપ હજી સુધી રાષ્ટ્રીય જાતીય નિયમથી વધારે
ક્ત્વના અન્ય કોઇ પણ નિયમને નથી માનતું, તેનુંજ પરિણામ
. રાષ્ટ્રીય ધર્માંધ અને પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રવાદ, તેનાજ પરિણામે બન્યું
ગદ્વ્યાપી યુદ્ધ અને તે યુદ્ધનો હજુ સુધી અંત નથી આવ્યો.

મને માલુમ છે કે, યુવકોને અહિંસાના મૂલ્યની બાબતમાં સંદેહ
. તેઓ પ્રકૃતિથીજ શક્તિમદમસ્ત અનિયંત્રિત શાસન દ્વારા પોતાના
થને કરવામાં આવેલા અસત્ય અપમાનના કારણે સંક્ષુબ્ધ થઇ ગયેલા
છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં શક્તિનું રહસ્ય, ધૈર્યયુક્ત ઉદ્યમ અને
આત્મયજ્ઞનો અભ્યાસ છે. જે અહિંસાની ચર્ચા હું અહીં કરી રહ્યો
છું તે નિર્બળતા નથી. સાચી અહિંસામાં મૃત્યુનો ડર નથી, પરંતુ
મનુષ્યત્વ પ્રતિ આદરભાવ છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ભારત
સ્વતંત્ર થઇ જશે, જો તે પોતાના પ્રત્યે સાચું હશે. મને ઉપનિષદો-
ના આ ઉપદેશ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, અહિંસા યજ્ઞ છે અને
યજ્ઞ અથવા બલિદાન મહાન બળ છે. જ્યારે હું મારા કામ પર
જાઉં છું, ત્યારે ગીતાના એક વાક્યને હમેશાં ગોખ્યા કરું છું કે "હે
કૌંતેય! મારું ભારત કદી નષ્ટ નહિ થાય."

(ઑક્ટોબર-૧૯૩૦ ના "ચિત્રમય જગત"માંથી)

૫૬-श्रद्धानंद अनाथ महिलाश्रम-माटुंगा

અનાથાશ્રમોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કા ખુલના યદ્યપિ સમાજ
કે લિયે કોઇ ગૌરવ કી બાત નહીં હૈ-વાસ્તવ મેં યહ સમાજ
કી ઘોર દુર્દશા કા હી પરિચાયક હૈ-તથાપિ હિંદૂ પરિવારોં મેં
સ્ત્રિયોં કે ઊપર હોનેવાલે અમાનુષિક અત્યાચારોં ઔર ઉનસે હોને-
વાલી સમાજ કી ભયંકર હાનિ કો દેખતે હુએ આજ દેશ મેં
હજારોં કી સંખ્યા મેં અનાથાલયોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કે ખોલને
કી, ન કેવલ અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હો ગઇ હૈ, વરન્
ઐસી સેવાપરાયણ સંસ્થાઓં કા નિર્માણ કરના ઔર ઉનકે દ્વારા
જાતીય હ્રાસ કો રોકને કા પ્રયત્ન કરના પ્રત્યેક સચ્ચે દેશ-હિતૈષી
ઔર ધર્મપ્રાણ હિંદૂ કા પરમ કર્તવ્ય હો ગયા હૈ. હમ પાઠકોં
કો એક ઐસી હી સંસ્થા કા પરિચય દેના ચાહતે હૈં.

બંબઇ (માટુંગા) કા શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ ભારત-
વર્ષ કી ઉન ઇની-ગિની સંસ્થાઓ મેં એક હૈ, જો અત્યાચાર-
પીડિત, સમાજ કે દ્વારા ત્રસ્ત ઔર જબર્દસ્તી પાપ કે માર્ગ પર
ઢકેલ દી જાનેવાલી હિન્દૂ સ્ત્રિયો ઔર અસહાય બચ્ચોં કી રક્ષા
કર કે દેશ કી અમૂલ્ય સેવા કર રહા હૈ. આશ્રમ કી પ્રથમ વાર્ષિક
રિપોર્ટ (૧ માર્ચ, સન્ ૧૯૨૮ ઇ૦ સે ૩૧ દિસમ્બર સન્ ૧૯૨૮

૯૦ તક) હમારે સામને હૈ. રિપોર્ટ સે પતા લગતા હૈ કિ ઉક્ત સંસ્થા ને નૌ મહીનોં મેં ૨૯ સ્ત્રિયોં ઔર ૨૧ બચ્ચોં કા ઉદ્ધાર કિયા. ઇન પ્રાણિયોં કો યદિ ઉપયુક્ત અવસર પર આશ્રમ કી સહાયતા ન મિલી હોતી તો ઇનમેંસે અધિકાંશ સ્ત્રિયાં યા તો ઇસાઇ યા મુસલમાન હો જાતીં યા પાપ કે ગહરે પંક મેં ફંસ કર આજન્મ કલુષિત જીવન વ્યતીત કરને કે લિયે બાધ્ય હોતી. ઇસી પ્રકાર સંરક્ષિત બાલકોં મેં સે અનેક બાલક ભૂખ ઔર પ્યાસ સે તડપ કર પ્રાણ ગંવા દેતે. આશ્રમ કે દ્વારા રક્ષિત પ્રાણિયોં મેં સભી જાતિયાં કી સ્ત્રિયાં ઔર બચ્ચે હૈં, પર બડે દુઃખ ઔર પરિતાપ કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ ઉનમેં બ્રાહ્મણોં કી—જો અપનેકો સબકા પૂજ્ય ઔર વ્યવસ્થાપક કહને મેં લજ્જિત નહીં હોતે—સ્ત્રિયોં કી સંખ્યા સબસે અધિક હૈ. ઇનમેંસે કઇ સ્ત્રિયાં કી દશા તો ઇતની દર્દનાક થી કિ ઉસે સુન કર કિસી ભી આત્મસમ્માનયુક્ત પુરુષ કા મસ્તક લજ્જા ઔર ખેદ સે અવનત હુએ બિના નહીં રહ સકતા.

એક બ્રાહ્મણી યુવતી કી માઁ ઉસકી બાલ્યાવસ્થા મેં હી પરલોક સિધાર ગઇ. ઉસકે બાદ ઉસકે પિતા ને ઘર મેં એક દૂસરી સ્ત્રી રખ લી ઔર ઉસકી બડી બહિન, જો વિધવા હો ગઇ થી, પિતા કો છોડ કર એક મુસલમાન કે સાથ રહને લગી. ઉસ યુવતી કા વિવાહ ૧૫ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હુઆ; પર એક દિન કે લિયે ભી વહ સુખ ઔર શાન્તિપૂર્વક જીવન ન બિતા સકી. સસુરાલ મેં ઉસે પતિ તથા સાસ–સસુર કે અત્યાચાર સહને પડતે ઔર પિતા કે ઘર મેં પિતા તથા ઉસકી પ્રેમિકા કે અસહ્ય દુર્વ્યવહારોં કા શિકાર હોના પડતા. ઉસે પ્રાયઃ ભૂખોં રહના પડતા ઔર વહ નિર્દયતાપૂર્વક પીટી જાતી. જબ યે અત્યાચાર એકબારગી અસહ્ય હો ઉઠે, તબ એક દિન વહ અભાગિની ભાગ કર અપને એક રિશ્તેદાર કે ઘર ગઇ; પર હિન્દૂ–સમાજ કો ધિક્કાર હૈ ! ઔર શત–શત ધિક્કાર હૈ હિન્દૂ–સમાજ કી વ્યવસ્થાપક બનનેવાલી બ્રાહ્મણ જાતિ કો !! ઉસ હત્યારે રિશ્તેદાર ને યુવતી કો બડી રુખાઇ ઔર ઘૃણા કે સાથ ઉસી સમય અપને ઘર સે બાહર નિકાલ દિયા. અકેલી, ભયાતુર, ભૂખ ઔર પ્યાસ સે છટપટાતી હુઇ બેચારી અસહાય રેનલી રેલ સ્ટેશન પર પહુંચી ઔર ભૂખ કે મારે જબ ઉસસે ન રહા ગયા, તબ વિવશ હો કર ઉસને રેલવે કે એક ચપરાસી સે કુછ માંગે. મગર ચપરાસી મુસલમાન થા; ઉસને તત્કાલ કુછ પૈસોં કે સાથ સહાનુભૂતિ દિખાઇ; ઉસે ખાને કે લિયે ભોજન ઔર પહનને કે લિયે વસ્ત્ર દિયા. વહ યુવતી ઉસકે સાથ શાન્તિપૂર્વક રહને લગી. જિસ સમય યુવતી કે બાપ કો ઇસ બાત કા પતા લગા, ઉસ સમય ઉસે આશ્ચર્ય–

જાતિ કી 'લજ્જા-નાક' કી રક્ષા કરને કી ખૂબ આઈ ! વહ ઘોર દુઃખોં રોદન સહા ઔર અપની જાતિ કો લાત કર ઉસને પુનઃ ઉસી અત્યાચારમય વાતાવરણ મેં ક્ષુધા, લજ્જા, અપમાન ઔર ઉપવાસ સહન કરને તથા નિર્દયતાપૂર્વક માર ખાને કે લિયે છોડ દિયા. ફલ યહ હુઆ કિ બેચારી યુવતી પુનઃ ઘર સે ભાગ કર રેલવે કે મુસલમાન અપરાધી કે યહાં ચલી ગઈ. શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ કે એક કાર્યકર્તા ને યુવતી કી દયનીય દુર્દશા દેખી ઔર ઉસકા ઉદ્ધાર કિયા. ઇસ સમય વહ આશ્રમ મેં પવિત્રતા ઔર પ્રસન્નતાપૂર્વક નિવાસ કર રહી હૈ ઔર શિક્ષા પ્રાપ્ત કરકે અપને જીવન કો સુધારને કા પ્રયત્ન કર રહી હૈ.

યહ હૈ હિન્દુ-સમાજ કા નગ્ન તાણ્ડવ ! ઔર કિતના કલુષિત હૈ ઇસ સમાજ કા વ્યવસ્થાપક બનનેવાલી બ્રાહ્મણ-જાતિ કા આંતરિક જીવન !! ક્યા કાશી કા બ્રાહ્મણ "મહાસમ્મેલન" પુનઃ બ્રાહ્મણ-જાતિ કે પતિત કપૂતોં કે દ્વારા હોનેવાલે ઇસ નિન્દનીય ઔર રાક્ષસી કર્મ કો ભી શાસ્ત્રાનુમોદિત ઠહરાવેગા !

આશ્રમ ઇસ પ્રકાર કી અત્યાચારપીડિત હિન્દુ-મહિલાઓં ઔર અનાથ બાલકોં કા ઉદ્ધાર કર કે દેશ કી જો અમૂલ્ય ઔર પ્રશંસનીય સેવા કર રહા હૈ, ઉસકે લિયે હમ આશ્રમ કો હૃદય સે બધાઈ દેતે હૈં, ઔર આશા કરતે હૈં કિ પ્રત્યેક સચ્ચા સમાજ-સેવી ઔર શુદ્ધ-હૃદય સે હિન્દુ જાતિ કા હિત ચાહનેવાલે સ્ત્રી ઔર પુરુષ આશ્રમ કી સહાયતા કરને મેં અપની શક્તિભર કુછ ભી ઉઠા ન રખેંગે. આશ્રમ મેં સ્ત્રિયોં કે પઢાને-લિખાને ઔર ઉન્હેં સિલાઈ તથા મોજા બુનને કી કલા સિખાને કા બહુત હી ઉત્તમ પ્રબંધ હૈ. આશ્રમ હિન્દુ જાતિ કી આપદ્ગ્રસ્ત સ્ત્રિયોં કી, ચાહે ઉનકી સંખ્યા કિતની હી અધિક ક્યોં ન હો, રક્ષા ઔર ઉદ્ધાર કરને કે લિયે સદા પ્રસ્તુત હૈ. પ્રસવ કરાને કા ભી પ્રબંધ કિયા જાતા હૈ. ઐસી ઉપયોગી સંસ્થા કી સહાયના કરના પ્રત્યેક હિન્દુ કા પરમ કર્તવ્ય હૈ. જિન મહાશયોં કો આપદ્ગ્રસ્ત સ્ત્રિયોં ઔર અનાથ બાલકોં કા પતા લગે, ઉન્હેં આશ્રમ કે મંત્રિયોં કો શીઘ્ર હી ઉનકી અવસ્થા કી સૂચના દેની ચાહિયે. લક્ષ્મી કે સપુત્રોં કા યહ ભી કર્તવ્ય હૈ કિ વે આશ્રમ કી પ્રબંધસમિતિ કે સહાયક, સંરક્ષક આદિ બન કર ધન સે આશ્રમ કી સહાયતા કરેં. ઇસ આશ્રમ કા પ્રબંધ બંબઇ કી હિંદુ વીમેન્સ રેસ્કયુ હોમ સોસાઇટી કી ઓર સે કિયા જાતા હૈ. ઐસી ઉપયોગી ઔર સેવાપરાયણ સંસ્થા કા પ્રબંધ કરને કે લિયે હમ ઉક્ત સોસાઇટી કે સદસ્યોં ઔર ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓં કો ભી હૃદય સે બધાઈ દેતે હૈં. (જાન્યુઆરી-૧૯૩૦ ના "ચાંદ"માંથી)

૫૭-નારાયણી સેના!

(લેખકઃ-શ્રી. બૈજનાથજી મહોદય)

પરમાત્મા કે પ્રતિ અનન્ય પ્રેમ કા નામ હી ભક્તિ હૈ. ભક્ત અપને આરાધ્ય દેવ કો કેવલ સિંહાસન પર હી નહીં દેખતા, વહ તો સારી જડચેતન સૃષ્ટિ મેં ઉસકા દર્શન કરતા હૈ. ભક્ત સર્વ સખા હોતા હૈ, દલિત-પીડિતોં કા વહ બંધુ હૈ, કૃપણ કી તરહ વહ આધ્યાત્મિક સંપત્તિ કો એકત્ર કરતા હૈ; પર ઉસકી ભાંતિ વહ કેવલ અકેલા હી ઉસકા ઉપભોગ નહીં કરતા, વહ ઉસે અપને ભાઈયોં મેં બાંટને કે લિયે અપને જ્ઞાન ઔર દિવ્ય દૃષ્ટિ દ્વારા ઉનકી સેવા કરને કે લિયે માતા કી ભાંતિ વ્યાકુલ રહતા હૈ. ગજ કી પુકાર સુન કર ભગવાન શેષશય્યા કો છોડ, ગરુડ કી પરવા ન કર પૈદલ હી દૌડ પડે. દેશ મેં જબ કિ ચારોં ઓર દારિદ્ર ઔર દુઃખ કા સમુદ્ર ઉમડ રહા હૈ, ઉસ પરમાત્મા કે સચ્ચે ભક્ત કો કૈસે ચૈન પડ સકતી હૈ? હમારે દેશ મેં ધર્મ ઔર કર્મ કા નાશ હો રહા હૈ. ઇસકા કારણ ક્યા હૈ? યહી કિ લોગોં કો પેટભર ભોજન તક નહીં મિલતા. 'ભૂખે ભજન ન હોઈ ગોપાલા.' સમાજ અનેક વ્યસનોં ઔર વ્યભિચાર મેં આકંઠ ફંસા હુઆ હૈ. સર્વ કૃપાલુ સાધુઓં કો છોડ કર ઉસે ઇસ દુઃખગર્ત સે કૌન ઉઠા સકતા હૈ? ભારત કો અપને વીતરાગી સાધુ-સમુદાય કા અભિમાન હૈ. યહ લાખોં કી સંખ્યા મેં નારાયણી સેના અગર ચાહે તો ક્ષણભર મેં હી સારે સંસાર કી કાયાપલટ કર દે; પર આજ ઉસકા પ્રાણ ભક્તિ નહીં, ભિક્ષા ઔર ભાંગગાંજા હો રહા હૈ, ઔર ભી અનેક બુરાઈયાં ઉસમેં હૈં. ઇસ નારાયણી સેના કો જગાને કે લિયે હી આજ યહ પુકાર કી જા રહી હૈ. હે અમોઘવીર્યશાલિની નારાયણી સેના! અપની મોહનિદ્રા સે જાગ. ભક્તિ કા દૂસરા નામ અકર્મણ્યતા નહીં હૈ, ગાંજે ઔર ભાંગ કે બલ પર કિયા ગયા મનોવિજય આત્મહત્યા નહીં તો આત્મવિસ્મૃતિ અવશ્ય હી હૈ. અપને કર્તવ્ય કો પહચાન! મોહાંધ હો અપને માલિક કો છોડ કર તૂને દુર્યોધન કા પક્ષ ગ્રહણ કર લિયા હૈ. સમય પર જાગ, પહલી નારાયણી સેના કી ભાંતિ ઇસ બાર તૂ ભી ગલતી ન કર.

("કલ્યાણ"ના એક અંકમાંથી)

૫૮—જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય

(લેખક—[illegible])

આ આચાર્યે અપરિગ્રહવ્રત વિષે લખેલું સંક્ષિપ્ત 'મંગળપ્રભાત'માંથી લઈએ છીએ—"અપરિગ્રહને અસ્તેયની સાથે સંબંધ છે. જે મૂળમાં ચોરેલું નથી તે અનાવશ્યક સંઘરવાથી ચોરીના માલ જેવું થઈ જાય છે. પરિગ્રહ એટલે સંચય અથવા એકઠું કરવું. સત્યશોધક—અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે. પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતો નથી. તેને "જોઈતી" વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે, એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો સમજીએ કે, આપણને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે, આપશે. ઓલિયા અને ભક્તોનો આ અનુભવ છે. રોજના પૂરતું જ રોજ પેદા કરવાના ઈશ્વરી નિયમને આપણે જાણતા નથી, અથવા જાણતા છતાં પાળતા નથી. તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી થતાં દુઃખો અનુભવીએ છીએ. ધનાઢ્યને ત્યાં તેને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; જ્યારે તેને અભાવે કરોડો રખડે છે, ભૂખે મરે છે, ટાઢે ઠરે છે. સૌ પોતાને જોઈતોજ સંગ્રહ કરે તો કોઈને તંગી ન આવે ને સૌને સંતોષ રહે. આજ તો બન્ને તંગી અનુભવે છે. કરોડપતિ અબજપતિ થવા મથે છે, તોયે તેને સંતોષ નથી રહેતો. કંગાલ કરોડપતિ થવા ઇચ્છે છે; કંગાલને પેટપૂરતુંજ મળવાથી સંતોષ પેદા થતો જોવામાં નથી આવતો; પણ કંગાલને પેટપૂરતું મેળવવાનો અધિકાર છે અને સમાજનો તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો ધર્મ છે. તેથી તેના અને પોતાના સંતોષને ખાતર ધનાઢ્યે પહેલ કરવી ઘટે. તે પોતાનો અત્યંત પરિગ્રહ છોડે તો કંગાલને પોતા પૂરતું સહેજે મળી રહે ને બન્ને પક્ષ સંતોષનો પાઠ શીખે."

"આદર્શ—આત્યંતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જે દિગંબર છે તેનોજ હોય; એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ઘર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે. અન્ન તો તેને રોજ જોઈશે તે ભગવાન આપી રહેશે; પણ આ અવધૂત સ્થિતિને તો કોઈકજ પહોંચી શકે. આપણે સામાન્ય કોટિના સત્યાગ્રહી જિજ્ઞાસુ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને જેમ બને તેમ નિત્ય આપણો પરિગ્રહ તપાસીએ ને ઓછો કરતા જઈએ. ખરા સુધારાનું, ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર—અને ઇચ્છાપૂર્વક ઘટાડો છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ, તેમ તેમ ખરું સુખ ને ખરો સંતોષ વધે છે, સેવાશક્તિ વધે છે. આમ વિચારતાં ને વર્તતાં આપણે જોઈશું કે, આપણે આશ્રમમાં ઘણો સંગ્રહ એવો

કરીએ છીએ, કે જેની આવશ્યકતા સિદ્ધ નહિ કરી શકીએ; અને એવા અનાવશ્યક પરિગ્રહથી પડોશીને ચોરી કરવાની લાલચમાં ફસાવીએ છીએ. અભ્યાસથી મનુષ્ય પોતાની હાજતો ઘટાડી શકે છે, ને જેમ ઘટાડતો જાય છે તેમ તે સુખી, શાંત અને બધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે."

"કેવળ સત્યની–આત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતાં શરીર પણ પરિગ્રહ છે. ભોગેચ્છાથી આપણે શરીરનું આવરણ ઉભું કર્યું છે ને તેને ટકાવી રાખીએ છીએ. ભોગેચ્છા અત્યંત ક્ષીણ થાય તો શરીરની હાજત મટે; એટલે મનુષ્યને નવું શરીર ધારણ કરવાપણું ન રહે. આત્મા સર્વવ્યાપક હોઇ શરીરરૂપી પાંજરામાં કેમ પૂરાય ? એ પાંજરાને ટકાવવા સારૂ અનર્થો કેમ કરે ? બીજાને કેમ હણે ? આમ વિચાર કરતાં આપણે આસંતિક ત્યાગને પહોંચીએ છીએ, અને શરીર છે ત્યાંલગી તેનો ઉપયોગ કેવળ સેવાને અર્થે કરતાં શીખીએ છીએ. તે એટલે લગી કે, તેનો ખરો ખોરાકજ સેવા થઈ પડે છે. તે ખાય છે, પીએ છે, સૂએ છે, બેસે છે, જાગે છે, ઉંઘે છે તે બધું સેવાનેજ અર્થે. આમાંથી ઉત્પન્ન થતું સુખ ખરૂં સુખ છે, ને આમ કરતાં મનુષ્ય છેવટે સત્યની ઝાંખી કરશે. આ દૃષ્ટિએ આપણે સૌ આપણો પરિગ્રહ વિચારી લઇએ.

આટલું યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે, જેમ વસ્તુનો તેમ વિચારનો પણ અપરિગ્રહ હોવો જોઇએ. જે મનુષ્ય પોતાના મગજમાં નિરર્થક જ્ઞાન ભરી મૂકે છે તે પરિગ્રહી છે. જે વિચાર આપણને ઇશ્વરથી વિમુખ રાખે અથવા ઇશ્વરપ્રતિ ન લઈ જતા હોય તે બધા પરિગ્રહમાં ખપે ને તેથી ત્યાજ્ય છે. આવી વ્યાખ્યા ભગવાને ૧૩ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની આપી છે, તે આ પ્રસંગે વિચારી જવી ઘટે છે. અમાનિત્વ ઇત્યાદિને ગણાવીને કહી દીધું છે, તેની બહારનું જે બધું તે અજ્ઞાન છે. આ ખરું વચન હોય–ને એ ખરૂં છેજ–તો આજે આપણે ઘણું જે જ્ઞાનને નામે સંઘરીએ છીએ તે અજ્ઞાનજ છે, ને તેથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. મગજ ભમે છે, છેવટે ખાલી થાય છે, અસંતોષ ફેલાય છે અને અનર્થો વધે છે. આમાંથી કોઈ મંદતાને તો નહિજ ઘટાવે. પ્રત્યેક ક્ષણ પ્રવૃત્તિમય હોવી જોઇએ. પણ તે પ્રવૃત્તિ સાત્વિક હોય, સત્ય તરફ લઇ જનારી હોય. જેણે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તે એક ક્ષણ પણ મંદ રહી શકેજ નહિ. અહીં તો સારા નરસાનો વિવેક શીખવાનો છે, સેવાપરાયણને એ વિવેક સહેજે પ્રાપ્ત છે."

(તા. [illegible]-૧૯૩૦ ના "નવજીવન"માંથી

५९–भारत में सुखसमृद्धि का समय

(શ્રીયુત ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય ને મધ્યયુગીન ભારત કા અંગ્રેજી મેં ઇતિહાસ લિખા હૈ વહ તીન ભાગોં મેં પ્રકાશ હુઆ હૈ. ઉસકા હિંદી મેં અનુવાદ ભી હો ગયા હૈ. ઉન્હોંને ઇસકે પ્રથમ મેં સન્ ૬૫૦ સે સન્ ૧૨૦૦ તક કે ભારત કા ઇતિહાસ વર્ણિત હૈ. ઇસ કાલ મેં સન્ ૮૦૦ સે સન્ ૧૦૦૦ કે બીચ કે ભારત કે ઇતિહાસ કો વૈદ્ય મહોદય ને ભારત કા સુવર્ણકાલ માના હૈ. ઉસ કાલ મેં ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કી ક્યા અવસ્થા થી, ઇસકા વર્ણન ઉસ ગ્રંથ કે જિસ પ્રકરણ મેં આયા હૈ ઉસીકા કુછ સંક્ષિપ્ત અંશ યહાં ("સરસ્વતી" અક્ટોબર ૧૯૩૦ સે) દિયા ગયા હૈ.)

ભારત કે આજ તક કે ઇતિહાસ મેં ઇ૦ સ૦ ૮૦૦–૧૦૦૦ (વિ૦ ૮૫૭–૧૦૫૭) ઇન દો શતાબ્દિયોં જૈસા ચૈન–અમન, સમૃદ્ધિ ઔર સુખ કા કાલ કિસી અન્ય શતાબ્દી મેં દેખ નહીં પડતા. ઇન શતાબ્દિયોં મેં ભારત પૂર્ણ સ્વતંત્ર થા ઔર દેશભર મેં સમૃદ્ધિ ઔર શાન્તિ કા સામ્રાજ્ય થા. ધાર્મિક પરિસ્થિતિ નિર્વિઘ્ન થી. સમગ્ર દેશ મેં એક હી ધર્મ પ્રચલિત હોને સે જનતા મેં વૈમનસ્ય કા અભાવ ઔર એકતા દેખ પડતી થી. વિભિન્ન જાતિયોં મેં ભેદભાવ ન હોને કે કારણ વિરોધ કી ગુંજાઇશ નહીં થી. સેના કા પ્રબંધ ઉત્તમ થા. ઇસ કારણ વિદેશી આક્રમણ કા ભય નહીં થા ઔર રાજ્યવ્યવસ્થા ભી પ્રજા કે લિયે સુખકર થી. ઐસી સમૃદ્ધિ ઔર શાન્તિ કા સમય કદાચિત્ વૈદિક યુગ અથવા બુદ્ધ કે પૂર્વ રહા હો. પરંતુ બૌદ્ધ કાલ સે લે કર આજ તક કે બીચ મેં ઇસ પ્રકાર કે સુવર્ણકાલ કા પતા નહીં ચલતા.

ઇસ સર્વાંગ–સુંદર સમય કે હર એક પહલૂ પર વિચાર કરના આવશ્યક હૈ. ઇસ સમય કી સબ સે અધિક મહત્ત્વ કી બાત યહ હૈ કિ સમગ્ર દેશ મેં એક હી ધર્મ કા પ્રભાવ થા. કુમારિલ ભટ્ટ ઔર શંકરાચાર્ય ને વૈદિક ધર્મ કા (વૈદિક વિધિ ઔર વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન દોનોં કા) પુનરુજ્જીવન કર દિયા થા. ઇસ નવીન ધર્મ–મત મેં સાંપ્રદાયિક મત–ભેદ ભી ઉત્પન્ન નહીં હુએ થે. ઇસસે સમસ્ત જનતા કી એક હી વૈદિક ધર્મ મેં અટલ શ્રદ્ધા થી. વહ ઇસ હદ તક પહુંચ ગઇ થી કિ દેશ મેં કહીં બૌદ્ધ દેવાલય નહીં દેખ પડતે થે. બૌદ્ધ ધર્મ કી તરહ જૈન ધર્મ કા પૂરા પતન નહીં હુઆ થા. ઇસ કારણ ઉસકા પ્રભાવ કહીં કહીં દેખ પડતા થા. ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ અથવા રાજપૂતાના મેં પ્રચાર ન હોને સે ઉસકા કોઇ મહત્ત્વ નહીં થા. સારાંશ, ઉસ સમય ભારતવર્ષભર મેં એક હી ધર્મ કા—વૈદિક ધર્મ કા—

પ્રભાવ થા; સાંપ્રદાયિક પંથ, મતભેદ યા કલહ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા. શંકરાચાર્ય કા અદ્વૈત મત સર્વમાન્ય થા ઔર સમાજ મેં યદ્યપિ શિવ, વિષ્ણુ, ભગવતી, આદિત્ય અથવા ગણપતિ કી વિભિન્ન ઉપાસનાયેં પ્રચલિત થીં, તથાપિ વિભિન્ન દેવતાઓં કે ઉપાસકોં મેં દ્વેષબુદ્ધિ અથવા અપને હી ઉપાસ્યદેવ કે વિષય મેં હઠ યા દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા.

હિંદૂધર્મ કી વર્તમાન ઔર તત્કાલીન પરિસ્થિતિ મેં એક અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ ભેદ હૈ, જિસકે કારણ તત્કાલીન લોગ હમારી અપેક્ષા અધિક સુખી થે. હિંદૂ ધર્મ કી સામાજિક ઇમારત બહુત પ્રાચીન કાલ સે વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા કી ભિત્તિ પર ખડી કી ગઈ હૈ. પરંતુ ઉસ વ્યવસ્થા કા સ્વરૂપ ઇસ સમય બહુત અવ્યવસ્થિત ઔર ઉદ્વેગજનક હો ગયા હૈ.

ઉસ સમય બ્રાહ્મણોં-બ્રાહ્મણોં અથવા ક્ષત્રિયોં-ક્ષત્રિયોં મેં કોઈ ભેદભાવ નહીં થા. વૈશ્યોં મેં ભી ભેદભાવ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા. હમ પહલે બતા ચૂકે હૈં કિ ઉત્તરભારત કે રાજપૂત ક્ષત્રિયોં ઔર દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રીય ક્ષત્રિયોં મેં બરાબર રોટી-બેટી કા વ્યવહાર પ્રચલિત થા. યહી નહીં, તબ રાજપૂતોં કે ૩૬ કુલોં કી ગિનતી તક નહીં હુઈ થી. જાતિયોં મેં ભેદભાવ ન હોને ઔર ઉનકી અનેક ઉપજાતિયાં ન બનને સે ઉસ સમય દેશ મેં સુખશાંતિ વિદ્યમાન થી.

ઉસ સમય બ્રાહ્મણગણ ક્ષત્રિય-વૈશ્યોં ઔર ક્ષત્રિયગણ વૈશ્યોં કી બેટી બ્યાહ સકતે થે. અનુલોમ વિવાહ સે ઉત્પન્ન હુઈ સંતાન માતા કે વર્ણ કી સમઝી જાતી થી, ઉસકી કોઇ સ્વતંત્ર જાતિ નહીં બની થી. યદિ ઐસી જાતિયાં બનતી તો ઉસી સમય કિતની હી ઉપજાતિયાં હો જાતી. કહીં કહીં તો એક હી વિપ્ર કી બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રાણી ઔર વૈશ્ય જાતિ કી સ્ત્રિયાં ઔર ઉનકી તીનોં વર્ણોં કી સંતાન દેખ પડતી થી. સબ સંતાન એકત્ર લાલિત-પાલિત હોને સે ઉનમેં ભેદભાવ નહીં ઉત્પન્ન હોતા થા. સબ કુટુંબી એકસાથ બૈઠ કર ભોજન કરતે થે. માંસભક્ષણ કા નિષેધ ન હોને સે સબકા આહાર એક થા. એક હી પાત્ર સે સબ પાની પીતે થે, અતઃ સ્પર્શાસ્પર્શ કા ભી વિચાર નહીં થા. સબ સંતાન કે વ્રતબંધન આદિ સંસ્કાર એકત્ર ઔર સમાન રૂપ સે હોતે ઔર સબ વેદાધ્યયન કરતે થે. તબ લોગોં કી ધારણા નહીં થી કિ વેદાધ્યયન કા અધિકાર કેવલ બ્રાહ્મણોં કો હી હૈ. આજ-કલ બ્રાહ્મણોં કે છુઆછૂત, વેદાધિકાર આદિ કે હઠ સે ક્ષત્રિયાદિ ઉનસે ભીતર હી ભીતર વિદ્વેષ રખતે હૈં, ચાહે ઉપર સે ભલે હી આદર પ્રકટ કરતે હોં. તબ ઐસી દશા નહીં થી. તબ તીનોં જાતિયોં કો વેદાધિકાર થા, તીનોં કા ખાનપાન એક થા, અનુલોમ વિવાહ પ્રચલિત થે ઔર છુઆછૂત કા આડંબર

નહીં થા. ઇસસે વૈર-વિરોધ કે લિયે કહીં અવકાશ નહીં રહ ગયા થા ઔર સમાજ કે પ્રેમબંધન સુદૃઢ તથા સુસ્થિર થે.

ઉસ સમય શૂદ્રોં કે સાથ સામાન્યતઃ વિવાહ-સંબંધ નિષિદ્ધ હોને પર ભી કુછ શૂદ્રોં કે સાથ ત્રિવર્ણોં કા ખાનપાન-સંબંધ થા. શૂદ્ર બહિષ્કૃત નહીં સમઝે જાતે થે. આજકલ પવિત્ર બ્રાહ્મણ શૂદ્ર કી છાયા ભી સ્પર્શ નહીં કરતા, ખાન-પાન કી તો બાત હી દૂર હૈ. તબ યહ બાત નહીં થી. પંચમ અથવા અતિશૂદ્રોં કો છોડ, અન્ય શૂદ્રોં કે સાથ,--જિનકા કૃષિકર્માદિ કે અવસર પર નિકટ સંબંધ આતા થા,--તીનોં વર્ણોં કે લોગ ખાન-પાનાદિ વ્યવહાર કરતે થે.

જિસ સમય કા હમ વિચાર કર રહે હૈં; ઉસ સમય ભિક્ષાવૃત્તિ સે જીવિકા-નિર્વાહ કરનેવાલોં કા અભાવ થા. ક્યા યહ ઉસ સમય કી સુસ્થિતિ કા નિદર્શક નહીં હૈ! બૌદ્ધ ધર્મ કે ઉદય સે દેશ મેં જો ભલી-બુરી પ્રથાયેં પ્રચલિત હુઈં, ઉનમેં સબસે બુરી પ્રથા ભિક્ષાવૃત્તિ કી થી. બૌદ્ધ ધર્મ કે ઉત્કર્ષકાલ મેં બૌદ્ધ વિહારોં મેં ભિક્ષુ બસતે ઔર ગાંવોં મેં ભિક્ષા માંગ કર ઉદર-પૂર્તિ કરતે થે. બૌદ્ધોં કે સમય મેં જહાં તહાં ભિખારિયોં કી ભરમાર હો ગઇ થી. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા પંથ નષ્ટ હુયે એક દો શતાબ્દિયાં ભી નહીં બીતી થીં કિ શૈવ ઔર વૈષ્ણવ ગુસાઇયોં તથા વૈરાગિયોં કે પંથોં કા ઉદય હુઆ. યે લોગ ભી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કી તરહ અવિવાહિત રહ કર મઠોં ઔર મંદિરોં મેં નિવાસ કરતે થે ઔર ભિક્ષાવૃત્તિ સે જીવિકાનિર્વાહ કરતે. વિચારણીય સમય મેં ઇન પંથોં કા દૌર-દૌરા નહીં થા ઔર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા અંત હો ગયા થા. ઇસ કારણ દેશ મેં ભિક્ષાચર્ય કા ઉપદ્રવ બહુત હી કમ થા.

પ્રાચીન સમય સે ભિક્ષાવૃત્તિ નિંદનીય માની ગઈ હૈ. કુછ વિશિષ્ટ બ્રાહ્મણોં કો હી ભિક્ષા કા અધિકાર દિયા ગયા થા, કિંતુ ઉનકી ભી ધાર્મિક વૃત્તિ દેખી જાતી થી. સબ બ્રાહ્મણ ભિક્ષા નહીં માંગ સકતે થે. અધર્મી યા અશિક્ષિત બ્રાહ્મણ ભિક્ષા માંગને કે અધિકારી નહીં થે. એક સ્મૃતિ મેં ઐસે બ્રાહ્મણોં કો ભિક્ષા દેનેવાલે ગ્રામ કો દંડ દેને કી વ્યવસ્થા હૈ; ક્યોંકિ ઇસ પ્રકાર કી ભિક્ષા યા દાન સે ચોરી કા સમર્થન હોતા હૈ—"तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदो हि सः।" જબ બ્રાહ્મણોં કે લિયે ઇતના કડા નિયમ થા, તબ અન્ય વર્ણોં કે લિયે તો કહના હી ક્યા હૈ. ભિક્ષાવૃત્તિ કે સંબંધ મેં ઇતના કડા બંધન હોને કે કારણ હી સબ વર્ણોં કે લોગ અપને પૂર્વપરંપરાગત ધંધોં સે હી જીવિકા નિર્વાહ કરતે થે; ઉન્હેં અન્ય કોઇ ઉપાય નહીં થા. બ્રાહ્મણ પ્રાયઃ ધર્માચરણ મેં હી અપના કાલક્ષેપ કરતે થે, નહીં તો ક્ષાત્રવૃત્તિ સે જીવિકા-નિર્વાહ કરતે

ઔર વિવશ હો કર હી ખેતી કરતે થે. અસ્તુ, ઉસ સમય ભિક્ષાવૃત્તિ નિષિદ્ધ માની જાને કે કારણ કોઈ નિકમ્મા નહીં રહને પાતા થા. જિસ દેશ મેં નિરુદ્યોગિયોં કા આદર કમ હોતા હૈ, ઉસ દેશ કે ઉત્કર્ષ મેં સંદેહ હી ક્યા રહ જાતા હૈ ?

બૌદ્ધ ધર્મ સે હિંદૂ સમાજ કો લાભ ભી કમ નહીં હુયે હૈં. હિંદૂ ધર્મ કે હી કુછ મૂલ સિદ્ધાંતોં પર બૌદ્ધ ધર્મ ને ઇતના અધિક જોર દિયા કિ લોગ ઉન્હેં બૌદ્ધ સિદ્ધાંત હી સમઝને લગે. બહુત પ્રાચીન કાલ સે હિંદૂ તત્ત્વજ્ઞાન મેં પુનર્જન્મ ઔર કર્મવાદ કે સિદ્ધાંત દૃઢ હૈં. બૌદ્ધ ધર્મ ને દોનોં કા ઐસા સુંદર ઔર પ્રભાવશાલી મેલ મિલાયા કિ યહ નીતિ કે સંવર્ધન મેં બહુત હી ઉપયોગી સિદ્ધ હુઆ. ઇન દો તત્ત્વોં કી હી નીંવ પર બૌદ્ધ ધર્મ ને નીતિ કા ભવ્ય મંદિર નિર્માણ કિયા, જિસસે હિંદૂ સમાજ નીતિ કે અત્યુચ્ચ શિખર પર બિરાજમાન હૈ. તત્કાલીન વિદેશી વ્યાપારિયોં ઔર પ્રવાસિયોં ને હિંદૂઓં કી ઈમાનદારી કી ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કી હૈ. યહ કહને કી આવશ્યકતા નહીં કિ સર્વસાધારણ લોગોં કી ઉત્તમ નીતિમત્તા હી સમાજ કા બહુમૂલ્ય સદ્ગુણ સમઝી જાતી હૈ.

બૌદ્ધધર્મ ને હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા નિષેધ કિયા, યહ ઉસકા દૂસરા ચિરંતન ઔર અનુકૂલ પરિણામ હૈ. બૌદ્ધધર્મ કા અંત હો ગયા, પરંતુ ઉસકે અહિંસા ધર્મ કા લોગોં પર ઇતના અધિક પ્રભાવ પડા કિ અબ હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા પુનઃ પ્રચાર હોના અસંભવ હો ગયા હૈ. બૌદ્ધધર્મ ને વેદોં કે સંબંધ મેં લોગોં કી શ્રદ્ધા શિથિલ કી થી, વહ મીમાંસકોં ને ફિર દૃઢમૂલ કર દી; પરંતુ ઉનસે વેદપ્રણીત હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા પુનરુજ્જીવન કરતે ન બના. હમારે કથન કા યહ તાત્પર્ય નહીં કિ અગ્નિહોત્રસહિત સભી યજ્ઞાદિ કર્મ લુપ્ત હો ગયે થે. હમારે કથન કા આશય યહ હૈ કિ હિંસાપ્રધાન વૈદિક કર્મોં કા બૌદ્ધોં કે સમય મેં જો હ્રાસ હુઆ, ઉસકા ફિર ઉદય ન હો સકા. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોં કા વ્યક્તિ સે સંબંધ રહતા હૈ, સમાજ કે લિયે ઉનકા કુછ ભી મહત્ત્વ નહીં; કિંતુ બડે બડે યજ્ઞોં કે સંબંધ મેં યહ બાત્ નહીં હૈ. બડે યજ્ઞોં કા બડા આડંબર હોતા હૈ. ઉનમેં શક્તિ ઔર ધન કા બહુત વ્યય હોતા હૈ. ઉનકી ક્રિયાયેં (વિધિયાં) ભી બહુત પેચીલી હોતી હૈં, કેવલ ધની લોગ હી યથાસાઙ્ગ યાગ-યજ્ઞ કર સકતે હૈં. અશ્વમેધ, રાજસૂય જૈસે યજ્ઞ રાજાઓં કે સિવા કોઇ કર હી નહીં સકતા. ઇન યજ્ઞોં કે લિયે સંગ્રામ ભી હો જાતે ઔર સમાજ મેં અકારણ અશાન્તિ ઉત્પન્ન હોતી હૈ. પરલોક મેં ઇન યજ્ઞોં સે જિતના પુણ્યલાભ હોના સંભવ હૈ, ઉસસે કહીં અધિક લોગોં

કી પ્રત્યુત્પત્તિ નહીં હો જાતી હૈ, જૈસે [illegible] કે [illegible]
કો દેશ કા નિરર્થક [illegible] ઔર [illegible] [illegible]
દેશ મેં [illegible] કી વૃદ્ધિ હુઈ. [illegible]
હમેં ખેદ હૈ કિ ઉસ સમય કે નયે રાજપૂત [illegible] ને [illegible]
[illegible] મત નહીં કિયે થે.

આશ્ચર્ય યહ હૈ કિ [illegible] સમાજ કા [illegible] કી ચર્ચા હોને ઔર પંડિતોં તથા બ્રાહ્મણોં કી [illegible] ન દેને કે કારણ ધાર્મિક [illegible] કે લિયે અવકાશ નહીં થા. [illegible] કે અભાવ [illegible] ન હોને કે કારણ ઉસ સમય [illegible] નહીં થા. સમાજ કા [illegible] કરનેવાલા [illegible] કા ક્ષય નષ્ટ હો જાને ઔર સમાજ કી નૈતિકતા [illegible] હો જાને કે કારણ સમાજ કી પરિસ્થિતિ [illegible] થી ઔર [illegible] આક્રમણોં [illegible] હો જાને કે કારણ દેશ મેં [illegible] નહીં હોતે થે.

તત્કાલીન સમાજ કી આર્થિક અવસ્થા ભી સંતોષજનક થી. ઉસ સમય કે વૈભવ કા વર્ણન કરને કે બદલે યદિ વૈભવ-માનક બાતોં કે અભાવ કા વર્ણન કિયા જાય તો વર્તમાન સમય મેં વૈભવ નષ્ટ કરનેવાલી કૌનસી બાતેં પ્રચલિત હૈં, ઇસકા જ્ઞાન પાઠકોં કો હો જાયગા. સંસાર કે ઇતિહાસ કા અવલોકન કરને પર એક યહી સિદ્ધાંત અબાધિત રૂપ સે નિકલતા હૈ કિ જિસ દેશ પર કિસી દૂસરે દેશ કે લોગોં કા કિસી રૂપ મેં અધિકાર હો જાતા હૈ, ઉસ દેશ કી સંપત્તિ ક્ષીણ હો જાતી હૈ. ફિર વહ દેશ યા તો ધીરે ધીરે દુર્દશાગ્રસ્ત હો જાતા હૈ યા એક બાર હી નષ્ટ હો જાતા હૈ. પરંતુ જિસ સમય કા હમ વિચાર કર રહે હૈં, ઉસ સમય સિંધ પ્રાંત કે અતિરિક્ત ભારત કે કિસી ભાગ મેં ઐસા અન્યાય નહીં થા. ઉત્તર, દક્ષિણ ઔર પૂર્વ મેં સ્વતંત્ર રાજ્ય થે. કન્નૌજ, માલખેડ ઔર મુંગેર કે સામ્રાજ્ય સ્થાનીય વંશોં કે હી અધિકાર મેં હોને કે કારણ ઉન પ્રાંતોં કે હિતસંવર્ધક થે. મરાઠોં કા પ્રભુત્વ બંગાલ પર અથવા બંગાલ કા પ્રભુત્વ આસામ પર નહીં થા. કાઠિયાવાડ ઔર ઉત્તર ગુજરાત કન્નૌજ કે અધિકાર મેં થા, કિંતુ અંત મેં ગુજરાત મેં "ચાવડા" રાજપૂત ઘરાને કી સ્વતંત્ર સ્થાપના હોને પર કાઠિયાવાડ ગુજરાત કા ભી સ્વાધીન રાજ્ય હો ગયા. કન્નૌજ કા પ્રભુત્વ અન્યત્ર ભી નિકટવર્તી સ્થાનોં પર થા, પર ઉસે કોઈ પરાયા નહીં સમઝતા થા. દક્ષિણ કે રાજ્યોં કી ભી યહી અવસ્થા થી. દક્ષિણ મેં રાષ્ટ્રકૂટોં કા સમ્રાટ્કુલ થા ઔર ઉસકા પ્રભુત્વ સમસ્ત દક્ષિણ પ્રાંત પર થા. ઉસકી છત્રછાયા મેં અનેક માંડલિક રાજા થે, પર વે આંતરિક રાજ્યપ્રબંધ મેં પૂર્ણતઃ

સ્વતંત્ર થે. ઉન્હેં કેવલ વિશેષ અવસર પર સમ્રાટ્ કે દરબાર મેં ઉપસ્થિત હોના ઔર યુદ્ધ કે સમય સમ્રાટ્ કી સહાયતા કરની પડતી થી. એક અરબી પ્રવાસી ને તો યહાં તક લિખા હૈ કિ ભારત કે પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ઉસ પ્રાંત કે રાજા હી રાજ્ય કરતે હૈં.

દેશભર મેં જિસ પ્રકાર પરાધ સત્તા કા કહીં બંધન નહીં થા, ઉસી પ્રકાર જનતા કો ક્લેશ મેં ડાલનેવાલી અવ્યવસ્થિત રાજ્યપ્રણાલી ભી નહીં થી. ઇસકા પ્રધાન કારણ ઉસ સમય કી કર-ગ્રહણ કી સુંદર રીતિ હૈ. કૃષક ઉત્પન્ન હુએ ધાન્ય કા છઠા ભાગ સરકાર કો દેતે થે ઔર ફસલ તૈયાર હોને પર સરકારી અધિકારી ઉસે વસૂલ કરતે થે. અવર્ષણ આદિ કે કારણ યદિ પૈદાવર કમ હુઇ, તો સરકાર કો ભી ઉસી હિસાબ સે અન્ન મિલતા થા. નકદ કર વસૂલી મેં સરકાર કો સુભીતા રહતા હૈ, કિંતુ ધાન્ય કે રૂપ મેં કર દેના કિસાનોં કો નહીં અખરતા ઔર વે નંગે-ભૂખે નહીં રહને પાતે. ઉસ સમય કૃષિ કે અતિરિક્ત અન્ય કોઈ કર નહીં થા. યહ હમ કહ ચુકે હૈં કિ જંગલ યા આબકારી કા વિભાગ તબ નહીં બના થા. અન્ય કરોં કે ન હોને સે જનતા કરભાર કે તલે દબી નહીં થી. ઉસ સમય બેગાર કી પ્રથા અવશ્ય થી, કિંતુ ઉસસે કૃષકોં કો કોઇ કષ્ટ નહીં થા. અરબી પ્રવાસિયોં કે વર્ણનોં સે સબ સે મહત્ત્વ કી બાત યહ માલૂમ હોતી હૈ કિ રાજ્ય કે અંતઃસ્થ શત્રુ ચોર-ડાકુઓં કા દેશ મેં ભય નહીં થા. કન્નૌજ રાજ્ય મેં ઇનકો કડે દંડ દિયે જાતે થે. અતઃ વહ રાજ્ય ઇન ઉપદ્રવિયોં સે બિલકુલ નિશ્ચિંત થા. ઇનકે ઉપદ્રવ સે બચને કા પ્રબંધ પૂર્વ ઔર દક્ષિણ કે રાજાઓં ને ભી કન્નૌજ કે અનુકરણ પર હી કિયા થા.

દેશ કે અનર્થ કા સબસે પ્રબલ કારણ ઉસ પર હોનેવાલા વિદેશિયોં કા આક્રમણ હૈ. ભારતવર્ષ પર અનાદિકાલ સે આજ તક બરાબર વિદેશિયોં કે આક્રમણ હોતે આયે હૈં. પરંતુ ઇસા કી નવવીં ઔર દશવીં શતાબ્દી કી વિશેષતા યહ હૈ કિ ઇન દોનોં શતાબ્દિયોં મેં કિસી ભી વિદેશી ને ભારત પર ચઢાઈ નહીં કી. અરબોં ને સિંધ પ્રાન્ત અપને અધિકાર મેં કર લિયા થા, પરંતુ વે આગે નહીં બઢ સકે; ક્યોંકિ ઉનકી શક્તિ આપ હી ક્ષીણ હો ચલી થી. તબ તુર્ક મધ્ય-એશિયા મેં હી થે. ઉન્હેં ભારત કી અટૂટ સંપત્તિ કા પતા નહીં થા. પરચક્રોં સે ઉસ સમય ભારત બિલકુલ બચા હુઆ થા. રાષ્ટ્રકૂટ અથવા પાલોં કે બીચ જો યુદ્ધ યા આક્રમણ હુયે ઉનમેં કિસીકા યહ ઉદ્દેશ્ય નહીં થા કિ વિપક્ષી કા રાજ્ય હી હડપ લિયા જાય અથવા પ્રજા કો પીડા પહુંચાઈ જાય. વે એક દૂસરે પર કેવલ અપના પ્રભુત્વ સ્થાપન કરના ચાહતે

થે. એક દલ જબ હાર સ્વીકાર કર લેતા તો યુદ્ધ ઉસી સમય બંદ હો જાતા થા. યોરપ મેં ઇસા કી પંદ્રહવીં ઔર સોલહવીં શતાબ્દી મેં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, જર્મની ઔર સ્પેન મેં અપના અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરને કે લિયે જૈસે યુદ્ધ હુયે, ઠીક વૈસે હી યુદ્ધ ભારત મેં નવીં ઔર દસવીં શતાબ્દી મેં હુયે થે.

યહ બાત નહીં કિ પ્રાચીન યુદ્ધનીતિ કા કભી ઉચ્છેદ નહીં હોતા થા. કભી કભી હોતા ભી થા. કૃષિ કી હાનિ હોતી હી થી ઔર કભી કભી કદાચિત્ વિજિત પ્રદેશ ભી ઉદ્ધ્વસ્ત હો જાતે થે; પરંતુ ઓરોં કે આક્રમણોં કે પશ્ચાત્ હી યહાં ઐસી બાતેં હુઈ થીં. બહુત પ્રાચીન કાલ સે ભારતીય યુદ્ધોં મેં અનીતિ કા બતૌર અપવાદ કે રૂપ મેં હી હોતા થા. 'શત્રુ કો જર્જર કરના, ઉસકે પ્રાન્તોં કો ઉદ્ધ્વસ્ત કર ઉસકી શક્તિ નષ્ટ કર દેના,' આદિ બાતેં ભારતવાસિયોં ને ઓરોં સે સીખી થીં. રાષ્ટ્રકૂટોં કે ગોવિંદરાજ ને કન્નૌજ કો ઐસા ધ્વસ્ત કિયા કિ વહાં કે સુંદર પ્રાસાદોં કે સ્થાન પર ઘાસ કા જંગલ હો ગયા ઔર ઉસકા કુશસ્થલી નામ સાર્થક (અન્વર્થક) હો ગયા. ધ્યાન મેં રખને યોગ્ય બાત યહી હૈ કિ ઐસી ઘટનાયેં પહલે નહીં, મુસલમાનોં કે આક્રમણોં કે પશ્ચાત્ હી હુઈ.

યુદ્ધોં સે અનેક હાનિયાં હૈં, પરંતુ ઇસ બાત કો ભી ન ભૂલના ચાહિયે કિ મર્યાદિત યુદ્ધ રાષ્ટ્ર કે અભ્યુદય ઔર ઉન્નતિ કે કારણ હોતે હૈં. છોટે મોટે યુદ્ધોં સે જનતા મેં વીર્યસ્ફૂર્તિ બની રહતી ઔર શૌર્યવૃત્તિ જાગરિત રહતી હૈ. લોગોં મેં ધૈર્યાદિ ગુણોં ઔર કલ્પનાશક્તિ કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ. પરંતુ યુદ્ધ મેં અનુદારતા અથવા ક્રૂરતા ન હોની ચાહિયે. ઇસા કી નવીં ઔર દસવીં શતાબ્દી મેં ઇસ પ્રકાર કે (અનુદાર ઔર ક્રૂર) યુદ્ધ વિશેષ નહીં હુયે, ઇસ કારણ હમ ઇન દોનોં શતાબ્દિયોં કા કાલ તેજસ્વી ઔર બલશાલી માન સકતે હૈં. ("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

૬૦—हजरत मुहम्मद का जन्मदिवस

એક મુસલમાન લેખક અપને પત્ર મેં લિખતે હૈં:—

"સુપ્રસિદ્ધ અરાજકવાદી બેકુનિન ધર્મ-બહિષ્કાર કે લિયે સબસે બડી દલીલ યહ પેશ કરતા થા કિ ધર્મ કા ઉદ્દેશ્ય તો સંસાર મેં શાન્તિ કા રાજ્ય સ્થાપિત કરના હૈ, લેકિન ઉસકે સબબ સે જિતની અશાન્તિ હુઈ હૈ, ઉતની ઔર કિસી સબબ સે નહીં. ઇતિહાસ ઇસ દાવે કી સચાઈ કા સાક્ષી હૈ. લેકિન હમ પૂછેંગે કિ ક્યા યહ ચીજ ધર્મ થા? યદિ શાન્તિ કે પૂજારી હજરત ઈસા કે નામ માત્ર કે અનુયાયી ઈસાઇયતકી આડ લે કર ગરીબ

આદમિયોં તથા નિર્બલ જાતિયોં પર અત્યાચાર કરેં, તો ક્યા ઇસસે ઇસાઇ ધર્મ પર ધક્કા લગ સકતા હૈ? દર અસલ બાત યહ હૈ કિ રૂઢિયોં, કુરીતિયોં, ક્રૂરતા તથા સંકીર્ણતા ને ધર્મ કે નામ પર બહુત જુલ્મ ઢાયે હૈં.

ઇસી પ્રકાર હમ પૂછ સકતે હૈં કિ વહ કૌનસી ચીજ થી, જિસને માનવપ્રેમ કે અવતાર હજરત મુહમ્મદ કે અનુયાયિયોં કો ઇતના સંકીર્ણ હૃદય બના દિયા કિ વે તમામ ગૈર-મુસલમાનોં કો વધ્ય સમઝને લગે? ઔર કિસ વસ્તુ ને ભગવાન રામ ઔર કૃષ્ણ, બુદ્ધ ઔર મહાવીર કે વંશજોં કો ઇતના અનુદાર બના દિયા કિ વે અપને હી ભાઇયોં કો અછૂત ઔર પશુતુલ્ય માનને લગે? ફિર ભી યહી કહના પડતા હૈ કિ દર અસલ ગલતી યહ હુઇ કિ લોગ ધર્મ ઔર રૂઢિવાદ કો એક હી ચીજ માનને લગે, ઔર ઇસી કારણ ઉનકા ધર્માધર્મ કા જ્ઞાન જાતા રહા.

કિતને અફસોસ કી બાત હૈ કિ એક હજાર વર્ષ સે સાથ-સાથ રહને પર ભી હિંદૂ ઔર મુસલમાન એકદૂસરે કી સંસ્કૃતિયોં કે વિષય મેં બિલકુલ અનભિજ્ઞ હૈં. હિંદૂ મુસલમાનોં કો મહમૂદ ગજનવી તથા તૈમુર કે અનુયાયી માનતે રહે ઔર ઉધર મુસ્લિમ ઉન્હેં ફિર ઉનકે વંશજ કહતે રહે. નાનક ઔર કબીર ને અવશ્ય હિંદૂ-મુસલમાનોં કો મિલાને કા પ્રયત્ન કિયા, પર ઉનકે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોં કી નદી પંથવાદ કે રેગિસ્તાન મેં જા કર વિલાન હો ગઇ. અબુલ ફઝલ ઔર ફૈઝીને 'દીને ઇલાહી' મજહબ ઇસી ભાવ સે પ્રેરિત હો કર પ્રચલિત કિયા, પર વહ ભી પનપને ન પાયા. સરમદ ઔર દારા શિકોહ કી ઉદારતા મુલ્લાઓં કી કોપાગ્નિ મેં ભસ્મ હો ગઇ.

ઇસ કહાની કો દો-સૌ વર્ષ બીત ગયે, પર આજ તક સાંસ્કૃતિક એકતા કે મહત્ત્વ કો હમ લોગોં ને ન પહચાના. કાંગ્રેસ આદિ સંસ્થાઓં, રાજનીતિક એકતા કે લિયે છ-તોડ કોશિશ કરતી રહીં, પર સાંપ્રદાયિકતા કી જડ પર કુઠારાઘાત કરનેવાલી સાંસ્કૃતિક એકતા કે લિયે ઉન્હોંને ભી પ્રયત્ન નહીં કિયા.

સાંપ્રદાયિકતા કો દૂર કરને કા એક ઉત્તમ ઉપાય યહ હૈ કિ હિંદૂ-મુસલમાન એક દૂસરે કે ધર્મ કા ધ્યાનપૂર્વક ઔર સહાનુભૂતિ કે સાથ અધ્યયન કરેં, ઔર એક દૂસરે કે મહાત્માઓં કે ચરિતો કો પઢેં. મુસલમાનોં કો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જન્મોત્સવ મેં ભાગ લેના ચાહિયે ઔર હિંદૂઓં કો હજરત મુહમ્મદ કે જન્મ-દિવસ કે જલસે મેં શરીક હોના ચાહિયે. જિસ તરહ ગીતા કા સંદેશ કેવલ હિંદૂઓં કે લિયે હી નહીં, વરન્ સમસ્ત સંસાર કે મનુષ્યો કે લિયે હૈ, ઉસી પ્રકાર હજરત મુહમ્મદ સિર્ફ મુસલમાનોં કો હી નહીં, બલ્કિ સમસ્ત માનવજાતિ કો અપની વાણી

સુનાને આતે થે. આગામી સાલ યા ઇસ અવસર (જ્યુબિલી અવસર) પર સંસાર કે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોં મેં ઉનકા જન્મોત્સવ મનાયા જાયેગા. ક્યા હી અચ્છા હો, યદિ હિંદ ભી ઇસ અવસર પર સંમિલિત હો કર ઉસ મહાત્મા કે પ્રતિ અપની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરેં ઔર ઇસ પ્રકાર ઉસ સાંસ્કૃતિક યોજના કી નીંવ ડાલેં, જિસકે આધાર પર સુખી ઔર સમૃદ્ધ સ્વાધીન રાષ્ટ્રીય-જીવન તૈયાર કિયા જા સકે."

લેખક કે પ્રસ્તાવ કા હમ હૃદય સે સમર્થન કરતે હૈં. ઇસ વિષય પર હમ અપને વિચાર અન્યત્ર પ્રકાશિત કર ચુકે હૈં, ઇસ લિયે અધિક લિખને કી આવશ્યકતા નહીં.

(જૂન-૧૯૩૦ના "વિશાલ ભારત"માંથી)

૬૧-વાયુયાનોં કા મુકુટમણિ

પદદલિત જર્મની સંસાર કા સર્વપ્રધાન વિજ્ઞાનવિદ્યા-સંપન્ન દેશ હૈ. અભી ઉસને એક સબસે બડા ઔર અત્યંત વિચિત્ર વાયુયાન બનાયા હૈ. ઉસ વાયુયાન કા નામ 'ડી. ઓ. એક્સ.' રક્ખા ગયા હૈ. ઇસકે નિર્માણકર્તા ડાનિયર બંધુ હૈં. લગભગ ૨૦ વર્ષોં સે વાયુયાન સંબંધી વિષયોં સે આપકા સંબંધ હૈ.

ઇસ વાયુયાન કી સબસે બડી વિશેષતા તો યહ હૈ કિ ઇસકા આકાર બહુત બડા હૈ. જિસ જહાજ કે દ્વારા કોલંબસ ને અટલાંટિક મહાસાગર પાર કર કે નઇ દુનિયા કા પતા લગાયા થા ઉસસે યહ ૪૦ ફુટ અધિક લંબા હૈ. ઉસકે પંખ કી લંબાઈ ૧૪૩ ફુટ હૈ ઔર ૬,૩૬૦ હાર્સ-પાવર કી શક્તિ કે ઇંજિન ઇસકો સંચાલિત કરતે હૈં.

ઇસકે અતિરિક્ત યહ યાન બહુત-સા સામાન ભી લે જા સકતા હૈ. ૧૨૬ મનુષ્યોં કો લાદ કર લે જાનેવાલા યહી સર્વપ્રથમ વાયુયાન હૈ. અભીતક જેપલિન કે દ્વારા કેવલ ૮૪ આદમી જા સકે થે.

બડે હી આશ્ચર્ય કી બાત હૈ કિ ન કેવલ સમુદ્ર પર હી બલ્કિ વાયુમંડલ મેં ભી જર્મની ને સંસાર કે અન્ય દેશોં કો હરા દિયા. અભી અધિક દિન નહીં હુયે જબ જર્મની કે "બ્રીમન" નામક જહાજ ને અપની તીવ્ર ગતિ સે સમુદ્ર કી સતહ પર પ્રતિદ્વન્દ્વિતા મેં વિજય પાઇ થી. "ગ્રાફ જેપલિન" નામક જર્મન હવાઇ જહાજ સંસાર કા એકમાત્ર હવાઇ જહાજ હૈ, જિસને ૨૦ દિનોં મેં સંસાર કી પરિક્રમા કર દિખાઇ હૈ ઔર અબ ડાનિયર જર્મન-બંધુઓં ને સંસાર કે બાજાર મેં સબસે બડા, સબસે ભારી ઔર સબસે અધિક મનુષ્યોં કો લે જાનેવાલા વાયુયાન બના ડાલા. ઇસીકો અધ્યવસાય કહતે હૈ ("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

૬૨—आ ते ज्ञातिवरा के आवरूना कांकरा?

ક્યાં છે યુવાનો?

યુવાનો એટલે આવતી કાલના વારસો! ઘરડાઓ એટલે ગઈ કાલનાં માનવી. આવતી કાલે શું થશે? આ સવાલનો જવાબ આજના કામ ઉપર છે. જેણે આજ ગુમાવી તેણે કાલ ગુમાવી. ઘરડાઓ આજ ગુમાવવા બેઠા છે, યુવાનોને તેમ કરવું નહિ પાલવે!

જગત ઝૂઝે છે, દેશભરના યુવાનો આગળ ધપે છે, ત્યારે હિંદુસમાજનાં જાળાં કોણ ખંખેરશે? કોણ સાફ કરશે? મસીદના હોજનું પાણી બળાત્કારે હોઠે અડે એટલે વટલાવાય! કૉલેરા, મરકી, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝાના રોગે ધણી અકસ્માતથી મરણ પામે એટલે ચૂડા ભાગવાના શરૂ થાય! પાડાને દુઃખ અને પખાલીને ડામ! પ્રભુનાં બે પગ, બે કાન, બે હાથવાળાં બાળકોને ન અડકાય અને કૂતરાં, બિલાડાં, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી જેવા ગાયભક્ષકોની નીરાંતે પગચંપી થાય અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે! હિંદુધર્મને નામે! પિતૃલોકને સ્વર્ગમાં અનામત ડબ્બો (રીઝર્વ) મળે, પાપના ઢગલામાં દટાયેલા પૃથ્વી ઉપર ઝંપવાવારો નહિ પણ બાપડાને પરભવના સુખ સારુ પાછળ રહેલાંઓ 'ઘી–દૂધ'ની ધારાના અભિષેક જેવા જ્ઞાતિવરાના છંટકાવ કરે! અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે! ઉજળા હિંદુ ધર્મને નામે!

આ બધો દંભ, પોપલીલા, ન્યાયના નામનાં નાટક ક્યાં સુધી નભવાનાં? ક્યાંસુધી ટકવાનાં? ક્યાં સુધી આવા સેતાની ચરખામાં સમાજને પીલાતો જોયાં કરવાનો? વેદ–ઉપનિષદનું ધોળું પૂંઠું કે કાળું પૂંઠું છે તેનું ભાન નહિ, અંની લાજ લૂંટાતાં ઘરઝૂણો ખોળે, મંદિરના દેવને પંપાળવાના બહાને માલમલીદાનાં સંકેતસ્થાન રચવા માંડે, આવા શામજી રામજી ભુક્કાચોરોની કંપની શાસ્ત્રની, ધર્મની વાતો કરે તેમને ક્યાં સુધી બરદાસ કરવાના છે? બધા દુઃખનું મૂળ ગરીબાઈ છે. આર્થિક મુસ્કેલી છે. ધનની વિટંબણા છે. દૂધ-ઘી ખાવા નથી. દિવસમાં બે ટંક પેટપૂર જમાતું નથી. શરીરમાં હાડકાંની હારમાળા થઈ છે; ત્યારે શાસ્ત્ર અને ધર્મ!

શરીરની રક્ષા કરવા, ધર્મની ધ્વજા ફેરવવા અને સાચાં શાસ્ત્રોની ઝાંખી કરવા નકામા જ્ઞાતિવરા બંધ કરો!

[illegible]

બાહુબળ આવે, અને હિંદુત્વની સડી રહી પડેલી ભાવનાને જાગ્રત કરવાનો જુસ્સો આવે એજ પ્રભુ ઇશ્વરને પ્રાર્થના અને એજ ઇચ્છા !

ડાહ્યાઓનો ખોરાક "મૂર્ખા !"

હિંદુસ્તાનના લોકોને આજકાલ કેટલીક જળો વળગી છે કે જે નિરંતર લોહી ચૂસવાનો ધંધો આદરી રહી છે. કૉલેરા, મરકી, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, તાવ, મેલેરિયા, કોગળિયું, પ્લેગ આ સૌ એક પ્રકારની જળોજ ગણાય. આમાં જ્ઞાતિવરાની 'રૂઢિ' મોટી જળો છે. આપણાં પુરાણોમાં એક કથા છે કે, ભસ્માસુર નામના રાક્ષસને દરરોજ એક શરીર લડવા જોઇએ. આને સારૂ તેણે તપ કર્યું. આખરે શિવજી પ્રસન્ન થયા. તેણે વરદાન મેળવ્યું કે "જેના માથા ઉપર હું હાથ મેલું તે બળીને ભસ્મ થાય." શિવજી સાથેજ તે પછી બાટક્યો, અને શિવજીને માથેજ હાથ મેલવા આવ્યો. શિવજી નાસીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા. શ્રીકૃષ્ણે મોહિનીનું રૂપ લીધું, અને નાચવા માંડ્યું. ભસ્માસુર મોહમાં પડ્યો. તેને મોહિનીના રૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણને પરણવાનું મન થયું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું 'તું મારા જેવો હાથ મૂકી નાચે એટલે પરણું.' આમ કરતાંજ ભસ્માસુરનો હાથ પોતાનાજ માથા ઉપર મેલાયો. ભસ્માસુર શિવજીના વરદાન અનુસાર બળીને ભસ્મ થયો. આમ ભસ્માસુર પોતાની રચેલી ભૂલભુલામણીમાં ફસાયો અને મરણ પામ્યો. આજે હિંદુસમાજની સ્થિતિ કંઈ આવીજ થઇ રહી છે, એટલે હિંદુસમાજ પોતેજ પોતાને ખાઈ રહ્યો છે. હિંદુસમાજની ચડતી સારૂ કરવામાં આવેલા નીતિનિયમના કાયદા કેટલાક સ્વાર્થી લેભાગુ ઉદરંભરી પંડિતોએ વિપરીત અર્થમાં સમાજ સમક્ષ રજુ કરી દીધા છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, સાચાં શાસ્ત્રો, સાચો ધર્મ અને સાચી ધર્મપ્રણાલિકાને નામે મીંડું થતું જાય છે, અને પોપટિયાં શાસ્ત્રો, કપોલકલ્પિત ધર્મ અને જૂની બે ત્રણ સૈકાની ખરેડવાળી અર્થવિહીન રૂઢિનો ગુલામ આખો સમાજ થઇ રહેલો છે. શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે કે, સવારમાં આઠ વાગે ઉઠવું, બીડીઓ પીવી, ચાહ પીવો, ગાંજો ફૂંકવો, તેર વર્ષથી ઓછી ઉમ્મરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં, તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો, ગૃહસંસારના ધુંસરામાં બાપડી અંને મોએ પોતાને પરાણે 'પતિદેવ' કહેવરાવવાનો લહાવો લઈ લેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું કયાં લખ્યું છે કે, બારમા તેરમા ખુબ અચ્છી રીતે કરી મરણ પાછળ મેજશોખનો ઓરિયો મરનારને ભોગવવાનો બાકી રહ્યો હોય તો તેમની પાછળ જમણવારનો રાક્ષસી ખર્ચ કરી પૂરો કરી દેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું કયે સ્થળે લખ્યું છે કે, દાસીનો સાથ કરતા પણ વધારે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી ઉપર જતી, યા તો પોતાના પ્રાણનું પડીકું બાંધી સુવાવડના યમદ્વારમાં દાખલ થતી સ્ત્રીના સીમંત ઉપર ખુબ ચુરમા અને મોદકનો

મહાપ્રસાદ ઉડાવવો અને પેટ ઉપર હાથ ફેરવી ઓડકાર આવે અથવા વાછૂટ થાય ત્યાંસુધી ગોરણિયા ગળામાં ઓકેજ રાખવા? ખરૂં કહીએ તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર એટલે વેદ, ઉપનિષદ્, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને મીમાંસાને ગણી શકાય. આમાંય કોઇએ પાછળથી ઘાલઘૂસલ કરી શ્લોક લખી લીધા હોય તો ભગવાન જાણે! તે છતાં આ ગ્રંથોમાં કેવળ વિધિસંસ્કાર અને ધાર્મિક ક્રિયા સિવાય 'લાડુ–જમણ–ઘીની ધાર–ચૂરમાં–દૂધપાક'નાં કોઇ ઠેકાણે દર્શન થતાં નથી. જેમને દર્શન થતાં હોય તેમને ચેલેંજ કરૂં છું કે, એકાદ સંસ્કૃત લીટી, શ્લોક અને પેરો તો બતાવો! પછી આપણે શાસ્ત્રની વાતોનો વિચાર કરીશું. શાસ્ત્રની ફિલસુફીને નામે ભોળા લોકોની અંધશ્રદ્ધાનો લાભ લઇ બાપડાં ઘેટાંઓને કતલખાનામાં ધકેલવાં હોય તો તેવા ધરીયા ગુરુ મહારાજોની સાથે અમારે કજીયો નથી! જે દેશમાં દગલબાજીવાળા ડાહ્યાઓનો ખોરાક મૂર્ખાઓ છે, ત્યાં મૂર્ખાઓને સમજાવનાર જગતમાં કોઇજ નથી. સિવાય તેમની જાગ્રત બુદ્ધિની જિજ્ઞાસા!

'શાસ્ત્ર'ની વ્યાખ્યા

આપણાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કેવળ સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયાં છે. વળી તેમાં વ્યાવહારિક ધર્મ અને શાશ્વત–સનાતન–સદાનો ધર્મ એવા બે વિભાગ રાખેલા છે. જેઓની નજર આ રીતે શાસ્ત્ર વાંચવાની હોય છે, તેમને કેવળ સત્ય જડી આવે છે. પરંતુ જેઓ ખાલી દેખાવ, મિથ્યા પાંડિત્ય અને વિવાદકળાના શોખની ખાતર શાસ્ત્રોને ઉપરટપકે વાંચવાની તસ્દી લે છે; તેઓને કાં તો ધર્મને નામે ધતિંગનું અજીર્ણ થાય છે, અથવા કાં તો ધર્મને નામે પોપલીલા ચલાવી પાખંડના પૂજારી બની જઇ પ્રસાદના પડિયા ઉડાવવા ભક્તોને ભંભેરવાનો ધંધો લઇ બેસે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, **सत्यान्नास्ति परो धर्मः।** (સત્ય સિવાય બીજો કોઇ ધર્મ નથી.) અથવા **अहिंसा परमो धर्मः।** (અહિંસા સૌથી મોટો ધર્મ છે.) આ બે દાખલાઓમાં સાચીજ રીતે ખરા ધર્મનું રહસ્ય છે. અને તે રહસ્ય સનાતન–સદાસર્વદા–હમેશને સારૂ છે. અને તેથી તે શાશ્વત ધર્મનો સિદ્ધાંત થયો. પરંતુ પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓ આજકાલના ભૂદેવો જેવા ઉસ્લુ ન હતા અથવા તેમને પાપી પેટને સારૂ ટેક મૂકીને પાઘડીનો વળ ફેરવવાનો હતો નહિ. તેમને સરવણીના ખાટલાનો સરસામાન જોઇતો ન હતો. અથવા તેમને જીવતાં જાગતાં ગરીબોના ગળાં ઉપર છરી ફેરવનારાઓને સારૂ મરણ પામ્યા પછી બ્રહ્મભોજન કે પિતૃભોજન કરી સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડાં નહોતાં રાખવાં. એટલે વ્યવહારમાં અનુકૂળ, ઉપયોગી અને સર્વતોભદ્ર, સૌને સરખી રીતે લાભદાયી થઇ પડે તે સારૂ સિદ્ધાંત રચ્યા કેઃ—

સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્ ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।
પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયાત્ એષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

(સાચું બોલવું પણ સામાને પ્રિય લાગે તેવું બોલવું. અને સામાને ખરાબ લાગે તેવું સત્ય હોય તો પણ ન બોલવું. વળી સામાને સારું લાગે છતાં જૂઠું હોય, તો તે પણ ન બોલવું, એ સનાતન ધર્મ અર્થાત્ હમેશાં આચરણમાં મૂકવાની એ રીત–નિયમ.) આમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સાચું બોલવાની શાશ્વત ધર્મની આજ્ઞાને કોરે કરવાનું ખાતર ધરાવી અને કસાવો. અહિંસા અને પ્રેમને નામે આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ। (સૌ પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મા સમાન માનવો.) આમ કહ્યા છતાંય હિંસક પશુ, વાઘ, સિંહ વગેરેને મારવાની આજ્ઞા કરી. અને જૂ, માંકડ, મચ્છર, સર્પ, વીંછીથી ડરી જવાનું લખ્યું નહિ. અથવા વૈદક શાસ્ત્રમાં વહેલ, ગોકળગાય, ધરોળી વગેરે પ્રાણીઓનો વિધિ અનુસાર વધ કરી દવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું સમજાવ્યું. દિલીપ જેવા રાજાએ ગાયની રક્ષા ખાતર સિંહને આત્મબલિદાન દેવાની તૈયારી બતાવી. મહારાજા મયૂરધ્વજે પોતાના શરીરનું માંસ જોખવા માંડ્યું અને હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ લૂંટાવ્યાં. ગુરુ તેગબહાદુરે શિર રણમાં રોળાવ્યું; સીતાજીએ અશોકવનમાંથી રાવણથી છાનામાના રામ પાસે આવવા ના પાડી. આવા આદર્શ સિદ્ધાંતવાદી સત્ય અહિંસાના ઉપાસકો હમેશાં યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ પૂજ્યપાત્ર છે; પણ તેથી વ્યવહારમાં જે ધર્મ આચરવાનો લખ્યો છે તેની કિંમત જરાએ ઓછી સમજવાની નથી. આજે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો એટલે બાળબોધ લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જેટલું લખ્યું તે સર્વ; અથવા તો ચંડીશાસ્ત્રમાંના દારૂપ્રશંસાના શ્લોકોથી માંડીને બ્રાહ્મણો 'સોમરસ' પીતા હતા, અને શિવજીને ચલમ, ભાંગ, ગાંજો, પ્રિય હતો તેથી ધૂમ્રપાનની જરૂર બતાવનારા પોતાને મનમાને તેમ અર્થ કરે એવો તો છેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો આધ્યાત્મિક અર્થ–રહસ્ય–'શરીરની ઇંદ્રિયોનો સંયમ બાજુએ મૂકી કોઈ અક્ષરશત્રુ ગોટાલો રૂપસુંદરીઓ સાથે મસ્તી કરવા મંડે તો તમાચો ખાય. તેમ હિંદુશાસ્ત્રોને માખણનો લોચો બનાવી મૂર્ખરાજશિરોમણિ મહારાજો મનગમતા અર્થના મોજો ઉડાવે તો તેમને ગરુડપુરાણમાં લખેલી સજા ધર્મરાજાના દરબારમાં ચિત્રગુપ્તના ચોપડે નોંધાયેલી થશે ત્યારે થશે, પણ આજે તો આખો હિંદુસમાજ આવા ભૂખડીબારસ ભામટાઓના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છે. બુદ્ધિથી પર હોય, અક્કલમાં આવે નહિ, સામાન્ય વ્યવહારક્રમથી વિવિધ રીતનું ભિન્ન વર્તન હોય એવું શાસ્ત્રમાં કદી લખેલું હોયજ નહિ. ધોળે દિવસે ઘીની મશાલ લઇ ફરવાનું કોઇ કહે તો તે જેમ અઘરો છે, તેવાજ આબેહૂબ હાસ્ય શાસ્ત્રને નામે ઠગી મઠ–મંદિરમાં રહેનારા ગોલદાજ

ગજરામારૂ ગોલખ સેતાન સાધુઓની છે.

પુરાણા હિંદની સ્થિતિ

કદાચ દલીલની ખાતર એક વખતે માની લઈએ કે, મરણ પાછળનો બારમાં-તેરમાં વગેરેનો ખર્ચ, સીમંતનો ખર્ચ, આણાંઓ-માં જનોઈ દેતી વખતનો ખર્ચ શાસ્ત્રમાં કરવાનું કહેલું છે તોપણ તેથી શું? જે સમયે શાસ્ત્રો લખાયાં તે સમયની હિંદુસ્તાનની હાલત શી હતી અને આજે શી છે તે તો તપાસો! મહાભારતમાં-ના મયદાનવે રચેલા મહેલનું વર્ણન વાંચો, યા તો પાંડવોના અશ્વમેધ યજ્ઞ સમયની ભારતની સંપત્તિ તપાસો! અથવા તો સીતાસ્વયંવરની જાહોજલાલીનું ચિત્ર જુઓ! અને રામરાજ્યા-ભિષેકનો વૈભવ વિચારો તો જણાશે કે, પ્રાચીન ભારતની ધન-વૈભવવિલાસ સામગ્રી અખૂટ અને અતુલ હતી. મહમદ ગિઝનીની હિંદનું જવાહીર લૂટવા કરેલી બાર સવારીઓ, સોમનાથ પ્રભાસ-પાટણના શિવલિંગમાંથી નીકળેલી અઢળક દોલત ક્યાં? નાદિરશા, તૈમુર અને દુરાનીએ લૂટેલું હિંદ ક્યાં? અને ક્યાં આજની હિંદની ગરીબાઈ? અશોકના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં એટલે લગભગ ૨૨૦૮ વર્ષ પહેલાં એક રૂપિયાનું ચોસઠ મણ અનાજ, સોળ મણ દૂધ, ચાર મણ ઘી, આઠ આનાનો ઘોડો, ૭ રૂપિયાનો હાથી અને નોકરને ત્રણ પૈસાનો માસિક પગાર મળતો હતો. અને એક તોલા સોનાની કિંમત ફક્ત ત્રણ આના જેટલી હતી. આજે આ વસ્તુઓની મોંઘવારી કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે? ઈ૦ સ૦ ૩૯૪ થી ઇ. સ. ૪૧૩ સુધીમાં હિંદની મુસાફરીએ આવેલા ફા હ્યાનસિંગ અને હ્યુએન નામના ચીના બુદ્ધિસ્ટ મુસાફરોએ હિંદમાં માલની અતિશય સોંઘવારી અને લોકોને સારૂ 'મફત દવાખાનાં'ની સગવડ હતી, એમ લખ્યું છે. વળી આ સમયમાં કેટલેક ઠેકાણે મફત વસ્તુઓની અદલા બદલી થતી; એટલે કે જેને જે ચીજની [illegible]

ટાંકણે (પૈસે) પાંચ શેર બાજરી, કલ્યાણરાયનો આરો.

એ સમયે એક પૈસાની પાંચ શેર બાજરી વેચાતી હતી. ઈ. સ. ૧૫૩૦ ની સાલમાં એક રૂપિયાનું સાડીબાવીશ શેર ઘી મળતું. ઈ० સ० ૧૬૦૫ માં અકબર બાદશાહના મરણ પહેલાંનો ઇતિહાસ વાંચતાં 'આઈને અકબરી'માં બાર આને અડીમણ મગ તથા મઠ, અને ૭ આને મણ ઘઉં તથા આઠ આને ચોખા મળતા હતા. વળી એક રૂપિયાનું સાડા બારશેર ઘી મળતું હતું. એમ કહેવાય છે કે, દર આવતી સુદી પૂનમને રોજ બિંદુસાર મહારાજા પોતાનો ખજાનો લૂંટાવતા હતા. વળી પુરાતન વણજારાની પોઠોનાં વાવ, તળાવ, કૂવા, ધર્મશાળા વગેરે સાર્વજનિક કામોમાં ઈમારતો પાછળ કેટલો અઢળક પૈસો ખર્ચાયો છે! પાવાગઢ ઉપરનો ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ, આબુનાં વિમળશાનાં દહેરાં, પાલીતાણાનું જૈન મંદિર, અમદાવાદની હઠીસિંગની વાવ, દિલ્હીની જુમ્મા મસ્જીદ, આગ્રાનો તાજમહેલ, અશોકનો લોહસ્તંભ વગેરે જોતાંજ જણાય છે કે આમાંનું કશુંય આપણાથી હાલમાં થઈ શકે એમ છે? હિંદુસ્તાન આજે હિમાલયથી રક્ષાયેલો અને સમુદ્રથી વિંટળાયેલો સુરક્ષિત સ્વરાજ ભોગવતો દેશ નથી. આજે હિંદુસ્તાન કેવળ આર્ય જાતિથી વસાયેલો અખંડ જંબૂદ્વીપ નથી. આજે હિંદુસ્તાનમાં રામચંદ્ર, હરિશ્ચંદ્ર, અશોક, કુમારપાળ, શાલિવાહન જેવા ત્યાગી પ્રજાપ્રેમી રાજાધિરાજો નથી. આજનું હિંદુસ્તાન કંઈક જુદુંજ છે. આજે હિંદમાં પરદેશીઓ ઘુસ્યા છે. પરદેશીઓએ પોતાનો પગદંડો જમાવવા હિંદુ વિ० મુસલમાન, બ્રાહ્મણ વિ० અબ્રાહ્મણ, સ્પર્શ્ય વિ० અસ્પર્શ્ય આમ તેખડાં ઉભાં કર્યાં છે. રેલ્વે, તાર અને વિમાનદ્વારા પરદેશી યાંત્રિક કળાના પ્રભાવે દેશનું હીર ઝપાટાબંધ ચૂસાવા માંડ્યું છે. આજે દેશના રાજામહારાજાઓને વિલાયતના વાયરા વાવા માંડ્યા છે અને પરદેશનાં હવાપાણી રૂચતાં થઈ જઇ ત્યાંનીજ પરદેશી ચીજો પ્રિય થઇ પડી છે. આજે દરેક હિંદીની વ પિંક સરાસરી આવક ફક્ત રૂપિયા સત્તાવીસ જેટલી થઇ રહી છે. જીવનમર્યાદા સરાસરી ૨૪.૫ (સાડીચોવીસ) વર્ષ જેટલી છે. તેવા સમયે જ્ઞાતિવરાને નામે શાસ્ત્રનો ઓથો લઇ, કલ્પિત સ્વર્ગ મેળવવાની ઝંખનામાં પડી, હજારો રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તે આપણા જેવા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી. કદાચ અસલના વખતમાં ધનધાન્યની સોંઘવારી હતી ત્યારે ભાઇઓ ભેગા થઈ જમે એવો આશય ભલે રાખ્યો હોય, પરંતુ આજે સગા ભાઇઓમાં સંપ રહ્યો નથી, અને કાકા ભત્રીજાઓ સરકાર દેવડીએ ચઢી ન્યાય માગે છે; ત્યાં જ્ઞાતિના ભાઇઓ ભેગા બેસી સંપથી અને શાંતિથી જમે એ તો લગભગ દુર્લભજ થઇ પડ્યુ છે. આજે રૂપિયાનું એક-શેર સવાશેર ઘી મળતું હોય ત્યા જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચ કરી દેશના

અનાજપાણીનો જથો એક રાત્રિના વાળુ ખાતર વેડફી નાં
એ ગરીબના મોંમાંથી કોળિયો ખુંચવી લેવા બરાબર છે.

જ્ઞાતિગંગાનો પ્રવાહ (?!)

આપણે અત્યાર સુધી જોયું કે, શાસ્ત્રોને સાચી રીતે જો
તો કોઇ સ્થળે રાક્ષસી જ્ઞાતિવરાની પ્રથાને પોષવા સારૂ, બાર
તેરમાં, સીમંત, જનોઇ કે બીજા પ્રસંગે ધર્મની ખાતર ખર્ચ કર
નું જરાએ લખ્યું નથી. કેવળ ધર્મની ક્રિયા ખાતર કેટલેક ઠેક
અમુક વિધિ લખેલા છે. તેમાં 'અન્ન' એ ઉત્તમ વસ્તુ છે, એ
માની કેટલાકોએ તે વિધિસમયે જમાડવાનું નક્કી કર્યું હશે, અ
તેમાં પુણ્ય માન્યું હશે. પરંતુ આજે

> अन्नदानं महादानम् विद्यादानमविशिष्यते ।
> अन्नाय क्षणिका तृप्तिर्यावत् जीवंत विद्यया ॥

(અન્નદાન મોટું દાન છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક મોટું દા
વિદ્યાદાન છે. અન્નથી તો જીવને થોડોક સંતોષ થાય છે, પર
વિદ્યાથી આખો જન્મારો માણસને તૃપ્તિ થાય છે.) અન્નદા
કરતાં વિદ્યાદાનનું વધારે મહત્ત્વ ગણવાનો વખત આવી લાગ્યો
હિમાલયમાં ગંગોત્રીનું મૂળ છે, તેમ ગરીબાઇમાં આપણી પડતી
મૂળ છે. શું યુવાનોને પૂરતી કેળવણી મેળવવાનાં સાધનો આપણ
પાસે છે? શું તેઓને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાના ફાજલ પૈસ
આપણી પાસે છે? શું તેમને દૂધ-ઘી ખવરાવવાના પણ સાંસા પડત
નથી? પછી શરીરે શિથિલ થાય, મગજે સણકા નાખે, પરીક્ષાન
દિવસોમાં લથડીઆં ખાય અને આખરે નાપાસ થાય તો તેમાં વાં
કોનો છે? આપણા સામાજિક વ્યવહારને નામે ધૂળમાં ઢળી જતાં,
જ્ઞાતિવરામાં ખર્ચાતાં નાણાંનો કે બીજા કોઇનો? એક રાત્રિના
વાળુમાં નાણાંનો દુરૂપયોગ કરવો, તે તો દિવાળીનું દારૂખાનું ફોડી
મલકાવું એના જેવું થયું. હવે જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓની દલીલો
એક પછી એક લઇએ. (૧) પ્રથમ દલીલ એ છે કે, જ્ઞાતિ એ તો
ગંગાનો પ્રવાહ છે. જ્ઞાતિજનો જમે અને આશીર્વાદ આપે
તો પિતૃઓ સ્વર્ગમાં બિરાજે અને તેમનાં સગાંવહાલાં ઉપર
અમી વરસાદના છાંટા નાખે. આ દલીલ કરનારા ડહાપણના
ઈજારદારોને કાં તો જીભનો હરામ ચસ્કો લાગ્યો હોય છે; અથવા
તો જેમને આગળ ગેરું ઉલાળ નથી, પાછળ ગેરું ધરાળ નથી,
એવા બાપડી છોકરા મરી ગયા પછી પરવારીને બેઠેલા હોય છે;
અથવા જેઓ ઘરને આગળે ધંધા સિવાય બેસનારા હોઇ જેમના
છોકરા પરદેશ કમાવા ગયા હોય છે, અને ખાવાને સારૂ પરસેવાનાં
ટીપાં પાડેલ રૂપીઆ મનીઓર્ડરે મોકલે છે; અથવા તો જેમનો
જીવનવ્યવહાર કેવળ પરાનું અન્ન ખાઇને નાગરધાન્યા કરી 'હોક-

નિંદા કરવામાં પૂરીપૂરી એવી ઝઘડીને ચલાવવામાં ખતમ થાય છે; એવા જડભરત આત્મા(!)ઓજ આવી દલીલ કરે છે. તેમને ખબર નથી કે, આજની જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ગંગાનો પ્રવાહ નથી, પણ ગટર કરતાં પણ ભૂંડી થઇ ગઈ છે. કારણ કે ગટરના પાણીથી તો શાક-ભાજી પાકે છે, જ્યારે જ્ઞાતિ સંસ્થાથી અદેખાઇ સિવાય કશું પાકતું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિમુનિઓએ ચાર વર્ણ રચી. બ્રાહ્મણમાં આજે ચોરાશી કરતાં વધારે જાતના બ્રાહ્મણો ક્યાંથી ઘૂસ્યા ? બ્રાહ્મણ-નો છોકરો દારૂ પીએ તોપણ બ્રાહ્મણજ, એ 'ઇજારો-કંટ્રાક્ટ' ક્યાંથી આવ્યો ? ત્રિકાળ સંધ્યા કરવાનીજ જેને બાધા (!) હોય, ચાહી પીધા સિવાય ઘર બહાર નીકળવું નહિ એવીજ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા હોય, તે બ્રાહ્મણ નામને લાયક છે ખરા ! ब्राह्मणो ब्राह्मणं दृष्ट्वा श्वानवत् घुर्घुरायते-બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને સામો મળે તો કૂતરા પ્રમાણે ભસવા માંડે: આટલી બધી તો તેમની હૈયાની હોળી નિરંતર સળગતીજ હોય છે. વળી

> कायस्था कुक्कुटा काका यवनाश्च जातिबन्धनः ।
> चतुर्थं जाति विनश्यन्ति श्वानो सर्पो द्विजो गजः ॥

[કાયસ્થ (નાગર મુત્સદ્દી), કુકડો, કાગડો અને યવન, એ ચાર જાતિ પોતાનું હિત સમજે છે; જ્યારે કૂતરો, સાપ, બ્રાહ્મણ અને હાથી પોતાની જાતિનુંજ નખ્ખોદ કાઢે છે.]

વર્ણાશ્રમશિરોમણિ બ્રાહ્મણોની આ દશા, પછી બીજાનું તો કહેવાનુંજ શું હોય ? સ્વર્ગનો દરવાજો ખોલવાનો ઇજારો ધરાવનાર બ્રાહ્મણવર્ગની આ ગંગાપ્રવાહ (!) જેવી જ્ઞાતિ સંસ્થાનું કાડું તો જુઓ! જ્યાં થડજ સિંચ બળાઇ છે, પછી ઝાડ લીલું શી રીતે રહેવાનું ! એનો તો પડઘોજ છૂટકો; તેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મના અગ્રમુખી બ્રાહ્મણો જ વ્યસન, આળસ અને વહેમની ગળથુથી જન્મથીજ ખાઇ ચૂક્યા છે, ત્યાં ચઢતી ક્યાંથી હોય ? તેથી આજે ખરા બ્રાહ્મણો તો તેમનેજ ગણવાના છે, કે જેઓ જનસમૂહના કલ્યાણ ખાતર શાસ્ત્રોને સાચાં સ્વરૂપે પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી, ચયનાની રૂઢિ-બદ્ધ જ્ઞાતિવશ સામે માથું ઉંચકી ઝુંબેશ ચલાવવા બહાર મેદાને આવે !

આ તો જ્ઞાતિસંસ્થાને 'ગંગાનો પ્રવાહ' માનનારા બ્રાહ્મણોનું વર્ણન થયું: પણ હજુ 'ગંગાના પ્રવાહ' (!) જેવી જ્ઞાતિનું વર્ણન તો બાકી છે. આજની જ્ઞાતિ એ મુખ્ય વર્ણાશ્રમના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ માત્ર છે. વર્ણાશ્રમની ભાવનાનો આજે મુખ્યત્વે જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં લોપ થયો છે. દાખલાતરીકે એક જ્ઞાતિમાં પાંચસો ઘર હોય તો તેમાં વળી તડ પડે એક તડવાળા બીજા તડવાળાને ત્યાં જમે નહિ, કન્યા ન આપે; આ 'ગંગાના પ્રવાહ' (!) જેવી જ્ઞાતિની દશા! વળી અમુક અમુક ગોત્રનો છે, અમુક કુળવાન છે, અમુક

તો દસકો છે એવી નીચ વૃત્તિથી એકબીજાની બોદણી નિંદાનાં છજડાં સિવાય જ્ઞાતિના આગેવાનોમાં આજે બીજું કશુંજ ખટખટતું નથી. બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ માત્ર એક થઇ રોટીબેટી વ્યવહાર શરૂ ન કરે, ત્યાં સુધી કન્યા આપવાવાળાનું ક્ષેત્ર બહુ ટુંકું થવા માંડયું છે. એટલે અભણ, ગાઢારશૂન્ય જડશા સાથે કદળી જેવી કુમળી કન્યાને પરણાવવામાં આવે છે. નથી સંસ્કાર, નથી કેળવણી, નથી સ્વભાવમાં સમાનતા, નથી ઉંમરપ્રમાણ કે નથી જીવનરહસ્યની ચિંતા. કેવળ લાકડે માંકડું વળગાડવાની કળા કરવામાં શૂરાપૂરા જ્ઞાતિના પટેલિયાઓ, કોઇને જ્ઞાતિ બહાર મૂકે, પંક્તિ બહાર કાઢે, એક ઘર જ્ઞાતિમાં ઘટાડે; વધારવાનું તો સ્વપ્નમાં ન સૂઝે; ખૂનની દરગુજરની વાતજ નહિ, પણ કીડીના ઇંડાને કોહોળાનું રૂપ આપી, રજનું ગજ કરી, કાગનો વાઘ બનાવી, ગરીબને ગરદન મારી, તફાવાળાને ત્રાજવે બેસી જઇ, પૈસાદારની શરમમાં અંજાનારા ન્યાયાધીશ બની બેસે અને 'પીઠ ઉપર માર પડવા છતાંય' કાચબાની ઢાલ જેવી પીઠ બનાવી મોંઘા પૈસા જ્ઞાતિજનોને જમણ આપવામાં ખર્ચવા છતાંય જેઓ લાગ આવે ડસવાનાજ છે, તેમને ખવરાવવાથી આશીર્વાદ મળ્યા જાણ્યા છે ? પ્રથમ જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિશાળ મર્યાદા અંકાતી ત્યારે વિશાળતા, ઉદારતા, ક્ષમા અને ધીરજના ગુણો સંસ્થાઓમાં હતા. પહેલાં વર્ણાશ્રમ હતો, જ્ઞાતિસંસ્થાઓ તો ન હતી. એટલેજ વાલ્મીકિ ઋષિ ભીલ છતાં ગુણકર્મને લીધે બ્રાહ્મણ થઇ શકતા. જાબાલી ઋષિ અજ્ઞાત કુલના હતા. માતંગ ચાંડાલ હતો. વસિષ્ઠ વેશ્યાપુત્ર હતા. વિદુરજી દાસીપુત્ર હતા. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં અર્જુન બ્રાહ્મણવેશે આવેલા. સીતાના સ્વયંવરમાં રાવણ બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિય કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા આવેલો. ગર્ગ, શાંડિલ્ય અને કાત્યાયિની ગોત્રો આજે બ્રાહ્મણોનાં છતાં ક્ષત્રિયોમાંથી ઉતરી આવેલાં છે. અગ્નિવંશના રાજપૂતો બ્રાહ્મણપ્રજા છે. નાગકન્યા ઉલૂપીનો અર્જુન સાથે, અને ગ્રીસના સેલ્યૂકસની પુત્રીનો ચંદ્રગુપ્ત સાથે વિવાહ થયો હતો. આ પ્રમાણે હૂણ, સીથિયન, યવન, ક્ષત્ર, તુરષ્ક, મૈત્રિક વગેરે લોકો વિદેશથી આવી હિંદુ પ્રજામાં ભળી ગયા. ક્ષત્રિયવંશી ઋષભદત્તનો સંગમિત્રા સાથે વિવાહ થયો હતો. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં કનોજના બ્રાહ્મણ રાજા રાજશેખરનો વિવાહ ચોહાણ કન્યા અવંતીસુંદરી સાથે થયો હતો. આજે આમાંનું શું છે ? આવા દાખલાઓથી હિંદનો ઇતિહાસ સોના જેવો ઝળકયો ! 'અભડાવું' અને 'વટલાવું' શબ્દો ઘુસ્યા કે હિંદની પરતંત્રતા શરૂ થઇ. પ્રેમની ગંગા ગઇ, સંપની સરિતા સરી ગઇ, એકતાનાં મોજાં ઉડી ગયાં. હુંકાર વધ્યો, વાડાઓ વધ્યા, તફા વધ્યા. તડ વધ્યાં, તાઇફા

જાગ્યા અને આર્યત્વની ભાવના નષ્ટ થઈ. પરદેશી યવનો સામે લડવા નીકળતાં 'માથે અને ભાઈઓ મૂછને મોખરે મૂકો' એટલે રજપૂતો આગળ લાગ્યા.

— સમૂહ તૂટો થયો, જથો નાનો થયો, સંપ્રદાય વટ્યું; એટલે અદેખાઈ જાગી, પક્ષો બાંધી, ટૂંક પેઠો, વેર વધ્યાં, ઝેર જામી ગયાં, કોઈ ઉંચો ચઢ્યો તો તેને પછાડયો. એક આગળ આવ્યો તો તેને પાછો ધકેલ્યો. આમ સંતાકૂકડીની ડાંકડારીની રમત જ્ઞાતિના વાડામાં દેડકાંઓએ આરંભી ! કહો ઘરનાં છોકરાંને વીનો ધાંરો નહિ, નિશાળમાં ભણવાને ફી આપવાનાં ઠેકાણાં નહિ, પરદેશમાં કમાવા મોકલવાને સગવડ સારૂ ટિકિટના પૈસાની તાણાતાણ, તેમાં દેવું કરી વરા કરવામાં આશીર્વાદ આપવાનો હતો ? અને કયા પિતૃઓ સ્વર્ગમાંથી આશીર્વાદ મોકલવાના હતા ? વળી 'ऋण-कर्ता पिता शत्रुः' તેમ દેવું કરનારો બાપ શત્રુતુલ્ય છે, તો પોતાનાં છોકરાં પિતાને સ્વર્ગમાં પહોંચાડવા દેવું કરે તે પુણ્યશાળી પિતાને રુચે ખરૂં ? વળી દેવું કરીને જ્ઞાતિવરો કરવાથી સ્વર્ગ મળવાનુંજ છે, એવું ચોક્કસ તો કોઈ કહેતુંજ નથી. કોઈના કાગળ-પત્ર, તાર-ટપાલ, સંદેશો કે વાયરલેસ કંઇ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર અત્યાર સુધી આવેલું જણાતું નથી. માટે જ્ઞાતિને 'ગંગાનો પ્રવાહ' માની પિતૃઓને સ્વર્ગ અપાવવાની લાલચે જમણવાર કરનારાઓ ધૂળીમાં બાચકા ભરે છે, યા તો પાણીમાં ડાંગો મારે છે, એમજ માનવું. એમ સ્વર્ગ સસ્તાં નથી, અને 'ગંગાના પ્રવાહ' ગલીકુંચીએ ઉભરાઈ જતા નથી. એ બધી વાતો સાચી હોત તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એટલું બધું પુણ્ય જમા બાજુએ થઇ ચૂક્યું હોત, કે અંગ્રેજોને સ્વરાજ આપી દઇ વિલાયત વિદાયગીરી લેવાની ફરજ પડી હોત.

'ઉતાવળ' એટલે શું ?

બીજી દલીલ જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ એવી કરે છે કે, ભાઈ! ધીરે ધીરે સૌ થશે. ઉતાવળ કરશો તો બાજી બગડશે. જેની પાસે પૈસા હોય તે કરે, ના હોય તે ના કરે. તેને ઘેર કોઈ લાંઘવા બેઠું છે ? જમાડીને જમવું છે. ઘંટી ઉપર ઘઉં મૂકીને ખાવું છે. લાત મારવી અને લાત ખાવી છે તેમાં કાંઈ સપાડું છે ? વગેરે

આ દલીલ ઉપરટપકે ઠીક દેખાય છે, પણ તેમાં પાપબુદ્ધિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને ગરીબોને છુંદવાની કળા સિવાય બીજું કંઈજ નથી. વળી જમવાની ખાતર જમાડવું એનો અર્થ શું ? 'ધીરે ધીરે' શું અને 'ઉતાવળ' શું એનો અર્થજ આપણે સમજતા નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે એક વખતે કહેલું કે "આપણી એક દિવસની આળસ 'એમાં શું' ?' 'આવતી

જન્મભૂમિમાં–રહે તો અપવિત્ર થાય! કપાસ પરદેશ ચઢે, ત્યાં લૂગડાં વણાય અને ખરીદાય. અને વણાયેલી ખાદી પૈસાદારોથી ના પહેરાય! ઊન પરદેશ જાય; ત્યાંથી બનાત, ટોપીઓ અને અને તે આ દેશમાં પહેરાય; ચામડાં પરદેશ જાય તેમાંથી ફીનીશ ચઢાવી પાવન થઇ ચામડાની ટ્રંક, કોથળી, બૂટ, ચોપડી બાંધવાનો સામાન બને; હિંદના વેપારીઓને આ ન સૂઝે. આમળાં, હેડાં, અરીઠાં વગેરે પરદેશ જાય તેમાંથી રંગ બને; આપણે ત્યાં ઉકરડે નંખાય તો ફિકર નહિ!

આપણા દેશની નદીઓમાં હજારો ટન રેતી મફત પડી રહે છે, પરંતુ જર્મનો રેતીમાંથી લખોટીઓ વાસણો બનાવે છે. અમેરિકાના ધનાઢયો પાસે કૂતરાની કિંમત રૂા. ૩૦,૦૦૦ સુધી બેસે છે. મિ. ફોર્ડ, મિ. રોકફેલર જેવા અબજપતિની સ્ત્રીઓનું બાર મહિનાનું સેંટ-લવંડર ખર્ચ રૂ. બે લાખ ત્રણલાખ થઇ જાય છે. આના હિસાબે આપણા પૈસાદારો તો કેવળ ગરીબમાં ગરીબ જેવા જ છે. જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચાતા પૈસાનો ધોધ જો આવા કોઇ હુન્નર-ઉદ્યોગના કામમાં પૈસાદારો વાપરે તો હજારો ગરીબોને પોષણ મળે. એક નાતિની સંકુચિત સંસ્થામાં કહેવાતો પૈસાદાર, ખર્ચ કરીને દરિદ્રાઇ અને હોંસાતુંસીનું વિષમય વાતાવરણ ઉભું કરે છે. ગરીબની ઇચ્છા ન છતાંય સમાજની કક્ષામાં રહેવા ખાતર અથવા તો પોતાની પાસે પણ કંઇક છે, તેમ જણાવવા ખાતર (પેટમાં પાઇર પાણી નહિ પણ મારું નામ દરિયાખાં) થઇને દેવાના ડુંગર કરીને નાતિવરો કરવો પડે છે. શ્રીમંતો જો પહેલ કરે તો ગરીબો પણ નૈતિક હિંમત બતાવતાં શીખે. જે દેશ પરાધીન છે, જ્યાં અરધોઅરધ લોકોને માત્ર એકજ વખત ભાગ્યેજ ખાવાનું મળે છે, જે દેશના કોઇ ભાગમાં નિરંતર દુકાળ, મહામારી, રેલસંકટ આવ્યાજ કરે છે; જ્યાં બેકારોને લઇ લાખો નિરાધારને અન્નવસ્ત્રના ફાંફા છે; ત્યાં શાસ્ત્રની ખોટી બાંગને નામે રાક્ષસી નાણાનો વ્યય ન રોકે, ન ઘટે, ન રોગ ગણાય આજે પરદેશીઓની શાસનચક્કીમાં દેશ દળાયો જાય છે એક તનિમા તો સૌ એક માતાપિતાના અમુક પેટ.એ લહેર કર અમુ'કએ ત્યાં ઉંચનીચ, [illegible] પૈસાદાર ગરીબ એવ 'પશ પક્ષી આ નહિ પરમેશ્વરૂન, વિચાર શું કેમ? [illegible] [illegible] છે એવે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

જીંદગીને સાટે જાતિજમણ

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ વળી એવી દલીલ કરે છે કે "હવે કમાવાની તાકાત ન રહી, માટે નવરાઓએ જ્ઞાતિવરા બંધ કરવાનો ધંધો આરંભ્યો છે. અમે આટલા વ્યવહાર ચલાવ્યા, અમે તો કંઈ થાકયા નથી અને તમારે (યુવાનોએ) અત્યારથીજ 'શઠમ્' કરવાની દાનત રાખવી છે."

આ હસવા જેવી વાતનો સણસણાટભર્યો રદિયો તૈયારજ છે. આપણે જોયું કે 'પૈસાદારો' પોતાને પૈસાદાર માને પણ વાસ્તવિક રીતે ગુલામી ભોગવતા દેશમાં સૌ ગુલામ. કોઈની બેડી ચળકતી તો કોઈની બેડી કાટ ચઢેલી. ખરા 'પૈસાદાર' જોવા હોય તો મુંબઈમાં જાઓ અને ગગનમાં ગાજતી હવેલીઓ જોઈ મોંમાં આંગળાં ઘાલો. 'કમાવાની તાકાત'વાળા જીભના સ્વાદુઓને પૂછો કે "તમે કયો કરોડોનો વેપાર કરી, લાખોની દોલત ભેગી કરી, હજારોની બક્ષીસ કરી સેંકડોનો ગુજારો ચલાવ્યો? જ્ઞાતિવરા બંધ કરવાની હિમાયત કરનારા યુવાનો નવરા નથી, પરંતુ 'ઢીકણા ભાઇ ઉતારત, ફલાણાનું આવું અને ઢીકણાનું પેલું" એ વાતાવરણના નાશમાંજ જ્ઞાતિનું હિત સલામત છે, તેનું તેમને હૈડે વસ્યું છે. માંખ, પતંગીઆં અને ભમરાંને ઉડતાં જોઇ અરધો કલાક ઠરી ઠામ થઈ રહેનારા જૂના જમાનાના ડહ્યાઓને 'થાક' નથી લાગ્યો તો તેમણે જીવનમાં જીવતાં છતાં મરવાની આળસેજ જીવવાનું પસંદ કર્યું છે, એમજ માનવાનું છે. યુવાનોની તાકાત, પેટે પાટા બાંધી, મીઠું મરચું રોટલો છાશ સાથે ખાઈ, સુદામાની ચીંદરડીઓમાં ઢબુ પૈસા સલામત રીતે સાચવી રાખી મરણ પછી બાર તેર દિવસમાંજ સફાચટ થવાના સોદાસટ્ટા કરવામાં નથી વેડફી નાખવાની એ તો ચોક્કસ છેજ. એવી તાકાત તેમને જોઇતી નથી. બાપ મરે ત્યારે પ્રેમથી રડવાને બદલે, માણસની ખોટ પડી તે જાણી જોઇ હૈયું કકળાવવાને બદલે, બાર દિવસમાંજ નાણાંની ત્રેવડ કરવી પડશે, એ ચિંતામાં યુવાનોને સળગતી ચિતામાં કૂદી પડવાનો મોહ નથી. એ મોહ મહાન(!) માણસોને સારૂ ભલે અનામત રહે. બંટીબાવટાનો રોટલો શાંતિથી ખાઇ, પ્રભુસ્મરણ કરી, દેશનાં કકળતાં સંતાનોને દિલાસાના બે શબ્દો કહી કોઇ અંગત જનના મરણપ્રસંગે અથવા કોઈ ટાણે 'ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી' તેના આત્માના કલ્યાણ ખાતર વિદ્યાદાનમાં ખર્ચે એ જ્ઞાતિવરાની ધમાલ કરતાં, અને 'એક ધાલ ઉડી, બે ધાલ ઉડી' એમ પોકાર કરી તેની આખા જીવનયાત્રાને ઉડાડી દેવા કરતા હજાર દરજ્જે સારૂં છે.

બિચારાં વસવાયાં!!

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ એક ચોથી દલીલ કરે છે અને

[illegible]

[illegible]

હોય છે. તેમની મજૂરીનો જાણે હિસાબજ હોય નહિ, અને થોડું 'લોચો ધાન' આપવાનો રિવાજ એ વસવાયાં કોમને સારૂ 'કામધેનુ' ગાય હોય એવો ઢોંગ કરવો વીસમી સદીમાં નભે તેમ નથી. વળી 'લોચો ધાન' વસવાયાંના બહોળા કુટુંબને ઓછું મહિનાઓ સુધી ચાલવાનું હતું? થોડા દિવસમાંજ વળી તેમને 'એઠું' લેવા આવવા-ની ગરજ તો ખરીને! શું આ દાસ્યવૃત્તિ—ગુલામીની એક જડ પ્રથા ઇચ્છવા યોગ્ય છે? વળી એઠું, ઉતરેલું અનાજ ખાઈને તેમની શારીરિક તંદુરસ્તી શી રીતે ટકવાની હતી? જ્ઞાતિવરાના ભોજનની પત્રાળી ઉપર બિરાજેલા ગજાનનસ્વરૂપ પલાંઠીધરોના પેટમાં અપાતી આહુતિઓની ગણત્રી કરો, તેમને થતા આગ્રહ—વિવિધ એંચતાણ—લાલાટકની યાદી તરફ નીધા કરો, અને પછીથી તેની સાથે વસવાયાંને ઉંચેથી બટેરામાં ઠલવાતાં જુઓ. માંડવા મુહૂર્તથી ગાળોની શરૂઆત કર્યા પછી માંડવો છોડતાં સુધી ગાળોજ ગાળો એ દયાના ઢાળા છે? અથવા તો વસવાયાંની આર્થિક સ્થિતિ ઉકેલવાના રસ્તા છે? યા તો તેમની મુસ્કેલીભરી સ્થિતિમાં મદદના રસ્તા છે? અથવા તો તેમના પ્રત્યેનો ઉચ્ચ કોમનો કૃપાકટાક્ષ છે કે તેમની દયામણી, ચુસાયેલી, દબાયેલી—ચંપાયેલી હાલતને વધારે કરુણ બનાવવાના રસ્તા છે? તેનો ખ્યાલ કદીએ પાષાણ દિલમાં આવ્યો છે? દલપતરામે કહ્યું છે તેમ 'રોટલી નાખી ભીખારી ન રાખો' એટલે તેમને સારૂ કાંઇ ધંધારોજગારની વ્યવસ્થા કરો. (આ વ્યવસ્થા તમારાં જ્ઞાતિવરાનાં નાણાંમાંના હિસ્સામાંથી આબાદ રીતે થઇ શકશે.) તેમને કંઇ જીંદગીભરના નિર્વાહનું સાધન કરી આપો, પરંતુ તેમને 'ટુકડો રોટલો' નાખી વળી પાછું 'ટુકડો' ફરીથી લેવા આવવાની સ્થિતિમાં આખું નિભાવે રાખવું, એ સેતાનીયત અને હેવાનીયતની પરાકાષ્ટા છે! એટલે જ્ઞાતિવરા અટકવાથી વસવાયાં ભૂખે મરશે, એ તો દારૂનાં પીઠાં બંધ થવાથી દારૂડીઆઓ ટળવળી મરશે, એવી દયાના જેવી રાક્ષસી દયા (!) થઇ, જેની સમાજને તલભાર પણ જરૂર નથી. વળી આટલાં વર્ષોથી વસવાયાં પ્રત્યેની દયાનો ડુંગર કોરવા છતાંય દિનપ્રતિદિન તેમની સ્થિતિ વધુ ને વધુ બગડતી જાય છે, તો વધુ નહિ તો કેવળ એક અખતરા તરીકે પણ વસવાયાં પ્રત્યેની દયા—જો ખરેખર દયાના રૂપમાંજ હોય—કોઈ સારે રસ્તે દોરી તેમનો જીવનભાર વધુ મોટો થાય તે પહેલાં બગડતા અટકાવે. આ અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર બતાવ્યો છે એમ છતાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એ પ્રેમ [illegible] એવો તો નજ રાખો!

આબરૂ શામાં છે?

[illegible] જ્ઞાતિવરાનો [illegible] એક [illegible] દરીદ્ર

કરે છે અને જાણે છે કે—

‘‘અમે અમારે ત્યાં આવીને શાન્તિવરા-જમણ ન કરી-
એ તો આપણા બાપદાદાની આબરૂ જાય. [illegible] ત્યાંથી
ઉછીનાં પાછીનાં નાણાં કરીને દેવું આણેલું [illegible]
[illegible] તે કે, આપણી ન્યાતની [illegible]
નો કે ‘આપદાદાની આબરૂ’ [illegible]
[illegible] તેમ નથી. [illegible]
ની આબરૂ’ [illegible]
સાચવવા ખાતર પોતાની જાતને દેવામાં ડુબાડનારી [illegible]
તો આવી પ્રાર્થના માથા ઉપર દેવાના ડુંગર [illegible]
તેવી આબરૂને [illegible]
છે અને ઘણું પાપ આવ્યું છે. [illegible]
થયો છે, જ્યાં કોઈ કહે કે, ‘મારે [illegible]
નાર કોઈ નીકળતો નથી [illegible]
સંબંધ નથી; [illegible]
જીવનપર્યંત કંજૂસાઈથી પેટે પાટા બાંધવાના [illegible];
તે જાતને ‘આપદાદાની આબરૂ’ને નામે ઘસડી દેવામાં કંઈજ
સાર નથી. વળી ક્યારથી હિંદુસ્તાન પરદેશીઓના પંજામાં સપડા-
યું છે, ત્યારથી હિંદુસ્તાનની ‘આબરૂ’ જોખમમાં છે, એવું માનવા-
ને જરાએ કારણ નથી. હિંદની સાચી આબરૂ આજે સ્વરાજ
હાથ કરવામાં છે. વળી જે આબરૂ આપણે ‘અમુક વરો-વ્યવહાર’
નહિ કરીએ તો જતી રહેવાની છે, તો તેવી તકલાદી, [illegible],
કાગળની હોડી જેવી આબરૂની આપણને જરૂર પણ શી છે? આપણે
તો કોઈ એવી સંગીન સીમેન્ટ જેવી ‘આબરૂ’ શોધી કાઢવાની છે
કે જે ‘શાન્તિવરો ન કરીએ’ તોપણ નાસી જાય ન શકે, અને જે
જીવતાં સુધી અને મરણ પછી પણ ટકી શકે. જે નીતિને રસ્તે
ચાલે છે, જે પરસંસાર કજીઆ સિવાય શાંતિથી ચલાવે છે, જે
પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ આમ કુટુંબીઓને વિદ્યાદાન આપી ભરણ-
પોષણમાં કરે છે, જે ફાજલ પૈસાનો ઉપયોગ ગામના કે દેશના
હિતમાં કરે છે, તે પોતાની આબરૂ વધારે છે; એટલુંજ નહિ પણ
પોતાના ‘આપદાદાની આબરૂ’ હજાર દરજ્જે વધારી મૂકી, પેઢીની
કીર્તિ ઉપર સોનાનો કળશ ચઢાવે છે.

સેતાની ચક્કર

શાન્તિવરાના હિમાયતીઓ છેલ્લી દલીલ એવી કરે છે કે ‘‘પણ
બીજાને ત્યાં આટલી ઉંમર ન્યાતો જમી આવ્યા તેનું શું?
અમારે ઘેર પ્રસંગ આવ્યે અમે જમાડવાની ના પાડીએ
એ કેમ ચાલી શકે? લોક અમારી સામે આંગળી ન કરે?

(આ દલીલનો ઉત્તર આપણે શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરના સુંદર સચોટ શબ્દોમાં આપીએ.) "આ દલીલમાં કાયરતા છે. દરેક સુધારાની હિલચાલમાં સુધારો કરનારને કેટલીક વસ્તુઓ જતી કરવી જ પડે છે. કેટલીક લોકનિંદા ખમવી જ પડે છે. એટલા માટેજ સુધારકોને બહાદુર કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુરુષાર્થ નથી, તેવા કામની કિંમત પણ તેટલીજ. હું તમને કહું છું કે, તમે ન્યાતો જમી આવ્યા છો તેના બદલામાં ન્યાતના સાચા કલ્યાણાર્થે બીજી રીતે તમે ન્યાતની સેવા કરો. પૈસો ખર્ચો. તમારે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય શાળાનો એક વર્ષનો ખર્ચ આપો. વિદ્યાદાન કરી તે મારફતે આજન્મ અભયદાન કર્યાનું પુણ્ય મેળવો, અને ન્યાતો ભેગી કરો ત્યારે સાદા સ્વચ્છ અને સાત્ત્વિક ખાનપાનની તજવીજ રાખો." શ્રી. કાકાસાહેબના આ ઉત્તર પછી આ દલીલ ઉપર વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, છતાં લોચા ધાનને પેટમાં નાખ્યું તેના ઉરનો આફરો ચટતો હોય અને પ્રતિઉપકાર કરવાનું મન થઈ જતું હોય તો આ કુંડાળું ક્યાંસુધી ચલાવ્યે રાખવું છે? તેનો કંઈ અંત આવવાનો ખરો? વળી અન્ન જેવી બાબતમાં સાટાં શાં? સામનો શો? આવી ઝીણી ઝીણી બાબતમાં ઉપકાર માનવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો બેશક દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે, પરંતુ કેવળ દેખાદેખીથી અને દલીલની ખાતર દલીલ કરી ગુંચવણીના માર્ગો શોધવામાં ઉંચી ગતિ નથી થવાની. જ્ઞાતિના જમણવારમાં જવાનું બંધ કરો, પીરસણના ટોપલા લેવાનું માંડી વાળો, હકારો મકારો કરી ભૈરક બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપો એટલે આપોઆપ 'આંખમાં આંગળી કરનારાઓ'નું જોર નરમ પડશે. આમ છતાં મીણબત્તી બેઉ બાજુથી બળવા માંડી છે, એટલે ટીકા કરનારાઓ તમારા ઘરનાં તળિયાં તપાસાય તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. એટલે વળિયો, વાંસડા નળિયાં વેચીને પણ જ્ઞાતિવરો કરવાની તમને સલાહ આપવાનાજ છે. તમે સાફ થઈ જશો, એટલે ટીકા કરનારો પણ 'આવ હરખા, આપણે બે સરખા' કરી તમને ભેટી પડશે. અત્યારથી ચાદર ઓઢવાને બદલે પગ ન પહોંચે ત્યાં સુધી રાહ જોવી હોય તો, બેશક 'જમો અને જમાડો'નું સેતાની ચક્કર ચલાવ્યે રાખો. ખૂટશે ત્યારે પરસેવો છૂટશે, એ છેલ્લો જવાબ સાચો!

મડદાની ચિંતા

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ સાતમી દલીલ કરે છે કે, મરી જઈએ અને ઠાઠડી ઉંચકે તેમને ખવરાવ્યા વિના કેમ ચાલે? અને આમ જમાડીએ નહિ તો મડદાં ઉંચકવા કોણ ઉભો રહે?

આ દલીલ કરનારાઓએ હવે ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે, તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૯ ની સાલમાં જીવે છે. 'મરી જવું' 'ઠાઠડી ઉંચકવી'

અને 'જમવું" ત્રણે વાતનો પૂર્વાપર સંબંધ ઠીક જોડી દીધો જણાય છે! મરનારની ઠાઠડી ઉંચકનારો જમવાની લાલચેજ એ પુણ્ય-કૃત્ય કરે છે, એમ માનવું તે બિલકુલ નીચ અને આર્ય માતાની કુખને લજાવવા જેવું છે. મરનાર પ્રત્યેની સદ્વૃત્તિ અને મરનાર પ્રત્યેની ઉચ્ચ માનની લાગણી અથવા તો અંગત પ્રેમ–સ્નેહસંબંધ સિવાય કોઇ ઠાઠડી ઉંચકવા આવતુંજ નથી. ઠાઠડી ઉંચકવા આવનાર ઉપર જાણે અજાણે પણ 'જમવાની લાલચ'નું દોષારોપણ કરવું એ હડહડતી હરામ વિદ્યા સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. વળી 'આપ મૂઆ પીછે ડૂબ ગઇ દુનિયા' 'મરનારને કંઇ ઉંચકનારનો સંતાપ છે ?' આ કહેવતો શું સૂચવે છે ? આમ છતાં ઠાઠડી ઉંચકનારને ખવરાવવુંજ હોય તો ઘરને ખૂણે સાદું ભોજન ખવરાવો; પણ તેને સારૂ પ્રદર્શન શાં ? ઘીની છાલકો શી ? એ તે મરણનો શોક છે કે મરણ પાછળનો શોખ છે ? દિલગીરીની લાગણી છે કે માતાની ઉજાણી છે ! આજનાં પ્રેતભોજન–મરણભોજન તો મૂએલા મડદા ઉપર બેસીને સ્મશાનમાં લાડુ ખાવા જેટલી અધમતા સૂચવે છે. આમાં નથી જમાડનારની શોભા, નથી જમનારની શોભા. અને ઘરધણીને ખોટા મોભા ખાતર પૈસે ટકે ખુવાર થઈ નાહકની ઓભામણ છે. આ સંબંધમાં લોકમાન્ય તિલકજી વિષે સુંદર વાત છે. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઇ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપિયા પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું 'મરી જઇએ ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જેટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીએ ?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઇએ. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદું ફૂંકી બાળશેજ ! આપણા મરી ગયા પછી 'મડદું રઝળશે' ! કોણ ઉંચકશે ?' એવી ચિંતા રાખનારાઓને લોકમાન્યનો સચોટ માર્મિક જવાબ બસ છે. વળી આત્માને અમર માનનારી હિંદુ પ્રજા, આત્માના મોક્ષની વધારે ચિંતા કરે કે આત્માવિહીન શરીરની વધારે ચિંતા કરે !

બચતમાં શૂન્ય "૦"

આજે કુટુંબમાં એક પુરુષ, એક સ્ત્રી અને એક બે સંતાન હોય. પુરુષને સામાન્ય માસિક રૂ. ૨૦ મળતા હોય (જો કે હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક માણસની સરાસરી આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૭ જેટલી થવા જાય છે, ત્યા આવી ગણત્રી કરવાનો આપણને હકજ નથી, છતા દલીલ ખાતર લખ્યું છે) ત્યા તેનું માંડ માંડ પૂરૂ થાય છે. ઓછામા ઓછું એક વ્યક્તિ સરાસરી ૨.૪ ૨.૫ શેર અનાજ ખાય તો ચાર વ્યક્તિવાળા કુટુંબને એક માસ ઓછામા ઓછુ ૪॥ મણ થાય. એટલે ઘઉં, બાજરી, ચોખાની સરાસરી ૧ મણની કિંમત

ગાર આના ભાગી કહ્યા, આ બાર આનામાં [illegible] કુટુંબ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]. [illegible] [illegible] હોય તો તે [illegible], [illegible] કરે તો [illegible] તેમાં પુરેપુરું થઈ રહે! એટલે રૂ. ને. [illegible], અને [illegible] અને કેમાં પૂરું તેમ [illegible] [illegible] ન રહે! વળી આ [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે; કારણ કે તેનાથી [illegible], [illegible], [illegible] પોષણ થાય છે, તો આપણે [illegible] આવે તો એનું કંઈ આદરી નાખું કેવા [illegible]! અથવા [illegible] [illegible] [illegible]! વળી ઘરડાં માબાપ હોય તો તેમને [illegible] ગોળાકાર થવાનો હતો!! એટલે આ [illegible] એટલું તો [illegible] સાબીત થાય છે કે, માણસની પાસે [illegible] વાત આ [illegible] અધોળ જમાનામાં શી રીતે હશે! [illegible] [illegible], તો સહેજ થઈ પાયા છે, તો તે [illegible] તેનું [illegible] [illegible]!

શાતિવરા 'અનીતિનું મૂળ!'

હવે આપણે એક બીજી સવાલનું ચર્ચા કરીએ। આમ રહેતી નથી, ગીધ વધતી નથી, નજીયાં સારું છે. પરાણે પેટ પુરાય છે. નાડીઓમાં લોહીના ધબકારા ચાલુ રાખવાનાં સાધનો હવે પ્રાપ્ત આવે છે. આંતરડિયાં ઉંચાં થાય છે, લોહીનો પરસેવો થાય છે. એટલે પછી બીજા સાંસારિક વ્યવહારને સારુ ખર્ચ કરવાને નાણાં ક્યાંથી લાવવાં? શું કોઇને ત્યાં ચોરી કરવી? શું કોઇનું ઘર ફાડવું? શું કોઈ સગાને ત્યાં તકરંગી કરવી? અથવા જે આપણામાં વિશ્વાસ મૂકે તેને પૈસા ઓરા ખાવી, હરામ દાનત કરી, વિશ્વાસઘાત કરવો! ગમે તેમ પણ સંસ્કૃતમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે તેમ 'बुभुक्षितः किं न करोति पापम्?' ભૂખ્યો શું પાપ નથી કરતો? અર્થાત્ જ્યારે માણસની પાસેનાં સાધનો પૂરાં થાય છે, ત્યારે પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર ગમે તે પાપ કરતાં પાછું વાળી જોતોજ નથી. એક માણસના જીવનવ્યવહારમાં ઓછામાં ઓછા ચાર શાતિવરા આવે (૧) પોતાની માનું બારમું તેરમું-મરણક્રિયા, (૨) પોતાના બાપનું બારમુંતેરમું-ઉત્તરક્રિયા, (૩) પોતાની સ્ત્રીનું સીમંત અને (૪) પોતાને ત્યાંના ફરજંદ-(પુત્ર કે પુત્રી)નું લગ્ન. (આમાં બ્રાહ્મણ કોમને જનોઇનો એક વરો વધારે થાય છે. જો ઈતર કોમોમાં ન હોવાથી ગણત્રીમાં લીધો નથી.) આ ચાર વરામાં સરાસરી રૂ ૪૦૦ ખર્ચ ગણીએ તો એક વ્યક્તિની પાસે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬૦૦ તો બચત હોવીજ જોઇએ. હવે આપણે પ્રથમની ગણત્રીમાં જોયું કે, બચત તો રહેવાનાં ફાંફાં છે, તેથી રૂ. ૧૬૦૦ ને વ્યાજે કાઢેજ છૂટકો. હવે દર-વર્ષે દર સેંકડે આઠ આનાની તેરીખનું વ્યાજ ગણીએ તો રૂ.

૯૬-૦-૦ વ્યાજના થયા જાય. એટલે મુડી આપવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ વ્યાજ ચૂકવવાપૂરતા પણ એક માણસને ફક્ત આઠ રૂ. ૮-૦-૦ આઠ બચત માસિક કરવી પડે. આ માણસને સારૂ તેને અનીતિનો રસ્તો લેવોજ પડવાનો, એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. પાટીદારો સિવાય બીજી કોમમાં કોઈ મોટી જમીન વાળા આસામીઓ નથી; એટલે બાકતરી આવકના અભાવે ખર્ચની સેર પૂરાવી મુશ્કેલ પડે છે. શિક્ષકનો ધંધો કરતા હોય તો બે ચાર ટ્યૂશન-છોકરાં ભણાવવાનાં રાખે. બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને તે બિચારો શું ભણાવી શકવાનો હતો ? એટલે બારે માસ પરીક્ષા વખતે પ્રશ્નપત્રો આવે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સવાલોના જવાબ લખાવવા સારૂ 'કોપી કરાવે-ચોરી કરાવે-બાકી શીખવવે' વગેરે અનીતિમૂલક રસ્તાઓ લેતાં જરાએ ન ખચકાય. તલાટી હોય તો મોજણી વખતે, ગણોતપટા વખતે અથવા જમીન મહેસૂલના બાકી વખતે કંઈક પડાવવાની દાનત રાખે અને અનીતિ આચરે! પોલિસ હોય તો અનેક લાંચના કિસ્સા ઉભા કરે! રેલ્વે નોકરોની લાંચનો ઇતિહાસ તો [illegible] છે. આમ અનીતિ [illegible] પારંગત થઇ ગરીબોનાં [illegible] ઉપર કાતર [illegible] 'દયા ધર્મનું મૂળ છે' એ [illegible] ઘરનાં છોકરાં [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

સીમંત પ્રસંગના વરા વિષે અપીલ—

જંબુસરથી શ્રી. મણિલાલ છગનલાલ લખે છે કે—જૈન કોમમાં સીમંતનો પ્રસંગ આવવાથી ભિક્ષુકે જેવી ન્યાતો નહિ કરવાની હિંમત કરી છે, અને તેને હું ઘણો ધન્યવાદ આપું છું. [illegible] કામ કરનાર [illegible] આવી હિંમત એ [illegible] વાત મામુલી નહિ ગણાય. એવી હિંમત બતાવનારને ઘણો ભોગ આપવાની જરૂર હોય છે; એટલે કે ન્યાત બહાર થવાને વિષે તૈયારી. ન્યાત બહાર થયું એટલે તેવા જમણ ઇત્યાદિમાં ન જવાય ને છોકરાછોકરીની સગાઈઓ તે ન્યાતમાં ન થાય. જમણો-ને જ્યાં બહિષ્કાર કરેલ છે ત્યાં જમણમાં નોતરું ન મળે એ તો 'આપ્યું થયું ભાંગી જંજાળ.' અને છોકરા છોકરીની સગાઈ તે ન્યાતમાં ન થાય એટલે સહેજે ન્યાતના વાડા ભાંગી જાય. જો દેશનો ઉદય થવાનો હોય તો તે વાડા તો ભાંગવાના જ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છગનલાલ જેવા સુધારકોએ કશી વસ્તુનો ડર રાખવાનું કારણ જ નથી. આ જમણવારો સજ્જનને જડ જેવા બનાવે છે, ગરીબોને કચરે છે, દેશને કષ્ટ પહોંચાડે છે. પૈસેટકે સુખી લોકો પણ જમણવારો

થાય એ આપણને મુદ્દલ ન શોભે એવી વસ્તુ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ જેવા સુધારકો જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ કુરિવાજ મોળો પડતો જશે. આવા વરાથી બચતાં નાણાંનો કંઈક ભાગ સુધારકોએ જાહેર કામમાં ને ન્યાતના વાડામાં રહેવા માગતા હોય તેમની સાત્ત્વિક સેવામાં વાપરવો ઘટે છે. જ્યાં મહાજન અજ્ઞાનવશ વર્તે છે, ત્યાં તે પોતાનું મહાપદ છોડી દે છે ને માનને પાત્ર નથી રહેતું. તેથી ન્યાતના સુધારાને સારૂ યોજેલું દ્રવ્ય પણ સીધી રીતે વપરાય તેની ચોકસી દાન કરનારે કરવી ઘટે છે." (ગાંધીજી)

જાપાનમાં જ્ઞાતિવરા નથી!!

ઘરમાં મરચું ને રોટલો ખાઈને જમણમાં ઉપર ઘીની ધાર કરવી અને બે પેટ કરીને બીજે દિવસે પૂંછડું છૂટી જાય ત્યાં સુધી ખાવું, આ ટેવ શરીર સુધારવામાં આરોગ્યની નજરે પણ આડે આવે છે. ન્યાતવરામાં દેવું કર્યું હોય તે ચૂકવવાની ફિકરમાં અને વળી ઘરમાં ચાર વખત 'ચાહજ' પીવાનો. પછી શરીરમાં લુસ્સો કંઈ મંતર માર્યે આવે નહિ. બારમાં અને સીમંતની નાતો ઘણી જ્ઞાતિમાંથી નીકળી ગઈ છે, અને હવે બીજી જ્ઞાતિઓ પણ સમજાવવાથી નહિ પણ માર ખાઈને તેનું અનુકરણ કરતી જશે, એ ચોક્કસ છે.

× × × × × ×

અહીં (જાપાન દેશમાં) નાતવરાનું તોફાન નથી. શરીરે સુખી રહેવું એને પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજે છે. (જાપાન દેશની વસ્તુસ્થિતિ નજરે જોયા બાદ આપણા વાતાવરણ સંબંધી શ્રી. કૃપાશંકર નાથાભાઈ (વસો) કોબે(જાપાન)થી તા. ૪-૧૨-૨૬ ના પત્રમાં લખે છે.)

(મહેમદાવાદી યુવક મંડળ-વડોદરાની પત્રિકામાંથી)

૬૩—વચનામૃત

"જ્ઞાતિની મહત્તા વિવેકી શાસ્ત્રવચનો ટકાવે કે સુધારાવાળાઓને મારે! હીંદે જ્ઞાતિ ટકવાની નથી.'

× × × ×

"[illegible]"

× × × ×

"[illegible]

છે, તેટલા પ્રમાણમાં ન્યાત સુધારવાનો કે મટાડવાનો પ્રયત્ન કોઇ કરતું નથી. નિષ્ફળ અસંતોષ સમાજનો સડો કાઢી નાખવાને બદલે વધારવાનુંજ કામ કરે છે. ન્યાત જેટલી છૂટ આપે, અથવા ખાનગી રીતે જેટલી છૂટ લેવાય તેટલી લઇને સ્વચ્છંદ કરવો એ કંઇ સમાજને સુધારવાનો રસ્તો નથી."

× × × ×

"આજે ન્યાતજમણે જે રૂપ પકડ્યું છે એ જોઇને તો કંપારી છૂટે છે. આ જમણનો પ્રસંગજ ભૂલી જવાય છે. ન્યાત બહાર કોને મૂકવા, કોનું વેર લેવું, કોની કેવી ફેકડી કરવી વગેરેનોજ જાણે એ એક મહોત્સવ હોય છે."

× × × ×

"ગુજરાતને જમણવારનો રિવાજ સુધારવાની જરૂર છે ખરી. જ્ઞાતિબંધન અને જ્ઞાતિપ્રેમ પોષવાની બીજી કોઇ ને કોઈ રીત શોધી કાઢવી જોઇએ. ન્યાતને નામે 'અણઆચાર'ને ઉત્તેજન નજ મળવું જોઇએ. કેટલાક ન્યાતોમાં હુક્કા-પાણી એજ ન્યાતબંધનનું લક્ષણ થઈ ગયું છે, અને કેટલીકમાં કસુંબો. વ્યસનોને જે ન્યાત પ્રેમ-બંધનની પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે તે ન્યાતની વિવેકશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે, એમજ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે." (અધ્યાપક કાલેલકર)

× × × ×

"બારમાં તેરમાં જમવાં એ પાપ છે."

(દરબાર શ્રી. ગોપાળદાસ)

"યુવાનો મરણભોજનનો ત્યાગ કરે એ સાચી સેવા છે."

(મો. ન. અમીન)

"સરકારના કરવેરા સાથે સામાજિક કરવેરા બહુ સાલે છે."

(સૌ. શારદા મહેતા)

"જ્ઞાતિવરાનો મોજશોખ આપણા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી."

(ડૉ. સુમંત મહેતા)

"દેખાદેખીથી થતાં ભારે ખર્ચો નુકસાનકર્તા છે."

(ઇંદીલ પુરોહિત)

"સામાજિક સુધારણા સિવાયનું સ્વરાજ શા કામનું ?"

(પંડિત માલવીયાજી)

"અછૂતોના ઉદ્ધાર સિવાય હિંદની ચડતી નથી."

(સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી)

"મરણભોજન કે સીમંતનો વરો શાસ્ત્રમાં ક્યાંયે નથી."

(પંડિત રમાકાન્ત)

"મારા પુત્રનું લગ્ન કેવળ અગિયાર રૂપીયામાં કર્યું."

(સરદાર વલ્લભભાઇ)

"જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચાતા પૈસા કેળવણીમાં વપરાવા જોઇએ."
(ના. ગાયકવાડ)

"જ્ઞાતિવરાનો ખર્ચ એટલે ઉગતી પ્રજાને દૂધ–ઘીના સાંસા."
(ડૉ. ચંદુલાલ.)

"મરણ પાછળનાં ખર્ચ, લગ્નના વરઘોડા અને દિવાળીનું દારૂખાનું હિંદને સ્વરાજ મળતાં સુધી મુલતવી રાખો."
(સ્વ. લાલા લજપતરાય)

"આપણાં ખોટાં ખર્ચો બંધ કર્યા સિવાય આર્થિક સ્થિતિ નહિ સુધરે !" (શ્રી. દયાળજીભાઇ)

"બારડોલી સરકાર સામે જીત્યું, પણ હજી તેટલીજ બહાદુરી સામાજિક સડો દૂર કરવામાં બતાવવાની છે."
(શ્રી. મહાદેવ.)

(મહમદવાડી યુવક મંડળ–વડોદરાની પત્રિકામાંથી.)

૬૨–भूतकाळनी एक वात

નિરીક્ષણ

એક સૈકાથી ઓછા સમયની વાત છે. રાજપૂતાનાના જોધપુર રાજ્યની વાત છે. એ રાજ્યના એક નરેશનું અવસાન થયું ત્યારે એમના પાટવી કુમારની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. હાલ સરકાર તરફથી સગીર ઉંમરમાં રાજ્યવહીવટ થાય છે, તેમ તે વખતે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો ન હતો. કેમકે તે વખતે રાજ્યોની સાથે કરારોથી બંધાતો મિત્રતાનો સંબંધ જન્મ પામતો હતો, એટલે રાજ્યોમાં ડખલગીરી થઇ શકતી ન હતી.

તે વખતે ભાયાતોનું રાજ્યમાં જોર હતું. રાજા અને ભાયાતો જાણે એક કુટુંબના હોવાથી એમના સ્વાર્થની પણ એકતા હતી અને તેથી સુખમાં જેમ સર્વ સાથે આનંદ લેતા હતા, તેમ દુઃખમાં સર્વે એકબીજાને પડખે ઉભા રહેતા હતા. હિંદનાં રાજ્યો આ રીતેજ આટલા લાંબા સૈકાથી ટકી રહ્યાં છે.

એવા એક કાળમાં જોધપુરનરેશની નાની ઉંમરમા તેમના સગા કાકાએ રાજ્યની સંભાળનો બોજો પોતાના ઉપર લીધો. રાજ્યની સંભાળ રાખી તે કરતા વિશેષ સંભાળ તેમણે બાળનરેશની રાખી. રાજપૂતીને યોગ્ય ઉછેર થવા માંડ્યો. રાજ્ય ચલાવવાને લગતી કેળવણી માટે એ જમાનાના ધોરણ પ્રમાણે એમને કુલગુરુને સોંપવામા આવ્યા. તે વખતની રાજપૂતાણીઓ સરદાર સ્ત્રીઓ

હતી. એટલે તેની ગોદમાં ઉછરતાં ઉછરતાં બાળક સહૃદય, સનાતન-વાળો અને કેળવણીના પ્રભાવે ઉદારચરિત તથા સારી સમજણવાળો થવા લાગ્યો. પોતાના પુત્રથી પણ અધિક પાળે એવા કાકાની સંભાળ નીચે તે ખૂબ આનંદમાં અને તંદુરસ્તીમાં રહેતો હતો. ઉછેરની આ વ્યવસ્થામાં કયું બાળક સુંદર રીતે ન ઉછરે? સારા ઉછેરના કોઈ પણ સાધનની ખોટમાં સ્વાર્થ જેમ કેટલેક ઠેકાણે ઉછેરને બગાડે છે, તેમ આ જગાએ સ્વાર્થ તો લેશ પણ ન હતો. વર્ષો વીતતાં ગયાં, તેમ લાયકાતમાં કુમાર આગળ વધતા ગયા; અને તેમની ઉંમર વધતી ગઇ તેમ તેમ કાકાની જવાબદારીઓ વધતી જતી છતાં "હવે થોડાજ કાળમાં એનું હું એને સોંપી દઇશ" એ વિચારની હોંશથી કાકાનું જવાબદારીવાળું જીવન આશાના વદનમાં ને વદનમાં આનંદમાં રહેતું. કાકા સમર્થ રાજપૂત હતા. રાજવીના સગો ભાઈ હોવાથી રાજવીના બધા ગુણો તેનામાં હતા; એટલે ભાયાતોને પોતાની સાથે રાખવામાં, અધિકારીઓને બરાબર પોતાના અધિકારની હદમાં રાખવામાં, ખટપટ અને તોફાનને દબાવવામાં તે સુચતુર હતો. પોતાનાજ વખતને માટે નહિ પણ બાળક ઉંમર-લાયક થઈ ગાદીએ આવે ત્યારે કોઇ જાતની ઉપાધિ રાજ્યમાં રહે નહિ એવો એણે પ્રબંધ કર્યો હતો. જે સગીર નરેશને આવો સંભાળ રાખનાર મળે તે નસીબદાર છે. હાલમાં ઉંચી કેળવણીના સમયમાં તેવા હૃદયનો કોણ જાણે કેમ કયે કમનસીબે અભાવ છે. જોધપુરને તે વખતે તેવો એક નર સાંપડયો હતો, કે જેણે પોતાની જવાબદારીના વખતમાં રાજ્ય સારૂં ચલાવ્યું અને બાળકને ઉછેરવા-માં એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કે જે પોતાની જીંદગી સુખરૂપ ભોગવતાં ભોગવતાં રાજ્ય તરફ ભક્તિભાવથી વર્તે.

જ્યાં આવી જાતનો પ્રબંધ હોય છે, ત્યાં વર્ષો જતાં વાર લાગતી નથી. સાત આઠ વર્ષની ઉંમરમાં બાળરાજ્યવહીવટ થયો હતો તે અગિયાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે બાળજીંદગી પૂરી થઇ. અને રૈયત હર્ષથી નીરખી શકે એવો રાજ્યાભિલાષી યુવાન તૈયાર થયો. કાકાની જીંદગી તો તેને માટે જ હતી. એટલે તેમને વિચાર થયો કે ભત્રીજો હવે પરણીને ગાદીએ બેસે તો મારી આંખો ઠરે. સારૂં મુહૂર્ત જોઇને રાજ્યાભિષેકનો દિવસ ઠરાવ્યો. રાજ્યોમાં, ભાયાતોમાં, રૈયત વર્ગમાં એ શુભ દિવસના આમંત્રણ મોકલાવ્યાં. બીજે દિવસે સવારે રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. તેને આગલે દિવસ કાકાએ ભત્રીજાને કહેવરાવ્યું કે, આજ આપણે બંનેએ સાથે એકલા શિકારે જવું છે. સ્નેહમાં ઉછરેલ, આખની કીકીના જેવી સંભાળથી પોષાયેલા અને બાળપણથીજ કાકાના ખોળામાં રહેલા, એવા એ કુમારે એ કહેણ માથે ચઢાવ્યું. રાજા થયા પહેલા

દીકરાતરીકે કાકા સાથે છેલ્લો શિકારનો આનંદ લઇ લઉં એવો તેને ઉત્સાહ થયો. શિકારે જવાનો વખત ૧૧ વાગ્યાનો હતો. કાકો-ભત્રીજો મદેહ અશ્વ ઉપર સજ્જ થઇને નીકળ્યા.

ઉનાળાના દિવસો હતા. મારવાડ એટલે મરુભૂમિ. રેતીનું રણ અને ઉનાળાનો સૂર્ય. પછી ગરમી માટે શું પૂછવું હોય ? વિશ્રામને માટે ઝાડ આ સુધરતા જમાનામાં પણ મારવાડમાં થોડાં છે, તો એ કાળમાં છાયાની આશા શાની હોય ?

ત્રણેક ગાઉ ગયા પછી સૂર્ય બરાબર મધ્યાહ્ને માથા ઉપર આવ્યો હશે ત્યારે કાકાએ કુમારને હુકમ કર્યો "ભાઇ ! ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી જાઓ." વિશ્વાસુ કુંવરે તેમ કર્યું. નીચે ઉતર્યા પછી હુકમ થયો "પગરખાં કાઢી નાખો." આશ્ચર્યચકિત કુંવરે તે પણ કર્યું. મહેલમાં પણ ઉઘાડે પગે ન ચાલનાર બાળકને ધગધગતી રેતીમાં પગ મૂકતાં શા ભાવો થયા હશે તે એવી સ્થિતિ ન ભોગવી હોય એવા માણસો સ્પષ્ટ પણ ન કરી શકે. પગરખાં પગમાંથી નીકળી ગયાં. જમીન ઉપર પગ મૂકતાં એક પગ મૂકે અને એક પગ અદ્ધર લે તેમ વારાફરતી ઘોડાના થનથનાટ માફક બાળક થનથનાટ કરવા લાગ્યો. કાકાના હાથમાં ચાબૂક હતો. એક ચાબૂક ફટકાવી કાઢીને કાકાએ કહ્યું "મારા ઘોડાની આગળ દોડ." આગળ બાવિ નરેશ અને પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો કાકો. ઘોડો દોડતો જાય અને કુમાર આગળ ભાગતો જાય અને ભાગતાં ભાગતાં ચાબૂકના સોટા વાંસામાં પડતા જાય, આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં જાય, પગનાં તળિયાંમાં ફોલ્લા પડતા જાય, રાજપુત્રી હિંમત છતાં મુખમાંથી રડવા જેવો અવાજ નીકળતો જાય; એવું દૃશ્ય ત્યાં થઇ રહ્યું. લગભગ માઇલેક દોડાવ્યો [illegible] કરી, પછી ઉભો રાખી સાથે લઇ આવેલાં પગરખાં પહેરાવી કાકાએ [illegible] હુકમ કર્યો. થરથર [illegible] સાથે ઘોડા ઉપર કુમારને ચઢી જવા હુકમ કર્યો. [illegible] અધિકાર થશે ત્યારે કાકા [illegible] શરીરે [illegible] અને મારો [illegible] એવો નિશ્ચય કરતાં કરતાં કુમાર [illegible] ઘોડા ઉપર સ્વાર [illegible]

[illegible] દૂર ન રહ્યું. દોડને [illegible] વખતમાં [illegible]

[illegible] આવી પહોંચ્યા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રાજ્યાભિષેકને ચોવીસ કલાકથી પણ ઓછા સમય બાકી રહ્યા હતા. સવારે સાડા આઠ વાગ્યાનું મુહૂર્ત હતું. રાજ્યની મોટી તૈયારી થઇ રહી હતી. અભિષેક માટે [illegible] પણ આવી ગયું હતું. આખા મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓની બેઠકો ગોઠવાઇ ગઇ હતી. એવું કોઇ બાકી ન હતું કે જે આવા શુભ પ્રસંગ માટે તૈયાર હોય નહિ. બીજા દિવસની સવારે શહેરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. સાડાઆઠ વાગે રાજ્યાભિષેક થયો. રાજ્યની રીત એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર કાકાએ નરેશ થયેલા ભત્રીજાના હાથમાં [illegible] નમન સાથે મૂકી અને પછી નીચે નમીને પગનું ચુંબન લીધું. પાછા ઉભા થતા લોકોએ કાકાની આંખમાં આંસુની નદીઓ વહેતી દીઠી. એકજ શબ્દ કહ્યો "બાપુ! તમારું તમને સોંપીને આજ હું કૃતાર્થ થયો. સુખેથી ભોગવજો. પ્રજાને સ્નેહથી પાળજો, જેમ મેં તમને આજસુધી પાળ્યા હતા તેમ." એટલું બોલતાં ત્યાંજ બેસી જવાયું. નવા રાજાને આશ્ચર્ય થયું. એને થયું કે કાલે હું અનુભવતો હતો તે સાચો કે આજ હું જોઉં છું તે સાચું. અગિયાર વર્ષનું વહાલ આજ રાજ્યાભિષેક વખતે તેમણે ફરીને જોયું, ત્યારે એમને થયું કે કાલનો બાર વાગ્યાનો અર્ધો કલાક આ બધા જીવનથી સાવ નોખો કેમ તરી રહેતો હશે? એ વિચાર થતા થતાં પણ બાળક

ઉપર, અનુભવનું અજ્ઞાન અને નવા અધિકારનો મોહ એને એમ કહી રહ્યો કે "ના ના, એ મારૂં થઇ શકે એવું નથી." એ વિચાર આવતાંજ નેત્રમાં સહેજ ફેરફારની સાથે, હમેશની ટેવ પડી ગયાને લીધે નરમાશથી તો ખરૂં પણ સહેજ કડકાશથી ગાદીનશીન નરેશે કહ્યું:–"મને કાંઇ ખુલાસો કરશો ? કાલના પ્રસંગનો કાંઈ ખુલાસો થશે ? તે અસહ્ય વાત હતી. હું સમજી શકતો નથી કે કાલે તમે એજ કાકા હતા કે જેણે મારા પિતા કરતાં પણ વિશેષ અગીઆર વર્ષ સુધી મને પાળ્યો અને પોષ્યો ?" એ નેત્રની કડકાશમાં પણ કાકાને વિશ્વાસનો આનંદ આવ્યો. એને થઇ ગયું કે એનો શ્રમ સફળ છે. કાકાએ ઘણાજ વિનીતભાવે (કેમકે આજ તે ભત્રીજો નહિ પણ ધણી હતો) કહ્યું કે "મહારાજ ! આપ ન સમજી શકો એવું હું માનતો નથી; છતાં ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું કે, આખી ઉંમર મેં ફૂલની માફક આપને રાખ્યા હોવાથી ગરીબ માણસોની સ્થિતિનું આપને ભાન થાય નહિ, તો રાજ્ય હાથમાં આવ્યા પછી રૈયત તરફની વર્તણુંક શી હોવી જોઈએ તે સમજાય નહિ. આપને પાળવામાં જેમ મેં મહેનત કરી છે, તેમ આપને ભણાવવામાં પણ તનતોડ મહેનત કરી છે. કોઈ પાઠ એવો રહી ગયો નથી કે આપને ભણાવવામાં નહિ આવ્યો હોય. મને લાગ્યું કે, એક પાઠની ઉણપ છે, અને તે પાઠ મારે આપને કાલે ભણાવવો હતો તે ભણાવ્યો."

"માણસના પોતાના ઉપર જ્યાંસુધી દુઃખ પડતું નથી ત્યાં સુધી બીજાનાં દુઃખોનું મનુષ્યને ભાન થતું નથી. જે નરેશને ગરીબ લોકોના ઉપર પડતી હાડમારી પડી હોતી નથી, તેઓને લોકોનાં ખરાં દુઃખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ઘણાં રાજ્યોમાં લોકોની પીઠ ઉપર ચાબુકના માર પડતા મેં જોયા છે તે વખતે મને થયું કે, તે વાગનારને કેવું દુઃખ થાય છે તેનું ભાન ન થવાનું મારનારને એજ કારણ હોવું જોઇએ કે તે માર પોતાને નથી પડતો."

"આપની રૈયતના સુખ માટે, આપના રાજ્યના સ્થાયીપણા માટે કોઇ પણ પાઠ ભણ્યા વગરનો ન રહી જાય માટે તમને ઘણું દુઃખ થયું હશે છતાં અને મારૂં તો મેં જે કાલે કર્યું તે માટે હૃદય ચીરાઇ જતું હતું; છતાં આ છેલ્લો પાઠ આપને ભણાવી હું તો મારા અવસાન પછી પણ મારી હયાતીમાં જેવા સુરક્ષિત છો તેવા આપની પ્રજામાં રહી શકો તેટલા માટે તે સાહસ મેં કર્યું." હાથ જોડીને ખુલાસો કરતાં કરતાં તેનાં નેત્રમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં. બાળરાજા નરેશ થયા હતા, પણ એવા ઉછેરમાં ઉછર્યા હતા કે કાકાના આ શબ્દો, કાકાનાં અશ્રુ, અને કાકાનું વિનીતપણું જોઇને સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થઇ ગયા. બે હાથે કાકાને ઉભા

કર્યો અને પછી પગમાં પડ્યા. અને કહ્યું કે "પિતાના મરણ પછી એનાથી પણ અધિક આપે પાળ્યો છે, પણ આજે આ પાઠ ભણાવીને તો આપે મને હમેશને માટે જીવાડ્યો છે."

રાજા સત્તાધીશ હતા છતાં કાકા જીંદગી સુધી તેના માનને પાત્ર રહ્યા. જાણે એજ રાજા હોય, તેમ તેની સૂચનાઓનો અમલ થતો.

("ક્ષત્રિય"માંથી)

६४–अकबर का विद्याप्रेम

(લેખકઃ–શ્રી. પારસનાથ સિંહ બી. એ. એલ. એલ. બી.)

અકબર કો પઢાને-લિખાને કી સારી ચેષ્ટાએં નિષ્ફલ હુઇ, ઉસને અક્ષરજ્ઞાન તક પ્રાપ્ત ન કિયા. કઈ શિક્ષક આયે-ગયે; પર કિસીસે કુછ ન બન પડા. હુમાયૂ ને બહુત સમઝાયા-બુઝાયા કિ બચપન વિદ્યાભ્યાસ કા સમય હૈ, કુછ તો હાસિલ કર લે; પર અકબર ઇસ વિષય મેં પિતા કી ભી સુનનેવાલા ન થા. ઉસકા ધ્યાન ઔર હી અભ્યાસ કી ઓર થા, ઉસને ઔર હી વિદ્યાઓં મેં કમાલ હાસિલ કિયા. અક્ષરોં કો તો ન પહચાન સકા, પર કુત્તોં ઔર ઘોડોં કા થોડી હી ઉમ્ર મેં અચ્છા પારખી હો ગયા. ચલો, ઉસકે હક મેં, યહ અચ્છા હી હુઆ.

પર પઢને-લિખને મેં અસમર્થ હોતે હુયે ભી વહ અશિક્ષિત ન થા. શિક્ષા કેવલ પુસ્તકોં સે હી નહીં મિલતી, ઉસે પ્રાપ્ત કરને કે ઔર ભી સાધન હૈં. અકબર ને સંસાર કે અનુભવ સે હી બહુત કુછ સીખા થા, ફિર ભી વહ પુસ્તકોં કા મહત્ત્વ અચ્છી તરહ સમઝતા થા, ઔર ઉનસે લાભ ઉઠાને કે લિયે બરાબર તૈયાર રહતા થા. કઈ વિદ્વાન્ કેવલ ઉસે ગ્રંથ પઢ સુનાને કે લિયે નિયુક્ત થે. 'આઇને-અકબરી' મેં લિખા હૈ—"સમ્રાટ્ ને પ્રત્યેક ગ્રંથ કો આદિ સે અંત તક સુનને કા નિયમ કર રખા હૈ. પાઠ-વિરામ-સ્થલ પર વહ સ્વયં અપને હાથ સે એક ચિહ્ન કર દેતે હૈં, ઔર પુસ્તક પઢ સુનાનેવાલે કો પૃષ્ઠોં કે હિસાબ સે સોના યા ચાંદી પુરસ્કાર મેં દેતે હૈં. શાયદ હી કોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઐસા હોગા, જિસે ઉન્હોંને ઇસ પ્રકાર ન સુના હો; ઔર ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન યા દર્શન-શાસ્ત્ર કી શાયદ હી કોઇ ખાસ બાત હોગી, જિસસે વે અપરિચિત હોં." અકબર કે પ્રિય ગ્રંથો મેં 'અખલાકે-નાસિરી', 'કીમિયાયે-સઆદત',* 'ગુલિસ્તાં', બોસ્તાં', 'મસનવી-એ-માનવી' 'જામે-જમ',

* આ ગ્રંથ એક હજારથી પણ વધુ વર્ષ અગાઉ એક મુસ્લીમ મહાત્માએ (ઘણું કરીને તેમનું નામ 'અલ ગઝાલી' હતું તેમણે) રચેલ હોઇ સુપ્રસિદ્ધ સંયમિત હિંદીગ્રંથ "પારસભાગ" એના અનુવાદરૂપ છે, એમ આ લેખકે સાંભળ્યું છે. ભિક્ષુ અખંડાનંદ

'શાહનામા' આદિ મુખ્ય થે. અમીર ખુસરો ઔર જામી કા ભી વહ બડા ભક્ત થા, ઔર ઉનકે કિતને હી પદ્ય ઉસે કંઠસ્થ થે.

અકબર કો પુસ્તકોં સે બડા પ્રેમ થા, ઔર ઉસકા સંગ્રહ ઉસ સમય અદ્વિતીય કહા જા સકતા થા. સભી ગ્રંથ હસ્તલિખિત થે. પોર્ટગીજ પાદરિયોં ને કુછ છપે હુયે ગ્રંથ ઉસકે પાસ ઉપહાર-સ્વરૂપ ભેજે ભી, તો ઉસને ઉન્હેં અપને સંગ્રહ મેં સ્થાન ન દિયા. એક-એક ગ્રંથ કો 'સજિલ્દ ઔર સચિત્ર' કરાને મેં હજારોં રૂપયે ખર્ચ હુયે થે, ઔર ઉનકી સજધજ યા શોભા દેખતે હી બનતી થી. અકબર કે દેહાંત કે બાદ સન્ ૧૬૦૫ ઈસ્વી મેં જો લિસ્ટ તૈયાર હુઈ થી, ઉસમેં ૨૪ હજાર ગ્રંથોં કે નામ થે, ઔર ઉનકી કિંમત ૬૪,૬૩,૭૩૧ રૂ. બતાઇ ગઇ થી. ઇન અંકોં કી પુષ્ટિ ઉસ સમય કે દો એક યુરોપીયન યાત્રિયોં કે વિવરણ સે ભી હોતી હૈ, ઔર આધુનિક ઈતિહાસકાર ભી ઇનકી સત્યતા સ્વીકાર કરતે હૈં. પુસ્તકાલય કઇ વિભાગોં મેં બંટા હુઆ થા. પહલા વિભાગ 'હિંદી' યા સંસ્કૃત ગ્રંથોં કા થા ઔર અંતિમ વિભાગ અરબી ગ્રંથોં કા. કહના અનાવશ્યક હૈ કિ સબકી દેખ-રેખ કા ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ પ્રબંધ થા.

અકબર કે વિદ્યાપ્રેમ કા એક ફલ યહ હુઆ કિ કઇ અચ્છે ગ્રંથોં કે ફારશી મેં અનુવાદ હો ગયે. સંસ્કૃત સે—જિસે અબુલ ફઝલ બરાબર 'હિંદી' લિખતા હૈ—'અથર્વવેદ', 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'લીલાવતી', 'હરિવંશ' આદિ અનૂદિત હુએ; પર ઇન અનુવાદોં કા મહત્ત્વ બહુત કમ હૈ. અનુવાદક, યા યોં કહના ચાહિયે કિ સંપાદક, પ્રાયઃ મુસલમાન વિદ્વાન્ થે, જિનકા સંસ્કૃત જ્ઞાન નહીં કે બરાબર થા. ઈસ વિભાગ કે પંડિત જો ઉલટા-સીધા અર્થ બતા દેતે થે, ઉસીકે આધાર પર વે ફારસી-અનુવાદ તૈયાર હોતે થે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિ સે વે દોષોં સે ભરે પડે હૈં—કહીં-કહીં મૂલ કો પહચાનના ભી મુશ્કિલ હો જાતા હૈ; પર ઉસ સમય કો દેખતે હુયે કહના પડતા હૈ કિ જો કુછ હુઆ, વહી બહુત થા. કમ-સે-કમ અકબર કી તો પ્રશંસા કરની હી પડતી હૈ કિ ઉસને પ્રોત્સાહન ઔર પુરસ્કાર દે કર વિદ્યાપ્રચાર મેં ઐસી સહાયતા પહુંચાઇ ઔર દો ભાષાઓં કે બીચ ઐસા સંબંધ સ્થાપિત કિયા.

મૌલાના અબ્દુલ કાદિર બદાયૂની લિખતા હૈ—"સન્ ૯૮૩ હિજરી (૧૫૯૫ ઇસ્વી) મેં દક્ખિન સે શેખ ભાવન નામ કા વિદ્વાન આગરે આયા. યહ બ્રાહ્મણ સે મુસલમાન બન ગયા થા. ઈસી સમય મુઝે સમ્રાટ્ સે અથર્વ (વેદ) કા અનુવાદ કરને કી આજ્ઞા મિલી. ઈસ ગ્રંથ કી કુછ બાતેં ઇસ્લામ કે આદેશોં સે મિલતી-જુલતી હૈં. અનુવાદ મેં મુઝે કિતની હી કઠિનાઇયોં કા સામના કરના પડા.

જાય કે શેખ ભાવન મેં દમ ન હો સકી, તબ મૈંને સમ્રાટ કો ઇસકી સૂચના દી. ઉન્હોંને શેખ ફૈજી ઔર ફિર હાજી ઇબ્રાહીમ કો અનુવાદ કરને કી આજ્ઞા દી......અથર્વ મેં એક મંત્ર હૈ જિસ મેં યોં લિખા હૈ કિ બિના ઇસકા પાઠ કિયે મુક્તિ નહીં મિલ સકતી. ઇસ મંત્ર મેં 'લ' અક્ષર કઈ બાર આયા હૈ, ઔર વહ હમ લોગોં કે 'લા ઇલાહ ઇલ્લિલાહ' સે બહુત-કુછ મિલતા રખતા હૈ. ઇસ ગ્રંથ મેં મુઝે માલૂમ હુઆ કિ હિંદૂ અવસ્થાવિશેષ મેં ગોમાંસ ખા સકતે હૈં. યહ ભી માલૂમ હુઆ કિ પહલે વે મુર્દોં કો જલાને કે બજાય દફનાતે થે. શાસ્ત્રોં મેં શેખ ભાવન યહી બાતેં દિખા કર આપત્તિ કો નિરુત્તર કર દેતા થા. વહ સ્વયં ઇન્હીં કો દેખ કર મુસલમાન હુઆ થા, જિસકે લિયે હમેં ખુદા કા શુક્રિયા અદા કરના ચાહિયે."

મહાભારત કે અનુવાદક થા અનુવાદનિરીક્ષક નકીબખાં, અબ્દુલ કાદિર બદાયૂની ઔર થાનેશ્વર કે શેખ સુલતાન થે. બદાયૂની કો યહ કામ જરા ભી પસંદ ન થા; પર પાપી પેટ કે કારણ ઉસે ઇસ જુએ મેં જુતના હી પડા. ઇસ ગુનાહ કે લિયે ખુદા સે માફી માંગતે હુએ વહ લિખતા હૈ—" દો રાત તો સમ્રાટ ને ખુદ તર્જુમા કિયા ઔર નકીબખાં સે ભાવાર્થ લિખાતે ગયે. તીસરી રાત ઉન્હોંને મુઝે બુલા કર નકીબખાં કે સાથ કામ કરને કા હુકમ દિયા. તીન-ચાર મહીને મેં, 'ખુરાફાત' ઔર 'બેહૂદગી' સે ભરી હુઈ, ઇસ કિતાબ (મહાભારત) કે ૧૮ પર્વોં મેં સે દો કા અનુવાદ પૂરા હુઆ, ઔર સમ્રાટ કે સામને પેશ કિયા ગયા. ઉન્હેં મેરા અનુવાદ પસંદ ન આયા ઔર ઉન્હોંને મુઝે ગુસ્સે મેં 'હરામખોર' તક કહ ડાલા! ફિર યહ કામ નકીબખાં, મુલ્લા શેરી, થાનેશ્વર કે સુલતાન હાજી ઔર શેખ ફૈજી કો સોંપા ગયા. હાજી સાહબ ને અપને અનુવાદ મેં અધિકા રખાતે અધિકાવાલી કહાવત ચરિતાર્થ કર દી. કુછ હી સમય બાદ ઉનકી દરબાર સે બિદાઈ હો ગઇ, ઔર આજકલ આપ ભક્ખર મેં સમય બિતા રહે હૈં. હાં, કૌરવોં ઔર પાંડવોં કા યુદ્ધ જારી હૈ, અનુવાદ હોતા હી જા રહા હૈ. હમારી તો ખુદા સે યહી દુઆ હૈ કિ જિન લોગોં કા ઇસ કામ મેં હાથ નહીં હૈ, જો ઇસ્લામ કે સચ્ચે બંદે હૈં ઔર અપને ગુનાહોં કી સચ્ચે દિલ સે માફી માંગતે હૈં, ઉન પર વહ રહમ કરે ઔર ઉન્હેં દોજખ કી આગ સે બચાવે!" મહાભારત કો અકબર 'રજ્મનામા' (વીરરસ કા કાવ્ય) કહા કરતા થા. ઉસને ઇસકે અનુવાદ કી કિતની હી સુંદર પ્રતિયાં તૈયાર કરાઈ થીં. એક પ્રતિ કલકત્તે મેં 'એશિયાટિક સોસાયટી' કી લાયબ્રેરી મેં ભી હૈ.

રામાયણ કે અનુવાદક ભી પ્રાયઃ વહી થે, જો મહાભારત કે.

દિલવાલા હી બનાયા હૈ કિંતુ 'સાંમનસ્યમ્' અર્થાત્ [illegible] ભી બતાયા હૈ. ઉસે ભાવોં કે સાથ સાથ ઉન ભાવોં કો નિયમિત કરને કે લિયે બુદ્ધિ ભી દી હૈ. ઇસ બુદ્ધિ કા પ્રભાવ યહ હોતા હૈ કિ ઉસકે ભાવ વિશદ ઔર વિકસિત હો જાતે હૈં. ઉનમેં અનિયમતા નહીં રહતી. ઉનમેંસે પશુતા દૂર હો જાતી હૈ.

પશુઓં ઔર મનુષ્યોં કે ભાવોં કા ભેદ જાનને કા યત્ન કીજિયે. અશિક્ષિત મનુષ્યોં તથા શિક્ષિત મનુષ્યોં કે ભાવોં કી વિશેષતાઓં પર વિચાર કીજિયે. પરિણામ યહ નિકલેગા કિ જ્યોં જ્યોં મનુષ્ય મેં વિચારશીલતા અધિક હોતી જાતી હૈ, ત્યોં ત્યોં ઉસકે ભાવ ઉત્કૃષ્ટ હોતે જાતે હૈં. ગધે કે પ્રેમ ઔર મનુષ્ય કે પ્રેમ મેં ભેદ હૈ. અસભ્ય મનુષ્ય ઔર સભ્ય મનુષ્ય કે પ્રેમ મેં ભેદ હૈ. અશિક્ષિત માતા અપની સંતાન સે ઔર પ્રકાર પ્રેમ કરતી હૈ ઔર શિક્ષિત માતા ઔર પ્રકાર. યહ ક્યોં ? ઇસ લિયે કિ મનુષ્ય કો ઈશ્વરને 'સાંમનસ્ય' અર્થાત્ બુદ્ધિવાલા બનાયા હૈ. યહ બુદ્ધિ મનુષ્ય કે ભાવોં કે ઊપર આધિપત્ય સ્થાપિત રખને કે યોગ્ય બનાતી હૈ. વિચારશૂન્ય પુરુષ ભાવોં કા દાસ હોતા હૈ. વિચારશીલ પુરુષ કે ભાવ ઉસકે દાસ હોતે હૈં. વિચારશીલ પુરુષ ક્રોધ કરેગા તો સોચ સમઝ કર, વહ પ્રેમ કરેગા તો સોચ સમઝ કર. વહ અપની [illegible] કર સકતા હૈ. વહ અપને મસ્તિષ્ક કો અપને હૃદય કા ગુલામ બનને નહીં દેતા.

[illegible]

પર ચલને સે વ્યક્તિ તથા સમાજ સભી પ્રકાર કી સામાજિક ઉન્નતિ કર સકતે હૈં ઔર ઇસ પ્રકાર કે સામાજિક દોષોં તથા સામાજિક અત્યાચારોં સે બચ સકતે હૈં. યહ દૃષ્ટાંત હૈ ગૌ કા અપને નવજાત બછડે કે સાથ વ્યવહાર કા. ગૌ અપને નવજાત બચ્ચે સે ક્યા વ્યવહાર કરતી હૈ ? યોં તો સભી માતાયેં અપને બચ્ચોં સે પ્યાર કરતી હૈં. પરંતુ ગૌ મેં એક વિશેષતા હૈ. ગૌ કો હિંદૂ લોગ માતા કહતે હૈં. યહ ઠીક હી હૈ કિ માતૃપ્રેમ કી જો ઉત્કૃષ્ટતા ગૌ મેં દેખી જાતી હૈ, વહ અન્ય પ્રાણિયોં મેં કમ હોતી હૈ. અર્થાત્ ગૌ સચ્ચી માતા કહલાને કે યોગ્ય હૈ. ગૌ માતૃત્વ કા આદર્શ હૈ. જરા વિચારિયે.

બચ્ચા પૈદા હોતા હૈ તો વહ અનેક પ્રકાર કે મલોં સે સના હોતા હૈ. ઉસકો છૂને કો ભી જી નહીં ચાહતા. પરંતુ ગાય ક્યા કરતી હૈ ? વહ અપને શરીર કે પવિત્રતમ અંગ અર્થાત્ જીભ સે ઉસકો સાફ કરને લગતી હૈ ઔર ઉસ સમય તક દમ નહીં લેતી જબ તક બચ્ચા બિલકુલ સ્વચ્છ નહીં હો જાતા. વહ ઉસસે ઘૃણા નહીં કરતી. વહ ઉસકો ચાટને લગતી હૈ. જબ બચ્ચા સ્વચ્છ હો ગયા તો ઉસ સમય વહ ઉસે અપના મધુર દૂધ પિલાતી હૈ; જિસસે બચ્ચા પુષ્ટ હો જાય. વેદ ને મનુષ્ય કે લિયે ઇસી આદર્શ કી ઓર સંકેત કિયા હૈ. ઇસ આદર્શ કો ધ્યાન મેં રખના મનુષ્યમાત્ર કા કર્તવ્ય હૈ. મનુષ્ય કે પરસ્પર વ્યવહાર કે લિયે દો ઉદ્દેશ્ય સામને હોને ચાહિયે. ગાય દો કામ કરતી હૈ; એક બચ્ચે કી શુદ્ધિ ઔર દૂસરા બચ્ચે કી પુષ્ટિ. ઇસી પ્રકાર મનુષ્ય કો ભી દૂસરે મનુષ્યોં કે મલોં કો દૂર કરના પહલા ઉદ્દેશ હોના ચાહિયે ઔર ફિર ઉનકે સાથ ઉપકાર કરના દૂસરા. જબ તક બચ્ચે કા મલ દૂર ન કિયા જાય, ઉસ સમય તક દૂધ પિલાના વ્યર્થ હૈ. ઇસી પ્રકાર હમેં ઐસા યત્ન કરના ચાહિયે કિ અન્ય પ્રાણિયોં કે શારીરિક, માનસિક તથા આત્મિક મલ દૂર હો જાયં. યહ મલ હી કમજોરી ઔર રોગ કા કારણ હૈ. જબ તક મલ હૈ ઉસ સમય તક પૌષ્ટિક પદાર્થ પુષ્ટિ નહીં પહુંચા સકતે. ઇસી લિયે મલ દૂર કરના પહલા કર્તવ્ય હૈ. પરંતુ મલ કૈસે દૂર કિયે જાયં ? ઇસ પ્રકાર નહીં જૈસે કિ ધોબી અપને કપડે કો પત્થર પર પટક પટક કર સાફ કરતા હૈ, કિંતુ ઉસ પ્રકાર જૈસે ગાય અપને બચ્ચે કો ચાટતી હૈ.

ગાય કા હૃદય પ્રેમ સે પૂર્ણ હૈ. ઉસકે ધ્યાન મેં બચ્ચે કો છોડ કર ઔર કિસી વસ્તુ કા ધ્યાન હી નહીં. વહ અપનાપન ભૂલ ગઈ હૈ. ઉસકે સામને ગુડ રખ દો તો વહ ગુડ કો છોડ કર બછડે કો ચાટને લગેગી. ઔર બચ્ચા ભી આત્મ શક્તિ સે અપની માતા કે પ્રેમ કો પહચાનતા હૈ. વહ માતા કે કંઠ ગુદીરવ કે

કાર્ય સે અપ્રસન્ન નહીં હોતા. જ્યોં જ્યોં માતા ઉસે ચાટતી હૈ ઉસે મજા આતા હૈ. ઉસે માતા કા ચાટના દૂધ સે અધિક મીઠા પ્રતીત હોતા હૈ. યદિ મનુષ્ય મેં દૂસરે ભાઇયોં કે પ્રતિ યહ ભાવ ઉત્પન્ન હો જાય તો વહ ઉનકે મામલોં કો સુગમતા સે દૂર કર સકતા હૈ. સંસાર મેં નામ કે કિતને સુધારક હૈં. વહ જિનકા સુધાર કરના ચાહતે હૈં ઉનસે ઘૃણા કરતે હૈં, વહ ઉનકી તાડના ઔર ભર્ત્સના કરતે હૈં. વહ ઉનકો તાને દેતે હૈં. વહ ઉનકો ચિડાતે હૈં. કભી કભી તો વહ ઉનકો ભયાનક દંડ દેતે હૈં. યહ સબ કિસ લિયે ? સુધાર કે લિયે. પરંતુ યહ સુધાર વાસ્તવિક સુધાર નહીં હૈ. વાસ્તવિક સુધાર વહ હૈ જો અગાધ પ્રેમ કે સાથ કિયા જાય, સુધરનેવાલે કો ભી મજા આ જાય.

પરંતુ સુધાર કે સાથ ઉપકાર ભી કરના હોગા. ગાય બચ્ચે કો ચાટ કર હી સંતુષ્ટ નહીં હો જાતી, કિંતુ વહ ઉસકો મીઠા દૂધ ભી પિલાતી હૈ. ઇસી પ્રકાર હમકો દૂસરોં કે સાથ ઉપકાર કરના ચાહિયે.

હે સુધારક લોગો ! યદિ તુમ્હારે હૃદય મેં ઉન લોગોં કે લિયે અગાધ પ્રેમ નહીં હૈ જિનકા તુમ સુધાર કરના ચાહતે હો તો તુમકો સુધાર કા અધિકાર નહીં. તુમ સુધાર કા કામ છોડ દો ઔર ઉસ સમય તક સુધાર કા નામ મત લો, જબ તક તુમકો ઉનકે પ્રતિ પ્રેમ ન હો.

વેદ ઇસ દૃષ્ટાંત સે એક બાત ઔર સ્પષ્ટ કરતા હૈ. યદ્યપિ ગાય મેં માતૃત્વ કા આદર્શ હૈ તથાપિ વહ પશુ હૈ. નવજાત બચ્ચે કે સાથ તો વહ અગાધ પ્રેમ કરતી હૈ; પરંતુ અન્ય પશુઓં કે સમાન ઉસકા બડે બચ્ચોં કે સાથ વહ પ્રેમ નહીં રહતા. વેદ યહ કહતા હૈ કિ મનુષ્ય કો પ્રત્યેક મનુષ્ય કે સાથ ઉસી પ્રકાર વ્યવહાર કરના ચાહિયે જૈસે ગાય અપને નવજાત બચ્ચે કે સાથ. મનુષ્ય જિતના ઇસ આદર્શ કી ઓર ચલતા જાયગા ઉતના હી વહ ઉત્કૃષ્ટ હોતા જાયગા.

વેદ મેં 'अघ्न्या' શબ્દ ગૌણરૂઢિ રૂપ સે ગાય કે અર્થ મેં આતા હૈ. અઘ્ન્યા કહતે હૈં, ઉસ આદમી કો, જો મારને કે યોગ્ય ન હો અર્થાત્ જો પ્રેમ કરને યોગ્ય હો. જો પશુ, સૃષ્ટિ મેં હમારે સાંસારિક જીવન કે સુધાર કા ઇસ પ્રકાર આદર્શ હો સકે ઉસકે લિયે 'અઘ્ન્યા' કહના ઔર ઉસ પર પ્રેમ કરના કેવલ કૃતજ્ઞતા માત્ર હૈ.

(જાન્યુઆરી-૧૯૪૦ ના "સાર્વદેશિક" માંથી)

६६–भविष्य का महान् प्रदीप

(લેખકઃ—શ્રી. સાધુ ટી૦ એલ૦ વાસ્વાની)

સંસાર મેં ક્યા ત્રુટિ હૈ? અવિદ્યા. એક પ્રકાર કે જ્ઞાન કી ખોજ કી જા રહી હૈ; પરંતુ ઇસકા બહુતસા ભાગ મુર્દા જ્ઞાન હૈ. વિદ્યા મુર્દા જ્ઞાન નહીં; વિદ્યા, જીવન કે આધ્યાત્મિક કેંદ્ર કે લિયે ખોજ હોતી હૈ.

સાધનોં કે બિના ખોજ કહાં? અધ્યયન સ્વયં એક સાધન હૈ, પરંતુ યહ અપૂર્ણ હૈ, ઇસે સફલ બનાને કે લિયે અન્ય સાધનોં કી જરૂરત હોતી હૈ. અધ્યયન કે અલાવા જિન તીન સાધનોં કો પ્રાચીન ગુરુકુલોં ઔર આશ્રમોં કે વિદ્યાર્થી કામ મેં લાતે થે, વે **બ્રહ્મચર્ય, પરિશ્રમ ઔર ઉપાસના થે.**

વહ જ્ઞાન જો બુદ્ધિમત્તા મેં પરિણત હોતા હૈ કિતાબોં કે રટને સે નહીં મિલતા. આત્મા કા શિક્ષણ જિસસે હોતા હૈ, ઉસે વિદ્યા કહતે હૈં. યહ શિક્ષણ શરીર ઔર મસ્તિષ્ક કે બ્રહ્મચર્ય કે બિના સંભવ નહીં. હમેં બિના કારણ કે હી યહ નહીં બતલાયા ગયા હૈ કિ સરસ્વતી કા વિવાહ શાશ્વત બ્રહ્મચારિયોં સે હુઆ થા.

પાશ્ચાત્ય દેશોં કે નવયુવકોં કે આન્દોલનોં મેં બ્રહ્મચર્ય કે સત્ય કી અવહેલના કી જા રહી હૈ. પ્રાચીન કાલ મેં વિદ્યાર્થી-જીવન કી શ્રેષ્ઠતા કા આધાર બ્રહ્મચર્ય સમઝા જાતા થા, તથા શરીર ઔર મસ્તિષ્ક કો નિયંત્રણ મેં રખના, વિચારોં ઔર ઇચ્છાઓં કો પવિત્ર બનાયે રખના, મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સમઝા જાતા થા. સાદા જીવન પવિત્ર હોતા હૈ. આમોદ-પ્રમોદ હી ઇસ જીવન કો નિકૃષ્ટ બના દેતે હૈં, દૂસરા સાધન પરિશ્રમ વા હાથ કા કામ હૈ. હમને પુસ્તકોં મેં પઢા હૈ કિ વિદ્યાર્થી અપને ગુરુ કે લિયે પાની ભરતે, ઇંધન લાતે ઔર પશુઓં કા પાલન ભી કિયા કરતે થે. ઇસી રીતિ સે સેવા આશ્રમોં મેં વિદ્યાધ્યયન હોતા થા. પ્રાચીન ભારત કે શિક્ષણાલયોં મેં સદાચાર ઔર પરિશ્રમ એકસાથ હાથ બંટાતે થે.

ઇસકે બાદ દૈનિક ઉપાસના કા સાધન હૈ. અધ્યયન, બ્રહ્મ-ચર્ય, પરિશ્રમ ઔર ઉપાસના ને પ્રાચીન ભારત મેં ગુરુગૃહ કો પુણ્ય તીર્થ બના દિયા થા.

મૈંને બહુધા ઇસ બાત પર વિચાર કિયા હૈ કિ યદિ હમ ચાર પ્રકાર કે કામ પર ધ્યાન દેં તો સ્વરાજ્ય કી પ્રાપ્તિ શીઘ્ર હી હો જાવે. વહ ચાર પ્રકાર કા કામ શિક્ષા, સ્વાસ્થ્યશાસ્ત્ર, સ્વ-દેશી ઔર કૃષિ હૈ. યહ કાર્ય હમારે જનસમુદાય કી ઉન્નતિ કે લિયે પરમાવશ્યક હૈ.

[illegible] भारत में विद्वान् और असाधारण स्थान स्थान पर [illegible] में शास्त्रों की शिक्षा का प्रचार करते थे। [illegible] के सामने महात्मा लोगों के जीवन [illegible]। [illegible] समय सर्वसाधारण की शिक्षा में वास्तविकता थी। [illegible] सर्वसाधारण की शिक्षा के [illegible] लोग [illegible] नहीं हैं। [illegible] सर्वसाधारण के लिये पुस्तकालय, [illegible] मौजूद हैं। [illegible] लोग हमारे देश के सर्वसाधारण की अपेक्षा वर्तमान [illegible] अधिक [illegible] हैं। [illegible] प्रथम श्रेणी के लोगों [illegible] की अपेक्षा राजनीति में अधिक दिलचस्पी लेते हैं।

[illegible] सर्वसाधारण [illegible] और पुस्तकों के [illegible] नहीं [illegible] हमारे [illegible]

[illegible]

નરક કા દ્વાર હૈ' અપને બચ્ચોં કો ઇસકા પાઠ કરાઓ. નિશ્ચય હી વે લોગ આદમિયોં યા દુકાનોં મેં ઇમાનદાર સિદ્ધ હોંગે (સત્ય પરમાત્મા કા સ્વરૂપ હૈ). અહા! યહ કૈસી સુંદર કહાવત હૈ "મિત્રતા સમાન મેં નિભ સકતી હૈ." સ્વરાજ્ય કી તમામ ફિલાસફી ઇસ સારગર્ભિત કહાવત મેં કેંદ્રિત હૈ. યદિ ઇંગલિસ્તાન ઔર હિંદુસ્તાન મિત્રભાવ સે રહેં તો આવશ્યક હૈ કિ હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર હો. પ્રેમ હમારા શાસ્ત્ર હૈ. ભારતવર્ષ અપને પ્રતિહાસ કે બડે યુગોં મેં પ્રેમ કે આદર્શવાદ કા સાક્ષી રહ ચુકા હૈ. મુઝે પ્રત્યેક સ્કૂલ કે વિદ્યાર્થી કો ઇસ સદેશ દેને મેં પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ 'પ્રેમ હમારા શાસ્ત્ર હૈ.' પ્રેમ કા યહ સંદેશ ભારતવર્ષ કે ઋષિયોં ઔર મહર્ષિયોં કે હૃદયોં કો ખોલ કર હમારે સામને રખતા હૈ. પ્રેમ કરના વ્યાપાર કરના નહીં, પ્રેમ કરના ધન સંચય કરના નહીં, પ્રેમ કરના ચંગુલ મેં ફસાના નહીં. પ્રેમ કા સદુપયોગ કરો.

જબ ભગવાન બુદ્ધ વનાશ્રમ સે નિકલ કર સંસાર કે લોગોં કે દુઃખ નિવારણ કા કાર્ય આરંભ કરતે હૈં, અકસ્માત્ હી ઉનકી અપને માતાપિતા સે રાજપ્રાસાદ મેં ભેંટ હો જાતી હૈ, ઔર વે દોનોં અપને રાજકુમાર કો સાધુવેશ મેં દેખતે હૈં તો બડે દુખી હો જાતે હૈં. ઔર પૂછતે હૈં—રાજકુમાર! તુમ રાજ્યૈશ્વર્ય કો છોડ કર ભીખ માંગતે ક્યોં ફિર રહે હો? બુદ્ધ ભગવાન ઉત્તર દેતે હૈં 'પૂજ્ય માતા-પિતાજી! મૈં અપની જાતિ કી રીતિ પર ચલ રહા હૂં. અહા! હમારે ઋષિયોં ઔર, મહર્ષિયોં, કવિયોં ઔર આચાર્યોં કી યહી રીતિ રહી હૈ. દયાનંદ ત્યાગી થા. જિન્હેં ત્યાગ કી શિક્ષા મિલ ચુકી હૈ, વે હી નવીન યુગોં કે નિર્માતા બનતે હૈં. ભારતવર્ષ મેં પુનરુજ્જીવન કે બહુમૂલ્ય બીજ કૌન બોયેંગે? ધનાભિમાની નહીં, પદાભિમાની નહીં: વરન્ તપસ્વી ઔર વિદ્વાન્ લોગ. યે લોગ જનસમુદાય કો સહયોગ દેંગે, ઔર ભારત કી સેવા ઔર સ્વાધીનતા કે લિયે ઉન્હેં શિક્ષિત બનાયેંગે? હમારે સ્કૂલ ઔર કાલેજ આર્યાવર્ત કે સાદે આધ્યાત્મિક વાતાવરણ મેં ઘૂમેં. ઇસીમેં હમારી આશા હૈ, ઔર ઇસીકે દ્વારા રાષ્ટ્રોં કા કલ્યાણ હોગા.

પ્રાચીન જ્ઞાન ભવિષ્ય કે લિયે એક સંદેશ લાતા હૈ.

પ્રકૃતિ કી નિસ્તબ્ધતા મેં, વર્તમાન અહંભાવ સે રહિત, અધ્યાત્મવાદ ઔર સાદગી સે સુવાસિત વનાશ્રમોં મેં, અપરિમિત જીવન કે બાલ્યકાલ મેં ઔર ઇતિહાસ કે પ્રભાત મેં આર્ય સંસ્કૃતિ કા જન્મ હુઆ થા. ઇસસે કહીં દૂર યહ સંસ્કૃતિ નાગરિકતા કી પોષક વર્તમાન સભ્યતા મેં પરિવર્તિત હો ગઈ. હમ ભ્રાતૃત્વ ઔર જીવન કે સ્વાભાવિક આનંદ કો ખો બૈઠે! ભોગ, આત્મતૃપ્તિ ઔર

નિર્બલોં પર અત્યાચાર કરને કે લિયે સભ્યતા (સિવિલાઇઝેશન એક ચિકના ચુપડા શબ્દ બન ગયા. હમ ઇસ સભ્યતા કા અં જાનતે હૈં ગડબડી! સંસાર કી આશા આત્મિક જ્ઞાન મેં હૈ વૈદિક જ્ઞાન મેં હૈ. પરમાત્મા કરે હમારે દેશ મેં એસે બહુતસે નવયુવ હોં, જિનકે પવિત્ર હૃદયોં મેં મહાન ભવિષ્ય કે પ્રદીપ કો લે કી બલવતી ઇચ્છા વિદ્યમાન હો.

(ડિસેમ્બર–૧૯૨૯ના "સાર્વદેશિક"માંથી)

૬૭–પીહૂ

(લેખકઃ–શ્રી. પ્રેમ)

'પીહૂ' 'એ ભોલે પક્ષી! ક્યોં નન્હે સે કંઠ કો ફૂક ફૂક કર વ્યર્થ સૂખા રહા હૈ! તૂ ક્યા ચાહતા હૈ?'

'શાન્તિ'

'તો ઇતના કૂકતા ક્યોં હૈ? શાન્તિ ચાહતા હૈ, તો શાન્ત હો દુઃખ કે પ્રબલ વેગ કો રોક!'

'પીહૂ! પી—હૂ! પી—હૂ!'

'અરે ફિર વહી ધ્વનિ! ક્યા સમઝ મેં નહીં આતા? ઇસ જરાસી જાન પર ઇતના કષ્ટ!"

'પીહૂ! પી—હૂ!'

'તો ક્યા શાન્તિ કા સાધન અશાન્તિ હૈ? જરા મુંહ સે તો બોલ! કૌનસી વસ્તુ તુઝે શાંતિ દે સકતી હૈ?'

'એક જલબિંદુ!'

'બસ ઇતને કે લિયે યહ શોર! યહ ચીત્કાર!! સારા આસમાન સિર પર ઉઠા રખા હૈ. ક્યા દુનિયા કી તાલ–તલૈયા લોપ હો ગઇ? નદિયાં બંદ હો ગઈ? સમુદ્ર સુખ ગયા?'

"પરંતુ ગિરે હુએ કો કૌન ઉઠાયે, જો ગિરા વહ ગયા."

"અરે, ઇતના અહંકાર! છોટે મુંહ બડી બાત!"

"નહીં બિલકુલ નહીં, તુમ પૃથ્વી પર રહતે હો, પૃથ્વી કા જલ તુમ સે નીચે નહીં? અતઃ તુમ ઉસે લે સકતે હો! પરંતુ મૈં આકાશ મેં રહનેવાલા, હવા મેં ઉડનેવાલા, ઉસે ક્યોં કર લે સકતા હૂં? શરીર મેં છોટા અવસ્ય હૂં, પર રુતવે મેં તો બડા હૂં!"

'તબ ક્યા, શૂન્ય આકાશ સે ભીખ માંગતા હૈ?'

'નહીં, નહીં! જલ સે ભરે હુએ, મુઝ સે ઉંચે આકાશ મેં રહનેવાલે પ્યારે મેઘ સે માંગતા હૂં! ભીખ જરૂર માંગતા હૂં, પર નીચે સે નહીં।'

'પરંતુ વ્યર્થ—'

'તુમ્હેં' ઇસ અનન્યતા કા ક્યા પતા? રે દર દર ભટકનેવાલા જીવ! તુમ નહીં જાનતે પપીહે કે પ્રાણોં કી એકતાનતા કો. યહ તુમ્હારી બાત બાત પર નિરાશ હો કર અપને ટેક સે ટલનેવાલા નહીં હૈ. તુમ કુછ ભી કહતે રહો. તુમ્હારે શબ્દ મેરે સાહસ કો ક્ષીણ નહીં કર સકતે. સંસાર કી કોઈ શક્તિ ઇસ હૃદય કે મજબૂત ભાવોં કો નષ્ટ નહીં કર સકતી. મેરે આશાઓં કે બાગ મેં સદા હી ફૂલ લગતા હૈ. ઇસ હરે-ભરે વાટિકા કી હરિયાલી કભી નહીં સૂખતી! સબૂત ચાહતે હો? અચ્છા દેખો. પીહૂ! પી-હૂ! પી-હૂ.'

× × × ×

દશ્ય બદલ ગયા. ધૂપ સે તપી હુઈ પ્યારી પૃથ્વી મુંહ ખોલ ખોલ કર અપને, કંઠ કો તર કર રહી હૈ, નદિયાં જો સાગર કી ભેંટ કે લિયે વ્યાકુલ હો કર તરસ રહી થીં, અબ દૌડ દૌડ કર ઉસે ગલે લગા રહી હૈ: પક્ષિયોં ને ઘોસલે ટટોલે. વૃક્ષોં ને ચોલે બદલ ડાલે. આસમાન ને આસમાની ચાદર હટા કર મોતિયા ઓઢ લી. ભગવાન દિનનાથ પરદે કે ઓટ મેં છિપ ગયે. અડગ ટેકવાલે પક્ષી કી ટેક રહ ગઇ!

ભગવન્! જબ ઇસ છોટે સે હૃદય કી હાર્દિક ઇચ્છા મેં ઇતના બલ હૈ, તો ક્યા મનુષ્ય કી ઇચ્છાશક્તિ કુછ નહીં કર સકતી? સબ કુછ કર સકતી હૈ; પર દૃઢતા ઔર અનન્યતા હોની ચાહિયે!

અવશ્ય!
મૈંને સુના ઠંડી વાયુ ને સર સર કર કે કહા 'અવશ્ય'
પક્ષિયોં ને ઝૂમ ઝૂમ કર કહા 'અવશ્ય'
નદી કે કલ કલ નિનાદ મેં ધ્વનિત હુઆ 'અવશ્ય'.
પ્રતિધ્વનિ ને ઉત્તર દિયા 'અવશ્ય.'

(મે-૧૯૨૯ના "સાર્વજનિક" માંથી)

૬૮–उदावानाला का युद्ध

(લેખકઃ–શ્રી. સુરેશ્વર)

અઠારહવીં સદી કે આરંભ સે બંગાલ કી ચંચલા રાજ-
લક્ષ્મી 'સાત સમુદ્ર પાર' સે આ, બંગાલ ઔર બિહાર કી ગલિયોં
મેં ઘૂમ-ઘૂમ કર વ્યાપાર કરનેવાલે અંગ્રેજોં કે ગોરે ચમડે પર
લટ્ટૂ હો, ઉન્હીં લોગોં કે પાસ જાને કે લિયે ચંચલ હોને લગી.
સન ૧૭૫૭ મેં પલાસ-પાદપોં સે આચ્છાદિત પલાસી કે મૈદાન
મેં ક્લાઇવ કે ષડયંત્ર ઔર ચાલબાજિયોં ને ઉસ સમય કે ભોલે-
ભાલે બંગાલ કે નૌજવાન નવાબ સિરાજુદ્દૌલા કો પરાસ્ત કર યહ
નિર્ણય કર દિયા કિ બંગાલ ઔર બિહાર કી હી નહીં, બલ્કિ
સારે ભારતવર્ષ કી સ્વતંત્રતા કે અપહરણ હોને મેં અબ દેર નહીં
હૈ. પલાસી કી લડાઇ કા અંત હુઆ ઔર અંગ્રેજોં ને દૃઢતા કે
સાથ બંગાલ ઔર બિહાર મેં અપના સિક્કા જમા લિયા. મીર
જાફર બંગાલ કા નવાબ હુઆ—હમારી સ્વતંત્રતા કી ટિમટિમાતી
હુઈ દીપશિખા કા અવસાન સન્નિકટ દીખ પડા. લેકિન, પાંચ-
છઃ વર્ષ કે બાદ જબ બંગાલ કી નવાબી મીર કાસિમ કે હાથ લગી,
તબ આશા કી એક ક્ષીણ ઝલક પુનઃ દિખાઇ પડી. યહાં કી
સ્વતંત્રતા કો ગોરોં દ્વારા અપહરણ હોને સે બચાને કે લિયે ઇસ
સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વીરપુંગવ ને એક બાર ફિર પ્રયત્ન કિયા ઔર
દિયા અપની ચતુરતા, બુદ્ધિમત્તા ઔર વીરતા કે અદ્ભુત પ્રદર્શન
દ્વારા પ્રાણોં કી બાજી લગા કર. ઐતિહાસિક મહત્ત્વ રખનેવાલે ઇસી
બિહાર પ્રાંત કે પહાડી ભૂભાગ સે ઘિરે હુએ રાજમહલ કે ઉદવા-
નાલા પર યહ આશા કી ઝલક દૃષ્ટિગોચર હુઈ થી. અપની
સ્વાધીનતા કી રક્ષા કરને કા યહી હમારા અંતિમ સાધન થા,
પરંતુ ભાગ્ય પલટા ખા ચુકા થા—ઈશ્વર કો યહી મંજૂર થા કિ
હમલોગ કુછ દિનોં કે લિયે પરતંત્રતા કી બેડિયાં હી ધારણ કરેં.
અતએવ આશા કી યે શુભ્ર કિરણેં પૂર્વક્ષિતિજ પર દૃષ્ટિગોચર
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કર સદા કે લિયે શાંત હો ગઇ—ઔર હમ આજ તક પરતંત્ર ગુલામ બને રહે. અતએવ ઉદવાનાલા કા ઐતિહાસિક યુદ્ધ હમારે લિયે હમારે ઇતિહાસ કે લિયે કમ મહત્ત્વ કા યુદ્ધ નહીં હૈ. હમ ઇસ યુદ્ધ કો કભી નહીં ભૂલ સકતે, જિસમેં અંગ્રેજોં ને અપને બાહુબલ સે નહીં, અપને શૌર્ય ઔર પરાક્રમ સે નહીં, તલવાર યા તોપ કે બલ પર ભી નહીં, બલ્કિ અપની કૂટ નીતિ કી બદૌલત જિસકા કર, અપને પ્યારે ઔર અચૂક અસ્ત્ર ષડ્યંત્ર ઔર વિશ્વાસઘાત દ્વારા હમારી સ્વતંત્રતા કા સર્વનાશ કર હમેં ગુલામ બના ઇસ અવસ્થા તક પહુંચા દિયા હૈ.

અંગ્રેજોં કે કુત્સિત વ્યવહાર, અંગ્રેજ કંપની અનુચિત અત્યાચાર સે, ઉનકી વ્યાપારિક અંધાધુંધી સે, ઉનકે દ્વારા હોતી હુઇ વ્યાપારિક લૂટ સે તથા કલકત્તે કી કૌંસિલ કી અરાજક કૂટ નીતિ સે મીર કાસિમ કા હૃદય તંગ આ ગયા. ઇતને પર ભી ઉસ ચતુર ઔર નીતિજ્ઞ નવાબ ને પરિસ્થિતિ કા ધ્યાન રખતે હુએ અપની ઓર સે શાંત રહને કા પ્રયત્ન કિયા. વહ ચાહતા થા કિ પહલે અંગ્રેજ લોગ હી યુદ્ધઘોષણા કરેં. પટને મેં અપની અન્યાયપૂર્ણ કાર્યવાઇ કે કારણ અંગ્રેજોં કા એક કપ્તાન મિ૦ એલિસ જબ મીર કાસીમ દ્વારા ગિરફ્તાર કર લિયા ગયા, તબ તો ન્યાય કી સાક્ષાત્ પ્રતિમા (!) અંગ્રેજોં ને અપની કૌંસિલ મેં મીર કાસિમ કે વિરુદ્ધ યુદ્ધઘોષણા કર હી દી. મીર કાસિમ સાવધાન થા.

યુદ્ધ-ઘોષણા હો ગઇ. જોન એડમ કી અધ્યક્ષતા મેં એક અંગ્રેજી સેના મીર કાસિમ કી સેના સે મુઠભેડ કરને કે લિયે કલકત્તા સે નવાબ કી નવનિર્મિત રાજધાની મુંગેર કી ઓર ચલ પડી. ઉસ-સેના કા સામના કરને કે લિયે મીર કાસિમ કી સેના ભી તકીખાં કી અધ્યક્ષતા મેં આગે બઢી. રાસ્તે મેં કુલ તીન લડાઇયાં હુઇ. તકવા કે ક્ષેત્ર મેં, જો મુર્શિદાબાદ કે હી નિકટ હૈ, પહલી મુઠભેડ હુઇ. ઇતિહાસલેખક મિ૦ બ્રૂમ કે કથનાનુસાર ઇસ લડાઇ મેં પહલે તો અંગ્રેજોં કે છક્કે છૂટ ગયે; લેકિન બીચ મેં હી નવાબી સેના કે નાયક તકીખાં કો અકસ્માત્ ગોલી લગ જાને સે ઉસકી સેના મેં હુલ્લડબાજી મચ ગઇ. સેનાધ્યક્ષ કે નહીં રહને કે કારણ નવાબ કી સંગઠિત સેના બિખર ગઇ ઔર અંગ્રેજ આગે બઢે. મિ૦ સેમર કા કથન હૈ કિ, મીર કાસિમ કી સેના મેં અરાજકો ઔર વિદ્રોહિયો કી ભરમાર થી. ઉસકા એક સેનાનાયક મિરજા ઇરાજખાં ભારી વિશ્વાસઘાતક નિકલા, જો પ્રકટ રૂપ સે તો નવાબ કી સેના મેં નાયક બના હુઆ થા, પરંતુ ભીતર સે અંગ્રેજોં કી ઓર મિલા હુઆ થા. ઇસીકે ષડ્યંત્ર કી બદૌલત હી અંગ્રેજ આગે બઢને મેં સમર્થ હુએ. કહના નહીં હોગા કિ,

ઇસ લડાઈ મેં ભી ઉન ષડયંત્રકારિયોં કી શુભ સહાયતા સે હી, જિન્હોંને ચુપકે શત્રુ કે ખેમે મેં સબ્જ બાગ દિખલા કર વિદ્રોહ કી ભયંકર આગ લગા આપસ મેં ફૂટ પૈદા કર દિયા થા. અંગ્રેજોં કી વિજય હુઈ—તલવાર કે બૂતે પર નહીં.

તકવા કે બાદ ઘરદા નામક સ્થાન મેં નવાબ કી વિખરી હુઇ સેના પુનઃ શૃંખલાબદ્ધ હુઇ. ઇસિ લડાઇ મેં અંગ્રેજોં કી બડી હાનિ હુઈ, લેકિન મીર કાસિમ કે નયે સેનાધિપતિ શેર અલીખાં કી નિર્બલતા ઔર ઇસસે ભી બઢ કર હાનિકારક અનુભવહીનતા સે હી અંગરેજોં કી જીત હુઇ.

તબ અંત મેં મીર કાસિમ ને અપની સેના કો એક બાર ફિર ઉદવાનાલા પર એકત્ર કરને કા ઉદ્યોગ કર અપને ભાગ્ય કા, સાથસાથ દેશ કે ભાગ્ય કા ભી અંતિમ ફૈસલા કર દેના હી શ્રેયસ્કર સમઝા. મીર કાસિમ કો પૂરી આશા થી કિ ઇસ સુરક્ષિત સ્થાન મેં અવસ્ય હી અંગ્રેજોં કે દાંત ખટ્ટે કર દિયે જાયંગે. યહ નાલા એક છોટીસી દલદલી નદી થી, જો રાજમહલ કી પહાડી સે નિકલ કર ઉસીકે નિકટ હી ગંગા મેં મિલ ગઇ થી. ઇસકે દોનોં પાર્શ્વ ઇતને ઉંચે ઔર ઢાલુએં થે કિ ઇસકે કિનારે પર સેના રખને સે દુસ્મનોં કે આક્રમણ કા કોઇ રાસ્તા નહીં રહ જાતા થા. અગર ઐસા સંભવ ભી થા તો બડી બડી આપત્તિયાં ઝેલને કે બાદ. મીરકાસિમ ને ભય કી આશંકા સે પહલે હી વહાં ઇંટ ઔર પથ્થરોં કા એક પૂલ બંધવા રક્ખા થા. વહ ઇસ જગહ કી પ્રાકૃતિક રચના, કુદરતી બનાવટ કો દેખ કર સ્તંભિત રહ ગયા થા ઔર નદી કે કિનારે-કિનારે એક વિશાલ ખાઇ ખુદવા કર ઉસકે બગલ મેં હી બડી ઊંચી દિવાલ ઇસિ ઢંગ સે ખડી કરવા દી થી કિ જિસસે ખાઇ ઔર દિવાલ દોનોં પહાડી પ્રદેશ સે આરંભ હો કર ગંગા નદી તક ફૈલ ગઇ થીં. ઇસ દિવાલ સે ઘિરી હુઇ ખાઇ ઔર નદી કે બીચ ઇતની જગહ છોડ દી ગઈ થી કિ જિસ પર સૈનિકોં કે યથેષ્ટ ખેમે રહ સકેં. ખાઇ ભી યથેષ્ટ ગહરી થી, જિસ પર એક જગહ કાઠ કા એક ઐસા પૂલ રખવા દિયા ગયા થા, જો સમય પર ઉઠા લિયા જા સકતા થા. સાથ હી વહ ખાઇ પહાડી ભૂ—ભાગ મેં સ્થિત એક દલદલી ઝીલ સે મિલા દી ગઈ થી, જો નિકટવર્તી પહાડી કી જડ સે સટી હુઇ થી ઔર દિવાલ કે અધિકાશ ભાગ તક ઘિરી હુઇ થી. ઇસ પ્રકાર ઇસ મોર્ચે કો સુરક્ષિત કર દેને કે બાદ કેવલ એક હી રાહ બચ ગઇ થી, જો ખાઇ ઔર દિવાલ કે બીચ પડતી થી ઔર જિસ પર બુર્જ બનવા કર પહરા બિઠા દિયા ગયા થા. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ, ઉસ જગહ થોડા સા પરિશ્રમ કરને સે કિલા

ફૌજ, ઔર ફૌજ ભી ઐસી જો મેં બન ચુકા થા કિ જિતના ઉસે અપની તરહ તોડે દુશ્મનોં કા મુકાબલા કા ઝડ ભાવ અસંભવ હી થા. હાં, પર્યંત ભાગ કર કા ઝગડા નહીં ભગ કે ઉસકા સંભવ થા. લેકિન ઐસી અવસ્થા મેં જબકિ મ્યાને કી સેનોં કા ઇસ તરહ બાધિ કટિબદ્ધ રહે—ઇસ તરહ આને મેં ભી સુરક્ષિત નહીં થા, ક્યોંકિ કી સુરક્ષિત જગહ મેં—ઉધવા નાલા મેં—મીર કાસિમ કી સેના આગે બઢને મેં અનિશ્ચિત દેરા લેને કે લિયે એકત્ર હુઈ.

મીર કાસિમ ખુદ ભી દૂરદર્શી થા. અપની રાજધાની મુંગેર લાને કી ઉમંગ ભારી ભર કી મોર્ચાબંદી મેં, અપની સેના કો નયે ઢંગ સે કવાયદ સિખલાના પ્રારંભ કર દિયા થા. વહ સ્વયં ભી વીર થા. ઉસમેં ફૌજોં કો બનાને કી વિલક્ષણ શક્તિ થી. અનમેલ ઉસકી સેના ભારી થી લેકિન કિતની થી. વહી ફિરંગી સેના ઇસ નાલે પર સર્જ કર મુખ્તેદ હો થા, પરંતુ દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ કે ઇસ અદ્ભુત સૈન્ય-સંધાન મેં ભી એક ભારી ભૂલ રહ ગઈ. ભૂલ યહ થી કિ ઉસકી સેના મેં જો અદ્દલમે ક્રિસ્તાન અફસર થે ઉન્હેં હી ભિન્ન ભિન્ન દલોં કા ઉપનાયક બના દિયા થા. યહ તો પ્રત્યક્ષ હૈ કિ ઉસી પ્રાચીન નીતિ સે જબકિ પહલે-પહલ મુસલમાનોં કે સાથ ક્રિસ્તાનોં ને ધર્મ કે નામ પર ક્રુસેડ યુદ્ધ ઐસા થા—જો બાપ બરાબર મુસલમાનોં કે દુશ્મન બને હી રહે ઔર અબ ભી હૈં. ઈસા કે અનુયાયિયોં ને ચૂર્ણ કરકે કે અસંખ્ય અનુયાયિયોં કે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોં કા અસ્તિત્વ હી યુરોપ સે મિટા દેને કી કોશિશ કી. ઇસીસે તો પૂર્વીય પ્રશ્ન (ઇસ્ટર્ન ક્વેશ્ચન) કી સમસ્યા યુરોપ કે લિયે એક બડે હી મારકે કી સમસ્યા હૈ. ઐસી દશા મેં યહ કબ સંભવ હૈ કિ, ક્રિસ્તાન નૌકર અપને મુસલમાન માલિક કે ભક્ત યા વિશ્વાસપાત્ર બને રહેં. અપની ઇસી નાસમઝી કે કારણ જિતને મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોં ઔર મુસલમાનોં કા અસ્તિત્વ હી મિટ ચુકા હૈ. દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ ને ભી ઇસ રહસ્ય સે અપરિચિત હો કર, બહુત સે ક્રિસ્તાનોં કા સ્વાગત કિયા, ઉન્હેં નૌકરી દી, બડે બડે ઓહદે દિયે, જો ઉસકે સાથ હી દેશ કે સર્વનાશ કા કારણ હુઆ.

ઉદવાનાલા પર મીર કાસિમ કા મોર્ચા ઇતના દૃઢ થા કિ અંગરેજો કે લિયે બલપ્રયોગ દ્વારા હી નવાબી સેના કો હટા કર ઉસે તિતિર-વિતિર કર દેના એકદમ અસંભવ થા. મહીનેભર તક અંગ્રેજી સેના ખેમા ડાલે પડી રહી, પરંતુ મીર કાસિમ કી દૃઢ મોર્ચાબન્દી પર જરા ભી આઘાત નહીં પહુંચા. કિસી ભી પ્રત્યક્ષ ઉપાય સે—સીધી ચોટ પહુંચા કર ઉદવાનાલા કો ઘેર કર મોર્ચે કો તીન-તેરહ કરને મેં જબ અંગ્રેજી સેના અસફલ રહી, તબ

ફિર ભી એહતિયાત અખ્તિયાર કી [illegible] ભી જાને લગી, જિસ નીતિ કે અનુસાર [illegible] નામ-માત્ર [illegible] કહાં [illegible] કે મુ[illegible] મેં [illegible] પાઈ થી. ઇધર તો યે અંગ્રેજ બહાદુર ડેરા ડાલે [illegible] અપની તાક મેં લગે થે ઔર ઉધર રાત મેં [illegible] લોગોં કે ખેમે મેં ભી મીર કાસિમ કે ભી આદમિયોં કી જમાવટ લગી રહતી થી. મીર કાસિમ કી સેના કે પતન કા એક કારણ ઔર હુઆ, જો યોં હૈ—

નવાબ કે લિયે ઐસે બઢ કર દુર્ભાગ્ય કી બાત ઔર ક્યા હો સકતી હૈ કિ ઇધર અંગરેજોં કે ખેમે મેં રાતભર [illegible] કે ખડે ખડે મનસૂબે બાંધે જાને લગે ઔર ઉધર નવાબ કી સેના કાન મેં તેલ ડાલે નિશ્ચિંત પડી રહી. શત્રુઓં કે અચાનક ધાવા કા કુછ ભી ધ્યાન નહીં રખ્ખા ગયા. નવાબ કી સેનાયેં તો ઇસ ગુમાન મેં ફૂલી હુઈ થી કિ ઐસે સુરક્ષિત સ્થાન તક, જહાં દ્રોણાચાર્ય કે ચક્રવ્યૂહ કી તરહ પ્રવેશ કરને કા એક હી માર્ગ હૈ, કિસ પ્રકાર શત્રુસેના આને મેં સમર્થ હો સકતી હૈ. તભી તો સભી સૈનિક અપને કર્તવ્યપાલન મેં બિલકુલ બેપરવાહ હો રહે. ઇસકે અતિરિક્ત ભી કુછ મુસલમાન અફસર, જિનકે પાસ દ્રવ્ય થા, રાત મેં મદિરે કે નશે મેં ચૂર રહને લગે. ઐસે નશાખાર અફસર રાત કે પ્રથમ પ્રહર મેં મદિરાદેવી કી ઉપાસના મેં હી વ્યસ્ત રહતે થે ઔર શેષ રાત્રિ વેશ્યાઓં કી નૃત્યક્રીડા દેખને મેં વ્યતીત કરતે થે. ઇતના હી નહીં, બલ્કિ આગે બઢ કર વ્યભિચાર કા છિપા નૃત્ય ભી હોને લગા. યહ દેખતે હુએ યહ કહા જા સકતા હૈ કિ મીર કાસિમ કે દલ કો ભ્રષ્ટ કરને કા એક કારણ મદિરા ઔર મંદ ચાલવાલી કામિની ભી હુઈ; લેકિન મીર કાસિમ કા એક વિશ્વાસી અફસર ઇસ કુત્સિત મદ્યપાન ઔર વ્યભિચાર કી ઓર આકર્ષિત નહીં હુઆ. ઉસ વીર કા નામ થા નજીરખાં. વહ સાવધાન ઔર મુસ્તૈદ અફસર થા. જહાં એક ઓર ખેમોં મેં રાત રાત-ભર મદિરા, નૃત્ય ઔર ગાન કા અખાડા જમા રહને લગા, વહાં દૂસરી ઓર વહ વીર સૈનિક બરાબર ઇસી ચિંતા મેં રહને લગા કિ, કિસ ઢંગ સે અંગરેજોં સે લોહા લિયા જાય.

ઉસ સુરક્ષિત મોર્ચેબન્દી મેં પ્રવેશ કરને કા એક ગુપ્ત માર્ગ ભી થા. અંગરેજ લોગ ઉસ ગુપ્ત રાહ સે અપરચિત થે; લેકિન ઉસ માર્ગ કા રહસ્ય માલૂમ હોને સે અંગરેજોં કે લિયે મોર્ચે ભંગ કરના સહજ કામ હો જાતા થા. અબ તક યહ ભેદ નહીં માલૂમ રહને કે કારણ વે લોગ પંગુ બને બૈઠે થે. ઇધર નજીરખાં પ્રતિ દિન રાત મેં કુછ ઇમાનદાર સૈનિકોં કો લે કર ચુપકે સે ઉસી માર્ગ સે બાહર નિકલ પડતા થા ઔર ધીરે સે અંગરેજોં કે કૈમ્પ મેં છાપા માર કર થોડે બહુત યુદ્ધ કે સામાન લૂટ કર ગાયબ હો

જાતા થા. કઈ દિનોં તક લગાતાર ઉસને ઐસા હી કિયા. અંગ્રેજી સેના યહ જાદૂભરી કાર્રવાઈ દેખ કર અવાક્ રહ જાતી થી; કુછ કરતે-ધરતે નહીં બનતા થા. પરંતુ અંગરેજ પહલે સે ભી અધિક સાવધાન રહને લગે ઔર ઇસ ગુપ્ત રહસ્ય કે ઉદ્ઘાટન કી તાક મેં લગે રહે. અંત મેં ઉસ છિપે માર્ગ કા પતા લગા કર હી છોડા. કહા જાતા હૈ કિ એક અંગરેજ સૈનિક ને, જો કિસી કારણવશ અપને દલ સે ભાગ કર મીર કાસિમ કી શરણ મેં ચલા ગયા થા ઔર જિસે મીર કાસિમ ને અપની સેના મેં નૌકરી ભી દી થી—અંગરેજોં કો ઉસ ગુપ્ત માર્ગ કા સારા ભેદ બતલા દિયા. જબ યહ અંગરેજ સૈનિક અપને જાતિવાલોં કે યહાં સે સંગવાર હો કર ભાગ ગયા થા, ઉસે પકડવા કર માર ડાલને કી ભી પૂરી કોશિશ કી ગઈ થી—લેકિન જબ નવાબ કી શરણ મેં ગયા તો ઉસકી રક્ષા હો સકી થી. વહી વિશ્વાસઘાતી સૈનિક એક અંધેરી રાત મેં ચુપચાપ ઘેરે સે બાહર નિકલા ઔર અંગ્રેજી સેના કે કમાન સે જા કર કહા કિ અગર મુઝે પ્રાણદાન મિલે તો મૈં ગુપ્ત માર્ગ કા સારા ભેદ બતા દૂં. અંધા ચાહે આંખ! અંગ્રેજ લોગ તો યહ ચાહતે હી થે. ઉસે પ્રાણભિક્ષા દી. ઉસને ઇમાનદારી ઔર નમકહલાલી કો એક ઓર રખ કુલ પતા બતા દિયા. અબ તો અંગ્રેજોં કી પ્રસન્નતા કા ક્યા ઠિકાના? ઉન લોગોં ને તો ઉદવાનાલા કે સુદૃઢ ઘેરે કો વિજય કરને કી માનો કુંજી હી પા લી.

ઘેરે મેં ગુપ્ત માર્ગ દ્વારા પ્રવેશ કરને કી કુંજી મિલ ગઈ. ઈસા કે જન્મ ૧૭૬૩ વેં વર્ષ કી ચૌથી સિતમ્બર થી—સમય આધી રાત. બંગાલ ઔર બિહાર કા અભાગા નવાબ અપને દુર્ગ મુંગેર મેં નિશ્ચિંત સોયા થા—ઉસે ઉદવાનાલાં કે ઘેરે કે સંબંધ મેં તો યહ પૂરા વિશ્વાસ થા કિ, અંગ્રેજ વહાં સે એક પગ ભી આગે નહીં બઢ સકતે હૈં; પરંતુ યહાં કા ઘેરા તો જાલસાજી નશેબાજી ઔર વ્યભિચાર કા અડ્ડા હો રહા થા. ઉસ સમય તક તો નવાબ કી સેના નાચ-રંગ દેખ ચૂકને કે પશ્ચાત્ નિદ્રાદેવી કી સુખમય ગોદ મેં બેસુધ હો કર સુખપૂર્વક ખર્રાટે ભરને લગી થી. ઉસી નિર્જન રાત્રિ મેં, અનુકૂલ અવસર જાન કર કુછ અંગ્રેજ સૈનિક અસ્ત્ર શસ્ત્ર સે સજ્જિત હો કર ગુપ્ત માર્ગ કે દ્વારા ચુપકે ઘેરે મેં ઘુસ ગયે. ભાગ્ય ઉન લોગોં કે સાથ થા. ઘુસતે હી ઉન લોગોં ને એકાએક ધાવા બોલ દી તો દિયા—બેખબર સોએ હુએ નવાબ કે સૈનિક ચૌંક પડે. ઉસ સમય ન તો ઉન લોગોં કે પાસ કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હી થા ઔર ન વે લડાઈ કે લિયે તૈયાર હી થે. કિતને તો નશા કી ખુમારી મેં ઝપકિયાં લે રહે થે. સિવા તીન-તેરહ હોને કે ઔર કૌન ઉપાય થા! સારી સેના છિન્ન ભિન્ન

હો ગઈ. સારા સંગઠન ધંટેભર મેં હી ટૂટ ગયા. ચારોં ઓર માર કાટ ઔર ધર પકડ કા બાજાર ગર્મ હો ગયા. ઇસ અંધાધુની મેં મીર કાસિમ કે પૂરે પંદ્રહ હજાર સૈનિક ખેત રહે.

ઉદવાનાલા કા ઘેરા ટૂટા. અંગ્રેજોં કો આગે બઢને કા અવસર મિલા. મીર કાસિમ કી શક્તિ બિલકુલ ક્ષીણ હો ગઈ. આગે જા કર ૧૭૬૪ મેં બકસર કી લડાઈ મેં ઉસકા પતન હો હી ગયા.

ઉદવાનાલા મેં નવાબી સેના કી હાર કે દો કારણ કહે જા સકતે હૈં. પહલા તો મીર કાસિમ કા સ્વયં વહાં ઉપસ્થિત નહીં રહના થા. અગર મીર કાસિમ યુદ્ધસ્થલ પર સ્વયં મુસ્તૈદી સે ઉપસ્થિત રહતા તો ઉસકે ભ્રષ્ટ અફસર નાચ–રંગ ઔર વ્યભિચાર મેં વ્યસ્ત રહને કા સાહસ કભી ન કરતે. જહાં મદ ઔર મહિલા કા સંયોગ હો; વહાં કિસીકિ કર્તવ્યપાલન કી સુધિ રહે, યહ કબ આશા કી જા સકતી હૈ? દૂસરા કારણ હાર કા યહ હુઆ કિ, મીર કાસિમ ને અપની સેના મેં કિસ્તાનોં ઔર આરમેનિયનોં કો સ્થાન દે કર બડી ગલતી કી. ભલા જહાં કિસ્તાનોં કે સ્વાર્થ કા પ્રશ્ન હો, વહાં વે કિસ્તાન ઔર આરમેનિયન કબ તક અપને મુસલમાન સ્વામી કે ભક્ત બને રહ સકતે હૈં? યહી મીર કાસિમ કે પતન કા સબસે મુખ કારણ હુઆ.* (ડિસેમ્બર–૧૯૨૯ના અંકમાંથી)

६९–मेरा रंग दे वसंती चोला

(લેખકઃ–શ્રી. અજાતશત્ર)

યે હી દિન થે—જાડા જા રહા થા, ગર્મી આ રહી થી; દોનોં કે બીચ મેં એક અલમસ્ત મૌસમ કભી થર–થર કંપાતા થા, કભી પસીને સે તર કરતા થા.

સરસોં ને અપની પીલી ચાદર પસાર દી થી—અલસી, ચને, મટર ને ઉસ પર લાલ, નીલે, બૈજની બૂટે કર દિયે થે; કિંતુ પ્રચંડ પાશ્ચમી પવન કે ઝોંકે કો યહ ઝીની ચાદર કબ તક બરદાસ્ત કર સકતી—ઉસકે તાર–તાર ઉડ ગયે!

આમ મુસ્કુરા પડા, મહુઆ રોને લગી,
કોયલ ચીખ ઉઠી, સંસાર ખિલખિલા પડા!

યે હી દિન થે. વસંત કે દિન—ઉત્સાહ–ઉમંગ કે દિન, બલબલે–અરમાન કે દિન; હંસને હંસાને કે દિન, મિલને મિલાને કે દિન. વાહ રે દિન! આહ રે દિન!

× × × ×

* લેખક કે 'બંગ વિજય' નામક અપ્રકાશિત પુસ્તક કા એક અંશ.

ન્યાયાધીશ આસન પર આ જમે થે. [illegible]
એક કુર્સી પર બૈઠે જજ કી ઓર દેખ રહે થે—[illegible]
હાથોં મેં [illegible] રહે થે. કોર્ટ મેં લોગોં કી ભીડ થી. [illegible]
પહરા થા; કિંતુ વે અબ તક નહીં આયે થે. જિનકે લિયે યહ
સબ આયોજન થા.

ઔર થોડી દેર-બાદ ખટ-ખટ કરતી આ ખડી હુઈ. બન્-
દની દેખ સબ લોગ ઉસ ઓર દેખને લગે. ન્યાયાધીશ ઔર સર-
કારી વકીલ કી તિરછી નજર ભી ઉસ ઓર આકૃષ્ટ હુવે
બિના ન રહી.

ગોરી મેં મધુર ગાન કી આવાજ આયી. ફિર આને લગે કુછ
યુવક ઉસમેં સે નિકલે. સભી કે ચેહરે પર મુસ્કુરાહટ, સભી કે
હૃદય મેં ઉમંગ. ઉનકે કપડે વસંતી રંગ મેં સરાબોર થે—ગાલ
ઔર કપાલ પર લાલ અબીર ચિપક રહી થી. વે ખિલખિલાતે હુએ,
ગાતે હુવે કોર્ટ કી ઓર બઢે—

મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા.
ઇસી રંગ મેં રંગ કે શિવા ને માઁ કા બંધન ખોલા.
યહી રંગ હલ્દી ઘાટી મેં, ખુલ કર કે થા ખેલા.
નવ વસંત મેં ભારત કે હિત વીરોં કા યહ મેલા.
મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા.

× × × ×

વે કૌન થે!

મૈં ભી નહીં જાનતા; કોર્ટ કી નજરોં મેં હત્યારે લુટેરે:
જનતા કે શબ્દોં મેં—ઉતાવલે દેશભક્ત.

ઉનકી કહાની ભી બડી વિચિત્ર હૈ.

સન્ ૧૯૨૫ ઇસ્વી કી ૯ અપ્રીલ કી રાત થી. ઉસ પક્ષ કી
સબસે અંધેરી રાત! ઉસકે અંધેરે કો બાદલોં કે દલ ને ઔર
ભી ગાઢા કર દિયા થા—જબ તબ બૂંદાબૂંદી ભી હો જાતી થી.
દસ નૌજવાનોં કા દલ સહારનપુર સે લખનઉ જાનેવાલી ગાડી પર
સવાર હુઆ—કુછ લોગ થર્ડ ક્લાસ મેં બૈઠે, બાકી સેકંડ ક્લાસ મેં.
જબ ગાડી કાકોરી સ્ટેશન કે નિકટ થી, સેકંડ ક્લાસ કી જંજીર
ખીંચ કર ઉસે ખડી કી ગઇ. ગાડી ખડી હોને પર દલ કે સભી
નીચે ઉતર આયે—કુછ લોગ ગાર્ડ કે ડબ્બે કી ઓર ચલે, જહાં
સરકારી ખજાના થા. કુછ ઇંજિન કી ઓર બઢે—જિસમેં ગાડી
રોક રક્ખી જાય. ઉનમેં સે દો દો લાઇન સે કુછ દૂર હટ કર,
લગાતાર પાંચ-પાંચ મિનટ પર, પાંચ પાંચ ફાયર કરને લગે.
લોગ આતંક મેં આ ગયે. યાત્રિયોં સે કહ દિયા ગયા કિ આપ
લોગ ગાડી મેં હી બૈઠે રહેં—આપ પર આક્રમણ ન કિયા જાયગા,

કેવલ સરકારી ખજાના લૂટા જાયગા. દલ કે જો લોગ ગાર્ડ કે ડબ્બે કી ઓર બઢે થે, ઉન્હોંને સબ સે પહલે ગાર્ડ કો લેટ જાને કી આજ્ઞા દી. વહ લેટ ગયા. ફિર ખજાને કા સંદૂક ઉતાર લિયા ઔર છેનિયોં સે કાટને લગે. જબ છેની સે કામ ન ચલા કુલ્હાડા ચલાયા ગયા; આખિર સંદૂક ટૂટા, ખજાને કો તીન ગઠરિયોં મેં બાંધ કર લે ચંપત હુયે !

ઇસ પ્રકાર દસ આદમિયોં ને—જિનમેં અધિકાંશ વિદ્યાર્થી થે, ૨૦-૨૨ વર્ષ કે છોકરે થે—ગાડી કો રોક કર મહાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે પવિત્ર ખજાને કો લૂટ લિયા. ઉસ ગાડી મેં ચૌદહ પુરુષ ઐસે થે, જિનકે પાસ બંદૂકેં યા રાયફલેં થીં. દો શસ્ત્ર અંગ્રેજી ફૌજી જવાન સહી થે; પર સબ પત્થર કી મૂર્તિ બને થે, કિસીકી હિંમત નહીં હુઈ કિ ઇન છોકરોં કા મુકાબલા કરે. ડ્રાઇવર મહાશય તથા એક ઇંજિનિયર સાહબ કા બુરા હાલ થા—ડ્રાઇવર મહાશય ઇંજિન મેં લેટ રહે થે, ઇંજિનિયર સાહબ પાખાને મેં જા છિપે થે. યે દોનોં બહાદુર અંગ્રેજ જાતિ કે સપૂત થે. દનાદન ફાયર હોને સે લોગ સમઝ બૈઠે થે કિ કમ-સે-કમ ચાલીસ આદમિયોં ને ટ્રેન કો ઘેર લિયા હૈ. યદ્યપિ લોગોં કો ઇસ પર વિશ્વાસ ન હોગા કિ કાયર ભારતીયોં મેં ઐસે દસ નૌજવાન હો સકતે હૈં કિ પૂરી ટ્રેન કો લૂટ લેં, કિંતુ બાત સચ્ચી હૈ. યે છોકડે શરીર સે ભી તો અધિક હૃષ્ટપુષ્ટ ન થે !

સરકાર કા ખજાના લૂટા—કિતના મહાન અનર્થ ! દૌડ-ધૂપ હોને લગી, પુલિસ કી ઉછલકૂદ દેખને લાયક થી. આખિર, ગિરફ્તારિયાં શુરૂ હુઈં—પૂર્વબંગાલ સે દિલ્હી તક કા ખાક છાના ગયા. ૪૪ યુવક ગિરફ્તાર કિયે ગયે. પીછે ૧૫ આદમિયોં પર સે મુકદ્દમા ઉઠા લિયા ગયા. બાકી લોગોં પર જો મુકદમા ચલ રહા થા, ઉસકા એક દૃશ્ય ઉપર લિખા ગયા હૈ !

× × × ×

વહ સબ સે આગે કૌન હૈ ?—ઇસ દલ કા મુખિયા—પં૦ રામપ્રસાદ બિસ્મિલ ! બ્રાહ્મણ હો કર ભી ક્ષાત્રધર્મ કે વ્રતી—પૂરે પરશુરામ. આજન્મ બ્રહ્મચારી ! ઇનકી વીરતા કે એક-એક કારનામે રોંગટે ખડે કરનેવાલે હૈં ! ઇન્હીં ઐસે સાહસી સેનાપતિ કા કામ થા કિ દસ નૌજવાનોં કે છોટે-સે રેજિમેન્ટ ને ઇતના બડા કામ કિયા ! ઇનકી દાહિની ઓર દેખિયે, વહ કૌન મસ્ત આદમી હૈ ? [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

જાન કે ડર સે નહીં ભાગા હૂં, મૈં તો અપનોં કો ઇસ લિયે બચાતા હૂં કિ હમારા કામ જારી રહે. કિન્તુ ઇનકા રાજકુમારસા ચેહરા કબ તક છિપતા—પકડે ગયે. જબ કોર્ટ મેં લાયે ગયે તો આપને મેજીસ્ટ્રેટ સે પૂછા આપને મુઝે કભી અપને કોર્ટ મેં દેખા હૈ ? મૈં તો કિતને દિન યહાં આયા હૂં ઔર ઇસ મુકદ્દમે કી કાર્યવાઈ દેખ ગયા હૂં. પૂછા ગયા—કોર્ટ મેં આપ કહાં બૈઠતે થે ? બોલે, ઉસ જગહ—એક રાજપૂત કે વેષ મેં. કિતના સાહસ ! પુલિસ ખોજ મેં હૈરાન હૈ, સિર પર ફાંસી કી રસ્સિ ટંગી હૈ, ઔર આપ સરે આમ કચહરી આતે—જાતે હૈં—સિંહ કે માંદ મેં ઘૂસ કર ઉસસે મખૌલ કરનેવાલી ઇસ હિંમત કી બલિહારી ! અચ્છે કવિ ભી હૈ. કભી કભી ઠીર મેં હી મૈજીસ્ટ્રેટ સે મુહસે કર લેતે. ઔર વહ બંગાલી બાબૂ ? વહી શ્રી રાજેન્દ્ર લાહિડી હૈં—સબસે હંસોડ ઔર હિમ્મત કે પૂતલે ભી. બંગાલી હો કર ભી શૃંગાર-બનાવ સે ઇન્હેં ચિઢ હૈ-સાદગી કે અવતાર હી સમઝિયે ! બડે નીરવ કાર્ય-કર્તા, બરસોં તક કાર્ય કરતે રહે, કિસીકો પતા નહીં. હિંદૂ વિશ્વ-વિદ્યાલય કે એમ૦ એ૦ ક્લાસ કે વિદ્યાર્થી. પુલિસ કે ઇન પર દાંત ગડે થે. તૈરને, કૂદને, હૉકી ખેલને મેં નિપુણ ! ખેલના, હંસના, લતીફે સુનાના, સાથિયોં કો હંસાના—ઇનકા કામ. ભયંકર સે ભયંકર આપત્તિ હો, ઉસ સમય ભી મંદ મુસ્કાન ! મુકદ્દમા ચલ રહા હૈ, ફાંસી કી ડોરી સિર પર ઝૂલ રહી હૈ તો ભી લાપરવાહ સે હંસતે-હંસાતે હૈં. ઇનકે બૈરિસ્ટર ને એક બાર પૂછા—ક્યોં જી ? ક્યા તુમ્હેં પતા હૈ કિ તુમ્હારે વિરુદ્ધ કિતને ગવાહ ગુજર ચુકે હૈં ? આપને ઇસ સરલતા ઔર નિશ્ચિંતતા સે 'નહીં' કહા, કિ સભી ખિલખિલા પડે. ઇતના હોને પર ભી અપને કિસી કામ મેં ત્રુટિ નહીં હોને દેતે ! ઔર વહ-વહ હટ્ટાકટ્ટા પક્કી ઉમ્ર કા જવાન—ઉન્હીંકા નામ હૈ ઠાકુર રોશન સિંહ, ક્ષત્રિયકુલ કી રોશની ! ક્ષત્રિય કો પઢને-લિખને સે ક્યા કામ ! થોડા—બહુત પઢ લિયા હૈ—કિંતુ તલવાર, બંદૂક, ઘુડસવારી કે પૂરે ઉસ્તાદ. ઉડતી ચિડિયોં પર બંદૂક કા અચૂક નિશાના મારતે હૈં. કુસ્તી કે ભી અચ્છે લડાકે હૈં. આર્યસમાજી હૈં, કિંતુ કટ્ટરતા નહીં. નિયમાનુસાર પૂજા-પાઠ કરતે હૈં, વ્યાયામ મેં ભી ત્રુટિ નહીં હોને દેતે. ધૈર્ય કે પૂતલે-પિતા કી મૃત્યુ કા સમાચાર આતા હૈ, દો બાર 'ઓરેમ્ તત્સત્' કહ કર અપને કામ મેં લગ જાતે હૈં. ઇસ મુકદ્દમે મેં એક વીતરાગ યોગી કી ભાંતિ રહતે હૈં.

યે વહી ચાર હૈં, જિન્હેં આગે ચલ કર ફાંસી પર ઝૂલના પડા ! ઔર ભી કિતને હૈ, સબ વીર બાંકે, મસ્તી ઔર દિવાના-પન કે અવતાર'

કાકોરી કેસ કે નામ સે પ્રસિદ્ધ વહ મુકદ્દમા ચલતા રહા–એક હી મહીને તક નહીં; પૂરે એક વર્ષ સે ભી કુછ અધિક દિનોં તક કોર્ટ મેં ઇન નૌજવાનોં કી મસ્તી દેખને લાયક થી–સબકી આંખોં કે સામને લંબી–લંબી સખ્ત સજાયેં, કાલાપાની કી યાતનાયેં યા ફાંસી કી ટિકટી દીખ પડતી થીં. વે સબ અપને ભવિષ્ય કા અનુભવ કરતે થે, અચ્છી તરહ જાનતે થે, તો ભી વે મસ્ત થે. કોઈ ગાતા થા, કોઇ બજાતા થા, કોઇ ચુહલબાજિયોં સે મેજિસ્ટ્રેટ કો નાકોંદમ કિયે રહતા થા. અભિયુક્તોં કા કચહરી આતે જાને કા દૃશ્ય દર્શનીય થા. જિસ સમય વે વીર બાંકુરે તપસ્વી રાજકુમાર રાજહંસ કી ચાલ સે મોટર સે ઉતરતે થે, માલૂમ હોતા થા મૂર્તિમાન સુરેશ દેવતાઓંસહિત ઇહલોક—લીલા દેખને કે હેતુ આયે હૈં. દલ કે નેતા પં૦ રામપ્રસાદ બિસ્મિલ કે પીછે જબ સબ આત્માયેં એકસાથ 'વંદે માતરમ્' ગાતી ચલતી થીં, ઉસ સમય કે દૃશ્ય કા વર્ણન નહીં હો સકતા. 'વંદે માતરમ્' 'ભારત માતા કી જય', 'ભારત–પ્રજાતંત્ર કી જય' સે કચહરી કા વાયુમંડલ પવિત્ર હો જાતા થા. અધિકારિયોં કે દિલ ઇસ નિનાદ સે દહલ ઉઠતે થે, કિંતુ ક્યા કરતે–ઇન પાગલોં પર કિસકા કબ્જા થા? એક દિન એક કાન્સ્ટેબલ મહાશય ને જરાસી ધૃષ્ટતા દિખલાઇ–સ્વાભિમાની મસ્તાનોં કી આંખ મેં ખૂન ઉતર આયે, એક ને કાન્સ્ટેબલ કો ઐસા થપ્પડ રસીદ કિયા કિ બચ્ચા કો છઠી કા દૂધ સ્મરણ હોગા.

જેલ મેં ભી ઇનકી મસ્તાની અદા થી. શ્રીરામદુલાર ઔર રાજકુમાર કે ગાને સે જેલ કે કર્મચારીગણ તક મુગ્ધ થે. ઇન લોગોં કે સાથ તાશ, હારમોનિયમ, ઇસરાજ ઇત્યાદિ થે–કભી ગપ્પોં કી સભા જુટતી, તો કભી કીર્તન કી બહાર રહતી. કબડ્ડી ભી હુઆ કરતી ઔર લેક્ચરબાજી ભી. સુરેશ બાબૂ કી મંડલી અધ્યાત્મવાદ, વસ્તુવાદ ઔર આદર્શવાદ કી વિવેચના કરતી, તો સચીવ બાબૂ ધર્મવાદ કી વ્યાખ્યા કરતે. ઇન વાદોં કા વિવાદ દેખ પં૦ રામપ્રસાદ ચિલ્લા ઉઠતે—

"અબ દિન હૈ તો યહ હૈ ઇમાન હૈ તો યહ હૈ!"

સરસ્વતી પૂજા, બસંતપંચમી, હોલી સભી ત્યોહાર શાન સે મનાયે જાને. કભી–કભી બાઇસ તરકારિયોં કા ભી મજા લિયા જાતા.

આખિરી ફૈસલે કા દિન ૬ અપ્રિલ આયા. ઉસ દિન કડા પહરા થા. કરીબ ૧૧॥ બજે અભિયુક્ત અપની મસ્તાની અદા સે 'સરફરોશી કી તમન્ના અબ હમારે દિલ મેં હૈ' ગાતે હુએ અદાલત મેં ઘુસે. ફૈસલે મેં જજ ને સ્પષ્ટતયા કહા કિ યહ ડકૈતી વ્યક્તિગત લાભ કે લિયે નહીં ડાલી ગઈ. જજ સાહબ ચાહતે થે,

વે લોગ અપની ઇતિ સમઝતે કે લિયે પ્રયત્નશીલ હોં, તો કુછ [illegible] કી જાય; કિંતુ વે લોગ અપને પક્ષ કી કોઈ ફિકર નહીં કરતે ? [illegible] સુનાયા જાને લગી—ફાંસી. કાલાપાની આદિ [illegible] [illegible] કી સુની થી. રોશનસિંહ કો ફાંસી હુઈ, ઉન્હેં [illegible] વહ તો દેના હી થા. યોં તો ફાંસી કી [illegible] પર રાજેંદ્ર લાહિડી ને [illegible] કો [illegible] હુઆ કે લિયે ધન્યવાદ દિયા. [illegible] પર સબ સદસ્ય આગે બઢે ઔર પં૦ રામપ્રસાદ કે પૈરોં કી ધૂલ અપને-અપને મસ્તક પર રક્ખી. [illegible] મેં [illegible] રામપ્રસાદજી પે: એક બાર સુનાયા થા—મૈં, જિસ પર કિ હમ તૈયાર થે, પર જાને કોં ફિર કભી બાર [illegible] હુઆ, [illegible] [illegible] ગૂંજ ઉઠા—

> દરો દિવાર પે હસરત સે નજર કરતે હૈં;
> ખુશ રહો અહલે વતન હમ તો સફર કરતે હૈં.

× × × ×

ફાંસી કે દિન ભી આયે—પં૦ રામપ્રસાદ, અશફાકુલ્લા, રોશન-સિંહ ઔર રાજેંદ્ર લાહિડી કો ફાંસી દે દી ગઈ! અપની અપની ધીરતા ઔર વીરતા સે સ્વયં ફાંસી કે તખ્તે પર ચઢે, અપને હી હાથોં અપને ગલે મેં રસ્સી લટકાઈ ઔર ખુશ ખુશ મૃત્યુ કે ઉસ નિષ્ઠુર ઝૂલે પર: કિંતુ કિસી ચેહરે પર મૃત્યુ કે બાદ ભી પીડાજનક શિકન ભી ન દેખી ગઈ—માલૂમ પડતા થા, વે અભી અભી સોયે હોં, ઐસી અનંત નિદ્રા થી વહ! ઉનકે અંતિમ વાક્ય કિતને રોમાંચકારી હૈ!

રાજેંદ્ર લાહિડી ને કહા થા—હમારી મૌત વ્યર્થ ન જાયગી.

રોશનસિંહ કા કહના થા—મેરી મૌત કિસી પ્રકાર અફ-સોસ કરનેલાયક નહીં હૈ.

× × × ×

અશફાક ને કહા થા—સબ મિલ કર નૌકરશાહી કા મુકાબલા કીજિયે.

રામપ્રસાદ ને ચિલ્લા કર કહા થા—મૈં ઇસ સામ્રાજ્ય કા નાશ ચાહતા હૂં.

× × × ×

રાજેંદ્ર, રોશન, અશફાક ઔર રામપ્રસાદ ન લૌટે; કિંતુ વહ બસંત હર સાલ લૌટતા હૈ. ફિર લૌટા હૈ. વહ હોલી ફિર આઈ હૈ જિસે વે લોગ જેલ મેં ભી ન ભૂલે થે. ક્યા ઇસ હોલી કે હુલ્લડ હુડદંગ મેં દો બૂંદ આંસૂ ઉનકે નામ પર હમ ટપકા સકેંગે? હમ ઉનકી કાર્યપદ્ધતિ પસંદ ન કરેં, ઉસ પદ્ધતિ કી જરૂરત ભી નહીં; કિંતુ ઉનકી ઉજ્જવલ દેશભક્તિ ઔર બલિદાન

શાદી કી હૈ. યદિ વિવાદ કે સમય હિંદુ (આર્ય) લોગ ડાક્ટરોં, હકીમોં ઔર વૈદ્યોં કી માંગ રખતે, તો આજ હમેં ઐસા અનર્થ ન દેખના પડતા. છોટી છોટી બિમારિયોં મેં હમ વૈદ્યોં કે પાસ જાતે રહતે હૈં, પરંતુ ઇસ પવિત્ર કામ મેં હમને ઉનકો અપમાનિત કર છોડ દિયા. દેખિયે સુશ્રુત મેં જો કિ ચિકિત્સા કી અદ્ભુત પુસ્તક હૈ ક્યા લિખા હૈ—

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ।
समत्वागत वीर्यौ तु जानीयात्कुशलो भिषक् ॥

અર્થાત્ પ્રવીણ વૈદ્ય કા કર્તવ્ય હોના ચાહિયે, કિ વહ લોગોં બતાવે કિ યહ આપકા બાલક ૨૫ વર્ષ કા હોને પર વિવાહ [illegible] હોગા, ઔર યહ આપકી કન્યા ૧૬ વર્ષ કી હોને પર [illegible] હોગી. યદિ વહ લોગ કિસી અભિમાન મેં આ કર ઉસ [illegible] ન માનેં, તો કહો—

ऊन षोडश वर्षायाम् अप्राप्तः पंचविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

કિ યદિ તુમ ઉસ નિયમાનુકૂલ ન કરોગે, તો યાદ રખો કિ તુમ્હારા ગર્ભ કુક્ષિ મેં હી મર જાયગા—અર્થાત્ પૈદા નહીં હોગા યદિ કિસી પ્રકાર [illegible] ભી હો જાય તો ઉસકો [illegible]—

जातो वा न चिरंजीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्त बालायां न कुर्यात् गर्भाधानम् ॥

કિ યદિ તુમ [illegible] કર લોગે, તો તુમ્હેં [illegible] [illegible]

[illegible]

७१—भक्त की टेर

[લેખકઃ—શ્રી. આનંદભિક્ષુ સરસ્વતી]

આખિર યહ ક્યા ! યહ આંખ મિચૌલી કૈસી ? અભી—અભી તો સામને થા, અબ કહાં છિપા હૈ ? ઓ જર્રે જર્રે મેં ચમકનેવાલે, મુઝે મત દુખા ! હર જગહ હાજિર–નાજિર રહનેવાલે, મેરે સામને આ જા ! આ જા ! આ જા ! મૈં તુઝે આંખોં પર બૈઠાઉંગા, સિર પર રખ્ખૂંગા, દિલ કે ગોશે મેં છિપાઉંગા. તૂ મેરા હૈ, મૈં તેરા હૂંગા ! આ જા, મૈં તેરે લિયે બેતાબ હૂં, તેરે લિયે તડપ રહા હૂં. ક્યા તુઝે મેરી બેચૈની અચ્છી લગતી હૈ ! ક્યા તૂ યહ પસંદ કરતા હૈ કિ, મૈં તેરે લિયે ઇતના પરેશાન હૂં, ઇતના હૈરાન હૂં, ઔર તૂ મુઝે અપની પ્યારી સૂરત તક ન દિખલાવે ?

પ્યારે, આ જા ! આ જા ! અબ ન સતા. સારે જહાન કો રોશન કરનેવાલે, મેરે દિલ કો ભી રોશન કર દે; સૂર્ય ઔર ચંદ્ર આદિ કો નૂર બખ્શનેવાલે, મેરી આંખોં કો ભી નૂર બખ્શ દે.

'तेजोऽसि तेजो मयि धेहि।'

તૂ શાન્તિ કા ભંડાર હૈ, મેરે બેકરાર દિલ કો ભી શાન્તિ દે. તૂ આનંદસ્વરૂપ હૈ, મુઝે ભી આનંદ દે; તૂ જ્ઞાન હૈ, જ્યોતિ હૈ, મેરે હૃદય મેં ભી જ્ઞાન ભર, પ્રકાશ કર. મેરે દગ્ધ આત્મા કો શાન્ત કર. મેરે પ્યારે ! આ જા. લો મૈં આંખોં કો બંદ કિયે લેતા હૂં. આ જા, આ જા ! મેરી આંખોં મેં સમા જા, મેરે દિમાગ મેં સમા જા. મેરે સિર કે બાલોં મેં રમ જા, મેરે દિલ મેં રમ જા. મેરે રોમ રોમ મેં રમ જા. મુઝમેં બસ જા, ફૂલ કી તરહ બસ જા, સુગંધી કી તરહ બસ જા. બચ્ચોં કી આંખોં મેં પ્યારી નિંદિયા કી તરહ ઘુસ જા. તૂ મેરા પિતા હૈ, તૂ મેરી માતા હૈ; મૈં તેરા બચ્ચા હૂં.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव, त्वमेव सर्वं मम देव देवः॥

• • • •

તૂ હી મેરા ધર્મ હૈ. તૂ હી મેરા કર્મ હૈ. તૂ હી મેરી જાન, તૂ હી મેરા ઇમાન હૈ. મૈં તેરે બિના નહીં રહ સકતા. આ જા ! આ જા ! દેખ, અબ મુઝસે તેરી જુદાઇ સહી નહીં જાતી; પર ક્યા તૂ મુઝસે જુદા ભી હૈ ?

નહીં, તૂ મુઝમેં હૈ મૈં તુઝમેં હૂં. તૂ મુઝસે જુદા નહીં હો સકતા. તૂ સર્વવ્યાપક હૈ, ઘટ ઘટ મેં વિરાજમાન હૈ, અણુ—અણુ મેં સમાયા હુઆ હૈ તેરી સત્તા સે કોઈ સ્થાન

કોઇ પદાર્થ ખાલી નહીં. પર મુઝે દિખાઈ ક્યોં નહીં દેતા ? ક્યા મૈં તુઝે દેખ નહીં સકતા ? તેરે દેખને કે યોગ્ય નહીં, અધિકારી નહીં, પાત્ર નહીં ? આખિર મુઝે ક્યા હુઆ ? મુઝમેં ક્યા ખોટ હૈ ? પાપી હૂં ? તો તૂ ભી તો પતિતપાવન હૈ. ક્યા તૂ પતિતપાવન નહીં ? ઐસે હી યહ ઉપાધિ તુઝે મિલ ગઇ હૈ ? અચ્છા હાં, યહ ઉપાધિ તૂ અપને પાસ રખ. મૈં દુરાત્મા બન કે, ધર્માત્મા કહલા કે તુઝે નહીં પાના ચાહતા. જ્ઞાની ઔર યોગી બન કે ભી મુઝે તુઝસે મિલને કી જરૂરત નહીં. મૈં તુચ્છ હૂં, ગરીબ હૂં કંગાલ હૂં. ગરીબી મેરા જીવન હૈ, મેરી સાધ હૈ, મેરી સાધના હૈ તૂ ગરીબનિવાજ હૈ તો આ જા, આ જા ! મૈં તુઝે ચાહતા હૂં પ્યાર કરતા હૂં. તેરા પ્રેમ, તેરા પ્યાર મુઝ ગરીબ કા સર્વસ્વ હૈ મેરે સારે જીવન કી કમાઇ હૈ, મેરી સાધના કી વિભૂતિ હૈ ! મૈં ઇસ વિભૂતિ કો લે કર અપનેકો સંસાર કે સમ્રાટ્ કા ભી સમ્રાટ્ સમઝાતા હૂં. મેરે પ્યારે, મુઝે પ્યાર કરનેવાલે, અબ ના તરસા. આ જા આ જા ! ક્યા તૂ મુઝસે બહુત દૂર હૈ ? નહીં, તૂ તો મેરા પ્યારા હી હૈ, મેરે હૃદય હી મેં રહતા હૈ-મેરે સાથ હી રહતા હૈ. તેરે બિના-તેરે સાથ કે બિના-મૈં જીવિત હી કૈસે રહ સકતા હૂં ? તૂ તો મેરા જીવન આધાર હૈ, મેરે પ્રાણોં કા પ્રાણ હૈ. આ જા, આ જા

ઓ આ જા, આ જા વિશ્વમુક્તિદા ! આ જા. આબદ્ધોં કે ઉદ્ધાર મુક્તિદા ! આ જા.

* * * *

મૈં તેરે લિયે વ્યાકુલ હૂં, તૂ ઇતના નિષ્ઠુર હૈ ? મેરે સામને તક નહીં ક્યોં આના ? ક્યા ઇસમેં કોઇ રહસ્ય હૈ ? હાં, તૂ મહાન હૈ. મહાન સે મહાન હૈ. મૈં છોટે સે છોટા હૂં. શાયદ ઇસી લિયે મૈં તુઝે દેખ નહીં પાતા; પર તૂ તો સૂક્ષ્મ ભી હૈ. હાં, અત્યંત સૂક્ષ્મ હૈ. મૈં ઇસ સ્થૂલ ચક્ષુ સે તુઝે દેખ નહીં સકતા. કઠોપનિષદ મેં લિખા હૈઃ—

"अणोरणीयान् महतो महीयाना आत्मास्य जन्मोर्विहीनं गुहायाम्।
तमक्रतुः पश्यति वीतरागाः धातु प्रसादान्महियान मात्मनः॥"

× × × ×

ફિર ક્યા મૈં તુઝે એકદમ દેખ નહીં પાઉંગા ? મૈં ક્યા આગ તેરે દર્શન ન કર સકૂંગા ? તેરે દર્શન કોઈ જ્ઞાની ઔર બુદ્ધિમાન પુરુષ હી પા સકતા હૈ; પરંતુ તૂ તો દીનબંધુ હૈ, ભક્તવત્સલ હૈ, અપને ભક્તજનોં કે લિયે તુને ક્યા નહીં કિયા ? ક્યા નહીં કરતા ઔર ક્યા નહીં કરેગા ભી ? યોગી, યતી, ત્યાગી, સંન્યાસી એક તેરી હી દયા ઔર કૃપા કે ભરોસે નાના પ્રકાર કે દુઃખ—દર્દ ઉઠાતે હૈં, મુસીબતેં ઝેલતે હૈં. અપમાન સહતે

હૈ. તૂ ભોલા જ્ઞાનિયોં કા હો ગયા તો વે લોગ તેરે યહાં-વહાં હોને કી બહસ સે થકે ! ઉન્હેં લોક—પરલોક દોનોં જગહ નિરાશા રહી. નહીં ! તૂ કિસી એક કા નહીં, એક કા હો ભી સકતા નહીં ! તૂ સબકા હૈ, તેરે સબ હૈં. તૂ પ્રેમ કા ભૂખા હૈ, તૂ ભાવ દેખતા હૈ. ભાવ દેખતા હૈ—બાહર નહીં. તૂ બાહર નહીં દેખતા, અંદર દેખતા હૈ. વેશ ઔર ભાષા કા આડંબર તુઝે પસંદ નહીં. કિસીકે તેજ ઔર ઠાઠ સે તુઝે સરોકાર નહીં. નીરા જ્ઞાન ભી તૂ નહીં ચાહતા. તૂ કેવલ સચાઈ, હૃદય કી પવિત્રતા ઔર શુદ્ધ આચાર—વ્યવહાર દેખતા હૈ. તુઝે ચાલાકી ઔર દિખા-વટી નહીં ચાહિયે. તર્ક ઔર વિજ્ઞાન કી આવશ્યકતા નહીં. તેરી દૃષ્ટિ પ્રેમ પર રહતી હૈ. તૂ ભક્તિભાવ કા ચાહક હૈ. હાં, પ્રેમ—પૂર્ણ પ્રેમ, અખંડ પ્રેમ, નિશ્છલ પ્રેમ કા તૂ ઉપાસક હૈ. નહીં, નહીં, ઉપાસક કૈસા ? તૂ તો સાક્ષાત્ પ્રેમસ્વરૂપ હૈ, પ્રેમ કી પ્રતિમા હૈ. પ્રેમ હૈ ! પ્રેમ ! પ્રેમ ! ! મૈં તેરા પ્રેમી હૂં, તેરા ભક્ત હૂં, તેરે પ્રેમમંદિર કે દ્વારે કા એક તુચ્છ ભિખારી હૂં. મેરી ઝોલી મેં અપને પ્રેમ—કેવલ અપને પ્રેમ કી ભિક્ષા ડાલ જા, અપની પ્યારી સૂરત દિખા જા.

* * * *

ઓ ! મુઝસે યહ પરદા કૈસા ? ભિક્ષુકોં કો પરદે સે કહીં ભીખ દી જા સકતી હૈ ? ઓ મેરે દિલ મેં રહનેવાલે, મેરી નિગાહોં મેં ફિરનેવાલે, પ્યારોં મેં રહનેવાલે, તૂ મુઝસે કબ તક છિપેગા ? આ જા ! આ જા ! અચ્છા, મેરે સામને ક્યોં નહીં આતા ? મુઝે દિખાઈ ક્યોં નહીં પડતા ?

ક્યા તુઝે દેખનેવાલી આંખેં મેરે પાસ નહીં હૈં ? યદિ ઇન આંખોં કા દોષ સે યહ તુઝે નહીં દેખ સકતીં, તો મૈં ઇન્હેં અભી નિકાલ દેદૂંગા. યહ મેરે કિસી કામ કી નહીં. ભક્ત સૂરદાસ ને શાયદ અપની આંખેં ઇસી લિયે ફોડ ડાલી થીં કિ, વહ ઉનસે તુઝે નહીં દેખ સકતા થા. ઉનમેં મલિનતા આ ગઈ થી, વિષ ભર ગયા થા. તુઝે દેખને કે લિયે પવિત્ર આંખોં કી જરૂરત હૈ. અવશ્ય તુઝે દેખનેવાલી આંખેં ઔર હોતી હૈં, નિરાલી હોતી હૈં; ઔર વહ હરએક કે પાસ નહીં હોતી. હરએક કો નહીં મિલતી; પર ઇસમેં આંખોં કા ક્યા દોષ ? યહ દોષ તો મેરી મન કા હૈ. વહી દુષ્ટ સબ કુછ કરતા—ધરતા રહતા હૈ. ઇસીકી ચંચલતા ઔર કુટિલતા સે દૂસરે મારે જાતે હૈં. યહ બડા પાપી હૈ. સ્વયં પાપ કરતા હૈ, ઔર દૂસરોં કો દંડ દિલાતા ઔર દૂષિત કરતા હૈ. કિતને હી ભોલે ભાલે મનુષ્ય ઇસકે દાવ ઘાત કો ન સમઝ કર ગરીબ ઔર નિર્દોષ ઇન્દ્રિયોં કે માથે મઢ દેતે હૈં. મનુષ્ય

કો અપને મન કો ટટોલના ચાહિયે, ઇસે સંયત કરના ચાહિયે. ઇસીકી ક્રૂરતા સે મન કા ફેરનેવાલા હાથ ઔર શુભ માર્ગ પર ચલનેવાલા પૈર કહાં સે કહાં પહુંચ જાતા હૈ. ધર્મ-કર્મ, જ્ઞાન-ધ્યાન, દાન-પુણ્ય, જપ-તપ ઇત્યાદિ અનેક પવિત્ર કાર્ય અપવિત્ર હો જાતે હૈં. મનુષ્ય લક્ષ્યભ્રષ્ટ હો કર ક્યા કરને લગતા હૈ? મૈં ઇસ દુષ્ટ મન કા દમન કરૂંગા. ઇસકે પ્રચંડ વેગ કો શમન કરના મૈં અપના કર્તવ્ય સમઝૂંગા. મેરી આંખોં કા દોષ નહીં, મૈં ઇન્હેં નહીં ફોડૂંગા. ઇનસે મુઝે તેરે દર્શન કરને હૈં. ઇન્હેં તૂને એક વિશેષ કાર્ય કે લિયે બનાયા હૈ. મૈં ઇનકી ઉપયોગિતા સે યથેષ્ટ લાભ ઉઠાઉંગા. સંસાર મેં યહ એક અનોખી વસ્તુ હૈ. ઇન્હેં તૂને મુઝે ઇસી લિયે પ્રદાન કિયા હૈ કિ ઇનસે મૈં તૂઝે દેખું, તેરે પ્રકૃતિ કે સૌંદર્ય કા આનંદ ઔર દૂસરોં કો સહાયતા પહુંચાઉં. ક્યોં યહી બાત હૈ ન?

× × × ×

અહા! કલ સાયંકાલ કો યમુનાતટ પર બૈઠે હુએ આકાશમેં કૈસે સુંદર સુંદર દૃશ્ય દિખાઈ દેતે થે, બલિહારી પ્રભો! તૂ અદ્‌ભુત, તેરી મહિમા અપરમ્પાર! ક્યા કોઇ ઇન સુંદર ઔર અત્યંત મનોહર દૃશ્યોં કો બિના આંખોં કે દેખ સકતા હૈ! વો દેખો, મેરા પ્રભુ આકાશ સે ઉતરતા હૈ. ઇન નીલે-પીલે બાદલોં સે આતા હૈ. વહ દેખો, બાદલોં કે ગરજ કે સાથ આતા હૈ. આહટ પા કર વહ આ ગયા. ઐ! આ કહાં સે ગયા? વહ તો સર્વત્ર વ્યાપક હૈ, વહ થા કહાં નહીં? ઉસે આના જાના કહાં? પર મેરે પાસ કહાં? મેરે પાસ ક્યોં નહીં આતા? ક્યા નહીં આયગા? આ જા, આ જા!

પ્રભો, મૈં તેરા પુત્ર હૂં, પાપી હૂં, અપરાધી હૂં; પર જો કુછ હૂં તેરા હૂં, તેરે શરણાગત હૂં. હાં, તેરી દી હુઇ ચીજોં કા મૈંને ઉચિત ઉપયોગ નહીં કિયા ઔર અબ ભી યથોચિત ઉપયોગ નહીં કર રહા હૂં. તેરે વેદપ્રતિપાદિત આજ્ઞાઓં કા મુઝસે ઠીક પાલન નહીં હો સકા. મૈં તેરી ઉપાસના કરતા હૂં. યહ ભી શાયદ મુઝે ઠીક નહીં બન પડતી. ક્ષમા ચાહતા હૂં. અબ ચૂક નહીં હોગી. મુઝે વૈદિક ધર્મ કા અનુયાયી હોને કા ગર્વ હૈ. તેરે પ્રેમસંદેશ કો યથાશક્ય મૈં સબકો સુનાને કા યત્ન કરતા હૂં. અપને ભાઇયોં કી સેવા કરને મેં મુઝે આનંદ મિલતા હૈ. મૈં દંભ ઔર આડંબર સે ભી યથાશક્તિ બચને કી કોશિશ કરતા હૂં; પરંતુ ફિર ભી મૈં જાનતાં હૂં મૈં ક્યા હૂં, કૈસા હૂં, ક્યા કરતા હૂં, ઔર મુઝે ક્યા કરના ચાહિયે? મેરી બુદ્ધિ કૈસી ઔર કિતની હૈ. આ! મૈં ઇસ સમય તુઝે બડે વિનીત ભાવ સે બુલાતા હૂં. તૂ તો ઘટઘટ કી જાનતા હૈ. તૂ

અંતર્યામી હૈ! ક્યા તૂ મેરે ભાવોં કો નહીં જાનતા? જરૂર જાનતા હૈ. હાં, હાં, જરૂર જાનતા હૈ; મનુષ્ય-મનુષ્ય કો ધોખા દે સકતા હૈ, કભી કભી અપનેકો ભી ધોખે મેં ડાલ લેતા હૈ; પરંતુ ક્યા કોઈ બુદ્ધિમાન સે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તુઝે ભી ભ્રાંતિ મેં ડાલ સકતા હૈ? નહીં, કદાપિ નહીં. તેરે સામને કિસીકા બહુરૂપિયાપન નહીં ચલ સકતા. તૂ ખોટાખરા આપ સમઝ લેતા હૈ. મનુષ્ય અપની અજ્ઞાનતા સે ચાહે જૈસા ભી અપનેકો સમઝ લે, પર અંત કો ઉસે અપને અસલી રંગ રૂપ મેં આના હી પડતા હૈ. ઉસ સમય વહ અપને મિથ્યાભિમાન, મૂર્ખતા ઔર આડંબર પર પછતાતા હૈ, સિર ધુનાતા હૈ, રોતા ઔર ચિલ્લાતા હૈ; પર ઉસે શાંતિ નહીં મિલતી. મિલે ભી કૈસે? શાંતિ કા ભંડાર છોડ કર અશાંતિ કી અગ્નિ મેં કૂદ કર ક્યા કોઈ શાંતિ લાભ કર સકા હૈ? શાંતિ તો તેરી ગોદ મેં હી પ્રાપ્ત હો સકતી હૈ.

* * * *

પિતા! ક્યા મૈંને તુઝે પાને કી કોશિશ નહીં કી? નહીં, કી ઔર અબ ભી કર રહા હૂં; લેકિન જૈસી ચાહિયે થી, વૈસી નહીં બન પડી! મૈંને અપને વિચાર સે બહુત હાથ પાંવ મારે, પરંતુ અહં સે નિકલ કર દલ-દલ મેં ફંસ ગયા. જન્મ કે બંધુ-બાંધવોં કો છોડ કર, ધર્મ કે સાથિયોં કો અપનાયા. કામ કે ભોગ કો ત્યાગ કર, ત્યાગ કે ભોગ કો ગલે કા હાર બનાયા. રામ કે નામ કો છોડ કર કામ કે પીછે પડ ગયા! પર હાં, યહ સબ મેરી નિર્બલતા થી. બુદ્ધિ કી નિર્બલતા થી, ચરિત્ર કી નિર્બલતા થી! મુઝે ઇન ઢોસલેબાજિયોં સે બચને કી આવશ્યકતા થી. અબ ક્યા કરૂં? બહુત ગઈ, થોડી રહી! અંતને મેં ક્યા હોગા? ક્યા બનેગા! ઉફ! મેરા જીવન યોં હી ગયા! અબ?

* * * *

યહ તૃષ્ણા કિસી-ન-કિસી રૂપ સે પીછે લગી રહી, ચિત્ત શાંત ન હુઆ, હૃદય કી ગાંઠ ન ખુલી. સંસ્કાર ઔર આયે દિન કે બુરે-ભલે કામોં કી વાસનાઓં સે યથાર્થ સાધના ન હુઈ. ભિક્ષુઓં કા બાના ધારણ કરતે હુએ ભી પુરાની ધુન ન ગઈ. ઝોંપડોં મેં રહતે હુએ મહલોં કી વાસના બની હી રહી. પર્ણકુટીર બનવાતે હુએ ભી 'આનંદ ભવન' કી ચાહના રહી, તપોવન કી પવિત્ર પંચવટી ન બન સકી. ભીખ કી ઝોલી મુંહ મેં ડાલે હુએ ભી મેરા શાહી દિમાગ બના રહા. નમ્રતા, વિનયશીલતા, ગરીબનવાજી કા ભાવ હૃદય મેં ન ઠહરા! અમીરોં, દરબારિયોં, મહલોં ઔર મંદિરોં કે દ્વાર ખટખટાએ. પરન્તુ ઉન ઊંચી દુકાનોં ને ફીકા હી પકવાન્ન દિયા. ઉન અટ્ટાલિકાઓં કે આગે ઝોલી ફૈલાતે હુએ

મુઝે સચ્ચી ભીખ ન મિલી, ઔર મૈં સચ્ચા ભિખારી ન બન સકા. જિસ બાના કો મૈંને ધારણ કિયા થા, ઉસકી લાજ ઔર રૂપ સે મૈં ન રખ સકા. ઇસકા મુઝે દુઃખ હૈ, પશ્ચાત્તાપ હૈ. કદાચિત્ ઇસીસે તૂ મુઝે દર્શન નહીં દેતા, મેરે સામને નહીં આતા! મૈં ઇસ ધાર્મિક વેશ મેં જંતુ બના હુઆ હૂં; ઇસ પવિત્ર બાના કો અપવિત્ર ઔર લજ્જિત કર રહા હૂં.

× × × ×

ભગવન્! તેરી હી પ્રસન્નતા કે લિયે તો મૈંને ઇસ સંસાર કી રંગસ્થલી મેં અનેક પ્રકાર કે નાટક ખેલે હૈં—સ્વાંગ રચે હૈં. મૈં આપકે સામને અનેક બાર કઈ-કઈ વિચિત્ર વિચિત્ર રૂપોં મેં પાર્ટ લે કર આયા હૂં. મેરે નકલી સ્વરૂપોં કા યહ કાર્ય કૈસા ભી હો, અભિનય તો સદૈવ ખેલતા રહા. ઇસ લિયે, હે જગન્નાયક સૂત્રધાર! યદિ મેરે ઇન કાર્યોં સે તૂ પ્રસન્ન હુઆ હૈ, તો મેરે મનોરથ કો પૂર્ણ કર. અગર મૈં અપને કાર્ય મેં અસફલ હુઆ હૂં, તો મુઝે સંસાર કી નાટકશાલા સે બાહર નિકાલ દે. ક્યોં, ઇન દોનોં બાતોં કો તૂ ક્યા પસંદ કરતા હૈ? મુઝે કિસ યોગ્ય સમઝતા હૈ! યહ સ્મરણ રહે, ઇસ પર ભી—ઇસ બાર ભી યદિ તૂને ધ્યાન ન દિયા તો મૈં કહીં કા ન રહા.

> ઇસ ભારત ભૂ સે, આરત શબ્દ હટા જા;
> કરુણા કર કે કલિ—કલ્મશ-કલેશ કટા જા.
> નિજ કર્મ મહી પર, ઉર સે હમેં રટા જા;
> ઓ! દીનોં કે સુખ, શાંતિ-મુક્તિદા આ જા.

× × × ×

આહ! મૈં બડા પાપી હૂં! બડા અધર્મી હૂં, મુઝે તેરા દર્શન ન હોગા, ન હોગા. ક્યા સચમુચ ન હોગા? હોગા ક્યોં નહીં? હોગા, જરૂર હોગા. ન હોગા, તો મૈં જિયૂંગા ભી નહીં—જી સકતા ભી નહીં. બિના જલ કે કહીં મછલી રહી હૈ? બિના વાયુ કે કોઇ પ્રાણી રહ સકા હૈ? યા કભી રહ સકતા હૈ! ક્યા જગદાધાર કે બિના યહ જગત રહ સકતા હૈ? નહીં, કભી નહીં. જબ યહ અપને જીવનાધાર કે બિના નહીં રહ સકતે, તો મૈં ભી અપને પ્રાણાધાર કે દેખે બિના કૈસે રહ સકતા હૂં ઔર યહ મુઝે કૈસે ત્યાગ સકતા હૈ? મુઝે નિરાશ નહીં હોના ચાહિયે!

સાંસારિક માતાપિતા ભી જબ અપને બાલક કી આવાજ સુન કર અપને સ્થાન પર ઠહર નહીં સકતે, તો મેરા પિતા મુઝે કૈસે છોડ સકતા હૈ ઔર મેરે આર્તનાદ પર કૈસે નહીં આયેગા!

× × × ×

હે, મૈં તો બીચ મેં લટકતા હૂં. આ જા ઔર મુઝે ઉઠા લે

મેરે જૈસા હૈ. મૈં પાપી સહી, પર તૂ દયાલુ હૈ; મૈં પતિત સહી, પર તૂ તો પતિતપાવન હૈ. હાં, હાં, અબ કૃપાદૃષ્ટિ હો જાય. મૈં જો કુછ હૂં; જિતના હૂં; જિસ તરહ હૂં, જૈસા હૂં, જહાં હૂં, જિસ અવસ્થા મેં હૂં, જિસ દશા ઔર જિસ સંસ્કાર મેં હૂં ઔર જૈસી ભી મેરી વાસનાયેં હૈં, તુઝસે અપ્રકટ નહીં હૈં. તેરા હૂં; અચ્છા યા બુરા હૂં. કિસી ઔર કા નહીં. તેરે નામ પર જીતા હૂં, તેરે નામ પર હી મરૂંગા. મૈં તેરા થા, તેરા રહને કી ખ્વાહિશ થી, ઔર અબ તેરા-હી હો ચુકા. મૈં; હાં, તેરા હી હો ચુકા; તેરા હૂં; કેવલ તેરા હૂં. તૂ મેરા બન જા. મેરે સામને આ જા. મૈં સિર્ફ તુઝીકો માંગતા હૂં ઔર તુઝસે તુઝીકો માંગતા હૂં. યહી મેરી ભિક્ષા હૈ. ફકીર ભિક્ષુ હૂં; ઔર કુછ ન ચાહિયે. યહી મેરા સ્વરાજ્ય હૈ, યહી મેરા સામ્રાજ્ય હૈ!

ઈતને મેં જૈસે મેરી આંખ ખુલ ગઈ, મૈંને દેખા મૈં અપની માતા કે ચરણોં મેં લેટ રહા હૂં ઔર વહ ભી પ્યાર સે મેરા સિર સહલા રહી હૈ.

પ્રભુ ને મુઝે મેરી માતા મેરી પ્યારી અમ્મા કે રૂપ મેં દર્શન દિયા!

([illegible])

७२–अनंत का हिसाब

[illegible]

(સાઠ કરોડ) મીલ કા ચક્કર લગાતી હૈ. અગર હમ લોગ ઇસ સાઠ કરોડ મીલોં કી પરિધિ કો એક ઇંચ કા એક સોલહવાં હિસ્સા માનલેં ઔર ફિર ઇસી પૈમાને પર અપને ઇસ દૃશ્ય વિશ્વ કા નકશા બનાવેં તો ઇસ અનંત આકાશ મેં જો હમકો સબસે નજદિક સિતારા મિલેગા, વહ હમારે પૈમાને કે હિસાબ (ઔર યાદ રખિયે પૈમાના હૈ ૬૦ કરોડ મીલ $\frac{1}{16}$ ઇંચ કે બરાબર) ૨૨૫ ગજ કી દૂરી પર હોગા. ઇસિ પ્રકાર હમ સિર્ફ ૧૦૦ સિતારોં કા નકશા બનાવેં તો હમારા નકશા ઉસી પૈમાને પર એક મીલ લંબા, એક મીલ ચૌડા ઔર એક મીલ ઉંચા હોગા. આકાશ મેં ન જાને કિતને સિતારે હૈં, પર સિર્ફ ૧૦૦ સિતારોં કા નકશા બનાને મેં ઉસ પૈમાને પર એક ઘન-મીલ જગહ ઘિરતી હૈ. અગર ઇસી પૈમાને પર હમ પૂરી આકાશ-ગંગા કા નકશા બનાવેં તો હમારે નકશે કા વિસ્તાર ૭૦૦૦ ઘન-મીલ હોગા ઔર યાદ રખિયે કિ અભી તક આપ આકાશગંગા કે પરે નહીં હુવે હૈં. ઇસ હિસાબ કો યદિ દૂસરી તરહ વ્યક્ત કરેં તો યોં કહ સકતે હૈં કિ યદિ પૃથ્વી કે, સૂર્ય કી ચારોં ઓર કે, માર્ગ-ક્રમણ કે ૬૦ કરોડ મીલોં કો હમ ઇંચ માન લેં તો સંપૂર્ણ આકાશ-ગંગા કા નકશા ઉતના બડા હોગા, જિતના બડા કિ ઉત્તર ઔર દક્ષિણ અમેરિકા કા સંપૂર્ણ મહાદ્વીપ. અબ આકાશગંગા કો પાર કર ઔર આગે ચલિયે. ઇસી પૈમાને કે મુતાબિક આપકો ૩૦,૦૦૦ (તીસ હજાર) મીલ જગહ છોડની પડેગી ઔર ઉસકે બાદ ફિર એક નયા નક્ષત્રમંડલ પ્રારંભ હોગા. ઇસ પ્રકાર આપ અપના નકશા બનાતે ચલે જાઇયે ઔર હર તીસ તીસ હજાર મીલ કી દૂરી પર કરોડોં ઔર અરબોં ઔર ખરબોં નક્ષત્રોં કી ગિનતી કરતે જાઇયે. યહાં તક કિ આપકે નકશે મેં—કેવલ ઉતને વિશ્વાકાશ કે નકશે મેં, જિતને કો આપ દૂરવીક્ષણ યંત્ર સે દેખ સકતે હૈં—૨૦,૦૦,૦૦૦ (બીસ લાખ) નક્ષત્રમંડલોં કા દિગ્દર્શન હો સકેગા. ફિલહાલ યહી આપકા દૃશ્ય–જગત હૈ. ઔર આપ જાનતે હૈં કિ આપકા નકશા કિતના બડા હો ગયા? ઇસ સમય આપકે નકશે કા વિસ્તાર ૪૦,૦૦,૦૦૦ (ચાલીસ લાખ) મીલ લંબા, ૪૦ લાખ મીલ ચૌડા ઔર ૪૦ લાખ મીલ ઉંચા હૈ—ઔર સો ભી ઉસ પૈમાને પર જબ કિ સાઠ કરોડ મીલ બરાબર હૈં સિર્ફ એક ઇંચ કે સોલહવેં ભાગ કે. એક એક સિતારે સે જબ રોશની ચલતી હૈ તો ઉસે દૂસરે સિતારે તક પહુંચને મેં ૧૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૧૮ કરોડ) વર્ષ તક લગ જાતે હૈં. યહાં આપ સમઝે ઇસકા મતલબ ક્યા? ઇસકા મતલબ યહ હૈ કિ રોશની એક સેકેંડ મેં એક લાખ છિયાસી હજાર મીલ ચલતી હૈ. ઇસ હિસાબ સે એક મિનટ મેં વહ ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦ મીલ ઔર એક ઘંટે મેં ૧૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦ મીલ

ઔર એક દિન મેં ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦×૨૪ મીલ ઔર એક વર્ષ
મેં ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦×૨૪×૩૬૫ મીલ ચલતી હૈ. ઔર ઐસી
રોશની એક વર્ષ મેં જીતના માર્ગ તય કરતી હૈ, ઐસી રોશની કે
એક સે દૂસરે કિનારે તક પહુંચને કે લિયે કરોડ વર્ષ લગ
જાતે હૈં. અગર પાઠકોં કા દિમાગ સહીસલામત હૈ તો વે કૃપા કર
ઐસા હિસાબ લગાવે ઔર ઇસ અનંત વિશ્વાકાશ કી મહાનતા
તથા વિશાલતા કા અનુમાન કરેં. ("પ્રતાપ"ના એક અંકમાંથી)

૭૩—एक उदार मुस्लीम की नसीहत

શ્રી મોહમ્મદ અમીન સાહિબ બૅરિસ્ટર-એટ-લૉ લાહોર ને
અપને મુસલમાન ભાઇયોં કે પ્રતિ કુછ બાત સિતંબર માસ કે
ટ્રીબ્યુન મેં પ્રકાશિત કિયે હૈં. હમ ઉનકા આવશ્યક અંશ નીચે
ઉદ્ધૃત કરતે હૈં:—"...ભાઇયો! તુર્કી ઔર મિસ્રિયોં કી ભાંતિ
સબ ઝગડોં પર પાની ફેર કર દેશસેવા મેં એક હો જાઓ. દેખો,
દેશ કે મહાન નવયુવક દેશ કે લિયે હી અસંખ્ય કષ્ટ સહન કર રહે
હૈં. ઝગડે ક્યા હૈં? વહી—છોટી છોટીસી બાતેં જો રાષ્ટ્રરૂપી
મધુર સંગીત મેં કર્કશ શબ્દ ઉત્પન્ન કર દેતી હૈ. કાદયાનિયોં!
કસાઇખાને કો ફિર સે સ્થાપિત કરને કી બાત હૃદય સે નિકાલ
દો; ક્યોં કિ ઇસસે બહુત સે દેશવાસિયોં કે હૃદય મેં ઠેસ લગતી
હૈ. પ્યારે દુર્રાની! દયાનંદ કે સંબંધ મેં લિખિત પુસ્તક વાપિસ
લે લો; ક્યોંકિ ઇસસે આર્યોં કા મન દુખતા હૈ...." "...મુસલમાનોં
કો યહ નહીં ભૂલ જાના ચાહિયે કિ હિન્દૂ—ખૂન ઉનકી રગોં મેં
અભી તક દોડ રહા હૈ. કેવલ મોહમ્મદ સાહિબ કે અનુયાયી હોને
સે વહ હિંદુસ્તાન કો નહીં ત્યાગ સકતે, ઠીક ઉસી પ્રકાર જિસ
પ્રકાર એક તુર્ક મુસલમાન હોતે હુવે ભી તુર્ક બના રહતા હૈ.
મોહમ્મદ સાહબ હમારે આધ્યાત્મિક નેતા હૈં, પરંતુ હમ હિન્દૂ
સંતાન હૈં. અનભિજ્ઞ મુલ્લાઓં કે ધોખે મેં મત પડો, ઉન્હોંને
અફઘાન જાતિ કી ઉન્નતિ મેં રોડા અટકા દિયા. તુર્કોં, મિસ્રિયોં
ઔર પારસિયો સે અપના સબક લો ...."

"...મુસલમાનો! ગોમાંસ ખાના છોડ દો, ગોમાંસ ધર્મ-
પુસ્તકો મેં અનિવાર્ય નહીં, મિસ્રિયો કે સમાન ઇસકે બજાયે ઉટ-
માંસ કા ઉપયોગ કરો, જો ઉતના હી અચ્છા ઔર સ્વાસ્થ્ય-પ્રદ
હોતા હૈ." "...અહોભાગ્ય હૈ. હમારા જન્મ ઐસે દેશ મેં હુઆ
હૈ જિસમેં સી. આર. દાસ, ગોખલે, તિલક, લાલા લાજપતરાય,
હકીમ અજમલખાં, જૈસે નિઃસ્વાર્થ રાજનીતિવિશારદ હુવે. સાહિત-

ક્ષેત્ર મેં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મોહમ્મદ ઇકબાલ ઔર બંકિમ સરીખે જૈસે મૌજૂદ હૈં. વિજ્ઞાન મેં સર બોસ, સર રમન ઔર સર રે કે સામને સમસ્ત સંસાર નીચા દેખતા હો ઔર મ૦ ગાંધી કી સહન-શીલતા કા સંસારભર મેં બચ્ચા-બચ્ચા સંમાન કરતા હૈ, ક્યા ઉન પર તુમ્હારા હૃદય દેશભક્તિ સે નહીં ઉમડ પડતા ઔર છોટે છોટે ભેદ-ભાવપને કો એકદમ ભુલા દેને મેં કુછ સહાયતા નહીં પહુંચાતી?……"

"……મગર કોઈ અમાનુલ્લાખાં, મુસ્તફા કમાલ પાશા, માનનીય જગલૂલ પાશા, યા રિજા ખાં પહલવી કે પાસ યા કિસી ભી ઉચ્ચ-હૃદય મુસલમાન કે પાસ જાય તો વહ નિસ્સંદેહ યહી કહેગા કિ દેશ-સેવા કે લિયે હિન્દૂ મુસલમાનોં એક હો જાઓ!……"

ક્યા મુસલમાન ભાઇયોં ને ઇન શબ્દોં કા સચ્ચે હૃદય સે સ્વાગત કિયા હૈ?

(નવેમ્બર-૧૯૨૯ના "સાર્વદેશિક"માંથી)

૭૪–इतिहासदर्शन

[લેખકઃ-શ્રી. ધૂમકેતુ]

રાજ્યરક્ષકનું પદ ખોયું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિઝામઅલી નિઝામ-ને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક પચાસ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિઝામને આપવા તેમ ઠર્યું. રઘુનાથરાવનું લશ્કર નિઝામની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. સામે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઈ ચાલી. બંને પક્ષમાંથી કોઇની હારજિત ન થઈ. માધવરાવે વિચાર કર્યો કે, આ લડાઇમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યનું પાયમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાયમાલીજ છે. રઘુનાથરાવનાં પક્ષ-માંથી લશ્કર નાશ પામશે તોપણ મરાઠા તો નબળાજ પડશે; એટલે તેણે લડાઇનો અંત આણવા નવી યુક્તિ અજમાવી. તે હિંમતથી એકલો [illegible] પાસે ગયો. ને ત્યાં જઇને કહ્યું –'કાકા! હવે [illegible] [illegible], [illegible] અને, પણ [illegible] આપણી જાતિનું જ નિકંદન [illegible] [illegible] [illegible]'

[illegible] હિંમતથી [illegible] તેણે [illegible] [illegible] [illegible] નિઝામને [illegible] છોડી દીધે. માધવરાવ [illegible] [illegible] [illegible].

* * * *

પરંતુ આટલું જ્યાં આ ભયંકર યુદ્ધમાં, મરાઠા [illegible] નહિ. મરાઠાઓના ઇતિહાસનું [illegible] વિઠ્ઠલ સુંદર સાથે [illegible] અને આવી દશા તે [illegible]. પરંતુ આવી [illegible] —આ મુત્સદ્દી વિઠ્ઠલ સુંદર સાથે તે વખતે નિઝામને [illegible] હતો. હવે તેણે, જે [illegible] રઘુનાથરાવ [illegible] આવવાની [illegible] થયા હતા, તેમને [illegible] જ કર્યું, અને [illegible] કરી તથા [illegible] સિવાય [illegible] થયા પણ ખરા.

અંદરખાનેથી [illegible] માટે નિઝામે એમ પણ કહ્યું કે, નાગપુરના જાનોજી ભોંસલેને મંત્રી બનાવી છે અને [illegible] ની સત્તા નિર્મૂળ કરવી છે. રઘુનાથરાવે ઔરંગાબાદ પર ચડાઈ કરી અને નિઝામે પૂના ઉપર ચડાઈ કરી. અને ભયંકર લૂંટ [illegible]. તેથી જાનોજી ભોંસલેને [illegible] 'હુંડી' ધરવામાં આવી. નિઝામે પૂના તો બાળ્યું. તેણે ઔરંગાબાદમાં [illegible] લડાઈ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગોદાવરીના કિનારા પર આવેલા 'રાક્ષસ ભુવન' તે પહોંચ્યો અને તેનું [illegible] 'હરાર [illegible]' ગોદાવરી ઓળંગી જાય, આખું [illegible] રહ્યું ત્યારે સમરાંગણમાં [illegible] જાનોજી સાથે થયેલાં [illegible] પરિણામ આવ્યું. જાનોજી ભોંસલે તે વખતે વિઠ્ઠલ સુંદરથી છૂટો પડ્યો અને આ તકનો લાભ લઈ રઘુનાથરાવ, વિઠ્ઠલ સુંદરની [illegible] [illegible] પર તૂટી પડ્યો.

× × × ×

'બીજું પાણીપત થશે કે શું?' એ ચિંતાથી માધવરાવ પેશ્વા વ્યાકુળ બની ગયા. મરાઠા લશ્કરના ઠેક પાછળના ભાગમાં, નામધારી સરદાર તરીકે, પરંતુ ખરી રીતે તો રાજદારી કેદી જેવીજ સ્થિતિમાં, માત્ર પંદરસો માણસો સાથે તે ઉભો છે. રઘુનાથરાવનો હાથી અદ્રશ્યાન સિપાઇઓથી ઘેરાઈ ગયો છે. બીજું જ પળ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયંકર સ્થિતિ બની રહી છે. એજ વખતે મલ્હારાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પણ નાસભાગમાંજ માધવરાવ પેશ્વા પાસે થઈને નીકળ્યો હતો. માધવરાવે તેને રોક્યો ને આ ભયંકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદારતરીકે તેની સલાહ માગી. 'પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારૂઢ થઈ જાઓ પછી જોઇ લેવાશે' મલ્હારરાવે કહ્યું.

જુવાન માધવરાવના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રેમની જે આગ બળી રહી હતી તે ભભૂકી ઉઠીઃ 'શું?—' તેનાથી ભયંકર બૂમ

પડઘો ગઈ: 'અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે? તારામાં નર્યો દેશદ્રોહ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કર તેંજ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું?'

અને એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં પંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ વિઠ્ઠલ સુંદરના અફઘાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિઠ્ઠલ સુંદર ગોળીથી વિંધાઈ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી છૂટો થઇ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની બહાદુરી જોઇ લીધી અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોંશિયારીથી ખુશખુશ થઈ ગયો. રાજ્યકારભારની ઘણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યરક્ષક થઈ રહ્યો.

× × × ×

આજથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહારાજા કનિષ્કે મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો. આ જુવાનમાં અદ્દભુત શક્તિ હતી, તે મુડદામાં પ્રાણ ફૂંકી શકતો. ગાંધારમાં જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો ને કનિષ્ક ઘડી બે ઘડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી લંબાવી દીધી હતી.

જેવી નિષ્કલંક એની વિદ્યા હતી, તેવુંજ નિષ્કલંક એનું યૌવન હતું. રાજાની બહેન કમલાવતીને એના પર અસંત પ્રેમ હતો. એની આંખમાં જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો. પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ શંકાથી વિંધાઈ રહ્યું હતું. તથાગતના શબ્દો એના કાનમાં આઠે પહોર અથડાયા કરતા. જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ–ભોગ–શક્તિ એ બધાંનો ઉપયોગ શો? પછી તો રાત્રિદિવસ અર્હંતપદ મેળવવા મથવું એજ સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્યધર્મ નથી?—પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાંનું કામ શું?—સંતોષ પરમધન હોય તો પછી જીવનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા શા માટે જોઇએ?

એ જુવાનને ક્યાંય ચેન પડે નહિ. એનામાં શક્તિ અપરિમિત; એનામાં કલ્પના તેજસ્વી; એનામાં ઝીણવટ વિજ્ઞાનવેત્તાને શોભે તેવી. ઉપનિષદ્ એને મોંએ. એરિસ્ટોટલ ને સૉક્રેટિસના વિચારો પણ જાણે. કનિષ્કના દરબારમાં માત્ર એ એકજ જુવાન સઘળા વૈભવોથી ઢંકાયેલો છતાં ઉદાસી ને એકલો રહેતો.

મહારાજા કનિષ્કની મગધની સવારી વખતે તે સાથે ગયો. એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વઘોષને મળવાનો. પોતાની શંકા તેની પાસે ટાલવાને એને જીવનનો મર્મ શોધવાની-પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણવાની ધગશ હતી.

આચાર્ય અશ્વઘોષને તે મળ્યો. મગધરાજ તો હવે કનિષ્કનો ખંડિયો ને મિત્ર બની ગયો હતો. એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજ,

અશ્વઘોષ ને આ જુવાન ચાર જણા એકાંતમાં ધર્મકથા કરતા હતા.

જુવાને પોતાની શંકા રજુ કરીઃ 'સંસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સંસારમાં કોણ રહી શકે ? જે નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમાં ન મળતું હોય ને બીજા જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય, તો પછી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ શો ?'

મહારાજા કનિષ્કે કહ્યુંઃ 'આચાર્યદેવ ! આ જુવાન વિહારમાં વસીને અને સાધુ થઈનેજ જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે. એનાંમાં અદ્‌ભુત શક્તિ છે અને એ સંસારમાં રહે એમાંજ સમાજનું શ્રેય છે.'

આચાર્ય બોલ્યાઃ 'તથાગતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે જુવાન ? અનાથપિંડદને તથાગતે કહ્યું છે કે, ધનવૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતાં નથી, પરંતુ તૃષ્ણા ભરેલા હૃદયે એને ચોંટી રહેવાની મનોવૃત્તિ એજ બંધન કરે છે. ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ સમ્યક્ રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાંજ નિર્વાણ પામ્યો છે.'

જુવાનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું થઈ ગયું હોય તેમ તે એકદમ બેઠો થઈ ગયોઃ 'આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કોઈ આચાર્યે મને ટેકો આપ્યો નહિ, કોઈ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું ખોટો છું, અધાર્મિક છું, નાસ્તિક છું.'

આચાર્ય બોલ્યાઃ "મારો તને ટેકો છે, જા. પોતાના ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમાં ઉંચામાં ઉંચી ધાર્મિકતા છે."

કનિષ્ક બોલ્યાઃ 'એના જેવો વિદ્વાન ભિષગ્વર આખા ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી.'

આચાર્ય બોલ્યાઃ 'તારૂં નામ શું ?'

જુવાન બોલ્યોઃ 'ચરક !'

ચરક અને સુશ્રુત નામથી જે બે વિદ્વાન વૈદ્યરાજ થઈ ગયા તેજ આ ચરક. અશ્વઘોષના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનો સાધુ થનો મટયો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થઈ. (આસો-૧૯૮૬ ના "કુમાર"માંથી)

૭૫–શ્રી તુલસીદાસાષ્ટક

હરિગીતિકા છંદ

જે બાળપણમાં લોકથી અપમાન અતિશય પામિયા,
પણ મોટપણમાં મહીપતિનાં શીશ નિજપદ નામિયાં;
સત્કૃપા પર નરહર ગુરુએ જેહનું લાલન કર્યું,
તે બાલ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૧

થઈ વેદ-શાસ્ત્ર-પુરાણ-પારગ ગુણનિધિ શીલોદધિ,
સૌંદર્યનો શણગાર ગુણભંડાર રત્નાવલી વરી;
થઇ પ્રેમમસ્ત સમસ્ત જેણે નારીને ચરણે ધર્યું,
આસકત તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૨

"સંસાર આ નિઃસાર નહિ કીરતાર વિણ બેલી કશું"
એ સત્ય પત્ની પ્રતાપથી બસ જેહને અંતર વસ્યું;
ત્રણ ટુક કોપીન તુંબડી સિવાયનું સઘળું તજ્યું,
તે **ત્યાગી તુલસીદાસ !** તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૩

દુઃખ દેખી દાઝે દિલમાં દીનોતણાં દુનિયા મહીં,
અપકારના કરનારનું ચાહનાર હિત નિત્યે સહી;
વળી માન ને અપમાન જેણે સમ ગણી દિલ ના ધર્યું,
તે **સાધુ તુલસીદાસ !** તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૪

હનુમાન હાજર રહે હમેશાં જેહના આવાસમાં,
ભગવાન પણ પહેરે ભરે જે સાધુના સહવાસમાં;
પથ્થર તણા પશુનેય જેણે ખંતથી ખાતું કર્યું,
તે **ભકત તુલસીદાસ !** તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૫

કાશી, અયોધ્યા, ચિત્રકૂટ, પ્રયાગ આદિમાં વસ્યા,
અભિરામ રટી રટી રામ નામ જે ભક્તિના રસથી રસ્યા;
ભાગીરથી, મંદાકિની, સરયૂ, યમુનજલ પ્રાશીયું,
તે **યાત્રી તુલસીદાસ !** તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૬

સંસાર દારુણ કેરૂં તારણ **રામ-યશ-માનસ** રચ્યું,
રસ, ભાવ, ધ્વનિ, શણગાર, ગુણ, છંદોતણાં રત્ને ખચ્યું;
માયા-વિદારણ જ્ઞાન-કારણ ભક્તિના રસથી ભર્યું,
તે **કવિ તુલસીદાસ !** તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૭

ભવ ગહન વન ઝાડી અતુલ ભૂલામણીઓથી ભર્યું,
ત્યાં ચોર ને હિંસક પશુનું લેખું ક્યમ જાયે કર્યું;
ભૂલો પડ્યો છું, આવજો, ઉદ્ધારજો, અરજો કરૂં,
હે ! ગુરો ! તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરૂં. ૮

માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ

૭૬–મૅક્સિમ ગૉર્કી

રશિયન પ્રજાના પુનર્વિધાન અને રશિયન ક્રાંતિમાં ઓગ- ણીસમા સૈકાના સાહિત્યકારોનો ફાળો જેવો તેવો નથી; ખરું કહીએ તો રશિયાનું આજનું નવું રાજ્યવિધાન થયું એ [illegible] સાહિત્ય- કારોની અસરનું પરિણામ છે. એવા અનેક સાહિત્યકારોમાં ટૉલ્સ્ટૉય ને મૅક્સિમ ગૉર્કીનાં નામ મોખરે છે.

ટૉલ્સ્ટૉય [illegible] ઉચ્ચ ઘરનો હતો. [illegible] જમીનદારીની ઉમરાવી ને [illegible] છોડી. તેણે સામાન્ય રશિ- યન ખેડૂતનું જીવન સ્વીકારી ગરીબોની જોડે અનુભવ કર્યું. [illegible] ગરીબ રશિયન આમપ્રજાના [illegible] બહાર [illegible] ઉપરી [illegible] ઊભેલો [illegible] નથી.

રશિયાનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ જેને પોતાના જીવનનું દુઃખ, સમાજને વેધક અનિર્બંધ આક્ષેપોને જગત સમક્ષ ધરનાર સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે સન્માને છે તે મૅક્સિમ ગૉર્કીના નામનો અર્થ 'કડવો મૅક્સિમ' એવો થાય છે; પરંતુ એ તો એનું તખલ્લુસ છે. એનું ખરું નામ તો ઍલેક્સી મૅક્સિમૉવિચ પેશ્કૉફ. પણ નીચેનું એનું ટૂંકું જીવન બતાવે છે તે પ્રમાણે બાળપણની જીંદગી જે હાડમારીઓ અને જહેમતોમાં એણે ગાળી તેની કડવી અસરને લીધે એણે એવું વિચિત્ર તખલ્લુસ પસંદ કર્યું. (રશિયન ભાષામાં ગૉર્કી એટલે કડવું) અને તેથીજ એનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં જીવન પ્રત્યે કડવું વલણ જોવામાં આવે છે.

પાંચ વર્ષના મૅક્સિમને નિજની–નૉવગૉરોડના કાર્વો ગામમાં અનાથ મૂકીને એનો ગરીબ કારીગર બાપ ગુજરી ગયો, ને એ અનાથપણામાં ઉમેરો કરી માતાએ પુનર્લગ્ન કર્યું; એટલે નાનો મૅક્સિમ માતામહને ત્યાં મોટો થયો. પણ એ ગરીબ રંગરેજને ઘડ- પણમાં મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાના વાંધા પડતા ગયા અને અંતે નવ વર્ષના મૅક્સિમને જાતેજ પોતાનું ભરણ પોષણ કરી લેવાનો વખત આવ્યો. તે પછીનાં પંદર વર્ષ એણે શી રીતે વીતા- વ્યાં તે એનું મનજ જાણે છે. પેટનો ખાડો પૂરવા એને ચીંથરાં વીણવાનો, ફળફળાદિની ફેરી કરવાનો, ગોદીની મજૂરીનો, ભઠિયા- રાનો, મૂર્તિઓ રંગવાનો, દેવળના ગવૈયાના મદદનીશનો, વકીલની ગુમાસ્તીનો—એવા એવા ચિત્રવિચિત્ર ધંધાઓ કરવા પડયા. એ પંદર વર્ષમાં આવી વિવિધ રોજી મેળવવાએ નિજની–નૉવગૉરોડથી માંડીને કાન્યુબ તથા જ્યૉર્જિયા–કૉકેસસ સુધીનો પૂર્વ અને દક્ષિણ

રશિયા આખો ખૂંદી વળ્યો, અને એ દરમિયાન અનેક આપત્તિઓ ને વખા એને વેઠવી પડી.

બાળપણની અનાથતા અને આ ત્રાસભરી ગરીબાઈમાં એને શાળાનું શિક્ષણ તો પૂરૂં ક્યાંથીજ મળ્યું હોય? થોડું વાંચતાં લખતાં શીખેલો. પણ સાહિત્યનો ઉમંગ અંતરમાંથી થાય છે; યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાંથી નહિ. ઉગતી અવસ્થામાંજ કિશોર ગૉર્કીને એક એવો ગુરુ મળ્યો, જેણે એના અંતરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. વૉલ્ગા નદીની એક હોડી ઉપરના એક રસોઇયા પાસે ગૉર્કી નોકર રહેલો. તેણે એને વાચનનો રસ લગાડ્યો. એ રસોયા પાસે શોખથી ભેગાં કરેલાં ઘણાંજ સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. તેમાંથી એ રોજ ગૉર્કીને કંઇ ને કંઇ વાંચી સંભળાવતો. ગૉર્કીની જ્ઞાનપિપાસા ઉત્તેજિત થઇ અને એ તૃષાને તૃપ્ત કરવામાં, એને કદી કોઇ શાળા ન આપી શકત એવી કેળવણી મળી.

જુવાન ગૉર્કીનું બીજું ઘડતર કર્યું કઝાન ગામના રામસ નામના એક ભઠિયારાએ. અઢાર વર્ષની ઉંમરે ગૉર્કી એને ત્યાં ભઠિયારૂં કરવા નોકર રહેલો. ગૉર્કીથી પંદર વર્ષે મોટો રામસ બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિનો ને મધુર આદમી હતો. એની અસરથી ગૉર્કીનું ચારિત્ર્યગઠન બહુ સંગીન થયું. એને ત્યાંજ ગૉર્કી પહેલવહેલો ક્રાંતિકારી ચળવળના પ્રસંગમાં આવ્યો. રામસ એક ક્રાંતિમંડળનો અગ્રણી હતો અને તેની દુકાનમાં રોજ રાત્રે મંડળની બેઠક મળતી. ભઠિયારાનો ધંધો એટલે રાત્રે ભઠ્ઠીઓ તો સળગતીજ હોય; એજ કારણે સત્તાધીશોની શંકામાંથી એ મંડળ બચી જવા પામતું અને રોજ એ ભઠ્ઠીઓના ભડકાને ઓથે રહી સિતમગારોના જુલમોને ગાળવાની બીજી પ્રચંડ જ્વાળાઓ ચેતાવતું.

તે પછીને વર્ષે સહૃદય માનવતાથી પ્રેરાઇને વહોરેલી જે ઘાત ગૉર્કીને માથે ગઈ તેણે એના શરીરના બંધેબંધ તોડી નાખ્યા ને એને જીવનભરનો માંદલો બનાવી દીધો. દક્ષિણ રશિયાનાં ગામડાંઓમાં તે ભટકતો હતો એવામાં એક ગામને પાદરે કેટલાક ખેડૂતો એક સ્ત્રી પર સામાજિક સજાનો અસહ્ય જુલમ ગુજારતા તેણે જોયા. કોઈ ખેડૂતની એક સ્ત્રીને બેવફા થવાના ગુન્હા બદલ, તેમની અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી શિક્ષાની પરંપરા મુજબ, ગાડાને ઠૂંઠે તેનો ચોટલો બાંધીને પછી ગાડાને તોફાની ઘોડા જોડી સ્ત્રીને ઘસડતા ઘસડતા બીજે ગામ લઈ જવાની તેઓ તૈયારીમાં હતા. ગૉર્કીથી આ સાંતમ સહ્યો ન ગયો. પેલી સ્ત્રીના રક્ષણ માટે તે એકલે હાથે ગામલોકોની સામે થયો, અને પરિણામે ક્રોધે ભરાયેલા આખા ગામે—બસો ત્રણસો માણસોએ—તેના પર તૂટી પડીને નિર્દયપણે તેને બેશુમાર માર માર્યો. તેની પાંસળીઓ બધી ભાંગી ગઇ; તેનાં

ભરી જડબાંનો ચૂરો થઈ ગયો. મારથી અધમૂઆ ને મૂર્છિત બનેલા ગૉર્કીને મરી ગયેલો ધારી તેમણે ગામ બહાર ખાઈમાં ફેંકી દીધો. ત્યાંથી બીજે દહાડે કોઈએ એને ઇસ્પિતાલમાં પહોંચાડયો. લાંબી મુદતે તે સાજો તો થયો, પણ મારથી ફેફસાં પર થયેલા નુકસાનને લીધે એને જીવનભરનો ક્ષય ચોંટયો.

રખડપાટ તો ચાલુજ હતો. ધંધાઓ બદલાયા કરતા હતા. ફ્લિયાપાઇન જોડેની મિત્રાચારીને લીધે (અને બેકાર હોવાથી પેટ પૂરવા) ગાતાં આવડતું ન હોવા છતાં તેની સાથે તે કેઝાનની નાટકશાળાના ગાયકમંડળમાં નોકરીએ રહ્યો. આ દરમ્યાન વાચન ચાલુજ હતું અને લેખનની પણ થોડી થોડી શરૂઆત થઈ હતી. તેનો પરચો પણ તરત મળ્યો. પ્રચલિત ધર્મરૂઢિ સામે કંઈક નીડર લખાણ કરવા માટે ધર્મસત્તાધીશોએ તેનો 'ચર્ચ'માંથી મુદતી બહિષ્કાર કર્યો. ૧૮૯૭ માં, એ બહિષ્કારની મુદત પૂરી થઇ તેજ દિવસે, ગૉર્કી ચર્ચમાંજ જઇને પરણ્યો.

૧૮૯૨ માં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ટિફ્લિસની રેલ્વે વર્કશૉપમાં મિકૅનિક તરીકે તે કામ કરતો હતો તે વેળા તેની પહેલવહેલી ટૂંકી વાર્તા એક સ્થાનિક રોજીંદા પત્રમાં પ્રકટ થઇ. મૅક્સિમ ગૉર્કીના તખલ્લુસથી, જે નામેજ આજ આખું જગત એને ઓળખે છે. પણ એને ખરી કીર્તિ તો અપાવી ત્રણ વર્ષ પછી પ્રકટ થએલી 'ચૅલકાશ' નામની એની વિખ્યાત નવલિકાએ. ૧૮૯૫ માં સેન્ટપીટર્સબર્ગના એક અગ્રગણ્ય સામયિકમાં તે આવી ને જગતે એની પ્રતિભા બરાબર દીઠી. એ વાર્તાએ એને અપૂર્વ નામના અપાવી અને એનું નામ ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સમર્થ વિચારકની જોડાજોડ મૂકાવા લાગ્યું. બે વર્ષ પછી ૧૮૯૭ માં એનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ બહાર પડયો.

હથોડો છોડી એણે હવે કલમ પકડી. પત્રકારિત્વનો ધંધો લીધો; નાટકો, વાર્તાઓ ને છૂટક લેખો પર ખૂબ હાથ અજમાવ્યો. થોડાજ વખતમાં રશિયાના સીમાડા ભેદી એનું નામ દેશદેશાંતરમાં પહોંચી ગયું; જગતકીર્તિનો કળશ એને શિર ઢળ્યો.

કેઝાનની ભઠિયારાની દુકાનની પેલી ક્રાંતિ-મંડળીઓની છાપ દિવસે દિવસે મન પર દૃઢ થતી જતી હતી; અને રશિયામાં દિનપર દિન વધતી જતી સત્તાધીશો ને ધનિકો તથા જમીનદારો ને ધર્માધિકારીઓની આપખુદીની સામે હવે ખુલ્લી રીતે તે વલણ ધરાવતો થયો હતો. ૧૮૯૯ માં સોશિયલ ડેમોક્રૅટ મંડળમાં તે જોડાયો તેની સાથેજ પોલીસને ચોપડે તેનું નામ ચડ્યું; અને જેલની મુલાકાત થવા માંડી ' પણ એથી તો એની નામના વધનીજ ચાલી.

૧૯૦૫ માં ક્રાંતિની ઝુંબેશમાં એણે છડેચોક ભાગ લીધો અને શિશિર-રાજમહાલય (વિન્ટર પૅલેસ) ઉપર નિશસ્ત્ર ગ્રૅપન કામગારો

ને કાર્નેગીની જે ધાક હતી એ તેની [illegible] પણ [illegible] આ સમયનો એક નોંધવા જેવો પ્રસંગ છે [illegible] પિટ્સબર્ગની [illegible] એકેડેમીમાં આજ સુધી તેનું નામ [illegible] પાસે જ્યારે એ કામ મંજૂરી માટે [illegible] તેનું નામ એમાં એનાંજ [illegible] [illegible] કહેવાની જરૂર નથી કે, [illegible] એકેડેમીની [illegible] સુધી [illegible] અને [illegible] તો એકેડેમીની [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] છે. [illegible]
[illegible]

ગૉર્કીની સાહિત્યપ્રતિભા [illegible] છે. [illegible] [illegible] 'એક [illegible]' એ પણ એના [illegible] છે.

૧૮૯૯ પછી [illegible] નવલો ને નાટકો લખવાં શરૂ કર્યાં અને એમાં રશિયન મજુરજીવનનું વિશાળ પ્રતિબિંબ અને તેના [illegible] પ્રશ્નો [illegible]. '[illegible]' (લોઅર ડેપ્થ) નામનું એનું નાટક જગપ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. બર્લિનમાં તે લાગટ બે વર્ષ સુધી ભજવાયેલું. બીજું એક એનું નાટક '[illegible]' ([illegible]) નામનું છે. લાંબી નવલકથાઓમાં રશિયા—અને દુનિયા—ના [illegible] જેને અંતરથી વધાવી છે તે 'જનેતા' (મધર) નામની કથા. મજુરજીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતી એ સમાજવાદી નવલનો અનુવાદ [illegible] વાતો તરીકે ગુજરાતી માસિક 'નવયુગ'માં આવે છે. '[illegible]' ([illegible]) '[illegible]', 'મારું બાળપણ' અને 'દુનિયામાં' એ ચાર એનાં બીજાં નવલો છે. એમાંનાં છેલ્લાં બે એની આત્મકથા જેવાં છે, અને એના પ્રકાશન સાથે એની સાહિત્યપ્રતિભાનો બીજો—અને વધારે ઉજ્જ્વલ—તબક્કો શરૂ થયો છે. પછી તો એણે 'મારી વિદ્યાપીઠો'માં પોતાની યુવાવસ્થાનાં સ્મરણો આલેખ્યાં અને 'સંસ્મરણો' નામના પુસ્તકના એક ભાગરૂપે 'ટૉલ્સ્ટૉયનાં સંસ્મરણો' જે આલેખ્યાં તે તો અદ્ભુત આદર અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. 'મારી રોજનિશિમાંના થોડા ટુકડા' એ પણ એનું એટલું જ આદરપાત્ર—ને ઉત્તમ—પુસ્તક છે.

રશિયનોના જીવનનું લેખક ચિત્ર આલેખવામાં ગૉર્કીને હજી કોઈ આંટી શક્યું નથી. એનું પાત્રાલેખન જેટલું છટાદાર અને સજીવ છે તેટલું જ વિશાળક્ષેત્રી છે.

વાચનનો જુવાનીનો શોખ એનો હજી ઓસર્યો નથી. 'પુસ્તક તો—' એ લખે છે કે 'હાથમાં લઉં છું ને મને રોમાંચ થાય છે ને પ્રેરણાના ઓપ છૂટે છે. મારામાં જે કાંઈ સારું માનવ તત્ત્વ હશે તે બધું ગ્રંથવાચનને પ્રતાપે છે.' નૉર્વેજિયન લેખક નટ

હૅમસન, ફ્રેન્ચ લેખક રોમાં રોલાંડ અને જર્મન સાહિત્યકાર ટૉમસ માન—જે હમણાં છેલ્લું નોબેલ ઇનામ જીત્યો–એના પ્રિય લેખકો છે.

(આસો–૧૯૮૬ ના "કુમાર" માંની માહિતી)

૭૭–આંખ ઉઘડી

(લેખિકાઃ—સૌ. બુલબુલ પંડ્યા)

(૧)

"બ્હેન જરા પાણી પાશો!" "ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે, આ છોકરાને બહુ તરસ લાગી છે માબાપ."

અમદાવાદમાં ખરે બપોરે ઉન્હાળાના સખ્ત તાપમાં કામ કરતી એક કાઠિયાવાડી ઢેયડીએ જેકોર ડોશીના બારણા આગળ જઈ ઉપર મુજબ બૂમ પાડી.

વૈષ્ણવ ધર્મનાં ચુસ્ત ઉપાસક અને અંધશ્રદ્ધામાંજ રચી પચી રહેલાં જેકોર ડોશીને આજે એકાદશી હતી. સવારનાં પાઠપૂજા, દેવદર્શન વગેરેથી પરવારી, ડોશી એકટાણું હોવાથી ફરાળ કરતાં હતાં.

બૂમ સાંભળી ભૂલમાં ઉભાં થઇ ગયાં, અને તરતજ બહાર આવ્યાં. બારણું ઉઘાડી બડબડતાં બડબડતાં પૂછવા લાગ્યાંઃ—કોણ છે? કેમ બૂમ મારે છે? ડોશીને જોઇ મજૂરણે પાછું પાણી માગ્યું. "બેન પાશો તો ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે. છોકરાં છૈયાં સુખી રાખશે માબાપ."

જમતાં ઉઠવું પડ્યું તેમાં ઉપજેલો અને હવે જમાશે નહિ તેનો ગુસ્સો ડોશીએ ગરીબ બિચારી ઢેયડી પર કાઢ્યો, અને ગુસ્સામાંજ બરાડ્યાં "રાંડ ચાલી જા, મને જમતી ઉઠાડીને પાછી પાણી માગે છે! જા નથી આપતી! ખબર નથી, આજે મારે એકાદશી છે તે! હવે મારાથી જમાશે નહિ સમજી, જા સીધી સીધી ચાલી જા, પાણી બાણી કંઇ નહિ મળે."

એમ બડબડતાં બડબડતાં એમણે બારણું વાસી દીધું, અને ક્ષુધા તથા ગુસ્સો શાંત કરવાને થોડું દૂધ પીધું. ગરીબ બિચારી મજૂરણ તો જેકોર ડોશીનો ગુસ્સો જોઇને ગભરાઇ ગઈ, અને મૂંગી મૂંગી આંખમાં પાણી લાવીને છોકરાને ઉચકી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

બપોરે સડક ઉપરના નળ પણ બંધ હતા. પાસે નજીકમાં કોઇ બીજાનું ઘર પણ દેખાતું ન હતું. નાનો છોકરો પાણી પાણી એમ ધાટા પાડી મોટેથી રડતો હતો, અને ગરીબ બિચારી બાઇ છોકરાને છાનો રહેવા સમજાવતી હતી, અને પોતાનાં આંસુ એક હાથે લુછતી હતી. તે પોતાના નસીબને દોષ દેતી હતી.

એટલામાં ત્યાં આગળ મીશનરીના એક બે માણસો આવી પહોંચ્યા. તેમણે પેલી મજૂરણને ભાંગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યું: 'કૌન હય! ક્યોં રડતી હય! ક્યા કુછ કામ હય?'

મજૂરણે ડોકું હલાવી ધીમેથી રડતાં રડતાં કહ્યું "છોકરાને પાણી પીવું છે, તેથી એ રડે છે. મારી પાસે પૈસા પણ નથી કે કોઇ હોટેલમાં લઇ જાઉં. પાસેના ઘરમાં પાણી માગ્યું પણ ગાળ દઇ કાઢી મૂકી."

આ સાંભળી પેલા મુક્તિ ફોજના માણસોએ પોતાની પાસેના પૈસામાંથી હોટેલમાં માદીકરાને લઇ જઇ બરફ નાખેલો લેમોનેડ પાયો, થોડું ચવાણું પણ ખવડાવ્યું અને તેમની ભૂખ તરસ છીપાવી. લેમન પીને અને ખાવાનું ખાઇને જ્યારે મા દીકરો શાંત થયાં, ત્યારે મીશનરી બોલ્યો: "બાઇ! જોયો આ તમારો હિંદુધર્મ, તમે ને તમારો છોકરો તરસે મરી જાઓ તોપણ પાણી પાવાની તેમને પુરસદ નહિ અને માગતાં પાછો ઉપરથી તિરસ્કાર કરે તે જુદો. આવું દુઃખ અને અપમાન ફક્ત તમે લોકો સહન કરો. જો તમે મારું કહ્યું માનો તો મારી સાથે આણંદ મીશનરીમાં ચાલો. હું તમને બન્નેને ભણાવી ગણાવીને હોંશિયાર બનાવીશ. પછી એ હિંદુઓ તમને હેરાન નહિ કરે પણ તમારા પગ પૂજતા તમારી પાસે આવશે. ખરેખર ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મ જેવો સરસ ધર્મ બીજો કોઈ છેજ નહિ, તમે પણ આ ધર્મ છોડી તેમાં દાખલ થશો તો તમે બન્ને સુખી થશો."

પેલા માણસનું બોલવું સાંભળી બાઇ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગઈ. આજે પોતાના એકના એક બાળકને તરસે રખડવું પડ્યું, તેથી એને પણ હિંદુઓ ઉપર ખૂબજ તિરસ્કાર આવ્યો હતો અને એ તરતજ આણંદ જઇ ખ્રિસ્તી થવા તૈયાર થઈ.

મુક્તિ ફોજનો માણસ એને તથા એના પુત્રને આણંદ લઈ ગયો. ત્યાં બન્નેની પાસે એણે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવડાવી. થોડાં વર્ષમાં તો બાઇ શીખીને નર્સનું કામ કરવા લાગી.

એનો છોકરો વધારે હોંશિયાર અને ચંચળ હોવાથી દાક્તરી લાઇન લઇને પ્રખ્યાત દાક્તર થયો.

(૨)

આજે દશબાર દિવસ થયા જોકોર ડોશીના એકના એક પુત્ર જયંતિલાલને સખ્ત તાવ આવતો હતો. ડોશીએ ઘણી બાધાઓ રાખી, ઘણી ઘણી દવાઓ કરી પણ હજી ફેર પડતો ન હતો. એટલામાં એમના સગા મંગળદાસ ત્યાં આવ્યા. જયંતિલાલની તબિયત જોઇ એ બોલ્યા "જો મારું કહ્યું માનો તો હાલમાંજ પાસ થયેલા પણ પોતાની હોશિયારીથી પ્રખ્યાત થયેલા ડૉ. જોસફને બોલાવી મંગાવી

તેની દવા કરે તો સારૂં. આણુંદથી થોડા વખત થયાં એ અહીં આવ્યા છે, પણ ખરેખર બહુ હોંશિયાર માણસ છે. ભલભલા રોગ અને તાવ થોડાજ વખતમાં સારા કરી આપે છે. હા, જરા ફી આકરી છે પણ તે તો શું કરીએ? વખતે એની દવાથી જયંતિલાલને આરામ થઇ જાય."

મંગળદાસની વાત સાંભળી ડોશી બોલી ઉઠયાં "ભાઇ! તમેજ જઇને બોલાવી લાવોની! ભગવાન કરે ને મારો જયંતિ પાછો ઉઠે એટલે બસ. મને કંઇ છોકરા કરતાં પૈસો વધારે વહાલો નથી. "જો શ્રીનાથજી મારા જયંતિને સારો કરશે તો મહારાજની ઘેર પધરામણી કરાવીશ અને ખાટકી પાસેથી સો બકરા પૈસા આપીને છોડાવીશ!" આમ ગળગળતે અવાજે બોલતાં બોલતાં ડોશી રડી પડયાં. મંગળદાસ એમને શાંત કરીને ડાક્તરને તેડવા ગયા. થોડી વારમાં ડાક્તરને લઈ મંગળદાસ આવી પહોંચ્યા. ડા૦ જોસફને જોઇ ડોશી બોલ્યાં "સાહેબ! ગમે તેમ કરીને મારા દીકરાને સારો કરો. શ્રીનાથજી તમારૂં ભલું કરશે. હું તમારો ઉપકાર જીંદગી સુધી નહિ ભૂલું. એ મારી આંધળીની આંખ છે." ડાક્તરે ડોશીને ધીરજ આપી, અને પછી દરદીને બરાબર તપાસ્યો. તપાસ્યા બાદ ડાક્તર બોલ્યા "એમને સખત ટાઇફોઇડ થયો છે, બહુજ સારી સંભાળની જરૂર છે. માથે ચોવીસ કલાક બરફ રાખવો પડશે. માટે જો તમે કહો તો કોઈ નર્સને મોકલી આપું. એમની સારવાર બરાબર કરશે. તમારા એકલાંથી થાય એમ મને લાગતું નથી." એ સાંભળી ડોશી બોલ્યાં "ડાક્તર સાહેબ! જરૂર મોકલી આપજો; કેમકે એની વહુ પહેલાંજ સુવાવડમાં મરી ગઈ છે. બીજું કોઇ ઘરમાં છે નહિ. મારાથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાકરી થશે નહિ. પૈસાની કંઈ મારે ત્યાં ભગવાનની કૃપાથી ખોટ નથી. તમારૂં અને નર્સનું બીલ હું ખુશીથી આપીશ. પણ ફક્ત તમે મારા જયંતિને જલદી જલદી સારો કરી નાખો એટલે થયું."

ડાક્તરે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય ફક્ત માં મલકાવ્યું અને [illegible] નકી. કહ્યા મુજબ એમણે નર્સ તરત મોકલી આપી. નર્સ મોટી વયની હતી. તેનું નામ મેરી હતું. એણે [illegible] જયંતિલાલની [illegible] માંડી. એની સારવાર કરવાની પદ્ધતિ [illegible]

આજ પહેલો પ્રસંગ છે. પ્રભુ ફરી આવો પ્રસંગ તમને ઘેર બોલાવવાનો ન લાવે એટલે બસ." એ સાંભળી મેરી બોલી "માજી! નર્સ તરીકે નહિ પણ મને કોઇ દિવસ જોઈ હોય એમ તમને યાદ આવે છે કે?" ડોશીએ યાદ લાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને કંઇ યાદ આવ્યું નહિ. એણે કહ્યું "બહેન! મેં તમને આજે પહેલી વાર જોયાં હોય એમ મને લાગે છે. મેં કોઇ દિવસ તમને સ્વપ્નેય જોયાં હોય એમ મને યાદ આવતું નથી."

એ સાંભળી મેરી હસી પડી, અને બોલીઃ "માજી! મજૂરણ તે હું અને નાનો છોકરો તે મારો દીકરો ડા૦ જોસફ. તમે અમને કાઢી મૂક્યાં એટલે અમે રડતાં રડતાં ચાલતાં થયાં, રસ્તામાં એક પાદરી મળ્યો તે અમને આશ્રય દઇ ગયો. ત્યાં અમે ખ્રિસ્તી થઈ ગયાં, અને ત્યાંજ રહી શીખ્યાં. હું નર્સ થઈ, અને છોકરો દાક્તર થયો. તમારા તિરસ્કારને લીધે અમે હિંદુધર્મ છોડી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. અમારાં જેવાં કેટલાંય ગરીબો દર વર્ષે ખ્રિસ્તી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે."

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી સડકજ થઇ ગયાં. એમને શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ. પછી થોડી વાર રહીને બોલી "બહેન! મારી ભૂલ થઇ ગઇ. મને ક્ષમા કરજો. ખરેખર મારો જયંતિ માંદો પડ્યો, તેનું કારણ પણ એજ હશે. મારા પરનો ગુસ્સો જયંતિ પર કાઢતાં નહિ, એ બિચારો તો તદ્દન સુધરેલા વિચારનો છે; પણ હુંજ નઠારી છું." એ સાંભળી મેરી બોલી "માજી, જયંતિલાલની ફીકર કરશો નહિ. એ તો મારો ધર્મજ છે, એટલે હું એમની ચાકરી બરાબર કરીશ. ફક્ત તમે લોકો અંધશ્રદ્ધાથી દોરવાઇ કેવું કરો છો અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે તમને સમજાવવા માટે મેં વાત કાઢી."

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી નિશ્ચિંત થયાં. ફરીથી એમણે મેરીની માફી માગી. ડા૦ જોસફની દવાથી અને મેરીની સારવારથી જયંતિલાલની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરવા માંડી. તબિયત સારી થઈ, એટલે જોકોર ડોશીએ જોસફ અને મેરીની વાત એને કહી. જયંતિલાલ સુધરેલા વિચારનો યુવાન હતો. એણે મેરી તથા જોસફને પાછા હિંદુ થવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. જોકોર ડોશી પણ પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. માદીકરાના આગ્રહને વશ થઇ મેરી તથા જોસફ બન્નેએ આર્ય સમાજ દ્વારા શુદ્ધિની ક્રિયા કરાવી હિંદુ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી જોકોર ડોશી તો અંત્યજોનો તિરસ્કાર કરવાનું ભૂલી ગયાં; એટલુંજ નહિ, પણ બીજું કોઇ પણ તિરસ્કાર કરતું તો તેને વારતાં અને પોતાની આપવીતી સંભ-

ળાવતાં. વળી ગત્યંત્જોદ્ધારના કામમાં પોતાથી બની શકતી આર્થિક તેમજ શારીરિક સહાય કરતાં, અને એ રીતે પોતે કરેલી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અનેક પતિતોનો આશીર્વાદ પામતાં.

("સાહિત્ય"ના એક અંકમાંથી)

૭૮—શિલાલેખ

(લેખકઃ—રા. પ્રાણભાઈ મ. મહેતા.)

(૧)

"ઓ કડીઆ! મને એક કાળા પથ્થર ઉપર આટલું કોતરી દે કે 'આ પ્રેમલ જીવે સદાએ પોતાની પ્રાણવલ્લભાને રાજી રાખી છે.' આટલા શબ્દો બોલી એક નિષ્ઠુર જેવી દેખાતી વ્યક્તિએ કહ્યું.

ટાંકણાંથી કામ કરતા કડિયાએ આ શબ્દો સાંભળી ઉંચું જોયું. તેના અવાજમાં એટલું બધું દુઃખ હતું કે તેના બોલવા ઉપરથીજ તે બધું જણાઇ આવતું હતું. અંતરની આહને ઓળખી એ શિલ્પીએ તેણીને તરતજ કહ્યું "ભલે બાઈ, બે દિવસ પછી આવીને શિલાલેખ લઇ જજો; પણ એ પ્રેમલ જીવ તમારે શું થતો હતો?"

"મારે?" આંખમાંથી એકાદ બે આંસુ ખેરતી તે રમણી બોલી "મારે અને એને માત્ર એજ સંબંધ કે હું તેની હતી, તે મારો હતો! પણ તમે એ શિલાલેખનું મહેનતાણું શું લેશો?"

"મેં અત્યાર સુધી પ્રેમીઓની કબર પર મૂકવાના શિલાલેખોનું મહેનતાણું લીધું નથી. મને ખાતરી છે કે જ્યારે હું મરીશ ત્યારે મારા ઉપર શિલાલેખ વિના મૂલ્યેજ મુકાશે. જો કે હું શિલ્પી છું, ચાહું તો અત્યારે જીવતાં મારી કબર ઉપર મૂકવાનો એક શિલાલેખ તૈયાર કરી શકું; પણ તેના ઉપર કયા શબ્દો મૂકવા તે મને જીવતાં યાદ આવતું નથી; માટે હું તેમ કરી શકું તેમ નથી. બાપુ! તારે જોઇતો શિલાલેખ આ શિલ્પી મફત કરી આપશે; પણ હું આ સૃષ્ટિ ઉપરથી ગયેલો છું એવું જ્યારે તારા જાણવામાં આવે ત્યારે તેની ઉપર શું લખવું તે કોઇ મહાકવિને પૂછી, કોતરાવી, રંગ ભરાવી, મારી કબર ઉપર મુકાવજે. આથી મારી અંતરની દહતી આગ ઉપર શાન્તિ થશે. પોતાની ઉંડી ગયેલી આંખો વડે નીચું જોઇ શિલ્પીએ ટાંકણું ચલાવ્યું.

તે શિલાલેખ કોતરાવવા આવેલી મજૂરણ ગઈ. શિલ્પીએ પોતાનું ટાંકણું ચલાવ્યું. આ શિલ્પી પોતાની મૃત પત્નીની મૂર્તિ સંભારી સંભારીને કોરતો હતો. જીવનમાં તે જો કે ઘણું

[illegible]

[illegible] તમારી વાતો કહી સંભળાવો.

(૨)

મજૂરણે વાત કરવા માંડી—

"હું એક માબાપ વગરની છોકરી હતી, એમ મને કેટલાક લોકો કહેતા. આ પોશાકની ખાણના કન્ત્રાટદારે મને પોતાની ખાણમાં કામ કરવા રાખી. પહેલાં તો મને આખો દિવસ કામકાજ કરવાના બદલામાં માત્ર કાટખાંટલાની ભૂસકી અને ખાવાને વધુંસેધું એઠુંજૂઠું અન્ન આપતા. આથી હું મારા પાપી પેટને ભરતી. સાંજે જ્યારે સૌ મજૂરો કામકાજથી થાકીને આરામ માટે ઘેર જતા, ત્યારે હું મારા કન્ત્રાટદારના છોકરાંઓની પારણાની દોરી તાણી મોટી રાત સુધી ઘેરાતી આંખે બેસી રહેતી. પછી મને ખાવાનું મળતું તે ખાઇ એક ખૂણામાં એક કાટવાળૂટવા શણના લૂગડા ઉપર પડી રહેતી. ઠંડીના વખતમાં પણ મને માત્ર એક ફાટેલું ગુણિયું મળતું; આથી હું કૂતરાની પેઠે એક ખૂણામાં પડી રહેતી અને ટાઢથી કકડી જતી."

"શું એ કન્ત્રાટદાર એવો રાક્ષસ હતો ?" પેલા શિલ્પીથી વચ્ચે બોલી જવાયું.

"તમે જે અનુમાન કરો તે ખરું, પણ મને તો એ દેવ જેવો લાગતો; કારણ કે મને એમજ લાગતું કે મને ખાવાનું તેજ આપે છે !" આમ બોલી પેલી મજૂરણે વળી ફરી વાત શરૂ

કરી. "હું નાનપણથી કંઇક દેખાવડી હતી તોપણ મારા ઉપર અસહ્ય કામના બોજા વડે તે રૂપ ઘટીક તો સંતોષ થતું હતું. એમ કરતાં હું દશબાર વર્ષની થઇ અને પછી તો મને દરરોજના બે આના મળવા માંડયા; એટલે મને કંઇક પૈસા ભેગા કરવાની ઇચ્છા થઇ. એ ભેગા કરી હું મારા શરીર પૂરતાં કપડાં કરવા લાગી. એટલામાં એક રખડતો છોકરો આ પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા આવ્યો. તે ઉંમરમાં સોળેક વર્ષનો તે વખતે હતો અને હું ચૌદ વર્ષની થવા આવી હતી."

"મને ઇજારદારની ગુલામી પસંદ ન પડવાથી પછી હું તેને ઘેર જતી બંધ પડી, અને તેણે પણ મારી ભાળ કદી કાઢી ન હતી. માત્ર મને દરરોજના પથ્થરના ઢગલા કરવાના ચાર આના મળતા, તે લઈ હું એક ધર્મશાળામાં જતી અને ચાર પૈસાનો લોટ લાવી એક ખૂણામાં ત્રણ પથ્થર ગોઠવી ચૂલો બનાવી રોટલો બનાવતી અને ચાર પૈસાનું દૂધ લાવી તેની સાથે વાળુ કરતી. સવારે વહેલી ઉઠી ચાર પૈસાના દાળિયા લાવી ખાઇને પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા પહોંચી જતી. આમ ઘણો વખત ચાલ્યું."

અધીરા થઇ શિલ્પીએ પૂછ્યું "પછી!"

"પછી" જરા થાક ખાઈ મજૂરણે વળી વાત શરૂ કરી. "પછી પેલો યુવાન મજૂર પણ...(એક આંસુ સરી પડે છે) મારી જ સાથે મારી પાડોશમાં ધર્મશાળામાં સૂતો અને સાંજે રોટલો કરવા બેસતો, પણ બિચારાને રોટલો કરતાં આવડે નહિ, એટલે કાચું પાકું જેવું હોય તેવું વાળુ કરીને તે સૂઇ રહેતો. આમ બે ચાર મહિના મેં જોયા કર્યું. પછી તો મને દયા આવી, મેં તેને કહ્યું 'હું તમને રોટલો કરી આપીશ. હવેથી તમારે લોટ લાવી મને આપવો.' આથી એ બહુ રાજી થયો અને મારો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. અમે બન્ને સાંજ પડતાં સાથે બેસી વાળુ કરીએ. અમારાં દુઃખ આવી [illegible] ભૂલ્યાં. કારીગર! રાત ઘણી ગઇ છે. હવે બાકીની વાત કાલે કહીશ. પણ તમે હજુ શિલાલેખ કોતરવાનો પથ્થર પણ ઘડ્યો નથી!"

"ઘડ્યો છે" આમ [illegible] શિલ્પી બોલ્યો "આ રહ્યો, કાલથી એના અક્ષરો કોતરવા શરૂ કરીશ."

(૩)

બીજે દિવસે શિલ્પીએ [illegible] વાત ઉપરથી અક્ષરો [illegible]

[illegible]

હતો, પણ તેની આંખોમાં તેજ વધારે ચમકતાં હતાં.

પેલી મજૂરણ બેઠી અને વાત શરૂ કરી "ઠીક કારીગર! પછી અમે બંને જણાંએ વિચાર કર્યો કે આમ રહેવા કરતાં આપણાં લગ્ન થાય તો શું ખોટું? બંને જણાંએ વિચાર કરી એક જુદું નાનકડું મકાન લીધું અને અમારાં લગ્ન કર્યાં. પછી તો અમે બંને એકબીજાની હૂંફમાં સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. તેણે (શરમાતી હોય એમ દેખાડતી) મને કામે જવાની ના પાડી અને ઘેરજ રહેવાનું કહ્યું. અમારી પાસે જે પૈસા વધ્યા હતા તેમાંથી થોડોક ઘરનો સામાન લાવી વસાવ્યો. તેઓ કામે જાય અને હું ઘેર રહું. સાંજ પડવા માંડે, એટલે હું ગીતના ટહુકાર કરતી રોટલા અને શાક બનાવું. તેઓ સાંજે ઘેર આવે એટલે તેમને હાથપગ ધોવાનું પાણી આપી વાળુ કરાવું. તેઓ કહેતા કે "વાળુ કર્યાં પછી મારો તમામ થાક જતો રહે છે."

"એમ કે!" નેણ ઉંચાં ચડાવી કંઈક સાંભર્યું હોય તેમ બતાવી સુકા મુખ પર જરા હાસ્ય લાવી શિલ્પી બોલ્યો "પછી?"

"પછી પેલા ઇજારદારે મજૂરીના દર સખત કર્યા. હંમેશાં જે ચાર છ આના રોજ હતો તેને બદલે ચાર ઘનફુટ પથ્થરના ચાર આના મળે તેવી જાહેરાત કરી. આથી ઘણા મજૂરો નિરાશ થયા પણ તેઓ તો રાજી થયા. હંમેશાં વહેલા ઉઠી થોડાક રોટલો ખાઇ, બપોરનું ભાથું ભેળું લઇ જઈ પથ્થર ખોદવા મંડી જતા. સાંજ પડતાં ચાર ઘનફુટની એક એવી ચાર ચોકડીઓ તૈયાર કરી એક રૂપીઓ રોકડો લાવતા; તેમાંથી હંમેશાં બજારમાંથી એક ચીજ લાવી મારા હાથમાં મૂકતા અને રાજી થઈ મને એક ચુંબન લેતા. હું પણ તેમને માટે સારૂં ખાવાનું તૈયાર કરતી; પણ કારીગર! અમારાં નસીબ બહુજ મોળાં!"

"કેમ, પછી શું થયું?" શિલ્પી વાત સાંભળવા ટટાર થયો.

"કારીગર! પછી મારો હેતાળ ધણી કાળી મજૂરી કરતાં કરતાં નબળો પડવા લાગ્યો. મને લાડ લડાવવામાં તે પોતાના દેહનું ભાન ભૂલ્યો અને મજૂરી કરતાં પાછું વાળી જોયું નહિ. બહુ મહેનત કરવાથી તેના શરીરમાં રોગ પેદા થયો અને અમારા ઉપર પ્રભુનો કોપ ઉતર્યો. આજથી અઠવાડિયા પહેલાં તે મરણ પામ્યા. તેના મોત અગાઉ ચાર દિવસે તેણે કહ્યું: 'આજે મને સહેજ ગભરાટ થાય છે, તેથી મજૂરી કરવા જવું નથી.' તેઓ ઘેર રહ્યા અને હું તેનું શરીર ચાંપતી આખો દિવસ તેની પાસે બેઠી. બીજે દિવસે તેનાથી ઉઠાયું નહિ. આથી હું બે રૂપીઆ ફીના ભરી એક દાક્તરને તેડી આવી. તે નિર્દય દાક્તરે તરતજ કહી દીધું કે 'આ માણસનું શરીર ક્ષયથી ખવાઇ ગયું છે, બે દિવસ પછી મરી જશે!"

એમ બોલી તે મજૂરણ ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ. બે ઘડી થતાં શુદ્ધિમાં આવી ફરી ડૂસકાં ભરતી બોલીઃ

"કારીગર, પછી તો તેઓ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર આ લોકમાંથી પરલોકમાં જતા રહ્યા; મેં મારૂં સર્વસ્વ ખર્ચી તેના નામનો એક ચણુતરો બંધાવ્યો, હવે તમે શિલાલેખ આપો એટલે તેમાં જડાવી જગતમાં બાવરી બની ફર્યા કરૂં."

"બાઈ! કાલે એ લેખ પૂરો થશે. આવીને લઈ જજો." એમ બોલી શિલ્પીએ ટાંકણું અને હથોડી હાથમાં લીધાં ને મજૂરણ ચાલી ગઈ.

આખી રાતનો ઉજાગરો કરી, પહેલાં લખેલાના અનુલેખમાં શિલા ઉપર શિલ્પીએ લખ્યું કે "તેણે પોતાનું અર્ધું અંગ આ દુઃખી સંસાર ઉપર મૂકી મૃત્યુદૂત સાથે યુદ્ધ આરંભી, જે માર્ગે બધા જીવો વહેલામોડા જાય છે તે રસ્તો લીધો." સવાર પડતાં શિલ્પી સૂઈ ગયો અને સાંજ પડતાં ઉઠયો અને પેલી મજૂરણની રાહ જોતો શિલાલેખમાં લખેલું વાંચતો વાંચતો બેઠો.

મજૂરણ આવી અને બોલી "કાં કારીગર! ક્યાં છે શિલાલેખ?"

"આ રહ્યો." આંગળી બતાવી શિલ્પીએ કહ્યું.

"આ નીચેનો ભાગ કેમ ખાલી છે?" મજૂરણે પૂછ્યું.

"અરે! શું માપમાં ભૂલ્યો! તમે મારી ઠીક ભૂલ કાઢી. મને ભાન ન રહ્યું અને અક્ષરો કોતરાઈ ગયા." આશ્ચર્ય સાથે શિલ્પી બોલ્યો.

પેલી મજૂરણે એ શિલાલેખ ઉપર નીચું માથું નાખી તેને એકાદ ચુંબન લઈ અશ્રુથી પવિત્ર કરવા વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં તો તેનું હૃદય દુઃખના ભારથી એકાએક બંધ પડયું અને તેનો જીવનદીપ માત્ર આટલું અધુરૂં કાર્ય મૂકી ઓલવાઈ ગયો.

શિલ્પીએ જાણ્યું કે એ એના ધણીના શિલાલેખને ચુંબન કરે છે, પણ ઘડી વારે તેને હલાવી તો તે અચેતન હતી. પેલા શિલ્પીએ તરતજ ટાંકણું લઈ પેલા અધુરા ભાગમાં લખ્યું કે "અને તેનું અર્ધું અંગ, તેની પાછળ તેનો શિલાલેખ કોતરાવી તેની પાછળ માત્ર ચારજ દહાડા આ જગત ઉપર રહ્યું હતું."

બીજે દિવસે પેલી મજૂરણને તેના ધણીના ચણુતરા પાસે દટાવી અને તેના ધણીના જેવો ચણુતરો બાંધી વચમાં એ શિલાલેખ મૂકી દીધો. આ બનાવ જોઈ ઘણાં આશ્ચર્ય પામ્યાં.

પેલો શિલ્પી પણ પોતાની પ્રિયતમાની મૂર્તિ પૂરી કરી રહ્યો એટલે હાથમાં ટાંકણું અને હથોડી સહિત છેલ્લે ટચકે મરણ પામ્યો હતો. કોઈ દિલવાળા કારીગરે તે મૂર્તિની નીચે લખ્યું કેઃ

"આ મૂર્તિ ઘડનાર શિલ્પી માત્ર પોતાની આ પ્રિયતમાની મૂર્તિ ઘડીનેજ મરણ પામ્યો છે. તે જન્મ્યો હતો માત્ર પ્રેમનું આ અવશેષ મૂકી જવા માટેજ." (માર્ચ-૧૯૩૧ ના "નવચેતન"માંથી)

७९—वर्तमान जीवनप्रवाह

(લેખક:—શ્રી. કલ્યાણપ્રિય)

વર્તમાન જીવનપ્રવાહ સન્માર્ગે જાય છે કે ઉન્માર્ગે એ પ્રશ્ન અનેક વિચારશીલ મનુષ્યોના મનને મથી રહ્યો છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ કહે છે કે જગત ચઢે છે. ઉત્ક્રાન્તિનો માર્ગ સીધો સરલ નથી પરંતુ અનેક ચઢાવ–ઢોળાવમાંથી પસાર થતાં આખરે ઉંચે ચઢી શકાય છે એમ તેઓનું મંતવ્ય છે. આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતાં ટેનિસન કહે છે કેઃ—

"અહો! હજુ અમને શ્રદ્ધા છે કે વિપત્તિઓને અંતે કંઇ પણ સારા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થશે."

ઉન્નત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી આ કથન યથાર્થ છે. પરંતુ આ દૂર દૂરના ઉજ્જ્વલ ભવિષ્યની આશા અને શ્રદ્ધા સર્વમાં રહેતી નથી—રહી નથી. જીવલેણ જીવનકલહ, નીચ હરીફાઇ, અધમ પ્રપંચ, નિસ્સીમ દ્રવ્યલાલસા, જીવનની ઉતાવળ અને ધમાલ જોઇને અનેક આશાવંત યુવાનો પ્રબલ નિરાશાવાદી બન્યા છે. જ્યાં જીવનની સમગ્ર શક્તિ અથવા ઘણીખરી શક્તિ કેવળ ઉદરપોષણને માટે વાપરવી પડે છે અને છતાં ઘણી વાર જીવનનિર્વાહ થઇ શકતો નથી ત્યાં આશા ક્યાંથી રહે? આ સ્થિતિને ગુલામી વિના બીજું કયું નામ આપી શકાય? યુરોપ અને અમેરિકામાંથી ગુલામીનો વેપાર બંધ થયો તોપણ જનસમાજના મોટા ભાગની સ્થિતિ તો ગુલામી-ની જ છે. કેટલાકને આજીવિકાનાં સારાં સાધનો મળે છે અને 'ધન અને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઘણું કરીને તે દેહ અને આત્માના રુધિરના ભોગે ખરીદેલાં હોય છે. જ્યાંસુધી આત્મનિરીક્ષણ અને તજ્જન્ય આત્મવિકાસને માટે 'સ્વાસ્થ્ય–આરામ–જંપ–મળે નહિ ત્યાંસુધી તે વર્ગ પણ ગુલામીની બેડીમાંજ જકડાયેલો છે. જે દેશમાં ખરી સંસ્કૃતિ છે, ત્યાં સાધારણ સારું જીવન ઘણા થોડા કલાકની મહેનતથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

પરંતુ વર્તમાન જગત ધનતૃષ્ણારૂપી રાક્ષસના મુખમાં સપડાયું છે. ધનરસ વિના અન્યત્ર ભાગ્યેજ સુખ અનુભવાય છે. પતંગીઆની પેઠે જીવન હોમવાઇ જાય ત્યાંસુધી મનુષ્ય દ્રવ્યને માટે ભમ્યા કરે છે. આ એક સુવિદિત વાત છે કે, દ્રવ્ય એ પુરુષાર્થ હોઇ સમાજવ્યવસ્થામાં ઉપયોગી સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ તેની સાથે તેની મર્યાદા પણ છે. સ્વાસ્થ્ય અને જીવનાનંદને ભોગે કરેલું દ્રવ્યો-પાર્જન નિરર્થક છે એટલું નહિ હાનિકારક છે. આમ નિઃસ્વાર્થ નિર્દંભી જીવન મનુષ્યઆત્માની ઉન્નતિનું પોષક છે. જે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું

કેન્દ્ર અને ગઢત્તાનું પોરણ મનસંપત્તિજ હોય, જો અનિયંત્રિત સ્વાર્થબુદ્ધિ અને લાભજ સુખનાં પરમ સાધન મનાય તો સત્ય, સૌંદર્ય, સદાચાર, ન્યાય, દયાભાવ વગેરે ઉન્નત ભાવો જગતમાંથી લુપ્ત થાય અને સમસ્ત જીવન શુષ્ક, અધમ અને યંત્રવત્ બની જાય.

કેટલાક મનુષ્યોને ઐહિક સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં અને ધંધાના અવિરત શ્રમમાં અત્યંત રસ પડે છે. આવા માણસો પોતાની લોભવૃત્તિ બીજાઓ ઉપર લાદવાના પ્રયત્નો કરે છે અને પોતાની આસપાસ ધનલાલસાનું પ્રબલ અને ઝેરી વાતાવરણ ઉભું કરે છે. તેઓ ઉદ્યોગ અને વેપાર દ્વારા શતગણો નફો લઈ અઢળક દ્રવ્ય મેળવી વૈભવમાં આળોટે છે અને ઉદ્યોગનાં અનેક કારખાનાં દ્વારા વધારાની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજૂરો ગુજરાનને માટે દિવસના ઘણા કલાકો સખ્ત મહેનત કરે છે અને તેમ છતાં નિરંતર થોડો ઘણો ભૂખમરો વેઠે છે અને નીરસ, કંગાળ અને નિરાશામય જીવન ગાળે છે.

અત્રે એક પ્રશ્ન થશે કે, આધુનિક સ્થિતિ કરતાં પ્રાચીન સ્થિતિ સારી હતી ? આનો ઉત્તર એ કે, આપણા સમાજની નિષ્ઠુરતા પ્રાચીન સમાજ કરતાં ઘણી વધારે છે. પ્રાચીન કાળમાં સર્વે નિઃસ્વાર્થી સાધુ પુરુષો હતા એમ કહેવાનો લેશ પણ આશય નથી. પરંતુ તે સમયે દ્રવ્ય તરફ તિરસ્કાર નહિ પણ કાંઈક ઉદાસીનતા–કાંઈક વિરક્તિ–જરૂર હતી. પરંતુ હાલમાં દ્રવ્ય એ પરમ અને એકજ પુરુષાર્થ મનાય છે અને જીવનનું અંતિમ ધ્યેય ગણાય છે. આમ ઉત્તમ આદર્શોનું સ્થાન દ્રવ્ય છીનવી લે છે ત્યારે તે વિનાશકારક નીવડે છે. વળી વિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર થતી શોધોની સહાયતાથી વેપારીઓના નફાની સીમા રહેતી નથી. આ સ્થિતિ પણ પૂર્વે નહોતી. પ્રાચીનકાળમાં બુદ્ધિ અને ધર્મનું જીવન ઉન્નત મનાતું અને તેથી અધ્યાપક અથવા ઉપદેશક વર્ગની આજીવિકાનો પ્રબંધ કરી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવતી અને તેમને દ્રવ્યોપાર્જનના શ્રમમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. હાલના સમયમાં ધનવાન સિવાય ઇતર વર્ગને ઉદરપોષણ માટે તનતોડ મહેનત કરવી પડે છે અને કોઈ અપવાદ નથી. પ્રાચીન આદર્શ ત્યાગનો હતો; જ્યારે વર્તમાન જગતની ભાવના સુખ અને સમૃદ્ધિમાં પર્યાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યસંપત્તિ જાતે ખરાબ નથી. તેની સહાય વડે જનમંડળનું સુખ અનેકધા વધારી શકાય છે. પરંતુ હાલમાં મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને માટે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી પણ અમુક વ્યક્તિ કે નાના મંડળના લાભમાટે થાય છે તેથીજ તેના પરિણામો દુષ્ટ નીવડે છે. મૂડીદારોના આશ્રયે મજૂરો અને ખેડુતો પરાધીન અને દુઃખી બન્યા છે. જીવન માત્ર પવિત્ર છે. મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રતિકૃતિ છે.

પ્રત્યેક જીવને વધારે ને વધારે સુખી કરવો એ પ્રતિ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. કોઈ જીવને નિરંતર દારિદ્ર અને દુઃખમાં રહેવા દેવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

હવે આ વૈશ્યયુગમાં ઉન્નત આદર્શોરૂપી દેવોને પદભ્રષ્ટ કરી તેમનું સ્થાન ધનતૃષ્ણારૂપી રાક્ષસે શી રીતે લીધું છે તેનાં કારણો વિચારીએ.

પ્લાસીના યુદ્ધને અંતે બંગાળાની સંપત્તિ ઇંગ્લંડ ગઈ અને તાત્કાલિક અસર થઈ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લંડમાં વર્તમાન યંત્રપદ્ધતિનું મૂળ—ઔદ્યોગિક અને યાન્ત્રિક ક્રાન્તિ થઈ. હિંદમાંથી નિરંતર વહેતા ધનપ્રવાહથી ઇંગ્લંડની રોકડમાં ઘણો ઉમેરો થયો અને દ્રવ્યના ઉત્તેજન વિના પડી રહેલા શોધો સતેજ થયા. વણાટનો સંચો, વરાળના બળથી ફેરવવાનો રેંટિયો, ગાડાની ગાડી અને વરાળયંત્રની શોધ થઈ. વળી પચાસ વર્ષ સુધી કોઈ પણ યુરોપીયન દેશ ઇંગ્લંડનો પ્રતિસ્પર્ધી નહોતો: કારણ કે ઇટલી, સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની વગેરે દેશો સ્થાનિક પરિસ્થિતિને લીધે ઇંગ્લંડની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે તેમ નહોતું. આમ કોલસા અને લોઢાની ખાણોથી સંપન્ન ઇંગ્લંડે યુરોપ અને અમેરિકાનાં બજારોમાં પોતાનો વેપાર ધમધોકાર ફેલાવ્યો. અન્ય દેશની પણ જેમ જેમ મૂડી વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમને ઇંગ્લંડનું અનુકરણ કરવાનું મન થયું અને તેથી તેમને તેની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવાનું થયું. પરંતુ દરમિયાન ઇંગ્લંડે તો પૃથ્વીના અનેક ભાગોમાં પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવી, પોતાનાં કારખાનાંમાં તૈયાર કરેલો અનર્ગળ માલ વેચવાનાં બજારો હસ્તગત કર્યાં હતાં અને જગતમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વેપારઉદ્યોગમાં આવું સર્વોપરિપણું મેળવવાને જર્મનીએ ઘણી મહેનત કરી અને પોતાના દેશમાં દરેક પ્રકારનો માલ ઉત્પન્ન કરવા માંડયો. પરિણામે જર્મનીને પણ, બીજા દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપી પોતાનો માલ ખપાવવાના હેતુથી ઇંગ્લંડની સાથે અથડામણ થઈ. આ બધાનું પરિણામ યુદ્ધ, અવ્યવસ્થા અને મનુષ્યજાતિની અવનતિમાં આવ્યું અને મજૂર અને શેઠ, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું.

આ વધતી જતી ધનલાલસારૂપી મહારોગને પરિણામે આપણા દેશનું જીવન કેવું જર્જરિત થઇ ગયું છે તે તપાસીએ. પશ્ચિમ સાથેના આપણા વર્તમાન સંબંધને લીધે આપણા દેશનું ધન સહસ્રમુખે પરદેશ ઘસડાઇ જાય છે. કરના અસહ્ય બોજાને લીધે ગરીબ ખેડુતોના દેહમાં રુધિર રહ્યું નથી. દુષ્કાળ એ હવે આપણા દેશમાં અજાણ્યો અતિથિ રહ્યો નથી, પરંતુ ઘરનાં બાળકની પેઠે નિરંતર આપણી સાથેજ વસે છે. આથી રોટલાને માટે ટળવળતાં અનેક

હાડપિંજરો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. જૂના વખતમાં દુકાળો પડતા પરંતુ ઘણાખરા સ્થાનિક હતા. હાલ દુકાળની સંખ્યા અને ભયાનકતા સવિશેષ છે અને લગભગ સાર્વત્રિક થયા છે. ઓછો ખોરાક, અધુરાં વસ્ત્ર, અયોગ્ય ગૃહો અને અવિશ્રાંત મહેનતથી ઉત્પન્ન થતા તાવથી લોકોનું મરણપ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. વળી ખેતીવાડીની અવદશા અને ગૃહઉદ્યોગનો નાશ એ પણ આપણી કંગાલિયત્તનાં કારણો છે.

પૂર્વોક્ત શારીરિક અને આર્થિક દુઃખો ઉપરાંત સામાજિક, માનસિક, નૈતિક અને રાજકીય કષ્ટો કાંઈ ઓછાં નથી. મનુષ્યના આકર્ષણનું પરમ અને પવિત્ર ધામ ગૃહ પણ આજ નીરસ બન્યું છે. દ્રવ્યની લોલુપતાએ ગૃહના સુખનો ધ્વંસ કર્યો છે. હૉટેલો અને કલબોએ કૌટુમ્બિક જીવનમાં વિચ્છેદ નાખ્યો છે. પરિણામે કુટુંબના ભણેલા અને અભણ, સમજુ અને અણસમજુ, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. એક સમયે આ દેશમાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત કે એવા ધાર્મિક ગ્રંથનું અધ્યયન અને શ્રવણ ગૃહમાં અને શેરીઓમાં નિયમસર થતું અને સંખ્યાબંધ લોકોની એ મુખ્ય કેળવણી હતી. હવે એ પ્રાચીન પ્રથા લુપ્ત થતી જાય છે અને તેની જગ્યાએ કોઈ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણે સ્થાન લીધું નથી. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ (અભણ પણ) શ્રુતિપરંપરાએ સાંભળેલાં ભજનો કે કાવ્યો નિત્ય સવારમાં દળતાં કે ઘરનું કામકાજ કરતાં લલકારતી તે પણ હવે ક્વચિતજ સંભળાય છે. પ્રભાતમાં સ્નાનસમયે અનેક ભાવિક નરનારીઓ આપણા દેશનાં પવિત્ર તીર્થો, નદીઓ અને પર્વતોના નામોચ્ચારણ કરતાં અને આપણા દેશની વાસ્તવિક એકતાનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર કરતાં. વળી સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી આદિ મહાસતીઓ અને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, શંકર આદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્રોનાં સતત સ્મરણો જીવનની જ્યોત અખંડ જાગ્રત રાખતાં. આ ઉપરાંત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત વીરપુરુષો અને વીરાંગનાઓની કથાઓ દ્વારા પ્રેમશૌર્ય વગેરે ઉન્નત ભાવો દેશનાં બાલકોનાં હૃદયમાં ઉભરાતા અને તેમનાં પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું તેમને મન થતું અને તેમ કરવાનો અવકાશ પણ હતો.

આ બધો સંપ્રદાય હાલ શિથિલ થઇ ગયો છે. વળી વ્રત, ઉપવાસ, યમ, નિયમ, યાત્રા, ધર્મ, પૂજા, દાન પણ પ્રથમના જેવાં હવે ક્યાં છે ? ક્યા એ ગ્રામ્ય જીવનની સાદાઇ, નિર્દોષતા અને પ્રાણપોષક શક્તિ અને ક્યા વર્તમાન યાન્ત્રિક ઉદ્યોગગૃહોથી ભરપૂર ભરેલા નરકસમાન શહેરો ! આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું મંડાણ ગામડું હાલ અજ્ઞાન અને દારિદ્રરૂપી અંધકૂપમાં ડૂબી ગયું છે.

[illegible] ઉત્ક્રાંતિ [illegible] [illegible] કે [illegible]
[illegible] આપણી [illegible] [illegible] [illegible] અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ને [illegible] અનિવાર્ય છે. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ના દર્શનનું [illegible] નહોતું [illegible] [illegible]. [illegible] અને
વિજ્ઞાન [illegible] અર્થમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ત્યારે તેમનું
જીવનકાર્ય તેઓ અદ્ભુત કાર્યદક્ષતાથી કરી જતા. તેમનું જીવન
હેતુ વિનાનું નહોતું. પરંતુ વર્તમાન વિજ્ઞાનમાં જીવનમાં [illegible]
રાખવાના આદર્શોની કેટલી ઉણપ છે ! [illegible] [illegible] [illegible] પણ
શાસ્ત્રપૂજાવાદ અને સામાન્યવાદનો ઉન્માદ કેટલો વિઘાતક નીવડશે
છે ! આમ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ ફેરવીએ ત્યાં ત્યાં વર્તમાન જીવનપ્રવાહ
ઉલટી દિશામાં જતો રહ્યો છે. હે સવિતાદેવ ! અમારા અંતરમાં
અને અમારી આસપાસ પથરાયેલા અજ્ઞાનના થરો દૂર કરી અમારી–
મનુષ્યજાતિની–બુદ્ધિને સન્માર્ગે પ્રેરો. 'धियो यो नः प्रचोदयात्'

("વસંત"ના એક અંકમાંથી)

८०–शिल्पी का अवसान

(લેખક:–શ્રીગોપાલ નેવટિયા)

ક્ષિતિજ અસ્ત હોતે હુએ સૂર્ય કી લાલિમા સે સુશોભિત થા. વિસ્તૃત ભૂમિખંડ કે એક છોર પર વટવૃક્ષ કે નીચે એક શિલ્પી બૈઠા થા. પાસ હી ઉસકી જીર્ણશીર્ણ કુટિયા થી. કુટિયા ક્યા થી, અપને સ્વામી કી અવસ્થા કા ચિત્રપટ થી. કુટિયા કા વહ દીન વેશ બતલા રહા થા કિ વહ કલાવિદ ઉસકી ઓર સે ઉદાસીન હૈ, ઉસકી ઓર આંખ ઉઠા કર દેખને કા ભી ઉસે અવકાશ નહીં હૈ, વહ તો કિસી દૂસરે જગત મેં હી વિચરણ કર રહા થા.

તો ક્યા શિલ્પી શિલ્પકલા મેં વ્યસ્ત થા ? નહીં; બરસોં સે ઉસને યહ કામ છોડ દિયા હૈ. શિલ્પી કા યૌવન અભી સમાપ્ત નહીં હુઆ હૈ, પર ઉસકે મુખમંડલ પર યૌવનપ્રભા કે સ્થાન મેં વિષાદ કી છાયા દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ. તો ભી, ઉસકી આંખો સે

દી ઔર સચ્ચે હૃદય સે ઉસને ઉસ નેત્રવિહીન વાર-વિલાસિની યુવતી કો આશીર્વાદ દિયા. દૂસરે હી ક્ષણ, પડે-હી-પડે ઉસને અપની ફટી-પુરાની ચાદર અપને શરીર પર ખસકા લી. ઉસ કલાવિદ શિલ્પી કે જીવન કા યહ અન્તિમ સમય થા.

વહ સદા કે લિયે સો ગયા; ફિર કભી નહીં જાગા.

વિદ્યુત કાંપ રહી થી. ઉસને દેખા—હાય! શિલ્પી અબ નહીં રહ ગયા. ઉસકે ચરણોં પર પડ કર, સજલ નયન હો કર, ઉસને બિસૂર-બિસૂર કર વિલાપ કિયા! કાતર સ્વર સે ઉસને કહા—"ઓ પ્યારે શિલ્પી, અપની દી હુઈ યે આંખેં લૌટા લો! મૈં ઇસ પ્રકાશ કો સહન નહીં કર સકતી. મુઝ પાપિન કે લિયે તો મૃત્યુ કા અંધકાર હી ઠીક હૈ!"

("શિલ્પી" મેં પ્રકાશિત શ્રી. મજુમદાર કી એક અંગ્રેજી કહાની પર)

८१–पुरुषोत्तम श्रीकृष्ण

(લેખકઃ–શ્રી. ચક્રવાક)

"બ્રહ્માંડકેરૂં આકર્ષણ શ્રી કૃષ્ણ નામ." બ્રહ્માંડનું નહિ તો હિંદના આકર્ષણ કેરૂં તો એ નામ છેજ. અને દુનિયાના ફિલસૂફો–તત્ત્વજ્ઞો, વિદ્વાનો પણ એ નામને પૂજે છે. અને જ્યારે દુનિયાનો માનવી, માનવી ગીતાના મર્મને પૂછશે; ત્યારે એ બ્રહ્માંડ આકર્ષણ થતાં વાર નહિ લાગે. અને કદાચ ભૂતકાળમાં–એના જમાનામાં, એ બ્રહ્માંડનું–જગતનું આકર્ષણ હોય તો કાંઈ નવાઇ નથી. હતું પણ તેમજ.

આવા આ નરોત્તમનો જન્મ શ્રાવણ વદી ૮ ની મધરાતે થયો હતો. એની જન્મદાત્રી અષ્ટમી–માત્ર કૃષ્ણાષ્ટમી ન રહેતાં ભારતના ઇતિહાસે જન્માષ્ટમી નોંધાઇ ચૂકી–જાણે કેમ કૃષ્ણનાં બદલે એ જગતની જન્માત્રી હોય!

જન્માન્તરનો એ યોગી કારાગૃહમાં જન્મે છે. જન્મતાંજ એને જન્મદાતા માબાપથી વછૂટવાનો–ઘોર અન્ધકાળ કાળી રાતે કાલિંદીનાં કાળાં જળ પાર થવાનો–અને ગોકુળિયે નંદ યશોદાનો અપત્ય થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છાતી ભીરડી એને રમાડવાં નેકે ભોંયરી એને ગમાડવો—કેને સાપી એને ડુબાડવે—એ એમનો જીવનક્રમ હતો. એને પેને હર્ષ કસાણું, બીજું કે એટલે ખસીઆવ્યા પડી ગયું. એવું એ મધ્ય હતું. એનો સગમ એ સાયુજ્ય મુક્તિ હતી.

ભાભા ધપતો હતો, અને સૌને આકર્ષતો હતો. એની ફોરમ ઓગરહમ પ્રસરતી હતી. હજી પણ એ અજબ બાગાનાં ગુણગાન

સાંભળ્યાં. એ ભડકયો, પૂતના નામે તેની બ્હેન તેના જેવીજ રાક્ષસી સ્વભાવની હતી. તેને આ બાળકને કે તેના પ્રાણને હરવા તેણે મોકલી. પૂતના માશી હતી–માથીએ પણ વહાલી માશી હતી! બેનના દીકરાને એ રમાડયા–રીઝાવ્યા સિવાય કેમ રહી શકે! પૂતનાને વહાલ આવ્યું, ને ઉછળ્યું–માંડી બાળકને ધવરાવવા. પણ એ દુષ્ટ માશી સ્તનને ઝેર લગાડી બાળક મારવા આવી હતી. પણ આ ચતુર બાળક ઝેરની તીવ્ર ને કટુ વાસ લેતાંજ ચમકયો–ચોંક્યો ને બાળમસ્તી કરતો હોય તેમ ઉછર્યો. ને પ્રાણ લેવા આવનાર માશીને એવો ગળે ચોંટયો કે નિશ્ચેતન કરી જયારે તેને ભોંયે પટકી ત્યારેજ ઝંપ્યો. માશી પ્રાણ લેવાને બદલે દઈને ગઈ.

કાલિંદીના એક તટે કાળીનાગ રહેતો. તે તીવ્ર વિષધર હતો. એના વસવાટના ભાગમાં ગોપકુળો જઈ શકતાં નહિ. એના ફરતે બાર ગાઉનું પાણી પી શકાતું નહિ. બાર બાર ગાઉમાં ચકલું ફરકી શકતું નહિ. આવું ઉગ્ર તેનું ઝેર હતું. વળી તે નદી નીચે એવી રીતે દર કરી રહેતો કે જેનો પત્તો મેળવવો કઠિન હતો; પણ કૃષ્ણ ધેનુ ચરાવતો થયો ત્યારે એ એણે જાણ્યું. એનાથી એ ન જીરવાયું. એજ ઘડીએ એકદમ જઈ તેને શોધી કાઢી તેને નિર્વિષ બનાવી મૂકયો, ને એ વિશાળ ગૌચર–એ સુંદર જળ ગોપો ને અને ગાયોને નિર્ભય ને નિરુપદ્રવ બનાવ્યાં.

એક વખત અતિવૃષ્ટિ થઈ. અનરાધાર વરસાદ. રાતદિવસ સૂઝે નહિ. કામધંધો થાય નહિ. તેમાં આ તો ગોપકુળ ખુલ્લામાં–સાદા ઝુંપડામાં–ફરતા ફરતા ઘરબાર વિના પણ ચલાવી લેનાર! બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડયા, ત્યારે આ નાના ગોપે એક પર્વતની તળેટીમાં એવા અધુરા સાધનવાળા બધા ગોપોને એકઠા કરી જુદી જુદી યુક્તિઓ બતાવી, એવી ને એટલી વિશાળ જગ્યા સપાટાબંધ છાવરી દીધી કે જ્યાં વરસાદનું બુંદ ન પડે. જેની નીચે ગોપ ને ગાયો નિર્ભય ચરી–વિચરી શકે–ગોકુળો તો તેનું આ ઐશ્વર્ય-શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયાં. ગોવર્ધન–ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધન(ગો+વર +ધન) ત્યાં પળાયું. તેથી એ પર્વત ગોવર્ધન ગણાયો. ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધનને રક્ષનારા–ધરનારા કૃષ્ણ ગોવર્ધનધારી કહેવાયા.

અને આલંકારિક ભાષામાં આવા પ્રસંગો 'કાળીનાગ નાથ્યો'–'ગોવર્ધન તોળ્યો' ઇ૦ કહેવાયા.

આ રીતે ગોકુળનાં તમામ વિઘ્નો વિદારણ થતાં આનંદ ઉત્સવ થઈ પડયો. રસછોળ ઉડવા લાગી–જીવન મધુરાં મધુરાં થઈ ગયાં, ઘેર ઘેર નાટારંભ ને લીલા થઈ રહ્યાં. આ વખતે તે ધેનુ ચારતો–ને ઠેઠ ઠેઠ નવનવા ખેલ ખેલતો, અનેક વેષ ભજવતો, મોરપીંછ ને સુરમ્ય મુકુટ બનાવતો ને તે ધરતો. વનસ્પતિના રસ કાઢી

[illegible]

[illegible]

[illegible] કંસના [illegible] તેનો વિનાશ કર્યો. [illegible] વાસુદેવ દેવકીને છોડાવ્યાં, [illegible] કર્યાં. [illegible] આપી ને પોતે [illegible] બની [illegible] મથુરા [illegible] રાજ્ય [illegible] માટે પ્રયત્ન કર્યું, આનું નામ તે [illegible].

ત્યારે [illegible] પ્રભુની [illegible] સ્વતંત્રતા આવી હતી, [illegible] જેમ આપ્યું હતું નિર્મળ દૃષ્ટિના ને તેથીએ વધારે નિર્મળ [illegible] માનવો ત્યારે જન્મતા ને વિકસતા; ને એ વિકાસમાં વિહાર-

સાંભળ્યાં. એ ભડક્યો, પૂતના નામે તેની બહેન તેના જેવાજ રાક્ષસી સ્વભાવની હતી. તેને આ બાળકને કે તેના પ્રાણને હરવા તેણે મોકલી. પૂતના માશી હતી-માથીએ પણ વહાલી માશી હતી! બેનના દીકરાને એ રમાડયા-રીઝાવ્યા સિવાય કેમ રહી શકે? પૂતનાને વહાલ આવ્યું, ને ઉછળ્યું-માંડી બાળકને ધવરાવવા. પણ એ દુષ્ટ માશી સ્તનને ઝેર લગાડી બાળક મારવા આવી હતી. પણ આ ચતુર બાળક ઝેરની તીવ્ર ને કટુ વાસ લેતાંજ ચમક્યો-ચોંક્યો ને બાળમસ્તી કરતો હોય તેમ ઉછર્યો. ને પ્રાણ લેવા આવનાર માશીને એવો ગળે ચોંટયો કે નિશ્ચેતન કરી જ્યારે તેને ભોંયે પટકી ત્યારેજ ઝંપ્યો. માશી પ્રાણ લેવાને બદલે દઈને ગઇ.

કાલિંદીના એક તટે કાળીનાગ રહેતો. તે તીવ્ર વિષધર હતો. એના વસવાટના ભાગમાં ગોપકુળો જઇ શકતાં નહિ. એના ફરતે બાર ગાઉનું પાણી પી શકાતું નહિ. બાર બાર ગાઉમાં ચકલું ફરકી શકતું નહિ. આવું ઉગ્ર તેનું ઝેર હતું. વળી તે નદી નીચે એવી રીતે દર કરી રહેતો કે જેનો પત્તો મેળવવો કઠિન હતો; પણ કૃષ્ણ ધેનુ ચરાવતો થયો ત્યારે એ એણે જાણ્યું. એનાથી એ ન જીરવાયું. એજ ઘડીએ એકદમ જઇ તેને શોધી કાઢી તેને નિર્વિષ બનાવી મૂક્યો, ને એ વિશાળ ગૌચર-એ સુંદર જળ ગોપો ને અને ગાયોને નિર્ભય ને નિરુપદ્રવ બનાવ્યાં.

એક વખત અતિવૃષ્ટિ થઇ. અનરાધાર વરસાદ. રાતદિવસ સૂઝે નહિ. કામધંધો થાય નહિ. તેમાં આ તો ગોપકુળ ખુલ્લામાં-સાદા ઝુંપડામાં-ફરતા ફરતા ઘરબાર વિના પણ ચલાવી લેનાર! બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડયા, ત્યારે આ નાના ગોપે એક પર્વતની તળેટીમાં એવા અધુરા સાધનવાળા બધા ગોપોને એકઠા કરી જુદી જુદી યુક્તિઓ બતાવી, એવી ને એટલી વિશાળ જગ્યા સપાટાબંધ છાવરી દીધી કે જ્યાં વરસાદનું બુંદ ન પડે. જેની નીચે ગોપ ને ગાયો નિર્ભય ચરી-વિચરી શકે-ગોકુળો તો તેનું આ ઐશ્વર્ય-શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયાં. ગોવર્ધન-ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધન(ગો+વર +ધન) ત્યાં પળાયું. તેથી એ પર્વત ગોવર્ધન ગણાયો. ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધનને રક્ષનારા-ધરનારા કૃષ્ણ ગોવર્ધનધારી કહેવાયા.

અને આલંકારિક ભાષામાં આવા પ્રસંગો 'કાળીનાગ નાથ્યો'-'ગોવર્ધન તોળ્યો' રૂપે કહેવાયા.

આ રીતે ગોકુળનાં તમામ વિઘ્નો વિદારણ થતાં આનંદ ઉત્સવ થઈ પડ્યો. રસછોળ ઉડવા લાગી-જીવન મધુરાં મધુરાં થઇ ગયાં, ઘેર ઘેર નાટારંભ ને લીલા થઈ રહ્યાં. આ વખતે તે ધેનુ ચારતો-ને કંઈ કંઈ નવનવા ખેલ ખેલતો, અનેક વેષ ભજવતો, મોરપીંછનો સુંદર મુકુટ બનાવતો ને તે ધરતો. વનસ્પતિના રસ કાઢી

બાલપણામાં કપડાં રંગતો ને ને પહેરતો. વાંસની બંસી–વેણુ તે બના-
વતો ને બજાવતો ને એવું મીઠું મધુરું–એવું મધુર વગાડતો કે
પશુ પણ એની વાંસળીએ મનમની–મુગ્ધ થતી. ગોપીઓ ભાન વિસરી
જતા હોઠી જતી. ને સાનભાન–સુધબુધનાં–લોકલાજ–ને વડીલના દાબ
સૌ અદશ્ય થઇ જતાં. આથીજ આલંકારિક ભાષામાં કહેવાયું કે
એ બંસરીથી—"જળ થંભતાં, પર્વત ડોલતા, સમાધિઓ છૂટી, વાયુ–
સૂર્ય–ચંદ્ર ઇ૦ દેવો એમના વ્યવહાર અટકી ગયા, દિવસરાત
એક થઇ ગયાં, ભલે ભૂલાઇ ગયાં (દિવસ છે કે રાત એ ભાન ન
રહે),ગોપ-ગોપાંગના ભાન ભૂલ્યાં–ગાંડાં થયાં, ગોપીઓ ભાન ભૂલી,
વાંસળી વાય ને કપડાં–કામ ભૂલી, નવરી દોડતી આવે.' ઇ૦ ઇ૦
આમ એ બંસીધર કહેવાયો.

આ અને આવાં કામોએ તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી
પડી કે કંસ મુંઝાઇ ગયો. તેની નિંદ ઉડી ગઇ. શું કરવું તે વિચાર
તેને થઇ પડયો. આખરે તેણે નંદરાય કે જે પોતાના ગોધનથી
એક રાજા જેવો ગણાતો તેની પાસે મિત્રભાવે તેના પુત્રને મળવા,
ઠલોલવા, આનંદવા આમંત્ર્યો. નંદરાજા આ આમંત્રણ ન ટેલી
શકયો. ને કૃષ્ણ તથા બળદેવ કે જે તેની માતા રોહિણીથી ઉત્પન્ન
થયેલો તેનો વડો ભાઇ, તેનો હંમેશનો સહચર, ને અતિ બળશાળી
માનનીય વડો ભાઇ હતો, તે બેઉને સાથે મોકલ્યા.

રસ્તે અને રાજધાની મથુરામાં જતાં તેમની અજબ જોડીએ
તેના મોહક કમનીય સ્વરૂપે, અજબ વ્યક્તિત્વે રાજાના કર્મચારી
અને દાસદાસીને એવાં ને એટલાં આકર્ષ્યાં કે ભાન ભૂલી કંસ
માટે લઇ જતાં ચંદનપુષ્પો, ગંધધૂપો, પૂજન, અર્ચનો, વેષભૂષાઓ
તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા. કંસે જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે તેનો ક્રોધ
ભભૂકી ઉઠયો. તેણે દગો કર્યો. તેમના પર હાથીઓ છોડયા–મલ્લો
ને મારાઓ મૂકયા. પણ આ બળવાન ભાઇઓએ તેને ચૂર્ણવિચૂર્ણ
કરી નાખ્યા. ત્યારે ક્રોધે ભરાઇ તે જાતે મારવા દોડયો. પણ કંસ
કરતાંએ આ નાના લાગતા બાળક વધારે બળવાન હતા. કંસને
કૃષ્ણે પળમાં પૂરો કર્યો. અને મથુરા નગરીના રાજ્યમાં જે દુષ્ટતા–
પાપવૃત્તા, કંસના રાક્ષસી સ્વભાવથી છાઇ હતી તેનો વિનાશ કર્યો.
માબાપ વાસુદેવ દેવકીને છોડાવ્યા, બંધનમુકત કર્યાં. માતામહને
ગાદી આપી ને પોતે બાળક બની રહ્યા. મથુરા જેવું મહાન ને
સમૃદ્ધ રાજ્ય હાથમાં આવવા છતાં ન લલચાતા ભણવા માટે પ્રયાણ
કર્યું. આનું નામ તે મહાનતા.

ત્યારે ગુલામી નહોતી. પ્રજાની રગેરગમાં સ્વતંત્રતા ભરી હતી,
નસેનસમાં જોમ ભર્યું હતું. નિર્મળ દષ્ટિના ને તેથીએ વધારે નિર્મળ
દિલનાં માનવો ત્યારે જન્મતા ને વિલસતાં; ને એ વિલાસમાં વિકાર-

ની છાંટે નહોતી.

બાળકૃષ્ણના અતૃપ્તરૂપે, અદમ્ય ઉત્સાહે, અગમ્ય ક્રીડાએ, સુરમ્ય મસ્તીએ, નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્પણે ને મધુરા પ્રેમે સૌને એટલાં આકર્ષ્યાં હતાં કે તેને અસંખ્ય બાળસખા થયા; એટલુંજ નહિ પણ તેને અસંખ્ય બાળસખીઓ બની. તેમાં રાધા મુખ્ય હતી. યાદ રહે કે એ નિર્મળ ને નિર્વિકાર અહંતાહીણું એ બાળસખ્ય-બાળ અદ્વૈત હતું. આ બધાં તેના નામે મરી ફીટતાં, તેના કામે ગાંડાં બનતાં, તેના દર્શને મસ્ત બનતાં, તેના સાહચર્યે મુક્તિ અનુભવતાં. ને એ ગાઢ મૈત્રી, એ અજબ આકર્ષણ એટલું વજ્રમય બન્યું હતું કે જ્યારે કૃષ્ણે મથુરાની વાટ લીધી, ત્યારે એ ગોકુળ યમપુર થઇ પડયું. શેરીઓ સૂની, ઘર સૂનાં અને માનવ પણ સૂનાં થઇ ગયાં. જાણે કેમ સૌને ઘેર કોઇ પ્રિય મરી ગયું હોય! આબાલવૃદ્ધ સૌ ફિક્કાં પડી ગયાં, જાણે તેમનાં હૈયાં હરાઇ ગયાં હોય, બુદ્ધિ ગળી ગઈ હોય, આત્મા ઉડી ગયો હોય! કેટલાંયને તો એ સ્નેહસંભારણાં, એ પ્રિય વિહારસ્થળો, એ અબોલ ઉઠતા પ્રિય નાદો એવાં પીડવા લાગ્યાં કે આ સુરમ્ય ભૂમિ હવે તેમને મૃત્યુધામ થઇ પડયું. પોતાનું માદરવતન-પ્રિય પિતૃદેશ ખારાં ખારાં થઈ પડયાં; ને ઘણાં તો ન રહી શકવાથી એ ભૂમિને છેલ્લા પ્રણામ કરી દૂર દૂર નીકળી ગયાં. આવી મોહિની લગાડનાર કૃષ્ણ તે વખતે માત્ર દશ અગીઆર વર્ષના હતા. અને દશ અગિયાર વર્ષનો ગોકુળને ગાંડાં કરી દેનાર આ બાળક કેવો પ્રતિભાવન હશે, એ કલ્પીએ છીએ ત્યારે અંતર ઉભરાઇ જાય છે.

અવંતીમાં ત્યારે ઋષિ સાંદીપનનું ગુરુકુળ જગપ્રસિદ્ધ હતું. કૃષ્ણ ત્યાં અભ્યાસાર્થે આવે છે; ત્યાં વિધવિધ કળાએ, કુશાગ્ર બુદ્ધિએ, કમનીયતાએ ગુરુના, ગુરુપત્નીના, ગુરુબંધુના ચિત્ત ચોરી લે છે. મરી ગયો માની બેઠેલા ગુરુપુત્રને અજબ રસાયન સાધી આ સવાયો શિષ્ય છવિત કરે છે, અજબ ચંચળતા સાધી સૌને ચમકાવે છે, અને સંપૂર્ણ વિદ્યા સાધી-સુદામા જેવા રંક બ્રહ્મબંધુનું નિર્મળ સખ્ય સાધી વિદાય લે છે.

મથુરાનો મોહ છોડી-સ્વસામર્થ્યનેજ શ્રેયસ્કર સમજતો એ સ્વકર્મવીર સૌરાષ્ટ્ર સર કરે છે. સમુદ્રકાંઠે એક અને અજોડ, અનુપમ અને અદ્વિતીય, એ જમાનના કવિતાએ અપૂર્વ ગાયેલી પુણ્યધામ દ્વારિકા વસાવે છે. (જે જમાનનું જોવા લાયક સર્વોત્તમ સ્થળ થઈ પડે છે. હજારો વર્ષે લાખો ગાઉના યાત્રીઓ આવી ઝંખી મહાજન જન એની વિચિત્રતા પૂરી માણી શકતા નથી. એવી એ દ્વારિકા હતી.) અને ત્યારથી કૃષ્ણ કરતાં એ દ્વારિકાધીશ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

તેની કાન્તિકૌમુદીથી મુગ્ધ બનેલી-તેના સિવાય બીજાને

ભાઇ બાપ માની બેઠેલી મનોમુગ્ધા–સ્વેચ્છિત વરનારી–દૃઢ મનવાળી રૂક્મિણીને કન્યાની સ્વતંત્રતા છુંદી મરજી માફક પરણાવવા મથતા કુટુંબીઓથી–કન્યાની મરજી વિરુદ્ધ પરણવા માગતા મદોન્મત્ત રાજવીઓથી–દુશ્મનોના દવ વચ્ચેથી ઉંચકી લાવી પોતાની ધર્મપત્ની બનાવે છે. ને એવું સદચર–સંયમન સાધે છે કે એ એકપત્નીવ્રતધારી–દૃઢ નિગ્રહી–ઋતુમાં પણ માત્ર ગર્ભદાનક રહી આયેીનું અસીધારા જેવું ગૃહસ્થ બ્રહ્મચર્ય વ્રત સાધી, સંસારી છતાં બાળબ્રહ્મચારીનું અનંત બીરુદ મેળવે છે.

અને જ્યારે એક દુર્બળ, અકિંચિન, ચીંથરીઆ, મરવા વાંકે જીવતા એ રંક બ્રાહ્મણને એ સશક્ત ને સુખાકુ રસ નીતરતો ને લક્ષ્મીમાં અદ્દમદતો રાજવી બાથમાં ઘાલીને ભેટે છે; ત્યારે એ લંગોટીઆ મિત્રોનું સ્નેહાલિંગન–એ રંકરાયનું અભેદ મિલન વજ્રહૈયા ને પણ ભીંજવી મારે છે.

અને તેની દરિદ્ર સ્થિતિ, ગરીબીની યાતના, ભૂખડી બારશપણું જાણવા છતાં તેનું અયાચકપણું પરીક્ષવા અને અમર કરવા એક પાઇ હાથોહાથ ન આપતાં ભેટી વિદાય દે છે. ત્યારે દેખાતી કૃપણતા નીચે ઉજળનું વિશાળ અંતઃકરણ ઝળહળી રહે છે.

અને એ નિર્ધન–નિઃસ્પૃહ મિત્ર જીંદગીભર ભૂખનો બખેલો છતાં–ચાલીને હાથ લંબાવવા આવેલ છતાં–મિત્રતા ન લજવતાં નિર્વિકલ્પે વિદાય થાય છે. એ દશ્ય ખરેખર પ્રેરક છે.

અને સુદામા ઘેર પહોંચે ત્યાર પહેલાં એ મિત્રનો તારણહાર જાણે દ્વારિકાને ટક્કર મારે એવી રસસમૃદ્ધિથી ઉજ્જ્વળતી નગરી જાણે આકાશમાંથી ઉતરી આવી હોય એમ–પોતે કાંઇ ન આપ્યું હોય તેમ પોતાનાથી પણ શ્રેષ્ઠ વૈભવ ને સમૃદ્ધિ તેના પર ન્યોછાવર કરે એ કલ્પના–એ સભ્યતાનાં ગુણગાન થઈ શકે એમ નથી.

તેની અજબ ને અફર બુદ્ધિ ચક્રાકારનું સુદર્શન અસ્ત્ર શોધે છે, જેનો પ્રતીકાર જગતમાં નથી. જે છૂટે તો ગમે તેવા ને ગમે તેટલા દુશ્મનનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખે, ને વળી પાછું પોતા પાસે આવી જાય. આવો તો એ ધનુર્વિદ. એટલું જ નહિ પણ એનું ગરુડાકારી વિમાન એવું અને એટલું પ્રસિદ્ધ હતું કે જેના ઘેરથી જેવા તેવાના ગર્ભ ગળી જતા. જેના નામે દુશ્મનો ધ્રૂજતા, મિત્રો આલ્હાદતા ને દેખાવે માત્ર જીવતો ગરુડજ જોઇ લ્યો. તે ઉડતું ત્યારે પાંખ જેમ ફેલાતું, તેમા આકાશી તત્ત્વ શોધી એવી યુક્તિ રચી હતી કે અમુક અવાજના સ્પર્શે એ આવે ને અમુક અવાજના સ્પર્શે એ ચાલ્યું જાય ધાર્યું કામ આપે, ઉંચે ચઢતું, નીચે જતું, પવનથી પણ વધારે દોડતું, પાણીમા, જમીનમા, આકાશમાં ગમે ત્યાં ચઢેતું–અમુક કળ દેતાં માર માર કરતું દુશ્મનોને બેદી નાખે એવું

ઘડી ઘડી રંગ બદલતું ને અરંગ થતું વાહનનું વાહન, હથિયારનું હથિયાર, ધ્વજનો ધ્વજ, રક્ષકનું રક્ષક એવું એ વિમાન હતું. આવા યંત્રનો શોધક જગતજેતા થાય તેમાં નવાઇ શી! આથી પછી શિલ્પનિપુણતા બીજી કયી હોઇ શકે?

આ સિવાય અદૃશ્ય રહેવાની વિદ્યા તેણે સાધ્ય કરી હતી. આ વિદ્યાના બળેજ તેણે પાંચાળીનાં ચીર પૂર્યાં હતાં. તેમાં પાપીઓને થકવવાનો હેતુ હતો. પણ જ્યારે પાપીઓની જીદ વધારે લંબાઈ ત્યારે પોતાનું પહેરવાનું હમેશનું કપડું પીતાંબર સહેજ દૃશ્ય કર્યું, જે જોતાંજ એ વસ્ત્રના પહેરનારની કલ્પના આવતાં કૌરવો, એ વ્યક્તિના સામર્થ્યબળની કલ્પનાએજ ફીકા પડી ગયા. ને વસ્ત્રાહરણ ભૂલી ગયા. શી એના નામની હાક હતી!

હાલ જેને વાયરલેસ કહે છે તે વિદ્યા પણ ત્યારે સાધ્ય હતી. તેને આકાશવાણી કે અંતરવાણી કહેતા. પાંડવો હજારો કોશ દૂરથી બોલાવે-પાંચાલી બોલાવે ને બે ઘડી પછી હાજર થાય. એ અંતરવાણી ને ગરુડ વિમાનની શોધનું ફળ હતું, માત્ર વાતો કે ગપાટા નહોતા.

એ મહાપુરુષના કેટલા ગુણ કથીએ? ક્યાં કથીએ? વગર લડયે પાંડવોને જીતાડનાર એ હતો. જ્યાં જ્યાં દુઃખ, જ્યાં જ્યાં પાપ, જ્યાં જ્યાં અનાચાર, ત્યાં ત્યાં કૃષ્ણ ને કૃષ્ણ, ત્યાં અધર્મઅનીતિનું વિદારણ! આમ પૃથ્વીને પાપમુક્ત કરી તે સાચો ગોપાલ બન્યો છે.

ઇશ્વર હોય તો તે એક ને અદ્વીતિય છે, નિરંજન ને નિરક્ષર છે. નથી તે અવતરતો કે નથી તે મરતો. એટલે એ ઇશ્વરાવતાર હતા એમ કહેવું, એ સરાસરી મૂર્ખાઇ છે. પણ દીનના દુઃખે દાઝી જો યોગીઓ ને વિભૂતિઓ એટલે જીવનમુક્તાત્માઓ અવતાર હોય તો એવા અવતાર જગતમાં ઘણા થયા છે ને થશે. ભારતમાં પણ એવા ઘણા થયા છે, થાય છે ને થશે. એમ કહીએ તો અવતાર હતો.

અમારી દૃષ્ટિએ મનુષ્ય એ માત્ર એક જીવ છે. સમજશકિતવાળો! મથી મથી, સાધી સાધી, ચારિત્ર્ય કેળવી કેળવી તે પુરુષ બની શકે છે. આવા પુરુષો ભારતમાં અનેક થયા છે. તેમાંનો કૃષ્ણ પણ એક; પણ બીજા પુરુષ હતા, જ્યારે આ પુરુષોત્તમ.

ગોકુળોને ગાંડાં કરનાર, તારનાર પાળનાર, બાળાવતાર! ગોપ ગોપીઓમાં આત્મીયતા-નિજત્વના-પ્રકટાવનાર એ રૂપાવતાર! સ્વજનની પેઠે વિરહથી વિઘ્ન નાખનો એ વિરહાવતાર! પૃથ્વીને પગલે પગલે પાપપાખંડ-દુષ્ટતાનો વિચ્છેદનાર એ પુણ્યાવતાર! દીન ને દુઃખીનો તારનાર એ દીનાવતાર! રાધાના બાળસખા ને દ્રૌપદીના ધર્મસખા! ઉદ્ધવના અંતરસખા ને સુદામાના આત્મસખા! અર્જુનના યોગસખા ને રૂક્મિણીના જીવનસખા! વાસુ-

દેવકીનો બાળ અને નંદયશોદાનો લાલ! કંસ શિશુપાળનો કાળ અને અક્રૂર અર્જુનનો કિરતાર! અજબ નિર્વિકાર ને ગજબ દષ્ટિકાર! એ પાર્થસારથી ને ધર્મસારથી! જગતવંદ પિતામહ જેવા પણ જેને પૂજવા યોગ્ય માને એવો સમર્થ ચારિત્ર્યશાળી! નિષ્કામ ને નિર્લેપ દેહધારી, ગૃહસ્થ છતાં ઇંદ્રિયજીતા બ્રહ્મચારી! એ અનન્ય સુદર્શન ચક્રધારી, મહા વિમાનવિધાયક, મધુર મોહન બંસીધર, સંગીત-શિલ્પ-શસ્ત્ર, અસ્ત્રવિશારદ, એ ભારતત્રાતા ને ગીતા-ગાતા, એ ગોવાળ ને ગોપાળ, એ ધર્મધાર ને નીતિકાર ને બીજું કહી પણ શું શકાય! એ જગતનો પુરુષોત્તમ હતો-છે-અને રહેશે.

("સાહિત્ય"ના એક અંકમાંથી)

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્રરાયે સ્થાપેલું

૮૨–बंगाल केमीकल वर्क्स

(લખનારઃ-શ્રી. વ્રજમોહન શર્મા.)

લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. કલકત્તાના અપર સરક્યુલર રોડ નામે એક રસ્તા પરના એક મકાનમાં દુબળા દેહવાળા એક પ્રૉફેસર આવીને વસ્યા હતા. તેઓ રસાયન કૉલેજમાં ભણાવતા. હિંદમાં રસાયનશાસ્ત્રના ઘણાં પ્રૉફેસરોની પ્રવૃત્તિ માત્ર "ક્લાસરૂમ"ની ચાર ભીંત વચ્ચેજ પુરાયેલી રહે છે; પણ આ પ્રૉફેસર એના અપવાદરૂપ હતા. તેમની ઇચ્છા નોકરી કરી ફક્ત દ્રવ્ય કમાવાનીજ નહોતી. તેમના હૃદયમાં હિંદી રસાયણનો પુનરુદ્ધાર કરવાની મહાન આકાંક્ષા હતી. એ આકાંક્ષાની સાથે સાથે તેમના મસ્તિષ્કમાં રસાયણનું અસાધારણ જ્ઞાન, સ્વભાવમાં દૃઢતા, મનમાં ધૂન અને નિઃસ્પૃહતા હતાં. તેમની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ધૂનને પરિણામે "બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ" જેવી મહાન સંસ્થાનો જન્મ થયો. તે પ્રૉફેસર બીજા કોઈજ નહિ, પણ અત્યારે હિંદમશહૂર બનેલા પરમ ખાદીભક્ત આચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય હતા.

ભારતભૂમિ રત્નગર્ભા વસુધરા કહેવાય છે. તેમાં સેંકડો જાતનાં વૃક્ષો, પાંદડાં, ઔષધિઓ, જડીબુટ્ટીઓ વગેરે પેદા થાય છે. હિંદી વૈદ્યો અને રસાયણજ્ઞો પોતાની દેશી ઔષધિઓનો ઉપયોગ પુરાતન સમયથી કરતા આવ્યા છે. તેમનો આયુર્વેદ તેમજ ઔષધો બનાવવાની તેમની પદ્ધતિ નિરાળીજ છે. છેલ્લી બે સદીઓમાં યુરોપના વિજ્ઞાને એટલી બધી ઝડપથી પ્રગતિ કરી છે કે યુરોપની ચિકિત્સાપ્રણાલીમાં ઘણાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનો થયાં છે. વિશે-

પશુની નવી રીતિઓએ તેમજ હજારો જાતનાં નવાં યંત્રોની શોધે રોગના ઉપચારની રીતમાં ફેરફાર કર્યો છે; એટલુંજ નહિ, પણ ઔષધનિર્માણ-પ્રણાલીમાં પણ જબરો ફેરફાર કર્યો છે. પણ વિદેશી શાસનને અંગે તેમજ પોતાની રૂઢિપ્રિયતાને અંગે તથા બીજાં કેટલાંક કારણોથી આપણા આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી. રાય પોતાની જૂની રીતિઓને વળગી રહ્યા.

અંગ્રેજી શાસને પશ્ચિમની ચિકિત્સાની રીતિઓને ઉત્તેજન આપ્યું. સારાય દેશમાં અંગ્રેજી હૉસ્પિટલો અને ડાક્ટરોની જાળ ફેલાઈ ગઈ. આ ડાક્ટરોની ચિકિત્સાની રીતિઓ વિદેશી હોવા ઉપરાંત તેમની બધી દવાઓ પણ વિદેશીજ હતી. આ દવાઓ-માંની કેટલીક તો હિંદમાં પેદા થાય છે, છતાં કંઈક અંશે અજ્ઞાનને લીધે, કંઈક અંશે ઉત્તેજન અને મુડીની ઓછપને લીધે, કંઈક અંશે વિદેશી પ્રતિયોગિતા તથા અન્યાન્ય અડચણોને લીધે, લગભગ બધીજ દવાઓ વિદેશથી આવતી. ઘણું કરીને હિંદમાં સૌથી પ્રથમ આચાર્ય પી. સી. રાયેજ દેશી જડીબુટ્ટી અને કંદમૂળમાંથી પાશ્ચાત્ય પ્રણાલી અનુસાર અંગ્રેજી દવાઓ અને રસાયણી પદાર્થો બનાવવાનો યત્ન કર્યો. પરિણામરૂપે નંબર ૯૧ અપાર સરક્યુલર રોડમાં "બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ"નો જન્મ થયો.

આચાર્ય રાયની સાથે ડૉ૦ અમૂલ્યચરણ બોઝ, એમ. બી. અને સતીશચંદ્ર સિંહ એમ. એ. નામક બે ઉત્સાહી નવયુવકો પણ જોડાયા હતા. "બંગાલ કેમીકલ વર્કસ"ની શરૂઆત એક કંપનીના રૂપમાં થઈ. આ બન્ને સંસ્થાપકોમાંના કોઈની પાસે મૂડી કે અનુભવ નહોતાં; પણ તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ અને ઉત્સાહ-ની ખોટ નહોતી. આચાર્ય રાયે દવા બનાવવાની રીતિઓ અને વિધિઓ [illegible] શરૂ કીધું. બોઝ મહાશયે ડાક્ટરી વિભાગ અને દવાઓને વેચવાનું કામ [illegible] અને [illegible]

[illegible]

ભૂમની નોંધ મોજૂદ હતી. આ નોંધનો કંપનીના સંસ્થાપકોએ પૂરેપૂરો લાભ લીધો અને ધીરે ધીરે તેમની બનાવેલી ચીજોના ગુણની જનતાને જાણ થવા લાગી અને તેમની ચીજોની માંગ વધવા લાગી.

પછી આ વાસને સન ૧૯૦૧ થી પચાસ હજારની પૂંજીથી લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. શરૂઆતમાં પુંજી માટે ડાયરેક્ટરોને ઘણી ફીકર કરવી પડી, પણ કંપનીના વ્યાપારમાં શરૂઆતથીજ ફાયદો થવા લાગ્યો, તેથી ધીરે ધીરે તેની પુંજી પચાસ હજારથી એક લાખ, પછી ત્રણ લાખ, પછી પાંચ લાખ, પછી ૨૦ લાખ અને છેલ્લે હમણાં હમણાંમાં એકત્રીસ લાખ સુધી વધી ગઇ છે. પહેલે વર્ષે દવાઓનું વેચાણ પચીસ હજારનું થતું હતું અને છત્રીસમે વર્ષે એકત્રીસ લાખનું થયું, મતલબ કે, ૧૨૬ ગણું વધી ગયું.

જ્યારે કંપનીનું કામ વધ્યું ત્યારે સરક્યુલર રોડવાળી જગ્યા ટૂંકી પડવા લાગી. આથી કંપનીએ માનિકતલ્લાના લત્તામાં ૧૦ વીઘાં જમીન ખરીદી ત્યાં પોતાનું કારખાનું બાંધ્યું. ધીરે ધીરે આ જમીન ૪૦ વીઘાં થઈ; પણ તે છતાંયે જગ્યાની તંગીને લીધે પાનીહાટી નામક સ્થાનમાં ૧૩૫ વીઘાં જમીન ખરીદવામાં આવી, અને ત્યાં પણ એક કારખાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું.

કલકત્તાના પૂર્વના છેડા તરફ માનિકતલ્લાની ખારા પાણીની જૂની નહેર પાસે "બંગાલ કેમીકલ"નું કારખાનું આવેલું છે. આ કારખાનાના સમૂહમાં નાનીમોટી ૫૩ ઇમારતો છે, જે જુદા જુદા કામમાં આવે છે. લગભગ બધાં મશીનો વીજળીના બળથી ચાલે છે. વીજળી બનાવવા માટે કંપનીનું પોતાનું "પાવર-હાઉસ" છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સ્ટીમ અને ઑઇલ એન્જીનો પણ છે. આખાય કારખાનાનાં એન્જીનો મળીને બસો ઘોડાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ કંપની આપબળનું સારું ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે. બેચાર મોટાં એન્જીનો સિવાય બાકીનાં મશીનો બધાં એજ કારખાનામાં બન્યાં છે; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક મશીનો તો કંપનીના કાર્યકર્તાઓએજ શોધ્યાં છે. પાણી માટે કંપનીના પોતાના 'ટ્યુબ-વેલ' છે, છાપકામ માટે પોતાનું છાપખાનું છે અને પેકિંગના બૉક્સ અને પીપ વગેરે બનાવવા માટે કંપનીની પોતાની "સૉ મીલ" છે.

આ સમયે કંપની મુખ્યતઃ ત્રણ જાતની ચીજો બનાવે છેઃ— (૧) રસાયણિક દ્રવ્ય, (૨) ઔષધિઓ અને (૩) વૈજ્ઞાનિક યંત્ર.

રસાયણિક દ્રવ્યોમાં તેજાબ, ફટકડી, જાતજાતના "સલ્ફેટ" અને "નાઇટ્રેટ" વગેરે બને છે.

મોટાં શહેરમાં પીવાનું જે પાણી નળમાં આવે છે, તેને સાફ કરવામાં એલ્યુમીનિયમ-સલ્ફેટ વાપરવામાં આવે છે. કલકત્તા,

લખનૌ, અલાહાબાદ વગેરે જગ્યાની મ્યુંનિસિપાલીટીઓ "બંગાલ કેમીકલ" પાસેથી આ પદાર્થ મોટા જથ્થામાં મંગાવે છે. "બંગાલ કેમીકલ" રોજ પોણાત્રણસો મણ એસીડ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેનો "એસીડ-ચેમ્બર" 'અપ-ટુ-ડેટ' છે.

"બંગાલ કેમીકલ"નો ઔષધિવિભાગ હિંદમાં સૌથી મોટો છે. તેની દેખરેખ અનેક રસાયણનિષ્ણાત મનુષ્યોના હાથમાં છે. આ વિભાગમાં ડૉક્ટરી વિધિ અનુસાર અનેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ-જેવી કે સત્ત્વ, અર્ક, ટિંચર, "લિકર", સ્પિરિટ, શરબત વગેરે બને છે. એ સિવાય કેટલીક દવાઓ શુદ્ધ હિંદી જડી-બુટ્ટીઓમાંથી બને છે. ડૉક્ટરો આ ઔષધિઓનો સ્વતંત્રતાથી પ્રયોગ કરે છે. હવે તો ઘણા વૈદ્યો પણ "બંગાલ કેમીકલ"ની બનાવેલી દવાઓ વાપરે છે.

આ દવાઓ સિવાય 'કૉડ લિવર ઑઇલ', 'ઇમલ્શન', લાલ શરબત, ફ્રેસ્પિન, સાબુ વગેરે પણ ત્યાં બને છે. આ સર્વ વસ્તુઓ આયુર્વેદિક ગુણો ધરાવતી હોવાનો અનેક ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

"બંગાલ કેમીકલ"માં એક પરીક્ષાવિભાગ છે, જ્યાં હંમેશાં ઔષધિઓની પરીક્ષા થયા કરે છે. બજારમાં જે જડીબુટ્ટીઓ કે બીજી વસ્તુઓ વેચાય છે, તેની પહેલે વિશ્લેષણાત્મક પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. જો તે તદ્દન નિર્દોષ અને ઉચિત "સ્ટાન્ડર્ડ"ની સાબીત થાય છે, તોજ તેને "બંગાલ કેમીકલ" વાપરે છે-અન્યથા નહિ. દવાઓ જ્યારે બનીને તૈયાર થઇ જાય છે ત્યારે ફરી વાર તેનું વિશ્લેષણ થાય છે અને જો તેમાં બધા આવશ્યક ગુણો મળી આવે તોજ તેને શીશીઓમાં ભરીને બજારમાં મોકલવામાં આવે છે. કેટલીક દવાઓ તૈયાર થતાં તેમનો પ્રયોગ સસલાં કે બિલાડીઓ પર કરવામાં આવે છે અને પછીજ તેમને શીશીઓમાં ભરાય છે.

"બંગાલ કેમીકલ"માં એક જીવ-વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા (બાયોલૉજિકલ લેબોરેટરી) પણ છે. આ પ્રયોગશાળાના નિરીક્ષક આ વિષયના ખાસ અનુભવી છે અને તેમણે યુરોપની અનેક જાણીતી પ્રયોગશાળાઓમાં દશ વર્ષ સુધી કામ કર્યું છે.

ઇંજેક્શનની દવાઓ બનાવવાનો વિભાગ જુદો છે. અમુક પરમાણુઓને ઠંડાં કરવા માટે એક 'આઇસ રૂમ' છે, જેમાં દાખલ થતાંજ આપણને લાગે કે આપણે હિમાલયમાં પહોંચી ગયા.

મલમપટ્ટી વગેરેના કામ માટે દવાવાળું દબાવેલું રૂ અને પટ્ટીઓ વગેરે પણ અહીં બને છે.

"મશીન-શૉપ"માં વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને ડૉક્ટરી ઓજારો બને છે. અહીં "ફીઝીકલ બેલેન્સ" જેવું સૂક્ષ્મ ત્રાજવું પણ બને છે.

અહીં બનેલી શૃંગારની સામગ્રીઓ-દંતમંજન, સુગંધી,

નાના પ્રકારના માથામાં નાખવાનાં તેલો વગેરેનો જનસાધારણમાં પૂરતો પ્રચાર છે.

આ સંસ્થામાં આ વખતે બે હજાર વ્યક્તિઓ કામ કરે છે.

"બંગાલ કેમીકલ"ની દવાઓની જાહેર ખબર હિંદનાં પત્રોમાં છપાય છે, તેમાં પણ જાહેર ખબરની કલાની સાથે સાથે સુરુચિ અને હિંદી કલાનાં તત્ત્વો હોય છે.

આ મહાન સંસ્થાનું સંચાલન દેશી પુંજી, દેશી બુદ્ધિ, દેશી મહેનત અને દેશી વસ્તુઓથી થાય છે. આ પરથી એ જણાઇ આવે છે કે, હિંદી પુરુષાર્થ ને બુદ્ધિ ગમે તેવું કઠિન કાર્ય કરી શકે તેમ છે. (માર્ચ-૧૯૩૧ ના "નવચેતન"માંથી)

८३-पतिसेवा

(લેખકઃ-સાહિત્યરત્ન પં૦ અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય "હરિઔધ")

સેવા ભક્તિ કી પરમ-પ્રિય પુત્રી હૈ. યહ હર્ષ ઔર ગૌરવ કી બાત હૈ કિ ઉસકા દેશ મેં પ્રચુર પ્રચાર હો રહા હૈ. આજ દિન સબ ઓર દેશસેવા, જાતિસેવા, સમાજસેવા આદિ કી ધૂમ હૈ. કિંતુ ન-જાને ક્યોં, પતિસેવા અચ્છી દૃષ્ટિ સે નહીં દેખી જાતી. ઉસે સપત્ની સમઝા જાતા હૈ. શાયદ દાસી કહલાને કા ભય ડરાતા રહતા હૈ. જિસકી દૃષ્ટિ મેં સામ્યવાદ બસા હૈ, વહ દાસી બનના કબ પસંદ કરેગી? કિંતુ યહ બડા ભ્રમ હૈ. સેવા સામ્યવાદ કી સહચરી હૈ. જિસકો ઉચ્ચતા કા અભિમાન હૈ, વહ કિસીકો નીચ સમઝ કર ઉસકી સેવા કરના પસંદ ન કરેગા. જબ સભી સમાન હૈં, તો કિસીકો કિસીકી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા? સ્ત્રી-પુરુષ તો સમાન હી નહીં, ઔર કુછ ભી હૈં. વે ઔરોં કી અપેક્ષા અધિક સમાન હૈં. ફિર પરસ્પર એક-દૂસરે કી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા? ક્યા પુરુષ સ્ત્રી કી સેવા નહીં કરતે? હાં, બહન, મેરી ભી બાત માન લીજિયે, મૈંને પુરુષોં કો મહિનોં રાત-રાતભર જાગ કર અપની અર્ધાંગિની કી સેવા કરતે દેખા હૈ. ક્યા ઇસસે વે ઉનકે દાસ હો ગયે? નહીં, વરન્ ઉન્હોંને અપને બહુત બડે કર્તવ્ય કા પાલન કિયા. ક્યોંકિ ઔરોં કી અપેક્ષા સ્ત્રી કા અપને પતિ પર અધિક દાવા હૈ. ફિર સ્ત્રી કો પુરુષ કી સેવા કરને મેં ક્યા વિરોધ? યહ તો ઉસકા ધર્મ હૈ. સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર ઇસલિયે બંધે હુએ હૈં કિ એક કો દૂસરે કી આવશ્યકતા પૂરી કરની હી હોગી. ઇતને મેં દુઃખ કૈસા? ભગવાન્ મનુ કહતે હૈં—

संतुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

જિસ કુલ મેં સ્ત્રી સે પુરુષ પ્રસન્ન રહતા હૈ, ઔર પુરુષ સે સ્ત્રી, ઉસકા અવશ્ય કલ્યાણ હોતા હૈ.

સેવાભાવ આર્ય સંસ્કૃતિ કા એક અંગ હૈ. ઇસી લિયે ચાહે પુરાણ ઉપપુરાણ મેં, પતિ કી સેવા કરના સ્ત્રી કા ધર્મ બતલાયા ગયા હૈ. કારણ ઇસકા યહ હૈ કિ સેવાપ્રવૃત્તિ સ્ત્રિયાં મેં સ્વાભાવિક હોતી હૈ. વે ઉદારહૃદયા, કોમલમના ઔર દયાશીલા હોતી હૈં. દૂસરે કા દુઃખ દેખ કર દ્રવીભૂત હોના ઉનકા પ્રધાન ગુણ હૈ. ઉનમેં સહનશીલતા ભી અધિક હોતી હૈ, સેવા કે લિયે યહ ગુણ અધિકતર અપેક્ષિત હૈ. જિસમેં કષ્ટસહિષ્ણુતા નહીં, વહ સ્થિર ચિત્ત સે સેવાભાવપરાયણ નહીં હો સકતા. સંતાન કો દસ માસ ગર્ભ મેં ધારણ કર કે ઉસે જન્મ દેના ઔર આત્મોત્સર્ગ કર ચિરકાલ તક તન્મયતા સે ઉસકી સેવા કરના માતા કા હી કામ હૈ. ઔર ઇસી લિયે ભગવાન્ મનુ કે કથનાનુસાર "सहस्रन्तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ।" માતા પિતા સે ગૌરવ મેં સહસ્ર–ગુના અધિક હૈ. યદિ માતાઓં મેં યહ અલૌકિક સેવાભાવ ન હોતા, તો ધરાતલ આજ સંતાનશૂન્ય હોતા. પશુપક્ષિયોં તક મેં યહ ભાવ ઇતના પ્રબલ હોતા હૈ કિ દેખ કર આશ્ચર્ય હોતા હૈ. રણ મેં જિસ સમય પુરુષજાતિ શસ્ત્ર–સંચાલન મેં ઉન્મત્ત દિખલાઈ દેતી હૈ, ઉસ સમય ધીર ભાવ સે મહિલાએં (નર્સેં) ઘાયલ ઔર રોગિયોં કી પરિચર્યા મેં નિરત દેખી જાતી હૈં. જિસકે સેવાભાવ કા પ્રવાહ ઇતના સબલ હૈ, પતિદેવ કી સેવા કી સચ્ચી અધિકારિણી વહી હૈ. શાસ્ત્રોં કી આજ્ઞા કા મર્મ યહી હૈ. ક્યોંકિ પતિ કી હિતકારિણી સંસાર મેં પત્ની કે સમાન ઔર કૌન હૈ? વિપત્તિ મેં, કષ્ટ મેં, દુઃખોં કે અન્ય અવસરોં પર પતિ કી સેવા જિસ લગન ઔર તન્મયતા સે પત્ની કર સકતી હૈ, અન્ય નહીં. પ્રત્યેક કાર્ય કે લિયે યોગ્ય અધિકારી હી અપેક્ષિત હોતા હૈ. શાસ્ત્ર ઇસ સિદ્ધાંત કી ઉપેક્ષા કૈસે કરતા? સદા સે સેવા કા ભાર ઉસી પર પડતા આયા હૈ, જો સમીપી હોતા હૈ. અર્ધાંગિની પત્ની સે બઢ કર સમીપી સંસાર મેં ઔર દૂસરી કૌન હૈ? ફિર પતિસેવા યદિ ઉસકા કર્તવ્ય ન કહા જાય, તો કિસકા કહા જાવે!

ગોસ્વામી તુલસીદાસ કી રામાયણ પવિત્ર આર્ય સંસ્કૃતિયોં ઔર મહાન્ આદર્શોં કા ભંડાર હૈ. શ્રીમતી જનકનંદિની સતી–સાધ્વી સ્ત્રિયોં કી શિરોમણિ હૈ. ઉનકે વિષય મેં ગોસ્વામીજી એક સ્થાન પર લિખતે હૈં.—

पति अनुकूल सदा रह सीता । सोभा खानि सुसील बिनीता ॥
जद्यपि गृह सेवक सेवकिनीं । बिपुल सदा सेवा बिधि गुनीं ॥
निज कर गृह परिचरजा करई । रामचन्द्र आयसु अनुसरई ॥

"પતિ અનુકૂલ સદા રહ સીતા" ઇસ પદ મેં 'સદા' કા પ્રયોગ બડા હી માર્મિક હૈ. કિસી અવસ્થા મેં શ્રીમતી જનકનંદિની પતિ કે પ્રતિકૂલ આચરણ નહીં કરતી; યહ ઉનકી બાત હૈ. યૌવન બડા પ્રમાદી હૈ. મૂઢ કે સમેત, આત્મપરાયણતા, અનંભાવ કભી-કભી ઐસે કારણ ઉપસ્થિત કર દેતે હૈં, જિસસે પ્રાયઃ પતિ-પત્ની મેં મનોમાલિન્ય હો જાતા હૈ, ઔર કુછ દિન તક અનબન રહતા હૈ. આપસ મેં બાતચીત તક બંદ હો જાતી હૈ. ઐસી અવસ્થા મેં પ્રતિકૂલ આચરણ સ્વાભાવિક હૈ, અતઃ યહ સાધારણ હી હૈ. શ્રીમતી રાજરાજેશ્વરી વિક્ટોરિયા કી પતિપરાયણતા, સરલતા ઔર વિનમ્રતા પ્રસિદ્ધ હૈ. વહ એક આદર્શ સ્વભાવ વાલી મહિલા થીં. એક દિન યૌવન કી ઉમંગ મેં અપને પરમ-પ્રિય પતિ પ્રિન્સ આલબર્ટ કે સાથ બાત હી બાત મેં વહ ઐસા વ્યવહાર કર બૈઠીં કિ વહ રુષ્ટ હો ગયે ઔર દૂસરે કમરે મેં જા કર ઉસકે કિવાડ લગા લિયે. થોડી હી દેર મેં પતિપ્રાણા કો યહ બાત ખટકી. વહ અપને સ્થાન સે ઉઠીં, ઔર કિવાડોં કો સવિનય ખુલવા કર પતિદેવ કો મના લિયા. જો કુછ ઉન્હોંને કિયા ઇસસે ઉનકી વિશાલહૃદયતા સૂચિત હૈ; કિંતુ યૌવનપ્રમાદ કી ઝલક ઉસમેં મૌજૂદ હૈ. કહા જા સકતા હૈ કિ યે ચઢતી જવાની કે રંગરહસ્ય ઔર ચોચલે હૈં, ઇનકો પ્રતિકૂલાચરણ નહીં કહ સકતે; કિંતુ યહ વિચાર ઠીક નહીં. અનબન કી જડ પ્રતિકૂલાચરણ હૈ, ચાહે વહ કિતની હી થોડી માત્રા મેં ક્યોં ન હો. ગોસ્વામીજી કા 'સદા' શબ્દ ઇસી ભાવ કા સૂચક હૈ. શ્રીમતી જાનકીદેવી સાધ્વી થીં કિ ઐસી નૌબત કભી આતી હી ન થી.

"સોભાખાનિ સુસીલ બિનીતા" ઇસ પદ મેં 'સોભાખાનિ' કા પ્રયોગ માર્કે કા હૈ. નીતિગ્રંથો મેં લિખા હૈ—'भार्या रूपवती शत्रु'—ક્યોં? ઇસ લિયે કિ વહ ગર્વવતી હોતી હૈ. ઉસમેં ઐંઠ બહુત હોતી હૈ ઉસકી નાજબરદારી કરતે કરતે-પતિદેવ કે નાકોં દમ આ જાતા હૈ. જબ વહ કિતનોં કો અપની ઓર લાલાયિત આંખોં સે અવલોકન કરતે દેખતી હૈ, તો ઉસકા મિજાજ ચઢ જાતા હૈ. ઇસી લિયે રૂપવતી ભાર્યા કો શત્રુ કહા ગયા હૈ. શ્રીમતી જનકનંદિની સ્વયં 'શ્રી' હૈં. ઇસ લિયે ઉનકી શોભા કા ક્યા કહના; કિંતુ 'સોભાખાનિ' હો કર ભી વહ સુશીલ ઔર વિનીત થીં. યહ બાત ઇસીસે પ્રમાણિત હોતી હૈ કિ વહ સદા પતિ કે અનુકૂલ રહતી

થીં. જો પતિપ્રાણા હૈ, વહ સુશીલા ઔર વિનયનમ્ર ક્યોં ન હોગી ? જો સમઝતી હૈ—

"વાકી કે સુહાગ સે સુહાગિની ભઈ હોં બીર, વાહી રૂપવારે રૂપ હી તે ભઇ રૂપ સી." ઉસમેં ઐંઠ કૈસી ? કૈસા રૂપગર્વ ? ઔર કૈસા મિજાજ ? જિસકી યહ અવસ્થા હૈ કિ—

"રૂપસુધા અંખિયાની પી પિયૈં પિય હૂં કો ન આરસી દેખન દેતિ હૈ." યહ નાજબરદારી કી ભૂખી ક્યોં હોગી ? ઔર ક્યોં ન ચાહેગી કિ મૈં અપને પ્યારે કા કૌન પ્રિય કરૂં. ક્યોં ન ઉન્હેં અપની આંખોં કા તારા બના કર રખું.

ઇસકે ઉપરાંત ગોસ્વામીજી લિખતે હૈં—"યદ્યપિ સકલ સેવા–વિધિ મેં દક્ષ, ઘર મેં અનેક દાસ–દાસિયેં હૈં, ફિર ભી સીતાદેવી અપને હાથ સે ઘર કી સેવા–ટહલ કરતી ઔર પતિ કી આજ્ઞાનુસાર ચલતી રહતી હૈં." કૌન સીતા દેવી ?—જો 'સોભા ખાનિ' હૈં ! ચક્રવર્તી કી પુત્રવધૂ ઔર મિથિલાધિપતિ કી પ્રિય પુત્રી હૈં ! ઉનકી ઇસ ગૃહિણી–ધર્મ કી મહત્તા કો પ્રથમ કે દો ચરણોં ને કિતના ચમકા દિયા હૈં, ઇસકા વિચાર સહૃદય જન ભલી ભાંતિ કર સકતે હૈં. આજ પતિસેવા કે સાથ ગૃહસેવા સે ભી નાક–ભૌં ચઢાઇ જા રહી હૈ, ઉસકા ભી બાયકાટ કિયા જા રહા હૈ. ક્યોં ? ઇસ લિયે કિ જબ પતિસેવા હી ઇષ્ટ નહીં તો ગૃહસેવા કે જંજાલ મેં કૌન પડે–કૌન આગ કે સામને બૈઠ કર અપને રૂપ પર આંચ આને દે, કૌન ધુયેં મેં બૈઠ કર અપની આંખે ફોડે, કૌન ફૂલ–સે કોમલ હાથોં સે ગર્મગર્મ બરતનોં કો પકડે, કૌન ચૌકે મેં બૈઠે ઔર કૌન તરહદાર સાડિયોં કો મૈલી હોને દે ? યે સબ કામ તો લૌંડિયોં કે હૈં, ગૃહસ્વામિની કે નહીં. રસોઇ અચ્છી ન બને, બલા સે પતિદેવ આધે પેટ ખા કર ઉઠ આવેં, તો ઉઠ આવેં; ઘરવાલે મુંહ ફુલાવેં, તો ફુલાવેં; ઉનકો સૈર–સપાટે, કલબોં સે છુટ્ટી કહાં જો વે ઇન પચડોં મેં પડેં ! યહ પાશ્ચાત્ય શિક્ષા–દીક્ષા કા પ્રભાવ હૈ. ઇસસે સમાજ મેં રોમાંચકારી અસુવિધાયેં ફૈલ રહી હૈં. થોડી પુંજીવાલોં કા તો નાકોં દમ હૈ. પરંતુ અભી આંખેં ઠીક–ઠીક નહીં ખુલીં, પતન–પર–પતન હોતા હી જા રહા હૈ. હિંદૂ–આદર્શ સે હી હિંદૂ–જાતિ કા ભલા હો સકતા હૈ. ભગવતી વિદેહ-નંદિની હી હમારી કુલલલના કા આદર્શ હો સકતી હૈં, અન્ય નહીં. શાસ્ત્રોં કી કુછ આજ્ઞાયેં ભી દેખિયે—

'सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥—मनु०

भोजने च रुचितमिदमस्मै द्वेष्यमिदं पथ्यमिदमिति च विन्द्यात् । स्वरं बहिरुपश्रुत्य भवनमागच्छतः किं कृत्यमिति

बुवती शय्याभवनमध्ये तिष्ठन् । परिचारिकामपनुद्य स्वयं पादौ प्रक्षालयेत् पश्चात् संवेशनं पूर्वमुत्थानमनवबोधनम् च सुप्तस्य, —वात्स्यायन ।

स्त्री को चाहिये कि सदा आनंदित रहे, गृहकार्य में दक्ष हो, तमाम सामानों को संभालती एवं सुधारती रहे और व्यय हाथ दबा कर करे.

भोजन के पदार्थों में इसका विचार रक्खे कि किसको क्या रुचता है और किसके लिये क्या पथ्य और क्या अपथ्य है. घर आते हुये पति की आवाज बाहर सुन कर सज्जाभवन में आ कर खडी हो जाय और कृत्य के विषय में उसकी आज्ञा ले. 'परिचारिकाओं' अर्थात् दासियों को हटा कर स्वयं उसके पैर धोवे. पीछे सोना और पहले उठना चाहिये. जो पति आराम में हो तो जगाने की चेष्टा न करे.

संभव है, इन पंक्तियों को पढ कर यह समझा जाय कि इनमें दासीकरण की ही कला है, किंतु वास्तव में ऐसा नहीं है. जिससे अहंभाव के अंधकार में मानवता–कौमुदी का विकास हो, अलस प्रकृति, कटु–स्वभाव, उच्छृंखल मनोवृत्ति का नियमन हो, इनमें इसी प्रकार की मधुर शिक्षा है. आजकल उद्दाम प्रवृत्ति को अच्छा समझा जाता है. मानवता से अहमहमिका अधिक पसंद की जाती है. आत्मप्रतारणा को आत्मगौरव कहा जाता है और मानसिक दुर्बलता को महत्ता; किंतु दुर्गुण दुर्गुण है, और गुण गुण. दुर्गुण कदापि गुण नहीं हो सकता. मोह–ममता की रात्रि व्यतीत होने पर ज्ञानसूर्य का उदय होता है. उस समय मानवता की किरणें ही फूटती दिखलाइ देती हैं.

एक दिन एक सज्जन के साथ में उनके मकान पर गया. दिन मेले का था. अपने साथ शेषशायी भगवान का एक चित्र वह लेते गये थे. जिस समय हम लोग बैठे, उनकी श्रीमती सामने आइ. उन्होंने चित्र उन्हें दे दिया. उसे उन्होंने एक बार देखा, भौंहें टेढी कीं, और फिर उसे टुकडे टुकडे करके फेंक दिया. पतिदेव ने कहा "हैं ! हैं ! यह क्या !" उन्होंने कहा "यह चित्र यहीं दिखलाने को न लाओ हो कि लक्ष्मी कैसी विष्णु भगवान के पैर दाब रही है ! मैं ऐसा आदर्श नहीं पसंद करती. स्त्रियां पुरुषों की दासी नहीं हैं. मै ऐसी तस्वीरों को फाड कर फेंक देना ही अच्छा समझती हूं." यह कह कर श्रीमती भीतर चली गइ और वह मेरा मुंह देखने लगे. आजकल ऐसी ही प्रवृत्ति प्रबल हो रही है और वह हमारे समाज में हलचल मचा रही है.

ऐसी प्रवृत्ति स्त्री ही नहीं, पुरुष भी प्रायः कहा करते

હૈં કિ હિંદૂ ગ્રંથોં મેં સ્ત્રિયોં કો ઉચ્ચ સ્થાન દિયા હી નહીં ગયા, વે પ્રાયઃ દાસી હી સમઝી ગઇ હૈં; કિંતુ ઐસા કહના બહુત બડા અજ્ઞાન હૈ, વિચાર કી સંકીર્ણતા હી ઇસ અજ્ઞાન કા કારણ હૈ. યદિ જિજ્ઞાસાદૃષ્ટિ સે હિંદૂ ગ્રંથોં કા અધ્યયન કિયા ગયા હોતા, તો ઐસી અનર્ગલ બાત કદાપિ ન કહી જાતી. મૈં કુછ પ્રમાણ દૂંગાઃ–

अर्धंभार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्यां मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥१॥
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येता प्रियंवदा ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ २ ॥
कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनि कस्य वै ।
यः स दारः स विश्वास्यस्तस्माद्दारा परा गतिः ॥३॥
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्मात् भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्र मातरम् ॥–महाभारत।
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ —मनु० ।
दाम्पत्यव्युत्क्रमे दोपः समः शास्त्रे प्रकीर्तितः ।
नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥५॥—वराहमिहिर ।

ભાર્યા મનુષ્ય કા આધા શરીર ઔર શ્રેષ્ઠતમ સખા હૈ. ભાર્યા અર્થ, ધર્મ ઔર કામ કા મૂલ હૈ. પ્રિયંવદા ભાર્યા અસહાય કી સહાય, ધર્મકાર્ય મેં પિતાસ્વરૂપ, આર્ત વ્યક્તિ કી જનની ઔર સંસાર–પથ–પથિકોં કા વિશ્રામસ્થલ હૈ. ભાર્યાવાન વ્યક્તિ હી સબકા વિશ્વાસભાજન બનતા હૈ. ઇસ લિયે ભાર્યા હી પરા ગતિ હૈ. પતિ કી આત્મા હી પત્ની કે ગર્ભ મેં પ્રવિષ્ટ હો કર પુત્ર રૂપ સે જન્મતી હૈ; ઈસ લિયે ભાર્યા માતા કે સમાન માન્ય હૈ. જહાં સ્ત્રિયાં કિ પૂજ્ય હોતાં હૈં, વહાં દેવતાઓં કા નિવાસ હોતા હૈ. શાસ્ત્રોં ને દામ્પત્ય ધર્મ તોડને કો દોષ માના હૈ. પુરુષ ઈસકી પરવા નહીં કરતે, ઇસ લિયે સ્ત્રિયાં હી શ્રેષ્ઠ હૈં.

કવિતાવિભૂતિસંપન્ન ભવભૂતિ કી બાતેં ભી સુન લીજિયે. ઉત્તરરામચરિત મેં ભગવાન રામચંદ્ર કે મુખ સે એક સ્થાન પર વહ યહ કહલાતે હૈંઃ–

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

"વહ મેરે ઘર કી લક્ષ્મી હૈ, આંખોં કી અમૃતશલાકા હૈ. ઇસકા સ્પર્શ શરીર કે લિયે ગાઢા ચંદનરસ હૈ. ઇસકી ભુજા મેરે ગલે મેં મોતિયોં કી માલા કી ભાંતિ શીતલ ઔર સુખદ હૈ. વિયોગ-

ગલિત દુઃખ કે, ઓર કર રૂપે ... કી ઔર બાત કર ની નહીં–"

એક દૂસરે સ્થાન પર ઉનકી લેખની ને યોં સ્મરણ કિયા હૈ:–

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મે હૃદયં દ્વિતીયં,
ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમઙ્ગે ॥

"તુમ મેરા જીવન હો, મેરા દ્વિતીય હૃદય હો, મેરી આંખો કે લિયે ચંદ્રમા કી ચાંદની ઔર શરીર કે લિયે અમૃતરસ હો."

ઇન રસિકમય પંક્તિયોં મેં સ્ત્રીજાતિ કી મહત્તા કે વિષય મેં જો કહા ગયા હૈ, ઉસસે અધિક ક્યા કહા જા સકતા હૈ! શાસ્ત્ર ઉદાર ઔર તત્ત્વદર્શી હૈં. ઉનકી અનુભૂતિ મહાન ઔર અત્યંત સમીચીન હૈ. ઉનકી દૃષ્ટિ એકાંગીય નહીં, વ્યાપક ઔર ઉદાત્ત હૈ. યહ દૂસરી બાત હૈ કિ કૈસા વ્યક્તિ ઉસે કૈસે સમઝે. સ્ત્રી ઔર પુરુષ દોનોં કે લિયે ઉજ્જ્વલ શિક્ષાએં ઉનમેં મૌજૂદ હૈં. સંસાર કો ઉન્હોંને ગંભીર દૃષ્ટિ સે દેખા હૈ, ઔર ગહરાઈ તક ઉસકે દિલોં કા મનન કિયા હૈ. ઇસ લિયે વાસ્તવ મેં ઉનકા કથન અવલોકનીય હૈ. વહ કિસીકો કડવી માલૂમ દે, કિંતુ હૈ વહ માનસરોગ કી અમોઘ ઔષધિ. દાંપત્ય ધર્મ ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ હૈ. થોડીસી અસાવધાની સે વહ વિષમય હો સકતા હૈ, તપોવન સે ગૃહક્ષેત્ર મેં અધિક ઇંદ્રિયનિગ્રહ ઔર સાધના કી આવશ્યકતા હૈ. વહાં ઇતની વિઘ્ન-બાધા સામને નહીં આતી, જિતની યહાં. પુરુષજાતિ સે સ્ત્રીજાતિ પર ઉસકા ઉત્તરદાયિત્વ અધિક હૈ; ક્યોંકિ ગૃહિણી ઔર ગૃહલક્ષ્મી વહી હૈ. ગૃહ કે ભંડાર પર ઉસીકા અધિકાર હોતા હૈ, ઇસ લિયે અન્નપૂર્ણા ભી ઉસીકો કહતે હૈં. યદિ વહ યહ નહીં સમઝ સકતી હૈ કિ મૈં ક્યા હૂં, યદિ ઉસકા આત્મજ્ઞાન અપૂર્ણ હૈ, તો વહ સંસારક્ષેત્ર મેં અસફલ રહેગી; ઔર ઉસ એક કે કારણ સ્વર્ગ કે સમાન ગૃહ નરક બન જાયગા. જૈસે અન્નવસ્ત્ર કી સુવ્યવસ્થા કરના કર્તવ્ય હૈ, ઉસી પ્રકાર કષ્ટ કે સમય ઉચિત સેવા કરના ભી ઉસકા કર્તવ્ય હૈ. આર્ત્ત ઔર પીડિત કી સેવા કર જો આત્મપ્રસાદ લાભ હોતા હૈ, વહ બડા હી ઉદાત્ત હોતા હૈ; ક્યોં કિ ઉસમેં માનવતા કી ઝલક વિશેષ હોતી હૈ. મૈંને દેખા હૈ કિ ચોટ લગ જાને પર, મૂર્છિત હો જાને પર બડે પ્રતિષ્ઠિત લોગ ભી સાધારણ જન કી સેવા કરને લગતે હૈં. ઇસસે ઉનકી પ્રતિષ્ઠા અધિક હોતી હૈ, કમ નહીં. પતિ યદિ શ્રાંત હૈ, ઔર પત્ની ને પંખા ઝલ દિયા, તો ઉસને શિષ્ટતા કા હી, આત્મીયતા કા હી પરિચય દિયા, ઇસમેં ઉસકી લઘુતા ક્યા હુઈ! યદિ પતિ પીડિત હૈ, રુગ્ણ હૈ, કષ્ટ મેં હૈ, તો ઉસકી સેવા કરના ક્યા પત્ની કા ધર્મ નહીં હૈ? યદિ નહીં હૈ, તો ઉસમેં સહાનુભૂતિ કહાં? મમતા કહાં? સ્નેહ કહાં! વહ તો પત્થર હૈ. પત્થર સે ભી ગઇ બીતી;

ક્યોં કિ અવસર પર પથ્થર ભી પસીજ જાતા હૈ. ઐસી પત્ની પત્ની નહીં હૈ, વહ કુછ ઔર હૈ. વહ સ્વાર્થમયી દાનવી હૈ, પ્રેમમયી માનવી નહીં. વહ લોકનિંદા કા પાત્ર તો બનતી હી હૈ, સાથ હી સંસાર મેં ઉપેક્ષિત ભી હોતી હૈ. આજ ભી ઘરઘર ઐસી કુલ-લલનાએં હૈં જો પતિ કે કષ્ટ કો દેખ કર વ્યથિત હો જાતી હૈં, ઔર રાતદિન ઉનકી સેવા કર કે ભી તૃપ્ત નહીં હોતી. સચ્ચી બાત તો યહ હૈ કિ યદિ વે ઐસા ન કરેં તો ઉનકા મન હી નહીં માનતા. વે ભૂખ, પ્યાસ સબ ભૂલ જાતી હૈં, તન કી સુધ ભૂલ જાતી હૈં; પર પતિ કી સેવા કો નહીં ભૂલતી. ઉનકો થોડી દેર કે લિયે ભી પતિ કી ચારપાઇ કે પાસ સે હટના ગવારા નહીં હોતા. મુંહ બના કર કહા જા સકતા હૈ કિ વે નિંદનીય દાસી હૈં; પરંતુ વે સચ્ચી દેવી હૈં; ક્યોં કિ દિવ્ય ગુણ ઉન્હીંમેં હૈં.

પતિસેવા કા યહ અર્થ નહીં કિ દબ કર ઉસકે પૈર દબાયે જાયં, મુઠ્ઠી મેં રખને કે લિયે ઉસકે તલવે સહલાયે જાયં, મતલબ ગાંઠને કે લિયે દબી બિલ્લી કા સ્વાંગ લાયા જાય. યદ્યપિ ઐસા બહુત કિયા જાતા હૈ, તથાપિ ઇસમેં સ્વાર્થ કી ગંધ હૈ. અતએવ યહ વિડંબના હૈ, સચ્ચી પતિ–સેવા નહીં. હૃદય કે સચ્ચે ભાવ સે, વિના કિસી કામના કે, પતિહિત મેં રત રહના, દુઃખ મેં ઉસ પર ઉત્સર્ગ હોના, ઉસકે જીવન કો આનંદમય ઔર ઉસકે સંસાર કો સુખરૂપ બનાના હી સચ્ચી પતિસેવા હૈ. સ્મરણ રહે, બાહ્ય સૌંદર્ય સે હૃદયસૌંદર્ય હી ઉત્તમ હોતા હૈ.

("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

૮૪–પ્રેમાનંદ

(લેખકઃ–શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત)

સરિતાતટે વનઉપવનમાં ફરતાં એકાદ વૃક્ષને સર્વસુંદર કહેવું જેટલું કઠણ છે, તેટલુંજ પ્રેમાનંદની એક કૃતિને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવી મુશ્કેલ છે. તરુનાં પર્ણ જેવી એક જાતની પણ એકસરખી નહિ. વૃક્ષનું સૌંદર્ય વખાણતાં વાડીનું સૌંદર્ય વિસરાય, તેમ તેની એકાદ કૃતિ ઉપર મોહી પડતાં થાય. તાડ જેવો તે ઉંચો છે; વડ જેવો તે વિશાળ છે. પાસેથી નીરખતાં તેનું એકાદ અંગ ઝીણવટથી જોવાય, પણ દૂરથી તે આખોય દેખાય.

સત્તરમી સદીની મધ્યે અને અંતે શાંતિ હતી. જહાંગીર અને શાહજહાંની વૈભવભરી સત્તાનો દોર હતો. નૂરજહાં અને મુમતાઝની પ્રેમખાટે બાદશાહ ઝૂલતા. કાસ્મીરની વાડીઓમાં એકને માટે ગુલાબ

ઊતર્યા, તો બીજી બાજુ રાજ્યકર્તાની સ્વાર્થ બુદ્ધિ. જે ભારતમાં જહાંગીર એક વર્ષ (૧૬૧૭) ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો. ગુજરાતનાં શહેરોમાં બુરખ ઉપર સોનેરી કોરો રહેતો. ચંદરવા, ચંદની અને દક્ષિણ સર કરવા ઔરંગઝેબ મથ્યો હતો. વિધર્મીઓને માટે જઝિયાવેરો લીધું હતું. તેને દરરોજ ભોજન લેવાની ફુરસદ ન હતી. જમાનો કજા-કાજીઓનો હતો. ગુજરાતમાંથી દિલ્હીની સુબાઓ આવતા અને જતા. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં મસ્જિદો અને કિલ્લા બાંધ્યા, કાજી અને કોટવાળ નીમ્યા; પણ પાતાળ જેવા હિંદુ સમાજને છિન્ન-ભિન્ન ન તે નજર કરી શક્યા. હિંદુઓ રાજસત્તા ગુમાવતાં ધાર્મિક જુસ્સો રાખી રહ્યા હતા; જ્યારે પાંચસો વર્ષ સુધી યવન રાજ્ય ગુજરાતમાં ઘર કરી રહ્યું હતું. સાથે ગુજરાત વેપારવણજ અને ખેતી ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ગુજરાતનું ધન સોનાચાંદી અને ઝવેરાત-માં એવું હતું. ઉપરવટ વેરા તે જમીનમાં દાટી દેવાનું.

એ વર્ષ પહેલાંના સાહિત્યને સમજવા માટે સમાજમાં બ્રાહ્મણ-નો મોભો અને વાણિઆની શાખ જાણવી જરૂરની. છે. ધર્મના નામે બ્રાહ્મણો આખા સમાજને રમાડતા. ગુજરાતમાં લક્ષ્મી વેપારે આવતી. ગામમાં નગરશેઠની સત્તા રહેતી, અને મહાજનની આણ ફરતી. નાતજાત હોવા છતાં ગામડાં અને શહેરમાં લોકો ભિન્ન તાંતણે વણાયલા એકજ લૂગડા જેવા એકમેકથી હળીમળી રહેતા. વૃદ્ધોની આમન્યા ઉપર સંસાર ટકતો. દિવસે કામે અને રાતે લોકો નવરા રહેતા. દેશપરદેશના સમાચાર ઉડતા બજારમાં આવતા, ત્યાંથી શેરીચકલે પ્રસરતા. હાંડી પીટાતી કે પડો વગાડી લોકોને નવાજૂની અપાતી. ગામને કુવે કે નદીએ પાણી ભરતાં થતી ગાળીચુગલી ઘેરઘેર પહોંચતી. દેવદર્શન જતાં સ્ત્રીઓ મલકાતી. દાંત રંગવા કે મોઢે ખુંદણાં પાડવાં એ સૌંદર્યમાં ગણાતું. આધેડને કથા સાંભળવાની અને વૃદ્ધોને જાત્રા જવાની હોંશ રહેતી. મહેતાજીની નિશાળે એકડો ઘુંટવામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતો. કુટુંબમાં વહુને ખોળો ભરવાની આશામાં મહાલવાની કે ડોસીડોસો મરતાં છાતકાતે ઘીએ તેરમું કરવા લાલચ થતી. જીવનમાં ગતિ હતી પણ ગાડાની; ધ્વનિ હતો પણ ઘંટીનો.

મોટાં બંદરોએ વહાણો નાગરતા. નાના શહેરોમાં વણજારા જતા; ધર્મશાળામાં વટેમાર્ગુ ઉતરતા; ગામની ભાગોળે સાધુ-જતિ ધુણી જમાવતા. માણભટની કથા સાંભળતા કે રામલીલા જોતા રાત જતી. પૈસાદાર હોમહવન કરતા કે દેવમંદિર બંધાવતા. કુવો ખોદાવવો, વાવ ચણાવવી કે ધર્મશાળા બાંધવી એ ધર્મ ગણાતો. ઉજાણી, વારતહેવારના મેળા, લગ્નસરા કે એચ્છવ મોટા પ્રસંગો ગણાતા. પતિ મરતા સ્ત્રી સતી થતી. ગુજરાત ધર્મઘેલું હતું. આવી કંઇક સમાજછાયામાં પ્રેમાનંદ ઉછર્યો હતો. આંધળાને અચાનક આંખ

મળે તેમ કોઈ મહાત્માની આશિષે કવિ થયો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્યના ફુવારા જેવો છે. ઘી ઢોળાય તોય ખીચડી-માં, તેમ તેનો છલકાતો રસ તેના શિષ્યોમાં છે. તેની મહત્તા નવો પંથ શોધવામાં કે નવી ગાદી સ્થાપવામાં નથી, પણ ગરીબ ઝુંપડીને તાલેવંત હવેલીમાં ફેરવવામાં છે. અશક્તને શક્તિ આપવા કે મૂંગાને વાચા આપવા જેવી તેની સાહિત્યસેવા છે. સાહિત્ય તેણે ખેડ્યું છે.

તેની કવિતાનો રંગ ઘેરો છે; સાદ ઘુઘવતો છે. ધર્મ તેને મન પ્રતિમાના વસ્ત્ર જેવો છે. તેની કવિતાને ઢાંકતા વાગા ધાર્મિક છે, પણ તેની મૂર્તિ તો એજ જમાનાનું ઘડતર છે. તેની ભાષા પાનખર ઋતુ પહેલાંનાં પાન જેવી છે. જે કાળે સર્વ કંઇ પદ્યમાંજ લખાતું તે કાળની કવિતાના રાગછંદ કીમીઆગરના કીમીઆ જેવા છે. પ્રેમાનંદની કવિતા પરોક્ષ વાચક માટે લખાયલી નથી, પણ પ્રત્યક્ષ શ્રોતાએ સાંભળવાની છે. સાંભળનારને રસ પડે અને આતુર રહે એટલુંજ નહિ; પણ ઉલટસુલટ રાગરાગણીના પલટાથી શ્રોતાને વક્તા કાબુમાં રાખતો. એનાં આખ્યાનોના ગુણરૂપની છુપી ચાવી અહીં છે. પુરાણી અને માણભટના ધંધામાં ગવૈયા જેવું ગાન ગાવાનું નથી, પરંતુ કંઈક ચાળાચટકા તો કંઈક દલીલદાખલાથી રસ જમા-વવાનો છે. આથીજ તેનાં કાવ્યો અને નાટક વચ્ચે બહુ ભેદ નથી.

પ્રેમાનંદ પાકો પુરાણી છે. જમાનાના માનસને મળતા તેના વિચારો છે. હિંદુ માનસ ભાવીના ખોળે જગતની રમત નીહાળે છે. લક્ષ્મી અને રાજ્ય નશીબના ખેલ મનાતા. જીવન જુગટાના પાસા જેવું હશે. બુદ્ધિ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ગણાતો. સ્વર્ગ અને નરકમાં લોકોને શ્રદ્ધા હતી. પાપ અને પુણ્યનાં પોટલાં કર્મથી બંધાતાં. અંતે સત્યનો જય થવાનો એવી સોનેરી આશા રહેતી. વર્ણાશ્રમ ઈશ્વરી લેખ મનાતો, સતયુગ આથમ્યો હતો, કળિયુગ બેઠો હતો. કલ્પિત સતયુગમાં માનનાર હિંદુ માનસ કલ્પનાએ હજારો વર્ષ જીવ્યું છે. પ્રેમાનંદ એ સ્વપ્નવશ માનસને ટકાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ સિંચે છે. શ્રોતાને રીઝવવાનો મનસુબો એમાં હતો. તે સચોટ ચિતારો છે. અક્ષરરૂપે આયનામાં આપણા જીવનસંસારનું પ્રતિ-બિંબ પાડી રહ્યો છે. જૂના ચિત્રના ઉડેલા રંગમાં ફરી તે રંગ પૂરે છે. પાત્રનું શબ્દચિત્ર એજ એના આલેખનની મહત્તા છે. શામળશાહની હુંડીમાંથી વાણીઆનું ચિત્ર જુઓઃ–

"વેશ પુરો આણ્યો મારે વહાલે રે, નાથ ચકટાની ચાલે ચાલે રે,
છે અવળા આંટાની પાઘડી રે, વાલાજીને કેમ બાંધતાં આવડી રે;
દીસે વાણીઓ ભીને વાન રે, એક લેખણ ખોસી છે કાન રે.
હસતાં ખાડા પડે બહુ ગાલ રે, મોટી આંખ દીસે અણીઆળ રે,

બે કાને કુંડળ ઝળકે રે, નાસિકા દીવાની શળકે રે;
દીસે દાંત રૂડા હસતા રે, હીરા તેજ કરે છે કસતા રે.
શ્રીકમળ મણીકની તોલે રે, નાથ ઉનાવળું ને બોળકું બોલે રે,
સોનાની સાંકળી ને કંઠે દોરો રે, કેડે પાટીઆનો કંદોરો રે;
ઝળકે ધનરેખ હથેલીઆં રે, આંગળીએ વિંટી ને વેઢીઆં રે.
સાદી એક તાધ પહેરી છે હરજી રે, એનો શીવનારો કોણ દરજી રે,
છે ટુંકડા બંધન એવડા રે, ગુણ કયાંથી શીખ્યા પ્રભુ એવડા રે;
કરે આડે હાથે લટકો રે, સાદી દોરીનો કેડે પટકો રે.
પટકે લટકે ફુમતડા જોત રે, કેડે ખોસી પીતળની દોત રે,
ફીઆં કીઆં તે કૌતક ભાળીએ રે, કાશી ગાંઠ વાળી બે ચાર ફાળીએ રે;
એક ઓઢી પછેડી ખાંધ રે, નાથ કુંડાળો ને મોટી ફાંદ રે."

એનાં અપહરણ એ ચોરી નથી કે દોષ નથી. રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત જેવા ગ્રંથોમાંથી લેવાય તેટલું લીધું છે. પણ એ તો નવી વાડી માટે જૂની વાડીની માટી લેવા જેવું છે. નવા છોડ માટે જૂના છોડનાં બી લેવા જેવું છે. તેનો ચમત્કારી હાથ ફરતાં કટાયલી વસ્તુ ફરી દીપી ઉઠે છે. આખ્યાનોમાં સ્વર્ગ, નરક, પૃથ્વી અને પાતાળને ફરી વળતો સેતુબંધ છે. અલકાપુરી જેવી દ્વારકા જતાં સુદામાનો સાથ કરવા આપણને મન થાય છે. દમયંતીનો સ્વયંવર જોયો હતે કે બાહુકના ઘોડા સાથે ઉડયા હતે તો ! સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ઘડીભર દેવદાનવ માનવ થઇ રહે છે. જગતના સર્વ મહાન સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ધર્મને ખોળે છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ દ્વારા આર્યોએ જતન કરેલું સાહિત્ય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. સંસ્કૃતની ડોક મરડી પ્રાકૃત પગભર થયું છે. શાકુંતલ, મેઘ-દૂત, ગીતગોવિંદ જેવું જગતની પ્રથમ શ્રેણીનું સાહિત્ય સર્જ્યા પછી વળી ફરીથી આપણને સાહિત્યની બાળાક્ષરી ઘુંટવી પડી હોય, તો સંસ્કૃત સાહિત્યના ફેલાવાથી, હિંદુ રાજ્યલક્ષ્મીના આથમવાથી.

પ્રેમાનંદનાં સ્ત્રીપુરુષો મહાઆશાવાદી અને આદર્શઘેલાં છે. પહેલે પડછાયે હૃદયલીન થતા યૌવનમા અને પ્રેમની સ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાં રાચનારાં છે. ઓખા હો કે દમયંતી હો, પણ તે તો મનનું ધાર્યુંજ વરશે. માનવબંધનને ઉંચે મૂકી હૃદયબંધનને અનુસરનારાં છે. વિવાહ, ગાંધર્વથી માંડી સ્વયંવર સુધીનાં લગ્ન આખ્યાનોમાં છે. તેનાં એકે એક સ્ત્રીપુરુષ જીવતા જાગતાં છે, આપણી આસપાસ નજર કરતા ઓળખાય એવાં છે. ટૉમ, ડીક અને હેરીની પાંચ વરસની વિલાયતી વાતો વાચતાં જે પ્રકારની નજરબંધી થાય છે તે અહીં નથી. આપણા પોતાનાજ ગામમાં શેરીમાં ઉઘાડી આંખે ફરતા હોઇએ એટલી બધી પરિચિત એની સૃષ્ટિ છે. પ્રેમાનંદ તત્ત્વજ્ઞાનમા તત્ત્વવેત્તા છે, કલ્પનામા કવિ છે, અને

રમતમાં બાળક જેવો છે. તેની કલ્પનાને બંધ નથી, તેના રસમાં દોષ નથી, શૃંગાર બીભત્સ થતો નથી કે હાસ્યકટાક્ષ ટીખળી બનતાં નથી. તેનાં આખ્યાનો અદ્દભુત છે, પણ તે "શિલિંગ શોર" કે "હેપેની"ના ધડાકા જેવા નહિ. પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ ખરાવાદી છે. ઘરસંસારમાં રચીપચી તોય બેધડક બોલતી, ધણીને ધમકાવતી કે લાડ કરતી પોતાના નાના ઘરમાં રાણી જેવી સ્વતંત્ર છે. એ આપણા સાહિત્યની આદર્શ કલ્પના છે. મનનું ધાર્યું કરવાનો તેમનો હઠાગ્રહ અજબ છે. યુવાનો શૂરવીર છે, આદર્શઘેલા છે, રસિક છે, સાહસિક છે; પુરુષો મુત્સદી છે, કવચિત્ કપટી હશે, પણ નિખાલસ છે. તેનાં પાત્રો સીધા રસ્તાનાં છે. સદ્દગુણી સત્યને રસ્તે, દુર્ગુણી કપટની વાતે, આઘુંપાછું જોયાવિના એકશ્વાસે ચાલ્યાં જાય છે. આખ્યાનોમાં પ્રસંગો પણ ચાલતા વરઘોડા જેવા ગોઠવાયા છે.

નરસિંહ મહેતાથી માંડી દયારામ સુધીના ભક્ત કવિઓના દોષ એકજ પ્રકારના છે. ગુણ અને દોષ પ્રેમાનંદમાં વધારે તરી આવે છે, અતિશયોક્તિ એ મોટી ખામી છે. રસોઈનું વર્ણન હોય તો કોઇ જગન્નાથનાં અન્નકૂટનું વર્ણન કરવું; સ્ત્રીના શણગાર વર્ણવાતા હોય તો કેમ જાણે સંગ્રહસ્થાનમાં ચિઠ્ઠી ચોઢી મૂકેલાં ઘરેણાં ગણાવાતાં ન હોય એમ લાગે. એમાં જ્ઞાનની વિશાળતા હશે, પણ કળાનો અક્ષમ્ય દોષ છે. મોટા વનનું વર્ણન કોઇ સુંદર બાગના વર્ણન જેવું કર્યું છે. અત્તરના હૉજ કરતાં એક બુંદ વધારે મોહિત કરે. કોણ કહેશે કે નીચલું ચિત્ર ભયંકર વનનું છે!

"વૃક્ષ વારૂ ચારોળીનાં ચંદન ચંપા અનેક;
નાના વિધનાં પુષ્પને ભારે, વળી રહ્યાં છે વંક.
મોગરો મરડાઇ રહ્યો ને, મગ્ન અરણી ને અરેડી.
કદલિ થંભ શોભે અતિ સુંદર, સાકર સરખી શેલડી;
લવિંગ લતા ને લિંબુ લલિત વળી, વિરાજે વૃક્ષ વેલડી.
નાળીએરી નારંગી નૌતમ, નીચાં નમ્યાં બહુ નેત્ર;
ફોફળિ ફાલસિ સુંદર દીસે, ખજૂર ખારેકનાં ક્ષેત્ર.
પીપળા પીપળી વડ ને ગુલર, દાડમડી ને પલાશ;
અશ્વથી ઉતરી નળ રાજાયે, વન નીરખ્યું ચોપાસ."

પ્રેમાનંદે પ્રભુભજન કરવાનું પણ લીધું હતું. કાળની ઘડી એ ઘડી જેવા કોઇ માણસની મોટાઇ તેને ગાવી પસંદ નહોતી; છતાંય તે મહાવિભૂતિઓની ભસ્મરેખા કરી લેવા ચૂક્યો નથી. નરસિંહ મહેતાને સાહિત્યમાં અણીઅગ્રે સ્થાન આપનાર પ્રેમાનંદજ છે. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને કંગાળ પણ અદ્દભુત જીવન તેને મન અલૌકિક વસી રહ્યું હતું. મહેતાનો તે પક્ષપાતી છે. જ્ઞાતિરિવાજ વચ્ચે તરફડતા મહેતાનું જીવન તે ખમી શકતો નથી. તેની સહન-

ધીમતાને ઈશ્વરી અંશ માની રહ્યો છે.

પ્રેમાનંદમાં કવિતા લખવાની અગાધ શક્તિ હતી. દ્રૌપદીહરણ જે સાત દિવસમાં લખી શકે, તેનામાં નદીના પૂર જેવું જ્ઞાન ઉછળી રહ્યું હશે. જમાનો સ્પર્ધાનો હતો; વાક્યાદ્વંદ્વનો હતો. વડોદરાથી માંડી સુરત, નંદરબાર અને ઠેઠ ખાનદેશ સુધી કવિત્વની રેલ રેલાવી, એ સહજ વાત નથી. મુસલમાનોના રાજદરબારે ફારસી બોલાતું, તે વખતે ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર થતું. નાના નાના દસ્તાવેજોથી માંડીને મોટા મોટા ખરીતા ફારસીમાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતા. હિંદુઓની ધાર્મિક અને સામાજિક પડતીનો કાળ બેસી ચૂક્યો હતો. સાંજ પડે મુલ્લાં બાંગ પુકારે, જુમ્મેરાત મોટો દિવસ લેખાતો. જમાનો "અમે તમે"નો ચાલતો. સદ્ભાગ્યે સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી પડેલા સંસ્કારો ગુજરાતમાં ટકી રહ્યા હતા. મુસલમાનોનો પૂરેપૂરો પગ વેપારી એવા ગુજરાતમાં ચાલ્યો નથી. એ વખતે પ્રેમાનંદ ગુજરાતનો વાલ્મીકિ છે. વિસરાતા સંસ્કૃત સાહિત્યને પોતાના મનો-રથ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ઉતારી તેણે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જીર્ણો-દ્ધાર કર્યો છે. તેનાં આખ્યાનો અલંકારશાસ્ત્ર જેવાં હશે, છતાંય તે આપણા ઘડતર અને ચણતર જેવાં છે; સાહિત્યદર્પણના નિયમાનુ-સાર તેનાં કાવ્યો લખાયાં છે. છંદ, વ્યાકરણ કે પિંગળના ઘડાયલા ચીલે જે કવિ લખે, તેને સ્વચ્છંદનો અવકાશ ન હોય. પ્રણાલિકા ભંગ ન કરવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રેમાનંદના કાળે જગતનું ઘણુંજ સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી બહુ આગળ હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યથી બધાંજ બહુ પાછળ હતાં. ઈંગ્લંડમાં શેક્સપીઅરનાં નાટકો લખાયે ભાગ્યેજ અર્ધી સદી થઈ હતી. તેમ તે રોમ અને ગ્રીક સાહિત્યમાંથી ખોખાં લઈને લખાયાં હતાં. સેટીન ત્યાં સંસ્કૃતની ગરજ સારતું. આર્ય સંસ્કૃતિ પાસે એંગ્લો સેક્સન સંસ્કૃતિ પાણી ભરે એમ હતું. એ કાળે પ્રેમાનંદે ગુજરાતી વિદ્યાપીઠની ગરજ સારી છે. ગમતમાં પણ પ્રેમાનંદે સર્જેલા અને સર્જાવેલા સાહિત્યને ત્રાજવાના પલ્લામાં મૂકી તોળીએ તો ભારે થઇ પડે.

સાહિત્ય મંદિરના ઘુમટ જેવો પ્રેમાનંદ છે. તેની કલ્પનાના ભણકારા આજે આપણા જીવનમાં પડે છે. ગંગાના પ્રવાહ જેવો તે કંઇક ઘુઘવતો ધસડતો, નિર્મળ કે મલિન થતો વહ્યો છે. મહાનદમાં પડતી નાની સરિતાની પેઠે કેટલાંય વહેણ એના ભેગાં વહ્યાં છે. સરો-વર કરતાં સાગરનાં લક્ષણ તેનામા વધારે છે. તે વાતા વાયુ જેવો નહિ પણ વાવાઝોડા જેવો છે, તનખો નહિ પણ તેજ છે, એ તારો નહિ પણ નક્ષત્ર છે.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ ના "સાહિત્ય"માંથી)

८५–अमेरिकामां निरक्षरता टाळवाना भगीरथ प्रयत्नो

(લેખકઃ–શ્રી. ગોપાલરાવ ગ. વિદ્વાંસ)

મિસિસ કોરા વિલ્સન સ્ટીવાર્ટ કેન્ટકીના રોવાન તાલુકામાં, તાલુકા કેળવણી ખાતાની સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે ૧૯૧૧ માં કામ કરતી હતી. આટલા તાજેતરમાં પણ એ પ્રદેશમાં આવી જાતની પદવીએ સ્ત્રીએ હોવું એ અસાધારણ બીના હતી. કોરાના પિતા લશ્કરની નોકરીમાં હતા, તેમજ તેના મોસાળનાં બધાં પણ એજ રીતે યુનિયન લશ્કરમાં લડયાં હતાં. આ કારણે તેમજ પોતાની યોગ્યતાને પ્રતાપે આ સ્થાનને માટે તે ચૂંટાઈ હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાંનો કોઇ પણ પુરુષ આ સ્ત્રીની આ ઉમેદવારી સામે ટકી શકે તેમ નહોતું.

આ કાળે રોવાન તાલુકામાં એક ઓરડાવાળી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓથી ચાલતી ૫૦ શાળાઓ હતી. કોઈનું મકાન લાકડાનાં પાટિયાંનું બનાવેલું હતું, કોઇને પડખે લાદી ઉભી કરેલી હતી તો કેટલાંએક મકાનો પાકી બાંધણીનાં હતાં. શરૂઆતના કાળમાં આ શાળાઓને 'બાર્ક લૉગ કૉલેજ' કહેતા. ઘણા મોટા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આવી કૉલેજમાંજ ભણેલાં હતાં–અર્થાત્ આવીજ શાળામાંથી કોઇ મહાન્ વિચારનો ઉદ્દભવ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું.

એક દિવસ આ તાલુકાની કેળવણી ખાતાના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઑફીસમાં એક બાઈ આવી ચઢી. તેના હાથમાં એક કાગળ હતો. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પત્ર આપતાં આપતાં તે બાઇએ કહ્યુંઃ " આ કાગળ મારી દીકરીનો લાગે છે. દૂર શહેરમાં રહે છે તેણે લખ્યો હશે. બહેન! જરા વાંચી આપશો ?"

આવું દરેક અઠવાડિયે બનતું. પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીને ઘણાં છોકરાં હતાં. તે પૈકી આ કાગળ લખનારી તેની એકજ દીકરીને લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. દીકરી પોતાનું જ્ઞાન માતાને કાગળ લખવામાં કાયમ વાપરતી. વૃદ્ધાને આ વાતનું અભિમાન હતું; પરંતુ ખુબી એ હતી કે, આખા કુટુંબમાં અન્ય કોઇને વાંચતાં લખતાં આવડતું નથી, એ વાત તે કોઇને જણાવવા માગતી નહોતી. તેથી માત્ર મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસેજ તે પોતાના પત્રો વંચાવવા કાયમ આવતી.

બે ત્રણ મહિના આમ વીત્યા પછી એક વખત પેલી બાઇ ફેંદેલો કાગળ લઈને મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસે આવી. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને આથી નવાઇ લાગી. તેણે પૂછ્યુંઃ "તમારે મારી પાસે કાગળ વંચાવવાનું હવે માંડી વાળવાનો વિચાર છે? કે કોઇ બીજું

[illegible]

[illegible]

"[illegible] મિસિસ સ્ટીવાર્ટે કહ્યું.

"[illegible]

એક વખત [illegible] હતો. ઘણા મિત્રોની [illegible] મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પણ [illegible] હતી. [illegible] એક [illegible] હતા. [illegible] મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પણ [illegible]

આ ગીત પૂરું થતાંજ તેણે ઊભા થઈ પેલા જુવાન ગાનાર પાસે જઈને કહ્યું "મને આ ગીત ઉતારી આપશો? મારે તે છાપામાં છપાવવું છે."

"બહેન! મને લખતાંજ આવડતું નથી" પેલાએ જવાબ આપ્યો. "આના કરતાં પણ સરસ એવાં બીજાં કેટલાંયે ગીતો મેં બનાવ્યાં હતાં, પરંતુ કોઈ લખી લેનાર મળ્યું નહિ અને હું ભૂલી ગયો. આજે મને તેમાંનું એકે સાંભરતું નથી."

ઘેર પાછા ફરતાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટ આખે રસ્તે આજ વિચારે ચઢી. રસ્તે ગાડીવાન તેના સાથે બોલવાને ઘણુંય કરતો હતો, પરંતુ તે તેની સાથે એક પણ અક્ષર બોલી નહિ. રાતના પ્રસંગે તેને વિચારવમળે ચઢાવ્યાં: "પેલો વૃદ્ધ બાપ, પેલો ઘરડો માણસ, આ જુવાન ઉછળતો કવિ—એકેને લખતાં કે વાંચતાં આવડતું નથી!"

આમાં અન્યાય છે. એવા આંખે અંધ હોય એમને ઑપરેશન કરી હું દેખતા કરું તો તે મારો ધર્મ નહિ? તેઓને આ અજ્ઞાન નો એક અંધાપો જ નથી શું? તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ હું ઉઘાડી શકું? મને તે કરતાં ક્યાં નથી આવડતું?"

આકાશમાં સામે ચંદ્ર ઉગ્યો. તેનાં સફેદ કિરણોએ જાણે તેના દિલમાં નવો પ્રકાશ નાખ્યો. ચંદ્ર સામે તે અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહી. એકાએક જાણે તેને સૂઝયું: "ભોક્તા કરતાં દાતા થવામાં વધારે મોટો ધર્મ નથી?" આખે રસ્તે તેને આ વિચારે આનંદમગ્ન કરી દીધી. આ વિચાર તેને ક્યાંથી સૂઝયો તે તેને સમજાયું નહિ; પરંતુ તેના દિલનો ભાર જાણે કે ઓછો થયો.

તાલુકાની ૫૦ શિક્ષિકાઓની તે પછીની પહેલીજ બેઠકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટે પોતાની યોજના રજૂ કરી. યોજના સંબંધે ઘણો વિચાર કરી તેણે તે તૈયાર કરી હતી. તેની યોજના રોવાન તાલુકાના એકે એક માણસને લખતાં વાંચતાં કરી દેવાની હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે યોજનામાં પોતાને ૧૦ કે બહુ તો ૨૦ ટકા સહકાર મળશે. પરંતુ એકે એક શિક્ષિકા તેની યોજનામાં જોડાવા તૈયાર થઈ ગઈ! દરેક શિક્ષિકાએ પોતાના વિભાગમાંથી શાળામાં રાત્રે જેટલાં અભણ ભણવા આવે તે દરેકને ભણાવવાનું માથે લીધું.

તાલુકાના લોકોને, અંદર અંદર ભારે તકરારો હતી. અર્થાત્ લોકો અજવાળિયા સિવાય રાત્રે કદી બહાર નીકળવાનું જોખમ ખેડતા નહિ; એટલે શાળાઓ માત્ર અજવાળિયામાંજ રાત્રે ચલાવવાનુંજ ઠરાવવામાં આવ્યું.

અભણ લોકોને આ ખબર પહોંચાડવાનું બીજું કામ હતું. તેમને પત્ર લખી ખબર પહોંચાડાય તેમ તો હતુંજ નહિ. શાળામાં જતાં પોતાનાં બાળકો કે પાડોશીનાં બાળકો મારફત તેમને ખબર પહોંચાડવામાં આવે તો તે પણ વૃદ્ધોને અપમાન લાગે તેવું હતું. અર્થાત્ એકજ માર્ગ ખુલ્લો હતો કે દરેકને જાતે મળી ખબર આપવી.

એકી સાથે બધે કામ શરૂ કરવા માટે એક તારીખ નક્કી કરવામાં આવી, ને તે દિવસે પચાસે શિક્ષિકાઓ પોતપોતાના વિભાગના દરેક અભણને ઉંબરે ઉંબરે ખબર આપવા માટે નીકળી પડી. દરેક ઘેર કાંઈ ને કાંઈ મુશ્કેલી હતી, અને દરેકને કોઈ ને કોઈ રીતે પતાવવાનું જ હતું. મુખ્ય વાંધો દરેક સ્થળે એકજ બતાવવામાં આવતો, "પાકે ઘડે હવે કાંઈ કાંઠા ચડે? અમે તો હવે ઘરડાં થયાં."

શાળાઓ શરૂ કરવા માટે એક અજવાળી રાત્રિ નક્કી કરવામાં આવી. તે દિવસે અનેક અભણોએ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે શાળા તરફ પ્રથમ પગલાં માંડયાં. આ દશ્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું!

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ અને તેની સહાયકારી ૫૦ શિક્ષિકાઓએ

આ અક્ષરજ્ઞાન શાળાઓ શરૂ કરવાને પહેલે દિવસે શાળા દીઠ ત્રણ ભણનાર મળશે એવી ગણતરી કરી હતી. તેમણે ધાર્યું હતું કે બધી શાળાઓ મળી બહુ તો ૧૫૦ માણસો કૈક ભણવા આવશે. પણ પહેલીજ રાતની હાજરી ૧૧૫૨ થઈ! કેળવણીના ઇતિહાસમાં આવો દાખલો બીજો ભાગ્યેજ હશે.

આ ૧૧૫૨ આત્માઓ જ્ઞાનના કેટલા ભૂખ્યા હશે! અજ્ઞાનના અંધકારમાં વીતાવેલા આજ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન તેમના દિલમાં કયા કયા વિચારો ઘોળાયા કર્યા હશે તે કોને ખબર?

દાખલ થનારાઓમાં એક ૮૫ વરસની વૃદ્ધ દાદીમા અને ૮૭ વરસનો ડોસો પણ હતાં! નાનાં બાળકોને માટે ગોઠવેલા બાંકડાઓ ઉપર દાદાદાદીઓ સાથે એજ બાંકડે તેમનાંજ છોકરાંનાં છોકરાં સાથે તેઓ ભણવા બેઠાં હતાં. આ અક્ષરશાળાઓમાં પહેલું કામ પોતપોતાનું નામ વાંચવું, પછી લખવું અને પછી બીજું લખતાં વાંચતાં શીખવું એ હતું.

રોવાન તાલુકાની અજવાળી રાતે ચાલતી આ શાળાઓ તુરતજ જગજાહેર બની ગઈ: સૂરજ કાંઈ છાબડે ઢાંક્યો રહે! અનેક ચર્ચાઓ શરૂ થઈ. પહેલાં દૈનિકો, પછી માસિકો, પછી કેળવણીકારો, પછી રાજકારણી પુરુષો અને છેવટે તત્ત્વવેત્તાઓ આ ચર્ચામાં ભળ્યા. દરેકનો એવો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે, પાકે ઘડે કાંઠા ન ચડે. આટલી ઘરડી ઉંમરે હવે ભણવાનું અશક્ય બનવું જોઈએ. માત્ર એકજ માનસશાસ્ત્રીએ આ યોજનામાં અનુમતિ આપી.

આખી યોજનાનો જન્મ તો એક સાદી મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતમાંથી થયો; પણ એજ જરૂરીઆતે યોજનાની વિધાતાને યોજના આગળ ધપાવવાને પ્રેરી. તેનું પહેલું ક્ષેત્ર પોતાનો તાલુકો, પછી પોતાનો પ્રાન્ત–દક્ષિણ વિભાગ અને આખરે આખો અમેરિકા તેની આ યોજનામાં સમાવવાનો હતો.

કીર્તિ અને સફળતાથી આ બાઈ છકી નથી ગઈ; મુશ્કેલીથી તે દબાઈ નથી ગઈ. કીર્તિની તેને સ્પૃહા નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આ વિષે એટલી બેદરકાર છે કે પોતાના આ મહાન ઐતિહાસિક કામનો પૂરો ઇતિહાસ જળવાઈ રહે તેવાં સાધનો પણ સાચવી રાખવાની તેણે દરકાર રાખી નથી. મુશ્કેલી સામે તો તેણે જીંદગીભર લડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એટલે મુશ્કેલી તેને હઠાવવાને બદલે ઉલટી તેના ઉત્સાહમાં વધારો કરે છે; અને દરેક મુશ્કેલીએ તેનું કામ વધારે ને વધારે જોસમાં આગળ કૂચકદમ વધે જાય છે.

પોતાના દેશમાં નિરક્ષરતા મિટાવવા માટે એક કમીશન નીમાવવા માટે જ્યારે તે ધારાસભા પાસે ગઈ, ત્યારે દરેક સભ્યે તેને એમજ કહ્યું "પણ આપણા દેશમાં કોઈ અભણ છેજ નહિ!"

આ હકીકતને ખોટી શી રીતે ઠરાવવી? તેણે વસ્તીગણત્રી પત્રકનો આશરો લેવાનું ઠરાવ્યું. આમાં તો ખોટું નજ હોય. જો માણસોએ પોતાનાં નામો જાતે લખ્યાં હશે તો ખાતરી તુરત થશે.

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ સીધી વૉશિંગ્ટનમાં સેન્સસ ઑફીસમાં પહોંચી અને રોવાન તાલુકાના સેન્સસનાં ફારમ જોવાં માગ્યાં. તેની આ માગણીનો ત્યાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; પણ મિસિસ સ્ટીવાર્ટ તેથી નાહિંમત ન થઇ. પોતાના ઓળખીતા એક સેનેટર મી. ઓલી. જેઇમ્સની મદદથી તેણે પ્રેસિડન્ટ વુડ્રો વિલ્સનની ખાસ ચિઠ્ઠી મેળવી અને તેને આધારે પોતાના તાલુકાનાં વસ્તીપત્રકો મેળવ્યાં.

ફરી વાર જ્યારે પોતાના પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્યોને મળીને વસ્તીપત્રક કાર્યાલયમાંથી સહીવાળી અભણની સંખ્યાનો ખરડો રજૂ કર્યો ત્યારે સૌની આંખો ખુલી ગઇ!

છતાં આ નિરક્ષરતા મિટાવવા માટેનું કમીશન નીમાતાં બીજાં ત્રણ વર્ષો પસાર થઇ ગયાં. આખરે કમીશન નીમાયું અને આખા કેન્ટકી વિભાગમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. પ્રાંતની બે જેલોમાં પણ અભણને ભણાવવાનું કામ. શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના કેળવણી ખાતાના કમીશનર મી. કલેકસ્ટને પહેલ વહેલો હુકમ કાઢી રાજ્ય તરફથી આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ તે બાબે કોઇએ ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આંકડા લેતાં જણાયું કે ૭૦૦,૦૦૦ અભણ તો લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવ્યા છે. દેશ આખો આ આંકડાઓથી ચોંકી ગયો અને દેશને આ શરમ પમાડનારૂં કલંક ધોઇ નાખવાનો જાણે કે તેણે નિશ્ચય કરી દીધો.

પણ એ તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી. ત્યાર પછી એવાં બે ત્રણ કમીશનો નીમાયાં. દરેકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટને મુખ્ય સભાસદ તરીકે મૂકવામાં આવતી. પરંતુ કામ હમેશાં કમીશનોથી કાયમી ગતિએ ધીમું ચાલતું. આખરે ૧૯૨૬ માં પ્રેસિડન્ટ કુલીજના શુભ આશીર્વાદ લઇ 'નેશનલ ઇલ્લીટરસી ક્રૂઝેડ' નિરક્ષતા ટાળવાને એક મંડળી ઉભી થઈ. અનેક ઉદાર સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આને માટે મદદો આપવા માંડી. અત્યારે આ મંડળ મારફત બે મોટાં પેટા મંડળો કામ કરી રહ્યાં છે અને દરેકમાં મુખ્ય પ્રચારક તરીકે મિસિસ સ્ટીવાર્ટ જહેમત ઉઠાવી રહેલ છે.

ત્યાર પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ખાસ પ્રવીણ કેળવણીકારોની એક કમિટિ નીમાઈ. આ કમિટિએ નિરક્ષરતા ટાળવા માટે વાપરવાનું એક ખાસ પુસ્તક પાંચ દિવસ સતત શ્રમ ઉઠાવી યોજી કાઢ્યું. ૧૦૦,૦૦૦ માણસોની નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે લુસિયાના સ્ટેટમાં

[illegible] હતો,

[illegible]

[illegible]

[illegible] હતી, [illegible] હતી. પણ તેમે પ્રભુને ફરીથી કહ્યું: "આ માટે હું આપની પણીજ આભારી છું. મારી દીકરીને આનંદ કરવાને ફિરમથી મિત્રા રહેતી હતી કે મનુ પણ ક્યાં છું હશે! મને સમજાતું આવતું નથી એટલે ઈશ્વરને પ્રેમ મોકલવે એવો મારી મતી હું શી રીતે કરી શકીશ? હવે મને તેની ચિંતા રહી નથી. એટલે મે પણ પ્રયાણ કરવું મારે માટે સુગમ થયું છે. આથી વધારે શો ઉપકાર તમે કરી શકત? હું આપના આશીર્વાદથી ઓપાર આભારી થઇ છું. ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો."

આવા તો અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય.

પ્રિસિડન્ટ હવરે નિરક્ષરતાને અંધારોટડીની ઉપમા આપી છે; તો પછી આ અંધારકૂપમાંથી અંધ જનોને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આણનાર આપ મિસિસ સ્ટીવાર્ટના કેટલા ઉપકાર માનવા? *

(દક્ષિણામૂર્તિ-પુસ્તક, અંક ૧ માંથી)

८६–आहुति

(લેખક:-શ્રી. લલિતકિશોર સિંહ, એમ. એસ. સી.)

(૧)

વિધવા પાર્વતી કી માઁ ઉસે અનાથ કર કે ચલ બસી. અબ દુનિયા મેં ઉસે સહારા દેનેવાલા કોઈ નહીં. દો–તીન બીધા ખેત, એક છોટાસા આમ કા બગીચા ઔર ભાઇ મુન્નૂ–યહી માઁ કી થાતી થી. મરતે સમય માઁ ને આંખો મેં આંસુ ભર કર કહા થા—"બેટી, તુમ્હારા વિધવાપન ઔર ભાઈ મુન્નૂ, યહી તુમ્હેં સૌંપે

* વૉશિંગ્ટન પોસ્ટ નામના પત્રના ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ રવિવારના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ડેવીડ રેન્કીન બારબીના લેખ ઉપરથી સંપાદિત.

જાતી હૂં. ઇનકી રક્ષા અબ તુમ્હારે હી હાથ હૈ." માઁ કા યહ અંતિમ આદેશ ક્યા પાર્વતી પાલન કર સકેગી, યહી ઉસકે જીવન કી સમસ્યા થી.

સાઠ વર્ષ કા બુઢ્ઢા મંગલ કોયરી પાર્વતી કા ખેત આબાદ કરતા ઔર જો કુછ પૈદા હોતા, ઉસકા આધા પાર્વતી કે ઘર પહુંચા જાયા કરતા થા. જબ પૈદાવાર પૂરી નહીં હોતી તો વહ બ્રાહ્મણી પાર્વતી કો અપને હિસ્સે મેં સે ભી કુછ દે કર અપને કો ધન્ય સમઝતા થા. પાર્વતી ઇસી આમદની સે દો જીવોં કા ભરણ–પોષણ ઔર મુન્નૂ કી શિક્ષા કા પ્રબંધ કિયા કરતી થી. હાં, અવસર પડને પર મંગલ સહાયતા કરને મેં કભી પીછે નહીં હટતા.

અનેક કષ્ટ ઉઠા કર પાર્વતી માઁ કા સૌંપા હુઆ ભાર ઢો રહી થી. મુન્નૂ કી ચિંતા કે સામને યહ અપને જીવન કી ચિંતા ભૂલસી ગઈ થી. ઉસકા યૌવન ખિલ ઉઠા થા, પર ઉસે માનો ઇસકી સુધ હી નહીં. ઉસકે રૂપ કા નિખાર દિન પર દિન બઢ રહા થા, પર ઇસ ઓર માનો ઉસકા ધ્યાન હી નહીં. ઉસકી રાહ મેં જાને કિતને કાંટે બિછે હુયે થે, પર ઇસકા ઉસે કુછ પરવા હી નહીં. કર્તવ્ય ને ઉસકે હૃદય કો નીરસ બના દિયા થા, સંકલ્પ ને ઉસકે નારીજીવન મેં મર્દાનગી લા દી થી.

આમ કી ફસલ કે દિનોં મેં પાર્વતી કા અધિક સમય ઉસ છોટે સે આમ કે બગીચે મેં હી કટતા થા. મંગલ ને એક કિનારે છોટા સા એક ઝોંપડા બના દિયા થા. પાર્વતી દિનભર ઉસમેં રહ કર આમ કી રખવાલી કરતી ઔર શામ કો મંગલ કે ઉપર રખવાલી કા ભાર છોડ, ઘર લૌટ આતી થી.

દો પહર કા સમય થા. પાર્વતી પેડોં કે નીચે ગિરે હુયે આમ ઇકટ્ઠે કર રહી થી. ઉસી સમય ઉસને દેખા, કિ ગાંવ કા યુવક જમીંદાર ગદાધર, હાથ મેં બંદૂક લિયે બગીચે મેં ઘુસા. પાર્વતી કે નિકટ આ કર ઉસને પૂછા— "યહ બગીચા આપ હી કા હૈ ?" પાર્વતી ને જવાબ દિયા—"હાં, મેરા હી હૈ."

"મૈં ઇન પેડોં પર ચિડિયોં કા શિકાર કરના ચાહતા હૂં. આપ બુરા તો ન માનેંગી?"

"બાબૂ સાહબ, આપકા રાજપાટ હૈ. મૈં મના કૈસે કર સકતી હૂં ? પર વિધવા બ્રાહ્મણી કે બગીચે મેં જીવહત્યા ન હો, તો અચ્છા હૈ. આપ તો ક્ષત્રિય હૈં, રાજા હૈં; પર મુઝે પાપ સે કૌન બચાવેગા ? "

ગદાધર ને જૈસે ચૌંક કર પૂછા—"ક્યા રામખેલાવન મિશ્ર કી પુત્રી આપ હી હૈં ?" પાર્વતી ને જરા સહમ કર જવાબ દિયા—"જી હાં, મૈં હી હૂં."

ગદાધર બડે વિનીત ભાવ સે બોલા—"આપ ભાગ્યી હો કર ઇતના કષ્ટ ઉઠાતી હૈં, યહ મુઝસે દેખા નહીં જાતા. ઔરતોં કા ઐસી બગીચે કી રખવાલી કરના ભલા કૌન પસંદ કરેગા? આપકો જિસ બાત કા કષ્ટ હો, મુઝે ફૌરન કહલા ભેજિયે. મુઝસે જહાં તક બન પડેગા, આપકી સહાયતા કરૂંગા. આપ જાનતી હોંગી, કિ મૈં ઇસ ગાંવ કા જમીંદાર હૂં. અપની પ્રજા કા કષ્ટ દૂર કરના હમારા ધર્મ હૈ."

પાર્વતી ને બડે સરલ ભાવ સે ઉત્તર દિયા— "કષ્ટ પડને પર આપકે પાસ ન જાઊંગી, તો કહાં જાઊંગી, બાબૂ સાહબ? મુઝ જૈસે અનાથ પ્રજા કી રક્ષા તો આપ હી કે હાથ હૈ. અભી તો કિસી તરહ દિન કટા કિ જાતા હૈ, ઇસીસે આપકો કષ્ટ નહીં દિયા હૈ."

ગદાધર કુછ દેર ચુપ રહા. ફિર પ્રેમભરી નિગાહ સે પાર્વતી કી ઓર દેખ કર બોલા—"ખૈર, મૈં જાતા હૂં, પર ઇસમેં આપ સંકોચ ન કરેંગી."

"નહીં, ભલા સંકોચ કર કે મૈં કૈસે નિભ સકૂંગી?"

ગદાધર વહાં સે ચલા ગયા; પર પાર્વતી બહુત દેર તક સોચતી રહી કિ ઇસ અકસ્માત્ દયાદૃષ્ટિ કા કારણ ક્યા હૈ!

(૨)

જબ તક ગદાધર કી આંખ નહીં પડી થી, તભી તક ચૈન થા. અબ તો પાર્વતી કો રાહ ચલના કઠિન હો ગયા. ઉસ બગીચે કી ઓર ગદાધર કા ખિંચાવ દિન-દિન બઢને લગા. કભી વહ સ્વયં શિકાર કે બહાને પાર્વતી કો દેખ જાતા, કભી ઉસકે દૂતગણ દર્શન દે જાતે. ભોલા, કાલી, ગિરધર જૈસે કિતને હી સજ્જન પાર્વતી કો ઘેર-ઘેર કર એક સે એક બઢિયા સંદેશા સુના જાતે થે. ઇન લોગોં કા ગિદ્ધ કી તરહ મંડરાના દેખ કર પાર્વતી કા હૃદય દુખ જાતા થા; પર ક્યા કરે, જો કુછ લાચાર સુનના પડતા થા સુન લેતી થી.

કોઈ પાર્વતી કે ઉજ્જ્વલ ભવિષ્ય કા ચિત્ર ઉસકે સામને ખિંચ જાતા, કોઇ ઉસે પટરાની બના જાતા, કોઇ ઉસકે ભાઇ કો સાહબ બહાદૂર બના જાતા. પાર્વતી જબ ઉનકી બાતોં સે ખીઝ ઉઠતી, તો બડે દીન ભાવ સે કહતી—"ભાઇ! ક્યોં મુઝ ગરીબ કે પીછે ઇસ બુરી તરહ પડે હો? ક્યા તુમ્હેં ઔર કોઇ કામ દુનિયા મેં નહી હૈ?" પર ઉનકે ઉપર ઇસકા કોઇ ભી અસર ન હોતા.

પાર્વતી ને એક દિન મંગલ સે પૂછા—મંગલ ચાચા, ગદાધર બાબૂ કૈસે આદમી હૈં?

મંગલ ને બડી વેદના કે સાથ કહા—બેટી! ગદાધર કી ક્યા પૂછતી હો? ઇસ ગાંવ મેં રહ કર કિસકી બહૂબેટી કી ઇજ્જત બચી હૈ! જિસ પર એક બાર ગદાધર કી ગિદ્ધ-નજર પડી,

વહ ક્યા ફિર ભાગ સકતી હૈ? બાલિકાયેં ગાંવ છોડ કર ભાગ ગઈ. દુનિયાં કે બાગ કો જેલ ભેજના દિયા. કંચનસિંહ કી બેચારી લડકી માધુરી ઇસ ચાંડાલ કે મારે કુએ મેં કૂદ મરી. ઐસે કિતને કિસ્સે હૈં. ઇસ પાપી સે ભગવાન રક્ષા કરે.

પાર્વતી સુન કર કાંપ ઉઠી. એક બાર ઉસકે જી મેં આયા કિ મંગલ સે સારા હાલ કહ દે; પર ફિર ઉસને ઉસ બેચારે કો ચિન્તા મેં ડાલના અચ્છા નહીં સમઝા, ઇસસે ચૂપ હો રહી.

ઇસકે દૂસરે હી દિન રમની દાઇ બહુતસા સામાન લે કર પાર્વતી કે પાસ આઈ. ઉસને ન જાને કિતની તરહ કી બાતેં કીં. પાર્વતી કો અનેક લોભ દિખાયા. ગદાધર કી બડાઈ કરતે-કરતે વહ ગદ્‌ગદ હો ગઇ. ગદાધર કો કિતના ધન હૈ, કિતની દાસ-દાસિયેં હૈં, સોને-જડાઉ કે ગહનોં કી કિતની સન્દૂકેં હૈં; ઇનકા પૂરા-પૂરા બ્યોરા દે ડાલા. પાર્વતી કે રૂપ કી પ્રશંસા કી, યૌવનાવસ્થા કે અનમોલ સુખોં કા બડા હી લુભાવના ચિત્ર અંકિત કિયા. અપને જીવન કા હવાલા દિયે બિના ભી ઉસસે રહા ન ગયા. પર ફલ યહ હુઆ કિ પાર્વતી ને ગદાધર કે બહુ-મૂલ્ય ઉપહાર કો લૌટા દિયા. રમની દાઇ બીડા ઉઠા કર આઇ થી, પર નિરાશ હો કર વાપસ ગઈ. ઉસને મન મેં કહા—કૈસી પથ્થર કી બની ઔરત હૈ. કિતના આગાપીછા સુઝાયા, પર જરા નહીં પસીજી.

એક દિન મુન્નૂ સ્કૂલ સે લૌટતે સમય બહુત હી પ્રસન્ન થા. પાર્વતી યહ દેખ ખુશી સે ફૂલ ઉઠી; પર ઉસકી પ્રસન્નતા બહુત દેર તક ન રહી. ઉસને પૂછા—ક્યોં મુન્નૂ! ક્યા બાત હૈ? આજ તૂ ઇતના પ્રસન્ન ક્યોં હૈ?

મુન્નૂ ખુશી કે મારે ઉલટી સીધી બહુતસી બાતેં બક ગયા. ઉનકા સારાંશ યહ થા કિ ગદાધર બાબૂ સડક પર સે બુલા કર ઉસે અપને ઘર લે ગએ ઔર બડી ખાતિર કી. ઉસે મિઠાઈ ખિલાયા, પાન ખિલાયા, બઢિયા બઢિયા ઇતર સુંઘાયા. મુન્નૂ ઝટ અપની જેબ સે એક પેન્સિલ નિકાલ, પાર્વતી કી નાક કે પાસ લે જા કર બડે ગર્વ સે બોલાઃ "દેખો દીદી! જમીંદાર બાબૂ ને યહ પેન્સિલ દી હૈ. ઇસમેં એક તરફ લાલ ઔર દૂસરી તરફ નીલા હૈ. ઔર ઉન્હોંને કહા હૈ કિ તુમ્હેં જિસ કિતાબ કા કામ હો, હમસે માંગ લેના. ઉનકે પાસ બહુત કિતાબેં હૈં દીદી, આલમારી કી આલમારી ભરી પડી હૈં."

પાર્વતી સબ સમઝ ગઇ, ઉસકા ભાવ ગંભીર હો ગયા. ઉસકી ગંભીરતા સે મુન્નૂ કો બડી નિરાશા હુઇ. પાર્વતી ને મુન્નૂ સે કહાઃ "ભૈયા મુન્નૂ! તૂ તો બડા અચ્છા લડકા હૈ, મૈં જો કહૂંગી વહ કરેગા?"

"હાં, કહૂંગા ક્યોં નહીં?"

"તો યહ પેન્સિલ તૂ અભી જમીંદાર બાબૂ કો દે આ. મૈં તુઝે ઇસસે ભી અચ્છી પેન્સિલ મંગવા દૂંગી."

મુન્નૂ કા ચેહરા ઉતર ગયા. ઉસને ઉદાસી કી હંસી હંસ કર કહાઃ "યહ મૈં ચુરા કર નહીં લાયા હૂં દીદી, ઉન્હોંને ખુદ અપને હાથ સે મુઝે દિયા હૈ."

"નહીં, મૈં યહ નહીં કહતી કિ તૂ ચુરા કર લાયા હૈ; પર દૂસરે કી ચીજ લેને સે દીદી કા સર ઝુકતા હૈ."

મુન્નૂ ને ઘબરા કર કહાઃ "તો મૈં અભી લૌટા આતા હૂં."

પાર્વતી ને પ્રસન્ન હો કર કહા "હાં ભૈયા! જા લૌટા આ ઔર કહના કિ કિતાબેં મુઝે દીદી મંગા દેગી."

મુન્નૂ 'અચ્છા' કહ કર દૌડ ગયા ઔર પેન્સિલ ગદાધર કો વાપસ કર આયા.

(૩)

જબ પ્રલોભન સે કામ ન ચલા, તો ગદાધર ને અપને તરકસ સે દૂસરા બાણ નિકાલા. અબ ઉસકે દૂત નિત્ય આ કર પાર્વતી કો ડરાને ધમકાને લગે. વે પાર્વતી કે દિલ પર યહ જમાને કી ચેષ્ટા કરને લગે, કિ જમીંદાર કી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ ગાંવ મેં રહના અસંભવ હૈ. જબ પાર્વતી અંગ્રેજી સરકાર કી દુહાઇ દેતી તો વે ઐસે બીસોં કિસ્સે સુના જાતે, જિનમેં કોતવાલ ને ગદાધર સે ઘૂસ લે કર સચ્ચે મામલે કો ઝૂઠા બના દિયા. જબ પાર્વતી સમાજ કા ભય દિખાતી તો વે જોર સે હંસ પડતે. ક્યોંકિ ગાંવ કે પંડિત–પુરોહિત સબકે સબ જમીંદાર કે દાસ હૈં. ઔર ધર્મ? ભલા ગદાધર કે બરાબર દાન–ઉપદાન, પૂજા–પાઠ ઔર બ્રાહ્મણોં કી સેવા કરનેવાલા દૂસરા કૌન હૈ? મતલબ યહ કિ પાર્વતી યદિ ગદાધર કી બાત માનને કો તૈયાર ન હો તો ઉસે ગદાધર કે સાથ–સાથ ન્યાય, ધર્મ, સમાજ સબકા સામના કરના પડેગા.

પાર્વતી અપની વિષમ પરિસ્થિતિ કો અચ્છી તરહ સમઝતી થી. ઇસીસે કિસી દૂસરે કે સામને અપના દુખડા રોના ઉસને વ્યર્થ સમઝા. જબ કલેશ અસહ્ય હો જાતા થા, તો રાત કે સન્નાટે મેં અપની ટૂટી ચારપાઈ પર લેટ, વહ કલેજા ફાડ કર રો લેતી થી. ઉસ સમય ઉસે જાન પડતા થા જૈસે ઉસકી માઁ ઉસે ધીરજ બંધા રહી હૈ—ઉસકે આંસૂ પોંછ રહી હૈ. ઇસસે ઉસે બડી શાન્તિ મિલતી થી.

આક્રમણ પર આક્રમણ હુએ, પર પાર્વતી અચલ રહી. ગદાધર કે સારે ઉપાય નિષ્ફલ હુએ. પ્રેમ, પ્રલોભન, ભય—કોઈ ભી પાર્વતી કો ડગા ન સકા. વિરોધ ઔર વિલંબ ને ગદાધર

કી વાસના કો ઔર ભી તીવ્ર કર દિયા. જિસકી પ્રબલ વાસના કા શિકાર બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય સે લે કર ચાંડાલ તક કિતને હી પરિવાર કી યુવતિયાં બન ચુકી હૈં, ભલા ઉસકે લક્ષ્ય સે પાર્વતી બચ નિકલેગી? જો ગાંવભર કી યુવતિયોં કે સતીત્વ પર અપના એકમાત્ર અધિકાર સમઝતા હૈ, ભલા ઉસકે વિરુદ્ધ પાર્વતી ક્રાંતિ કી આવાજ ઉઠાવેગી? યૌવનપુષ્પ કી પ્રથમ કલિ તો સદા સે ગદાધર દેવતા પર ચઢતી આ રહી હૈ. પાર્વતી ક્યા ઇસ પ્રતિષ્ઠિત નિયમ કો ભંગ કર દેગી? લંબી લંબી પાગવાલે, તિલકચંદનવાલે, બડી બડી મૂછોંવાલે જિસકે આગે કુત્તોં કી તરહ લોટતે હૈં, દરિદ્ર પાર્વતી ક્યા ઉસકે સામને અભિમાન સે ખડી રહેગી? ગદાધર કે લિયે યહ અસહ્ય હો ઉઠા. ઉસને બડે હી નિર્દય માર્ગ કા અવલંબન કિયા.

અંધેરી રાત થી. ભાદોં કા મહીના થા. મેઘ ઘિર આયે થે, જિસસે અંધેરા ઔર ભી ગહરા હો ગયા થા. પાર્વતી ઔર મુન્નૂ, દોનોં પાસ હી પાસ સો રહે થે. મુન્નૂ ચૈન કી નિંદ લે રહા થા, પર પાર્વતી કો નિંદ કહાં? વહ કભી અપને વિધવાપને કી બાત સોચતી, કભી માઁ કે આદેશ કી. માઁ કી યાદ આતે હી ઉસકા હૃદય ટૂકટૂક હો જાતા ઔર ભીતર હી ભીતર યહ આવાજ નિકલ પડતીઃ "માઁ, ક્યાં તૂ મેરે સંગ્રામ કો દેખ રહી હૈ? માઁ, ઐસે સમાજ મેં મુઝે તૂને ક્યોં છોડા? યદિ વિધવાપન કા ભાર સૌંપા થા, તો આત્મહત્યા કી આજ્ઞા દી હોતી. અબ મુન્નૂ કા ભાર સર પર લે કર મૈં આત્મહત્યા કૈસે કરૂં? યહ કૈસી કઠિન પરીક્ષા હૈ, માઁ?" ઉસકા વક્ષસ્થલ આંસુઓં સે ભીગ જાતા; પર ગદાધર કી સૂરત ધ્યાન મેં આતે હી ઉસકે રોમરોમ સે ઘૃણા ઔર વિરોધ કી ધ્વનિ નિકલને લગતી થી. ઉસકા સારા મોહ દૂર હો જાતા ઔર ઉસકા અભિમાન ફિર સૌગુના હો કર જાગ્રત હો ઉઠતા થા.

વહ ઇસી ઉધેડબુન મેં પડી થી કિ ઉસે કુછ ખટકા સુનાઇ દિયા. કાન લગા કર સુના, જૈસે કોઇ કિવાડ ખિસકા રહા હૈ. ફિર કઇ આદમિયોં કે પાંવોં કી આહટ માલૂમ હુઇ. ધીરે ધીરે ઉસે માલૂમ હુઆ કિ કોઈ ઉસકે કાંસે પીતલ કે બર્તન ચુરા રહા હૈ. મુન્નૂ કી નિંદ ટૂટ ગઇ. ઉસને પાર્વતી કે કાન મેં કહા, "દીદી! ચોર હૈ, ક્યા મૈં ચિલ્લાઊં?" પાર્તતીને ઉસકા મુંહ અપની હથેલી સે દબા દિયા. ચોર અપના કામ કર કે બેખટકે ચલે ગયે.

તડકે ઉઠ કર પાર્વતી ને દેખા કિ ઘર મેં કોઇ સામાન નહીં બચા. ઉસને મુન્નૂ સે કહા "દેખના, કિસીસે કહના મત કિ મેરે ઘર ચોરી હુઈ હૈ." ઇસકે બાદ વહ સીધે મંગલ કે ઘર

ગઈ ઔર સારા હાલ કહ સુનાયા. ઔર કહા "મંગલ ભાયા! પુલિસ મેં રપટ લિખવાને સે ક્યા લાભ! ઔર ભી કુછતા ઉઠાના પડેગા." મંગલ ભી સહમત હો ગયા ઔર અપને ઘર સે કુછ અનાજ ઔર ભોજન કા સામાન પાર્વતી કે ઘર પહુંચા ગયા.

શામ કો ગદાધર કા અંતરંગ મિત્ર કાલી, પાર્વતી કે પાસ આયા ઔર બોલા: "આપકે ઘર ચોરી હો ગઈ, યહ સુન કર બાબૂ સાહબ કો બડા દુઃખ હુઆ હૈ. ઉન્હોંને કહા હૈ કિ જહાં તક હો સકેગા, વે ચોરી કા પતા લગાવેંગે."

પાર્વતી ને કહા: 'મેરે ઘર ચોરી હુઈ, યહ બાબૂ સાહબ કો કૈસે માલૂમ હુઆ?'

"તો ક્યા યહ ઝૂઠી બાત હૈ?"

"ઝૂઠ હો યા સચ, બાબૂ સાહબ સે કહ દેના કિ જિસકા ધન થા, વહ લે ગયા. જો મેરા હૈ વહ મેરે પાસ હૈ. વે વ્યર્થ ચિંતા ન કરેં."—ઇતના કહ કર પાર્વતી ઘર કે ભીતર ચલી ગઈ.

(૪)

અબ પાર્વતી કા દિન બીતના કઠિન હો ગયા. ગાંઠ મેં પૈસે નહીં. ગદાધર કી દયા સે ખેત કા નાજ ખેત મેં હી લૂટ જાતા હૈ. ગરીબ મંગલ કી બિસાત હી ક્યા, કિ મદદ કર સકે! મુન્નૂ અબ તેરહ-ચૌદહ કા હુઆ. ચાહે તો કુછ કમા સકતા હૈ, પર પાર્વતી ઉસકે પઢને મેં બાધા ડાલના નહીં ચાહતી.

વહાં સે ચાર-પાંચ કોસ દૂર એક ગાંવ મેં મિડિલ સ્કૂલ હૈ. પાર્વતી ને મુન્નૂ કો ઉસી ગાંવ મેં ભેજ દિયા. વહ સ્વયં ઘર પર રહ કર ધાન કૂટને ઔર આટા પીસને કા કામ કરને લગી. વહ દિનભર કામ કરતી, શામ કો કુછ રૂખા-સૂખા ખા લેતી ઔર રાતભર અપને બુરે દિન કી બાતેં સોચા કરતી. મહીનેભર મેં વહ જો કુછ બચા સકતી, અપને ભાઈ કો દે આતી થી. મુન્નૂ જબ પાર્વતી કી ફટી સાડી દેખતા તો કહતા—"તુમ્હારી સાડી તો ફટ ગઈ દીદી! મેરી ધોતી ક્યોં નહીં લે લેતી?" પાર્વતી ઉસકી બાત હંસી મેં ટાલ દેતી ઔર કહતી—"ભૈયા, તુમ્હેં સ્કૂલ જાના પડતા હૈ. દસ ભલે આદમિયોં મેં બૈઠના પડતા હૈ. ઘર મેં મુઝે દેખને કૌન આવેગા?"

ગદાધર કે પ્રભાવ સે પાર્વતી કા કૂટને-પીસને કા ધંધા ભી બંદ હોને લગા. ગાંવભર મેં બસ એક હી વ્યક્તિ—ગોપીકાંત પાંડે—ઐસે થે, જિન પર ગદાધર કી નહીં ચલી. મંગલ ઉનકે ઘર સે ધાન, ગેહૂં, ચના લા કર પાર્વતી કે ઘર પહુંચા જાતા ઔર કૂટ-પિસ જાને પર ઉન્હેં દે આતા થા.

ઇસ પ્રકાર જ્યોં-ત્યોં કર કે પાર્વતી અપના જીવન બિતા રહી

થી, કિ એક નયા વજ્રપાત હુઆ. એક દિન રામૂ કહાર ને આ કર સૂચના દી કિ પાર્વતી કી જમીન બાકી લગાન મેં નીલામ હો ગઇ ઔર ગદાધર કે આદમિયોં ને ખેત મેં લગે હુવે હરે ધાન કાટ ગિરાયે! મંગલ બહુત રોયા–પીટા, પર ઉન લોગોં ને એક ન સુની. યહ સમાચાર સુન કર પાર્વતી કે મુંહ સે એક શબ્દ ભી ન નિકલા, પર આંખોં સે આંસુઓં કી ધારા બહ ચલી.

વહ ઈસી દશા મેં બૈઠી અપની માતા કી શાંતિમયી મૂર્તિ કા ધ્યાન કર રહી થી, કિ મંગલ રોતા–પીટતા ઉસકે સામને આયા. પાર્વતી ને મંગલ કા હાથ પકડા, ઉસકે આંસૂ પોંછે ઔર ધીરજ બંધાતે હુવે કહા—"મંગલ ચાચા! તુમ ઈસ અદની સી બાત કે લિયે ઇતને અધીર ક્યોં હોતે હો? મુન્નૂ ઔર તુમ્હારી જીંદગી ચાહિયે. ઐસી કિતની જમીન હો જાયંગી."

મંગલ ને કુછ શાંત હો કર કહા—"બેટી, તુમ વિશ્વાસ નહીં કરોગી; પર મૈં સાલ–સાલ લગાન ચુકાયે જાતા થા. ગદાધર બાબૂ કિસીકો રસીદ તો દેતે હી નહીં. મૈં ક્યા જાનતા થા, કિ વે ઇતને બડે આદમી હો કર ઐસા વિશ્વાસઘાત કરેંગે?"

"મૈં સબ સમઝતી હૂં, ચાચા! તુમ વ્યર્થ શોક મત કરો. તુમ પર મેરા અવિશ્વાસ હોગા તો ભગવાન કે સામને મૈં કૌનસા મુંહ લે કર જાઉંગી? જો ભાગ્ય મેં લિખા થા, સો હો ગયા. અબ આગે કી ચિંતા કરો."

મંગલ યહ કહ કર ચુપ હો ગયા—હા! ન જાને મેરે કિસ પાપ સે બેચારી બ્રાહ્મણી કે બાપ–દાદે કી ભી રાસ ચલી ગઇ.

સહાનુભૂતિ તો હૃદય કી વસ્તુ હૈ; પર મુંહ સે સલાહ દેને–વાલોં કી કમી નહીં થી. કિસીને કહા—"ગદાધર બાબૂ કે પાસ જા કર આરજૂ–મિન્નત કરો." કિસીને કહા—"જમીંદાર કી નજર પર ચઢના અચ્છા નહીં હોતા. ઉસે ખુશ કર કે અપના કામ નિકાલ લેના ચાહિયે." રમની દાઈ બડી સમવેદના કે સાથ બોલી—"દેખો પાર્વતિ! ક્યોં અપને હી હાથોં અપના સત્યાનાશ કર રહી હો? જરા હંસ કર દો બાતેં કરને સે હી ગદાધર બાબૂ પ્રસન્ન હો જાયંગે. વે તો પ્રેમ કે ભૂખે હૈં. નાહક રાર બઢાને સે ક્યા લાભ? ફિર અવસર પડને પર તો લોગ ગદહે કો ભી બાપ બનાતે હૈં. ભીતર સે ન સહી, ઉપર સે હી પ્રેમ કા ભાવ દર્શાને મેં તુમ્હારા ક્યા બિગડતા હૈ?" પર યહ કિસે માલૂમ થા કિ પાર્વતી કી દુનિયા કિતની ઉંચી હૈ. વહ સબકી બાતેં ચુપચાપ સુન લેતી. કિનકિન બાતોં કા જવાબ દે? કિસકા–કિસકા મુંહ પકડે?

બેચારા મંગલ ઇન રહસ્યોં કો ક્યા જાને? ગદાધર કે પાસ જા કર ઉસને ઉસકે પાંવ પકડે, ગિડગિડાયા, બહુત હી રોયા–ધોયા;

પર અંત મેં બડી હી બુરી દશા મેં ગદાધર કી કચહરી સે લૌટા. જિસ સમય વહ પાર્વતી કે સામને આયા, ઉસ સમય ઉસકા મુંહ ગુસ્સે સે લાલ હો રહા થા, આંખોં મેં આંસૂ છલછલા આયે થે, હોઠ ફડક રહે થે, સારા શરીર કાંપ રહા થા. ઉસને આતે હી બકના શુરુ કિયા—"ઐસે નીચ આદમી કા મુંહ દેખના ભી પાપ હૈ. મેં ગયા ઉસકે સામને દુખડા રોને ઔર ઉસને ઐસી બાત કહી કિ મેરી દેહ મેં આગ લગ ગઇ. અફસોસ કિ ઉસ સમય મેરી લઠિયા નહીં થી, નહીં તો ઇસ બુઢાપે મેં ભી ઉસકો રસ કા મજા ચખા દેતા. ઓહ! મેરે સામને ઐસી બાત બોલ કર બચ ગયા!! બ્રાહ્મણી વિધવા કે બારે મેં વહ ઐસી બાત બોલ ગયા ઔર ઉસ પાપી કી જીભ ન ગલ ગઈ!"

પાર્વતી ને બડે હી શાન્ત ભાવ સે કહા—મૈં જાનતી હૂં મંગલ ચાચા, કિ ગદાધર કિસ રાહ પર જા રહા હૈ. પર તુમ નાહક ગુસ્સા કર કે ક્યોં ફસાદ મોલ લેતે હો!

"તુમ નિશ્ચિંત રહો, બેટી! બસ બુઢ્ઢે મંગલ કે રહતે તુમ્હારા કોઇ બાલ ભી બાંકા નહીં કર સકતા. અભી મૈં પંડિત ગોપીકાંત કે યહાં જાતા હૂં ઔર ઉનસે સારા હાલ કહતા હૂં. વહ ભી એક હી મર્દ હૈ. બચ્ચા કો પૂરા પાઠ પઢા કર છોડેગા.

પાર્વતી ને ઘબરા કર કહા—ચાચા, મુઝ પર જો બીતેગી ઝેલ લૂંગી. તુમ ક્યોં બૈઠે-બૈઠાયે રાર મોલ લેતે હો? તુમ ખુદ ભી વિપદ મેં પડોગે ઔર પંડિતજી કો ભી ફંસાઓગે. મુઝ પર દયા કરો, ચાચા! મૈં નહીં ચાહતી કિ મેરે લિયે તુમ લોગ આગ મેં કૂદો.

પર અભી મંગલ કો કૌન રોક સકતા થા? ઉસકા શરીર જલ રહા થા. હૃદય મેં આંધી ચલ રહી થી. વહ પલભર મેં બિજલી કી તરહ વહાં સે ગાયબ હો ગયા.

(૫)

કાર્તિક કા મહીના થા. થોડી-થોડી સર્દી પડ રહી થી. તડકે ઉઠ કર પાર્વતી ને હાથ મેં ડલિયા લી ઔર ઠાકુરબારી કે ગૌશાલે મેં તાજા ગોબર ઉઠાને ચલી. ઉસકી દીન દશા દેખ કૌન કહ સકતા થા, કિ યહ વહી પાર્વતી હૈ? શરીર દુબલા હો ગયા થા. કપડે ચિથડે-ચિથડે હો ગયે થે. કોમલ પાવોં મેં બિવાઈ ફટ ગઇ થી. બાલોં મેં મહીનોં સે તેલ નહીં પડને સે લટેં બંધ ગઇ થીં. ફિર ભી વહ દીપશિખા કી તરહ એક રૂપ સે જલ રહી થી.

વહ ગોબર ઉઠાને ઝુકી હી થી, કિ પીછે સે આવાજ આઈ—"પાર્વતી." ઉસને ચૌંક કર પીછે દેખા, ગદાધર ખડા થા. પાર્વતી કા સારા શરીર કાંપ ગયા. છાતી ધકૂધકૂ કરને લગી. ઉસને મુંહ ફેર લિયા. ગદાધર ને ફિર કહા—પાર્વતી ઇસ તરહ નારાજ ક્યોં હોતી હો?

પાર્વતી ઝોંક સે પીછે મુડી ઔર ઝુંઝલા કર બોલી—તુમ ક્યોં મેરે પીછે પડે હો? મૈંને તુમ્હારા ક્યા બિગાડા હૈ?

ઇતના કહતે કહતે પાર્વતી કા ગલા ભર આયા. ગદાધર બોલા—તુમને તો મેરા બહુત કુછ બિગાડા હૈ પાર્વતી. મેરા રાજ-પાટ, મેરી જાન, સબ કુછ તુમ પર નિછાવર હૈ.

"મુઝસે ઐસી બાતેં કરનેમેં તુમ્હેં તનિક ભી લજ્જા નહીં આતી?"

"જહાં જાન કે લાલે પડે હૈં, વહાં લજ્જા સે કૈસે કામ ચલેગા પાર્વતી?"

"તુમ કાયર હો, જો એક દીન અબલા પર ઇસ તરહ અત્યાચાર કર રહે હો."

"મૈં અબલા પર અત્યાચાર કર રહા હૂં? મૈં તો અબલા કો સિર–આંખોં પર બૈઠાના ચાહતા હૂં, અપની પટરાની બનાના ચાહતા હૂં."

પાર્વતી ને ચિલ્લા કર કહા—મૈં થૂકતી હૂં તેરી ધન-દૌલત પર, ઔર તેરી સૂરત પર!

ઇતના કહ કર પાર્વતી વહાં સે ચલી. ઉસે જાતે દેખ ગદાધર ને અટ્ટહાસ કર કે કહા—આજ તુમ મેરે ફંદે સે નહીં બચ સકતીં. ઔર આગે બઢ કર પાર્વતી કા હાથ થામ લિયા. પાર્વતી ચીખ ઉઠી. ઉસકી આંખોં કે સમાને અંધેરા છા ગયા. રોમ–રોમ સે જૈસે બિજલી કી લપટ નિકલને લગી. વહ હાથ છુડાને કી પ્રાણ-પન સે ચેષ્ટા કરને લગી.

ગદાધર દૂસરે હાથ સે પાર્વતી કી કમર પકડના હી ચાહતા થા, કિ કિસી ને જોર સે આવાજ દી—ખબરદાર જો હાથ આગે બઢાયા!

ઉસને પીછે ઘૂમ કર દેખા, ગોપીકાન્ત પાંડે ખડે હૈં. ગદાધર કો જૈસે કાઠ માર ગયા. વહ અલગ જા ખડા હુઆ.

ગોપીકાન્ત ગુસ્સે સે તિલમિલા ઉઠે ઔર ઉસકી ઓર દેખ કર બોલે—તુઝે શર્મ નહીં આતી કિ એક અનાથ વિધવા પર અત્યાચાર કરના ચાહતા હૈ? નીચ! પાજી!! દુનિયા કો ધર્મ કા ઢોંગ દિખાતા ફિરતા હૈ!

કુછ દેર તક સન્નાટા રહા. ફિર ગદાધર ને બહુત સાહસ કર કે કહા—ઇસમેં હાથ ડાલને કા તુમ્હેં ક્યા અધિકાર હૈ?

"નીચ! પાપી! તૂ મેરા અધિકાર પૂછતા હૈ? ક્યા તુઝમેં નામ કી ભી આદમીયત નહીં રહી? ખેર, તુઝે અધિકાર સમઝાને કા મુઝે સમય નહીં. ઔર ન મુઝે આશા હૈ કિ તુઝ-સા પાખંડી મનુષ્ય કા અધિકાર સમઝ સકતા હૈ."

ગદાધર કે મુંહ સે એક શબ્દ ભી નહીં નિકલા. ગોપીકાન્ત

મૈં પાર્વતી સે કહા—[illegible] ઘર [illegible] [illegible]. મૈં તુમ્હેં ઘર પહુંચા દૂં.

ગોપીકાન્ત ને [illegible] પાર્વતી [illegible] ઉસ [illegible] કી મૂર્તિ કો [illegible] કર દિયા.

(૬)

ઇસ ઘટના કે દૂસરે હી દિન સે ગોપીકાન્ત [illegible] કિસીં કા પ્રચાર હોને લગા. ગદાધર કા તો કોઈ નામ ભી નહીં લેતા. સભી કી જબાન પર પાર્વતી ઔર ગોપીકાન્ત કે પ્રેમ-પ્રેમ કી બાત થી. બૂઢા-બૂઢ, સ્ત્રી-પુરુષ સબ કે સબ [illegible] મેં ભી [illegible] કે સાથ કહતે—કહીં ઐસા ભી સુના હૈ! જવાન વિધવા કા ઐસા કરમ! મુંહ કાલા હોને કો થી. [illegible] આગમી તો અપની આંખ દેખી કહતે ઔર બાકી સુની-સુનાઈ, પર પાર્વતી કે કુકર્મ કી કહાની પર અવિશ્વાસ કોઈ નહીં કરતા.

યહ બાત પાર્વતી કે કાનોં તક ભી પહુંચ ગઈ. ઉસે અપની ચિંતા તો લેશમાત્ર ભી નહીં થી; પર ગોપીકાન્ત કે લિયે ઉસે દુઃખ થા અવશ્ય. વહ સોચતી થી—મૈં કિતની અભાગિની હૂં. જિસ પર મેરી છાયા પડતી હૈ, વહી વિપદ મેં ફંસ જાતા હૈ. મંગલ બેચારા મેરે હી પીછે પરિપાલિત હો ગયા, અબ ગોપીકાન્ત કી બારી હૈ.

ગોપીકાન્ત ને જબ સારા હાલ સુના તો ક્રોધ, ઘૃણા, ક્ષોભ, કરુણા આદિ કિતને હી ભાવ એકસાથ ઉઠ કર ઉનકે હૃદય કો મથને લગે. ગોપીકાન્ત એક શિક્ષિત યુવક થે. ઉનકે દિમાગ મેં સમાજ-સુધાર કે કિતને હી વિચાર નિત્ય ચક્કર લગાયા કરતે થે. ગ્રામ્ય જીવન કો સુખમય બનાને કે કિતને હી ઉપાય વે નિત્ય સોચા કરતે થે. ઉનકી આત્મા ઉચ્ચ થી, વિચાર પવિત્ર થે, પ્રવૃત્તિ પરોપકાર કી થી; પર ઇસ ભૂકંપ ને ઉનકી સારી ભાવનાઓં કો હિલા દિયા. વહ સમઝ ગયે, કિ યહ ચક્ર ઉન્હીં પર ચલાયા જા રહા હૈ. સંભવ હૈ, કિ ઉનકા અબ ગાંવ મેં રહના ભી કઠિન હો જાય; પર ગોપીકાન્ત ઐસી ધાતુ કે બને હુયે નહીં થે, જો આસાની સે ઝુક જાય. ઉન્હોંને નિશ્ચય કર લિયા, કિ ઇસ બવંડર કા સામના કરના હી પડેગા.

કર્તવ્યમાર્ગ નિશ્ચય કરના બડા હી કઠિન કામ હૈ. ગોપીકાન્ત ને કઈ રાતેં જાગ કર બિતાઈ, પર યહ ઠીક નહીં કર સકે કિ પાર્વતી કી સમસ્યા કિસ પ્રકાર હલ હો? રાક્ષસ ગદાધર સે ઉસકી રક્ષા કૈસે હો. અંત મેં ઇસી અનિશ્ચિત અવસ્થા મેં વે પાર્વતી કે ઘર ગયે. પાર્વતી ને બડે હી પ્રેમભાવ સે ઉન્હેં ભીતર લા કર બિઠાયા. ગોપીકાન્ત આસન પર બૈઠતે હી પાર્વતી સે બોલે—મુઝસે

ઇસ પ્રકાર મિલને મેં તુમ્હેં સમાજ કા ભય નહીં હોતા પાર્વતી?

પાર્વતી ને રૂખી હંસી હંસ કર કહા—યદિ આપ અબ ભી મુઝે પહચાન ન સકે પાંડેજી ? તો ઇસમેં મેરા હી દુર્ભાગ્ય હૈ.

"તુમ્હેં પહચાન સકા હૂં પાર્વતી! ઇસીસે આજ એક બડે કઠિન પ્રશ્ન પર તુમ્હારા વિચાર જાનને તુમ્હારે પાસ આયા હૂં. મેરી બાત સ્વીકાર નહીં હોને પર, ક્યા મુઝે ક્ષમા કર સકોગી?"

"આપ ક્ષમા કી પૂછતે હૈં? આપકે ઉપકાર કા બદલા ક્યા મૈં સૌ જન્મોં મેં ભી ચુકા સકતી હૂં?"

"તુમને સારા હાલ તો સુના હી હોગા. ઇસ આગ કો શાંત કરને કા કોઈ ઉપાય તુમને સોચા હૈ?"

"હાં, સોચા હૈ. મેરી આહુતિ પા કર યહ આગ શાંત હો જાયગી."

"યહ મૈં નહીં ચાહતા."

"તો ફિર આપ હી કોઇ ઉપાય ઢૂંઢ નિકાલિયે."

"તુમ કયા મુઝે ગ્રહણ કર સકોગી?"

થોડી દેર તક સન્નાટા છાયા રહા. પાર્વતી કી દોનોં આંખોં સે આંસુઓં કી ધારા બહને લગી. ગોપીકાન્ત ને ફિર કહા—"મૈં જાનતા હૂં પાર્વતી, કિ મૈં તુમ્હારી જૈસી સતી કે યોગ્ય નહીં. ફિર ભી કયા મુઝસે વિવાહ કર સકોગી?"

પાર્વતી ચુપ રહી!

"વિધવા-વિવાહ કે વિચાર કો શાયદ તુમ પસંદ નહીં કરતી; પર યહ વિશ્વાસ માનો, કિ ઇસમેં કોઇ પાપ નહીં હૈ."

"મૈં જાનતી હૂં કિ ઇસમેં કોઇ પાપ નહીં હૈ. મૂર્ખ હોને પર ભી દુનિયા કી ઠોકરોં ને મુઝે પાપ ઔર પુણ્ય કા સચ્ચા રૂપ દિખા દિયા હૈ."

"તો ફિર મેરી બાત સ્વીકાર હૈ?"

"ઇસ જીવન મેં નહીં."

"કારણ?"

"માઁ કા આદેશ?"

"તો ફિર તુમ્હારે લિયે ક્યા ઉપાય હોગા?"

"ભગવાન માલિક હૈ."

"મૈં તો કૉલેજ ખુલતે હી કાશી ચલા જાઉંગા, ફિર તુમ્હારી રક્ષા કૈસે હોગી?"

"ઉસકા ઉપાય મૈં કર લૂંગી, આપ ઉસકી ચિંતા ન કરેં."

ઐસે સમાજ મેં સતીત્વરક્ષા બડા કઠિન હૈ પાર્વતી!"

"હિન્દૂ વિધવા ઇસ અધમ સમાજ મેં રહ કર ભી અપને સતીત્વ કી રક્ષા કરના જાનતી હૈ."

[illegible]

પાર્વતી કે સાથ ઉસકા વ્યવહાર દિન-પર-દિન રૂખા હોને લગા. અબ વહ પાર્વતી કે પાસ અધિક નહીં બૈઠતા ઔર ન અધિક બાતેં કરતા. બાત બાત પર ખીઝ ઉઠતા ઔર પાર્વતી કો કભી-કભી ખરી-ખોટી ભી સુના દેતા થા. પાર્વતી સમઝતી થી, કિ લિખને પઢને મેં અધિક પરિશ્રમ પડને સે મુન્નૂ કા સ્વભાવ કુછ ગર્મ હો ગયા હૈ વહ કલ્પના ભી નહીં કર સકતી થી કિ મુન્નૂ કે ઉપર ભી ઇસ અપવાદ કા અસર હો સકતા હૈ.

ભીતર ભીતર મુન્નૂ કે હૃદય મેં ધીરે ધીરે ધધકતા હો રહા થા, વહ એક મામૂલી સી ઠોકર ખા કર ફૂટ પડા. એક દિન પાર્વતી ને બડે પ્યાર સે પૂછા—બેટા મુન્નૂ, અબ તુમ્હારે મિડિલ પાસ કરને

મેં કિતને દિન હૈં ?

મુન્નૂ ને બડી રૂખાઈ સે જવાબ દિયા—એક વર્ષ.

" ઓહ ! એક વર્ષ ! મૈં સોચતી થી કિ તુમ જલ્દી પાસ કર જાતે તો તુમ્હેં પાંડેજી કે પાસ ભેજ કર મૈં નિશ્ચિંત હો જાતી."

મુન્નૂ કી ભૌંહોં પર બલ પડ ગયા. વહ બોલા—કૌન પાણ્ડેજી?

" વહી પાણ્ડે ગોપીકાન્ત. "

મુન્નૂ એકાએક ચિલ્લા ઉઠા—ઉસકા નામ મેરે સામને મત લો.

પાર્વતી ઉસકી ચિલ્લાહટ સે ઘબરા ગઈ. વહ ધીમી આવાજ મેં બોલી—ક્યોં ? ઇસમેં દોષ હી ક્યા હૈ ?

"દોષ તુમ મુઝ હી સે પૂછતી હો ? કુલ મેં કલંક લગા કર ભી તુમ્હેં દોષ નહીં દીખતા ?"

પાર્વતી કે દેહ સે જૈસે પ્રાણ નિકલ ગયે. વહ સિર પટક કર જમીન પર બૈઠ ગઈ. કુછ સંભલ કર ઉસને કહા—મુન્નૂ ! ક્યા તુમ ઇસિ પર વિશ્વાસ કરતે હો ?

" સારી દુનિયા એક મુંહ સે જિસ બાત કો કહ રહી હૈ, ઉસ પર વિશ્વાસ ન કરૂં ?"

પાર્વતી કા ગલા ભર આયા. ઉસને ભર્રાઇ હુઇ આવાજ મેં કહા—મુન્નૂ, ક્યા તુમ મેરી બાત સુનોગે ?

"મૈં અબ કુછ નહીં સુનના ચાહતા. મૈં નહીં ચાહતા કિ ગુસ્સે મેં આ કર કુછ કર બૈઠું."

ઇતના કહ, મુન્નૂ બાહર જાને લગા. પાર્વતી ને બડે હી દર્દ સ્વર સે પુકારા—મુન્નૂ ! ક્યા મેરી બાત નહીં સુનોગે ? પર મુન્નૂ નહીં લૌટા.

"અચ્છા, તો જાઓ !" કહ કર પાર્વતી વહાં સે ઉઠ ગઇ.

શામ કો મુન્નૂ ઘર લૌટા. વહ ચોર કી તરહ ઘર મેં ઘુસા. ઉસે ભય થા કિ કહીં પાર્વતી પર નજર ન પડ જાય; પર પાર્વતી કહીં નહીં દીખ પડી. જિસ પાર્વતી કો ક્ષણભર પહલે વહ દેખના નહીં ચાહતા થા, ઉસીકે લિયે ઉસકા ચિત્ત અબ બેચૈન હોને લગા. ઉસકી આંખેં બડી બેકલી કે સાથ પાર્વતી કો ઢૂંઢને લગીં. ઉસને દેખા કિ એક ચટાઈ પર પાર્વતી પડી હુઇ હૈ. વહ ઉલટે પાંવ લૌટ પડા. પર જી ન માના, વહ ફિર પાર્વતી કે નિકટ ગયા. દેખા, ચેહરા કાલા હો ગયા હૈ. ગાલોં પર આંસૂ કે દાગ પડે હુયે હૈં. મુન્નૂ કા કલેજા ધડકને લગા. ઉસને ઝુક કર પાર્વતી કા બદન છુઆ તો બિલકુલ ઠંડા પાયા. નાડી દેખી એકદમ—શાન્ત. કલેજે પર હાથ રક્ખા—ધડકન બંદ. પાસ હી એક ખુલી હુઇ પુડિયા પડી થી. દેખતે હી મુન્નૂ કે હોશ ઉડ ગયે. મુંહ સે એક ચીખ નિકલ પડી. વહ અકસ્માત [illegible] કે

ખડી હો ગયી. મંગલ ને આ કર જબ પાર્વતી કી દશા દેખી તો પછાડ ખા કર ગિર ગયા. રોતે-રોતે ઉસને મુન્નૂ સે મહાદેવ કા પાશવિક અત્યાચાર ઔર ગોપીકાન્ત કી ઉદારતા કા સારા હાલ કહ સુનાયા.

મુન્નૂ મંગલ કી બાતેં સુન કર વ્યાકુલ હો ઉઠા. મંગલ કે ગલે સે લિપટ કર રોતે-રોતે ઉસને કહા—મંગલ ચાચા! તુમ લોગોં ને ક્યોં મુઝે ધોખે મેં રખા? દીદી ને મુઝ સે સચ્ચા સચ્ચા હાલ ક્યોં ન બતાયા, ચાચા! હાય! આજ મૈં અપની દીદી કા હત્યારા હો ગયા, ચાચા!

મંગલ ને મુન્નૂ કો સાંત્વના દેતે હુએ કહા—ચુપ રહો, મુન્નૂ! તુમ્હારી દીદી સ્વર્ગ કી દેવી થી. ઇસ કાલી દુનિયા મેં ઉસકે યોગ્ય સ્થાન નહીં હૈ.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ ના "ચાંદ"માંથી)

૮૭—ઉપનિષદ્નો એક પ્રસંગ

(વ્યાખ્યાતાઃ—શ્રીયુત મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે-સુરત.)

સૃષ્ટિના સનાતન સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનારી નિર્મલ આર્ય દૃષ્ટિ, તેમજ બુદ્ધિ અને નીતિના પરમ ઉત્કર્ષને પામેલી પ્રાચીન સભ્યતાની સચોટ છાપ જેના પર પડેલી છે એવા ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં ભવ્ય, ગંભીર, રમણીય અને આકર્ષક પ્રસંગો અનેક છે, અને એ વિશાળ સાહિત્યમાંથી એક નાનકડા વ્યાખ્યાનપૂરતા પ્રસંગ શોધી કાઢવાનું કામ હોઆનું છે. વળી હાલના સમય અને સ્થિતિને સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખીને હું તમારા ધૈર્યની કસોટી કરવા માગતો નથી. ઉપનિષદોના વિશાળ રત્નાકરમાંથી એકજ રત્ન હું આજે આપની આગળ ધરીશ.

છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક એ બે ઉપનિષદો મોટાં છે. માત્ર કદને લીધેજ નહિ, પણ તેની પ્રાચીનતા તેમજ તેના અંતરતત્ત્વને લીધે તે જનહૃદયને આકર્ષી રહ્યાં છે અને વિશેષ મહત્તાવાળાં ગણાયાં છે. એ બન્ને ઉપનિષદોમા મારે કહેવા જેવા અને આપણે જાણવા જેવા અદ્ભુત પ્રસંગો અનેક છે, પણ વિશેષ લોભ ન રાખતા એમાંના છાન્દોગ્યમાંથી એકજ પ્રસંગ લઈને હું આજે સંતોષ માનીશ.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયના સાતમા ખંડમાં ઇન્દ્ર અને વિરોચનની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે. મનુષ્યના અંતરમાં તેવાજ બહારની સૃષ્ટિમાં ચાલી રહેલા દેવ અને અસુરના

સંગ્રામ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોના વાંચનારને પરિચિત
ઉપનિષદોમાંજ નહિ, પણ તેની પણ પહેલાંના બ્રાહ્મણોમાં પ
એ દેવાસુરના સંગ્રામ વિષે સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે
આપણે જોઇએ છીએ. એ દેવો અને અસુરો તે કોણ?–એ પ્ર
પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના આધુનિક વિદ્વાનોને માટે વિસ્તૃત ચર્ચા
વિષય થઇ પડયો છે. એ ચર્ચામાં હું આ સ્થળે નહિ ઉતર
કારણ કે આજના પ્રસંગને માટે એ જરૂરનું નથી. અત્રે
એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, દેવો અને અસુર બન્ને અત્યંત બળ
વાન હતા અને સત્તા મેળવવાને માટે બન્નેની વચ્ચે ભારે સ્પર્ધા
સતત ચાલ્યા કરતી. એક વખત એવું બન્યું કે પ્રજાપતિએ ની
પ્રમાણે વચનો ઉચ્ચાર્યાઃ—

"પાપથી તદ્દન નિર્લિપ્ત, ઘડપણ વિનાનો, મૃત્યુ વિનાનો
શોક વિનાનો, ભૂખ વિનાનો, તરસ વિનાનો, સત્યકામ અ
સત્યસંકલ્પ એવો જે આત્મા તેને શોધવો જોઇએ, તેને ઓળખવો
જોઇએ. જે એ આત્માને શોધે છે અને ઓળખે છે તે સઘળા
લોકને પ્રાપ્ત કરે છે, તેની સઘળી કામનાઓ સફળ થાય છે."

પ્રજાપતિનાં આ વચનની ખબર પડતાં દેવો અને અસુરો બન્ને એ તરફ આકર્ષાયા. સઘળા લોકની પ્રાપ્તિ થાય–જુદા જુદા લોક આપણા તાબામાં આવે–આપણી સત્તાનું ક્ષેત્ર વિશેષ ને વિશેષ મોટું થાય–અનેક મુલકો આ લોકના તેમજ ઇતર લોકના આપણા તાબામાં આવે–તેમના પર અનુગ્રહ કરવો કે દમનનીતિ વાપરવી, તેમને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવું કે ગુલામગીરીમાં રાખવા એ સઘળું આપણા હાથમાં અને તેની સાથે આપણી સઘળી કામનાઓ તૃપ્ત થાય, આપણે ધનમાં આળોટીએ, આપણે વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવીએ, અને મઝા માણીએ એવું ફળ જે જ્ઞાન વડે મળે તેની અભિલાષા કોને ન થાય? આથી દેવો અને અસુરો બન્ને એ જ્ઞાન તરફ ખેંચાયા. પરિણામે દેવોના અધિપતિ ઇંદ્ર અને અસુરોના અધિપતિ વિરોચન એ બન્ને સર્વ લોકની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની તૃપ્તિ આપનારા આ આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. બન્ને શિષ્યો એકજ ગુરુની પાસે જતા હતા, છતાં બન્નેના હૃદયમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યાનો ભાવ હતો. પરમ સત્તાની પ્રાપ્તિ કરાવનારો એ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ મને એકલાને મળે અને મારા જોડિયાને ન મળે એમ એ બન્નેના મનમાં હતું. એટલે બંને છૂટા છૂટાજ ગુરુની પાસે આવ્યા.

પિકેટિંગ કે બીજું કોઇ વિઘ્ન નડે એમ નહોતું એટલે બન્ને નિર્વિઘ્ને ગુરુના સમીપ આવી પહોંચ્યા. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, બંને સત્તાધીશ મહારાજાઓ હતા, અત્યંત વૈભવવાળા હતા, વિવિધ

પ્રકારનાં વાદનો તેમજ સિપાઈ વગેરેની રીતની તેમને ખોટ ન હતી; છતાં પગે ચાલતા તેઓ આવ્યા, હાથમાં સમિધ લઈને તેઓએ પોતાનો શિષ્યભાવ પ્રકટ કર્યો, અને નમ્રતાથી તેઓએ ગુરુચરણને સેવ્યા. રાજકુમારો કે નવાબજાદાઓ મોટરમાં બેસીને શિક્ષણ લેવા જાય, સાથે સેવકો હોય, શાળામાં તેમને માટે ખાસ આરામગૃહની ગોઠવણ રાખવી પડે એવું સઘળું ભારતના પ્રાચીનકાળમાં દેવાધિદેવ અને અસુરપતિને માટે પણ અનુચિતથી લેખાતું અને શિષ્યવૃત્તિને અણછાજતું ગણાતું. તેઓ ૩૨ વર્ષ સુધી ગુરુ પાસે રહ્યા અને તેમની શુશ્રૂષા કરી. એટલાં વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય અને એટલાં વર્ષની ગુરુસેવા વિના આત્મજ્ઞાન ન મળે. આપણે જાણીએ છીએ કે, પ્રથમ બંને શિષ્યોની વચ્ચે સ્પર્ધાભાવ હતો, પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિના મહાન્ પ્રયોજનની સિદ્ધિને અર્થે દીર્ઘકાળ સુધી સાથે રહેવાનું થવાથી તેઓના હૃદયમાંથી રાગદ્વેષ, મોહ, ઈર્ષ્યા આદિ દોષો લુપ્ત થયા અને તેઓનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થયું. 'આપણે વિદ્યાર્થી છીએ' એવી ભાવના સાથે હૉસ્ટેલમાં સાથે રહેતા યુવકોમાં ભ્રાતૃભાવ અને ચારિત્ર્યશુદ્ધિ જેવાં વિકાસ પામે છે તેવાંજ, પણ વિશેષ પવિત્ર વાતાવરણને લીધે વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં તેઓમાં પણ પ્રકટ થયાં. પછી ગુરુએ તેમને પૂછ્યું કે "૩૨ વર્ષથી તમે બંને મને સેવો છો તે તમારી શી ઇચ્છા છે?" તેઓએ જવાબ દીધો કે "જે આત્માને ઓળખ્યાથી સર્વ લોકોની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની સિદ્ધિ થાય છે તે આત્માને અમે ઓળખવા માગીએ છીએ." પ્રજાપતિએ જવાબ દીધો "આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે." શિષ્યોએ પૂછ્યું કે "પાણીની અંદર અથવા અરીસાની અંદર જે દેખાય છે તેજ પુરુષ કેની?" ગુરુએ હા ભણી, અને બંને શિષ્યો પોતાને આત્મજ્ઞાન મળી ચૂક્યું એ વિચારથી સંતોષ પામ્યા.

પછી ગુરુએ તેમને કહ્યું કે, જળના કુંડામાં તમે આત્માને નીરખો અને પછી કંઇ આત્મા વિષે ન જાણો તો મને કહો! તે વખતના ગુરુનો ધર્મ માત્ર ભાષણો આપવાનો નહોતો. ઘઉં જેમ ગુણમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે તેમ જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને શિષ્યના મગજમાં ભરવું એવો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નહોતો. પરીક્ષા સુધી એ જ્ઞાન જ્યાં ત્યાં શિષ્યના મગજમાં રહે, અને પછી એ જ્ઞાન સામટું વેરાઇ જાય તો હરકત નહિ એવી શિક્ષકની કે શિષ્યની ભાવના નહોતી. જ્ઞાનનો ભાર ભરવો એ શિક્ષકનો આદર્શ નહોતો; પણ આત્માની ઉન્નતિ કરવી, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો, જે સત્ય એક વાર પ્રત્યક્ષ થયા પછી કદી અપ્રત્યક્ષ થાય નહિ એ સત્ય પ્રકટ કરવું એ આવા શિક્ષણનું ધ્યેય હતું. આ કારણથી

ગુરુએ બંને શિષ્યોને જળના કુંડામાં નિહાળવાની આજ્ઞા કરી. અને પછી પૂછ્યું: 'શું જુઓ છો?' તેઓએ જવાબ આપ્યો "હે ગુરુજી! નખથી શિખ સુધી અમારો આખો આત્મા અમે એમાં બરાબર જોઇએ છીએ." તેમની ભૂલ સુધારવાના હેતુથી પ્રજાપતિએ ફરીથી તેમને આજ્ઞા કરી:—

"સારા અલંકાર સજો, સારાં વસ્ત્ર પહેરો, વાળની ટાપટીપ કરી લો, અને પછી એ પાણીના કુંડામાં જુઓ." તેઓએ તેમ કર્યું. પછી ગુરુએ પૂછ્યું: "શું જુઓ છો?" શિષ્યોએ જવાબ દીધો કે "અમે વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થયેલા જેવા છીએ તેવાજ આમાં જણાઇએ છીએ." તેમનું કથન સાંભળી પ્રજાપતિએ વિચાર કર્યો કે—"આત્માના દોષ વડે કરીને એમની વિવેકબુદ્ધિ હજી સામર્થ્ય વિનાની રહી છે. મારા વિચારોનું મનન કરવાથી જ્ઞાનનો અટકાવ કરનાર દોષ એમના હૃદયમાંથી ધીરે ધીરે ખસશે એવી આશાથી જે આત્મસ્વરૂપ પોતાનું અભિપ્રેત હતું તેને મનમાં રાખી પ્રજાપતિએ કહ્યું:—"આ આત્મા છે, અમૃત છે, અભય છે, બ્રહ્મ છે." આ સાંભળી હૃદયમાં શાંતિ પામી બંને શિષ્યો વિદાય થયા.

તેઓને જતા જોઇને પ્રજાપતિએ વિચાર્યું કે, આ બંને આત્માનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના ચાલતા થયા, પણ એ બેમાંથી વિપરીત ભાવનું ગ્રહણ કરીને "આજ ઉપનિષદ્–સાચું રહસ્ય છે" એમ કહેશે અને મનાવશે તો તે અને તેનો પક્ષ પરાભવ પામશે, પછી તે દેવો હોય કે અસુરો હોય. એ દરમિયાન બન્યું એવું કે દૈત્યાધિપતિ વિરોચન તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પોતાને થઇ છે એ ભાનથી સ્વસ્થ હૃદયનોજ રહ્યો અને પોતે ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન ઉપનિષદ્ તરીકે–પરમ રહસ્ય તરીકે અસુરોમાં ફેલાવ્યું અને આત્માનેજ સેવવો, આત્માનીજ પરિચર્યા કરવી–અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારના ભોગ ભોગવવા એથી આ લોક તેમજ ઇતર લોકની પ્રાપ્તિ થશે, એવો ઉપદેશ આપ્યો.

ભગવતી શ્રુતિ અહીં ઉમેરે છે કે, દૈત્યાધિપતિએ આવું ઉપનિષદ્—રહસ્ય આપ્યું તે કારણેજ અત્યારે પણ જેનામાં દાન, શ્રદ્ધા, યજ્ઞાદિકની ભાવના નથી હોતી તેને આપણે આસુરી કહીએ છીએ, અને જેઓ એવા ઉપનિષદના સંસ્કારવાળા હોય છે તેઓ પ્રેતના શરીરને ગંધ, માલ્ય, અન્નાદિ વડે કરીને તથા વસ્ત્રાલંકારાદિથી સંસ્કારયુક્ત કરે છે, અને માને છે કે એ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

વિરોચને આમ વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કર્યો, પણ ઇંદ્રને ગુરુના આપેલા ઉપદેશનો આવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઇ, અને એ મુશ્કેલી આ હતી:—આ શરીર વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જ

હોય છે ત્યારે આત્મા પણ એવોજ દેખાય છે, શરીરમાં અપંગતા હોય તો એ પણ અંધ દેખાય છે, શરીર લંગડું હોય તો એ પણ લંગડો દેખાય છે. શરીર જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે એ પણ નાશ પામશે—અર્થાત્ એ આત્મા તો વિનાશી છે. એવા જ્ઞાનમાં મારી નજરે ઇચ્છેલું ફળ જણાતું નથી. આ વિચારથી હાથમાં સમિધ લઇને ફરીથી એ પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા અને પોતાની મુશ્કેલી જાહેર કરી.

ગુરુએ કહ્યું:—'બીજાં ૩૨ વર્ષ અહીં રહે, પછી હું બોધ કરીશ.' એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું—"જે સ્વપ્નમાં પૂજાતો પૂજાતો વિચરે છે (અર્થાત્ જે સ્વપ્નના અનેક પ્રકારનાં ભોગ ભોગવે છે) તે આત્મા છે, તે અમૃત છે, તે અભય છે; તે બ્રહ્મ છે." આ વચનો સાંભળી દેવાધિપતિ ઇંદ્ર સ્વસ્થ હૃદયે પાછા વળ્યા. પણ ઘેર સુધી પહોંચે ત્યાર પહેલાં એને પાછી મુશ્કેલી જણાઇ, અને તે આ હતી:—છાયાત્માની પેઠે આ સ્વપ્નાત્મા શરીરના વધાદિકથી હણાતો કે વિકૃતિ પામતો નથી એ ખરું, પણ એને પણ કોઈ હણતું હોય, કોઇ દોડાવતું હોય એવું થાય છે, એને પણ અપ્રિયનું ભાન થાય છે, અને કદાચ રડવા જેવું પણ થાય છે. માટે એ સ્વપ્નાત્માના જ્ઞાનમાં હું કંઇ ઇચ્છેલું ફળ જોઇ શકતો નથી.

ગુરુએ કહ્યું:—'બીજાં ૩૨ વર્ષ થોભ, પછી હું બોધ કરીશ.' એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું:—'જ્યારે એ ઘસઘસાટ ઉંઘે છે, અને સંપ્રસન્ન હોઇ સ્વપ્નદર્શન કરતો નથી ત્યારે એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.' આ ઉપદેશ સાંભળી દેવાધિપતિ પાછા સ્વસ્થ હૃદયે વિદાય થયા, પણ પાછી એને શંકા ઉઠી કે 'એ સુષુપ્તિની સ્થિતિમાં એ આત્મા પોતાને 'આ હું છું' એમ પણ જાણતો નથી, અને અન્ય પદાર્થોને પણ નથીજ જાણતો. એવી રીતે જ્ઞાનના અભાવથી એ વિનાશ પામેલા જેવો છે, તેથી હું એ સુષુપ્તિ પામેલાના જ્ઞાનમાં મારું ઇચ્છેલું ફળ જોતો નથી.

ફરી પાછો હાથમાં સમિધ લઇને એ પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને પોતાની મુશ્કેલી કહી સંભળાવી. પ્રજાપતિએ એને બીજાં પાંચ વર્ષ થોભવા કહ્યું. એ પ્રમાણે ૧૦૧ વર્ષને અંતે પ્રજાપતિએ પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિશેનું પરમ રહસ્ય એને સમજાવ્યું.

સત્ય અને તપનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવી હાલની સત્યાગ્રહની ચળવળનો હું વિરોધી નથી, છતા દીર્ઘકાળ સુધીનાં તપ આદરીને તથા બ્રહ્મચર્ય સેવીને ચિત્તની શુદ્ધિ, ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરતાં છેવટે જેમણે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એવા દેવાધિદેવ ઇંદ્રની આખ્યાયિકા જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે એમ થયા વિના નથી રહેતું કે 'સત્યનો સાચો આગ્રહ, ખરેખરો સત્યાગ્રહ તો એજ.'

८८—मरणपथारीएथी

(જુલમી સ્વામિત્વનો ભોગ થઇ પડેલી એક બાળાનો પત્ર—એક સાચી ઘટના ઉપરથી યોજનાર આઇ. એમ. પટેલ.)

પતિરાજ,

તમે અને તમારા સમાજે મારા મોં ઉપર વાસેલાં તાળાં આજે મરણપથારીએથી પડી પડી આ પત્ર લખી તોડું છું. મારા આત્માનાં દ્વાર આજે પહેલી અને છેલ્લી વખત ખુલ્લાં મૂકી દઇ મારા જેવી અનેક અભાગિયણ બાળાઓનો આર્તનાદ તમારે કાને નાખવા માગું છું. તેમાં તમે મારી કકળતી આંતરડીની હાય જોશો. તેમાંથી તમને ને આખા સમાજને ઘણું જાણવાનું—શીખવાનું મળશે, જાણવા-શીખવાની ઇચ્છા હશે તો! મારા જેવી કેટલીય કુમળી વયની કોડીલી બાળાઓનાં બલિદાન તમારો આ સમાજ તેની કુળવાનશાહીના [illegible] લેતો હશે? કેટલાક નિષ્ઠુર અને ક્રૂર હૃદયના પતિદેવો પોતાની અર્ધાંગિનીઓ (!) તરીકે વસાવેલી નિર્દોષ બાળાઓના આત્મભોગ લેતા હશે? મારી પંદર વર્ષની ઉમરમાં મેં ઘણું ઘણું સહન કર્યું છે, કેટલું સહન કરાવ્યું તે તો પ્રભુ જાણે, પણ એક વખત તો શરમ છોડી, સ્ત્રીઓની મર્યાદા મૂકી મારા અનુભવ, મારી વીતક તમારે કાને નાખી મારા હૃદયના ઉભરા શાંત કરવા દો. એથી કદાચ તમે સમજશો અને મારી અન્ય બહેનોની એવી દુર્દશા થતી અટકાવશો તો હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય માની [illegible]

[illegible]

[illegible]

જ સ્વદરતે, તેની લેશ માત્ર પણ ખબર કોને હતી ? ધાર્યું હતું કે પરણી સાસરે જઈશું ત્યારે કોમળ નાજુક બહેનને અવનવાં વસ્ત્રા-લંકારથી દીપાવી માણીશું, નણદોઈ સાથે વિધવિધ હાસ્યવિનોદ કરીશું, દિયર સાથે સંતાકૂકડી રમીશું, માબાપ સમ વડીલ સાસુ-સસરાને મધુરાં ગીત ગાઈ રીઝવીશું અને રસભીના કંથની સોડમાં સમાઈ આર્દ્ર સ્નેહ, અગાધ પ્રેમ અને દામ્પત્ય સુખની અનેરી લહાણ લૂંટીશું. મને બિચારીને ક્યાં ખબર હતી કે આદર્શ અને વ્યવ-હારમાં બે ધ્રુવ જેટલું અંતર છે! મને બાપડીને ક્યાં ખબર હતી કે હિંદુ સમાજમાં આવા કોક મનમોજ રહે છે ! માબાપની નિર્દોષ લાડકીને ઘરમાં પ્રવેશતાંજ, સાસુજીની ડગલે ને પગલે ચાલતી જોહુકમી, નણંદનાં સ્વમાન નાશ કરનાર મેણાં અને માવડિયા ભાર-થારના અણધારેલા અજુગતા ઠપકા સહન કરવા પડશે તે કોણે કલ્પ્યું હતું ? જો કંઈ ન આવડે તે નમ્રતાથી અને સ્નેહથી શીખવવાની વડીલ સાસુની શું ફરજ નહોતી ? સમોવડી નણંદની કામમાં સહ-ભાગિની થવાની—અરે ફક્ત મદદજ કરવાની શું ફરજ નહોતી ? અને તે ગુજરેલા અન્યાય બદલ માથું ઉંચકવાનો તો નહિ, પણ આશ્વાસન સરખુંય આપવાનો તમારો શું ધર્મ નહોતો ? હિંદુ કુળવાન (!) ફરજંદ પાસે એ આશા શે રખાય ?

વહુ આખો દિવસ ઘરનું કામકાજ કરે—ગદ્ધાવૈતરું કૂટે, પણ તેને થાક ન લાગે અને વહાલસોઈ દીકરી તેથી ચોથા ભાગનું કામ ન કરે તોય થાકી જાય ! વહુનું કરેલું કામ તે વેઠ અને 'બેનબા'નું કામ તો નરી કાર્યદક્ષતા, ચપળતા ને કુશળતા ! વહુના નમ્ર બોલ પણ ચિબાવલા અને વધારે પડતા અને 'કુંવરીબા'ના સખત બોલ પણ વાક્ચાતુર્યની અવધિ લેખાય ! કામમાં મદદ કરવાની વહુની વિનંતિ 'હુકમ' ગણાય અને 'બા સાહેબ'નો હુકમ ફરજ અદા કરવા-ની ફક્ત યાદજ મનાય ! શો અન્યાય ! કેટલો ભેદભાવ ! બંને સરખી વયની પંદર વરસની બાળકીઓ ! ફેર માત્ર એટલોજ કે, એક મોંઘા મહિયરમાં છે, જ્યારે બીજી કપરા સાસરિયામાં છે. તમારે અને તમારાં બાએ સહેજ તો ન્યાયદૃષ્ટિએ નિહાળવું હતું ! સહેજ તો મારા તરફ અમીદૃષ્ટિ રાખવી હતી !

આટલેથી પતતું હોત તો તેટલું ખમતા તો હું ધીમે ધીમે શીખી હતી—ટેવાઈ હતી; પણ વિધિએ મારે માટે આટલુંજ નિર્માણ નહોતું કર્યું. હજુ તો પાશેરામાં પહેલી પુણી હતી. હવે મારા વૃદ્ધ, ગરીબડાં માતપિતાનો વારો આવ્યો. કંઈક વાંધો પડે, એટલે "તું આવા ઘરની, તારી મા આવી, તારો બાપ આવો." વગેરે ભલભલાની સહનશક્તિ ખુટાડે તેવા માનભંગ કરનાર વાગ્-બાણના અસહ્ય પ્રહાર મારા ઉપર થવા માંડે. મારા પ્રિયતમ (!),

તમારી માફક મને મારાં માબાપ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ તથા માનની લાગણી શું ન હોય ? વહુ નામનું પ્રાણી શું હૃદયશૂન્ય હશે? મારે સ્થાને જો તમે હો અને તમને મારી મા એવી રીતે સંબોધે તો...? પણ મુજ ગરીબડીનું, રાંકડીનું શું ચાલે ? તે પણ મૂંગે મોઢે સહન કર્યું—કરવું પડયું—કર્યેજ છુટકો હતો.

દિવસ આખોએ મહેનત કરી. પળેપળ ગાળો ખાઇ, વધેઘટે ધાને પેટ ભરી, જીવન ઉપર અસંતોષાએલી, થાકી પાકી રાત્રે તમારી પાસે કંઇક દિલાસો અને કંઇક રસિકતા અનુભવવા, આશાભરી આવું, તો ત્યાં પણ શું ? મા બ્હેનના કાનભંભેરણાથી તમે પણ બળતામાં ઘી હોમવા—દાઝેલાને ડામવા તૈયારજ હો. સ્નેહના બે પ્રેમાળ શબ્દ તો બાજુએ રહ્યા, પણ કઠોર શબ્દનો માર ખમવો ન પડે તો મારૂં અહોભાગ્ય! સાધારણ વસ્તુ જોઇએ, તોપણ એકદમ હાજર થઇ જવું, ક્ષણ પણ વિલંબ થાય તો ધાંટા સાંભળવા; તમારા તંદુરસ્ત, સુદૃઢ શરીરને મારા કોમળ, નિર્બળ દુઃખતા હાથથી ચાંપવું; તમને તાપ લાગતો હોય તો ઉંઘમાં ઘેરાયલી હોવા છતાં ઉઠી પવન નાખવો; ઇત્યાદિ સેવા બજાવતાંય તમો સ્વામીનાથ રીઝશો કે રૂઠશો તેનો વિશ્વાસ નહિ ! કોઇક વખત અત્યંત થાકથી દુઃખતા, કળતા શરીરને આરામ આપવાનું મન થાય, ત્યાં તાડુકોજ સાંભળવાનો હોય! "એટલામાં ઉંઘ શાની આવે છે ? આખો દિવસ બેઠાં બેઠાં ગપ્પાં મારવાં અને રાત્રે ઘોરવું! બેસ મારા પગ દબાવ" વગેરે સખત બોલ, અણઘટતી ધમકી અને ક્વચિત્ ચૌદમું રતન પણ ચાખવું પડે ! તમને કોઈ દિવસ એમ પણ ન થયું, કે જ્યારે તમારા મજબૂત પગ દુખે છે ત્યારે આ નાનકડી બાળા શી રીતે સહન કરતી હશે ? શાનું થાય! વૈરી તો વૈતરી ! હું તો તમારી વેઠ કરવા બંધાએલી, સર્વ હક્ક તમારે સ્વાધીન આ ગુલામડીના ! પણ મને તો ઘણુંય લાગે, પણ હું નિરાધાર અબળાથી શું થાય? બહુ તો આંસુ સારૂં. તેમ કરવામાં પણ દુઃખ-ઢોંગીલી ગણાઉં અને થોડાક વધારે મેથીપાક મળે! તમે મારા ઉપર સ્વામિત્વ-જુલમી, આપખુદ ને બેદરકાર સ્વામિત્વ-ગુજાર્યું છે. મારી પાસે અનહદ સહન કરાવ્યું છે. એનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત તમારી પાસે છે ?

એકાદ વખત આ પીડામાંથી થોડીક નિવૃત્તિ મેળવવા, વહાલી માવડીનું દર્શન કરવા, પેટની વરાળ [illegible] આગળ [illegible] કરવા. પિયર જવા રજા માગી, ત્યારે [illegible] સાંભળવી પડી 'મને આ [illegible] માતૃભૂમિ સાંભરે તે [illegible].' અરેરે! ......એ વાત યાદ કરું છું ત્યારે હૃદય ભરાઈ આવે છે. છેવટે મને પિયર જવાની રજા મળી, પણ પાછી આવી ત્યારે પરિણામ

શું ?" તેં તારી બાને આમ ભરાવ્યું ને તેમ ભરાવ્યું, આ ન લાવી ને તે ન લાવી" કહી મને સાસુજીએ ઉપડીજ લીધી. ગાળો ભાંડી અને તમે પાષાણહૃદયના કુદયશ્વરે (!) તો......એક જંગલી પણ શરમાય તેવી કરપીણ રીતે ઢોરની પેઠે મારી ! એ દિવસ હજુ મને યાદ છે. આખી રાત મેં આંસુ સારી વીતાવી. એ દિવસથીજ જીવને પક્ષટો ખાધો. જીવન અકારૂં થઈ પડ્યું ! આપઘાત તો ન થઈ શક્યો, પણ અસહ્ય ચિંતામાં ને ચિંતામાં ભયંકર ક્ષયના પંજામાં હું સપડાઇ. એ પ્રિય ક્ષય આજે મને આ દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરે છે.

તમે મારે માટે સહેજ પણ સ્નેહ, સહેજ પણ લાગણી, અરે સહેજ પણ દયા બતાવી હોય તો હું તમારે માટે શું શું ન કરત? સંસારે તો તમને આ દેહના માલીક બનાવ્યા હતા, પણ હું તો તમને મારા હૃદયને સિંહાસને બેસાડી આ ભૂમિ ઉપર દુર્લભ એવું સ્વર્ગસુખ ચખાડત. તમારા સુખને અર્થે મારા પ્રાણ પાથરત. તમે મને મારૂં હેત વ્યક્ત કરવા એક પણ સુપ્રસંગ કે અનુકૂળ સંયોગ આપ્યો હોત તો આ જીવનજ મોક્ષ મેળવી આપત; પણ તમારે હૃદયજ ક્યાં હતું ? તમે તમારૂં પોતાનું કોણ જાણે પણ મારૂં જીવન તો હતાશ કર્યું, નષ્ટ કર્યું છે; એક અણખીલી પુષ્પકળીને તમે ચુંદી, કચડી નાખી છે.

કોઈ દિવસ તમે સ્વાર્થ સિવાય બીજી વાત કરી છે? કોઈ વખત પણ પત્નીની તબિયતની તપાસ કરી છે ? તમારા ખાધા પછી ધાન વધે છે કે કેમ તેની ખબર કાઢી છે? કોઈ દિવસ પણ વાર્તાવિનોદ કે આનંદ માણવાનો વિચાર સરખો કર્યો છે ? શાનો કરો ? પોતાનો સ્વાર્થ સધાયો એટલે બસ. હશે ! હવે તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે. એક વખત તો દુષ્ટ વિધિએ તમારી સાથે પાનું પાડ્યું; પણ હવે બીજા ભવમાં તો તમારો પડછાયો પણ ન પડજો.

અસલની સતીઓ 'ભવોભવ એ પતિ માગતી; હું તો નથી માગતી. પણ પતિરાજ! હવે તમારી બીજી એવું માગે એવા તમે થાઓ એટલું ઇચ્છી જ્યાં આવાં પાશવબંધનો નથી તેવા પ્રદેશમાં જાઉં છું. આ ભવમા તમારે પાને પડેલી દુઃખિયારી.

...ના સપ્રેમ વંદન

(શ્રાવણ-૧૯૮૬ના "જાગૃતિ"માંથી)

૮૯–સાચો અન્નદાતા !

(એકાંકી નાટક)

(લેખકઃ-શ્રી. ખાદીભક્ત)

પ્રવેશ ૧ લો.

(સીતા રેંટિયા પર સૂતર કાંતી રહી છેઃ તેનો પતિ શાંતિલાલ 'હાશ' 'હાશ' કરતો ઘરમાં દાખલ થાય છે.)

શાંતિલાલ—(જ્યાંનો ત્યાં થંભી જઈને) ઓહ! આ શું? ક્યાંથી આણી ઘરમાં આ બલા? વાહ ગાંધી! વાહ! આ બૈરીનું ભેજું પણ તેં ફેરવી નાખ્યું. (સીતાને ઉદ્દેશીને) એ, ક્યાંથી આણી આ લપ? કોણે ઠસાવ્યું તારા મગજમાં આ ભૂત?

સીતા—(ઉઠીને કપડાં ઠીક કરતી કરતી) સ્વામીનાથ! આ શું? આવું તે શું બોલતા હશો? રેંટીઓ એ કાંઈ બલા છે? શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જેવું સુદર્શન ચક્ર તેવું આપણે આ શરીર-રક્ષા કરનાર ચક્ર છે. વહાલા! જુઓ તો ખરા! એમાંથી કેવું સુંદર સૂતર નીકળે છે. કાંતી બતાવું? (નીચે બેસી સૂતર કાંતે છે.) ભાઈબીજની ભેટ દાખલ, આ સદાકાળ ચીર પૂરનારો રેંટીઓ મારા મોટાભાઈએ ખાસ હેતથી મોકલાવ્યો છે. જુઓ તો ખરા, કેવો સરસ એ ફરે છે! કેવો મીઠો ગુંજારવ કરે છે! નીચે બેસીને જરા જુઓ તો ખરા. આવી સરસ સૌભાગ્ય–વસ્તુ ઘરમાં આવી અને તેના પ્રત્યે આમ દ્વેષની દૃષ્ટિએ કાં જુઓ છો, નાથ!

શાંતિલાલ—(જરા ગુસ્સાથી) આ સૌભાગ્ય! આ સૌભાગ્ય! ગાંડી! ઘરમાં આ બલા જોઈને કોઈ સાહેબના કાન ફૂંકશે તો તેનું પરિણામ શું આવશે તે કાંઈ ખબર છે? કપાળ તારું! એ સૌભાગ્ય અને [illegible] પર કચરાની પેટીમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

પાણી કરી દેવાં છે કે નહિ ?

સીતા—ગરમ ગરમ દૂધ લાવું ! રે વિંદ દૂધમાં તમને આજથી રહ્યું છે કે આપોઆપ દૂધ વધારે લાવે. એક તો પદ્દેપદૈજ પ્રકૃતિ આરણી ગરમ અને તેમાં આ પીધ ઉનાળો ! એટલે મને થયું કે આજથી સદા બોધ કરીને દહીં, દૂધ, છાશજ ખવરાવું તેથી તબિયત પણ કાંઇક સુધરશે. લાવું કે દૂધ ! પ્રથમસ......

શાંતિલાલ—(આશ્ચર્યથી ડોળા તાણીને) શું ! શું કહે છે તું ! સદા બેધ ! હા, હા તેં મને પજવવાનો પહતિસર પ્રયત્નજ ચાલુ કર્યો છે.

સીતા—(શાન્તિલાલના મોઢા ઉપર હાથ દઇને) આ શું ! જ્યારે ને ત્યારે આવું અશુભજ બોલવાનુ ! ઓ મા જગદંબા !......

શાંતિલાલ—(તપી જઇને)·· 'કૃપા કર અને આ ધણીને જગતમાંથી ઉપાડી લે' એમ ને ? બોલ ! બોલ !!

સીતા—(દીન બની જઇ) ઓ નાથ ! આ તે તમે શું બોલો છો ! મારાથી સાંભળ્યું નથી જતું-હૃદય ચીરાય જાય છે. મારા સમ છે જરા શાંત થાઓ ! દૂધ લાવું છું. (જાય છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) આજે પેલું રિટ્રેન્ચમેન્ટ (કરકસર) બીલ પાસ થયાનું સાંભળીનેજ ધ્રાસ્કો પડ્યો છે. કોને ખબર શું થશે ! આજે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે ત્યારે સાહેબને લળી લળીને સલામો કરી, પણ છેવટે ગરમ થવાનો હતો તે તો થયોજ. 'ડેમ ફૂલ'ની પુષ્પવૃષ્ટિ પણ ચૂકયો નહિ. અને પેલો ત્રીકમલાલ ત્રવાડી તો મારા સામું જોઇને ખી, ખી, ખી, ખી, હસતોજ'તો. કોણ જાણે કયા જન્મનું મારે ને એને વેર હશે? હમેશાં તે હેડકલાર્કના કાન કરડતોજ હોય છે. શું કારસ્થાન ચાલે છે તે તો રામ જાણે! તે ......ની યાદ આવે છે કે તુરત શરીરમાં આગ થાય છે. પટેલની જગ્યાએ હું હેડકલાર્ક થવાનો હતો પણ-પણ-ઉહુંહુંહું (માથું દબાવે છે) સરવાળા બાદબાકી કરીને આજ તો માથું દુઃખવા આવ્યું છે. હવે તો ચહા......(સીતા દૂધનો પ્યાલો લઇને આવે છે.)

શાંતિલાલ—શું લાવી આ ?

સીતા—મારા વહાલા માટે દૂધ.

શાંતિલાલ—(પ્યાલો હાથમાં લઇને) દૂધ! ગટરમાં નાખ તેને!

(પ્યાલો દૂર ફેંકી દે છે. આખા ઘરમાં દૂધ, દૂધ થઇ જાય છે. માથા પર હાથ અફાળતો, પગ પછાડતો અને ફેંટો બગલમાં નાખતો શાંતિલાલ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બહાર નીકળે છેઃ સીતાની આંખમાં પાણી આવે છે અને લાંબો નિસાસો મૂકે છે.)

સીતા—આજે તમને આ થયું છે શું ?

શાંતિલાલ—તારૂં અને મારૂં કપાળ ! (બહાર ચાલ્યો જાય છેઃ)

પ્રવેશ ૨ જો

(સ્થળઃ-હેડકલાર્કનું ઘરઃ ચારપાંચ કારકુનો નીચું મોઢું કરી ટેબલ પાસે ઉભા છેઃ પગનો અવાજ ન થવા દેતાં, બીતો બીતો શાંતિલાલ પ્રવેશ કરે છેઃ)

હેડકલાર્ક—શાંતિલાલ ! આ બીજાઓની પેઠે, પહેલી તારીખથી તમને નોકરી પરથી કમી કરવામાં આવે છે. આ જુઓ સાહેબનો હુકમ! (હુકમનો કાગળ બતાવે છે.)

શાંતિલાલ—(ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો હાથ જોડીને) પટેલ સાહેબ-હું-ગરીબ મા......મારા પર......

હેડકલાર્ક—મને શું કહો છો? કહો સાહેબને! હું કોણ ? હું તો ફક્ત હુકમનો તાબેદાર.

શાંતિલાલ—પણ.....મારા પર જરા-સાહેબ પાસે શીફારસ-જરા......

હેડકલાર્ક—તે કાંઈ મને કહો નહિઃ આ રિટ્રેન્ચમેન્ટ-(કરકસર)નો ધસારો મારા પર સુદ્ધાં ક્યારે આવશે તેનો કાંઇ નિયમ નથી તો હું તમને કેવી રીતે બચાવી શકું ? જાઓ, જાઓ, તમે

સાહેબ પાસે જાઓ. તેની પાસે જઈ રડો અથવા જે શર્ત બાંધો. મારા પક્ષે સ્થિર થાય એટલે બસ. પછી તમે જોઈએ તો મરો અથવા મોટા કૂવામાં પડો. (આંખો ઉંચી કરીને દેડકાકાર્ટ તેના તરફ જુએ છે.) તમને આજે જવાબ જોઈએ અને કદાચ કોઈ વખત તમે મારી સ્થિતિમાં આવ્યા તો આપની પેઠે ચાકર થઈ જવાનાજ. (ચશ્માં નીચાં કરી કાગળો પર સહી કરવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

(સ્થળ:—સાહેબની ઑફીસ: નીચું મોઢું કરી શાંતિલાલ એક ખૂણામાં ઉભો છે.)

સાહેબ—હું કાંઈ કરી શકતો નથી. સરકારને તમારી નોકરી નથી જોઈતી, મને ત્રાસ ન આપો.

શાંતિલાલ—પરંતુ સાહેબ! હું એક ગરીબ માણસ છું. કૃપા કરીને......

સાહેબ—(કંટાળીને) ગેટ આઉટ નાઉ, પુલીસ! (ચાલ બહાર નીકળ હવે, મૂર્ખો ક્યાંઇનો!) સિપાઇ! ઉસકુ બાહિર ખીચો! કેમ નીકર. (શાંતિલાલ પાછે પગે ઑફીસમાંથી બહાર નીકળે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

(સ્થળ—શાંતિલાલનું ઘર: શાંતિલાલ ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો એક હાથે માથું પકડી નિસાસા નાખતો શૂન્ય દષ્ટિએ બારીમાંથી રસ્તા તરફ જોઇ રહ્યો છે. સીતા તેને ધીરજ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

શાંતિલાલ—(એક લાંબો નિસાસો નાખી) ગયે વર્ષે પેલા અનંતરાય જોશીએ કહ્યું હતું તેજ આખર ખરું પડ્યું. જન્મ-પત્રિકામાં શનિ ચોથો ને ગુરુ બારમો છે. પત્યું! હાર મરી ગયા! શનિ અને ગુરુ! ગુરુ અને શનિ!! બસ, હવે મરીજ ગયો. ગુરુ બારમો! શનિ ચોથો! ગમે તેમ તોય શનિએ વિક્રમ સરખાને 'ત્રાહિ ભગવાન' પોકરાવ્યા તો મારા જેવાનો શું હિસાબ! એટલું વળી સારૂં થયું કે સાહેબે કાંઇ ચોરી-ચપાટીનું તહોમત મૂકી જેલમાં નખાવ્યો નહિ. વડવાનાં એટલાં પુણ્ય નહિ તો બીજું શું? હે ઇશ્વર! હજુ શું શું દુઃખ નાખવાનો છે, તે તુજ એક જાણે છે! ઓ પ્રભુ! હવે શું કરવું!

સીતા—રાતદિ આમ એકસરખી ચિંતા કર્યાં કરવાથી શું લાભ? ખરાબ ભવિષ્ય શા માટે કલ્પી લેવું? આપણી રક્ષા કરનાર ઇશ્વર જેવો ધણી છે. જેણે જન્મ આપ્યો છે તે શેર બાજરી આપી જીવાડશે નહિ? દાંત આપ્યા તે ચાવણું નહિ આપે? આજ નહિ તો કાલ, અહીં નહિ તો બીજે કયાંઈ, પણ કાંઇ સગવડ થયા વિના રહેશે?

શાંતિલાલ—તું ગાંડી છે ગાંડી. તને શું ખબર? લોકી

પાણી એક કરી, માબાપના હજારો રૂપીઆનો ધૂમાડો કરી, પહેલા-બીજા વર્ગની પદવી મેળવેલાઓ જ્યાં હાથ ઘસતા ફરે છે ત્યાં મારા જેવા છાપ (ડીગ્રી) વગરના માણસનો ભાવ કોણ પૂછે ! તેમાં વળી આ શનિની ગ્રહદશા ! અને આ બારમો ગુરુ ? પ્રલયકાળજ આવી લાગ્યો છે, બીજું શું ? એક દિવસ......

સીતા—આમ મુંઝાઓ માં. કોઇ જગ્યાએ કાંઇ નહિ બને તો આપણી પાસે એક સાધન છે. તેમાંથી ફક્ત જાડો પાતળો રોટલો તો મળશે પણ તે ખાત્રીપૂર્વક અને નિયમિત મળશે. મારો અન્નદાતા મને દગો નહિજ દે.

શાંતિલાલ—(ખુરશીપરથી એકદમ ઉઠીને) તારો અન્નદાતા! અન્નદાતા ! ! શું કહે છે ? તારો અન્નદાતા ! ગાંડી તો નથી થઇને ? મોં સામે તાકીને આમ હસી શું રહી છે ? ખરેખરજ તને ગાંડપણ થયું છે. ગુરુ બારમો આવ્યો તેનોજ આ પ્રતાપ !
(પાછો બેસે છે.)

સીતા—(હસીને) ખરેખર સાચું કહું છું. મારો અન્નદાતા મારી પાસેજ છે. તે મને કદી ભૂલનાર નથી. આ જુઓ તે અહીં-આંજ છે. (પલંગ નીચે વસ્ત્રથી ઢાંકેલો રેંટીઓ બતાવે છે.)

શાંતિલાલ—ઓહ ! પાછી આ પનોતી ઘરમાં ? આટઆટલું કહ્યા છતાં ? સમજ્યો, મારો રોટલો ટળવાનું કારણ હવે સમજ્યો. આ પનોતીનાજ એ પ્રતાપ ? ઢોલ વગાડી વગાડીને ના પાડી તોય ફરીને પાછો ઘરમાં આણ્યો ! ઓ ઇશ્વર ! શું આ તારો કોપ ! (સીતા તરફ જોઇને) પણ તેમાં તારોયે શું દોષ ? બુદ્ધિજ ફરી ગઈ. આ બધો તો શનિનોજ પ્રતાપ ! ચોથો શનિ ! પછી પૂછવુંજ શું ? સાડસતી ભલી પણ ચોથો શનિ તો તોબા ! (આમ તેમ આંટા મારે છે) જા, જા આ પનોતી અહીંથી લઈ જા. ભાંગી તોડી તેના કડકા કર અને બાળી દે તારા ચૂલામાં. ઉપાડ, ઉપાડ નહિ તો આ જો હુંજ......(રેંટિયા પર હાથ ઉગામે છેઃ સીતા આડી પડી રોકે છે.)

સીતા—હાં, હાં, દેવ ! મારા સમ છે. અન્નદાતા પર આમ લાત ઉગામવાની ? પ્રભુજીએ પ્રાપ્ત કરાવેલા આ અજેય હથિયારનું આમ અપમાન કરવાનું ? ના, ના, આવા દ્વેષની નજરે તેના તરફ ન જુઓ. ઉગામેલો હાથ પાછો ખેંચો અને હાથ જોડી તેની કૃપા માગો. ગરીબોને સુખપૂર્વક અને સ્વતંત્ર રોટલો આપવાનું સામર્થ્ય એક તેમાંજ છે.

શાંતિલાલ—જા, ઉપાડ, તારા એ અન્નદાતાને અને નાખ ચૂલામાં. હવે પછી ફરીને ક્યારેય મારી નજર સામે લાવીશ નહિ. ઉપાડ ! ઉપાડ ! (સીતા રેંટિયો લઇ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

(સ્થળઃ—રસ્તો. શાંતિલાલ વિચાર કરતો ચાલ્યો આવે છે)

શાંતિલાલ—(મનમાં) એકસરખો બે મહિનાથી ફર્યાંકર કરું છું પણ કોઇ ઠેકાણે દાદ લાગતી નથી. રાત ગણી નહિ કે દિવસ ગણ્યો નહિ, ટાઢ ગણી નહિ કે તડકો ગણ્યો નહિ અને લોકોના ઉંબરા ગણી ગણીને તો કોરા કડકડતા જોડા પણ ફાટી ગયા. જે ઑફિસે જાઉં ત્યાં દરવાજા ઉપર 'નો વેકન્સી' (નોકરી માટે જગ્યા નથી) એવું પાટિયું લગાડેલુંજ હોય! હવે શું થશે? ગુપચુપ અફીણ ખાઇને......પણ—પણ મારી સીતા! રેંટિયા પર તેનો કેટલો અટલ વિશ્વાસ! સવારથી સાંજ સુધી એકસરખું કાંત્યાજ કરે છે, અને તેમાંથી જે બે-ચાર આનાં મળે છે તેનાથીજ થોડું ઘણું ગબડે છે. અને હું? તેનો પતિ? નોકરીના મૃગજળ પાછળ ભટકું છું. નોકરી! નોકરી!! ક્યાં છે નોકરી!!! પણ તેજ હું જો તેના કહેવા પ્રમાણે......હા, પણ હજુયે તે ભૂલ સુધારી શકાશે.

(ઘરના દરવાજામાં દાખલ થાય છે. રેંટિયાનું સુંદર ભજન ગાતી થકી સીતા એકતાન થઇ કાંતી રહી છે.)

ધીરો ધીરો ચાલે રે, મીઠો મીઠો ગાજે રે,
રૂડો મારો રેંટિયો હોજી.
એ રેંટિયામાં દેશોદયના નીકળે તાર,
એ તારે તારે ભાણું ભારતનો ઉદ્ધાર;
ધીરો ધીરો ચાલે રે......

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવું મધુર આ ભજન! (જરા અટકીને) કેવી અદ્ભુત આ એકાગ્રતા! પ્યારી, અહીંજ ઉભો થો તારા આ સમાધિમગ્ન તેજસ્વી દેહ તરફ જોયાજ કરું એમ થાય છે. આહા! મનની આવી એકાગ્રતા સાધીને જગતનાં દુઃખો ભૂલી જતાં મને આવડશે કે? (સીતાની નજર દરવાજા તરફ જાય છે.)

સીતા—(કિંચિત્ નવાઈથી) ક્યારે આવવું થયું! અને આમ દરવાજામાંજ કેમ ઉભા થઇ રહ્યા છો, પ્રભુ!

શાંતિલાલ—મારી ધ્યાનમગ્ન દેવીના દર્શન કરી રહ્યો હતો.

સીતા—(ગાલમાં હસતી, હસતી) ધ્યાનમગ્ન શું! દેવી શું! અમથી અમથી આમ મશ્કરી શુ કરતા હશો ભલા!

શાંતિલાલ—ખરેજ, તું મારી દેવિ' મારો ગુરુદેવતા! આટલા દિવસે આજ હું તને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યો. આજ હું તારી પાસેથી પાઠ શીખ્યો. આજથી હું તારી સાથે સૂતર કાંતીશ, અથવા બીજો કાંઇ ઉદ્યોગ કરીશ; પણ નોકરી-ફૂઇ નોકરીનું તો હવે નામ પણ નહિ લઉં.

સીતા—(આશ્ચર્યથી) સાચ્ચે? શું આજથી મારા પતિદેવ સૂતર કાંતવાના?

શાંતિલાલ—સાચ્ચેજ. આજથી તારી પાસેથી સૂતર કાંતવાનો પાઠ લઇશ. "નોકરી" એ શબ્દ પણ મારા મોઢામાંથી હવે નીકળશે નહિ.

સીતા—(ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને) ભગવાન્ તારી કૃપા!

શાંતિલાલ—આજે તારા મોટા ભાઇનો કાગળ છે. તેમાં લખે છે કે "અહીં આવો તો સૂતર વણતાં અને રંગતાં શીખવું." જો આટલો હુન્નર હાથ બેસી જાય તો આપણે ઘેર–ગામડામાં રહીને પણ ધંધો સારો ચલાવી શકાશે. તને કેમ લાગે છે?

સીતા—મને શું લાગવાનું છે? હું તો કેટલાય દિવસથી એ વાત કહીજ રહી છું.

શાંતિલાલ—ત્યારે સામાનની વ્યવસ્થા કરીને કાલે સવારની ગાડીમાંજ અમદાવાદ જવાની વ્યવસ્થા કરીએ. પણ ટિકિટ પૂરતા પૈસા પાસે છે?

સીતા—ના નથી, પણ મારા કાનનું આ એરિંગ વેચીને મારવાડી પાસેથી પંદર વીસ રૂપીઆ ખુશીથી મેળવી શકાશે. હં, લ્યો આ! (એરિંગ કાઢી આપે છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવો આ પ્રસંગ! પણ અત્યારે હૃદય પથ્થર જેવું કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. (એરિંગ લઇ બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠ્ઠો

(સ્થળઃ રસ્તો, દુકાનથી ઘર તરફ.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) મુંબાઇ છોડયાં આજે એક વર્ષ થયું. કાઠિયાવાડમાં પગ મૂકતાં પહેલાં શંકા હતી કે ધંધો ચાલશે કે નહિ. પણ પ્રભુની દયાથી ખાદીવણાટ તથા રંગાટના ઉદ્યોગમાં બે પૈસા મળવા લાગ્યા. છેવટ રંગીન ખાદીની માગણી વધતી જોઇને ઈશ્વરદાસની સલાહથી દુકાન પણ નાખી અને આજે આ ધનતેરશના દિવસે હિસાબ કરતાં ખરચ ખૂટણ જતાં ચોખ્ખા પાંચસો રૂપીઆનો નફો દેખાય છે. મુંબઈમાં ચાર વરસ કારકુનગીરી કરીને પણ આથી અર્ધા રૂપીઆએ બચાવી શકાયા હોત કે કેમ! તે શંકાજ છે. (કૂવા પરથી પાણી ભરીને સીતા ઘર તરફ જઈ રહી છે. તેને જોઇને) આ બધો એ દેવીનોજ પ્રતાપ! આ વાત તે જાણશે ત્યારે કેટલી ખુશી થશે! (જલદી પગ ઉપાડે છે.)

પ્રવેશ ૭ મો

(પાણીનું બેડું ઉતારી સીતા થાક ખાવા બેઠી છેઃ શાંતિલાલ આવે છે.)

શાંતિલાલ—સાંભળ્યું કે! આજ તને એક આનંદની વાત કહેવાની છે.

સીતા—(આતુરતાથી) શું વાત છે?

શાંતિલાલ—ખરચ ખૂટણ કાઢતાં, દુકાનના વ્યાપારમાં આ વર્ષની આખરે આપણને પાંચસો રૂપિયા નફો થયો. કેમ આનંદ પામીશને?

સીતા—હા, બહુજ આનંદની વાત. પણ એ બધો પ્રતાપ મારા અન્નદાતાનો બધો! કબુલ કરીશ ને?

શાંતિલાલ—હા, પ્રિયે! ખરેખરજ, તારો રેંટીઓ "સાચો અન્નદાતા!" મૂર્ખપણાથી એક વખત મેં તેની અવગણના કરેલી, પણ તેનીજ કૃપાથી આજે આ સુખનો દિવસ સાંપડ્યો. ભગવન્! કાઠિયાવાડના, મારા જેવા બીનરોજગારી તરુણોને આ અન્નદાતાનો—આ રેંટિયા ઉદ્યોગનો માર્ગ બતાવ અને નોકરી કે બેકારીના કારમા પંજામાંથી તેને ઉગાર! એટલી તારા શ્રીચરણમાં પ્રાર્થના!

સીતા અને શાંતિલાલ—(સાથે) અમર રહો રેંટીઓ, જુગ જુગ જીવો રેંટીઓ અને ભારતવર્ષમાં એ રેંટીઆની પુનઃ સ્થાપના કરનાર પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય-બાપુજી પણ અમર રહો.

(શ્રાવણ-૧૯૮૬ના "જાગૃતિ"માંથી)

૯૦–दिवान 'हरदौल' जू

(લેખકઃ–રાયબહાદુર પં૦ શ્યામબિહારી મિશ્ર, એમ. એ.)

ઓરછા રાજ્ય બુંદેલખંડ મેં અબ ભી અગ્રગણ્ય માના જાતા હૈ ઔર ઉસકા નંબર સબ રાજ્યોં મેં ઉચ્ચતમ હૈ તથા વહાં કે શ્રી સવાઇ મહેન્દ્ર મહારાજા બહાદુર કો સરકાર હિંદ સે 'સરામદ રાજાહાય બુંદેલખંડ' કી ઉપાધિ પ્રાપ્ત હૈ. કેવલ યહી નહીં, વરન્ સમસ્ત મધ્યભારત મેં ઉસ રાજ્ય કા ચૌથા નંબર હૈ—ઇંદોર, ભોપાલ ઔર રીવાં રાજ્ય હી ઉસકે ઉપર માને જાતે હૈં.

પ્રાચીન કાલ મેં યહ રાજ્ય અબ સે કહીં બઢચઢ કર મહત્ત્વ કા થા. યહાં કે મહારાજા સૂર્યવંશી બનારસ કે ગહરવાર રાજકુલોદ્ભવ હૈં. ઇસ પવિત્ર વંશ મેં પાંચવાં બુંદેલા એક નામી રાજા હુએ, જિનકા હાલ ભારતીય ઇતિહાસ મેં પ્રસિદ્ધ હૈ. ઉનકા અસલી નામ હેમકર્ણ થા. ઉન્હોંને શ્રીવિંધ્યવાસિની દેવી કે આશીર્વાદ સે પંચમ વિંધ્યેલા કે નામ સે સન્ ૧૦૪૮ (વૈશાખ શુક્લ ૧૪ સંવત ૧૧૦૫) મેં એક વિશાલ રાજ્ય કી નીંવ ડાલી. ઇસ વંશ કે રાજાઓં કી ઉપાધિયાં ઇસ પ્રકાર હૈં:—

"શ્રીસૂર્યકુલાવતંસ કાશીશ્વર પંચમગ્રહનિવાર વિંધ્યેલખ મંડલાધીશ્વર શ્રી મહારાજાધિરાજ શ્રી ઓરછા–નરેશ." ઇતને પ્રાચી ઔર પ્રસિદ્ધ રાજ્ય ભારતવર્ષભર મેં ઇને–ગિને હી પાયે જાયં કિસી સમય ઇસ રાજ્ય કી વાર્ષિક આય દો કરોડ રૂપયે સે અધીક થી. યહાં કે મહારાજાગણ સદા સે સ્વચ્છંદ ચલે આગે હૈ ઔર સ્વાધીનતા કા સમ્માન ઉન્હોંને યહાં તક કિયા કિ ઉસ લિયે અનેકોં બાર ઉન્હેં દિલ્લી કે બાદશાહોં તથા મરાઠોં સે યુદ્ધ કરના પડા. ઇન ધમાસાનોં મેં કભી વે જીતે ઔર કભી હારે ભી, પર પરાજય કભી ભી સ્વીકાર ન કી; ચાહે રાજ્ય કુછ કુછ અંશ સમય સમય પર નિકલ હી ક્યોં ન ગયે. ઇસ વંશ કે મહારાજા રુદ્રપ્રતાપને એક સિંહ સે ગઉ કે પ્રાણ બચા મેં લડ કર અપના પ્રાણ તક દે દિયા, પર સિંહ કો અપને ખડ્ગ દ્વારા માર કર ગઉ કો બચા લિયા. મહારાજ ભારતીચંદ્ર કી સમ્પૂર્ણ આયુ યુદ્ધ કરતે હી બીતી ઔર મહારાજ મધુકર શાહ કા હાલ હિન્દી સાહિત્યપ્રેમિયોં સે છિપા નહીં હૈ. સાહિત્યમુકુટમણિ કવિવર કેશવદાસ ઇન્હીંકે આશ્રય મેં રહતે થે. મહારાજા વીરસિંહ દેવ પ્રથમ ને અબુલ ફજલ કો યુદ્ધ મેં લલકાર કર મારા ઔર અકબર બાદશાહ સે લડતે રહે, ઔર અંત મેં જહાંગીર કે મિત્ર કૃપાપાત્ર હુએ. ઉનકે દ્વારા પ્રાચીન ઓરછા રાજ્ય કા પ્રબલ પ્રતાપ ગગન કી ભાંતિ જાજ્વલ્યમાન હુઆ. હમ આશા કરતે હૈં કિ હમારે વર્તમાન મહારાજા સાહબ અપને પૂર્વજ નામરાશી મહારાજ વીરસિંહ દેવ કી ભાંતિ નવીન ઓરછા રાજ્ય કો સમુચિત ઔર સમયોચિત ઉન્નતિ દે કર ઉસકા સ્થાન ભારતવર્ષ કી પ્રથમ શ્રેણી કે રિયાસતોં મેં બના દેંગે.

ઇસી પ્રતિષ્ઠિત વંશ મેં નરેશ કા જન્મ હુઆ થા ઉનકે બડે ભાઇ મહારાજા જુઝારસિંહ જૂ (સન ૧૬૨૬–૩૪ ... બાદશાહ ... કે બડા કિલે મેં ... કરતે થે, ઔર ...

લગા. ઉન્હોંને મહારાજ જુઝારસિંહ જૂ દેવ કો મનગઢંત બાતેં બના બના કર [illegible] ઐસા [illegible] ઔર [illegible] દિલ મેં ઘર કર કુટિલતાભરી બાતેં [illegible], જિસસે મહારાજ કો અપની રાજમહિષી ઔર હરદૌલ જૂ પર કુત્સિત સંદેહ કા પૂર્ણ નિશ્ચય હો ગયા!

પરિણામ યહ હુઆ કિ મહારાજ દિલ્લી સે છુટ્ટી લે કર ઓરછા આ ધમકે ઔર મહારાની સે [illegible] બાતચીત કરને લગે. બેચારી રાજમહિષી લજ્જા ઔર શોક કે સાગર મેં ડૂબને લગી. પહલે તો ઉસને મહારાજ કો હર પ્રકાર સે સમઝાને કા પ્રયત્ન કિયા, પર રોગ કો અસાધ્ય દેખ કર આત્મહત્યા દ્વારા અપને સતીત્વ કા પરિચય દેના ચાહા. મહારાજ ને એક ન માની ઔર આજ્ઞા દી કિ હમારે સંદેહ કા નિરાકરણ કેવલ એક હી બાત સે હો સકતા હૈ, અર્થાત્ તુમ અપને પરમપ્રિય હરદૌલ કો ભોજન મેં વિષ દે દો, ક્યોં કિ મહારાજ કો યહ ભી વિશ્વાસ દિલાયા ગયા થા કિ હરદૌલ જૂ શાયદ મહારાજ કો રાજચ્યુત કર કે સ્વયં રાજા બન બૈઠના ચાહતે થે. બેચારી મહારાની ઐસી ક્રૂર આજ્ઞા કો સુનતે હી કિંકર્તવ્યવિમૂઢ ઔર અવાક્ રહ ગઈ. સ્વામી કે પૈરોં કો પકડ કર ઉસને અનેક શપથેં ખાઈં ઔર હર તરહ સે સમઝાયા. હરદૌલજૂ કે સમાન ધર્મશીલ, પ્રજાવત્સલ, લોકપ્રિય ઔર સ્વામિભક્ત ભાઈ કો વિષ દેના રાની કે વિચાર સે વૈસા હી થા, જૈસે કિ હિરણ્યકશ્યપુ કી આજ્ઞા સે પ્રહ્લાદ કો ઉનકી માતા દ્વારા ગરલપાન કરાના; પર મહારાજ જુઝારસિંહ ને એક ન માની, ઉલટે રાજમહિષી કા ઔર ભી અસહ્ય કટુ વાક્યોં સે સત્કાર કિયા. અબ તો રાની કે લિયે અન્ય કોઈ ઉપાય હી ન રહ ગયા.

અંત મેં મહારાની ને વિષગર્ભિત પકવાન્ન તૈયાર કરા કર હરદૌલ જૂ કે સામને રખ દિયા, પર સ્વયં ફૂટ ફૂટ કર રોને લગીં ઔર કારણ પૂછને પર ઉસને પ્રિય દેવર સે સારા હાલ કહ સુનાયા. તબ તો હરદૌલ જૂ ને બડી પ્રસન્નતાપૂર્વક વહ અન્ન ખાને કા આગ્રહ કિયા ઔર કહા કિ અપને પિતૃવત્ અગ્રજ કી આજ્ઞા હોને પર ઉન્હેં વિષ ખાને મેં સંકોચ હી ક્યા હો સકતા હૈ! હાં, કલંક લગાયે જાને કા ઉન્હેં વિશેષ દુઃખ અવસ્ય હુઆ, પર બડે ભાઈ કી આજ્ઞા સભી દશાઓં મેં પરમમાન્ય સમઝ કર ઉન્હોંને બરબસ વહ અન્ન બડે હર્ષપૂર્વક ખા હી તો લિયા. મહારાની મારે શોકસંતાપ કે મૂર્છિત હો ગઈ ઔર સખીસહેલિયાં ઉનકી દેખ ભાલ કરને લગીં. ઉધર હરદૌલ જૂ કે અનેક સાથિયોં ને ભી યહ હાલ સુન કર ઉસ વિષગર્ભિત અન્ન કો સહર્ષ ખા લિયા. ઉનકે સ્વામિભક્ત સેવકોં મેં સે ભી હરએક ને ઐસા હી કિયા.

હરદૌલ જૂ ને અપને અગ્રજ મહારાજા જુઝારસિંહ કા અં
દર્શન કરના ચાહા, પર રાજા ને કિસી બહાને સે ઉનકી વહ ઇ
ભી પૂર્ણ ન હોને દી. ઇસ પર બહુત સે સરદાર બિગડ ગયે ઔ
સંભવ થા કિ રાજપ્રાસાદ મેં હી લંકાકાંડ ઉપસ્થિત હો જા
પર હરદૌલ જૂ ને સબકો સમઝા બુઝા કર શાંત કિયા. થોડી
દેર મેં સબ પર વિષ કા અસર બઢને લગા. સબોં ને શ્રી રામ
કે મંદિર મેં અપને મહારાજ કી ભલાઇ કે હેતુ પ્રાર્થના ક
કરતે એક એક કર પરમધામ કી રાહ લી. અંત મેં હરદૌલ જૂ
અપની માતૃવત્ ભાભી કે દર્શન પાયે ઔર ઉનસે કહા કિ યદ્ય
મહારાજ ને ઉન દોનોં કો કલુષિત ઔર દોષી ઠહરાયા, પરંતુ ઉન્હોં
દૃઢ વિશ્વાસ પ્રકટ કિયા કિ ઉસ સમય તથા ભવિષ્ય મેં એક
વિચારશીલ પુરુષ ઉન્હેં તથા રાની જૂ કો કલંકિત ન માનેગા
ઐસા કહતે હુએ હરદૌલ જૂ કી આત્મા નશ્વર શરીર કો ત્યાગ ક
પરમાત્મા મેં લીન હો ગઈ, પર ઉનકા યશ સદા કે લિયે સ્થાયી હો ગયા

ઉસી દિન સે હરદૌલ જૂ કી દેવીદેવતાઓં કી ભાંતિ પૂજ
હોને લગી. ઉનકા સમાધિસ્થાન ઓરછા મેં અબ ભી વર્તમાન
હૈ, યહી નહીં, વરન્ હરદૌલ જૂ કે ચબૂતરે સમસ્ત બુંદેલખંડભ
મેં ગાંવ ગાંવ પાયે જાતે હૈં, ભારતવર્ષ કે દૂરસ્થ સ્થાનોં તક
મેં વે યત્રતત્ર મિલતે હૈં. હમને ઉન્હેં પંજાબ ઔર હૈદરાબાદ
(દક્ષિણ) તક મેં દેખા હૈ. અનેક સ્થાનોં પર હરદૌલ જૂ કે પ્રશંસા-
સૂચક ગીત ગાયે જાતે હૈં, ઔર ઉનકે ચરિત્ર કા સસંમાન ગાન
હોતા હૈ. ઐસે નરરત્ન વાસ્તવ મેં ધન્ય હૈં.

(જુલાઇ-૧૯૩૦ના "વિશાલ ભારત"માંથી)

૯૧-अहिंसाधर्मना पूजारी

(લેખકઃ-શ્રી. લાલચંદ જયચંદ વોરા)

પૂજાની વ્યાખ્યા કેટલી સુંદર છે? પૂજા એટલે આપભોગ યાને આત્મસમર્પણ. વેદમાં તેને યજ્ઞ કહે છે. કુરાનમાં જેને કુર-બાનીરૂપે વર્ણવેલ છે તે પૂજા કદી બાહ્યાડંબરમાં નજ હોય! પૂજા એ અહિંસા ધર્મનો અલૌકિક વારસો છે. મંદિર કે અપાસરા-માં જઈ અમુક પ્રકારે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવી અને આચારવિચાર-માં જરા વિવેક ન રાખવો એ પૂજા કેમ કહેવાય? અમુક વિધિ-વિધાન કરી આત્માને નિર્મળતાનો લેપ ન લાગવા દેવો એ પૂજા નથી. ફળ-ફૂલ અને નૈવેદ્યાદિ ધરી મહાલવું એ પૂજા નથી.

'કપટરહિત થઇ આત્માર્પણ કરવું' એ ખરી પૂજા છે. આપણા

અહિંસાવાદીઓ ક્યાં ઓછો ધર્મ કરે છે ? તીર્થોમાં અને મંદિરમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે. ઠેર ઠેર મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ કરી શાસનની શોભા વધારે છે. વરઘોડાઓ, જમણવારો અને ઉત્સવરથના કરી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચે છે. અને પહેલાં કદી નહોતું તેવું વિધવિધ ધર્મકાર્ય (!) કરી નાખ્યાં ખર્ચે છે.

હવે આટલાં આટલાં ધર્મસાધનો વધ્યા છતાં આપણી સમાજ કંગાળ કેમ ? જો ખરેખર ધર્મની વૃદ્ધિ થઈ રહી હોય તો ભૂખમરો અને પામરતા કેમ નથી ? મનુષ્યો જેવી રાંક કેમ ? ગુજરાં કેર કરતાંય ઉતરતી કેમ દેખાય ? જો ધર્મ એટલી ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચ્યો હોય કે આપણે કીડી મંકોડી અને પારેવા માછલાંની પણ રક્ષા કરવા તૈયાર થઈએ, તો ધર્મી–અહિંસાધર્મી એજ નાની સરખી પેટની રોટલી પૂરતા દેશ નિરાશ કેમ લે, અને અનેક કાળાં-ધોળાં કરતાં એ કેમ અચકાતો નથી !

એટલે કાં તો એ ધર્મ ખોટો, (અને ઘણા સામાન્ય અને અહિંસાધર્મથી અણજાણ મનુષ્યો ખરેજ, અહિંસા ધર્મને ખોટો માની નિંદી રહ્યા છે) અને કાં તો એના પૂજારીઓ એનું ખરૂં રહસ્ય સમજ્યા નથી. અને ખરી વાત એમ છે કે, જો એ ધર્મજ ખોટો હતે તો આજ પચ્ચીસ પચ્ચીસ સૈકા થયાં છતાં બુદ્ધદેવ અને ભગવાન મહાવીર કેમ પ્રાતઃસ્મરણીય હોય ! જે અહિંસાવીરોએ ધર્મને ખાતર સાચી ઉપાસના પૂજા આદરી હતી અને દેશોદ્ધાર માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દીધું હતું, આ બધા ક્ષાત્ર વીરો હતા તેથીજ તેઓ અહિંસા ધર્મ જીરવી શક્યા હતા. રામ–કૃષ્ણ પણ અહિંસાવાદી હતા અને તેથીજ તેઓ ધર્મની અને દેશની રક્ષા કરવા સમર્થ થયા હતા. આજ આપણા અહિંસાના પૂજારીઓ ધર્મને પૈસાને ત્રાજવે તોળે છે, અને વાત વાતમાં પૈસાથીજ ઉજાસણી થાય છે. ખરે તેઓની ધર્મની તુલના વાણિયાશાહી થઈ ગઈ છે. શુદ્ધ ધર્મ જે આત્માની ઓજસ્વિતા છે તે ઢંકાઇ ગઈ છે. અને બાહ્યાડંબર અને બાહ્યાચારને ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, તેથી ધર્મ સર્વત્ર વગોવાઈ રહેલ છે. વાસ્તવિકતાએ ધર્મ એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે. ધર્મ થકી વીરતા, અભયતા અને સત્યતાના ગુણો પ્રગટવા જોઇએ. ધર્મ થકી નિર્માલ્યતા, કંગાળતા અને દારિદ્રતા નાશ પામવી જોઇએ. જ્યાં એ નથી ત્યા ધર્મ નથી, પણ ધર્માભાસ છે.

આજ આપણે અહિંસાના સાચા પૂજારીને જોઈ રહ્યા છીએ જેની એકજ પૂજા, આત્મસમર્પણ એટલું જબરજસ્ત છે કે આજે લાખો નર–નારીઓ પોતાના દેહનું બલિદાન દેવા નીકળી પડ્યાં છે. અને બલિદાન દેનારા લાખોમાં કંઈ સામાન્ય કે સામર્થ્ય વિનાના નથી. જેમાંના અનેક તો તપસ્વી, ત્યાગી અને પવિત્રાત્મા-

ઓ છે; જેમાંના ઘણાઓ પ્રજાની સેવામાં ઓતપ્રોત થયેલા બત્રીસ લક્ષણાઓ છે; જેમાંના ઘણાઓ શ્રીમાનો, ધીમાનો અને બુદ્ધિમાનો

એ પૂજારીઓ કેવળ અંધશ્રદ્ધાળુઓ અને કીર્તિભૂખ નથી; પણ સાચું અર્પણ કરનારા છે, અને મનસા, વાચા, કર્મ અહિંસાત્મક છે. અનેક જૈન ભાઇઓએ પણ આ પૂજામાં ભ લઇ જૈનત્વ દીપાવ્યું છે.

એ અહિંસાવાદી અને ધર્મધુરંધરો! હવે એવો સમય આ લાગ્યો છે કે જ્યારે આ પૂજારીઓના સાચા આત્મસમર્પણદ્વા જે ક્રાંતિ થઇ રહી છે તેમાંથી પ્રેરણા પીઓ અને ધર્માચર સેવી આ લોકમાં પરલોકનો આત્મસંતોષ મેળવો.

("જાગૃતિ"ના એક અંકમાંથી)

१२–आर्यावर्तनो आदर्श युवक–लव

(લેખકઃ–શ્રી. બિહારીલાલ નારણજી અનંતાણી)

દૂભાયેલી, અપમાનિત માતાના પુનરોત્કર્ષ અર્થે જે ભગીર પ્રયત્નો તે માતાના યુવાન પુત્રો કરી શકે તે કોઇ બીજા ન કર શકે. એ માતાને પુનઃ માનવંતાં બનાવવાનાં જે નૈસર્ગિક મંથ તેના યુવકવર્ગમાં સંભવે એ કોઇ બીજામાં ન સંભવે. એ મંથન એ ઉલ્લાસ, એ કોડ પણ અપૂર્વ. એ ભાવના દેવને પણ દુર્લભ પોતાનો આદર્શ પૂરો કરવા જરૂર પડે તો આકાશને પણ હે લાવવાની એ યુવકવર્ગની ગણતરી. એ ભાવનાસિદ્ધિ અર્થે સ્વય પિતા–પરમેશ્વર સામે પણ શસ્ત્ર ઉપાડવાં પડે તો તે પણ તે વર્ગ માટે ધર્મ.

આર્યાવર્તમાં એવા યુવકવર્ગનાં દૃષ્ટાંત શોધવા મહેનત કરવી પડે તેમ નથી. આપણે તેની શોધ અર્થે મોસ્કો સુધી જવું પડે તેમ નથી. માનભંગ સીતા માતાની સ્થિતિથી દાઝતા તેના યુવક પુત્ર લવ તરફથી કોણ નથી જાણતું કે એ અન્યાય સામે પિતા પરમેશ્વર સમગ્ર આર્યાવર્તના આદર્શ રાજવી મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી-રામચંદ્રજી સામે પણ વિગ્રહ આદરવો પડ્યો?

ભવભૂતિએ એ હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય પોતાના ઉત્તરરામચરિતમાં ભારે સુંદર રીતે આલેખ્યું છે. શ્રીરામચંદ્રજીએ અશ્વમેધયજ્ઞ આદર્યો છે. યજ્ઞનો અશ્વ ઉપરોક્ત અનેક ભાવનાઓથી ભરપૂર યુવક લવ બાંધે છે. તે અરણ્યમાં આવી લાગે છે. અનાયાસે પોતાની ભાવના-સિદ્ધિના પ્રયાસ માટેનો આ રીતે તેને સંજોગ સાંપડે છે. સહૃદયથી ભાગેલો બાલમિત્ર લવને તે ઘોડો બતાવે છે ત્યારે લવ હોંસથી મનમાં

વિચારે છે: "અહો! અશ્વમેધ એ તો વિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષા, અતિ બળવાન એવા ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે." આ સ્થાન એજ આ ભાવનાશાળી આદર્શ યુવકનું રણાંગણ. તેમાં તે માતાનાં અપમાનનો બદલો લેવા, માતાને પુનઃ માનવંતી બનાવવા મરણીઓ થઇ કેમ ન પડે? તેને બીજા આડાઅવળા ખ્યાલ શાના આવે? તે કંઇ વ્યવહારકુશળ વાણિયો કે રાજપટુ મુત્સદ્દી બ્રાહ્મણ ઓછોજ હતો? માંડયાં તેણે શૌર્યભર્યાં યુદ્ધ. અશ્વના રક્ષણ કરનાર સૈનિકોને પલવારમાં સૂવાડયા. કાકા લક્ષ્મણને પણ મહાત કર્યા. આખર પિતા પરમેશ્વર શ્રીરામચંદ્રજી પણ રણાંગણમાં આવ્યા. રથમાં બેઠા બેઠા દૂરથી જાણે પોતાના તે ક્ષણના વિરોધી યુવકની માતાને અન્યાય આપવાનું પાપ તેમના હૃદયમાં કંપતું ન હોય તેમ લાગણીઓથી ઉભરાઇ એ યુવકને વિષ્ટિનો સંદેશ પાઠવી જેને આજના યુદ્ધશાસ્ત્રમાં ટૂંકી સંધિનો ધોળો વાવટો કહીએ છીએ તે ફરકાવી પોતા પાસે બોલાવે છે.

સર્વાંશે વિજય માટેજ અતિમર્યાદિત અને વિનયશીલ આદર્શ યુવક લવ શ્રીરામચંદ્રજી પાસે હાજર થઇ તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી આનંદથી કહે છે: "શું રઘુનાથ! આજ રૂડો દહાડો, કે એ દેવનું દર્શન થયું! મહારાજ! પ્રાચેતસનો શિષ્ય લવ આપને નમસ્કાર કરે છે!"

અહા–શો લાડભર્યો છતાં કોઇ પણ સ્વમાનના પ્રેમી આદર્શ યુવકને સુયોગ્ય વ્યંગ! એ વ્યંગ તો પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર મહારાજની આંખમાં પણ ઝળઝળીઆં લાવે. શ્રીરામચંદ્રજીથી પણ કહેવાઇ જવાયું: 'આયુષ્મન્ યુવક! આમ આવ, ભાઇ! થયું તે થયું. હવે ઝાઝો વિનય જવા દે.'

લવ પોતાની ભાવના સિદ્ધ થવાથી ભારતવર્ષના યુવકને ગૌરવ આપે એવી વલણ ધારણ કરી લે છે અને કહે છે: 'મહારાજ! લવની છોકરવાદી સામું જોશો નહિ.'

શ્રીરામચંદ્રજી મલકાતા પૂછે છે: "તેં શો અપરાધ કર્યો છે?" લવના પાસે ઉભેલા મિત્રનો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણવા જેવો છે: "(માતા માટે, માતાના માન માટે) મહારાજ' આ અશ્વ સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું વર્ણન સાભળીને એને શૂર ચઢી આવ્યું."

શ્રી રામચંદ્રજી કહે:–"વાહ, એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે."

"સહે ના તેજસ્વી પરનું દિપતું તેજ જરવી;
"પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહીં.
"કરી તાના કાંખો દિનકર થકી ન્યાયથી ધખે;
"તદા અગ્નિ મારી પરિભૂત સમા કા જન્મ્યો છે!"

એવું ન છરવવાપણું પણ એના જેવા વીરનેજ શોભે.

આજે દુભાયેલી, દુઃખી, છૂટે ચોટલે આક્રંદ કરતી માતા ભારતને પુનઃ પોતાના મૂળસ્થાને મૂકવાના ભગીરથ પ્રયત્ન આદરનારા યુવકોમાંના અગ્રગણ્ય યુવક પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂને પોતાની 'ક્રિડ' કબુલાવવા પોતાના પિતા પરમેશ્વર પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ સામે પણ વિરોધ આદરતા જોઇ આપણો આ ઐતિહાસિક દાખલો વિચારી કયા યુવાનને વિસ્મય નહિ થાય?

અકળાતે મને પણ પૂછી જવાય છે કે "હે જીવ! આજ મંડાયેલ વીસમી સદીના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો તો આજના ભારતના લવકુશે બાંધ્યો; પણ માતા ભારતને પુનઃ માનવંતી બનાવવાના આ યુદ્ધનું પરિણામ શું આવશે? ક્યારે આવશે?"

અંતરાત્મા તેજ ક્ષણે જવાબ આપે છે: "યુવાન, અધીરો ના બન. ઇતિહાસ અવશ્ય પોતાની પુનરાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરશે. શરત માત્ર એકજ કે આર્યાવર્તનો સમગ્ર યુવકવર્ગ પોતાને લવ બનાવે, લવ તરીકે પૂરવાર કરે." અસ્તુ.

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

૧૩–જગદ્ગુરુના છુટાછેડા!

ધર્મને નામે હિંદી પ્રજાની આંખે પાટા બાંધી, તેને અવળે મસ્તકે વહેમોમાં ડુબાડી, તેની સામાન્ય પ્રગતિને સિફતથી રોકનારી થીઓસૉફી ઉર્ફે હંબગોસૉફી સાથે શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ છૂટાછેડા કર્યાં છે! સામાજિક–ધાર્મિક ક્ષેત્રને ડહોળ્યા પછી, રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં ઝૂકાવી, હિંદને શહેનશાહતથી છૂટું નહિ પડવા દેવા માટે રાતદા'ડો મહેનત કરનારાં ડૉ૦ એની બીસેન્ટે, જે મદ્રાસી પોરિયાને "જગદ્ગુરુ" તરીકે ઠોકી બેસાડવાની, અને સ્વાગત માટે "તારક મંડળ" ઉભું કરવાની ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી, તે આજે ફરી ગયો છે; અને "માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન" ના જણાવવા પ્રમાણે ડૉ૦ એની બીસેન્ટ અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. અમારા વાચકોને યાદ હોય તો કૃષ્ણમૂર્તિએ હાલમાં [illegible] સામે છેલ્લાં બે ત્રણ વરસ થયાં [illegible] વલણ બતાવવા માંડ્યું હતું; અને "સ્ટાર સોસાઇટિ" નામના મંડળને વિખેરી નાખવાની [illegible] ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી. પોતાના [illegible] ને [illegible] કૃષ્ણમૂર્તિ [illegible] તરફ આક્રમણ કરીને, [illegible] "[illegible]" [illegible], [illegible] "[illegible]" પેટમાં રહે ખરું?" [illegible] વહેમોમાં પડેલી હિંદી પ્રજાને

જગતનાં વાતાવરણની બરોબર ખબર નથી. આજે તો કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાંથી ધર્મની ઈમારતના કાંકરા, પાકેલ બોરડીનાં બોર ખરે તેમ, ખરવા લાગ્યા છે. ધર્મને નામે ચાલતાં લાગેલાં ધતીંગોનું જ આ પરિણામ છે; અને "શકો પાછળ લીધું" અમે ”. એ ન્યાયે, અમને તો અર્થ છે કે, કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાં ધર્મ-ઢોંગનો ઉચ્છેદ કરવા માટે એવો પ્રબળ અગ્નિ ભભુકશે, કે જેમાં સત્ય ધર્મ પણ ઘડીભર તો ભસ્મીભૂત થયેલો દેખાયા વગર રહેશે નહિ. પાવકમાં બળી જળી ગયેલા ધર્મની ખાખ ઉડતી હોય, એવો ભાસ થશે, અને અત્યારે રશિયાના કેટલાક ભાગમાં બન્યું છે તેમ, ધર્મ જાણે કે પૃથ્વીના પટ ઉપરથી જડમૂળ ઉખડી ગયો હોય, એમ જણાશે; પણ "ફીનીક્સ" પક્ષીની માફક એ ધગધગતા અંગારમાંથી સત્ય ધર્મ પુનઃ ડોકિયું કરતો દેખાશે, અને તે જગતને તારશે. ઓમન ખાતે સ્ટાર કેમ્પનો સાતમો વાર્ષિક મેળાવડો ખુલ્લો મૂકતી વખતે કરેલા ભાષણમાં શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ કહ્યું હતું કેઃ—"સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે કોઈ ધાર્મિક સંસ્થામાં જોડાવાની જરૂર નથી." મનુષ્યજાતને માટે ધર્મ તો એક અને વ્યાપકજ હોઈ શકે; અને જ્યાં વાડા બંધાય ત્યાં સ્વાર્થ, પાખંડ અને ધતીંગ વધ્યા વગર રહેજ નહિ. આવા ઢોંગોથી સુધરેલા દેશોની પ્રજા કેટલી ત્રાસી ગઈ છે તેનો આબાદ પડઘો શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના શબ્દોમાં પડી રહ્યો છે. "આજા ફસા જા કંપની"ની માફક દરેક ધર્મવાળા, અમારા વાડાનાં પશુ બનો તો તમારો ઉદ્ધાર અવશ્ય થઈ જશે, એવી મધલાળ બતાવે છે; અને થીઓસોફીવાળાઓએ તો ધર્મઢોંગોને અખંડ રહેવા દઈ, પોતાની મહાત્મિક હંબગની જાળ કોઈ અજબ રીતે બિછાવી છે, અને તેમાં તો સેંકડે ૯૫ ટકા જેટલાં કેળવાયેલાં માછલાંજ સપડાયાં છે! પણ ગમે તેવો ચાલાક માણસ પણ આખી દુનિયાને હમેશને માટે ઠગી શકતો નથી, એવા અબ્રાહમ લિંકનના શબ્દોમાં ઘણું તથ્યાંશ રહેલું હોવાથી થીઓસોફીની જાળમાં કાણાં પડવા લાગ્યાં છે, અને નાનાં મોટાં માછલાં તેના ઠગારાપણાથી સાવધ થઈને, તેમાંથી છટકી જવા લાગ્યાં છે. (આઉટર સર્કલ) "જાહેર મંડળ" અને (ઇનર સર્કલ) "ગુપ્ત મંડળ" એવા બે ભાગમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી વહેંચાયલી છે; અને ગુપ્ત–આંતર મંડળના બેહૂદા ચમત્કારોથી ચમકીને થીઓસોફીથી દૂર થનારાં માછલાંઓ, ફરીથી એ દિશા તરફ નજર કરવાની પણ ભાગ્યેજ તસ્દી લે છે!

શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ ઢોંગી "જગદ્ગુરુ" બનીને પૂજાવાને બદલે, સામાન્ય જીવન ગાળી, સત્યની શોધમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપી, ડૉ. એની બીસેન્ટ અને થીઓસોફીસ્ટ

હંબગદાસો, હવે ઉપરના બનાવ પછી, મહાત્મિક ઢોંગધતુરાથી દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખવાનાં નિષિદ્ધ કર્મને તજી દે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. થીઓસૉફીનાં પ્રમુખ બનવાને માટે ડૉ. એની બીસેન્ટે અંતરિક્ષમાં રખડતા આત્મા-મહાત્માઓની સહાયતા શોધી હતી; અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિને "જગદ્ગુરુ" તરીકે ઠસાવી મારવા માટે પણ એજ "એહિાહુની કે કૂનીટામા" જેવા મહાત્માઓની સહાયતા મેળવવામાં આવી હતી. થીઓસૉફીના અડ્યારના વડા મથક ખાતે અદૃશ્ય મહાત્માઓને નામે જે ધતિંગો ચલાવવામાં આવે છે, તે રાંદલના લોટા આગળ હું-હું કરીને ધૂણતા ભુવાઓના ઢોંગ કરતાં પણ ઘડી વાર ચડી જાય તેવાં હોય છે ! રસ્તા પર ફરનારો ડેકબજાણિયો જેવી કસરતો કરે છે, તેવીજ કસરતો સરકસના તંબુઓમાં થાય છે; પણ પહેલાના કરતાં બીજી પદ્ધતિ સુધરેલી હોવાથી આગળ વધેલા સંસ્કારી જનો તેની તરફ વધારે ખેંચાય છે, અને તેને માટે દામ પણ વધારે આપે છે. ગામડાના ગમાર ભુવાઓની દેવદેવીઓની વાતોમાં અને થીઓસૉફીના અદૃશ્ય મહાત્માઓનાં હંબગમાં કંઈ ફેર નથી, છતાં ગોરી ચામડીની સફાઈ અને ચાલાકીને કારણે, ભુવાઓનો જ્યારે કોઈ ભાવ પૂછતું નથી ત્યારે થિયોસૉફીના હંબગદાસો જ્યાં ને ત્યાં પૂજાય છે, ધન લૂંટીને માલેતુજાર બને છે, અને સાથે સાથે અંધ-શ્રદ્ધાળુ ભોળી પ્રજાનું સત્યાનાશ પણ વાળી નાખે છે! હિંદની ધર્મપ્રેમી ભોળી પ્રજાને ભમાવીને થીઓસૉફીએ તેની ખૂબ ખુવારી કરી છે, અને વહેમોની જાળ તથા મહાત્મિક હંબગ વડે તેની માનસિક અધોગતિને પણ પાર વગરની બનાવી દીધી છે; છતાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને આપણે હજારો હજાર ધન્યવાદ આપીશું કે, દેશના રાજદ્વારી ઉદયને વખતે, તેનાં ધાર્મિક ગુલામી બંધનો પણ તૂટવા લાગ્યાં છે; અને "જગદ્ગુરુ" બનાવવા ધારેલા શ્રી-કૃષ્ણમૂર્તિ જેવાને હાથેજ મહાત્મિક હંબગની જાળ તૂટે છે ! "જગ-દ્ગુરુ" ના થીઓસૉફી સામેના બુદ્ધિપ્રધાન સઘળાં કારણો તપાસીને હિંદી જનતા થીઓસૉફી જેવાં હંબગોથી ભરેલાં ધર્મઢોંગ ફેલાવનારાં મંડળોથી સાવધ રહે, અને તેને સદાનો કાયમ ફરથી નમસ્કાર કરે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. તંત્રી.

(તા. ૭-૯-૧૯૩૦ના "આર્યપ્રકાશ"નો અગ્રલેખ)

१४–पुस्तकालय अने पुस्तकों*

× × × ×

પુસ્તકાલયમાં આવી વર્તમાનપત્રો વાંચવાં કે નવરાશનો વખત ગાળવો કે ધંધો ન જડે ત્યારે ઢીંગલા ઢીંગલીની વાર્તાનાં એક બે પુસ્તકો વાંચી દિવસો પસાર કરવા, એમાં પુસ્તકાલયના ઉપયોગની સીમા આવી જતી નથી. એ તેનું રહસ્ય નથી; બલ્કે એ તેનો ઉપયોગ નહિ પણ દુરુપયોગ છે.

× × × ×

× × × ×

જ્યારે, જ્યારે આપણે કોઈ પણ સારું પુસ્તક વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના લેખકના નેટચાર્જ ઉચ્ચ માનસિક વાતાવરણમાં તે પુસ્તક આપણને લઈ જાય છે. એટલે પુસ્તકનો સદ્વાસ તેના લેખકનોજ સદ્વાસ છે, એમ કહી શકાય. એવા સદ્વાસનાં અદ્ભુત પરિણામ આવે છે, અને એ અનુભવેલી વાત છે. પૂજ્ય મહાત્માજીની આત્મકથામાં "એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર" એ પ્રકરણ એ પુસ્તકના ચમત્કારનો પુરાવો છે. જેમ એક દીવે અનેક દીવા થાય, તેમ એક પુસ્તકમાં અનેક પુસ્તકોના લેખકો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે.

આજ કારણથી દરેક ધર્મમાં સત્સંગ સાધવાના સાધનતરીકે પુસ્તકની પણ ગણતરી થઈ છે. હિંદુઓને ભગવદ્ગીતા, સાંપ્રદાયિકોને પોતપોતાના ગુરુદેવની શિક્ષાપત્રી, મુસલમાનોને કુરાને શરીફ, ખ્રિસ્તીઓને બાઇબલ, પારસીઓને ખોરદેહ અવસ્તા–એમ સૌ સૌના ધર્મમાં સૌને ધર્મગ્રંથ જડશે અને તે ગ્રંથનું વાચન-મનન સૌ અનુયાયીઓને લગભગ ફરજિયાત છે. કારણ કે જે ધર્મને આપણે અનુસરીએ તે ધર્મના ગુરુઓના ઉપદેશ એ ગ્રંથો વાંચવાથી આપણામાં તાજા થાય, જાણે આપણને સાક્ષાત્ ગુરુદેવજ ફરી ઉપદેશ કરતા હોય એમ લાગે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે આપણે પણ પવિત્ર પદને પહોંચીએ. પણ સૌ કોઈ જાણે છે કે, જે ધર્મ વિષે આપણે ભડાશ હાંકીએ છીએ તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતા વિષેની શ્રદ્ધાના આપણા પાયા ડગી ગયા છે. સવારથી માંડીને તે રાત્રે પથારીમાં સૂતા સુધી શરીરે અને મને ધર્મચિહ્ન ધારી હરવા અને હાથપગને માત્ર કોઈ બાહ્ય [illegible] રાખ્યા છે. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરી રહે છે તેની પૂરી ખબર નથી હોતી. એટલે ઘણી વાર સમ્પૂર્ણ [illegible] ધર્મગ્રંથનું

* [illegible]

ખરૂં ભાનજ નથી હોતું, અને જેમને તે હોય છે તેઓ પણ તેમાંથી જોઇએ તેવો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી એટલે સામાન્ય જનતાને પુસ્તકોના ચમત્કારનો અનુભવ ઓછોજ હોય તેમાં નવાઇ જેવું નથી.

તેમ છતાં પુસ્તકની મહત્તા ઓછી નથી થઇ. જેમ શરીર ટકાવવા અન્નની જરૂર છે, તેમ શરીરમાં બિરાજતા આત્માને ઉજ્જવલ રાખવા પુસ્તકોની જરૂર છે. પુસ્તકોનો સાચો અર્થ ધ્યાનમાં રાખીએ તો નહાવું, ધોવું, ખાવું, પીવું જેમ આપણે ફરજિયાત માનીએ છીએ, તેમ કોઇ પણ પ્રિય પુસ્તકનું વાચન-મનન જીવનને શુદ્ધ અને પ્રફુલ્લ રાખવા માટે આવશ્યક છે. આપણી દિનચર્યામાં વાચન–મનન એક અગત્યનું અંગ છે. જેઓ આમ કરતા હશે તેઓ સાક્ષી પૂરશે કે, આમ કરવાથી પોતે અનેક પાપો કરતા કેટલીક વાર બચ્યા હશે; અનેક વખત પુસ્તકોએ મુશ્કેલીઓમાં તેમના સલાહકારનું કાર્ય કર્યું હશે; ઘણીક વેળા નૈતિક નિર્બળતામાંથી તેમને ઉગારી લીધા હશે.

આમ જો વ્યક્તિના જીવનવિકાસમાં પુસ્તકની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો પુસ્તકની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની જાય છે. જે વ્યક્તિને જરૂરનું છે તે સમાજને પણ જરૂરનું છે; કારણ કે સમાજ વ્યક્તિઓનોજ બનેલો છે. આમ પુસ્તકાલય સમાજની એક અતિ અગત્યની જરૂર પૂરી પાડે છે. આજે જ્યાં માણસની સમક્ષ અનેક ભ્રામક વસ્તુઓ એક પછી એક મુકાતી જાય છે, ત્યાં નૈતિક જીવનને સન્માર્ગે દોરનારા જૂના સદ્દગુરુઓનો દુકાળ વધતોજ જાય છે. અને જો ઉપદેશકો જોવામાં આવે છે તો તેમના ઉપદેશમાં વિશ્વાસ જેવું થોડું જણાય છે. જ્યાં કેળવણી મળવા છતાં માણસોના સંસ્કાર અને જીવનપ્રવાહમાં ઇષ્ટ ફેરફારો થતા નથી તેવા વખતમાં પુસ્તકાલયોનું મહત્ત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. જે કામ એક વખત ધર્મગુરુઓ પોતાના જીવંત ઉપદેશથી જનસમૂહ માટે કરતા, તે કામ શાળાઓ અને વિદ્યાલયો કરવા મથે છે; પણ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકતાં નથી. જે શાંતિ અને સુખ માણસો રાતદિવસ શોધી રહ્યાં છે તે જો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પુસ્તકાલયોમાંથી મળી શકે. આજના ધાર્મિક અંધાધુંધીના અને સ્વતંત્રતાના જમાનામાં માત્ર પુસ્તકોજ સદ્દગુરુઓ અને માર્ગદર્શકો રહ્યાં છે. અને પુસ્તકાલયોજ એ સદ્દગુરુઓ સમાજને પૂરા પાડી શકે તેમ છે.

આજે પુસ્તકાલયની જરૂર સમજાવવા કરતાં પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઇએ એ સમજવા સમજાવવાની વધારે જરૂર છે. પુસ્તકાલય વ્યક્તિને અને સમાજને બન્નેને જરૂરનું છે; અને બન્નેને ધ્યાનમાં લઇ પુસ્તક સંગ્રહ વિષેની આપણી દૃષ્ટિનો નિર્ણય થવો જરૂર

નો છે. આજે પુસ્તકની સંખ્યા વીસગણીવેગે વધતી જાય છે; પણ એ બધાં પુસ્તકો ઉપર વર્ણવી તેવી ધાર્મિક વૃત્તિથી લખાતાં નથી. આજે તો જેમ અનાજ વેચીને કે મજૂરી કરીને લોકો પેટ ભરે છે અને ધન કમાય છે, તેમ પુસ્તકો લખીને ધન કમાનારાઓનો શાહરો ફાલ્યો છે. એટલે બજારમાં રમકડાં વેચાય, શાકભાજી વેચાય, તેમ પુસ્તકો પણ જ્યાં ત્યાં વેચાતાં નજરે પડે છે. એ બધાં પુસ્તકો-થી કોઈ મકાન કે કબાટ ભરી દઈએ તેને પુસ્તકાલય કહેવાય નહિ.

બજારમાં મળતી બધી ચીજો જેમ ઘરમાં વસાવાય નહિ કે વપરાય નહિ, તેમ છપાય તેટલાં બધાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં લવાય નહિ, તેમ વંચાય પણ નહિ. પુસ્તકોની અનિવાર્ય જરૂર અને તેથી પુસ્તકાલયની પણ જરૂર આપણે સ્વીકારીશું. પણ પુસ્તકો વાંચવા-માં અને સંઘરવામાં આપણી દૃષ્ટિનું સ્પષ્ટીકરણ કરી લેવું જોઈએ.

પુસ્તકોનો મોટામાં મોટો ઉપયોગ વાચકને જીવનમાં પ્રેરણા આપવી, તેનામાં રહેલી સદ્‌વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવું અને કુવૃત્તિ-ઓને શુદ્ધ કરવી એ છે. તેથી ઉતરતો પુસ્તકનો ઉપયોગ નવરાશ-ના વખતમાં માણસના ચિત્તને સદ્‌વિચાર તરફ દોરવું એ છે. અત્યારે તો લગભગ દરેક વિષય ઉપર પુસ્તકો લખાય છે અને પોતાને જરૂર પડે તેવાં પુસ્તકો લોકો ખરીદે છે. તેમાં બધાંય બધાના કામનાં નથી હોતાં. પણ પુસ્તકોનો એક એવો પ્રકાર છે, કે જેનો સંબંધ માણસમાત્રની સાથે છે. જે પુસ્તકો જીવનના વિષયો ચર્ચે છે, જેમાં જીવનનાં ચિત્રો આપેલાં હોય છે, જેને ગરીબ તવંગર, જ્ઞાની અજ્ઞાની સૌ વાંચવા સાંભળવા પ્રેરાય છે, એ પુસ્ત-કોની આપણે વાત કરીએ છીએ. બીજા વિષયોનાં પુસ્તકો વિષે સામાન્ય માણસોને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ જે પુસ્તકો માણસના વિચારોને ગતિ આપે છે, તેની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે, તેમના વિષે આપણે પસંદગી કરવાની રહે છે.

વ્યક્તિ પોતાના પુસ્તકસંગ્રહ માટે હંમેશાં સાવચેત રહે છે; અને પોતાના આશ્રિતોના હિતનો વિચાર કરીનેજ પુસ્તકો વસાવે, એટલું વ્યક્તિના પુસ્તકાલય માટે પૂરતું છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સમાજરૂપી એક મહાન વ્યક્તિનું પુસ્તકાલય છે. તેમાં સમાજ-ની અભિરુચિ અને જરૂરીઆત ધ્યાનમાં લઈ પુસ્તકસંગ્રહ થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું એક વિશેષ કર્તવ્ય છે કે, જે જનસમાજની સેવા કરવા તે ચાહે છે તેને તે દુર્ગંધોથી બચાવે. અને જો પોતે જીવંત હોય તો જગતમાં પ્રસિદ્ધ થતા સદ્‌ગ્રંથોથી પોતાનો સમાજ વંચિત ન રહે એવી કાળજી રાખે.

ઉપર જે પુસ્તકાલયની વિશેષ ફરજ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અનુભવ પરથી પણ કબૂલ કરશે. સૌ

પુસ્તકાલયોના સંચાલકોને અનુભવ હશે કે, હલકી વૃત્તિથી પ્રેરાઇ ઘણા વાચકો હલકાંજ પુસ્તકોની માગણી કરતા હશે. તેમની એ વૃત્તિ કળી જઈ તેમને ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢાવવા એ કામ પુસ્તકાલયના ગ્રંથપાલનું છે. તેમ થાય તો એક વખત એવો પણ આવે કે આપણાં પુસ્તકાલયોમાં એક પણ પુસ્તક વાચકને અવળે માર્ગે દોરનારૂં ન હોય. પુસ્તકાલય ખરેખર ગ્રંથરૂપી દેવનુંજ સ્થાન હોય ત્યારે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની સફળતાનાં આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય.

હવે એક નાની પણ અગત્યની વાત પુસ્તકના વાચન વિષે કહેવી જરૂરની છે. જુવાનો અને થોડું ભણેલાઓ એવું સમજતા જણાય છે કે, પુસ્તકોમાં લખેલું બધું સાચુંજ હોય છે. આ વિચાર ભૂલભરેલો છે, એ જેટલું વહેલું સમજાય તેટલો આપણને ફાયદો છે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે, બધાં પુસ્તકોની પાછળ જોઇએ તેટલો શ્રમ લેવાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણુંખરૂં તો માત્ર વેપારી બુદ્ધિથીજ લખાય છે. એટલે તેમની યોગ્ય તેટલીજ કિંમત આંકવી. × × × ×

કેટલાક માત્ર ધનપ્રાપ્તિ માટે લખે છે અને તેથી આપણી હલકી વૃત્તિઓને પોષવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે. તેથી આવા પુસ્તકો વાંચનની રુચિવાળાઓએ એવાં પુસ્તકો વાંચતાં અને વાંચ્યા પછી પોતાના ચિત્તમાં તે કેવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, છેવટે તે પોતાના ઉપર કેવી અસર મૂકતા જાય છે તે વિચારી લેવું જોઇએ. [illegible] અને અસર આપણને નીચ પ્રકૃતિ તરફ દોરનાર હોય તેમને છેટેથીજ નમસ્કાર કરવા એ સલાહ ભરેલું છે.

[illegible]

× × × ×

[illegible]

૧૫–पुस्तकालयने लोकप्रिय केवी रीते बनाववुं?*

(વ્યાખ્યાતાઃ–શ્રી. મોતીભાઇ ન. અમીન)

કોઇ પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય બનાવવા માટે સૌથી મહત્ત્વનું અને પહેલું પગથિયું ઉત્સાહી અને કુશળ પુસ્તકાધ્યક્ષ મેળવવો એજ હોઇ શકે; કારણ કે મોટે ભાગે તો ગ્રંથપાલ એ જ પુસ્તકાલય છે. પુસ્તકાલય સંસ્થાની છેવટની ફતેહનો નિર્ણય થવો એ ગ્રંથપાલનનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખે છે. તેણે માત્ર પુસ્તકોના સંરક્ષક કે ચોકીદાર બનીનેજ સંતોષ માની લેવાનો નથી. ગ્રંથપાલે તો પુસ્તકો અને વાચકોનો સંબંધ કરી આપવા માટે બીજાઓને મદદ કરવામાં ખરા જીગરથી રસ લેવો જોઇએ, અને પુસ્તકાલયને બુદ્ધિનીતિનું કેન્દ્ર અને સમાજના સાચા સજીવ પ્રેરક બળનું સાધન બનાવવું જોઇએ; નહિ તો પછી તેવાં પુસ્તકાલયમાંથી, શિક્ષક વગરની શાળા કે ગૃહપતિ વગરના છાત્રાલયમાંથી જેટલો ફાયદો મળી શકે તેનાથી લગારેય વધારે ફાયદાની આશા રાખી શકાય નહિ.

ઉપલા કથનના ટેકામાં કહેવું જોઇએ કે, વડોદરા રાજ્યમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવાના સુધારેલા નિયમો અમલમાં નહોતા આવ્યા અને પુસ્તકાધ્યક્ષ તરીકે કામ કરવા સારૂ રા. ૩) કે ૪) ના હલકા પગારના નોકરોનું ખર્ચ પણ પુસ્તકાલયોને ઉપાડવું ભારે પડતું એવા સન ૧૯૧૦–૧૧ ના વર્ષમાં ત્યાર પછીનાં ૧૯૧૧–૧૨ નાં બીજાજ વર્ષ કરતાં કરબા પુસ્તકાલયોમાં વંચાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા પૂરા ચોથા ભાગની પણ નહોતી. સન ૧૯૧૧–૧૨ માં સરકારની અને પંચાયતની ઉદાર મદદથી આ સંસ્થાઓ આખો દિવસ કામ કરનાર ગ્રંથપાલ રાખવાને સમર્થ થઇ અને ગ્રંથપાલનો પગાર ૮ થી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો થયો. આ ગ્રંથપાલોએ પોતાના પ્રયત્નથી વાચનપ્રચાર ખૂબ વધાર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ પોતપોતાના કરબામાંથી બાલકો અને યુવાનોને પુસ્તકાલયમાં આકર્ષ્યાં. પુસ્તકાલય રહેને રહેતે યુવકોનું અને સામાજિક મંડળોનું મિલનસ્થાન થયું, અને સાંજના નિવૃત્તિના સમયે નિર્દોષ આનંદ અને વાર્તાલાપનું સ્થળ બન્યું.

પુસ્તકાલયના સંગ્રહમાં વખતોવખત નવીન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો ઉમેરો કર્યા કરવો એ લોકપ્રિયતા મેળવવાનું બીજું પગથિયું છે; કારણ કે પુસ્તકાલયમાં લોકો પુસ્તકો લેવા જાય તેને

* વોરાજી ગ.ઝેલી કલબ સમક્ષ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ માં આપેલું ભાષણ.

પુસ્તકાલયોના સંચાલકોને અનુભવ હશે કે, હલકી વૃત્તિથી પ્રેરાઈ ઘણા વાચકો હલકાંજ પુસ્તકોની માગણી કરતા હશે. તેમની એ વૃત્તિ કળી જઈ તેમને ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢાવવા એ કામ પુસ્તકાલયના ગ્રંથપાલનું છે. તેમ થાય તો એક વખત એવો પણ આવે કે આપણાં પુસ્તકાલયોમાં એક પણ પુસ્તક વાચકને અવળે માર્ગે દોરનારૂં ન હોય. પુસ્તકાલય ખરેખર ગ્રંથરૂપી દેવનુંજ સ્થાન હોય ત્યારે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની સફળતાનાં આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય.

હવે એક નાની પણ અગત્યની વાત પુસ્તકના વાચન વિષે કહેવી જરૂરની છે. યુવાનો અને થોડું ભણેલાઓ એવું સમજતા જણાય છે કે, પુસ્તકોમાં લખેલું બધું સાચુંજ હોય છે. આ વિચાર ભૂલભરેલો છે, એ જેટલું વહેલું સમજાય તેટલો આપણને ફાયદો જ છે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે, બધાં પુસ્તકોની પાછળ જોઈએ તેટલો શ્રમ લેવાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણાંખરાં તો માત્ર વેપારી બુદ્ધિથીજ લખાય છે. એટલે તેમની આપણે તેટલીજ કિંમત આંકીએ. × × × ×

કેટલાક માત્ર ધનપ્રાપ્તિ માટે લખે છે અને તેથી આપણી હલકી વૃત્તિઓને પોષવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે. તેથી આવાં પુસ્તકો વાંચવાની રુચિવાળાઓએ એવાં પુસ્તકો વાંચતાં અને વાંચ્યા પછી પણ પોતાનામાં તે કેવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, છેવટે તે પોતાના ઉપર કેવી અસર મૂકતાં જાય છે તે વિચારી લેવું જોઈએ. જેનો ભાવ અને અસર આપણને નીચ વૃત્તિઓ તરફ દોરતાં હોય તેમને છેટેથીજ નમસ્કાર કરવા એ સલાહ ભરેલું છે.

સાચું પુસ્તક તો એ છે, કે જે વાંચ્યા પછી આપણું હૃદય સાત્વિક આનંદ અનુભવે અને તેના વિચારોથી આપણને વધારે ડાહ્યા, વધારે વિચારશીલ, વધારે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને ચારિત્રશુદ્ધ બનાવવામાં સફળ નીવડે.

× × × ×

છેવટે જીવનની દરેક વસ્તુમાં એકજ કર્તવ્ય છે કે, તે આપણને સત્ય તરફ દોરે. પુસ્તકનું એ કર્તવ્ય વિશેષતઃ છે. ત્યારે જે પુસ્તકો આપણી લાગણીઓને શુદ્ધ કરે, આપણા ચારિત્રને ઉજ્જવળ બનાવી પ્રેરણા આપે, આપણામાં સત્ય જિજ્ઞાસા વધારીને તેને દૃઢ કરે તેવાંજ પુસ્તકો આપણે શોધવાં, વાંચવાં ને વસાવવાં.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૦ના 'પુસ્તકાલય'માંથી)

१५–पुस्तकालयने लोकप्रिय केवी रीते बनाववुं ?*

(વ્યાખ્યાતાઃ—શ્રી. મોતીભાઈ ન. અમીન)

કોઈ પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય બનાવવા માટે સૌથી મહત્ત્વનું અને પહેલું પગથિયું ઉત્સાહી અને કુશળ પુસ્તકાધ્યક્ષ મેળવવો એજ હોય છે; કારણ કે મોટે ભાગે તો ગ્રંથપાલ એ જ પુસ્તકાલય છે. પુસ્તકાલય સંબંધી કેટલીક કૃતિનો નિર્ણય થવો એ ગ્રંથપાલનનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખે છે. તેણે માત્ર પુસ્તકોના સંરક્ષક કે ચોકીદાર બનીનેજ સંતોષ માની લેવાનો નથી. ગ્રંથપાલે તો પુસ્તકો અને વાચકોનો સંબંધ કરી આપવા માટે બીજાઓને મદદ કરવામાં ખરા અંતઃકરણથી રસ લેવો જોઈએ, અને પુસ્તકાલયને બુદ્ધિવૃદ્ધિનું કેન્દ્ર અને સમાજના સાચા સજીવ પ્રેરક બળનું સાધન બનાવવું જોઈએ; નહિ તો પછી તેવાં પુસ્તકાલયમાંથી, શિક્ષક વગરની શાળા કે ગૃહપતિ વગરના છાત્રાલયમાંથી જેટલો ફાયદો મળી શકે તેનાથી લગારેય વધારે ફાયદાની આશા રાખી શકાય નહિ.

ઉપલા કથનના ટેકામાં કહેવું જોઈએ કે, વડોદરા રાજ્યમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવાના સુધારેલા નિયમો અમલમાં નહોતા આવ્યા અને પુસ્તકાધ્યક્ષ તરીકે કામ કરવા સારૂ રૂા. ૩) કે ૪) ના હલકા પગારના નોકરોનું ખર્ચ પણ પુસ્તકાલયોને ઉપાડવું ભારે પડતું એવા સન ૧૯૧૦–૧૧ ના વર્ષમાં ત્યાર પછીનાં ૧૯૧૧–૧૨ નાં બીજાજ વર્ષ કરતાં કરબા પુસ્તકાલયોમાં વંચાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા પૂરા ચોથા ભાગની પણ નહોતી. સન ૧૯૧૧–૧૨ માં સરકારની અને પંચાયતની ઉદાર મદદથી આ સંસ્થાઓ આખો દિવસ કામ કરનાર ગ્રંથપાલ રાખવાને સમર્થ થઈ અને ગ્રંથપાલનો પગાર ૮ થી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો થયો. આ ગ્રંથપાલોએ પોતાના પ્રયત્નથી વાચનપ્રચાર ખૂબ વધાર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ પોતપોતાના કરબામાંથી બાળકો અને યુવાનોને પુસ્તકાલયમાં આકર્ષ્યાં. પુસ્તકાલય રફતે રફતે યુવકોનું અને સામાજિક મંડળોનું મિલનસ્થાન થયું, અને સાંજના નિવૃત્તિના સમયે નિર્દોષ આનંદ અને વાર્તાલાપનું સ્થળ બન્યું.

પુસ્તકાલયના સંગ્રહમાં વખતોવખત નવીન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો ઉમેરો કર્યા કરવો એ લોકપ્રિયતા મેળવવાનું બીજું પગથિયું છે; કારણ કે પુસ્તકાલયમાં લોકો પુસ્તકો લેવા જાય તેને

---

* વડોદરા લાઈબ્રેરી ક્લબ સમક્ષ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ માં આપેલું અંગ્રેજી ભાષણ.

કહેવામાં આવે કે 'તમે વાંચી ગયા છો તે સિવાય નવું કોઈ પુસ્તક આવ્યું નથી' તો તેમને સ્વાભાવિક રીતેજ નિરાશા થાય અને પુસ્તકાલયમાં કંઇ આકર્ષણ ન રહેવાથી બીજી વખત આવતા અટકે.

રાજ્યનાં કેટલાંય ગ્રામ પુસ્તકાલયોમાં આમજ બને છે; કારણ કે જૂના નિયમો પ્રમાણે આશરે ૨૦૦ ગ્રામ પુસ્તકાલયોને ગુજરાતી ભાષાનાં રૂા. ૧૨૫ નાં પુસ્તકો એક વખત આપી દેવામાં આવતાં; પણ એ બધાં એક વખત વંચાઈ ગયાં એટલે તેમની નવીનતા જતી રહી, દિવસે દિવસે ઉપયોગ ઓછો થવા માંડયો અને કેટલેય ઠેકાણે પુસ્તકો ધૂળમાં રખડતાં પડયાં રહેવાથી ઉધઈનો ભોગ થયાં. એટલે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થવાને બદલે ત્રણ વર્ષને અંતે પુસ્તકસંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ. પુસ્તકાલય તો પીવાના પાણીના કૂવા જેવું છે. તેમાં હમેશાં નિયમિત આવરો ચાલુ રહેવોજ જોઇએ, નહિ તો તે બંધિયાર અને નિરુપયોગી થઇ જાય છે. આ તાજાપણું અને આ નવીનતા પુસ્તક કયી તારીખે પ્રસિદ્ધ થયું એમાં નથી, પરંતુ લાગતાવળગતા સમાજમાં એ પુસ્તક પહેલવહેલું કયારે પ્રચારમાં આવ્યું એમાં છે. ફરતાં પુસ્તકાલયોની આજ મુખ્ય ચાવી છે. કોઇ શાળા કે પુસ્તકાલયને ત્રીસેક પુસ્તકો મોકલવામાં આવે ત્યારે એ પુસ્તકો નવીન હોવાથી રસ જામે અને વાચકો વધે. ત્રણેક માસ પછી, બધાં આવેલાં પુસ્તકો વંચાઇ રહે અને ઉત્સાહ જરા મંદ પડવાનો થાય ત્યાં તો નવીન પુસ્તકોની બીજી પેટી આવી પહોંચે એટલે પાછો રસ સજીવન થાય. આમ બધો વખત રસ જળવાઇ રહે અને વધારામાં એકનાં એક પુસ્તકો અનેક ઠેકાણે વંચાવાથી તેમાં ખરચાયેલી રકમનું પૂરતું વળતર મળી રહે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે, આના જેવી ઉત્તમ યોજના બીજી એકેય નથી.

પુસ્તકાલયનું મકાન સારા લત્તામાં, સુશોભિત, વિશાળ અને આકર્ષક હોય એ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાનું ત્રીજું પગથિયું છે; કારણ કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં ત્રણ પ્રધાન અંગો ગ્રંથપાલ, પુસ્તકો અને મકાન છે. જે પુસ્તકાલયને પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન હોય તેની કિંમત એવડાય છે. પછી તેને શાળા, મંદિર કે ધર્મશાળા જેવી પરાઇ સંસ્થા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. વળી સ્વતંત્ર મકાન હોવાથી સમાજની પણ તે વધારે સારી સેવા બજાવી શકે છે; અને તેને લીધે તેના પ્રત્યે સમાજના બધા વર્ગોના લોકોનાં માન, ચાહ અને મદદમાં સારો ઉમેરો થાય છે. દાખલા તરીકે વડોદરા પ્રાંતમાં ભાદરણ, ધર્મજ અને વસો એ ત્રણ ગામોમાં પુસ્તકાલયનું સ્વતંત્ર મકાન થયા પછી એકલા યુવકોજ નહિ, પણ વૃદ્ધો સુદ્ધાં તેને વધારે મદદ આપતા થયા છે. ઉપલાં ત્રણેય

પુસ્તકાલયોમાં મળતી પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની મફત સવડનો ઘણી મોટી લોકસંખ્યા લાભ લે છે અને એ સંસ્થાઓ એટલી લોકપ્રિય થઇ છે કે લોકો લગ્નમરણ જેવા પ્રસંગે નાણાંની ઉદાર હાથે મદદ આપે છે. હવે તો એ પ્રથા લગભગ રૂઢિ જેવી બની ગઈ છે.

વર્ગણી આપનાર તેમજ ન આપનાર તમામ વર્ગના લોકો માટે પુસ્તકાલય ખુલ્લું રાખવું એ લોકપ્રિયતા સાધવાનું ચોથું પગથિયું છે. બધાં લાભ લઈ શકે એટલા માટે હવા અને પાણીની પેઠે જ્ઞાન પણ તદ્દન મફત અને જ્યારે માગે તથા જે માગે તેને મળવું જોઇએ; નહિ તો જ્ઞાનપ્રચારની આ સંસ્થાનો ઉપભોગ કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય થોડાક નશીબદારોનેજ સાંપડે. પુસ્તકાલયોમાં કામ કરનારાઓનો અનુભવ છે કે, ઘણા લોકોને પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ઈચ્છા તો હોય છે, પરંતુ વર્ગણી ભરવાને તેઓ લગારેય ખુશી હોતા નથી. અને એજ પ્રમાણે રાજ્યના કોઇ પણ મહાલનાં વર્ગણી લેતાં એક પણ પુસ્તકાલયમાં ૩૦થી વધારે વર્ગણીદાર સભાસદો નથી અને તેમાંના કોઈ પુસ્તકાલયમાંથી ૧૦૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો આખાય વર્ષ દરમિયાન બહાર વાંચવા અપાયાં હોતાં નથી.

બે વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોના નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી વર્ગણીથી અને મફત વાંચવા અપાતાં પુસ્તકોના પ્રચારના આંકડાઓનો તફાવત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

પાટણ

પુસ્તકાલય	વાચનપ્રચાર
આનંદભવન કલબ (ફ્રી)	૧૨૦૦
ફત્તેસિંહરાવ (વર્ગણી)	૨૨૦

પેટલાદ

પુસ્તકાલય	વાચનપ્રચાર
મગુભાઈજી (ફ્રી)	૨૬૩૨—૧૯૧૦-૧૧ ૨૭૮૩—૧૯૧૧-૧૨
સાર્વજનિક (વર્ગણી)	૩૦૦—૧૯૧૦-૧૧ ૬૫૭—૧૯૧૧-૧૨

અંતમાં, કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ ઉપાડી લીધેલી કેટલીક વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. આ પ્રવૃત્તિઓમાંની એક તે સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠાં પુસ્તકો પહોંચાડવાં એ. પેટલાદ મહાલનાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ સ્ત્રીઓને વાંચવા માટે પુસ્તકાલયના પટાવાળા સાથે પુસ્તકો તેમને ઘેર પહોંચાડવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. એ રીતે દર મહિને સેંએક પુસ્તકો ગામની સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં એ પુસ્તકાલયો સફળ થયાં છે. આ પ્રથા રાજ્યનાં

બીજાં પુસ્તકાલયોમાં પણ શરૂ થાય એમ છે. ખાતરી છે કે, તે જરૂર ફત્તેહમંદ નીવડશે, અને આપણે જેને માટે આતુર દિલથી ઝંખી રહ્યા છીએ તે સ્ત્રીકેળવણીના બહોળા પ્રચારમાં મદદરૂપ થશે.

એક કસ્બા પુસ્તકાલયમાં વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો લઇ જઇને, ઉંમરને લીધે, ફુરસદ ન મળવાથી કે માંદગીને લીધે પુસ્તકાલયમાં ન જઈ શકનારાઓને ઘેર પહોંચાડી આવે છે. અઠવાડિયામાં માત્ર એકજ દિવસ શનિવારે અને તેય માત્ર બેજ કલાક વિદ્યાર્થીઓ આ કામ પાછળ ગાળે છે, છતાં દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ પુસ્તકોના વાચનના નિમિત્તરૂપ થાય છે. વાચકો પુસ્તકાલયમાં જાતે જઈ શકતાં ન હોય કે જવા ઇચ્છતાં ન હોય તેમને ઘર આંગણે ખુદ પુસ્તકાલય લઇ જવાની આ ખરેખર નવીન પદ્ધતિ છે. વળી નાનાં ગામોમાં વાંચી લખી શકે એવાં માણસો બહુ થોડાં હોય છે. તેમને પણ કોઇ ઉત્સાહી શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી એકાદ પુસ્તક કે વર્તમાનપત્ર વાંચી સંભળાવીને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં કરી શકે.

ટૂંકામાં, પુસ્તકાલયની લોકપ્રિયતા ખાસ કરીને તો તેની સાથે જોડાયેલા કામ કરનારાના ઉત્સાહ અને ખંત ઉપર આધાર રાખે છે. પછી એ કામ કરનાર ભલે મંત્રી હોય, પુસ્તકાધ્યક્ષ હોય કે વ્યવસ્થાપક મંડળનો કોઇ સભ્ય હોય. 'લાયક માણસ લાવો, લાયક માણસ જોઇએ' એવી ચોતરફથી બૂમ સંભળાય છે અને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના સંબંધમાં હું પણ તેનો પડઘો પાડું છું.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ના "પુસ્તકાલય"માંથી)

૯૬-સદ્ગત મોતીભાઇ દરજી

(લેખકઃ-શ્રી. વજુભાઈ દવે)

(સદ્ગત મોતીભાઇ મહાન પુરુષ ગણાય કે નહિ, એ પ્રશ્ન સુધી જવાની જરૂર નથી. એ પ્રશ્નનો કોઈ અલૌકિક રીતે નિર્ણય થાય છે. પણ એટલું તો ખરું, કે મહાત્માજીની જીવનપદ્ધતિનું તેમને સ્વતંત્ર રીતે (પોતાની મેળે) દર્શન થયેલું હતું, અને એ પદ્ધતિ તેમણે અમલમાં મૂકી હતી. અંગત અને સ્થાનિક મર્યાદાઓને લીધે તેઓ મહાત્માજી જેટલા મહાન ફેરફારો કે આંદોલનો જીવનમાં નથી કરી શક્યા, તોપણ આખા ગુજરાતે જાણવા જેવી એ એક વ્યક્તિ છે. સદ્ગત મોતીભાઇ જો સામાન્ય માણસ હતા તો તેમનું જીવન એટલું તો બતાવે છેજ, કે માત્ર સારા થવાના દૃઢ નિશ્ચયથી એક સામાન્ય માણસ પણ પોતાનું કલ્યાણ કરવા

ઉપરાંત કેટલું બધું કરી શકે!

મહાત્માજીના કેટલાક વિચારો તેમને સ્વતંત્ર રીતે આવેલા, એ જોતાં નથી લાગતું કે એ વિચારો અવતરવાને માટે પાકી ગએલા હતા! એ વિચારો જગતમાં પ્રવર્તવાનું નિર્માણ થએલું છે અને અધિકારી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે મોડાવહેલા એક કે બીજા રૂપમાં તે ગ્રહણ કરશેજ!–તંત્રી "પ્રસ્થાન")

વડવાળુમાં હાલ મોતીચોક નામનો એક ચોક છે, એ નામ વડવાળુના મોતીલાલ દરજી ઉપરથી પડ્યું છે. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં નીચી દડીનો, સુકલકડી શરીરનો, અભણ જેવો એ દરજી ચોકની સામેની હાટડીમાં સંચો ખટખટાવતો. એની હાટડીએ એક પણ એવી ક્ષણ ન જતી કે જ્યારે ત્યાં કોઈ ને કોઈ યુવાન ન હોય. તે અનેક યુવાનોનું વિશ્રામસ્થાન હતો. વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી અનેક પ્રેરણાઓ મેળવી જતા, યુવાનો આદર્શો પડી જતા, સેવાભાવીઓને સેવાનાં નાનાં નાનાં કાર્યક્ષેત્ર જડતાં. ધંધા વિનાની વિધવાઓને ધંધા મળતા, ખૂણે પડેલ કારીગરોને રોજગાર મળતો.

મોતીભાઈ એક અતિ સામાન્ય દરજી કુટુંબમાં જન્મેલા. દરજીકોમમાં સ્વાભાવિક થઈ ગયેલ બાળવિવાહની હાંસડી એના ગળે વળગેલી. ચાર ગુજરાતી સુધીનો એમનો અભ્યાસ. અમો એમના પરિચયમાં નહોતા આવ્યા ત્યાંસુધી તો એમનું જીવન ઘણું ધાર્મિક હતું એમ સાંભળેલું. બાવાઓને પેર ઓટલા કરવા, ભજનો ગાવાં અને મંડળીઓ જમાડવામાં આ ત્રીસ વર્ષનો યુવાન પોતાનું જીવન કૃતકૃત્ય થયું માનતો. આધ્યાત્મિક વાચન અને ચિંતન ને સીવવાના સમય પછીનો એનો મુખ્ય વ્યવસાય.

સંચો ખટખટાવે અને કોઇ ને કોઈ ભગતજનના મુખેથી યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ કે ભાગવત સાંભળે. એના હાથ અને પગ પણ સંચા જેવાજ જડ બની ગયેલા. એની દુકાનને આંગણે ઉભા હોઇએ ત્યારે યોગવાસિષ્ઠ વંચાતું હોય અને એ સાંભળતા હોય. સંચો ધડધડાટ ચાલ્યે જતો હોય, પગ ઝપઝપ ચાલતા હોય, હાથ ઝૂલતા પરથી સરેરાટ ફરતો પસાર થતો હોય, ત્યારે આપણને મોતીભાઇનું ચિત્ત તો શ્રવણમાંજ લાગેલું લાગે. શ્રવણમાં એ એટલા એકાગ્ર હતા કે સચો સંચાનું કામ કર્યે જતો, જ્યારે એનું મુખ ચર્ચામાં ઉતરતું. આખના ભાવ ભક્તિમાં નીતરતા. કાન શ્રવણમાં મશગુલ રહેતા. વાચનનો એક પણ શબ્દ વિના સમજ્યે એ નહોતા જવા દેતા.

આમ યુવાનીનાં પાંચેક વર્ષ એણે ધાર્મિક વાચન-ચિંતનમાં ગાળ્યા હશે. આમ ને આમ ભાગ્યો અને ભાગ્યો મારે એણે એક નાનુંશું પુસ્તકાલય પચીસેક પુસ્તકોથી શરૂ કર્યું. હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ અહીંયાં ચોપડીઓ વાંચવા લઇ જાય અને મોતીભાઇ તેમને ઉતર

વાચનનો શોખ લગાડે. અમને પણ વાચનની સારી એવી ભૂખ.
આ વખતે હું પાંચમી અંગ્રેજીમાં હોઇશ.

અખાડેથી લટાર મારતો મારતો હું મોતીભાઇની દુકાને જા
ચઢ્યો અને બે ચોપડીઓ વાંચવા માગી, જે એમણે ઘણી હોંશથ
આપી. આ અમારા પ્રથમ પરિચયનો દિવસ. અમારો સંબંધ દિવસે
જતાં ગાઢો થયો. આ નાના પુસ્તકાલયને મોટું કરવાના મનોર
ઘડયા અને તે પાર પણ પડયા. આ પુસ્તકાલયદ્વારા મોતીભાઇ અને
યુવાનોના પરિચયમાં આવ્યા, અને ઘણાનું ઘડતર એના દ્વારાજ
થયું, એમ કહું તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દિવસો જતાં મોતીભાઇની દુકાન અમારો વાચનનો અખાડ
બની. આ દુકાને બેસી હિંદ અને બ્રિટાનિયા, ગોખલેનું ચરિત્ર
ભા. ૧; એવાં જપ્ત ગણાતાં પુસ્તકો છડેચોક અમે વાંચતા અ
સ્વદેશસેવાની અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ કેળવતા.

આવા વાચન ઉપર જેમ જેમ અમે વિશેષે ચઢયા, તેમ તે
મોતીભાઇએ ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો
એની એકાંગી ધાર્મિકતામાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ ઉમેરાયું એમ કહું તે
ચાલે. આજ સુધી એ એકલા ધાર્મિક વિચારોમાંજ પડયા રહેતા
હવે તેમના જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલી. અમારૂં વાચન જેમ જે
વધતું ગયું, તેમ તેમ એમને એક વસ્તુ સાલવા લાગી, કે આપણ
વાંચ્યાજ કરીએ તે ઠીક નથી. કાંઇક કર્તવ્યમાં મૂકીએ તોજ વાચ
સાર્થક થયું ગણાય.

આ વિચારથી એમની સાથે સેવાનાં નાનાં નાનાં ક્ષેત્રો અમાર
માટે ખુલ્લાં થયાં. પુસ્તકાલય એકલાથી સંતોષ ન માનતાં અ
એક ફરતું પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. એમાં આઠ દશ સ્વયંસેવકો, દરે
જણ પાસે વીસ વીસ પુસ્તકો હોય. આ પુસ્તકો લઇ અમે ગામન
લત્તામાં જઇએ. સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય શહેરીઓને વાચ
તરફ દોરીએ. આ સમયમાં વઢવાણમાં વાચનનો એટલો બધો શોખ
વધ્યો કે ન પૂછો વાત. અમારા પુસ્તકાલયમાંથી આ વર્ષોમાં દરરોજ
સોથી દોઢસો પુસ્તકો જતાં અને તે ઉપરાંત ફરતા પુસ્તકાલયનો
ઉપયોગ થતો તે જુદો.

સાંજના પાંચ વાગ્યાના ટકોરા વાગે કે મોતીભાઇનો તબે
બંધ થાય. પાંચના ટકોરા પછી એક પણ ટાકો એ મારતા નહિ
લૂગડું જેટલું અધુરૂં રહ્યું હોય તેટલું રાખીનેજ દુકાન બંધ કરીને
નદીની રેતમાં દોડતા. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે,
જે કાઠિયાવાડમાં અને તેમાં પણ ખૂણે પડેલ વઢવાણમાં અખાડાનું
નામ તે વખતે નહિ આવે એવા સમયે અખાડાના અનેક મનોરથ
મોતીભાઇએ સેવ્યા. શરૂઆતમાં અમે પાંચ જણ. અમે હતા જુવાનો

મોતીભાઇની ઉંમર અમારાથી બમણી. સળેકડી જેવું શરીર, નાનપણથી દરજીનો બેઠાડુ ધંધો કરેલો, કદી રમેલ નહિ કે રખડેલ નહિ; છતાં હોંશે હોંશે અમારી સાથે કુસ્તીમાં ઉતરે, દોડે, રમતો રમે. અખાડાના સમય દરમિયાન વાતો તો ચાલુ હોયજ. એમની એકજ ભાવના હતી અને તે આ યુવાન સૈન્યનું ઘડતર કરવાની. વખત જતાં પાંચમાંથી અમે પંદર થયા, પચીસ થયા, અને પછી તો સાંજ પડયે નદીની રેતમાં પોણોસો પોણોસો જુવાનિયાનું જૂથ જામતું.

આ અખાડા દ્વારા મોતીભાઇ જુવાનોમાં અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ પ્રેરી શક્યા. ઘણાના અંગત મિત્ર બન્યા, કોઇના મુરબ્બી બન્યા, કોઇના માર્ગદર્શક બન્યા. આમ જુદે જુદે પ્રકારે અને જુદા જુદા સંબંધે એ એકએકના સંબંધમાં આવી જતા અને સૌ એમના ઉચ્ચ ચારિત્રમાંથી કાંઇ ને કાંઇ લઈ જતા.

જેમ જેમ અમે નિકટ આવતા ગયા, તેમ તેમ અમે ઘેર રહેવાનો સમય ઓછો કરી નાખ્યો. બે ટંક ઘેર ખાવા સિવાયનો અમારો બધોય વખત અમે સૌ (પંદરની ટોળી) સાથેજ ગાળતા. પુસ્તકાલયનું મકાન તે અમારી જાણે કે બોર્ડિંગ હોય તેવું બની ગયું. મોતીભાઇની દુકાન જો કે જાહેર રસ્તા પર હતી, છતાં એ અમારા અધ્યયનનો અખાડો બની. સ્વામી રામ, વિવેકાનંદ વગેરેના વાચનમાં એ દુકાને મને જે એકાગ્રતા મળતી તે હજુ જીવનમાં ક્યાંય નથી મળી.

મોતીભાઇ અમને રોજ ચાર વાગ્યે ઉઠાડે, વાંચવા બેસાડે. કલાકના વાચન પછી અમે ચાર માઈલ રોજ પ્રભાતે દોડીએ. ગમે તેવો શિયાળો હોય તોપણ નારદભાઇની વાવે ઠંડા પાણીમાં તરવું; અને મોતીભાઇ તો કડકડતી ઠંડીમાં પણ કલાક સુધી પાણીમાં પડ્યા રહીનેજ બહાર નીકળતા. ત્યાર પછી પ્રાર્થના અને પછી મોતીભાઇને ઘેર નાસ્તો.

મોટાભાઇ જે ભાવનાથી નાના ભાઇને ખવડાવે એ ભાવનાથી એ સમયે તેઓ નાસ્તો કે દૂધ આપતા.

રોજ રાત્રે અમારું સમૂહવાચન થતું, જે વખતે જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલતી. મોતીભાઈ દરેકના ઘરની અને જીવનની મુશ્કેલીઓ જાણતા. એ એમના બહોળા અનુભવની વાતો કરી દરેકની મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરી દરેકને એક ડગલું આગળ લેવા મથતા.

હવે તો મોતીભાઇની ભાવનાઓ વધી. તેમણે વિચાર્યું કે આપણે તો સમાજના સેવકો થવું છે. માટે આપણને ભાષણો કરતા આવડવા જોઇએ. આપણે મોટી મોટી સભાઓમાં આપણા વિચારો આપવા પડશે, માટે આપણો અવાજ બુલંદ હોવો જોઇએ. આથી અમે એક ભાષણ કરનારૂં મંડળ શરૂ કર્યું. અમારા મંડળના સભ્યોમાં

અમારીજ મંડળી. અનેક વિષયો અમે ઉથલાવી નાખ્યા. જે વિષય લઇએ તેનો અભ્યાસ કરી લાવવાનો હોય. આથી અભ્યાસ પણ વધ્યો અને વાચન લંબાણું ગયું. શ્રોતા એક હોય તોય વખત થઇ ગયો હોય તો અમારી સભાનું કામકાજ શરૂ થઇ જતું; પણ અમે આવી સભાઓથી સંતોષ ન પામ્યા. અમારે તો બુલંદ અવાજે ભાષણ કરતાં શીખવું જોઇએ એવી મોતીભાઇની માન્યતા.

મોતીભાઇ અમને સવારના પાંચ વાગે નારદભાઇની વાવ ઉપર–મંડાણ ઉપર વક્તાને ઉભો રાખે. શ્રોતાઓ અમે, જુદી જુદી દિશામાં દૂર દૂર–ખૂબ દૂર–વક્તાનો અવાજ પહોંચે એટલે દૂર ઉભા રહીએ અને વક્તા જાણે કે પંદર વીસ હજારની મેદની સમક્ષ ભાષણ કરતો હોય તે છટાથી ભાષણ કરે. આવી રીતે ભાષણો કરવાનો સૌને ફરજિયાત વારો આવે અને ઇચ્છા ન હોય તોપણ મોતીભાઈ પરાણે ઉભા કરે. ના પાડીએ તો કહે, અરે મૂર્ખા! આમ શરમાઇશ તો કેમ ચાલશે ? આપણે તો સાચેજ મોટી સભાઓ માટે તૈયાર થવાનું છે.

જ્યારે મોતીભાઇ અમને વાવના મંડાણ ઉપર ઉભા કરતા (એ અમારૂં પ્લેટફોર્મ), અને અમારા પાંચ સાત મિત્રો જે ખૂબ દૂર ઉભા રહેતા તેને પંદર હજાર માણસો માની ભાષણ કરતા ત્યારે કોઇ કોઇ વખત હસવું આવતું અને લાગતું, કે આ કયા ટોડે ચઢયા છીએ અને મોતીભાઈ તે આ શા ખેલ રોજ કરાવે છે! પરંતુ એકવીસની સાલમાં જ્યારે અમે વીસ વર્ષના હતા ત્યારે અને અત્યારે એ બધી પાડેલ ટેવ કામ આવી ગઇ ત્યારે એની કિંમત જણાઇ.

મોતીભાઇ અમારી નાની મંડળી બહાર જાણીતા નથી. એમને પ્રસિદ્ધિનો મોહ પણ નહોતો; પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે, એમને પોતાની શકિત અને અભિલાષા પ્રમાણે કાર્યક્ષેત્ર મળે, તેઓ પોતા માટે એવું કાર્યક્ષેત્ર પેદા કરી શકે, તે પહેલાં તેઓ ગુજરી ગયા.

આજે જો એ જીવતા હોત તો ખરેખર ગુજરાતના સમર્થ કાર્યકર્તા નીવડયા હોત. ગાંધીજી એકવીસની સાલ પછીથી જે જે વિચારો આપ્યે જાય છે, તે દરેકે દરેક વિચાર જાણે કે મોતીભાઇને સૂઝી ગયો હતો એમ લાગે છે. અને એના સોળની સાલના એ વિચારોનું સામ્ય જ્યારે બાપુજીના વિચારો સાથે જોઉં છું, ત્યારે ઘડીભર એમ થઇ આવે છે કે, ખરેખર મોતીભાઇ એક મહાન પુરુષ હતા.

'ઘેર ઘેર જો ગાય પળાય તોજ ઘી–દૂધ ખવાય' એ એક સૂત્ર વિચારોના સેવન પછી એમને જડયું અને તેનો અમલ પણ તુરતજ કર્યો. કોઇ પણ વિચારનો જાતે અમલ કર્યા પહેલાં તે બીજાને ઉપદેશ આપતા નહિ.

કામધંધો મૂકીને ઘેર ગાય ન બંધાય ત્યાં સુધી અન્ન હરામ કરીને એ ગાય ખરીદવા નીકળ્યા. ઉનાળાના ધીમ ધખતા બપોરે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે એ ગામેગામ રખડયા અને આઠમે દિવસે ઘેર ગાય બાંધીને એમણે અન્ન લીધું. પોતાની રહેવાની સાંકડી જગામાં ગાયને પોતાના બાળક માફકજ રાખી. ગાય પરત્વેની એમની પ્રીતિ એ દાખવતા.

એક શિયાળામાં પોષ માસની કડકડતી ટંડીના દિવસોમાં ગાય માટે ટંડીના રક્ષણાર્થે એમનાથી કાંઇ તૈયારી ન થઇ શકી. અનેક વ્યવસાયના લીધે આ કામ રહી ગયું. ગાયને રાત્રે ટંડીમાં ધ્રૂજતી જોઇ મોતીભાઇએ એમનો પોતાનો ખાટલો ખુલ્લા મેદાનમાં ગાય પાસેજ નંખાવ્યો, ઓઢવાનું પાસે ન રાખ્યું. આમ જ્યાં સુધી ગાય માટે કોઢ તૈયાર ન થઈ ત્યાં સુધી એમણે પણ ગાયની સાથેજ ટંડી સહન કરી. પોતાનાં ઢોર માટે એમને આટલી પ્રીતિ હતી.

ઘેર ગાય બંધાઇ એટલે તેમણે પોતાના સહવાસમાં જે જે આવે તેને ગાયના મહત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા માંડયો. દરેક ઘેર ગાય હોવીજ જોઇએ, એવો આગ્રહ તેઓ સૌને કરતા.

એના મગજમાં આવેલ એક પણ સુવિચારને એણે અમલમાં ન મૂકયો હોય એવું નથી બન્યું. એ વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તો નહોતી. આ શાળાઓથી બાળકોનાં જીવન રહેંસાય છે એની એને પ્રતીતિ થઈ ગઇ. ત્યારથીજ પોતાનાં બન્ને બાળકોને નિશાળે નહિ મોકલવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછીથી એમનાં બાળકોને એ રોજ ઘેર શિક્ષણ આપતા.

પોતાની સ્ત્રી અભણ છે એ વસ્તુ જ્યારથી એમને સાલવા લાગી ત્યારથી એમણે તેને પણ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે એનો વ્યવસાય ઘણોજ વધી ગયેલો હતો, છતાં જીવનની મિનિટે મિનિટનો હિસાબ રાખી એ એમની સ્ત્રીના શિક્ષણ માટે હંમેશાં રોજ અર્ધો કલાક કાઢતા અને એક વર્ષે એમનાં ધર્મનાં પત્નીને એમણે વાંચતાં પણ કરી દીધાં.

આ સમય હિંદભરમાં હોમરૂલ લીગનો હતો. સ્વદેશીનું વાતાવરણ ચોમેર ફેલાયું હતું. એની અસર વઢવાણમાં સાથી પ્રથમ મોતીભાઇ ઉપર થઇ. સ્વદેશી માલની એક દુકાન કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ અમે તો હતા વિદ્યાર્થી. અમારી પાસે એક પાઇ પણ નહિ. અમે તો મહેનત કરીએ. સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવા થોડીક થાપણ રોકવી જોઇએ તે કોણ રોકે ?

પોતાના જીવનવ્યવસાયમાં મોતીભાઇએ જે કાંઈ રોકડ કરેલ તેમાંથી પાંચસોકની થાપણ સ્વદેશી ભંડાર વસાવવામાં રોકવાનો એનો વિચાર જ્યારે અમને એણે દર્શાવ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો

પાર ન રહ્યો. સ્વદેશી કાગળો, પેન્સીલો, કાપડ વગેરેનો એક ભંડાર મોતીભાઇની દુકાનેજ અમે ખોલ્યો અને દિવસો જતાં એ સારી રીતે વિકસ્યો. આખા દિવસમાં મોતીભાઈની દુકાને નહિ નહિ તો બસો માણસો આવી જતાં હશે. કોઇ સીલાઇ અને ખરીદીની ઘરાકી નિમિત્તે, કોઈ પુસ્તકો માટે, તો કોઈ કામ લેવા માટે. આ બધાને એ સ્વદેશી માલની ખરીદીનો આગ્રહ કરે. કોઈને ઉપદેશ આપવાનું ન ચૂકે, ધામાં આવે તેની પાસેથી વ્રત લેવરાવી લે અને આમ અનેકને સાંજ પડતાં 'મૂંડે.' જે કામ ભલભલી સભાઓથી ન થઇ શકે તે પ્રચારકામ આ દરજી સંચે બેઠો બેઠો કરતો.

આ વખતે મીલનું સૂતર અને હાથવણાટનું કાપડ પહેલા નંબરનું ગણાતું. બગસરા અને અમરેલીનો આવો માલ અમે મંગાવતા અને ખૂબ ખપાવતા. પણ મોતીભાઇને આ માલ સાચો સ્વદેશી ન લાગ્યો. એને રેંટીઆની ખાદીજ શુદ્ધ સ્વદેશી લાગી. આ અરસામાં પૂ. બાપુજી સાથે અમારો સંબંધ થઇ ગયો, અને તેઓશ્રીને પણ રેંટિયાનો અખતરો કરવાનો વિચાર આવેલ. મોતીભાઇ અને બાપુજીનો સુયોગ થયો અને મોતીભાઇએ આ અરસામાં કેટલુંક સૂતર કંતાવીને બાપુજીને મોકલ્યું પણ ખરૂં. આમ ગોસેવા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે મોતીભાઇની સ્વદેશી ભાવના ખીલી અને તેને એમણે ખૂબ વિકસાવી.

એમના પિતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. ઘરના ધાર્મિક વાતાવરણની એમના ઉપર સારી અસર હતી. એમનું શરૂઆતનું જીવન કેવળ ધાર્મિક હતું, પરંતુ ત્યારથી–રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું તત્ત્વ એમના આ જીવનમાં ભળ્યું ત્યારથી–એમના ધાર્મિક જીવને પણ પલટો ખાધો. અંત્યજોની અસ્પૃશ્ય સ્થિતિને એ હિંદુ સંસારના કલંકરૂપ માનવા લાગ્યા. એમની દુકાન શહેરના મધ્યભાગમાં હોવા છતાં એ એમને ત્યાં આવતા અંત્યજોને છૂટથી અડકતા, અને ચુસ્ત વેપારીઓનો ખોફ વહોરી લેતા.

આશ્રમની દ્રષ્ટિએ તો એમણે એમના જીવનમાંજ અનુભવેલી, એટલે એમણે એમના બાળકોને પચાસ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાનો નિશ્ચય કરેલો. દરજીની નાતમાં બાળલગ્નનો રિવાજ સ્વાભાવિક રીતે ઘર કરી ગયેલ છે. મોતીભાઇના પિતાની એમની [illegible]

વઢવાણમાં પાણીની સામાન્ય રીતે તંગી છે. ગામડાનો અને વઢવાણ કેમ્પનો વ્યવહાર શહેર સાથે ઘણો. ભર ઉનાળામાં વટેમાર્ગુ-ઓને વઢવાણ આવતાં સીમાડામાં પાણીની ઘણી તંગી ભોગવવી પડતી. મોતીભાઇને આ વસ્તુ ખૂબ સાલતી. એની પાસે પૈસા તો હતા નહિ કે નવાણ ગળાવી શકે. એવા વગદાર સંબંધીઓ નહોતા કે એવી ઓળખાણો નહોતી કે જેથી પૈસા મેળવી નવાણો ગળાવી શકે. પ્રચારકામ એમને આવડતું નહોતું અંગરે તો સેવાનાં કાર્યોમાં ભીખ માગવાની એને શરમ હતી, એટલે એની નજર એના સાથીઓ ઉપર પડી. અખાડાના પક્કા જુવાનો એની પડખે હતા એટલે મજૂરો-ની એને જરૂર ન હતી. પાવડા, સુંડલા, હીંદવા અને બે ત્રણ કોશ, એ એક સવારે લઇ આવ્યા અને અમને કહ્યું, કે ચાસો-કાનેડીનો કૂવો ખોદવા. એ કૂવાનાં પાણી ઉંડાં ઉતર્યાં છે અને વટેમાર્ગુઓને એ બાજુ પાણીની ભારે તકલીફ પડે છે. મોતીભાઇનું વેણ અમારે તો હુકમ સમાન હતું. એ અમારા સેનાપતિ, અમે એના સૈનિકો. અમે તો કોદાળીઓ-પાવડા-સુંડલા વગેરે ઓજારો લઈ ઉપડયા. રજાનો દહાડો હતો. ઘેર કોઇએ કાંઈ વાત ન કરી કે ક્યાં જઇએ છીએ. જીંદગીમાં કદી ખોદેલું નહિ, તેમાં વળી કૂવો ક્યાંથી ખોદ્યો હોય ? છતાં તરસ્યાંને પાણી મળશે એ એકજ ભાવ-નાથી કહોટા વાળી વાળીને અમે આખો દિવસ જે ઉત્સાહથી કૂવો ખોદ્યો તે પ્રસંગ જીંદગીમાં કદી ભૂલાતો નથી. સાંજ પડ્યે અમે બે હાથ જેટલો કૂવો ખોદી નાખ્યો અને ઇશ્વરને કરવું, ને અમારૂં સદ્ભાગ્ય—(પીનારનું નહિ) તે એક ઝરણું ફૂટયું અને એ નપાણીઓ કૂવો સાંજ પડ્યે ટોપરા જેવા ગળ્યા પાણીથી ભરાઇ ગયો.

મોતીભાઈના અને અમારા જીવનની આ ધન્ય ક્ષણ ! અમારા આનંદનો પાર ન હતો. આખા દિવસની સખત મજુરી પછી હાથિયા અને ગોળ ઉપર ઝપટ મારી ઝાલર ટાણે અમે જ્યાં ઘર તરફ વળીએ ત્યાં તો ઘેર ઘેર અમારા પરાક્રમની વાતો ફેલાએલ. પણ અમારાં લગભગ દરેકનાં મોટેરાં અમારા આ સાહસથી ખીજ-એલાં. અમે દરેક મોતીભાઇના સહવાસ પછીથી અમારા વડીલોની દ્રષ્ટિએ બગડી ગયેલા હતા. એટલે સૌને મોતીભાઇ ઉપર થોડી થોડી દાઝ તો હતીજ. તેમાં આ બન્યું, એ બંશાય દુખિયા થવા બેઠા. ઝાઝા દહાડાની દાઝ આજે તો મોતીભાઇ ઉપર કાઢવાનો સૌએ નિશ્ચય કર્યો. ગામના જુવાનિયાને આમ આ દરજી બગાડે તે કેમ પાલવે ! એક ભાઈ કે જેનો છોકરો અમારી સાથેજ હતો તે એની રાપની ધાર કઢાવવા જતો હતો ત્યાં એણે અમારા ગામ બાજુ વગરના સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે સુથારને ત્યાંથી એ દરવાજા તરફ ફરીયાદી વળ્યા. અમારા ભીડાવેલા કેટલાક વડીલો પણ ર. દિ. ટે.નું અ.ભ્યુ

દરવાજે અને અમે પણ પેઠા દરવાજામાં. મોતીભાઈ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો–અમે તો એમને ત્યાંના ત્યાંજ મૂકીને રસ્તો માપ્યો. મોતીભાઇ અને એક બીજા ભાઇ, બે જણા રહ્યા એકલા. વઢીલોએ એમને લીધા ઉધડા. પેલા રાંપવાળા ભાઇને એવો ક્રોધ ચઢયો કે રાંપ ઉગામીને તાડુક્યા કે અલ્યા 'ચુંકણ' એક વેણ હવે જો કાઢયું છે તો એક ઘા ને બે કટકા કરી નાખીશ. મોતીભાઇ અડગ રહ્યા. એના મુખની એક પણ રેખા ન બદલાઇ. એ બોલ્યાઃ–તમારે કરવું હોય તે ભલે કરજો. તમારા છોકરા મારી સાથે આવશે ત્યાં સુધી હું તેમને અટકાવનાર નથી. પેલા ભાઇ આ સાંભળીને વધુ ક્રોધિત થઇને ઘા કરવા જતા હતા ત્યાં પાછળથી અન્ય લોકોએ એનો હાથ ઝાલી લીધો અને ટોળું વીખરાયું.

આ પ્રસંગથી અમને વધુ બળ મળ્યું. મોતીભાઈની ખરી કસોટી થઈ ગઈ. એની આસપાસ જુવાનિયાનું જૂથ વધુ જામ્યું, અને નવાણો ગાળવાનું અમારૂં કામ ચાલુ રહ્યું. ત્યાર પછી તો માળોદના મારગનો કૂવો અને ફાદસરનો કૂવો એમ બે કૂવા અમે ગાળ્યા. કેમ્પના રસ્તે નદીમાં બે ચાર સુંદર વીરડા ગાળ્યા. આ દરેક ઠેકાણે વટેમાર્ગુઓને તૃષા છીપાવતા જ્યારે અમે જોતા ત્યારે અમને ઓર આનંદ થતો.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ–તેમની કેળવણી–કુરિવાજ–વિધવાની દશા વગેરેના વિચારો મોતીભાઇને આવ્યા. તે સાથેજ એ દિશામાં પણ ઉપરનાં કાર્યોની સાથોસાથ એમણે કેટલાંક કામો ઉપાડયાં. પુસ્તકાલયમાંથી સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો અલગ કરી નવાં ખરીદી સ્ત્રીપુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. કાલાં ટાણે વાચનવર્ગ ખોલ્યા. ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પણ ફરતાં પુસ્તકાલય કર્યાં; વિધવાઓને ઉદ્યમ મળે એટલા માટે મોજાં સીવવા, હાથરૂમાલ, ટેબલ કલોથ વગેરે બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. આ ઉદ્યોગ માટે જરૂરી બધાં સાધનો એ લાવતા, બહેનોને આપતા અને સ્ત્રીઓ એમની દુકાનેથી ખૂબ કામ લઇ જતી અને દિવસના રોટલા જેટલું નીરાંતે કમાતી અને એને આશીર્વાદ આપતી. બહેનોને મોતીભાઇ પાસેથી કામ મળતું, એટલુંજ નહિ પણ એ ઉપરાંત બીજું ઘણું મળતું. ભણેલી હોય તેને પુસ્તકો મળતાં, અભણને ભણી લેવાની પ્રેરણા મળતી. એ ઉપરાંત કાંઈ ને કાંઇ ઉપદેશ મળ્યેજ રહેતો–આથી ઘણી બહેનોનાં જીવન સુધરતાં. મોતીભાઇનો સ્વભાવજ એવો હતો કે તેના પરિચયમાં જે કોઈ આવે તેને તે ઘડીકમાં અસર કરતા. અને એક વખત એના પરિચયમાં આવેલ માણસ બીજી વખત એની પાસે આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

મોલાકત (અનુસ્નાન) આવે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં છોકરીઓ

ફેરો ફરે છે. એ રિવાજ મોતીભાઈને ગમ્યો ન હતો. એટલે એ નદીમાં ડોકરીઓને હોડી કરે, ગામના નગારાં વાગતાં વગેરે, ફેરો નહિ ફરવાનાં એ વેળુ પણ કહે-રમતો રમાડે અને આનંદ અને ઉત્સવનું વાતાવરણ ઊભું કરે.

આમ સંજીવનની ઉન્નતિ માટે પણ એમની નજર પહોંચી અને એના ટૂંક જીવનમાં એણે થોડુંક કરેલું પણ ખરું.

બાપુજી, એની બેસન્ટ, દાદાભાઈ નવરોજજી, ગોખલે વગેરે દેશનેતાઓનાં જીવનચરિત્રો અમે સાથેજ વાંચી ગયા. મોતીભાઈએ નિશ્ચય કર્યો કે, દેશના નેતાઓમાંથી બને તેટલાને આપણે વઢવાણમાં ઉતારવા. બન્યું એવું, કે ગોખલેજીના સ્મારક ફંડ માટે મહાત્માજી રાજકોટ જતા હતા. અમને આ વાતની ખબર પડી. મોતીભાઈએ અમને કહ્યું કે, આપણે વઢવાણમાં મહાન પુરુષોને લાવવાનું મન કીધેલ છે અને તેના આગળ તરીકે બાપુજીને ઉતારવાનો આ લાગ સારો છે. મહાત્માજીને વઢવાણમાં આવવાનું નોતરું આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અમે બધાય હતા વિદ્યાર્થી. કોઈની આછેરા જુવાનોથી વધુ આબરૂ નહિ, મોતીભાઈ પણ અમારી મંડળીના એટલે મોટા ગણાતા તે વખતના શહેરીઓ સાથેનો અમારો ખાસ સંબંધ નહિ, તેમજ તેમની સાથે પરિચય પણ ઓછો. મતલબ કે, અમારો બોજ પ્રશ્ન ઉપર નહિ. એમ એ હકીકતનો ખ્યાલ કર્યા વિના મહાત્માજી જેવાને વઢવાણમાં નોતરવાનો નિશ્ચય અમારી મંડળીએ કર્યો. બાપુજી રાજકોટ જતા હતા તે વખતે જંકશન સ્ટેશને અમે મળ્યા. તેમના જીવનની ઘણી વાતો વાંચેલી. એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી અમે કૃતકૃત્ય થયા. મહાત્માજી સાથેનો આ પ્રથમ પરિચય. મોતીભાઈ અને બાપુજી વચ્ચે વાતો ચાલી. મોતીભાઈએ રાજકોટથી વળતાં વઢવાણ ઉતરવાનું નોતરું આપ્યું. બાપુજી સમજ્યા, કે ગોખલે સ્મારકમાં મને કાંઈક મળે એવું હશે માટેજ આ જુવાનિયા મને લઈ જતા હશે. એ લાલચે એમણે તો પટ દઈને હા પાડી દીધી, અને અમે તો અમારી કશીય જવાબદારી સમજ્યા વિના મહાત્માજી વઢવાણને પાવન કરશે એ એકજ વિચારથી ખૂબ ઉલ્લાસમાં આવી જઈ અમારી જાતને ધન્ય થયેલ માની વઢવાણ તરફ વળ્યા. મોતીભાઈનો ઉત્સાહ અજબ હતો. તે દિવસથી તે બાપુજી ત્રણ ચાર દિવસે વઢવાણ આવ્યા ત્યાં સુધી અમે ઉજાગરા કર્યા. હાથે લખી લખીને જાહેરનામાં શહેરમાં ચોડ્યા અને મહાત્માજીની પધરામણીની તૈયારીઓ કરી. ગામના કેટલાકે, અમે કાંઈ પણ તૈયારી વિના-અમે કોઈને પૂછ્યા વિના મહાત્માજી જેવાને નોતરું આપી આવવા માટે મોતીભાઈને ઠપકો પણ દીધો.

બે દિવસ સુધી તો અમારી સાથે કોઇ ન ભળ્યું, કેટલાકે વિરોધ દર્શાવ્યો. ગામના કોઇ સહકાર નહિ આપે તો આપણામાંથી કોઇના ઘેર મહાત્માજીને ઉતારી આપણી મંડળીમાંથી જે બે પાંચ રૂપિયા થશે તે ભેટ ધરી તેમને વિદાય આપીશું, એમ નક્કી કર્યું; પણ મહાત્માજીને વઢવાણ લાવવા એ તો નક્કી.

મહાત્માજીને આવવાને એકજ દિવસ બાકી રહ્યો અને મહાજનના વેપારીઓને થયું કે આ છોકરાઓ તો પહેલાજ નોતરું દઈ આવ્યા છે અને ગામમાંથી એ કોરેકાંટા જશે તો આપણી આબરૂ જશે. મહાજને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. નગરશેઠને ત્યાં બાપુજીને ઉતારો મળ્યો. સ્ટેટે ફંડમાંથી સારી રકમ આપી. મહાજને થેલી આપીને બાપુજીને નવાજ્યા. એ આખા ગામે પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમનું સ્વાગત કર્યું.

બાપુજીએ મોતીભાઇના પુસ્તકાલયની મુલાકાત પણ લીધી. તે વખતે અમે એ સંસ્થાને 'ફ્રી લાઇબ્રેરી' કહેતા. આ અંગ્રેજી નામ તરફ તરત બાપુજીનું ધ્યાન ગયું. તેમણે બે ત્રણ નામોનો વિચાર કરી છેવટે આ પુસ્તકાલયને માટે 'ધર્મ પુસ્તકાલય' નામ પસંદ કર્યું. ત્યારથી એજ નામે એ પુસ્તકાલય ઓળખાય છે. બાપુજીએ ત્યાંની 'મુલાકાત પોથી'('વિઝિટબુક' માટે આ શબ્દ બાપુજીએ પસંદ કર્યો)માં કંઇક લખ્યું છે. બરાબર મતલબ યાદ નથી, પણ તેના કાર્યકર્તાઓ માટે તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

મોતીભાઇની શુભેચ્છા સર્વ રીતે ફળી. એણે કરેલ નિશ્ચય પાર પડયો. આ પ્રસંગથી મહાત્માજી અને મોતીભાઇનો પરિચય વધ્યો. ત્યાર પછી તો મોતીભાઇ આશ્રમમાં પણ રહી આવેલા અને એમનો સંબંધ વધેલો. એ સંબંધને લીધેજ બાપુજીએ દેવીદાસભાઇને વઢવાણ હવાફેર માટે મોકલેલા. આશ્રમમા એક વર્ષે માતાના સખત વા હતા ત્યારે અશ્રમમાં ઘણા માદા પડી ગયેલા અને સેવા કરનારની જરૂર હતી. તેની ખબર વઢવાણ પડતાં મોતીભાઈ તેમના બે ચાર સાથીઓને લઇને આશ્રમ પહોંચેલા. એ માંદાની શુશ્રૂષા બાપુજીને ખૂબ સંતોષ થાય તેવી રીતે કરેલી

મોતીભાઈનું જીવન તપસ્વી તો હતુંજ, બાપુજીના પરિચયમાં આવ્યા તે પહેલાં તે સત્યાગ્રહી હતા. પરંતુ આશ્રમમાં રહી ગયા પછી તો વઢવાણમાં ગૃહજીવન ગાળતાં છતાં એણે ખરું આશ્રમજીવન શરૂ કરી દીધું.

બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહ-અસ્તેય વગેરે આશ્રમનાં પાંચે વ્રત એણે લીધાં અને તેનું સખ્ત પાલન એ કરતા. જીવનના છેલ્લા માસોમાં આ તો સાથે અસ્વાદ વ્રત પણ લીધું હતું. પાંચ ચીજ ઉપરાંત છઠ્ઠી ચીજ એ કદી ખાતા નહિ. એટલે કે શાકમાં તેલ આવે

[illegible]

બા આવી રહી જતું હતું તે પણ તેમણે છોડી દીધું. આ પ્રશ્ન વિષે લખતાં મહાત્માજીએ મોતીભાઈનો નામનિર્દેશ કર્યો છે.

તેમનો અભ્યાસ તો માત્ર ગુજરાતી સ્ટેન્ડર્ડ હતો, પરંતુ ભાષા ઉપરનો કાબુ ભારે સરસ હતો. એ જ્યારે બોલતા ત્યારે જાણે કે સાંભળ્યા જ કરીએ એમ થતું. એકધારી એમની વાણી સતત વહે જતી. ભાષા સરકારી આવતી. પોતાનો અભ્યાસ થોડો હતો તેનો અફસોસ એમને જરાય ન હતો. હિંદીનું એમને પહેલું સારું જ્ઞાન હતું. પરંતુ એમને તો જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ઘણી હતી, તેથી એ વળી સેવાના બહોળા ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજીની જરૂરિયાત છે એમ તે માનતા હતા; તેથી એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ખૂબ ખંતથી શરૂ કરી દીધેલો. ઉપર જણાવ્યા તેવા અનેકવિધ અતિ-વ્યવસાય છતાં ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એમણે સારી રીતે કરી લીધો. અને એટલું સાધી લીધા પછી તો વધુ ઝડપથી ચાલવાના એમના કોડ હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ કાંઈક ફાળો આપવાનો જાણે કે રહી જતો હોય તેમ એમણે એમના છેલ્લા દિવસોમાં ઘણાં પ્રેરક ભજનો લખેલાં. એમાં આવતાં રૂપકો-દાખલાઓ ઘણાજ મૌલિક હતા. એ સૂત્રોમાં બહુ માનતા અને પોતાનાજ વિચારોના મંથન પછી નક્કી કરેલ સૂત્રોની એક હારમાળા એમણે તૈયાર કરેલ. એમનું

આ સાહિત્ય કેટલાંક વર્ષોસુધી સચવાઈ રહ્યું, પણ પાછળથી શી ખબર ક્યાંક ગૂમ થઈ ગયું છે.

સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, એમ ત્રણે દિશામાં એમના વ્યવસાય વધતા ગયા, તેમ તેમ એમને અવકાશ ઓછો મળવા લાગ્યો. એમને થયું, કે જો મારે હજુ વધુ કામ કરવું હોય તો અને જીવનની ક્ષણો સેવાના ક્ષેત્રમાં વધુ વીતાવવી હોય તો જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઇએ, ઘરનું ખર્ચ કમી કરી નાખવું જોઇએ, જેથી કમાવાની ચિંતા ઓછી રહે, તેની પાછળ ઓછો વખત ગાળવો પડે. આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક દિવસમાં આઠ કે દશ આનાનું કામ થાય એટલે પછી સીવવાનું છોડી દઇને સેવાના કાર્યમાં વખત વીતાવવો. સીવવાની એમની ચાલાકી એવી હતી, કે સાંજ પડયે એ અઢી રૂપિયાની કમાણી કરી શકતા. આ ઝડપે આઠ દશ આનાનું કામ તો એ બહુ થોડા વખતમાં પૂરું કરી નાખતા અને બાકીનો વખત સામાજિક સેવાનાં કાર્યોમાં ગાળતા. કમાણી ઓછી કરી એટલે એમણે ઘરનાં ઘણાં જરૂરી ખર્ચો ઉપર પણ કાપ મૂક્યો.

મોતીભાઇની સેવાની ભૂખ આટલેથી મટી નહિ. એમને થયું, કે આવી રીતે છૂટાં છવાયાં કામ કરવા કરતાં કોઇ એક સંસ્થા જેવું કર્યું હોય તો સારૂં. આ વિચારની સાથે એક આશ્રમ સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો. આ આશ્રમની એમની કલ્પના ઓર હતી. એ જીવ્યા હોત તો જરૂર અમલમાં મૂકત. એમને ઉદ્યોગ તથા રાષ્ટ્રીય શાળા, ઢોર માટે હવેડો, પાસે નવાણ–વગેરે સહિત સ્વાશ્રયી આશ્રમ સ્થાપવાના એમના વિચાર હતા. આ વિચારોનો અમલ કરવા માટે જમીન તો જોઇએજ. વઢવાણની ચારે બાજુ ફરીને નદીકાંઠે જડેશ્વરની પાસેનો સરસ પ્લૉટ આશ્રમ માટે મેળવવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. દરબારમાં અરજી કરી, નામંજુર થઇને અરજી પાછી આવી. તે વખતે વઢવાણમાં સરકારનું ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હતું, અને કાદરી સાહેબનો અમલ ચાલુ હતો. એ કાદરી સાહેબને પીગળાવી એજ પ્લૉટ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય મોતીભાઇએ કર્યો. અમને તો આ વાત આભ સાથે બાથ ભીડવા જેવી લાગેલી.

મોતીભાઈનું મનોબળ ભારે જબરૂં હતું. વળી એને પ્રાર્થનામાં અજબ વિશ્વાસ હતો, એ આ કિસ્સા પરથી માલૂમ પડે છે. મોતીભાઈ રોજ સવારે નારદભાઇની વાવે નહાઇને સીધા આ જડેશ્વરના પ્લૉટ ઉપર આવતા. જમીનની મધ્યમાં ઉભા રહી પ્રભુપ્રાર્થના કરતા "હે પ્રભુ! આ જમીન મને આશ્રમ કરવા અપાવ." પ્રાર્થના કરી ઘેર જઇ કપડાં પહેરી કૉર્ટનો સમય થતાં દરબારગઢમાં જતા. શરૂઆતમાં તો અરજદારતરીકે જઇ અરજ કરતા, પણ કાદરીએ એ અરજ પણ

ધૂનકારી કાદરી સારથી નાસીપાસ થયા વિના કે જરાય ક્ષોભ પામ્યા વિના કે હું હડધૂત થઇશ અને મારી આબરૂ જશે, પટાવાળો ધક્કા મારશે તો માણસો મારા માટે શું માનશે-તે કશાયની પરવા કર્યા વિના એણે દરબારગઢમાં જવાનું જારી રાખ્યું. હવે એ અરજદારતરીકે નહોતા જતા. રોજ કચેરીએ જાય, બારણા પાસેજ પાંચ મિનિટ ઉભા રહે. કાદરી સાહેબ કચેરીની અંદર ખુરશી ઉપર બિરાજમાન થયેલા હોય તેની નજર એમની ઉપર પડે તેમ ઉભા રહી પાંચ સાત મિનિટ થોભી તે પાછા દુકાને આવતા રહે. અમને એમના આ કાર્યથી કેટલીક વખત નવાઇ લાગતી. અમે કહેતા, કે એ કાદરી એમ પીગળવાનો નથી. આ ભદ્રંભદ્રપણું હવે જણાય છે. એ કહેતા "આત્માના દૃઢ નિશ્ચય પાસે પથ્થર પણ પીગળે છે એ વાત હું સો ટકા સાચી માનું છું; તો આ કાદરી શી વિસાતમાં છે?" મારા દિલને વધુ પવિત્ર બનાવી હું કાદરીને પીગળાવીશ." પોતાના આ અખતરા સાથે એણે વધુ વ્રત પણ લીધાં. અને રોજ કચેરીએ જવાનું ચાલુ રાખ્યું. કાદરી રોજ તેના સામું જુએ, નજરે નજર મળે. મોતીભાઈ પાંચ સાત મિનિટ તેની નજર પડે તેમ બારણા બહાર બેસી ચુપચૂપ બોલ્યા ચાલ્યા વિના દુકાને ચાલ્યા જાય. આ પ્રમાણે માસ દોઢ માસ ચાલ્યું. કાદરીને કાંઇ અસર નથી થવાની એમ અમને લાગ્યું, ત્યાં એકાએક દરબાર સાહેબના જન્મદિવસના દિવસે ભાષણ કરતાં કાદરી સાહેબે કહેલ ભાષણના સમાચાર એમને મળ્યા. કાદરી સાહેબ બોલેલા કે "આ ગામમાં એક દરજી રહે છે અને તે કેટલાંક સેવાનાં કાર્યો કરે છે. તેના આવા ઉપયોગ માટે તેની અરજીમાં તેણે જણાવ્યા મુજબ જડેશ્વર પાસેની જમીન તેને આપવાનો અમારો વિચાર છે."

આ ઉદ્‌ગારો સાંભળી મોતીભાઇને કેટલો આનંદ થયો હશે ! અમારા આનંદની તો અવધિજ નહોતી. હવાઇ કિલ્લા જેવાજ માનેલ મનોરથો હવે તો હાથવેંતમાં છે, એમ અમને થઇ આવેલું; પણ ઇશ્વરેચ્છા કોઇ જુદીજ હતી.

૧૯૭૩ ના પ્લેગનો ઝપાટો આખા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં લાગ્યો, તેમ વઢવાણમાં પણ લાગ્યો; વઢવાણની શેરીઓ અને બજારો નિર્જન બની. સૌ પોતાની જીંદગી બચાવવા જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં નાઠાં. મોતીભાઇને અમે વઢવાણ બહાર નીકળવા ખુબ વીનવ્યા તો જવાબ મળ્યો: "ગાડિયાઓ, મોત કોઠીમાં પુરાયે પણ કોઇને મુકનાર નથી. મૃત્યુ આવવાનું હશે તો અમે ત્યાં જઇશું ત્યાં આવશે, તો અહીંજ રહી ગામમાં બાકી રહેલ નિરાધારોની સેવા કાં ન કરવી?" અમે તો સગાંવહાલાં સાથે વઢવાણની બહાર નીકળ્યા. મોતીભાઈ ગામમાંજ રહ્યા. માંદાની માવજત કરે અને ઇશ્વરભજન કરે.

સેવા કરતાં કરતાં એને ચેપ લાગ્યો, મરણપથારીએ પડયા અને ઈશ્વરને કરવું ને તે અકસ્માતમાંથી બચી ગયા. સહજ ઠીક થયું તો ખુલ્લામાં આવી બેસવા લાગ્યા. પરોઢિયે પ્રાર્થના તો ચૂકાયજ કેમ ? આમ પરોઢિયાની ખુલ્લી હવાથી ન્યુમોનિયા લાગ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. પાંચ વર્ષના સમાજસેવાના એમના ટૂંક જીવનમાં એમણે કેટલીય દિશાઓ ખેડી નાખી. એમના પૂર્વજન્મનાં અધૂરાં રહેલ કાર્યો બહુ ઝડપથી જાણે પૂરાં કરવાનેજ એમનો અવતાર ન હોય તેમ ખૂબ ઝડપથી ઘણી દિશાઓમાં એમણે માથું માર્યું.

તેમના જીવનના કેટલાક કિસ્સાઓ ટાંકી એમની આ કથા પૂરી કરીશ. એ માનતા કે, ખાતાં પીતાં આપણે જે વિચારો કરીએ છીએ તેને આપણા જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આથી પાણી પીતાં કે કાંઇ પણ ખાતાં એ ખૂબ શાંતિ જાળવતા. અને તે વખતે જીવનની ઉન્નતિના સદ્‌વિચારોજ કરતા. એમની દૃઢ માન્યતા હતી, કે ભોજનનું અણુએ અણુ કોઈ પવિત્ર વાતાવરણથી પવિત્ર થઈને શરીરમાં ભળે છે; તેની ઓર અસર જીવન ઉપર થાય છે.

જાહેર જીવનમાં પડયા, પણ તેવાં કાર્યો માટે ભીખ માગવાનું એમને ખાસ ન રૂચતું. ખાસ મિત્રો સિવાય એ કયાંય વેણ ન નાખતા, અને તેય ન છૂટકેજ. ચાલે ત્યાં સુધી તો પોતે ગરીબ હતા છતાં પણ વધુ ગરીબ બનીને પોતાના ઘરના પૈસાજ ઘણે ભાગે ખરચતા.

એમની નિયમિતતા તો ઘણીજ હતી. ઘરાકને જે સમયે કપડું આપવાનું કહેલ હોય તે સમયે આપ્યુંજ હોય. પાંચના ટકોરા થતાં કામ નહિ કરવું તે નક્કી કર્યા પછી પાંચ વાગતાં કામ મૂકીજ દીધું હોય. સભાનો સમય થતાં ફલાણા ભાઇ આવ્યા કે ન આવ્યા તેની રાહ જોયા વિના જે હોય તેનાથી સભા શરૂ કરીજ હોય.

સંખ્યાબળથી તે કદી મલકાતા નહિ અને ઓછી સંખ્યાથી હિંમત હારતા નહિ. કેટલાંક કામની શરૂઆતમાં અમે ત્રણ ચાર જણજ હોઇએ તોપણ મોતીભાઇનો ઉત્સાહ-ઉલ્લાસ-આનંદ તો એમાં ને એમાંજ હોય. આવે વખતે અમને બહુ નવાઇ લાગતી.

કેટલીક વખત એમ લાગતું, કે આ તે અવધાનો કરે છે કે શું ? એક બાજુથી સંચો ચાલતો હોય, બીજી બાજુથી ઘરાકને લેતા હોય, ત્રીજી બાજુથી એમના પુત્રને શિક્ષણ આપવાનું કામ તો ચાલુજ હોય, ચોથી બાજુથી પેલું સમૂહવાચન ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય પુસ્તક તો ચાલુજ હોય. આમ ચાર પાંચ કામ ચાલુજ હોય, છતાં એક બેમાં એનું ધ્યાન ન હોય એમ ન બને. વાચનમાં શું ચાલ્યું તે એ બરાબર કહી દે. એમ કેટલીક વખત તે સમજ્યા વિનાનું ચાલ્યું જતું હોય તે બીજાની સાથેની વાત પૂરી થતાં ફરી વંચાય.

એક નાની ખાસિયત પણ પ્રસ્તુત હોવાથી લખું છું. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીએ લેખ સાથે સદ્દગતના ફોટાની માગણી કરી છે; પણ મોતીભાઇ પછવાડે ફોટો મૂકતા ગયા નથી. તેમણે કદી ફોટો પડાવ્યોજ નથી–તેઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. આ બાબતમાં પણ તેઓ મહાત્માજીને મળતા આવે છે. મહાત્માજી કદી ફોટોગ્રાફરને બેઠક આપતા નથી, અને તેમને કેમેરાનો કંટાળો છે.

મોતીભાઇનો દેહ આજે આ દુનિયામાં નથી, છતાં એના ગાઢ પરિચયમાં આવેલ એના કેટલાક મિત્રોમાં એના બાળક સમાન, એમણે સ્થાપેલ 'ધર્મ પુસ્તકાલય'માં અને એની હાટડી સામેના એમના નામ પાછળ વદવાણે એમના સ્મરણચિહ્ન તરીકે રાખેલ મોતીચોકમાં એ હજુય જીવતા છે, એમ હું માનું છું.

("પ્રસ્થાન" માસિકમાંથી)

૧૭–જન્માષ્ટમીનો જુગાર

(લેખકઃ–શ્રી. કુમુદ શ્રી. નાણાવટી)

નિર્જનતાના એ બીજા સામ્રાજ્યમાં એક વજ્રબાહુ આદી ત્યાં ટહેલી રહ્યો હતો. તેની અદીખંભ કાયા અલગારી છાતીના પાટિયાં બેસાડી દે તેવી હતી. અસ્પષ્ટ અને તૂટક તૂટક સરી પડતા તેના શબ્દો તેની વિહ્વળ મનોદશાનું પારખું આપવા સામર્થ્યવાન હતા. 'તાલેવરોની તુંબીનરજી'ની તાણી નઠવાર મૈફલ રહે–સાથ જતાં અનેક હાડમાંસનાં માળખાંઓનાં કરુણ રૂપો તેના ઉત્તમાંગને ધમધમાવી રહ્યાં હતાં, પાંચ રૂપીઆ ઉછીના આપી પંદર રૂપીઆ ઝાપી લેનાર લક્ષ્મીનંદનોની દંભિક લીલા તેના તપ્ત શોણિતને વધારે ઉકાળતી. એ બધામાંથી આ અર્ધભૂખ્યાં માળખાંઓને શી રીતે ઉગારવાં, એ અતિ અટપટી યોજના ઘડવામાં તેણે અત્યારે તેની બધીજ શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી. અરે! પામર પશુઓને પોતાનું આત્મભાન કઈ રીતે થાય ને [illegible] તે જોકતો ને તોડતો.

પ્રસ્વેદબિંદુથી નીતરતી તેની [illegible] [illegible] જેમ સુધાકરના [illegible] [illegible] [illegible] તાણનું [illegible] તાપથી કંટાળી તેણે એક પ્રચંડ [illegible] [illegible] સમજે [illegible] ને [illegible] [illegible] ફરે, કે [illegible] [illegible] તેને પોતાના [illegible] [illegible]

તેની આંખો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઘોડા સમેત તે ભેગો થઇ ગયો; જે દિશા પ્રતિ [illegible] તરફ ત્વરિત વેગે તે દોડ્યો. કૂવાનાં અંધારાં નીરમાં તેની [illegible] નજર પહોંચી. કોઇ મનુષ્ય તેમાં તરફડતું હોય તેમ [illegible] [illegible] આસપાસના બે ત્રણ કૃષિકારો આ [illegible] [illegible]. ઝટપટ એક દોરડું લાવીને સઘળા [illegible] [illegible] કૂવામાં ઉતાર્યું.

[illegible] ઉંડો નહિ હોવાથી તે પાણી [illegible] [illegible] આકૃતિને [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]

[illegible] કૃષિકાર [illegible] દોરડું [illegible] [illegible] [illegible] બહાર [illegible]

[illegible] આ આકૃતિ એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

પ્રયોજન નથી."

પેલા યુવકે પાણીનો પ્યાલો તે બાલિકાને આપ્યો, પાણી પીવા બાદ તે સ્વસ્થ થઇ.

"કહો, તમે કોણ છો? પેલા કૂવામાં ધબકાવવાનું શું કારણ?"

તે બાલિકાને હવેજ બધી ઘટનાનું વિસ્મરણ થયું.

"હું ખરેખર તમારી આભારી છું ભાઇ! પણ મને બચાવી તમે મારી દુઃખદ જીંદગી નાહક લંબાવો છો."

"એમ શા માટે બોલો છો બહેન! તમારૂં જીવન આટલું બધું અકારૂં થઈ પડવાનું કારણ જણાવશો!"

"લ્યો, સાંભળો ત્યારે."

માથામાં થયેલા કારમા ઘાની વેદના જેમ તેમ શમાવતાં તે બાળા બોલીઃ

"મારૂં નામ કુસુમ, મારા પતિદેવ—કદાચ તમે તેને નહિ ઓળખો. ભાઇ—નું નામ રમેશ. આ ગામમાં એક વાણિયાને ત્યાં તેઓ પાંત્રીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી કરતા હતા. અમારાં લગ્ન વેળાએ તેની પાસેથી લીધેલાં નાણાં પેટે—અમે દર માસે પાંચ પાંચ રૂપીઆ તેને ભરતાં હતાં ને છતાં ગરીબાગરીબ અમારૂં જીવન અમને મધુર લાગતું.

"કુસુમબહેન! તમે જરા ટુંકાણમાંજ પતાવો. જુઓ, આ પાટો પણ લોહીલુહાણ થઇ ગયો છે. ઝાઝું કષ્ટ ના સહો."

"હા ભાઈ! હવે હું મૂળ વાત પર આવું છું. જે દિવસની હું આ વાત કરૂં છું તે દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિવસ—જન્માષ્ટમી હતો. મારા પ્રાણેશનો પગાર પણ તેને આગલે દિને તેઓ લાવેલા ને પોતાના ખિસ્સાખર્ચ જોગા પાંચ રૂપીઆ પોતા પાસે રાખી બાકીનો તમામ પગાર મારી પાસેજ તેમણે રહેવા દીધો. એ અમારો ક્રમ હતો.

"જન્માષ્ટમીનો તહેવાર હોવાથી મારા રમેશ તો તેના મિત્ર કિરીટ જોડે પાસેના શહેરમાં ગએલા, જતાં જતાં મેં મારી સહિયરો—પાડોશણો—સાથે ગંજીફે રમવાની પરવાનગી માગી લીધેલી. ઘણી આનાકાની પછીજ—મને નિરાશ નહિ કરવાના હેતુથીજ—તેમણે મને રમવાની છૂટ આપેલી.

"રમાબહેન, ચંચળબહેન, કાંતાબહેન, (તેઓ મારી બાજુમાંજ રહેતા હતાં) ને હું એમ ચાર જણ રમવા બેઠાં.

"એક બે બાજી તો અમો ખાલીજ રમ્યાં. પછી કાંતાબહેને ચાર આનાથી પહેલ કરી ને ભાઇ! હું તો જીતવાજ માંડી! મારો લોભ વધ્યોઃ ધીમંતોની પુત્રીઓને લૂંટી લેવાનો—સો બસો રૂપિયા ભેગા કરી લેવાનો મને વિચાર આવ્યો; એટલે કાંતાબહેને મોટી —

રકમથી રમવાની માગણી કરતાં મેં તે સહર્ષ સ્વીકારી.

"પરંતુ મારી લક્ષ્મીલોલુપતાની સર્વ ઇમારતોના કાંગરા કડડ-ભુસ થઈ ગયા. ધીરે ધીરે જીતેલા પૈસા ગયા તો ગયા, પરંતુ મારા હમેશના પ્રસ્વેદબિંદુની કમાણી પણ સાથે તણાવા લાગી."

"કુસુમબ્હેન! તમોએ ખરેખર એ એક ભયંકર ભૂલ કરી છે."

"સાચું કહો છો, ભલા ભાઈ! પરંતુ જેમ 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ મેં પણ બસ છતી આંખે આંધળી બની બાજી પર બાજી ખેલ્યેજ રાખી ને ચાર કલાકને છેડે મેં રૂપિયા સાઠ ચંચળબ્હેનના દેણા કર્યા."

"આ વાત તમારા પતિદેવના જાણવામાં આવી છે કે નહિ?"

"ના, ના-તેઓ જો આ વાત જાણે તો ચિંતામાં ને ચિંતામાં ગળવાજ માંડે ને! એટલે મેં બીજા ત્રીસ રૂપીઆ કાન્તા બહેન પાસેથી ઉછીના લીધા ને અમારૂં ઘરખર્ચ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો.

"સાંજે રમેશ પાછા વળ્યા. હું જાણે કશુંજ ના બન્યું હોય તેમ કૃત્રિમ હાસ્ય હસવા લાગી-ને જેમ તેમ કરી જન્માષ્ટમીનો દિન તો પસાર કર્યો.

"પરંતુ હજી આ વાતને પુરા પંદર દિવસ તો વીત્યા પણ નહિ એટલામાં તો ચંચળ બહેનને કાંતા બહેને માગતા પૈસા માટે ઘોંચપરોણા કરવાના શ્રીગણેશ આદર્યા.

"મેં તેમને કટકે કટકે આપી દેવાનું વચન આપ્યું, પણ ભાઈ! અમારા સરીખાં ગરીબનું વચન માનેજ કોણ?-એટલે ચંચળબહેનનો મણીઓ-જે નિશાબાજ હતો તેને ચંચળ બહેને ચઢાવ્યો, ને મારા પતિદેવ જ્યારે નોકરીએ ગયેલા ત્યારે મારા ઉપર તેણે બીભત્સ હુમલો કર્યો.

"અને વળી તે ને તેજ ચંચળ બહેન સતાં થતાં આવ્યાં ને મણીઆને ઠમઠોર્યો, ને ઘેર લઈ ગયાં.

"પરંતુ તે દિવસ પછીથી મને ચિંતામાં ને ચિંતામાં તાવ આવ્યો. રમેશે ચાર દિવસની રજા લીધી, તેમનો પગાર કપાયો, ને દાક્તરના બીલ પેટે રૂપીઆ દશ દેવા પડયા તે તો ખાતર ઉપર દીવો."

"અરરર, તમારી 'એકજ ભૂલે' ખરેખર 'ભૂલનો ભોગ' લેવા માંડયો એમજ કહો ને?"

"હા, એમજ. હું સાજી થઈ, પરંતુ મારા મુખ પરની રાતી ચટક લાલી તો ગઈ તે ગઇજ. પછી મેં મારૂં મંગળસૂત્ર-યાદ રાખજો, કે એ મારૂં સૌભાગ્યચિહ્ન હતું-માગતા પૈસા પેટે ચંચળ બહેનને ત્યાં ગીરો મૂક્યું. પરંતુ કાન્તાબહેનને કેમ સમજાવવા? આ પ્રશ્ને મને થરથરાવી નાખી.

"દરમ્યાનમાં રમેશ ચાર દિવસ ગેરહાજર રહેલો તેને લીધે

તેના શેઠ તેના ઉપર ખુશ હતા તો શઉપર ફુશ્તાં તો શએવાજ, પરંતુ એક દિવસ તેની જન્મગાંઠ નિમિત્તે જરા તે મોડો ગયો એટલે એ મદોન્મત્ત તીરમારખાંએ મારા રમેશને નોકરી પરથી દૂર કર્યો.

"કાંતાબહેનના પતિને મેં તને તથા મારા રમેશે વિનંતિ કરી કે ક્યાંક પેટવડિયાં જેવું કામ અપાવે; પરંતુ વ્યર્થ. રમેશ સુકાવા લાગ્યો, મારી ચિંતા વધી જન્માષ્ટમીના જુગારે તો દાટ વાળી નાખ્યો. ભાઇ...

"ને તે પછી એક રાત્રે મેં મારે હાથે કરીનેજ મારી ગુપ્ત વાત રમેશ પાસે ખુલ્લી કરી નાખી, એજ મારી ભયંકર ભૂલ થઇ. તેણે મને એક અક્ષર પણ ઠપકાનો ન સંભળાવ્યો, પરંતુ તે પછી મારા ઉપરનું તેનું પહેલાનું વહાલ તો દિને દિને ઓછું થતું ચાલ્યું.

"તેનું મગજ પણ અસ્થિર હાલતમાં અટવાઇ ગયું. આખો દિવસ ઘરની બહાર તે રખડપાટ કરે ને રાત્રે ઠેઠ મોડા મોડાં ઘેર આવે. નહિ ખાવાનું ભાન કે નહિ પીવાની તમા !

"આ હાલતમાં મેં પંદર દિવસ વીતાવ્યા. પછી મેં પણ મારી સહનશીલતાનો કાબુ ગુમાવ્યો, રમેશ બહાર રખડવા લાગ્યો એટલે મેં એક ચિઠ્ઠી લખી આ બાજુ પોબારા ગણ્યા ને મારી આ કમનસીબ કહાણી આટલેથીજ ટુંકાવવા કૂવામાં ઝંપલાવ્યું. . . .

"અને આ બધાયે કરુણ ઘટનાની નાયિકા તો હુંજ છું— જન્માષ્ટમીના જુગારેજ મારી આ દશા કરી છે, ને મારા રમેશનું તો શું થશે તે પ્રભુ જાણે. ઓહ પ્રભુ !"

આટલું કહી કુસુમે ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોઇ નાખ્યું ને અંતે બેભાન થઇ ગઇ.

બીજી બાજુ રખડતા રમેશને ગામમાંથી આ કરુણ ઘટનાની જાણ થતાં તે હાંફળો ફાંફળો દોડી આવ્યો. બેભાન કુસુમની સુકલ કાયા પર તે પડ્યો.

આ બનાવ એટલો તો કરુણ હતો કે પેલો યુવાન તો આ દૃશ્ય જોઇ ઝાર ઝાર રડી પડ્યો. અનેક પ્રયાસો પછી કુસુમ સાવધ થઇ. બંનેને લઇ એ પરોપકારી યુવક પોતાને ઘેર આવ્યો, તેના માતા-પિતાને સર્વ બીનાથી વાકેફ કર્યાં ને તેમનું—રમેશ ને કુસુમનું—સર્વ દેવું ચૂકવી દેવા જેટલા પૈસા આ મમતાળુ માનવીએ તેમને અપાવ્યા.

* * *

ધીરે ધીરે વળી જીવનનો રંગ બદલાયો. ભીષણ ભૂખમરાની ભયંકર સીતમચક્કીમાં પીસાતું આ પ્રેમી યુગલ પુનઃ પોતાને આંગણે સુખી દિન ઉતારવા શક્તિમાન થયું. પેલા પરગજુ યુવકનો પરોપકાર હજુય આ યુગલ વિસર્યું નથી—પણ જન્માષ્ટમીનો જુગાર પુનઃ રમવાનું તો કુસુમ ક્યારનીય વિસરી ગઇ છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૮—सूर्यनमस्कार

(મૂલ-લેખકઃ—ઔંધરાજ્ય કે ચીફ શ્રીમંત બાલાસાહબ પંત પ્રતિનિધિજી; અનુવાદક, પં૦ ભગવતીપ્રસાદ પાંડે બી૦ એ૦ પ્રકાશકઃ—પં૦ કૃષ્ણરામ મેહતા, લીડર પ્રેસ, ઇલાહાબાદ; સજિલ્દ; ચિત્ર-સંખ્યા ૨૧; મૂલ્ય ૧॥)

ઇસ પુસ્તક કા પરિચય હી કયા, યહ તો પરિચય કી નહીં, પ્રેક્ટિસ કી ચીજ હૈ. ગ્રંથકાર ઇસકે એક ઐસે મહાનુભાવ હૈં, જિન્હેં, હમારે ધનીમાની ભારતીયોં ઔર રાજાઓં કી તરહ સુખ-સાધનોં કી—ભૌતિક વાસનાપૂર્તિ કરનેવાલે સાધનોં કી—કમી નહીં, તથાપિ અપને દેશવાસિયોં કી ઓજહીનતા ઔર આયુષ્ય-હીનતા કા ઉન્હેં ઇતના ખ્યાલ હૈ, ઇતની ચિંતા હૈ કિ સુખ કી ગોદ મેં પલ કર ભી ઉન્હોંને કલ્પિત વિલાસોં કો તિલાંજલિ દે દી, અપને કો તપાયા, ઇસ પ્રાચીન વ્યાયામપદ્ધતિ કા અભ્યાસ કિયા ઔર દેશવાસિયોં કે લિયે એક ભૂલે હુએ પથ પર ફિર સે પ્રકાશ ડાલા. હમારે દેશ મેં અધિકાંશ ઐસે લોગ હૈં, જિનકે જીવન કી વિલાસપ્રિયતા લેખક મહોદય કી વૈભવપૂર્ણ સ્થિતિ કે મુકાબલે કુછ ભી નહીં હૈ; ઔર ઉન્હોંને સ્વયં ૧૭ વર્ષ તક ઇસકા ખૂબ અભ્યાસ કરકે તબ યહ અનુભૂત પ્રયોગ દેશવાસિયોં કે સામને રક્ખા હૈ, ઇસીલિયે હમ કહતે હૈં કિ યહ પરિચય કી નહીં પ્રત્યુત અભ્યાસ કરને કી ચીજ હૈ. ઇસમેં પ્રાચીન ભારતીય વ્યાયામ-પદ્ધતિ કા વર્ણન હૈ ઔર યહ સચ હૈ કિ ચીફ સાહબ કી યહ કોઇ મૌલિક રચના તો નહીં હૈ, તથાપિ ઉનકે દ્વારા [illegible]

[illegible]

[illegible] ... ... —
જીવન કે લિયે [illegible] ... ... —
"માંસપેશિયોં [illegible] ... ... બિના
[illegible] ... ... બિના
[illegible] ... ... તથા
ઉપવાસ કા [illegible] ... ... કી
[illegible] કા ઉપાસક હૈ."

'સૂર્ય-નમસ્કાર' કે ૮ [illegible] હૈં, જો ક્રમશઃ આગે [illegible] ઔર ઇસ પુસ્તક મેં અંકિત કિયે ગયે હૈં, જિનકી સહાયતા સે કોઇ ભી ઇનકા અભ્યાસ કર સકે, બિના કોઇ ગુરુ બનાયે, કર સકતા હૈ. સાથ હી લેખક યહ [illegible] ... કે લિયે નિયમિત તથા [illegible] ખાનપાન કે કુછ નિયમ ભી બતલા દિયે હૈં. પુનઃ [illegible] ઔર [illegible] કે લિયે [illegible] ભી ઉદ્ધૃત કર દિયે હૈં. સંપૂર્ણ પુસ્તક કા આશય યહ હૈ કિ મનુષ્ય સૂર્ય-નમસ્કાર કે વ્યાયામ સે, શ્વાસક્રિયા કો નિયમિત કર કે કિસ પ્રકાર દીર્ઘ આયુષ્ય તથા માનસિક એવં આધ્યાત્મિક વિકાસ કો પ્રાપ્ત કર સકતા હૈ. જીવન કા સબસે અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ ચિહ્ન હૈ શ્વાસ-ક્રિયા. શ્વાસ હી જીવન કી આશા હૈ. શ્વાસ કી ગહરાઇ અધિક-સે-અધિક જીવની શક્તિ કી દ્યોતક હૈ ઔર ઉસકા [illegible] જીવન કે [illegible] કા સૂચક હૈ. વૈદિક ઔર બીજમંત્રોં કે સાથ સૂર્ય-નમસ્કાર કરને મેં શ્વાસક્રિયા મેં જો નિયમન હોતા હૈ, વહી મનુષ્યજીવન કે શારીરિક અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસ કા દ્વાર ખોલ દેતા હૈ. કિંતુ જૈસા હમ પહલે કહ આયે હૈં, યહ પરિચય કી નહીં અભ્યાસ કી ચીજ હૈ. ઔર જિનકી દૃષ્ટિ મેં સુખી જીવન એવં નીરોગ શરીર કા આર્થિક વિલાસિતા સે અધિક મૂલ્ય હો તથા લૌકિક એવં પારલૌકિક, દોનોં સુખોં કી જિન્હેં કામના હો, ઉન્હેં ઇસ પુસ્તક કો પઢ કર કેવલ પુસ્તકોં કી આલમારી મેં રખ દેને કી અપેક્ષા અભ્યાસ-ઇસકે અનુસાર અભ્યાસ-કરને કા નિશ્ચય પહલે કર લેના ચાહિયે. કારણ વહી અભ્યાસ કરને કી ચીજ હૈ—ઔર ઇસકા મૂલ્ય ઇતના હૈ કિ સંસાર કી કોઇ વસ્તુ ઇસકે બદલે મેં દે કર ભી આપ ઇસે નહીં પ્રાપ્ત કર સકતે, અભ્યાસ સે હી યહ પ્રાપ્ય હૈ. હમેં આશા હૈ, 'સૂર્ય-નમસ્કાર' કી એક-એક પ્રતિ પ્રત્યેક ભારતીય કે ઘર રક્ખી જાયગી. હમ મૂલ-લેખક કો ઔર સાથ હી ઇસકે અનુવાદક મહાશય કો, યહ વાસ્તવિક જીવન-

સાહિત્ય પ્રસ્તુત કરને કે લિયે મુક્તકંઠ સે ધન્યવાદ દેતે હૈં. પુનઃ જિન પાઠકોં કો ઇસ દિશા મેં કુછ વિશેષ રુચિ હો, ઉનસે હમારી પ્રાર્થના હૈ કિ 'ઔંધ' સે હી પ્રકાશિત હોનેવાલે શ્રીમાન્ શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર દ્વારા સંપાદિત 'વૈદિક ધર્મ'-નામક અલ્પ-મૂલ્ય કે માસિક પત્ર કા ભી અવલોકન કરેં.

* * * *

("માધુરી"ના એક અંકમાંથી)

१९—महाराणा प्रताप की जयंति और स्मारक की आवश्यकता

વીર પૂજા સભી જીવિત ઔર સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોં કી રાષ્ટ્રીયતા કા એક અંશ હૈં. સભી સ્વસ્થ જાતિયાં અપને વીર પુરુષોં કો શ્રદ્ધા સે પૂજતી હૈં, ઔર ઉનકે સ્મારક બના કર ઉનકી વીર સ્મૃતિ કો સદૈવ હરી-ભરી બનાયે રખતી હૈં. મનુષ્ય ભાવુક જીવ હૈ. કુભાવનાએં ઔર સુભાવનાએં મનુષ્યોં કે ચરિત્ર ઔર સ્વભાવ નિર્માણ કરને મેં બડી સહાયક હોતી હૈં. દેશ કે નન્હેં બાલક જબ અપને વીર પૂર્વજોં કે સ્મારક દેખતે હૈં, ઉનકે કોમલ હૃદયપટ પર ઉન પૂર્વજોં કી વીરતા કે ભાવ અંકિત હો જાતે હૈં, ઉન વીરોં કી વીરગાથાયેં ઉનકે હૃદયોં મેં સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન કર દેતી હૈં ઔર ઉનકે સ્વચ્છ માનસ મેં ઉન પૂર્વજોં કે સમાન વીર ઔર મહાન્ બનને કી પવિત્ર આકાંક્ષાયેં ઉત્પન્ન હો જાતી હૈં. જાતિ મેં વીરતા કા બીજ યોં હી બોયા જાતા હૈ. વીરપૂજા વીરત્વપ્રાપ્તિ કી પહલી સીઢી હૈ.

ઇસી વીરપૂજા કે નિમિત્ત ઇંગ્લૅંડ ને ક્વીન બોડેશિયા કી મૂર્તિ સ્થાપિત કી હૈ, આકાશસ્પર્શી નેલ્સન-સ્તમ્ભ ખડા કિયા હૈ ઔર ટ્રફાલ્ગર સ્કવાયર-નામક સુપ્રસિદ્ધ ચૌરાહા નિર્મિત કિયા હૈ. ફ્રાન્સ ને નેપોલિયન કી ભવ્ય સમાધિ ઇસ સુંદર રીતિ સે બનાઈ હૈ કિ વહાં પ્રત્યેક યાત્રી કો સિર ઝુકા કર સમ્માન પ્રદર્શિત કરના હી પડતા હૈ. વહાં આપકો વીરાંગના જોન ઑફ આર્ક કી સૈંકડોં મૂર્તિયાં ઔર સહસ્રોં ચિત્ર મિલ જાયંગે. રોમ આજ ભી વીર હોરેશસ કી પૂજા કરતા હૈ. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા ને અપને સ્વતંત્રકર્તા મહાન્ વીર વૉશિંગ્ટન કે સ્મૃતિચિહ્ન કો ભી મહાન્ બનાને મેં કોઈ કોર-કસર નહીં રકખી. ઉનકા 'વૉશિંગ્ટન કાલમ' સંસાર કા એક અત્યુચ્ચ પ્રસ્તર-નિર્મિત મીનાર હૈ. હમારે ભારતવર્ષ મેં ભી ઇંદ્રપ્રસ્થ કી દીલી, ચિત્તૌર કા કીર્તિસ્તંભ ઔર ફતહપુર

સીકરી મેં ઇસી પ્રકાર કે સ્મારક હૈં.

મગર જમાનેને પલટા ખાયા. હમને અપને વીરોં કી ઉપેક્ષા કી; ઉનકે સ્મારક બનાના છોડ દિયા. કેવલ કતિપય વીરોં કી ટૂટી-ફૂટી સ્મૃતિ ગાથાઓં કી પુસ્તકેં મેં રહ ગઇ, જો સમય કે પ્રભાવ સે દીમકોં કે ભોજન મેં ઔર આગ સુલગાને મેં શેષ હો ગઇ, ઔર હો રહી હૈ. હમારે ન માલૂમ કિતને શૂરવીર વિસ્મૃતિ કે અંધકૂપ મેં વિલીન હો ગયે. હમને વીરપૂજા કો ત્યાગ દિયા, વીરતા ને હમેં ત્યાગ દિયા.

હમારે જયમલ ઔર 'પુત્તા' કે સ્મારક કહાં હૈ? ઉસ અગ્નિ-શિખા પવિત્ર પદ્મિની કા કૌનસા સ્મૃતિચિહ્ન આપકે પાસ હૈ? ઔર તો ઔર મહારાણા પ્રતાપ કા ભી—જિનકે સમાન વીર, સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, દૃઢ ચરિત્ર, અપની બાત કા ધની ઔર અપની આન કા પક્કા વ્યક્તિ સંસાર કે ઇતિહાસ મેં કમ મિલેગા—કોઇ સ્મારક ઇસ તીસ કરોડ આદમિયોં (!) કે દેશ મેં નહીં બન સકા! હમારી લાપર્વાહી કા ઇસસે બઢ કર ભયંકર પરિણામ ક્યા હો સકતા હૈ કિ દુર્ગાદાસ ઔર અમરસિંહ કે સ્મારક ન હોને કે કારણ લોગ ઉનકે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોને મેં સંદેહ કરને લગે હૈં!

પ્રસન્નતા કી બાત હૈ કિ દેશ કે કુછ સહૃદય વ્યક્તિયોં કે હૃદય મેં મહારાણા પ્રતાપ કી જયંતિ મનાને કા સદ્વિચાર ઉત્પન્ન હુઆ હૈ. હમ ઇસ વિચાર કા હૃદય સે સમર્થન કરતે હૈં.

ઇતિહાસ કે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા આજકલ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ લિખ રહે હૈં. ઉન્હોંને મહારાણા પ્રતાપ કે જીવન-ચરિત કે સંબંધ મેં બહુતસે મહત્ત્વપૂર્ણ અનુસંધાન કિયે હૈં. ઉનકે અનુસંધાનોં સે મહારાણા કી અજેય આત્મા દુર્દાંત આત્મ-સંમાન, અવિચલ સ્વદેશપ્રેમ તથા અસીમ સાહસ ઔર અલૌકિક વીરતા કા ઔર ભી દૃઢ પ્રમાણ મિલતા હૈ. યહ પ્રસિદ્ધ હૈ કિ એક બાર મહારાણા જંગલ મેં ઐસી હીન અવસ્થા મેં થે કિ ઉન્હેં ઘાસ તક કી રોટી મુશ્કિલ સે નસીબ હોતી થી. કહતે હૈં કિ એક દિન રાણા કી કન્યા ઘાસ કી રોટી ખા રહી થી, ઇતને હી મેં એક જંગલી બિલ્લી ઉસકી રોટી લે ભાગી. કન્યા રોને લગી. મહારાણા કન્યા કી ઇસ ચીત્કાર કો સુન કર વિચલિત હો ઉઠે, ઔર ઉન્હોં ને અકબર કી અધીનતા સ્વીકાર કરને કે લિયે પત્ર ભી લિખા, મગર બીકાનેર કે રાજકુમાર પૃથ્વી-રાજ કા પત્ર પા કર વે ફિર સંભલ ગયે. ઓઝાજી કે અનુસંધાનોં સે સિદ્ધ હોતા હૈ કિ ઉપર્યુક્ત ઘટના મનગઢંત હી હૈ. મહારાણા ને અપને જીવન મેં કભી અકબર કી આધીનતા સ્વીકાર કરને કા વિચાર હી નહીં કિયા, ઔર ન કભી ઉન્હેં ઘાસ કી રોટિયાં ખાને

કા અવસર હી પડા.

ઓઝાજી કે કથનાનુસાર મહારાણા કી જન્મતિથિ ૬ મઇ હૈ, મગર હિંદૂ તિથિ કે અનુસાર ઉનકા જન્મ જયેષ્ઠ શુક્લા ૩ કો હુઆ થા ઔર તભી ઉનકી જયંતિ મનાને કા નિશ્ચય હુઆ હૈ. કવિવર રહીમ ને કહા હૈઃ—

'રહિમ ન સાંચે સૂર કો, બૈરિહુ કરંત બખાન.'

મહારાણા પ્રતાપ સચ્ચે શૂરવીર થે, અતઃ ઉનકા આજીવન-બૈરી ઉદાર-હૃદય અકબર ભી ઉનકી વીરતા કા લોહા માનતા થા. જિસ સમય મહારાણા કી મૃત્યુ કા સમાચાર અકબર ને સુના થા, વહ પ્રસન્ન હોને કે સ્થાન મેં ઉદાસ હો કર સ્તબ્ધ હો ગયા થા. ઉસ સમય દરબાર મેં દુરસા આઢા નામક એક ચારણ ઉપસ્થિત થા, ઉસને તુરંત હી એક છપ્પય પઢા—

"અસ લેગો અણદાગ, પાઘ લેગો અણનામી;
ગૌ આડા ગવડાય, જિકો બહતો ધુર વામી.
નવરોજે નહ ગયો, ન ગૌ આતસાં નવલ્લી;
ન ગૌ ઝરોખાં હેઠ, જેઠ દુનિયાણ દહલ્લી.
ગહલોત રાણ જીતી ગયો, દસણ મૂંદ રસણા ડસી;
નીસાસ મુક ભરિયા નયણ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી."

આશય—"હે ગુહિલોત રાણા પ્રતાપસિંહ! તેરી મૃત્યુ પર શાહ (બાદશાહ) ને દાંતોં કે બીચ જીભ દબાઇ ઔર નિઃશ્વાસ કે સાથ આંસૂ ટપકાયે; ક્યોંકિ તૂને અપને ઘોડે કો દાગ નહીં લગને દિયા, અપની પગડી કો કિસીકે આગે નહીં ઝુકાયા, તૂ અપના આડા (યશ) ગવા ગયા, તૂ અપને રાજ્ય કે ધુરે કો બાયેં કંધે સે ચલાતા રહા, નૌરોજ મેં ન ગયા, ન આતસો (બાદશાહી ડેરોં) મેં ગયા, કભી શાહી ઝરોખે કે નીચે ખડા ન હુઆ ઔર તેરા રોબ દુનિયા પર ગાલિબ થા, અતએવ તૂ સબ તરહ સે જીત ગયા."

બાદશાહ ને ઉસ ચારણ કો પુરસ્કાર દિયા, ઔર કહા કિ ઇસ કવિ ને હી મેરા ઠીક ભાવ સમઝા હૈ.

મહારાણા કા અગ્નિસંસ્કાર [illegible] નામક ગ્રામ કે સમીપ એક નાલે કે તટ પર હુઆ થા, જહાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હૈ.

[illegible]

હલદીઘાટી કે સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ મેં મહારાણા કા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘોડા ચેટક કામ આયા થા. હલદીઘાટ સે દો મીલ દૂર બલીચા—નામક ગ્રામ મેં ઉસકે સ્મારક મેં એક ચબૂતરા બનાયા ગયા થા, કિન્તુ કુછ દિનોં કે બાદ વહ ચબૂતરા નષ્ટ હો ગયા ઔર ઉસકે સ્થાન પર એક દૂસરા ચબૂતરા બનાયા ગયા, જો આજકલ વર્તમાન હૈ.

(મે-૧૯૨૯ના "વિશાલ ભારત"ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

१००–पूज्य द्विवेदीजी का आदर्श दान

પૂજ્ય દ્વિવેદીજીને અપને જીવન કી સંપૂર્ણ કમાઈ (૪૦૦) કાશી-વિશ્વવિદ્યાલય કો ઇસ લિયે દે દિયે હૈં કિ ઉસકે બ્યાજ સે નિર્ધન કાન્યકુબ્જ વિદ્યાર્થિયોં કો તીન છાત્રવૃત્તિ દી જાય. દ્વિવેદીજી કા યહ આદર્શ દાન વાસ્તવ મેં અત્યંત પ્રશંસનીય હૈ. હિંદી સાહિત્યસેવિયોં કી ઓર સે અનેક દાન દિયે ગયે હોંગે, પર ઇતને પરિશ્રમ કે સાથ કમાયા હુઆ ધન શાયદ હી કિસી હિંદી લેખક ને ઇસ તરહ દાન મેં દિયા હોગા. દ્વિવેદીજી ઉન દિગ્ગજ લેખકોં મેં સે હૈં, જિનકા નામ આગે આનેવાલી હિંદી જનતા અત્યંત આદર કે સાથ સ્મરણ કરેગી. ઉસ સમય, જબ આજકલ કે અધિકાંશ હિંદી લેખકોં કે નામ વિસ્મૃતિ કે ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયે હોંગે, દ્વિવેદીજી કા નામ હિંદી સાહિત્ય કી ક્ષિતિજ પર એક અત્યંત પ્રકાશમાન તારે કી તરહ ચમકતા હોગા. ઇમાનદારી ઔર નિયમિતતા, પરિશ્રમ ઔર યોગ્યતા, સ્વાધીનતાપ્રેમ ઔર અક્ખડપન કા જો સ્ટૅંડર્ડ હિંદી પત્રકારોં કે સામને ઉન્હોંને રક્ખા હૈ, ઉસ તક પહુંચને કે લિયે અભી બીસિયોં વર્ષ લગેંગે. ઉનકે મુકાબલે કા દૂસરા કોઈ જર્નેલિસ્ટ હિંદી સંસાર મેં તો વિદ્યમાન નહીં. ઉન્હોંને હિંદી પત્રકારોં કો અપને ઇસ અમૂલ્ય દાન સે ગૌરવાન્વિત કિયા હૈ. હમ નવયુવકોં મેં ઐસા કૌન હોગા, જિસકા મસ્તક સ્વયં હી ઇન વયોવૃદ્ધ પત્રકાર કે ચરણોં મેં ન ઝુક જાવે ? 'વિશાલ-ભારત' ભી શ્રદ્ધા તથા નમ્રતાપૂર્વક ઉનકા અભિવાદન કરતા હૈ.

(મે-૧૯૨૯ ના 'વિશાલ ભારત"ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

કા અવસર હી પડા.

ગોઝાજી કે કથનાનુસાર મહારાણા કી જન્મતિથિ ૬ મઈ હૈ. મગર હિંદૂ તિથિ કે અનુસાર ઉનકા જન્મ જ્યેષ્ઠ શુક્લા ૩ કો હુઆ થા ઔર તભી ઉનકી જયંતિ ગનાને કા નિશ્ચય હુઆ હૈ. કવિવર રહીમ ને કહા હૈઃ—

'રહિમ ન સાંચે સૂર કો, બૈરિહુ કરત બખાન.'

મહારાણા પ્રતાપ સચ્ચે શૂરવીર થે, અતઃ ઉનકા આજીવન-બૈરી ઉદાર-હૃદય અકબર ભી ઉનકી વીરતા કા લોહા માનતા થા. જિસ સમય મહારાણા કી મૃત્યુ કા સમાચાર અકબર ને સુના થા, વહ પ્રસન્ન હોને કે સ્થાન મેં ઉદાસ હો કર સ્તબ્ધ હો ગયા થા. ઉસ સમય દરબાર મેં દુરસા આઢા નામક એક ચારણ ઉપસ્થિત થા, ઉસને તુરંત હી એક છપ્પય પઢા—

"અસ લેગો અણદાગ, પાઘ લેગો અણનામી;
ગૌ આડા ગવડાય, જિકો બહતો ધુર વામી.
નવરોજે નહ ગયો, ન ગૌ આતસાં નવલ્લી;
ન ગૌ ઝરોખાં હેઠ, જેઠ દુનિયાણ દહલ્લી.
ગહલોત રાણ જીતી ગયો, દસણ મૂંદ રસણા ડસી;
નીસાસ મૂક ભરિયા નયણ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી."

આશય—"હે ગુહિલોત રાણા પ્રતાપસિંહ! તેરી મૃત્યુ પર શાહ (બાદશાહ) ને દાંતોં કે બીચ જીભ દબાઇ ઔર નિઃશ્વાસ કે સાથ આંસૂ ટપકાયે; ક્યોંકિ તૂને અપને ઘોડે કો દાગ નહીં લગને દિયા, અપની પગડી કો કિસીકે આગે નહીં ઝુકાયા, તૂ અપના આડા (યશ) ગવા ગયા, તૂ અપને રાજ્ય કે ધુરરે કો બાંયેં કંધે સે ચલાતા રહા, નૌરોજ મેં ન ગયા, ન આતસોં (બાદશાહી ડેરોં) મેં ગયા, કભી શાહી ઝરોખે કે નીચે ખડા ન હુઆ ઔર તેરા રોબ દુનિયાં પર ગાલિબ થા, અતએવ તૂ સબ તરહ સે જીત ગયા."

બાદશાહ ને ઉસ ચારણ કો પુરસ્કાર દિયા, ઔર કહા કિ ઇસ કવિ ને હી મેરા ઠીક ભાવ સમઝા હૈ.

મહારાણા કા અગ્નિસંસ્કાર બંડોલી નામક ગ્રામ કે સમીપ એક નાલે કે તટ પર હુઆ થા, જહાં ઉસકે સ્મારકસ્વરૂપ સફેદ પથ્થર કી આઠ સ્તંભોંવાલી એક છોટીસી છત્રી બની હુઇ હૈ, જો ઇસ સમય જીર્ણ-શીર્ણ દશા મેં હૈ.

મહારાણા કે વંશધર આજ ભી મેવાડ કે શાસક હૈં. ઉન્હેં લાખોં રૂપયે વાર્ષિક કી આય હૈ, કિંતુ કિતની લજ્જા કી બાત હૈ કિ મહારાણા કે સદશ મહાન્ પુરુષ કા સ્મારક બનાના તો દૂર રહા, ઉનકી પ્રાચીન છત્રી કા જીર્ણોદ્ધાર કરનેવાલા ભી કોઈ નહીં હૈ.

હલદીઘાટી કે સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ મેં મહારાણા કા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘોડા ચેટક કામ આયા થા. હલદીઘાટ સે દો મીલ દૂર બલીચા–નામક ગ્રામ મેં ઉસકે સ્મારક મેં એક ચબૂતરા બનાયા ગયા થા, કિન્તુ કુછ દિનોં કે બાદ યહ ચબૂતરા નષ્ટ હો ગયા ઔર ઉસકે સ્થાન પર એક દૂસરા ચબૂતરા બનાયા ગયા, જો આજકલ વર્તમાન હૈ.

(મે-૧૯૨૯ના "વિશાલ ભારત"ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

१००–पूज्य द्विवेदीजी का आदर्श दान

પૂજ્ય દ્વિવેદીજી ને અપને જીવન કી સંપૂર્ણ કમાઇ ૬૪૦૦) કાશી-વિશ્વવિદ્યાલય કો ઇસ લિયે દે દિયે હૈં કિ ઉસકે બ્યાજ સે નિર્ધન કાન્યકુબ્જ વિદ્યાર્થિયોં કો તીન છાત્રવૃત્તિ દી જાયં. દ્વિવેદીજી કા યહ આદર્શ દાન વાસ્તવ મેં અત્યંત પ્રશંસનીય હૈ: હિંદી સાહિત્યસેવિયોં કી ઓર સે અનેક દાન દિયે ગયે હોંગે, પર ઇતને પરિશ્રમ કે સાથ કમાયા હુઆ ધન શાયદ હી કિસી હિંદી લેખક ને ઇસ તરહ દાન મેં દિયા હોગા. દ્વિવેદીજી ઉન દિગ્ગજ લેખકોં મેં સે હૈં, જિનકા નામ આગે આનેવાલી હિંદી જનતા અત્યંત આદર કે સાથ સ્મરણ કરેગી. ઉસ સમય, જબ આજકલ કે અધિકાંશ હિંદી લેખકોં કે નામ વિસ્મૃતિ કે ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયે હોંગે, દ્વિવેદીજી કા નામ હિંદી સાહિત્ય કી ક્ષિતિજ પર એક અત્યંત પ્રકાશમાન તારે કી તરહ ચમકતા હોગા. ઇમાનદારી ઔર નિયમિતતા, પરિશ્રમ ઔર યોગ્યતા, સ્વાધીનતાપ્રેમ ઔર અક્ખડપન કા જો સ્ટૈંડર્ડ હિંદી પત્રકારોં કે સામને ઉન્હોંને રક્ખા હૈ, ઉસ તક પહુંચને કે લિયે અભી બીસિયો વર્ષ લગેંગે. ઉનકે મુકાબલે કા દૂસરા કોઇ જર્નેલિસ્ટ હિંદી સંસાર મેં તો વિદ્યમાન નહીં. ઉન્હોંને હિંદી પત્રકારોં કો અપને ઇસ અમૂલ્ય દાન સે ગૌરવાન્વિત કિયા હૈ. હમ નવયુવકો મેં ઐસા કૌન હોગા, જિસકા મસ્તક સ્વયં હી ઇન વયોવૃદ્ધ પત્રકાર કે ચરણોં મેં ન ઝુક જાવે? 'વિશાલ-ભારત' કી શ્રદ્ધા તથા નમ્રતાપૂર્વક ઉનકા અભિવાદન કરતા હૈ.

(મે-૧૯૨૯ ના 'વિશાલ ભારત"ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

૧૦૧-અનાથાલય

(લેખિકાઃ-શ્રીમતી હેમંતકુમારી ચૌધરાની)

આધુનિક સમય મેં દરિદ્રનારાયણ કી સેવા કરને કે લિયે દેશ મેં એક બડા પ્રેમપ્રવાહ બહને લગા હૈ. માતૃજાતિ કી રક્ષા ઔર ઉન્હેં સુશિક્ષિતા બના કર ફિર સે ઉચ્ચ પદવી પર બૈઠાને કે લિયે ભી યત્ન ઔર ઉદ્યમ હો રહા હૈ. સ્વરાજ્યલાભ કે લિયે ભી લોગ ઉત્સુક નયનોં સે પ્રતીક્ષા કર રહે હૈં.

પરંતુ જિન્હેં સ્વરાજ્યલાભ કરને કી ઉત્કટ ઇચ્છા હો રહી હૈ, ઉન્હેં ચાહિયે કિ સર્વપ્રથમ અપને ભાવી વંશધરોં કી રક્ષા કરને કા સુપ્રબંધ કરેં. યદ્યપિ કુછ દયાવાન લોગોં કે યત્ન ઔર સ્વાર્થત્યાગ સે આજકલ સબ પ્રધાન નગરોં મેં અનાથાલય સ્થાપિત હો ગયે હૈં, ઔર ઉનમેં કુછ અનાથ બચ્ચોં કા પાલન ભી હોતા હૈ; કિંતુ ખેદ ઔર લજ્જા કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ હમારે હિંદૂ, આર્ય, સિક્ખ ઔર જૈન ઇત્યાદિ વિભિન્ન સંપ્રદાયોં ને અપની ધર્મબુદ્ધિ કે અનુસાર અનાથ બાલકોં કે પાલનપોષણ કે લિયે અનાથાલય તો ખોલે હૈં. એક દિલ્લી મેં હી ઐસે ૩-૪ આશ્રમ હૈં, પરંતુ ઉનમેં બચ્ચોં કે પાલન કે લિયે જૈસા પ્રેમ, જૈસા જ્ઞાન ઔર જૈસી સહાય હોની ચાહિયે વૈસી નહીં દિખાઈ દેતી. કારણ યહ હૈ કિ બચ્ચોં કો પાલને ઔર દેખને ભાલને કે લિયે ઐસે અશિક્ષિત ઔર મૂર્ખ પરિચારિક વા પરિચારિકાએં રક્ખી જાતી હૈં, જિનકો ન તો બચ્ચોં કે પાલનપોષણ કા જ્ઞાન હૈ, ઔર ન ઉનના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હૈ. ઇસ લિયે પ્રાય છોટે બચ્ચે ઉનકી અસાવધાની સે બિમાર હો જાતે હૈં. યહાં પર બચ્ચોં સે હમારા તાત્પર્ય ઉનસે હૈ, જિનકો અપના કુછ ભી જ્ઞાન નહીં હૈ, જો અભી દુધ [illegible] કેવલ વહી માતાએં કર સકતી હૈં, જિનમેં [illegible] હૈં જિન્હેં બચ્ચોં કે પાલન, ઉનકે [illegible] [illegible]

હમને સુના હૈ કિ દિલ્લી કે [illegible]

ભોજન દેતી હૈં. ઉનકે યત્ન સે બચ્ચે નીરોગ હો કર ફિર અના-થાલયોં મેં ભેજે જાતે હૈં; પરંતુ વહાં જા કર ફિર વહી દુર્દશા હોતી હૈ. ફિર ઉસી પ્રકાર મૈલાપન, અનિયમિત ઔર અનુપયુક્ત ભોજન કા ઢંગ આરંભ હો જાતા હૈ. ઇસસે વે ફિર પીડિત હો કર ઉસી અસ્પતાલ મેં ભેજે જાતે હૈં. ક્યા યહ ઘોર લજ્જા કી બાત નહીં હૈ? યહ કામ કેવલ પુરુષોં કા યા વેતનભોગી દાસિયોં કા નહીં, યહ તો માતાઓં કા હૈ! પરંતુ હમારે દેશ કી માતાએં અપને હી બચ્ચોં કા પાલનપોષણ ઉચિત રીતિ સે કરના નહીં જાનતીં, ઔર ન વહ ઇસ મહોપકારી જ્ઞાન કો અપની કન્યાઓં કો અચ્છી તરહ સિખાતી હૈં. દાતા લોગ તો ગરીબ અનાથોં કી સહાયતા ઔર રક્ષા કે લિયે હજારોં રૂપયે દે રહે હૈં, કિંતુ ઉનકા ઉપયોગ ઠીક રીતિ સે નહીં હોતા, યહ હમ સાહસ કે સાથ કહ સકતી હૈં. બહુતેરે લોગ તો દૂસરોં કે લિયે હુએ ધન કા સદ્વ્યવહાર કરના ભી નહીં જાનતે.

જાતિ કી રક્ષા કે લિયે અનાથ બચ્ચોં કે પાલન ઔર ઉન્હેં યથોચિત રૂપ સે શિક્ષા દે કર આદર્શ નાગરિક બનાને કે લિયે સારે સભ્ય દેશોં મેં કિતને હી અનાથાલય પરિચાલિત હો રહે હૈં. વહાં કી સુશિક્ષિતા માતાએં ઔર પરોપકારિણી મહિલાએં ઉનકા પ્રબંધ સ્વયં કરતી હૈં. શિશુપાલન કા કામ જૈસા સ્ત્રિયાં કર સકેંગી વૈસા પુરુષોં સે કભી નહીં હો સકતા. ભગવાન્ ને ઇસી સે તો માતા કો સર્વશ્રેષ્ઠ પદવી દી હૈ. યહ તો નારી કા હી ધર્મ હૈ. જાતિ કી રક્ષા કરના પરમ પવિત્ર દેશસેવા હૈ. આજકલ હમારે દેશ મેં સ્ત્રીશિક્ષા દિન પર દિન ઉન્નતિ કર રહી હૈ. પ્રત્યેક પ્રદેશ મેં ઉચ્ચ શિક્ષિતા ઉપાધિધારિણી મહિલાએં પુરુષોં કે સાથ વિશ્વવિદ્યાલય કી પરીક્ષા દે રહી હૈં. વે કિસી કિસી વિષય મેં તો પુરુષોં સે ભી ઉચ્ચ સ્થાન લાભ કરતી હૈં. યે સબ બાતેં દેશ કી ઉન્નતિ કી પરિચાયક હૈં. પરંતુ યે નારી-સમાજ કી ઉન્નતિ કે યથેષ્ટ લક્ષણ નહીં હૈં. આજકલ બહુતેરી સ્ત્રિયાં સાત સમુદ્ર પાર કર કે વિદેશ મેં ભી જ્ઞાનલાભાર્થ જા રહી હૈં, પરંતુ કિતને પરિતાપ કા વિષય હૈ કિ હમારે નારી-સમાજ કી દૃષ્ટિ અભી તક કેવલ બાહરી આડંબરપૂર્ણ સભ્યતા કી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને કી તરફ હી લગી હુઇ હૈ. જિનસે દેશ કી યથાર્થ રૂપ સે ઉન્નતિ હો, દરિદ્રનારાયણ કી સેવા હો ઉસકે પ્રતિ ઉનકા ધ્યાન નહીં. જૈસે પુરુષ-સમાજ રાજનૈતિક સમરક્ષેત્રોં કો સ્વરાજ ને મેં અપના સારા જ્ઞાન ઔર બલ લગા રહા હૈ, વૈસે હી હમારી અનુભવજ્ઞ ઔર પુત્રિયોં કો ચાહિયે કિ અપને દેશ કે અનાથ, દરિદ્ર ઔર અસહાય શિશુ-સમાજ (બાલક ઔર બાલિકાઓં) કી રક્ષા કરને

ગે ધ્યાન લગાવેં. મેરી સમઝ મેં તો બી૦ એ૦, એમ૦ એ૦ પાસ કરને કે લિયે અપની સારી શક્તિ ક્ષય કરને કી અપેક્ષા કમ સે કમ ચાર પાંચસૌ કન્યાએં ભી શિશુ-પાલન, સ્વાસ્થ્ય-વિજ્ઞાન, અનાથાલયોં કા પરિચાલન ઇત્યાદિ વિષયોં કિ શિક્ષા ઉત્તમ રીતિ સે પ્રાપ્ત કર લેં ઔર દો-ચાર અનાથાલયોં કે પરિચાલન કા દાયિત્વ ગ્રહણ કર કે ઉન્હેં આદર્શ સંસ્થા બના દેં તો બહુત અધિક દેશસેવા હોગી.

ઇસ લિયે કન્યાઓં કો, યુવક સ્વયંસેવકોં કી ભાંતિ સ્વયં-સેવિકા દલ, યા છોટી છોટી માતૃ-મંડલી સંગઠિત કર કે અનાથોં કી સેવા કા વ્રત લેના ઉચિત હૈ. અસ્પૃશ્ય જાતિવાલોં કો શુદ્ધ કર કે ઉનકો સમાન બનાને કી ધૂમ તો દેશ મેં બહુત હો રહી હૈ, કિંતુ જો અસંખ્ય બચ્ચે હમારી લાપરવાહી ઔર નિર્દયતા કે કારણ હર સાલ સ્ત્રી-અસ્પતાલોં સે ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં ભેજે જાતે હૈં, ઉસકા જ્ઞાન હમારે હિંદૂ ભાઇ-બહિનોં કો કુછ ભી નહીં હૈ.

મૈંને અપની આંખોં સે દેખા, ઔર કઇ લેડી ડૉક્ટરોં સે સુના ભી હૈ કિ જનાના અસ્પતાલોં મેં જિતને બચ્ચે હિંદૂ સ્ત્રિયાં જનતી હૈં, ઉનમેં સે એક તિહાઇ ભાગ ઇસાઇયાં કો સૌંપ દિયે જાતે હૈં. મૈંને એક લેડી ડૉક્ટર સે કહા થા કિ આપ હિંદૂ બચ્ચોં કો ઇસાઇયોં કો ક્યાં દે દેતી હૈ? ઉન્હોંને જવાબ દિયા 'હિંદૂ લોગ હી હમસે કહતે હૈં કિ હમ ઇન બચ્ચોં કો લે કર ક્યા કરેંગે, જહાં તુમ્હારી ઇચ્છા હો ભેજ દો. હિંદૂ અનાથાશ્રમ ભી સબ જગહ નહીં હૈં ઔર ન વહ બચ્ચોં કો લેને કે લિયે હમારે પાસ આતે હૈં. ઇસાઇયો કા દ્વાર પ્રત્યેક જાતિ કે અનાથ બચ્ચે કો ગ્રહણ કરને કે લિયે સદા ખુલા રહતા હૈ, ઔર વહાં ઉનકા પાલન ભી અચ્છી તરહ હોતા હૈ." ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં લાખો કરોડોં કી સંખ્યા મે દૂસરી અનેક જાતિયોં કે બચ્ચે પલતે હૈં, ઉનકો વિવિધ પ્રકાર કી શિલ્પકારી ઔર સેવા કા કામ સિખા કર વે ઉનસે લાભ ઉઠા રહે હૈં. ક્યા હમેં ઉનસે યહ આદર્શ સીખના નહીં ચાહિયે! હમ ઉનકે નયે-નયે ફૈશનો કી તો આગ્રહ કે સાથ નકલ કર લેતે હૈં, પરંતુ જિનકી જિસ બાત સે હમારે ઇસ અભાગે દેશ કી યથાર્થ સેવા હો સકતી હૈ, ઉસ પર હમ સ્વપ્ન મેં ભી વિચાર નહીં કરતે.

પ્રત્યેક કન્યા-વિદ્યાલય કે સાથ અગર એક વિશેષ શ્રેણી (સ્પેશલ ક્લાસ) ખોલની ચાહિયે, જિસ મેં કન્યાયેં, યદિ પ્રતિદિન ન હો, તો [illegible] હફ્તે મેં દો-તીન બાર [illegible] શિશુપાલન કી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે. પ્રત્યેક જનાના અસ્પતાલ મેં ભી યહ

સૂચના દે દી જાય કિ અનાથ બચ્ચે, ચાહે કિસી જાતિ કે હોં, હિંદૂ યા આર્ય યા સિખ આદિ કે અનાથાલયોં મેં ભેજે જાયં. ઉન્હેં ભેજને કા પ્રબંધ ઉસ નગર કે હિંદૂઓં કી તરફ સે હોના ચાહિયે.

જબ તક હમારી માતૃ-સમાજ કા ધ્યાન અનાથોં કી રક્ષા કી તરફ આકર્ષિત નહીં હોગા, તબ તક યહ મહત્ કાર્ય કભી સુચારુ રૂપ સે સંપન્ન નહીં હો સકતા. ક્યા ઇન બાતોં કી તરફ હમેં ધ્યાન દેના ઉચિત નહીં? હમારા માતૃસ્નેહ ક્યા કેવલ અપને હી ઘર કે દસપાંચ બચ્ચોં કે લિયે ભગવાન્ ને દિયા હૈ? માતૃસ્નેહ કી ધારા તો ઉસી અગાધ પ્રેમસાગર સે નિકલ રહી હૈ, જિસે જગન્માતા ને અપની સૃષ્ટિ કે અસંખ્ય જીવોં કે પાલન કરને કે લિયે ઉત્પન્ન કિયા હૈ. હાય! હમ ભારતીય નારિયાં કૈસી કઠોર ઔર સ્વાર્થપટુ હો રહી હૈં. હમારી આંખોં કે સામને હર સાલ લાખોં કી સંખ્યા મેં સુકુમાર બચ્ચે મૃત્યુ કે ગ્રાસ બન રહે હૈં, ફિર ભી હમેં સ્વાર્થપરતા કે મોહ ને ઘેર રક્ખા હૈ. હમ કેવલ અપને હી સુખ કે લિયે વ્યાકુલ રહતી હૈં.

આઓ, પાઠિકાઓ! એક બાર દેશ કી જનસંખ્યા કી વૃદ્ધિ પર ધ્યાન દો. અનાથોં કી માતા બનને કે લિયે સમગ્ર ભારતીય નારીસમાજ કો પ્રેરણા કરો. ઇસ મહાવ્રત કે પ્રચાર કે લિયે શિક્ષા કા પ્રબંધ કરો, અપને દેશ કે અનાથાલયોં મેં જા કર વહાં કી અવસ્થા કો દેખો, ઉનમેં જો જો ત્રુટિયાં દિખાઇ પડતી હૈં; ઉન્હેં સુધારને કા યત્ન કરો. યહ કામ પ્રત્યેક નગર કી મહિલા સભા કી સભ્યાઓં કો અપને હાથ મેં લેના ઉચિત હૈ. ગરીબ, સંતાનહીન વિધવાઓં કો યા દયાવતી સ્ત્રિયોં કો ઇસ મહાન સેવા કે લિયે શિક્ષા પ્રદાન કરો. સમસ્ત સ્ત્રિયાં અધ્યાપિકા યા ડૉક્ટર નહીં બન સકતીં. ઉનકો માતા બન કર અનાથાલયોં મેં જા કર રહના ચાહિયે.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના "ચાઁદ"માંથી)

१०२-अमरिका की एक आदर्श व्यायामसंस्था

(લેખકઃ-શ્રીનાથસિંહ.)

પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઇસ બાત કો જાન સકતા હૈ કિ કારાગારોં સે ઔર નિર્દય દંડવિધાનોં સે અપરાધિયોં કી સંખ્યા કમ નહીં હો સકતી. આજ સંસાર મેં જિતને કારાગાર હૈં ઉતને કદાચિત્ હી કભી રહે હોં, ફિર ભી અપરાધિયોં કી સંખ્યા બઢતી હી જા રહી હૈ. યદિ યહી ક્રમ જારી રહા તો એક ઐસા દિન ભી આ સકતા હૈ જબ ઇસ સંસાર મેં કોઇ ભી ભલા આદમી ન રહ જાયગા. સારે મનુષ્ય અપરાધી હો જાયંગે ઔર યહ સંસાર એક બડા ભારી જેલખાના બન જાયગા.

સંસાર કે વિદ્વાન ઇસ બાત કી ચિંતા મેં લગે હૈં કિ મનુષ્યોં કે હૃદય સે પાપ કરને કી પ્રવૃત્તિ કૈસે રોકી જાય. અબ તક લોગ યહી સોચતે આયે હૈં કિ બિના કડે દંડવિધાનોં કે પાપિયોં કા સુધાર નહીં હો સકતા. શરીર કી પીડા ઔર પ્રાણોં કા ભય હી મનુષ્યોં કો પાપકર્મ કરને સે રોક સકતા હૈ. ઇસી સિદ્ધાંત કે અનુસાર કિતને મનુષ્યોં કો ફાંસી દી ગઇ, કિતને જીવિત આગ મેં ઝોંક દિયે ગયે, કિતને અંગ ભંગ કર કે છોડ દિયે ગયે ઔર કિતને સદૈવ કે લિયે કાલકોઠરી મેં બંદ કર દિયે ગયે, ઇસકી ગિનતી નહીં. વિભિન્ન દંડપ્રયોગોં કા સ્મરણ કરતે હી રોંગટે ખડે હો જાતે હૈં, પર ઉનકા વર્ણન કરના હમારા અભીષ્ટ નહીં. યહ આનંદ કી બાત હૈ કિ મનુષ્ય અપને યુગોં કી ઇસ ભૂલ કો કુછ કુછ સમઝને લગા હૈ. અબ સંસાર કે અનેક વિદ્વાન વ્યક્તિગત રૂપ સે યહ ઘોષણા કર રહે હૈં કિ અપરાધિયો કા સુધાર દંડ સે નહીં હો સકતા. ઇસકે લિયે કુછ ઔર હી ઉપાયો કા અવલંબન કરના પડેગા. વે ઉપાય ક્યા હૈં ઇસકો અમરિકા કી ન્યુ જરસી સ્ટેટ ને બડે સરલ ઢંગ સે સંસાર કે [illegible] પરિચિત કર દિયા હૈ. ઇસ રિયાસત ને જેલોં કો વ્યા[illegible] સંસ્થાઓ મેં બદલ કર સમસ્ત નાગરિકોં કી ઉન્નતિ [illegible]
ખોલ દિયા હૈ ઔર [illegible] શ્રેય બરટે [illegible]
મહાશય ન્યૂ જરસ[illegible] સંસ્થાઓં [illegible]
[illegible]નર હૈં. આપને [illegible] ઔર આપર
અધ્યયન કિયા હૈ [illegible]ા હૈ કિ
શારીરિક ત્રુટિ કે [illegible] અપરા[illegible]
યદિ સંસાર કે [illegible] કર દિયે
પર આદર્શ વ્યાય[illegible]

કે લિયે અપરાધ ઔર અપરાધી બિદા હો જાયં.

લેવિસ મહાશય કે પ્રયત્ન સે ન્યૂ જરસી સ્ટેટ કે જેમ્સ નગર મેં બાલકોં કે લિયે એક જાસી દી સંસ્થા કી સ્થાપના હુઈ હૈ. ઇસ સ્ટેટ મેં યદિ કોઈ બાલક પ્રથમ બાર અપરાધ કરતા હૈ તો વહ પકડ કર ઇસી સંસ્થા મેં લાયા જાતા હૈ. બાલક કે પહુંચને પર સબસે પહલે ઉસકા ઇતિહાસ લિખ લિયા જાતા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉસકે સ્વાસ્થ્ય કી પરીક્ષા કી જાતી હૈ. ઇસ કામ કે લિયે યોગ્ય ઔર મિષ્ટભાષી ડાક્ટર નિયુક્ત રહતે હૈં. વે બાલક કે પ્રત્યેક અવયવ કી બડી ગંભીરતા કે સાથ પરીક્ષા કરતે હૈં ઔર પરિણામ લિખતે જાતે હૈં. તબ ઉસકી ચિકિત્સા કી વ્યવસ્થા કી જાતી હૈ. ઇસ સમય ઇસ સંસ્થા મેં ૨૦૬ અપરાધી બાલક હૈં. યે બાલક ૮ વર્ષ સે લે કર ૧૭ વર્ષ તક કી આયુ કે હૈં. ઇનમેં અધિકાંશ બાલક માતા સે યા પિતા સે યા દોનોં સે રહિત હૈં. ઇસ પ્રકાર વે માતાપિતા કે પ્યાર ઔર ઉપદેશ સે વંચિત હૈં. કુછ કે માતા પિતા દરિદ્ર હૈં, ઔર કુછ કે ચરિત્રહીન હૈં. ઐસા એક ભી બાલક નહીં હૈ જિસકે માબાપ અચ્છે હોં.

સંસ્થા મેં પ્રવેશ કરતે સમય ૬૦ પ્રતિ સૈકડા લડકોં કી આંખેં ખરાબ થીં, ૩૫ પ્રતિ સૈકડા કે ફેફડે દોષયુક્ત થે, ૪૫ પ્રતિ સૈકડા કા ગલા બિગડા થા, ૬૫ પ્રતિ સૈકડા કે દાંત ખરાબ થે. ઇન સબ રોગોં કી ચિકિત્સા કી ગઇ, માઁ-બાપ કે ઘર મેં ઉન્હેં જો જો અભાવ થે વે સબ દૂર કિયે ગયે. ઉન્હેં ખુલી હવા મેં ખેલને ઔર વ્યાયામ કરને કા મૌકા દિયા ગયા. અબ ઇન બચ્ચોં કો દેખ કર, ઇનસે બાતચીત કર કે, ઇનકે સાથ રહ કર કોઇ ઇનકે અપરાધી હોને કા સંદેહ નહીં કર સકતા. જરસી સ્ટેટ મેં યહ સંસ્થા ન હોતી તો અમરિકા કે ઇતને નાગરિક ચોર, ડાકૂ બન કર યા તો પુલિસ કો પરેશાન કરતે રહતે યા જેલોં મેં પડે સડતે રહતે. સંસાર મેં ઔર ભી અનેકોં રેફરમેટરી સ્કૂલ હૈં, પર વે પ્રાયઃ બાલકોં કો બિગાડનેવાલી જેલોં કે અતિરિક્ત ઔર કુછ નહી હૈં. જરસી ઇસ દિશા મેં સંસાર કે સબ રાષ્ટ્રોં સે લાખોં મીલ આગે હૈ. અપરાધી બાલકોં કો સુધારને કે લિયે ઐસી આદર્શ સંસ્થા સંસાર મેં અન્યત્ર નહીં હૈ.

મિ૦ લેવિસ કી સમઝ મેં જિતને માનસિક વિકાર હોતે હૈં વે સબ કિસી ન કિસી શારીરિક વિકાર કે કારણ ઉત્પન્ન હોતે હૈં. શારીરિક દંડ દ્વારા માનસિક વિકારોં કો—જિનકે કારણ કિ મનુષ્ય અપરાધ કરતા હૈ—દૂર કરને કી બાત સોચના મૂર્ખતા હૈ. ઇસ લિયે યે સમસ્ત અપરાધી પ્રવૃત્તિયોં કો દૂર કરને કા ઉપાય કેવલ વ્યાયામ બતલાતે હૈં. યહ બાત બડી વિચિત્ર જાન પડતી

१०२–अमरिका की एक आदर्श व्यायामसंस्था

(લેખક:–શ્રીનાથસિંહ.)

પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઇસ બાત કો જાન સકતા હૈ કિ કારાગારોં સે ઔર નિર્દય દંડવિધાનોં સે અપરાધિયોં કી સંખ્યા કમ નહીં હો સકતી. આજ સંસાર મેં જિતને કારાગાર હૈં ઉતને કદાચિત્ હી કભી રહે હોં, ફિર ભી અપરાધિયોં કી સંખ્યા બઢતી હી જા રહી હૈ. યદિ યહી ક્રમ જારી રહા તો એક ઐસા દિન ભી આ સકતા હૈ જબ ઇસ સંસાર મેં કોઇ ભી ભલા આદમી ન રહ જાયગા. સારે મનુષ્ય અપરાધી હો જાયંગે ઔર યહ સંસાર એક બડા ભારી જેલખાના બન જાયગા.

સંસાર કે વિદ્વાન ઇસ બાત કી ચિંતા મેં લગે હૈં કિ મનુષ્યોં કે હૃદય સે પાપ કરને કી પ્રવૃત્તિ કૈસે રોકી જાય. અબ તક લોગ યહી સોચતે આયે હૈં કિ બિના કડે દંડવિધાનોં કે પાપિયોં કા સુધાર નહીં હો સકતા. શરીર કી પીડા ઔર પ્રાણોં કા ભય હી મનુષ્યોં કો પાપકર્મ કરને સે રોક સકતા હૈ. ઇસી સિદ્ધાંત કે અનુસાર કિતને મનુષ્યોં કો ફાંસી દી ગઇ, કિતને જીવિત આગ મેં ઝોંક દિયે ગયે, કિતને અંગ ભંગ કર કે છોડ દિયે ગયે ઔર કિતને સદૈવ કે લિયે કાલકોઠરી મેં બંદ કર દિયે ગયે, ઇસકી ગિનતી નહીં. વિભિન્ન દંડપ્રયોગોં કા સ્મરણ કરતે હી રોંગટે ખડે હો જાતે હૈં, પર ઉનકા વર્ણન કરના હમારા અભીષ્ટ નહીં. યહ આનંદ કી બાત હૈ કિ મનુષ્ય અપને યુગોં કી ઇસ ભૂલ કો કુછ કુછ સમઝને લગા હૈ. અબ સંસાર કે અનેક વિદ્વાન વ્યક્તિગત રૂપ સે યહ ઘોષણા કર રહે હૈં કિ અપરાધિયો કા સુધાર દંડ સે નહીં હો સકતા. ઇસકે લિયે કુછ ઔર હી ઉપાયો કા અવલંબન કરના પડેગા. વે ઉપાય ક્યા હૈં ઇસકો અમરિકા કી ન્યૂ જરસી સ્ટેટ ને બડે સરલ ઢંગ સે સંસાર કે સંમુખ ઉપસ્થિત કર દિયા હૈ. ઇસ રિયાસત ને જેલોં કો [illegible] સંસ્થાઓં મેં બદલ કર સમસ્ત નાગરિકોં કી ઉન્નતિ કે [illegible] ખોલ દિયા હૈ ઔર ઇસકા શ્રેય [illegible] મહાશય ન્યૂ જરસી સ્ટેટ કી સંસ્થાઓં [illegible] કે કમિશ્નર હૈં. આપને અપરાધિયોં [illegible] અધ્યયન કિયા હૈ. આપ કહતે હૈં કિ મનુષ્ય [illegible] શારીરિક ત્રુટિ કે વશીભૂત હૈ. [illegible] યદિ સંસાર કે સબ કારાગાર [illegible] પર આદર્શ વ્યાયામશાલાયેં [illegible]

કે લિયે અપરાધ ઔર અપરાધી બિદા હો જાયં.

લેવિસ મહાશય કે પ્રયત્ન સે ન્યૂ જરસી સ્ટેટ કે જેમ્સ નગર મેં બાલકોં કે લિયે એક અસી હી સંસ્થા કી સ્થાપના હુઈ હૈ. ઉસ સ્ટેટ મેં યદિ કોઈ બાલક પ્રથમ બાર અપરાધ કરતા હૈ તો વહ પકડ કર ઇસી સંસ્થા મેં લાયા જાતા હૈ. બાલક કે પહુંચને પર સબસે પહલે ઉસકા ઇતિહાસ લિખ લિયા જાતા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉસકે સ્વાસ્થ્ય કી પરીક્ષા કી જાતી હૈ. ઇસ કામ કે લિયે યોગ્ય ઔર અનુભવી ડાક્ટર નિયુક્ત રહતે હૈં. વે બાલક કે પ્રત્યેક અવયવ કી બડી ગંભીરતા કે સાથ પરીક્ષા કરતે હૈં ઔર પરિણામ લિખતે જાતે હૈં. તબ ઉસકી ચિકિત્સા કી વ્યવસ્થા કી જાતી હૈ. ઇસ સમય ઇસ સંસ્થા મેં ૨૦૬ અપરાધી બાલક હૈં. યે બાલક ૮ વર્ષ સે લે કર ૧૭ વર્ષ તક કી આયુ કે હૈં. ઇનમેં અધિકાંશ બાલક માતા સે યા પિતા સે યા દોનોં સે રહિત હૈં. ઇસ પ્રકાર વે માતાપિતા કે પ્યાર ઔર ઉપદેશ સે વંચિત હૈં. કુછ કે માતાપિતા દરિદ્ર હૈં, ઔર કુછ કે ચરિત્રહીન હૈં. ઐસા એક ભી બાલક નહીં હૈ જિસકે માબાપ અચ્છે હોં.

સંસ્થા મેં પ્રવેશ કરતે સમય ૬૦ પ્રતિ સૈકડા લડકોં કી આંખેં ખરાબ થીં, ૩૫ પ્રતિ સૈકડા કે ફેફડે દોષયુક્ત થે, ૪૫ પ્રતિ સૈકડા કા ગલા બિગડા થા, ૬૫ પ્રતિ સૈકડા કે દાંત ખરાબ થે. ઇન સબ રોગોં કી ચિકિત્સા કી ગઇ, માઁ-બાપ કે ઘર મેં ઉન્હેં જો જો અભાવ થે વે સબ દૂર કિયે ગયે. ઉન્હેં ખુલી હવા મેં ખેલને ઔર વ્યાયામ કરને કા મૌકા દિયા ગયા. અબ ઇન બચ્ચોં કો દેખ કર, ઇનસે બાતચીત કર કે, ઇનકે સાથ રહ કર કોઇ ઇનકે અપરાધી હોને કા સંદેહ નહીં કર સકતા. જરસી સ્ટેટ મેં યહ સંસ્થા ન હોતી તો અમરિકા કે ઇતને નાગરિક ચોર, ડાકૂ બન કર યા તો પુલિસ કો પરેશાન કરતે રહતે યા જેલોં મેં પડે સડતે રહતે. સંસાર મેં ઔર ભી અનેકોં રેફરમેટરી સ્કૂલ હૈં, પર વે પ્રાયઃ બાલકો કો બિગાડનેવાલી જેલોં કે અતિરિક્ત ઔર કુછ નહી હૈં. જરસી ઇસ દિશા મેં સંસાર કે સબ રાષ્ટ્રોં સે લાખોં મીલ આગે હૈ. અપરાધી બાલકોં કો સુધારને કે લિયે ઐસી આદર્શ સંસ્થા સંસાર મેં અન્યત્ર નહીં હૈ.

મિ૦ લેવિસ કી સમઝ મેં જિતને માનસિક વિકાર હોતે હૈં વે સબ કિસી ન કિસી શારીરિક વિકાર કે કારણ ઉત્પન્ન હોતે હૈં. શારીરિક દંડ દ્વારા માનસિક વિકારોં કો—જિનકે કારણ કિ મનુષ્ય અપરાધ કરતા હૈ—દૂર કરને કી બાત સોચના મૂર્ખતા હૈ. ઇસ લિયે વે સમસ્ત અપરાધી પ્રવૃત્તિયોં કો દૂર કરને કા ઉપાય કેવલ વ્યાયામ બતલાતે હૈં. યહ બાત બડી વિચિત્ર જાન પડતી

હૈ પર હૈ ઠીક. વ્યાયામ સે શરીર કે પ્રત્યેક અવયવ પુષ્ટ હો જાતે હૈં ઔર શરીર કે પ્રત્યેક અવયવ કે પુષ્ટ હો જાને સે મનુષ્ય કી વિવેકશક્તિ ઇતની પ્રબલ હો જાતી હૈ કિ વહ અપરાધ કરનેવાલી સમસ્ત માનવપ્રવૃત્તિયોં કો દબાતી રહતી હૈ. અમરીકા કે ભૂતપૂર્વ પ્રેસિડેંટ કૂલિજ ને એક બાર કહા થા કિ પાપ કા નાશ કેવલ ધર્મ સે હી હો સકતા હૈ. યદિ પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ કે અનુસાર ચલે તો સંસાર મેં કોઈ પાપી ન રહ જાય. પરંતુ મનુષ્ય મેં ધર્મભાવના તભી જાગ્રત હો સકતી હૈ જબ દૂરદર્શી અધિકારી ઔર સુધારક લોગ નાગરિકોં કે સ્વાસ્થ્ય કી ઓર વિશેષ ધ્યાન દેં. યહ શરીર મનુષ્ય કે ભીતર જો પવિત્ર આત્મા નિવાસ કરતી હૈ ઉસકા મંદિર હૈ. મંદિર વિકારોં સે શૂન્ય ઔર સ્વસ્થ રહેગી તો [illegible] ભી સ્વસ્થ રહેગી ઔર મનુષ્ય અપરાધ ન કરેગા. જરસી કી [illegible] સંસ્થા ને પ્રેસીડેંટ કે ઇન શબ્દોં કો ચરિતાર્થ કર કે [illegible] અમરીકા કે દુષ્ટ ઔર નિકમ્મે નિવાસિયોં કો [illegible] ઉપયોગી ઔર આદર્શ નાગરિકોં કે રૂપ મેં [illegible] હૈ. યદિ ઇસ પદ્ધતિ પર સંસાર કે સબ રાષ્ટ્ર કામ કરને લગેં તો જેલ, પુલિસ ઔર ન્યાયાલય કે લિયે જો પ્રતિવર્ષ [illegible] ઇનમેં [illegible] કમી હો જાય ઔર [illegible] કે સદુદ્દેશોં કી સિદ્ધિ ભી હો.

[illegible] કી [illegible] સંસ્થા મેં પ્રત્યેક બાલક કો પ્રતિદિન એક [illegible] કિયા જાતા હૈ. યદિ કોઈ બાલક [illegible]

[illegible]

ત્સા દંડ નહીં, વ્યાયામ હૈ.

ઇસ સંસ્થા ને અનેક અસાધ્ય અપરાધિયોં કો સ્વસ્થ, સુશીલ ઔર સચ્ચરિત્ર નાગરિક બના કર નિકાલા હૈ. ઉન સબકી કથા બડી મનોરંજક હૈ. સબકા વર્ણન કરેં તો ખાસા પોથા તૈયાર હો જાય. ઇસ લિયે નીચે કેવલ દો ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કર રહે હૈં, પાઠક ઇતને હી સે સંતોષ કરેં.

જિમ્મી સલ્લિવન નામક શિકાગો કા એક યુવક આજકલ ન્યૂયૉર્ક કે એક બૅંક મેં અચ્છે પદ પર હૈ. પ્રતિવર્ષ ૭,૫૦૦ પૌંડ વેતન પાતા હૈ. પરંતુ અપને યૌવન કે પ્રભાતકાલ મેં યહ એક મહા અપરાધી સમઝા જાતા થા. અનેક જેલખાનોં કી સૈર કર ચુકા થા ઔર સભી વાર્ડનોં ને કહ દિયા થા કિ ઇસકા સુધરના અસંભવ હૈ. જેલ મેં વહ ન તો કામ કરતા થા, ન અફસરોં કી આજ્ઞા માનતા થા. પ્રાયઃ રોજ હી વહ બેતોં સે પીટા જાતા થા. ઇસ પ્રકાર કિસી જેલ મેં દો સાલ ઔર કિસીમેં ચાર વર્ષ વ્યતીત કર વહ ન્યૂયાર્ક મેં પકડા ગયા. ન્યૂયાર્ક કે વાર્ડન કે પાસ પુલિસ ને ઉસકે પૂર્વ અપરાધોં કી સૂચિ ભેજ દી. પરંતુ ન્યૂયાર્ક કા વાર્ડન કૈદિયોં કો પીટતે પીટતે આજિજ આ ગયા થા ઔર નયે વિચારોં કા કાયલ હો ગયા થા. ઇસ લિયે ઉસને જિમ્મી કી ચિકિત્સા જેંસબર્ગ કે ઢંગ પર કરની આરંભ કી. ઉસકે શારીરિક રોગ દૂર કિયે ગયે ઔર ઉસે ખુલી હવા મેં રહને ઔર વ્યાયામ કરને કા અવસર દિયા ગયા. થોડે હી દિનોં મેં વહ બડા આજ્ઞાકારી બન ગયા ઔર ઇસ બાર એક આદર્શ નાગરિક કે રૂપ મેં જેલ સે નીકલા.

ટિપ નામ કા દૂસરા યુવક જેલ મેં પ્રતિદિન પીટા જાતા થા. જિતના વહ પીટા જાતા ઉતના હી નિયમોં કી અવહેલના ભી કરતા થા. ઉસકી ઔર વાર્ડન કી આંખમિચૌની ચલી રહતી થી. પીટતે પીટતે જબ જબ ટિપ મરને કે કરીબ પહુંચ ગયા તબ અચાનક ઉસકી કથા એક સમાચાર-પત્ર મેં પ્રકાશિત હો ગઈ. બસ, ઇસ મામલે કી જાંચ હોને લગી. ટિપ કે સૌભાગ્ય સે જાંચ-કમેટિ કા એક સદસ્ય લેવિસ કા અનુયાયી નિકલ આયા. ઉસને ટિપ કી ડાક્ટરી પરીક્ષા કરાઇ તો પતા ચલા કિ વહ સ્વભાવતઃ રોગી હૈ. અબ ટિપ કી ઉચિત ચિકિત્સા હોને લગી. [illegible] કે મીઠે શબ્દોં સે ઉસકી ખાતિર [illegible] જાને લગી [illegible] પર ઉસે કામ કરને કે લિયે ભેજા ગયા ઔર ઉસસે વ્યાયામ કરાયા જાને લગા! એક હી સાલ મેં ટિપ અત્યન્ત બુરે મનુષ્ય સે અત્યન્ત અચ્છે મનુષ્ય કે રૂપ મેં બદલ ગયા. અબ વહ [illegible] મેં [illegible] વ્યવસાય કરતા હૈ ઔર એક આદર્શ નાગરિક બના હૈ.

યદિ જિમ્મી ઔર ટિપ કો [illegible] જીવન [illegible]

ફૂ. ૪૫

કા મૌકા ન દિયા જાતા તો કૌન કહ સકતા હૈ કિ વે કભી ઐસે સુશીલ નાગરીક હો સકતે ? યદ્યપિ ન્યૂજરસી કે અતિરિક્ત અમરીકા કી કિસી ઔર રિયાસત મેં યહ પદ્ધતિ કામ મેં નહીં લાઈ જાતી તથાપિ વહાં ઇસકે લિયે કાફી આંદોલન હો રહા હૈ. અનેકોં અમરીકાવાસિયોં કો, જો જેલોં મેં સડ રહે હૈં, ઉપયોગી નાગરિક બનાને કા પ્રયત્ન હો રહા હૈ. વહ દિન બહુત નિકટ હૈ, જબ અમરીકા સે જેલખાને ઉઠ જાયંગે ઔર ઉનકે સ્થાન પર આરોગ્ય-મંદિર ઔર વ્યાયામશાલાયેં દિખાઇ પડને લગેંગી. હમારે ભારતવર્ષ મેં જેલખાનોં કી દશા ઔર ભી શોચનીય હૈ. અસહયોગ કે દિનોં મેં દેશ કે હજારોં નવયુવક જેલખાનોં કે ભીતર જા કર ઇસ બાત કા કટુ અનુભવ કર ચુકે હૈં. વે ચિલ્લા રહે હૈં કિ જેલખાનોં કા સુધાર હોના ચાહિયે, પર સરકાર કે કાનોં પર જૂં નહીં રેંગતી. હમારે સંયુક્ત–પ્રાંત કી સરકાર ને ભી જેલોં કી જાંચ કરને કે લિયે એક કમેટી બનાઇ હૈ. શોક હૈ કિ ઇસ કમેટી મેં કોઇ ઐસા વ્યક્તિ નહીં રખા ગયા જિસે કૈદિયોં કે દુઃખી જીવન સે સહાનુભૂતિ હો ઔર જિસે સ્વયં ભી જેલોં કે ભીતરી જીવન કા અનુભવ હો. અસ્તુ.

બરહેટ લેવિસ કા કહના હૈ કિ જૈસે આજકલ જનતા ચેચક આદિ રોગોં કો દૂર કરને કી વ્યવસ્થા કર રહી હૈ વૈસે હી કિસી દિન વહ અપરાધોં કે દૂર કરને કા ભી પ્રબંધ કરેગી; ઔર ઉપાય જો કામ મેં લાયે જાયેંગે વે કરીબ કરીબ વૈસે હી હોંગે જૈસે ચેચક દૂર કરને મેં લાયે જાતે હૈં–અર્થાત્ વે સર્વથા આરોગ્યતા ઔર વ્યાયામ–સંબંધી ઉપાય હોંગે. અપરાધી માનવીય પરવશતા કે બાહ્યચિહ્નમાત્ર હૈં. અધિકાંશ મનુષ્ય ગરીબી મેં પીસે જા રહે હૈં. લાખોં બચ્ચે કલ–કારખાનોં મેં કામ કરતે કરતે શક્તિહીન હોતે જા રહે હૈં. ઉન સબકો ખુલી જગહ મેં કામ કરને, અપના સ્વાસ્થ્ય સુધારને ઔર વ્યાયામ કરને કા મૌકા દીજિયે. અપરાધ કી લહર આપને આપ કમજોર પડ કર દબ જાયગી. જિસ દેશ મેં બાલકોં કે સ્વાસ્થ્ય કા ધ્યાન [illegible] હી કમ [illegible] જાયગા. ઉસ દેશ મેં અપરાધ કી ઇતની ઊંચી લહર [illegible].

[illegible]

આમ તૌર સે [illegible] અનુકરણ કરના ચાહિયે. યદિ હમ ઇસ પ્રકાર હૃષ્ટ-પુષ્ટ ઔર [illegible] નાગરિક તૈયાર કર સકેં તો હમારા કાર્ય બહુત સરલ હો જાય.

("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

१०३-जेकोस्लोवेकिया का व्यायामद्वारा राष्ट्रोद्धार

આજકલ હમ લોગ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરને કી ચિંતા મેં હૈં. મગર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ઔર ઉસે સુરક્ષિત રખને કે લિયે નૈતિક બલ કી જિતની આવશ્યકતા હૈ ઉસસે કહીં જ્યાદઃ જરૂરત હૈ શારીરિક બલ કી. લેકિન આજકલ દેશ મેં ચારોં ઓર નજર દૌડા કર દેખિયે કિ હમારે નવયુવકોં કી શારીરિક દશા કૈસી હૈ, તો યહી માલૂમ હોગા કિ બેચારોં કે અસ્થિપંજર હી શેષ હૈં. અભી નઈ ઉઠતી હુઈ જવાની હૈ, મગર આંખેં ધસી હુઈ હૈં, ચેહરા પીલા હૈ ઔર હાથ-પૈર સૂખે હૈં! ઔર સ્ત્રિયાં? ઉનકી તો બાત હી ન પૂછિયે. ભલા ઉનસે ઔર સ્વાસ્થ્ય સે મતલબ? વે કૈદન પર્દે મેં રહ કર ઘર કા કામકાજ કિયા કરેં યા બિમાર હો કર ચારપાઇ પર પડે પડે દવા પિયા કરેં યા તપેદિક ભોગ કર મર જાયં. હમારે પાંચ મજદૂર મિલ કર જિતના કામ કર સકતે હૈં, યુરોપ કે કેવલ દો હી મજદૂર ઉનસે અધિક કામ કરને કી શક્તિ રખતે હૈં.

ઇસ દુર્દશા કા કારણ ક્યા હૈ? ઇસકે અનેક કારણ હૈં, કિંતુ સબસે મુખ્ય કારણ હમ લોગોં કી વ્યાયામ કી ઓર અરુચિ હૈ. હમ લોગ ન તો અપની શારીરિક સુંદરતા હી કી ઓર વિશેષ ધ્યાન દેતે હૈં ઔર ન શારીરિક શક્તિ હી બઢાને કી કોશિશ કરતે હૈં. જો લોગ અપની શારીરિક ઉન્નતિ કે લિયે કુછ પ્રયત્ન કરતે ભી હૈં, ઉન પર બાબૂ-ક્લાસ કે પઢે લિખે લોગ હંસતે હૈં! ઇસકે સિવાય હમારે વ્યાયામ કે ઢંગ ભી પૂરે વૈજ્ઞાનિક નહીં હૈં.

જેકોસ્લોવેકિયા કી સોકોલ્સ નામક સંસ્થાઓં ને જેક જાતિ કી જો શારીરિક ઉન્નતિ કી હૈ ઉસસે હમેં શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે. સોકોલ્સ સંસ્થાઓં કા ઉદ્દેશ્ય સ્ત્રી-પુરુષોં કો કવાયદ કી શિક્ષા દે કર ઉનકી શારીરિક શક્તિ ઔર સુંદરતા કો બઢાના હૈ. ઇન સંસ્થાઓં કા જન્મ ઉસ સમય હુઆ થા, જબ જેક જાતિ હમારી હી તરહ પરતંત્ર થી, લોગ પિછડે હુએ થે ઔર ઉનકે આસ્ટ્રિયન માલિક શારીરિક વ્યાયામ કો બુરા બતાતે થે. સન્ ૧૮૬૨ મેં ડાક્ટર ટાયર્સ ને ઇન સંસ્થાઓં કો જન્મ દિયા થા.

સોકોલ્સ શબ્દ કા અર્થ હૈ 'ગરુડ'. જિસ પ્રકાર ગરુડ અપને આસપાસ કી વસ્તુઓં સે ઉંચા ઉઠ કર સ્વતંત્ર આકાશ મેં વિચરણ કરતા હૈ, ઉસી પ્રકાર ઐસે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરના જો પરિસ્થિતિ કી કઠિનાઇયોં કો પાર કર સકેં, યહી ઇન સંસ્થાઓં કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. ડાકટર મહોદય ગ્રીક ઇતિહાસ કે જ્ઞાતા થે, અતઃ આપ અપને દેશવાસિયોં કો પ્રાચીન ગ્રીક લોગોં કી ભાંતિ સુંદર ઔર સુડૌલ બનાના ચાહતે થે. વે મનુષ્યોં કે પુરુષોચિત શક્તિપૂર્ણ સુંદર શરીર દેખના ચાહતે થે ઔર શારીરિક વ્યાયામ કે દ્વારા મનુષ્યસ્વભાવ કે સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોં ઔર ઉચ્ચ વિચારોં કો પ્રગટ કરાના ચાહતે થે, ઔર ઇન સોકોલ્સ કે દ્વારા રાષ્ટ્રહિત સાધન કરના ચાહતે થે.

પહલે હી વર્ષ મેં વર્તમાન જેકોસ્લોવેકિયા કે ઉત્તરી પશ્ચિમી પ્રાન્તોં, બોહેમિયા ઔર મોરેવિયા મેં આઠ સોકોલ સંસ્થાએં ખુલીં. સન્ ૧૮૬૬ મેં આસ્ટ્રિયા ઔર પ્રશિયા મેં યુદ્ધ હુઆ. ઉસ સમય ડાકટર ટાયર્સ ને સરકાર કે લિયે ઇન સંસ્થાઓં કે દ્વારા ફૌજ ભર્તી કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા, જૈસા કિ ગત મહાયુદ્ધ કે સમય લોકમાન્ય તિલક ને ભી ભારત સરકાર સે કિયા થા. મગર સરકાર ને પ્રસ્તાવ અસ્વીકાર કર દિયા ઔર સેના સંગઠિત કરને કી મનાઇ કર દી. ઇસ યુદ્ધ કે બાદ સોકોલ્સ ને જોર પકડા ઔર થોડે હી દિનોં મેં ઇન્હી પ્રાન્તોં મેં ઉસકી ૧૩૦ શાખાએં પૂરે જોર-શોર સે કામ કરને લગીં. ફિર ઉન લોગોં ને એક કેંદ્રિય સંસ્થા સંગઠિત કરને કી ચેષ્ટા કી; મગર સરકાર ને ઉસકી ભી મનાઇ કર દી, ઔર સ્થાનિક સંસ્થાઓં કો ભી તિતર બિતર કર દિયા. ઉન્હેં ત્યૌહારોં ઔર પર્વોં પર જનસાધારણ મેં ઉપસ્થિત હોને ઔર 'પરેડ' કરને કી મનાઇ કર દી ગઇ. જો દશા આજકલ ભારતવર્ષ કી હૈ, વહી દશા ઉસ સમય જેકોસ્લોવેકિયા કી થી. રાજનૈતિક અત્યાચારોં કે સાથ હી સાથ આર્થિક કઠિનાઇયોં ઔર જેક લોગોં કે આપસ કે ઝગડે ઉઠ ખડે હોતે થે.

ફલ યહ હુઆ કિ કુછ સમય કે લિયે યહ સંસ્થાએં નિર્જીવ સી હો ગઇં ઔર સન્ ૧૮૮૨ સે પહલે ઇનમેં જીવન ન આ સકા. ઇસકે પશ્ચાત્ થોડે દિન તક બહુત જોર શોર સે કામ કરને કે બાદ ડાકટર ટાયર્સ ને એક સાધારણ સભા પ્રેગ મેં બુલાઇ. ઉસમેં સત્તર સંસ્થાએં જિનકી સદસ્યસંખ્યા એક સહસ્ર કે લગભગ થી, સંમિલિત હુઇં. સાતસૌ મનુષ્યોં ને જિમ્નેસ્ટિક કે ખેલોં ઔર કવાયદ મેં ભાગ લિયા. સન્ ૧૮૮૯ મેં એક કેંદ્રિય સોકોલ્સ સંસ્થા કાયમ હુઇ. પિછલી શતાબ્દી કે અંત મેં સોકોલ્સ કે અતિરિક્ત ઔર ભી વ્યાયામ સમિતિયાં સ્થાપિત હો ગઇં. સન્

૧૯૨૪ મેં જબ સ્વતંત્ર જેકોસ્લોવેકિયા રાજ્ય અપને જીવન કે છઠવેં વર્ષ મેં થા, દેશ મેં ૫૩ જિલા-વ્યાયામ સંઘ, ૨૬૫૦ સમિતિયાં ઔર ૪૮૭ શાખા સંસ્થાએં, કુલ મિલા કર ૩૧૩૭ સ્થાનિક સમિતિયાં થીં, જિનકે સદસ્યોં કી સંખ્યા ૨,૪૫, ૭૫૨ પુરુષ, ૯૩૩૧૨ સ્ત્રિયાં યા ૩૩૮૦૬૪ સ્ત્રી-પુરુષ થી. ઇસકે અલાવા ૧૪ સે ૧૮ વર્ષ તક કી આયુ કે ૩૮૫૯૯ લડકે, ૩૩૮૬૫ લડકિયાં હૈં. ૬ સે ૧૪ વર્ષ તક કી આયુ કે ૭૦૮૯૯ લડકે, ઔર ૭૯૮૭૫ લડકિયાં ભી હૈં. ઇસ પ્રકાર બાલકબાલિકાઓં કી ભી સંખ્યા ૫૫૬૨૨૦૯ હૈ.

સન ૧૯૨૬ મેં યહ સંખ્યા ૬૧૮૦૦૦ તક પહુંચ ગઈ થી. યહ સંખ્યા જેકોસ્લોવેકિયા કી આબાદી દેખતે હુયે બહુત હૈ, ક્યોંકિ વહાં કી કુલ આબાદી કેવલ એક કરોડ ૩૦ લાખ હૈ ઔર મજદૂર લોગોં કિ અપની વ્યાયામ સમિતિયાં અલગ હી હૈં.

સોકોલ્સ કા સંગઠન ઇસ પ્રકાર હૈ કિ સદસ્યગણ સમિતિયોં કે મેમ્બર હુઆ કરતે હૈં, જિસમેંસે પ્રત્યેક સોકોલ-જિમનાસ્ટિક સમિતિ કહલાતી હૈ. ઔર ઉસકે સાથ-હી-સાથ જહાં વહ હોતી હૈ ઉસ સ્થાન કા ભી નામ લગા રહતા હૈ. જૈસે સોકોલ જમનાસ્ટિક સમિતિ 'બેનેસોવ'! જિસેભર કી સમિતિયાં એક જિલા સોકોલ કે આધીન હોતી હૈં, જો 'જૂપા' કહલાતે હૈં. જેકોસ્લોવેકિયા મેં સબ ૫૩ 'જુપા' હૈં. યહ સબ એક 'કેંદ્રીય સોકોલ' કે આધીન હૈં, જિસકા પ્રધાન સ્થાન 'ટાયર્સ ભવન' પ્રેગ હૈ. યહ 'કેંદ્રીય સોકોલ' સન ૧૯૧૯ મેં, આસ્ટ્રિયન સરકાર દ્વારા ડાલી ગઇ અડચનોં કે દૂર હોને પર, સ્થાપિત હુઆ થા.

ઇસ કેન્દ્રીય-સોકોલ કે ઉપર એક સોકોલ-સંગઠન કમેટિ હૈ, ઉસકે સદસ્ય જિલો સે દો વર્ષ કે લિયે નિર્વાચિત કિયે જાતે હૈં. પ્રત્યેક જિલે સે, ઇસ કમેટિ મેં પ્રતિ ૫૦૦૦ સદસ્યોં પર એક પ્રતિનિધિ આતા હૈ. કેંદ્રીય સોકોલ કે પદાધિકારી ઇસી કમેટિ મેં સે ચુને જાતે હૈં. કેંદ્રીય સોકોલ કા અધિવેશન નિયમિત રૂપ સે પ્રત્યેક સપ્તાહ હોતા હૈ, ઔર કમેટી કી બૈઠક વર્ષ મેં દો બાર હોતી હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત કિસી વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય-પર વિચાર કરને કે લિયે કભી કભી એક 'મહાપરિષદ' બુલાઇ જાતી હૈ, ઉસમેં જિલોં સે, પ્રતિ ૧૦૦૦ સદસ્યો પર એક પ્રતિનિધિ જાતા હૈ. યહ પ્રતિનિધિ સમિતિયોં કી સાધારણ બૈઠક મેં ચુને જાતે હૈં. કમેટિ ઔર પદાધિકારિયો કા સહાયતા કે લિયે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ હૈ જિનમેં અલગ અલગ વિષયો કે વિશેષજ્ઞ રહતે હૈં. યે વિભાગ નિમ્નલિખિત હૈં:—

૧—સમિતિયોં કે નેતાઓં કા દલ જો કેવલ વ્યાયામસંબન્ધી

બાતોં કો દેખતા હૈ, વહ કિતને હી પ્રશ્નોં પર વિચાર કરતા હૈ; જૈસે સદસ્યોં કી દેખભાલ, ૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કે યુવક, ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે લડકે, પ્રચાર કે લિયે સમાચાર ઔર ડાકટરી બાતેં.

૨–પ્રમુખ સ્ત્રિયોં કા દલ, જો સ્ત્રિયોં કી વ્યાયામ સંબંધી બાતોં કી દેખ-ભાલ કરતા હૈ.

૩–શિક્ષા વિભાગ.

સ્વાસ્થ્ય-વિભાગ, જો કેંદ્રીય, જિલા ઔર સ્થાનિક સમિતિયોં કે ડાકટરી કાર્ય કો સંગઠિત કરતા હૈ.

૫–દુર્ઘટના-વિભાગ, જો દુર્ઘટનાઓં કે કારણોં ઔર ઉન પર આર્થિક સહાયતા કી બાતોં કા વિચાર કરતા હૈ.

૬–અલ્પસંખ્યક જાતિયોં કા વિભાગ, જો સીમાન્ત કે સમીપસ્થ જર્મની સે મિલે હુયે સ્થાનોં કી સમિતિયોં કો નૈતિક ઔર આર્થિક સહાયતા દેતા હૈ.

૭–ભવન-નિર્માણ વિભાગ, જો વ્યાયામશાલાઓં, ખેલને કે મૈદાનોં ઔર જમીનોં આદિ કી યોજનાયેં સોચતા હૈ ઔર ઉન્હેં બનાને કે લિયે વિશેષજ્ઞ-નિરીક્ષક નિયત કરતા હૈ.

૮–કાનૂની વિભાગ.

૯–સોકોલ કે અપને મુખ-પત્રોં કા સંપાદકીય વિભાગ.

૧૦–મનોરંજન-વિભાગ.

૧૧–સંગઠન-વિભાગ (સંગઠન-સુધાર કે લિયે)

૧૨–કલા-કૌશલ-વિભાગ.

૧૩–આંકડા-વિભાગ.

૧૪–સિનેમા-વિભાગ.

૧૫–ન્યાયાલય, જો આપસ કે ઝગડોં કો નિપટાતા હૈ.

સોકોલ-સંસ્થાઓં કા પ્રધાન મુખ-પત્ર 'સોકોલ્સકી વેસ્ટનિક' હૈ, જિસકી ૪૫૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈં. ઇસકે દો ક્રોડપત્ર 'સાઈ-સીટલ' ઔર 'વિસીટેલ્કા' કી ભી માસ મેં એક ૧૫૦૦૦ ઔર ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈં.

૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કી આયુવાલોં કે લિયે 'સોકોલેસ્કી વેસેડી' ઔર ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે બચ્ચોં કે લિયે 'જકસેની' નામક પત્ર હૈં. ઇસકે અતિરિક્ત એક 'સોકોલ' નામક માસિક પત્ર ભી હૈ, જિસકી ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈં.

સોકોલ કા સંગઠન ઇસ પ્રકાર કા હૈ. આજકલ ચેક લોગ ઇસે દેશ કી સુરક્ષિત સેના સમઝતે હૈં. સન્ ૧૯૧૮ મેં, પ્રજાતંત્ર સ્થાપિત હોને કે બાદ ડાકટર જૉર્જ શ્રીનર, જો કેન્દ્રીય સોકોલ કે સભાપતિ થે, રાષ્ટ્રીય-રક્ષા વિભાગ કે મંત્રી નિયુક્ત હુયે. જિસ

ઝેકોસ્લોવેકિયા કા વ્યાયામદ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર

દિન મેં ઇસ સંસ્થા કા જન્મ હુઆ ઉસ દિન મેં આજ ત[ક]
કી વર્ષોં મેં, સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. ટિર્શ દેશભક્ત ગેરીબાલ્ડ[ી]
કી યાદ દિલાતા હૈ. ઇસ સંસ્થા મેં, સભી શ્રેણી, ધર્મ,
રાજનૈતિક વિચાર ઔર આર્થિક અવસ્થાઓં કે સ્ત્રી-પુરુ[ષ]
હૈં. એક સોકોલ કે સ્વાસ્થ્ય, નૈતિક સંયમ, શારીરિક શક્તિ
યોગ્યતા કો ઊંચા બનાયે રખના હી સોકોલ કા ઉદ્દેશ્ય હૈ
ઇસીકે લિયે ઉનકી જિતની પ્રશંસા કી જાય થોડી હૈ; ક્યોંકિ
ગુણ હૈં જિનમેં કિસી ભી રાષ્ટ્ર કી સ્વતંત્રતા સુરક્ષિત રહ[તી]
હૈ. સોકોલ સદસ્યોં કા ઇસ સિદ્ધાન્ત મેં ઇતના દૃઢ વિશ્વાસ હૈ
વે ઇસે અપના ધર્મ સમઝતે હૈં; ઔર યહી કારણ હૈ કિ જ[બ]
મહાયુદ્ધ કે બાદ દેશ મેં સ્વતંત્રતા કી લહર આઈ, અ[પ]
સોકોલ-સમુદાય અપને દેશ કી સ્વતંત્રતા કે યુદ્ધ મેં સબસે
અગ્રસર દિખાઈ દેતે થે. યહાં તક કિ મહાયુદ્ધ મેં જબ એક લોગોં
.. જબર્દસ્તી આસ્ટ્રિયન-ફૌજ મેં ભર્તી હોના પડતા થા, વે ઇસ
બાત કી પ્રતીક્ષા મેં રહતે થે કિ કબ મૌકા મિલે કિ વે અપને
હથિયારોં કા પ્રયોગ આસ્ટ્રિયનોં કે વિરુદ્ધ કરેં; જિન્હોંને ઉન્હેં
ગુલામ બના રખા થા.

યહ બાત વિશેષ ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ કિ ઇસ સોકોલ સંગઠન
મેં સ્ત્રિયોં કા સ્થાન એકદમ પુરુષોં કે સમાન હૈ. યદ્યપિ કેવલ
પચાસ વર્ષ પહલે જેક-સ્ત્રિયોં કી ઠીક વહી દશા થી, જૈસી કિ
આજકલ ભારતીય સ્ત્રિયોં કી હૈ. ઉનકા ઘરોં કે બાહર જાના, અપને
શરીર કી ઉન્નતિ કરના યા સાર્વજનિક ખેલ યા કસરતોં મેં ભાગ
લેના, બહુત બુરા સમઝા જાતા થા; કિંતુ દેશોદ્ધારક જેક લોગોં ને
યહ બાત સ્પષ્ટ-રૂપ સે સમઝ લી થી કિ એક શક્તિશાલી જેક
રાષ્ટ્ર કા નિર્માણ તબ તક સંભવ નહીં હૈ, જબ તક જાતિ મેં
સ્વસ્થ ઔર સ્વતંત્ર સ્ત્રિયાં ન હોં. સોકોલ્સ ને સ્ત્રિયોં ઔર બચ્ચોં
કી શિક્ષા કે લિયે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ સુધારક હેબર્ટ ઔર ડેમની કે
વિચારોં કો ગ્રહણ કિયા હૈ, ઔર ઇસી લિયે ઇન સંસ્થાઓં મેં
વ્યાયામ ઔર નૃત્ય કી એક નઈ શૈલી હી નિકલ પડી હૈ.

સોકોલ કી સમસ્ત ઇમારતેં—કેવલ મહાયુદ્ધ કે પશ્ચાત્ સે
અબ તક ૫૬૦ સે ઊપર નઈ ઇમારતેં બની હૈં!—ભાડે કે
મજદૂરોં દ્વારા નહીં બનતી હૈં, બલ્કિ વે સોકોલ કે ધન સે ઔર
સોકોલ-સદસ્યોં કે હી હાથોં સે બનતી હૈં. સોકોલ કે નિર્માણ-
ભાગ ને સોકોલ-ભવનોં કે નિર્માણ પર એક પુસ્તક ભી પ્રકાશિત
કી હૈ. હરએક ભવન બનને કે પૂર્વ ઉનકા નકશા સ્વીકૃતિ કે લિયે
નિર્માણ-વિભાગ કે સમ્મુખ પેશ કિયા જાતા હૈ, ઔર સોકોલ કે
[પ્રત્યે]ક સદસ્ય કા, બિના કિસી પ્રકાર કે ભેદભાવ કે, ચાહે

સ્ત્રી હોં યા પુરુષ, ૫૦ ઘંટે સે લે કર ૧૦૦ ઘંટે તક ઉસમેં કામ કરના અનિવાર્ય હૈ.

ઇસ પ્રકાર કી સમસ્ત સંસ્થાઓં સે હમ લોગ શિક્ષા ગ્રહણ કર સકતે હૈં. યહ આવશ્યક નહીં કિ હમ ઇન સંસ્થાઓં કો જ્યોં કા ત્યોં ગ્રહણ કર લેં, બલ્કિ હમેં ઉસે મનન કર કે અપની આવશ્યકતા ઔર પરિસ્થિતિ કે અનુસાર બનના ચાહિયે. સેવા સંસ્થાઓં કા સંગઠન, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોં કા મનાના, પુરુષ–સ્ત્રિયોં કી સમાન શિક્ષા, બચ્ચોં કી શિક્ષા, સમાનતા ઔર સ્વતંત્રતા કે ભાવોં કા ઉત્પન્ન કરના ઔર ઇસ બાત કા સમઝના કિ શારીરિક ઉન્નતિ ઔર વ્યાયામ એક રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય હૈ, યે સબ ઐસી બાતેં હૈં, જિન્હેં હમ ભારતવર્ષ મેં ગ્રહણ કર સકતે હૈં, ઔર હમેં ગ્રહણ કરના ચહિયે, યદિ હમ અપની માતૃભૂમિ કો સ્વતંત્ર દેખને કી ઇચ્છા રખતે હૈં.

(માર્ચ–૧૯૨૯ના "વિશાલ–ભારત"માંથી)

१०४–लन्दन का एक आश्रम

ગત દિસંબર માસ કે 'વિશાલ–ભારત' મેં 'લંદન કી એક સમાજ–સેવક સંસ્થા' શીર્ષક એક લેખ પ્રકાશિત હુઆ થા. ઉસ લેખ મેં વિલાયત કી એક લડકી કુમારી મ્યૂરિયલ લીસ્ટર કે કાર્યોં કી ચર્ચા કી ગઇ થી. ઉસકે સંબંધ મેં મિ૰ જ્યોર્જ ટ્રીજ નામક એક સજ્જન લિખતે હૈં—

અબસે તીન વર્ષ પૂર્વ જબ મિસ મ્યૂરિયલ લીસ્ટર ને મહાત્મા ગાંધી સે ભેંટ કી થી, તબસે ઉનકે કાર્યોં કી ચર્ચા ઉન્નતિશીલ ભારતિયોં મેં ફૈલ રહી હૈ. સાંસારિક મોહમાયા મેં ફંસે હુયે એક પાશ્ચાત્ય દેશ મેં ભી એક ઐસી આધ્યાત્મિક સંસ્થા મૌજૂદ હૈ, યહ જાન કર ભારતીયોં કો પ્રસન્નતા હોતી હૈ. મહાત્માજી કી વર્તમાન નીતિ કે પૂર્વ સે હી યહ સંસ્થા કામ કર રહી હૈ. મિસ મ્યૂરિયલ કિંગ્સલે હૉલ કી પ્રધાન હૈં. યહ કિંગ્સલે હૉલ ભી બિલકુલ એક આશ્રમ કી ભાંતિ હૈ, જહાં રહ કર લોગ ઇશ્વરચિંતન ઔર અપને ભાઇયોં કી સેવા કિયા કરતે હૈં. યહ લંદન કે 'બો' (બાઉ) નામક મુહલ્લે મેં સ્થિત હૈ. યહ મુહલ્લા ભી ગરીબોં કા મહલ્લા હોને કે લિયે પ્રસિદ્ધ રહા હૈ. વહાં મિસ મ્યૂરિયલ ઔર ઉનકે સાથિયોં કો સામાજિક, ધાર્મિક ઔર શિક્ષા સમ્બન્ધી—સબ પ્રકાર કી સેવા કરને કા બહુત અચ્છા અવસર મિલતા હૈ.

ઇસ હોલ—આશ્રમ—કી નીતિ યહ હૈ કિ ઇસકા મકાન કે

ઉપદેશોં કો કાર્ય મેં પરિણત કિયા જાય. યહ આશ્રમ સદા સે બહુત શાંતિપ્રિય રહા હૈ. જિસ સમય યુરોપ મેં યુદ્ધ હો રહા થા ઔર યહ હૉલ નયા-નયા સ્થાપિત કિયા ગયા થા તથા યહ લોકપ્રિય ભી નહીં થા, ઉસ સમય ભી યહ અપના સંદેશ સુનાયા કરતા થા. ભૂતકાલ મેં પ્રાયઃ ઉસને અપને વિચારોં કા સર્વસાધારણ મેં પ્રદર્શન ભી કિયા હૈ. ઉદાહરણ કે લિયે, જબ મિત્રરાષ્ટ્રોં કે ઘેરા ડાલને સે શત્રુઓં કે બચ્ચે ભૂખોં મરને લગે થે, તબ મિસ લીસ્ટર ને સ્ત્રિયોં કા એક જુલૂસ નિકાલ કર, વેસ્ટમિનિસ્ટર મેં પ્રધાન મંત્રી કે પાસ જા કર ઇસ ક્રૂરતા કા વિરોધ કિયા થા. ઇસ હૉલ કા ઉદ્દેશ યહ હૈ કિ "ઈસાઈ મત કે અનુસાર સંપત્તિ કે વિતરણ કા કેવલ-માત્ર આધાર આવશ્યકતા હૈ." ઇસ પ્રકાર સે કિંગ્સલે હૉલ વર્તમાન સમાજ કે આમૂલ પુનર્સંગઠન પર તુલા હૈ. ઉસકા યહ ભી કથન હૈ કિ જીવન કો શારીરિક, માનસિક ઔર આધ્યાત્મિક તીનોં ક્ષેત્રોં મેં સંપૂર્ણ બનાના ચાહિયે. ઇસી લિયે હૉલ મેં શારીરિક વ્યાયામ ઔર ખેલ-કૂદ ભી હુઆ કરતે હૈં. શામ કો અનેક વિષયોં કે ક્લાસ લગા કરતે હૈં, જિન્હેં લોગ અપની-અપની રુચિ કે અનુસાર સ્વતંત્રતાપૂર્વક પસંદ કર કે ચુન સકતે હૈં. રાજનૈતિક, સાહિત્યિક ઔર નૈતિક વિષયોં પર લેક્ચર ઔર બાતચીત હુઆ કરતી હૈ, ઔર ધાર્મિક પ્રાર્થનાયેં ભી હોતી રહતી હૈં. ઇન પ્રાર્થનાઓં કો અધિક સુંદર ઔર આકર્ષક બનાને કે લિયે ઉનમેં સંગીત ઔર સાહિત્ય કી પુટ ભી રહતી હૈ. ઇસ હૉલ કા સબસે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય ગરીબોં કે જીવન મેં સરસતા ઉત્પન્ન કરના હૈ. ઇસકે લિયે એક તો સ્વયં હૉલ હી બડા સુંદર હૈ, ફિર ઉસમેં સંગીત, નાટક ઔર નૃત્ય આદિ હુઆ કરતે હૈં.

બચ્ચોં કી શિક્ષા કા કાર્ય ઇતના મહત્ત્વપૂર્ણ સમઝા જાતા હૈ કિ ઉસકે લિયે એક બાલ-ભવન ઔર ઉસકે કર્મચારીગણ પૃથક હી હૈં. ઇસ બાલ-ભવન કા સંચાલન ડોરિસ લીસ્ટર કરતી હૈં. ઇસમેં બચ્ચોં કી પૈદાઇશ સે લે કર બારહ વર્ષ કી આયુ તક દેખરેખ કી જાતી હૈ. જહાં તક સંભવ હો સકતા હૈ, ઇસ બાત કી કોશિશ કી જાતી હૈ કિ કિસી બચ્ચે કો પૌષ્ટિક ભોજન કી કમી ન હોને પાયે. શિશુઓં કે લિયે એક 'નર્સરી' હૈ, જહાં દો વર્ષ સે પાંચ વર્ષ તક કી આયુ કે બચ્ચે રખે જાતે હૈં. બચ્ચોં કો શિક્ષા આધુનિક ઢંગ સે દી જાતી હૈ ઔર વે ઇસ ઢંગ સે બનાયે જાતે હૈં કિ ઉનમેં સૌંદર્ય ઔર સામંજસ્ય કી રુચિ ઉત્પન્ન હો સકે, જો ઉસ વાયુમંડલ મેં સ્વભાવતઃ નહીં ઉત્પન્ન હો સકતી, જિસમેં વે રહતે હૈં. બડે લડકોં કે સ્વેચ્છાનુસાર અનેક પ્રકાર કે મનોરંજક કાર્યોં મેં સમ્મિલિત હોને કા પ્રબંધ હૈ.

કિંગ્સલે-હૉલ સે સહાનુભૂતિ રખનેવાલે વ્યક્તિ સમસ્ત સંસાર મેં ફૈલે હૈં. વે ઉસકી ઉન્નતિ કો ધ્યાનપૂર્વક દેખતે રહતે હૈં ઔર ઉસકે લિયે પ્રાર્થના કરતે હૈં. અબ ઉસકા અનુકરણ કરનેવાલે ભી ઉત્પન્ન હો રહે હૈં. યહાં સે પાસ હી ઇસેક્સ મેં ડેગનહમ નામક એક મકાન ઔર ભૂસંપત્તિ ભી ઇસી પ્રકાર કે કાર્યોં કે લિયે લી ગઇ હૈ. ઉસકા ઉદ્દેશ લંદન કે ઇસ્ટ એંડ કે દરિદ્ર મુહલ્લોં કે મકાનોં કી ભીડ-ભડ્ડ કમ કરના હૈ. 'બો' કે બહુત સે લોગ વહાં ચલે ગયે હૈં. વહાં કી અવસ્થા અધિક સ્વાસ્થ્યકર હૈ, મગર વહાં લોગોં કો ધાર્મિક ઔર સામાજિક જીવન કી કમી બહુત ખટકતી હૈ. જો લોગ ભૂતકાલ મેં કિંગસ્લે હૉલ મેં આતે-જાતે રહે હૈં, ઉન્હોંને ઉસસે પ્રાર્થના કી હૈ કિ વહ ઉનકી નવીન પરિસ્થિતિ મેં કુછ મદદ કરે, અતઃ વહાં એક તંબૂ તાના ગયા ઔર કિંગસ્લે હૉલ કે દૈનંદિન કાર્યકર્તા વહાં જા કર ઝોંપડે ઔર તંબૂ મેં રહે. ઇસ પ્રકાર વહાં કાર્ય આરંભ હુઆ, યદ્યપિ વહાં કી પરિસ્થિતિ બડી અસુવિધાજનક ઔર કઠિન થી. એક અસ્થાયી હૉલ ભી બનાયા ગયા, મગર જબ વહ પૂરા હોને કે કરીબ આયા, તો જાડે કી [illegible] ગયા. અબ વહ ઇમારત શીઘ્ર હી પૂરી હોનેવાલી હૈ, ઔર વહાં ઉસી પ્રકાર કા કાર્ય શુરુ હો જાયગા, જૈસા 'બો' મેં હોતા હૈ. વહાં [illegible] બડી સુવિધા હૈ કિ આસપાસ કી જમીન મેં ખેતી કી જા સકતી હૈ.

[illegible]

૧૦૫–अधिकारीनो हृदयपलटो

(લેખકઃ—શ્રી. નરીમાન સો. ભોજવાળા)

(હરાંચીના આ વિદ્વાન પારસી લેખક બધુએ પોતાની મ
શૈલીમાં આ ટૂંકી વાર્તાદ્વારા દેશપ્રેમની રસભરી જમાવટ કરી
તંત્રી " શારદા "

પ્રકરણ ૧ લું

સત્તાનો કેફ

એ યાદગાર સરઘસ હતું. સેંકડો સ્ત્રીઓ, હજારો યુવાનો અને વૃદ્ધો તથા બાળકો ચાઇના સિકની ખાદીમાંથી મીઠું લઇને રાષ્ટ્રગીત ગાતાં ગાતાં બડા સાહેબો માટે તેઓનો અમૂલ્ય(!) વખત ન ખોવાય તે સારૂ ખાસ બાંધેલા ફ્રીલફ્ટન જવાના પૂલ ઉપરથી પસાર થતાં હતાં. એ જોવા જેવો દેખાવ હતો. એ અપૂર્વ દશ્ય હતું. પૂલ ઉપરથી પસાર થતી ગાડીઓ અને મોટરગાડીઓ થંભી ગઈ હતી. એ ગાડીઓને આગળ વધવા તસુ જેટલીયે જગ્યા પૂલ ઉપર નહોતી. મોટરગાડીમાં બેઠેલા સદ્ગૃહસ્થો યુરોપીયનો, પારસીઓ અને 'રેથનેબલ' સિંધીઓ કંઇ અજબ ભાવે આ સરઘસને નિહાળી રહ્યા હતા.

સરઘસ પૂલ વટાવીને આગળ અને આગળ વધ્યું. એ સદર વિભાગના મોટા વેપારી રસ્તા પરથી જવાનું છે એવી ખબર પડતાંજ એ આખે રસ્તે દુકાનદારો અને રાહદારીઓ ડાબી જમણી બાજુએ સંકે સમારી ઉભા રહી ગયા હતા.

એક દુકાન આગળ કેટલાક પારસીઓ, આજ આ જંગી સરઘસ અહીંથી જવાનું છે એ જોવા ઉભા હતા અને ટીકા કરી રહ્યા હતા.

"કાંય બધા મરવા માગે છ ?" એકે શરૂઆત કરી.

"એ બધા ઘેલા થઇ ગયા છ" બીજાએ પોતાનો મત રજૂ કર્યો. "આ સરઘસને અડાવી જવા દેવામા અવરોજ નહિ."

"ગાંધી તો ગાંડો છે" કોઇ ત્રીજા પારસીએ જણાવ્યું. "એમ જો સરઘસ કાઢવાથી સ્વરાજ મળે તો જોઇએ શું? અને ... સરઘસમા હોજ શું?"

"ખરૂં જ છે" કોઇ ચોથાએ ટેકો આપ્યો "હાલી મવાલીઓ ...ના છે. છે કોઇ મોટા માણસો?"

"મોટા માણસો એટલે?" દ્વિતીય નંબરના યુવાને સવાલ પૂછ્યો.

"મોટા માણસો એટલે ખાન બહાદૂરો, ખાન સાહેબો, શ્રીમંતો,

પૈસાદારો." જવાબ મળ્યો.

"એ મોટા માણસો!" ફિરોઝ બોલ્યો: "એઓ શાના સરઘસમાં આવે? એઓને શેની દાઝ હોય? તેઓ તો વાડીવજીફે રહેનારા, મોટરમાં ફરનારા, યુરોપીયનોને 'પાર્ટી' આપનારા! તે લોકને ક્યાં કમી છે કે આવાં સરઘસમાં જોડાય?"

"વાજબી કહ્યું" કોઇ રસીએ ટેકો આપ્યો: "મરવાનું તો મધ્યમ વર્ગને અને ગરીબ વર્ગને. પૈસાદારો અને શ્રીમંતોને શું? ત્રણ પૈસાના મણ નીમકના અઢી રૂપિયા આપવા પડે તેમાં તે લોકનાં છોકરાં ક્યાં ભૂખે મરી જાય તેમ છે?"

"પણ આવા સરઘસમાં જો મોટાંઓ જોડાય તો તેની અસર થાય કે નહિ?"

"અને મોટાંઓ એટલે શું?" ફિરોઝે ફરી સવાલ કર્યો "મોટાંઓને બનાવનાર કોણ? આપણેજ કેની? જરા પાંચ પૈસા થયા અને મોટર દોડવા લાગી કે તે આપણા મનથી મોટા! અને એવા મોટાને બગાડીએ પણ આપણેજ. એ મોટાએ કંઇ સખાવત કરી કે તે વધારે મોટા થયો! જેનો કોઇ ભાવ નહિ પૂછતું'તું તે આજ મોટર દોડાવી આપણને નીચા ગણે છે."

"પણ એજ મોટાંઓએ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ માટે જુદે જુદે ઠેકાણે સુંદર ઘરો નથી બંધાવ્યાં?" મોટાંઓનો પક્ષ ખેંચી એકે સવાલ કર્યો.

"હા!" ફિરોઝે ઉભરો ઠાલવ્યો "ખરૂં છે! ઘરો બંધાવ્યાં! કેવાં મોટાં! કેવાં સરસ! પતિપત્ની અને મોટાં છોકરાં હોય તો સગવડ અને ધણીધણીઆણીનો મલાહજો પણ ન સચવાય એવાં મોટાં!! એમ તો એ મોટેરાંઓનો પક્ષ ખેંચી દલીલ કરનારા પણ છે. તેઓ સરસ દલીલ કરી જાણે છે કે ફરફર હવા અને રોશની તો મળે છે ની? બસ, પછી જોઇએ શું? જાણે ગરીબો હવા અને ઉજાસ પરજ જીવતાં હોય! ગરીબોને વળી સગવડ શાની જોઇએ? 'સાઇડ રૂમ' શાને જોઇએ? પાછળ વળી દરવાજો શાનો જોઈએ? ગરીબોને વળી મલાહજો તે શું? આવી દલીલ કરનારા આપણાજ ઘરબારનાં વાડી વજીફાથી સુખી રહેનાર પારસીઓજ આપણાં કહેવાતાં મોટાંઓને બગાડે છે. એજ મોટાઓ જાતે એવાં ઘરમાં રહે તો ખબર પડે ને? ભંગી-મહેતરોને, લાકડા-કોલસાવાળાઓને આગલે દરવાજેથી ખાવા બેસવાના ઓરડામાંથી તેઓ જવા દેશે કે? તેઓને તરત પાછલા દરવાજાની જરૂર પડશે. ગરીબો માટે ઘર બંધાવ્યાં તે કંઇ જેવો તેવો પાડ! વધારે શું જોઈએ? ગરીબોને એવાં લાડ શાનાં જોઈએ! અને......"

"નાસોનાસો"ની બૂમો સાંભળતાંજ વાત અહીં અટકી, સર્વ પારસીઓ તે દિશાએ દોડયા.

*

વેપારી રસ્તે સરઘસ દાખલ થયું. સામેજ સવારો અને સિપાઈઓની ટુકડી આવી ઉભી. ફોજદાર જાલ સરઘસની સામે આવી બોલ્યો "સરઘસને અહીંથી આગળ વધવા હુકમ નથી."

સરઘસને મોખરે તેનો નેતા રમણ હતો. તેની બાજુએ મુબારક હતો; એક હિંદુ, બીજો મુસલમાન. બંને તેજ શહેરની 'કૉલેજ'ના પ્રોફેસર હતા. એક મેથેમેટિક્સ ભણાવતો; બીજો ફારસીનો ઉસ્તાદ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીની દેશ માતાની હાકલ સાંભળીને એ બંનેએ આ મોટા હોદ્દાનો ત્યાગ કરીને આ મહાન, પવિત્ર, અહિંસક લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

"ફોજદાર સાહેબ" રમણે કહ્યું "હું તમને ખાત્રી આપું છું કે, અમારા આ સરઘસથી કોઇ પણ જાતનો દંગોફિસાદ નહિ થાય. અમે તમારા પારસીઓની કે યુરોપીયનોની દુકાનો લૂંટવા નથી નીકળ્યા."

"પણ" જાલ બોલ્યો "આ સરઘસ આ રસ્તેથી નહિંજ લઇ જવાય એવો મને હુકમ છે."

"ભાઇ, તમે ઉપરી અમલદારોને ફરી નહિ પૂછો?" મુબારકે વિનય દાખવ્યો.

"મને એવી કોઇ જરૂર નથી." સત્તાનો નશો શરૂ થયો.

"તો અમે પણ અહીંજ બેસીએ છીએ. તમે અમલદારો જશો એટલે અમે આગળ વધીશું." રમણે સવિનય ભંગની શરૂઆત કરી.

"અહીં તમારાથી ઉભા રહેવાયજ નહિ. તમે બધાએ ખસવુંજ જોઇએ." ફોજદાર જાલે ફરી હુકમ કર્યો.

"તે તો નહિંજ બને." મુબારક મક્કમ રહ્યો "ફોજદાર સાહેબ! તમને કે કોઇને પણ અમને રોકવાનો અધિકાર નથી. તમે તમારા સવારો, શસ્ત્રો અને બંદુકોના બળ પર અમને રોકવા માગતા હો તો ભલે; પણ પાછા તો નહિંજ ફેરવી શકો."

ફોજદાર જાલ 'ગ્રેજ્યુએટ' હતો. અંગ્રેજી વગર ઉદ્ધાર નથી એવું માનનાર હતો. એના પિતા ડેપ્યુટી પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતા. એમનો દોર ભારે હતો. પિતા-પુત્ર સંચા જેવી સખ્ત 'ડિસીપ્લીન'માં માનનાર હતા. અંગ્રેજોથી તો એના બાપદાદાની કીર્તિ વધી એમ જાલ માનતો, અંગ્રેજોના પગની ખાકથી તો બધા પારસીઓ મોટા થયા હતા, અને પાંચ પૈસે સુખી બન્યા હતા, એમ એ માનતો. પગથી માથા સુધી અંગ્રેજી પોશાક સજી એ બહાર નીકળતો ત્યારે પોતે પોતાને ભૂલી જતો; પોતાની જાત ભૂલતો, પોતાની ભાત ભૂલતો. પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં કોઇ

સાથે તેને બોલવું પડતું તો પોતાને અભડાયલો માનતો.

મુબારકનું મક્કમ બોલવું સાંભળીને એ સહેજ ખંચાયો; પણ એને તો "ડીસીપ્લીન" જાળવવી હતી. વળી હમણાં એ ખાસ અમલદારના પોશાકમાં હતો. એ પોશાકનો કેફ તેને ચડતો હતો. એ શું કરે? લોકોને અહીં ઉભા રહેવા દે? એમ બને? અને તે યે અમલદારની સામે? એણે એટલામાં ડી. એસ. પી. મોટરમાં આવતો જોયો. વધારે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. હવે તો નીમકહલાલી બતાવવાની તક હતી. એ શા માટે જતી કરવી? કમરેથી "બૅતન" કાઢી એણે ઘોડાને એડી મારી. એ સરઘસ પર ધસ્યો, એની પાછળ સવારો પણ ધસ્યા.

'બૅતન' ફેરવતો જાલ આગળ વધ્યો. રમણ બરાબર સામેજ હતો. તેના માથા પર દંડાનો ફટકો પડ્યો. તેને ચક્કર આવ્યાં. તે પછડાયો. તે ફરી ઉભો થવા ગયો તેટલામાં તો જાલના ઘોડાએ બંને પગ ઉછાળ્યા, રમણ તે પગો તળે આવી ગયો.

સરઘસ હજી શાંત હતું. રમણને પડ્યો જાણી કેટલાક તેને ઉપાડી લેવા આગળ આવ્યા; પણ સિપાઈઓ નિર્દયપણે દંડા ફેરવતા હતા. લોકો એ ઘા ઝીલતા ત્યાંજ ઉભા હતા. ફોજદાર હજી પોતાનું કામ કર્યે જતો, કેટલાક ભાઈઓ આ દેખાવ સહન ન કરી શક્યા. તેઓએ પોતાના નેતા મુબારકને કહ્યું કે, રજા આપો તો, આ સત્તાધીશોને પૂરા કરીએ. મુબારકે બધાને શાંત કરતાં કહ્યું "ભાઈઓ! તમારા આવા શબ્દોથી હું શરમાઉં છું. આપણે અહિંસક લડવૈયાઓને મારીએ? નહિ, ખબરદાર એવું પગલું [illegible] [illegible] રમણ પડ્યો. [illegible] [illegible]"

[illegible]

કાંને બીજે છેડે નીકળી ચાલી ગર્ધ-ઈમારત એવો કે જાણે સરઘસ-ને વીંખેરી નાખ્યું હોય!

અને સરઘસ આગળ વધ્યું.

પ્રકરણ ૨ જું

જાલ અને માણેક

ઉપલા બનાવને ત્રણ દિવસ થઇ ગયા છે, એ દરમિયાન 'પોલીસ'ના મારફાડના સમાચાર આખા શહેરમાં ફરી વળ્યા હતા. "રમણ ફચડાઇ ગયો," "મુબારક ઘાયલ થયો," "લોકો પર જેમ ગમે તેમ લાઠીઓ ચાલી," ફોજદાર જાલના હુકમથી આ બધું થયું:" વગેરે વગેરેની ચર્ચા આખા શહેરમાં ખૂબ થઈ રહી હતી. પ્રજાકીય પત્રોએ ફોજદારના કૃત્યને ખૂબ વખોડયું હતું. નોકર-શાહીનાં પત્રોએ ફોજદારનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં અને પારસી-ઓની વફાદારીના ગુણ ગાઈ ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

પોતાની વિરુદ્ધના અને પોતાની તરફેણના ખબરો વાંચતો જાલ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. એની બાજુમાં એની પત્ની માણેક બેઠી હતી. નિર્દોષ અને શાંત ટોળાં ઉપર એના ધણી-એ ચલાવેલા દંડાથી એને દુઃખ ઉપજ્યું હતું. એ ભલી ઘરરખુ સ્ત્રી હતી, શીખેલી હતી, દેશ-શહેરમાં ચાલી રહેલી હિલચાલથી બરાબર વાકેફ રહેતી. પતિ નોકરશાહી વિચાર ધરાવતો. પત્ની એની સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરતી. નીમકના કર માટે પણ એ બે વચ્ચે સારો વાદ થતો હતો. માણેક કહેતી કે, ત્રણ પૈસાના અઢી રૂપિયા લેવા એમાં સરકાર વાજબી નથી. જાલ સરકારનોજ પક્ષ તાણતો. આજ પણ એવી તકરારમાં ધણીધણીઆણી ઉતર્યાં હતાં. અને વાત વાતમાં જાલના છેલ્લા કૃત્ય માટે માણેકે સવાલ ઉઠાવ્યો હતો.

જાલે બચાવ કર્યો: "પણ વહાલી! હું એ વેળા કરી પણ શું શકું? જો સરઘસને જવા દઉં તો મારે માથે મુસીબત આવી પડે."

માણેકે માથું ધુણાવ્યું: "પણ તમારે દંડા ચલાવવા નહિ હતા. શું તમારું કામ દંડાબાજી કરવાનું છે? આજ તમે દંડા ચલાવો, આવતી કાલે તમને 'હંટર' ચલાવવાનું કામ સોંપાય તો શું તમે ખુશી થશો?"

"ડીઅર! તું સમજતી નથી." જાલ ખીસીઆણો પડયો.

"હું બધું સમજું છું" માણેકે છણકો ચલાવી: "પાછળ ડી. એસ. પી. ઉભો હતો. તમે તેને તમારું પરાક્રમ દેખાડવા માગતા હતા. તમે તમારો ખ્યાલ કર્યો, લોકોનો નહિ. એ ટોળામાં શું બહાદૂર પુરુષો નહિ હતા? એમા શું શીખેલા-ભણેલા નહિ હતા? હતાજ. વળી વિદ્યામા પણ તમારાથી ચઢતા એવા ઘણ

અને મુબારક માટે શું ધારો છો? તમે એજ 'પ્રોફેસર'ના હાથ નીચે ભણી ગયા છો અને તમે તેઓના ઉપર દંડા ચલાવ્યા! લાઠી ચલાવ્યા! એ શું બહાદૂરી કહેવાય?"

"પણ મક્કાં, આ મારા કામની નોંધ ડી. એસ. પી. એ કરી લીધી છે."

"એમ! અને તે ખાતર..." માણેક બોલતી અટકી. તેને દુઃખ થયું, તેનો ધણી આવા તુચ્છ હોદ્દા ખાતર કેવું કામ કરી રહ્યો હતો! તે ફરી બોલીઃ "તમને મોટો દરજ્જો મળશે. એ-ગુનાઓના ખૂનથી રંગાયેલા હાથે એ દરજ્જો તમે લેજો. એ તમારી ફરજનું ઇનામ અને દેશદ્રોહની કિંમત થશે. ફોજદારનું કામ તો..."

પટાવાળાએ આવી જાલના હાથમાં એક પત્ર મેલ્યો. તેણે તે ફોડયો. એ સરકારી પત્ર હતો.

"કેમ, નવા હોદ્દાનો પરવાનો આવી ગયો!" માણેક હસી.

"તું તો છેજ એવી" જાલ જરા ચીડાયોઃ "આજે વળી કોઇ પાછું સરઘસ નીકળવાનું છે અને મારે તેની સાથે જવું એવો હુકમ છે."

"હાં, જાઓ, જાઓ." માણેકે ચેષ્ટા કરીઃ "આજે પણ સારો શિકાર મળશે! લાઠી ચલાવજો! ડી. એસ પી. પણ જોશે અને પછી..."

"બસ કર, જે ગમે તે બક ના." જાલ વધારે ગુસ્સે થયો "મારે મારી ફરજ બજાવવાની છે."

"હા, બજાવો ફરજ" માણેક પણ સહેજ તપીઃ "તેની ના નહિ, પણ ફરજ માત્ર લાઠી ચલાવવામાં નથી સમાતી. ફરજ? ફરજનો અર્થ પણ સમજો છો?"

"સમજું છું, વહાલી મક્કાં! બરાબર સમજું છું." જાલ નરમ પડયોઃ "તું જાણે છે કે હું મૂંગો મૂંગો ઊભો રહું તો શો નતીજો આવે? હું નાલાયક ઠરૂં અને વળી અધિકારીઓની નજરમાં આવું કે હું પણ સ્વરાજવાદીઓ સાથે મળી ગયો છું. જે સંજોગોમાં હું મુકાયો છું તે સંજોગના રંગ જોઈનેજ મારે કામ લેવું પડે છે. વહાલી! હું સમજું છું કે, આ માણસો દેશ માટે કામ કરી રહ્યા છે. ગાંધી સાચો છે. વળી હું એ પણ સમજું છું કે, સરકાર ગાંધી અને તેના હિમાયતીને કચડી નાખવા માગે છે. ગુલામી હું સમજું છું, પણ સંજોગથી લાચાર."

માણેક હેરત રહીઃ 'મારો જાલ આ [illegible] [illegible] કે આ શબ્દો [illegible] છું [illegible] [illegible] ના સમાચારો. [illegible] [illegible] છે [illegible].'

[illegible]

પ્રકરણ ત્રીજું

રમણની પાયદસ્ત-જાલની આત્મશુદ્ધિ

જાલ સરઘસની સામે જઈ પહોંચ્યો. ફોજદારને જોતાંજ લોકોએ "વંદે માતરમ્"ના પોકારોથી રસ્તો ગજાવી મેલ્યો. સરઘસ જંગી હતું. આગલા સરઘસથી આ સરઘસ શોકમય હતું. એ પાયદસ્તનું સરઘસ હતું. ફોજદારના પડેલા ફટકા પછી ત્રણ ત્રણ દિવસની સખ્ત વેદના ભોગવીને રમણ આજ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મરણના સમાચાર સાંભળતાંજ લોકો ભયભીત બની ગયાં, બજાર આખું બંધ થઇ ગયું. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પણ હડતાલ પાડી. સર્વ આ અવસાન-સરઘસમાં જોડાયા. એ સરઘસમાં હજારોએ ભાગ લીધો હતો-જાણે આખું શહેરજ ઉલટયું હોય !

સિપાઇઓને તથા સવારોને સરઘસની સાથેજ છૂટે છૂટે ઠેકાણે જાસે ગોઠવી દીધા હતા. સરઘસની વચમાં પાંચસો સ્ત્રીઓ હતી. એમાં મોખરે કૉલેજમાં ભણેલી અને રમણના હાથ નીચે ભણી ગયેલી કેટલીક પારસી સ્ત્રીઓ પણ હતી. માણેક તેમાં સામેલ હતી.

જાલની નજર માણેક પર પડી; માણેકની આંખોમાં એણે કંઇક એવું જોયું, જેથી તેના આખા અંગે કંપારી છૂટી. પોતાની ધણીઆણીની દૃષ્ટિએ તે આજે હલકો અને નિર્બળ જણાયો.

ફોજદારને જોઇને એક હિંદુ સ્ત્રી બોલી: "ફોજદાર સાહેબ! આજે પણ અમારા પર દંડા ચલાવશો ને !"

"અમારા રમણ ઉપર ઘા કરનારને અમારાં કોટિ વંદન" બીજી બોલી. જાલને પરસેવો છૂટયો.

"મારે પેટ એવો છોકરો જન્મ્યો હોત તો તેને પૂરો કરી દીધો હોત" એક ઘરડી ડોસીએ વરાળ કાઢી.

"પણ માજી" એક યુવતીએ કટાક્ષ કર્યો: "એમાં એ શું કરે ? કૂતરા પણ ખાધેલું નિમકહલાલ કરે છે અને આ તો મનુષ્ય !"

જાલથી આ બધું વધારે વખત સાંભળી શકાયું નહિ. એણે ઘોડો હંકાર્યો અને એ સરઘસની પાછળ ચાલ્યો ગયો. માણેકની તીવ્ર આંખ અને આ સ્ત્રીઓના અ[illegible] બોલવાં સામે જાલ લજવાયો. તે ફરી સ્ત્રીઓ તરફ આવ્યો નહિ. વળી ઉપરી અમલદારો ઉપર એને ગુસ્સો આવ્યો કે, સરઘસ નીકળે ત્યારે હું શું લાજની વગરનો છું ! મને હદય નથી !

વિચારની પરંપરા ચાલી અને સરઘસ પણ આગળ અને આગળ વધતું ગયું. શહેરનો મુખ્ય રસ્તો પર ફરતું ફરતું સરઘસ આવતું જતું હતું. [illegible], [illegible], [illegible] ઉપર લોકોની [illegible] જામી હતી. [illegible] કોઈ [illegible] ઉપર [illegible], [illegible]

જોમ પ્રકટી નીકળ્યાં હતાં. એ જોમ ! એ ઉત્સાહ ! એ ગર્વ ! એ બધું જોઇને જાલને કંઈ ને કંઇ થઇ ગયું. એની નજર રમણુની લાશ પર પડી. મોં ખુલ્લું હતું. ચેહરા ઉપર હર્ષ હતો. એ મીઠો ચેહરો જોઇને એનું હૃદય ઘવાયું. એના આત્માએ અંદરથી એનો તિરસ્કાર કર્યો. તે લાશ તરફ ઘણી વાર જોઇ નહિ શક્યો. તેણે મોં ફેરવી લીધું. એને થયું કે, અરે ! જેને માટે લોકો મરી ફીટે છે અને જેનાં દર્શન માટે આટલી સંખ્યા ભેગી થઇ છે તે મારા એક વેળાના પ્રૉફેસરનું ભવિષ્ય મેં બગાડયું ? મેં શું કામ કર્યું ? કોને ખાતર ? સ્વાર્થ, હવસ, અધિકારીને ખુશ કરવાનો મોહ ! અને મને શું મળવાનું ? એક મોટો હોદ્દો ! અને કેવો–નિર્દોષોના ખૂનથી રંગાએલો ! ખરેજ મારી માણેક ! તું ખરી છે. એવા હોદ્દાને સો સલામ...”

રમણુનો આત્મા મહાન દરબારમાં કૂચ કરી રહ્યો હતો અને અહીં જાલનો આત્મા શુદ્ધ થઇ રહ્યો હતો.

એક કૉન્સ્ટેબલે આવીને જાણે વધારે શુદ્ધિ કરીઃ “હજુર, આપનો હાથ બરાબર પડયો છે. જબરો બળવાખોર હતો.”

જાલે તેને અટકાવ્યોઃ “નહિ, એમાં હું મારી બહાદૂરી નથી સમજતો.”

વળી પેલાએ ખુશામત કરીઃ “એ રમણુ બડો બદમાશ હતો સાહેબ.”

“ચૂપ રહો” અને એક તમાચો કૉન્સ્ટેબલના ગાલ પર પડયોઃ “શું સમજીને એને બદમાશ કહો છો ? ખબર છે બદમાશ કોણ કહેવાય ? જે ખૂન કરે એ બદમાશ, જે વ્યભિચાર કરે એ બદમાશ; જે ધાડ પાડે, લોકોને લૂંટે એ બદમાશ. દેશને માટે હથેળીમાં જીવ લઇને ફરે એ બદમાશ નહિ. સમજ્યા કે ? કમનસીબી આપણી કે એવાઓને મદદ કરવાને બદલે આપણે તેઓ પર ‘હંટર’ ચલાવીએ છીએ.”

અને ગુસ્સામાં ઘોડો દપટાવતો જાલ ત્યાંથી ચાલી ગયો. કૉન્સ્ટેબલ ગાલ પસવારતો જાલને ગાંડો થયેલો સમજી ત્યાંજ થંભ્યો ! સરઘસની પાછળ રહી ગયેલાં થોડાં માણસોએ આ લપડાક અને વાતચીત સાંભળી હતી. તેઓ પણ અજાયબીથી જાલને જતો જોઇ રહ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું

બલિદાનની વેદી પર ત્રિપુટીનાં આંસુ

માણેક મુખ્ય રસ્તે પાયદસ્તને વળાવીને ઘેર પાછી ફરી હતી. એને આજે ઘર કરડવા ધાતું હતું. એના ધણીના દંડાથી એક બેમૂલ જીવ ગુમાયો હતો. અરે સરઘસમાં લોકો કેવાં કરડી નજરે એના

ધણી પ્રતિ જોઈ રહ્યાં હતાં. સાંજ પડવા આવી. એને કામકાજમાં સૂજ પડતી નહોતી. એને એના ધણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હતું. શું કરવું ! હા, ખરે યાદ આવી. રમણની સ્ત્રી હતે વિધવા થઈ હતી. તેણે એની આવી દશા કરી ! એના ધણીએ. અરે લોકો કેવાં વેણ બોલશે ? હું એની પાસે જાઉં ! એ શું કહેશે ? હું કેમ મળું ! નહિ જાઉં ! હા જાઉં. મારા ધણી તરફથી માફી માગું !

આવી ગડભાંજમાં અંતે માણેક રમણને ઘેર ગઈ એની પત્નીને મળવા. ત્યાં એના ઘર આગળ લોકો એકઠાં-મળ્યાં હતાં અને આખું વાતાવરણ શોકમય બન્યું હતું. ફોજદારની બૈરીને અહીં આવતી જોઈ લોકો આજુબાજુમાં હટી ગયાં અને તેને જવાની જગ્યા કરી આપી. એ અંદર ગઈ. ઓરડામાં એક ખાટલા ઉપર રમણની સ્ત્રી બેઠી હતી. એના ધણીએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું. મુબારક પણ ત્યાંજ બેઠો હતો.

"આવો માણેકબાઈ, આવો બહેન" મીઠો, જરાયે કડવાશ વગરનો આવકાર મળ્યો. માણેક આગળ વધી અને, અને શું જુએ છે ?"

સાદાં કપડાં પહેરી પારસી પોશાકમાં એક જુવાન રમણની વિધવા પાસે ઉભો છે. તેની આંખમાં આંસુ છે. એને જોતાંજ માણેકથી બૂમ પડાઈ ગઈ.

"કોણ ? તમે જાલ ! તમે અહીં ?"

"હા, મકાં ! હું જાલ, તું જેમ આવી તેમ હું પણ અહીં આવ્યો છું."

"તમારાં કપડાં આ ?"

"હા, નશો ચડાવનારાં તે કપડાંને મેં આજથી બાતલ કર્યાં છે. વહાલી ! મેં નોકરી આજથી છોડી છે." "કમળાબહેન ! તમારા રમણના મૃત્યુએ મારા આત્માના પડળ ખોલી દીધાં છે."

માણેકના ગોરા મોં ઉપર ગર્વ છવાઈ રહ્યો. પ્રેમની ઝળક છાઈ રહી. ચાર આંખો ફરી મળી. જાલે એ આંખોમાં સર્વસ્વ વાંચી લીધું. એની આંખ ભીની થઈ. માણેકની પણ આંખમાંથી આંસુ સર્યાં. વિધવાથી આ દૃશ્ય છાનું રહ્યું નહિ. એણે પણ જાલનો હૃદયપલટો જોયો. એના ધણીનું મૃત્યુ ધન્ય થયું. એની આંખો પણ સજળ થઈ. મુબારક પણ ભીની આંખોએ જોઈ રહ્યો.

આમ એકના બલિદાન પર પારસી, હિંદુ અને મુસ્લીમ ત્રિપુટી રડી હતી; અને એ રુદનમાં સ્વાધીનતા ડોકિયું કરી રહી હતી.

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

१०६–पुस्तकालय विषे विचारो

કેવળ પુસ્તકસંગ્રહજ પુસ્તકાલયની સાર્થકતા નથી. પુસ્તકો સામાન્ય લોક પાસે વંચાવવાનું જે પ્રયોજન તે આપણે ભૂલી જઇએ તો ચાલે નહિ. કારણ આ મૂળ હેતુ ઉપરજ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની કાર્યપદ્ધતિનો આધાર છે.

પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન શામાટે છે? મોટી સંખ્યામાં માણસોને વંચાવવા માટે, સાધારણ માણસોમાં પુસ્તકવાચનનો નશો ઉભો કરવા માટે અને વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો પુષ્કળ પ્રચાર કરવા માટે છે.

કોઇ વિષય સંબંધી જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કયા કયા પુસ્તકમાંથી તે સંબંધી માહિતી મળશે એની ખબર પૂરી પાડી જ્ઞાનપિપાસુને તરતજ સહાય કરવી તે પુસ્તકાધ્યક્ષનું કર્તવ્ય છે.

વળી કોઈ કદી જાણવા ઇચ્છે કે, અમુક પુસ્તકની અંદર કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તો તેને તરતજ તેની ખબર આપવી, એ પણ પુસ્તકાધ્યક્ષનું કર્તવ્ય છે.

(ઑકટોબર-૧૯૩૦ના "પુસ્તકાલય"માંથી)

१०७–राधास्वामी मत के साधन की समालोचना

(લેખકઃ-શ્રી. રાજ્યરત્ન પં૦ આત્મારામજી અમૃતસરી, બડોદા.)

પહિલા સાધનઃ—હાથ કે અંગૂઠોં સે દોનોં કાનોં કે છિદ્રોં કો બંદ કર કે ઔર આંખોં કો પહિલી ઔર દૂસરી ઉંગલી સે હલકા બંદ કર કે ઔર કોહનિયોં કો દોનોં ઘોટોં કી પારી પર રખ કર 'ઉકડૂ આસન' સે બૈઠ કર, કાન મેં જો એક બારિક ધ્વનિ હોતી હૈ ઉસ પર મન કી વૃત્તિ કો લગાના. રાધાસ્વામી મત કે અનુસાર યહ શબ્દ કી ધારા સત્યલોક સે નિકલ કર કાનોં કી તરફ આતી હૈ. મન કી વૃત્તિ કો ઇસ પર લગા કર ઔર ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ કે દ્વારા ઇસ શબ્દ કી ડોરી બના કર સત્યલોક મેં પ્રવેશ કરના અર્થાત્ સ્વામી કે નિકટ પહુંચના હૈ.

ઇસ પ્રકાર ઇસ અભ્યાસ કો કુછ માસ તક કરને સે સાધક કી ભયંકર શારીરિક કયા હાનિ હોતી હૈ ઉસકો સર્વસાધારણ તથા વિદ્વાનોં કે લાભ કે લિયે યહ લેખ પ્રકાશિત કિયા જાતા

* અમરેલી પુસ્તકાલય વર્ગ સમક્ષ અપાયેલું ભાષણ.

હૈ. કુછ માસ યા અધિક સમય તક અભ્યાસ કરને મેં મસ્તિષ્ક કે અંદર જો અમૂલ્ય જીવનાધાર રક્ત રહતા હૈ વહ 'શરીર કે નીચલે ભાગ કો ઉતરના આરંભ હો જાતા હૈ. દિમાગ ઉત્તરોત્તર રક્ત સે ખાલી હોતા જાતા હૈ. ઇસકા પ્રત્યક્ષ પ્રબલ પ્રમાણ યહ હૈ કિ સાધક કા મુખડા વા ચહરા ફીકા તથા પીલા હો જાતા હૈ. સ્મરણ-શક્તિ ભી ધીરે ધીરે જરૂર હી કમ હો જાતી હૈ. શ્રુતજ્ઞાન કી ભી ધીરે ધીરે કમી હો જાતી હૈ. સાધક એકાંત મેં બૈઠના પસંદ કરતા હૈ, ઉસકી વાણી વા મન મેં હર્ષ વા ખુશી કા અભાવ હો જાતા હૈ. સાધક કી અવસ્થા એક વિચિત્ર માનસિક અર્દ્ધપાગલકીસી હો જાતી હૈ. ધીરે ધીરે ભોજન ભી કમ ખાને લગતા હૈ, રક્ત-સંચાર કી અતિ નૈસર્ગિક નિયમ વિરુદ્ધ હોને સે ઉક્ત સબ દોષ પૈદા હોતે હૈં. સાથ હી 'ઉકડૂ આસન' અર્થાત્ જિસ પ્રકાર પાખાને બૈઠતે હૈં ઇસ તરહ બૈઠને સે ગુદાચક પર નિયમ વિરુદ્ધ દબાબ પડને સે બવાસીર આદિ કી બિમારી ઉત્પન્ન હો જાતી હૈ. ક્યોં કિ દિમાગ સે જો રક્ત અભ્યાસ કે કારણ નીચે કો વિવશ લૌટતા હૈ ઉસકા દબાબ ગુદાચક અથવા આંતોં પર અધિક પડતા હૈ. પૈરોં કી તરફ જાને કી ઉસકો ગુંજાઇશ (સુવિધા) નહીં.

ઇસ લિયે ગુદાચક કે મસોં મેં રક્ત ઇકઠ્ઠા હો જાને સે બવાસીર ઔર આંતોં મેં અધિક ખૂન કા જમાવ હોને સે મંદાગ્નિ રોગ હો જાતે હૈં. એક દો નહીં કિંતુ સૈંકડોં સાધકોં કી અવસ્થાકો દેખ કર ઇસ પરિણામ પર હમ પહુંચે હૈં. જિનકો સંદેહ હો વહ કુછ કાલ અભ્યાસ કર કે સ્વયં અનુભવ કર લેં.

સ્વામી પરમાનંદજી આગ્રાનિવાસી દો વર્ષ ઉક્ત અભ્યાસ કર ચુકે હૈં. જબ ઉનકે દિમાગ પર ઉક્ત બુરે પ્રભાવોં કા અસર હુઆ તો ઉન્હોંને છોડ દિયા. યહ ભી વિદિત રહે કિ ઇસ મત કે સચ્ચે સાધકો કે દિમાગ મેં વિવેચનશક્તિ કમ હો જાતી હૈ.

("પ્રચારક"ના વર્ષ ૬ ના અંક ૧ માંથી)

૧૦૮–आपणी आश्रम व्यवस्था

(લેખકઃ—સ્વામીશ્રી અભયાનંદજી મહારાજ, વડોદરા.)

(લેખક આ લેખમાં આપણા સાંસારિક જીવન ઉપર એક દૃષ્ટિપાત નાખી તેનાં કારણોમાં ઉંડા ઉતરી માર્ગ દર્શાવે છે)

પ્રાચીન કાળે મહાભારતના યુદ્ધ સુધી આશ્રમ અને વર્ણ-વ્યવસ્થા ભારતનો જનસમૂહ વેદશાસ્ત્રાનુસાર પાલન કરતો હતો. તેથી તે કાળે વેદધર્મની પતાકા સમસ્ત ભૂમંડલપર ફરકતી હતી; એટલુંજ નહિ પણ ભારતના આર્યોનું રાજ્ય પૃથ્વીભરમાં હતું. આખી દુનિયાનો તે ગુરુ ગણાતો હતો; પરંતુ જ્યારથી વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થાનો લોપ થયો ત્યારથી ભારતની અધોગતિ થઇ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

પૂર્વે ભારતનાં પ્રત્યેક બાલક-બાલિકા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થાય એટલે દરેક પોતપોતાનાં ગુરુકુલોમાં જઇ વેદાભ્યાસ અને વિવિધ વિષયો ભણતાં. સંસ્થાના ગુરુઓ રાજાથી રંકપર્યંતનાં બાળકો માટે ભોજન અને વસ્ત્રાદિનો એકસરખો પ્રબંધ રાખતા. આથી આજના સમયમાં બાલકોનાં સ્વભાવ અને પોષાક તેમજ ખાનપાનમાં જે વિચિત્રતા જણાય છે તે તે કાળે નહોતી. તેઓ પરસ્પર કૃષ્ણ-સુદામાના જેવા પૂરા પ્રેમથી રહેતા.

બ્રહ્મચર્યથી શારીરિક બળ, મગજશક્તિનો વિકાસ, આત્મિક બળની વૃદ્ધિ, પરસ્પર પ્રેમ, ધર્મપર પ્રેમ, દેશ અને જાતિ તરફનું અભિમાન અને પ્રાણીમાત્રની સેવાનો ભાવ ખીલતો. વળી તેઓ દીર્ઘાયુષી થતાં. ગૃહસ્થાદિ ત્રણે આશ્રમની જડ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પરજ હતી. જેનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બગડે તેના [illegible] આશ્રમો બગડે તેમાં શી નવાઈ? બ્રહ્મચર્ય અને વેદોના સ્વાધ્યાયને લીધે ભારતનો [illegible] સમસ્ત ભૂમંડલમાં [illegible] (૭)

વળી वाल्हीका.....यवना शका [illegible]

[illegible]

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत ।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व रा भरत् ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥

આ મંત્રો અને

યજુર્વેદીય તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌ના ચોથા અનુવાકના आमायन्तु, विमायन्तु, प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः આ પ્રમાણ શબ્દો જુઓ. ત્યારે આજે ઋષિમુનિઓનાં સંતાન નાની ઉંમરનાં વર અને વધૂનાં સ્વાગત કરી રહી છે. તેથી દેશમાં કરોડો વિધવાઓ વિધર્મી અને ગોલક સંતતિ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, ને કેટલીયે અધર્મમાર્ગે જીવન ગુજારી ગર્ભપાત અને બાળહત્યાઓ કરે છે.

આજની દશા જોતાં બ્રહ્મચર્યના લોપથી પ્રજા નિર્બળ અને રોગી તેમજ બુદ્ધિહીન થઈ છે. એ ઘણે સ્થળે પ્રમાણો સહિત કહેવાયું છે. પરિણામે ભારતનું રાજ્ય ગુમાવ્યું છે અને વિદેશી તથા વિધર્મીઓના પાદાક્રાન્ત થઈ રહ્યા છીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમ

પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાતું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી પોતાના ગુણકર્માનુસાર બ્રહ્મચારિણી સાથે પાણિગ્રહણ કરાતું. તેથી પતિપત્નીમાં પરસ્પર પ્રેમ રહેતો અને ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી પસાર કરાતો. હાલમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ન હોવાથી, ગુણકર્માનુસાર લગ્નો ન થવાથી, બાળલગ્નો થવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ દુઃખમય બની રહ્યા છે. વેદોની ધાર્મિક શિક્ષા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં મેળવવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જઈ પોતાનું જીવન નિયમિત સાત્વિક કરતા. સત્યાર્થ, નીતિ અને ધાર્મિકતાથી આજીવિકા મેળવી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતા. પ્રજનનવિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી ફક્ત સંતાનઉત્પત્તિને માટે ઋતુગામી રહેવાથી એ માતપિતાનાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહેતાં, [illegible] ત્યારે આજે બ્રહ્મચર્યના નાશથી, પ્રજનનવિજ્ઞાનના અજ્ઞાનથી, દિનરાત વિષયમાં રમણ કરવાથી આધુનિક માતપિતા અને પ્રજાનાં આરોગ્ય કેટલા [illegible] છે! અને દેશી એ પરિણામ આવી રહ્યું છે કે, [illegible] પેદા કરવા [illegible] જીવન [illegible] ને અનીતિમાં [illegible] છે.

બ્રહ્મચર્યથી પૂર્વેના [illegible]

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ मनु-३-७७

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुत ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ।।२

જેમ પ્રત્યેક પ્રાણી વાયુને આશ્રયે રહે છે, તેમ બીજા ત્રણ આશ્રમો ગૃહસ્થને આધારે છે. ત્રણ, બે અથવા એક વેદનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.

આજ આદર્શવાળા ઋષિમુનિઓનાં સંતાન આજે વૈદિક સંસ્કારહીન છે. વાંચવા-લખવાના જ્ઞાન વિનાનાં ઢિંગલા-ઢિંગલી-ની જેમ બાળપણમાં લગ્ન કરે છે, અને તેથી ગરીબાઈમાં જીવન ગુજારે છે. પુત્રને ધી, શ્રી અને સ્ત્રીના ક્રમે બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશવા ત્યારે આજે પહેલી સ્ત્રી મેળવી આપવામાં આવે છે. પરિણામે છોકરાં વિદ્યાભ્યાસ કરી શકતાં નથી, ધનહીન બની જાય છે, ને [illegible] સંસાર ગરીબીમાં દુઃખરૂપ ગુજારે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

પ્રાચીન સમયમાં ૨૫ થી ૫૦ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે [illegible] એકલા અગર પત્ની સાથે વનમાં જઈ નિવાસ [illegible] સ્વાધ્યાય કરતા, અને પ્રજાનાં બાળક-બાળિકાને [illegible] આત્મા પર સંયમ રાખી [illegible] આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા ન રહેવાને [illegible]

[illegible]

ભણાવનું ધન દાન કરે છે, તેનો મહાન લાભ પાછા આવે છે. આજે આશ્રમવ્યવસ્થાના નાશને લીધે મફત કેળવણી માટે સરકાર સામે પોકાર ઉઠાવવો પડે છે. શિક્ષણ ન મળવાથી મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે. તેમાં નથી ધર્મ, પ્રેમ કે દેશભક્તિ છે.

દેશમાં ગુરુકુલો, કૉલેજો, પાઠશાળાઓ ચલાવવાને ધનસંગ્રહની ચિંતા હમેશ રહે છે. ગુરુકુલોમાં પણ પૂરતા ધનના અભાવને લીધે ગરીબો જોઈએ તેટલો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

પુરાણા કાળમાં વાનપ્રસ્થીઓ શિક્ષણનું કામ વિના પગારે કરતા. બ્રહ્મચારીઓ ભિક્ષા લાવતા. નિર્વાહ કરતાં વધુ થતો ખર્ચો રાજ્ય આપતું, ને કેટલોક ભાગ પ્રજા પણ પૂરતી. પરિણામે કોઈ અભણ નહોતું.

આનો ઉદ્ધાર થયા વિના આરો નથી.

સંન્યાસાશ્રમ

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेत्॥ मनु०

આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ પૂરો કરી ચોથો ભાગ સંગોને છોડી વનમાં પસાર કરે. પ્રાચીન કાળમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ આશ્રમની પ્રણાલી ચાલુ હતી, અને સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ સમસ્ત એશિયામાં ફરી વળ્યા હતા. આદિશંકરાચાર્યે જૈન, બૌદ્ધ, કાપાલિક, શાક્ત, વામ અને મૂર્તિપૂજા તેમજ ૪૬ મતપંથોનું ખંડન કર્યું હતું. સંન્યાસ લઈ તેમણે પ્રકટાવેલી જ્યોતિના પ્રતાપે તો જૈન, વૈષ્ણવ આદિ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ જમીનમાં દાટી દેવામાં આવી હતી, જે આજે પણ ખોદકામ કરતાં મળી આવે છે. મૂર્તિઓ વિનાનાં મંદિરમાં વેદ–પાઠશાળા સ્થાપવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. પણ બે જૈન શિષ્યોએ ઝેર દેવાથી એ કાર્ય અધૂરું રહી ગયું. ભારતમાં વિધર્મીઓનાં આક્રમણો રોકવાને અને સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તેમણે ચાર ગાદીઓ સ્થાપી; પણ એમના શિષ્યોએ વેદવિરુદ્ધ "अहं ब्रह्मास्मि" અને મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર કરી ગુરુના ઉદ્દેશને ઉથલાવી નાખ્યો. પછી તો વિધર્મીઓનાં આક્રમણોને રોકી શકયા નહિ, પરિણામે ૮ કરોડ વિધર્મી થયા.

અનેક નાતજાતો અને મતમતાન્તરોનું અંધેર છવાયા પછીના કાળમાં મહર્ષિ દયાનંદજી નજરે પડે છે. તેમણે મનમતાંતરોનો સખત વિરોધ સહન કરીને પણ સાચા વેદધર્મના ઉદ્ધાર માટે કમર કસી વેદવિરોધીઓને પરાસ્ત કર્યા. એમની પછી પણ થયેલા સંન્યાસીઓમાં દર્શનાનંદજી, નિત્યાનંદજી અને શ્રદ્ધાનંદજી તરી

આવે છે. શ્રદ્ધાનંદજીએ તો ગોળી ખાઇ સાચા સંન્યસ્તને ઉજાળ્યું છે, અને આજે પણ આર્યસમાજ સાચા સંન્યાસીઓની મોટી હારમાળા ધરાવે છે.

ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સંન્યાસીઓ આજ લગી કરતા આવ્યા છે. ઉપદેશનું કામ કરનાર ઉપદેશકો નિર્લોભી, સંયમી ને પ્રમાણિક જોઇએ. સારા ઉપદેશક થોડાજ મળે છે, ભાડુતી ઉપદેશકો અર્થ સારતા નથી.

સાચા સંન્યાસીઓ મળે એટલે વૈદિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર આપમેળે થાય. નાણાં માટે મરવાની ઇચ્છાનો સવાલ તેમને માટે ઉભો થાય નહિ.

સંન્યાસીએ તો જગતના સન્માનને વિષસમાન જોઈ ડરતું રહેવું. અપમાનને અમૃત સમાન માને, નિંદા–પ્રશંસા, માન–અપમાન, જીવવું–મરવું, હાનિ–લાભ, પ્રીતિ–વૈર, અન્નપાન, વસ્ત્ર અને ઉત્તમ સ્થાન મળે કે ન મળે,–એ દ્વંદ્વોમાં પડવુંજ ન ઘટે.

("પ્રચારક"માંથી)

१०९–पंडित मोतीलालजी नहेरू

(લેખકઃ—ડૉ. રમણીકરાય જે. વૈદ્ય)

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂનો જન્મ સને ૧૮૬૧ ના મે મહિનામાં દિલ્હીમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજ પંડિત રાજકૌલ મોગલ બાદશાહના [illegible]

[illegible]

ત્યું મોતીલાલજીને પણ ત્યાં સાથે રાખી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. પંડિત નંદલાલ વકીલ હતા અને ત્યાંના જાગીરદાર જાગીર હતા. પંડિત મોતીલાલજીને સાત વર્ષની ઉમરે પ્રારંભિક શિક્ષણ આપવાનું તેમના ભાઈએ ઘેર શરૂ કર્યું હતું. સાથે સાથે ફારસી અને અરબીનું જ્ઞાન પણ આપતા હતા. ૧૮૭૩ માં આધુનિક શિક્ષણ માટે તેમને કાનપુર મોકલ્યા. આ વખતે પંડિત નંદલાલ કાનપુરમાં વકીલાત કરતા હતા, અને સાથે મોતીલાલજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા તેમજ શારીરિક શિક્ષણ પણ આપતા હતા. પંડિત મોતીલાલ વિદ્યાભ્યાસમાં હોશિયાર હતા તેમજ દરેક પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થતા હતા. જેવા અભ્યાસમાં હોશિયાર હતા તેવા ક્રિકેટ, ટેનીસ, દોડી વગેરે રમતોમાં પણ હોશિયાર હતા. સને ૧૮૮૦ માં તેઓ એન્ટ્રન્સની પરીક્ષા પાસ કરી અલ્હાબાદ કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. કૉલેજમાં પણ અનેક પ્રોફેસરો પર પોતાના વિદ્યાભ્યાસથી સારી છાપ પાડી હતી. સને ૧૮૮૬ માં તેમણે હાઇકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પ્રથમ નંબરે પાસ કરી હતી. ૧૮૯૫માં એડવોકેટ થયા હતા.

કાનપુરમાં પંડિત નંદલાલ નહેરૂએ પણ પોતાની સાથે બોલાવ્યા. સાથે સાથે તેમણે પણ પ્રેક્ટિસ કરવા માંડી. પંડિતજી પગભર પણ થવા નહોતા પામ્યા તેવામાં એકાએક તેમના વડીલ બંધુ નંદલાલ સ્વર્ગવાસી થયા. આથી કુટુંબનો સઘળો ભાર મોતીલાલજી ઉપર આવી પડ્યો. પંડિત મોતીલાલજીએ આ અણધારી આફતથી જરા પણ ન ગભરાતાં પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. પોતાના વડીલબંધુના કેસો પણ તેમને મળવા માંડ્યા. પંડિતજીએ વકીલાતમાં ટૂંક મુદતમાં ઘણી નામના મેળવી અને હાઇકોર્ટમાં એક આગળ પડતા એડવોકેટ તરીકે તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

પંડિત મોતીલાલનું લગ્ન પ્રથમ નાનપણમાં થયું હતું. આ લગ્નથી એક પુત્ર થયો હતો, પણ ટુંક વખતમાં પંડિતજીનાં ધર્મપત્ની અને પુત્ર મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રણ ચાર વર્ષ પછી પંડિતજીએ રાવળપિંડીના રહીશ પ્રેમનાથજીનાં બ્હેન શ્રીમતી સ્વરૂપરાણી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ લગ્નથી પંડિતજીને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો, પણ તે ટૂંક વખતમાં મરણ પામ્યો હતો. આથી પંડિત મોતીલાલજીને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઇ. પોતાની ધનસંપત્તિ વધતી ગઇ, પોતાની પ્રતિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી હતી પણ પુત્રવિહોણું જીવન તેમને સાલવા લાગ્યું. પણ ઇશ્વરે તેમની અરજ સાંભળી હોય તેમ સને ૧૮૮૯ના નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે સ્વરૂપરાણીને પેટે પંડિત જવાહરલાલે જન્મ લીધો. પંડિત જવાહરના જન્મ પછી પંડિત મોતીલાલજી ઘણાજ આનંદી રહેતા,

જવાહરલાલની પછી બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો. તેમની મોટી પુત્રી સ્વરૂપકુમારી અલાહાબાદના બેરીસ્ટર આર. એસ. પંડિતની સાથે સ્નેહલગ્નથી જોડાયાં છે અને બીજી પુત્રી કૃષ્ણકુમારી હજુ કુંવારાં છે.

પંડિત મોતીલાલજીની કમાણી વધતી ગઈ. આથી તેમણે અલ્લાહાબાદમાં કર્નલ ગંજ મહોલ્લામાં સર સય્યદ અહમદનો બંગલો લેવાનો વિચાર કર્યો. આ બંગલો મુરાદાબાદના રાજા પરમાનંદની માલિકીનો હતો; પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા ન હતા તેથી પંડિતજીને વેચાતો આપ્યો, જે અત્યારે આનંદભુવન નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પંડિત મોતીલાલજી સૌંદર્યના પૂજક હતા તેથી બંગલાની આસપાસ મોટો બાગ બગીચો બનાવ્યો હતો. આ બંગલામાં પશ્ચિમની સભ્યતા પ્રમાણે તેઓ રહેવા લાગ્યા.

૧૯૧૯ માં પંડિતજીએ અમૃતસરમાં કૉંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

૧૯૨૪ માં પંડિતજી વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના નેતા બન્યા, અને પ્રજાપક્ષે રહી ભારે લડત ચલાવી હતી. દેશબંધુ દાસના સ્વર્ગવાસથી દેશના રાજદ્વારી જીવનનો ભાર પંડિત મોતીલાલને શિરે પડ્યો હતો. કૉંગ્રેસની સૂચનાથી પંડિતજીએ સર્વપક્ષના પ્રતિનિધિઓ જોડે મળી નહેરૂ રિપોર્ટ ઘડી કાઢ્યો હતો.

સને ૧૯૨૭ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા અસહકારના યુદ્ધમાં જોડાયા અને પોતે બેમ્બર-પ્રેકટીસ કરવાનું શરૂ કર્યું; સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરતા ઘણો વખત રાષ્ટ્રસેવામાં જતો હોવાથી વકીલાતમાં વખત થોડોજ મળતો. પણ આ થોડા વખતમાં પણ હજારો રૂપીઆ મેળવી લેતા. ૧૯૨૭ મા પંડિતજી લખનૌના એક કેસ બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા તેમાં વિજયી બન્યા હતા. આ વખતે તેઓ "ઇન્ડીપેન્ડન્ટ" નામનું અંગ્રેજી રોજીંદુ પત્ર પણ પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. પંડિતજીની ગીરફતારી પછી એ પત્ર બંધ પડયું હતું.

સને ૧૯૨૮ માં વડી ધારાસભામાં સાયમન કમીશનનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, અને વધુમતે પસાર કરાવ્યો હતો. આ સાલમાં કલકત્તા કૉંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન પંડિતજીએ લીધું હતું.

સને ૧૯૨૯માં પંડિતજીએ બાળલગ્નપર અંકુશ મૂકનારો શારદા એકટ પસાર કરાવવામાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. સરકારે "પબ્લીક સેફટી બીલ" વડી ધારાસભામાં રજૂ કરતાં તેની ઝાટકણી કાઢી હતી અને તેને પસાર થવા દીધું ન હતું.

સને ૧૯૩૦ માં મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૧૨ મી માર્ચે કૂચ કરી દાંડી ગયા અને કાયદાભંગની લગત ઉપાડી. આ લડતમાં પંડિતજીએ

ભાગ લીધો હતો અને બે વાર જેલની સજા પણ થઇ હતી. જેલમાં માંદગી સખ્ત આવવાથી સરકારે તેમને છોડયા. સને ૧૯૩૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૬ ઠ્ઠી તરીકે પંડિત મોતીલાલ નહેરુનું ૭૦ વર્ષની વયે લખનૌ ખાતે શુક્રવારે સવારે ૬-૪૦ વાગે ખેદકારક અવસાન થયું.

પંડિતજી સામાજિક વ્યવહારમાં નાતજાતનાં બંધનોમાં માનતા ન હતા. લગ્ન અને સ્ત્રીકેળવણીમાં તેઓ આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા. પંડિત મોતીલાલજીએ મોટામાં મોટી સંપત્તિ દેશને આપી છે—"આનંદભુવન" જે તેમને ઘણુંજ પ્રિય હતું તે તથા બીજું "જવાહીરલાલ" જે તેમનો એક વહાલો પુત્ર જેને દેશસેવા માટે દેશને અર્પણ કર્યો છે.

વૈભવશાળી પંડિતજીનું આખું કુટુંબ મોજશોખ મૂક્યો, સ્વર્ગનું સુખ દુનિયા ઉપર ભોગવે, એવા જવાહીરલાલને તિલાંજલિ આપી દેશસેવામાં જોડાયું અને અસહકારની ચળવળ પછી પોતે અને પોતાનું કુટુંબ ખાદીવાદી બન્યું, અને જીવનજ્યોતમાં પરદેશી વસ્ત્રોનો મોહ છોડયો હતો. ખાદીમાં ખાનદાની અને વરણાગી છે, એ નહેરુ કુટુંબે ખાદીનાં વસ્ત્રો સજવાની સફાઈ અને સુઘડતાથી બતાવી આપ્યું છે.

પંડિતજીના સ્વર્ગવાસથી અત્યારે આખો દેશ કકળી ઉઠયો છે, અને તેમની દેશમાં મોટી ખામી પડી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. પંડિત જવાહીરલાલને આ ભારી પડેલા વિયોગને સહન કરવા પ્રભુ શક્તિ આપો!!

("ભાગ્યોદય"ના એક અંકમાંથી)

११०–संशयात्मा विनश्यति

(લેખકઃ-શ્રી[illegible]નાથ સન્યાલ)

જાન પડતા હૈ કિ સંસાર કે વે દિન ગયે, જબ કિ લોગ ગુરુ, વૃદ્ધ, આચાર્ય ઔર શાસ્ત્રમતોં કો બિના કિસી [illegible] કે માન લેતે થે, ઔર સરલહૃદય સે સ્વભાવિક હી [illegible] પર વિશ્વાસ કરતે હુએ [illegible] સદાચાર કે પ્રતિ શ્રદ્ધાયુક્ત હો: કર બડે સુખ સે [illegible] જીવન વ્યતીત કરતે થે. વહ જમાના નહીં કિ, ઉસ સમય ઉન [illegible] હિત કે [illegible] અંધ [illegible] મેં અવસર પા કર [illegible] રહે. પરંતુ અધિકાર મેં [illegible] ઉસ [illegible] સ્પષ્ટ હૈ વહ [illegible] શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ ઔર પુરાણોં સે [illegible] સિદ્ધ હૈ. [illegible]

બૂરે કર્મો કી બાતેં કભી કભી સુનાઇ દેને પર ભી અધિકાં મનુષ્ય સરલ, સત્યવાદી ઔર ઇશ્વરપરાયણ થે. કામક્રોધાદિ પ્રબ શત્રુઓં કી ઉત્તેજનાવશ કિસીસે કભી કોઇ દુષ્કર્મ બન જાતા થ પરંતુ વે ઉસમેં નિમગ્ન નહીં હો જાતે થે. બલ, પુરુષાર્થ ઔ વિવેક સે સંચાલિત બુદ્ધિ કે દ્વારા વે તત્કાલ હી ફિર અપ સ્થિતિ પર કાયમ હો સકતે થે. રિપુઓં કે વશ મેં હો કર અપ સારે જીવન કો ઉન્હીંકી સેવા મેં નહીં લગા દેતે થે. સામયિ ઉત્તેજના કે કારણ કોઇ કુકાર્ય બન જાને પર વે ઉસે કાયર કી તરહ છિપા રખના નહીં જાનતે થે. દંડ મિલને કા નિશ્ચય હોં પર ભી નિર્ભય હો કર અપને દોષ સબકે સામને કહ દેને મે ઉનકે મન મેં તનિક ભી કમજોરી નહીં આતી થી; ક્યોં કિ ઉનક વિશ્વાસ થા કિ સત્ય કી જય હોતી હૈ, ઝૂઠ કી નહીં, 'सत्यमेव जयते नानृतम्'। યહી કારણ હૈ કિ આજકલ કી તરહ ઉસ જમાને મેં ઇતને કાનૂન ઔર અદાલતેં ન થીં ઔર ન ઝૂઠ કો સચ બનાને કા પેશા કરનેવાલે ઇતને વકીલ ઔર મુખ્તારોં કી હી આવશ્યકતા થી.

ઉસ સમય મનુષ્ય જૈસે સરલ ઔર સત્યવાદી થે વૈસે હી વે નિર્ભીક ઔર ઇશ્વરપરાયણ ભી થે. વે શરીર સે શુદ્ધ રહના જાનતે થે. બુદ્ધિ કી શુદ્ધિ કા ભી ખૂબ સાવધાની સે રક્ષણ કિયા જાતા થા. વે ન્યાયરહિત ઔર અનુચિત લોભ કા દમન કરના જાનતે થે. ઇસી લિયે ઉસ સમય ઝૂઠી ધોખેધડી કી ઇતની અધિકતા નહીં થી. લોગોં કે બલવાન શરીર ઔર મન ભગવાન કી આરાધના ઔર દૂસરોં કે દુઃખ દૂર કરને મેં સદા લગે રહતે થે; તબ દેશ પર દેવતાઓં કી કૃપા ભી ખૂબ રહતી થી. વિધિપૂર્વક પૂજા સે સંતુષ્ટ હો કર દેવતા ઠીક સમય પર વૃષ્ટિ કરતે થે, જિસસે લોગ અપને પરિશ્રમ સે કહીં અધિક અન્ન પ્રાપ્ત કર નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક પરિવાર કા પાલન, દેવતાઓં કી આરાધના ઔર અતિથિઓં કી સેવા કિયા કરતે થે. અર્થાર્થી ઔર આશા કર કે આયા હુઆ કોઇ ભી પ્રાણી દ્વાર સે કભી વિમુખ નહીં લૌટતા થા. સભી અપની શક્તિ સે કહીં અધિક યાચક કી માંગ પૂરી કરને કી ચેષ્ટા કરતે થે. દેશ કા જલવાયુ નીરોગ થા, કિસી ભી સંક્રામક રોગ કા પ્રબલ પ્રકોપ નહીં હોતા થા. કભી હોને કી સંભાવના હોતી તો ઉસકો દૂર કરને કે લિયે લોગ ખૂબ સાવધાન રહતે થે. ભલીભાંતિ વિચાર ઔર પરીક્ષા કિયે હુએ નિયમોં કો નિર્ધારિત કરને મેં વે જરા ભી આલસ્ય નહીં કરતે થે. મંત્ર ઔર ઔષધિયોં કા પ્રભાવ ભી ઉસ સમય ખૂબ થા. લોગોં કે શરીર ઔર મન સ્વસ્થ થે, જીવન-નિર્વાહ કી પ્રણાલી સરલ ઔર સુંદર થી, ઇસી લિયે આધ્યાત્મિક,

આધિદૈવિક ઔર આધિભૌતિક કિસી પ્રકાર કે ભી ઉપદ્રવ આજ-કલ કી તરહ કભી બઢ હી નહીં સકતે થે. મનુષ્ય આપસ મેં એકદૂસરે કો પ્રેમ કી નજર સે દેખના જાનતે થે. અતઃ જીવમાત્ર કે પ્રતિ ઉનમેં હાર્દિક સહાનુભૂતિ ઔર કૃપા કે ભાવ થે. સમાજ કે બડે બડે નેતા વિવેકબુદ્ધિ સે સંપન્ન ઔર અસાધારણ પ્રતિભાશાલી થે. ઇસી લિયે સમાજ શરીર કા કોઇ ભી છિદ્ર ઉનકી નજર સે બચ કર ચુપચાપ સમાજ મેં બુરાઇ પૈદા નહીં કર પાતા થા. જનતા બડી હી શ્રદ્ધા કે સાથ ઇન સદાશય ઔર ઉદાર સમાજપતિયોં કી પંચોં કી આજ્ઞાપાલન કરને કે લિયે સદા તૈયાર રહતી થી. પંચોં સે કભી ધોખા હોગા, જનતા કે હૃદય મેં ઐસી આશંકા કે પૈદા હોને કા હી અવસર કભી નહીં આતા થા. રાજા ઔર ધની લોગ શાસ્ત્ર ઔર ગૌબ્રાહ્મણ આદિ કે પ્રતિ શ્રદ્ધા કરના જાનતે થે ઔર પ્રજા કા હિત કરના હી રાજાઓં કે રાજ્યસંચાલન કા મૂલ મંત્ર થા.

પતા નહીં, સંસાર કે કિસ અચિંતનીય કર્મફલ સે કાલચક્ર પલટ ગયા ઔર ઉસીકે સાથ સાથ ઐસે સમય ઔર ઐસે જીવોં કા આવિર્ભાવ હોગયા કિ જિનસે પહલે કી કિસી બાત કા મેલ નહીં ખાતા. સ્ત્રી, પુરુષ, બ્રાહ્મણ,શૂદ્ર, વિદ્વાન, મૂર્ખ ઔર વૃદ્ધ, બાલક સભીને માનોં આજકલ એક નયા હી પંથ પકડ લિયા હૈ. ઇનકી શિક્ષાદીક્ષા, ચાલચલન, ભાવભંગી ઔર બોલચાલ સભી કુછ માનોં દૂસરે પ્રકાર કે હૈં. કોઈ કિસીકે સામને સિર ઝુકાના નહીં ચાહતા, શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ કી બાતોં કા માનોં પુસ્તકોં સે બહિષ્કાર હી કર દિયા ગયા હૈ, બડે બૂઢોં કે પ્રતિ વહ આદર નહીં હૈ, ઉપકાર કરનેવાલોં કે પ્રતિ વહ કૃતજ્ઞતા નહીં હૈ. પૂજનીય વ્યક્તિયોં કે પ્રતિ અબ વૈસી અપૂર્વ શ્રદ્ધા કા ભાવ કહીં નહીં પાયા જાતા. સ્ત્રિયોં કે ચરિત્ર મેં જિસ આદર્શ 'હ્રી' ઔર 'શ્રી' કે દર્શન હોતે થે, આજકલ વહ માનોં સ્વપ્નવત્ હો ગયા હૈ. અશ્રદ્ધા, અવિશ્વાસ, અભિમાન ઔર ગર્વ હી માનો બડે વેગ સે જગત્ કા શાસનદંડ ચલા રહે હૈં. તનિકસી બાહ્ય લૌકિક વિદ્યા પ્રાપ્ત કર લોગે કે ચિત્ત ઇતને ઉદ્ધત હો ગયે હૈં કિ વે ઋષિયોં કે સાધનલબ્ધ અલૌકિક જ્ઞાન કી કિસ્મત [illegible] નહીં દીખતે. તપ:પરાયણ ત્યાગી [illegible] ઋષિયોં કે લિયે આજ હમ બિના કિસી સંકોચ કે યહ [illegible] કર રહે હૈં કિ વે [illegible] ઔર સ્વાર્થપરાયણ [illegible] કે [illegible] કે પ્રતિ [illegible] કરતે હૈં એવં ઘમંડ મેં [illegible] કર [illegible] ઔર [illegible] કરને મેં તનિક ભી નહીં [illegible] [illegible] ઔર અસાર્થકતા [illegible] હમારી [illegible] કે [illegible] રહે હૈં.

ભાઈબંધુઓં કે પ્રતિ વહ અકૃત્રિમ સ્નેહ ઔર પ્રેમ લોપ હો ગયા હૈ ઔર ઈશ્વરપરાયણ વિરક્ત સાધુસંન્યાસિયોં કે પ્રતિ યહ ધારણા ઉત્પન્ન હો ગયી હૈ કિ યે આલસી, નિકમ્મે ઔર સમાજ કે લિયે ભારરૂપ હૈં. હમ લોગ આજ સરલ ઔર સત્યવાદી પુરુષ કો મૂર્ખ ઔર નિકમ્મા સમઝના સીખ ગયે હૈં!!

ઈસીસે યહ વિચાર ઉઠતા હૈ કિ ઈસ આર્યસેવિત પવિત્ર ભારતભૂમિ મેં ઇસ પ્રકાર કે અનાર્યોચિત સંસ્કારોં કા સૂત્રપાત કિસ પ્રકાર આરંભ હુઆ? દેખતે હી દેખતે દયાધર્મ, પૂજાભક્તિ, સાધનાજ્ઞાન, શ્રદ્ધાવિશ્વાસ, યજ્ઞતપ આદિ સારે આર્ય સદાચાર માનોં સ્વપ્ન કે સમાન કૈસે અદૃશ્ય હો ગયે? આજ સભી લોગ છલાંગ માર કર બડે હોને કે લિયે માનોં અત્યંત લાલાયિત હૈં. પૂર્વકાલ મેં યોગ્ય પુરુષ હી જનસાધારણ મેં પૂજા ઔર સમ્માન પ્રાપ્ત કરતે થે; કિંતુ આજકલ મનુષ્ય સબ પ્રકાર સે હેય હોને પર ભી અનધિકાર પૂજા પાને કે લિયે ભીખ કી ઝોલી કાંધે પર લટકાયે દ્વાર દ્વાર શ્રદ્ધાયાચના કરને મેં જરા ભી લજ્જિત નહીં હોતે! દેશવાસિયોં કી વહ હ્રી ઔર વહ શ્રી કહાં ચલી ગયી? આજ દેશ મેં ન તો કોઇ દુર્વચન બોલને મેં સકુચાતા હૈ ઔર ન દુષ્કાર્ય કરને મેં હી હિચકતા હૈ. સાધુતા કા ઢોંગ કરતે હુએ લોગ અસાધુ કાર્યોં મેં લગ રહે હૈં ઔર મિથ્યા કે દ્વારા સત્ય કો ઢંક દેને કે લિયે સદા પ્રસ્તુત રહતે હૈં. આજ ઝૂઠ બોલને મેં કોઇ બાધા નહીં રહી, પરદ્રવ્યહરણ મેં કોઇ હિચકિચાહટ નહીં રહી. વિશ્વાસઘાતકતા, ધોખેબાજી, પરદ્રોહ ઔર કપટ માનોં ચિત્ત કે સ્વાભાવિક ધર્મ હો ગયે હૈં. હમેં જિન વિષયોં કા રત્તીભર ભી જ્ઞાન નહીં ઉનકો માનો હમ પૂરાપૂરા જાનતે હૈં ઇસ પ્રકાર કે જ્ઞાન કા ઢોંગ આજકલ માનો સર્વવ્યાપી હો ગયા હૈ. સભી લોગ પ્રત્યેક વિષય કે પંડિત બને હુએ હૈં. લોગોં કી બુદ્ધિવૃત્તિ અંધકાર સે ઇતની ઢંક ગયી હૈ કિ જિસ કાર્ય સે ધર્મ કે ધ્વંસ હોને કી અધિક સંભાવના હૈ, આજ ઉસી કાર્ય કી ઓર લોગ માનોં ધ્વંસ કે મુખ મેં પ્રવેશ કરને કે લિયે વૈસે હી 'સમૃદ્ધ વેગ' સે દૌડ રહે હૈં, જૈસે આગ કે મુખ મેં પ્રવેશ કરને કો મોહાન્ધ પતંગ! કહાં હૈ બ્રાહ્મણોં કી વહ મહતી તપસ્યા, અત્યુગ્ર બ્રહ્મચર્ય, શાસ્ત્રાચાર કે પાલન મેં એકાંતનિષ્ઠા, શમ, દમ, તિતિક્ષા ઔર નિર્લોભતા? કહાં ગયા વહ ક્ષત્રિયોં કા પ્રદીપ્ત વીર્ય, વિપદ્ત્રાણપરાયણતા, અદ્ભુત શૌર્યશક્તિ, વેદ ઔર બ્રાહ્મણોં કી સેવા? કહાં ગયી, વૈશ્યોં કી વહ સરલ જીવનનિર્વાહ કી પ્રણાલી, કૃષિ, વાણિજ્ય ઔર ગોસેવા? કહાં ગયા શૂદ્રોં કા વહ સ્વાભાવિક પરિચર્યા કા ભાવ? ઔર કહાં ચલી ગયી વહ સાધુતપસ્વિયોં કી અત્યુગ્ર સાધનનિષ્ઠા

[illegible]

[illegible] અભિમાન કે વશ મેં હોને કે કારણ ઉન્હોને અપની સારી [illegible] વિષયોં કી પ્રાપ્તિ મેં હી લગા રખા હૈ. પૂરી શક્તિ લગાનેપર ભી મનમાના અર્થસંચય નહીં હોને સે લોગ આજ અશુભ વૃત્તિ ઔર દુરાચાર કે અવલંબન કાને મેં નહીં હટતે. ઇસીસે જાના જા સકતા હૈ કિ હમારે આજ કહાં તક તામસિક હો ગયે હૈ. ક્યોંકિ ધનોપાસના હી તામસિકતા કી અન્તિમ અવસ્થા હૈ. જિન્હોંને ધન કો હી સર્વાર્થસિદ્ધિ કા મૂલ સમઝ લિયા હૈ, ઔર જો દિન-રાત ઉસીકે સંગ્રહ મેં લગે રહતે હૈં, ઉનકે હૃદય મેં ઈશ્વરપરાયણતા ઔર પરમાત્મા કે શુદ્ધ ચિન્મય સ્વરૂપ કા વિકાસ નહીં હો સકતા. ઇસ પ્રકાર મહાસ્થૂલ જડ કી ઉપાસના કર કે મનુષ્ય અંત મેં કાઠ-પત્થર આદિ કે રૂપ મેં પરિણત હો જાતે હૈં. ઇસ પ્રકાર કી જડોપાસના સીખ જાને કે કારણ હી આજ હમ અપને આપકો ભૂલ ગયે હૈં, હૃદયદેવતા કો ભુલા બૈઠે હૈં. ઇસીકે ફલસ્વરૂપ આજ હમને દેવતા કે સ્થાન મેં સ્વાર્થ ઔર ભોગ કે દેવતા કી મૂર્તિ બના કર ઉસીકી પૂજા મેં અપને તનમન ઔર પ્રાણોં કો સમર્પણ કર દિયા હૈ. હમ દૂસરે કે દ્રવ્ય પર દાંત કરના સીખ ગયે હૈં ઔર જગત્ કે સારે ધન-ધાન્ય ઔર ભોગ્ય વસ્તુઓં કો હડપ જાને કે લિયે અપને દુર્દમનીય [illegible] હાથોં કો ચારોં ઓર ફૈલા રહે હૈં. કવિને ઠીક હી કહા હૈ—

કનક કનક મેં સૌગુની માદકતા અધિકાય,
વહ ખાયે બૌરાત હૈ યહ પાયે બૌરાય.

ભોગોં મેં આસક્ત હુએ ઇસ ચિત્ત મેં ભોગોં કી બાતોં કો છોડ કર ઔર કોઇ બાત ઠહરતી હી નહીં હૈ. ક્યા આજ હમ બલપૂર્વક કહ સકતે હૈં કિ-'येनाहं नामृता स्याम्, तेनाहं किं कुर्याम्?' 'હમેં ઔર કિસી વસ્તુ કી આવશ્યકતા નહીં, હમ કેવલ તુમ્હેં હી ચાહતે હૈં. હે ભગવન્! ઔર જો કુછ હૈ વહ સબ પડા રહે. પ્રભુ! તુમ્હીં હમારે હૃદય મેં વિરાજમાન હોઓ.' ઇસ મંત્ર કો હમ આજ કહાં ઉતને જોર સે ઉચ્ચારણ કર સકતે હૈં? હૃદય કે સચ્ચે ભાવ સે આજ કિતને મનુષ્ય ઉનકો (ભગવાન કો) ચાહતે હૈં? હમ જો કુછ કરતે હૈં, દેખાદેખી કરતે હૈં અથવા લોગોં કો દિખલાને કે લિયે કરતે હૈં. હમ મન કી કામના કિતને આગ્રહ કે સાથ કરતે હૈં, અન્ય કિતની વસ્તુઓં કી અભિલાષા કરતે હૈં; પરંતુ પ્રભુ કે લિયે હમારે હૃદય કે એક કોને મેં ભી તો વૈસી પ્રબલ આકાંક્ષા જાગ્રત નહીં હુઇ. હાય, હાય! હમ ક્યા કર રહે હૈં, ઇસ પર હમને કભી વિચાર નહીં કિયા. જો હમારે પ્રભુ હૈં, જો સર્વસ્વ હૈં, જબ હમને ઉન્હીં કી અભિલાષા નહીં કી, તબ હમને ક્યા ચાહા? હમ કિસ વસ્તુ કી આકાંક્ષા કે પીછે ભટક રહે હૈં? અપને પ્રાણારામ, પ્રાણેશ્વર કી ઓર તો નજર ફિરા કર હમને કભી નહીં તાકા! રે મૂર્ખ ચિત્ત! તૂ અમૃત રત્ન કે બદલે મેં કાંચ લે કર ભૂલ રહા હૈ? પારસમણિ કા અનાદર કર [illegible] હો રહા હૈ? કુછ ભી વિચાર નહીં કરતા [illegible], પરંતુ [illegible] લિયે કભી અવસર નહીં દિયા!

[illegible]

જાકે પ્રિય ન રામ બૈદેહી,

તજિયે તાહિ કોટિ વૈરીસમ જદ્યપિ પરમ સનેહી.

અબ એક બાર વિચાર કર કે દેખિયે, કિ વર્તમાન શિક્ષા-પ્રણાલી હમારા કિસ પ્રકાર સર્વનાશ કર રહી હૈ! બિના હી કારણ બાહર વસ્તુઓં કે લિયે હમારે લોભ કી માત્રા જિતની બઢી જા રહી હૈ, ઉનને હી પરિમાણ મેં હમ ભગવાન કો ભી ભૂલે જા રહે હૈં. બુદ્ધિમાન પુરુષ ઇસ બાત કો સહજ હી સમઝ સકેંગે કિ યહ દેશ ઔર દેશવાસિયોં કે લિયે કદાપિ સૌભાગ્ય કે લક્ષણ નહીં હૈં. અંગ્રેજી શિક્ષા કા હી યહ પરિણામ હૈ કિ હમ અપને ધર્મ-વિશ્વાસ કો ખો બૈઠે હૈં, એવં ઇસી લિયે અમૃત કે બદલે મેં જહર ખરીદ કર આજ હમ મહામૃત્યુ કો આલિંગન કરને જા રહે હૈં. આજ હમ શિક્ષિત કહલાનેવાલે વ્યક્તિ પરમાર્થતત્ત્વ કો ઔર ભગવાન કો, દેવતા કો ઔર મંત્રોં કો સંશય કી દૃષ્ટિ સે દેખના સીખ ગયે હૈં. ભગવાન પર અબ ઉતને જોર સે વિશ્વાસ નહીં કર પાતે, માનો ઉસકે ઔર હમારે બીચ મેં ન જાને એક કૈસા વ્યવધાન આ ગયા હૈ. આજ ભગવાન કો અનાયાસ હી સ્વીકાર કરને કા સાહસ હમારે હૃદય મેં નહીં હૈ. ઉનકે સાથ હમારા ખાનપાન કે સમાન હી જો એક સહજ ઔર સત્ય સંબંધ થા, વહ માનોં કહીં ટૂટ ગયા હૈ! ઉસે જોડને કી ઇચ્છા હોને પર ભી પહલે કી તરહ ઉસે હમ નહીં જોડ પાતે. યહી કારણ હૈ કિ આજ હમારી હૃદયવીણા સે કેવલ બેસુરા સુર હી બજ ઉઠતા હૈ! હા, આર્યઋષિયોં કિ સંતાન! તુમ્હારે પૂર્વપિતામહોં ને જિન પ્રભુ કો પ્રદીપ્ત સૂર્ય કે સમાન અપની અપની હૃદય ગુહા મેં દેખા થા, એવં ઇસ વિરાટ્ બ્રહ્માંડ કો ઉન્હીંકી મહિમા કા પ્રકાશ જાન જો હાથ ઉઠા કર સરલ શિશુ કી ભાંતિ યહ ગા ઉઠે થે કિ 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' જો ગાન આજ ભી ભારત કે આકાશ મેં, વાયુમંડલ મેં, અંતરિક્ષ મેં પ્રતિધ્વનિત હો રહા હૈ, ઔર આજ હમ ઉન્હીંકે વંશજ હો કર અપને હૃદયાકાશ મેં ઉસ અમૃતવાણી કો નહીં સુન પાતે! યહ ક્યા કમ દુઃખ કા વિષય હૈ!

'संशयात्मा विनश्यति !' આજ હમ સબ વિષયોં મેં સંદેહ-યુક્ત હો કર તો વિનાશ કી ઓર અગ્રસર નહીં હો રહે હૈં! સંશયાત્મા કે લિયે ન ઇહલોક હૈ, ન પરલોક હૈ ઔર ન કોઇ સુખ હી હૈ. ઇસી લિયે ક્યા હમ ભી ચિરદુઃખી હો કર દિન કાટ રહે હૈં!

જો ભગવાન કો નહીં માનતા, વહ મૃત્યુ કે અનંતર લોક-લોકાંતરોં મેં ભી સ્થિર હો કર નહીં ઠહર સકતા. વહ ભવંડર મેં

પડે હુએ તૃણ કે સમાન એક નરક સે દૂસરે નરક કો જાતા હૈ ઔર કહીં ભી સુખ-શાંતિ ન પા કર અંત મેં કાઠ-પથ્થર કે રૂપ મેં આવિર્ભૂત હોતા હૈ ! જીવ કે ઇસ ભયંકર પરિણામ કો સ્મરણ કરતે હી ભય સે સારા શરીર કાંપ ઉઠતા હૈ !

હે હમારે પ્રભુ, હે દીનાનાથ ભક્તવત્સલ ! ઇસ સંશયરૂપી મહાવિનાશ સે જીવ કો બચાઓ ! હે કરુણાનિધે ! તુમ્હારી કૃપા-વારિ કી વૃષ્ટિ સે ત્રિતાપતપ્ત જીવ કા હૃદય-મરુસ્થલ એક બાર ફિર સિક્ત ઔર કુસુમિત હો ઉઠે, દયામય ! જિસસે યહ દુઃખી જીવ ફિર તુમ્હેં કભી અસ્વીકાર ન કરે !

મૈં જિસ કિસી ભી અવસ્થા મેં રહૂં, તુમ્હારે હાથ કી કઠ-પૂતલી બન કર તુમ્હારે હી પ્રેમમય નામ કા સ્મરણ કરતા રહૂં ! પ્રભો ! તુમ્હારી કૃપા બિના, કોઈ તુમ્હારી ઇસ પ્રકાર સે કૈસે અભિલાષા કર સકતા હૈ ? નાથ ! ન જાને મેરે ઔર ભી કિતને જન્મ હોંગે, કિંતુ તુમ એક દિન મેરે હૃદયસિંહાસન કો પ્રકાશિત કર ઉસ પર વિરાજોગે હી, તુમ્હારે ઇસી સુદૂર મિલન કે સમય કા સ્મરણ કર કે આજ ઇન અનેક કર્મપાશોં કો ઔર તજ્જનિત અનેક જન્મ-જન્માંતરોં કો હાથ સે ઢકેલ કર શેષ કર ડાલને કી ઇચ્છા હોતી હૈ. ઇસ આર્ત-દીન કો અપની સેવા કે યોગ્ય બના લો ! તુમ્હેં પ્રાપ્ત કરને કી જો કુછ ભી કિંમત હો, ઉસે કડાઈ કે સાથ વસૂલ કર લો મેરે સ્વામી ! કેવલ એક યહી શક્તિ દો કિ જિસસે ઉન સબ પરીક્ષાઓં કે સંકટસમય મેં મૈં તુમ્હારે અભય ચરણ-યુગલોં કો કભી ન ભૂલૂં. તુમ હમારે પ્રભુ હો, હમારે સખા હો ઔર હમારે સર્વસ્વ હો—ઇસિ બાત કી તો તુમ્હીંને ગીતા મેં અપને શ્રીમુખ સે ઘોષણા કર દી હૈ. મૈં તુમ્હારી ઇસ ઘોષણા કો કભી ન ભૂલૂં એવં તુમ ભી અપને ઉન વચનોં કો કભી ભૂલ ન જાઓ મેરે પ્રભુ !

("કલ્યાણ" માસિકમાંથી)

૧૧૧–ક્ષુધાર્તો જાગ્યા ત્યારે

(એક કલ્પના ચિત્ર. લેખકઃ–શ્રી. પી. જે. બી.)

ઘરમાં

પાટનગર પર ઉષાનાં ઓજસ પથરાતાં હતાં. હવા તદ્દન શાંત હતી. વાતાવરણમાં નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઇ હતી. મારા ઘર પાસેથી લોકલ ગાડીનો માર્ગ છે, પણ અત્યાર સુધી આગગાડીનો જરાય ધ્વનિ મને સંભળાયો ન હતો. એકદમ આવી શાંતિ જોઇ મને પહેલાં જરા નવાઇ લાગી. હું કદાચ બહેરો તો નથી બની ગયો તેની મને શંકા ગઇ. તરતજ મેં બારણું ખખડાવી જોયું.

એટલામાં મારી પત્ની આવી. તેણે મને કહ્યું કે 'આજ દૂધજ આવ્યું નથી.'

'કેમ' પૂછતાં પહેલાં કેટલીએ કલ્પનાઓ મારા મગજમાંથી પસાર થઇ ગઇ, તરતજ મને એકદમ ભાન આવ્યું કે, પાટનગરમા અસાધારણ હડતાળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

અસાધારણ હડતાળ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં મેં ઠીક ઠીક વાંચ્યું હતુ. કેટલાય મહિનાઓથી કામદારો એવી હડતાલની બીક બતાવતા હતા. આખરે તેઓએ કંઇક પડકાર જેવું આપ્યું હતું. ગઇ કાલેજ મારો ભાઇબંધ મને કહેતો હતો કે, અસાધારણ હડતાલ પડે એવો સંભવ છે. પણ ત્યારે મને કલ્પનાયે ન હતી કે, આવી હડતાલ આજથીજ શરૂ થશે.

છેવટે દૂધ વગરની ચાહ સાથે સવારનો નાસ્તો પૂરો કર્યો.

નોકરો પણ હડતાલમાં જોડાયા હતા, એટલે મારી પત્નીને બધી વસ્તુઓ જાતેજ કરવી પડી. જરા કંટાળો તો આવ્યો, પણ આ નવો અનુભવ હોવાથી મને તો અતિશય આનંદ થયો.

સાથે સાથે પાટનગરમાં કેમ ચાલે છે તે જાણવા માટે હું મારાં કપડાં પહેરીને બહાર નીકળ્યો. મોટર હતી પણ શૉફર તો હડતાલ પર ગયો હતો.

રસ્તામાં

'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'

આ શબ્દોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું. જ્યાં ત્યાં એકઠાં થયેલાં લોકો આજ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં. અમારો તો શ્રીમંત વિભાગ, એટલે કોઇ મિલનો માલેક, તો કોઈ મેનેજર, તો કોઇ કારખાનાનો

વ્યવસ્થાપક વગેરેજ હતા. મારી માફક માત્ર બેંકના વ્યાજ પર જીવન ગુજારનારા પણ કેટલાક હતા, પણ તેમની સંખ્યા ઓછી.

એકે કહ્યું: "કામદારો તો હડતાલ પાડી બેઠા. હવે શું થશે?"

બીજાએ જણાવ્યું "સેફ ડીપોઝીટો અને બેંકો પર સરકારે લશ્કરી પહેરો મૂકી દીધો છે!"

ત્રીજાએ ઉમેર્યું: "લશ્કરી બેએક ટુકડીને તૈયાર રાખવામાં આવી છે એવા સમાચાર મળ્યા છે."

"કમાન્ડર કહેતો હતો કે, દરેક શહેરમાં લશ્કર ગોઠવવાની સરકારે યોજના કરેલી હોવાથી આપણા શહેરમાં માત્ર બેજ ટુકડી તેઓ રાખી શક્યા છે." ચોથાએ પાદપૂર્તિ કરી.

"પાંચ લાખ કામદારો સામે આ પાંચસો શું કરવાના હતા?" હતાશ થઇને છઠ્ઠાએ કહ્યું.

હું આ જૂથ છોડીને આગળ ચાલ્યો......રસ્તામાં કેટલાક લોકો હજુ પણ ટોળે વળી ઉભા હતા. સામાન્ય રીતે તેમનાથી પણ હું આગળ ગયો. આખરે એક જણ મારા જેવો મળ્યો. તે સાયકલપર આવતો હતો. મને જોઇને સાયકલપરથી તે નીચે ઉતર્યો.

તેણે કહ્યું: "કામદાર લત્તાઓમાં તો એ લોકોએ ઉત્સવ માંડ્યો છે. ત્યાં તો જરાએ ગભરાટ કે અંધાધુંધી નથી. ત્યાં તો બધુંજ મળે છે. ચ્હાની હૉટેલો પણ બરાબર છે."

એટલું કહી મારા તે મિત્રે સાયકલ પર બેસી ચાલતી પકડી.

હું તો આટલું ચાલતાંજ થાકી ગયેલો હોવાથી ધીમે પગલે ઘેર આવ્યો અને પત્નીને કહ્યું: 'મામલો ઘણો ગંભીર છે.'

મારી પત્નીના રોષદર્શક અવાજે જવાબ વાળ્યો: 'તમારાંજ પાપ.'

કામદાર લત્તામાં

સાંજના એક મિત્રની સાયકલ પર હું કામદાર વિભાગમાં ગયો. ત્યાં કંઇ જુદોજ રંગ જામ્યો હતો. અસાધારણ હડતાલના અનુભવે તેમને ખૂબ આનંદ આપ્યો હતો. શ્રીમંતવર્ગને પડતી હાડમારીઓની કથા અહીં દરેક પળે આવતી જતી હતી, અને આવી વાતોને મોટું રૂપ આપીને દરેક કામદાર બીજાને કહેતો. કોઇ કહેતો "આજે અમુકને ચાહજ મળી નથી," તો બીજો કહેતો: "અમારા શેઠ તો આજ સવારનાજ ભૂખ્યા છે" આવી વાતોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું.

તે લોકોએ અસાધારણ હડતાલની સાંગી તૈયારી કરી રાખી હતી. અનેક કામદારોએ અનાજ સંઘરી રાખેલું હતું, તેમજ ઇંધન ને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં સંઘરી રાખવામાં આવી હતી.

આ હડતાલથી તેમને તો કંઇજ હાડમારી ભોગવવાની ન

હતી. તેઓ તો ઉલટા આનંદમાં આવી ભાષણો ગોઠવતા હતા, અને કામદાર નેતાઓ તેમને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા.

કામદાર લત્તાની એક હૉટેલમાં મેં ચ્હા લીધી, થોડુંક ખાધું. પણ પકડાઇ જવાની બીકે ચુપચુપ ખાઇને મેં ક્લબનો રસ્તો લીધો.

ક્લબમાં

ક્લબમાં અત્યારે તો બધાજ એકઠા મળ્યા હતા. પરસ્પર આગ ચલાવવામાં મશગુલ બની ગયેલા એ માલેતુજારોની ભેગો હું પણ ભળી ગયો. અમારામાં કેટલાક માત્ર મારી માફક બેંકના વ્યાજ પર જીવતા હતા, તો કેટલાક મીલના વ્યવસ્થાપક હતા અને કેટલાક શરાફો હતા.

અમારામાંથી એક જરા સમાજવાદી જેવો શેઠ પણ હતો. તેણે તો બધાને ખીજવવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. દરેકને તે ખૂબ ચીડવતો. એણે મારી મશ્કરી કરતાં કહ્યું:

"કેમ આજ ચ્હા મળી કે?"

"દૂધ વગર." મેં જવાબ આપ્યો.

"બે દહાડા પછી તમોને તે પણ મળશે નહિ. યાદ રાખો, જાણો છો કે, કામદારોનાં બાળકોને કદી દૂધ પણ મળતું નથી. ને ઉલટા તમો રોફ બતાવવા માગો છો!"

"પણ તેમાં હું શું કરું?" એક શ્રીમંતે વિરોધ કર્યો.

"કેમ, તમારી જવાબદારી શું ઓછી સમજો છો? તમારી ક ઉદ્યોગ ઉપર પૈસા ધીરે છે. આ પૈસાના વ્યાજ માટે કામદાર ણનું લોહી ચુસાય છે. તમારું વ્યાજ એ કામદારોના લોહીથી ગયેલું છે." તેણે તો આગળ ચલાવ્યેજ રાખ્યું.

"અને એમ ન સમજતા કે, તમારી કેળવણી, તમારો ધર્મ, રી નીતિભાવના હવે બહુ લાંબો વખત કામદાર જનતાને ઉલ્લુ બનાવી શકશે નહિ.

હવે એમ ન [illegible]

[illegible]

ખૂટવા લાગ્યું. મારી પત્નીએ તદ્દન કર્કશતાથી જણાવી દીધું કે "હવે માત્ર ચારજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ છે." એટલે મેં નિર્ણય કર્યો કે, અરધું ભૂખ્યું રહી આઠ દિવસ એ અનાજ ચલાવવું.

મેં મારી પત્નીને કહ્યું: "હવે આપણે ખાઇએ છીએ તેના કરતાં અરધું ખાઇને એ અનાજ આઠ દિવસ ચલાવીશું."

અન્ય કંઇ ઉપાયજ નહિ હોવાથી મારી પત્ની પણ એકજ ટંક આહાર કરવા સંમત થઇ.

અમારા પાડોશીના બંગલામાં પણ એજ સ્થિતિ હતી.

હવે વળી અનાજ માટે ચોરીનો ઉપદ્રવ વધી પડેલો હોવાથી અમોએ અનાજના દાબડાને તીજોરીમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું.

રાત્રે રસોડા આગળ જરા ખખડાટ થતાં મારી આંખ ઉઘડી જતી. 'ખાવાનું ચોરાઇ જશે' તેની બીકે અમો રાત્રે લગભગ અરધાં જાગતાંજ સૂઇ રહેતાં.

ગામમાં અનાજનો એક કણ પણ મળતો ન હતો. દાણા-બજારમાંનું અનાજ સરકારે તેમના લશ્કર માટે જપ્ત કર્યું હતું. એ અનાજમાંથી સૈનિકો માટે ખાવાનું પૂરું પાડવામાં આવતું.

આમ શહેરમાથી તો અનાજ જરાયે મળે તેમ ન હતું અને ભૂખમરો અમારા સામે ડોળા ધુરકાવતો વેગથી આવતો હતો.

પરાકાષ્ઠા

માત્ર એકજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ ઘરમાં રહ્યું હતું. મારી પત્નીના શરીર પર ભૂખમરાની નિશાનીઓ ચોખ્ખી જણાતી હતી. મારા શરીરમાં અશક્તિ આવવા લાગી હતી. સવારમાં ઉઠાતું પણ નહિ. જરા જરામાં પરસેવો વળતો. મારી પત્નીની પણ એજ દશા હતી. તે પણ ઉઠી શકતી ન હતી. ઘરમાં કચરો તો પારાવાર પડયો હતો. અમારા બેસવાના ખંડમા ધૂળ પણ પુષ્કળ ચઢી ગઈ હતી.

આખરે અનાજનો છેલ્લો કણ પણ પૂરો થયો અને ખરેખર અમારે માટે ભૂખમરો શરૂ થયો. અનાજ એક ટંક પણ મળતું હતું તે આખરે બંધ થયું અને માત્ર પાણીમેર દિવસ ગુજારવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસને માટે કામદારો ધમકી આપી રહ્યા હતા, જે ક્ષણને માટે તેઓ રાહ જોઇ રહ્યા હતા, તે ક્ષણ આખરે આવી.

બપોરના બારેક વાગતાં ભૂખ તે એટલી કકડીને લાગી કે મન વિહ્વળ થઇ ગયું, પત્નીથી તો ઉઠાતું જ નહિ, તેના શરીરમાં જરાયે શક્તિ રહી ન હતી.

એટલામાં ધીમે અવાજે બારણું ઉઘડ્યું. મારો એક મિત્ર

બહુજ ધીમે ધીમે આવ્યો. આગામાં 'આવો' કહેવાની હોંશ જરાયે ન હતી. માત્ર તે ધીમે પગલે પલંગ સુધી આવ્યો.

પલંગની પાસેજ પડેલી ખુરશી ઉપર તે જરા નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: "કેમ કંઇ અનાજ મળ્યું !"

મેં હતાશ વદને ના પાડી.

મારી પત્નીએ કહ્યું: " આજ તો ઉપવાસ છે. ગઈ કાલ બપોર પછી અમો જરાયે અન્ન પામ્યાં નથી."

તેના ધીરા-કરુણ અવાજે વાતાવરણને વધુ કરુણ કરી મૂક્યું.

આખર.

ભૂખમરાના નિર્દય અનુભવ પછી " કામદારોની માગણી સંતોષાવી જોઇએ" એવો કાગળ લખવાનો મેં વિચાર કર્યો.

પણ જેવો હું લખતો હતો કે મારી પત્નીએ ટકોર કરી કે 'તમારો કાગળ લઈ કોણ જશે ?'

અને ખરે તેમજ હતું !

આંખને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. ભૂખમરાએ અમારા શરીરને ભાંગી નાખ્યું હતું. ઉઠવાની તો જરાયે તાકાત ન હતી.

એક ક્ષણવારમાં તો મને આખું ઘર ફરતું લાગ્યું-ફર્નિચર ચકારાના આકારમાં ફરતું લાગ્યું. ' પેલું મકાન આમ કેમ દેખાય છે ? ' મેં પત્નીને પૂછ્યું તેનો શું જવાબ મળ્યો તે કંઇ સમજાયો નહિ.

પછી કેટલો કાળ પસાર થયો તે હું કહી શકું તેમ નથી. કારણ કે જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે હું જોઇ શકયો કે, મારી પાસે મારી પત્ની તેમજ મારા નોકરો ઉભા હતા.

મારી પત્ની મને દૂધ પાઇ રહી હતી. મારી આંખ ઉઘડતાંજ તેણે આવકારદાયક અવાજે કહ્યું ' હડતાલ પૂરી થઇ છે ' અને અમારા નોકરે ઉમેર્યું કે 'કામદારો તેમાં વિજય પામ્યા છે.'

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ના "પ્રજામિત્ર કેસરી"માંથી)

૧૧૨–સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર

પાળેલાં પ્રાણીઓની ઓલાદ સુધારવા મથતા માનવસમૂહની પોતાની સંતતિ તરફ બેદરકારી

પ્રાણી માટે માનવ કાળજી

જ્યારે ખેડુતની ગાય મરણ પામે છે ત્યારે તેના ઘરમાં કેટલી નિરાશા અને કેટલો શોક પ્રસરે છે! પણ જ્યારે આ મરી ગયેલી ગાયની જગ્યાએ ખેડુત નવી ગાય લાવવા નીકળે છે ત્યારે તે કેટલી બધી કાળજી લે છે? તે જુએ છે કે, ગાયની ઓલાદ સારી હોવી જોઈએ. તે વિચાર કરે છે કે, તેની ઉંમર જરા નાની હોવી જોઈએ. તે તેના દાંતની, દૂધ અને શારીરિક શક્તિની પરીક્ષા કરે છે. અને આટલું બધું કર્યા પછી પણ ગાય લેતા પહેલાં આ ગાય સારી ઓલાદની છે કે કેમ તે જુએ છે. પેલા ભરવાડો જ્યારે ગાયોનાં ટોળાં ચારે બાજુએ ચારતા હોય છે ત્યારે પણ તેમની ગાયો સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરે તેને માટે કેટલી કાળજી રાખે છે! તેમજ આપણે પણ આપણો કૂતરો કદાચ મરી જાય તો સારી ઓલાદનો કૂતરો મેળવવા માટે પહેલાં વિચાર નથી કરતા?

વિચિત્રતા તો એ છે કે, સારાં કૂતરાં, સારા ઘોડાઓ, સારા બળદો વગેરે કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેને માટે પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું છે. યુરોપમાં તો આ પ્રાણીમાત્રની જાતિને સુધારવા માટે ખાસ કૉલેજો છે, અને તેના ખાસ અભ્યાસક્રમ ગોઠવાયા છે, તેને માટે ખાસ શાળાઓ સ્થપાઈ છે; એટલુંજ નહિ, પણ નિર્જીવ જણાતાં ફળદાયી ઝાડોની જાતને પણ કેમ સુધારવી તે ઉપર તો અત્યારે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. પણ એ વિચિત્રતા છે કે, માનવજાતિ આ પ્રશ્ન પર બહુજ બેદરકાર છે. જો કે આપણા કંપાઉંડમાં આવેલા આંબાની જાતને કેમ સુધારવી તેનો વિચાર થાય છે અને તેને માટે આપણે ખાસ સાહિત્ય વાંચીને મહેનત પણ કરીએ છીએ. જો કે આપણી ગાય વધારે દૂધ આપે એવી કેવી રીતે બનાવી શકાય તેને માટે વિચાર કરીએ છીએ, છતાં જ્યારે આપણે આપણા પુત્ર કે પુત્રીઓનાં લગ્ન ગોઠવીએ છીએ ત્યારે જાતિ સુધારણાનો પ્રશ્ન આપણી વિચારદૃષ્ટિથી બહુ વેગળો હોય છે.

બેકાળજીની પરિસીમા

વારસા વિષે જરા વિચાર કરીએ છીએ. આપણે સામાન્ય રીતે છોકરીનું શિક્ષણ અને ઘરકામમાં આવડત માટે પળભર વિચાર કરીએ છીએ, પણ આ લગ્ન માનવજાતિની દૃષ્ટિએ હિતકર છે કે કેમ તે વિષેનો વિચાર તો જરા પણ નથી કરતાં. આથી જાતિ-સુધારણાનું વિજ્ઞાન એમ શીખવવાની આશા રાખે છે કે, દેશની દૃષ્ટિએ તેમજ માનવજાતિના હિતની દૃષ્ટિએ આપણા શહેરીઓનું અનીવન એ બહુજ અગત્યની વસ્તુ છે. શહેરીઓની ભાવી સંતતિ સારી હોય, એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી હોય તે વિષે સંભાળ રાખવી એ બહુજ અગત્યનું છે.

વનસ્પતિના જગતમાં સારી જાતનાં બીજ ઉગાડવા માટે માણસ કેટલો યત્ન કરે છે! દાખલા તરીકે આંબો લઈએ. નાના ગોટલાવાળું તેમજ વિશાળ કદનું ફળ ઉપજાવવા માટે કરેલા વર્ષોના અખતરા પછી આજે આપણે એવા આંબાને ઉપજાવી શકવા સમર્થ થયાં છીએ કે જે આંબાને આવા નાના ગોટલાવાળી તેમજ વિશાળ કદવાળી કેરી આવે. આ પરિણામ લાવવા માટે આપણે શું શું કર્યું હતું? પ્રથમ તો મોટા ગોટલાવાળી કેરીઓ આપતા આંબાનો સંહાર કરવો પડયો, તેમજ બીજ સારું બને તેટલા માટે વર્ષોવર્ષ સંભાળ લીધી હતી; તેમજ સારા આંબાનું બીજ જળવાઇ રહે તે દૃષ્ટિએ ખાસ સંભાળ લીધી હતી. અને આ ખાસ કાળજીપૂર્વક કરેલા યત્નને પરિણામે આજે આપણે વધારે રસવાળી કેરી મેળવવા શક્તિમાન બન્યા છીએ.

કૂતરાઓની જાતનો ઈતિહાસ

તેમજ પ્રાણીજગતમાં પણ માનવે સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવા તરફ પુષ્કળ લક્ષ આપ્યું છે. એ તો બધાજ જાણે છે કે, કૂતરાંઓ એક વખત જંગલમાં ભટકતાં શિયાળવાં જેવાં હતાં. અત્યારે તેમનામાં સંસ્કારો દીસે છે તેવો એક પણ સંસ્કાર આ પહેલાંનાં કૂતરાંઓમાં ન હતો. તેઓ તો જંગલમાં ભટકતાં. તેઓ કદી પણ અનાજ નહોતાં ખાતાં; પણ આપણા પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલાંક જંગલી કૂતરાઓને પકડયાં, તેમને પાળ્યાં અને તેમને માનવહિતમાં કામમાં આવે એવાં બનાવ્યાં. આમાંથી જે કેટલાંક નાસી ગયાં તે તો પાછાં જંગલી બની ગયાં; પણ જે [illegible] તે [illegible] બન્યા. પણ અહીં પણ આપણા અજ્ઞાન અને નિરક્ષર [illegible] પૂર્વજો, અનિસુધારણાના વિજ્ઞાન [illegible] [illegible] [illegible] લક્ષ આપતા. જે કૂતરાઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેળવતા તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામ [illegible]. અને [illegible] [illegible] કૂતરાઓને [illegible] [illegible].

કૂતરાઓના આખા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

સૈકાઓના સતત યત્નના પરિણામે જુદી જુદી કુતરાંની જાતો ઉત્પન્ન થવા પામી છે. શિકારી કૂતરાઓ, ચોકીદાર કૂતરાઓ, પપ્સ અને બીજી જાતો ખાસ પ્રયત્નનુંજ પરિણામ છે. પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલીય મહેનત અને કાળજીથી આ બધી જાતોને ઉ૦ કરી છે. અને શિકારી કૂતરાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનાં પાનાં પાછાં ઉકેલીએ તો માલમ પડશે કે, અત્યારનો શિકારી કૂતરો ગ્રેહાઉન્ડ તે લગભગ પાંચ સૈકાની સતત મહેનતનું પરિણામ પૂર્વકાલીન પુરુષોએ પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે કૂતરાંઓને કેળવ્યાં, પણ બિલાડીનો તેવો ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેઓએ બિલાડીની જાત સુધારવા ખાસ યત્ન ન કર્યો અને પરિણામે બિલાડી હજુ પણ તેજ દશામાં રહેવા પામી છે. હજુ પણ રાત્રે ઘરના ઉંદરડાને સંહારવા પૂરતોજ બિલાડીનો ખપ મનુષ્યજાતને હોવાથી, માનવ બિલાડીની ઓલાદ સુધારવા તરફ હજુ નથી ઢળ્યો.

ગાયોની કેળવણી

ખેડુતો પણ સારૂં દૂધ આપતી ગાયોનેજ ટકવા દે છે. નબળું દૂધ આપતી, અને ઓછું દૂધ આપતી ગાયોને જંગલમાં છૂટી મૂકી દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ગાયો વધુ દૂધ આપતી કેમ બને તેને માટે ખાસ સાવચેતી અને કાળજી લેવાય છે. અત્યારે પણ આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે, વધુ દૂધ આપતી ગાયોની વાછડીઓ જ્યારે મોટી થઇને દૂધ આપે છે ત્યારે વધુ દૂધ આપે છે અને આમ વધુ દૂધ આપવાની શક્તિ વંશમાં ઉતરે છે. આ દષ્ટિએ વધુ દૂધ આપનાર ગાયોનો વંશ વધારવાને માટે ખાસ કાળજી લેવાય છે. અને અત્યારે અનેક ડેરી ફાર્મ જોઇએ તો પછી આ જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાને આપેલા અમૂલ્ય લાભ આપણને સીધા દેખાઇ આવે છે.

સારી ઓલાદ માટે અખતરા

માનવે મૂળથીજ પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. સંભવ છે કે, આમાં માનવહિતના દષ્ટિબિંદુએજ વિચાર થયો હોય. સંભવ છે કે, આ વંશવિજ્ઞાનનું આખું શાસ્ત્ર માનવહિતની દષ્ટિએજ ઘડાયું હોય; પણ પૂર્વકાલમાં તેમજ આજે પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને કેળવવા માટે આપણે જેટલી કાળજી લઈએ છીએ, તેટલીજ બેદરકારી આપણે સારા સંસ્કારવાળી જાતિને ઉત્પન્ન કરવા તરફ દર્શાવીએ છીએ. ખાસ કરીને હિંદમાં તો અત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ છે કે આ જ્ઞાન અને સંસ્કાર એ તો વિદ્વાનોને માટે માત્ર વાતચીતનો વિષય માનવામાં આવે છે. અહીં તો લગ્ન અને સંતતિ એ બે વસ્તુઓ વચ્ચે કંઈ પણ યોજના હોઇ શકે એવો સિદ્ધાંત

સંજોગોમાં આ નિયમ અમૂક [illegible] લાગુ છે.

માનવજાતિ માટે [illegible]

[illegible] માટે પ્રતિ-
[illegible] પણ [illegible]
[illegible]
[illegible] સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે [illegible]
અને શરીરની [illegible]
[illegible] નબળી અને નબળી સંતતિનો [illegible]
[illegible] છે. [illegible] વિચારકો અને [illegible]
[illegible]; [illegible] આપણા સમાજમાં આ વિષે
અતિ [illegible] છે.

જ્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, અમુક યોજના પર પાળેલાં ઢોર ને ઉછેરીએ, ને અમુક ઢબ પર આપણે જાનવરો ઉછેરીએ તો તેઓમાંથી સારા અને બહેતર સંસ્કારોવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી શક્ય છે; તો પછી આપણે જે ઢબે પ્રાણીજાતને કેળવીએ છીએ, જે યોજનાથી પાળેલાં જાનવરોમાં સારી સંતતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી હોય તો તે યોજના શા માટે આપણે આપણી જાત માટે પણ અમલમાં ન મૂકવી? જે યોજનાઓ દ્વારા આવાં સફળ પરિણામો સાધી શકાયાં છે, તે યોજના માનવજાતિની સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં શા માટે ન વાપરવી?

માનવજાતિનો ઇતિહાસ

પણ તમે કહેશો કે 'માણસ એ કંઈ જાનવર નથી. વ્યક્તિ એ કંઈ વૃક્ષ નથી કે તેનાં સારાં પરિણામ નીપજાવવા માટે ખાસ યોજનાઓ કરવી પડે.' પણ ખરેખર માણસ જાનવર નથી, પણ જાનવરનો પિત્રાઈ છે. પ્રખર વિચારક ડાર્વિને હવે સાબીત કરી આપ્યું છે કે, આપણે બધા એકજ વંશ(સ્ટૉક)માંથી ઉતરી આવેલાં પ્રાણીઓ છીએ. સંભવ છે કે, તળાવમા એક નાનો સરખો દેડકો પણ માનવવંશમાં એક પૂર્વજનું સ્થાન પામી શકે એમ છે. પણ પુરાતત્ત્વની હાલની શોધખોળોએ સાબીત કર્યું છે કે, જગત ઉપર દીસતી સર્વ જીવંત વસ્તુનું મૂળ પૂર્વજ એક અમર અમીબા (એમ્બેબા) છે. આ પૂર્વજ નાશ પામતુંજ નથી. કારણ કે તે વિકાસ પામતાં આપોઆપ બે બની જાય છે.

તો પછી જગત ઉપર દીસતી ભિન્નભિન્ન જાતો માટે તેમજ ભિન્નભિન્ન પ્રાણીઓ માટે આ સાર્વાન્તરનો સમૂહ શું કારણ આપે છે? તેઓ કહે છે કે, કુદરતે એક લોખંડી કાયદો ઘડ્યો છે. આ કાયદાનો અમલ પણ એટલોજ લોખંડી ઢબે કરવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે, જીવવાને માટે દરેકને ખાસ જહેમત ઉઠાવવી

પડે છે (સ્ટ્રગલ ફૉર એક્ઝીસ્ટન્સ). આ જીવવા માટેની જહેમત અનેક નબળાં અને જીવવાને માટે અયોગ્ય એવાં પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે. તેઓ પૃથ્વીના પટ પરથી ભુંસાઈ જાય છે, તેઓ નાશ પામે છે અને આજે માત્ર તેમનાં શરીરપિંજરો કોઈ કોઈ વખત પાણું ખોદતાં મળી આવે છે.

જીવનસંગ્રામ અને જાતિસુધારણા

કુદરતમાં અત્યારે આ જીવનસંગ્રામ એટલો તો વેગવંત અને બળવાન છે કે જીવનસંગ્રામની લડતમાં પ્રાણીઓ તેમના શરીરના જુદા જુદા અવયવો ખીલવે છે. સિંહની યાળ, અને વાઘના નખ, હરણના નાના પગ, તેમજ માનવનું તીરકામઠું એ બધી ચીજો જીવનસંગ્રામનને આભારી છે.

કુદરત આમ પોતાનો કારભાર [illegible] નિર્જીવ જાય છે, અને કુદરતના આ સંહારમાંથી બચવા માટે માનવજાતિએ એક રીતે કહીએ તો [illegible] શોધ્યું છે. આમ માનવજાતિના વિકાસનાં મૂળ, તેમજ મનુષ્યે ખીલવેલી અનેક શક્તિઓનાં મૂળ જીવનસંગ્રામમાં રહેલાં છે.

જીવનસંગ્રામે તો માનવજાતિને ખીલવી છે; પણ હવે સમય [illegible] છે, કે જ્યારે કુદરત કંઈ પણ પગલાં લે તે પહેલાં [illegible] હવે [illegible] ની જરૂર છે. કારણ કે કુદરતના [illegible] સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. [illegible] માનવજાતિને [illegible] [illegible]

[illegible]ની જરૂર

[illegible]

૧૧૩—રત્નમાળા

(અમૃત ઠક્કર એક ગદ્યેન)

૧–મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો એ વાંચનથી સુધરે છે.

૨–હિંસા કરનારને પોતાની કે પોતાનાં પ્રિય સ્નેહીઓની હિંસા કરવી ગમતી નથી, અસત્ય બોલનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચડે છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુઓ ચોરનાર પર કોપ ચડે છે. મલિન રહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલિનપણું ગમતું નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા પર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા પર બીજાની દયાની આકાંક્ષા રહે છે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ બીજાનું શાંત મન રૂચે છે, અને ક્ષમા નહિ કરનારને પણ પોતા પર બીજાની ક્ષમા ગમે છે. આમ દુર્ગુણીનેય ગુણની કિંમત છે.

૩–જેમ ખેડેલી જમીનમાં વૃક્ષને ઉછરવા માટે પૂરતું પોષણ મળે છે, તેમ અભ્યાસથી કેળવાયેલી બુદ્ધિ મોટાં કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે. જે બુદ્ધિ કેળવાયેલી નથી તે, વણખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવે છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંચવે છે.

૪–જ્યાં સુધી પોતાનો માણસ વિરુદ્ધ પક્ષમાં ભળી જતો નથી, ત્યાંસુધી પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી. દોરડામાં પરોવેલી હજારો કુહાડાના પાનાની માળા જોઈ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યાં ત્યારે એક વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યું કે "ભય પામશો નહિ. હજી કોઈ આપણો જાતદ્રોહી એમનામાં ભળ્યો નથી."

૫–અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર ને નિરંતર સહવાસથી અનાદર થાય છે. મલય પર્વતમાં રહેતી ભીલડી અતિ પરિચયને લીધે ચંદન-વૃક્ષના કાષ્ઠને બાળવાનાં ઇંધન કરે છે.

૬–સજ્જનો નાળિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે. દુર્જનો બોરની જેમ અંદરથી કઠોર છતાં ઉપરથી કોમળ દીસે છે.

૭–સ્થૂલ શરીરવાળો હાથી નાનાશા અંકુશને વશ છે. જરાસરખો દીપક પ્રગટતાં સર્વ અંધારું નાશ પામે છે. વજ્ર પડતાંને વાર પર્વત ફાડી નાખે છે. સ્થિતિ, વય કે આકાર કરતાં તેજ (બળ) વિશેષ બળવાન છે.

૮–હરણ, હાથી, પતંગિયો, મત્સ્ય ને ભ્રમર, એ પાંચ પ્રાણીઓ ક્રમવાર શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધમાં અતિ આસક્ત થવાથી પોતાનો નાશ કરાવે છે. જો એકજ ગાફેલ મનુષ્ય એ પાંચ ઇંદ્રિય વડે પાંચ વિષયને આસક્તિથી સેવે, તો તે જરૂર હણાય એમાં શંકા નથી. ("નવચેતન"ના એક અંકમાંથી)

૧૧૪-सात्त्विक बळ केवी रीते मेळवी शकाय?

(લેખકઃ-શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

શરીરબળ અને મનોબળ પ્રાપ્ત થવા માટે સૌ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. આ બળ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ આ જમાનામાં ઘણીજ થઈ રહી છે. ખરૂં શરીરબળ અને મનોબળ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને તે કેવી રીતે મેળવવું જોઈએ, તે તરફ ઓછું લક્ષ અપાય છે. આ શરીરબળ અને મનોબળ વિષે આપણા ઋષિમુનિઓ પુસ્તકોમાં સારી રીતે વર્ણન કરી ગયા છે. તે મેળવવાના રસ્તા બતાવી ગયા છે. આપણા બાપદાદાઓ એ આજ્ઞાઓ સમજીને સારી રીતે પાળતા હતા. તેમાં તેમને પૂર્ણશ્રદ્ધા હતી. તેનો અનુભવ લીધો હતો. કાળે કરીને આ વાત ઘણાં કારણોને લઇને ભૂલાઇ ગઈ છે. આ ભૂલાઇ ગયેલી વાત અને તેનો લાભ, હાલના જમાનામાં આડકતરી રીતે સમજવા પછી આ વાતાવરણમાં ફેરફાર થતો જાય છે. આપણી ખરી સ્થિતિનું ભાન થતું જાય છે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને લાભ લેવા માંડ્યો છે.

શરીરબળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને મનોબળ એટલે વિચારપૂર્વક બુદ્ધિથી ઉપયોગ. ગમે તે સ્થિતિમાં અને ગમે તે રીતે આ બળ વાપરવું તે ખરૂં બળ નથી. તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તે જનસમાજની સાથે સાથે આપણને લાભકર્તા થઈ પડે, એવું શરીરબળ અને મનોબળ હોવું જોઈએ. આવા બળને સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ કહેવું જોઈએ. શરીરબળ અને મનોબળ [illegible]

ખાદી પહેરવાથી શું લાભ થાય છે, તે હવે સમજાવવાની જરૂર રહી નથી. ખાદી પહેરવાથી આર્થિક લાભ તો છેજ. જેઓ ખાદી પહેરી તેઓ બીજી પણ ખર્ચાળ ચીજો જરૂર છોડી શકશે. આ લાભ જેવોતેવો ન ગણાય. વળી સફેદ વસ્ત્ર સાત્વિકતાનું ચિહ્ન છે. સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી ઉગ્રતા મટી સાત્વિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. સફેદ ચીજોમાં ઘણે અંશે સાત્વિકતા હોય છે. આ સાત્વિકતાથી શરીર સાત્વિક બને છે અને મનના વિચારો પણ સાત્વિક બને છે. આવું સાત્વિક શરીર અને મન મેળવવા માટે જેમ ખાદી પહેરવાની જરૂર છે, તેમ તેની સાથે સાથે આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં નુકસાન કરનારી ઘણી ચીજો છે, જેને આપણે છોડી દેવાની જરૂર છે. આવી ચીજો આપણા શરીરને ઘણીક રીતે નુકસાન કરી રહી છે અને આર્થિક રીતે તો ઘણુંજ નુકસાન કરી રહી છે. આવી નુકસાન કરનારી ચીજોનો હવે અટકાવ કર્યા વગર છૂટકો નથી.

પ્રથમ પંક્તિએ આપણા ખાનપાનમાં ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા ખાનપાનમાંથીજ ઘણા પ્રકારના રોગો થઈને આપણી પાયમાલી થઈ રહી છે. ખાનપાન વિષે આ માસિક દ્વારા અને પુસ્તકો દ્વારા ઘણી વખત લખાઈ ગયું છે; પણ આપણી ઘણા વખતના ટેવોને લઈને જોઈએ તેવો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. આપણે એટલું તો જરૂર સમજીએ છીએ કે, જેવું ખી વાવશું તેવાંજ ફળો પાકશે. સંગ તેવો રંગ લાગશે. તે અનુસાર જે પ્રકારનું ખાનપાન લઈશું, તેવાજ પ્રકારનું તેમાંથી લોહી, માંસ, ચરબી, વીર્ય, બળ અને મનોબળ બંધાશે. આ વાત સમજાયા છતાં પણ ખોરાકનો ફેરફાર થઈ શકતો નથી, એ પણ આપણા દુર્ભિન ખોરાકનું કારણ છે.

જૂના કાળમાં આપણા ઋષિમુનિઓ કેવળ હવા ખાઈને, પાણી પીને અને ઉત્કટ પાન, ફળ, ફૂલ અને કંદનો આહાર કરીને શરીર નિભાવતા હતા. અને પોતાનું માનસિક બળ વધારી શકતા હતા. તેઓ જે કાંઈ લેતા તે શરીરના નિર્વાહ માટે લેતા હતા, સ્વાદના ખાતર લેતા નહોતા. આથીજ તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકતા હતા. [illegible] જમાનો ફરતો ગયો, તેમ તેમ આપણા ખોરાકમાં ફેરફાર થતા [illegible] મોજશોખના અને મોંના સ્વાદ [illegible] અને [illegible] ઉપયોગ થવા માંડ્યો. [illegible] ફેરફાર [illegible] ઉમો અને [illegible] દિનચર્યાના વર્તનમાં ફેરફાર [illegible] [illegible] પણ [illegible] આપણી અવનતિ [illegible] તેમાં સુધારો કરી [illegible]

આપણા [illegible]

સુ. ૪૯

મગ, અડદ વગેરેની દાળ, શાકવગ, દૂધ, દહીં, ઘી, સાકર વ
સાત્ત્વિક ચીજોની જરૂર છે; પણ તેની સાથે અતિ ગરમ મસાલ
જરૂર નથી. સાદા મસાલા વપરાવા જોઇએ. હળદર, મીઠું, ધા
જીરૂં વગેરે સાદા મસાલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી
છે; પણ અતિ મરચાં, ખટાશ, તેલ અને બીજા ગરમ મસ
લેવા તે નુકસાન કરનાર છે. વળી વ્યસનો જેવાં કે ચા, અતિપા
સોપારી, તમાકુ, બીડી, દારૂ વગેરે નુકસાન કરનારાં છે. અ
નુકસાન કરનારી વસ્તુઓને તદ્દન છોડી દેવી જોઇએ. આગળ
જમાનામાં આવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ બહુ જૂજ થતો હતો.
જમાનામાં શરીર સારાં રહેતાં હતાં. હાલ પણ જ્યાં ખાનપાન
સંભાળ લેવાય છે ત્યાં તેમનાં શરીરબળ સારાં હોય છે. આ
તીવ્ર અને ગરમ ખાનપાન લેવાથી તેમાંથી બનેલું લોહી, માંસ
વીર્ય પણ ગરમજ બને છે. આ પ્રકારની થયેલી ગરમીથી લોહ
સુકાય છે, પાતળું પડી જાય છે અને નવું બનતું નથી. ધાતુ
વીર્ય પણ પાતળું બને છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ ઘીને તાપમ
મૂકવાથી પાતળું બને છે, તેમ શરીરમાં રહેલી ધાતુ ગરમીથી તપી
ને પાતળી થઇ ધાતુસ્રાવ–ધાતુક્ષય થાય છે. આ બધું અનિષ્ટ
ખોરાકને આભારી છે. આવા તામસી ખોરાકો લઇને લોહી, માંસ,
ધાતુ ઉશ્કેરાય છે અને તેનો નાશ થાય છે. આથી ઘણા પ્રકારનાં
દરદો પેદા થાય છે ત્યારે ખાનપાનનો સુધારો કરવામાં આવતો
નથી, પણ તેના દવાઓરૂપી ઉપાયો કરવામાં આવે છે. હાલના
જમાનામાં ઉપાયો દરદને મટાડવા કરતાં વધારવાના થઇ પડે છે;
માટે આવા ઉપાયો કરવા કરતાં ખોરાકમાં ફેરફાર કરીને દરદો
સુધારવાની જરૂર છે. ખોરાકના ફેરફારથી શરીર સુધરે છે, પૈસાની
બરબાદી થતી અટકે છે અને હેરાનગતિમાંથી બચી જવાય છે.
તામસી ખોરાકોની જરૂર શરીરને હોતી નથી, પણ આપણી હંમેશા-
ની ટેવોને લઇને આપણી ઇંદ્રિયો ટેવાઇ જવાથી વારંવાર તે
ગ્નાનતંતુદ્વારા માગણી કરે છે. ગ્નાનતંતુદ્વારા માગણી થાય છે, એજ
આપણા મગજની નબળાઇનું કારણ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો દાખલો લેવાની જરૂર છે. તેઓશ્રી તદ્દન
સાદોજ પદાર્થ લે છે. આ સાદા પદાર્થથી અને સંયમથી તેઓશ્રીએ
પોતાનું માનસિક બળ વધાર્યું છે. તેમને કોઇ પણ તામસી પદાર્થની
જરૂર હોતી નથી. જ્યાંસુધી આપણે આવા સાદા ખોરાક ઉપર ન જઈ
શકીએ, ત્યાંસુધી ખરૂં સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ મેળવી શકશું,
એમ ગણાય નહિ; ત્યાં સુધી યોગ્ય લાભ મળી શકે પણ નહિ. સાત્ત્વિક
ખોરાકથી સાત્ત્વિક લોહી, માંસ, ધાતુ બંધાઇ સાત્ત્વિક શરીર અને મન
બંધાશે. આવી રીતે સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ બંધાવાથી

આપણાં દૈનદિનનાં અને અન્ય કામો સારી રીતે સાધી શકીશું. આ ફેરફાર ન થાય ત્યાંસુધી આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકીશું નહિ. બ્રહ્મચર્ય પાળી ન શકાય ત્યાં સુધી આપણે કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કરી શકીશું નહિ. માટે આપણા પોતાના અને દેશહિતની ખાતર હવે તો આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

સાત્વિક ખોરાકનો સ્વીકાર કરાય અને તામસી પદાર્થનો ત્યાગ કરાય ત્યારેજ ખરું મનોબળ મેળવ્યું ગણાય. ખરા મનોબળવાળાઓ રસાસ્વાદમાં નહિ લલચાતાં તેનો ત્યાગ કરી શકશે. જેઓને સ્વાદ વગર ચાલતું નથી અગર નુકસાન કરે તેવા સ્વાદો છોડી શકતા નથી, તેમનું મનોબળ ખરેખર નબળું અને નિર્માલ્ય ગણાય! નજીવા રસાસ્વાદને જેઓ છોડી શકતા નથી, તેઓ સ્વાદની વારંવાર ઇચ્છા કર્યા કરે છે અને તેનેજ સ્વાધીન રહે છે. તેઓનાથી દેશનું કે પોતાનું હિત કયા પ્રકારે થઇ શકશે? સૈનિકોમાંથી ઘણાઓને પોતાનાં વ્યસનો–સ્વાદો છોડવા પડ્યા છે. જેલમાં ગયા પછી તેમને સ્વાદો છોડી બેસ્વાદોવાળા ખોરાકો લેવા પડ્યા છે. આ બધું મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવેલા મનોબળથી તેઓ આ બળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આ બધું એજ સૂચવે છે કે, તમારા આગલી પ્રણાલીવાળા સાત્વિક આહાર, વિહાર અને બ્રહ્મચર્યને પાળીને સાત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ મેળવો.

("વૈદ્યકલ્પતરુ"ના એક અંકમાંથી)

११४–युजेनीक सोसायटी

આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે—

૧–માનવજાતિના હિતને માટે દરેક શક્ય સાધનો દ્વારા કામ કરવું.

૨–આ સાધનોમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ–જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાનમાં શોધખોળ કરવી, સભાઓ ભરવી. કૉન્ફરન્સ ગોઠવવી નિબંધ વંચાવવા, સભાઓમાં ચર્ચા કરવી અને પેમ્ફલેટો બહાર પાડવાં.

૩–બાળકોના જન્મપ્રમાણને સુવ્યવસ્થિત કરવા યત્ન કરવા.

૪–વીનેરિયલ ક્લીનીક સ્થાપવા.

મંત્રી, યુજેનીક સોસાઇટી.
૫૫, ગીરગામ રોડ–મુંબાઈ નં. ૪

૧૫૮–ના દેવીના ચેલાઓ ! ચેતશો કે?

કબજીઆત થાય એટલે માથાનો દુઃખાવો થાય, વળી ચા લેવાય એટલે દસ્ત સાફ આવે અને માથું ઉતરે છે. વળી માદક તત્ત્વ ચામાં મળવાથી દસ્તની કબજીઆત થઈ જાય છે. આમ વારંવારની ટેવને લીધે આંતરડાં નબળાં પડી જાય છે. આવી ટેવ તમાકુ, ચા અને બીડીથી પણ પડી જાય છે. આ વસ્તુઓ લેવાથી ઈરીટેશન થવાથી દસ્ત થાય છે. તેથી કેટલાક ભાઈઓ દિશાએ જતાં પહેલાં બીડી તમાકુનો ઉપયોગ કરે છે. ચા, બીડી કે તમાકુના સેવન વગર ઝાડો આવે નહિ એ વ્યસનજ કહેવાય. આ વસ્તુઓનો અમલ ઉતરી જાય છે એટલે એજ ચા, બીડી કે તમાકુ લેવીજ પડે છે. ચા, તમાકુ, અફીણ અને દારૂ વ્યસની ચીજો છે. જે ચીજ વગર આપણે ચલાવી શકતા નથી અને મગજના જ્ઞાનતંતુ દ્વારા તેની વારંવાર માગણી થાય છે, એ તેનામાં કેફી તત્ત્વની નિશાની છે. આ કેફી તત્ત્વ પોતેજ ઝેર છે. આ ઝેર શરીરને નુકસાન કરે છે. અફીણ લેવાથી શરીરમાં હોશ આવે છે અને અમલ ઉતરી જાય છે એટલે શરીર, મન શિથિલ બને છે અને જ્યારે ફરીથી અફીણ લેવાય છે ત્યારે શરીરમાં કાંટો આવે છે. તેમ ચા, બીડી, તમાકુ અને દારૂ નુકસાન કરનારાં તત્ત્વો છે. ચાથી ભૂખની શાંતિ થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે પણ જ્યારે ખરેખર ભૂખ લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપર પોષણ કરનારા પદાર્થોની જરૂર હોય છે તેને બદલે ગરમ પાણી પીવાથી પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને ઉલટી ભૂખ મંદ પડી જાય છે. ગરમ પાણી [illegible] મંદ કરી નાખે છે. વારંવાર ચા લેવાથી [illegible] જરૂર થાય છે. ગરમ પાણી, તેમાં [illegible] વધુ ખાંડના ઉપયોગથી હોજરી [illegible] કરે છે. ચા પીવાની ટેવ [illegible] ત્યાં ટાઢ ઘણી હોય છે, [illegible] ખોરાક એટલે [illegible] નુકસાન નહિ [illegible] થાય છે અને તેથી [illegible] વારમાં દૂધ કે [illegible] ત્યારે [illegible] ત્યારે [illegible] પીએ એટલે [illegible]

૧૧૫—ચા દેવીના ચેલાઓ! ચેતશો કે?

(લેખકઃ—શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

ચા વિષે આ માસિકમાં તેમજ બીજાં પત્રોમાં અને ભાષણ દ્વારા ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે; છતાં પણ તેને છોડવાનું બની શક્યું નથી. આ આપણા મનોબળનીજ ખામી છે. હવે તો આપણા ભલાની ખાતર છોડવામાં આવે તો સારૂં. ચા કેવા પ્રકારે નુકસાન કરી રહી છે તે ફરી એક વાર અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

જે દેશમાં ચાના છોડ કાપવામાં કામે લાગતા આપણા હિંદી ભાઇઓને શોષવું પડતું દુઃખ અને તેથી થતો રક્તપાત જાણીને દુઃખ થાય તે ખાતર એવી ચાને છોડવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં કેટલીક ચા હલકી જાતની આવે છે અને તે આપણા ભાઇઓ વાપરે છે. આ ચાને સદંતર છોડી દેવાની જરૂર છે.

મરેલા શબને સડતું અટકાવવા માટે ચાની ઝીણી ભૂકીમાં દાબવામાં આવતું હતું. શબમાંથી નીકળતો ગેસ ચામાં દાખલ થતો. વેપારના લોભની ખાતર આ ભૂકી આપણા હિંદમાં મોકલી હતી. આ ચા આપણાં ભાઇઓને સારી કડક લાગવા માંડી અને માગણી વધી. હાલ આ જાતની ચા આવે છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી.

ચામાં ટેનીન અને થીના નામનાં કેફી તત્ત્વો ભેળવવામાં આવે છે. ચાની કડકતા વધુ વધારવાને માટે કેટલીક હૉટેલોમાં અફીણના પોસ્તના ડોડવા ચાના પાણીમાં ઉકાળવામા આવે છે, અને તેથીજ એવી હૉટેલોની ચા સારી ઉત્તમ ગણાય છે. ઉત્તમ સારી ચા આવતી હશે, પણ ઘણે ભાગે તો ઉપરના મિશ્રણવાળી આવે છે.

ચાથી ફાયદો છે એમ માનવાવાળા ભલે માને, પણ ચાથી આરોગ્યતાની દષ્ટિએ તો ઘણુંજ નુકસાન છે અને એજ વાત અત્રે સમજાવવાની જરૂર છે. ચા પીનારાઓ જણાવે છે કે, અમોને ચા પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, માથું દુઃખતું મટી જાય છે, શરીરની બેચેની દૂર થઇ સ્ફૂર્તિ આવે છે, ભૂખની શાંતિ કરે છે વગેરે ફાયદા બતાવે છે. આના ખુલાસામાં જણાવવાનું એ છે કે, ચા પીવાથી એટલે ગરમ પાણી પીવાથી આંતરડાં ઉના પાણીના કારણને લીધે ઢીલાં પડે છે. ચાના થોડા વજનથી આંતરડા ઉપર દબાણ થઇ દસ્તનો ખુલાસો થાય છે. આથી એમ સમજવામાં આવે છે કે, ચાથી ઝાડાનો ખુલાસો રહે છે. ચા ઝાડાનો ખુલાસો કરતી નથી, પણ ચાનું ઉનું પાણી આંતરડાંને ઢીલાં કરી દસ્ત લાવે છે. તેની સાથે ચામાં રહેલ માદક તત્ત્વથી તેનો કબજીઆત કરવાનો સ્વભાવ હોઇ દસ્તની કબજીઆત કરે છે. દસ્તની

પરિણામે નુકસાન કરનારાં છે, માટે ચા પીનાર ભાઇઓને અમારી સૂચના છે કે, ચાને તજી દઇને તમારાં શરીરને સુધારો. અમુક ભાઈઓ ચા છોડશે, તેઓ બીજાઓને છોડવવાને વિનવશે તો આમ કરતાં ચા સર્વત્ર છૂટી જશે. સાથે સાથે જણાવી દેવાની જરૂર છે કે, જેમ ચા નુકસાન કરનાર છે તેમ કૉફીથી પણ નુકસાન થાય છે. તે ધાતુને ખાસ નુકસાન કરનાર છે. હાલમાં કૉફીમાં બીજી ચીજોની મેળવણી કરીને વેચવામાં આવે છે. ચા-કૉફી બન્ને માદક વસ્તુઓ છે, માટે તે બંનેને છોડવાની જરૂર છે. ("વૈદ્યકલ્પતરુ"માંથી)

૧૧૬–રેડિયોના ચમત્કાર

આપણે ત્યાં રેડિયોનો પ્રચાર ઘણા થોડા વખતથી થયો છે. તે છતાં તેણે થોડા વખતમાં ઘણો આશ્ચર્યજનક ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. રેડિયો વડે આપણે હજારો માઇલ દૂર બેઠા છતાં ભાષણો સાંભળીએ છીએ, સંગીતનો આનંદ મેળવીએ છીએ અને આવશ્યક વસ્તુઓનાં ચિત્રો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. પરંતુ જાપાનના એક સેનાનાયકે રેડિયોને એક ભયંકર કાર્ય સાથે જોડ્યો છે રણક્ષેત્રમાં માણસોનો સંહાર કરનારા જે યંત્રો હોય છે તે યંત્રોને રેડિયો મારફતે ચલાવવાની તેણે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી છે. રેડિયો વડે આ નાશકારક યંત્રો લગભગ પાંચ માઇલની ગતિથી દોડે છે એક વિશાળ અને ભયંકર યંત્રને પોતાની મેળે આવી [illegible] સ્વાભાવિક છે જોઇને જોનારાના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે એ [illegible] હોય છે અને યંત્રનો સંચાલક પાંચ પચીસ માઇલ છેટે બેઠો [illegible] છે, એ યંત્ર આવી રીતે સંચાલક વિના ધારેલે સ્થળે દોડ્યું જાય છે, એ વાત ખરેખર એ સદીની છેલ્લામાં છેલ્લી [illegible] નથી, [illegible] જો કે રેડિયો, યંત્રને કોઈ નવું બળ આપતું નથી, [illegible] રેડિયોની લહેરો તો તેની અંદર ભરી દેવામાં આવે છે; ને [illegible] યંત્રના ચક્કર પર પડે છે, જેથી યંત્ર દોડે છે અને [illegible] તે પોતાનું કામ સારી કરે છે. એક તરફ [illegible] ભયંકર કામ કરે છે, ત્યારે તે બીજી તરફ [illegible] છે. હમણાં રોગને દૂર કરવાને માટે યુરોપના [illegible] કરે છે. ભયંકર રોગોના જંતુઓથી [illegible] આ સુધારીને રેડિયોની નાની લહેરો તેના [illegible] જેથી થોડા વખતમાં તેની અસર થાય છે અને [illegible] રહેલ હાનિકારક જંતુઓ નાશ [illegible] છે. [illegible] વગેરે [illegible] જેવું જ રેડિયો કામ કરે છે. [illegible] પ્રભાવ સર્વાંશમાં કરે નહીં. ([illegible])

१२०-विवेक-वाटिका

"જિનકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ કા નાશ હો ગયા હૈ, ઔર જો વેદ કે તત્ત્વ કો સમઝ ગયે હૈં ઐસે હી મનનશીલ મુનિગણ કલ્પના સે ઔર સમસ્ત પ્રપંચોં સે રહિત અદ્વય આત્મા કા દર્શન પાતે હૈં."
ઉપનિષદ્

× × × ×

"દુઃખોં કી પ્રાપ્તિ સે જિસકે મન મેં ઉદ્વેગ નહીં હોતા, સુખો કી સ્પૃહા જિસકે મન સે નહીં ગયી હૈ, તથા જિસકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ નષ્ટ હો ગયે હૈં વહી મુનિ સ્થિરબુદ્ધિ કહલાતા હૈ."
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

× × × ×

"ઝૂઠ બોલને સે યજ્ઞ કા ફલ નષ્ટ હો જાતા હૈ, ગર્વ કરને સે તપ કા નાશ હોતા હૈ, નિંદા કરને સે આયુ ઘટતી હૈ ઔર કિસીકો દિયા હુઆ દાન બતલા દેને સે વહ નિષ્ફલ હો જાતા હૈ."
મનુ મહારાજ

× × × ×

"જબ શાંત ઔર સતોગુણી હો કર ચિત્ત પરમાત્મા મેં લગ જાતા હૈ તબ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઔર ઐશ્વર્ય કી પ્રાપ્તિ આપ હી હો જાતી હૈ; ઔર જબ વહી શરીર તથા ઘર આદિ મિથ્યા પદાર્થોં મેં લગ કર પ્રબલ રજોગુણી ઔર વિષયોં કા અનુરાગી બન જાતા હૈ તબ અધર્મ, અજ્ઞાન, વિષય-લોલુપતા ઔર અનૈશ્વર્યતા છા જાતી હૈ."
શ્રીમદ્ભાગવત

× × × ×

"ચાહે દ્વિજ હો યા શૂદ્ર, જો દયાહીન મનુષ્ય જીવોં કી હિંસા કરતા હૈ, વહી વૃષલ હૈ; ચાહે ગૃહસ્થ હો યા સંન્યાસી, જો પરાયા ધન હરતા યા ચોરી કરતા હૈ અથવા બિના દિયે હુએ પદાર્થ કો લે જાતા હૈ વહ વૃષલ હૈ; જો માતા-પિતા આદિ પૂજ્ય ગુરુજનોં કા ભરણ પોષણ નહીં કરતા ઔર પાપ કર કે ઉસે છિપાતા હૈ વહી વૃષલ હૈ."
ભગવાન બુદ્ધદેવ

× × × ×

"જો પરસ્ત્રી કો બુરી દૃષ્ટિ સે દેખતા હૈ, વહ અપને સિર માનસિક વ્યભિચાર કા પાપ ચઢાતા હૈ."
હઝરત ઈસા મસીહ

× × × ×

"સત્સંગ કે બિના ભગવાન કા રહસ્ય સુનને કો નહીં મિલતા, ઉસકે સુને બિના સંસાર-મોહ નહીં જાતા ઔર મોહ દૂર

પૈસાનો બચાવ થાય છે એવું ભાન થાય કે તુરતજ તમો મેલમાં જવાનું પડતું મૂકશો. હવે તમો પૈસાનો બચાવ થાય છે એ વિચારના સકંજામાં પકડાઇ ગયા, અને તમો લોકલમાંજ મુસાફરી કરવાના. આજ પ્રમાણે તમે, હું અને બીજા પોતાની જીંદગીમાં વર્તી રહ્યા છે. જે વિચારો ખાસ મહત્ત્વના હોય છે તે અનુસારજ આપણે દોરાઇએ છીએ.

ત્યારે અહીં રાઇટ ખરૂં કામ કરી રહ્યો છે. તે તમારા મગજમાં જીંદગીનું સંરક્ષણ અને બચાવના વિચારો બરાબર ઠસાવે છે. આવા વિચારોની મદદથી કોઇ પણ માણસ દુષ્ટ કર્તવ્ય કરતો અટકી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એક એવો ભયંકર માણસ હતો કે તેની પાસે જવું હોય તો ભરેલી રિવોલ્વર જોઇએ. પણ તે "માર્ગ-શોધક"ના શિક્ષણમાં રસ લેતો થયો અને પરિણામે હાલ તે ૬૦૦ માણસના કારખાનાનો ઉપરી બન્યો છે. રાઇટે આવા જીંદગીના ઉંધા પાટલે બેસી ગયેલા ખુનીઓને ખરા રસ્તે વાળી ઉત્તમ શહેરીઓ બનાવ્યા છે.

રાઇટ શીખવાડે છે કે, દરેક મનુષ્યને અમુક વખત અને શક્તિ વાપરવાનાં હોય છેજ. અને જીંદગી એક એવો ભંડાર છે કે તેમાં સઘળી ચીજો સમાયેલી છે. જેઓ એમ પૂછે છે કે, જીવવાનું સાફલ્ય શું ? તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, મનોબળ કેળવો, સારી ટેવોના વિચાર કરો–ટુંકામાં ચારિત્ર્ય કેળવો. જો તમારા જ્ઞાનતંતુઓમાં સારા વિચારો ઘર કરી રહ્યા હશે તો તમો લોકોપયોગી કામ કરવા જરૂર પ્રેરાશો.* ("નવયુગ"માંથી)

૧૧૬–अमेरिका में दूध देनेवाले वृक्ष

લીજિયે, પ્રકૃતિ કે ભંડાર મેં દૂધ દેનેવાલે વૃક્ષ ભી મૌજૂદ હૈં. અમેરિકા કી યેલ-યુનિવર્સિટી કે પ્રૉફેસર સૈમ્યુઅલ જે૦ રેકર્ડ હાલ મેં મધ્ય અમેરિકા કે ગ્વૈટીમાલા નામક દેશ મેં ગયે થે. વહાં ઉન્હોંને દેખા કિ એક પ્રકાર કે પેડ કા રસ દેખને મેં ઔર સ્વાદ મેં બિલકુલ ગાય કે દૂધ કે સમાન હોતા હૈ. વહાં કે નિવાસી ઇસ દૂધ કો કાફી મેં ડાલ કર ઔર ઇસી પ્રકાર મામૂલી તૌર સે ભોજનોપરાંત પિયા કરતે હૈં. યહ વનસ્પતિ-દૂધ સાધારણ દૂધ કી ભાંતિ ફટ ભી બહુત જલ્દી જાતા હૈ.

("વિશાલ ભારત"ના એક અંકમાંથી)

* અંગ્રેજી ઉપરથી.

૧૨૦-વિવેક-વાટિકા

"જિનકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ કા નાશ હો ગયા હૈ ઔર જો વેદ કે તત્ત્વ કો સમઝ ગયે હૈં ઐસે હી મનનશીલ મુનિગણ કલ્પના સે ઔર સમસ્ત પ્રપંચોં સે રહિત અદ્વય આત્મા કા દર્શન પાતે હૈં."

ઉપનિષદ્

× × × ×

"દુઃખોં કી પ્રાપ્તિ સે જિસકે મન મેં ઉદ્વેગ નહીં હોતા, સુખોં કી સ્પૃહા જિસકે મન સે ચલી ગયી હૈ, તથા જિસકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ નષ્ટ હો ગયે હૈં વહી મુનિ સ્થિરબુદ્ધિ કહલાતા હૈ."

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા

× × × ×

"ઝૂઠ બોલને સે યજ્ઞ કા ફલ નષ્ટ હો જાતા હૈ, ગર્વ કરને સે તપ કા નાશ હોતા હૈ, નિંદા કરને સે આયુ ઘટતી હૈ ઔર કિસીકો દિયા હુઆ દાન બતલા દેને સે વહ નિષ્ફલ હો જાતા હૈ."

મનુ મહારાજ

× × × ×

"જબ શાંત ઔર સતોગુણી હો કર ચિત્ત પરમાત્મા મેં લગ જાતા હૈ તબ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઔર ઐશ્વર્ય કી પ્રાપ્તિ આપ હી હો જાતી હૈ; ઔર જબ વહી શરીર તથા ઘર આદિ મિથ્યા પદાર્થોં મેં લગ કર પ્રબલ રજોગુણી ઔર વિષયોં કા અનુરાગી બન જાતા હૈ તબ અધર્મ, અજ્ઞાન, વિષય-લોલુપતા ઔર અનૈશ્વર્યતા આ જાતી હૈ."

શ્રીમદ્‌ભાગવત

× × × ×

"ચાહે દ્વિજ હો યા શૂદ્ર, જો દયાહીન મનુષ્ય જીવે કી હિંસા કરતા હૈ, વહી ચંડાલ હૈ; ચાહે બ્રાહ્મણ હો યા સંન્યાસી, જો પરધન હરતા યા ચોરી કરતા હૈ અથવા બિના દિયે કુછ પદાર્થ લે જાતા હૈ વહ ચંડાલ હૈ; જો માતા-પિતા આદિ કુટુંબ [illegible] કા ભરણ પોષણ નહીં કરતા ઔર [illegible] વહી ચંડાલ હૈ."

ભગવાન [illegible]

× × × ×

"જો પરાઈ સ્ત્રી કો બુરી દૃષ્ટિ સે દેખતા હૈ, વહ [illegible] માનસિક વ્યભિચાર કા પાપ કરતા હૈ."

[illegible]

× × × ×

"સત્સંગ કે બિના [illegible] [illegible] [illegible] બિના [illegible]"

પૈસાનો બચાવ થાય છે એવું ભાન થાય કે તુરતજ તમો મેળામાં જવાનું પડતું મૂકશો. હવે તમો પૈસાનો બચાવ થાય છે એ વિચારના સકંજામાં પકડાઇ ગયા, અને તમો લોકલમાંજ મુસાફરી કરવાના. આજ પ્રમાણે તમે, હું અને બીજા પોતાની જીંદગીમાં વર્તી રહ્યા છે. જે વિચારો ખાસ મહત્વના હોય છે તે અનુસારજ આપણે દોરાઇએ છીએ.

ત્યારે આપણી રાષ્ટ્ર ખરૂં કામ કરી રહ્યો છે. તે તમારા મગજમાં જીંદગીનું સંરક્ષણ અને બચાવના વિચારો બરાબર ઠસાવે છે. આવા વિચારોની મદદથી કોઇ પણ માણસ દૃઢ કર્તવ્ય કરતો આવ્યો [illegible] એ સ્વાભાવિક છે. એક એવો ભયંકર માણસ હતો કે તેની [illegible] તો બહેતર [illegible] જોઇએ. પણ તે "માર્ગ-[illegible]"ના શિક્ષણમાં રસ લેતો થયો અને પરિણામે હાલ તે ૧૦૦ [illegible] કારખાનાનો ઉપરી બન્યો છે. સારી આશા જીંદગીના [illegible] ખૂનીઓને ખરા રસ્તે વાળી ઉત્તમ [illegible] બનાવ્યા છે.

[illegible] છે કે, દરેક મનુષ્યને અમુક [illegible] અને શક્તિ [illegible] અને જીંદગી એક એવો ભંડાર છે કે તેમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]—अमेरिका में दूध देनेवाले वृक्ष

[illegible]

१२०–विवेक–वाटिका

"જિનકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ કા નાશ હો ગયા હૈ ઔર જો વેદ કે તત્ત્વ કો સમઝ ગયે હૈં ઐસે હી મનનશીલ મુનિગણ કલ્પના સે ઔર સમસ્ત પ્રપંચોં સે રહિત અદ્વય આત્મા કા દર્શન પાતે હૈં."

ઉપનિષદ્

× × × ×

"દુઃખોં કી પ્રાપ્તિ સે જિસકે મન મેં ઉદ્વેગ નહીં હોતા, સુખોં કી સ્પૃહા જિસકે મન સે ચલી ગયી હૈ, તથા જિસકે રાગ, ભય ઔર ક્રોધ નષ્ટ હો ગયે હૈં વહી મુનિ સ્થિરબુદ્ધિ કહલાતા હૈ."

શ્રીમદ્ભગવદ્‌ગીતા

× × × ×

"ઝૂઠ બોલને સે યજ્ઞ કા ફલ નષ્ટ હો જાતા હૈ, ગર્વ કરને સે તપ કા નાશ હોતા હૈ, નિંદા કરને સે આયુ ઘટતી હૈ ઔર કિસીકો દિયા હુઆ દાન બતલા દેને સે વહ નિષ્ફલ હો જાતા હૈ."

મનુ મહારાજ

× × × ×

"જબ શાંત ઔર સતોગુણી હો કર ચિત્ત પરમાત્મા મેં લગ જાતા હૈ તબ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઔર ઐશ્વર્ય કી પ્રાપ્તિ આપ હી હો જાતી હૈ; ઔર જબ વહી શરીર તથા ઘર આદિ મિથ્યા પદાર્થોં મેં લગ કર પ્રબલ રજોગુણી ઔર વિષયોં કા અનુરાગી બન જાતા હૈ તબ અધર્મ, અજ્ઞાન, વિષય-લોલુપતા ઔર અનૈશ્વર્યતા છા જાતી હૈ."

શ્રીમદ્ભાગવત

× × × ×

"ચાહે દ્વિજ હો યા શૂદ્ર, જો દયાહીન મનુષ્ય જીવોં કી હિંસા કરતા હૈ, વહી વૃષલ હૈ; ચાહે ગૃહસ્થ હો યા સંન્યાસી, જો પરાયા ધન હરતા યા ચોરી કરતા હૈ અથવા બિના દિયે હુએ પદાર્થ કો લે જાતા હૈ વહ વૃષલ હૈ; જો માતા-પિતા આદિ પૂજ્ય ગુરુજનોં કા ભરણ પોષણ નહીં કરતા ઔર પાપ કર કે ઉસે છિપાતા હૈ વહી વૃષલ હૈ."

ભગવાન બુદ્ધદેવ

× × × ×

"જો પરસ્ત્રી કો બુરી દૃષ્ટિ સે દેખતા હૈ, વહ અપને સિર માનસિક વ્યભિચાર કા પાપ ચઢાતા હૈ."

ઈસા મસીહ

× × × ×

"સત્સંગ કે બિના ભગવાન કા રહસ્ય સુનને કો નહીં મિલતા, ઉસકે સુને બિના સંસાર-મોહ નહીં જાતા ઔર મોહ છૂટે

બિના ભગવાન કે ચરણોં મેં દૃઢ અનુરાગ (પ્રેમ) નહીં હોતા."

ગુસાંઇ તુલસીદાસજી

× × × ×

"જો પરમાત્મા જગત કી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ઔર લય કરતે હૈં, જો વિશ્વ કે ઇશ્વર હૈં, સાતોં સમુદ્ર જિનકી આજ્ઞા મેં રહતે હુયે પૃથ્વી કો ડૂબો નહીં દેતે, ઉન વેદ ઔર ઉપનિષદોં દ્વારા પ્રતિપાદિત સબ જગત કે સાક્ષી ઔર સર્વજ્ઞ પ્રભુ કો ધન ઔર જવાની મેં મતવાલે હુયે મૂર્ખ લોગ નહીં માનતે." ભર્તૃહરિ

× × × ×

"સ્વામીપન મેં નમ્રતા, ગુણોં મેં પ્રેમ, હર્ષ મેં સાવધાનતા, મંત્ર મેં ગુપ્તતા, શાસ્ત્રોં મેં સુબુદ્ધિ, ધન હોને પર ઉદારતા, સાધુઓં કા સંમાન, દુષ્ટોં સે વિમુખતા, પાપોં સે ભય, દુઃખ મેં કષ્ટ-સહિષ્ણુતા-યે સબ કલ્યાણેચ્છુક મહાત્માઓં કે ગુણ હૈં." ક્ષેમેન્દ્ર

× × × ×

"ઉપવાસ, અલ્પભોજન, આજીવિકા કા નિયમ, રસત્યાગ, સર્દી-ગર્મી સમભાવ સે સહન કરના ઔર સ્થિર આસન સે રહના-યહ છઃ પ્રકાર કા બાહ્યતપ હૈ; ઔર પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન, સેવા, વિનય, શરીરોત્સર્ગ ઔર સ્વાધ્યાય યહ છઃ પ્રકાર કા આભ્યંતર તપ હૈ." મહાવીર તીર્થંકર

× × × ×

"અગર કોઇ બોલના જાને તો બોલી બડી હી અનમોલ ચીજ હૈ. પહલે હૃદય કે તરાજૂ પર તૌલ કર હી બોલને કે લિયે મુંહ ખોલના ચાહિયે." કબીર

× × × ×

"મનુષ્ય જિતના હી મન કી વાસનાઓં કા આદેશ પાલન કરતા હૈ, ઉતના હી અધિક રોગી, દુઃખી ઔર અસંતોષી બનતા હૈ."

રાલ્ફ વાલ્ડો ટ્રાઇન

× × × ×

"જબ તુમ્હારી ઇશ્વર કી ઓર અનન્ય દૃષ્ટિ હો જાયગી તબ તુરંત હી પ્રભુ કે સાથ તુમ્હારા મિલન હોગા ઔર જબ તુમ અપને તુચ્છ સ્વાર્થોં તથા સાંસારિક પદાર્થોં કી ઓર દેખોગે તબ તુરંત હી ભગવાન સે તુમ્હારા વિયોગ હો જાયગા." અબૂબકર વાસતી

× × × ×

"સચ્ચા મિત્ર વહ હૈ જો દર્પણ કે સમાન તુમ્હારે દોષોં કો યથાર્થ રૂપ સે તુમ્હેં દિખા દેતા હૈ. જો તુમ્હારે અવગુણો કો ગુણ બતલાતા હૈ વહ તો ખુશામદી હૈ, મિત્ર નહીં." ગજ્જાલી

("કલ્યાણ"ના એક અંકમાંથી)

૧૨૧-ઠંડે છીંટે

(લેખક:-શ્રી વિયોગી હરિજી)

૧-હમારે દીન મંગલ પ્રભાત કા નમ્ર નમસ્કાર સ્વીકાર કરો, પ્રભો! તુમ્હારી પવિત્ર પ્રેરણા કી સુનહરી કિરણેં હમારે વિશ્વધર્મ કે શુભ સંકલ્પ પર પડેં-યહી આશીર્વાદ દો. અખિલ વિશ્વેશ! પુનઃ એક બાર નમસ્કાર સ્વીકાર કરો, વિશ્વાત્મન્!

૨-પરમપિતા તો તુમ્હેં મુગ્ધ સંતાન કે રૂપ મેં દેખના ચાહતા હૈ. ફિર તુમ ઉતાર ક્યોં નહીં દેતે અપની યે પ્યારી સુનહરી બેડિયાં? 'તુમ ઉસ વિશ્વેશ કી વાત્સલ્યમયી ગોદ મેં ખેલને જા રહે હો' યહી બંધન ક્યા કમ હૈ?

૩-ઇસસે કૌન ઇનકાર કર સકતા હૈ કિ યહ ભી ઉસ સિરજનહાર કા એક રૂપ હૈ! પર યહ કૈસે માન લૂં, કિ બસ યહી ઉસ વિશ્વવિહારી કા પૂર્ણ રૂપ હૈ!

૪-ભોલે ભાઇયો! ભલા બતાઓ તો, તુમ્હારા દયાલુ પરમ પિતા હિંદુ હૈ યા મુસલમાન! બૌદ્ધ હૈ યા પારસી? યહૂદી હૈ યા ઇસાઈ? ફિર તુમ 'કુછ બન કર' અપને પવિત્ર પિતૃકુલ મેં ક્યોં કલંક લગાતે હો!

૫-ધર્મપ્યારો! જરા આંખ ખોલો; પહચાનો, યે તુમ્હારે પ્યારે ભાઇ હી તો હૈં. હાં, ઉસી જગત્પિતા કે પ્યારે પુત્ર, જિસકા દુલાર-પ્યાર પાને કો તુમ આજ ગલી-ગલી કી ખાક છાનતે ફિરતે હો?

૬-તુમ્હારી યહ કૈસી પિતા કી પૂજા હૈ? ભાઈ કા હૃદય-રક્ત પી કર અપને શ્રદ્ધેય પિતા કે પૈર પખારને જા રહે હો ન?

૭-દયાલુ પિતા તુમ્હારી યહ દુશાલે કી મહંગી ભેંટ પસંદ ન કરેગા. યહ જાનતે હો ન ભાઇ! કિ ઇસ કિંમતી દુશાલે કા એક એક રેશા ઉસકે સૈંકડો દુર્બલ બચ્ચોં કી રક્તહીન નસોં સે ખિંચ-ખિંચ કર તૈયાર હુઆ હૈ?

૮-અરે, યહ કિસ સહોદર ભાઇ કે રુધિર સે રંગ લાયે હો અપની તેજ તલવાર! તુમ્હારી ધાર્મિક દૃષ્ટિ મેં પરમ પિતા કે આંસુઓં કા ક્યા કુછ ભી મૂલ્ય નહીં હૈ?

૯-તુમ્હારા પરમપિતા ઉસ અધજલી ઝોંપડી કી ટૂટી ખટિયા કે પાસ ખડા કબ સે તુમ્હારી રાહ દેખ રહા હૈ, તુમ યે રેશમી ગદ્દે ક્યા ઉસીકે લિયે બિછા રહે હો ઇસ શીશમહલ મેં! મિત્ર! યે મુલાયમ ગદ્દે તુમને અપને હી ભાઇયોં કે કફન કે ટુકડોં સે તૈયાર કિયે હૈં ન?

૧૦-કંચન કી કટોરી મેં યહ કેસરિયા દૂધ કિસે પિલાને જા

રહે હો? સાવધાન! ઇસમેં તુમ્હારી સગી બહનોં કે કલેજે કા ખૂન મિલા હુઆ હૈ. તુમ્હારા પ્રેમી પિતા ઇસે કૈસે પિયેગા?

૧૧–ઔર ક્યા સુબૂત ચાહતે હો? હમારી આસ્તિકતા કા યહી સબસે બડા સુબૂત માના જા સકતા હૈ, કિ આજ હમ પશ્ચાત્તાપ કી પુનિત વેદી પર અપને હૃદય કે કુછ વેદના ભરે ગરમ ગરમ આંસૂ ચઢા રહે હૈં. હમ અપને રૂઠે રામ કો રો–રો કર હી રિઝા સકેંગે. ભાઇ હમારા તો કુછ ઐસા હી વિશ્વાસ હૈ. હમ અબ ઔર ક્યા પ્રમાણ પેશ કરેં તુમ્હારે ઇજલાસ મેં અપને આત્મવિશ્વાસ કા?

૧૨–ભાઇ! તુમ બડે ભોલે હો! ન જાને, કિસ અજ્ઞાત આલીશાન મકાન કી ખોજ મેં પરેશાન હો રહે હો! દયાલુ સ્વામી કા સ્વાગત ક્યા ઇસ મૌજૂદા ઝોંપડી મેં ન હો સકેગા? અરે, ઇસીકો બનાઓ, ઈસીકો સજાઓ.

૧૩–ભાઇ! યહ સબ ઉસ વિશ્વેશ કે દયો–દરબાર મેં હાજિર હોને કી હી તૈયારી કર રહે હો ન? તો ફિર અપના યહ રંગીન મજહબી લિબાસ ઉતાર ડાલો. વહાં તો, બસ, 'મનુષ્યતા' કી એક સાદી સફેદ ચાદર ઓઢ કર જાઓ.

૧૪–મત ઘિનાઓ છૂને સે; ધો દો ન પ્રેમપૂર્વક ઉજલે હાથોં સે અપને ઇસ પ્યારે બંધુ કા ઘિનૌના ઘાવ. તનિક દેખો તો, ઈસ સડે ઘાવ કે મવાદ મેં હો કર તુમ્હારે પરમ પિતા કી પ્યારભરી નજર તુમ્હારે ઉપર ક્યા છન–છન કર નહીં પડ રહી હૈ?

૧૫–ધ્વંસ કરના આસાન હૈ. સૃજન કરો, તો હમ તુમ્હેં પુરુષાર્થી માનેં. હાં ભાઇ! એક બાર તો દુનિયા કો વિનાશ મેં સે વિકાસ કી એક પ્યારી ઝલક દિખા દો. પર યાદ હૈ ન–યહ પુરુષાર્થપ્રદર્શન કેવલ પ્રભુકૃપાસાધ્ય હૈ.

૧૬–મિત્ર! ક્યોં કિસી ગરીબ કા જી જલાતે હો? વહ તેજ આંચ ક્યા કભી તુમ્હારે અંતસ્તલ તક નહીં પહુંચતી? યદિ નહીં, તો ક્યોં 'એકાત્મવાદ' કા થોથા પ્રચાર કર રહે હો?

૧૭–એક બાર સ્વાર્થત્યાગ કર તો દેખો. પડતા હૈ દૂસરોં પર ઈસકા કુછ પ્રભાવ યા નહીં? નિશ્ચય હૈ, કિ વે લોગ ભી તુમ્હારે આત્મત્યાગ કા અનુકરણ કરેંગે ઔર ઈસ પ્રકાર તુમ ઉસ પ્રશસ્ત પથ પર પહુંચ જાઓગે, જહાં પરાર્થ હી સ્વાર્થ માના જાતા હૈ.

૧૮–મિત્ર! અપની અંતરાત્મા કા અનાદર ન કરો; ક્યોંકિ ઇસકા સ્પષ્ટ અર્થ હૈ જગત્ કા તિરસ્કાર ઔર ઈશ્વર કા વિદ્રોહ! તુમને ઈસકા ક્યા કોઇ ઔર અર્થ લગાયા હ?

("કલ્યાણ"ના એક અંકમાંથી)

१२२-गरीबी बूटी

(લેખકઃ—સ્વામી શ્રીમાધવાનંદજી)

એક સમય ગુરુજી કે પાસ જા કર શિષ્ય ને પ્રણામ કિયા ઔર કહા 'હે દીનદયાલો! મૈં બહુત ગરીબ હૂં, મુઝે અમીર બના દો.' ગુરુજી બોલે 'પુત્ર! તૂ ધન્ય હૈ, જો તુઝે ગરીબીરૂપી બૂટી પ્રાપ્ત હુઇ હૈ. ઇસે જતન સે રખ ઔર અમીરી કી ઇચ્છા કો છોડ કર ઇસ ગરીબીરૂપી બૂટી કા સેવન કરતા રહ. દેખ, સ્વયં સબસે છોટા બનના ઔર સબકો અપને સે બડા બનાના હી ઇસ બૂટી કા પથ્ય હૈ. પથ્ય ન બિગાડના. પથ્ય બિગડને સે સન્નિપાત હો જાતા હૈ. તૂ ઇસ સંસાર મેં ઉંચે ઉંચે મહલ ઔર હાથી ઘોડે આદિ સવારિયાં દેખ કર લલચાતા હૈ; પરંતુ યાદ રખ, યે સબ ચીજેં તેરા પથ્ય બિગાડનેવાલી હૈં. સાવધાની સે પથ્ય કરતે હુએ ગરીબીરૂપી બૂટી કા સેવન કર. યહ બૂટી અમૃતતુલ્ય હૈ. ઇસકે પાન કરને સે તૂ અમર હોગા, સર્વ દુઃખોં સે છૂટ જાયગા. યહ ગરીબી બૂટી અવશ્ય હી દેખને મેં ખરખરી ઔર સ્વાદ મેં કડવી હૈ, પરંતુ ઇસકા ગુણ અમૃત કે સમાન હૈ, યહ અમરતા દેતી હૈ, ઇસસે મોક્ષ મિલતા હૈ. ભારત કે ઋષિમુનિ ઇસી બૂટી કા સેવન કરને સે સર્વશક્તિમાન હુએ ઔર જગત મેં પૂજ્ય માને ગયે. અમીરોં કો યહ બૂટી નહીં મિલ સકતી, અમીર બનને કી ઇચ્છા સે પ્રકૃતિ કે બિગડને સે સન્નિપાત હો જાને કા ડર હૈ. અતએવ ઇસ ઇચ્છા કો હી છોડ દે!

("કલ્યાણ"ના એક અંકમાંથી)

१२३–स्त्रीजीवन विषे स्वामी विवेकानंदनां वीस सूत्रो

(સંગ્રાહકઃ– જયન્તીલાલ મંગળજી ઓઝા, બી. એ. બી. ટી.)

[આ યુગના એક સમર્થ પુરુષનાં વચનોમાંથી સ્ત્રીજીવનને લગતાં વીસ સૂત્રો સંગ્રાહકે 'શારદા'ના દિવાળી અંકમાં રજૂ કરી સ્ત્રીશક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. તંત્રી 'શારદા']

૧–વિધવાવિવાહ અને નારીજાતિને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી મને ફરી ફરીને પૂછવામાં આવે છે. હું છેવટનો જવાબ આપું છું કેઃ– શું હું વિધવા છું કે મને એ અર્થહીન પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે? શું હું એક સ્ત્રી છું કે તેને લગતા પ્રશ્નનો ઉકેલ મારી પાસેથી માગવામાં આવે છે?

૨–એ ખરૂં છે કે, તેમને (સ્ત્રીજાતિને) લગતી ઘણી ગંભીર ગુંચો ઉકેલવાની છે; પણ એ દરેકનું નિરાકરણ 'કેળવણી' એ જાદુઈ શબ્દથી થઈ શકે એમ છે.

૩–સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનો તમને (પુરુષજાતિને) શો અધિકાર છે? શું તમે પરમેશ્વર છો કે દરેક વિધવા અને દરેક સ્ત્રી ઉપર હુકમ ચલાવવાની ધૃષ્ટતા કરો છો? ....સ્ત્રીજાતિનેજ એ પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવાની સત્તા છે. બસ કરો! તેઓજ સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવશે.

૪–પહેલાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો અને બધી દખલગીરીથી દૂર રહો; પછી પોતાને માટે કયા કયા સુધારા કરવા આવશ્યક છે એ તેઓ તમને કહેશે. તેમને લગતા વિષયમાં માથું મારવાનો પરવાનો તમને આપ્યો છે કોણે?

૫–ભારતવર્ષના અધિકાંશ સ્ત્રીસમાજના ખ્યાલમાં આવી શકે તેથી પણ વધારે સારી કેળવણી દરેક અમેરિકન સ્ત્રીને મળે છે. એજ જાતની પ્રથા આપણે ત્યાં પણ કેમ ચાલુ ન થઈ શકે? આપણે જરૂર એ દાખલ કરવી જોઇએ.

૬–અમેરિકનો નારીજાતિ સાથે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સારૂં વર્તન ચલાવે છે; અને તેથીજ તેઓ આટલા બધા સમૃદ્ધ, વિદ્વાન, સ્વતંત્ર અને પ્રભાવશાળી છે. આપણે આવા નમાલા, દુઃખી અને નિસ્તેજ છીએ તેનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે.

૭–સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રથમ પગથીઉંઃ–

આપણો હિંદુ સ્ત્રીવર્ગ વિશુદ્ધિ, પવિત્રતા એટલે શું એ સ
હાઇથી સમજી શકે છે; કારણ કે એ તો તેમનો મહામૂલો વા
છે. પ્રથમ તો એ આદર્શનેજ તેમનામાં સર્વથી વિશેષ
બનાવો, જેથી તેમનું ચારિત્ર્ય દૃઢ બને. આ ચારિત્રને બળે જીવન
હરેક અવસ્થામાં–પરિણિત જીવનમાં અથવા તો આજીવન કુમા
રહેવા માગે તો તે અવસ્થામાં–પોતાની વિશુદ્ધિથી જરા પ
ડગવા કરતાં તેઓ મૃત્યુને વધાવી લેશે.

૮–પોતાના જીવનમાં ઉભી થતી હરેક ગુંચ ઉકેલી શ
એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્ત્રીજાતિને મૂકવી જોઇએ.

૯–આપણી માતૃભૂમિના કલ્યાણને માટે તેનાં કેટલાંક બાલ-
કોએ આવું નિર્મળ બ્રહ્મચારી વ્રત સ્વીકારવું જોઇએ.

૧૦–આ યુગની જરૂરીઆતનો વિચાર કરતાં એ ખાસ આવ-
શ્યક લાગે છે કે, તે બાલકોમાંથી કેટલાંકને વૈરાગ્ય–ત્યાગના પુણ્ય
પ્રભાવી આદર્શમાં પલોટવા જોઇએ, જેથી તેઓ અતિપ્રાચીન
કાળથી તેમનામાં સુદૃઢ જડાઇ ગયેલી વિશુદ્ધિથી બલાન્વિત થઇ
આજીવન કૌમારવ્રતની દીક્ષા ગ્રહણ કરે.

૧૧–સાથે સાથે બીજાં શાસ્ત્રો અને પરોપકારક અન્ય ઉપયોગી
બાબતો પણ તેમને શીખવવી જોઇએ.

૧૨–ઇતિહાસ અને પુરાણ, ગૃહવ્યવસ્થા અને કલા, ગૃહસ્થ
જીવનની ફરજો અને આદર્શ ચારિત્ર્ય ઘડનાર નીતિસૂત્રો–એ
બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાનની મદદથી તેમને શીખવવાનું છે; અને
તેમને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનની કેળવણી પણ જરૂર
આપવી જોઇએ. યથાયોગ્ય ગૃહિણી તરીકે દીપી નીકળે એ આપણું
લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઇએ.

૧૩–કન્યાશાળાઓમાં સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનું કામ સુશિ-
ક્ષિત વિધવાઓ તથા બ્રહ્મચારિણીઓ દ્વારા ચાલવું જોઇએ. આ
દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓ. [illegible] પુરુષવર્ગનો [illegible] ન
હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

૧૪ ધર્મ, કલા, વિજ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થા [illegible] અને
[illegible]

૧૨૩-સ્ત્રીજીવન વિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો

(સંગ્રાહકઃ- જયન્તીલાલ મંગળજી ઓઝા, બી. એ. બી. ટી.)

[આ યુગના એક સમર્થ પુરુષનાં વચનોમાંથી સ્ત્રીજીવનને લગતાં વીસ સૂત્રો સંગ્રાહકે 'શારદા'ના દિવાળી અંકમાં રજૂ કરી સ્ત્રીશક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. તંત્રી 'શારદા']

૧-વિધવાવિવાહ અને નારીજાતિને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી મને ફરી ફરીને પૂછવામાં આવે છે. હું છેવટનો જવાબ આપું છું કેઃ- શું હું વિધવા છું કે મને એ અર્થહીન પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે? શું હું એક સ્ત્રી છું કે તેને લગતા પ્રશ્નનો ઉકેલ મારી પાસેથી માગવામાં આવે છે?

૨-એ ખરૂં છે કે, તેમને (સ્ત્રીજાતિને) લગતી ઘણી ગંભીર ગુંચો ઉકેલવાની છે; પણ એ દરેકનું નિરાકરણ 'કેળવણી' એ જાદુઈ શબ્દથી થઈ શકે એમ છે.

૩-સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનો તમને (પુરુષજાતિને) શો અધિકાર છે? શું તમે પરમેશ્વર છો કે દરેક વિધવા અને દરેક સ્ત્રી ઉપર હુકમ ચલાવવાની ધૃષ્ટતા કરો છો? ....સ્ત્રીજાતિનેજ એ પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવાની સત્તા છે. બસ કરો! તેઓજ સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવશે.

૪-પહેલાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો અને બધી દખલગીરીથી દૂર રહો; પછી પોતાને માટે કયા કયા સુધારા કરવા આવશ્યક છે એ તેઓ તમને કહેશે. તેમને લગતા વિષયમાં માથું મારવાનો પરવાનો તમને આપ્યો છે કોણે?

૫-ભારતવર્ષના અધિકાંશ સ્ત્રીસમાજના ખ્યાલમાં આવી શકે તેથી પણ વધારે સારી કેળવણી દરેક અમેરિકન સ્ત્રીને મળે છે. એજ જાતની પ્રથા આપણે ત્યાં પણ કેમ ચાલુ ન થઈ શકે? આપણે જરૂર એ દાખલ કરવી જોઈએ.

૬-અમેરિકનો નારીજાતિ સાથે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સારૂં વર્તન ચલાવે છે; અને તેથીજ તેઓ આટલા બધા સમૃદ્ધ, વિદ્વાન, સ્વતંત્ર અને પ્રભાવશાળી છે. આપણે આવા નમાલા, દુઃખી અને નિસ્તેજ છીએ તેનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે.

૭-સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રથમ પગથીઉં:-

અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરનાર હોવી જોઇએ. સ્વાર્થત્યાગનાં ઉચ્ચ સૂત્રો પ્રત્યે તેમનામાં ભક્તિભાવ જાગે એટલા વાસ્તે આપણી કન્યાઓની દૃષ્ટિ સન્મુખ આપણે આદર્શ ચરિત્રો ધરવાં જોઇએ. સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, લીલાવતી, ખન્ના અને મીરાંબાઇનાં ઉન્નત દૃષ્ટાંતો આપણે તેમનાં મન પર ઠસાવવાં જોઇએ; અને આ આદર્શ અનુસાર ચારિત્ર્યનું સંગઠન કરવાને આપણે તેમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ.

૧૫–આ દેશના પુરુષવર્ગને કહેતો આવ્યો છું, તેજ આ દેશના સ્રીસમાજને પણ હું કહીશ. ભારતવર્ષમાં અને સનાતન ધર્મમાં ઉંડી શ્રદ્ધા રાખો, આશાવાદી અને સશક્ત બનો. સ્મરણમાં રાખો કે, હિંદુઓને બીજા પાસેથી ગ્રહણ કરવાનું ઘણું થોડું છે, અને બીજી પ્રજાઓને મુકાબલે આપવાનું ઘણુંજ છે.

૧૬–ત્રીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછીજ પુત્રીનાં લગ્ન કરવાં જોઇએ; તે પ્રમાણે કન્યાઓએ પણ અમુક વય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઇએ, અને માતપિતાઓ તેમની કેળવણી માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

૧૭–આર્યાવર્તની સ્રીઓએ સીતાજીને પગલે આગળ વધી વિકાસ સાધવો જોઇએ; અને તેજ માત્ર એક રસ્તો છે.

૧૮–બીજી બાબતો સાથે તેઓએ શૌર્ય અને તેજસ્વિતા મેળવવાં જોઇએ. આ યુગમાં સ્વસંરક્ષણ કરવાનું શીખવું એ પણ તેમને માટે જરૂરનું છે.

૧૯–આપણા જોવામાં આવે છે કે, સીતાજીના આદર્શથી વિરુદ્ધ દિશામાં જો આપણી સ્રીજાતિને પાશ્ચિમાત્ય રહેણી કરણીની શિક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તો તે તરતજ નિષ્ફળ જાય છે.

૨૦–તમે સ્રીજાતિની સ્થિતિ સુધારી શકો એમ છો ? તો તમારા કલ્યાણની આશા છે; નહિ તો પછી જે હાલતમાં સબડયા રહેશો.

("શારદા" ના [illegible] અંકમાંથી)

અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરનાર હોવી જોઇએ. સ્વાર્થત્યાગનાં ઉચ્ચ સૂત્રો પ્રત્યે તેમનામાં ભક્તિભાવ જાગે એટલા વાસ્તે આપણી કન્યાઓની દૃષ્ટિ સન્મુખ આપણે આદર્શ ચરિત્રો ધરવાં જોઇએ. સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, લીલાવતી, ખન્ના અને મીરાંબાઇનાં ઉન્નત દૃષ્ટાંતો આપણે તેમનાં મન પર ઠસાવવાં જોઇએ; અને આ આદર્શ અનુસાર ચારિત્ર્યનું સંગઠન કરવાને આપણે તેમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ.

૧૫–આ દેશના પુરુષવર્ગને કહેતો આવ્યો છું, તેજ આ દેશના સ્ત્રીસમાજને પણ હું કહીશ. ભારતવર્ષમાં અને સનાતન ધર્મમાં ઉંડી શ્રદ્ધા રાખો, આશાવાદી અને સશક્ત બનો. સ્મરણમાં રાખો કે, હિંદુઓને બીજા પાસેથી ગ્રહણ કરવાનું ઘણું થોડું છે, અને બીજી પ્રજાઓને મુકાબલે આપવાનું ઘણુંજ છે.

૧૬–ત્રીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછીજ પુત્રીનાં લગ્ન કરવાં જોઇએ; તે પ્રમાણે કન્યાઓએ પણ અમુક વય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઇએ, અને માતપિતાએ તેમની કેળવણી માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

૧૭–આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓએ સીતાજીને પગલે આગળ વધી વિકાસ સાધવો જોઇએ; અને તેજ માત્ર એક રસ્તો છે.

૧૮–બીજી બાબતો સાથે તેઓએ શૌર્ય અને તેજસ્વિતા મેળવવાં જોઇએ. આ યુગમાં સ્વસંરક્ષણ કરવાનું શીખવું એ પણ તેમને માટે જરૂરનું છે.

૧૯–આપણા જોવામાં આવે છે કે, સીતાજીના આદર્શથી વિરુદ્ધ દિશામાં જો આપણી સ્ત્રીજાતિને પાશ્ચિમાત્ય રહેણીકરણીની શિક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તો તે તરતજ નિષ્ફળ જાય છે.

૨૦–તમે સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ સુધારી શકો એમ છો? તો તમારા કલ્યાણની આશા છે; નહિ તો પછી જે હાલતમાં સબડયા કરો છો તેમાંજ પડયા રહેશો.

("શારદા"ના દિવાળી અંકમાંથી)

૧૨૪–માતૃવેદના

(લેખકઃ–શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ)

રે! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
તજી આળસ ઉંઘ પ્રમાદ હો તન ભારતનાં !
તવ જનની દુઃખમાં ઝૂરતી તન ભારતનાં !
એ પોકારે દઈ સાદ હો તન ભારતનાં !
એ ભાસે ભૂખથી બ્હાવરી તન ભારતનાં !
સહુ અંગ દીસે છે ક્ષીણ હો તન ભારતનાં !
ત્રીશ કોટિ સંતાનો છતાં તન ભારતનાં !
કયમ માત બને બલહીન હો તન ભારતનાં !
એ દેશ ફૂટે વિલંપી રહી તન ભારતનાં !
શિર ઉગ્યાં દુઃખનાં ઝાડ હો તન ભારતનાં !
એ લુંટાણી વીર–આવડી તન ભારતનાં !
પડી પરદેશીની ધાડ હો તન ભારતનાં !
એની લૂંટી લીલી વાડીઓ તન ભારતનાં !
વળી લુંટયા ધનભંડાર હો તન ભારતનાં !
રસ કસે ભર્યાં ઘર લુંટિયાં તન ભારતનાં
વળી લુંટયા શુભ શણગાર તન [illegible]
અરે! વસ્ત્ર ઉતાર્યાં અંગથી તન [illegible]
કરી અર્ધ ઉઘાડી કાય હો તન [illegible]
એનાં મહી આપણુ પી[illegible]રિયાં તન [illegible]
વળી ગોપન ગુહ્ય હાય! હો તન [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

એ સ્મરી સકલ ફરી ઊઠજો મુજ સંતાનો !
કરવા શુભ જીવન પ્રયાણ પ્યારાં સંતાનો !
તવ સુજશ દિગંતે ગાજશે મુજ સંતાનો !
પ્રેરાશે જગમાં પ્રાણ પ્યારાં સંતાનો !
કસી કમર ધસો કર્તવ્યમાં મુજ સંતાનો !
છો વીરભૂમિના છોડ પ્યારાં સંતાનો !
મુજ હાડ નથી હલકું [illegible] મુજ સંતાનો !
નથી જગમાં મારી જોડ પ્યારાં સંતાનો !
મન ધારો ઉન્નત [illegible] મુજ સંતાનો !
ઉલટશે ચેતન અંગ પ્યારાં સંતાનો !
તવ આત્મા પ્રબલ પ્રકાશશે મુજ સંતાનો !
કંઈ ચડશે તનનો રંગ પ્યારાં સંતાનો !
આ [illegible] મુજ સંતાનો
દુઃખ [illegible] થાશે નષ્ટ પ્યારાં સંતાનો
તવ [illegible] સબળ પુરુષાર્થની મુજ સંતાનો
[illegible] અદ્ભુત પ્યારાં સંતાનો
[illegible] મુજ સંતાનો
[illegible] સકલ રુધિર પ્યારાં સંતાનો
[illegible]

ગમે વણ મહેનતની વાત દેવી ભારત મા !
હવે આજ અમે સૌ જાગીઆં હો ભારત મા !
સમજ્યાં સહુ સઘળો મર્મ દેવી ભારત મા !
પટ પરદેશી ઝટ ત્યાગવા હો ભારત મા !
જે કાંને સમજી ધર્મ દેવી ભારત મા !
નહિ કોઇ રહે નવરાં હવે હો ભારત મા !
શરૂ થશે સુદર્શન યજ્ઞ દેવી ભારત મા !
સહુ મળી આહુતિ આપશું હો ભારત મા !
જોઇ દેવ થશે મન મગ્ન દેવી ભારત મા !
દિગ્વિજય થશે દશ દિશમાં હો ભારત મા !
વિસ્તરશે પ્રૌઢ પ્રતાપ દેવી ભારત મા !
થઇ હૃદય સચેતન માવડી હો ભારત મા !
તજી અંતરથી સંતાપ દેવી ભારત મા !
નીર આવ્યાં નેણે હર્ષનાં હો ભારત મા !
તજી મૂર્છા જાગ્યા પ્રાણ દેવી ભારત મા !
મુખ આશામાં મલકી રહ્યું હો ભારત મા !
વદતી મુખ ગંભીર વાણ દેવી ભારત મા !

\+ + +

પ્રિય પ્રાચીન ગૌરવને સમરો મુજ સંતાનો !
છો શક્તિના ભંડાર પ્યારાં સંતાનો !
બહુ જગમાંહે જશવંત છો મુજ સંતાનો !
છો ધર્મ હૃદય ધરનાર પ્યારાં સંતાનો !
નૃપ માંધાતા સરખા થયા મુજ સંતાનો !
પૃથુ સગર સમા બલસીમ પ્યારાં સંતાનો !
હતી રામ ને લક્ષ્મણ જોડલી મુજ સંતાનો !
વળી ભડ અર્જુન ને ભીમ પ્યારાં સંતાનો !
અતિ સમર્થ ઋષિમુનિઓ હતા મુજ સંતાનો !
વળી કૃષ્ણ સમા ભગવાન પ્યારાં સંતાનો !
તવ શૌર્ય જગતભર ગાજતુ મુજ સંતાનો !
હતું સંયમ શાંત સુશાન પ્યારાં સંતાનો !

મૂળ ખોદી એનાં સ્થાનમાં તન ભારતનાં !
રોપ્યાં દુર્વૃક્ષ ઘણાંક હો તન ભારતનાં !
એને ઉંડા ઘાવ ઘણા કર્યા તન ભારતનાં !
વહે અંગ રુધિરનાં પૂર હો તન ભારતનાં !
એનાં હાડ હવે ગળતાં દીસે તન ભારતનાં !
નથી મુખડે પ્રાચીન નૂર હો તન ભારતનાં !
રે ! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
ક્યમ આમ બન્યાં બેભાન હો તન ભારતનાં !
અરે ! ઉંઘશો ક્યાં લગી તન ભારતનાં !
થયું જીવતર આ વેરાન હો તન ભારતનાં !
તવ પ્રમાદ પર વીજળી પડો તન ભારતનાં !
આળસને ડસજો નાગ હો તન ભારતનાં !
પરદેશી ભભકના મોહને તન ભારતનાં !
મૂળમાંથી લાગો આગ હો તન ભારતનાં !

\+ + +

તવ પુનિત ચરણમાં વંદના હો ભારત મા !
તુજ તનુજ છીએ તૈયાર દેવી ભારત મા !
ત્રણ જીવનની જડીબુટ્ટીઓ હો ભારત મા !
સૌ સિંચીશું ધરી પ્યાર દેવી ભારત મા !
ખૂબ ધરા ધીંગી આ ખેડશું હો ભારત મા !
સંઘરશું ધાન્ય કપાસ દેવી ભારત મા !
ગૌધન સહુ ઘર ઘર રાખશું હો ભારત મા !
તને પાશું તાજી છાશ દેવી ભારત મા !
લઇ ચક્ર સુદર્શન રેંટિયો હો ભારત મા !
કાંતીને કરશું દંગ દેવી ભારત મા !
એની ખાદી પહેરી ખંતથી હો ભારત મા !
બહુ ધરશું અંગ ઉમંગ દેવી ભારત મા !
બહુ લખ્યાં વાંચ્યાં ને ચીતર્યાં હો ભારત મા !
પણ ખોઇ બધી તાકાત દેવી ભારત મા !
થયાં એથી હાડ હરામનાં હો ભારત મા !

ગમે વણ મંડનની વન દેવી ભારત મા !
હવે આજ અમે શો જાગીરમાં હો ભારત મા !
સમજ્યાં સહુ અપણો ધર્મ દેવી ભારત મા !
પટ પરદેશી છૂટ ત્યાગના હો ભારત મા !
એ હતિ સગજી ધર્મ દેવી ભારત મા !
નહિ કોઇ રહે નવરાં હવે હો ભારત મા !
ઘર થશે સુદર્શન યત દેવી ભારત મા !
સહુ મળી આહુતિ આપશું હો ભારત મા !
જોઇ દેવ થશે મન મગ્ન દેવી ભારત મા !
દિગ્વિજય થશે દશ દિશામાં હો ભારત મા !
વિસ્તરશે પ્રૌઢ પ્રતાપ દેવી ભારત મા !
થઇ હૃદય સચેતન માવડી હો ભારત મા !
તજી અંતરથી સંતાપ દેવી ભારત મા !
નીર આવ્યાં નેણે હર્ષનાં હો ભારત મા !
તજી મૂર્છા જાગ્યા પ્રાણ દેવી ભારત મા !
સુખ આશામાં મલકી રહ્યું હો ભારત મા !
વદતી સુખ ગંભીર વાણ દેવી ભારત મા !

\+ \+ \+

પ્રિય પ્રાચીન ગૌરવને સ્મરો મુજ સંતાનો !
હો શક્તિના ભંડાર પ્યારાં સંતાનો !
બહુ જગમાંહે જશવંત છો મુજ સંતાનો !
છો ધર્મ હૃદય ધરનાર પ્યારાં સંતાનો !
નૃપ માંધાતા સરખા થયા મુજ સંતાનો !
પૃથુ સગર સમા બલસીમ પ્યારા સંતાનો !
હતી રામ ને લક્ષ્મણ જોડલી મુજ સંતાનો !
વળી ભડ અર્જુન ને ભીમ પ્યારાં સંતાનો !
અતિ સમર્થ ઋષિમુનિઓ હતા મુજ સંતાનો !
વળી કૃષ્ણ સમા ભગવાન પ્યારાં સંતાનો !
તવ શૌર્ય જગતભર ગાજતું મુજ સંતાનો !
હતું સંયમ શાંત સુકાન પ્યારાં સંતાનો !

અંતરમાં નિર્મળ પ્રેમ હેજો ભારતમાં.
હરી કુસંપ ને કડવાશ સૌ પ્રભુ ભારતમાં,
પ્રસરાવી કુશળતા ક્ષેમ હેજો ભારતમાં.
બધી પરા લીલીછમ રાખજો પ્રભુ ભારતમાં,
મોં માગ્યા મીઠા મેહ હેજો ભારતમાં.
સુણી ઇજ્નતર સાદું આપજો પ્રભુ ભારતમાં,
વળી ધીંગા ધડબા દેહ હેજો ભારતમાં.
હે જુંગર મગ શી બાજરી પ્રભુ ભારતમાં,
વળી મોતી સરખી જુવાર હેજો ભારતમાં.
હે પરસેવાના પાક સહુ પ્રભુ ભારતમાં,
જે જોતાં ઉપજે પ્યાર હેજો ભારતમાં.
મતવાલી ભેંશો આપજો પ્રભુ ભારતમાં,
ગોરી ગાવલડીનાં દૂધ હેજો ભારતમાં.
શુભ ઉદ્યમ એવા આપજો પ્રભુ ભારતમાં,
તન મન ધન થાયે શુદ્ધ હેજો ભારતમાં.
હે ભૂપાત પ્રેમભક્તા પ્રભુ ભારતમાં,
વળી પંચ ધરમનાં ધામ હેજો ભારતમાં.
હે મહાજન સૌ સતવાદીઆ પ્રભુ ભારતમાં,
વળી ગોકુળિયાંશાં ગામ હેજો ભારતમાં.
હેજો રણુજણતો રેંટિયો પ્રભુ ભારતમાં,
વળી ઉજળો દેવ કપાસ હેજો ભારતમાં.
તારી કૃપા એના પર ઉતરો પ્રભુ ભારતમાં,
ત્યાં સોનો સરસ સમાસ હેજો ભારતમાં.

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

૧૨૫–સ્વતંત્રતાના સૂર

(લેખકઃ–શ્રી. કેશવ હ. શેઠ)

ધ્વનિ ૨

મેઘાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને અસ્વસ્થ જનતાને આંતરપ્રદેશે અણદીઠ જ્વાળામુખી ધૂંધવાયો હતો. મ્હેરામણ ગાજતો નહોતોઃ પંખેરુ ટહુકતાં નહોતાંઃ ઘંટારવ સિવાયનાં દેવળ આજ સાવ શાંત લાગતાંઃ દિશાઓ શાંત ભાસતીઃ પ્રકૃતિલીલા શાન્ત ભાસતીઃ પ્રચંડ ઘનગર્જન સાથે, એકાએક તૂટી પડતી વીજળીના વજ્ર–કાટકે શ્વાસ જેમ થંભી જાય, તેમ નીરવ શાંતિ સાથે સમસ્ત જનતા, આજે તેના નાયકની હાકલ કાજે થંભી ગઇ'તીઃ કોઈ જાલીમ સલ્તનતના સીનેથી નાપાક થતી ધરતીને ધોવા સારૂ જાણે હમણાંજ પ્રલયની ઝડીઓ મૂસળધારે વરસવાની હોય એમ મેઘાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને પરાધીનતાના અવશેષમાત્રને પ્રજાળી નાખનારો પ્રચંડ જ્વાળામુખી, સમસ્ત જનતાના દિલેદિલમાં ધખી રહ્યો'તો.

અને આભ ચીરતો હૃદયભેદક પડછંદ પડયોઃ—"મૃત્યુ કે મુક્તિ !" તરતજ દશે દિશાઓમાં પડઘો ઝીલાયોઃ "મુક્તિ !"

મુક્તિના એ મર્દાની ખેલ ખેલાયે દોઢ સૈકું વીતી ગયું, છતાં જ્યારે જ્યારે, મદઝરતા માતંગ પર માયાનું આવરણ ત્રિંટનાર પેલા સફરી સોદાગરનાં તાંડવનૃત્ય મંડાય છે, ત્યારે ત્યારે તે મુક્તિગાથા તરબતર તાજી થાય છે.

તે નાયકનું નામ પેટ્રિક હેન્રીઃ વર્જિનિયાની પ્રાંતિક સભા, અમેરિકનોથી ગાજી રહી'તી. તેની સમક્ષ તેણે અંગારઝરતાં શબ્દ-તીર છોડયાં, તેણે પરાધીન અમેરિકનોને પડકાર્યાઃ—"બોલો, 'બિચારા' બનવું છે કે બહાદુર ? કલંક વાંચ્છો છો કે કીર્તિ ? ગુલામીમાં ગુંગળાઈ મરવું છે કે સ્વતંત્રતાની સ્વર્ગીય હવામાં વિહરવું છે ?" અને તેની ક્રાન્તિજ [illegible] વીજળીવેગે ભરી સભામાં ફરી વળી. ક્ષણભર થંભીને પુનઃ તેણે પડકાર [illegible]— "સાવધાન ! કાન હોય તો સાંભળો અને [illegible] તે સમજી લ્યો, કે જે ધરતીએ જન્મ દીધો, જેના [illegible] થયું, જે જનેતાએ જીવનને ચેતન [illegible] કે જનની દેવીની ઇજ્જત જાળવવી એ [illegible] છે." અને માનવમેદનીના [illegible]

[illegible] સાંકળ [illegible] નથી; [illegible]

કાજે અહીં સ્થાન નથી; મોંઘું હોય તો મપદાન પડે; પડોશીના મારપણી ધમ જોતા આપખુદ સત્તાધારીઓ સામે લડે; સ્હાય છતે કે અમર નામના કરીને શહીદ થાય—કહી દો, સ્વદેશ માટે શિરને સાટે—કોણ છે તૈયાર!" અને 'જયકાર'ના જંગે-નિર્ઘોષથી દિગંત ગાજી રહી: દિલેદિલની દિલરૂબાના તાર ઝણઝણી ઉઠયા:—"મૃત્યુ કે મુક્તિ!"

અને એ મુક્તિની તમન્ના કોણે જગાડી! આપણે ત્યાંની હરિયારાણીની ધની સમરસ લદાણી પેઠે અમેરિકાનાં "ચહા-પાણીએ!" અંગ્રેજોની તે કલંકકદાણી કાંઈક આરી છે:

ફ્રાન્સ ફ્રેન્ચોનું, જર્મની જર્મનોનું, અરબસ્થાન આરબોનું, ગ્રીસ્થાન ગ્રીકોનું, હિંદુસ્થાન હિંદીવાનોનું, ઇંગ્લિસ્થાન અંગ્રેજોનું, તેમ અમેરિકા અમેરિકનોનું હોય શકે; તથાપિ અંગ્રેજ ભાવના તો 'માઇટ ઇઝ રાઇટ' ની! 'સત્તા એજ સત્ય'ના એ પૂજારીઓએ અમેરિકામાં જોર જમાવ્યું, ત્યાં અંગ્રેજોની આણ વર્તી! ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં એકલા અંગ્રેજજ ચુંટાય! તેમનાજ ભેજાને સુઝે ને રૂચે એવા કાયદાકાનુન રચાય અને અમેરિકન પ્રજાપર તેનો અમલ થાય!

કોઇ મંગલ મુહૂર્તે અમેરિકનોના દિલમાં ઉગ્યું, કે "આવી ગુલામી કેમ વેઠાય!" તેમણે અંગ્રેજો પ્રત્યે માગણી કરી, કે અમને કરવેરાથી ચૂસી લ્યો છો, તો તમારી પાર્લામેન્ટમાં અમારા પ્રતિનિધિની ખુરશી હરગિજ હોવી જોઇએ:" પરંતુ અંગ્રેજોનો 'હઠયોગ' કોનાથી અજાણ્યો છે! માગણી તરછટ તરછોડાઈ–બલ્કે બળજોરીની લાગણી એવી દર્શાવાઈ કે અમેરિકનો પર સ્હાનો કોરો–કડકડતો નવો કર નંખાયો!

અને એવો સ્વાર્થાન્ધ શાસનમદ અમેરિકનોથી ન સંખાયો, એમની ધોરી નસોમાં ધસમસતુ સ્વતંત્રશોણિત ઉછળી આવ્યું. એમના હૈયાના પ્રત્યેક ધડકારે–એમના શ્વાસોચ્છ્વાસે એકજ ગાન ગુંજી રહ્યું:—"ક્રાન્તિ સિવાય શાંતિ નથી."

ઉત્ક્રાંતિનો અગ્નિ ભભૂકી ઉઠયો. સન ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૩ સુધી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અમેરિકનોએ તુમુલ યુદ્ધના મોરચા ઠોક્યા. યુદ્ધને મોરચે અંગ્રેજોનું પેલું જીવનસૂત્ર—'સત્તા એજ સત્ય'—છુંદાઇ ગયું અને સત્ય યુદ્ધને અંતે, અમેરિકનોનીજ અમેરિકામાં સત્તા પ્રવર્તી. ઇતિહાસ બોલે છે, કે પેલો નાયક—પેટ્રિક હેન્રી—અમેરિકાને સ્વતંત્ર જોવા જેટલું જીવ્યો હતો. અમેરિકા કરતાં જુદાજ પ્રકારના અને આત્મબળથી પ્રેરાયલા ધર્મયુદ્ધ વડે હિંદને સ્વતંત્ર જોવા જેટલો હિંદનાયક દીર્ઘાયુ હો એમ આપણે અહોનિરંતર ઇચ્છીએ અને એનીજ ભાવના જીવનમાં વણી લઇએ:—

અન્યાયોથી થવા મુક્ત, જો આત્મા-બળ વાપરે;
પ્રજાનાં તો ઘણાં કષ્ટો, નષ્ટ થાય જ આખરે.—ગાંધીજી

ધ્વનિ ૫

"કહી દો, કે અમે નામર્દ છીએ; સિંહણનું નહિ, પણ શિયાળનું ધાવણ ધાવીને ધરતીને ભારે મારનાર છીએ; મનુષ્યને ચામડે મઢાયલાં ક્ષુદ્ર જીવજંતુ છીએઃ શો છે તમારો અંતિમ નિર્ધાર ? મરતે—જીવતે આજ છેલ્લી વાર તમારો નિર્ઘોષ મારે શ્રવણે પડવા દો. તમારા અંતિમ નિશ્ચયમાં દેશનો જય છે અથવા જીવલેણ ક્ષય છે. દેશવાસિયો ! નામર્દ હો, તો કહી દો કે યમદેવ આવીને તેના નરકાગારમાં નાખવા અમને ન લઇ જાય ત્યાંસુધી પરાધીનતાની જંજીરોમાં જકડાઈ રહીશું..."

"હરગિજ નહિ; ફરજ બજાવતાં ફના થઈશું !"

ગગન ભેદતા ભીષણ પડછંદ વાએ દિગંતને ગજાવી મૂકી અને સ્વીડન સરદાર ગેસ્ટાવાસની ગજ ગજ છાતી ફૂલી. તેણે ઘોર ગર્જારવ કીધોઃ "શાહબાશ, બિરાદરો ! ત્યારે સજ્જ થાઓ. મુહૂર્તને પાંખો થાય તે પહેલાં જંગે ઝુકાવો અને સ્વીડનને સ્વતંત્ર બનાવો."

એ પંદરમી સદીની તેજોજ્જ્વલ તવારીખ છે; જ્યારે ડેન્માર્ક અને નોર્વેના નરેશ–બીજા ક્રિસ્ટિયને—સ્વીડનને સ્વાધીન કીધું'તું. રાજાને જીતનો જલદ કેફ ચઢયોઃ સત્તાનો મદ ચઢયોઃ અભિમાની રાજા માની બેઠો, કે સ્વીડન હવે 'યાવત્ચંદ્ર દિવાકરૌ' પરાધીનતાની શૃંખલામાંજ બદ્ધ થઇ રહેવાનું ! સ્વતંત્રતાની સુગંધ સરખી તે ન લઇ શકે, વાસ્તે રાજાએ અમાનુષી અત્યાચારો ગુજારી-ને પોતાનો કારમો કરપ બેસાડયો. રાજા નિશ્ચિંત થયો, નિર્ભય થયો અને નિરાંત મને કોપનહેગનમાં વિહરવા લાગ્યો.

પરાધીન સ્વીડનવાસીઓ પરસત્તાની ઝુંસરી તળે મનોમન ગુંગળાઈ મરતા હતા. એમના હૈયામાંથી સ્વતંત્રતાની જ્વલંત જ્યોત હોલવાઈ ગયેલી નહોતીઃ માત્ર એના પર આવરણ છવાયલું હતું. આવરણને વીખેરી નાખવા સારુ તેમના અંતરસાધન, સંજોગોને અનુકૂળ તક શોધી રહ્યાં'તાં. એમાનો એક મુખ્ય, નાયક, તે ગેસ્ટાવાસ.

ગેસ્ટાવાસ એટલે નોર્વેનરેશને મન જાણે [illegible] તેનો સર્વનાશ કરવામાં પેલા સત્તાધારી માણસાઈ માત્રને ગુમા[illegible] ગેસ્ટાવાસની જનેતાને, તેના જનકને, તેના [illegible] અને [illegible] દૈત્ય દિલના શાસકે રીબાવી રીબાવીને મારી નાખ્યા હ[illegible]—[illegible]વાસની સમરસંમુખ !

—અને ગેરિટાવાસ! તેને કોપનહેગનના કાળમુખા કારાગૃહમાં વર્ષોપર્યંત રૂંધી રાખ્યો હતો.

તે કારાગૃહ નહોતું: કસાઈવાડો હતો. ગેરિટાવાસના અંગેઅંગ લોહીનાં ચાઠાં ઉપડયાં'તાં. તેના શરીરે હંટરનાં સોળ પડયાં'તાં. એની આંખોમાં ઊંડા ખાડા પડયા. ભૂખે અને અમલ વેરનું વહોરવાને દુ:ખે તેનાં હાડકાનું હાડપિંજર બની ગયું'તું; તથાપિ, તે બધા કરતાં એને અસલ દુ:ખ હમતું હતું સ્વદેશની પરાધીનતાનું.

કોઈ મંગલ મુહૂર્તે, તેના હાડપિંજરની ભીતર છુપાયેલા આત્માના અનર્ગળ બળે કારાગૃહની પોલાદી દિવાલોને ભેદી નાખી અને સ્વતંત્ર સૂર્યનારાયણના કાર્તિક ઊગમા તેણે 'હા...શ' કરીને સ્વતંત્રતાનો શ્વાસ લીધો.

કારાગૃહના પાર્થિવ પિંજરેથી છૂટીને તે નરકેસરી ગયો ગિરિકંદરામાં. કલ્લોલતી કુદરતમાં તેણે સ્વતંત્રતાનું સંગીત સાંભળ્યું, ઝરતાં નિર્મળ ઝરણાં સ્વતંત્ર તંત્રે વહેતાં દીઠાં, પંખેરુને સ્વતંત્રપણે વનવિહાર કરતાં જોયાં. ગેરિટાવાસે વનવેરાન વિધાવિધાને સ્વતંત્રતાની સાચી ધગશ ધરાવનાર હમદર્દોઓનું જબ્બર જૂથ જમાવ્યું; ગેરિટાવાસ તેમનો નવેસર પાછો સરદાર બન્યો.

સરદારની હાકલથી અને પરાધીનતાને પરિણામે બનેલા એના હાડપિંજરિયા દેહથી સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિ ખાતર તેઓ મૃત્યુને ભાભાવવા માટે સજ્જ થયા. દૃઢ નિશ્ચયના બુલંદ સૂરથી હિમંતને મણે ગજાવી મૂકી: "ફરજ બજાવતા ફના થઈશું."

—અને તેઓ ફના ન થયા-ફરજ બજાવતા સ્વતંત્રતાને વર્યા.

એ સ્મરણીય સાલ પંદરસો તેરમી, જ્યારે નેધરલેન્ડને ...વાસ સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પડી અને ગેરિટાવાસ—... ...નો એ હૃદયરાજવી—... [illegible]

[illegible]

અન્યાયોથી થવા મુક્ત, જો આત્મા-બળ વાપરે;
પ્રજાનાં તો ઘણાં કષ્ટો, નષ્ટ થાય જ આખરે.—ગ

ધ્વનિ ૫

"કહી દ્યો, કે અમે નામર્દ છીએ; સિંહણનું નહિ શિયાળનું ધાવણ ધાવીને ધરતીને ભારે મારનાર છીએ; ચામડે મઢાયલાં ક્ષુદ્ર જીવજંતુ છીએ: શો છે તમારો નિર્ધાર? મરતે—જીવતે આજ છેલ્લી વાર તમારો નિર્ઘોષ શ્રવણે પડવા દો. તમારા અંતિમ નિશ્ચયમાં દેશનો જય છે જીવલેણ ક્ષય છે. દેશવાસિયો! નામર્દ હો, તો કહી દ્યો કે આવીને તેના નરકાગારમાં નાખવા અમને ન લઇ જાય પરાધીનતાની જંજીરોમાં જકડાઈ રહીશું..."

"હરગિજ નહિ; ફરજ બજાવતાં ફના થઈશું!"

ગગન ભેદતા ભીષણ પડછંદ વાએ દિગંતને ગજાવી અને સ્વીડન સરદાર ગેસ્ટાવાસની ગજ ગજ છાતી ફુલી. તેણે ગર્જારવ કીધો: "શાહબાશ, બિરાદરો! ત્યારે સજ્જ થ મુહૂર્તને પાંખો થાય તે પહેલાં જંગે ઝુકાવો અને સ્વી સ્વતંત્ર બનાવો."

એ પંદરમી સદીની તેજોજ્જ્વલ તવારીખ છે; જ્યારે ડેન અને નોર્વેના નરેશે–બીજા ક્રિસ્ટિયને—સ્વીડનને સ્વાધીન કીધું રાજાને જીતનો જલદ કેફ ચઢયો: સત્તાનો મદ ચઢયો: અ માની રાજા માની બેઠો, કે સ્વીડન હવે 'યાવચ્ચંદ્ર દિવાક પરાધીનતાની શૃંખલામાંજ બદ્ધ થઇ રહેવાનું! સ્વતંત્રતાની સુગ સરખી તે ન લઇ શકે, વાસ્તે રાજાએ અમાનુષી અત્યાચારો ગુજાર ને પોતાનો કારમો કરપ બેસાડયો. રાજા નિશ્ચિંત થયો, નિર્ભ થયો અને નિરાંત મને કોપનહેગનમાં વિહરવા લાગ્યો.

પરાધીન સ્વીડનવાસીઓ પરસત્તાની ઝુંસરી તળે મનોમન ગુંગળાઈ મરતા હતા. એમના હૈયામાંથી સ્વતંત્રતાની જ્વલંત જ્યોત હોલવાઈ ગયેલી નહોતી: માત્ર એના પર આવરણ છવાયલું હતું. આવરણને વીંખેરી નાખવા સારૂ તેમનાં અંતરસાચિત, સંજોગોને અનુકૂળ તક શોધી રહ્યા'તાં. એમાંનો એક મુખ્ય, નાયક, તે ગેસ્ટાવાસ.

ગેસ્ટાવાસ એટલે નોર્વેનરેશને મન જાણે કરાળ કાળ! એનો સર્વનાશ કરવામાં પેલા [illegible] [illegible] માનવે [illegible] [illegible] ગેસ્ટાવાસની જનેતાને, તે[illegible] [illegible], તેના ભ્રાતા અને ભગિનીને હૈલ દિલના [illegible] રીબાવી રીબાવીને મારી નાખ્યાં હતા—ગેસ્ટાવાસનો સમરસ[illegible]'

[illegible] ...

[illegible] ...

ત્યારે [illegible] તેણે કહ્યું: " મેં જે કાંઈ કહ્યું છે [illegible] છે. મારા એ દેહદોરી (ઘ[illegible]) [illegible] તેના પૈસા [illegible] અહીં હોસ્પિટલમાં [illegible] સ્વર્ગના [illegible] પુષ્પવિમાન [illegible] મને એ વિષે [illegible] પણ [illegible] નહીં. [illegible] ગુમાવીને [illegible] કનિષ્ઠ [illegible] જેલમાં રહીને પણ [illegible] જીવંત જીવન જીવી રહ્યા છે."

—અને માટીલાના આ મહીની [illegible] આગળ [illegible] મ્લાન થયો—ઝંખવાયો. માટીલા માટે અંતરના ઊંડા [illegible] માનનો ઉભરો આવ્યો. તે બબડ્યો: " ધન્ય જનની ! "

("ચિત્રમય જગત"માંથી)

૧૨૬—ખાદી કી પવિત્રતા

(લેખિકા:—કુમારી રમા)

કલ્યાણ કે તીસરે વર્ષ કે બારહવેં અંક મેં પ્રકાશિત શ્રીજ્વાલાપ્રસાદજી કાનોડિયા કે 'કલ્યાણકામી કે લિયે ખાદી કી આવશ્યકતા' શીર્ષક લેખ મેં યહ બાત ભલી ભાંતિ સિદ્ધ કર દી ગયી હૈ કિ ખાદી કે સમાન પવિત્ર, સસ્તા, મજબૂત ઔર દેશહિતકર વસ્ત્ર દૂસરા [illegible]ીં હૈ. સાથ હી અનુભવ સે ભી યહી સિદ્ધ હૈ. અતઃ ઇસકી [illegible] સસ્તેપન પર તો તર્ક કરના વૃથા હૈ. કલ્યાણ કે ઇસ [illegible]ક કે 'ખાદી ઔર પરમાર્થ' શીર્ષક સંપાદકીય લેખ

"તમારે છે શું ? કહી નાખો ને." વૃદ્ધાનો આવેશ જોવા જેવો હતો.

"'વીલ'માં ભૂલ નથી; પણ 'ભૂલી જતાં શીખવા'ની નમ્ર સલાહ સ્વીકારો તો...છોરૂ કછોરૂ થાય, માબાપથી ન થવાય."

"સમજી; એટલે તમે એવી સલાહ આપો છો કે, મને અને મારા દેશભાઇઓને બેવફા નિવડેલા એ કુલાંગાર દીકરાનેય વારસો મળે એવું મારે 'વીલ'માં લખવું ! !"

"હા; આપે એટલાં ઉદાર થવું. પુત્રવાત્સલ્ય..."

"જહન્નમમાં પડે એવી ઉદારતા અને પુત્રવાત્સલ્ય ! વકીલ સાહેબ ! માફ કરો, મને ન છેડતા. એ નામખોળુએ મારૂં કુળ લજાવ્યું, મારી કૂખ લજાવી, સ્વમાન ગુમાવ્યું, સ્વતંત્રતા ગુમાવી અને માત્ર એક પેટને ખાતર સ્પેનસત્તાની ઘંટીનું પડ ગળે લટકાવ્યું: એણે માણસાઇ ગુમાવી, તે સ્વધર્મભ્રષ્ટ થયો અને હું મારો વારસો સોંપીને એવા કાયર કલંદરને ઉત્તેજન દેનારી બનું ? ન બને—મરણાંતે ન બને."

—અને વકીલના હાથમાંથી તેણે 'વીલ' ખેંચી લઇ, તળે પોતાની સહી કરી. વકીલ વિદાય થયો.

તે દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલા વેનેઝૂલા પ્રદેશની એક વયોવૃદ્ધ બાઇ હતી–ત્રણ ત્રણ પુત્રોની માતા હતી. તે વખતે પ્રસ્તુત પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ સ્પેનને સ્વાધીન હતો. સત્તાને જોરે માણસાઇ ગુમાવી બેઠેલા સ્પેનવાસીઓ, પોતાને આધીન પ્રદેશના લોક પર મનમાન્યો જુલમ ગુજારતા. પરિણામે પરાધીન પ્રજાના અંતરનો આતશ એકાએક ધીકી ઉઠયો. તેમણે નિરધાર કીધો, કે સ્પેનસત્તાધારીઓને અહીંથી તેમનાં ગાંસડાં પોટલાં સાથે ભગાડી મૂકયેજ છૂટકો !

માટીલા—પેલી વૃદ્ધ વીરાંગના–ના ત્રણે પુત્રો સ્પેનસત્તાના હોદ્દાધારી હતા. પ્રજાલાગણીથી પ્રેરાઇને ત્રણ પૈકી મોટા પુત્રે હોદ્દાને હડસેલી મૂકયો: છેક છોટા પુત્રે સ્પેનસત્તા સામે પ્રજાની પડખે રહી ક્રાન્તિ સળગાવી; વચટ પુત્રને સ્પેનના સુબાની સુબેદારી વહાલી લાગી અને તેણે સ્વદેશની, સ્વધર્મની, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાદેવીની ખફગી વહોરી.

વૃદ્ધાએ અવસ્થાને લઇ નિસ્તેજ થતી આંખોએ જોયું, કે પોતાનો છેક છોટો કનૈયો, સ્પેનસત્તાના ચક્ર તળે પીસાઈ રહ્યો છે–તે નરકાગાર જેવા કારાગૃહની ઘોર અંધારી કોટડી સેવી રહ્યો હતો: એના હાથે પગે બેડીઓનાં બંધન હતાં.

આ જોઇને ધનિક માટીલાનાં રૂવેરૂવાંએ અકથ્ય આવેશની જ્વાળા

१२६-खादी की पवित्रता

(लेखिका—कुमारी [illegible])

कल्याण के तीसरे वर्ष के बारहवें अंक में प्रकाशित माननीय [illegible] प्रसादजी कानोडिया के 'कल्याणकामी के लिये खादी की आवश्यकता' शीर्षक लेख में यह बात अच्छी भाँति सिद्ध कर दी गयी है कि खादी के समान पवित्र, सस्ता, मजबूत और टिकाऊ वस्त्र दूसरा नहीं है, साथ ही अनुभव से भी यही सिद्ध है। अतः इसकी पवित्रता और सस्तेपन पर तो तर्क करना वृथा है। कल्याण के [illegible] वर्ष के छठे अंक के 'खादी और परमार्थ' शीर्षक सम्पादकीय लेख

સે યહ બાત ભી સ્પષ્ટ હો ગયી કિ ખાદી કા સ્થાન રાજનીતિ કી અપેક્ષા ધર્મ ઔર પરમાર્થ મેં કહીં ઉંચા હૈ. પરંતુ કુછ લોગોં કી યહ ધારણા હૈ કિ કુછ મિલેં ઐસી હૈં જિનમેં કપડોં કી પાલિસ મેં ચરબી નહીં લગતી ઔર મોટે સૂત કે કપડે બનતે હૈં, જો પવિત્ર, મજબૂત ઔર સસ્તે ભી હૈં. ઇસ લિયે ઉન મિલોં કા કપડા પહનને મેં આપત્તિ નહીં હોની ચાહિયે. યદ્યપિ ઐસી ધારણા દેખને મેં ઠીક માલૂમ હોતી હૈ, પરંતુ વિચાર કરને પર જાન પડતા હૈ કિ વાસ્તવ મેં બાત ઐસી નહીં હૈ. મિલોં કા કપડા સસ્તા એવં મજબૂત તો હો સકતા હૈ પરંતુ વહ, કેવલ પાલિસ મેં ચરબી ન લગને કે કારણ હી પવિત્ર નહીં કહા જા સકતા. અપવિત્રતા કે અન્ય ભી કઇ કારણ હૈં.

પ્રથમ, મિલોં કી મશીનેં ચલાને મેં ચિકનાઇ કે લિયે પશુઓં કી ચર્બી કામ મેં લાયી જાતી હૈ, જિસસે જીવહિંસા હોના અનિવાર્ય હૈ. દૂસરે, મિલોં મેં કામ કરનેવાલે ગરીબ મજદૂરોં કો અપને ગાંવોં કો છોડ કર શહર મેં આના પડતા હૈ ઔર દિનભર મિલોં કે ધૂયેં સે બિગડી હુઇ વાયુ મેં કામ કરના પડતા હૈ. શહર કી જલવાયુ યોં હી ખરાબ હુઆ કરતી હૈ. ઇસસે ઉનકે સ્વાસ્થ્ય પર બુરા પ્રભાવ પડતા હૈ. નાગરિક જીવન કે વિલાસિતા આદિ અનેક દોષ ઉનકે સાદે જીવન કો બરબાદ કર દેતે હૈં.

ઇસકે અતિરિક્ત કઇ મનુષ્યોં સે હોનેવાલે કામ કો મશીન દ્વારા એક હી આદમી કર ડાલતા હૈ જિસસે બચે હુએ [illegible] બેકાર રહ જાતે હૈં. યદ્યપિ શહરોં મેં મજદૂરોં કી આમદની કુછ બઢ જાતી હૈ, પરંતુ સાથ હી વિલાસિતા આદિ અનેક વ્યસનોં કી આદત પડ જાને સે ખર્ચ ભી અત્યધિક બઢ જાતા હૈ, જિસસે ઉન્હેં ઉન જ્યાદા આમદની સે સુખ ઔર આનંદ કી અપેક્ષા ઉલટા દુઃખ હી ભોગના પડતા હૈ. આવશ્યકતાઓં કે બઢ જાને સે લાલચવશ અધિક કમાને કે લિયે વે [illegible] કરને લગ જાતે હૈં ઔર ફિર ઉન [illegible] કે લિયે હડતાલ–બાજી આદિ હોને લગતે હૈં. [illegible]

ખાદી કી પવિત્રતા

પોષક આદિ હૈં.

આજ સંસાર મેં જો ભયાનક બેકારી ફૈલી હુઇ હૈ ઉસકે કાર
યે બડે બડે કારખાને (મીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) હી હૈં. જિતની અધિ
મિલેં બઢતી જાયંગી, ઉતની હી બેકારી ભી બઢતી જાયગી. કુ
મનુષ્યોં કા મત હૈ કિ ભારત ભી સંસાર મેં હૈ, ઇસકો ભી યુગધમ
કે અનુસાર સારે સંસાર કે સાથ ચલના પડેગા. જબ સારા જગત
મિલોં સે કામ ચલાવેગા તો ભારત કા કામ બિના મિલોં સે
નહીં ચલ સકતા. પરંતુ યહ દલીલ અદૂરદર્શિતા સે ખાલી નહીં
હૈ. અધિક લોગોં કા ગરીબ ઔર દુઃખી હોના એવં કુછ લોગોં
કા ધની હો જાના યહ મિલ ઇંડસ્ટ્રી કા અનિવાર્ય પરિણામ હૈ.
સબ સે બડે ધની દેશ અમરિકા કી આજ કયા દશા હૈ? જહાં
રોડે કૂટ-કૂટ કર મનુષ્ય સૈકડોં રૂપયે માહવાર આસાની સે કમા
સકતા થા, વહાં આજ અચ્છે અચ્છે કલા-કૌશલ મેં પ્રવીણ
મનુષ્ય દસ બારહ રૂપયે માસિક તક કી નૌકરી કરને કે લિયે તૈયાર
હૈં, પરંતુ ઉન્હેં કામ નહીં મિલતા. ગત તા. ૨૦-૧૨-૧૯૩૦ કે
'સ્ટેટસમૈન' મેં છપા હૈ કિ અમેરિકા કી રાજધાની ન્યૂયાર્ક
શહર મેં સડકોં પર ઝુંડ કે ઝુંડ લોગ અપને સીને પર કાર્ડ લટકાયે
ઘુમતે હૈં, જિન પર લિખા હોતા હૈ કિ વે કલર્ક, દરજી, બઢઈ
આદિ કા કામ ચાહતે હૈં. યે લોગ એક ડાલર પ્રતિ સપ્તાહ પર
કામ કરને કો તૈયાર હૈં. એક ડાલર આજકલ લગભગ ૨॥।) કા
હૈ ઇસ હિસાબ સે માસિક ૧૧) હોતે હૈં.

મિલ ઇંડસ્ટ્રી કે હિમાયતિયોં કા કહના હૈ કિ મિલ દ્વ.
થોડે સમય મેં અપની આવશ્યકતાયેં પૂરી કર કે શેષ સમય કે
મનુષ્ય આત્મોન્નતિ મેં લગા સકતા હૈ; પરંતુ યહ બાત સમ
હી કૈસે હો સકતી હૈ જબ કિ હમ અપની આવશ્યકતાઓં કો
પૂર્ણ કરને મેં તો હિંસાપૂર્ણ તામસી કાર્ય કરેં ઔર બાકી
સમય મેં મન કો સાત્વિક કામોં મેં લગાયે રક્ખેં. કયા ગેહલા
કર કે ઉસકે ચમડે કે જૂતે દાન કરને મેં ઉસ પાપ સે છુટકારા
મિલ જાયગા? ઇસકે સિવા નિકમ્મે રહને કે સમય મેં મન કો
અચ્છે કામ મેં લગાયે રખના બડા હી કઠિન હૈ. પ્રાય: દેખ
જાતા હૈ કિ જો મનુષ્ય જિતના નિકમ્મા રહતે હૈં વે ઉતને હી
અધિક લગતે હૈં ...

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

(ગીતા ૨-૬૨, ૬૩)

મિલ કા પૈસા અધિકાંશ ઉન્હીં મનુષ્યોં કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ જિનકે પાસ બહુત ધન હૈ. પરિશ્રમ તો કરતે હૈં ગરીબ, પરંતુ સુખ ભોગતે હૈં મિલમાલિક. ઇન સબ વિષયોં પર વિચાર કરને સે મિલ કે બને વસ્ત્રોં કી અપવિત્રતા સિદ્ધ હો જાતી હૈ. ખદ્દર મેં યહ દોષ બિલકુલ નહીં હૈ. ઇસકા એક-એક પૈસા પરિશ્રમી ઔર ભૂખે ગરીબ ભાઇયોં કો મિલતા હૈ. યદિ હમ એક રૂપયે કા ખદ્દર પહનતે હૈં તો ઉસકે પૈસે રૂઇ ઉપજાનેવાલે, બિનૌલા સાફ કરનેવાલે, ધુનનેવાલે, સૂત કાતનેવાલે, કપડા બુનનેવાલે તથા ધોનેવાલે ઔર ફેરી કરનેવાલે—આદિ સાત ગરીબ ભાઇયોં મેં બંટ જાતે હૈં. ઇસ પ્રકાર ખાદી મેં ખર્ચ કિયા હુઆ પૈસા દેશ કે દરિદ્ર ભાઇયોં કી ઝોપડિયોં મેં પહુંચતા હૈ. યદિ હમને કિસી મનુષ્ય કો એક દિન ભોજન કરવા દિયા તો ઉસસે કેવલ ઉસી દિન ઉસકા પેટ ભરેગા. પરંતુ યદિ હમ ખદ્દર પહનતે હૈં તો ગરીબોં કો એક કલા સિખા કર ઉન્હેં એક આજીવિકા કા કામ દે દેતે હૈં. વે જન્મભર ઉસસે સ્વતંત્રતાપૂર્વક અપના કામ ચલા સકતે હૈં. ઇસ તરહ ખાદી કે અંદર ગુપ્ત દાન ભી સમાયા હુઆ હૈ.

અતએવ પ્રત્યેક ભાઇ-બહિન કો ખાદી પહનને કા નિયમ લે લેના ચાહિયે.

("કલ્યાણ"ના એક અંકમાંથી)

१२७–ऊर्ध्व प्रयाणनो अभिलाष

(લખનારઃ–"કુંજ" ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, નડીઆદ.)

(હરિગીત)

(૧)

નિજ પ્રાણથી પણ ન્યાયવૃત્તિ અધિક પ્રિય છે જે ઉરે,
મન વાણીનો સંયમ કરી વ્યવહારમાં જે વિચરે;
પ્રત્યેક પરઉપકારની પ્રવૃત્તિમાં પગલું ભરે—
એવા મહજ્જનનાં પથે ક્યારે પ્રભો! ગતિ સાધશે!

(૨)

ઐહિક સુખની વાંચ્છના નવ સ્વપ્નમાં પણ જે ધરે,
સાફલ્ય જીવનનું ગણી જન હિતમાં સ્વાર્પણ કરે;
વિઘ્નો વિપત્તિઓ દમે, પણ લક્ષ્ય જેનું ના ચળે—
ક્યારે મહજ્જનવૃત્તિ એ વસશે, વિભુ! મુજ અન્તરે!

(૩)

'બાલો બધાં પ્રભુનાં' ગણી હિત પ્રાણી માત્રનું આચરે,
અત્યંત અનુકમ્પા થકી દુઃખો દુઃખીનાં સંહરે;
અજ્ઞાની કે પાપી પ્રતિ પણ પ્રેમધર્મ ન વિસરે—
ક્યારે મહજ્જીવનપ્રભા મુજ ઉર એ અજવાળશે!

(૪)

શ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રય થકી કર્તવ્યનેહે આદરે,
અન્તર્ધ્વનિને અનુસરી પ્રગતિ કરે ભવસાગરે;
મન સત્યનું સ્વીકારીને કષ્ટો સહે પણ ના ડરે,
ક્યારે મહજ્જન ધૈર્ય એ હરશે તિમિર હૃદયાગારે!

(૫)

શુદ્ધ વાક્ય સુખકર ઉચ્ચરે, સુણિ સુમન સુખથી ભરે,
અદ્વૈત—અનુપમ અસ્થિથી આત્મા અહં-મમતા હરે.
કરી વિશ્વયાત્રા પૂર્ણ જે વિભુ-ચૈતન્યીને વરે—
યાચું, મહત્સાન્નિધ્ય એ [illegible] ગતિ કરું [illegible]!

('[illegible]'ના અંક [illegible])

૧૨૮–आग्रानो दयालबाग

[લખનારઃ શ્રીમતી સ્નેહલતા પંડિત.]

આગ્રાની પાસે રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ દયાલબાગ નામનું એક ઉપનગર વસાવેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીનો વૃત્તાંત જોયા પછી વાચકને સહેજે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરી માસમાંજ રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સંસ્થાપકની સમાધિ પાસે ૪ એકર જમીન ખરીદી કામ શરૂ કરવામાં આવેલું. આજે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં ત્યાં અદ્દભુત કાર્ય થયેલું જોઇ શકાય છે. ૪ એકર જમીન વધીને ૫૦૦ એકર થઇ છે. ત્યાં ત્રણ નાનાં નાનાં નગરો વસાવવામાં આવેલાં છે. ત્રણે નગરમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ૨૦૦૦ ની છે. શરૂઆતમાં એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ રૂ. ૫૦૦૦ આપેલા. પંદર વરસની ટુંક મુદતમાં સંચાલકોએ આ નગરોની ખીલવણીમાં રૂ. ૨૦ લાખ ખર્ચ્યા છે.

વીસ લાખની રકમ ક્યાં અને કેવી રીતે ખર્ચાઈ છે તેનો ઇતિહાસ પણ મનોરંજક છે. શરૂઆતમાં ત્રણ નાનાં નગરો વસાવવામાં આવ્યાં. એ નગરોનાં નામો સ્વામીનગર, શ્વેતનગર અને પ્રેમનગર છે. નગરો માટે વીજળી અને પાણીનાં કારખાનાં છે. લોટ દળવાની અને તેલ કાઢવાની સ્વતંત્ર મીલો પણ છે. નગરોની આસપાસ ઝાડપાન ફળફૂલ પણ મોટા જથામાં ઉછેરવામાં આવે છે. બીજી સગવડોમાં અહીં એક બેંક પણ છે. તાજાં દૂધ, દહીં, માખણ મળી શકે તે માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પર ઉઘાડેલી ગૌશાળાઓ છે. અહીંના ડેરી ફાર્મનાં વખાણ વિદેશી ડેરી ફાર્મના કાર્યકર્તાઓ કરી ગયા છે. અહીંથી નીપજતાં દૂધ, માખણ અને ઘી બજારોમાં વેચાય છે. તેની પવિત્રતા માટે લોકોમાં ભારે વિશ્વાસ છે. ખેતરોમાં શાકભાજી વગેરે બધું ઉત્પન્ન થાય છે, અને રહેનારાનાં જીવનને પોષનારી ઉપયોગી બધી વસ્તુઓ અહીંજ નીપજે છે અને મળે છે.

ઉપરાંત એક ઉત્તમ ઔષધાલય છે; અને સુવાવડ માટે એક ઉત્તમ પ્રસૂતિગૃહ પણ છે, જેનો લાભ ત્યાં વસનારી બહેનોને સુવાવડ વેળા ફરજિયાત લેવો પડે છે.

દયાલબાગમાં એક ઉચ્ચ પ્રતિની કૉલેજ છે. કન્યાઓ માટે જુદી કૉલેજ બંધાઇ રહી છે. અહીં અનાથાશ્રમ પણ છે. ભણનાર છોકરા અને છોકરીઓને કવાયત અને વ્યાયામ ફરજિયાત કરવાં પડે છે.

આટલેથીજ દયાલબાગની વાત અટકતી નથી. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અહીં બહુજ સારી રીતે વિકાસ પામ્યું છે. અહીંના કલાભવનમાં

જટ, શણ, ચંપલ બને છે; કપડાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે; વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો માટેનાં સાધનો બનાવવાનું કારખાનું છે. ફાઉન્ટન પેનો અહીં બને છે. ધાતુઓ પર ઢોળ ચઢાવવાનું કામ વીજળીથી થાય છે. વીજળીના પંખા અહીંઆં બને છે, એટલુંજ નહિ પણ ગ્રામોફોનનાં સાઉન્ડ બૉક્સ પણ અહીંજ હવે પછી બનનાર છે.

આમ પોતાના ગુરુની છત્રછાયા નીચે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સંગીન કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ અહેવાલ વાંચ્યા પછી હૃદયમાં અનેક ભાવનાઓ જાગ્રત થાય છે. દયાલબાગનાં નગરોનાં મકાનો, કલાભવન, ગૌશાળા અને બેનરો તેમજ બાગમાંથી નીપજતી વસ્તુઓની ભારે પ્રશંસા થઇ છે, અને દયાલબાગના પ્રેક્ષકોએ તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે. આ સુંદર કાર્ય દયાલબાગમાં થઇ શક્યું તેનું એક માત્ર કારણ તે તેમનું સંગઠન છે. ગુરુઓ પોતાને મળતી ભેટ-પૂજાઓ પણ દયાલબાગના કોઈ નવીન કાર્ય પાછળજ ખર્ચી દે છે. રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની સાથે મતભેદ હોય તેને પણ તેમના કાર્ય અને સંગઠનથી ખૂબ શીખવાનું છે.

બીજું શું, "મનુષ્ય પ્રયત્ન ઈશ્વર કૃપા!"

("પ્રચારક"ના એક અંકમાંથી)

१२९–कोमी एकता पाछळ गणेश शंकरनुं आत्मसमर्पण

કાનપુર, તા૦ ૨–'પ્રતાપ'ના પંડિત દેવવ્રત શાસ્ત્રી લખે છે કે, મને મળેલી હકીકત પ્રમાણે શ્રી. ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીને ૨૫ મી તારીખે મુસ્લીમ લત્તામાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં અર્ધા કલાકે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારના રક્ષણ સિવાય, તથા કોઈ પણ પ્રકારની સાવચેતીઓ લીધા સિવાય, ઉશ્કેરાયેલાં લોકોનાં ટોળાંને શાંત પાડવા માટે ત્યાં ગયા હતા અને પહેલીજ વાર તેઓ પ્રેમ, સ્નેહ અને આત્મભોગથી લોકોના રોષને દૂર કરવામાં નિષ્ફળ થયા.

વિગતો નીચે પ્રમાણે છેઃ–૨૪ મી તારીખે તેમને મળેલા દુઃખદ અનુભવ પછી તેમને લાગ્યું કે, પોલીસ તો બહુજ ઓછી મદદ કરે છે અને ત્રણ વર્ષ પહેલાં થયેલા કોમી કલહ કરતાં આજે તેઓ વધુ ઉદાસીન છે. સત્તાવાળાઓની આ વખતની બદલાયેલી વર્તણુંક જોતાં આ પ્રસંગે કેમ કામ કરવું તે વિષે તેમની મુંઝ-

વણ વધી; પણ આ પરિસ્થિતિમાં તેઓએ પોતાનો માર્ગ હિંમતથી લેવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખીને તેઓ અશાંતિવાળા વિસ્તારમાં જવા માટે બહાર પડયા.

સવારના પહોરમાં નવ વાગે તેઓ ખુલ્લે માથે નીકળ્યા. તેઓ બંગાળી મહોલ્લામાં ગયા, અને ૧૪૦ મુસ્લીમોને બચાવ્યા. કેટલીક તો સ્ત્રીઓ પણ હતી અને બાલકો પણ હતાં. બળતા ઘરમાંથી પણ કેટલાક મુસ્લીમોને બચાવ્યા હતા.

શ્રી૦ વિદ્યાર્થી જેવા મહાસભાના આગેવાન નેતા પણ હિંદુ લોકમાંના ગુસ્સાને શાંત પાડી શકયા નહિ.

પણ શ્રી૦ વિદ્યાર્થીની અપીલની કંઇક અસર થઈ. તેમણે ઘાયલ થયેલા મુસ્લીમોને સારવાર આપવી શરૂ કરી. કેટલાકને તો જાતે ઉપાડીને સલામતીવાળી જગ્યાએ મૂકી આવ્યા. સૂર્ય માથે તપતો હતો, છતાં તેમણે પોતાની જાતની જરા પણ પરવાહ કર્યા વગર પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. પટકપુરામાં પણ તેમણે તેજ પ્રમાણે કર્યું. આખરે તેઓ ઇટવાહ બજારમાં આવ્યા.

અહીં તેમને એક લૉરી આપવામાં આવી હતી, જ્યાં એક મુસ્લીમ ડેપ્યુટી કલેકટર અને બે કૉન્સ્ટેબલો તેમના કામમાં સહાય આપવાને સાથે હતા.

રસ્તામાં તેઓ જે કોઈ ઘાયલ મળે તેની સારવાર કરતા અને જો દવાખાનામાં મોકલવાની જરૂર જણાય તો દવાખાને મોકલતા. આમ કરતાં કરતાં ત્રણ વાગે તે મેસ્ટન રોડની મધ્યમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી તે માછલી બજાર અને ચઉબેગોલા લત્તામાં જવા માટે ઇચ્છતા હતા. અહીં પેલા પોલીસ અમલદારો વિદાય થઇ ગયા હતા, અને ત્રણ મુસ્લીમ સ્વયંસેવકોજ તેમની સાથે હતા.

તેમ છતાં કોઇ પ્રકારની પરવાહ કર્યા વગર તેઓ બહાર પડયા અને કોઈ પણ જાતના રક્ષણ વગર નાનીસરાક તરફ જવા નીકળ્યા. નાઇચોક, ચઉબેગોલા વગેરે સ્થળોએ ફરીને શ્રી. વિદ્યાર્થી નાનીસરાક તરફ આવ્યા. અત્રે મુસ્લીમોનાં ત્રણ ટોળાંઓ બૂમો પાડતાં હતાં–પોતાનો શિકાર દેખતાં આ સમૂહે પોકાર કરવા માંડયો.

બે મુસ્લીમ સ્વયંસેવકો જે તેમની સાથે હતા તે પણ હવે દોડી ગયા હતા, માત્ર એકજ સ્વયંસેવક સાથે હતો. આ સ્વયંસેવકે પોતાના ભાઇઓને ખૂબ વિનવ્યા, ખૂબ પોકાર કર્યો; પણ તેની કંઈ અસર થઇ નહિ. લોહીતરસ્યા સમૂહે તેમના રકત માટે પોકાર કર્યો અને કેટલાકોની વિનવણી છતાં તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા.

મુસ્લીમ સ્વયંસેવક પણ મરાયો.

અહિંસાના સિદ્ધાંતભક્તની વેદી ઉપર આ અનુપમ બલિદાન હતું. જે સ્વયંસેવક તેમને બચાવવા માટે યત્ન કરતો હતો, તેના

પર પણ હુમલો કરવામાં આવ્યો અને તે પણ એક કલાકમાં તેને થયેલી ઇજાના પરિણામે મરણ પામ્યો.

શ્રી. વિદ્યાર્થીના શબને એક સળગતા ઘરમાં નાખવામાં આવ્યું હતું.

છેલ્લા શબ્દો

તેમનો છેલ્લો સાથી જણાવે છે કે, તેમણે ટોળાને નમન કર્યું અને જણાવ્યું કે, "જો મારા લોહીથી એકતા સ્થપાતી હોય, તો તમે મને ખુશીથી મારી નાખી શકો છો." આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંતો શ્રી. વિદ્યાર્થીએ જાહેર રીતે પ્રજાને શીખવ્યા હતા, જે તેમણે પેપર અને વ્યાસપીઠ પરથી જનતાને શીખવ્યા હતા, તેજ સિદ્ધાંતો તેમણે અમલમાં ઉતારી બતાવ્યા હતા.

તે દિવસે તેમણે કેટલીય વાર હિંદુઓને કહ્યું હતું કે, જો તમારે જોઇએ તો મારી જીંદગી લો, પણ એકતા સ્થાપો. તેજ શબ્દો તેમણે મુસ્લીમ બિરાદરોને કહ્યા હતા. તેમનો એ આદર્શ હતો, અને એ આદર્શ માટે તેમણે આત્મબલિદાન આપ્યું હતું.

શ્રી. વિદ્યાર્થી તેમની પછવાડે તેમનાં પત્ની, માતા, વડીલ ભાઇ અને ૬ બાળકો મૂકી ગયા છે. બાળકો બધાં નાનાં છે.

(તા. ૫-૪-૧૯૩૧ ના "[illegible]" માંથી)

સમાપ્ત

ग्रंथसेवननो महिमा

(ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्‌ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેનું ભાગ્ય સારા ગ્રંથ વાંચવાવિચારવા જેટલું ઉત્તમ હોય, તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના આ શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે?

"તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારૂં. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે."

"સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો."

"મહાત્મા ગાંધીજી"

"જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ટંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી-ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે."

"સ્વર્ગનાં રત્નો"

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઇ પણ કામથી નથી મળતો. × × × માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ જાગી શકતી નથી. × × × બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્ન-

તિ છે. પશુ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. × × × સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે." "બંકિમચંદ્ર"

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી ઉગારવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી." "મારડન"

"સહવાસથી જેમ માણસના ગુણ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો જેને શોખ હોય તે ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાય."

"એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે પોતાના વાજીંત્રમાંથી સદાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ વાંચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે."

"અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક રાખ્યા કરતો; તો આપણા જેવાઓએ તો જુઓ જતી કિંમતી ક્ષણોને વાપરવા માટે શું ન કરવું જોઇએ?"

એક વિદ્વાન લેખક કહે છે કે "વાંચનની ટેવ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને છોડું નહિ."

"પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગે દોરે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનોરંજન કરે છે અને ઉદાસીનતાને વખતે સમાધાન કરીને [illegible] ભારરૂપ થવા દેતાં નથી. વળી તે ચિંતા તથા [illegible] દૂર કરી [illegible] છે."

"એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે 'મનુષ્યને ગૃહાસક્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.' [illegible] પુસ્તકો ખરીદી [illegible] × × × [illegible] વાપરતો ત્યારે ત્યારે 'હું [illegible]' [illegible]"

"ઉત્તમ ગ્રંથો, [illegible] પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા [illegible] એ દૈવી ગુણોની સત્તા [illegible] આસુરી ભાવોની [illegible] છે."

"[illegible] એક ટીકા [illegible] અધિકાર [illegible] તે લ્યો અને [illegible] એની કિંમતી છે!"

"[illegible]"

"[illegible]"

"ઉત્તમ પુસ્તકો [illegible]"

"આ જગતમાં બીજી વસ્તુઓ જે કાંઇ લાભ આપી શકે, તેના કરતાં સદ્ગ્રંથો ઘણો ઉત્તમ અને વધારે લાભ આપે છે."

"માણસને લુગડાંલત્તાં કરતાં પુસ્તકોની વધારે જરૂર છે."

"મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો સાફ સમજાવે છે કે, **મહત્તાનો દરવાજો સર્વ માટે સદાકાળ ઉઘાડો છે.**"

"પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

"લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત?"

"સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો."

सद्ग्रंथसामर्थ्य

સોરઠા

માનવ મોટું ભાગ્ય, જો તું ઇચ્છે તાહરૂં;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, આદર્શોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર-અજ્ઞાન, તે દૂર કરવા ઉગીઓ,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ મોંઘો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન ભજન ચારિત્રથી.
વહેવા ચાહો વીર, મ્હોટા જનને મારગે;
ધારો જ્ઞાનચારિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા, કરવાં રૂડાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઈ ભજો, ભલી ગ્રંથની માળ.
સુધા વહેતા સમયની, સેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્ગાર)

"જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીવડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂષણદૂષણ–ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગ્રત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ઘણીજ વધારે અસર થાય છે–અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે."

* * *

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું જીવન, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને બીજાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રો-ના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદૃષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે."

* * *

"ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને ખાત્રી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસર મૂકી શકે."

* * *

"મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે."

* * *

આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલ છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

ગીતા વિષે જાણવા જેવા વિચાર

(સારાંશરૂપે)

" 'ગીતા' એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોનું સત્ત્વ છે. × × ધ
પ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે. × × શક્તિનો ખજાનો છે. × × મ
એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મ
શકે છે." ભાઈ પરમાનંદ

"એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરે
છે કે, હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું
તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત
પર્યંત ગીતાનો સંદેશ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકુ
સાધુ ટી. એલ. વસવા

"શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિ
વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અ
ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું 'ભગવદ્‌ગીતા' અથવા 'ઈશ્વરીય સંગીત'
નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે." કે. ટી. તેલ

"આપણે આપણાં બાળકોને પ્રથમથીજ ગીતાનો પાઠ કરવા
ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મ
ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી
ટી. સી. કેશવાલુ પિલ

"વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને હિંદુઓને એ
તંતુથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ આપણે પૂરતું ધ્યાન આપીએ
આજથીજ સંસારમાંથી બધાં વેરઝેર નાશ પામે." ભક્તરામ શ

"ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને થોડાક સરળ અને સુરસ શબ્દોમાં પ્ર
કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે." લક્ષ્મણજી શાસ્

"તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે." ટી. વી. અય્ય

"સંસારભરમાં ગીતા જેવો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી." લો૦ તિલ

"ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું કારણ કે, તેમ
જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય અપાયો છે
જેવું સામંજસ્ય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી! × × આવો અપૂર્વ ધર્મ
આવું અપૂર્વ ઐક્ય, કેવળ ગીતામાંજ દેખાય છે. આવી અદ્‌ભુ
ધર્મવ્યાખ્યા કોઇ પણ દેશમાં કોઇ પણ કાળે કોઇએ કરી નથી.
સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમ બાબ

" 'શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા' એ ઉપનિષદરૂપી બગીચાઓમાંથી વીણ
કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોથી ગુંથેલી એક અતિ સુંદર છ
કિંવા કલગી છે." સ્વામી વિવેકાન

"જે કોઇ ગીતાગ્રંથ બીજાઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષ
સુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું. × × ગીતારૂપી માતા અ
મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે, તેમનો મેળાપ
આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે." શ્રી

"કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે." વૉરન હેસ્ટિંગ્સ

"ગીતાગ્રંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે." ડૉ૦ મેકનિકલ

"રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથ બનાવવામાં જે જે નિયમો જરૂરી છે તે બધા ભગવદ્‌ગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ભાવી વિશ્વધર્મનો એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે." એફ. ટી. બ્રુક્સ

"બાઇબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે. × × એમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર ગીતાના સારરૂપે છે. × × જે જ્ઞાન ગીતામાં છે તે ઇસાઇ કે યહુદી બાઇબલોમાં નથી. × × મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવકો શામાટે અહીં યુરોપ સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે ! નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહ છે. તેમનાં ભોળાં હૃદયોએ હજુ નિર્દય અને અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓનાં હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી મળતી ભપકાદાર પદવીઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઇંદ્રજાળમાં ફસાય છે; પણ જે દેશ યા સમાજને ગુલામીમાંથી છુટવું હોય તેને માટે તો એ માર્ગ અધોગતિનો-જ છે. × × × ગીતા દુનિયાની અઢળક સંપત્તિ વડે પણ ખરીદી શકાય નહિ, એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય—અલૌકિક ખજાનો છે." લંડનવાસી યાહુદી એફ. એચ. મોલેમ

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષો થઇ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. × × ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. × × હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું." મહાત્મા થૉરો

"સંસારના બધા ગ્રંથોમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્‌ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી." વિ૦ હુમ્બોલ્ટ

"આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે." મહેરબાબાજી

"તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે કે જેમને આ સંસારના અંધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમા પ્રકાશ આપનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે."
મદનમોહન માલવીયા

"એક વાર મારો અંતકાળ પાસે જણાયો ત્યારે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી." મહાત્મા ગાંધીજી

"गीता मे हृदयं पार्थ गीता मे सारमुत्तमम् ।
गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥
गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ।
गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ॥

"ગીતા એ મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા મારું પરમપદ છે; ગીતા મારું પરમરહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે." **ભ૦ શ્રીકૃષ્ણ**

"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

"સ્વયં વિષ્ણુના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું મહાફળદાયક કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર ?" **મહર્ષિ વ્યાસ**

"गेयं गीता नामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥

"દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને સચ્ચિદાનંદપદની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત તો સાધુસંગમાં પરોવવા યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન-દુઃખીઓને દેવા યોગ્ય છે." **ભ૦ શંકરાચાર્ય**

"कृष्णो जानाति वै सम्यक् किञ्चित् कुन्तीसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्याससुतो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥

"गीता मे हृदयं पार्थ गीता मे सारमुत्तमम्।
गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम्॥
गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम्।
गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः॥

"ગીતા એ મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા મારું પરમપદ છે; ગીતા મારું પરમરહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે." **ભ૦ શ્રીકૃષ્ણ**

"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता॥

"સ્વયં વિષ્ણુના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું મહાફળદાયક કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર ?" **મહર્ષિ વ્યાસ**

"गेयं गीता नामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम्।
नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम्॥

"દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને સચ્ચિદાનંદપદની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત તો સાધુસંગમાં પરોવવા યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન-દુઃખીઓને દેવા યોગ્ય છે." **ભ૦ શંકરાચાર્ય**

"कृष्णो जानाति वै सम्यक् किञ्चित् कुन्तीसुतः फलम्।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः॥

"એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી ગીતાને યથાવત્ જાણે છે; અર્જુન, વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્ક્ય, રાજા જનક વિગેરે તો તેમાંનું કંઈકજ જાણે છે.' **ગીતામાહાત્મ્ય**

मोह को मिटाती प्रकटाती आत्मबोध शुद्ध।
सोचना भगाती पुरुषार्थ ना जगाती है॥
कर्ममें लुभाती अकर्मण्यता से [illegible]।
कौन हूँ मैं, [illegible] [illegible] नतलाती है॥
ज्ञानी ध्यानियोंकी औ निष्कामियोंकी योगियोंकी।
सर्वोत्तम साधना [illegible] दिखलाती है।
जीवनमें नित्य [illegible] का है पढ़नी पाठ।
शान्ति [illegible] एक गीता कहलाती है॥

([illegible])